

ВЕЛИКИЙ ГОЛОД В УКРАЇНІ

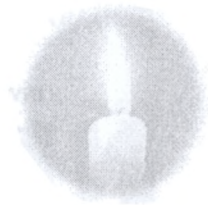
СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ДЛЯ КОМІСІЇ КОНГРЕСУ США

1932 — 1933
ВЕЛИКИЙ ГОЛОД В УКРАЇНІ

Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс

***75-м роковинам
скорботи і пам'яті
присвячується***

INVESTIGATION OF THE UKRAINIAN FAMINE
1932-1933

ORAL HISTORY PROJECT

of the

COMMISSION ON THE UKRAINE FAMINE

edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Heretz

Adopted by the Commission
June 20, 1990

VOLUME TWO

Printed for the use of the Commission on the Ukraine Famine

UNITED STATES
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
WASHINGTON: 1990

у IV томах

ТОМ
II

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ
ДЛЯ КОМІСІЇ КОНГРЕСУ США

Виконавчий директор Комісії
Джеймс МЕЙС

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**ВЕЛИКИЙ
ГОЛОД
В УКРАЇНІ
1932
—
1933
РОКІВ**

Київ

Видавничий дім
«Кієво-Могилянська академія»

2008

УДК 94(477):314.156.5]“19”
ББК 63.3(4УКР)615
В97

Другий том чотиритомного видання матеріалів Конгресово-президентської Комісії США з вивчення Великого голоду в Україні 1932–1933 рр. містить свідчення очевидців-емігрантів з України, що були зібрані впродовж 1983–1984 рр. за спеціальною методикою oral history і є доказом геноциду українського народу. Ключова акція уряду (конфіскація всіх продовольчих продуктів тривалого зберігання в українських селах у січні 1933 р.) була здійснена на основі усних вказівок. Вона може бути встановлена тільки за подібністю дій чекістів і комнезамівців у різних селах України, засвідченою людьми, які бачили такі дії на власні очі. Тому свідчення є одним із найцінніших джерел з історії колективізації та Голодомору в Україні 1932–1933 рр.

Видання розраховане як на науковців, так і на широке коло тих, хто цікавиться історичним минулим нашої держави.

The second volume of a four-volume publication of the findings of a US Congressional-Presidential committee studying the Great Famine of 1932–1933 in Ukraine contains testimony of emigrants from Ukraine, gathered in 1983–1984 utilizing specialized oral history methodology. The volume constitutes proof of the genocide of the Ukrainian nation. The government's key act (the confiscation of all long-lasting foodstuffs in Ukrainian villages in 1933) was accomplished through oral command. It can be established only through comparisons of like acts committed by chekists and komnezamists throughout the countryside, based on eyewitness testimony. Testimony thus arises an invaluable source in documenting the history of collectivization and the Holodomor in Ukraine in 1932–1933.

The publication is intended for both scholars and general readers interested in the history of Ukraine.

*Видано за сприяння
Відділу преси, освіти та культури
Посольства США в Україні*

Науковий редактор
Кульчицький С. В.,
доктор історичних наук, професор

Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 2 від 28 лютого 2008 р.

ISBN 978-966-518-472-0
ISBN 978-966-518-474-4 (Том II)

© Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2008

Інтерв'ю LH54

Анонімна оповідачка, народилася 15 липня 1908 р. на хуторі в Гадяцькому районі Полтавської області, одна з восьми дітей селянина, якого вислали у березні 1929 (1930?) р. На той час оповідачка вийшла заміж і жила на іншому хуторі. Родину вислали у Вологду, де кілька членів сім'ї померло. У 1931 р. оповідачка втекла до Харкова, де працювала на заводі. У Харкові голод почався у 1932 р., у магазинах нічого не було. Однак голодні селяни почали з'являтися у Харкові лише 1933 року. Оповідачка описує одного селянина, тіло якого опухло настільки, що під час ходи відвалювалися шматки. Селянам не дозволяли купувати продукти в державних магазинах. Оповідачка чула, що селян підбирали на вантажівки і скидали в рови за містом. Хто міг, вилазив звідти, хто не міг — там і помирав. Оповідачка також розповідає про безпритульних сиріт на вулицях. Подає інформацію про події часів революції і Другої світової війни в Україні.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.

Відповідь: В 1908 році, 15-го *July*-а.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: В Гадяцькому районі.

Пит.: Це в Полтавській області?

Від.: Полтавська область.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки були господарі. Мали господарку, невеликі, такі як тут американські фермери, але мали землю, сіяли й худобу тримали, тяжко працювали. Мали восьмеро дітей – та й батько і мати. І ті старші дуже помагали батькам в полі робити, й в полі, й в дома, а ми менші помагали що могли – худобу пасли, свині. Як вивчилися вже по 12 років, то ми вже корови доїли, все робили і так воно було аж до 29-го року, ще ми жили в своїм господарстві до 1929 року. Уже надібрали батьків з готової землі посіяної. Надібрали, оставили, на душу скільки там, бо нас було 10 душ: батько, мати й восьмеро дітей. То оставили землі стільки – вже було посіяно все. І я це пам'ятаю, як поділяли, бродили по гречці увсюди. І так вони поділили. Ну, то добре, ще було можливо – то був неп. Ще були в своїм господарстві, потім до 28-го ще ми мали все, а в 29-м році, я вже була замужня, на другім хуторі. І в 29-м році нараз повідомили мене, і моя сестра була там замужем у другому хуторі – на хуторах жили. Повідомили, що: «Прийждайте, бо ваших рідних висилають за межі України!»

Ми нічого не знали – що, куди, як. Ми з сестрою йдемо – піст, у березні місяці. Був і сніг, і вода, й грузло, й ми йшли пішки. Ідемо до хутора до кінця – доходим до того, відкіля вийшла заміж. Ми приходимо, тут є сільрада. Дивимся в вікна, кричать мій брат, мій тато, сусіди такі заможні: «Ідіть, діти, скоро, скоро кажіть, хай пакують, що можуть з харчів, бо будуть всі родини вивозити».

Ми одуріли!

Приходимо додому, кажемо: «Мамо, збирай все», – я вже була заміжня, вже нас восьмеро не було, бо вже замужем я була, й ще одна й третя.

Кажу, збирайте, що маєте, кажу, сказали, що будуть вас усіх вивозити!

– Куди?

– За межі України.

І тут тобі вже. Тільки ми це сказали, ось ідуть енкаведисти. Вони називалися з других сел, з такого трохи біднішого роду, і такі, що помагали в нашому дворі батьки їхні. І то було добре, як жнива, помагали – й їм платили й хліб давали й все, й вони були задоволені. Ще колгоспів не було. А потім дивлюся, син її, того самого син, що він колись робив у нас, стоїть з рушницями, й сказав: «Забирайся – якнайскорше!»

Вони були українці, але були комуністи-росіяни з ними. «Забирайся, якнайскорше!»

Куди, що? Значить, хто що взяв – все. Але раніше ще пограбували, дещо й з одежі брали, харчі брали. Пасіка була в батька, грабували. А потім сказали: «Собирайсь» – значить, зараз всі з родини. І вони тоді тут складали, там то хліб, тут сухарі, сюди-туди вже фіри приїхали. Приїхали, вигнали фіри чужі, а наші коні вже були забрані. І волів уже забрали, але й ще в хаті були. Ну тоді приїжджають і всіх нас саджають, дітей, жінок. А чоловіки замкнуті в сільраді в такому будинку. І замкнуті вікна, вони то кричали, нам сказали, що йдіть скажіть, бо родини нічого не знали. І так почали, вивезли і погрузили їх в товарні вагони й повезли – дітей, і жінок, і бабів, найстаріших людей, і малих дітей – всіх забрали таких заможніших людей, і вивезли в Гадяч і погрузили в товарні вагони, де вуглі возили, і зачинили їх, так набили битком, що тільки могли двері зачинитися. Люди кричали, падали, умлівали. І такий зробили довгий потяг, що спереду був паровоз один, а ззаду попихав другий. І так везли, і ні чутки, ні вістки – куди ділися, не знаєм. Аж пізніше почали листи приходити: «Нас завезли 500 миль за Москву, місто Вологда».

І помістили, набили церкву. Набили людей повну церкву, так як у вагонах було – так ту церкву забили. А харчі, які привезли люди, сухарі, десь вони були окремо. Привезли, скидали купою – сухарі, майно на голівне, і так які хто мав ще яке сало чи що. Людей зачинили без нічого і так потримали скількись днів. Але чоловіків, ані одного не залишили в тій церкві, де залишили жінок і дітей. А чоловіків забрали і послали далі – аж чуть не під Архангельську губернію¹, і там розрубували ліси – тайги – такі були великі ліси, й рубали ліси, щоб проводити дорогу далі – таку державну. І там люди мучилися голодні, мороз у марті місяці. Уже в нас розставало – сніг з водою взявся – а там були морози й великий холод. Ну тоді почали ще приходити ті потяги з такими людьми й їх не було вже де поміщати в церкві, а ті там душилися голодні, почали хворіти й вмирати! Діти поголовне вмирали! Їх витягали й закопували прямо так, і те місто Вологда, й ті люди вже пізніше, які осталися живі, вернулися, все розказали. Мого брата, й батька, й матір, й сестру на Урал послали пізніше, а там була невістка, четверо діточок, такі як орлята

¹ Архангельську губернію, що існувала до революції, було ліквідовано 14 січня 1929 р. З трьох колишніх губерній (Архангельської, Вологодської та Северо-Двінської) було утворено Північний край. Хоча на час заслання, про яке згадує оповідачка, Архангельської губернії не існувало, за поширеною тоді практикою ще певний час після ліквідації адміністративно-територіальних одиниць вживалася колишня назва.

були. І ті діточки почали вмирати найскорше, бо де яка кришка, то мати дає дитині, хоч і сама вже пухне. Померла одна дитина, тоді померла мама, невістка – братова моя – і померла третя дитина. А одна осталася і ще була жива. Ну й тоді привозили ще людей, і вже не було куди в ті церкви поміщати, то їх вивозили в ліс – просто в ліс, і висипали – вивантажали групами, так як би якийсь навоз або якесь дерево. Ну, що робити? Зима, ще і люди спилювали і зрубували – давали ж їм там рубати, що ті рубали, ті чоловіки прийшли, бачуть, що порозсипали людей на полі на снігу, й вони почали рубати там якесь дерево й робили такі як індіанські будки. І Ви знаєте, люди почали там ховатися, побачили енкаведисти, що охорону роблять, розвалили все і переганяють далі. Що, спеціально старалися український народ винищити! Ну й так, і тоді моя сестра й чоловік ще ось тут у Чікаго – він вже вмер, бідняга, бо переніс велике горе, й вони як чоловіки поїхали ліси рубати, а цих тоді погнали там де, порубали ліс, а пеньки оставалися. Послали молодших дівчат оті пеньки корчувати, щоб вичистити їх, щоб робити дорогу. Знаєте, як той пеньок, тут машина приїде за один раз, а то діти рубали такі, як моя сестра, якій 16 років було, і вони рубали ті пеньки і голодні, зимно. І то ж енкаведистів навіть не вистарчало стерегти того народу. І вони зговорилися (вона зараз у Чікаго, чоловік помер, а вона ще жива). Каже: «Паша, тікаймо! Як удасться, хоч будем живі, а ні, однако смерть. Люди падають як мухи, вмирають і там же їх загребуть і все».

Ну, й вони давай тікати. І моя сестра – їй було 16 років, і ця, що в Чікаго тепер, вони почали тікати. Пройшли лісами 100 кілометрів пішки, й голодні, й мерзлі. Десь там щось випросили як зайшли, й їх НКВД зловило, назад прислало. Але не йшлося на смерть. Вони й знову тікали й вони прийшли, і десь там за пасом була якась станція. І вони приїхали до Москви. Приїхали до Москви, документа ж ніякого нема. Що робити? А нас, я вже те не доказала – а нас як розкуркулили – нас пізніше розкуркулили, коли я була замужем, нас розкуркулили, вже в 30-м забрали все, а в 31-м зовсім вигнали з хати. І це дитина в нас була маленька, оця. І чоловіка прийшли арештувати й він сказав: «Щоб ти явився в сільраду – і другі прийшли». А його приятелі – молоді, добрі такі, кажуть: «Олексій Максимович, ідем у сільраду, нас кличуть».

Він каже: «Куди? Ми йдем, голови несем у петлю – тікаймо!» Вони кажуть: «Куди ми тікатимем без документів?»

Треба, щоб сільрада дала, хто ти є. Ніяких документів не дають – тільки якщо військовий паспорт якийсь є, та то не є документ, бо як признавався то й мій чоловік і зразу сказав: «Я так а...» – перехрестився і вже в нас забрали, що в нас нічого не було і каже: «Йди».

Куди втікати? Не в Гадяч.

То наш район, Гадяч. Каже, давай, і ще один чоловік каже: «Давай іти на другий район, що там не знають – бо ми в Гадячі возили пшеницю здавали, забрали муку білу за те – то там в Гадячі багато людей можуть пізнати». І як, отаких, всіх виловили, господарських синів. А його батько вже був давно в Архангельській губернії, його батько вже був засланий. Ну, як він поїхав – не знаю куди – тоді ото почали приходити листи таємні, що люди деякі повтікали, й розказують дійсно, як там було,

як є. І тоді моя оця сестра – оця, що в Чикаго, Галя, і вони пробилися до Москви. Документа нема. На роботі нема де й вправлятися. А вже вони знали, як нас вигнати, тоді як чоловік втік, і він втік, ми не чули довго. Дитину я забрала малу й занесла на друге село. Там були знайомі, й то я покинула дитину, хоч навіть не мали права сусіди прийняти з розкуркулених людей дитини до хати. Так як то Гітлер сказав: жидів не можна було перетримувати. Отак нас тероризувала Москва, і саме радянська влада. Ну, тоді як вже ми були в Харкові, якось написали, що ми в Харкові. То ця сестра прибилася до нас із Москви в Харків. Ну, а справки також нема. Давай тоді, добувати якось. Найшли кусок мила, і я пішла на село недалеко, а там знайомі були. І я сказала: «Дайте якусь справочку».

І вона за той кусок мила пішла... Така дівчина не мала батьків – вона взяла справочку, що вона така й така. І я принесла цій сестрі – вона встроїлася в Харкові на працю. І то ж не довго й було. Як була праця, ми повстроїлися, й я пішла бараки мити, а потім пішла в завод, Харківський завод був – це ми були вже в Харкові. І там у 32-м році вже почався голод. Почався голод. Почали прибувати. А в 33-м році, ми навіть не знали, що на селах робиться, бо нам дали картки такі, й ми на картки получали скількись там грам хліба. І в магазинах ніхто, ну, магазин – то історія. Ніхто не мав права нічого купити, ніякого хліба, ніякої крупи, тільки як я роблю десь, то мені з праці дали, що я маю право купити хліба. І потім у 33-м ми бачим, що робиться. В Харків насунулося народу, голодні, обдерті, й ми своїми очима бачили, іде молодий чоловік, і він був вже пухлий. І тіло почало відпадати. Він іде й тіло від його відпадає на ногах, і він іде. Це жах! Це є правда, як перед Богом! І як тільки він десь іде, вже бачать, що він з села. Не має він права стати в черзі щось купити. Не можна. І як ми купимо, я сама відділили те, що я получила кусок, і я дала одному, він так затрусився, з'їв, з'їв, а він вже голодний, так ходє, як хтось казав, що від того в нього вже кишки лопнули, і казали, що бачили того самого мертвого недалеко, бо він не їв стільки днів, а з'їв, то йому вже тріснуло. І от як тільки побачуть енкаведисти, які скрізь ходять. Комуністи, як тільки побачили, що якісь з села люди прийшли, зараз його так і туди. В такий *truck* закритий і туди. І просто вивозили в яр, за містом за Харковом, там була Основа, і як ж вона? Іванівка! За Іванівку. Вивозили в яр. І який немочний ще, то лежав, лежав, поки ті енкаведисти відійшли, то рачки десь виліз і десь пішов, може, витривалий який, бо були, є живі люди, що дійсно з того яру вилізли. Пізніше і десь добилися до добрих людей, що оставилися. Бо ми того не бачили, як вони там були в тому яру, а знаєм добре. І от то таке лихо було. І потім ми жили в бараках, на салдатських бараках в Харкові. І там бараки були, може, вони військові були раніше, чи я не знаю чіт, і то як почали робітники, яких ще не арештували, то втікали вже – почали в колгосп виганяти вже в 33-му році, вже почали в колгосп заганяти. То люди не хотіли того колгоспу. Тікали. Вже не такі господарі, і вони втікали, а також без права сільради. І кожний ліз, як би заробити. А там будувалися турбіно-генерарний завод ¹. Тут фабрика, там заводи називалися. І вони бідні туди влазили,

¹ Турбогенераторний (тепер турбінний) завод уведено в дію на початку 1930-х рр.

і робили – дуже бідно платилося їм, але давали хліб по картках. І тоді, ж, це ж голод був тоді – як почали, почали з бараків, і ті в цих бараках жили, нас по 40 душ у отакому як оце, вищий як оце, отакий завбільшки. Ми робітники були, й то я жила в дівочому бараці, а чоловік у хлопчачому, а цю покинули на фабриці дитину. Не могли декуди діти, і він мені написав на друге село, каже: «Приїжджай, а дитини не бери, бо нема де дітям».

Ну що ж робити? Ну тоді уже почали дуже багато жінок, з дітьми їдуть, де чоловік устроївся до праці. Жінки приїжджають, а вночі облава. Як є жінка з дітьми, вночі забирають чоловіка й дітей в двор викидають. Уже підробили там, побудували більше, а ще паспортів не давали. Ну, а тоді тут ще більше й більше приїжджають, а тоді сказали так: «Відділіть самих жінок із дітьми в один барак, а чоловіки, значить, окремо».

Ну, тоді думаю: «Їду».

Поїду, заберу дитину, я вже робили на хемзевськім заводі¹, там фабрика, кухня була. І робітники оці як будували цей завод, то як пустять їх – а там болотюка така була весною, що, Боже, яка болотюка була скрізь, знаєте, не, не є такий цемент, навіть у городі не було такого цементу, по болоті бігли. І то в тих коридорах, як біжать до тієї ідальні, там таке було отаке болото. І мене взяли на працю туди. То ми ото лопатою шкребем те болото, а тоді ж мили. То за те я могла доставати кусочок хліба. Ну, потім, і харчі були, страшно поганим тим робітникам, також. Ну, потім як почали людей ловити, тих що по місті шлялися – почали зводити дітей і почули, що там дітям дають їсти. Сказали, що вже чи Сталін розпорядився, щоб збирати, щоб не валялися люди, по вулицях валялися – в селах вимирали, й прапор вішали. А вони тоді кинулися до міста, до Харкова. Це ж Харків – українське місто. І тих дітей приводить мама, каже: «Ідіть діточки, ідіть, там їсточки дадуть, ідіть», – а сама вже отакі ноги має опухлі, і вона знає, що вона ось на днях упаде, а дітей хотіла врятувати. І вони кажуть: «Ось піду, підем, підем».

Пішли, пішли, а тут поліцай, що вона каже: ідіть – а вона й вдома. От поліцай, це я сама до праці бігла і бачила, каже:

– Ідіть, діточки, там хлібця дадуть.

І вони й підуть.

А тоді він підходить: «Где ваша мати?»

– А он вона пішла, он, он. А вони тоді прибігають а вона, а вона: «Це не мої діти, та це не мої діти; заберіть їх, заберіть їх!» А вони: «Ой мамо, мамо, мамо! Ну як же ж не ваші діти?»

І ми бачили, що, як вертала з праці, та мама вже лежала, залізниця отак, потяг ходив. Ми переходим, вона вже лежала готова, а тих дітей напевно забрали туди. І то так, які діти ще зовсім не впали, бо вони, знаєте, нічо не їли – ходить бідний збирає коло сміття – отакі головки камси. Камса, Ви знаєте що? Ви знаєте?

Пит.: Риба така.

Від.: Така риба маленька, сухенька, ніде не можна й нічого доброго не було, то найскорше можна купити. І то хтось їв, а ті головки повідкидав. А воно ходить та каже: «Ой, мамо, мамо, мамо!»

¹ ХЕМЗ – Харківський електромеханічний завод.

Я подивилася, Боже! Дитина ходить збирати на сміття ті головки. Ну, й почали ті, чийх дітей стягати туди, ну й думаєм, це ж їм взяли жінок до праці й не дають їм там їсти діткам. І думаєм, що вони всі живі. А ми жили в бараках. Вугілля немає і палити нічим, а колись там як ще, ми вже приїхали раніше, то ще не було цього, то там було вугілля і дрова. І такий, сарай – ну як то сказати – шапа, чи стайня така. І там було вугілля колись і дрова. А воно таке дроне, отак щілини. І я думаю, ану чи там є вугілля, прийшла, глянула – не могла повірити – ще другий раз, отак від землі й до стелі, накидано дітей – голі, і вже позеленіли. Може, вони їх там тиждень скидали. Може, з сотні три! І більші, й менші, й маленькі зовсім, а то такі по 12 років. Гавко перелякалася, прийшла, кричу, кажу, от таке сталося, кажуть:

– Тихо! Бо тебе заарештують зараз.

Нікому не можна казати нічого. Не можна нічого казати.

І то, наскидають їх і вночі приходять, я вже не знаю, чи на ніч приїжджають *truck*-ом і все то забирають на *truck*-і, було Кириломифодіївський цвинтар проти ХЕМЗу. ХПЗ¹ був завод і ХЕМЗ у Харкові й там був цвинтар колись, і вже хрести ті знищили, але воно таки називалося Кириломифодіївське. І то туди вивозили, копали яму, і там сотня чи, чи тисяча нараз, так як воно було, так і загорнуть, і розправлять, і ще й посадять десь квіточка, а там стоїть Ленін, о, так: «Щасливе дитинство й щаслива радянська власть життя!»

Пам'ятник поставили. Стояв Ленін тоді ще. Але то за Сталіна все було. Але Леніна вже не було. Пам'ятник його, бо це найбільший герой, що зорганізував комунізм. Ну, і то таке ми бачили. Страх один і більш нічого! Господи, і ось і ця панімавка Годинська казала сьогодні, каже ж: «Я б пішла, але я не можу» (то в Дніпропетровському було). Каже: «Люди вмирали на вулиці, і енкаведисти приходили, заставляли других людей», і каже так: «Як собаку за ногу брали і кидали – які вмерли, які не вмерли, кидали на *truck*-и, вивозили й десь викидали в провалля – ніхто їх не хоронив і нічо».

От таке радянська влада зробила! Своему народові за те, що люди працювали, давали хліб і робили тяжко, а тоді до чого, потім пашпорти як почали давати нам усім робітникам, ні в кого не було документів, і моему чоловікові, на його же тільки пашпорт був – і написано, перевірили, хто ти, як, що. Він брехав там, що він бідняк і все.

– А чого ти сюди приїхав?

– Їхав заробляти гроші.

Ну й крутили, крутили, нема доказу, хто ти є – написано так навскіс, пашпорт такий був – воєнний, і так написано: «Пашпорт відказано», так як по-нашому «відмовлено».

Ну, що робити? Значить, тоді то: «За 24 часа, щоб тебе здесь не было».

За 24 години, щоб тебе тут не було, бо ти ворог народу, коли ти не маєш документа від управи сільради. Ну, що робити? Він прийшов, а я була молодша, і я сказала, що я тут з ним познайомилася, що я зовсім не його жінка з дому. І ми в бараках, і вже дитину привезли, я казала, що це дитина його, а не моя. А всі кажуть:

– Та що ж ти брешеш, воно на тебе і подібне.

¹ ХПЗ – Харківський паровозобудівний завод.

Я вже мусила відказуватися, бо я сказала, що я тут з ним одружилася. А перша жінка, він сказав, з голоду померла. І я мала документ також, такий фальшивий, бо я також з господарського роду, що мені ніхто б не дав документа, що я маю право робити, бо я ворог народу; як тільки радянська влада стала розділять людей, то о таких господарів більших, зараз написано було, як ліквідація, не мають права голосу, нічого варити, ніде не мають голосу, й то значить вони здали знати. Ті, що були виписані в сільраді – хто не має голосу права, то їх треба винищити перед колгоспом, щоб тих людей можна буде до колгоспу приймати й вганяти, а цих, які господарі ліпші були, не мають права їх приймати, й вони, значить, то яких вони вивішено права голосу, з нашого хутору було щось 800 чи скількись людей. І дітей записали, що не мають права голосу – і більших, і менших, і батьків, і старих. І тоді от постаралися і вивезли на вислання. Ну, що ж робити? Чоловік каже: «Що робити? Де діватися?»

Він працює на турбіно-гарнатирному заводі¹, а я в фабриці в кухні, й це от турбіно-гарнатирного заводу ці бараки, де вже ми жили всі родини. Ну, тоді, що робити? Ну треба тікати, а ми були в восьмому районі, написано: Харків, восьмий район.

Але Харків переділявся на багато районів. Воно місто велике. І він, як йому сказали, що відмовили пашпорт – відказано – по-російському воно все було. І тоді він, значить, треба тікати! І він тоді вже не прийшов з праці, а пішов зовсім до інших, та до інших бараків – не до салтівських бараках, а було там – Тець називався, там другі люди. І там був знайомий чоловік, він не признавався, бо один другого боявся сказати – а він був такий самий, як ми. І він там став на бараках так як комендантом. І він його прийняв. То був вже 13-й район. І він там устроївся. Ну, що робити? І він тоді поїхав, це також в 33-м почали давати. І він тоді поїхав на село і там знайшов знайомих і якось розжився, справку допомогли йому дістати, це совети знатимуть, хай знають, що ми їх також могли трохи обдурити. І він взяв порізав, перерізав пашпорт – то так навскіс, де було великими літерами, щоб прийняти його, щоб видати пашпорт. Дивляться на воєнному квитку, що відмовлено – я вже і забула, як воно – воно по-російському написано. Воно було відказано йому. І от так він вирізав вузенько, через усе навскіс, і зробив, приліпив відтіля і відтіля – а там вже є видно, народжений тоді то.

То ми получили пашпорта, мені так дали на три місяці, а тоді давали на рік, а потім давали на три роки, а потім звірялися, чи не є ворог народу. І ми працювали чесно, тяжко, ніде, нікому, нічого злого не робили, але вони ще почали вивідати, чи дійсно правдиві такі бідняки. Чи такі правдиві радянські владівці, що ми нічого не маєм проти них. І вже ми мали на три роки пашпорта і жили в тих нещасних бараках – нас блощиці кусали. Дуже тяжко було нам жити, але ми раді були, що ми були хоч як-небудь отримали той хліб. Ну й тоді, хтось, щось заявив чи що, чи звірилися додому, звідкіля мій чоловік і звідкіля я, і сказали, що ви були вигнані, що ваш батько аж в Архангельській губернії і отаке, і, значить, що забрали в нас пашпорта. І сказали, робіть, поки ми вам

¹ Тобто «турбогенераторний».

скажемо. І вони вивезли нас у НКВД і допитували мене, і допитували чоловіка, і ми все так казали, як ми думали й казали, й ми робили – нема нічого й нема нічого, потім вернули нам паспорт, бо сказали, ніби Сталін сказав, що, хоч які люди є розкуркулені, мають право працювати.

І так ми ото осталися і побули аж поки війна була, і як вже війна була, відкрили і також саме, совети відступали, усе чисто зруйнували. Фабрики, заводи і як були такі пекарні, що там мука була і хліб пекли і де томат робили. То вони як відступали, то вони те все зірвали мінами. І я побігла, щоб узяти клунок муки. Тільки тягнула, тут міна зірвалася і мою муку розірвала – я впала, а ціла осталася. Так Господь зрятував! Тепер, томати були, то їх росіяни полили керосином, щоб люди не брали, а ми збирали те зверху, а те брали мити, бо бачим, що буде смерть. Німці прийшли, нічого не дають. Все грабують, і Ви знаєте, те саме німці також переслідували всіх людей, і такі самі як Сталін. Бачим, що буде смерть, і ми давай тікати. І ми вернулися на Україну до свого хутора й прийшли до своєї хати і думаємо, що, може, оце вже большевики не будуть, а німців, може, також проженуть і будем вдома. Тут тобі, не так то довго, уже в 41-м вибухла війна, а ми в 42-му вернулися додому, а в 43-му вже навала прийшла й арештовує і пале села, німецька, а тут ті йдуть – і от, знаєш, як хтось вернувся із тих, що вони вигнані були, то тоді вони кажуть: «Ох, ви вернулися, то значить, ви любите німецьку владу чи що?»

То зараз стріляли, як верталися. І ми за цю дівчину, їй вже було 13 років, жили в Харкові, а тоді ми приїхали додому і тільки працював чоловік так тяжко, обкопував двір, бо там колгосп був на нашій дворі. І ми хату побілили й стали, думаєм: «Будем жити».

І в 43-м році ми знову давай тікати й втекли аж до Словаччини, а з Словаччини попали в Німеччину, а тоді приїхали до Америки, і ми щасливі, що ми врятувалися. Господь нас врятував! Ми були під таким страхом, що ми могли б уже 40 років не жити, а ми живем ще.

Пит.: Як голод вже минув?

Від.: Як минув голод, то деяка мама осталася жива, що була, може, десь виїхала в місто або що, а їй дітей забрали, і вони ходили, матері шукають дітей, до тих приютів, до тих де їх виховували. То матері, дітки вже підросли, то дітей вже вбрали в ті червоні, то були ті піонери. То матері, яка мати осталася жива, то ходили по таких, де то їх зганяли і виховували по-радянському вже. А матері ходили, може десь знайдуть свою дитину. І були такі діти, що мама не могла впізнати дитину. Їх багато, всіх однаково вдягли, бо вони виховували в комуністичній дусі. То дитина сама побачила, побачить і впізнає маму, і вискочить до тієї мами, каже: «Мамо, це я».

То комуністи завертали і не хотіли віддати матері дитини, після голоду!

Мати плакала, кричала, просила!

– Ні, не маєш права забрати, бо воно вже наше!

І виховувалося в комуністичній дусі. Так. І так багато таких було. Тепер у радянській владі караються – наші українці, що їм розказали, хто вони і від чого вони, і вони вчилися в радянській владі, а потім вони бачили, що якесь знуцання було з нашого українського народу. І яке є

життя й тепер, що немає права слова сказати нічого. То вони ото почали писати, й їх за те тепер карають по Сибірі на засланнях. За слова!

Пит.: То поради найбільш бояться слова, бо це правда.

Від.: Слово, правда, не можна нічого казати! Правду сказав президент Реген, що то є діявольська країна. Це є правда! І що робиться, дивиться, де вони не захватили, кілька людей тікає з Німеччини із Східної, і всі втікали б, та нема як. То нас дуже дивує, що тут у Америці є такі люди, що хочуть комуністичної влади. Є комуністи. Хіба можна так? Вони вже мусять навчитися. Якби ми не втікли сюди, то світ би не знав, що там робилося. Бо було дуже секретно – не мали права нікому сказати, що голод є. За те вас арештують, засилають або розстріляють. Вони сказали, що в нас голоду нема: «У Америці голод».

Вони так казали, дійсно, що в Америці голод, і безробіття, і люди вмирають. А то в них умирили, а вони кажуть, що в Америці.

Пит.: Чи можна Вам задати кілька питань?

Від.: Давайте!

Пит.: Коли Ви перший раз почули слово «куркуль?»

Від.: Коли? Як вони в 29-м році зробили списки, ще ми в хаті були. Зробили списки й вивісили в сільраді. Називається сільрада, це значить – ну як тутічка? Офіс такий в хуторі є. Вивісили списки декілька родин. І сказали: «Це є люди, куркулі ненадійні» – і тоді почали нас розкуркулювати, заграбувати все, а потім по тих списках зловили чоловіків – замкнули, а жінок і дітей погрузили в вагони – у 29-м році – вже вивезли в Архангельську губернію і в Вологду, як я Вам сказала. Але то вже тоді ми почули, що ми куркулі.

Пит.: Так Ви до того не знали цього слова?

Від.: Ми того не знали, бо в них не було такого слова. Це Сталін так розпорядився. Мій чоловік дуже знає від 17-го року. Він знає дуже, бо він на 10 років старший від мене. Як тільки революція була, Ленін розділив людей, значить, перша кляса – ті господарі, то, значить, багатші. Може, воно ще тоді були куркулі, я ще тоді молоденька була, то були куркулі, середняки й бідняки. На три частини. І тоді оцих людей – бідняків і середняків – нацьковували проти господарів, тих більших. Дуже проти нацьковували й почали; отак НКВД ходило, росіяни, комуністи і направляли цих самих своїх українських – зробили з них, як же вони називаються... я то ж добре знала, що бригади такі... активісти – активістів з своїх людей зробили, і вони по хатах ходили, грабували. Спочатку були так, приходили, ще поки в хатах жили люди, й кричать: «Відчиняй! Відчиняй», – заходять, кажуть: «Ми шукаєм державні речі!»

Які в селян державні речі?

І мій чоловік – ще я в його не була, ще він не був жонатий – каже також у їх. Я не пам'ятаю, як було в нас, бо я ще тоді менша була, а як уже чоловік мені розказував і як прийшли до нього: «Відкривай, будем шукати державні речі».

Ну, він відчинив хату, бо були комори такі, що одежа там висіла, скрині стояли, а в другій коморі десь хліб ізсипали, ще по господарях – це ще зараз по 18-му році, як українці своє вибороли, а тоді знову направили більшовики, що вже комуністична влада знову стала і Ленін руководив. Відчиняють і чоловік мій парубком був ще. Вони відчиняють скрині,

відкрили – там якийсь годинник, там якійсь кульчики. Гребе. Він каже: «Ти ж шукаєш державні речі, чого ж ти лізиш те забирати?»

Тягнуть кожух чоловіків, тягнуть чоботи. А мій чоловік каже: ти шукай державні речі – а державні речі, це може бути шинеля якась, якісь сорочки, умундирування військове.

А вони просто грабують. І почали забирати. Вночі. Забрали кожухи, одержу батькову, чоловікову й дівчачу, і все таке, і не маєш права нічого казати, бо він з рушницею – такі довгі винтовки були. От так грабували людей. Ну, і не мали права нічого казати, бо їхнє є право, і то просто допущено було радянською владою. Так як бандіти робили – ходили по хатах і таке грабували. А тоді вже було розпорядження, що забрати все – яка худоба є, що не є, забрати й все, а тоді ото зловили і так вивозили, і тоді хто куди розбігся, а останніх загнали в колгосп, і люди то так гинули, що 7 мільйонів з голоду повимирало людей, і деякі десь із Сибіру втікли, то розказали, що там робилося. Там кістками лягли мільйони людей. На Сибірі засилали людей, голодні були, працювали, й там вже падали й вмирали. Там кажуть, що кістками – ніхто їх не ховав. Один приїхав Макаренко – може, Ви чули, він у Нью-Йорку був. То він там був. То він розказував, як що там було. Кілько там ото вимеруть люди, присилають других. Або золото посилають копати. То за якийсь грам золота, то бувало, що вмере декілька людей, поки добудуть ту крихту золота. Їх не дбали. От вона не дбала, радянська влада, особливо наших українців спеціально старалися винищити, і до того допустили, що вже нікому було хліб робити, і тоді отой голод такий став, і решта пропали, але тепер як вони їх виховують. Умундирували тих комуністичних партійців, всі убрані військово. Дивіться, яке тепер військо зробили, а люди на селах як не мали нічого, так і не мають. Біда!

Я приїхала сюди. Комуністів і було в Словаччині, а нас тоді німці забрали до Німеччини працювати. І ми там працювали, а як Америка окупувала, американці прийшли, і ми були в Баварії на зоні американській, і нас питали: «Хто хоче до Америки?»

Ми дуже хотіли до Америки, або до Канади. Ну то ми записалися до Америки до фермерів. Ми поїхали до фермерів працювати, і ми працювали в Савт Дакоті. Ми були дуже раді, що ми мали вже кусок хліба, і ніхто за нами не переслідував. І ми там працювали, а тоді вже приїхали сюди. І ми були дуже раді, що ми попали в таку щасливу країну, що ми могли заробити кусок хліба, і ми не заробляли багато.

У фермера, ми жили за \$50. Чоловік мав працювати, а ми не мусили, але ми всі працювали. Ну, ми робили там пару років, а тоді ми приїхали сюди. А як ми пішли в ресторан працювати, то я заробляла небагато, але я старалася допомогти моїм на Україні. Я посилала пачки й черевики, посилала й светри, й все люди потребують, потребують і все просять. А тепер якимось щось за мода стала, що ці джинси вони там так хочуть! І подумайте, скільки вони роблять зброї, скільки вони роблять кораблів на водах – більше як Америка. А джинсів-штанив нема! Який їм сором. І посилали джинси, то тут купим, запакуєм, пошлем, і вони ще там мають платити за те. А тепер вже заборонив Черненко. То бачите, яка щаслива країна та, і ніхто нічого не має права сказати. Тільки ті люди,

розумні такі, як ото Руденко¹ чи Тихий², скільки їх там таких караться. Вони писали вірші і казали: чому ми не можемо мати так, як люди живуть – вільно говорити?

То вони караються. Відбуде термін 10 років і ще присуджують, і ще, поки людина там сконає.

Пит.: Чи можете дещо розказати про це, як ця ціла система творилася, хоч Ви ще в той час були маленькими, що Ви пам'ятаєте про революцію – так як у Вас було вдома?

Від.: У нас революція була так: зараз прийшли – оце мій чоловік дуже добре знає все. Революція почалася, то ж царя убили совети-комуністи. Він думав, що його вишлють десь – вивезуть або що, а йому збрали цілу родину в «подвал» – в пивницю. В нас там в Харкові також подвали не були такі як тут, викінчені – такі ні вікон, ні дверей – підвал такий. І так само, людей як арештовували раніше, то були такі, що не вивозили нікуди, а просто сиділи в в'язниці, а тоді перед війною навіть, як совети відступали, то вони загнали, не встигли вивезти і загнали в підвал, бо так чоловік стоїть і з пістольом, один з одного боку, а другий з другого. А їх ведуть, так були двері зачинуті. І ведуть в підвал. Тільки на двері «хлоп», «хлоп». Один відтіля, а другий відтіля. І так перестрілювали і там оставляли, я вже не знаю, що з ними робили, чи їх там закопували, чи що. Перестріляли, що вже не встигали вивозити на Сибір. То перестріляли. Так само й того царя. Їх скликали і посадили, і вони думали, що... – і той цар взяв сина на руки, бо він був хворий. І до них увійшов такий енкаведист, червона пов'язка. Постріляли їх усіх, що кров була на стінах. Так вони постріляли, а тоді вони взяли свою владу, Ленін, той як прийшов, і він як почав кричати, що будуть фабрики й заводи, і все, що є на радянській території, вся Росія буде все робітникам. Що ви будете робити тільки для себе – не будете робити цареві чи там якимсь багачам. Все належатиме вам! Люди вірили, й кричали, й раділи. А були такі люди – були збори поперед того – це я і знаю, мій чоловік розказує, як його батько був, і казали там і ще другі. Було мало людей таких свідомих – старших – що вони вчені. Мого чоловіка батькою, як моему чоловікові тепер 86 років, а тоді батькові, я не знаю, скільки було – може, десь так старший чоловік був, то він і другий там чоловік, і вони збори збирали і сказали: «Хто за ким іде».

То була листа, значить, що не за комуністом і не за царьом, а за Національну Раду, щоб Національна Рада була; Україна вільна і ми будемо мати своє. То вони так казали, а Ленін сказав, що все буде ваше – землю даром дадуть, бо Національна Рада то так Центральна Рада; казали, що буде за малий викуп земля поміщицька, будуть продавати господарям. Хто хай господарює, а хто не хоче господарювати, може йти в місто працювати в заводах, фабриках. А Ленін сказав, що все буде ваше задаром,

¹ Руденко Микола Данилович (1920–2004) – відомий поет, письменник, філософ, правозахисник, засновник Української Гельсінської групи (УГГ). Проходив по одній справі з Тихим, засуджений на 7 років.

² Тихий Олексій Іванович (1927–1984) – послідовний і безкомпромісний борець з русифікацією України, член-засновник Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод (УГГ). Засуджений на 10 років, помер у тюремній лікарні.

і тоді всі голосували. А мого чоловіка батько й ще там один чоловік – він вмер на Сибірі. І мого чоловіка батька в Архангельську губернію забрали ще не за розкуркулення, а за те, що він говорив: «Як підете за отою листою, за комуністичною, позникаете, як віск від огню».

То вони казали: «Хто? Ми? Як не буде добре, ми шапками комуністів закидаєм!»

А тепер побачили, що ті самі, що кричали й думали справді, так як Ленін обдурих їх, і вони багато ж мільйони погинуло тих, на заслання послали, а тих послали в колгосп, і вони погинули. А тоді казали, що були такі комуністи, що ходили по хатах і вибирали то по жмені, хто в кого є – а потім, як вони це вже виконали все, а їм там давали той хліб ще поки, а потім уже не було їх ніде взяти й вони самі вмирали. То вони йшли в сільраду й казали: «Та ми ж вам працювали – наші українці. Та ми ж працювали, вам помагали будувати радянську владу. А тепер я вже пухлий, моя родина голодна».

А вони кажуть:

– Уйди сволочь! Такої то мати!

Отак казали, до цих самих. Каже:

– Виконав, тепер конай цей сам.

Бачите, отих дураків, що їх обдурили. Ленін обдурих і радянська влада казала, все вам буде, а вони нічого не дали людям. І тих самих, що вони виконували завдання, радянської влади, то так само їм не було пощади, це нашим дуракам, а комуністи і Росія не мали того хліба ніколи, що ми мали – полтавці, кияни, Чернігівська область, Харківська область. Це ж кров'ю земля і молоком текла, як кров з молоком така земля родюча була. Та якраз ці всі райони і ці області – в нас казали області, губернія раніше була, а тоді області, найгірше пострадали. Москва мала хліб, мала м'ясо – все мала і люди були йшли аж до Москви. Пішов один наш сусід. Поїхав, якось йому вдалося поїхати до Москви, щоб купити хліба кусок – свого хліба, що тут родив. Він поїхав, а його заарештували, й тут є його син. Його заарештували й посадили, й він сидів таки в в'язниці, там якоїсь юшки давали. Довго чекали за той хліб, і родина вже вимерла. Осталось щось один чи двоє, і він вернувся з такою бородою – старий, і він каже, що в Москві, він бачив у Москві. Він бачив, і він пішов, щоби купити. Його тоді заарештовали. А він каже: «Полтавська ковбаса висить над вікнами на вітрині – так решіткою, щоб ніхто не вкрав і шклом видно». І каже, висить ковбаса полтавська й київська, навіть з Львова, ковбаса висить на вітринах. Хліб є. Немає права українець нічого купити! Так що Москва пожерла все, а Україна гинула з голоду. То є жах! І він вернувся тільки живий, і вони сказали оце так. Думали, що хліба принесе, і він сам тільки із душею якось вернувся, заросший. Тут є його син.

Пит.: А чи було багато таких селян у вас, що підтримували більшовиків?

Від.: Були.

Пит.: Спочатку?

Від.: Були. У нас у хуторі були добрі господарі, але було, що ті самі підтримували, що українці, вони українці, але вони слухали комуністичної влади і брали рушницю й отоді як виганяли родини, він стояв, наш українець, з другого села, що ми його знали, його батько працював в мого

батька. То нічого, що він працював, й той батько казав: як я працював, я мав хліб, я мав їсти, ще й сало мав. І заробляв хліб і давали зерно, і він був задоволений, а тепер його син пішов у комсомол і тоді став комуністом і прийшов до цього, нашого батька в дворі – батько вже був замкнутий в сільраді – а він стояв з рушницею. Було багато українців, предані радянській владі, слухали російську комуністичну владу й виконували їй, а потім вони побачили, вони також пропали пізніше. Але вони виконували – багато таких, навіть є ось Хвильовий – може, Ви чули за них. Вони були в Харкові. Вони були студенти. Вони були, так як тут студенти. Він вивчився і працював, і він був у Харкові Хвильовий і... як же він... так... так як наш ось священик, Скрипник, Скрипник! І вони пішли, вони були вивчили, студенти знали, й їм так Ленін навчив, що вони, вони українці були, що це буде таке щасливе життя, і вони от пішли керівниками і як уже вони були за радянську владу, і комісарами великими були розпоряджені. Він був письменник, писав вірші, але він виконував ленінську й, мабуть, і сталінську вже тоді. А як уже ото став голод сильний, так він побачив, що робиться з України, що роблять з українцями, і він уже бачив і десь щось, може, сказав. А йому вже Сталін наживав пальчиком. Він був у Харкові якимсь там на ціле місто головою. Скрипник чи Хвильовий, не знаю який. Сталін наживав: приїжджай в Москву.

А він уже знав, що йому буде. Так він тоді сказав: геть, геть задрипанка Москва з України!

То він вже знав, що йому буде, і його мали арештувати, і він сам собі кулю дав. Це Ви знаєте.

Пит.: Чи Ви про це чули ще вдома, чи вже на еміграції?

Від.: Ні! Ми не чули, що з ним сталося, а знали, що він був, служив комуністам. Але пізніше, як це сталося, то було чути, що сказали, що він зрадник і так він таке зробив, що він зрадив радянську владу, і мені здається, що ми вже там тоді чули. Ну й тепер деякі жаліли за ними і казали, що вони боліли душею за Україною, але ті люди, що терпіли від своїх комуністів, то не мали жалю. Скажуть: чо ж він не подумав, що за життя, що робиться з українцями – як висилали? Він уліз, аби йому було добре, тоді побачив, вони пострілялися і так більше було таких, що самогубство робили, що бачили, що яка несправедливість робилася. Так само тепер люди бачуть – ті письменники – що робиться в світі: чому не може бути така вільність у нас у Росії?

Вони вже кажуть, що вони не мають права казати «в Україні», що Україна поневолена відкіля, і тільки ото визволилася з-під Росії вона була, але ще тоді якось так люди жили ще за царизм, а потім як Україна виборола, і також було 18-й, 19-й роки. Після 17-го і Петлюра воював, і якби ж українці були розумні, то всі пішли за Петлюрою обороняти Україну. То одні пішли до більшовиків, одні пішли до Денікіна. Це ж, за оцим треба було всім іти! А вони розділилися – хто куди попав і як нахлинули, а вони найдужче комуністи – і Росія – боялися, щоб Україна не відділилася. Це ж серце світу. Вона то ж сама родюча, найліпша земля. І як нахлинули більшовики і почали бути, стріляти, і не втрималися, і почали тікати, перебили тисячі людей, і яких хто втік. І навіть Петлюра втік, бідний. І там його знайшли й вбили.

Пит.: Чи хтось з Вашого села пішов у петлюрівську армію?

Від.: Пішли! Пішли! Мого чоловіка брат пішов, і він пішов був, і забула, де він був, і вони там були, і напав їх тиф – хвороба така. Я не знаю, чи то недостача була. Були і ще другі. Я навіть можу сказати прізвища, чи то вже не треба? Не так багато – чотири – з нашого хутора пішло. Мій чоловік був ще тоді молодший, а його брат пішов і двоюрідний брат пішов до Петлюри, і ще з других сел пішли також. Тут є чоловік один, тепер йому було 80-ліття. Він називається Петро Одарченко, і він так само був з мого чоловіка братом разом. І як мого чоловіка брат був хворий, і він знав, де він хворий був, він пішов відвідати і сказали, не хочу ж назвати, так він називався як мій чоловік. Каже: «Чи я можу бачити», – а вони кажуть: «Винесли», – і це був великий удар; то було їх три товариші, вони виїхали разом з Петлюрою, і тепер цей один остався мого чоловіка брат і ще другий товариш його, а то загинули. А оцей Одарченко, тепер він пише дописи. Може, Ви його в газеті бачили, Петро Одарченко. То він якраз із нашого. Мій чоловік його добре знає. Одарченко з Римарівки¹ – це село. Як йому Бог дав, що він вцілів, він десь був арештований і був засланий, і потім утік, і як війна почалася, він втік до Німеччини, і тепер він є в Америці.

Пит.: Чи більше хлопців з Вашого хутора пішли до більшовиків чи до Петлюри?

Від.: Пішли і до більшовиків, але багато таких, що втікали від більшовиків і від Петлюри. І від тих тікали, і від тих тікали, аби не йти. Але як насильно ловили, то забирали багато більшовики і побили їх, і нема, і не вернулися вони ніколи. Багато не вернулися.

Пит.: Чи хтось був у Денікіна?

Від.: Може, і в Денікіна був другий хутір. Вони багатіші були, й з Денікіном пішло два брати; я не знаю, чи вони не свідомі були чи що. Вони були українці, й їхнє прізвище було Лихо – називалося. Лихо. То як вони пішли, ті два брати, здається, їхній батько молодий ще був. Мій чоловік їх знає добре. Я знаю тільки їхню сестру. А тоді більшовики, як прийшли – була їхня мати і дід старий, а сини втікли і дівчина одна – постріляли матір, і діда старого, і ту сестру їхню за те, що вони пішли в денікінці. А вони як пішли з Денікіном і там десь їх окружили коло Чорного моря чи де, що їх там притопили, там вони пропали. Несвідомі були українці.

Пит.: А чи в вас були такі, як їх називати, повстанці чи банди, що самі хлопці?

Від.: О! Були! Були такі і, Ви знаєте, це також страшне, ми сьогодні згадували. Були повстанці, сиділи в лісах і боронилися від комуністів. Дуже ховалися, так як і в Галичині. Були дуже великі патріоти і не були багаті, а були звичайних господарів сини. Мого чоловіка двоюрідний брат був, і мій чоловік був також із ними, і вони ховалися в лісах і приходили в хутір, – люди давали їм їсти і все. А потім, більшовики як вже прийшли, тяжко було, бо не можна було де ховатися. І я Вам скажу, які є українці, сьогодні згадували. І один був, що був організатор, Голобородько прізвище – красунь, високий, гарний, це мій чоловік, як ще

¹ Римарівка – центр сільради в Гадяцькому районі Полтавської області.

не була в їх. А мій чоловік його бачив і знає добре. Це страх один, що так було. А другий був також у цій повстанчій партії, що борониться проти комуністів. І тих арештовували і ловили, а деякі повтікали, сховалися, деяких постріляли. А осталося було троє, і цього одного, я і можу й сказати, він з того хутора саме, що мій чоловік. Називався Грицько. І він був проти, проти комуністів, а в нього був Голобородько, провідник. І як розбіглися, тих постріляли, а один цей ще – він сам голівний – був так як Петлюра. Так він за Україну стояв. І оцього заарештували й сказали: «Випустим тебе, як ти найдеш оцього самого провідника, – називався Голобородько. – Як ти його найдеш, і скажеж нам або сам нам доставиш його, то ми тебе випустимо».

І мій чоловік це розказував, і я знаю того чоловіка, що оце він таке зробив, але я не знаю, коли то було. І він прийшов, оцей Голобородько, до мого чоловіка, до батьків, ще було то зараз за радянську владу, ще ми в хаті жили. Як тільки ще під революцію чи як, що були. І він прийшов, сиділи в клуні, і мій чоловік йому нарвав груш, приніс їсти, погодував його добре, і він каже: «Я скриваюся, але вже нас так мало осталося і не знаю як». І оцей самий Грицько був з ним і їв груші, і тоді вони пішли десь і він вже ходив там. Десь був, якось від мого чоловіка, може, три кілометрів відійшов. І оцей чоловік продався радянській владі. Його випустили. Сказали: як ти нам доставиш його, то ти будеш вільний.

Він його найшов, бо він знав, де він ховався. І він його найшов, і він уже каже ніби і не куриє, а цей приніс йому цигарки, а він був з автоматом таким, але коротший трохи від рушниці. І він так ходив, бо він не розумівся, і він ходив озброєний. І це мій чоловік розказує, що це є Грицько, – пішов до нього і дав йому закурити. Він узяв цигарку, а йому дав винтовку. Каже: «Потримай, я закурю», – бо не було, він вичеркнув і почав припалювати цигарку, а той йому кулю в чоло. Отакі є українці! Це істинна правда! І його випустили, і тоді він пішов, заявив у сільраду в Римарівку, і заявив що: «Я його знайшов».

Тоді не було телефонів у нас. Я не знаю, хто сказав чоловікові, і цей же Грицько знав, де: «Запряжи коня, поїдь – візьми його там мертвого». Чоловікові як сказали, він зомлів. Отакі українці! Я розказувала отцю Антохю, священникові. Він каже: «Тому ми не маємо України, що наші українці такі зрадники!»

І мій чоловік запряг коня, то була зима, ще сніг був, і він поклав, поїхав, а чоловік великий і молодий. Він так як не голодував, бо ходив по людях. Люди давали своєму чоловікові, бо він боронився від комуністів. Вже комуністична влада була, але багато їх пропало, але ще були, що отак ховали. Ну і він і покликав якогось там ще чоловіка, поклали й відвезли й у сільраду. Відвезли мертвого трупа. І цей каже, що зустрічався зі мною. Він мене боявся. Але каже, що боявся. Я йому нічого не міг зробити, бо я сам боявся його.

І як прийшли німці, ми вернулися з Харкова, це ж остільки пройшло. І він уступив у поліцію. Служив Україні. Тоді був з партизанами. Служив Україні, а тоді служив комуністам. Прийшли німці, у німці записався і служив і видавав також людей. Видавав до Німеччини й все. Отакі є люди. І він ще й досі може живе. Ото бачите, о тому наша Україна

пропала, тому що не було єдності – нема дружності – не були люди розумні, щоб всі пішли за своє рідне. Та нема чого говорити багато. А тепер що? Чи нам потрібно оцих партійних, що тепер? Одні других ненавидять. Якби ми всі тільки підтримували оту нашу Національну Раду.

Я починала в школу ходити, було по-руськи. То ще за царя було. Я не знаю, в яким то я році починала. Мабуть, ще перед революцією. Мені було шість чи сім років. Починала по-російському писати і читати, а потім через рік почали по-українському. І нам так легко було, що ми писали і читали так, як у хаті говорили. Ми були дуже раді! І тоді ото знаєте, почалося – «Просвіти» почали організувати, вистави і де взявся Шевченко, бо ж росіяни також не любили Шевченка і не визнавали його. Вони тепер кажуть, що він революціонер радянський. І люди такі були раді. Носили Шевченка і йшли хутором, співали пісні українські, і зразу в школі все по-українському було. Нам було дуже приємно, і ми дуже раді. Навіть мене вчителька питала: як тобі ліпше, тепер чи так як вчили спочатку, по-російському, чи так?

Я кажу: «Ліпше тепер, бо я так як з мамою говорю, так як і з вами говорю». А то треба було по-російському, і ми не вмiли по-російському говорити, але треба було писати і читати по-російському ще тоді.

І отож ми дійсно – мій чоловік каже, що як Національна Рада стала, то ми всі знали, хто ми, що ми є чисті українці. А то в школі писали. Були козаки, були кріпаки, міщани і козаки. То наш дід був козацького роду. І ми писалися, що ми козаки. А були міщани, я не знаю, чи то по-поміщицькі чи які. І були кріпаки, що з кріпацького роду ще були. То так писалися. А тоді ми писали, що ми українці. Всі були українці! І було добре, аж поки то почалася радянська влада. Більше й більше й гірше, але ще в українській було багато, але тоді почали знищувати й відкрилися церкви були, по-українському, раніше було слов'янською мовою. А то по-українському чисто, і як ми вже були в Харкові, наші церкви закрилися вже на селах. А ми поїхали в Харків. Там була церква і священики були такі чисті, бо в нас раніше з бородами священики були і волосся мали. А то українські, чисті – побриті, і так гарно правилися по-українському. Оце «Вірую» співали по-українському і «Отче наш». Так як ми говоримо! І ми так любили, ми пішли в церкву в одну неділю і другу, і людей було, що давилися. Якраз на Великдень, то церква невеличка, але такого народу, що люди вмiвали – так товпилися в церкву. На другу неділю ще пішли, на третю поїхали – арештували священиків найскорше. Це була Українська автокефальна православна церква! На цілий Харків одна! І то ж люди, які повтікали, і в Харкові були чесні українці – багато більше говорили українською мовою, як у Києві. І ми поїхали на третю неділю, не вірим своїм очам! Знайшли ту церкву розгромлену і тільки попелище осталося. Нема нічого. Священиків ловили – одного заарештували, а другий сховався. І я один раз йшла на працю, і я його побачила, аж у мене все відтерпло. Той самий чоловік недалеко від бараків найняв квартиру й устроївся в фабрику. І так секретно ми знали, і ми нікому ніде не говорили, і він десь уцілів, якщо уцілів, то він десь живий остався. Щоб там жив, де його ніхто не знає. То найскорше ту церкву зліквідували, а був собор Благовіщенський –

Благовіщенській базар був там – такий великий російський. І там працювало, там священик був з такою бородою, білий такий і старий. Я пам'ятаю, що він читав про те. Це вже, може, й не треба його й писати. Він читав Євангелію. То ми пішли в російську церкву. Бачите, російська втрималася, а українська автокефальна – це ж є патріотична – вони її знищили, щоб ніхто не ходив. І ми пішли туди, а він читав Євангелію по-російському: «От птицы небесни не сиють, не жнутъ, и одягаются красиво, краще як Соломон».

Я це пам'ятаю. Він читав по-російському, і ми ходили туди – може, півроку – а потім і ту церкву закрили, не закрили, а розруйнували. Ми пішли, а там стадо коней стоїть. Комуністи знищили, щоб люди зовсім ніякої віри не мали. Там було по-російському. То там ще з півроку було, і тоді дивимся, а там коні стоять у церкві рядами. Великий собор був! І то якось сходи були. То вони сходи ті знищили, щоб коні можна заводити добре. І то не мав права ніхто в церкву входити. А тепер оце я не знаю, що, кажуть, після війни вони відкрили церкви і як приїжджають з Америки або з Канади або з Франції туристи, ведуть туди в Харкові, й в Москві особливо. Церква й образи, все, і кажуть, що в нас то брехня, що релігія заборонена. Все є. І священик один казав, що він бачив. Священик каже: «Тут хрест», а як він скинув, то в нього орден Леніна і Сталіна комуністичні обличчя до паса. І він служе влад, тому він там, а оцим, що приїжджають показують, що релігія є. Навіть цей баптист – Ви знаєте, як він називається?

Пит.: Грегем.

Від.: Грем, Грем, поїхав і йому показали в Москві й церкви, й образи, й що вірують, всі люди вірять у Бога. І він приїхав сюди, то його баптисти зненавиділи. Там баптистів карають страшно. Може, Ви чули як Боровський розказує, що він сидів у камері, а в другу камеру привели чоловіка, віруючого баптиста, що він у Ісуса Христа вірує. Ми вірим так само в Ісуса Христа – ми православні. Але баптисти окремо. То вони, каже, його чимсь мокрим обмотали, так стяли гумою. І він, каже, цілу ніч кричав і кричав. І, каже, я чув все, як він кричав, цілу ніч, й о, так тисло, давило і він не міг кінчитися, а на ранок він таки скінчився. Їх і били, й давили, що їм роблять, Грем їздив і сказав, що нема там ніякого переслідування.

Пит.: Чи в вас удома були баптисти?

Від.: У нас всі були православні. І в нас була також церква, коли я ще не була заміжня. Ми ходили в друге село, то почали співати по-українському й там дівчата були такі, селянки, але вони так співали, як артистки. Нам так подобалося і були навіть, може, ще всі не знали української мови, а вони трошки вченіші були чи як, що вона одна дівчина, Параска, і вона співала «Вірую» сольо так, що аж мороз ішов по шкірі. І вже був священик пострижений, а були такі, що не любили. Кажуть: «Що це таке... співають, "Красуйся Богородице"»?

Це ж не по-святому, знаєте! Були такі люди, що не хотіли, щоби перекручувалися по-українському. Вони розуміли. Ми дуже любили й ту церкву також – саму першу в нашому, ми в хуторі жили, а то до села п'ять кілометрів. То її знищили зараз, як тільки Петлюра втік.

Але, що ще я хотіла сказати? Що Ви спитали мене?

А! Баптисти були – сказали, що, значить, хтось організував. Я забула, коли воно саме було, що були баптисти і хтось їм сказав і то якраз вони сказали так. І то якраз пішли в баптисти такі люди, що любили десь щось украсти. І в мого тата був млин, вітром гонили. І часто люди привозили, щоб помолоти муку. Як повертають на вітер, воно меле. І люди привозили свій хліб, пшеницю, щоб воно мололо. І так часом навезуть більше; ще ж хліб був свій родили. І були такі бандити, що розломають двері, вивертять і засув відкриють і виберуть увесь хліб. То як бідні були. Одна бідна жінка, вона заробила той мішок пшениці й привезла змолоти, і вкрали. І вона так плакала. То тато мій змилувався й набрав зі своєї комори, чистий мішок пшениці, змолот серед дня і віддав їй. А то такі люди заможніші приносили. Ну що ж, заставили і пропало. Бандити були. І я не хочу критикувати баптистів. Вони вірять у Бога. Ми були в другім селі. І вони стали навколішки і кажуть: «Я пив горілку, я ходив красти, я такий був православний, що я не був такий віруючий, а як я пішов у баптисти, я тепер нічого не роблю, не краду і не п'ю, і все тільки молюся».

І мій чоловік каже:

– Правда, що оті люди крали коней, млини оббирали, а тоді так тільки як спокуси, що пішли в баптисти.

Може, я не знаю як. Ми так само вірим. Ми, українці, віримо все як Ісус Христос казав, за що його карали й все. Ми й дуже вірим, а вони думають, що ми зовсім не віруючі, а тільки баптисти віруючі. Ну, ми були вже в Нью-Йорку раз, то вони нас покликали – правда, як ми приїхали, то нас добре зустріли, купили нам м'яса, хліба. Бо ми приїхали, ще нічого не мали, тільки з потяга, і з того корабля. То вони зійшлися баптисти і вони стараються допомогти таким людям. То добре. То вони принесли м'яса, хліба і нам дали їсти. Почали казати, що, значить, оце тільки віруючі, що баптисти. Ми вірим. Але, ми кажем, так само вірим. У мого тата була Біблія, й ми читали, й нас було багато дітей, то я вже як навчилася читати, то я вміла читати дуже скоро. В третій класі, я вже читала так, як я читаю зараз, добре. Я не багато науки мала, але я читати добре вмію. То, тато мені каже:

– Вони хай собі вірять, а ти не пішла до церкви, ті поїхали, то ти читай Псалтир.

Знаєте, Псалтир? І я стояла й читала. Все, що Ісус Христос писав. Ми знали ще з дому, й ми все знали, і моя дівчина, як ми вже в Харкові були, то я її вчила секретно, я не знаю, чи вона Вам казала. Я вчила її «Отче наш» молитву і «Вірую», і вона дуже добре вчилася в школі. Там було 40 дітей в одній класі. Була Настя Керилівна, вчителька в Харкові. Вона вчила українську мову й російську – друга вчителька російську мову. То ще було в Харкові в 36-м році. Отож вона в школу почала ходити, й я їй кажу: читай молитву Вседавцю як лягаєш спати, і ти, кажу, будеш усе знати. І вона так училася пильно.

І ми бідно жили. У бараках ми жили, знаєте, не було ні стільців, ні столиків добрих. Вона так пильно вчилася, що на 40 дітей було двоє відмінниць – все було добре й дуже добре. І поведінка, і арифметика, й українська мова, і російська навіть, вона вчила, то було добре. То їх двоє дівчат було тільки. А товаришка була одна. А в них було більш дітей. І вона каже: «Ну як ти, Олю, так можеш усе добре знати?»

А вона каже: «А я тобі скажу, тільки нікому не кажи. Мене мама навчила молитви й я тебе колись навчу “Отче наш” знати напам’ять». І я, каже, як ото помолюся так і я вчуся, і все знаю.

І Ви знаєте, та дівчина сказала: мамо, чого ж ти мене не навчиш, оно Оля все так знає?

І я не знаю, як дішло до тієї вчительки. Приходе Оля, сказала: записка. То щоб мама прийшла в школу. Скільки раз хвалили, що вона добре вчиться, то вони казали, що ваша дитина здібна. А то визивають, а я думаю, що? Вона каже: ідіть сюди; каже, ви знаєте що? Ви не робіть нам клопоту, каже, ми пишем у букварях, що Бога нема й релігії ніякої немає, що то опіюм, що то священики дурили і все. А тепер, каже, дівчина каже, що вона молитву знає.

А я кажу: «Боже, хто ж це вам сказав?»

Каже, вона дітям сказала, що вона зна, і вона сказала, я вам прощу зараз, але, каже, ані писніть, бо я буду викинута з школи, з учительства й вашій дівчині не поздоровиться!

Бачите яке, отак релігію знищили, церкви понищили й ніякої релігії. А, як тепер ми вже були тут, я посилки посилала, і як мені сестра написала – їх з хати вигнали також і вона жила в Донбасі на квартирі і каже: «Я хотіла б мати образ Ісуса Христа».

І я купила. Тут є отець Антохій, він сам малює – паніматка його є тут, він уже помер. І він, отакий образ, він малював, і я від його купила. Ісус Христос великий. І я купила такий коперт, і я послала. Раніше послала, то не вернулося, пропало. Я думаю, що, може, ще пошлю. То ж спитаю:

– Получила?

– Ні!

Я знову послала.

Ходило, ходило шість – скількись місяців. Приходило назад і написано «Всякое религиозное запрещено!» Нічого не маєте права посилати. Студенти ідуть, ведуть, показують, і кажуть, що в нас нічого не заборонено. От така брехня! Там нічого нема правди. Все на брехні радянська влада.

Пит.: Чи пам’ятаєте, скільки землі було в Вашого батька до революції?

Від.: Ну, та в мого батька було більше, як у мого чоловіка було 30; у мого батька було 40 десятин землі й вони її його купили, годували свиней, було там трохи від батька, а то вони вигодовували свиней, продавали, і ту землю виплачували за царської влади – виплачували й виплачували. І було 40 десятин землі, і то ми жили на хуторі, і тяжко працювали! Мене мама вродила на полі, бо тато був десь поїхав у службу в місто Гадяч, а мама працювала, а батько його, *father-in-law* (свекор. – *Ред.*), був дуже строгий. Мама ходила зі мною – вже було п’ятеро дітей, а я була шоста. І находила хмара, а вони складали сіно. І треба було сіно складати, поки дощ не пішов на полі. Згрибали й мама чує, що її вже треба тікати додому, але *father-in-law* був дуже строгий – треба, щоб було все зроблено. І мама знає, що вже біда їй, і ще дівчина була з нею, така що помагала, ну так помічниця в хаті, у дворі була. І це мама мені розказувала, то вони працювали в полі, складали чи сіно чи копи, і мама вже чує, що її треба тікати, а він, а свекор: що ти там присіла? Скоро робіть, бо хмари находять, щоб сіно згребти, чи сіно чи копиці, і скласти, і тоді вже дощ не візьме.

І мама присіла, а тут уже біда, і я родилася, і та дівчина, що була з мамою – я вже не знаю, що вона зробила – як вже закаження не було, і взяла в фартух, мене, обмотала і так принесли додому. То земля була дуже близько коло двору, бо хутір же був. Прийшла, то ця *mother-in-law* (свекруха. – *Ред.*) побачила, каже: «Що ж ти собі думаєш, хіба ж ти не відчула, чого ж ти дотрималася – ти ж можеш дістати хворобу і дитина».

А тоді до свого чоловіка каже: «Чого ж ти її не бачив і чого ж не пустив її?»

Каже: «Та чорт її знає, що там їй треба». Бачите, які дядьки були селяни?

І вони мене принесли – то було по-старому, то не було 15-й *July*, а було два тижні скоріше, бо тоді ще був старий стиль. А вже тепер як устанавляли за радянську владу, що вже ставали на новий стиль, то мама сказала, три дні після Петра я народилася. А Петра було 12-го *July*-а по-новому. То мені встановили що я народилася 15-го *July*-а, і так воно й є – на третій день. І дивіться, не йшлося мені на смерть. Тутечки й доктори з усим. Мама мене народила на чистім полі – прийшли додому і все в порядку й я виросла, і стільки ми біди пережили, і досі живу – тепер мені 76 років кінчилося в *July*-і. Ми щасливі, що ми попали до Америки, найбільше ми прожили оце тут у Америці – 30 років спокійного життя за все наше життя, бо тоді переслідувані були – тоді вигнали нас з хати, тоді були в Харкові 13 років, приїхали, вернулися на Україну, в Полтавщину, пожили всього тільки півтора року, почали знову тікати, потім вирядися по Німеччині, аж сюди приїхали й спокійно, то в фармера працювали. Тепер ми спокійно прожили 30 років, оце як ми купили свою хату, і ми вже так привикли, що вона наша так як наша рідна хата, і ми ніколи не хочем купувати кращої, вона старенька, а ми її раді тримати і тепер ми щасливі, що ми живем, але вже мало стало жити – це тільки шкода, що ми вже стали старі такі.

Пит.: Чи можна ще Вам задати кілька питань?

Від.: Ну, та давайте!

Пит.: Коли цей Голобородько був, і Ваш чоловік і другі, то чим ці повстанці займалися?

Від.: Чим вони займалися? Вони боронилися, вони сиділи в лісах і стріляли проти більшовиків і їх виловлювали, а деякі ховалися, а деякі втікли пізніше, і може є такі, що й не знали, що вони були. То один умер тепер у Огайо, він був у повстанцях і він з бідного двору, а він чесний українець був. Це був Микола Литвиненко. Він був чесний українець, і він бився проти більшовиків. І були такий один із царської, це мій чоловік знає його, я його не знала. І в царськім війську був, українець із того самого села, що ми належали до церкви – уже як я в чоловіка жила, до Римарівки. Він казав, як його прізвище. Красавець великий і він був у царя, чимсь служив – прийшов з того війська, і він, щоб його не заарештували й не вбили, то він пішов в ленінську партію. І він ходив, і якби він пішов з українцями організувався, а він пішов, щоб його не вбили, бо за царя, а хто в царя служив, то постріляли багатьох комуністи. А він пішов у радянську владу, і він став там великим комісаром, і знали, що він комісар, і оці самі партизани, що проти комуністів боролися, його заарештували. А ці, що боронилися і проти Петлюри, й проти денікінців, і проти комуністів, то вони були українські партизани, й вони знали, хто він, і знали, що він бореться проти цих українців.

І вони його десь зловили, і вони його вбили самі, але кажуть, що так красуня такого шкода, але він був зрадник України. Зрадник був. Казали, що шкода було такого красуня вбивати, і він служив цареві, а тоді, щоб його не заслали й не вбили, то він пішов служити Ленінові. І таке було.

Пит.: Чи більшовики боялися наших повстанців?

Від.: Боялися. Вони боялися, не любили, але ж якби ж було їх багато, наших повстанців. Вони не були в силі. А потім які осталися, якісь осталися, то й були доноси, що вони були повстанцями, а вони відказувалися, а їх били – дуже били.

– Признайся, чи ти був повстанцем, – то вони відмовлялися. Але деякі осталися живі. Навіть один узяв сестру мого чоловіка. То він дуже був побитий і він не був у тих, що проти більшовиків. Але не було так багато. Якби було організовано, всі в одно, а то ж кажу, одні пішли до того, навіть ще був отой, як його, що такий анархіст?

Пит.: Махно.

Від.: Махно! Пішли до Махна, одні до Денікіна, одні до більшовиків, а найменша частина з Петлюрою пішла. Ото такі українці, бачите, бо їх заагітували, що найліпше буде життя – це буде ваше. Ленін обдурив.

Пит.: Що можете сказати за Махна?

Від.: Що за Махна сказати? Було село Гуляйполе. Він там був, Махно. І ось тут є їхня донька, що там мама з того села. І там були збори оцих махновців. І були збори, і він не за Україну, а просто анархіст. Грабив, убивав – і вони збори в одній хаті зробили, й вийшов цей самий Махно. Його знали, він з того самого села, що та жінка старенька. І він побачив, і каже: «Марія, що це? Хто це так робить?»

Це думають, що тут нема нікого. І каже:

– Марія, ти щось бачила?

А вона каже:

– Нічого не бачила.

Каже: «Смотри, если ты виявишь, завтра тебе пуля в лоб». І вона нікому не могла казати. А потім, бачила, вона бачила, як везли, втрьох вели одного українця, що він мав кожанку й чоботи. Вона казала мені, що вона бачила, що то Махно робив. Він не за ідею йшов, за свою, а просто бандит був. І бачили люди, як він, трое їх, махновці, вели одного чоловіка, українця, але він мав кожанку вже і чоботи, не знати, чи штани якісь мав, і вони повели його – розстріляли. Один взяв кожанку, а другий чоботи, а третій каже: «А за що ж я розстріляв чоловіка? Ти маєш кожанку, а той чоботи, а я не маю нічого».

А чоловіка помагав убити. Ото таке Махно робив. Отака його ідея була. Він грабував, стріляв, я не знаю, кого він стріляв – кого попало. То сволоч була страшна, той Махно. Один Петлюра йшов за правило, як Національна Рада хотіла визволити, хотів визволити Україну – але бачите, що зробили?

Пит.: А як зганяли людей в колгосп, вже пізніше, чи в вас були спротиви?

Від.: Спротиви? Страшний спротив був людей! Ще тільки почали писати, ще не було колгоспів, як уже в нас все заграбували, й я вже пішла, дитину покинула, а сама пішла в 33-му. Там почали чи в 30-му вже в колгосп. То деякі йшли вільно. А більшість ні! Один чоловік, сусід,

не був багатого роду здавня, але вже він трошки загосподарювався за неп. Як був неп, то Ленін дав трохи прав. Він сказав: один ступень вперед, а два назад, щоб не так зразу.

А Сталін хотів зразу за п'ять кроків все гнати в колгосп і все зробити. То він дав неп, що людям землю надібрали, і навіть посіяне відібрали, так як у наших батьків, але ще можна було жити. То люди такі, піджили, навіть ті, що не були ліпші господарі, то вони зажили ліпше, і оце називався Бартоломей. І Ви знаєте, він ніяк не хотів, а вони його сунули, каже, знаєш що, ти підеш на Сибір, так як розкуркулених гонили. Чого ж ти не йдеш, ти не належиш на висилку, але ти не можеш бути в колгоспі.

І він не хотів, бо він уже хату вкрив залізом трохи, і мав худобу якусь – так не хотів, а тоді сказав: «Господи, прости мене – умру, так умру!»

Пішов підписався в сільраді. Це жінка казала його, я ще була в тому хуторі, тільки я вже не жила в хаті, а була в сусідки якоїсь. І він записався, і такий його вдар ударив, що чотири дні він сумував, так сумував, що не міг витримати і з того жалю і з удару вмер. І всі йшли на похорон, а я не йшла, а та жінка, що я в їх переховувалася, каже: «Чого ж ти не йдеш?» То всі пішли на похорон, весь хутір зійшовся, а я не пішла, бо я боялася вже, щоб мене не бачили, бо мене вже будуть ловити, й вона прийшла і каже: «Боже, який крик був, всі люди плакали – насильно, бідний», – і ще й казали... вмру то помру, а вже хай буде так як вони хочуть, значить насильно записати. Багато людей не хотіло, тікали в ліси, не хотіли вписатися. Але мусили. І Ви знаєте, як було, навіть було, що вчителі українці – їх позаписували в партії і їх послали агітувати: що вам так буде добре. Ви ж не змусите думати самі, що робити, але вам що скажуть, те будете робити гуртом – вам буде легше.

Але люди не хотіли, але мусили. Були такі, що бідняк не хотів іти й його заарештовували. Арештували й мучили, поки він таки мусив піти в колгосп. Нас особисто, таких господарів, що призначені були на списку, що не мають голосу, ніхто б не хотів, ми б хотіли піти, якби нас висилали, то ми були там, де всі нас не мали права прийняти, бо вони знали, що ми будемо жаліти за своїми маетками й що ми не знали, що вони думають – ворог народу і все. А люди ті – вони не належали, що до таких більших господарів, вони дуже не хотіли, бо кожний своє щось мав і сам собі господар. А то як комуна, то і все. Не хотіли люди, були дуже насильно – деяке село, то мучили їх довго, поки зганяли, роками, поки зганяли в колгосп.

Пит.: А чи були бунт, повстання в вас?

Від.: Ні, то куди вже, тоді вже повстання не можна було, як радянська влада завкризбилася. За кожне слово арештували або стріляли. Не можна було повстання робити ніякого.

Пит.: А ті, що розкуркулювали і колгосп пізніше організували, чи це були свої чи прислані?

Від.: Прислані були, а своїх намовляли й свої помагали. Так.

Пит.: А звідки ці прислані?

Від.: Були росіяни, кацапи, були приїжджали комуністи, енкаведисти – носили такі галіфе, знаєте, то були комуністи, росіяни. А потім як уже Хрущов став, то чогось і він не хотів вірити Берії, він Берію знищив.

А той Берія арештував і такий був жорстокий, що тих людей, що позаганяли на Сибір працювати, то таку каторгу їм давав, що люди не могли витримувати, не їли, і нічого не вдягалися, і так гинуть як мухи. І він був головою НКВД.

Пит.: А чи в вас в селі – це не на хуторі, а в селі – чи була міліція?

Від.: Була, була, міліція була.

Пит.: А хто був?

Від.: Советська.

Пит.: А хто був в міліції?

Від.: Були росіяни, й деякі вступали й українці. В міліцію. Були. У нас у хуторі не було, а ми належали до села, до того Римарівського, Римарівка село більше, і там була сільрада і там поліція – міліція. І як сказати – поліцай, то вас оштрафують, бо то, здається, поліцаї називалися за царя, а за советів міліція.

Пит.: Чи Ви були присутніми на таких зборах і мітінгах, коли людей намовляли вступати в колгосп?

Від.: Ні, ми вже не були, бо нас як вигнали, то тоді вже колгоспи почали, спершу вони знищили куркулів як клясу. О, то вислали і там гинули, а які осталися, втікали, десь пооставалися, то мало є тут деякі люди, що вони там були і осталися живі. То тепер все розказують. Ну, нас ніколи в колгосп не кликали й нас вигнали, ще не починалися колгоспи, бо то як, тільки почали, ще колгосп не був, як я вже була вигнана й жила в чужої жінки тимчасово, бо я не знала, куди мені подітися. Чоловік уже втік, батько його вже був у Архангельській губернії, і матір заслали, й мої батьки в Вологді були, а я ще перетримувалася в тому хуторі. То записували, ще колгоспів не було, але записували вже – то в 30-м році вже записували їх усіх. А колгоспи вже стали в 31-м і 32-м. А в 32-м в кінці, вже почався голод, а в 33-м то вже вмирали села. І то були приїжджали росіяни комуністи, були енкаведисти й були політруки, і вони намовляли: йдіть і гоніть.

Ну, і тоді були такі активісти, що вони предані радянській владі. І вони ото ходили і помагали таке робити.

Пит.: Чи хтось із Ваших родичів помер з голоду в 33-му році?

Від.: Аякже? Аякже? Померли, о, ті, що на заслання заслали, то ж так само їх послали. Вони не в колгоспі, а вислали. В мене померла сестра, чоловік сестри й двоє діточок. На висилці. Тепер братова жінка вмерла і троє дітей, а одне ото врятували – поїхали люди і привезли, що то жила її кузинка в Харкові з нами. Повмирали, а кілько в тому хуторі, де я заміж пішла – та ми вже не жили, ми були вже в Харкові – то мого чоловіка рідня повмирали, багато, і того призвище його, якраз його, повмирали й батьки, й діти, й ціла родина. Одна якась осталася із семи душ, оставалося. Багато вмирало. А то, його сестра була замужем, у їх не було – було четверо дітей і чоловік, але в них їх було пару вуликів меду. В них хліба не було нічого, вони дерли кору, і мали трохи меду десь, якого в них не забрали, то вони ту кору драли, розтирали й з медом їли й то врятувалися. А десь у когось, може, була коровчина, що приходили брати. Одна вдова мала коровку, й її прийшли брати. Вона є бідна. Вона в колгоспі працювала. Вона бідна дуже й була й п'ятеро дітей мала, а чоловік пішов воювати, чи я не знаю,

що його не було, й до неї прийшли забирати корову. Вона вхатилася й діти кричали криком:

– Ми не дамо! Нема хліба нічого, тільки там капля молока, – й вона врятувала родину.

І вона, скільки раз приходили забирати, вона кричала, вхватила за ту корову, й діти кричали, лаяли, але все одно прийшли й забрали. Забрали корову, й що вже почали вже пухнути діти, і вже тут тоді почали як уже було колоски отакі на полі, то йшли люди, ті колоски, зерно брати, їсти. То як кого впіймали, то зараз заарештували. У нас є племінник, він є тут тепер. Батька вислали на заслання, а мама померла, і він остався й був вже пухлий. Йому було чотири роки, як мама померла. У селях вимірають люди, і він до Гадяча – він близько жив коло Гадяча, й хлопчики йшли на станцію, там, де зсипали зерно – з колгоспів забирали і зсипали, й все забирали, що придбали в колгоспника, в людей нічого не було. І там хлопчики мали картузики на головах, і вони ото побіжать, пролізуть десь і на станції, де хліб, і зсипають на ліветори, відправляють до Москви і скрізь. То вони ото наберуть жменями в картуз і так надіймуть і так тікають. І тоді вони знімають, і те зерно їли. І оцей наш племінник, він уже не мав сили, а вони кажуть: «Коля, ходи з нами, ходи з нами, ми вкрадем зерна і тобі дамо».

А він вже не міг їти. Йому було чотири роки. І вони побігли, в картуз набрали, принесли йому насіння з конопель. Вони йому принесли насіння, і він почав трошки їсти, дали водички напиться, і він трошки отліг, а тоді він вже з ними знову побіг, разів стільки в картуз брав зерна і то врятувався, поки вже почало родити, й ходили колоски збирати на полі, й то остався живий. А його братик один й другий з голоду повмирали. Одному було вже 17 років, а один ще менший як він. А він остався, якимсь чудом був один. І тоді як він вже до школи пішов трохи, за комунистів вже ходив у школу, то якимсь він вижив, а тоді як прийшли більшовики, то вони пішли в українську армію і вони були в Галичині. Він боровся в УПА проти комуністів, але і проти німців. То їх було в сотні, я не знаю скільки було, то їх троє осталося, як окружили більшовики з одного боку, стріляють по лісі. Комуністи вбивали українських партизан, тих, що боролися за Україну, і німці вбивали. То їх осталося так – один у Австралії, і оце Микола, і ще десь. Як кінчилася війна й приїхали до Америки, повтікали, він був уже в Чехи¹ втік. З партизанів остався був у Чехах, і тоді як більшовики йшли, то він з Чехів знову втікав, бо з Чехів забирали назад додому, і він утік уночі, через річку перепливав якусь, і вже було зимно, й простудився дуже в одежі. Він переплив на територію цю, де американці були, в Німеччину. І він тоді тут урятувався, а тоді він нас знайшов і приїхав у Німеччину, де ми жили, а тоді як записували в Бельгію, то він записався в Бельгію і поїхав там працювати в копальні. А потім ми його стягли, і він є тепер в Америці. То він чудом якимся остався живий. Ото таке було, такий голод, і так діти сотнями, тисячами гинули, а він тільки тим зерном завдяки хлопчикам таким приятелям, що його дотягли до станції, де зерно їли.

¹ Імовірно, мається на увазі Чехія, до 1993 р. – Чехословаччина (Чехо-Словаччина, ЧССР).

Донька збоку: А я ще хочу сказати за збирання колосків. Це вже було трохи пізніше. Голод уже минув, але колгоспники дуже мало діставали за свою працю, їм завжди бракувало зерна на муку. І як ми мешкали в Харкові, а потім на літо моя мама дала мене на село до своєї сестри. То до моєї тітки, ми там пішли з дітьми збирати колоски, як уже скопили все й весь урожай був вже забраний. Колгоспне поле, і вже позагрибали, і майже нічого там не було, стерня, знаєте. Але діти пішли, щоб збирати колосочки. Де може там колосочок якийсь знайде, що там декілька зерняток у ньому. І ми збирали. Діточки. І тут раптом, бригадир на коні – прямо на нас, знаєте! Ми врозтіч, а він за нами на коні гнався і батягом розганяв. Ми не мали права збирати колоски. Та там воно пропаде, але ніхто не мав права з колгоспного поля взяти колосочок.

Від.: Отак Ленін обдувив. Казав, що все ваше буде, навіть після того як зібрали, воно там валяється, той колосочок, так як пташки можуть поклювати зерно – так діти пішли з села збирати і то таке було. Така радянська влада.

Донька збоку: І вони нам закидали, що ми колгоспне добро розкрадаємо, що ті колосочки збираємо.

Від.: Бачите, це з Харкова на *vacation*, як не було школи, вона поїхала на село до моєї сестри, вона жила в чужім там, також на квартирі. Але вони пішли в село збирати й то її така була причина.

Радянська влада, хай Господь відверне, щоб не прийшла сюди. Комуна – пропащі всі люди і пропаще життя. А тут американці нічого не розуміють, і то студенти тутешні такі дурні, що я не знаю!

Інтерв'ю LH55

Анонімна оповідачка, народилася 1930 р., донька оповідачки LH54. Розповідає про досвід, описаний вище, з погляду дитини. У 1931 р. сім'я втекла до Харкова, де батьки знайшли роботу на заводі, дівчинка виросла в робітничих бараках. Під час голоду її ледве не забрали як бездомну сироту. Знесилені від хвороб сироти були і в бараках, де жила сім'я оповідачки. Подає детальну інформацію про життя дітей у СРСР у 1930-х роках і з гіркотою згадує тогочасне офіційне гасло: «Спасибі, товаришу Сталін, за наше щасливе дитинство». Вона також пригадує потрясіння і страх, коли у 1941 р. батьки сказали їй, що були куркулями. Вперше почула слово «куркуль» дуже рано, ще як «починала читати буквар».

Питання: Свідок зізнає анонімно. Скажіть, будь ласка, в якому році Ви народилися.

Відповідь: Я народжена вже в 1930 році, і мої батьки були заможні селяни. Мали 30 десятин землі. І коли прийшла советська влада, то їх визнали як ворогами народу – визнали, що вони «куркулі». І мого тата брали на допити, у сільраду, і вони його били і казали: «Де ти заховав зброю?»

І мій тато сказав їм: «Я ніякої зброї не маю».

То вони його били сильно і пускали додому. А через деякий час знову забирали його й інших селян – сусідів, які були, нібито, заможними. Але, як уже задавалося, які вони були заможні – вони тяжко працювали ціле своє життя, із ранього ранку до пізньої ночі, і тому вони мали дещо – мали землю, худобу і так далі. Так що декілька разів мого тата забирали і пускали. Вони хотіли співанувати: що ж він буде робити? Чи він має якісь зв'язки, чи щось таке, знаєте, і знову забирали. І нарешті мій тато зрозумів, що і ще, заберуть його. І він казав іншим сусідам, кого з ним забирали, каже: «Давайте, хлопці, втікати, бо буде нам лихо. Ми вже звідсіля не вернемося».

А вони кажуть: «Та де будемо тікати?»

Боялися. Не знали куди йти. Тоді мій тато втік сам, лишив маму і мене, маленьку, немовлятку, і також свою маму і родину. Тоді комуністи, чи енкаведисти прийшли і все забрали, забрали ВСЕ з хати, і худобу, все – розкуркулили. А нас викинули з хати. Тоді мама мене маленьку, взяла немовлятку, і віднесла до якихось знайомих – чи, може, родини. Тоді боялися брати, допомогати куркулям, бо їм могла бути біда. Але вони мене взяли, щоб трошки тимчасово перетримати. А мама пішла, не знаючи, де тато був, вона його шукає, не могла знайти. Вона пішла працювати до радгоспу – це таке радянське господарство. І там було багато тих корів, що у розкуркулених забрали. І мама доїла руками 12-ро корів два-три рази на день. І вона приходила до того бараку, де жили дівчата і жінки, що працювали в радгоспі. В неї дуже руки боліли, бо тяжка праця була на руки, вона не могла спати. Але так вона працювала, значить, діставала там щось їсти, там трошки молока напилася там біля корів, і так вона жила.

Але потім вона довідалася, якось через когось хтось передав записочку, де тато знаходиться в Харкові, і тоді ото він сказав, що прийдіть сама, а дитину не бери, бо нема де подітися, – бо він мусив жити у гуртожитку, де жили самі чоловіки, а як мама прийде, то вона не має право жити разом, а має жити там, де дівчата одинокі.

Ну, і мама тоді й вже поїхала, знайшла тата і там, уже, якусь працю вони знайшли, а, як голод уже почався, знаєте, тоді мамі передали листочку, що: «Забери дитину, бо ми не маєм чим годувати. Наші діти не мають що їсти».

І, я тоді ще була маленька, тільки починала лазати, знаєте, і, як ми зустрілися в Канаді, тепер, з одними людьми, що мене знали тоді, і вони побачили, кажуть, оце, кажуть, та маленька дитинка, що з свинями ночувала.

Що, мене ніхто не хотів взяти, то тоді дали, де свиня спала, мене туди дали, знаєте, малесеньку дитинку! І, інші діти мене кусали, щипали, бо я чужа була, а мама не мала права тримати в бараці, там де були жінки і дівчата. І нарешті мама мене забрала і поселилася в тому бараці, де дівчата, і більше жінок приїжджало до чоловіків, відшукали вже таких, що повтікали чоловіки. А вони там поселилися в тих бараках із дітьми. І тоді вночі, облава була. Переходили, і шукали, де жінки із дітьми, і збирали. То мій тато часом довідається, що буде облава, і він казав: бери дитину і десь втікай, знаєте, вночі!

І мама брала мене маленьку на руки, і втікала, знаєте, такі лазнички надворі були. І, зимно, темно, електрики не було, і вона то брала мене і там стояла і чекала, поки та інспекція перейде. А тато тоді шукає, і не може знайти її й вже і сердиться, і плаче, і нарешті знаходить і каже: іди вже, інспекція перейшла.

І то таке життя було!

Потім, мешкали в других бараках, довгих таких. І, якось так було, що від якого заводу там робітники працюють, ті мали там право жити. А як хтось працював у іншим заводі, то не мав права там жити, бо то не належить туди. І це вже я пам'ятаю – мені, може, було п'ять років. Усіх робітників тих, що там жили в бараці, десь забрали. А нас чомусь не взяли! І ми там лишилися. І барак такий довгий, холодний, то тато десь дістав якісь дошки і таку куточку перегородив. І тоді обмазав глиною, щоб якось тепло там зберігати. І воно було дуже мокре, знаєте, прямо вода по стінках текла. А мені було п'ять років і я захворіла на кір, знаєте, *measles*, гарячку мала, все. Але знаєте там яка обслуга! Де там до докторів, такі ми нещасні ми люди були. То, так і мама мусила до праці йти, і мене саму лишали в тому бараці, знаєте, і я хвора, гарячка, така маленька, ще дитина мусила сама бути. І дуже сиро було, знаєте, мокре те мешкання, як обліплене глиною. Ну, щось? Ми там жили, були раді тому куточку, визнай яко!

А тут, нарешті, приходять одного разу міліціонери – там міліція і ці енкаведисти. А мій тато трохи вмів латати чоботи, знаєте, собі там перебував? Там чоботи латати. Мама там щось зашивала. Прийшли, у той наш куточок, і кажуть татові: «Собирайся!»

– Куди? Чого?

А вони довідалися, що тато розкуркулений був. Вони посилали відомість до того села, де він народився, а там написали, що він розкуркулений. І вони прийшли його арештувати. Ну, забрали і повели. А той барак такий довгий, знаєте, і темно було, електрики не було, і з одного боку двері, і з другого боку, а ми тут, значить, у куточку. А мій тато каже:

– О, я забув, – каже, – воєнний квиток.

Там такі були, а документи, що обов'язково ми мусили мати – «воєнний квиток» називався. І тільки повірний татко зразу, знаєте, то в тому коридорі темному, і на другий вхід він вискочив і втік!

А вони вернулися до нашого нещасного мешкання і зразу питають:

– Где твой муж?!

А мама каже:

– А ж ви його забрали зі собою!

Кажуть:

– Він утік.

Мама каже:

– Я не знаю.

То вони взяли нас із того куточка, викинули, знаєте. Там наші клуночки нещасні, які ми мали – трошки щось там – і те все надвір викинули, і кажуть, що ми не маємо права там жити. То мама посадила мене, знаєте, то зв'язані там якісь лаптя у клуночку, і посадили мене і каже: «Сиди тут», – а бігала жалітися, знаєте, в міліцію, плакала, просила: «Де ж мені дітися з дитиною?» Ну, тоді знову десь найти якийсь притулок десь в якому бараці. І так, весь час, дуже довго ще перекидали нас, знаєте. Відтіля вигоняють, там-то. І там десь улаштуються на працю, поки не знають, хто він. Документи підробляли, тато тож підробляв їх, щоб десь праці дістати. А тоді, як уже дістане працю й працював і трошки так уже влаштувалися, що також поселилися в таких бараках, де вже родини були, що дозволяли з родинами – і знаєте, там завісили той коцом там, якимсь рядом позавішувалися так, щоб мати якесь собі, значить, індивідуальне, що ціла родина живе там, позавішувалися, так жили.

Пам'ятаю, що моя двоюрідна сестричка – то маминого брата донька – та, що була на Сибірі, й її мама померла і брати і сестри померли, а вона повернулася з Сибіру – і їй було 12 років, і вона замешкала в нас, бо не було де дітися. Ми самі не мали дітися, але прийняли її. Ну, і вона ходила в школу – ще правда, не можна це заперечити, що Советский Союз нібито дбав, щоб діти мали освіту, бо це ж їхнє майбутнє, знаєте. То діти мусили ходити до школи. І ось вона йшла до школи. Це було під час голоду – ця подія була ще перед тим, про що я тепер розказала – десь в 33-му році. Я була маленька, і ця дівчинка йшла до школи. А я сама лишаюся – і мені не хотілося самі лишитися. І я за нею бігла, кричала: «Маруся! Маруся!»

А вона каже: «Іди додому!»

А я біжу за нею. А вона же далеко, знаєте, а я сама біжу, маленька! А там на горбочку сидять діти, малесенькі, і міліціонер біля них. І той міліціонер побачив, що я маленька біжу, і він каже:

– Девушка, иди сюда!

Ну, я прийшла, а він каже:

– Садись здесь, – ну, там на горбочку, каже, – сідай.

Я там сіла і бачу дітей, «безпритульні» називалися – ті, що батьки їх по-вмирали з голоду, а вони постаралися. А я тоді плачу! Була маленька, але я розуміла, що то ті дітки, що не мають тата і мами. І я почала плакати і кажу:

– Я маю тата і маму! Пустіть мене додому! Я маю тата і маму!

І плачу, кричу:

– Маруся, Маруся!

І вона почула – моя двоюрідна сестричка вернулася і також плакала і каже:

– Віддайте мою Олю!

І тоді міліціонер каже: «Ну, забирай, – каже, – еє».

І якби вона не побачила, не вернулася мене забрати б десь до тих «безпритульних», то мої батьки ніколи б мене не відшукали. Це так.

Потім, як ми жили в бараках там – і такі довгі бараки – і туди багато по-звозили безпритульних – о, ще й дітей, знаєте, що чії батьки по-вмирали. І, ну, деякі думали, ну там же їм дають приют, але вони страшенно хворіли на дизентерію, бо вони були виснажені, голодні, і дуже багато їх по-вмирало. І от тоді, що моя мама бачила, що таке, знаєте, там ка-зали: сарай, що вугілля сипали колись і дрова були, і мама моя то пішла шукати дрова, або вугілля, може, там – не було що палити – і то там побачила велику масу трупів дитячих. Деякі діти витримали, що не по-мирали, але осталися такі безпритульні, що не мали батьків. Тоді їх позабирали до приюту, і їх виховували в советському дусі – знаєте, за-писали їх як жовтенятка, тоді піонери, комсомольці, повтягали їх у партію комуністичну, і з них вийшли комуністи! Вони ніколи не до-відалися, що їхні батьки були розкуркулені, як або по-вмирали з голоду, вони нічого не могли про це довідатися, і виходило так, що вони каза-ли «предані» советській владі.

А як я ходила до школи – уже була старшенька – то нам казали співати пісні про Сталіна, й ми мусили виступати на сцені, кричати: «Спасибо, товарищу Сталину, за счастливое детство».

Ми дякували товарищу Сталіну, що ми такі щасливі діти! А як не віялося, якщо це вони нам ніколи того не сказали, ми мусили дякувати Сталіну, що ми такі щасливі. І нам весь час говорили: «У Советському Союзи, ви, діти є найщасливіші, бо он там, в Америці, в капіталістичних краї-нах, там умирають люди з голоду, по вулицям, там безробіття, а ви тут є щасливі».

Ми вірили, бо не знали, і ми маленькі були. А що ми в дитинстві там трошки запам'ятали, то вони старалися то встерти з нашої пам'яті, щоб ми не знали, як то було. І, як я починала читати буквар – ще дити-на тільки починає читати, й вони нам давали такі теми, що «куркулі – це вороги народу», що вони пааили колгоспне добро, і крали з колгос-пів, і так далі, що вони розбійники, знаєте, отак вони нам говорили. І ми так виростили в тій атмосфері й ми то вірили. І коли вже була вій-на, знаєте, і комуністи відступили, то мої батьки мені за советської власті боялися сказати, що вони куркулі були, що вони розкуркулені. Вони мені ніколи цього не сказали раніше. Аж уже як советська влада відступила, тоді вони сказали, що: «Ідемо з Харкова додому».

Ну, в Харкові після війни голод почався – то вже натуральний голод, післявоєнний час, вони було нічо – знаєте, комуністи позривалися – не було води, не було електрики, не було крамниць – нічого. Так! А німці також знущалися над нашим народом, і люди нічого не дали. І люди в містах у великих почали пухнути з голоду, також – це після Другої світової війни. А на селі все-таки там хтось город має, хтось щось, знаєте, і люди трошечки могли краще жити.

А мої батьки кажуть: «Вертаємося додому!»

А я думаю: «Куди ж додому?»

Це ж, я виросла майже в Харкові, знаєте, як розкуркулили, і батьки тоді мене взяли маленьку, думаю: куди додому?

Каже:

– На Полтавщину, бо ми є з Полтавщини, нас розкуркулили, вигнали й знущалися над нами, а тепер ми повернемося в свою хату на Полтавщину.

І, знаєте, як почула, що вони кажуть, що ми були куркулі, й це для мене такий удар був, як ніби мене хтось по голові б'є! Я кажу: «То ви – куркулі! Ви бандіти, розбійники, ті, що колгосп на добро крали і палили колгоспні стодоли».

А мама каже: «Господь з тобою, дитино! Так, – каже, – вас навчили! Та ми, – каже, – були чесні працівники. Працювали тяжко, а советська влада зробила нас такими бандітами».

А мої батьки в колгоспі не були, через того ж їх розкуркулили, то вони виїхали в Харків. Але під час голоду – цей епізод, що мене до безпритульних забрали, а потім я бачила, як була малесенькою, діток бідних, які вони нещасні були, хворі й вмирили, біля таких бараків, ось так сидить там, і цей в пісочку перекинуло й вмерло. То все я пам'ятаю, хоч й я була маленькою. Ну, оце, значить, і таке життя під советами було, але, що вони все те затерли й сказали, що то неправда, що то нічого не було. І навіть у Галичині, наші брати українці почули про цю подію голоду й почали присилати, так як сушений хліб, чи якісь харчі почали слати до Советського Союзу, на Україну, щоб рятувати своїх братів-українців. То комуністи повернули все то назад, і кажуть, що: неправда! Ніякого голоду немає!

Я хочу дещо розказати про щасливе дитинство в Советському Союзі. Отже, багато таких родин було, що були розкуркулені й шукали притулку в містах. І батьки йшли до праці й дітей лишили самих, без догляду. І я була свідком – уже мені було дев'ять років, я ходила до школи – й там мешкали одні люди в бараці й вони мали кімнатку. І була дівчинка, років три або чотири, й тато й мама пішли до праці й її саму залишили, й в тій кімнатці замкнули. Але було дуже зимно, то мама запалила таку піч маленьку, у дверці. І та дитинка, дівчинка, грілася, знаєте. Вона мала такий плащик із її блузину, й вона притулилася ogrіті плечі до тієї печі. А там горіло вугілля. І на ній той плащик загорівся й дитина згоріла. Ну, й там кричала, плакала, поки хтось почув і розбив вікно й лізли ту дитину витягти. Але воно вже спеклося й воно померло.

Тепер, ще як ми ходили до школи. Нас вчили, що нема Бога, і що такий «опіум народу» релігія, й в школі видавали газети «Безбожник». І ми

мусили всі купувати ту газету – чи хотіли, чи ні. І там було все проти Бога, проти релігії – «Атеїст». Знаєте, називався «Безбожник-Атеїст». І ми те читали, але все-таки якесь почуття в нас було, що таки Бог є, й ми хотіли щось почути про Бога, про Ісуса Христа, про Матір Божу. І нам батьки деякі боялися, а деякі нам розказували. Мені мама розказувала про Ісуса Христа, про Матір Божу і ще що вона пам'ятала, як вона в дитинстві навчилася. І розказувала мені, знаєте, в школі, як кінчалися лекції, ми ховалися під сходи в школі. І ми розповідали, дівчатка, одна другій, що ми чули, й там одна розказує одній, друга другій таке, що мені бабуся таке розказувала, мама таке розказувала – і ми ділилися своїми думками про релігію, й нас те цікавило – ми хотіли знати. Ми знали, що то не вільно нам про це говорити, але ми в таємниці говорили. І, от, якимсь чином навіть між дітьми були, як то кажуть, «сексоти», що доносили. Нас на другий день викликають до директора школи. Й говорить: «Що ви там говорили?»

Ну, що, так розказувала, кажу о, мені бабуся розказувала про Ісуса Христа, про Матір Божу, а та каже: «А мені мама казала, що ми маємо ангела-хоронителя, що треба молитися до ангела й що як робиш добре діло, то ангел-хоронитель дуже тішиться, а як ти щось зле робиш, ангел-хоронитель плаче, бо хоче, щоб ми були добрі, чемні», – і так далі.

Потім вони викликали наших батьків, родичів й їм строго наказували. Кажуть, мою маму викликали, інших. Кажуть: «Що ви говорите такі дурниці вашим дітям! Релігія – то є опіум народу!»

Кажуть: «Никакого бога нет и не может быть», – і так далі, знаєте, й кажуть: «Як ще таке щось повториться, ви будете за ці речі відповідати». Тоді вже батьки боялися нам говорити. Але однаково, ми питали батьків, і от знову такий був один випадок.

Моя мама працювала в школі механіків, так називалася, в Харкові, де присилали з колгоспів, із радгоспів учитися на механіків, щоб могли поправляти різниці з колгосподарські машини. І моя мама там уже трошки кращу працю дістала. Вона віддавала постіль тим курсантам, студентам. Так. Це вже пізніше, як уже Сталін трошки дозволив розкуркуленим працювати; трошки менше ганяли, то вже ми могли жити. Ми мали одну кімнатку, й це нас було троє, й ще моя двоюрідна сестричка з нами мешкали, і ще мамина сестра – та також, що була колись на Сибірі й повернулася – наймолодша мамина сестра. Й ми всі разом – і то була там і кухня, й їдальня, й спальня, й все – знаєте, одна кімнатка. Але ми були щасливі, що ми маємо кімнатку, окрему. І я вже ходила до школи, як я сказала, й то мені мама розказувала релігію, й ми ділилися думками з дітьми.

А потім настав різдвяний час. Там ми Різдва не святкували, але ще Новий рік, знаєте. Правда, в школі ялинка була, співали, і так далі. Але, мені мама сказала деколи, як то був щасливий, чи що бабуся мав, і дідуся, казали: «От, знаєте діти, це же Різдво! Як ми були такими, як ви, ми ходили колядувати».

А ми розпитаєм: «Як же ви колядували? Що таке “колядка”?»

А вони нас навчили декілька колядок, знаєте. Й ми зібралися, група дівчаток, кажем: «Ідем колядувати!»

Вони сказали, що це різдвяний час. Як ми були маленькі, ми колядували, промовляли «Христа Бога ново народжено». Й ми навчилися декілька колядок і вирішили колядувати тільки до тих студентів-курсантів, що там жили в бараках також, знаєте, й мали школу. Вони були українці, але, тому що їх вишколювали, щоб вони уже були такими механіками, знаєте – то вже краща посада, ми простими колгоспниками, а вже в них посада – то їх в школі багато, вчили про конституцію ССРСР, там історію ССРСР, і ті всі науки, й крім того, значить, практично, як поправляти сільськогосподарські машини. Й ми пішли й почали там колядувати. Заходимо в барак. Багато студентів там, і ми їм співаємо колядки. І, знаєте, деякі так плакали – селяни, що вони зі села туди приїхали вчитися. Вони плакали, бо дуже їм зворушливо було. Ну, там давали нам хто п'ять копійок, хто скільки там, і ми далі йшли й колядували, й більшість із них дуже сердечно нас приймали й були зворушені нашим співом, нашими колядками, і ми там ще приказували, знаєте: «Коляда, коляда, колядниця, добра з медом паляниця».

І так ходили від одного барака до другого, де студенти жили. Й тоді заходимо ще до одного бараку й заспівали колядки, а там якийсь був партійний, чи що, й каже: «Вы лучше пойте “Интернационал”».

І, знаєте, нас якось таке огірчило то. Ми діти малі, й ми відчули таку відразу до нього, знаєте, що він нас не сприйняв. Ті інші так широко нас прийняли і плакали, як ми співали, а він так з якоюсь образою до нас: «Интернационал пойте!» – каже. То ми повернулися й пішли. Це такі мої розповіді.

Пит.: Маю одне питання. Чи діти пам'ятали голод?

Від.: Як деякі були старшенькі, то деякі пам'ятали. Я була ще маленькою, але я пам'ятаю, що діти вмирили з голоду, ото, хворі там були, де ми жили в бараках. І як мене до безпризорних забрали, я знала, що то є діти, що не мають тата й матері. Знаєте? То, ті діти пам'ятали, які були уже старші, а ті, що зовсім маленькі, вони не пам'ятали. А вже як ті, щоб перевиховували на советський спосіб, щоб вони нічого не знали, то були дуже малі. Або, уже було такі, знаєте, великі, знаєте, «патріоти» зробилися, що з них зробили вже пізніше комуністів.

Пит.: А ті, що пам'ятали, жалувались?

Від.: Нам не вільно було нічого згадувати, знаєте. Ми не знали, що то голод був штучно створений. Як хтось щось сказав, то: «От такі обставини були, там неврожай», – чи щось таке, але ніхто не знав правдивої причини того голоду. Але на Україні був голод, а на Московщині, в Москві все було. Можна було купити, але для тих людей – москвичів, що там жили. Але ж наші селяни приїжджали, вони не могли нічого купити. Як вони ставали в чергу, то їх з черги витягали й викидали, щоб вони не купили хліб чи щось з'їсти. А для москалів було все в Московщині.

Пит.: Чи Вас вчили по-українському?

Від.: Я, як ходила до школи, то була школа розділена на дві частини – одна половина українська, а друга російська. І мене батьки дали до української, й я мала щастя, що я мала українську школу. Звичайно, російську мову вчили. Був примусово – ми мусили вивчати російську мову. Але інші предмети були по-українському. Але ще в початкових класах –

там перша, друга і так далі. А вже приходила далі, четверта кляса, як уже вчили по предметах. І тоді уже підсували учителів-росіян. Знаєте – українська школа, але в нас була вихователька кляси Анна Павловна – вона росіянка – й вона все по-російському говорила, хоч це була українська школа. Але, ось, мов, вона викладала російську мову і була, значить, опікунка нашої кляси, і навіть російської лекції, але завжди до нас по-російському говорила.

Я пам'ятаю, як мене мама дала до садочку. За той садочок треба було платити. Але тому, що мої батьки вже трошки заробили грошей і хотіли, щоб я не так, як тоді як в тих бараках, щоб нас із того куточку викидали надвір, або, як я була хвора і там і сиділа в тому мокрому приміщенні, знаєте, у куточку там. Тоді вже мене батьки дали до такого дитячого садку, що я ходила вдень, а ввечері верталася додому. Й там, значить, нібито доглядали все й в нас була вихователька, українка. Вона – не знаю, чи її звільнили, чи вона пішла на вакації, й дали нам росіянку. І ми, діти, відчували, що та українка була нам як рідна мама. А та росіянка прийшла й вона так до нас суворо ставилася. Вона так каже: ти так як вовк, каже, ти як вовк, ти така, ти така, знаєте? Яюсь там у нас дуже грубо ставилася. Ображала нас. Вона нас не називала по ім'ї, знаєте, як дитина, там «Оля» чи «Катруся», чи як, а вона по прізвищі називала нас, знаєте, так як дорослих. Й це нам було прикро, бо ми діти хотіли ласки. Тато і мама на праці цілий день, нас туди дали – ми хотіли якоїсь ласки мати. А ця росіянка так до нас відносилася грубо, знаєте. А потім та українка, що перша була вихователька, приїхала відвідати, а вона мала українську сорочку – я так пам'ятаю, як це було в мене вражіння – й, знаєте, вона мала вишиту сорочку і вона, можливо, її з посади звільнили, я не знаю. Може, і закидали українофільство, що вона до нас по-українському говорила, у вишитій сорочці приходила – можливо, її звільнили з праці, я не знаю. Але вона потім приїхала там відвідати нас у садочку, й в українській сорочці, й ми ту росіянку покинули, не хотіли на неї дивитися, й ми бігали до цієї – всі діти, як її там раді були! Таке яюсь почуття було, що вона українка, що вона нам рідна, а оте російське нам чуже – навіть маленьким дітям було відчуття таке...

Знаєте, як вже була війна, німці уже частину України окупували, але ми жили в Харкові тоді – я вчилася в школі в Харкові, то одного разу до нашої кляси прийшов комсомолец – як там називали, «вожатий». Й хотів записати нас у комсомол. Ми ще були зовсім молоді, а по правилу ми ще не могли бути комсомольцями, бо ще були замолоді, знаєте – 10, 11, 12 років. А він, значить, нам каже, що, по-російському, мусяте записатися в комсомол, декілька родин, працювати, бо тут до нас: «Немец идёт, страну оборонять», – знаєте, як.

Ну, то треба було обороняти від німців, але не працювати для комуністів! І він каже їй: «Записуйтеся у комсомол». Ну, й тоді каже: «Добровільно. Хто хоче записатися в комсомол, підніміть руку!»

А ми всі – ціла кляса (нас було 30 або 35), ми всі сидимо й ніхто руки не підняв. І, знаєте, він ще раз сказав: «Хто хоче записатися?!»

Ми сидимо – ніхто! І він тоді й почав кричати й каже, ми, каже, знаємо, хто були ваші батьки до революції й хто вони стали після революції –

цебто вони знають, хто розкуркулені були, хто які, або чи твої батьки або діди до Петлюри пішли служити, й він кричав і п'ястуком стукав об стіл, й кричав: «Мы об этом всё знаем!!» Каже: «За ваших родителей», каже, батьків, каже, «за ваших родителей, мы всё», каже, «знаем, и так мы пройдем!» І ми далі сиділи й ніхто не хотів у комсомольці записуватися. І потім, не знаю, що з того вийшло, чи нас би таки силою записали, бо, може, нам грозили б якимись карами чи що, але як то каже, чи на щастя, чи на нещастя, – тоді німці бомбили, бомби кидали, й біля нашої школи три бомби впали й все, значить, в вікна літали й ми вже більше не мали тоді школи. І на тому закінчилися.

Вони нас весь час казали про «Павлика Морозова». Може, Ви чули, що він віддав своїх батьків. І нам то весь час давали ті книжечки читати. І весь час там казали, що ви мусите так робити, як піонер Павлик Морозов, що він такий преданий советській владі, що він віддав своїх батьків, – значить, він так свою родину любив! Й ви таки мусите бути – так нам все говорили!

Пит.: Для документації, чи можете сказати, яка це була школа?

Від.: Це була 72-га школа, середня школа, десятирічка.

Пит.: Дякую.

Від.: А спочатку я вчилася 80-й середній школі; вона була розділена на половину – одна половина була українська, а друга російська, але як я сказала, що вони все старалися вчителів давати росіян і нібито вони не вмiли по-українському то – всі одному.

Інтерв'ю LH56

Анонімний оповідач, народився 25 жовтня 1919 р. у селі на 300 дворів у Валківському (тоді Коломацькому) районі Харківської області в родині селянина, який мав 3 га землі. Дуже детально описує структуру сільської влади; за його оцінкою, 80–90 % села було проти колективізації. Владу на селі здійснювали місцеві, але більшість людей скаржилися між собою. Оповідач згадує комнезами і «війну» з куркульськими дітьми у школі десь у 1929 р., їх садили в іншому кінці класу, били тощо. Члени комнезаму помирали від голоду у 1933 р., 25-тисячники були росіянами. У 1933 р. оповідача сильно побили за те, що він збирав на колгоспному полі колоски. Їздив до Харкова з попутниками і купив там хліба. Коли повернувся, то його брат уже помер, і невдовзі оповідач знову поїхав до Харкова жєбрати на залізничній станції. Міліція ловила голодних людей. Тиф був повсюди. Коли оповідач повернувся в село, вулиці заросли бур'янами, були випадки канібалізму. Розповідає про різні випадки канібалізму, у тому числі про те, як дітей заарештували, звинувативши в тому, що вони вбили і з'їли свою матір. Оповідач блукав містечками довкола Харкова і якийсь час пробув у дитбудинку. Подає також інформацію про Другу світову війну.

Питання: Будь ласка, скажіть, як Ви називаєтеся.

Відповідь: Я є Федір.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: 25 жовтня 1919 року.

Пит.: В якій місцевості Ви народилися?

Від.: Коломацький район, Харківська область¹.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобством.

Пит.: Чи пам'ятаєте, скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Три гектари, та як після того, як розділили землю вже за Советський Союз.

Пит.: Ми знаємо, обставини не були такі, що можна було вільно говорити. А чи у вас, в родині взагалі, що-небудь говорилося за революцію?

Від.: Отже, про революцію мало говорили. Значить, може десь старші говорили між собою, але шкодували, що СВУ розкрили, що їх судили, що вони щось зробили щось доброго. Особливо вони, значить, відносно тієї революції і політики. Почали говорити вже після, я б сказав, 27-го, 28-го року. Отих, тих куркулів, тих багатіших людей, які мали машини і так далі, то вони, їм вийшло легше. В них забрали все майно.

Одні мудріші, то виїхали по містах. Інших вже в 29-м році, то вже почали вивозити на Сибір. Значить, по 30-м році то вже почали брати тих, які були проти колективізації й 31-м, 32-м році. Відносно Петлюри, я знав, що був Петлюра, що коли була мобілізація, то там сусід, то його мобілізували і він утік, в шинелі, в уніформі, із винтовкою чи рушницею,

¹ Коломацький район (західна частина Харківської області) існував у 1923–1959 рр. та з 1993 р. Селище міського типу Коломак відоме тим, що саме тут у 1867 р. було обрано гетьманом Івана Мазепу.

й ховався якийсь час. Вони говорили про Махна і денікінців і так далі й, між іншим, то був такий приклад. Варіон такий – о, старший чоловік. Приходять і питають: «Діду, кого ви любите?»

А він каже: «Якби я знав, хто ви такі (сміється), то я б сказав, бо всі били», – розумієте? Ті приходять – б'ють, і ті приходять – б'ють, розумієте. Той каже: «Якби я знав, хто ви такі» (сміється) – це відносно політики.

Очевидно, що в 29-м, 30-м році ота колективізація, то люди були, я б сказав, що 80–90 % були проти. Одне що, значить, була агітація з однієї сторони, а з другої сторони, бо як то, якщо людина, яка вічно працювала на своїй землі, то була ціла зграя тих анекдотів. Як то в колгоспі і так далі були, бо то люди взагалі та як коні, й так далі, то вони просто викидали, виганяли з двору і ходили по полях. Те, що мали там – корови та свині, то вони робили, щоб було що їсти, бо забирали все. І то, власне, й привело до того, до 33-го року.

Пит.: Так, як Ви пам'ятаєте з дитинства, то хто управляв селом? Хто був у партії, уряді? Чи це свої люди були, чи прислані?

Від.: Отже, в загальному по селах були місцеві. Члени партії, між іншим, на однім селі Пашинівка, де був один кандидат партії, був голова сільради, а другий був кандидат, перший Пащенко, другий Поклин. Пащенко, Пащенко і Колін... Калиниченко. Найбільше люди нарікали. Дійсно, вони, може, не були свідомі, бо я не знаю, хто там був у районі. Я тим не цікавився в моїх роках, але виконавці були 100 %. Поза тим був комнезам. Загально то була голота, бо батраки, і вони їх використовували, розумієте. Був актив. Був комсомол. Яка вона велика організація, я не думаю, на 300 дворів у селі. Були піонери в школі і комсомол. Було. Чи була взагалі навіть, я не знаю, чи був комсомол. Я знаю. Бо то були селяни, і та як завжди роблять, що то є куркулі, і ви працювали на їхнє. Пізніше, як ми їх то зліквідуємо, то вам буде ліпше, а пізніше і ті в комнезамі померли з голоду; розумієте, в 33-м році. І ті, що великі ті активісти, то наш один, то я пам'ятаю, що вже в 34-м році, то його засудили. Знали, що він показував петлюрівцям дорогу, і за то його арештували, і там він і пропав у в'язниці. І вони були, то були бідні, була куча дітей. То є приклад. Значить, більше прикладів є багато.

Пит.: Так. Чи взагалі були чужі люди в селі прислані?

Від.: Отже, як вони то називаються? 25-тисячники. Отже, прислали, прислали на село, організували збори, і приїжджав якийсь – як не жид, то росіянин – кацап. Приходили або старші люди, або чоловіки посилали жінок, розумієте. Ну, на тих зборах я ніколи не був, значить, але вони там дискутували. То, що я знаю. Приїжджали скільки разів, але в які роки; вони агітували до колгоспу, з одного боку, з другого боку, вони вимагали, щоб здати заготовлю хліба. Наприклад, відносно заготівля, заготівлі, то мій батько всі ті продналоги і ті «пляни до двору», так називалися, він то робив, один найперший. Він не був багатий. Як вони називалися?

Пит.: Бідняки чи середняки?

Від.: Середняки. І він то перед урядом, я б сказав, робив чесно. Може, один на тих 300 дворів в тім селі.

Отже, після того в 31-м році, в 31-м році, значить, він той план, рік перед тим або щось таке, він виконував, не. Але, мабуть, хотів багатшим,

багатим не, купив молотарку. Отже, ті мудріші, розумієте, а вони продали йому. З тою молотаркою і батько походив один рік і пізніше найшов, що там *damage* (пошкодження. – *Ред.*) був і подав то в суд. То молотарку десь у городі лишили, і позатим на тому скінчилося. В 31-м році прийшли місцеві; комісія описала все. Між іншим, у нас уже не було в дворі. Один кінь тільки, а решта ми нічого не мали. Описали все – кожухи, посуду, все, що і через місяць, не пам'ятаю, три тижні, оголошили, щоб вийшли з хати. Прийшли ті комсомольці викидати з хати, ті речі. Я вже не пам'ятаю, в який спосіб то робили – чи вони продавали там ті речі на якійсь підставі, так само, я думаю, що або продналог, що найбільше. Марко, може, більше пам'ятає. Отже, ті речі, я думаю, що вони після того продавали або щось таке-о. Батьки десь пішли з хати. Нас було троє дітей. Не знаю, день, два, три їх не було вдома, але вечером підійшли ті комсомольці: «Виходьте!»

Ми сиділи там. Взяли познімали двері. То була зима, сніг, розумієте, і так далі. Вирвали ту плиту. Пізніше, коли вони вийшли, то я ще з ними воював. Кинув цеглину в голову одному, але сили скільки в тебе, я не знаю, 20 років, 11 років. Після того сусіди прийшли, поставили на місце ті двері, і в той спосіб, в той спосіб протягом зими, ті кожухи, дещо лишили, бо моя мати вмерла в 27-м році. Хтось там трохи висловився, що мов ті сироти, і щось там вони лишили, але відносно харчів, то я взагалі не пам'ятаю. Весною вони знову прийшли, щоб ми залишили хату. Отже, вони робили в той спосіб; ту хату, між іншим, я тепер пам'ятаю. Мою хату продали там. Як то називається? Маленька залізничка така, що до заводів роблять?

Пит.: Вузькоколіяка.

Від.: Отже, вузькоколіяка купила нашу хату на шпали.

Пит.: Шпали.

Від.: Шпали. Вони, вони викинули з моєї хати і пустили в сусідську хату, через один двір. Тих вигнали, а нам дозволили там жити, власне, щоб просто не було власності. Після того ми жили в тій хаті до 33-го року. Наприклад, було, що мій дядько, він заховав хліб, але та голода, навіть не активні, але просто із порядної родини, він є такий елемент, з тих, що крадуть, які тільки вночі, бо вони знають, що в той час куркулі десь щось ховають. Наприклад, мій батько десь їздив. Купив там мішок хліба і сховав у снігу, бо то хоми ходять кожного дня і заглядають. Чому ті, як вони нас називали?

Пит.: Середняки.

Від.: Ні, ні, ні, чорти, як ті гади живуть?

Пит.: Як ті гади, що вони їдять.

Від.: Чим вони живуть? Отже, батько сховав той хліб і то найбільше він, може, плакав. Він сховав то в сніг, і той, видно, бачив і забрав, розумієте. То вже було, то вже було найбільший критичний час, що вони зробили. Десь мій дядько дістав лоша, мав десь півроку або щось то, а в їхній родині було троє дітей і нас троє. Значить, батьки то не їли, бо то щось таке проти релігії.

Пит.: То не бувало.

Від.: Але там були...

Пит.: Звичаяю не було.

Від.: Я. В нас були татари. І вони найліпше жили, бо десь там щось, худобина поломала ногу або щось таке, лоша чи кінь, то вони забирали за дарма, і як їдеш, їдеш селом, то такі ковбаси висять (сміється), а люди іржають, а то фактично, може, найкраще м'ясо, розумієте. Значить, власне, тоді діти трохи, пару тижнів, значить, мали свято. Ми можемо це далі говорити?

Пит.: О, так.

Від.: Отже, в 32-м, власне, 33-м році то був критичний час. В п'ятій класі я учився, може, в групі найліпшій, і ті вчителі вони жаліли, до певної міри, хоч школа не моя мала щось порядного, щоб допомогти, але вони мали капусту, розумієте, квашену, і були сніданки для школяриків. Були спеціальні ті учениці які, значить, казали вчителька, чи щось таке що, тому дайте ту капусту квашеної і там тому. Що є капуста, розумієте? Якби було два кілограма хліба, то поки я дійшов би додому, я з'їв би, розумієте. Отже, одного дня їли вже в той час мерзлі буряки. Взагалі, нічого не було в хаті. Ну, я думаю, що десь приблизно в березні я виїшов зі школи і знаю, що в хаті немає нічого. Приїшов на станцію Коломак, передав книжки сусідам, сів на потяг зайцем і поїхав у Харків. Я був, може, два, три дні. Чи я просив їсти, так само не пам'ятаю, але ті пасажери на потязі давали щось їсти, співчували багато. То інтелігенція, то тим більше що швидкий потяг. І коли мене турбував той кондуктор, вони навіть заплатили за мене квиток. І я приїхав до Харкова. Отже, поїхав, купив хліб, кілограм хліба, і так само половину кілограма з'їв, другу половину продав, не. І купив на другий день кілограм хліба, приїхав зайцем. То є якихсь 75 кілометрів від Харкова. Я вечером виходив з потягу. Дивлюся, мій батько виходить і несе мого брата, мертвого. Отже, то перед тим, що я вже сказав. Приїхав додому. Поховали брата і після того, чи я був день, чи я був два, я вже в школу не пішов і поїхав у Харків. Отже, Харків я не знав добре, але куди ішов, я не знав. Я там сидів коло станції й сидів на сходах. Хтось давав кусок хліба або щось таке. Ніби просив або щось таке. Отже, виїшов на те місто. В той час уже збирали дітей. Ті, що мертві, то вони їх підбирали. Ті, що недоходячи, дітей, так само збирали на то, як сказати?

Голос іншої особи: Ну на машини, на підводи.

Від.: Но, то був *truck*. Ну, як по-українському сказати... менше з тим.

Пит.: Вантажне авто.

Від.: Вантажне авто. І всіх тих привозили в міліцію. Пізніше тримали там десь три, чотири дні. Між іншим, були діти. Просто матері приїжджали до Харкова і дітей троє, четверо до п'ять років, кажуть, що: «Дітки, ви почекайте, а я піду куплю хліба. Я прийду». І мати десь, десь пішла, розумієте. Аж пізніше та поліція забирали тих дітей і в район, значить, в міліцію. Ніколи не забуду одну татарку. То була молода дівчина, може, 14 років мала, може, 16 років. Від голоду вона уже була помішана. То вона збирала тих дітей, що рік, півроку, і вона носила на руках і кричала: «Товариш міліціонер, дай кусок хліба!» Вона навіть не вміла говорити ні по-російському, ні по-українському. Отже, після того, після того тих дітей – в дитдом. То десь там, де серп і молот у Харкові. Там ззаду були бараки, і тих дітей поміщали. Я зустрів там із мого села двоє дівчат, і вони мене підтримували, але, що наскільки мудра була їхня

мати, що вона покинула село відразу, і вона помістила тих дітей в дитдом. І мати пральничкою була, праля то десь по людях, і вона тут, і діти недалеко, і вони вижили, розумієте. Вони виглядали, провідуючи мене. Отже, але я там був. То якраз в той час ходив тиф, і то сталось, може, може, тиждень, може, більше. Я дістав сипний тиф, звичайно. Ті забирали б у ті дитячі госпіталі. Я називаю то так, як вони там говорять, по-англійському, то не поліклініка, або то в той спосіб. Отже, але через те, що ті, наскільки ті поліклініки, дитячі поліклініки, наскільки були переповнені. І то власне, може, ті діти найбільше там померли. Але через те, що я мав 12, 14 років? Десь уже в 30-й рік, то я мав щастя, розумієте, що не було місця там у тій, у дитячій поліклініці, то мене помістили в дорослих. Отже, не знаю, чи я був наскільки досить хворим, що, може, лежав один, два дні. Значить, я був дуже марний, самі кістки, розумієте, але, що то всі, всі були дорослі, всі.

Ті, ті, я не знаю, скільки в тій палаті було людей. Я думаю, може, так, як нормально – вісім людей, може, десять людей, але не так багато. І, очевидно, ті, що старші, то були ті всі, бо то був тиф, тільки то сипний тиф. Отже, я їм там кусок хліба, й кажуть: «Ти мені щось принеси» – і так я там був у довгій сорочці; там хтось, люди приходять, бо людей не впускали всередину, тільки можна було говорити через вікно, бо була сітка така і там щось, то я переказував. Отже, я був здоровий, я був здоровий вже через три дні, через тиждень, але лікар мене тримав цілий місяць, щоб я поправився трохи хоч на скільки, я поправився фізично, нічо мені не бракувало, тільки тіло треба. Одного дня нас відправили знову в ті бараки, де дитдом. Я подивився на поле. В той час уже були копи. Уже косили жито, і я чкурнув додому. Приїжджаю в село, то був жах. Я в тім селі йду вулицею: бур'ян вище мене десь на півтора метра, і тею вулицею йду так, як миші десь там бігають. Там була така стежка, де люди ходили. Людей ходили дуже мало. Я не рахував.

Ця вулиця моя, то була третя сотня, розумієте, але підряд вимерли сім – дві підряд.

Пит.: Людоїдство.

Від.: Людоїдство. Отже, хлопець, який був у моїх роках і ще було двоє чи троє дітей менших. Мати була слаба вже. Батько десь поїхав чи в Росію, чи десь. То старший син узяв осю. Мати вже лежала. Вони, значить, положили ту осю на шию. Один сів з одного боку, а другі діти з другого боку – задушили матір і почали їсти матір. Очевидно, що хтось то бачив, і донесли в колгосп. Тих дітей забрали. Де їх діли, я не знаю, але то є факт. Поклонський прізвище.

Тепер, як я прийшов до своєї квартири, спеціально вночі, бо якраз потяг приходив десь в 11-й годині, і там ще пішли робітники, і я йшов додому. Приходжу до хати – закрито. Звичайно, я вже знав, як то треба влізти. Я відкрив вікно, зайшов до хати. Приходжу і немає нічо – жодних лахів. Щось таке старе було на печі, а не звернув, що я буду робити. Спав, може, до 10-ї години, може, 9-ї. Хтось заглядає, чи там хтось є. То була сусідка, то була вдова, в них було троє, четверо дітей. Вони були старші, і я встав. Вона постукала. Начав говорити. Дала мені щось таке, кусок коржа. З чого воно зроблено, я не знаю, мабуть, якийсь процент там був хліб, якесь листя і так далі. Досить, що їхня родина,

бо вони, їхній батько, її чоловік, він був загинув на Першій світовій війні, і вона сама то працювала, і ті діти помагали. Вони були, значить, комсомольці, бо той старший, то він в селі, він пішов в армію. Власне, він в колгосп не вернувся. Чи та стара працювала? Мені здається, вона працювала в колгоспі, але молодший син – ми разом ходили до школи. Він молодший на пару років. То, власне, був байстрюк, розумієте, але то менше з тим, значить. Ми дружили, і він мені підтримував десь там вже, ще в 32-м році, як то закон, то значить, більшовики. І тепер вже як була війна, то він був тим бухгалтером в колгоспі. Отже, так сусідка розказує. Я кажу: «Де батьки? Чи померли, чи ні?»

Каже, що твоїх батьків тиждень тому засудили по вісім років за колоски. То земля, я не знаю, здається, батько сів. Але то, що вони не дозволяли. Чи звідки вона взяла ті колоски, я не знаю, але вони в формі були колоски, розумієте. Отже, вони їх, вони їх судили й кажуть, що якби я приїхав. Я кажу: «Де ж моя сестра?»

Каже: «Сестра, власне, вона поїхала в Харків і вони не знають до сьогодні, значить, вона вмерла з голоду». Тепер за власне вони судили і брата, мого дядька; здається разом судили. Отже, та тітка їхала. То було в Валки, в в'язницю. Я їхав, вона їхала; я поїхав зі своєю тіткою. Але в мене ж грошей немає. Там та сусідка дала два чи три коржі. Ну, і я поїхав автобусом – то є 10 кілометрів з Ков'яги¹. Отже, поки я доїхав у радгосп, в міліцію чи в в'язницю, то я той хліб з'їв. Там щось, мабуть, щось лишилося, але з'їв більше. Отже, ми прийшли, та мачуха, прийшли туди в двір. Мачуха кричить: «Дай, сину, дай мені кусок хліба!»

Батько так само вийшов пухлий – ледве ходить. І мачуха, вона була більше активна, але обоє були голодні.

В той спосіб ми після того побачили, взагалі я в такій ситуації був, що мені нічого не було мило, нічого не цікавило. Але треба було йти 10 кілометрів до станції, а ще туди якось проїхав зайцем, але назад було йти пішки, з Валки в Ков'яги. Приїхав додому і моя по матері наймолодша сестра. Вона мала двоє дітей, а чоловік був хворий дизентерією. Отже, то було в полі. Балка, так вони називали, якій було дозволено, що хто хотів, може, будувати на своїх землях хати, і то було в полі. Отже, моя тітка ходила в колгосп, працювала, а я варив суп. Годував двоє дітей. Я думаю, що старшому було десь п'ять, шість років, п'ять років, а меншому десь три роки. Вночі я зрізував колоски, то було в колгоспі, і я вже був мудріший.

Між іншим, як я тільки перебу, бо то є важне. Як я тільки приїхав з Харкова, і там спав у тому, то хтось мені сказав, що ти піди наріж колоски на своїй землі. То той об'їждчик, як він мене зловив, то він мене так бив, вибачте, що мої штани були жовті, і то, власне, його, Поклонський, то їх два брати були. Отже, я міг розрахуватися в 41-м році, в 42-м. Я мав зброю. І взагалі я мав руку скрізь, бо ті, вся та поліція, всі ті управи з моєї школи. Отже, то менше з тим.

Отже, в тієї тітки я поправився досить, бо там було що їсти, особливо нічого, але то жорни, я молот, я варив. І одного разу там дядько мав дизентерію, я не знав, напівпухлий, не захотів молока, і я пішов. Де, де

¹ Ков'яги – нині смт, Валківський район Харківської області.

він дістав – но десь, десь він послав, щоб я поміняв за жито. І я пішов по селах. Батько є. Отже, я вже пізніше взнав, що вони в в'язниці. Там був міліціонер, і батько ходив разом з тим міліціонером до школи. Вони були знайомі. Вони посилали працювати, щоб то бур'ян. Проривати. Він йому сказав: «Знаєш що, як тобі треба в ліс, то йди і не вертайся», – і в той спосіб вони списали, що він умер. Отже, батько там нарікав, що я там, він у тітки жив, власне, він казав, що я там людей годую. А ти мені не хочеш допомогти. Там десь я пішов украв щось з кукурудзи чи щось таке, приніс, нарвав, хоч воно було зелене так.

Отже, після того я батька не бачив. Десь у вересні чи перед вереснем я в якийсь спосіб пішов у ту школу, де я ходив у цей, як то називається, піонервож...

Голос іншої особи: Вожатий.

Від.: ...Вожатий, і я йшов недалеко сільради, і він мене бачить, що я живий, бо вони не вірили, що я то витримав, бо ті люди вмирили чи що, молодші – 15 років, 14 років, 20 років, розумієте, і взагалі, але то дитина, розумієте, підліток, і я витримав. Каже: «Де ти живеш?» Той...

Голос іншої особи: Піонервожатий.

Від.: Піонервожатий. Отже, той каже: «Де ти живеш?» Я кажу: «У тітки». «Де ти був перед тим?» Я кажу: «Був у тому діддомі». То був, він називався Кіндра...

Голос іншої особи: Кіндрацький.

Від.: ...Кіндрацький. Я думаю, що то із тих, я так думаю, що з отих, знаєте, що з отих... Хвильовий, що то там ті... Шумський, розумієте, і так далі. О, там ті, симпатики, бо то людина десь попала в село випадково, бо вже йому там не було місця. Він, фактично, він є, може, початковий письменник, або вчитель якийсь, або щось таке, отже, то в якийсь спосіб, *anyway* він там був, той Кіндрацький. Він мені каже: «Знаєш що? Ти мусиш іти в школу. І ти в своїй тітки не живи».

Провів мене у сільраду і сказав тому голові сільради, щоб він дав мені справку, що я є сирота і щоб я їхав у діддом, не, в Харків, не.

Отже, я то так прийшов додому, трошки було шкода, бо тітка і двоє дітей. Я подякував і кажу, що я йду в діддом. Мені треба йти в школу, і ви тримайтеся. Поїхав зайцем у Харків у той самий спосіб. Я ходив по вулиці. Міліція мене заарештувала. Привела в район, з району послали в ті бараки. Уже тоді, ще голод був, ще я міг з'їсти два кілограма хліба, але не так, як було раніше. Зав'язка вже була в той час, значить, що вже немає. Отже, разом з тими дівчатами я зустрів своїх земляків. Вони мене там «тьотінька», і то вони вже знайомі і вони там, як в борщ. Отже, після того пройшло, може, три тижні. Була переписувала. Хто є з якого району. І одного разу дали нам уніформу – черевики, штани, сорочку, плащ, шапку, зубний порошок, щітку, торбу до школи, і забрали тих, які з того району, дали провідника. І ми поїхали на станцію в наш район Коломак. Ну, не втечу в район, бо то було більше. Привезли в район – там був діддом. Отже, там був, як то сказати, ти бачиш карантин, щоб пробути, якийсь певний час. Отже, карантин. Там були всякі, що кидали дітей. Які там. Голова така-о. Знаєте, як то називається? Такі хворі, що каліки що то всякі. Отже, там карантин ми мали. Ходили, що як тільки найбільше. Чому, значить, то не цікаве, але то було цікаво,

що на скільки «дай солі». І не раз піду там до, до того, до пекарні. Не даш солі? Я такий, що не встидався просити.

Приходжу, діти дають кусок хліба за сіль, і їли сіль. Кукурудзу там варили. Одного дня приїжджали в район підвода. Підвода одна чи дві. Отже, і нас оприділили в одне село рядом. То був, може, один найкращий колгосп, і то маленький, то я б сказав, то вже була межа – Полтавська область. На межі, Сурдівка¹.

Отже, я ще був в Пашинівці² – то є Харківська область, а то маленьке село там і то був найліпший колгосп. То вони туди оприділили, ті підводи взяли привезли в той колгосп. Там була якась велика куркульська хата. Хотів скоро сказати. Значить, він є. Помагай Марко! Отже, як називається? Як то називається?

Голос іншої особи: Завідуючий.

Від.: Завідуючий.

Голос іншої особи: Чи директор.

Від.: Завідуючий. Отже, то було два брати – вони були партизани. Три брати. Вони не були бідні, але то були партизанами. Скільки вони були там в партизанах, я не знаю, чи то був один з них хтось був членом партії, так само не знаю. То мене не цікавило. Отже, то є факт, що він знав, хто я, і знав мого батька, бо вони разом ходили до школи.

Нічо він там доброго, нічого там не помагав мені і не треба було, бо я вже тоді мав, може, сорок кілограм, а може, більше. Я не важився в той час. Отже, я там жив. Причому, там було двоє дівчат Петлюри. Мусій Петлюри, Петлюра. Я думаю, бо там Петлюрів багато немає. Коли б не, не цього, не нашого Петлюри, я, родичі, можливо. Значить, то був старенький. Старенький, він був сторожом у колгоспі, його син умер і в дитомі було двоє дівчат.

Одна дівчина років три, чотири, розумієте. Отже, там було дітей, може, щоб я сказав, 18, 20 дітей. То було і місцеві, й ті, що привезли то. Були такі, що просто вони навіть не знають, як прізвище й ім'я. Якщо він з Росії, чи не знаю, але то менше з тим.

Отже, то не є важне, хто там і так далі, але то був факт, то є Сурдівка, що людоїдство, то була Пашинівка, розумієте, там Коломак чи Пашинівка, а це Сурдівка.

Була дівчинка – чотири роки, яка вже добре говорила, може, чотири і пів. Чорнява, але ті очі ходили, розумієте, як в дикого kota. Отже, та дівчина була в дитомі. Мати приходила, але її не пускали, і я знаю, що ті всі ті діти, що були, всі там називали «людоїдка» на ту дівчину і ту матір, кажуть, що вона їла м'ясо людське. Значить, когось там, чи то племінницю чи когось там вона закликала і забила в той спосіб. То є людоїдство.

Тепер, отже, після того я ходив до школи. І одного разу десь ранньою весною приходить повідомлення: моя двоюрідна, троюрідна сестра, то вже по батькові, каже, я з ними не дуже родичався, бо ми так, так само надоїдали. Він був старий партизан, розумієте, і ото там щось таке олійниця, то він багато помагав. Отже, він жив недалеко, і батько одного разу в школу приходже – у них було двоє дівчат.

¹ Імовірно, мається на увазі село Сургаївка Коломацького району Харківської області.

² Село Пашенівка Коломацького району Харківської області.

Я проходжу до школи. Думаю, такого ще ніколи не було, щоб запрошували. Приходжу. Сидять за столом – випивають. Батько вже поправлений і мачуха. Й за столом почали плакати. Отже, пізніше я взяв, що він утік; той послав, поміг той міліціонер, і батько працював у радгоспі – прийняли його до роботи, а пізніше мачуха туди, і вони влаштувалися. Батько запросив, щоб я приїхав.

Одного разу, значить, я відвідав батька, і ходили в школу, як школа скінчилася, то той завідуючий каже: я знаю, що ти маєш батька, каже, ті колгоспники й так нарікають, що ви обірвали вишні й там десь то, каже, ти їдь до свого батька. Отже, на цім той дідом закінчився.

Отже, тепер відносно, люди вже в своєму власному селі вони. Ми мали цементовий колодязь – були кільці такі-о. Отже, як то вже мені розказували б, я то, я не бачив, але такий дід Денис, вони були багатші й, може, вмiли краще жити. Так що їхня родина вселилася, бо той св'язь і той найстарший брат, то він був св'язень і він там працював і діставав якесь приділення. Отже, цей його батько Денис, він не голодував. Він ховав тих мертвих, які топилися. То була така залізна ключка, і він брав за то і тяг, і той мій, наш колодязь був забитий мертвими. Йому за то давали один кілограм хліба за кожен одну особу.

Пит.: Чи Ви можете розказати про смерть Вашого брата, щоб було записано? Ще як вернулися з Харкова на станцію.

Від.: Батько був у Харкові, а то є під Харковом, то є Баварія¹, і там так само продавали, як той хліб називався?

Голос іншої особи: Комерційний.

Від.: То є комерційний, воно іще інакше називалося, але то менше з тим. Можете називати «комерційний», *анушау*, що як я, як я поїхав в Баварію один раз з батьком, там була черга, значить. Черга кінця не має, ну і батько каже: «Ти попробуй, може, там десь проскочиш», але то були в більшості спекулянти – як рік, починається черга, то приходить 20 людей, 30 людей, бо займають чергу, і пізніше всі ті їх колеги, ті приходять з боку і пускають. В такий спосіб ті селяни, вони пхають вбік і вони стоять цілий день, і в той спосіб іде натик і там продають, бо то був комерційний хліб, що 90 копійок, правда?

Голос іншої особи: Я вже не пам'ятаю. Я забув. Я був на Донбасі.

Від.: А набір, мені здається, в тих кілограмах, чи кілограм або 10 рублів, або 200. Отже, в той спосіб. Отже, то була міліція на конях. І я стояв збоку і вони як притиснули, а то було болото, і вони мене турнули і через мене, і не пам'ятаю, чи вони ходили по мені, але що то був плащ, і в болоті, то той міліціонер, і я, мабуть, так само і притворювався трохи. Той міліціонер взяв за той і (сміється) думаю, біда з тим, що то болото, але дістав кусок хліба. Значить, кілограм хліба. Бо то, власне, вони мене турнули, бо то було 10 тисяч людей вже. Я не знаю. Найбільше селяни, то вони найбільше знають Баварію, бо Баварія знайома тим, що там виробляють пиво. То знамените пиво, значить, вони поставляють на цілий Харків. Отже, так і називається – Баварія.

Пит.: Чи Ви могли просто докінчити, як це було з Вашим братом, що застрик йому дали?

¹ Нині поселення Нова Баварія у складі міста Харкова.

Від.: Отже, я не був свідком. Ми їхали тим самим потягом, тільки я їхав з Харкова, а то є Мінутка і пізніше Баварія. Отже, я сів у той, в Харкові, а батько сів у Баварії – то, може, п'ять кілометрів, я не знаю, 10 кілометрів, може, сім, бо то пригород, і я не бачив. І як я вийшов на станцію Коломак, наша станція. Виходжу. І батько виходить і брата несе на руках. Каже, що, сину, Федько умер.

Я навіть не переживав, коли я сам голодний. В той час люди були дикі. Розумієте, бо то є голод – навіть не раз голод, то є щось найгірше, бо ті, що, наприклад, ті, що в в'язниці, або щось, чи в родині, як їдять вся родина, то дивиться, щоб ніхто не з'їв лишню ложку, розумієте. Отже, колись моя знайома, в Бельгії як ми були, то вона розказувала, як вона їздила зі села в Харків, чи десь там, не знаю. Він працював там, вона там ночувала. Як каже, приходить із того із хлібом, там то є, як то називається, що дають, ну? Пайок, пайок. Положе, ну і він каже: «Тільки вийди з хати, а я трошки відріжу».

Ні, й він каже, він бачить, але все рівно я сиджу і дивлюся на той хліб, розумієте, і вона сиділа плакала, що я так-о бідний, обіжала. Отже, що ще? То є факт.

В школі, між іншим, то було досить цікаво. У нас збудували школу за селом, то 300 дворів. Я думаю, що то було в 29-м році. То було на чотири кляси, і люди, і діти ходили в школу дві зміни – до обіду і після обіду. То було чотири кляси. Отже, але то було цікаво, що завжди була війна, бо ж ті комнезами з одного боку. Значить, вони були пасивні й були слабенькі, але, очевидно, я був найслабший, порівнюючи з тими козаками, бо то цілий аршин, *I tean*, як називається той..?

Голос іншої особи: Сажень, що міряли.

Від.: ...Сажень, то там стелі, ну а я вже ззаду, вони завжди мене боронили, але були такі, що взагалі, хулігани, розумієте. Батьки не пильнували, і інакше дивилися на школу. Я вчився, може, був один з найліпших в першій клясі. Наприклад, мій колега недалеко жив. Я пішов у першу клясу, бо я був народжений в жовтні, 25-го. Отже, там всі ті хлопці, які були мого року, вони пішли, а батько затримав, каже, що на другий рік, ще замалий. В який спосіб, значить, воно напевно було б краще, але так він то зробив. Отже, то тепер так: я пішов в першу клясу, мій колега так само йде, тільки він не перейшов. Тепер, в другій клясі – ми ходили, в третій клясі – я перейшов, а він остався (сміється). Але матрос був. Він так мого росту, але того. Ну, і то одного разу ідуть то, то він не раз приходив до школи, тільки приходив битися. І вони там, як побили там одного, то знаєте, в той час, як зимою кіньми їздили, то, що летить від копита. Одному вдарили сюди, і другому з тих активістів; то пізніше вони штрафи дістали – батьки того й другого. Десь трьох чи чотирьох.

Пит.: Це комнезами з другими...

Від.: *Ja*, куркулі.

Пит.: Куркулі з комнезамами воювали.

Від.: *Ja*. Взагалі, наш народ є такий, що степ великий, місця є досить, і кожний сам собі: моя хата скраю, в той спосіб.

Голос іншої особи: Аби мені тільки було.

Пит.: Чи можна одне питання вставити на закінчення?

Від.: Прошу дуже, прошу.

Пит.: Як то було, в Вашому селі існувала церква? Чи взагалі була в Вашому селі церква?

Від.: Церкви не було. Отже, церква була в районі Коломаці. Було, щоб не збрехав, було четверо чи п'ятеро церков, що є й сьогодні пасивний, але мій дід, з п'ять кілометрів, ішов в суботу, вечеряв, там в когось ночував і аж на другий день приходив додому в обід, а я його зустрічав. А в нас було кролів багато, і той отець Василевській каже, то в піст він ходив би з молитвою, і каже, дід до батька каже: «Я не знаю, чи то мені говорити, чи я можу сказати, чи ні?»

Каже: «Кажи».

Каже, що, каже, що, якщо то так, каже, то як глибокий піст, і я в піст навіть не їм там тою ложкою, що я їм то скоромне. А отець Василевецький замовив, щоб приготували кроля.

Вони зробили. Я щось пам'ятаю, мабуть, я сидів там у на лежанці. Правильно. Дуже дякую, лежанка. Я сидів там.

Пит.: А коли церкву, церкву закрили?

Від.: Отець поїв кроля, і той каже: «Ну знаєте, отче, то і то». А він каже: «Слухайте, в мене шлунок хворий, я не можу пісне їсти». І каже: «Ви не дивіться, що я роблю, я грішний, а ти роби то, що я кажу».

Пит.: Не пам'ятаєте, що зробили з церквами?

Від.: Отже, ті в районі, ті всі чотири церкви, бо то є біла церква, червона церква, жовта церква. Я думаю, що чотири церкви то в районі. І всі вони були закриті. Одна церква – зробили клуб, але ж то, я думаю, не пам'ятаю, бо то є район, я там не жив, бо фактично то є від залізної дороги, якихось п'ятеро кілометрів. До церкви мене возили раз на рік, і взагалі-то я не любив церкву. Від одного року привозять, душно стояти, і то після того причастя, щось там французькі булочки їсиш, води немає, що є пропити. І то від самого початку. Я не знаю, чому я є віруючий, я є православний, але поскільки-поскільки, розумієте. Церкву треба підтримувати, бо є одна річ, що бути, ніби, віруючим і так далі... Я маю свою систему. Треба, щоб душа була чиста. Треба бути чесним, розумієте, справедливим – то є найголівніше. То є моя релігія, а то що я там поставлю 20 свічок і кину, може, не раз міг би дозволити більше, але кидаю. Отже, то є моя релігія. Скільки я помагав. Я сюди в Америку приїхав – я родичів не маю, я ще ніколи ні від кого не просив, хоч мені було тяжко. Дитина народилася і так далі. Не винен ні одного цента. Скільки я помагав. Там у Пасау, в Німеччині, прийшов з РОА¹ один українець, а другий росіянин. Один полтавський, а другий десь з Сибіру. Приходжу, а я спекулянт сильний був там коло УНРРА². Приходить і сидять такечки-о. Я кажу: «Що журитесь?»

Та що, каже, були на фермі, в фермера, і треба їхати на родину. Але я мав пару коней із дідом пів на пів. Той дід їздив, я трохи говорив по-ні-

¹ Российская освободительная армия (РОА).

² Правильно «УНРРА» (Unated Nation Reliefand Rehabilitation Administration – Адміністрація Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови) – міжнародна організація, створена для допомоги потерпілим у війні країнам. УНРРА опікувалася втікачами та переміщеними особами зі Східної Європи до Німеччини й Австрії в 1945–1947 рр., організувала повернення на батьківщину тих, хто бажав цього, та надавала захист тим, хто повертатися не бажав.

мецькому, і там, щоб чим годувати кіньми. Той дід робив. Отже, я кажу, хлопці, чи ви вмієте їздити на конях? Він емігрант з Чехословаччини. Він мав пару коней. Я відразу поїхав туди. Кажу: «Шевченко, треба по-українському говорити», але по-російському, я так само добре говорив, як і він.

– Чи вам треба погонича?

– *Ja*.

Я кажу:

– Є двоє хлопців і їх треба урятувати. Так візьмемо обох.

То після того вони дістали той сертифікат, не, і дістали, значить, документи. То, як той, особливо там той, українець, то він більше не говорить багато, але той росіянин, то він завжди казав, що ти мій спаситель, ти є мій спаситель. І вони виїхали обидва в Австралію.

Пит.: Ви казали, що коло Вас жили татари.

Від.: *Ja*, було пару родин. Значить, вони на станції урядували, там був буфет, розумієте. В який спосіб, чи то було державне, чи то було приватне, але вони, значить, торгували. Татари політикою не займались, але я б сказав, що вони використовували, не то що використовували, от наприклад, там лоша десь, чотири місяці, влетіло в борону, не, зламало ногу. *Ja*, й вони дають трое рублів, і забирають. То *steak*-и. Отже, одна з них ходила в школу в нашій групі. Вона говорила, мабуть, по-українському.

Пит.: Це були приїжджі, це не були місцеві?

Від.: В нашій районі немає татарів.

Пит.: Чи були росіяни в вашому районі?

Від.: Ні. Вони десь приходили, то що «подрабатать».

Пит.: Як селяни ставились до росіян?

Від.: Ворожнечі, я б сказав, не було. Може, більше люди свідомі, інтелігенція – може, думали якось інакше. О, в нас говорили, що то є кацап. Кацап є кацап. Перший раз ми пололи овес в радгоспі в якимсь, я думаю, в 31-м році, або щось таке. Ну, дивлюся, то перший раз побачив тих кацапів. Вони приїжджали копати буряки: «О, это маленький хальчик идёт».

Ну, а ми, в той спосіб, значить, відносно того антагонізму не було, я б сказав. Свідомості нам може так само, але, я був в армії, між іншим в Ленінграді, два роки. Були росіяни і українці. Щоб в тому відношенню. О, то той хохол, той є кацап: кожний знає, хто є хто. Ну, а тепер другий призов, ті старші, що кликали до армії, то були переважно росіяни, а на другій рік набрали самих українців. Ну, і ті вишколили тих молодих офіцерів, «младший состав». Ну, той бачить, що то сибіряки. Ну, і то, знаєш, командир роти і молодші офіцери кажуть: «Хотите хороших ребят? Ну, не понимай». (Сміється.)

А ті навмисне. А взагалі, той 19-й вік, то було, знаєте, в полку судили, може, 10 людей, і кінець кінцем перестали судити, за дисципліну. Каже, що я служу 25 років – полковник каже – ще таких не бачив. Отой год. Каже: «Що то за народ?»

Каже: «Як захочуть, то потягнуть віз на гору, а як не захочуть, то з гори не поїде».

Пит.: Так про українців?

Від.: Я. Впертість така. Між іншим, я був трохи, як мене брали до армії, думаю, це думаю, де ж ви мене тепер бачите, що я є, бо я вже маю 18 років чи 19 років. Чому ви тоді не бачили, як я голодував? Тепер вам треба солдатів. Між іншим, я читав, що вони взагалі і в якісь інші частини не брали в армію тих, в кого померли в родині. Між іншим, там був такий Зайцев. Він був, я не знаю, з Золочева¹. То є Харківської області. Він був з Золочева. То є Харківській області. Він був вірний, як собака, знаєте. Що я роблю, і він робе, бо я там трохи займався політикою, групівд. Значить, то робив лейтенант, то він все на мене. І для мене то було добре, бо я міг один день на тиждень, що я приготовлявся на пропаганду. Дітей і так щось і не ганяють там на полі. Отже, я роблю і Зайцев, і він був комсомолец, але скільки ганяли його, за то, штрафували.

Як у наших частинах посилали в партизани, коли він прощався, то він віддавав, що він мав. Правда, мені завжди батьки прислали гроші, і він завжди пасся в мене, але віддавав усе.

Але факт, що як почалася війна, я в партизанах не був, але то був полк. Мали йти партизанити, а там прорвалися німці й нас як кинули. Із мене зробили ад'ютантом в комісара. Але шкода, що його ранили. Я його витяг із бою – то було другого чи третього дня, і в такий спосіб я його більше не бачив, а свою групу я привів із 60-ти з фронту, моїх кадрових привіз до полка і було підозрівання, то так буває, то, може, не дуже цікаве. Але факт, що коли там окружили, я навіть не знаю, дець в вересні, бо то було друге окруження. Одне там дець з півночі, захід, озеро там є. А друге коло зробили сюди в сторону Білорусії, то Калінінська область. Отже, я був в розвідці цілий час, але він віддав мене в СМЕРШ, бо він приїхав голодний, я не пішов, просто був не мав сили, і я нічого не приготував їсти. Він був росіянин. Дуже відважний, і то просто голод, людина робиться як, як то...

Голос іншої особи: Як варіят.

Від.: І я йшов, ішов за ним, а пізніше я не пішов і він вернувся й каже:

– Чого ж ти не йшов?

Я кажу:

– Бо згубили. – Голову згубиш.

Але то його перегоріло, і пізніше на другий день після того, як з тим своїм сержантом відносини попсувалися, я пішов у ліс, покинув рушницю, оставив пістоль, і сказав: *Good-bye, bye*. Пішов по селах. Приходжу в одне село – повно солдатів. В уніформі всі. Тут і пілоти, і артилерія, і всякі. Отже, в той час уже ми не знали, що ми є окружені.

Ленінградська область є бідна і там взагалі, щоб я не знаю, може, дець там роде хліб, але дуже мало, бо там є більше лісів, і там де хата, там є кавалок землі і вони садять картоплю. Там є і баня на кожній садибі. Ну, в той спосіб, я прийшов варити. Запрошують, не. Печуть картоплю, і ну і я там ночую тиждень, 10 днів. Прискоче, так як чорт такий, якийсь росіянин з Волги. Якийсь інженер. Як чорт такий худий, і я швидкий, і якийсь інженер і каже: «Ребята, в плен не сдаваться».

Я кажу: «Чому?»

Я вже був 16 днів коло Луги, той, каже, свині ті німці, зробили дротом коло річки, значить, табір такий. В болоті, їсти не дають, і я, каже, втік і я йду додому до Волги. А Волга ніколи не була зайнята.

¹ Золочів – районний центр Харківської області.

– А ты, а ты откуда?

Я кажу:

– З України.

– То что ты тут сидиш, Україна уже давно забрана. (Сміється.)

І він мені дав ідею. Бо то від Ленінграду до Харкова я б сказав... і то добре, що я знав географію добре. Я був на пошті, і там є такий поштовий вагон. То було спеціально вишколено. Я був добрий сортіровщик. І то потяг їде, я там працюю, в такий спосіб. Так що я прийшов на південь. Отже, їду на південь. Їду сам. То є моя ідея. Якби я не був сам, я б ніколи не був би вдома і в Америці. Ішов один в уніформі. Зустрічають німці. Два солдати ззаду на мотоциклі. Говорить: «*Ausweis*».

Я кажу:

– Десять кілометрів додому.

Ха... і пішли. Ніч переспав у когось в хаті в тих росіянів і пішов. Другий раз їхали ті, то так само солдати. І ті мене не зачіпали. Ну, і я їду. Отже, їду значить селами, обідаю щодня, як замало дають – в друге, в другу хату – всі борщі близько до Білорусії. Я, значить, вирішив змінити свою шкіру, ті військові, дали мені щось, кацапський кожух такий, їду. Отже, їду, але уже почали дощі й то болото, селами тяжкувато йти. Переходжу, ну, і вийшов. Житомирський шлях, шосе. Їде якась жінка. Я кусок шосе ішов. Каже: «Сідай!»

То якась кобилка ледача, ну, я й підганяв аж до ночі. Вона поїхала де-де, я то там по шосе. Отже, зустрів колегу. Їде звідти, з Житомира.

Я кажу:

– Звідки йдеш?

– З Житомира.

– Як?

Каже: по шосе, і я кажу:

– Тебе ніхто не чіпав?

– Ні.

– А як, німці не чіпали?

– Ні.

Ну, і я по шосе. Ось, якийсь колега ішов. Чи я нагнав, бо я переважно сам ішов. Ми тільки заговорили – *truck* вскочив, і *ausweis*. Нема. І зразу на куз, і до комендатури. Приїхали, то є уже близько, а я думаю, Гомель, або щось таке, то Білорусія, Вітебськ. Отже, там у районі побули, там допитували. Якийсь чех перекладач, і взагалі там то той комендант, якийсь SS.

Вони допрошували. Питають:

– Де ти був?

Кажу:

– У в'язниці.

Але вони не повірили, і відразу на другий день чи на третій на *truck*-а, і в, як я сказав, те місто?

Голос іншої особи: Гомель.

Від.: Ні, то друге.

Голос іншої особи: Вітебськ.

Від.: Вітебськ. То був аеродром і багато було тих бараків військових. То був табір тих полонених. Як вони привезли відразу, як глянув. На воротах

один забитий, другий забитий. Як я то побачив, то було страшно! Одні вже слабі, в коридорі там, торгівля, ті продають, той має махорку.

Отже, рано я вийшов. Команда: «Українці, строїться!» Тисяч п'ять відразу «строїться». Вони взяли 200 людей, у бараки. Треба дерева для кухні. Ми несли. І то, що в уніформі поліцаї, у советській.

Я взяв кусок дерева і я несучи, а він тим, пліткою, до кожуха. Воно мені пекло і боліло.

Голос іншої особи: Боліло в душі.

Від: *Ja.* Ну, то на другий день я приготувався на працю. Дістав порцію робочих. Отже, на третій день думаю, що я мушу втікати. Аж одного разу, в третій день, я думаю: «Строїться, українці, строїться!»

Почали перевіряти, чи є пістолі. Жиди впізнали. Я б не хотів бути ним. Ті собаки б'ють, де попало, бо то собаки рвуть, розумієте. Нарахували нас 2500. Ведуть на Вітебськ, на станцію. Порожні вагони, і вони відкриті. Я як подивився, я сказав: «Нас будуть садити».

Ну, посадили. Іде перекладач. У нашій уніформі. Той комендант оголошує, що ми будемо їхати. Куди? Вони не кажуть, але вже знають, що йдуть на Латвію, чи в Естонію, чи щось таке, туди, де ті порти. Кажуть, що ми будемо їхати, але як ви будете втікати – будемо стріляти з усіх боків. Я тільки подивився – там два пости. Бо я фактично не знаю, в який спосіб. Були такі куркулі. Я знав тих, що були в Азії. Мене в районі знали, бо я робив на пошті, і був стахановцем. Пошту розносили. І вони дали мені мою ту, характеристику, розумієте. Я там робив щось шість місяців чи що, пізніше пішов в школу і знайшов уже на залізній дорозі.

Курси були. То було два роки, але нас випустили найкращих за шість місяців через те, що тоді в Польщі була війна, розумієте, і треба було робітників, бо тих людей взяли туди в Західню Україну й Білорусію, і робітників своїх. Значить, очевидно, що вони добрих комуністів не беруть так само, не посилають. Якщо ви думаєте, що то в Галичину послали тих комуністів номер один, то є неправда. Брала останніх, бо я бачив по тій роботі, що в залізнодорожній пошті. Посадили на цей потяг. Я тільки побачив ті пости. Один попереді, а другий аж іззаду. Про те, що я втечу, я був гарантований, але тільки я просив, може, навіть молився, щоб той потяг не поїхав рано, щоб той потяг рушив, як починало темніти, щоб я від'їхав десь, я плянував десь 20 кілометрів від міста, і тоді треба втікати. І то сталося, то що я хотів.

Потяг рушився, а там ті болота ті, знаєте, то потяг ішов помало. Як виїхали, то від Вітебську відразу там кацапка мені дала рукавиці. Я там працював десь тиждень, а тоді в'язнів приїхало SS і забрало. Я не був вдома, то мене б також забрали. Так що вже женилися там вже загалом, але я говорю сам за себе. Отже, то я на другий день пішов. Були рукавиці. Я подивився, потяг іде помало. Перекидаю ногу, а там переважно...

«Ну, нащо ти будеш тікати? Та війна скінчиться і пізніше тебе відпустять». Я кажу: «Ти чекай, коли скінчиться війна, то я хочу бути вдома цього року».

Я перекинув ногу і там ще лавка була внизу. На щастя, я навіть не бачив, бо я хотів стрибати такички. Я стрибнув і втікати. І, значить, від залізної дороги, а там була така посадка. То вже було темно, і я думаю, щоб то

сніг не замиляв, щоб не йшло на залізну дорогу. Я як розігнався, як пролетів туди і думав, що там провалля, якась яма величезна. Я впав і лежу. Тільки хвіст проходив – почали стріляти. Стріляють, стріляють. Лежав, може, 10 хвилин, а серце то трюх-трюх-трюх, але я вільний. Через якийсь час виходжу на залізну дорогу, іде троє, й я з ними йду. Зійшли на село і там переночували. Кажу:

– Знаєте що, колеги, тепер до побачення...

– А що???

Я кажу: «Ні, я йду сам». І я пішов. Якраз була Двіна, велика річка. В однім селі мене перевезли, не, і я пішов. І після того, то було страшне. По залізній дорозі не вільно йти, бо вже тоді були партизани. В лісі – партизани зловлять. На залізній дорозі – німці. То я йшов, аж поки мене там через Дніпро, я чуть не втопився.

То там один білорус. Якесь було свято, і я йду селом. Якийсь росіянин в'язень там. Чи в'язень, чи ні – цивільний. Він, мабуть, в когось працює, чи щось таке і каже: знаєш, ти йди в цю хату. Тут голова колгоспу. І він, каже, має все, він тебе нагодує. Іди, сьогодні свято.

І я зайшов. То я вдома скільки не їв, то було, що то, я думаю, коли б не Покрова, або щось таке. Я їв, може, з 10-х, 12-х тарілок, розумієте, і я їв – значить, я не був голодний.

Пит.: Але смакувало?

Від.: Та смакувало. Чарку ще випив. Але найгірше було то, що я ніколи не забуду, хоч і пройшло десь 40 років, чи скільки, на печі спав. А що жінка, мабуть, топила багато, було так гарячо, що я майже не спав, але подякував рано і пішов. І пішов до того, до того, що самі ті лісництва, 10 кілометрів. Нема сел. І найбільше партизанів. Приходжу в одне село – в мене була така віршовка, воно подібне до пістоля. Приходжу і кажу до хати, і кажу: «Дай їсти». Він каже:

– А хто ти такий?

Я кажу:

– Слухай, ти... – ти є арештований! Я кажу: то, то...

А він:

– Ти є арештований!

Я – а то був поліцай – кажу:

– Слухай, чому ти мене арештуєш?

– А ти що то маєш?

Я кажу:

– Ти маєш зброю? Обшукай мене. Я хочу жити так само, як і ти, і якби я мав зброю, я б з тобою інакше говорив би. Поза тим, такий самий, як і ти.

Правда, він дав їсти і каже: «Слухай».

Я питаю, чи ти далеко Дніпра? Він каже, що 30 кілометрів.

Я кажу, чи по другій стороні Дніпра так само багато лісів, як тут? Ні, там є, каже, ліси, але там є більше полей. Я кажу: як я можу найближче?

Він каже: оце залізні дороги проходять. Тут переліз є. Як ти перейдеш, ти будеш живий, бо там є пости. Там якраз був туман. Не знаю, наскільки він, але я пішов. Пішов, думаю, ну, що ж я буду? Вночі я не буду лазити, бо десь напорюся на щось. І я пішов. Забув те містечко, але пішов.

Прийшов туди і то була баня коло Дніпра. То вже коло Дніпра. Я приходу, іду понад Дніпром, бо я хотів далі йти. Каже, що будем гуляти. А він самогонку варе – білорус. Ну, і я там випив, і пізніше я кажу: я хочу туди в те містечко, щоб перевезли.

Він каже, що бери човна і їдь, чого ти будеш іти?

І я відразу сів на човна. Взяв велику пату і сідаю, і як пустився, а то спортова така, я ніколи тим не їздив. І сюди-туди і вже мій зад у воді, і несе Дніпро. Я сюди. Бачу, я випив там, може, півстакана, бо то є сильний самогон, а то відразу вискочило. І я помаленько, помаленько до берега, і несе. І не знаю, скільки там, може, там 20 метрів. Але дивлюся, було дерево, бо то зробили проти танків, армію зробила. Обкопали, щоб вони не могли виїжджати з Дніпра, бо той берег на стіг. Але, бачу, що там щось є. Я думаю, що якимсь дерево, або корінь, або щось таке, я не пам'ятаю, але помаленько, знаєте, щоб мене не минуло, бо той човен танцює. І я там схватив за корінь, думаю, не може бути, щоб було тут п'ять метрів глибини, бо корінь. Того човна пустив і почав. То швидко виліз, то болото. Перейшов і пізніше пішов. Став спиною до того, до Дніпра, щоб не зблудив, бо вітер в це вухо, і пішов. І якраз прийшов отак: одна дорога туди, а друга сюди і я якраз тут на хрест прийшов. Значить, після того мені стало легше. Як я прийшов на Україну, то там я не голодував, як у Білорусії і в Росії, на Україні я голодував, бо по залізній дорозі вже зовсім інший світ. Тих в'язнів ведуть десять, п'ять. От тільки я один ішов. І я як прийшов, увійшов уже в Чернігівську область, то я пішов. Прийдеш, села понад залізною дорогою. Кажуть люди: ідіть далі від села, там відійди п'ять кілометрів – тебе попросять, щоб ти то, а нас уже об'їли, немає що давати. Ну, то я вірив, але я пішов. То я якогось дня приморозив вуха. Бачу, мої чоботи не дійдуть. І я там в однім місці переїхав, під'їжджав 100 кілометрів до Прилук. Там, де Бахмач, тютюн.

Пит.: Бахмач.

Від.: То Бахмач, то містечко, де тютюнова фабрика?

Пит.: Прилуки.

Від.: Прилуки? Прилуки, а ще як?

Пит.: Я не знаю.

Від.: Той звідки Тарасенко?

Пит.: Ну, то Тарасенко з Полтавщини.

Від.: Ну, так. Але звідки? Прилуки.

Голос іншої особи: Село Портянка ¹, а район я не знаю.

Від.: Я думаю, що то...

Голос іншої особи: Прилуки.

Від.: Ну, я купив, я купив 10, 15 чи 20 тих пачок махорки, і я не пам'ятаю, *анувай*, що то був Бахмач, Ромодан, а від Ромодана, мені здається, йшов по залізній дорозі, і пізніше Решитілівка і так далі. Пішов на Полтаву, і я плянував, що я буду ночувати після Полтави, в Свинцях, але бачу, що, може, погода інша, і я перейшов Полтаву-Північну.

Голос іншої особи: Ну, так ото я не знаю, я в Полтаві не був, я тільки у війні переїхав.

¹Зі схожою назвою є лише село Портнівка – Заворсклянська сільська рада, Полтавський район, Полтавська область.

Від.: Ну, я перейшов Полтаву з північної частини до східньої, бо там залізна дорога іде, одна залізна дорога іде, здається, до Харкова: Полтава, Кременчук, і так далі.

Анууау, то я перейшов цілу Полтаву і прийшов. Отже, я прийшов у Свинцінське, прошу, щоб переночувати. Каже, що ми є бідні, то.

Кажу, слухайте, візьміть, я не хочу їсти нічого. Я вам дам пачку махорки, не, бо я буду взавтра дома, не. Я переночував, встав рано. Сонце тільки починало сходити, і я пішов.

Іду, обганяю, приходжу в свою станцію Коломак, і бачу, що ті люди, яких я знаю, сам іду навпростець. Приходжу через роз'їзд, хтось робить. Приходжу, треба пройти лісом, може, десь *block-ів* два, три, там хтось снопи збирає. Кажу:

– Семен, чи... чи мої батьки живуть?

Каже:

– Живуть.

Кажу:

– Як вони?

– Добре, вони мають все.

Я підскочив, подякував. То вже півкілометра додому чи кілометр від станції. Іду, іду, так, так хутір, там колгоспу не було, бо батько в Люботині робив, і то я так само іду, а там сусідка стоїть, а батько й мачуха ріжуть ті, дрова. Сусідка стоїть і каже, то є ваш чоловік, що іде, а то знаєте, як то по-слов'янському: «Не гавкай». Бо батько був там старостою на тому, то і вони завжди посилали, бо вони дозволяли, щоб хтось дозволив, бо то вже уряд був. Я підходжу, кажу:

– Чи я можу в вас переночувати?

А батько і в сльози. Я прийшов до хати, поїв, і я цілий день, може, не їв, як з'їв там, випив чарку, ліг спати. Крутюся. Встаю рано – не вірю, що я вдома. Знаєте, не вірю. Батько каже, що спи, відпочивай. Я встав, поснідав, походив там. Пізніше через тиждень пішов туди в район, дістав паспорт.

Пит.: Посвідку дали.

Від.: *Я*.

Пит.: Такого села.

Від.: *Я*, то був уже паспорт по-українському. У нас був фольксдойч, і він був перекладачем у районі й почав мене сватати, щоб я був тим, що є в поліції? Хто є?

Пит.: Ну, та ще в поліції...

Від.: Ні, той, що допитує.

Пит.: Я не знаю.

Від.: Що допитують.

Пит.: Ну, то допитувати кожний може.

Від.: Ні, когось арештованого, довіря. Допитують.

Голос іншої особи: Ну, ну, ну.

Від.: *Анууау*, батько каже, ну?

Каже: ти там не підеш, пізніше 15 лютого вже 43-го року пішли червоні знову. І я відразу, як тільки оголосили, що мобілізація, а в нас стояв лейтенант, мінометний взвод, і каже, почав говорити, каже, що, ти

кадровий так, каже, знаєш, що був політрук у нас на квартирі, той старший лейтенант. Каже: «Знаєш що, ти, ви добрі люди».

Каже:

– Ти будь зі мною. Ти йди в мою батарею, – каже. – Ти будеш, будеш ще...

Пит.: Покараний.

Від.: Каже: «Будеш вдома, можеш побути ще два, три дні, то буде цивільний уряд, і то СМЕРШ прийде, буде допитувати. Я тебе не питаю, хто ти, хто, що ти робиш, що ти робив, коли ти прийшов, але ті будуть, ідіоти».

Голос іншої особи: Питатися.

Від.: І я пішов. Пізніше я воював. Наступ на Полтаву, там, де Іскрівка¹, та там, де половина українців, половина циганів. І після того почали відступати. Уже в розвідці їздив – три, чотири рази, розумієте. Відступився на свій двір, лишив кобилу, бо вона вже підбилася. І то молода. І після того відступив до того, до Мурахва², і сказав: *Bye-bye*.

Пит.: Ну, то на цьому закінчимо. Ну, то щиро дякую Вам за ці інформації.

¹ Село Іскрівка Чутівського району Полтавської області.

² Село Мурафа Краснокутського району Харківської області.

Інтерв'ю LH57*

Михайло Френкін, народився 1910 р. у Баку, радянський історик, на момент інтерв'ю жив в Ізраїлі. У 1931 р. оповідача відрядили в Довбиш (містечко в Баранівському районі Житомирської області) викладати в робфаківській школі для дорослих, і там він був свідком голоду. Працював у селі, де більшість будинків були забиті й стояв трупний сморід. Люди пухли від голоду. Ситуація була однаковою в українських, польських і німецьких селах. Після переведення до Києва оповідач бачив голодних і там. [...] Згадує літературні твори, зокрема «Все тече» Гроссмана і «Сліпучу темряву» Кестлера, як приклади художнього опису тогочасної ситуації. Владу здійснювали люди, надіслані з інших регіонів, які часто «не були навіть українцями». Реальну владу мала таємна поліція, яка складалася з людей різних національностей, у тому числі українців. Вважає, що радянська держава направляла різні кадри в різні регіони, і якщо росіяни робили брудну роботу в Україні, то українці робили її деінде. Також подає інформацію про розкуркулення, колективізацію, селянський опір і заявляє, що в Лук'янівській в'язниці існували спеціальні камери для канібалів, що їх усіх пізніше розстріляли за «крадіжку соціалістичної власності». М. Френкіна, який був євреєм, заарештували за гадану участь в Українській військовій організації (УВО). Вважає, що голод обмежувався Півднем, бо уряд не вимагав стільки від бідних на зерно північних районів.

Питання: Будьте ласкаві, подайте Ваше ім'я та прізвище.

Відповідь: Михайло Френкін.

Пит.: Рік народження?

Від.: 10-й.

Пит.: Місце народження?

Від.: Баку. Баку. Місто Баку. Знаєте, на Кавказі є місто.

Пит.: Де жили наприкінці 20-х – на початку 30-х років?

Від.: На початку 30-х, я ж Вам розповідав, де я жив. У 20-ті я ще вчився. Я був, я був у Москві. А це, в 30-х я ж Вам розповідав де. Я вчився в Ленінграді у 20-ті роки. У 31-му я закінчив університет і мене послали на роботу, ось, до Житомирської області, Мархлевський район називався тоді. Колишній Довбиш¹, по-українськи «Довбиш». Ось, там я вчителював. Робфак, школа дорослих. Ну, і працював там. Був свідком страшного голоду, який вибухнув там у 32-му році. І був свідком розкуркулювання, що відбувалося, коли тисячі людей із сіл у вагони. Оточували село, доставляли їх на станцію пішки, жінок, дітей, старих, кого хочете, і відправляли в теплушках на Північ. Ну, а потім розпочався одночасно голод. Я, наприклад, як пам'ятаю, у селах більшість будинків було заколочено. Ми входили. Нам, учителям, давали кілька пудів вівса, щоб ми вцілілим давали нібито допомогу. Овес давали.

* Переклад з російської Олени Пазюк.

¹ Нині – смт Довбиш Баранівського району Житомирської області. У 1925–1935 рр. існував Мархлевський національний польський район. На час Голодомору це була Київська область.

Сирий овес. Ну, і заходили ми до хат. Часом до хати зайти не можна було від смороду. Розкладалися трупи. Або виходили спухлі діти, люди. Спухлі вже від голоду. Звісно, їм цей овес, коли спухлі люди, які їли його так, сирим, нічого не давав. Вони гинули. І це в селах. Я знаю дуже багато. Це відбувалося в польських селах, українських. Поряд був район німецький, національний. Німці були колоністи. Пулинський. Містечко Пулини Житомирської області¹. Район. Ну ось, у Пулинському районі те саме відбувалося. Вони були більш заможні, німці. Більш заможні. Ну ось там зовсім розкуркулювання набрало форми поголовного виселення, ось. І на Північ вони зникали. Так що в Житомирській області таке відбувалося. Потім у 32-му році, в кінці, я фактично звідти втік. Але мені допоміг директор одного інституту, взяв мене на роботу до Києва. Я втік до Києва, тому що протягом двох тижнів я ні шматочка хліба не бачив. Це нам пайки не давали. Не було. Уявляєте, який я був голодний. Нічого, лободу їли. Так я втік до Києва. У Києві я вже мав. Я був викладачем, старшим асистентом інституту, і мав пайок. Пайок отримував! Ось це було в Києві, але відбувалося щось страшне. З сел тікали люди, діти – голодні, спухлі. І вони з'являлися в Києві. І в Києві вони падали на вулицях від виснаження. І весь час їздили машини, підбирали ці трупи або людей, які помирали. Район, я жив на одній із вулиць. Це в районі Сінного базару і Єврейського базару – такі є спеціальні місця. Там трупи валялися, я бачив десятки на вулицях. Валялися голодні або стояли в черзі до торгсинів. Чули про торгсини?

Пит.: Звісно.

Від.: До торгсинів натільні хрестики продавали. Євреї продавали свої, ну якщо в них були, ці підсвічники срібні для ритуального обряду. Загалом, продавали золото, і на золото і срібло давали там підгниле борошно та інші там продукти трошки, і стояла величезна черга. Називалася торгсин – торгова з іностранцями. Але іноземців там не було, а були всі українські селяни і місцеве населення, ось, яке віддавало останні свої обручки, натільні хрестики. Ви зрозуміли торгсини? Ось це одна з форм була також експлуатації. Давали їм мізер, а забирали все. Крім того, йшли арешти. Люди, які раніше були зубними лікарями, зубними техніками і купцями, крамарями, люди культу – це священики, рабини, про яких вони дізнавалися, що у них були колись гроші. Колись! Революція вже бачите скільки років. Їх брали арештовували, тримали в тюрмі на солоній їжі, не давали пити, щоб вони зізналися, де в них сховані цінності. Я саме був арештований. Я там потрапив до тюрми, у Києві, в цей час. І я бачив цих людей, як із них вибивали цінності. Потім, що цікаво, я потрапив до спецкорпусу тюрми Лук'янівської. Знаменита тюрма в Києві Лук'янівська. Спецкорпус. Туди саджали людей за особливим законом (в лапках). Це не був закон. Це був терор. Від 7 серпня 32-го року про колоски. У народі його називали «закон про колоски», коли голодні підбирали на колгоспі залишки незібраного хліба. Їм, так би мовити, створювали справу, що вони крали.

¹ Нині Червоноармійськ Житомирської області. На початку 1930-х – німецький національний Пулинський район Київської області. Ліквідований і перейменований у 1935 р. Житомирську область було утворено у 1937 р.

Мародерство. Їх саджали в тюрму. І за це давали їм такі строки до таборів великі – десять років, більше – ну, і до розстрілу засуджували. У спецкорпусі я бачив і чув все це. Тут їх сиділа маса, українських селян, ось по цьому закону. Голод був страшний. Я сам голодував. Якщо б не рідні, я б там помер від голоду. Давали один раз на день зі щавлю та лободи суп. Усе! Ось. Голод був на Україні страшний. Ось це я бачив. Про це писати дуже багато. Усе. В навчальних закладах також було. Голодували студенти, розбігалися, виїздили. Потім, маси селян заповнювали станції, залізниці. На буферах, на дахах їхали. По дорозі їх намагалися знімати. Вони їхали всі на Північ. У Росії не було такого голоду. І в Білорусії такого не було. Було тільки на Україні, Кубані і Дону. Ось що я можу сказати, так би мовити, в респективному, коротко. А так розповідати дуже багато, дуже багато.

Пит.: Отже, навіть у цей час Вам було відомо, що в Росії не було такого голоду, як на Україні?

Від.: Не було такого. Я Вам скажу чому. Тому що російські губернії, центральні російські, ну, наприклад, така, як Володимирська, і я можу Вам ще перелічити – там Орловську та інших. Усе-таки це були губернії, які споживають. Там ніколи селянам не вистачало хліба до кінця року. І там, звідти йшли селяни на роботи до міст у рівній якості – точильники ножів там, будівельники, розумієте, фрезувальники на заводи йшли, і валяли там валянки, робили. Потім поверталися вони... Заробивши гроші, купували хліб. І там хлібу стільки взяти не можна було. Хоча їх також грабували. Села страшно грабували. Але такого голоду в 30-ті роки, який був на Україні ось, на Кубані, не було. Чому на Україні такий був голод? Тому що це була губернія, це була республіка, яка виробляла, і там хліба було більше. Тому їх обкладали страшними податками хліба – продрозверстка. Вони повинні були здати за планом. Крім того, вони не хотіли йти до колгоспів. Так, уряд Сталіна проводив політику ліквідації, вони називали, куркульства. Ніякого ні куркульства! Це була ліквідація середнього селянства. Тому що до цього часу в селі 65 відсотків були середняки, до 70. Решта бідняки. А цих, так званих багатих селян було 5 відсотків, причому вони не користувалися чужою працею. Сімейні в них були руки, великі сім'ї. Тому це був політичний термін, а взагалі не економічний. Ось на Україні гніт був, на Дону і Кубані – житниці хлібні Союзу, найбільший. Тут усе забирали під мітелку, навіть насінневий фонд. Мало того, корова годувала селян, корова. Вона годувала селян. Усе-таки сім'я велика. Так вони що? У період колективізації не вистачало коней, тому що не було вже фуражу – вони забрали під мітелку. Так вони проводили в селах політику, що впрягати корів. Корови орали землю. Так! Селянки протестували, були жіночі бунти, тому що корова, яка попрацювала на оранці, хай навіть 10 відсотків того, що кінь дає, але вона втрачала молоко. Знаєте, і були бунти, причому про це є офіційні документи. Міністр сільський, тобто тоді нарком сільського господарства Яковлев, про це пише: «Дарма, селяне. Попрацює корова, а потім повернеться і вона знову даватиме молоко».

Є спеціальні документи виступу на з'їзді когоспників-ударників. Так те, що я Вам розповідаю, це може бути підтверджено документальними

даними. Ось що там відбувалося. І це все на Україні. Україна, завдяки цьому, втратила, демографічно втратила близько 7-8 мільйонів працездатних людей, не кажучи вже про дітей, старих тощо. Ось. Це дістало своє відображення і в літературі. Ви, мабуть, читали Гроссмана¹ «Все течёт». Читали? Прошу! Ось там є картина. Все пливе. Людоїдство було. Я у спецкорпусі, в якому я сидів, була секція, так звані людоїди.

Пит.: Окрема секція?

Від.: Окрема секція, окремі камери. Їх усіх розстрілювали. Фактично їх розстрілювати не можна було, взявши до уваги всі ці обставини. Але їх розстрілювали за законом від 7 серпня 32-го року за розкрадання, розкрадання колгоспного майна, соціалістичної власності. Також. Там маса.

Пит.: ...людське м'ясо вважалося соціалістичною власністю? Ви, отже...

Від.: Ну, одне слово, знаходили. Вони фактично, справа зводилася, давай прямо казати, до ліквідації таких людей, щоб не було свідків. Все ж вони ж усе заперечували, вони все заперечували. Про це навіть, це навіть помітив письменник, якщо Ви знаєте. «Темрява опівдні». Кеслер². Чи Ви читали? «Темрява опівдні», як він до Харкова їздив. Пам'ятаєте? Візьміть ще раз прочитайте, що він писав про дітей, які блукали, про голод тощо. Бачите, в літературі вибросно, будь ласка. Адже це не те, що він дав тільки документальні дані про фольклор, показував ту атмосферу. Він не з повітря брав, тож бачите, і в літературі відображалося. А в документах, є величезні документи в архівах, але советська влада до них не допускає. Навіть нас там, я ось там був багато років, до таких документів не допускали. Це були особливо засекречені документи. Ви зрозуміли? І до них не допускали для того, щоб це все пішло в забуття, все це. Однак це не вийшло. Не можна було мільйони людей убити, заслати і щоб це в забуття пішло. Бачите, навіть знаходите тут, Ви знаходите, які про це згадують. Це було масове явище. Ось.

Пит.: Маю кілька запитань.

Від.: Так, слухаю Вас.

Пит.: Ви описували, як розкуркулювали село, в якому Ви працювали.

Від.: Я ж не описував цього. Я ж пишу історичні праці. А це до спогаду входить такого, як розкуркулювали, і так далі. Але я був свідком.

Пит.: Ну, це порівняно пізно – 35-й рік. Розкуркулювали...

Від.: Розкуркулювали! Ні, вже слухайте. Наприклад, що давали? В 25-му вже. Давали селянському господарству, селянину, скажімо, Музичку, Сидоренку, Петренку, Іванову, Сидорову давали тверде завдання: «Ти повинен доставити 350–400 пудів хліба». Здати державі. Називалося тверде завдання. Він за потужністю свого господарства, за кількістю робочих рук не міг мати такої кількості хліба. Він не виконував. І його

¹ Роман Василя Гроссмана (1905–1967) «Все течёт» написаний у 1953–1963 рр. У ньому розповідається про долю та роздуми в'язня радянських таборів, що був у неволі 30 років. Уперше надруковано в 1970 р. у Німеччині і лише 1989 р. – в СРСР.

² Роман Артура Кеслера (1905–1983), про який згадує оповідач, у російському перекладі має назву «Слепящая тьма». Цей роман, написаний німецькою мовою, вперше був надрукований англійською в 1940 р. Після публікації на ім'я Кеслера, який до того друкував деякі свої твори в СРСР, було накладено табу. В романі розповідається про беззаконня, викликане культом особистості.

приходили й розкуркулювали. Конфіскували все його майно аж до домашніх предметів. Ви розумієте, конфіскували. Забирали корову і коня, якщо був, а їх самих відправляли на Північ. Ось вам і розкуркулювання. Розкуркулювали! Якщо тільки казати про куркульів справжніх, то в теорії советська влада каже, що куркуль – це мироїд, який експлуатує чужу працю. Але дуже багато і на Кубані, і на Дону, і на Україні було селян, які мали чисельну сім'ю – трьох-чотирьох синів, кількох дочок, і вони мали потужне господарство. Що означає потужне господарство? Ну, два коня мали, ну, мали три корови. Ви зрозуміли мене? Ось, працювали. Стільки робочих рук. Так їх називали куркулями. А якщо він, він не брав, не використовував чужу працю. А його все-таки вважали куркулем і розкуркулювали. Таким чином, термін «куркуль» при советській владі набув характеру не економічного, а політичного. А ті середняки, які, і бідняки, які не йшли до колгоспу, називали їх підкуркульниками. Вони, напевно, мали одну корівку, а то й коня не мали, але не йшли до колгоспу. Пудкуркульник! Термін який? Економічний чи політичний? Як на Вашу думку?

Пит: Політичний.

Від.: Ну, звісно, політичний. Потребували робочих рук. Створювали за рахунок селянства величезну промисловість. Створювали за рахунок селянства! Для потреб селянства давали все. І вони їх посилали до таборів або на новобудови – на Північ, на Урал, до Сибіру, в Комі АРСР. І людей цих експлуатувала там держава ще гірше, ніж би їх експлуатував, у багато разів, поміщик. І це можна було. Так вважалося. Називали, якщо казав куркуль – це, отже, не куркуль, якщо підкуркульник – це, отже, середняк або бідняк.

Пит.: А що можете сказати про склад партії та уряду в тому селі, де Ви працювали? Які люди брали участь у партії, в уряді?

Від.: Дуже часто...

Пит.: Місцеві чи...

Від.: Я зрозумів, я Вас зрозумів. Дуже часто були зайшли.

Пит.: А звідки вони?

Від.: Зайшли? Я Вам скажу. Дуже часто були зайшли з інших областей і навіть не українці за національністю. Дуже багато було росіян. А навпаки, в російській області посилали не росіян за національністю, болгар, там татар. Ви зрозуміли? Весь партійний апарат. Але цей партійний апарат і урядовий у ці роки, у 30-ті роки, весь час змінювався тому, що вони серед них також робили арешти. Українські партійні організації вони громили по кілька разів. Йшов терор. Це питання терору політичного. І ось що відбувалося. Цей апарат, багато хто з цим не погоджувався, розуміли. Ну, так вони були, їх арештовували, вони повинні були тікати, якщо могли. А ні, їх ліквідували також. А багато хто були по суті прислужники. За цей пайок вони були готові все що завгодно робити. І вони робили. Хто зганяв це населення до вагонів? Хто оточував села? Ходили мангрупи – маневрові групи НКВД (ГПУ, а потім НКВД). І ці маневрові групи склалися також із росіян, татар тощо. Із українців також. Українці, які входили до таких груп, лютували в російських областях, а тут лютували росіяни. Це була спеціальна політика. Ось вони і провадили це. Але багато хто з них потрапляли

також до тюрем, до таборів. Їх звинувачували в тому, як сказати, саботують, недостатньо енергійно відбирають хліб. Так, і також їх арештовували. Я з ними сидів, я бачив дуже багато. Начальники, райземвідділи там, ветеринари там, потім, ці самі, агрономи. З інтелігенції – вчителі, особливо ті, хто піднімав свій голос на захист. Їх негайно арештовували. Апарат був адміністративний. У військах НКВД, у ман-групах годували добре, за рахунок населення, звісно. Ось що відбувалося. Що Вас ще цікавить?

Пит.: Маю багато запитань. Ну, що Ви, як молодий учитель, думали про наркома освіти Скрипника?

Від.: А що я міг думати? Він настільки. Їм також не довіряли. І йому не довіряли. Він узяв і застрелився. Вихіду не було. Він же був більшовик. Він у цьому русі більшовиком був стільки років. Правда? З дореволюційним стажем. А він побачив це все, що казати. Він, Шумський, потім ще можна Вам ряд прізвиськ давати. Ну, їх усіх звинувачено в тому, що вони недостатньо енергійно очищують від хліба країну, не проводять лінію сталінську. І їх або арештовували, або вони стрілялися. Скрипник застрелився. Шумський, Затонський були арештовані. Косіор був арештований.

Влас Чубар був арештований. Але на початку вони брали участь також у цій політиці. І все-таки вони недостатньо служили і їх же також арештовували. Тут питання переплітається з питанням терору. Сталінська політика щодо апарату.

Пит.: Там, де Ви працювали в селі, чи був спротив колективізації озброєний?

Від.: Бували. Називали бандитизмом.

Пит.: У вас отже.

Від.: Там було, звісно. Постріли вночі лунали. Стріляли в сільраду взагалі. Когось і вбивали. Уповноважених по хлібу. Обов'язково. Скрізь. Були і заворушення селянські. Але їх, звісно, розгромили. Чому? Селянські рухи мають характерну особливість. Вони в своєму районі, в своєму селі, максимум у своїй області, максимально. А далі їх уже не цікавить. Ви розумієте? Їх впогрудь розбивали і били. Така була трагедія і Тамбовського повстання в селі... історичний факультет Тамбовської. Така сама була історія. Селянські повстання – у цьому їхня трагедія. Фактично про це пишуть. Якщо б вони мали єдине командування, дружне керівництво, стали би більшовиками. А річ у тім, що есери спершу самі розкололися на два крила. Так? А потім більшовики зуміли цьому допомогти, а потім ліквідували лівих есерів. Селянство було некерованою політичною силою, розрізнене. І будь ласка, їх били по черзі.

Пит.: А яка Ваша думка про Махна?

Від.: Махно! Типовий селянський рух Південної України, Південної України.

Пит.: Ну то саме не місцевий, але це розширений.

Від.: Розширений селянський рух на Україні, на Україні. Ось же Запоріжжя, Олександровськ, Гуляйполе, Катеринославщина, тепер Дніпропетровщина тощо. Це був типовий селянський рух. Ну, так би мовити, ідеологічно вони там брали що? Вони, розумієте, ніби приєдналися до анархістів. Він себе вважав анархістом. Так, у нього були великі

анархісти – радники. Такі Волін (Ейхенбаум)¹, і ще цілий ряд до нього приєднався. Анархісти, ось. Тому що селянський рух дійсно має багато анархічних рис. У них же ні, бачите. Це був гучний рух, потужний, що відбивав невдоволення селян. Тепер ця брехня советська – друк, тепер навіть і советські дослідження називають їх бандитами. Це неправда! Саме советські загони були найбільш бандитськими. Це був селянський рух. А що спеціально бували й жертви? Так візьміть, як советські загони йшли на Україну для окупації. Скільки там було жертв? То що, не бандитське це? Це був селянський рух. І саме в цьому русі неправда, що були, як вони пишуть, «куркулі». Неправда. Куркулі були також, їх мало було. В основному там був середняк і бідняк, був основою його загонів. Незадоволені вони були, продрозверсткою були незадоволені. Вони перетворювалися на натуральні господарства. В них брали тільки хліб, а взамін нічого не давали. Правда же? Ну, селянин що отримував взамін, скажіть, у період так званого воєнного комунізму, починаючи з 19-го року, вважайте, і по 21-й, 22-й рік включно. А потім далі ми подивимося ще при цьому, що отримували? Нічого! Арештів не було, правда. Промисловість була зруйнована, тож товарообміну не було. Я розумію, привезли б вагон мануфактури і на мануфактуру отримували би хліб. Ні. Хліб, Ленін писав, що ми позичаємо в селян! Так і писав! Є, прошу, можу Вам показати ці місця. А прийде час, ми їм віддамо. Як вони їм віддали при Сталіні, Ви знаєте. Нічого не віддали. Що вкрадеш? Таким чином, це був селянський рух. І саме народний рух. А що вони не могли втриматися, це інше питання. Але чи дуже потужний? Потужний рух, дуже. А більшовики мали, комуністи, ленінці, яку перевагу? Вони зуміли створити централізований апарат і свої частини перекидати дуже, розумієте, мобільно до районів, де починалися заворушення. Дивізії перекидали з одного місця на інше, щоб селянському рухові не було. Уявляете, якби Тамбовське повстання селянства розрослося на значну частину Росії, що було б. Або, візьміть Кронштадтське. У цьому то й річ, в цьому й трагедія. А більшовики, бачите, зуміли створити централізований апарат і централізовані частини. Привілейовані верстви тоді вже створювали. Людей не годували. Був голод. В армії, військах ВЧК годували. Туди йшли.

Пит.: Можна перейти до іншого питання?

Від.: До якого?

Пит.: Чи примушували вас, учителів, брати участь в агітації?

Від.: Звісно!

Пит.: Можете розповісти про це?

Від.: Я про це розповісти не можу. Я особисто участі не брав через цілу низку причин. Не тому, що я, хоча я боявся також, як усі. Атож! Ввели дошки ганьби. Треба було бути грамотним. Писали: «Ганьба – така-то

¹ Волін (Ейхенбаум) Всеволод Михайлович (1881–1945) – одна з ключових фігур анархістського руху в Україні доби громадянської війни та національно-визвольних змагань. З серпня 1919 р. – один із найближчих соратників Нестора Махна, один з ідеологів махновського руху. У січні 1920 р. був заарештований радянською владою. З 1922 р. – в еміграції. В 1930-ті рр. – секретар Махна в Парижі, автор передмови й приміток та редактор книги Махна «Під ударами контрреволюції» (т. 2, Париж, 1936), редактор книги Махна «Українська революція» (т. 3, Париж, 1937).

сільрада не виконала, таке-то село не виконало, така-то розтрата. Нероби! Ледарі! Куркулі!»

Плакати оформляли, в газетах районних писали статті тощо. Авжеж, апарат цей долучався. Або, наприклад, учителів брали до сіл в якості уповноважених. Це вчителів-комсомольців і партійних. Я не був партійним, не був у комсомолі. Так їх брали на два, три тижні, на місяць, два в якості уповноважених до села з викачування хліба. Ви зрозуміли? Ось у мене був колега Вахновський. Був комуніст. Ну, так його, він у школі не бував місяцями. Все в селі сидів з викачування хліба. Перекидали. Тож увесь апарат брав участь, всі брали участь тією чи іншою мірою, хіба що не стріляли, не вбивали. Це вони не могли. Брали участь. Пам'ятаю, всіх партійців і комсомольців шкільних, оточили одне з сіл, щоб не втікли... Оточили, щоб ніхто не втік, а війська ман-групи, ВЧК гнали на станції в теплушки цих селян, яких засилали. Робили це таємно. В одну ніч раптом оточували село і все, щоб не було шуму, гаму. Тож це було. Апарат брав участь. Ну, а вже комсомольський і партійний апарат. Ви самі розумієте. А хтось голосу підняти не міг, так завтра ж вас арештують. Терор був страшний. Це все пов'язано з терором.

Пит.: Чи була церква в тому селі, де Ви працювали?

Від.: Куди там! Так, по-перше, за релігійну пропаганду, звеличення старого режиму арештовували, саджали. Церкви зазвичай всі були заколочені, або перетворювали їх на склади для зберігання зерна і...

Пит.: До Вашого приїзду це зробили в селі?

Від.: Ні, це зробили в 30-ті роки. Монастир розганяли, ченців і черниць розганяли, займали їхні келії, займали їхні монастирі під різні господарські потреби. Куди далі! Я, ось, був у ці роки, саме їздив, це був 35-й рік, я пам'ятаю. Я був у Новочеркаську. Там був величезний собор на площі Єрмака в Новочеркаську, в центрі Казакії. І собор не діяв. У соборі були курси вищого кавалерійського складу. Курси. А внизу були стрільбища для них, будь ласка. Це відомо. Можете в літературі знайти. Звісно, гоніння були на релігію. Люди культу, позбавляли їх пайка як нетрудовий елемент. Позбавленці не мали права голосу. Так, що голосу не мати, то їм би наплювати, але це було пов'язано з тим, що не давали ніякого пайка. Вони були голодні. Розходилися, розбігалися, їх арештовували, саджали. Я в таборах сидів з величезною кількістю осіб духовного походження – мулли татарські, російські попи, панотці українські, рабини. Всі сиділи.

Пит.: А скільки років Вас тримали, отже, після цього, як у 33-му арештували?

Від.: У 33-му мене як арештували, загалом мене тримали майже рік і випустили, припинили справу. Я і ще один доцент Вінницький, українець, фізик, доцент фізики. Нас випустили, а решту, сотнями і тисячами, заслали. А потім у 39-му на початку мене знову арештували. І разом у таборі я був 10 років, а потім заслання років 6–7. Вважайте, 17 років забрали.

Пит.: А можете сказати, за якою підставою Вас арештували в перший раз?

Від.: А те, що саме. В перший раз? Вони мені, як то кажуть, як казали мої студенти, як каже широка маса людей. Ви чули таке слово в Росії, як

«пришивали справи»? Вони мені пришили, що я був членом таких організацій – УВО¹...

Пит.: Українська військова організація?

Від.: Так, так, так, так, так! Потім ПОВ (Польська організація військова)². Тому що викладав в українському інституті і тут був польський, поруч. Я також там викладав. Прошу, дві ці організації. Мене мотали, поки йшла справа, щоб я зізнався, що я був. Потім казали, що я був офіцером. Я кажу, як я міг бути офіцером, я такого року народження, я був хлопчиком. Це їм не потрібно. Так. Ось, будь ласка, без жодних підстав. Потім, коли мене в 39-му арештовували, знову цю справу витягли, що мене пустили дарма. Не треба було мене випускати, що я винуватий. І ось, будь ласка, бачите, я скільки років втратив. Не було ніяких підстав.

...років відсидів без складу злочину. І не тільки я один. Таких багато, хто витримав. А багато хто вкрилися землею там, полягли. Тисячі я їх бачив.

Пит.: А в 33-му році в'язні голодували?

Від.: Страшно! Не було. Хто не отримував пайок, всі голодували. Тільки вищий, тільки адміністративний їхній апарат – партійний і управлінський, НКВД, військові чини отримували достатній пайок. Решта всі голодували. Продавали, ось я Вам кажу, в торгсинах стояли. Хто як. Тікали. Голод був. Стосувався і міста також, особливо низів міста, хто не мав коштів.

Пит.: Повернімося до села.

Від.: Так.

Пит.: Ви припинили заняття, не Ви особисто, а взагалі. В школі припинилися заняття під час..?

Від.: Під час розкуркулювання і цих кампаній місяцями не працювали школи. Тому що, я Вам розповідаю, вчителі були в ряд, комсомольці і комуністи або інших. Вони їх мобілізували. Мобілізували! Або

¹ УВО (Українська військова організація) – сфабрикована НКВС-ДПУ з санкції більшовицького керівництва в 1933 р. справа, «розкриття» якої було одним із превентивних ударів по прихильниках української державності. Серед чільників УВО були названі компартійно-радянські діячі та відомі представники української радянської інтелігенції, перш за все вихідці з Західної України та члени українських партій, які в той чи інший час не приховували свого незадоволення діями Кремля щодо України. Керівником УВО було оголошено О. Шумського. Як і всіх «націоналістів», «діячів УВО» звинуватили передусім у «прориві у сільському господарстві», в терористичній та диверсійній діяльності.

² ПОВ (Польська організація військова) – вигадана у 1932–1933 рр. органами НКВС-ДПУ справа. Назву (ПОВ) запозичили в організації, що реально існувала в часи Першої світової та громадянської воєн і припинила свою діяльність у 1921–1922 рр. Для польського населення УСРР ця вигадка перетворилася на жахливу реальність. З цього часу до 1937 р. включно репресії проти поляків на території УСРР здійснювалися за етнічним принципом. Це теж був превентивний захід, оскільки поляки, які чинили найбільший опір комунізації села, складали значну частину населення тогочасних західних регіонів УСРР, які межували безпосередньо з Польщею. Діячів ПОВ звинуватили в «активній шпигунській, диверсійній, терористичній і повстанській роботі з метою повалення диктатури пролетаріату на Україні, відторгнення УСРР від Радянського Союзу і захоплення її польським імперіалізмом». Головою ПОВ був названий Б. Скарбек.

казали – поїдеш по профспілковій лінії, ми тебе мобілізуємо. Зрозуміло? Складатимеш там зведення, вестимеш там облік. Тож школи та інститути на Україні не працювали навіть. Навіть обов'язково не працювали. Де ж могли, коли вони масово. Вважайте, але я ж даю в своїй статті, якщо Ви читали, ось у «Форумі» – 740 тис. комуністів у селі брали участь у цих справах. Ну, дивіться ж, це величезна кількість. Це ж армія величезна. Ну як же. Не працювали. Так. Ось і інститут, в якому я працював, також місяці два був зачинений. Викладачі зі студентами були мобілізовані на ці всі справи. А потім пішли арешти. Арештували як мене, так і інших. Ось. На національному ґрунті. Особливо арештовували, та всіх арештовували, українців, німців, євреїв. Ось у мене були знайомі. Маса. Всі загинули. Звісно, українці, які становили більшість населення, і більш за все й потрапляло. Ви це розумієте. Так, усіх! Поляків усіх, німців під мітелку. А ці німці не були гітлерівцями, вони народилися там. На Волині було багато німецьких колоній. Он було повстання в цьому Пулинському районі. Жіночий бунт, а потім повстання. Так жодного німця там не залишилося. Коли почалася війна, там уже німців не було.

Пит.: А можете описати це повстання?

Від.: Ну, я там якраз у той момент не був. Ну, як повстання? Ну, ну, ну, що. Обирали уповноважених. Склади, в які звозили цю конфісковану картоплю, картоплю також брали, все. Розбивали замки, забирали, по хатах розтягали. Ну, постріли йшли вночі. Йшли до лісу окремі групи. Селянські типові повстання були. Ну, сільраду громили. Сільради не було. Комуніст, якщо його не вбили, то він утікав, який очолював сільраду, тощо. Ну, були.

Пит.: А як міліція в Києві ставилася до голодних селян?

Від.: Вони намагалися. Наприклад, діти з'являлися голодні, тікали з сіл, їх саджали в машини і вивозили кудись. Куди? Я не знаю. Відвозили. А потім трупи, стягали їх і спеціально роз'їжджали автомашини, підбирали трупи ці і відвозили в такі братські могили. І все. Як вона ставилася. Ставилася за директивами. Крім того, селянину не можна було з'явитися в місті. Вони ж провели паспортизацію в 32-му році. Ви це майте на увазі. Паспортизацію. Паспорти отримували тільки мешканці міст, а сільський не міг мати паспорт. Тільки довідку колгоспу. Він міг з'явитися в місті за довідкою колгоспу. Так, по-перше, не давали таких довідок, не відпускали. А без паспорта міліція одразу забирала. Тільки-но затримувала людину, отже, у вас немає паспорта, все. На засланні йшли. Табори витримували. До таборів усіх. Це був страшний час, який недостатньо вивчено через те, що вони ховають ці документи. Не дають про це прямо говорити. Власне, маскують. Вони писали, що ліквідація куркульства як класу. Відбувалася ліквідація селянства. Ви зрозуміли? Це різниця. Куркульства було лише кілька відсотків, навіть якщо це правда. А то все були бідні селяни, середняки, трудящі люди. Вони їх ліквідували, перетворювали на наймитів колгоспів і радгоспів або відправляли до таборів на новобудови в якості спецпереселенців.

Пит.: Ну, так, на Вашу думку, причому тут національний момент?

Від.: Так.

Пит.: У голоді, що голод був саме на Україні, на Дону.

Від.: Найлютіший був на Україні, Дону і на Кубані, в областях, які найбільше виробляли товарного хліба. Врожайна земля, гарні умови, старі традиції, оснащене сільське господарство. Ось там і відбувалося це, в цих областях.

Пит.: А національний момент?

Від.: Національний момент намагаються тепер, наприклад українці, казати, що спеціально українців. Я проти цього. Спеціально селян. А саме спеціальні селяни, то це саме виявлялися українці, донські і кубанські козаки. Не менш жорстко відбувалося в Центральній чорноземній області, Тамбовщина. Там також гарна земля і також був хліб. Те саме відбувалося. Ви розумієте. А що було робити в Ярославській області, де сутлинок. Земля давала дуже мало хліба, і вони овочами перебивалися там, картоплею чи... Завжди. Завжди на 3-4... Та я ж пишу. Ви прочитайте. Там же є, що в нехліборобній губернії 3-4 місяці протримувалися, а потім караул, треба купувати хліб. Так було завжди. Це невиробничі області й губернії. Тож тут національний момент, усе разом узятє. Це об'єктивно звалилося на Україну і найбільшою мірою через цілий ряд причин. Вони селянство взагалі ліквідували як вільне.

Пит.: Ви можете щось додати до цього, що сказали?

Від.: Ні. Це ціла епопея. Що тут можна додати. «Ни убавить, ни прибавить», як казав Твардовський. Читали Твардовського?

Пит.: Не думаю.

Від.: Тут не віднімеш, не додаш. Це чудові вірші. Редактор «Нового мира».

Він вже помер. Ліберал советський, член партії. Але він писав про всі ці справи і казав, що тут не додаш і не віднімеш. Що тут додаш. Причому, те, що я Вам розповідаю, я це розповідаю аж ніяк не тому, що хочу Вас переконати. По-моєму, Ви і без мене це знаєте. Це був страшний час. І як раз треба зібрати свідчення – це велика необхідність, необхідний захід, у людей, які це пережили, як покази свідків. Розумієте. Тому що коли ми дістанемося до цих архівів советських? Ми не знаємо, може, пан Черненко зробить там революцію, дасть свободу.

Пит.: Ну, так дякую, велике спасибі.

Від.: Прошу.

*Інтерв'ю LH58**

Анонімний оповідач, народжений 1923 р. на Київщині. Батько оповідача, коваль, відмовився вступити до колгоспу і втік до Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, а потім – до Новоград-Волинського району¹ Житомирської області зі своєю сім'єю. У Житомирській області вони опинилися в селі, яке повністю вимерло від голоду; всі будинки, окрім помешкання оповідачевої сім'ї, було знесено. Коли він одного разу йшов до школи, на нього напала людина з наміром з'їсти. Вчитель, почувши про цей випадок, звинуватив хлопця у поширенні неправдивих чуток про голод, якого нібито не було. Оповідач урятував свою сім'ю від голодної смерті, прокрадаючись ночами повз вартових на поля і крадучи там горох. Пізніше його батько знайшов роботу в Новоград-Волинському й почав отримувати харчовий пайок. Урожай 1933 року був чудовим, а врожай 1932 року – добрим. Оповідач був знайомий із членами молодіжних банд. Згодом його прийняли до училища. В оповіді подано інформацію про Другу світову війну.

Питання: Оповідач не бажає назвати своє ім'я. Чи могли б Ви назвати рік і місце Вашого народження?

Відповідь: Звісно. Перед тим, як почати розповідь, хочу наголосити одну річ: все, що я говоритиму, – це на сто відсотків правда. Я не можу брехати Вам або будь-кому іншому про події, які відбулися п'ятдесят років тому, бо я шаную пам'ять померлих. Я не можу брехати про це. По-друге, багато хто, навіть більшість, називають ці події голодом. Для мене голод – це те, що було викликано природними причинами, наприклад засухою або чимось таким. Але тут справа була не в природі. Це було політичне вбивство. Тому я називаю ці події душогубством, здійсненим радянським урядом шляхом голоду, оскільки Ви або будь-хто маєте всі підстави називати це вбивством іншої людини через створення умов голоду, в яких людина не може вижити. Тепер третя річ, яку хотів би підкреслити. Я не погоджуюся із терміном «ті, хто вижив», оскільки – я не знаю, з якої причини – я відкидаю цю термінологію. Можливо, я таки був щасливчиком, але в пам'ять про покійних, яку я дуже глибоко плекаю, я не хочу, щоб мене називали «тим, хто вижив». Тією чи іншою мірою я став очевидцем великих подій, кримінального акту, виконаного радянською владою. Я б назвав його душогубством 1933 року, а не голодом. Така моя ухвала.

Пит.: Я Вас дуже розумію.

Від.: Отож, повернемось до Вашого питання. Я народився у листопаді 1923 року в Київській області, а в цей рік радянська влада вже міцно утвердилася. Я нічого не знав про царські часи. Мої батьки жили за царя, але я гадав, що події, які відбувалися в моєму житті, були більш-менш природними, оскільки всі інші жили так само. Так, я недоідав, і недоідав скільки пам'ятаю себе, як і всі інші навколо мене. Ми не могли дозволити собі таку розкіш, як годинник у хаті. Ніколи в нас не

* Переклад з англійської М. Климчука.

¹ Після утворення в 1932 р. обласного поділу в УСРР Новоград-Волинський район увійшов до складу Київської області, з 1937 р. – у складі Житомирської.

водилися меблі. Найкращі меблі, які ми мали, були зроблені із... Мій батько збив до купи пару дощок, і це було ліжком. Ми клали на нього оберемок соломи і в цьому спали по двоє або по троє. Це ліжко більше нагадувало платформу. Ми не могли мати ні настінного, ні ручного годинника, тому й не могли сліdkувати за часом. Школа була далеко, тому мати прокидалася зранку – вона могла вгадати час по зіркам, місяцеві або якось інакше – і будила мене, щоб я збирався до школи. Тоді я йшов. Інколи мати правильно вгадувала час, а іноді помилялася, бо бувало, що я приходив до школи, коли на вулиці було ще темно. Я ніколи не забуду одного випадку, хоч ніколи не був сентиментальним – розумієте, що я маю на увазі. Але моя мати була такою, адже вона була дорослішою, ніж я. Вона часто плакала зранку. Коли готувала сніданок для мене, який складався із води і картоплі, якщо мала хоча б це, вкінці вона присіла і почала плакати. Я запитав: «Що сталося, ма?»

Вона відповіла: «Ти цього не зрозумієш, але за що ти – такий молодий – повинен стільки страждати?»

Інколи вона давала мені 20 копійок, бо я мав повертатися додому дуже пізно, а школа була за 5–7 кілометрів від дому. Ніякого транспорту не було. Точніше, єдиним транспортом, який ми всі найкраще знаємо, були ноги. Отож, вона давала мені 20 копійок купити 200 грамів хліба, щоб мені було щось поїсти. Про масло або якісь інші ласощі не могло бути й мови. А в школі нам розповідали, що ми були найщасливішим народом у світі, живучи в Радянському Союзі. Діти в США та Великій Британії неначебно недоїдали, тому з нас збирали гроші на допомогу цим бідним дітям із інших країн. Нам показували всілякі картинки, на яких зображувалися американські діти за загорожами із колючого дроту. А ми дивилися на все це і говорили: «Ну, я, може, й виживу, але ці бідолашні люди, ці діти з Америки, вони ж такі голодні», – тому я зазвичай передавав свої 20 копійок цим дітям із Америки. Я не знав, що радянська влада найме за мої 20 копійок шпигунів або створить інші засоби знищення. Але ж розумієте, нам тоді ніхто правди не говорив.

Ось так минали роки. Я ходив до школи, намагаючись учитися там якнайкраще, бо це було єдине заняття, яке я добре знав, як виконувати. Тоді настав 1933 рік. Перед тим вони захотіли покарати українців за те, що вони не хотіли приєднуватися до колгоспів або чинили опір їхньому запровадженню. Як наслідок, найменше горя зазнали ті на селі, хто нічого не мав, оскільки в них нічого не було. А інші, які чинили опір колгоспам, а серед них були такі, хто мав землю або хто мав, можливо, інші засоби для життя, цих людей обклали високими податками. Як тільки вони сплачували їх, на них накладали нові податки – знов, знов і знов. Врешті-решт людина вже не могла платити, тоді вони самі навідувалися і своїми металевими прутами обнишпорювали всі місця в хаті, в дворі – повсюди, шукаючи зерна, оскільки не вірили, що ти вже не можеш платити податків. Це було відбирання твоїх засобів прожиття за те, що ти нібито не заплатив податків державі. Але люди сплачували податки, в них уже нічого не лишалося – нічого, щоб вони могли далі платити. А ті поверталися, вони зазвичай поверталися знов і знов, нишпорили та відбирали рештки зерна або будь-яке насіння – все, будь-яку їжу, яка траплялася в хаті, стверджуючи, що це все йшло

в рахунок податків. Через це у селян, які щось мали, не лишилося нічого, і решта населення – все село – нічого не мало. Так люди почали голодувати і мерти. Потім багато з них метнулося до міст і містечок у пошуках хліба, але проблема була в тому, що хліба в містах не було. Радянська влада встановила пайки для міст, для робітників із міст. Вони страждали, але не так, як селяни. Вони також були голодні, оскільки пайків бракувало. Але селяни попросту мерли з голоду. Крапка. Тепер я хотів би наголосити один факт, оскільки згодом говоритиму про людоїдство та інші шляхи виживання. Хочу підкреслити, що голод створює певний психічний стан, у якому людина втрачає будь-яку прив'язаність до своїх родичів і навіть дітей. Це важко усвідомити, адже кожен думає, що так би не сталося із ним самим, адже він такий сильний. Проте так могло статися із Вами. Так могло статися і зі мною. Так могло статися із будь-ким, позаяк так ставалося із людьми такими самими, як я і Ви.

Отже, мій батько був ковалем. Вони хотіли змусити його приєднатися до колгоспу, але він не хотів цього. Однак через те, що він ніколи не наймав додаткової робочої сили в своїй кузні, він не підлягав переслідуванням з боку радянської влади, яка карала кожного, хто наймав робочу силу. Але вони хотіли, щоб він долучився до колгоспу, чого не хотів він. Так сталося, що вони підслухали, як він і моя мати домовлялися, що свою відмову він виправдає тим, неначебто вона пригрозила йому розлученням, якщо він приєднається до колгоспу. Пізніше його покликали в контору ГПУ. ГПУ – це те саме, що зараз КГБ, тільки назва стара. Вони запитали, як він пояснить свою неохоту приєднуватися до колгоспу. На що він відповів: «Товаришу, – сказав він, – я би приєднався до колгоспу із задоволенням, але моя дружина пригрозила мені, що покине мене, а Ви ж розумієте, що я маю дітей і не можу цього допустити». Далі вони покликали мою матір і задали те саме питання. Вона визнала, що збиралася розлучитися із батьком, якщо він приєднається до колгоспу. Працівник КГБ, або ГПУ, запитав її чому, а вона відповіла: «Я не збираюся розповідати Вам чому. Я просто кажу Вам, що саме так збираюся вчинити». Кінець кінцем він знавіснів і виштовхнув її із кабінету. Ось так це скінчилося. Попри все, вони збиралися заарештувати мого батька. Його попередили про це і він утік. Через кілька місяців ми отримали від нього листа, в якому говорилося, що він був у Кам'янці-Подільському на Проскурівщині. Там ми до нього і приєдналися, коли голод уже тривав. Проблеми вже почалися, і я знав із власного досвіду та побаченого навколо, що люди нападали один на одного. Почастішали пограбування, всілякі вбивства заради самої тільки їжі і засобів виживання. На мого брата, мого старшого брата, був учинений напад. І так тривало далі.

У той час було багато речей, які я не міг пояснити, оскільки був занадто молодим тоді. Я не записував та й не міг записувати тогочасні події, тому зараз покладаюся виключно на пам'ять. Після того мій батько із якихось причин перебрався до околиць Новограда-Волинського, що на Волині в Україні. Там йому дали можливість приєднатися до якоїсь організації як ковалю, а також дали будинок у селі Агли (?) біля Новограда-Волинського. Цього села більше не існує. Всі люди, 100 %

вимерли. За винятком одного будинку. Всі інші хати були зруйновані – радянська влада відправила війська із танками, і військовики зруйнували всі будинки, які були в селі. Залишився тільки один будинок, в якому вони дозволили нам жити. В цьому будинку були дві кімнати, однією з них була кухня, а ще одна кімната не мала стін. Тож Ви можете уявити, як ми всі жили в одній-єдиній кімнаті. Відразу за хатою було велике поле, яке влада засіяла горохом. Через поле проходила стежина, якою користувалися, щоб навпростець дістатися до школи. Я ходив до школи в Новограді-Волинському і по дорозі збирав горох на полі, щоб поїсти, бо доти мені не було чого їсти. Перед виходом до школи я їв сніданок. Доки горох був сухим, було ще непогано, але він став жахливим на смак, коли почав проростати і викидати паростки. Він був водянистим. Одного дня, як я Вам говорив раніше, навколо не лишилося ні душі – всі вимерли. І от, одного дня я побачив молодика, який займався тим самим, що і я – збирав із ріллі зерна гороху. Я приєднався до нього. Я був настільки щасливим побачити людську істоту поруч, що говорив, говорив і йшов попереду нього, а він – у мене за спиною. Тоді він схопив мене іззаду, повалив на землю і впер коліно мені в груди. Після того засунув руку до внутрішньої кишені й витяг звідти великого ножа. Я вже дуже багато чув про людоїдство, про вбивства, тому дуже злякався. Не знаю, як мені вдалося випрочатися – я, мабуть, покотився або вивернувся, а він, напевно, злетів із мене, бо був слабкий і голодний. Я звівся на ноги й пробіг репетуючи два кілометри додому. Коли вже був удома, мати запитала, що сталося. І я розповів їй, що сталося – що якийсь чоловік спробував з'їсти мене. Вона сказала: «Сьогодні ти не підеш до школи, підеш завтра».

Ну й нехай. Наступного дня я пішов до школи, а вчитель запитав, чому я був відсутній учора.

Я відповів: «Якийсь чоловік спробував убити мене, щоб з'їсти».

Вона сказала: «Сідай і не поширюй неправдивих чуток про голод у Радянському Союзі. В нас немає голоду».

З того часу я засвоїв один урок – я повинен брехати.

Час минав, горох виростав і на ньому вже з'являлися стручки. Тоді радянська влада виділила для охорони поля вершників, які курсували навколо поля 24 години на добу. Вони мали охороняти це поле від населення, щоб люди не їли гороху, стиглого гороху. Батько на той час опух і вже помирав. Ніякого способу врятувати його не було. Дивні речі діялися в ті дні. Як я пам'ятаю, першими від голоду помирали чоловіки, а надто сильні чоловіки – велетні. Жінки були набагато стійкішими, їм легше давалося виживання, ніж чоловікам. А діти були в ще кращій формі. Тож я міг навіть бігати, коли мій батько помирав. І тоді я подумав: «Щось треба зробити». Не забувайте, мені було десять років на той час.

Тоді я взяв торби. Озброївся торбами. Підповз до межі горохового поля. Догледів, коли вершники проминули мене, а тоді проповз на поле. В полі вони мене вже не могли знайти, бо горох виріс достатньо високим, щоб приховати мене. Я наповнив свої торби горохом і тим самим способом, що й раніше, прокрався із поля. Ось так я підтримав свого

батька. Я врятував його життя і життя решти сім'ї. Інколи добре бути малим. Але краще не бути малим у 1933 році.

Ось так ішов час. Ми знову переїхали із якихось причин. Знов-таки, мій батько ніколи не пояснював мені причин переїзdv. Я знав, що він не любив радянську владу, і я знав, що він боровся проти неї під час революції. Також я знав, що вони мали намір ув'язнити його, але не дітей. Вони говорили йому, що заради дітей вони якийсь час не чіпатимуть його. Отож із Агли (?) ми перебралися до Новограда-Волинського, де він отримав роботу. Нам виділили пайок. Крім того, ми трішки їжі збирали. Моя мати завжди, коли ми мали якийсь хліб, замикала його. Всю їжу, яка в нас була, вона зазвичай замикала. А коли давала поїсти, то тільки невеликий шматочок, щоб ти з'їдав не все відразу. Одного разу ми пішли до магазину, бо люди розповіли, що в тому конкретному магазині будуть продавати хліб. Черги були довжиною в два кілометри. Якимось чином ми затерлися у чергу і прочекали кілька годин. Щоб Ви знали, коли люди приходили за хлібом, то приходили задовго до початку ночі і спали прямо там – у черзі. Інколи їх підміняли родичі, щоб одні могли піти й відпочити, а інші постояли за них і місце в черзі не було би втрачене. І так, знаєте, тривало день або кілька, доки врешті-решт не наставала твоя черга і ти потрапляв у магазин. Прийшовши до магазину, я і мама зуміли потрапити в чергу і дісталися магазину. Я отримав буханець хліба і вона теж. Коли ми вийшли, ми були такі щасливі, що я навіть не можу описати це відчуття щастя. Перше, що я зробив – це присів і почав їсти хліб. Я з'їв половину буханця. Це були круглі буханці, знаєте, такі по два кілограми. Але моє мале тіло не змогло засвоїти такої кількості їжі, тому я не зміг її втримати в собі і попросту виблював. Але це була найкраща їжа, найкраща страва, яку я будь-коли смакував у своєму житті – навіть зараз. Я ніколи не забуду цей хліб.

Бачите, про ці речі тяжко говорити. Ви розумієте. Я хочу спробувати, оскільки я народився в радянські часи. Я не зробив нічого поганого радянській владі, бо я не міг через те, що був занадто малим. Але вони покарали мене взагалі без будь-якої причини на те. За це я ніколи їх не прошу – так довго, як житиму. Я би міг виправдати ті страждання, через які ми пройшли, якби в той час дійсно сталося природне лихо. Але в 1933 році, навесні 1933 року ми мали прекрасний врожай, а перед тим у 1932 році в нас був дуже хороший урожай. В Україні аж ніяк не бракувало харчу. А тоді, коли поля почали дозрівати і пшениця, жито та ячмінь викинули свої плоди, люди почали ходити на поля, щоб зрізати їхні голівки – колоски. Вони зрізали колоски. На той час в Україні вони були ще недозрілі й молочнисті, дуже зелені. Люди висушували їх на сонці, а тоді вилущували із них зерно, товкли його і робили щось на кшталт млинців абощо. Ось так можна було робити їжу. Здобувати їжу. Тоді влада жорстоко карала людей за це. Їх називали «стригуни». Цирульниками, які стрижуть волосся, бо як і ці останні, такі люди користувалися ножицями, щоб зрізати колоски. Ось така була в них назва. І за це уряд карав людей строком від п'яти до десяти років важкої праці.

Пит.: Чи Ви знали кого-небудь, із ким так трапилося?

Від.: О, та це було цілком звичайним явищем. Це було масово. Розумієте, це просто... могло статися із моєю матір'ю і будь-ким іншим, розумієте. Але вона просто-напросто не ходила туди. Проте це був масовий спосіб виживання, розумієте. Я не можу виокремити якісь імена, бо так робили всі.

Пит.: Чи люди хворіли від такого харчу?

Від.: Ні. Від якої їжі я хворів, то це... Моя мати часто підбирала... Неподалік була військова частина, до якої вона ходила. Там вона чистила і виносила звідти картопляні лушпайки зі смітника. Вона приносила все це додому, мила і висушувала на сонці, а тоді товкла, щоб зробити щось на зразок картопляного борошна. А тоді вона браала... щоб було більше, вона збирала кору з дерев, здирала її. Ми різали цю кору на невеличкі шматочки, потім перемішували все разом, товкли. Із такої суміші вона робила млинці, які ми їли. Отож я їв кору з дерев, а одного разу захворів від зеленого гороху, із якого мама готувала суп. Вона вкинула стебла зеленого гороху в горщик і зварила їх. Я з'їв цю страву й дуже захворів – навіть не знаю, чому.

В той час з'явився термін «хапун». Це людина, яка з'являлася у тебе із-за спини. Спершу ти йдеш на поле або на базар. Потрапивши на базар, ти міг там купити картоплі, такої і такої – Ви розумієте... Інколи можна було купити пироги, хоч ніколи не було відомо, що в усіх цих продуктах було всередині. А потім слід було ці речі з'їсти. Підносячи до рота, їх слід було прикривати обома руками, бо за спиною могла бути людина, яка виривали їх із твоїх рук – прямо з-під рота – і тікала. Цих людей називали «хапунами». Крім того, загадкою для мене було, де і як люди, які продавали товари, діставали ці товари. Але вони продавали трішки картоплі, навіть трішки зерна. Все це вони продавали на базарі, тож можна було купити, якщо були гроші. Але лантухи й кошики, із яких вони продавали, були повністю накриті, щоб ніхто нічого не міг вкрасти або вихопити і втекти.

Тепер кілька слів про людоїдство. Так, у нас було людоїдство. Я вже згадував і скажу ще раз, що це не те, що слід ставити на карб якійсь етнічній групі, бо то була просто людська трагедія. Люди таки вбивали інших людей заради їжі. Були також випадки торгівлі цим товаром. Були також випадки, коли люди вбивали людей, щоб продати м'ясо і отримати прибуток. Я знав випадок, коли мати вбила свою дитину і з'їла її. Я також чув про випадок, коли син повернувся із військової служби, а батько і мати вбили його. Я також чув про випадок, коли мати пішла в поле зібрати зерна. З нею була маленька дочка. Дочка побігла на пшеничне поле і зникла. Мати почала її шукати і через кілька годин натрапила на маленьке дитя, від якого лишилися тільки кістки, а поруч сидів старий чоловік і відділяв м'ясо від кісток.

Ось так. Я бачив горщик холодцю із людської плоти. Що сталося? Було таке село Чижівка¹ біля Новограда-Волинського. В ньому ми жили на той час. Не запитуйте мене, як так сталося, що ми потрапили в цю місцевість. Я не знаю. Відповідь знав тільки мій батько, бо він був ініціатором цих переїздів. Ми просто переміщувалися слідом за ним. Хорошим в усьому цьому було те, що в нас не виникали проблеми із

¹ Ідеться про село Чижівка Новоград-Волинського району Житомирської області.

переїздами, бо ми нічого не мали. Ми просто збирали свої речі – все, що мали, – і йшли до наступного села. От і все. Ми ніколи не мали проблем із найманням носильників або із прилаштуванням холодильника чи пральної машини, оскільки в той час такого не було. Як я вже згадував раніше, в нас ніколи не водилося навіть годинника. І це було в країні, в ХХ сторіччі. Це було в країні, в якій ми ходили до шкіл, в яких я навчався всьому про фізику, математику, хімію і... Ви знаєте решту. І ми знали всі ці речі, але ніколи їх не мали. Я закінчив школу в Радянському Союзі із гарними оцінками. Я знав, як робити багато що, але я не мав змоги це робити. Ну добре, сталося це в селі Чижівка, біля Новограда-Волинського. Хтось звернувся до міліції, що в нього зникли бджоли. Вулики. Міліція почала шукати, хто ж украв ці вулики. Коли вони пішли до сусіднього села, хтось розповів, що в ньому живуть два брати в одній хаті, які, схоже, ніде не працюють, але разом із тим вони не марніють. Тому міліція пішла до тієї хати, а вдома був тільки малий менший брат. Вони запитали: «Де твої брати?».

Малий відповів: «Вони пішли до Новограда-Волинського».

Міліція почала обшукувати все і відкрила грубу. Це була велика піч. В ній вони побачили горщики, в яких щось було. Коли горщики були вийняті, в них виявилось людське м'ясо. А із одного з них стирчала людська рука. Тож малий сказав...

У нього запитали: «Що це таке?»

На що він відповів: «О, в нас цього набагато більше!»

По цих словах він повів міліцію в кімнату, де вони складали м'ясо. Товарне м'ясо. І там виявилось багато частин людської плоті. Міліціанти взяли малого хлопця на підводу й попросили, щоб він вказав на братів, коли ті повертатимуться із базару. На шляху до базару вони таки зустріли братів, і хлопець сказав: «Так, це мої брати».

А ті вже вели із собою якогось хлопця додому. Коли міліція спитала його: «Куди ти йдеш?» – він відповів, що йому запропонували їжу в обмін на догляд за коровою. Тому він погодився, бо більше не мав чого їсти. Внаслідок усіх цих подій лишилися тисячі дітей, які не мали батьків і засобів до виживання. Тому ці діти легко перетворювалися на хуліганів, злодіїв, бандитів. Вони займалися крадіжками, вбивствами – вони йшли на все, аби тільки вижити. Ці діти створювали свої власні організації, мали своїх лідерів. Я знав деяких із них, бо згодом я зустрічався із такими в школі. Ці діти мали жорстку військову дисципліну. Жили вони, ясна річ, на помийнях або якихось таких самих місцях. Там вони спали, але засвігла вони всі йшли працювати – красти. Якщо він щось крав у тебе, ти мав право побити його, захистити себе. Вони визнавали за тобою це право. Але якщо хтось бачить, як він це робить тобі, вони вважали, що це не справа цієї сторонньої людини попереджати тебе про те, що тебе грабують. За таке цю сторонню людину могли безжально покарати, вдаривши лезом бритви по очам, сіконувши лезом між пальцями або відрізавши носа. В таких умовах швидко вчишся, як поводитися і займатися тільки своїми справами. Ці хлопчики були... Як я сказав, вони мали своїх лідерів і всім ділилися із іншими членами. Коли хтось із них щось крав, а вони це називали не «крадіжкою», а «дістати щось» або «збагатитися чимось», він приносив цю річ

до сховку. Назвімо його штабом для зручності. А тоді лідер брав награбоване добро і ділив його між іншими, хто в цей день не був настільки щасливим. Бо наступного дня ці інші зроблять так само щодо тебе і ти від цього отримаєш вигоду. Ось так вони виживали. Звісно, ці хлопчачки – їх називали «урками» або «уркаганамі»... Їх були тисячі, а може, й мільйони, я навіть не знаю, бо їх так багато було навколо. Вони могли вкрати будь-що, куди ти тільки йдеш. Коли ти на залізничній станції, ти нікуди не виходиш. Зазвичай на радянських залізничних станціях – на менших із них – туалети були зовні. Тому краще було брати когось із собою, бо виходити наодинці було небезпечно – на тебе могли напасти. Їх цікавило не твоє життя, а твій одяг, штани, сорочка, бо все це коштувало грошей і вони могли його продати. Вони тобі не завдавали шкоди, якщо ти не чинив опору. А якщо чинив, то могли й убити. Але якщо ти поступливий і невойовничий, якщо ти сам роздягався, вони забирали все, навіть білизну. А далі давай сам собі раду. Ось до чого доходило. Якщо Ви зараз запитаете в мене, чи мав я хоч якісь яскраві моменти в житті, доки жив у Радянському Союзі, моя відповідь – ні. Не пам'ятаю нічого хорошого, окрім того, що я був молодим. Ми завжди жили в злиднях. Мені бракувало речі першої необхідності – їжі. Їжі та, ясна річ, одягу. Пам'ятаю, коли я вчився вже в училищі на першому курсі в Києві... До речі, як було потрапити в училище в ті дні? Я мав здавати іспити, а там було тринадцять кандидатів на одне навчальне місце. Так що це значить, що я був добре підготовлений, якщо таки отримав місце. Я переміг, а дванадцять інших вступників програли. Тоді мій батько віддав мені свою куртку, бо я мав... (Зміна плівки.)

Від.: Я не зауважив, на чому плівка обірвалася.

Пит.: Ви розповідали, як вступили до училища.

Від.: Ага. Мій батько віддав мені свою куртку. Ми їх називали «фуфайками». Фуфайка – це куртка, яка була модною в тій країні якийсь час. Це просто наскрізь стебнована куртка, в якій стебнування видно ззовні і зсередини. Знаєте таку. Ось такі були тоді куртки. Мій батько мав одну таку в своїй кузні. Вона смерділа вугіллям, розумієте. Я приходив до училища в ній, швидко пробігав, щоб її зняти і щоб ніхто не побачив мене в ній. В Києві студенти також не мали вдосталь їжі, окрім тих, що були членами партії або дітей членів партії, які були дуже модними людьми, або ж високопоставлених людей. Але я пам'ятаю один не те що ресторан, а їдальню. Якщо зуміти туди потрапити, там можна було замовити миску супу за невеликі гроші, а потім можна було брати скільки завгодно хліба безкоштовно. Через свої зв'язки із друзями і так далі (розумієте мене), я отримав доступ до цієї їдальні, після чого мені велося добре, бо можна було купити суп за невелику суму грошей, а потім набивати себе досита хлібом.

Та повернімося назад до мого дитинства. Я ходив до школи і, як уже згадував, моя мати часто плакала, чому я, такий молодий, мушу зазнавати стільки лиха. В той час я не розумів всього цього вислову, всього його смислу, бо я просто-напросто не знав нічого кращого. Як було дістати їжу? Я знав деяких дітей, які приносили із собою обіди в школу. Це були діти. Батько одного з них був директором заводу, а в іншого – працівником КГБ або щось таке, я точно не знаю. Отож

ці діти... Знаєте, ми б ніколи не звертали увагу на те, ким були батьки. Але тоді, коли закінчувалися уроки, я мав звичку умисно впускати книги, коли дзвенів дзвоник. Я впускав книги на підлогу. Коли всі діти вибігали із класної кімнати, я там ще лишався, піднімаючи свої книги. На це була певна причина: після збирання своїх книг я заглядав у парти таких дітей, і в більшості випадків я знаходив у них недоїдені бутерброди, які вони лишали після себе. Цими бутербродами я і пригощався. Коли ж повертався додому, я часто хвалився перед матір'ю, кажучи: «Мамо, знаєш, що я сьогодні мав? Я з'їв сьогодні бутерброд».

А вона відповідала: «А де ж ти його дістав?»

Тоді я їй розповідав. А вона починала плакати. Якийсь час, коли ми жили в Новограді-Волинському, ми отримували пайок. Мама ходила до їдальні й отримувала вечерю для мене. Цей харч чекав на мене, доки я був у школі. В нього входив шматок хліба. Те, що бувало, я ніколи не забуду. Я вечеряв, хоч би якою була ця вечеря, але зазвичай у неї входив якийсь суп та ще дещо, а також шматок хліба. З цього шматка на стіл падали крихти. Вона збирала їх і питала мого дозволу, чи може вона їх з'їсти.

Я хотів би дещо скоротити розповідь. Не знаю, чи можна... Чи зумів я за такий короткий час розповісти все. Зрештою, неможливо розповісти про все, бо кожен день був по-своєму особливим, хоч в певному сенсі нічого не змінювалося, бо весь цей час був голод. Будучи школярами, ми ніколи не мали книг. Навіть підручників. Школа виділяла одну книгу на групу дітей – хай то десять, п'ятнадцять або й двадцять дітей. Ми зазвичай збиралися в одній хаті, щоб виконати домашню роботу. Коли ми так збиралися, хтось один читав, а решта слухала, а тоді ми задавали один одному питання. Ось таким було виконання домашньої роботи. Щоб наступного дня, прийшовши до школи, ми краще знали відповіді. Щодо зошитів, то ми їх також ніколи не мали. Таких розкошів, які Ви тут маєте в цій країні, що можете мати коричневий папір і ходити із сумками із нього куди-завгодно, такі розкоші були абсолютно немислими там для нас, бо кожен шматок паперу був корисним для писання, навіть коричневий папір. Час від часу, коли школа отримувала зошити, кожен із нас отримував по одному зошиту на рік, або шість місяців, або інший період. Так само було з олівцями. Постачання не було майже ніякого.

Ой! А що сталося одного разу! Думаю, мені було 13–14 років. Я написав вірша. Я почав писати поезію, коли був ще дуже молодим. Того разу я написав вірша про хлопчика й дівчинку з мого класу, зробивши їх у своїй уяві чоловіком і дружиною. Я написав вірша про те, як вони одружилися. Він ходив на роботу, а вона залишалася вдома, а тоді він повертався додому і просив вечері, а вона відповідала, що немає чого їсти, після чого він її бив. Я думав, що це була кумедна історія. Я звернувся до одного зі своїх друзів, котрого сприймав як літературознавця, показавши йому вірша. Ми стояли в кутку під час перерви. Він прочитав вірша і розсміявся. Я теж. Усім було дуже весело. Але в нас був політичний лідер, якого називали «піонервожатою». Вона була лідером піонерів – тих дітей, які ходили в червоних галстуках. Вона проходила повз нас і запитала: «Що ви, хлопці, читаете?»

Мій друг відповів, що то був мій вірш. Вона відповіла: «Дайте мені почитати і я відразу поверну». Мені ця думка не сподобалася, бо я не хотів, щоб хтось іще знав те, що я знав – про чоловіка і дружину, тому я дещо зняюковів. Однак вона все-таки взяла аркуш. Того самого дня або наступного мене покликали до кабінету директора. Директор запитав у мене, чи це я написав того вірша. Я відповів ствердно, що написав його заради жарту. Але він відповів, що вірш не кумедний, а трагічний. Я не міг зрозуміти, чому він трагічний. Він відповів: «Ти написав про голод, про те, що в хаті немає чого їсти і чоловік мусить бити свою дружину». Я не мав думки про жодну революцію в Радянському Союзі. Я просто записав те, що бачив навколо себе. Він не міг повернути мені мого вірша. Натомість вірш опинився у таємній поліції. Мене викликали в таємну поліцію і провели допит. Вони розпитували про мого батька і про його прихильність до радянської влади. Я відповів їм, хоч це й була неправда, що він був дуже прихильним до неї. Вони запитали, чи є якісь проблеми, матеріальні проблеми, у нас вдома і так далі. Я відповів йому, що в нас усього достатньо, хоч це була брехня. А він запитав, що надихнуло мене написати цього вірша, на що я відповів: «Я зробив це просто заради жарту».

У підсумку він сказав мені, що я не уникну Сибіру. Зараз я ще занадто молодий, щоб мене заарештували і відіслали до концентраційного табору, але я – майбутній в'язень такого табору, якщо я доживу до того часу, сказав він. Він звернувся до мене: «Коли ти виростеш, ти станеш кандидатом для Сибіру». Я не міг зрозуміти чому. А тому, відповів він, що ти дуже незалежний і ти мислиш, а ми таких людей не любимо. Ось такою була моя подорож у літературу, якщо це так можна назвати.

Пит.: А скільки Вам тоді було років?

Від.: Десь 13–14 років.

Пит.: А дівчина була того самого віку. Та, котра шпигувала. Вожата.

Від.: Ні, піонервожаті були такими, як учителі. Вона була дорослою жінкою. Вона прочитала вірша і віддала його директору, бо не могла його повернути мені через його політичний зміст. А я й не знав, що там був політичний зміст. Тепер я знаю, а тоді не знав. Та досить про мою контрреволюційну діяльність. Давайте про мої стосунки із батьком. Я не знав іншого життя, крім радянського життя. А в школі мені розповідали, що ми були найщасливішим народом на світі. Я вірив їм. От тільки я не міг зрозуміти, чому ми такі щасливі, а я голодний. Проте мій батько завжди звинувачував у наших злиднях радянську владу. Я намагався переконати його: «Батьку, слухай, можливо, інколи доводиться сьорбнути трішки лиха, адже ж ми тільки перебуваємо в процесі руху вперед, ми наздоганяємо Америку, інші країни і хочемо мати гарне життя у майбутньому».

Батько відповідав, що я верзу дурниці і що я не знаю, про що говорю. Тоді він згадував усі факти з часів революції. Він знав, що вони були бандитами і що від них добра не буде. Ну добре, але я все одно не вірив, що він був правий. Я повірив йому через якийсь час. І зараз я йому вірю. А одного разу мені стало дуже погано через це. Батько сказав: «Якщо ти не згоден зі мною, то чому б тобі не донести на мене?» Я розплакався, бо я його любив.

Що він мав на увазі? В Радянському Союзі був один знаменитий випадок, коли юнак на ім'я Павлик Морозов підслухав розмову свого батька і його друзів-однодумців. Вони збиралися вчинити якийсь революційний акт проти радянського режиму. Тож цей юнак пішов у таємну поліцію і написав донос на свого батька. У кінці Морозова-старшого застрелили. Вбили і його однодумців. Але інші однодумці влаштували засідку на Павлика Морозова і вбили його. Тоді ця ідея набула розголосу по всьому Радянському Союзу, зокрема серед молоді – Павлик став узірцем істинного більшовика, взірцем справжньої радянської дитини, адже він не зважав навіть на власного батька, любив радянську владу і систему настільки віддано, що доніс на власного батька. Відтак по всьому Радянському Союзу заохочували дітей дотримуватися цього прикладу. Ось чому мені стало так погано, коли батько вколов мене цим.

Пит.: Чи Вашого батька заарештовували після цього?

Від.: Ні, ні. Я точно не знаю, але коли росіяни повернулися, коли совіти повернулися, хтось мені розповів, що в нашій місцевості всіх чоловіків, яких можна було знайти, привели до церкви, а церкву підпалили. Мені говорили, що батько був серед них. Але я не маю доказів цього факту.

Ну що ж, досить про це. Можливо, Ви зауважили, що я щось упустив, але я не пам'ятаю всього.

Пит.: Так, ми вже все обговорили. Ваша розповідь дуже животрепетна і цікава. Я б тільки хотів, мабуть, додати кілька питань. Чи не пам'ятаєте Ви, в райцентрі Новограді-Волинському партійні активісти та урядові чиновники були головно місцевими людьми, українцями, чи прибульцями або ж...

Від.: Розумію. Не тільки там, але і в інших місцях це була суміш. Найвищі чини були присланими. Уряд прислав на управлінську роботу людей, що були вірними комуністичній системі і комуністичній партії. Інколи їхня національність не відіграла істотної ролі. Що ж до місцевих людей, можна сказати, що більшість із них були російськомовними. Так, більшість із них були російськомовними. Так, більшість. Ті, що керували таємною поліцією, працівники таємної поліції в більшості були російського походження. Щодо українців, то деякі з них також були там, але не дуже багато. Деякі українці посідали виконавчі посади, виконуючи накази уряду. Ось чим вони займалися. Деякі з них вірили в щасливе майбутнє, заради якого вони пожертвували всім. Вони були наївними, вірили, що так і станеться і що ми матимемо рай на землі. І не зважали на все інше, навіть на своїх батьків. Траплялися такі випадки. Якось був випадок, що син майже вислав своїх батьків до Сибіру, бо він твердо вірив, що комуністична система правильна і найкраща. Він був переконаний у цьому. Сприймати їх крізь національність – якщо Ви називаєте це національністю, оскільки злиденні й голодні люди не переймаються, якої ти національності або якої національності вони були – вони користувалися мовою, яку знали, і не дуже дбали про граматику, але всі думали про одну річ – виживання. Це щодо питання, ким були ці люди – це була мішанина, це не була суто одна етнічна група або інша.

Пит.: Чи пам'ятаєте Ви церковні служби?

Від.: Так.

Пит.: Чи можете розповісти про них?

Від.: Так, звісно. Добре, що Ви спитали про це. За мого життя там, поки я був юнаком, я двічі бував у церкві. Перший раз мене взяла мати, навіть не спитавши, хоч у я чи ні. Вона просто взяла мене та й усе. Я пам'ятаю цей випадок. Мені було, напевно, три або чотири роки, не знаю точно. Пам'ятаю тільки, що від хорового співу я розплакався, бо він дуже взяв мене за душу. Другого разу я побував у церкві, коли ми жили у містечку Березові під Проскурівим¹. Мати сказала, що то був четвер перед Великоднем, Страсний четвер. Зазвичай у православної церкви в цей день відбувається хода навколо церкви. Службу служать увечері навколо церкви зі свічками. Це дуже захоплива подія. Вона сказала мені, що буде настільки гарно, що мені обов'язково сподобається. Я не хотів їй перечити, тому я відповів: «Добре, мамо». Я погодився із нею і пішов до церкви. Церква дійсно була гарною, а служба чарівною, як і все інше. Мені сподобалося. Наступного дня я пішов до школи і був викликаний до директора. Той у мене запитав, чому я ходив до церкви. Мабуть, там був хтось, хто побачив мене. Тож я відповів, що ходив із матір'ю. Він почав кричати на мене і попередив, що якщо я ще хоч раз піду до церкви, мене виженуть зі школи, оскільки радянським дітям не можна ходити до школи і церкви, щоб отримувати опій для народу, за словами Карла Маркса. Він довів мене до плачу і тримав у кабінеті кілька годин, весь час кричачи і погрожуючи мені. Я повернувся додому і сказав матері: «Віднині я більше ніколи не піду до церкви». Я попросив її прибрати ікони із хати, бо усвідомив, що замість портретів Леніна і Сталіна у нас були ікони. Коли я усвідомив це, я злякався і сказав матері: «Мамо, ти б краще прибрала ці ікони звідси, бо я збираюся придбати портрет Йосипа Сталіна». Я пояснив їй чому. Мати прибрала ікони й перенесла їх на горище. Вона щодня ходила до них і молилася перед ними вгорі на горищі. А я повісив у кутку портрет Йосипа Сталіна і думав, що будь-хто, зайшовши до моєї хати, побачить, що я справжній патріот. Це речі, які, розумієте, слід робити, щоб вижити і просунутися в житті. Мій батько не ходив до церкви. Не думаю, що він був особливо набожною людиною. А моя мати такою була. До речі, мати була безграмотною, а батько мав два роки вишколу. Тож моя освіта в усій сім'ї була найвищою. Але я наслідуюся сказати, що за всі ті роки, що я знав різних викладачів у Радянському Союзі і за його межами, я не зустрів більшого учителя, ніж моя мати. На мою думку, вона могла зватися доктором життєвих наук або наук про життя. Можливо, жертви, на які вона пішла заради мене і моїх братів, робили й інші жінки, але я не знаю такого ні про кого іншого, окрім моєї матері. Якби я мав змогу, я би поставив їй пам'ятник. Найвищий у світі. Але досить про це.

Пит.: Ви раніше згадували, що Ваш батько боровся проти більшовиків під час революції. Чи можете щось розповісти про це?

¹ Імовірно, село Берездів Славутського району Хмельницької області. Проскурів у 1954 р. було перейменовано у Хмельницький.

Від.: Все, що я знаю, він якийсь час був учасником того, що називалося петлюрівським рухом. А після того він одного разу спробував вступити до комуністичної партії, але його не прийняли через пляму на його біографії. Якщо говорити про мого батька, то він був дуже гордим і мужнім чоловіком. А такі люди – люди, як він, – як я тепер розумію, вони не скоряються. Їх можна знищити, але не скорити. Він був саме такою різкою людиною. Можливо, я успадкував щось від нього – це проявилось, коли мені сказали, що я кандидат для Сибіру. Можливо, тут проявився батьків характер. Я не знаю. Таким він був.

Пит.: Якось Ви мені говорили, що мали дядьків або інших родичів, які служили в загонах Петлюри.

Від.: Так, це по лінії моєї матері. Я не знаю, наскільки це була близька або далека рідня, але цей чоловік служив у царській армії офіцером, а під час революції приєднався до загонів Петлюри і був петлюрівським офіцером. А потім – я розповідав про те, як він повернувся додому. Хочете, щоб я повторив?

Пит.: Так.

Від.: Знаєте, в ті часи збройні сили були не такими, як зараз, коли кожен зодягнутий в однострій. Ці люди не мали одностроїв, ніхто не знав, хто був ким – всі вони ходили в цивільному одязі. Він прийшов додому. Здається, петлюрівські війська відступали і так сталося, що саме проходили через його село. Тож він пішов до своєї хати і вирішив перепочити. Невдовзі після того, як він приліг, його мати виглянула у вікно і побачила більшовиків із червоними зірками на капелюхах. Вони йшли прямо до хати. Вона попередила сина, що наближаються більшовики. Він забрався на горище, оглянувся навколо і зістрибнув на землю, а тоді побіг до... Там була річка, тож він почав збігати до берега річки. А за ним опинився вершник, котрий вигукнув своє звичне: «Стій!».

Мій родич вирішив, що на коні був більшовик, тому продовжив бігти. А вершник вирішив, що від нього тікає більшовик. Він дістав рушницю і застрелив мого родича прямо на місці, на березі річки. Коли він наблизився, то побачив, що це був його офіцер; цей солдат, звичайний рядовий, застрелив свого офіцера. Ось так помер цей родич. Але його менший брат був дуже вірним прихильником. Він завдав дуже багато кривди своїй двоюрідній рідні, своїм іншим родичам і своїм батькам. Заради слави комуністичної партії. Ось така історія.

Пит.: Чи не пам'ятаєте Ви, щоб хтось у Вашій сім'ї говорив про дореволюційні часи? Що вони говорили про царя?

Від.: Так, моя мати розповідала мені про багато різних речей. Батько також розповідав, що він був робітником в царські часи і жив у Катеринославі, це Дніпропетровськ. Він говорив, що йому так добре жилося, що він навіть їв білий хліб. Ой, із цього приводу Вам слід врахувати, що білий хліб мав не таке значення, як тут у Сполучених Штатах. Білий хліб, як правило, їли заможні люди. Селяни їли тільки темний житній хліб, а найбільшні люди їли жито, а ті, хто їв «булку» – білий хліб – для них це був символ їхнього статусу. Ясно? Тому коли він мені розповідав, що він не їв іншого хліба, крім білого, і що він ніколи не торкався темного хліба взагалі, я подумав, що він глузує, що йому добре жилося.

А мати говорила, що жилося нелегко, але голоду не було. Найбідніші жили в злиднях, але недоїдання не було. Не доводилося чинити кримінальщину, щоб вижити. Завжди було, що з'їсти. Навіть якщо ти просив, жебрував, тобі дали б, бо якщо ти й не мав нічого, то інші щось мали і вони могли поділитися ним із тобою. Так що хоч я і не прихильник монархії – це моє особисте переконання, бо я не погоджуюся, що якщо батько обіймав посаду, тоді його син повинен її успадкувати. Я не погоджуюся із цим поглядом, бо батько міг бути дуже розумною людиною, а його син може виявитися дуже дурним, а страждатиме від цього вся країна та її народ. Ось чому я неприхильно ставлюся до цієї ідеї. Я б краще обирав представників, хай то вони називаються президентами, царями, абияк. Отож, я не поділяю прихильності до монархії, але я розумію, що вони мали краще життя за царя, ніж я мав у славній пролетарській державі.

Пит.: Чи можете Ви поділитися спогадами про те, як вибухнула Друга світова війна? Як на це відреагували люди? Як вони до неї поставилися?

Від.: Звісно. Ну, по-перше, мій батько очікував війну. Цікаво, що решта світу чинила опір війні, і це було природно. А в Радянському Союзі кожного року, кожної весни люди очікували війну. Мій батько чекав кожної весни, коли війна мала розпочатися, бо єдиний спосіб для радянських людей змінити своє життя або триб життя – це через війну. Вони не могли зробити цього власноруч, тож нарешті вибухнула війна. Німці бомбардували Київ та інші міста. І я знаю, що мати плакала через хлопців... розумієте, синів і так далі. Але в цілому люди чекали на війну як на дар Божий. На жаль, не так не сталося, як гадалося, бо німці прийшли не як визволителі, а як завойовники. І радянські війська добровільно здавалися німцям, ставали в'язнями війни, бо вони не хотіли битися за сталінський режим. Та потім сталося так, що німці тримали їх у таборах для військовополонених і заморювали їх голодом до смерті. Сталіну це допомогло, зміцнило його становище, бо відтоді червоні солдати вже не хотіли здаватися в полон, потрапляти в руки німців, розумієте? Ось так гітлеризм не виправдав сподівань радянських людей, українців, котрі розраховували на нього, бо знали, що Німеччина – цивілізована країна, культурна європейська країна, що мала Бетховена, Гете та інших. Тож люди не думали, що в німців теж можуть бути маніяки, як Гітлер та інші, які прийдуть, щоб убивати нас. А вони вбивали нас. Убивали ні за що. Тому ті, хто розраховував на німців, пізніше змінив свою думку. Бо вони виявили, що німці прийшли не допомогти нам, а перетворити Україну на рабську країну.

Пит.: Як швидко новини про те, що військовополонених мордували голодом, поширилися? Чи відразу люди про це дізналися?

Від.: О, так. Вони поширилися дуже швидко. Пам'ятаю, що багато разів бачив, як німці вели колони десь у кілька сотень військовополонених вулицями нашого міста або через залізничну станцію. Вони вели їх до табору або якогось іншого невідомого пункту. Не знаю, що в біса вони з ними робили. І якщо один, два, три або десять полонених не могли йти через свої рани або хворобу, німецький патруль діставав рушницю і застрелював їх прямо на місці в присутності всіх людей. Моя мати часто плакала і говорила: «Дивися, що вони роблять!» Розумієте, вона,

мабуть, почувала, що її син в такому самому тяжкому становищі. Крім того, німці забороняли цивільному населенню приносити їжу військовополоненим. Нас не цікавило, якої вони були національності. Ми й самі нічого не мали, але принаймні в нас було трішки картоплі, моркви, буряка і такого іншого. Ми часто це приносили їм, але німці не дозволяли нам передавати їм цей харч. Ми стояли на віддалі й часто кидали все це їм, щоб хоч якось їм допомогти. Бачите, зараз дуже важко з перспективи 50 чи 40 років зрозуміти, що діялося в ті дні. Можна висувати різні звинувачення, можна по-різному думати про це, але якби Ви опинилися в такому становищі, розумієте, що б Ви робили? Хоч би що ти робив – усе погано. Хоч би куди ти пішов – скрізь небезпека. Ти намагаєшся скористатися своїм чуттям, але якщо ти неправильно виважуєш свої рухи, ти мертвий.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Інтерв'ю LH59

Ілля Микитович Демиденко, народився 1903 р. у великому селі Сторожове Чутівського району Полтавської області, син неписьменного, але розумного і шанованого «заможного середняка», який мав 32 гектари землі і якого розкуркулили у 1932 р. Оповідач подає живий, зворушливий портрет батька, старих звичок дуже шанованого селянина. Оповідачів дядько, навпаки, був «справжнім куркулем», під час революції підтримав гетьманат Скоропадського. Оповідач подає інформацію про дореволюційний і революційний періоди, наголошує, що «класове» напруження і ворожнеча були від перших днів революції. У 1920-ті роки більшість людей ставилася до більшовиків пасивно, «село жило своїм життям». Оповідач вступив у комнезам, щоб отримати дозвіл ходити у старші класи школи. [...] Пояснює, що хоч комнезам у цьому конкретному селі був із пристойних людей, більшість комнезамів складалися з наброду. Хай там як, батька оповідача настільки поважали, що він спокійно жив, аж поки в село не приїхали уповноважені й не виселили його, місцевий комнезам цього не зробив би. Оповідач навчався у Полтаві, тоді закінчив Київський інститут народної освіти (університети в Україні тоді перейменували на інститути народної освіти), викладав у старшій школі, восени 1932 р. почав працювати в біохімічній лабораторії на околиці Полтави і вступив у комсомол. Арешти почалися восени 1929 р. у зв'язку зі справою СВУ, яку описує як «масове знищення» учених, особливо молодих, переконаний, що такої підпільної організації не існувало. Батьки оповідача, наймолодший брат і небога померли від голоду. Бачив голодних селян у Полтаві й мертві тіла на залізничних станціях по лінії Харків–Полтава.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я та прізвище.

Відповідь: Ілля Демиденко.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: В 1903 році.

Пит.: А в якій місцевості?

Від.: На Полтавщині, село Сторожове¹.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобством.

Пит.: Чи Ви пригадуєте, скільки землі було в Вашого батька?

Від.: 32 гектари.

Пит.: Це рахується...

Від.: Ну, це заможний середняк в наших місцевостях. Заможний середняк, середняк.

Пит.: А батько цю землю набув ще до революції чи аж пізніше?

Від.: Це до революції. До революції, так.

Пит.: Чи Ваша родина належала, скажім, до козацтва, чи це..?

Від.: Це були, вони походили з козаків, і коли вже кріпацтво заводилося, то так кріпацтва не було, а так звані казенні селяни, які виконували державні всякі обов'язки – возили військо, готували, отаке значить. То ні, кріпаків там не було, вони не були кріпаками.

¹ Нині село Сторожове Чутівського району Полтавської області.

Пит.: Ну, а скільки Ви пригадуєте собі, чи то, що самі пережили, чи то, що від других чули, а як Вашій родині жилося за царські часи?

Від.: (Сміється.) Знаєте, вони, селяни, назагал і в ті часи вони просто не ставили цього питання. Вони вважали, що вони народилися для того, щоб працювати і, значить, виконувати ті, супроти свого уряду, виконувати обов'язки без всяких критичних завважень і без нічого. Лише одиниці, я знаю з нашого села три особи були, які замішані були в революційному русі. Три особи, але що торкається мого батька – не були. Він далекий. Більше того, як коли був скинений цар, то він страшно ставив питання: «Як же то може бути без царя?» Але ніби дивлячися на те, що він, значить, такий ніби і заможний, він внаслідок того, що був, по-своєму був побожний, був релігійний, але це не була лише зовнішня така зовнішня релігійність, а справді внутрішній, і він надзвичайно добре ставився до інших людей. Ніколи нікого не визискував. Більше того, скажемо, придбав він хату для майбутнього, для відстроювання свого сина. Жила там бездомна Мотря з донькою. Він ніколи жодної плати не брав, ні до чого не зобов'язував її, більше того, він забезпечував паливом її і таке інше. Коли, скажемо, весною в людей не вистачало там картоплі абощо, а в нього багато було картоплі – він то виносив на вулицю ставив, і – беріть. І ніколи за це не вимагав так, як інші подібні, так звані куркулі, це щоб, скажемо, за мілку картоплю іди на полі пороби день. Він цього ніколи. І тому, коли почалася революція і далі, його всі обороняли під цим оглядом. Ніколи не було такого, щоб на нього сказали, що він там куркуль абощо – ніколи цього не було аж до кінця 32-го року.

Пит.: А чи були справжні куркулі?

Від.: О, були, були, наприклад, скажемо, мій дядько або його брат це були справжні куркулі. Справа в тому, що мій батько не був грамотний. То цікава історія була. Його послав батько учитися в елементарній школі, може, типу дяківської школи, а він не хотів там учитися – десь сидів у куцах, потім з хлопцями йшов додому, а дід каже: «А, не хочеш учитися, то волам хвосту крути».

Заможний був тоді, а менший брат Панько, той пішов учитися. Учився. Приходив додому: розкладе книжку, Євангелію, апостола голосно читає і батькові стало завидно, що той Боже Слово читає і він дав обіт Богові, що як Бог йому допоможе навчитися читати, то він буде читати Боже Слово. І він це дотримувався в той спосіб, що коли, наприклад, їхав зі мною до міста Полтави й там написана була вівіска, скажімо, там «гостинниця-теплиця» і то він: «Ілько, Ілько, а прочитай, що там написано», – хоч він добре сам, але він дотримувався слова, що він дав слово, отже, він абсолютно відзначався чесністю. Надзвичайний, це всі знали. Якщо сперечалися сусіди, люди про якусь подію, то вони казали: «Ходім до Микити Григоровича», – в нього перш за все колосальна пам'ять була, як він скаже, то так було, батько починає оповідати з історії. То було, та соняшно було, а він так далі – цілі історії. Пам'ять у нього була колосальна.

Якщо скажемо до цього, але він ще вчитав у Божому Слові, що в Євангелії, що Бог, значить, сотворивши ту першу людину, сказав: «Іди і в поті, в поті своєму добуватимеш хліб свій», – і він це зрозумів буквально

«в поті» і нас у поті гнітив. Нас синів, нас було, значить, всього, п'ять синів – одного було забито на війні імперіялістичній. Він був жив старовинними звичаями – примітивними способами орали, сіяли й таке інше. Він це знаряддя сам робив – він був проти введення техніки будь-якої й буквально «в поті».

Що ми особисто хлопці, сини, проклинали це господарство так, що я, наприклад, я його ненавидів це господарство все це разом.

Пит.: Ви говорите, що Вашого батька дуже шанували. Чи його вибирали якимсь..?

Від.: Його, не дивлячись на те, що він писати не вмів, його, наприклад, але то ще за царських часів, я знаю, його вибрали збирати податок, і то він, значить, він відмовлявся: «Та я ж не грамотний, не вмію писати».

А йому кажуть: «Слухай, Микито, та ти пам'ятаєш добре, краще, ніж всі ті, що пишуть».

Він там якісь значки на сталі часом робив, а, значить, а то збирав.

Я пам'ятаю ще таку історію. Там був такий, Мар'яненко звали, я думаю, що він був пов'язаний до певної міри із революційними такими напрямками. І той щось таке п'ять карбованців винен був податку і ніяк не віддавав, а до батька приїжджає там з вищої влади: «Ти не вимагай, ти не вимагай, ти не хочеш, ти не хочеш».

Ну, і той іде до Мар'яненка знову. Ну, і потім каже: «Знаєш, що такий день прийде і я тобі віддам».

Ну, піду. Ще раз пішов. Той Мар'яненко розміняв ті п'ять карбованців на копійки, значить 500 копійок – цілу торбу – і дав батькові нести. І батько тоді часом, значить, їхав до міста Полтави у банк здати ці гроші, але назад, то часом, то значить, десь 25 з чимсь кілометрів було приблизно. Так, кілометрів, ішов уже пішки і то в один день він справлявся, а копійки то складали все для того, щоб земельки все придбати, все земельки, земельки.

Ще одна цікава річ. Він золота не любив, і тому, скажемо, якщо гроші збиралися, то він все переводив на папірці, бо золото, значить, то розкопиться, тощо. Не любив золота. Значить, можливо тут навіть таке настановлення, бо в релігії часто згадується проти того золотого тільця і таке чи щось у нього було це. Ну, і я пам'ятаю вже, вже у час революції, то коли валюта була царська знесена, я якось заліз в піч, а там в коміні така дірка, всунув руку і витягаю жмути цих грошей паперових – катеринки, то значить, по 100 карбованців, таке інше. Там, значить, гроші – то все для земельки збиралися, все це пропало.

Пит.: Були в селі такі дійсно бідні люди, такі, що бідували, голодували?

Від.: О, так.

Пит.: Я маю на увазі за нормальних часів.

Від.: Були завжди під весну, що бідні всі голодували і тому йшли, скажемо, до багатших, просили там картоплі, чи не можна позичити, відробити й таке інше. Тому я кажу, батько мій ніколи не давав на відробіток, а просто виставляв.

Знаю, сусід був такий Павлович, Панько Дедих, то він, бувало, то він уже мені сповідав, що то ж весною та уже нічим посіяти. На посів пшениці немає, то я звертаюся, кажу: «Микита Григорович, не можна там позичити пшениці?»

А він каже: «Та подивлюся».

А на ранок я йду, а через тин переставлений там, скажім, мішок пшениці уже готовий. Він ніколи нічого, скажемо, словом, у нього не було такого, щоб він щось обіцяв, не зробив таке інше. Він скорше не обіцяє, але, значить, то зроби. І тому відносини з сусідами назагал були добрі, просто добрі, нормальні. О, бувало там жінки часом, мати з сусідкою сварилися. Баби часом із-за того, що курка перейшла туди там пограблася, і за курку там зчинили, а скажемо, як чоловік... Пам'ятаю ще такий випадок. То було десь, думаю, в 1906 році в ці часи революційних подій. Якось уходе батько вночі і каже, що під тином на вулиці, значить, під нашим, а в нас так дерево складалося, бо в нас лісу трохи було. Дерево складалося, так що на дереві під тином сиділи. Голуб, який через одну хату був і той Мар'яненко сиділи і говорили, і хтось із них каже: «Чи не пустити йому півня?»

Це, розумієте, півня? Підпалити, бо в інших місцях, значить, а другий з нього, другий каже: «Ні, – каже, – він є добрий чоловік».

Можливо, що отой Мар'яненко, який розмінював, значить, на копійки, можливо той сказав, але Голуб, який через одну хату, той, значить, такий він, між іншим, його бандити потім у час революції забили. І таким чином, значить, мого батька знову не зачепили тоді ці сусіди.

Пит.: А чи, значить, чи Ви бачили признаки якоїсь класової боротьби всередині села, значить..?

Від.: У селі? Так, значить...

Пит.: Значить, Вашого батька шанували, хоч він...

Від.: Але, значить, по відношенню, по відношенню до інших, наприклад, скажім, навіть до мого дядька, тобто брата мого батька – Панько його звали. Він ото грамоту свою використав у тому розумінні, що, значить, збагачуватися. І він землю продав, там нагорі була, де й мого батька. Продав, узяв у кредит у банку – купив уже за селом велику площу землі і там став, значить, розростатися сильно. Я пам'ятаю таку історію батько оповідав. Так це все підслуховувалося, бо він для мене не оповідав. У нас був такий у батьків спільний ліс невеликий, десь п'ять гектарів чи що. Там і ліс, і сінокіс, і озерце, і болото, і його тяжко було тим братам поділити. І вони вирішили так: будемо спільно користуватися, коли сінокос, покосимо, поділимося копицями, коли треба дерево, підемо, значить, там і тобі вирубаємо. І то один, одного разу пішли вони до того на сінокіс. Поскладали копиці, ну і звичайно на одній копиці закрутка одна, а на другій копиці друга, щоби відмітити копиці ті сина. І той батько, значить, каже: «Слухай, Панько, та що ти, – каже, – знаю, кому яка попаде?»

Ще батько такі завваження зробив. Ну потім, значить, узяв там два тих шматочків дерева – так один сучечок, а там два сучечки. Ну, той Панько приготував. Батько: «Ну тягни».

Той витягає з одним сучечком, там, де гірше. От я ж, каже, казав тобі що, а ти так. Ну, то що, то бери другий раз.

Батько другий раз узяв. Теж те саме. Кинув шапку, розсердився, пішов додому. То було в суботу. Не спиться йому. Ранком в неділю – знов іди туди до той, осічник воно звалося. Іде на те місце, де витяга, а там баче, що там оті цурпалочки тільки з одним сучечком. Розумієте сенс? Так

що скільки він не тягав, то тільки витягав. Оце на це, що здібний був той, навчений вже. І тому мій батько фактично мав упередження до тих, що вчилися. Він, правда, цей самий, скажемо, найбільш заслужену, найбільш розумну людину то він уважав – волосний писар, ото, значить, бо фактично, якщо Ви знаєте, то так навіть казали, що російською державою керують волосні писарі. Старшина міг бути неграмотний, але писар – то я добре читав і то слов'янською мовою. Мама каже: «От, якби ти, скажемо, так апостола в церкві прочитав».

А батько все: «Та що там читають, от якби він писав, то, може б, коли-небудь писарем би був, то найвище».

Але я потім кажу, що: «На жаль, – кажу, – в мене не вийшло ані дяка, ані писаря». Ну, а той же дядько Панько, то, значить, розрісся, коли за часів гетьманщини він записався в так звану партію хліборобів-власників. Син його був матросом, прийшов і записався в варту, то його і ту родину знищили уже десь, я думаю, може, в часі громадянської війни. У всякому разі перший етап розкуркулювання, коли почався, може, в 27-го, 28-го року, то їх усіх і всю родину. Більше того, учитель, який колись був такий, що навіть «Кобзаря» нам читав ще за царя нелегально, але потім за радянської влади то його зробили вже таким ніби відповідальним. То і був комітет незаможних селян, то він записав мене також у комітет незаможних селян, а в чому справа? Тоді десь у 24-му, 23-му не можна було ступити до вищої школи без командировки. Цю командировку або із села комітет незаможних селян, або профспілка мусила бути, комсомол і таке інше. То мені цей комітет незаможних селян оцей, а вони так зробили цей комітет незаможних селян, що вчитель секретарем був, а один із таких середняків був головою і вони прекрасні люди були; таким чином, вони не дали ніколи, скажемо, нічого не зробили злого для села. А що торкається, значить, до того клясової, то я кажу, от як з дядьком, як, значить, то виявилось і я чув по відношенні до інших, там Іщенко був і такі інші, якого люди ненавидили за те, значить, за визискування своїх сусідів. Це я, значить, бо я пам'ятаю, якісь сходили були, то на початку революції якісь вибори були, я хлоп'як був і я пам'ятаю, щось не виставляли кандидатуру і так щось хтось один сказав з кандидатів, а хтось, властиво, каже: Іщенко виберемо, а то, значить, сміх такий почав. Та ще в додатку його там, забув його прізвище, так що то, відчувалося така їхня ненависть, нетерпіння.

Пит.: А як це проявлялося під час революції і громадянської війни, чи були такі люди в Вашому селі, що вступали або до однієї чи до другої партії й до армії?

Від.: Партії чи що? Так, були. Що торкається, значить, до петлюрівської. У нас якось петлюрівська армія взагалі там на Полтавщині вона короткий час перебувала. Але більшовики більш опановували, і то із нашого села якраз один, що був таким, навіть приїхав із міста, уже в чині якогось, я не знаю, кого він то... Може, полковник, може, не полковник, але щось таке. Всякому, ватажок якийсь. Але це була така напів, як Вам сказати, не бандитська, але, значить, родина така. Між іншим, прізвище було Калабалів і вони дуже подібні були – татарського, очевидно, походження. У них було землі десь шість-сім гектарів, але вони майже

нічого не робили. От, отам скажемо або там щось він зробить, так аби як-так на хліб було, а цей самий Калабаль – здорові вони всі хлопці. Він здоровий і то, то він ото десь свиню купе, заріже там, значить, ото розпроджує поміж там попами жили.

Тепер у час громадянської війни особливо, то були це бандитизм такий розвинутий був, то якраз найменший хлопець Семен, який мого віку був, то якраз попався в одній банді, де в вікно, значить, його. Він мав, як найменший, у вікно влізти, щоб скажемо, там щось – кого вони грабували і його там зловили, але то, значить, отаке. Тепер той старший, отой Іван, що приїхав набирати, значить, до більшовицького війська. Їх записалося багато хлоп'яків.

За тиждень приїжджає, приїжджає один із них, каже: «І, знаєш, ми там стоїмо, а полк ім. Шевченка звався в Полтаві й стоїть він в бувшій духовній семінарії». А, каже, а книжок там...

Ой-йой-йой, я собі думаю – я дуже любив читати і я вирішив також записатися туди в армію, бо там книжок багато. Але мене попередили, що треба обов'язково з своєю ложкою йти. Ну, почав збиратися, а мама пронюхала і поховала всі ложки, і таким чином я в армію більшовицьку не пішов. Тепер той самий той Іван Калабалін украв пізніше полкову касу і пішов там серед повстанців, а остаточно повстанці його вбили, бо він мав видати тих всіх чисто. Так що до більшовиків советська влада. А взагалі наше село воно так стояло, воно велике село, от, село Сторожове, але воно якось із боку від того, від такого руху до доріг, так що якщо скажемо і німці проходили в 18-му році, то центральна така дорога була між Полтавою й Харковом, але Сторожове то все збоку, так що ми навіть пізніше й не бачили. Але були, був такий випадок за німців, таке, зокрема отой, що я сказав, Калабаль, потім іще таких там, Говорушка його прізвище було, який прислугував, мельником був у поміщика, це вже поміщик, за німців відновилися поміщики, і вони, хлопці, були такі бандіти, особливо на Великдень, коли збирається молодь, гуляє. А в нас така була звичка: на Великдень робили ті гойдалки, я не знаю, чи Ви маєте уяву. То, значить, і вони ото там збираються, гойдаються, вони приходять і починають битися. Ну, побили, значить, тих хлопців, а той батько пішов до поміщика, пожалівся, що то клясовий підхід. Побили тому, що він служе в поміщика. І на другий день приїжджає німецький відділ. Скликає всю громаду і, значить, оточують, але, на наше щастя, якраз донька отого, що був головою колись комнезаму, приїхала з Полтави і вона уже, я думаю, що вона мала або вчительську семінарію в всякому разі і знала німецьку мову. Вона підійшла до офіцера німецького і вияснила, в чому тут справа, що це просто бандитське таке походження, і це спасло селян. Оце, значить, ага! Ще коли якась збірка, сходини якісь були і там, значить, щось і вибори були, то щось із тих паничів стояв із боку і щось записував, можливо навіть прізвище, або що. То жінки замітили, напали на нього, вирвали ту книжечку і, значить, поштовхали його й прогнали. Оце, значить, такі там були.

Я особисто, значить, революцію дуже сприйняв, ну, як Вам сказати, найбільш радісно. Пам'ятаю, що тоді роз'їжджали по селах різного роду революціонери, і пам'ятаю, виступав один із тих, що повернувся

з Сибіру і оповідав про декабристів, і коли цей, здається, то в Муравйова зірвався з петлі, і той, пам'ятаю, сказав, що, каже, зірвався з петлі і сказав: «Нешастная Россия, и повесить то честного человека не...»

І мені так, знаєте, то в пам'ять врізалося з того часу. І єдине вони там, значить, такі що роздавали чи продавали за копійку, чи що, такі медальйони, написано з головою того, Льва Толстого й написано: «Свобода, рівність і братство». І то я одне в житті, що носив навіть той медальйон, це я так сприйняв. Мене потім за роботу навіть було нагороджено, але то інша історія – я того не носив ніколи, але те, як я сприйняв, революція, дуже активно то сприймав.

Пит.: А як Ви окреслили б наставлення селянського загалу? Чи пасивне пробольшевицьке, чи..?

Від.: Я думаю... значить, воно просто пасивне було, просто пасивне. Йому зробили уже в 30, значить, десь у 29-му році, це оті, скажемо, більше почали це вносити, як то кажуть, поділ у суспільстві ті представники, які приїхали і силою це, значить, почали робити цей розпіл – тих записували, то, значить, співчуває чи там, скажемо, навіть почали організувати осередки партійні і таке інше, і тоді вже почали натравлювання, але це вже почалося десь, може, у 28-му році, а до того часу це просто було пасивне село.

Пит.: Можна сказати, що село жило своїм життям?

Від.: Село жило своїм життям. Своїм життям жило. Своїм життям.

Пит.: А які були, скажім, зобов'язання відносно держави в 20-х роках?

Від.: Ну, звичайно, та виконували, виконували та й більш нічого. Я, значить, по своїм батькові знаю. Але ці, скажемо, то така річ із цими зобов'язаннями ще. То десь, може, 22-й рік, то вже, значить, громадянська війна кінчилася і вже близько це ж, як той період звався після громадянської війни?

Пит.: Неп?

Від.: Це це не був неп. Переднеповий період?

Пит.: Воєнний комунізм?

Від.: Військовий комунізм, от. І тоді була така система – при кожному райононі, тоді не райони були, а ще волості були. При кожній волості такі організовані були відділи, то більше ніж, то не була лише міліція, а більш-менш військові, бо вони тоді ще могли те, що вони називають бандитизм.

І вони займалися тим, що находили якусь причину і, скажемо, забирали майно в таких заможних під якимсь пропозиціям. Пам'ятаю, одного разу приїхав до нас той відділ і, пам'ятаю, такий високий в студентській шинелі, гарний, пам'ятаю, Приходько був. Потім він у Харкові був – це Микола Приходько, а з його дружиною, з якою я вчився раніше, потім зустрічався. Він у якомусь працював державному уряді. Потім, пізніше знищили. І каже до мене: в тебе зброя єсть – пістоля й таке інше. Це була причина лише. От і там лазе і таке інше. В той час як вони бувало лазять, то вони шукають, що можна потягти взагалі, щоб потім забрати й таке інше. Батько на мене кричить, що то, значить, я винен і таке інше, а я як хлоп'як, то звичайно десь рурку найду та щось будую, ніби стріляти, оце ж моя була зброя отака. Ну, ті лазять, а той Микола сидить так. Потім глянув – книжки лежать. Узав книжки,

пам'ятаю, Гоголя, якраз було ще щось таке, а він каже: «А де ти береш книжки?»»

Я кажу: «У вчителя, Стаманчука».

– А він тебе знає добре?

Кажу:

– Знає.

Він тоді до хлопців:

– Сійте.

Поїхав до того Стаманчука, щось з півгодини не було, приїжджає: «Ідемо». Забрав усіх своїх хлопців. Це, значить, тоже. То знову тут такий індивідуальний підхід був.

Як вони вважали когось злісним, то вони шукали, значить, отако як скажемо того Панька, то вони його оббирали раніше, скажемо. І то хліб забирали або. Найголівніше тоді ще потрібно було взуття, одежа якась, кожухи і таке інше. Отакі речі, скажемо, забирали, от.

Пит.: Що Ви можете сказати про отаманів, про повстанців?

Від.: Отаман. В сусідньому селі була така група петлюрівська. «Вовк» – його звали, Володя Вовк і його помішник, знаю, Штепа був, і там група була цих така напіввійськова. Біля нашого села балки були і там ліс, і ці хлопці так ото в лісі переховувалися, хоч тоді влади сталої такої не було взагалі, але вони щось у лісі, значить, але радянська влада всюди вже була. І вони там бували. Ну, потім, коли, скажім, почали далі ліквідації того всього. Одне знаю, що якраз оці повстанці вони забили того Калабаліна Івана, бо він також був до них пристав і потім він відділився й йшов на станцію, і вони це помітили, і вони його догнали й забили по дорозі, у список був тих людей, кажуть. Це, що таке значить повстанці. Іншого, іншого в нас не було.

Пит.: А як населення ставилося до повстанців?

Від.: О, ну, та дуже прихильно ставилися, звичайно. Тільки і особливо не надавали значення. Ну, скажемо, через наше село одного разу я пам'ятаю, перейшов Махновського, хто, дехто казав, що то є Марусін відділ, ну і знаєте, вони на тачанках таких рухалися і спереди було написано «не втечеш», а ззаді «не доженеш». Ну, і пам'ятаю, що така річ. Один із них, з махновців тих, був, очевидно, ранений і йому тяжко було їхати вже на коневі, чи я не знаю; в всякому разі, він зійшов і в канаві себе дострелив. Тепер ускочили в село – вони коли вскакували в село, вони зразу питали: «Де голова комнезаму?»»

Вони їх вони... значить. Жидів¹ і комнезамів. Ну жидів у нас не було, взагалі не було, там один, то й він і то досить пристінний, і він виїхав раніше до міста Полтави. І казали, там, значить, Колісник такий був, його захопили. Подушки чомусь забирали, забирали ці, знаєте. Подушок наклали на ці тачанки. Вивезли, вивезли його теж за село і на могильці відрубали йому голову. А там населення було в основному, я кажу, пасивне таке, і якимось боялися взагалі виявляти себе супроти будь-якої влади. Найліпше, значить, так із боку, що ти нічого не допомагаєш. Ну, Ви, може, знаєте такий анекдот. Питає:

– Яку ти владу підтримуєш?

– Та бий, – каже, – все рівно, – бо якої не скаже, так все рівно починають бити.

¹ «Жидів», тобто євреїв, махновські загони організовано й цілеспрямовано не переслідували.

Пит.: А як у вас було з білими?

Від.: У нас білі пройшли мимо, і якраз у тому лісі це було у жнива, десь у липні місяці, і від них відстав один, значить, дезертирував хлопець – з Молдавії він був, молдаванець сам, і він, а ми жали там у полі, наше поле було таке між лісом 20 гектарів разом було там, і він, значить, прийшов до нас, і брат старший, який вже війну він був ранений був колись у дві руки – він йому поміг потім дістати якісь документи, і пізніше він пішов. Але взагалі в нас тільки пройшли мимо – ми їх навіть не чекали; то я казав, що то німці прийшли, то, значить, без того. Так ми навіть не відчували. Вони десь пройшли, а ми навіть не відчували їх.

Пит.: А що сталося з тим поміщиком, що жив?

Від.: Ну, він десь ізник. У нас грабувань фактично не було. Я кажу, що наше село не було поміщицьке. Поміщик був поза селом, за річкою, от. Так що навіть то, наше село не відзначалося якимсь грабуванням. Воно було так звано державне, не кріпацьке село, в нього свої традиції були такі; так що не відзначалося тим.

Пит.: А як селяни ставилися до міських людей?

Від.: То інший світ був. Інший світ був. І я ж кажу, як виходячи від мого батька, до речі, я дуже хотів учитися, тим більше, що ми ненавиділи те, значить, господарство своє, а тим більше я хотів учитися. То я потім утік – у село я дізнався. Спочатку була лише початкова школа в сусідньому селі – то Василівка¹ звалася – де ото якраз і повстанці були, де колись мої учні, вчитель був і то, а потім я дізнався, що із тих колишніх моїх товаришів в Полтаві вчилися в медичному, педагогічному, технікумі імені Драгоманова. Я потім утік у Полтаву. Узяв хліба, узяв сала і, значить, пішов. Но, батько то, значить, сказав так, як він казав «сукін син», не хоче робити, то нехай іде, нехай іде. І, значить, батько, не дивлячися на те, що він мав, значить, і то ліс був, все таке інше, то ніколи він не подумав про те, щоб привезти там, скажемо, дров абощо, то байдуже. Він негативно взагалі. Значить, найбільш освічений це в нього був писар волосний, а ті то п'явки. Він знав, значить, що їм завжди хабаря треба давати. То навіть безглуздо було, але я бачив. Коли я, наприклад, в мене око було хворе і там, може, чули, Диканька, славна Диканька. Там була, була велика, прекрасна, значить, чудова очниця, лікарня очей, і туди повіз мене батько з оком, і я тиждень там лікувався, то я пам'ятаю, як він записував там мою справу в картотеку, то він відразу хлоп'яку дав п'ятдесят копійок, щоб він, значить, якось там. Хоча я кажу, що то безглуздо було. Картотека підходить, викликають там, але він звикся з тим, що всюди треба було хабаря і в нього таке зневажливе остаточно, бо то вважав, що то п'явки такі виростають і він вважав і я, і з мене теж, значить, буде такий приблизно, так я думаю.

Але мама, в мамі серце було добріше, і я через тиждень приїжджав, вона мені знову то сала, хліба і таким чином я тяг, учився.

Пит.: А в якому році Ви?

Від.: Пішов учитися, думаю, то, мабуть, в 22-му році, бо я пам'ятаю тоді, чекайте, помер, помер той, ай, Боже мій, той що написав?

¹ Нині село Василівка Чутівського району Полтавської області.

Пит.: Короленко?¹

Від.: Короленко і потім же тоді близько помер той, що «Хіба ревуть, як ясла повні» дивіться...

Пит.: Мирний².

Від.: Мирний, Панас Мирний. То я пам'ятаю, я тільки тепер забув, кого то тоді саме то ж хоронили...

Пит.: Короленко помер в 21-му році.

Від.: Щось ото. Так я тоді влаштувався вчительом, бідність була, то з учителями взагалі розплачувалися за науку тим, що призначали муки з селяна³, а то була така створена школа для дорослих. Село Ряське⁴, якщо знайомі трохи? Гуменної є ті чотири томи її книжки.

Пит.: «Діти Чумацького шляху».

Від.: «Діти Чумацького шляху», коли село ото рухнуло в місто вчитися. Оце якраз було. Це була школа для дорослих, і село пішло туди. Вчителі були прекрасні. Це, значить, були тоді, такий патріотичний підйом був надзвичайний, ну, і ми утримували тих учителів, що там приносили муку зі села їм. Нам також легше було, бо грошей не було, а то муку приносили – так розплачувалися.

Пит.: А як у Вас було далі з школою?

Від.: Далі з школою, в 24-му році то мені комнезам дав командировку. То там було: дві командировки. Або мистецьку школу, або сільськогосподарську. Мистцем я себе не вважав жодним, а сільське господарство я ненавидів. І все-таки я вирішив сільськогосподарський, но я перед тим ще, коли в тій загальноосвітній школі був, я дуже багато читав і я захоплювався революційними рухами, соціальними проблемами і мене, зокрема, дуже цікавила проблема кооперації, а там же ж був

¹Короленко Володимир Галактіонович (1853–1921) – видатний російський письменник українського походження, публіцист і громадський діяч. Помер у Полтаві.

²Панас Мирний (Рудченко Панас Якович) (1849–1920) – український письменник, громадсько-культурний діяч.

³ 1 січня 1922 р. школу було знято з державного фінансування і переведено на місцевий бюджет, якого на той час фактично не існувало. За свідченням газети «Правда», на початку 1923 р. за державний кошт утримувалося лише 70 закладів соціального виховання в Україні. Більш вагому частку, ніж державні кошти, становила допомога організацій, що патронували той чи той заклад. Однак основою для існування шкіл у цей час стали кошти сільських громад, а також, як зазначалося у доповідній записці наркомату освіти, «подавання, які вчительство вимушено було приймати у формі обідів по черзі у кожного з селян, або у вигляді підношень індивідуальних або групових» та «енергія і ентузіазм вчительства» [Центральний Державний архів виконавчих органів влади України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 865. – Арк. 14–17]. Таке ставлення до вчительства зумовлювалося не лише важким економічним становищем, а й тією обставиною, що вчительство у своїй масі співчутливо ставилося до українського національного руху. Це стало причинами невпинного скорочення кількості українських учителів у 1922–1925 рр. Про це прямо писалося у педагогічному журналі: «Діти мають виховуватися або як борці за комунізм, або зовсім не виховуватися. Цю найвеличнішу історичну проблему не можна ставити в залежність від умонастроїв розхлябаного інтелігента» [Арнаутов В. Переподготовка работников просвещения // Путь просвещения. Шлях освіти. – 1923. – № 7–8. – С. 38].

⁴Нині – село Ряське Машівського району Полтавської області.

при сільськогосподарському кооперативний факультет, і я поступив на кооперативний факультет.

В мене були дві тяги: або хемія, або кооперація: на хемію я не міг тоді дістатися, але кооперацію так пробував, потім серед курсів їздив до Харкова, щоб добитися, перевестися до іншого інституту, то не вдавалося, бо вони силою пхали, вони знали, що на хемію й на індустріальні то багато найдеться, скажемо, від сільського господарства то тікають, так що силою мене тримали. Но, але я кінчив потім кооперативний факультет.

Ну, це почалося в 28-му колективізація. Я ще був на практиці в деяких місцях там на Київщині, то я побачив. Значить, фактично кооперація втратила сенс уже. Я побачив, що я не можу виявляти, індивідуально своє, і кооперація, державний орган, і таке інше, і я втратив всякий інтерес, так що потім за якийсь час я потім вступив у 32-му році до Харківського хеміко-технологічного інституту, але там почалася перевірка документів, і я тоді побачив, що мені не здобується перевіркою документів і я залишив. Після закінчення у Полтаві кооперативного я потім поїхав до Києва і при Київському інституті закінчив педагогічний відділ, став викладати т. зв. крамознавство¹. Там було широко поставлено хемія як основа для крамознавства, і мене це, якраз я потім хемію далі удосконалював, працював тим. Пішов на медичну працю. В технікумі викладав хемію, от, потім десь восени 32-го року, коли я ото пробував учитися – не вийшло нічого, я поступив працювати в науково-дослідний інститут там на околиці Полтави, так звана Шведська Могила², на Шведській Могилі були будинки і там, я працював в лабораторії й там я працював з одним професором, американцем. В той час, у ці роки, починаючи, може, з 20-ть, з 29-го року, Советський Союз запрошував багато фахівців закордонних, яким платив золотом. От, скажемо, німці будували Дніпрельстан, інженери, американські фахівці. Це я якраз працював у ділянці «штучне, штучне запліднення тварин і позаутробний розвиток», таке й таке інше. То праця була голівно над тим, розробкою різних розчинів, створення відповідного середовища й таке інше. Ну, і мене туди, значить, науковий секретар, знати, закликав і каже: «Знаєш що, чого тобі сидіти в тій лабораторії – іди до того американця, він має від'їхати, бо золотом більше платити не будемо, і ти будеш працювати це в біохемічній лабораторії».

Ну, я пішов тоді працювати в тій біохемічній лабораторії. Ну, вони перевіряли завжди – бо це недалеко, навіть місця народження. Перевіряли завжди, відкіля я. Але все ото покривалося тим, значить, порядністю моїх батьків. Особисто мене вважали, що я не був заплямлений в ніяких таких справах. Вибачте, що так скажу, але все-таки оце правда, і навіть мене ті ідеї соціялістичні вони мене захоплювали і я згідно намагався послідовним бути, так як ото проповідують ідеї соціялізму. Навіть,

¹ Крамознавство – товарознавство.

² У 1930-ті роки в Полтаві існувало два науково-дослідних інституту: союзного підпорядкування – Науково-дослідний інститут свинарства (Полтава, Шведська Могила, 1, заснований у 1930 р., нині – Інститут свинарства ім. О. В. Квасницького Української академії аграрних наук); республіканського підпорядкування – філіал Науково-дослідного інституту тваринництва.

пам'ятаю, в інституті підійшов якимось секретар того комсомолу, інститутський – забув як прізвище, і каже: «Слухай, Ілько, вступи в комсомол, чому ти не в комсомолі?»

Я кажу, знаєш що, кажу, ти розумієш, я кажу, поділяю ідеї соціалізму чи що, але я коли, кажу, гляну на отих хлопців, це ж ледарі, це ж просто нікчемність, кажу, і мене якимось відштовхує чомусь.

А він це є Світалко, його прізвище, розумний, чемний, хлопець був. Каже, та в тому, каже, і справа, що порядні не хочуть вступати.

Взагалі дав мені анкету для виповнення, а я жив приватньо. Приходжу додому, і приходе Микола – теж мій товариш, син священика, прекрасний хлопець був – його потім знищили. О, каже, Ілько, я бачу, що ти вже хочеш стипендію отримати.

Стипендії давали комсомольцям; я взяв анкету порвав та й на тому кінчився. Ну, і той Світалко, секретар комсомолу такий чин. Він, очевидно-таки, до мене мав позитивне ставлення, бо я не кривив душею, я, скажімо, чесно виконував свої обов'язки, я вчився як слід. Більше того, коли я поїхав, скажемо, в Київ вже в педагогічний відділ в коопрінституті. На мене знову там донос, бо хтось із Полтави теж приїхав туди. На донос, що Демиденко є син куркуля і таке інше. Це питає мене ректор, каже, що є такий донос. Ну, а в нього є відомство, як я вчився. Я кажу, що мій батько отакий, значить, вважається середняк, але я, кажу, ніколи найманою працею не користувався, ніколи конфлікти не мали. Подивився, іди, вчися. Так що розумієте, знову така оцінка була, бо я кажу, я вчився, значить, він бачив з мене користь якусь, а не з того ідіота, який іде доноси робити. І вже в інституті, коли я працював там, значить, були аспіранти, які приходили на практичну працю в лабораторії і назагал до мене, то добрі такі відношення були. Ну, і директор спецвідділа, це в кожній установі є таке, це фактично, значить, підпоручник НКВД, ГПУ і таке інше. Він одноразово й контролю веде й таке інше. Ну, він якимось проходить й каже, що слухай, ти маєш зробити доповідь там, значить, на якусь тему. То взагалі гурток був для наукових робітників, гурток був діалектично матеріалізму, щось таке підвищення, діалективного матеріалізму. Ну, і я не пам'ятаю якихось філософів, два філософи я мав проаналізувати і, значить, критичне ставлення Леніна до тих¹. Ну, той *Mr. Rudoyko*, той американець відїхав – я залишився сам, мав командировки, їздив, не було часу. За два тижні приходив той, каже:

– Ну, ти пам'ятаєш, що за два тижні ти маєш доповідь.

¹ Ідеться про Ріхарда Авенаріуса та Ернста Маха – основоположників махізму (емпіріокритицизму). Про ленінську критику цих філософів та наслідки цієї критики у сучасному підручнику з філософії зазначено таке: «Концепція Маха й Авенаріуса стала головним предметом аналізу праці В. Леніна (1870–1924) “Матеріалізм і емпіріокритицизм”, яка справила фатальний вплив на розвиток як філософії, так почасти і науки в колишньому СРСР. Жорстка прив'язка філософії до політичної ідеології призвела до того, що аналіз “тонких філософських матерій” з позиції “здорового глузду” і “пролетарського чуття” часто супроводжувався лайкою і навішуванням ідеологічних ярликів на зразок “реакціонер”, “мракобіс” тощо» [Причетій Є. М., Черній А. М. Філософія: Посібник для студентів ВНЗ. – К., 2001. – С. 153–154].

Я кажу:

– Та слухай, та я ж сам залишився.

– От іменно, ти покажи, що ти сам і ти молодий, і покажи.

Я йду до бібліотеки, беру філософський словник, а там коротесенько написано, значить, суть філософії тих двох. Я взяв, написав своєю мовою і повів. А критика і емперіцизм, здається, його праця була, і там четвертий розділ якийсь філософський був, а то в мене з інституту було конспект зроблений, і я його додав і потім робив доповідь і виступаю.

Каже:

– Так, от як треба робити.

Я потім, їдемо додому автобусом, бо ми в Полтаві жили, і бувший мій професор хемік – Віктор Петрович, то до мене каже: «Ілля Микитович, ну скажи, ну як то опанувати, як зробити?»

Кажу, знаєте, що, як вам залишитися два тижні до доповіді, я вам скажу як, а зразу ні.

Бо в нього жінка теж працювала там в лабораторії, так то отакий язик був. Кажу, не дай Господи. Витягне таке інше.

Далі мене в 33-му році весною, а ті хлопці покінчали там аспірантуру, їм місце, і, значить, мене звільняють під пропозиціями, що ніби закривається лабораторія. Ну, але я переїхав в Одесу, той бувший науковий секретар переїхав туди, я добре влаштувався, але я мав завдання написати, літературно оформити два досвіди, які я перевів там. Літературно оформити, то тисячу карбованців вони мені заплатили й таке інше.

Якось через деякий час я приїжджаю в Полтаву по якихсь справах. Заходжу в інститут, а там директор технічного відділу, який видає друками, Кузнецов, росіянин. Кажу: «Ну, як там справа з друками?»

– О, – каже, – знаєте, та там, там труднощі з папером і т. д., а має друкуватися в Москві.

Поїхав я. За якийсь час я знову приїхав, у нього питаю, а він: «Илья Никитич, уходите немедленно отсюда, одиннадцать человек арестовали». – Ви розумієте мене? – «Одиннадцать человек арестовано – ваши друзья». – Розумієте, це значить росіяни й таке інше.

І знову я кажу, що я ніколи б не прислужувався, ніколи, але я, відверто, чесно ставився і в мене такі-от, кажемо, контакти вони, очевидно, мене спасали. І він так як, кажу, росіянин, він, не мого фаху був, він мені каже, що «уходите» і я вже якось. І так, виходжу з його дверей, а навскоси двері того спецвідділу, а в них двері оббиті шкірою такою і віконечко так є, і думаю, якщо він відкриє вікно і побачить. Я вийшов через це... Оце, значить, такі... я кажу, я не знаю до чого це я приплів уже...

Пит.: Я Вас спитався про дальшу науку.

Від.: Коли я кінчив у Полтаві вчитися в сільськогосподарському, там приїхав з еміграції в 24-му році брат отамана Зеленого, Терпило їхнє дійсне прізвище. Терпило Пилип Іванович, пам'ятаю. І він викладав у Празі – закінчив якусь школу технологічну чи що – там «переробки сільськогосподарських продуктів». Ну, він відчував, хто там відповідний студент, хто як ставить й таке інше. Він добре ставився до мене. А потім він перейшов до Києва і вже працював у дослідному інституті також якоїсь промисловості, харчової промисловості, харчової

промисловості. Ну, і з того інституту, ага, уже в Києві мені дали командировку, прекрасну характеристику, значить, якраз професор відділу крамознавства дав характеристику вступити в аспірантуру в цей інститут, а до того треба було написати працю літом.

Я поїхав до Харкова, там матеріал, питання було у мене таке: «Збереження вітамінів при переробці сільськогосподарських продуктів», – збереження.

В той час взагалі проблема була – оці вітаміни. Я весь матеріал, який в той час був відомий, я його використав, написав працю й послав до того інституту в Києві, але мене на іспити не запросили; я думаю тому, що це був 29-й рік, коли почалися масові арешти. Ми пізніше тільки взнали, що СБУ. Тоді серед тих, студентів зокрема, ми знали з них. Відносно мене, то ще була така історія. Я жив приватно в однієї сторожки при школі, звичайній школі. Там система – треба було записувати в подвірну книжку, але при школі не вільно було взагалі, щоб хтось жив, і я нелегально жив і не був записаний в тій книжці. Отже, я в Києві жив, а фактично не був зареєстрований, а той Микола, який сказав, що, ти, Ілько, хочеш стипендію отримати, – стримав мене від комсомолу, жив у Михайлівському монастирі й там такі келії бувші, то перегороджені були такими диктами, стінками. Ті хлопці приходять і кажуть, що, слухай, цю ніч приходили до Миколи, дивилися, значить, там перегортали папери, деяке листування, а в Миколи того були мої листи з Харкова, коли я в Харкові був на практиці в централі, там в одній центральній установі, то я йому писав дещо про харківське життя. Тоді столиця була в Харкові. Отже, там були такі приятелі, от, тоді ще дуже багато, знаєте, ще багато говорили, все вільніше говорили, і багато таких інформацій цікавих. Я дещо в листах писав йому, але казав, слухай Микола, але листів, кажу, ти не соли. А Микола таки солив листи, складав їх, і тоді дивиться, пришло. Він каже: «Я не знаю, десь приватно».

Ну, на тому кінчилося. Мені тоді сказали, значить, хлопці, що то питали й за тебе...

Почались арешти, ну й я думаю, що той Терпило, очевидно, дав, не очевидно, а то так, він дав дуже добру характеристику для мене для того інституту, він підмочений був, то мене просто не запросили і то було щастя, я думаю, бо остаточно в Києві почалися масові ці винищування, особливо молодих. І на тому я потім кажу, пізніше я на педагогічній роботі був деякий час, потім ото науково-дослідньому інституті був, а потім після науково-дослідного інституту я працював, як мені не вдався регулярний хеміко-технологічний інститут, я тоді вступив на заочний хемічний інститут. Між іншим, вони були дуже поставлені... Перш за все, що давали двохмісячний відпуск – оплачували. В лабораторію ми їздили до центру – в Харкові в лабораторії, потім такі центральні лекції проробляли й таке інше. А там у Полтаві крім того ми мали можливість користуватися лекціями інших інститутів, по інших предметах. От скажемо, вища математика, креслення було там, хемія, фізика була. Професори – вони не могли спеціальні курси... а потім їхали ще до Харкова і, таким чином, я уже остаточно наломився на хемію і потім працював уже при заводах хемічних. Ну, можна тільки

ще сказати, якщо то стосується до практики на заводах, я працював на заводі харчових кислот – це, які виробляють молочна кислота, виноградна кислота, які вживаються для кондиторської промисловості й деякі до технічних цілей. Ну, і становище це було, скажемо, 36-й рік також такий. П'ять років за те, як ти погану продукцію дасиш. Отаке страхіття було. Ну, і на тому заводі не було сировини. Якось одного разу мені дзвонять із заводу, комбікорм зветься, де виготовляється комбікорм і харчі для тварин, і там, каже, вони, ми отримали дві цистерни молясу, знаєте молясу, то коли цукор виробляється, то той відхід. Каже, ми отримали дві цистерни, але є підозріння, що є отруя. Ви розумієте, я виготовляю продукт для харчування. Ну, але я взяв пробу. Ну, лабораторія в мене бідненька, я попробував це, але тих отруйних речовин тисяча з чимсь, то не можна. Ну, я вечером перед тим, як іти додому, я беру шматочок хліба, там коза ходє надворі, дав, намочив у молясу, дав козі – нехай їсть. Ранком приходжу, коза ходє, мекає і то в порядку. Ну, але думаю, то коза одне, але як людина буде відчувати? Я тоді лаборантці кажу справу – вона ще не знала. Я кажу, що є підозріння про те, що тут може бути отруя. Я, кажу, візьму собі й проготовим молоко. Між іншим, молоко є один з предметів, і особливо кисле, яке зв'язує яд таких, значить, речовин. Кажу, якби щось трапилось зо мною не в порядку, значить, молоко і викликає тоді. І я, значить, попробував на собі це. Ну, Ви розумієте, знаєте, де це в світі є, де це в світі є? Бо я знав, якщо, скажемо, щось трапиться, то, звичайно, мене б знищили б. Значить, краще уже попробувати на собі зарання і таке інше.

Далі я переходжу на інші заводи – там підвищення, хемічний завод теж – там три цехи. В трьох цехах євреї директори цехів. Старші люди – і всі вони прекрасні люди.

Один цех пластичних мас – молодий єврей, Абрам Соломон, такий інтелігентний мужчина. Цехи ідуть до і пластичних мас круглу добу – то не можна зупиняти процесу. Нагрівається пластична маса, яка згідно інструкції може спалахнути, але мусить бути відповідне вогнестійке приміщення з кришкою, яка може накрити і таким чином, значить, ізолювати вхід. Але то, може, передбачили і от вночі спалахує там. Хтось гукнув: «Горить!»

Вартовий там на контрольній будці почув «горить». Зразу викликає пожежню із міста. По-правді, там є, що б почало горіти, то там земля буде горіти, бо там змазочні речовини виготовлялися, напита на земля. За часів німців я копав там землю і тією землею я опалював у себе хату, о, так що там дійсно. Ну, але то накрили дашком і все ліквідували. Приїхала пожежня інспекція, але вона раз виїхала – вона складає акт з свого виїзда в трьох примірниках і тут залишається один собі й третій прокуратурі, то автоматично, ну значить, на другий день вони забирають. Так що це побачили, які були щасливі ті всі директори на тому заводі. Тоді було гасло, про цю «бдительность», щоб шукати ворогів. Вороги всюди є. Як ви не нашли, значить ви не виявляєте «бдительность», а тут, врешті, значить, найшовся ворог. Значить, уже вони, ніби вже так очищено запевнили, але на мене, це трапилось за ежовських часів. Ну, зразу мені за якийсь час мене там кличуть до слідчого,

і в коридорі я сиджу. Написано: «Слідчий товариш Гевло». Я думаю, що таке за Гевло? Потім він закликає: о, знайомі, він, – о!

В чому справа? У тому тресті, до якого належив мій завод, якраз інспектором був відділу цей самий Гевло, син священика, комуніст, звичайно. І от почалося, так званий стахановський рух, Ви це знаєте? Стахановський рух. І от саме він закликає директорів тих заводів і таке інше й починає:

– Так от почався, значить, цей самий стахановський рух, ви мусите збудити ентузіазм робітників.

А мій завод, завдяки моїм євреям, завжди виконував свій план. Інші плакалися, а наші євреї вміли. Вони, як не вистачало, вони допишуть, вони доконували, докопували, ну, значить, це те, що сьогодні виявляє оцю дописки. Ця система була така обдурювання, дописки. Ну, і виконувалися. Ну, я, значить, виступаю й кажу, що слухайте, ентузіазму не бракує в робітників, але й справа й те, що сировини не вистачає. Станки розбиті і там фарбувальний цех – станки ні до чого, й то ми, тому пресовальні станки пластичних мас розбиті, я кажу, що треба обладнання – це є, можливо, додати це, кажу. Нервами, жилами одними не потягнеш. І виступають проти стахановського руху.

Я кажу:

– Якраз мої робітники в всякому разі мають достатньо того ентузіазму й таке інше, а ви намагаєтеся перекручувати.

Я кажу:

– Не будем на це.

А ті колеги – так справді, Демиденко такого нічого не говорив, о, залишайте то. Ну, я залишив. І от того самого Гевлу я потім зустрічаю там. І розказую, як там поки що. Він мені тоді то. О, то я показую на інструкції того міністерства, що то передбачено, бо далі заключення пожежної інспекції, що я виконував всі їхні вимоги й таке інше.

Мені належало то, значить, за намагання спалити, а економічна контрреволюція. Мені приписали, що я намагався спалити завод, а за це мені належало від восьми до одинадцяти років концтаборів. Але, на мое щастя, Єжова знято було за два чи три тижні, і тоді почалося інакше. Але цей самий, тому що він був син священика, він протягом року тягнув мою справу. Якби то був пролетарського походження цей слідчий, то він сказав б: «Э к такой матери», – порвав би й викинув. Він бачить, що то нічого не варта вся ця справа. А того самого директора пластичних справ, інтелігентний єврей, примусили бути свідком, проти мене, що я дійсно не давав термометрів для вимірювання температури й таке інше, і від мене через рік судять, значить, я сам, той адвокат у мене був – я відмовився від нього, я кажу, що свою справу знаю ліпше. У всякому разі система така, що оправдати, не було такого випадку, щоб оправдати. Мусили щось все ж таки йому дати, то мені дали хоч умовний присуд то на три роки, умовний. Як вони звалися ще? То він так і звався «умовний присуд».

Тепер той самий, цікаво далі. Цей самий Абрам Соломонович, дружина в нього була лікар, у час відступу, коли йшли німці, не втікали, залишилися в Полтаві й їх знищили. Значить, він був чесний, його примусили. Тепер один із тих директорів – тоже він був вихрест, мазочних речовин,

він залишився, знаєте, мило там варив тощо, залишився – його теж, значить, пізніше знищили. Ще коли прийшли німці, зобов'язали мене, щоб пустити в рух там дещо виготовляти на тому заводі для армії, отаке дрантя, вроді змазочної речовини й для чобіт, мила їм таке що, я кажу, що відпустіть там, значить, такого-то майстра – це я зайшов в міську управу українську. Вони кажуть: прийдіть за пару днів, вони там висловилися до когось з німецьких. Вони кажуть, якщо він хоче бути разом з ним там, то чи як він не хоче бути, ну то так його знищимо.

Пит.: А як, чи Ви за той час втратили...

Від.: Я, здається, багато говорю Вам.

Пит.: Ну нічого, це дуже важливо, це нам дуже корисне, але за час Вашого навчання й практики чи Ви втратили зв'язок з родиною, з селом?

Від.: У 30-му, уже 32-му, 33-му я втратив, то, бо річ в тому, що тоді на селі були ці вже уповноважені від, там уже не були господарями самі селяни, а були ці представники з центрів і вони вже не знали. Вони просто брали, скажемо, списки: ага, він мав стільки-то землі, ви його обороняєте, – тут уже ніщо не спасало. І тому моїх батьків уже в 32-му році, то уже до того часу в нас була велика нова хата, то коли організувався колгосп, а дві таких половини було: в меншу кімнату переселили батьків моїх, а в більшій кімнаті – управа колгоспу була. Значить, вони рахувалися ще й тоді, значить, батьків не викинули зовсім, але коли із центру стали там порядкувати, то тоді кінчилося тим, що батьків, це як уже сказали мені, вивезли за річку. Там у нас річка Полома. На піски такі викинули – вони десь там яму викопали таку, ніби погреб, і там загинули. Загинули від голоду – це значить мій менший брат, ще найменший брат Олекса. Той так виголодався. Старший брат працював у Харкові на тракторному заводі – у 32-му–33-му році почався будувати тракторний завод. І тому, що робітники, а то темпи мусили бути несамовиті, то там навіть кожний директор не звертав увагу, звідкіля ти прийшов, які документи – мені треба працю. І тому оці, навіть, що їх розкуркулили навіть, може, з фальшивими документами, не дивилися, влаштувався. І мій старший брат також там мав якусь, прибудував з дикти, якусь хатину, значить, і вони всі отак рядом побудували собі отакі якісь скрині й там жили. Тепер найменший брат Олекса, він утік із міста – бачили, що тут безвихідний стан, і я не знаю, чи нічим було жити, голодний був, зайшов до свого старшого брата, а та невістка наварила вареників, він наївся вареників і помер.

Тепер ще померла їхня донька, то, значить, моя племінниця Аня, ця померла, отже, таким чином у моїй родині четверо, що померли від голоду.

Пит.: А як ті спаслися, ті, що в них донька померла?

Від.: Що, що? О! Ну, та вони же на заводі працювали в Харкові. По містах давали, по містах давали, значить, невеликі ті, значить, приділи, але давали всім там, що були. Всі в містах – то щось отримували. В містах, безпосередньо, я не знаю, щоб хтось помер від голоду, бо всі могли працювати.

Пит.: А чи Ви бачили голодних селян у місті?

Від.: Я, значить, то що мені доводилося в Полтаві, безпосередньо, то я бачив одну дівчинку, яка на вулиці під парканом була. Я її забрав потім

там, де я жив, а як пішов на роботу, то я не знаю, де її ті люди поділи. Треба сказати, що, значить, то така жорстокість була. Кожний такий обмежений був приділ, нічого було їсти, що нічим було поділитися навіть чим. Так що я це, що я бачив. Одного разу я бачив, як їхав, на тій на лінії від Харкова до Полтави на платформі трупи були скидані, це значить, що то я бачив тоді.

Я кажу, що в місті жив. Була така дуже добра пара вчителів з-під Полтави, з-під самої Полтави, і вони приходили часом до нас, то вони згадували, що там в якомусь селі, я тепер боюся помилитися, але, здається, називали Петровці, де люди всі вимерли і туди навезені були з Росії люди.

Пит.: Чи Ви після того часу коли-небудь вернулися до свого села?

Від.: *Ja*, коли прийшли німці, то я потім поїхав в своє село і, що я пам'ятаю, що деякі в тому кутку так – бо нашому селі та частина була таким рівним ромбом розташована, як тут наша хата, то я знав там витягlosti, не знав про тих більше людей, їхній стан, а тут я знав: Ващенко, Моряк, Удовиченко, Димарі, і я питав, і я не бачив нікого з них. Я тільки запитав: – Де ж ті люди?

– Нема, – каже, – вимерли.

Це значить, що я тоді казав до тих людей, більш я нічого...

Пит.: То значна частина Вашого села вимерла?

Від.: Я не можу сказати. Значить, якщо взяти той куточок, де якраз отам було, то приблизно четверта частина вимерла в тому куточку. Як далі було, я не можу сказати – я не був. Але в той куток, що як так узяти, то я бачу, що приблизно четверта частина вимерла.

Пит.: А по містах під час голоду чи були якісь розпорядження від держави відносно селян, відносно голодних селян?

Від.: По містах чи були якісь розпорядження, чи що?

Пит.: Ага, як міліція трактувала тих людей?

Від.: Міліція? Отже, то загальне було таке, що причина – це є шкідники, куркулі влаштували голод, що, значить, вони самі винні, не хотіли робити й таке інше. Отакий посилений. І ці папуги, міліція звичайна, лише повторювали. Лише повторювали і все, то, значить, брехня узаконювалася, вони мусили повторювати до певної міри, ніби сами починали вірити в якійсь мірі.

Пит.: А ми, тут ще залишилося можливе питання церкви. Як було з церквою в Вашому селі після революції? Чи українізувалася церква, чи ні?

Від.: Ні, не в нашому селі церква не була українізована, вона просто ліквідована була.

Пит.: У якому році?

Від.: Я думаю, що то було, може, в 24-му.

Пит.: То ще рано.

Від.: Ще, ще рано, ще рано.

Пит.: В той час, коли Ви самі захоплювалися соціалістичними ідеями, чи Ви бачили протиріччя, значить, між ними й церквою? Як Ви відносилися, наприклад, до віри Вашого батька? Ваш батько таки відзначався такою побожністю.

Від.: Я Вам скажу, що-що торкається до віри, то мені всі оці, скажемо, повчання духовників, я наставлений критично до них. З давніх-давен я собі усвоїв таке, що найважливіше – це дотримуватися виконання

заповідів Божих і цього цілком вистачає. Що торкається до інших всяких обрядів – я був проти того. Мене, правда, захоплювало в Києві в 28-му році, я бував в Софійському Соборі, колядки виконували, там виступав цей Чехівський з проповідями, там була, значить, то це проповіді його можна було слухати, але він не говорив так простацькою мовою, «Боженька, Боженька», – він якісь ідеї вищі взагалі мав. І то було йшли студенти, професура й таке інше. Я ходив. В такому розумінні я завжди дивився і на релігію. Вона мусила бути до певної міри певною філософською системою, частиною філософської системи, поглядів, розрішення, що духовенство стоїть на такому низькому примітивному рівні, воно, значить, не здібне, о. Так що я кажу, я більше критично дуже ставився до цього.

Пит.: Ага, і ще одне важливе питання. Який Ваш погляд на цілу справу СВУ? Чи це була чиста провокація, чи там щось дійсно друге було?

Від.: Абсолютно провокація! Ви не знаєте?

Пит.: Я ті речі знаю Снігерьова ¹.

Від.: Снігерьова, то я якраз надавав. Так, абсолютно. Іще така річ. Ви поставили питання, що оце внутрішній такий конфлікт, конфлікт, з одного боку, я мав соціалістичне переконання, а з другого боку, як це направити? Чому це так? Я не міг ніяк збагнути, чому це така суперечність, і оце мене завжди дивувало й я не міг, ні... В мене були добрі приятелі. Я знав, що там комсомолец був такий Павло – прекрасний хлопець. Думаю, що йому було доручено, щоб він наглядав за мною, бо він комсомолец був. Остаточо він був заарештований. Я знав, що деякі були заарештовані менш винні, ніж я. Який це ідіотизм? Який це ідіотизм; чому це робиться?

Цього я ніяк не міг усвідомити. З одного боку, я кажу, мав ті соціалістичні переконання, а з другого боку?

За того самого Павла, то, скажемо, таку річ, що в часи непу, а він був сирота з походження й таке інше. Написав статтю, щось таке проти тих визискувачів непманів і ще питає мене й то, каже: «Послати до “Правди” статтю чи ні?»

Я кажу: знаєш, – а тоді редактором був Бухарін ². Кажу, знаєш що, я думаю, що це не зміниться фактично. Це є урядова лінія, очевидно-таки. А він мене не послухав – послав. А потім, як то, Бухаріна зарештували, переглядали архіви й таке інше, зустріли прізвище і статті не надруковані були. Клітний, він уже, забрали його у регулярне військо, зробили його старшим військовим директором, але забрали, і я цього ніяк не міг зрозуміти. В чому справа цих історій? Так що цей конфлікт для мене

¹ Снегірьов Гелій (Євген) Іванович (1927–1978) – український письменник і кінорежисер. У розповіді йдеться про таку сторінку його життя і творчості. У 1975 р. Снегірьов, під впливом розповіді дядька, письменника В. Собка, про негативну роль його матері у сфабрикованій НКВС справі Спілки визволення України, дослідив і описав у публіцистичній розвідці «Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)» механізм фабрикування звинувачень під час процесу СВУ. Не маючи змоги опублікувати свій твір у СРСР, передав його на Захід (друкувався у журналі «Континент» та українською мовою у видавництві «Нові дні», Торонто). У вересні 1977 р. Снегірьова заарештували.

² Бухарін Микола Іванович (1888–1938) відповідальним редактором головної більшовицької газети «Правда» був з липня 1918 р. до квітня 1929 р.

став тільки під... а цей, про СВУ ми слухали ж тоді, й по радіо передавалося й газети докладніше вірили, це не може бути, тим більше, що вже багато надивилися перед тим цієї фальші, так що то, абсолютно не вірилося тоді вже. Для мене це установлений погляд. Скажемо, із Снігерьовим, коли я взявся, я дуже радо також узявся за цю справу, бо то вже в мене вироблений був погляд.

Пит.: Так що можна сказати, що Ви згодні з поглядами Снігерьова.

Від.: Чи я згідний? О, так, абсолютно, абсолютно згідний. Абсолютно згідний. Так, так. Та ну, абсолютно.

Пит.: Ну, то могли би ще довго говорити, але це, може, іншим разом продовжимо. То дякую Вам за розмову.

Інтерв'ю ЛН60

Марія Х., народилася 1922 р. у Запорізькій області, донька фермера, який грав на скрипці. Обидва батьки раніше були в шлюбах і мали разом 12 дітей. Близько 1930 р. батько оповідачки втік на Донбас, аби уникнути розкуркулення, пізніше забрав дружину і шістьох дітей, які жили з ним у робітничих бараках. Оповідачка втратила трьох сестер на Донбасі, де діти жебракували, просили хліба. Детально описує, як утекла від якогось чоловіка, припускає, що людожера. Також розказує про випалені після жнив поля, щоб люди не збирали колоски. Оповідачка пішла на роботу в шахти у 1934 р. у віці 12 років. Пригадує, що з неї глузували на Донбасі за те, що вона говорить українською. Також подає інформацію про великий терор 1937 р. і його вплив на донбаських робітників.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, подайте Ваше ім'я.

Відповідь: Марія.

Пит.: В якому році Ви народилися?

Від.: Я в 1922-му.

Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?

Від.: Я з Запорізької області.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій тато був фермер і на скрипці грав. Мама була господиня.

Пит.: То Ваш батько також грав, значить...

Від.: На скрипці грав. Там то як то весілля було в селі, в другому селі, було покличуть, і мама, я пам'ятаю, як вони їздили, часом і вдома не спали, бо в другому селі там грали на весілля чи на хрестини, що там було.

Пит.: А скільки дітей було в вас?

Від.: В нас було, значить, тато був вдовець, мама вдовиця, значить, чоловік пропав у війну. Нас всіх, скажемо, дванадцяттеро діти було.

Пит.: А скільки землі було в батька?

Від.: Я навіть не скажу, скільки землі, бо я знаю, що воно. При дворі було, тоді ще було, я знаю, ніколи не подумав, що так станеться, щоб я запитала батька хоч уже після... Другої війни і щоб запитати, скільки землі, а те я не знаю.

Пит.: Але, що було, значить, досить, щоб...

Від.: Було добре й ми мали, пам'ятаю, коней, багато пшениці було. Останнє це ще пам'ятаю, кабана закололи, кавунів досить було. Татові два брати з жінками прийшли помагати і мої старші брати, оце що останнє пам'ятаю, а тоді вже зачали забирати пшеницю, а хотіли тата арештувати. І тато поїхав до міста, називається Донбас, і там якраз, що померли мої троє сестер: Василені було чотири років, Анні було два роки, Ірі було шість місяців. При кінці 33-го вона народилася, в травні 34-го померла – не було в мами що їсти, й так вона й померла за п'ять місяців. А брат помер у селі Запоріжжі. Оце ми вже в Донбасі, а брат з маминої сторони лишився на Запорізькій стороні, Запоріжжя там є. Там брат Олександр помер – було йому 15 років.

А в моїм селі моя братова, мого брата жінка, то її тато і вона називається Настя, вона хоч зараз умерла, не можу сказати ім'я, а її тато помер,

мама і сестра. І пізніше наша хата була друга від краю, а ця перша хата, тоді так поле, чиясь хата далеко, тоді ця моя подруга Настя – її помер тато, мама і сестра Марія, і брати Михайло – ми ще зараз з ним бавилися, він таку тут ямочку мав, і він теж помер. Тоді моєї подруги Дусі в Донбасі помер і тато, і брат, а це вже в 37-м році мій хрещений батько. Тоді мамина двоюрідна сестра мала такий кооператив невеличкий, що продавала там речі чи ляльки, все. Вони не мали дітей, вони також померли. А моя, значить, хрещена мама і її чоловік – це в нас у селі, це Запоріжжя – вони померли. А так також повно людей мерло в селі, як ми вже приїхали пізніше в 42-му році додому, то багато вмерло, але ж я їх імен не знаю.

Пит.: То значить, батько всю родину взяв зі собою на Донбас?

Від.: Ні, тато взяв нас, значить, менших. Забрав мене, сестру одну, брата два, чи п'ять, шість нас забрав. А ті брати, одного брата не було вже, в армію забрали, а старший брат уже був у Донбасі, а ці два брати маминої сторони осталися в селі в Запоріжжі. Так один приїхав до Донбасу – остався жити, а другий лишився, це менший, бо мамин перший чоловік мав брата і він жонатий, не мали дітей, то вони забрали цих двох маминих синів до себе. Ну, й один приїхав у Донбас – остався живий, а другий лишився там і помер – 15 років.

Пит.: Він працював де?

Від.: Ну в селі, на фермі, якщо було, там не було що робити. Тоді тільки починалася голодівка, там не було де збирати. Ми було йдемо у село збирати колоски, а нас той, як називали, той на конях об'їзчик, нас виганяє, а мама каже: «Ідіть, ідіть діти, ви збирайте, може, вам нічого не буде».

Ми підемо, а нас той, на коню, той охоронник ганяє, а ми тікаємо. Ну, нам тоді, може, вісім років, це певно було, а тоді, вони бачуть, що ми все зі села; діти тим там на колоски лишалися, збираємо, а тоді вони взяли запаалили ту землю, щоб колоски горіли, щоб ми не збирали. І мама тоді й ікони в церкву. В нас церква велика гарна була, вона подібна до цієї. В нас тут дорожка, тоді друга сторона і так там вода, фонтан тече і церква така на п'ять куполів стояла. І там уже стали, мама каже, ікони биті, церкву розбирають. Мама каже: «Боже, Боже, що то буде, як вже Бога під ноги топчуть, то добре не буде».

Так і сталося. Виїхали і так воно сталося. Тоді за час я вже не була там 10 років, як ми приїхали, вже совета як стали на руки, то був клуб у той час, а пізніше... як ми прийшли в 42-му році, знов стала церква, а я була всього 10 місяців і виїхала, забрали німці до праці.

Пит.: Вас саму одну взяли німці чи цілу родину?

Від.: Мене одну. *Я*, бо мусите їхати, хто молоді. Вони хотіли, тато каже, я поїду. Кажу, ні, ви не поїдете, кажу, я сама, що буде зі мною, то буде. Поліцай тако стукає, тато двері не відкриває, відкрити дверей ми не можемо, нашу хату вже розвалили, клуню, все. Ми не мали нічого. В невістки, так в одній кімнаті нас було аж шестеро, шість осіб. А сестра вже пішла замуж одна, наче двоє, троє, четверо, шестеро, і тоді ми пополам; тато там кімнату направив і ми там жили, поки забрали. І хати вже не було.

Пит.: Чи Ви до школи ходили ще в селі чи аж на Донбасі?

Від.: У селі я була два роки і в Донбасі один рік – всього три роки школи.

Пит.: А як було в селі?

Від.: Школа, значить, була при церкві, там кімната – збоку так хатка. Я, два роки, тоді вони ж вчителів позабирали, певно, школу закрили і школи нема – Бог знає, там що робилося, по-перше, там робилося щось страшне. Ховалися, один другого боявся ночью вийти.

Пит.: А ті люди, що хліб забирали, чи то були місцеві селяни чи..?

Від.: Не маю поняття, чи чужі, чи свої, чи з села, чи вони з міста, чи десь їх хтось наслав – вони ще так, і в нас одна хата довга, то кімната, як вже пшениця була, вони, тато перш то висипав, пізніше на стріх понесуть, і вони то все забрали і там миші нанесли на підлогу, а там уже в нас як то тут в Тексасі, чи в теплій країні, пивниці нема, то там миші то натаскали туди, значить. Вони прийшли до хати, я пам'ятаю, я з мамою ще стояла з цієї сторони, й вони ломами довбали землю, каже: «Отут, отут пшениця є, отут-отут пшениця є», – а вони довбали, а там нема, а мама так дивиться, а потім вони кажуть: «А, тут не було, може, миші нанесли».

Це я пам'ятаю й ніколи не забуду.

А це найменша сестричка, що вмерла на Донбасі, як ми на Донбас переїхали, то дітям від року й до шести років давали трохи каші манної і трохи молока з водою. В 11-й годині одну літру – до таких дітей до шести років. Ну, я як вже дев'ять років мала, вже десятий пішов, то в 11-й годині йшла там, де спеціальний дім був, то їм давали.

Ми тоді, як ми жили на Донбасі в одного там квартиранта Шалімова, і ми так на підлозі всі разом спали, і сестра та спала з цієї сторони, тато й мама на такому ліжку на козлах, вони там спали, і вона перед ранком просе їсти. Мама, дай мені їсти, дай мені їсти, а я сама, Боже мій, та зараз, та ось скоро розвидніється та я встану. Дай мені їсти. А мама чує, тато тут, як нема що їсти. А я тоді, воно мені шкарабно мені ще тоді, каже: «Пішла ти до чорту».

Словом, мені ніколи з голови не вийде, я завжди кажу, молюся Богу й плачу, щоб Бог мені простив. І тоді мама чує, що вона того просила, мама встала й каже, вставайте, каже, Васирина вмирає. Мама засвітила свічку і вона на ранок кінчилася. Тоді моя ця старша сестра питає цю двохрічну Анну: «Анна, чи тобі не шкода, що Васирина вмерла?» – «Та, мені шкода, завтра я вмру».

Анна, то brunетка, гарна була дитина, там Васирина красуня, від мами мали голубові очі – за два тижня вона вмерла. А тоді, значить, це пройшло вже, може, якогось півроку, народилася Віра в січні – у травні вона вмерла. Мама каже: «Іди. Манюна така, – каже, – ідіть, поцілуйте, вже більше не побачите».

Й тато сам навіть з дерева зробив труну, положили туди і пішли в яму закопали. Вони там яму копають, то там уже хтось був, бо кістки викинули. Я навіть пам'ятаю, де вони поховані.

Тоді в 34-му році десь у літі я пішла туди тоді, могила така високо: ні пам'ятника, ні ім'я, ні хреста – нічого нема. Просто земля вгору. Я пішла так плакала над сестрою, і я там зімліла. Я пам'ятаю, я лежала на цій стороні й я зімліла, й не знаю, як довго там була. І я просипаюся й думаю, де я є? Де я є? Не знаю, де я є. А тоді ми так жили там у тих трирядних бараках, отже, той Шалім у нас; тато не мав грошей, а він так узяв та й дах зняв. А ми тоді мусим іти – там дерев'яні коли, кажуть, в полі були,

як Перша світова війна була. Я думаю, де я є? Ага, а я там, знаєте, я встала, а я плакала, просила, кажу, ти не мусиш тут бути, я мусю тут бути. Я так плакала, мені було 12 років і я просила її, щоб вона мені вибачила, що я таке слово сказала. Я прийшла, а мама каже: «Де ти була?» Я нічого не сказала, де я була і по сьогоднішній день. Вже мами двадцять років, оце було в січні, на світі нема – померла. Тато в 46-му році помер з голоду. Я питалася, як же тато, бо я нічого не знала – я мала доньку – чомусь мені приснилося, що тато впав в яму, а моя маленька сестричка, яку я лишила, була маленька і тато впав та кричить: «О, о, о, ой».

Я до 60-го року нічого не знала, що з моєю родиною, я переписувалася через другіх людей. І так тато помер в 46-му році, 29 червня. І мені сестра написала, як же тато помер? Мені тато сниться, я йду, хата, світло, зайти – мене не пускають. Каже, то така, як сестра Василина, а не вірить, так і тато. Так що і сестра згубила чоловіка з голоду, два сина – 10-місячного і 5-літнього. 5-літнього я знаю – було півроку, як мене забрали. У нас було з голоду і в те 46-му році. І то для мене там дитячого життя немає, я скільки живу, я тих ненавиджу комуністів, тих кацапів. Ми жили на Україні, а вони кажуть:

– Говори по-руськи, я по крайній мере русская, а ты что?

Я кажу:

– Ти на Україні, не в Росії.

Ми в своїй країні й не мали права говорити так, як нам належить, а треба по-їхньому говорити. Я кажу, то німці прийшли – це, думаю, щось буде, бо то як на фабриці люди робили, як запізнися один там п'ять хвилин перший раз, тобі скажуть: ти не зазнавайся! Вдома ж годинника деякі люди не мали, а другий раз скажуть: штрафу там скільки рублів заплатити, а третій раз уже як ти запізнися, та ще півроку в'язниці давали¹.

¹ Ідеться про виконання постанови Раднаркому СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦРПС від 28 грудня 1938 р. «Про заходи по впорядкуванню трудової дисципліни, покращенню практики державного соціального страхування і боротьбі із зловживаннями в цій справі». Згідно з цією постановою мала неухильно виконуватися норма закону про звільнення тих робітників, що не з'явилися на робочому місці без поважної причини. Значно посилювалася боротьба із запізненнями. В постанові наголошувалося:

«Опоздания на работу, преждевременный уход на обед, запоздалый приход с обеда, преждевременный уход с предприятия, а также бездельничанье в рабочее время – все это составляет грубейшее нарушение трудовой дисциплины, нарушение закона, влекущее за собой подрыв хозяйственной и оборонной мощи страны и благосостояния народа.

Рабочий или служащий, допустивший опоздание на работу без уважительных причин, или преждевременно ушедший на обед, или запоздавший приходом с обеда, или раньше времени ушедший с предприятия или из учреждения, или бездельничавший в рабочее время, подвергается администрацией взысканию: замечание, или выговор, или выговор с предупреждением об увольнении; перевод на другую, ниже оплачиваемую работу на срок до трех месяцев или смещение на низшую должность.

Рабочий или служащий, допустивший три таких нарушения в течение одного месяца или четыре нарушения в течение двух месяцев подряд, подлежит увольнению, как прогульщик, как нарушитель закона о труде и трудовой дисциплине».

З метою недопущення ігнорування цієї постанови у її п. 2 підкреслювалося, що ті керівники, які не будуть активно застосовувати цю постанову на практиці, «привлекаются вышестоящими органами к ответственности вплоть до снятия с работы и предания суду» [Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967 гг.: Сборник документов за 50 лет. – Т. 2. 1929–1940 гг. – М., 1967. – С. 665–667].

Мама каже, це щось буде, щось буде, щось буде, що так людей карають. І так сталося – в 41-му році війна. Так люди відчували – щось має бути.

Пит.: А, значить що, на Донбасі відносини між українцями й росіянами не були добрі?

Від.: Ні, та й в селі в нас. Як ми вже приїхали в 42-му році, вже наша хата або чужі хати вже найняті, вже хтось там жив. Люди виїхали, а тоді приїхали. Також там повно росіянів, там билися. Та каже:

– Виходь, моя хата.

А та каже:

– Я тут жила 10 років.

Бо як уже півсела вимерло, а місто порожнє, їм треба робочих, то вони прислали тоді з Росії, росіянами Україну населювали, і тоді люди деякі лишилися живі, як моя родина все ж таки врятувалася. Знову шість осіб вернулося, а хати нема – добре, що братова осталася жива, то вона прийняла. Брата мого не було – він жидів евакуював, був шофером, евакуював жидів. І люди билися там, страшне було. Дуже було зле. Тепер не знаю, що там робиться. Такі будинки в Чорнобилі – 20 поверхів – я їх вдома зроду не бачила, таких не було.

А мій чоловік з Полтави, з Сумської області він, тато його й, значить, мій чоловік. У них умерло п'ять чи шість осіб, написала. Мій свекор умер тут у Канаді, й мій чоловік помер чотири роки тому. Оце мого чоловіка помер брат, свекра Яків, тоді Єлисавета. Яків, то його тато в Єлисавети, то свекор мамин, а тоді Наталка, Макар, і Параска, Клим, Химка, Тимофій, Олена і Павло.

Ми все казали: комуністи шукали золото в їх, і вони не мали золота, і вони били, значить, це мого чоловіка діда й бабу били: «Де золото в тебе є»?

Каже:

– Я не маю золота.

Так їх побили, що на другий день вони померли. Він так плакав. Як німці прийшли, що я за онук, що я, каже, не помстився за мого діда й бабу, що я, каже, не побив тих комуністів, що забили мого діда й бабу.

Каже, Іван, з однієї сторони, ти добре зробив, ти гріха не маєш, був молодий, каже, добре зробив, що нічого не зробив, каже, ти гріха не маєш. Так само й батько. Каже, якраз ішов, і каже, той чоловік ішов, що їх розкуркулював. Я, каже, це поколов на городі там що там картопля, чи що. А тоді, каже, щось мені вдарило я, каже, почихавсь, та, каже, хай Бог заплатить.

І батько нічого. Каже, ви не будьте, каже, гріха мати, що нічого не зробили.

Кажу: та помучили нас, ми осталися сирітки живі від того страшного голоду. Я сиділа між пухлими – в магазин ідем. Мій брат один, два менші мене, ми ідем в магазин і просимо, а там такий куміс, вони мали свої карточки, вони, получали там хліб, чи вони там риж чи що їм давали. Вони спеціально магазин мали, а ми манюні були, ідем: дайте, раді Христа, кусок хліба, то якісь добрі люди кусочок дали, там цілу буханку дають, відламає кусочок, дасть мені чи братові одному, другому і ми так пошти цілий день ми там стояли й просили хліба, і деякі так відпихали нас – не дають нам хліба, і один раз один дядько, який одне око мав, а він тоді пізніше взяв, де ми жили, і він до мене раз каже: ти знаєш що, йди зі мною, каже, там у нас театр 118-й був.

А там так, як ідете, то театр наліво, тут такий тут закопаний рів, *feet*-ів 30, а тут двері до ресторану, а ззаду є кокса піч і залізна дорога. Він до мене каже, я тобі дам кусок хліба, ти за мною, я піду туди, каже, а ти там іди ззаду і, каже, я вийду, тоді ми з тобою підемо у ресторан. Я мала дев'ять років і я кажу, як Бог дав мені здоров'я – він мене би з'їв. А я тоді взяла той хліб і дивлюся – там гора, тут гора, нікого нема, думаю, чого він поза... Як я назад, я там бігла, прийшла до хати, ще в цього Шалімова ховався, під козлом – він туди. Він каже, що з тобою, що з тобою?

Кажу: нічого. Я вратувалася з того місця – на другий день ми пішли знову в магазин просити хліба, а брат і каже: «Марія, іде той дядько».

Я за двері сховалася, а там також ще мої ноги видно. Він взяв той хліб, вийшов надвір, прийшов назад, а я стою за дверьми і в щилину дивлюся. Я кажу, як Бог мене врятував.

Тоді пішла в магазин – там хліба нема. Люди в черзі стоять в 12-й годині ночі, ми маленькі стояли, а мужчини стоять, кажуть, ти тут не стояла, впихають нас і прийду додому плачу, нема хліба і брата. Ішли по тому, по смітниках, де комуністи їли, викидали лущиння, зимою, там риб'я головка. Ми принесем, не миємо, нічого, а Донбас – такі печі, що ви, як тут ото *grill* називається в Америці – тут залізо, а тут ви палите, так ми кімнати ogrівали. Отак не мили, нічого. Нагрію зверху, їли, як звіри. Я недавно, я там біля того такий грубий лежак – нащо я попала в нього, чого я сиділа ноччю, я вже сама зімліла, я не пам'ятаю, тільки пам'ятаю, так уже не рухалася.

Магазин відкрили, а там порожньо – хліба нема. Люди пруться, скільки я в черзі стояла, кажу, яке моє щастя було в молоді літа. Я така була талантовита до співу, до танців, до науки, але відібрали все. Ну, слава Богові, в Америці я ходила шість років в вечірню школу. Мій чоловік мав сім кляс школи – допоміг мені то писати, читати по-своєму краще. Сьогодні мої доньки дві дуже грамотні, а я осталася собі так малограмотна, сказати. Слава Богу, читати, писати все розумію, все книжки виписую, газети виписую з Канади, так що мені помагає, я не можу без того бути, а мушу знати, що в світі робиться.

Пит.: А що Вам відомо про такі магазини, торгсини, чи то в вас було на Донбасі?

Від.: Ага! Це торгсини бували то ті в Москві, в Ленінграді там, по великих містах, Донбас таке там, шахта, шахтарі, що колись люди приїжджали, бо на Донбасі одна шахта називається навіть «Шмід», то не є українське, то є німецьке; прив тій шахті була колись, а я їх зроду не бачила ті торгсини. У нас ще пісню співали: «Разве тебе, Мурка, не была житуха, разве тебе не хватало барахла, раньше ты носила платье из торгсина, а тепер ты носишь драные кашоши», то ж қацапська пісня. Я ніколи не забуду, це вже я 44 роки з дому, їй Богу, тоді той, а я їх не бачила, навіть в нас маленькі такі жидівські магазини й один ресторан був там, де ми були, магазин, то на горілку продавали, тоді так один довгий, що там взуття продавали – я завжди ходила в чергу; то я сестрі, мама забирає, а я плачу. Я не мала в що взутися, в що вдітися – я плакала, мені соромно, я не могла вийти в театр, тоді я була в молодшого брата чотири роки. Я його брала жакет надівала й ішла до театру, а в нас до театру не

пускали до 16-ти років, так що ми не могли в такому, хотіла так. Брати корову пасли, а я в радгоспі робила, пізніше тоді в шахті робила, після шахти знову в радгоспі, а тоді вже війна застала.

Пит.: А де був радгосп?

Від.: Прошу?

Пит.: Де був радгосп?

Від.: У тому в Донбасі, отам, отам і села є великі там – радгоспи, це називаються колишні багаті хутори, а, значить, уже радгосп, бо то є менші, а колгоспи – це є села. І там три кілометри я кожний день пішки ходила.

Пит.: А родина?

Від.: А родина там, значить, у Донбасі там у тому, де померли сестри. Тато робив також у шахті, мама робила там, прибирала. На ту шахту, там також заходять, як тут називаються, той *waiting room*, почекальня, там де йдуть то в шахту, то. Тут шахти американські – наші шахти зовсім інакші. В нас нагору, наприклад, то навод є ціла міля чи два під сподом, а як пускається таким *elevator*-ом, а тут якимось шахта прямо йде, то тут її й копають, то йнакше зовсім шахти. Мама там робила, а брати корову пасли, сестра також у шахті робила. Я ще маю десь покалічену тут шию і палець. Як ви покалічите, то будете мати шрам на життя. А так лопату, вугілля йшли сюди, а я взяла лопату й так тут довбаю щось, і так урізала, й тут порода мене вдарила.

Я тільки заробляла 60, 120 рублів на місяць і получала тільки два рази на місяць, а хліб коштував півтора рубля буханка, а тоді як я робила в радгоспі, то вже помідори там були, огірки, капуста, буряк, морква, то восени – ми вже там їли. Хліба з дому візьму, помідори, чи солі, чи цукру – ото наше було все життя там. Мені добре було. Мені добре, і нічого я не бачила там.

Пит.: То вже в якому віці Ви працювали?

Від.: А це до 40-го, до 41-го року. Це я почала робити від 34-го року – мені було 12 років. Послали мене в лісовицтво робити, а то дошки складати. Один раз один вар'ят, дурна, сюди складаю на гори, мені то все подають – чи мені платили, чи де я була, а що робила, спитайте – я нічого не знаю – хто мене туди поставив, чого мене послали робити. А пізніше я ще пішла в школу в 36-му році, вдома ходила до голодівки, тоді в 36-му році ще пішла в школу, тоді після школи, може, років 15 було, 16 – пішла робити я вже в шахту. Тоді поробила два роки, я хотіла йти додому, більше грошей, а тато вже дістав язву шлунку і каже: «Ти хочеш жити, то будь нагорі, де ти є».

То я тоді покинула зовсім шахту, пішла в радгосп робити в село – три кілометри від нас. Таке моє життя було.

Пит.: Ну Ви оповідали про це, як той дядько хотів Вас зловити.

Від.: Я, і він прийшов до нас, шукає, шукає, не найде мене. Брат каже: приїде дядько.

І він три рази прийшов, одне око мав, крутиться, вертиться і гляне, відійде і прийде, а я стою ззаду й труслюся тако, і пізніше я його не бачила вже. Тоді вже в 34-му році, а десь уже в березні, в квітні стали давати хліба – ми підем з братами – стою-стою – нема хліба – прийдемо, плачемо, ну нема хліба. А тоді вже ми стаємо в чергу – нас тут троє – три буханки принесли. Пішли на другий раз, стали в чергу – іще буханки

принесли, пішли третій раз, ще буханки, то вже дев'ять буханок, мама каже, це, певно, дітки, вже хліб буде. А ця маленька Віра, що півроку була вмерла, так мама підуть в чергу стояти, а вже ж вона не їсть, нічого, ні пелюшки нема чим замотати, не знаю. Я сиділа так на підлозі і положу маленьку подушку й мою сестру так катаю. Я сама засну, повертаюсь, а моя сестра догори ногами й на підлозі. Я скоро на мої ноги положу, знову катаю, катаю й знову встану. Боже, що я намучалася бідна. І та дитина й так умерла бідна. Нічого не було доброго, нічого я не бачила доброго. Життя пройшло; тільки робити там. Мама казала, каже, колись був такий час, каже, ми все мали, все, але, каже, прийшли такі люди, забрали в нас усе, самі не мають і ми не маємо.

Кажу: «Та що з того, що ви мали, я не маю».

Так я мамі казала. Кажу, налупили дітей, – а мама каже: «Боже, Боже, чекай, ти замуж підеш, узнаєш, як є».

– Я не буду йти заміж.

Плакала, нарікала, а тоді писала мамі, щоб мама вибачила за ті мої слова, що я їй казала. Я мала 18 років, не було 17 і то обід давали, добре, що ми робили, інакше зраня й до вечора робили, то давали обід і я мусила в друге місто їхати, і я не маю чоботів, то одна жінка позичила чоботи й ми поїхали – то нас той радгосп віз. У нас возчики та є хлопці молоді, такі як ти. Що мені було 17 років, хлопцям також по 17, 18. На віз – ми поїхали, там говорять, називаються стахановці; знаєш, що за стахановці? Ті робочі то кричать: «Работай больше, давай, бо премию достанешь».

Під шию достане премію. Так, а ми молоді! Нам дали картоплі, і ложку, дали нам котлету, дали кусок хліба й горілки. Я ту горілку в 18 років перший раз попробували. Більше ні в рот, і казала, не буду брати і не брала. Аж уже в 47-му, 48-му році по війні десь у нас у таборі було трошки, то я попробувала. Я сказала: «Це я?»

Я не знала, що то горілка людині так робить. Я собі: то це я? То горілка так робить? А я ще на то шклянку налила горілки. Там не було коли хлопцям, дівчатам гуляти, як тут у Америці – мають усе, *my God*, там не було ні *television*-а, ні годинника, ні радіо – нічого не мали. І так робили з рана до вечора – не питали, що нам заплатять, коли заплатять, скільки заплатять. Роби, закрив рот, іди додому. Відкриєш рот, підеш, як у нас називали, в ту «чорну ворону». То чорне авто – забирає людей у в'язницю. Називається «чорна ворона», як то, то похоронне заведення, тільки велике, а то «чорна ворона» – вікон немає, кажуть: «Без вікон, без дверей, повна хата звірей».

Вони там людей наберуть, забирають уночі, й ніхто не знає, де хто дівся. То всі мовчали – страшно.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, як то відбувалося в 37-му, 38-му році арести?

Від.: Так, так. Я пам'ятаю дуже добре. Мого хрещеного батька забрали.

Пит.: За що?

Від.: Бог знає. Забрали, забрали ночю та і сліду не стало. А моєї подруги Дуні забрали тата й брата, і мого тата брали на допит також, але тата забрали. Цілу ніч мама каже: «Поцілуйте, може, тата більше й не зобачите». А ми поцілуємо, а коло 4-ї рано та в одній кімнаті ми жили, тато стукнув, мама каже, слава Богу, тато вдома. А тоді, значить, тіх людей

забрали – вони ніколи не вернулися. Одна жінка ще, значить, вона з наших країн, але в Донбасі також була. Вона була сердита на нас, бо чого тато остався живий, а її чоловіка й сина забрали? Ми не винуваті. Абсолютно. Тато й мама кажуть: «Що ти?» Каже: «Я нічого не казав, я казав все так, як було». Тоді ще два хлопців, один називався Олексій, а другий Дмитро, ще мене любив, такий чорнявий. Гарні хлопці були, всі дівчата, *my God*. Його тата забрали. У Дмитра тата забрали і в Олексія тата забрали. І тоді я ще одного хлопця мала в Донбасі, він був з Києва, Іван Молотобоець – його тата в 37-му році забрали – такий гарний ще вночі. Війна – тут бомби летять, літаки, а він показує мамину фотографію, татину, сестри. Каже, поїде в село Васильки, де це Чорнобиль тепер, каже, село Васильки таке гарне місто, Марія, будеш любити, каже, мама буде тебе любити. Кажу: «Боже мій, я тебе ще не знаю».

І той, і він оповідає, показує, фотографії, тоді, значить, як уже німці ось-ось уже прийшли і забрали всіх накупі. Я прийшла до рудника, а вони забрали на купу, і пізніше він приїхав на закути, а ми отой радгосп, але я вже пішла то де ми жили, він мою адресу не знав. Каже, перед того надієвся, каже, коня мав, шинелю, чоботи і віз. Каже, як приїхав, питає всіх, де я є – ніхто мою адресу не знає. Я там робила – мені ніхто не писав що до чого. Так робили, пішли додому та на тім і кінець. Каже: «Передайте Марії останній привіт, – каже, – я їду, – каже, – до свого села Васильки».

Я по сьогоднішній день його так дуже гарно... Хлопець був чемний такий, дуже чемний, гарний. Така моя доля.

Пит.: То його батька забрали й Вашого хрещеного?

Від.: Його батька забрали, так. Мого хрещеного батька забрали, мою подругу Дусю, вона вісім кілометрів від нас, її тата й брата забрали. Дмитра, значить, і Олексія так забрали, страшно. Забирали; я вже мала 16, 17 років, в 38-му було 16, 37-й, *ja*, 16, 17 років. Це я дуже добре знаю.

Пит.: А що люди, що Ви про то думали, що?

Від.: Ми не знаємо. Люди там боялися один другому говорити. Те саме одні греки були біля нас жили. Їх було п'ятеро дівчат і один хлопець, то їхнього тата також забрали, то ми те бачили. Уже війна прийшла, все і ніхто не вернувся. А тепер ми знаємо, де вони є. Ми не знали, де вони були. Тепер ми бачимо, де вони викопані, де вони по парках, потім в садках, по тих гулянках. Люди не стали – ніхто не шукає, ніхто не знає, що каже, де він жив. Тепер ми знаємо – там нічого не знали. Ми не бачим, коли їх – вони вночі забирають. Вночі забирає і вночі все роблять – ніхто не знає, що робиться. Це, як мого тата, бідного, питали, а він каже, та я нічого не знаю. Люди сердилися на тата, що тато остався, а тих позабирали. Я все думаю, як вони голодували, а все ж таки, думаю, я маю тата й маму. Вони відповідають, шукають, щоб нам їсти, ми самі. А другі, де бачите, як ось Дмитро остався без тата, Олексій і другі дівчата осталися без тата. Дуся, друга Дуся, що тато і брат помер з голоду однієї Дусі, а другої тато й брата теж забрали. Я собі думаю, я все ж такі добре, що мені тато й мама є.

Пит.: А ті, що їх забрали, чи то були розкуркулені, чи..?

Від.: Я навіть не знаю, відкіля вони були, бо в Донбасі ви не знаєте хто. Люди тікали від всіх сусід. Ви знали, вони не скажуть.

Пит.: То люди про це не питали?

Від.: Вони люди не говорили; ну, ми діти, дівчора була, то, значить, разом росли. Наприклад, будинок. В будинку один коридор, у коридорі двоє родин. А син тут, а тоді знову той самий будинок, знову той коридор – одна родина направо, друга наліво. Тоді так само з тієї сторони коридор – одна родина, з тієї сторони теж коридор – родина, так було це колись, так називали кацапи «общезитие», що люди приїжджали на заробітки й там чоловіки спали. А тоді, як нас, значить, біда туди запхала, то родинами ми жили. Не було добре. Ніколи я не забуду, я скільки кожний вечір молюся Богові, щоб та проклята комуна зникла, здохла. Не знаю, чи коли тому буде кінець, уже не дочекаюся.

Пит.: Щось не видно.

Від.: *Ja*, щось не видно, що буде. Тяжко. І так серце буде при смерті, що Бог мене не врятував, щоб побачити моїх сестер, братів, племінників, племінниць. Не знаю, що буде.

Пит.: Дякую за розмову.

Від.: Дуже дякую тобі.

Інтерв'ю ЛНБ1

Анонімний оповідач, столяр, народився 1906 р. у селі Мурафа Краснокутського району Харківської області, виріс у маєтку поміщика Івана Павловича Харитоненка на 120 десятин, де працював оповідачів батько. Прихильно відгукується про Харитоненка. Працював на військовому будівництві на початку 1930-х рр. Подає інформацію про переслідування куркулів; у серпні 1933 р. він відвіз у Котлас тітку дружини, яка хотіла поїхати до свого висланого чоловіка, бо шанси вижити в рідному селі були невеликі й влада намірялася знищити її. Стверджує, що в Росії голоду не було. Оповідач ледве зміг урятувати від голоду своїх дружину і дитину: принісши їм поїсти, він побачив, що вони на якийсь час осліпли від чогось, що з'їли раніше. Мати, брати й сестри оповідача померли. Також розповідає про ставлення до голодних селян у Харкові, на них влаштовували міліцейські облави по вівторках та вивозили в лісопосадки; переповідає історію свого товариша, який утік із могильної ями. За оцінкою оповідача, близько 70 % населення його села померло під час голоду. [...] Називає тіток і дядьків, 12 оповідачевих родичів померли від голоду.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Прошу Вас почати.

Відповідь: Я народився на Харківщині, в селі Мурахва, Наталіївка, де я виростав у маєтку поміщика Івана Павловича Харитоненка¹, який мав садибу 120 десятин, із садом і лісом, уключаючи господарство великої величини, як скотарство, молочні ферми, овцеводство та конні заводи з шести конюшень – маточний, верхівний, виїздний, родовний, і роз'їздний та манеж для робітників для навчання рисаків молодих, породи англійської. Були наїздники і кучера, а що торкається робітничого персоналу, то багато сотнів було. Це був великий господар-поміщик, який мав і церкву з позолоченим дахом, дзвіницю, яка містила в собі 12, до 13 дзвонів, де голівний дзвін був у три аршини шириною. Він мав 22 цукроварні та 11 гуралень, цебто спиртові заводи. Та в самих Сумах мав таке саме при садибі, а в 13-му році він помер, залишивши дружину Віру Андріївну і сина Павла Івановича.

Я був шкільного віку, співав у церковному хорі, який обрала Віра Андріївна із диригентом – 82 хлопчики. Нас привозили щонеділі в церкву до Наталіївки з Мурахви, на службу Божу, а звідтіля привозили. А скільки там було всього, як фіги, оранжереї, фазанихи, а в лісі кози й олені.

¹ Село Мурафа Краснокутського району Харківської області. Наталіївка – садиба Харитоненків. І донині так іноді називають село Володимирівка, що знаходиться поряд із Мурафою. У розповіді йдеться про Харитоненка Павла Івановича (1853–1914) – цукрозаводчика, благодійника, мецената. У 1899 р. отримав спадкове дворянство, керувався гаслом свого дворянського герба «Трудом возвеличуюсь». За заповітом батька (Іван Герасимович помер у 1891 р.), відкрив і забезпечив капіталом шпиталь для бідних у Нижній Сироватці; у Сумах збудував (1896) і утримував на власні кошти дитячу лікарню св. Зінаїди, пожертвував дачу «Лефицька стінка» та 1,5 млн крб для заснування Кадетського корпусу (1899), фінансував будівництво Троїцького собору (1901–1914). Після його смерті залишилася дружина Віра Андріївна та син Іван Павлович, які після революції емігрували відповідно до Італії та до Франції.

Це все комуністи загарбали, Москва. Дзвіницю розвалили, бо золото забрали. А Євангелію з золотими палітурками, вага троє пудів, забрала так само Москва. Я мав тоді вісім років, бо не брали, як менші, а лише по 13 років. Мені й тепер кой-коли лише присниться моє юнацьке життя. А коли, доживши я свого віку, то одружився в 30-му році, то я зазнав горя і мук, коли прийшло в нас дитя, яке є зараз у Канаді, на ім'я Анастасія, яка має свою родину – чоловіка і четверо синів. Їй вже 57 років. А чому так? Комуністична влада несправедлива, не зазіхала на мою спеціальність та відкликали до парової мельниці робити трансмісію для маслобойні, де проробивши шість тижнів, знову відкликали до міста Харкова для будови военстрою, як спеціалістів, де мені оплачено було за шість тижнів продукцією – мукою суржаною. Потім було не лише мене одного, а навіть всіх багато спеціалістів – каменщиків, штукотурів, потім теслярів, столярів, по спеціальностях. Це було 8 травня, у розгорівшу голодівку. Я всеціло задумувався, як там моя є родина, бо то від Харкова 95 кілометрів. Праця не була мені до голови, коли родина десь з голоду вмирала. Був у мене побратим, який працював писарем у канцелярії коменданта военстрою. Він дав коменданту, яка три місяці, як одружився, і мали дитину, де в нього не було у квартирі меблів. Йому мій побратим порадив, щоби я поробив йому меблі, бо в місті дорого коштувало. То він відкликав у канцелярію і говорив мені:

– Потрібний стіл до писання і потім шафу та етажерку і стіл кухонний. Чи ви зробите мені оце, що я сказав?

– А чим це робити? Інструменти вдома в мене.

То комендант говорить:

– Якщо ж робите, то я дам відпустку на шість днів.

А мій побратим говорить:

– Та цей зробиць, бо він моєму батькові зробив буфет для продажі спиртних напитків.

То комендант сказав: «Робіть».

А я прошу грошей на проїзд, білета. То він мені дав 45 карбованців, де я враз пішов до хлібного магазину і натрапив на знайомого, кажучи: поможи мені купити хліба і відвезти трамваем до станції Південий вокзал – а це й було зроблено. А до станції Водяної є село мені 13 кілометрів, куди привіз візник, де вона коштувала на чорному ринку 25 карбованців. То коли привіз знайомий, знесли *suitcase*-и до моєї хати, то увійшовши в хату, сидить моя дружина і мала дочка. Я говорю: «Добрий день вам». То дружина говорить: «Ми тебе не бачимо». Я говорю: «Що з вами?»

Вона говорить: «Та ми не бачимо, бо ми є голодні і нам люди порадили натовкти рижикової половини і макухи, траву мішати, берестового листа звареного. То ми і наїлися і посліпли. То поведи нас на свіже повітря, може, прозримо».

Та я прикопав те все, що вони з'їли, а сам, відпочивши, знову в Харків по хліб і знову привіз, а коли б не вернувся, то таку поживу, яку вони споживали, я б був при постройці того будівництва, а родина померла би з голоду. А запитавши дружину: «Чи давно бачила сусідку Мелашку?»

Вона говорить: «Ії Іван зарубав і посолив та й з'їв, а десь хтось доказав, то він є в в'язниці, а те все закопали».

І багато таких випадків було. І щодо тварин, то по селах їх не стало, бо голодний люд все поїв, чим би рятуватися від такого голоду, де мені прийшло до голови спитати. Та спитав за свою рідну маму: як там вони єсть і братик Василь та сестра Марійка?

То дружина відповіла мені, що я ходила і носила кислій капусті і хлібних патики, то мама сказала, що оце з'їм і, мабуть, уже не будемо бачитися, бо я вмру, бо нема що їсти, а коли я пішов на подвір'я батька, то мені сказали сусіди, що маму поховали он там, у бур'яні, і брата та сестри. Повели, показали, де це є – ні могили, ні хреста, і не було нічого, лише три могильні ями. А коли я запитав сусіда: «А чи домовину зробив хто-небудь?»

Сусід відказав:

– Із чого її робити? Ми, – говоре, – позагортали у шмаття і позакопували, а хреста побоюлися ставити, бо нас порухують ворогами народу.

А якого? Мабуть, комуністичного.

Я схилив голову і заплакав та й пішов, знаючи, що коли скажу, що моя рідня вмирає з голоду, то мене відразу виженуть з воєнстрою й я потім також помру з голоду, то я мовчав і, стуливши зуби, і ротом лише хлипав з жалю, що як то є, що сина взяли в військову будівельну службу, а рідня – рідна мати і брати та сестри з голоду вмирають. А батько зійшов із свого двору десь світ за очі, а ще родина моєї дружини вимерла з голоду, бо була заможного походження. То хто був молодшого віку, то позасилали в Сибір, місто Котлас під Архангельським, де ріка є Двина і Вичегда. Там я особисто був, коли, повернувшись з воєнстрою міста Харкова, і був у мене свіжий документ, то я відбув терчасть, то у нас була тітка моєї дружини Орина з трьома дітьми, малими дітьми, а чоловік висланий в Котлас, а тут голод страшний переживаємо, де один яничар-комуніст на ім'я Оврам, не давав родині жити на білому світі, де сказав, що я не буду активістом, коли цю родину не знищу, що мені донесла моя тітка. То я пішов та й сказав: «Тьотю, пакуйтеся – одежу, яку маєте».

То вона мені відказала: та в нас забрали все активісти, ми що маємо – тільки на собі, то й усе.

Я говорю, що я під'їду підводою в 4-й годині ранку і ми від'їдемо до Харкова через станцію Водяна, щоб так виповнити свій обов'язок. Від'їхав, за чотири дні достигли станцію Пінюг¹ через В'ятку. То там за сім кілометрів і Котлас². То там я зустрів скільки духовенства з міста Києва – всі єпископи та священники, ходячи з сокиркою і просячи: «Дайте їсти, бо дуже голодні, а ми вам щось зробимо».

Ну, суть такого порядку: по приказу НКВД – не давати духовенству нічого, а хто не виконає приказу – лишається продпайка, бо Котлас–Сибір

¹ Пінюг – нині смт у Пілосинівському районі Кіровської області Російської Федерації. Залізнична станція на лінії Кіров – Котлас, за 242 км на північний захід від обласного центру. Пінюг було утворено в 1895 р. при будівництві залізниці В'ятка – Котлас.

² Котлас – місто в Архангельській області, за 594 км на південний схід від Архангельська, на правому березі річки Північна Двина. Виник у 1890 р. як селище на кінцевій зупинці залізничної гілки В'ятка – Котлас, річковий порт із перевалки вантажів, переважно лісу.

перед Архангельським. То я, пробувши три дні, надивився, як духовенство страждало, то під потяг падало, щоб голову відрізало колесами, а потяг приходив звечора і стояв ніч, а в 6-й годині ранку відходив з Котласа через Пінюг станцію. Наш рідний дядько був туди засланий, як п'ятипроцентовий куркуль¹. Ну, я віднайшов його і вручив йому родину, яку привіз – дружина і троє діток малих, бо на Україні страшний голод, а там хоч працював хто, то жили хоч сухою рибкою та один фунт хліба на день і то виживали, а по відбутті п'ять років повернувся в своє село і не надовго, бо знову заарештували і вислали до Новосибірського, де там осліп і був налитий водою. То привезли непрацьоздатного каліку, де і помер. Ну, я міг повернутися лише, що я мав посвідку, де відбув тримісячний період служби військової, як невійськовозобов'язаного, а на будіванні як спеціаліст. А тепер змінилася курява в 41-му році – Німеччина напала на Советський Союз, де в 42-му році ми виїхали в евакуації в Німеччину, завезли нас потягами від станції Вінниці і до Мюнхену. У Мюнхені заколот, Мюнхен окупували аліанти, то ми враз усі *Ost* рушили на амбасаду комуністів при Воренгавзі. То залишилося десь півмилі, як нас зустріли верховні на конях американські військові й давай розганяти кіньми. Я ніс великий плакат із партнером, а бачучи, що на нас наїжджає верховий, то ми кинули йому плакат на голову, де й завис на голові, а ми утекли. Ми, де нас було більше, як до тисячі осіб, і всіх розігнали, комуністи стали в спокої, а тепер що вони виробляють, де є заворушення, то робить тільки Москва. Хочу згадати про наше життя при комунізмі. У період до воєнного часу я працював на будівельній фабриці як столяра, отримував продпайок на родину мізерний, а родина була з п'яти осіб, то я отримував грошей 350 рублів за місяць, а борошна коштував один пуд 140 рублів, то що можна купити ще, крім хліба і м'яса, і кіло коштувало 35 карбованців, а на п'ять осіб далеко не заживеш у раю комунізму. І це було в час до війни і вже після 32-го й 33-го років, а голод і недоїдання не вибувало з хати. Наприклад, масляні харчі, як олія рижикова, це була найдешевша продукція, але коли хочеш, то зроби із бревна, якесь довжиною один метр і товщиною 26 сантиметрів на квадрат, то видовбай діру навскрізь і потім роби клини великі та роби олію, щоби було що їсти за комуністичного раю, рай пекла. Так було, а так і тепер є. Селяни-колгоспники, як то було перед приходом наїздника-німця, то що зробили для колгосп советські партизани при

¹ Ідеться про поділ розкуркулених селян на три категорії за мірою покарання (за постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи по ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації»). Сам термін «пятипроцентовий», як і «чотирипроцентовий», «трипроцентовий», з'явився через те, що у згаданій постанові наголошувалося на тому, що кількість куркульських господарств коливається від 3% до 5%. Судячи з розповіді, дядько опитуваного належав до другої категорії – він був засланий, а не поміщений у концтабір. Однак поділ опитуваним куркулів на три види (вживані терміни: «пятипроцентовий», «чотирипроцентовий», «трипроцентовий») та віднесення свого дядька до «пятипроцентових», а також те, що він перебував спочатку там без родини, вказує на те, що дядько опинився у першій категорії «куркулів» – «контрреволюційному куркульському активі».

уборці жнивових робіт, мов щоби на полі видно було, де буде іти чужинецьке військо, то із колгоспів звели снопи і наскиртували величезні стоги десь, можливо, по дві тисячі снопів. А коли німецьке військо було недалеко, то партизани-комуністи однієї ночі всі стоги попалили, то дотла, щоби нікому не зосталося хліба, що був у стогах. Отакі добродії комуністичні є для свого народу, які, очевидно, що хотіли, щоби український нарід вимер знову з голоду, устроений партизанами. І це пережили. Ну, що торкалося голоду, зокрема в 33-му році, де селяни ішли, хто здужував, до міста Харкова, щоби добути кусок хліба. Ось був на очах так званий Мусій Горяників. Бачучи, що з корови не проживеш, то він продав корову, а пішов на станцію Водяну, щоби їхати до Харкова. І поїхав, а приїхавши, в окурат попав під облаву, яку робили з зброєю, в руках і вибирали селян, щоби не купували хліба, де і спіймали Мусія і кинули до вантажного авта, а тоді відвели через Холодну Гору, де звели масово в ями, які покопали зарані, й вкидали. Ну, Мусій був іще ж напівживий, а вдома залишив троє дітей і дружину. То коли кидали до авта, то він котився, щоб не бути на середині, а коли привезли до ями, то скинули, то він підлазив, щоби не бути на споді, а коли авто розгрузили і уїхали, то Мусій зволік труп на труп і ще виліз з ями та і втік з міста Холодна Гора. А підкупив трохи хліба, де його люди направили, то привіз мовчки, аж пізніше розказав близьким сусідам своїм, як то його вкидали у яму і як він втік, що не донесуть комуністам. То я знав той випадок, ну, хоч я й мовчав, то був у військовій формі. Ох. То комуністи не чіпали, а хтось із цивільних, то виловлювали і зволікали та згонили до трамвайної будки і замикали, бо щоб було, і напівживі, так було, що на тиждень робили дві або три облави, бо люди голодні думали зрятуватися в місті Харкові, й там облави ловили, і виганяли, й викидали. Ото таке було.

Пит.: Так що в мене є цілий ряд питань щодо цього, що Ви читали, що я хочу Вам задати. Ви кажете, що Ви народилися на...

Від.: На Харківщині.

Пит.: На маєтку поміщиків Харитоненків. Чи Ваші батьки працювали на..?

Від.: Так. Мій батько працював там також.

Пит.: У поміщика?

Від.: Так.

Пит.: А ким він був?

Від.: Тесляром.

Пит.: Так що Ваша родина жила з того заробітку.

Від.: Із заробітку.

Пит.: Чи Харитоненки втримували, скажім, будинки для своїх робітників?

Від.: Утримували, втримували. Там було 120 десятин землі, втримували. Там і церква своя була.

Пит.: Школа?

Від.: Школи не було, до школи возили до нас, у наше село Мурахва. А церква була, бо там багато було в самого Харитоненка, самих мужчин-лакеїв було 72 лакея, а вже там жінок-лакейш, я вже не знаю, скільки там було їх.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: У 1906 році.

Пит.: Яке Ваше наставлення до поміщиків, до Харитоненків?

Від.: Було я жив там, як у раю. Жили люди добре. Він нам поставив у нашому селі Мурахва, поставив церкву велику і зробив школу двохповерхову. Так що він не щитався, що, значить, він утратиться, а наші люди в нього багато робили, а він їм відплачував, а тоді для своєї пам'яті, щоб його люди згадували, то він зробив і церкву, і школу. І ото з тієї Наталіївки возили дітей до школи.

Пит.: Я хотів ще Вас запитати щодо Харитоненків. Як це сталося, що Ваш батько там знайшов роботу?

Від.: У Харитоненка?

Пит.: Так.

Від.: Бо там будували будинок. Будинок будувався величезний. В тому будинку було 74 кімнат. І були кімнати всякого роду – і дзеркальні, і підлога дзеркальна, і дзеркало, і кругом стіни дзеркальні. То дуже розкішний будинок був і батько там робив, бо батько був добрий тесляр.

Пит.: А скільки було дітей в Вашій родині? Братів і сестер?

Від.: Було восьмеро дітей і батько й мати.

Пит.: І вже ніхто з вас не став господарем, селянином? Значить, вже ви всі працювали по спеціальностях.

Від.: Ні. Ніхто не був, ніхто не був. Я весь час працював на вихідництві, на проізводстві.

Пит.: А чи це в вас в роді було, що тесляри, чи Ваш батько перший?

Від.: Ні, багато, багато було.

Пит.: Значить, вже довший час так водилося?

Від.: Мій батько був як старший, як бригадир.

Пит.: А я кажу, чи Ваш батько народився на тому маєтку, чи він з села?

Від.: Ні. Ні, він не там народився. Він народився в Мурахві, тільки їх було в батька три брати, то найстарший брат оженився, а цих повигоняв, другого брата вигнав і мого батька вигнав. То мій батько пішов тоді вже шукати працю собі сам.

Пит.: А в якому віці Ви почали працювати самі?

Від.: Мені було вже 18 років, як я почав сам працювати, а до цього я ото в Харитоненці співав у церкві.

Пит.: Ви згадували. А що Ви пам'ятаєте про революцію?

Від.: Як революцію, як я там був, я її дуже добре знаю. У нас тоді як перейшло, так не дай, Боже! Тоді стільки тих було голів. То ж були і Родзянко, і був цей Махно, і був цей Корнілов, Керенський, Катерина була, жінка була Катерина головою, свою армію мала також. О, і то, які приходять – і гроші свої дають, свої роблять, ті викидають, а другі дають.

Пит.: А кого люди підтримували?

Від.: Боялися.

Пит.: Боялися?

Від.: Боялися. Ніхто не хотів, щоби комуністи були, ніхто не хотів. Аж, як було в 21-му році, як той головатий Ленін явився й він зробив, значить, ото революцію й він хотів, щоб перевернути владу. І він провів мітінг такий. Я вже його там не був на мітінгу, не бачив, а тільки бачив кіно показували, советське кіно показували. Я бачив, як його одна єврейка-жінка підстрелила на тому мітінгу і вона підстрелила сюди

його. Вона хотіла в голову, але рука здрожала і вона сюди дала. А там ще був його тілоохороник, Василів звався, то вона втікала, і він її вхватував і її тоді кинув об забор, і ухватили, тоді вже прибігли ще такі комуністи і її ухватили. А тоді Ленін сказав, що, каже, ви ту жінку пустіть, вона, каже, не винувата, бо то, каже, її жеребок випав мене вбити¹.

Ото таке було.

Пит.: А хто це знищив маєток Харитоненків, чи то місцеві люди, чи приїжджі, що зграбували?

Від.: Комуністи, комуністи. Комуністи, то з Харкова все. В Харків усе забрали.

Пит.: Значить, це не були старі люди?

Від.: Ні, ні, ні. Місцеві туди ні. Були одного разу, значить, рискнули, їх три чоловіки, вони не разом, а той тоді, а той тоді рискнули, але їх половили і постріляли. Постріляли вже, як ті прийшли, армія цього кадета. І тоді кадети постріляли. А зібрали сходу до сільради і на сходці викликали: такий, такий, такий, і тоді відвели і десь постріляли.

Пит.: А чи в вас щось знали про Петлюру?

Від.: Про Петлюру? Про Петлюру знали, знали. Також було скрізь розкидані афіші тощо; то знали, про Петлюру знали.

Пит.: А Ви нікого не підтримували?

Від.: Петлюру?

Пит.: Чи Ваші підтримували Петлюру?

Від.: Петлюру підтримували наші, але що ж тепер вийшло, це у 37-му році, після голодівки вже? Вибрали всіх людей тих, хто був у Петлюри замішаний. Вибрали і на Соловки позасилали, ото таке.

Пит.: А Ви казали, що Ваша дружина з заможної родини?

Від.: Так, із заможної.

Пит.: А скільки землі було в Вашого тестя?

Від.: У тестя? Та їх було аж шість братів, то в тестя було чотири десятин, чотири гектарів.

Пит.: А їх розкуркулювали?

Від.: Розкуркулювали, так.

Пит.: А з яких людей складався партійний апарат у Вашому селі? Значить, сільська рада і так далі? Що то були за люди?

Від.: Тільки з комуністів.

Пит.: Але місцеві, значить, селяни?

Від.: Ні. Голова сільради, його прислали з міста, з міста Арнаута, а ті остатальні люди, то місцеві були: там секретар, то діловод, то ще конторщик, то ці, значить, були місцеві. А тих – тільки, значить, такі – або комсомолец, або кандидат партії, отакі.

Пит.: Чи існувала ворожнеча внутрі села?

Від.: О, було; ворожнеча була. То в нас більш, як заганяли в колгоспи, то жінки, як захватили жінки – що попало: граблі, вилки, лопати і били

¹ Ідеться про замах на життя Леніна 30 серпня 1918 р., після якого розпочався нічим не прикритий «червоний терор». Замах за традицією вважається справою рук члена партії соціалістів-революціонерів Фанні Каплан. Однак історики цей факт не вважають обґрунтовано доведеним. Після замаху з'явилися чутки, що Каплан не була страчена, а буцімто помилувана за особистою вказівкою Леніна. Саме про це говорить і наш оповідач. Однак ці чутки так і залишилися чутками.

комуністів. Було це, бо то нечиста сила явилася. То тільки сказати комуністи, а то я ж кажу, нечиста сила. То не послано від Бога, а від диявола.

Пит.: А які були наслідки того, що баби напали на комуністів? Чи їх покарали, чи..?

Від.: Кой-яку зловили, то покарали – давали шість місяців примусової праці, а ті розбіглися, то, значить, усіх не половили, бо як зловили, то карали.

Пит.: Значить, Ви весь цей час працювали на будівництві?

Від.: Так, на будові.

Пит.: І Ви ніколи не займалися сільськогосподарством?

Від.: Ні, ні.

Пит.: Чи до Вашого села приїжджали агітатори, пропагандисти з других міст?

Від.: Було, було. Приїжджали, а потім як стали церкви закривати, то так само було. Та двоє дівчат прийшли на ту фабрику, де я працював, то двоє дівчат прийшли. Вони прийшли ночю, але вони хто знає, де ночували, а тоді, знаю, на ранок сюди явилися й явилися так, щоб їх ніхто не впізнав, а вони з другого села, це ж далеко. Бо їм що зробили? Вони голосували, щоб церкву закрити, а хлопці молоді їх вечером зловили й тоді взяли та сорочки позагортали на голові, а тут написали: «Церква закрита, а це відкрита», – і повипускали. І вони не могли розв'язатися, бо й руки пов'язані і на голові це все зав'язане, та тоді аж уже люди йшли та порозв'язували, так вони з села й повтікали та в наше село, і хтось доніс та й в нас те зробили. Було.

Пит.: То коли в вас закрили церкву?

Від.: У 31-му році, розвалили церкву Миколаївську, яка була ще козацька церква, а ту, що Харитоненко построїв, то ту в 34-му, після голодівки розвалили.

Пит.: Чи люди спротивлялися тому?

Від.: А хто що скаже? Боялися всі, то комуністи. То так – люди йдуть до церкви на Великдень, ідуть до церкви вечером до Вечерні, а вони в школі включають радіо і кричить радіо на все село, і грає музика, і кричить радіо, значить, проти церкви. То витворяли, то страшно було дивитися, що вони виробляли.

Пит.: Чи Ви могли би описати розкуркулювання Вашого тестя, як то виглядало?

Від.: Воно виглядало отак. Хотіли його зловити і розкуркулити, але, значить, я вже, як був робітник, то я від нього ночю забрав багато койчого на квартиру, де я жив на ренті, я туди забрав. А він тоді, значить, його хотіли зловити, то він утік. Утік і десь аж за тим, десь за Водяною станцією в маєтку, там пристав до праці й воду возив. Це, як водовоз, значить, ніхто його не питає хто, що він такий, що воно таке. Він від розкуркулювання він утік, але це все в нього забрали: забрали дошки, він хотів будувати нову хату, забрали, залізо забрали таке цинкове, і тоді забрали дошки, залізо і матеріял, з якого він хотів будувати, бо в нас будували не з *two-by-four*-ів, а в нас будували таке втовшки, таке ввишки дерево товсте, то дуб, і вони це все забрали. Забрали й поробили для комуністів, поробили для комуністичних дітей діт'ясла із цього матеріялу. То забирали. А був у нього ото кінь і корова була,

то на корову накинули заготовку м'яса 65 кілограм, дай хоч здохни сьогодні, а коня в колгосп забрав, не дали йому... а він утік.

Пит.: Ви, здається, сказали про тестя, що він був п'ятипроцентним кулаком, чи як?

Від.: То був жінчин дядько.

Пит.: А що цей термін значить – п'ятипроцентний?

Від.: Це значить, як стали розкуркулювати, так вишукували, хто найбагатіше жив. І отих вишукували і ставили, що це п'ятипроцентний, а як трохи бідніший – тоді ставили чотири проценти, чотирьохпроцентний і до третьопроцентного розкуркулювали, як і третьопроцентний, а ці п'ятипроцентні – це чого його поставили, що він багато жив, а тоді купив собі трактор і купив машину-молотарку велику і снопов'язалку, і ото за це причепилися, поставили п'ятипроцентний і вислали його.

Пит.: Чи Ви були в селі в той час, коли активісти забирали хліб у людей? Чи Ви були на селі?

Від.: Був я в селі, мені соромно й сказати, як? Я ж був робітником, жив на ренті. Вони прийшли до мене, активісти. І вони як забирають? Прийшли до мене, вони знають, що я робітник, але вони прийшли й кажуть, що ти переховуєш розкуркулений хліб.

Ну, я не був вдома, а жінка була. Вона каже: та шукайте, де ж у нас той хліб? Ми ж, каже, тільки користуємося пайком, що чоловік отримує. Як дають півтора фунта муки на п'ять душ, ото ми тим і користуємося. А вони кажуть: «Ні, ми не повіримо».

Полізли на чердак і буравок, той, що дим іде із хати, а в нас так дим іде, а тоді ще коліном, так вони оце все й розкидали, там, де дим іде, шукали хліба. То ж доварили люди. Хіба ж хліб в диму буде? Та він ж прокоптиться, не годиться нікуди.

Пит.: А хто це так шукав, чи то були селяни?

Від.: Та ті активісти, активісти.

Пит.: Місцеві чи з міста?

Від.: Місцеві. То була комуністами зорганізована бригада, і то та бригада носила палки. Палка була в два *yard*-и вишиною і молоток. І то, значить, по садибі ходять і тою палкою ширяють і молотком б'ють, чи не закопав був де хліба, шукали. Ото так вишукували той хліб. Ховали були люди, бо бачуть, що забирають, то ховали, думали, а може, спасуся, може, спасуся. Але як знайшли, то зразу ж на висилку висилали за це, що він заховав собі хліба.

Пит.: Якими способами люди ховали хліб?

Від.: Якими способами? Було так, що бочка є, то вони насипали в бочку і тоді закупоре ту бочку зовсім, і тоді яму викопав, і туди соломи накладе, і тоді на соломі в яму бочку покладе, і ото закидає. Ото так ховали. Інакше не ховали, тільки ото в бочки.

Пит.: А Ви оповідали про те, як Ви зробили велику подорож до В'ятки, до Котласа?

Від.: Це, значить, того, що цього, п'ятипроцентного, жінці активіст не давав жити, він хотів, щоб, значить, вона померла. Бо то ж голодовка. То він і сказав, що не я буду активістом, як я тебе не знищу.

То він, значить, так. Вона затопе, варить дітям їжу, а він десь сидить, а тоді сидить, сидить, бачить, що вже дим перестає йти, він тоді прибігає і бере те, що вона зварила, він бере і висипає геть, а дітям не дава їсти. Ото так, такі були люди. А як прийшли німці, то він отруївся, він собі викопав окоп, щоб як будуть стріляти, щоб його не вбито, а в окопі тоді взяв та й отруївся. Що він випив? Хто зна, а отруївся.

Пит.: Боявся помсти, чи що?

Від.: Боявся, щоб його не покарали.

Пит.: А під час цієї подорожі, чи Ви бачили, чи в Росії був голод у той час?

Від.: Не було.

Пит.: Не було?

Від.: Не було. Я приїхав до В'ятки і аж здивувався, що в В'ятці базар величезний і на тому базарі чого хочеш, то *market* такий був, і там, що хоч купити і все дешево. І корова, у нас корова коштувала 1200–1300, а в В'ятці я побачив – 450 рублів, або 500 рублів сама перша корова, а то 300 рублів, 350, отакі корови були. У Росії зовсім не те було, що на Україні.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, в якому місяці це було, коли Ваша подорож до В'ятки, до Котласа?

Від.: О! А це було в серпні місяці.

Пит.: В 33-му?

Від.: Так, у 33-му році, в серпні місяці.

Пит.: А Ви оповідали про це, як міліція переловлювала селян в Харкові? Чи Ви це самі бачили, чи Ви про це чули?

Від.: Бачив, бачив, на лице бачив. Навіть нас гнали в клуб, нам уже не до клубу було, а вони нас гнали в клуб, так ми бачили, що на Холодній Горі там є, значить, такий парк і повний той парк народу лежить пухлого, голодні. Це я все бачив, це на моїх очах це все було. Я тільки боюся виявляти свого прізвища..

Пит.: Звичайно, то не треба казати.

Від.: Бо в мене там ще є другі.

Пит.: А Ви також оповідали про облаву в Харкові, як робили облави на селян?

Від.: Так, робили, робили. Ото робили, як тільки приходе понеділок, вівторок, обов'язково в вівторок о 10-й годині уже вибігають облави і де б то не було, де був магазин і там обступають і виловлюють селян, і тоді відправляють у авто, в вантажне авто, а вантажне авто везе на Холодну Гору, а там є така велика будка, де трамваї обверталися, а вони випорожнили ту будку і в ту будку ізвозили з авт, і тоді скидали і замикали їх там. Хто ще, значить, був живий, а хто, значить, уже... Але пухлі всі були, багато пухлих було. Так вони замикали, і тоді ото до другої облави, коли буде друга облава, а вони на тиждень двічі робили облаву. Як другу облаву привезли, то цю облаву, що раніш привезли, цих забирали і везли до ям, закопували, а цих сюди, і ці також тут умирають. Не пускають нікого додому, ото один Мусій, як утік, то щастя його таке було, що втік. І ще прийшли німці, то ще той Мусій жив і жив і розказував. Каже: бач, я, каже, мені пришилося, я думав, що вже я на тім світі буду, але, каже, Бог мене спас і я втік, і люди добрі там же,

каже, мене на Холодній Горі зразу побачили, що я, значить, з ями виліз і втік, люди за цим слідували.

І одна тітка гукнула до себе його, гукнула його, дала їсти і тоді направила його, де йому треба купити хліба та щоб ішов за місто, щоб у місті не являвся, бо в місті, каже, тебе знову зловлять, а за містом отам, каже, є магазинчик невеликий, купи там, каже, собі хліба і з Богом їдь.

І ото таким чином він спасся.

Пит.: А скільки зарплати Ви получали під час голодівки?

Від.: Під час голодівки? Під час голодівки, то було так. Я не получав дуже багато, а получав так: 280, 300 рублів, а то вже після голодівки, то вже мені дали 350 рублів.

Пит.: А скільки хліб коштував?

Від.: 140 рублів один пуд.

Пит.: А скільки коштував за нормальних часів?

Від.: Нормальних? Як нормально купувати, то нормально купував, значить, 85 копійок пуд, по державній ціні.

Пит.: А тоді 150?

Від.: Так ніхто ж не купить, бо ніхто не продасть. А на чорному ринку, то 140 рублів.

Пит.: Пуд чи кілограм?

Від.: Пуд, цебто, по-нашому, це, значить, один пуд 16 кілограм.

Пит.: А державна ціна була 80.

Від.: Вісімдесят копійок.

Пит.: Ви також описували Мюнхен під час алянтської окупації і казали, що Ви несли плакат?

Від.: Так.

Пит.: Що було на тому плакаті написано?

Від.: До советської амбасаді ми несли, то комуністам гостинець несли, і там написано було проти комунізму, але хто-то вже направив, що американське військо на конях вирушило і прямо на нас і кой-кого там поранили кінями, а я ішов передній, то я, значить, кинув плакат і втік собі геть, бо бачив, що це вже біда буде.

Пит.: Значить, люди думали напасти на советів?

Від.: Думали на советську амбасаду, значить, прийти і там вимагати слободу: «Дайте нам слободу!»

Що вже вони скажуть, а щоб, значить, потребувати слободу.

Пит.: А щодо облави, Ви казали, що чогось у вівторок обов'язково облава? Чому це було в вівторок?

Від.: То в Харкові – за хлібом, то в вівторок.

Пит.: А чого в вівторок?

Від.: Того, що люди в неділю їдуть у Харків, неділя й понеділок, а в вівторок люди харківські тоді вже понабирали хліба в магазинах, а хліб тоді вже є по магазинах, то люди, значить, ото забігають і купують, у кого гроші є. Але ж вони, значить, прислідили, що в вівторок багато наплив людей є, так вони ото робили облаву.

Пит.: Чи Ви хотіли би що-небудь додати до цього?

Від.: Та що я можу додати? Я можу тільки сказати, що моєї дружини п'ять дядьків, ще крім того, що я йому родину відвіз, п'ять дядьків забрали, повисилали і по сьогоднішній день нема.

Пит.: А скільки було жертв у Вашій родині?

Від.: У кого?

Пит.: Скільки було жертв голоду в Вашій родині?

Від.: О, з голоду? З голоду. У моїй родині було троє рідних, а то, значить, дядьки були, то дядьків, то 12 душ із голоду.

Пит.: Чи Ви могли б сказати приблизно, яка частина Вашого села вимерла з голоду?

Від.: Та вимерла з голоду частина так що, мабуть, процентів 70, вимерла, це з голоду, а тоді вже, як трохи люди відлягали, бо то їли усе: і тварин їли, і собак їли, й кішок їли, і навіть і своїх дітей жінки їли, а тоді вже, як, значить, пережили це, як уже став хліб, жито стало поспівати, то люди ходили на поле і рвали це жито, не дивилися, чи там уб'ють, чи не вб'ють комуністи, а, значить, рвали жито, додому приносили і тоді в ступі товкли, і ото їли, і так повиживали. А то якби ще не поспів той хліб, то, може, процентів 10 осталося б, а то трохи люди відлигали вже тоді. Уже тоді не стали на Харків їздити, не стали їсти що попало, а я ж кажу, що моя дружина наїлася й посліпли. Добре, що я нагодився та хліба привіз. Та й хліба, вже як люди голодують, то не можна було хліба багато їсти, тільки один півфунта за один поїздок з'їсти й більш не їсти, та холодної води випити, а більш нічого не їсти, тільки хліба й холодної води. То так днів три треба, а тоді вже можна добавляти. Ото так.

Пит.: Ага. Ну то я Вам щиро дякую.

Від.: *Okay. All right.*

Інтерв'ю ЛН62

Панас Діловський, народився 21 серпня 1912 р. у селі Олександрівка Новотроїцького району сучасної Херсонської області. Близько 1922 р. родина добровільно переселилася й отримала землю поблизу залізничної станції і міста Новоолексіївка Генічеського району Херсонської області. Оповідач описує працівників і стосунки в Новоолексіївській МТС. У 1932 р. оповідачового вітчима вислали в Сибір за відкриту відмову вступити до колгоспу, він провів там 7 років. Під час голоду ніхто з найближчих родичів оповідача не помер, але загинули родичі в Олександрівці. В цьому селі померли 10–25 % населення і лежали тіла, бо не було кому їх поховати. У селі Новодмитрівка, де жила родина дружини, селяни підпалили колгоспну стайню, щоб дістати конини. В Новоолексіївці оповідач бачив мертві тіла, зокрема селян, які прийшли на залізничну станцію і померли там. Оповідач подає портрети кількох переконаних комуністів, у тому числі одного активіста, який під час голоду говорив, що люди лише «труднощі переживають». Подає також інформацію про революцію, чистки 1937 р. на флоті і Другу світову війну.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я та прізвище.

Відповідь: Панас Діловський.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: В 1912 році, 21 серпня.

Пит.: А в якій місцевості?

Від.: Село Олександрівка¹.

Пит.: А якого району, області?

Від.: Може, там міняється район, знаєте. Тоді воно було Дніпропетровської області, і потім Запорізької – розукрупнення було, чи щось таке. Ну, можна писати Дніпропетровської області, бо то більш при мені, то там ще була Дніпропетровська. Тоді воно міняється. Отже, а район був тоді Новотроїцький.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Селяни.

Пит.: Чи пам'ятаєте...

Від.: Хліборобством.

Пит.: Чи пам'ятаєте, скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Село Олександрівка, це де я родився, але в 21-му році ми з села з того виїхали. Значить, виїхало щось 30 чи 40, 42 родини, я думаю, до станції Новоолексіївка. Там були землі якісь державні, чи щось таке, і там, значить, поселилися. То я вже там ріс і так інше, коли був 21-й, 22-й рахуйте, мені 10 років тоді було. Отже, як ми з села виїхали. Але родичі там, діди, і тітки, і все, то в тому селі були весь час. То до родичів їздили – там коси, чи щось таке, то їздили туди, а отже. Так. Ну, щось ще там.

Пит.: Але чи пам'ятаєте, скільки землі було в вас в Новоолексіївці?

Від.: У Новоолексіївці в нас було... Тоді «відруба» там давали. Не знаєте, що таке «відруба»? І то по селах і такі, що були: там пару десятин, там

¹ Нині село Олександрівка Новотроїцького району Херсонської області.

пару десятин, там пару. А тут, коли це вже нові поселення, то їм дали «відруб». Значить, у нас було щось 12 чи щось десятин. 10-12 десятин, не більше. А ще це там: сіяти пшеницю й пасти скотину і все, то, значить, один кусок такий.

Пит.: Це Новоолексіївська станція, то також на Дніпропетровщині чи то далі?

Від.: На Дніпропетровщині.

Пит.: А скільки дітей було в Вашій родині при тій системі?

Від.: У нашій родині? Значить, зараз є там три сестри і один брат. А то вмерло, майбуть, четверо.

Пит.: Під час голодівки?

Від.: Ні. То років багато. Поперед мене була Ганя і Василь. Померли малими. То я найстарший остався. А тоді народилася дівчина Ганя. Ганя її назвали так, як ту сестру, що померла. Я думаю, Вам це потрібне? Бо я батька рідного зовсім не знаю, тільки з фотокарточки бачив його. Я родився 12-го року, а його – в 14-му війна почалася, Перша світова війна – то його, як забрали, і він ніколи не вернувся. Я на фотокарточці разів два чи три бачив. А Криштифор Буркат, Христофор, значить, правильно по-російському, то Криштифор він, як вернувся – він вернувся живий з війни – але дві доньки, двоє чи троє, двоє було дітей і жінка, померли. Тоді багато людей померло – тиф був тоді. Медичинської допомоги майже ніякої не було. Отже, він приїхав додому – ні жінки, ні дітей не застав. То він – то вже батьки розказували пізніше – прийшов до матері й каже: «Я згубив жінку і двоє дітей, а ти – чоловіка. Зійдемося й будемо жити».

То Ганя і я – Діловські, а вже та Параска, Марійка і Іван, то це, значить, мати в нас одна, а батько – цей другий. Це ми, я думаю, що там не треба уточняти аж так.

Пит.: Ні. Це важливо знати про членство родини і так далі, щоб знати, які були жертви під час голоду.

Від.: У нашій родині ніхто не вмер. Я кажу, що то були з одного села 42 двори, чи щось таке, виселені, то люди один за одним стояли за якийсь двір. Але батько, цей вітчим, то його в 32-му році забрали, і він був 7 років на Сибірі, на каторзі, то матері давали працю в колгоспі крадькома. Там за свинями вона ходила і ще десь. Ну, деколи вузлик – щось принесе: давали чи, може, крали в свиней, я не знаю. То дива не було в той час. То мої дві сестри, ці менші – Маруся і Паша (Параска) – то вони вже пухли. І Ганя вже опухла – пухнути почала, але, що більше трохи ходила – щось там матері pomoже. А ці вже дві, то так у коридорі сиділи в куточку і то пухли. І так там якась одежина була, то прикриті. То прийдеш, то вони по очах бачать, чи приніс щось їсти, чи ні. Навіть не гляну, опустил голову, то вони вже розуміють, що нема нічого. Я був, як щепка, худий, і брат. Тільки вуха отакі стирчали. Ну він там бігав – матері помагав, десь поросят пасти, чи щось таке, то він уже там. І так ми випхалися всі живі. Отаке. Це наша родина. Але в селі, де я родився, мамина сестра Горпина. Отже, вона вийшла заміж за вдівця. В його було двоє дітей: Ганя й Лисавета. А тоді вони прижили двоє дітей: хлопець, дівчина Віра і хлопець. То я, коли трохи зібралися десь,

чи мені мати дасть якогось вузлика, де жменю пшона якогось чи щось. І я ходив туди в те село два рази. То я, другий раз як прийшов, то тітка вже не вставала, дід помер, дядько помер, а ті дві дівчини, то в їх родичі були по першій жінці, то вони десь їх розіпхали, то вони живі осталися, я не бачив їх після того. А Віра ця сидить на вікні і, як дід старий, заросша, тільки очима отак і дивиться, і нічого не говорить. Я їй навіть дав щось їсти – вона взяла, і так. Але тоді я пішов до дядька до свого, значить, по матері на старий двір. Він оставався сам там. То я його не застав. Став розпитувати, знайшов. Він уже збирався, покинув хату, все, десь утікти. Ну, і коли я його знайшов, я з ним поговорив, то він каже, що вночі чи щось там, піде. Значить, він навідується туди до сестри, до тітки моєї, то він цю Віру віднесе, там десь цей дитячий приют був. Значить, там її десь оставити. І ця Віра осталася жива. Отаке. А в селі Олександрівці тітка померла з хлопцем, так як я казав, що я її не застав. Дядько той – Сергій – менший материн брат, цей ще – нема, а тоді появився у нас на станції. Пам'ятаю, що пішов десь там робив, у якомусь, совхоз якийсь там організувався, чи щось, і приніс трибуху з корови, чи щось таке є. Добрий вузол приніс. Пам'ятаю, як він об'ївся, думали, що вмере. Але тоді це велика підтримка була. Мати то взяла і нам по кусочку дасть, і то була підтримка. Ну, то я вже більший був. Я два рази хотів їхати в світ за очі. Проїду дві, три станції зайцем. Не знав я, що робити. І ніде права такого не... вже... Питають, звіряться в сільуправі, «батько репресований». То цей Буркат. Зробили з його ворога народу і політика. А він хрестиком розписувався. Господарі там були. Ну, жили. То казали, що в тому селі що найменше 10–15%, а може, й 25% людей вимерло з голоду. В селі Олександрівці. Як я був останній раз у тітки, я вже казав, і я йшов додому, не додому, до дядька, а воно по вулиці їде підвода, двоє чи троє коней, здається. Виносять діда Порицького, такий – я його знав, бо на тій вулиці ми ж жили тоді, як жили ще в селі. А мені 10 років було, як ми звідти вибралися. Він помер з голоду. А він ще не вмер. Його несуть, а він живий ще. Ну, і хтось там каже: «Та нащо ж ви, нехай би дійшов».

– Ну, – каже, – він вже ж і ночі не переживе, а завтра другий раз сюди коней я гнати.

І тоді коні худі були і люди худі. І поклали із цими.

Пит.: А хто ці трупи збирав?

Від.: То була сільрада, командири села. І там був в тому селі. То село, здається, було розбите на два колгоспи, чи щось таке. То, значить, голова колгоспу, очевидно, і голова сільради. Вони, очевидно, у контакті були і посилали час від часу збирати ті трупи. Але зимою, то навіть на вулиці валялися трупи. Ніхто не брав... Це розказували. А я сам бачив тут на станції Новоолексіївці: люди прийдуть із села – на потяг зайцем їхати кудись безкоштовно. Хто поїхав, а хто – ні. Багато вмирало прямо на станції на пероні. Ну, то їх підтягували під тони – земля мерзла, то навіть не закопували спочатку. Та то страшне було. Страшне. Це тут, а потім я чув там села якісь, то були такі села, оточені солдатами чи енкаведистами, і нікого зі села не пускали і в село нікого не пускали.

То, казали, що вмирали до ноги. А потім був такий Іван Багрянний¹, може, чули, був такий письменник український. Він помер. То в якійсь брошурі чи в якійсь у його книжці є описане одне село, як воно було оточене і як там вимерли люди до ноги.

Пит.: Ви не пам'ятаєте, які це села були?

Від.: Я не пам'ятаю. Не пам'ятаю, бо як тут я книжку ту читав... Ви то читали?

Пит.: В той час Ви про це не чули?

Від.: Ні, ні.

Пит.: Пізніше?

Від.: То, знаєте, село, то багато не чуеш. Кругом села, знаєте, там, де родичі є, або щось таке, знайомі, куди їздилося чи що. Це місто Генічеськ таке, 12 кілометрів, здається, то від залізної дороги, що йде Москва–Севастополь–Симферопіль, на Крим туди – а то такий рукав 15–12 кілометрів. Це район, районне містечко в цій місцевості – Генічеськ, то люди туди йшли, там риболовство дуже розвинене. Але в ті часи, то ні вонючої, ні свіжої, ні вонючої риби – смердючої – не достанеш. Але люди йшли туди. Я був весною вже там, дайми тепло, то такі, що вже рачки лазять або не ворухнуться... І з дітьми були... То збирають гнилу рибу, що можна в рот упхати, те їдять. Та то страшно, то не можна висловити, що бачив.

Пит.: Що то були за люди в партійному апараті, в сільраді, скажім, у вас?

Від.: Ну, бачите, а люди, як люди там. І будете розуміти, а тут взагалі американці, то вони кажуть так: «А чого вони перебрали, а чого Ви це?»

А... Членів партії вербують, тобто зазивають. Комсомольська організація, скажем, це значить піонери, потім жовтенята називаються, по-українськи висловлюючись. Піонери і комсомольці, а з комсомольців тоді люди продвигаються в кандидати партії, а з кандидатів партії – в члени партії. Але отак у районах, то ті районні енкаведисти, значить, директиву, їздили і вербували по селах людей. Чи заслужив він бути членом партії, чи кандидатів більше було. Отже, то якесь трохи ніби привілеїв дається. Але, фактично, цих людей використовували грабити села, розумієте. Наприклад, у нашій місцевості, то був Варавва такий. Він із села Громово², а чи Воскресенка, я вже забуваю. Громово, здається. То від нас десь кілометрів, може, 50–60. Але він був на нашій станції. Це швидка така людина. При німцях він був – скидав передо мною шапку. Але я йому сказав, кажу: «Знаєш що..?»

¹ Багрянний (Лозов'ягін) Іван Павлович (1906–1963) – український письменник, публіцист, політичний діяч. 16 квітня 1932 р. заарештований і після 11 місяців ув'язнення засуджений на 5 років. У 1938 р. заарештований знову. 1940 р. у зв'язку з тяжкою хворобою легенів звільнений. Під час німецької окупації жив в Охтирці, працював редактором газети «Голос Охтирщини». В 1943 р. виїхав до Галичини, де взяв участь у створенні Української Головної визвольної ради. Написав роман «Звіролови» (1944, перевидано в 1946–1947 рр. під назвою «Тигролови»), після війни постійно проживав у місті Ульм. В еміграції займався громадсько-політичною та журналістською діяльністю, залишив низку визначних творів: романи «Сад Гетсиманський» (1950), «Буйний вітер» (1957), «Людина біжить над прірвою» (1965).

² Ідеться про села Громівка та Воскресенка Новотроїцького району Херсонської області.

Бо він багато шкоди людям наробив; я колись був, як учився, то у відпустку літом, то я робив у колгоспі. Мене дали помічником до конюха: як посильного, знаєте – молодий хлопець. То він приїхав у колгосп і каже, щоб я їхав до сільради, розсильним там був, чи що. Я кажу, що я цілу ніч робив, я мушу відпочити. А він мене на руки й в тачанку. Ну, привезли мене в ту сільраду насильно. Але я не робив. Я там погризся, то другі люди кажуть: та відпусти.

Там найшли кого другого, чи щось таке. То я його при німцях зустрів, а він шапку скидає передо мною. Але він, як побачив, що люди з голоду мруть, і то навіть партійці є, що були кандидати, пухлі від голоду. Але він фанатик такий, що, мовляв, труднощі переживаємо, і терпить. Голодує і того квитка цілує партійного.

Пит.: Значить, він в то вірив?

Від.: *Ja.* Він у то вірив. Були такі темні люди. Ви ж розумієте. І цей Варавва десь дівся, притих, а тоді зовсім десь притих, але тих, що виконували це, то уряд, очевидно, розпорядився, декількох їх арештував. А тоді Сталін кричав, що «головокружение» – так виражалось воно – «от успехов коллективизации», щоб трохи припинили: уже вимордували мільйони людей з голоду¹. І той притих. Приходив вибачатися де перед ким, кого під його командою грабили по селах. А до нас Репецький приходив. Батько був проти, а він у батька грубу розвалив – то пшеницю мішок забрав. То при німцях я зустрів одного разу – скидає шапку. Я кажу: слухай. У флоті служив на підводних човнах чотири роки. Я кажу, не ти?

– Ми – українці – мусимо бути разом. Чи ворогуєм між собою чи ні, а коли треба боротися з людьми, що окуповують нашу батьківщину, тоді ми єдині єсть. Я тебе покараю зараз. Це, фактично, не я покараю, а німецька влада моїми руками, бо ми під німцями тепер. Отже, я тебе не хочу, щоб німці тебе повісили, чи щось таке. Живи!

А він кається, колись заходив та перепрошував людей, кого колись обдирав.

Пит.: А за що він так вчепився за Вашого вітчима, що «враг народа?» Чи то не він?

Від.: Його Буркат прізвище. Мое Діловський. Через те я служив у флоті. Я не зв'язаний з ним. То дуже довга історія, бо я з флоти пішов на торпедну фабрику, і тоді, коли вже пахло війною – Другою світовою – то вони рознюхали, і коли визвали в відділ найма і звільнення з роботи там, то мені просто сказали:

– Ну, то твій вітчим, але не той батько, що зробив тебе, а той, що хлібом тебе викормив. Тебе вітчим викормив хлібом.

Ну, значить, їм треба було мене прибрати з фабрики, бо то вже війною пахло, ще й не можна було й говорити навіть за це. Але директива, очевидно – там НКВД і таке інше – то вони знали, що війною пахне. Тоді багато людей позвільняли. Робилася якась пертурбація. І, значить, я вилетів звідтіля, але я, значить, казав, що нехай жінка живе тут,

¹ Сталінська стаття «Головокружение от успехов» опублікована у газеті «Правда» 2 березня 1930 р., формально була спрямована проти «перегинів» колективізації. Голодомору на той час ще не було.

то він – голова наймає й звільнення на роботу – то він мені сказав так: «Ти вже сюди ніколи не вернешся».

Бо я був засуджений на рік.

– Ти вже сюди ніколи не вернешся.

Бо я був засуджений на рік.

– Ти вже сюди ніколи не вернешся. Жінка хай іде до батьків. Ситуація така.

А тоді, коли мене звідтіля хотіли направити на Сталінград, де проти німців совети зробили найбільший опорний пункт – Сталінград. Ну, то я через знайомих достав там інші папери, і цей напрям на Сталінград. То я на Сталінград не їхав – я їхав прямо додому. Попадаюся, значить, капут. А доїду додому, то буду живий. І в Москві вкрали в мене гаманець. Виморений я, задрімав десь, я не знаю. Там босяки такі, що з рота витягнуть. Але коли я став там звирятися, і то слід ніби надибав, але пішов в убиральню: в убиральні лежить. Значить, була капля грошей, то забрано, але документи всі лежать. Я взяв їх. Ну, значить, напряду. Я добився додому і ховався ще майже місяць – 22 чи 24 днів. Я там ховався, бо я не з'явився нігде реєструватися, бо я не маю права. Дослідять – направлений на Сталінград у документах. Я не можу показуватися. Ну, там свої все села і так інші, то я завжди знав, де, коли за мною дивляться, коли шукають, що там за мене говорять. Але вже таке було, що й партійці там і поліція повтікають десь в районне місто, там, де могли вони тікати далі – сідати на пароплав на якийсь. То вони розпитували, то, очевидно, якби я попався, їм, то очки поставили б – пристрелили б або що-небудь. І ось, одного разу, я йду з станції Сальково¹, там маленька станція така, але там жив мій тесть і теща. Це я йду з села, де тесть і теща і моя жінка родилися. Але вони виїхали з того села. А цей Звідзан – голова поліції станції Новоолексіївка², де я жив, їде бідаркою на коні. І якраз він піднімається вгору – могила там, велика така могила в нас – але це то там дороги земляні. Дощ пішов, і їздити тяжко. Зрештою так: я йду, а він їде, і майже на тій могилі зустрічаємося. І я, значить, поздоровкався гарно. Він став прикурювати, ніби, щоб, значить, їде на вітер. Дивитися на мене. Ну, Звіздар. Я знаю. Бачу, що нічого не тронув. І я, коли він скрився, заїжджав там за півкілометра в якесь маленьке поселите. То мені пізніше розказували цю історію, що він там говорив про мене, і таке інше. Але я, коли він скрився, то я не на станцію Сальково пішов, а пішов на посьолок, де я жив, Привілля³ називали. І там сестра моя жила. І от, значить, я виплутався з того, ховався, мені кажуть: ти не дуже його бійся, якщо один на один, бо він боїться, щоб ти йому очки не вставив.

І про мене пустили там поголоску, що в мене двоє пістолів. Я взагалі не люблю тих речей. Ну, то, може, забагато говорю?

¹ Сальково – невеличка залізнична станція на південь від Новоолексіївки, Генічеський район, Херсонська область.

² Залізнична станція Новоолексіївка знаходиться перед півостровом Чонгар, оточеним з усіх боків озером Сиваш. Нині – Генічеський район, Херсонська область.

³ Тепер – село Привілля Каланчацького району Херсонської області.

Пит.: Ні. Я ще маю кілька питань. А за що так на Вашого вітчима напали в 32-му році? Які були конфлікти?

Від.: Це тоді, як була колективізація масова. Він сказав там, чи на зборах, чи десь. Я не такий старий був. Каже: бо то треба було подавати заяву, щоб прийняли в колгосп.

А він каже, що – він розписувався хрестиком – він каже: я буду робити по 10, по 20, – здорова людина така була, що це з ним сили, – але я, каже, не розпишуся. Він хрестиком розписувався.

– Я хрестика не розпишуся. Хрестика не поставлю, що я хочу йти. Я буду робити яку завгодно роботу і по скільки хочете годин на день.

Оце за те його на сім років запакували. І коли він вернувся, то вже тоді там Ягода ¹. Ягода тоді був, а тоді став Єжов ², то там, значить, він прийшов додому. А я приїхав в останній, чи в другій, в останній, а думаю. Я дослужував у флоті. Я приїхав додому, бо все рівно цей Кристофор Буркат...

Пит.: То він був з німців?

Від.: Ні.

Пит.: Українець?

Від.: Українець. По-українському розмовляв. Буркат, якесь прізвище, скоріше, чи італійське, чи щось таке. Але, значить, то з діда, з прадіда, то українці.

Пит.: А як Ви виростили, чи Ви що-небудь чули від старших людей про революцію, про отаманів, про таке?

Від.: *Ja*, але таки слухи, наприклад, колись, як я чув, як мій вітчим і сусід – Крук (Круковський,) але в нас Крук називали. Він подібний... Кузьма. Той трохи грамотенький був. То вони говорили. Каже: треба було слухати Петлюри, то не було б цього.

Отже, значить, таке можна було чути. І можна було таке чути, щоб не було махновщини. Знаєте, хто такий Махно? Батько Махно. То гуляйпільський одірвиголова, дуже добрий організатор був, і він ганяв по степах, ганяв усі гарні люди. Але ж, то, значить, так називають махновщина – всі ті, що не належали до центральної армії. Треба було триматися Петлюри всім цім. Там було двоє Марусь. Мали свої армії. Ганяли, боролися дуже. Дві Марусі, Зубко, Зелений, Глива – щось сім чи вісім. То найсміливіший, найсильніший між ними то був цей Махно – батько Махно, так називали.

¹ Ягода (Іегуда) Генріх Григорович (Гіршович) (1891–1938) – перший нарком внутрішніх справ СРСР (з липня 1934 р., до того часу не існувало такого союзного наркомату). У 1931–1932 рр. займався організацією каторжних робіт в'язнів на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. На XVII з'їзді ВКП(б) (січень 1934 р.) обраний членом ЦВК СРСР. Серією наказів і розпоряджень (зокрема, наказом від 26 січня 1935 р. про реорганізацію тюремного режиму, розпорядженнями про максимальне посилення вимогливості до співробітників) перетворив своє відомство на винятково ефективну машину насильства. Створив всеохоплюючий репресивний апарат, що став досконалим знаряддям тоталітарної системи. У вересні 1936 р. Ягоду спочатку було переведено на посаду наркома пошти й телеграфу, а у квітні 1937 р. заарештовано. Під час процесу «правотроцькістського блоку» (2–13 березня 1938 р.) Ягоду разом із Бухаріним, Риковим та іншими засуджено до розстрілу.

² Єжов Микола Іванович був наркомом внутрішніх справ у 1936–1938 рр.

Пит.: Ви чули які-небудь анекдоти про нього чи про других отаманів?

Від.: То треба збиратися з думками, знаєте. Багато анекдотів про них.

Пит.: Подумайте.

Від.: Про Петлюру анекдот. Не можу зібратися з думками.

Пит.: Може, пізніше, як будете пам'ятати, то скажете. А як було з школою у Вашому селі, чи на тій станції?

Від.: Школа була. Коли ми приїхали, туди, як переїжджали, то їм там школу побудували.

Пит.: А яка?

Від.: Земляна була, але чимала і стояла біля вигону. Отже, була школа. Кімната там, чи дві, для вчительки, для вчителів були. Отже, то ходили туди старші, значить, ну, й діти. А я вже в перерослих рахувався, чи щось таке. Зрештою, школа була. Але там якоїсь семирічки чи щось, то не давали, не було. Вже, коли випхались діти, то в третю, четверту класу чи що; це пізніше вже навіть було, то ходили на станцію Новоолексіївку. То, може, півкілометра, чи навіть того нема, не було. То там була школа постійна, камінна школа з давніх-давен. Отже, то ходили туди в основному. А я, то ходив в селі, то я ходив рік чи два, не пам'ятаю. А тут була така вчителька – Серафима Яківна Козленко. То я і Ванька Ріпінський, товариш мій – з одного року ми були обидва. Там і другі були, але той Ріпінський, коли походив тут, то став ходити на станцію. Там щось платити треба було комусь, чи помагали йому, чи щось таке, вже позабувалося. Ну, і тоді він мені каже. А я, крім того, що я ходив у школу, я читав багато. Я й тепер з книжкою не розстаюся ніколи.

Пит.: А що Ви читали спочатку? Що Вас цікавило?

Від.: Я кажу, що Біблію, то я, може, четверту частину напам'ять зараз знаю. Я читав дуже багато. І плакав. І на коліна ставав, це саме, як поставиться то тепер, як згадаю. Ну, і читаю другі, «Кобзаря». У нас «Кобзар» був, хоч і мати неграмотна була, але «Кобзар» був. Від дядька Епіфана, чи щось таке, як той помер. «Кобзар» був. Я «Кобзаря» читав і деякі книжки, як доставав, то я читав. Я любив читати. Але це трохи в дому не дуже долюблювали: «А! Начитався!»

Як щось я стану казати, що я знаю, чи не знаю. Ну, і тоді Ванька цей Ріпінський каже: буду їхати, пробувати екзамен здати, підготовча група в кооперативний технікум – набирають студентів.

Дві групи, чи щось таке, мали набирати. Я розказав те вчительці. Ванька каже: ти їдь зі мною, попробуй.

То я кажу: то ти на станцію в школу вже ходив рік чи два. Що ж я? – Е, попробувати. То недалеко – 15 кілометрів чи 12.

Я розказав Серафимі Яківній – вчительці. А вона каже: «Я буду тебе через літо, скільки зможу тобі...»

Ну, але я вчився добре. Ну, скажем, математик, то цей мій товариш найліпший в нас. І тоді, як уже в технікумі були кооперативному, то він був перший. Ходив перший рік, а до нього приходили рishати задачі з другого, з третього курсу. Математика це йому була нічого. Та як мене підготували, так я й поїхав. Документи, все там оформили і, значить, на екзамени. Мене прийняли. Я і просився там, і ходив,

щоб прийняли. Кажуть: «Не хватає в тебе щось трохи. Дуже розгублено».

Окау! То кажуть так: умовно, на три місяці вони мене беруть. Як я за три місяці – чи два чи три, я вже не пам'ятаю – як й підтягнуся до рівня хоч би найгірших. Але мені вдалося підтягнутися до рівня десь так аж вище середини за ті місяці. І мене затвердили студентом у цьому, в кооперативному технікумі.

Пит.: Як довго Ви там були?

Від.: Я там був, я не закінчив його, але пробув майже близько двох років, а тоді, голод коли починався страшний, я пішов на станцію їхати додому на відпуск. Чую, хтось гукає. Я подивився, а то якраз тоді арештували мого вітчима. Він поплакав, а я прибіг до вагону, а *watchman* (нічний сторож. – *Ред.*) сказав мені: що ти туди хочеш? Убирайся звідси. Тоді якраз його вели, забрали. Я приїхав додому. Отакі діла.

Пит.: А як Ви попали до флоту на підводні човни?

Від.: На підводні човни?

Пит.: Так.

Від.: Я колись у місті Сосниці¹... Зрештою, мій дядько один, то він робив у МТСу по боротьбі з шкідниками сільськогосподарських рослин. І я рік учився на те в Чернігівській області. І рахувався по документах агроном-ентофітопатолог. Тобто, ентомологія, то це мухи, черв'яки і таке інше – боровся з ними, а фітопатологія – це хвороби рослин. І це тільки воно починалося, то, значить, я це робив. І пізніше при МТСі був трохи. А флот, бачите, я казав на початку, що я Діловський. Отже, коли я пішов зі села вже в місто, став учитись там і так інше, я Діловський, скрізь Діловський. Сільраду питають: сирота?

Батька нема. Сирота. Ну, і так я йшов. Так я й у флот пішов. А тоді вже, на кінець я розказував, що кажуть, що ніби я сховав. І то вже на військовій фабриці після флоту, то мені казали: «Не той батько, що зробив, а той, що ніби я сховав».

І то вже на військовій фабриці після флоту, то мені казали: «Не той батько, що зробив, а той, що хлібом викормив».

Їм треба було позбутися мене, бо як щось би там сталося, то як начнуть там їх, то треба мені було дати, якусь кару, бо тоді, як почнуть їх трусити, то скажуть: «Ви тримали тут ворогів народу захованих».

Пит.: А що Ви можете сказати про порядки в МТС? Це дуже важлива справа.

Від.: Як?

Пит.: МТС.

Від.: МТС – це машинно-тракторна станція, якщо розшифрувати її. Там трактори й інші машини, голівне трактори. І обслуговують колгоспи. От з колгоспу там імени чийогось там з Одеси приїжджає агроном. Дивиться. Там розплановують з директивною колгоспним. Приділяють туди два трактори їм на два тижні чи на тиждень, чи що, в першу чергу треба там переорювати і таке інше. Це емтеєсівський обов'язок. А тепер при МТСі є механіки, що були роз'їзні механіки. Де щось поламалось, чи щось таке, то МТС посилає механіка, і тую там полагаджують справу.

¹ Снт Сосниця – районний центр Чернігівської області.

Отакє. Там, значить, директор МТС, ну, канцелярія, там замісник чи щось таке, і голова політвідділу. Це, значить, фактично НКВД¹. Це найстарша людина там – з ким, що схоче, то й зрєбе. Отже, при мені був такий Єфремов, так пізніше оказався «ворог народу». Коли чистка там йшла по МТСах, то його теж прибрали. Ну, звернулося на другого і так інше. Ну, оце голівне, що МТС робив. Машинно-тракторна станція. Це, значить, обслуговують колгоспи.

Пит.: Там звичайно були місцеві люди, чи..?

Від.: Місцеві. При мені, наприклад, Кузьменко був – місцевий – директор МТСу, а пізніше я його занехайного, обдертого, брудного, як *bum-a*, зустрів, коли приїжджав у відпуск із флоти. То то він каже: «Не стій зо мною і не питай навіть нічого».

– Полетів, – кажу, – значиться.

– Добре, – каже, – що тільки судити хотіли.

Значить, пізніше спився, казали, що так пропав. Але його, значить, в МТСі скинули, не було підстав засудити його на Сибір, чи щось таке, очевидно, і його тільки, значить, вигнали. Значить, ну на підставі того, що людина спилася, соціальне положення його було заслужене якесь там. Може, він помагав советську владу завойовувати, чи щось таке, чи, може, його родичі. Значить, на Сибір його не затаскали.

Пит.: Чи в тому МТСі були другі люди такі, як Ви, що діти репресованих чи самі репресовані, розкуркулєні?

Від.: Були. Але вони ховалися за якісь чужі документи. Бо я пам'ятаю, що двох звільнили, і мені казали, що хоч у них документи були – діти репресованих батьків, чи щось таке, чи розкуркулєних, чи щось таке.

Пит.: А як у Вас...

Від.: Бачите, то більше по МТСах було так: з колгоспу майже не можна було в місто піти. Десь комусь щастя вдавалося: треба було робітника якогось, чи щось таке, грамотнєнку людину, і вона з села попала, то директива, як схоче, то зробить щось. А назагал, то закон був: до колгоспу прикріплєний і баста. Не маєш права колгоспу покидати. Це рідкісний випадок там, хто з голоду, як я кажу, сказав. Ну, то більше таких, значить, що були при МТСах робили, то вони сєлюхи переважно або пройдисвіти з міста. Але сєлюхи переважно, що були з підроблєними паперами. Ну, шкоди ніякої не зробила, то людина, як робила добре,

¹ На січневому 1933 р. пленумі ЦК ВКП(б) з метою політичного зміцнення МТС і радгоспів, підвищення політичної ролі та впливу МТС і радгоспів на сєлі було прийнято рішення організувати в усіх машинно-тракторних станціях і радгоспах політвідділи. Завдання політвідділів полягало у забезпеченні політичного контролю в усіх сферах життя і праці як у самих МТС, так і у колгоспах, які вони обслуговували. Причому керівники політвідділів не підкорялися тому районному партійному комітету, де знаходилися. Вони були підлегли безпосередньо політичному сектору обласного земельного управління і призначалися чи зміщувалися з посади ЦК ВКП(б) за рекомендацією ЦК національних компартій. Керівники політвідділів МТС повинні були стежити за станом справ у РПК, оскільки вони автоматично входили до складу керівництва. Організація політвідділів МТС, незважаючи на сувору пильність у підборі кадрів, проходила швидкими темпами. Якщо станом на січень їх ще не існувало, то у квітні 1933 р. з 590 МТС 375 мали політвідділи, а на початок січня 1934 р. з 655 – 645. Одним із найважливіших методів пропаганди стає друк багатотиражних газет у політвідділах МТС. На початок 1934 р. у 524 з них були газети, причому 489 газет МТС друкувалося українською мовою, 20 російською, 6 німецькою, 1 єврейською, 3 болгарською.

то хто там до неї придивлявся, чи на роботі, чи замітає, чи щось таке. Не думали. Треба було.

Пит.: Чи Ви працювали на МТСі під час чисток, чи Ви вже були в флоті?

Від.: Я вже був у флоті. Там нам коридор дали при МТСі. Приходжу в контору, дали мені – Дикий, при МТС робив – ровера і коняку. Там, де я був, було 27 колгоспів.

Пит.: Де це було?

Від.: При станції Новоолексіївки. Це так і називався – Новоолексіївський МТС. При станції Новоолексіївки. Ну, то звідтіля я пішов. Але я призова 1935 року. Призов. Призов в армію. І я коли пішов, то в Севастополі був, перехідні комісії там тільки проходив, і так інше. І тоді я попав у Ленінград, в школу підводного плавання, ну й закінчив її. А служив у Севастополі. Торпедист я. Торпідо – то моя об'язаність, мій фах був. Дослужився старшого торпедиста. Міг остатися на зверхурочну, але було б гірше, якби я був остався, але я не люблю, як би мені там не було. Я не любив дисципліни, я дуже вільна людина.

Пит.: А як відбувалися чистки по флоті? Чи Ви пам'ятаєте, що людей перевірювали?

Від.: О, *я*. То було в 37-му році особливо. Зараз то пригадувати тяжко. Був командир бригади Василів. Зашумів. «Враг народа». Казанов, командуючий Чорноморським флотом – найвищої ранги. Теж оказався троцькистом, чи хто його знає. Ну, а значить, коло такого дерева, то там ще й овочі, і листки, і листя – то скільки там запам'ятаєш. Особливо 37-й рік у Чорноморському флоті, та й скрізь, здається, багато людей поарештували, багато, хто командував, поарештували, а «враги народу», мовляв, поховалися старі офіцери, це підроблені документи і таке інше... То все барахло, брехня.

Пит.: Чи були такі люди, що вірили в те все, що є «враги народа» і так далі?

Від.: О, більшість вірили.

Пит.: Вірили?

Від.: А що ж...

Пит.: Народ вірив, значить?

Від.: *Я*. Ніхто не скаже, що я не вірю. Це, може, два други такі, що відверті один до одного, чи родичі можуть собі подискутувати. А так ніхто не скаже, що Василів. Василів не був офіцером Білої армії. А він, чи був він, чи ні, ну вже «враг народа». Там, у цій системі – то мусите розуміти гарно так – вона не може існувати, якщо час від часу не буде отакі «пули» робити, виарештовувати тисячі, десятки тисяч людей, засилати на Сибір, об'являють, що то люди, значить, такої й такої шкоди наробили, народ засуджує. А фактично, то, якби дали завтра волю народові, то весь народ виступив би проти цієї влади і проти цієї директиви. І в селі, і в місті, бо багато в місті носять партійні квитки – робітники – а вони, щоб жити, то не той... У кожної людини є свій характер і свої порозуміння. Ну, так багато там партійців таких, що до корита краще достанеться. Ну, забагато, може, наговорили. Село Дмитрівка, там моя дружина родилася. В родині Яченків. То в цьому селі багато людей померло з голоду. Поїли – я сьогодні з нею говорив: вона мешкає у молодшої доньки в Пітсбурзі – страшний ревматизм, то я кари (авто. – *Ред.*) не маю, а вона – донька – має дві, а дружину треба возити кожний місяць раз до лікаря. Ну, то вона мешкає там. Село Дмитрівка. Колись

називалося Джимбулук¹. Очевидно, татарське старе ім'я. Бо там Джимбулук, Кишкент, Сарабулат, десь, старі назви. При советах, то їх поміняли. То вона тепер Новодмитрівка називається. Дружина моя родилася там. То вона казала, що ні одного пса – то в багатьох селах було таке – і ні одного кота не осталося. Їли люди наперебій. Там, правда, ще було й таке, що зробили пожежу в конюшні. Там коні погоріли і так інше. Нарочно розбирали те на їжу. Значить, така історія була. То Михайло, Макар, Іван, оце Василь був ще, брат Василь, четверо дітей. Одне вмерло на вулиці. Валялося, поки підібрали. А він з трьома дітьми в хаті в себе помер. Моєї жінки брат. Отаке. Ну, дядько Сергій, що я казав...

Пит.: Молодший брат?

Від.: Молодший брат матері, як побув у нас, і тоді десь дівся. Сказав: «До побачення», – матері, значить, і зник. І ми не знали, де він. Як у воду впав. Рахували більше, що десь пропав з голоду. Та ще після того, як об'ївся трибухи. Страшне було, що йому робилося. І в скорості пішов, зник десь. Так я служив у Севастополі, в флоті. Одного разу мій товариш Мішка Шаповалов – з Донбасу він – каже: «Пойдём на Крийские казармы».

Це, значить, казарма, де колись при цараті солдатські казарми були. Там школа була і так далі. Там, каже, у мене знайомі єсть. Ми півгодини звідти. Підем, підем у відпустку. Там у мене, каже, є друзі такі, що вони принесуть, навіть самі куплять.

Приходимо туди. Ну, я там поздоровився з одним, з другим – мене познайомив. Ідемо. Кругла така там багатирка – піч стоїть, а за нею ліжко стоїть. Приходим туди, а то мій дядько, той, що трибуху приносив. Він чуть не впав, а він зразу ж прикусив язика. Ну, то й почав знайомити, і тоді ми з ним зустрічаємося. І він зразу каже: ну, вибачте мені, я зараз. Він пішов до... Польський там був Олекса з того самого села. Він йому сказав і ще комусь там з наших з того самого села, що тут Панас є. Річне хрещення Афанасій, і я мрію в томусь... Афанасій, що Фанаськов тут є. Так у селі звали: не Афанасій, не Панас, а Фанасько. Ну, то він десь-то пішов там справитися. Ну, а пізніше, то той Шаповалов взнав, що то мій дядько. Бо то не можна було скривати спеціально. Може, якась підозра бути, а він комсомолец був, той Шаповалов. Але він комсомолец «липовий», біда, як кажуть, є таких багато партійців і так інше.

Пит.: Так Ваш батько, цебто Ваш дядько, переховувався, чи що?

Від.: Він тоді якісь документи ще в селі. Я ж кажу, як я ходив туди, а тітка вмерла, то тоді йому там Василь Білецький, командував ото, після півсироти там оставалася якась родина. І той Білецький, Никифор, здається, чи Василь? Я думаю, Никифор. То він був головою сільради. І він йому видав, очевидно, на свою відповідальність та й вже, що відпускається на працю в Крим там, чи я знаю. Значить, із села був у йогого дозвіл виїхати десь на працю. Таким чином він попав у флоту.

Пит.: Чи Ви маєте ще щось додати про дядька?

Від.: Ні, не маю.

Пит.: Дякую.

¹ Нині є залізнична станція Джимбулук Генічеського району Херсонської області, знаходиться в північній частині півострова Чонгар. Колишнє село Джимбулук нині має назву Новодмитрівка.

Інтерв'ю ЛН63

Отець Федір Коваленко, народився 1925 р. на хуторі поблизу села Лютенька Гадяцького району Полтавської області, один із восьми дітей селянина. Вся велика родина працювала на землі й не використовувала найману працю. Троюрідним дядьком оповідача був отаман Левко Хрестовий, який стримував прихід більшовиків у цьому районі до 1921 р. Місцевий комуністичний актив зробив сім'ю оповідача соціальними вигнаннями через їхні націоналістичні погляди. «Надлишки» землі в оповідачевого батька забрали у 1923 р., це було частиною кампанії з «розкуркулення», яку тоді здійснювали комнезами. Найстаршого брата оповідача, капітана кавалерії у петлюрівській армії, арештували у 1923 р. Оповідача на рік виключили зі школи через невдалий жарт; йому, 12-літньому хлопчику, погрожували Сибіром. Село Лютенька у 1920-х рр. мало три церкви, зокрема одну автокефальну. Церкви було зруйновано у 1930-ті рр. і відновлено під час німецької окупації. Оповідач пішов у перший клас восени 1932 р., із 32 учнів лише 14 закінчили його в червні. Решта померла від голоду, а родини кількох вислали. Оповідачева сім'я пухла від недоїдання, але вижила завдяки рибі, яку батько ловив уночі. У 1933 р. родина також вступила до колгоспу, де давали хліб (найімовірніше, під час посівної навесні). [...] Вижили ті, хто зміг сховати сушені фрукти чи картоплю; іноді харчі закопували далеко від дому, викопували вночі й так через день на другий могли щось з'їсти. Навесні люди почали їсти паростки і бруньки з дерев. Діти шукали гнізда та їли пташенят. За 25 км у Гадячі був торгсин для тих, хто мав щось коштовне. Одного чоловіка з хутора заарештували і розстріляли за те, що їв труп дружини. [...] Оповідачевого батька і брата заарештували 1937 р.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я та прізвище.

Відповідь: Я є Федір Коваленко.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: Я народився в 1925 році.

Пит.: В якій місцевості?

Від.: На Полтавщині.

Пит.: Значить, в селі?

Від.: В селі Лютенька.

Пит.: А якого району?

Від.: Гадяч, Гадяцький район.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хлібороби.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Остаточо не пам'ятаю, тому що в нас розібрали землю в 23-му році, забрали землю під комуну, і я не знаю скільки. Знаю тільки, що батьки були самі господарі, не мали нікого з робітників, а самі обробляли землю своїми власними силами. В батька була велика родина, своїми власними силами обробляли землю.

Пит.: А скільки вас було в родині?

Від.: В нас було п'ять братів, п'ять хлопців і три дочки було, три сестри, з котрих лишився я лише один живий і одна сестра на Донбасі, решти нема нікого.

Пит.: То Ви згадували комууну в Вашому селі, це значить...

Від.: Так, то нашу землю забрали під комууну, в батьків забрали землю. Не лише в моїх батьків, в тих більших селян, які мали більше землі, їм забрали в 24-му році землю і створили комууну.

Пит.: Це, значить, ще перед тим, як Ви народилися?

Від.: Ще перед тим, поки я народився.

Пит.: А вже як Ви народилися, то...

Від.: Я лише пам'ятаю голод, тому що я мав сім років, я пішов восени в 32-му році, у вересні місяці, я пішов до першої класи. У нас було в першій класі восени, було 32 учні, а весною кінчали школу 14 учнів всього.

Пит.: А решта?

Від.: А решта померла з голоду, а яких вивезли на Сибір.

Пит.: Чи в Вашій родині були жертви?

Від.: В моїй, в нашій родині, де я був, в нас не було жертв тому, що ми жили на хуторі й батько був рибалка, і ми вижили голод рибою. Голод, властиво, що він заторкнув нашу родину, бо мама була пухла і сестра була пухла, але смертних випадків у нашій родині не було.

Пит.: А рибу не забирали в батька?

Від.: Рибу? Батько був рибалка, ми мали свого човна, ми жили на хуторі понад річкою і батько ловив рибу, ночами ловив рибу, тому що вдень не можна було стільки працювати – ще ми не були в колгоспі, але мусили йти працювати. А вже фактично в 33-му році наша родина пішла до колгоспу, там давали хліб. Але батько лише рибою спас усю родину.

Пит.: Але рибу не забирали?

Від.: Ні, ніхто не знав, ніхто до нас навіть не приходив. Вони не забирали тому, що вони забрали в 32-му році зимою в листопаді й грудні місяці, забрали все зерно, картоплю; все забрали, включно з квасолею, й все, що було навіть на горищі, які дрібні були сушені груші, яблука, вишні, все забрали.

Пит.: А хто це забирав? Місцеві люди?

Від.: В нашій місцевості ходили наші власні українці, свої з села люди ходили, і то такі комнезами, комітет незаможних селян, з яких організували ці бригади, і вони ходили по заможних селянах і забирали все, які пізніше також самі померли голодовою смертю.

Пит.: Коли не стало вже нічого?

Від.: Коли не стало нічого, ні в кого нічого, і їм держава нічого не дала, і вони також померли. Не всі, звичайно, але частина з них також померла, і то більша частина, також голодовою смертю. І їм ніхто не хотів – навіть як хто і мав дещо заховане. А коли вже прийшло до того, то ніхто не хотів їм допомогти, навіть і лушпини з картоплі дати, за те, що вони ходили по хатах і відбирали, і в людей забирали все.

Пит.: Чи в Вашій дальшій родині були жертви?

Від.: В дальших родинах були жертви. В дальших родинах померла моєї сестри, то в моєї тітки, помер чоловік в голоду в 33-му році й двоє дітей померло з голоду. В батькового брата померла дочка з голоду також, батьків брат Пилип помер, і дружина, і два сини померли, одна донька лишилася, що вижила після голоду.

Пит.: А в школі, більша половина Вашої класи?

Від.: З 32-х учнів, що ми починали восени школу, нас 14 в червні місяці, що перейшли до 2-ї класи, що було в школі 14 дітей.

Пит.: Ви спаслися тим, що Ваш батько ловив рибу, а як другі люди спасалися, інші люди?

Від.: Прошу?

Пит.: А як другі люди?

Від.: Інші люди? Багато, як почали ходити по хатах і вибирувати все, шукати, багато людей, особливо хуторяни, ховали зерно, ховали сушені овочі, ховали картоплю, як могли, десь закопували подалі від хати, щоб і закидали чим, щоб і не видно було, приховували і потім ночами собі, вночі то відкопували, дістали трохи, а решту то забивали назад, щоб взяти лише на один день і з'їсти, і щоб не було, то не знали, коли вони прийдуть, коли вони знову повернуться до хати вас контролювати і шукати за тим, за продуктами. Ну, лише люди, які приховали були щось, то вони брали на один день і щось їли, а на другий день були голодні, на третій день знову пішли собі. І так себе підтримували, але коли прийшла весна, тоді почали люди їсти зелень, на луках збирати різні трави, рвати молоде листя з дерев, готувати то все з корою, з листям, зо всім мішати і тим себе підтримувати.

Пит.: Чи хто-небудь з Ваших сусідів, скажім, до Росії, чи до міст їздив по хліб?

Від.: У місті був торгсин, де за золоті, чи за діаманти, чи за перли, давали відповідну кількість, декілька кілограм борошна, муки, отже, до Гадяча нам було 25 кілометрів, і з нашої родини ніхто не їздив, ані не йшов до Гадяча тому, що в нас не було чого, не було таких речей, на які можна було обміняти хліб, не було золота, не було перлів, не було ніяких діамантів, нічого не було.

Пит.: Чи Вам що-небудь відомо про випадки людоїдства в Вашій околиці?

Від.: Так. На сусідній дорозі, як мені з хутора було йти до села, то була дорога проста, а то сусідня дорога невеличка, там жило двоє людей, чоловік і жінка. І коли жінка померла, то чоловік почав її їсти. І то дійшло до влади і міліція, чи НКВД, чи ГПУ тоді, арештувало того чоловіка, забрало, вивезли до Гадяча і пізніше я чув, що його розстріляли, як кнібала. І то не лише з наших місцевостей, з усіх інших місцевостей, де таке траплялося, тих людей вони розстрілювали, знищували, навіть не судили, не висилали на Сибір, а в районі там, в Гадячі, їх зразу розстрілювали.

Пит.: Людей доводили до того і потім розстрілювали?

Від.: Самі доводили до канібальства і потім в такий спосіб їх знову розстрілювали. Що запам'яталось в моїй пам'яті – бо я мав вісім років у той час – пам'ятаю, що в нас, малих хлопчиків, по вісім, по сім, по дев'ять років, як уже весною почали пташенята плодитися, то ми лазили по клунях і викидали ті пташенята з гнізд і розводили вогонь, і собі на шпичку настромлювали горобеня, чи що, і та, тільки відпір'я, зо всім так засмажували і так його їли пташенята малі.

Пит.: А які порядки були в школі? Це неймовірно, що половина кляси вимерла. А як...

Від.: В школі? В школі на те ніхто нічого, не звертав навіть, навіть не питали коли, чи сьогодні, чи завтра не прийшло навіть декілька учнів, навіть не питав ніхто, де вони поділися і де вони є, і чому вони не

приходять до школи. Навіть у нас, я пам'ятаю вчителів. Я пам'ятаю, в першій класі нас була Татяна Юріївна вчителькою, то вона пізніше, в 37-му році, і її чоловіка також зліквідували. Але вона ніколи не запитала нас, помимо того, що знала, що ми, товариши, чи там ішли одне з одним і по дорозі було заходити до хати, не питала, чому там Іван, чи Василь, чи Грицько сьогодні не прийшов до школи. Тому що був страх великий і, я думаю, вони орієнтувалися, старші вже вчителі, то вони орієнтувалися в цьому відношенні й не наряджали себе на небезпеку, хоч, все рівно, та небезпека їх не проминула й вони пізніше були зліквідовані, в 37-му році. Велика частина з тих учителів, яких я пам'ятав, 32-й, 33-й, 34-й, 35-й, і 36-й роки, в 37-му році вони були зліквідовані.

Пит.: Чи Ви любили тих учителів?

Від.: Були, частина з них, були добрі вчителі, але частина також була прислужники, ніби вислуговувалися. Але не помогло то нічого також, деяка частина з їх пішла слідом за тими, що і були добрі.

Пит.: Чи люди думали, чи говорили, що це таке з ними діється?

Від.: Там не можна було нічого говорити, там навіть син з батьком боявся поділитися думками, а батько з сином. А було нам в школі навіть наказано, якщо б щось зауважили, що батьки роблять проти советської влади, чи говорять, чи щось діють, то щоби ми обов'язково доносили до дирекції школи. Звичайно, що я не пам'ятаю в тій школі, де я вчився, не пам'ятаю випадків, щоби і взагалі в тій місцевості, не пам'ятаю, щоб діти зголосили на родичів до влади якусь скаргу, чи донос, але в інших місцевостях, чую, що таке було, що рідні діти доносили на своїх батьків і їх, тих батьків, забирали і чи то на Біломорканал висилали, чи на Урал, чи на Сибір, чи де, як невідповідний елемент для советської влади.

Пит.: То Вам постійно говорили, що скрізь діють «вороги народу» і так далі? Чи Ви вірили, що так дісно є?

Від.: Два рази вигонили мене з школи. Перший раз ми були в 5-й класі, то в 37-му році було, в 5-й класі ми були на лекції географії, й сусідня країна Туреччина, яка мала торговельні стосунки з Советським Союзом. І вчитель нам говорив про те, що до Туреччини з Советського Союзу відвозять різні шкіри, хліб, цукор, і інші сировини, цебто міняють, торгують. Я до свого приятеля, який коло мене сидів – у нас по двоє сиділо на лавці – кажу: «До Туреччини відвозять цукор, а ми чай п'ємо без цукру тут».

То вчитель почув і мене на перерві до директора школи, і мене позбавили права більше вчитися. То якраз було в 5-й класі перед іспитами. Звичайно, забрали книжки це найперше, конфіскували книжки, які не були державні, бо я за свої гроші купив, але забрали книжки. Я прийшов додому і вже матір повідомили про те. Я вже батька не мав, батько був забраний. І, звичайно, що тяжко прийшлося, я потерпів добре, мати мене добре набила за те все, і нічого не помогло: мене не прийняли назад до школи того літа, щоб я здав іспити – я мусив на другу осінь, в 37-му році вертатися знову назад до 5-ї класи, щоб бути чемним, бо сказали, тільки я щось скажу, чи десь щось зроблю, то мене виженуть з школи взагалі, а коли мені буде 18 років, то я буду там «де білі ведмеді». Так страхали тоді 12-літню дитину. Я мав 12 років. Але

другий раз сталося знову, в 38-му році. Ішли зі школи, донесли, що то я намалював, я навіть тою дорогою не йшов, і то тяглося довший час, якихось пару тижнів тяглося, мене вигнали знову з школи. Але тяглося й виявилося, що там вели допити, досліди, а я казав, що я зовсім там не був, і виявилося, що то я зовсім там не винен і тому мене прийняли назад до школи знову, в 38-му році, бо я там не був винен.

Пит.: А що було з Вашим батьком, що його забрали?

Від.: Мого брата, самого старшого брата Івана, розстріляли в 23-му році за петлюрівщину. Мій брат був у Петлюри, на фронтах, був на еміграції в Польщі в 23-му році, весною він повернувся з Польщі по амністії Леніна, повернувся назад на Україну, а восени його, десь у вересні місяці їх семеро зібрали і розстріляли, під селом розстріляли, але вивезли в Гадяче і поховали всіх в одній могилі на цвинтарі.

Мені брат лише, бо мене ще тоді на світі не було, мені старший брат Василь показував лише могилу, де вони поховані. А батька забрали і старшого брата Василя в 37-му році забрали, в той час, коли «вичищали» весь «невідповідний елемент», який був національно свідомий, чи національно ворожий для советської влади. Тому і мого батька старого забрали, але коли його побили, його відпустили додому, він прийшов додому і за три тижні він помер вдома.

Пит.: Скільки років він мав?

Від.: Тато? Тато тоді мав, це було в 37-му році, тато мав десь 68-69 років, бо я був останній в родині, мама мала 50 років, коли я прийшов на світ.

Пит.: Чи Ви що-небудь чули про революційні часи, про «петлюрівщину?»

Від.: Так, я чув, навіть мій дядько, моєї мами троюрідний брат, навіть zorganizував повстанський загін, який оперував у наших місцевостях, Левко Хрестовий. До 21-го не пускав більшовиків у наше село. В нашій селі була українська республіка, самостійна, це Хрестовий, потім сусідні, в сусідніх місцевостях також були такі невеликі загони повстанців, але в нашій місцевості то був найбільший, найсильніший загін, і ніхто не міг їх перебороти і забрати село, щоб встановити радянську владу. І якого комісара, чи кого прислали, то повстанці забили його вночі й забрали, і ніхто не знав, де він і подівся. Тому в 21-му році, коли Будьоний, коли вже знайшли Будьоного, з Західного польського фронту Будьоного армія, говорять так, що були переважно латиші, литовці служили, червоноармійці, й вони перейшли через село з шаблями і з вогнем, і спалили все село, зруйнували, і багато тоді побили людей, дітей, жінок, чоловіків побили, але село боронилося до останніх можливостей і мусило піддатися, тому що коли вони влетіли в село, почали палити, бити всіх, кого де зустріли, і спалили, сплюндрували все містечко, це було в 21-му році. Самі повстанці, на чолі з моїм дядьком, троюрідним дядьком, втікали до лісу, на річку Псьол, а там була застава червоноармійців, і коли вони кинулися в води Псла, їх там багато побили, ніхто, здається, не спасся з тих, що був до останніх хвилин в боях із цією будьоновською армією. А ті, що перші були, чи поранені, і вихватили їх родини, чи хтось їх зберіг і сховав у лісі, то ті навіть були і на еміграції, які й розповідали про те, що я чув.

Пит.: А Хрестовий, це відома постать, я про нього чув і від других людей.

Від.: Ну, в наших місцевостях був Хрестовий, але в інших місцевостях були інші повстанці також. Зіньків¹ був охоплений також повстанням, в Зінькові був також великий загін українських цих партизанів, чи бійців, які мали тісні зв'язки з нашим, з Хрестового, цим загonom і вони разом боролися проти більшовиків.

Пит.: Чи Ви що-небудь чули про таких найславніших отаманів, так як про Махна чи про Марусю?

Від.: Я чув, але це вже чув на еміграції, вдома я не чув нічого.

Пит.: Про то не чули?

Від.: Нічого, нічого не чув, це я вже чув на еміграції. Це, що я чув про Хрестового, це я ще вдома чув, але решту про Зеленого, про Марусю, про Махна, це я чув. Навіть Махно в наших сторонах був, і говорили вже на еміграції, що Махно дав для Хрестового три тачанки з кулеметами, щоб він більшовиків бив, бо в той час, коли Махно був на Полтавщині, то він був тоді в союзі з нашими, з петлюрівською армією, з Петлюрою був в союзі.

Пит.: А люди підтримували повстанців?

Від.: Звичайно. Все село було в повстанцях, не було навіть можливо, що деякі тільки не були, які, як комнезами ці, яких я назвав раніше, які нічого не робили, байдикували, лише чекали, щоб щось десь украсти, або десь когось ограбити, чи забити, чи щось, то лише, можливі, ті, що не були, але всі заможні, чи які мали хоч 5–6 десятин землі, ті зі зброєю в руках боронили свою землю і не хотіли її віддати.

Пит.: А таких, що були в регулярній армії, було менше? От, як Ваш брат був?

Від.: Це в петлюрівській регулярній армії. В нашому містечку було їх сім, яких у 23-му році розстріляли, всіх семеро. Можливо, ще були ті, що десь спаслися, що не повернулися назад у село, про тих я не знаю.

Пит.: А чи Ви могли б ще дещо сказати про тих людей, що належали до комнезаму, до партії, чи міліції?

Від.: Я дуже обмежено знаю, лише їх знав персонально в той час, бо мої родичі наказували, щоб їх остерігатися, не зачипати і обминати, тому що то «нечиста сила», як тато казав, то, каже: «В їх тепер влада і з ними немає нічого говорити, навіть не зачипай їхніх дітей, і як хоче в тебе взяти картуза, віддай йому картуза, ліпше, каже, і не зачипайся з ними, а віддай ліпше те, що ти маєш і втікай від нього, щоб потім не відповідати і не мати неприємності з владою, тому що за ними влада стояла».

В їхніх руках була влада і за ними влада стояла, їх влада боронила.

Пит.: Так що Ви з самого дитинства негативно відносилися до них?

Від.: З самого дитинства. Звичайно, я бачив ту несправедливість, бачив те все, і коли трапилася нагода, щоб можна було вискочити з того пекла, то, звичайно, що я не лишився там, я поїхав на Захід.

Пит.: А тепер я хотів би перейти до церковної справи. Чи Ви могли би розказати про справу церкви?

Від.: В нашій містечку було три церкви, три приходи – наше містечко було велике: Лютенька. Воно й тепер є велике. А було два заводи, було три церкви: дві церкви було мурованих і одна козацька церква з дуба, з тесаного дуба зроблена, і було двоє менших церков на цвинтарі, на

¹ Зіньків – районний центр Полтавської області.

цвинтарях. Отже, на все село було, було п'ять церков, три приходи було. Одна належала до Миколаївської церкви, одна належала до Успенської церкви, а голівна церква була – це була козацька церква – де і наша родина належала, воскресінська козацька дерев'яна церква, збудована ще в яких 500-х, 600-х роках, збудована козаками. І так вона й називалася – козацька Воскресінська церква. При гетьману Іванові Мазепі збудували другу церкву гадацький полковник Барахович, яку назвали Успенська церква, і ця церква, Успенська церква, була, як пам'ятник, як заповідник, як пам'ятник українського козацького бароко, який зберігався до останніх часів, як я виїжджав з дому в 43-му році, вона ще стояла та церква. Пізніше я дістав відомості з села через земляків про те, що її десь шість-вісім років тому назад зруйнували. І цю церкву зруйнували, це музей, ну, цю історичну пам'ятку, архітектуру, історичну архітектуру зруйнували. А Миколаївську церкву в 20-му році, коли стояли денікінці в нашій місцевості, вони ограбили церкву і запалили, спалили церкву.

Пит.: Денікінці?

Від.: Денікінці. Село було поділено, чи містечко було поділено на три приходи, був приход, це парафія Воскресіння, козацька церква, Успенська церква і Миколаївська церква. Коли згоріла Миколаївська церква, в той час, я пам'ятаю, що поділили і половина містечка належала до Воскресінської козацької церкви й половина містечка до Успенської цієї, козацького бароко.

Пит.: А що, під якою юрисдикцією вони були?

Від.: Воскресінська козацька церква, ця дерев'яна, була в 22-му році – прийняла митрополита Василя Липківського, перейшла під юрисдикцію Української автокефальної православної церкви. В тій церкві, як мені й на еміграції мої земляки кажуть: тебе і стрижений піп хрестив, – а я хрещений в Українській автокефальній православній церкві, я у Воскресінській церкві. А ця церква, Успенська церква, в цій церкві служилося по-старослов'янському, але мало-помалу, людей на Великдень було найбільше в Воскресінській церкві, тому що тут співав хор по-українському і служилося все по-українському, і тому молодь і всі люди молодші, звичайно, ішли за українізацією, а старші, старики лишалися там при старослов'янській церкві. Але церкву, Успенську церкву, почали руйнувати в 34-му році – перше поскидали дзвони, а потім обідрали дах і все. Хрести не познімали, хрестів не могли познімати – вона так була збудована, що до хрестів не можна було добратися ні в який спосіб, а кранів ще тоді не було. Вони поскидали лише хрести і обідрали залізо на Успенській церкві, а Воскресінську церкву, поскільки вона була дерев'яна, то її розібрали і мали будувати школу, але з тієї будови нічого не получилось, так їх ті комнезами і партійці розтягли – той собі на хату, той на дрова, той на те, і так Воскресінську церкву розтягнули і нічого не збудували з неї і нічого не осталося. А Успенську церкву, при німцях, люди, коли прийшли німці, люди зібралися самі й своїми силами укрили церкву назад, поскільки на ній хрести були, обновили і в середині, і служилися служби Божі до останку, до її руйнації. Як ми виїхали на чужину, то в ній відбувалися богослуження, влада дала туди священика до тієї церкви і там відбувалося богослуження аж до її зруйнування.

Пит.: А яким способом Ваші батьки передавали Вам релігійне виховання, релігійну віру?

Від.: Ми жили на хуторі й в нас були ікони. Пам'ятаю, завжди перед іконами лямпадка горіла і мене мама завжди ставила на коліна і казала: «Поки йти, синок, спати, треба помолитися Богу».

Рано встав, треба помолитися Богу. Мама мене виховала в релігійному дусі. І моя мама дожила до того часу, що бачила мене священиком.

Пит.: А Вас висвятили в Німеччині чи в Бразилії?

Від.: Ні, я висвячений в Бразилії, я висвячений неукраїнськими єпископами, я висвячений митрополитом Антіохійської патріархії, арабами. Я висвячений в Бразилії, в Сан-Пауло, 19 червня 1958 року в диякони і 26 червня 59-го року я висвячений у священики Антіохійської церкви св. Софії, в Сан-Пауло, в Бразилії.

Пит.: Чи Ваша мати разом з Вами була?

Від.: Була разом моя мама, я виїхав з України разом з мамою, маму перевозив увесь світ, мама була зі мною в Австрії, мама була зі мною в Бразилії, маму привіз до Америки і поховав у Конектикат на цвинтарі, на православному цвинтарі св. Марії в Нью-Бритені, Конектикат. Мама моя похоронена там. Мала 87 років, коли моя мама померла.

Пит.: А що Ви могли би сказати про Ваших ровесників в школі, значить про релігійність?

Від.: В ті часи не можна було нічого говорити тому, що ми один від одного ховалися. Я не можу нічого сказати тому, що все було законспіровано. Я сам, але я молився в хаті, я тільки молився тоді, коли або я сам був, або була моя родина. Як хтось чужий був у хаті, ми ніхто ніколи не молилися. Те саме, я думаю, і в чужих людей було, те саме. Хоч вони і молилися, але коли хтось там був чужий, хоч і дитина була чужа, ніхто не становився на коліна, ніхто не молився. І тяжко було сказати, якої вони були думки, зрештою я від своїх товаришів був відірваний, тому що нас називали «петлюрівці, петлюрівці, петлюрівці» і тільки «бандитами» і все, іншої назви ми не мали. Так що крім того, що ми мешкали на хуторі, я мав дуже мало товаришів і в дитинстві, і навіть коли і доріс, то я товаришів не мав собі.

Пит.: То, значить, була ворожнеча до Вашої родини через те. Так Ви залишилися в селі аж до...

Від.: Я залишився вдома до 1943 року. В 43-му році при відступі, коли вже відступали, фронт ішов на Захід, я з моєю мамою виїхали також на Захід, виїхали добровільно на Захід, щоб не лишатися. Моя мама говорила: «Поїдемо, сину, поб'ють нас в іншому селі, щоб і не знали, де нас побили, щоб вороги не втішалися і не радувалися нашій смерті».

Господь милосердний дозволив нам, що відвідали світ і приїхали аж до Америки. Я ще й маму привіз до Америки, яка два місяці помешкала ще тут, в Коннектікут і померла в Коннектікут.

Пит.: А що Ви можете розказати про відхід советів, прихід німців в 41-му році?

Від.: Я мав 15 років, ми жили на хуторі, я абсолютно ніякої реакції, нічого не знав, що там творилося в селі. Я був відірваний від того всього і я не цікавився тим, я боявся, бо я не знав, хто німці, які вони ті німці, що за німці, я боявся того всього і тому я собі спокійно працював біля хати,

біля свого господарства і нікуди ні в що не мішався. Мавши 15 років, я взагалі тим ніколи не цікавився.

Пит.: А в той час, значить, церкву відбудували?

Від.: З приходом німців відбудували церкву і люди вкрили своїми силами, вкрили, знайшли десь з якихось там колгоспних амбарів, зірвали залізо і покрили церкву, і відновили в ній богослуження. Спершу, поки церкву відновили, були богослуження в школі, але відновили церкву, перенесли богослуження до церкви.

Пит.: А в якій мові?

Від.: В українській мові тоді служилося.

Пит.: А як німці ставилися до Вас, чи вони Вас взагалі не чіпали?

Від.: Німці, звичайно, мали на ввазі мене вивезти до Німеччини на працю, але поскільки в мене була старенька мама, нас тільки двоє було, більше нікого не було, вся родина, решта, знищена була, сестра одна тільки була на Донбасі, то мене місцева влада, за німців, що ми багато перенесли, постраждали за советської влади, то вони мене просто боронили і не висилали до Німеччини.

Пит.: Чи були випадки, що люди мстилися проти активістів?

Від.: І дуже багато, дуже багато випадків. Дуже багато випадків було, що мстилися. В нашому містечку за одну ніч забили і спалили 93-є хат.

Пит.: 93?

Від.: Так, з помсти.

Пит.: Хто це зробив? Бачите, одні селяни других...

Від.: *Ja*, видавали німцям, а німці в той час тоді вишукували і так відразу... Звичайно, що наш нарід любе доносити, любе свого продати, і тому так воно, на жаль, так вона, на жаль, було, і то не лише в наших місцевостях, я чую, і в інших місцевостях те саме було.

Пит.: А яким чином знищилося Ваша родина, бо в голод ніхто не помер?

Від.: Івана розстріляли, Андрій помер, Ольга померла, Оксана померла, Володимир помер – то *accident-и* були, нещасні випадки. Микола помер – останній тепер Микола помер і Василь помер на Сибірі. Решта померли, одна сестра лишилась іще, є на Донбасі. Одного Івана розстріляли, а то все решта померли, то в нещасних випадках, то своєю природною смертю.

Пит.: А чого Василя в Сибір заслали?

Від.: Василя, я казав, старшого брата і батька забрали. Василь був засуджений на 25 років.

Пит.: А тата також?

Від.: Так, в 37-му році тоді забрали, бо тоді жив з нами Василь, я і мати і батько. То батька і Василя забрали, а ми з мамою лишилися, а сестра ця була вже на Донбасі, ця яка й сьогодні живе на Донбасі.

Пит.: А яким чином вона там опинилася?

Від.: Не хотіла йти до колгоспу, казала, піду до міста і буду там працювати, не хочу йти до колгоспу.

Пит.: Чи Ваша мати працювала в колгоспі?

Від.: Так. Мати працювала в колгоспі і батько працював. Батько був садівником, великий садок насадив для колгоспу – 150 гектарів садок був – і він доглядав той садок і працював садівником.

Пит.: Чи Ви працювали?

Від.: Звичайно, що в літніх вакаціях я також допомагав родичам працювати і в колгоспі працював, був за погонича там, але хлопці малі були, звичайно, восени ходили до школи, а в літні вакації мусили працювати. Не тільки я, всі мусили йти працювати, школа закінчилася і нам давали працю полоти, поганяти коні, воду возити в жнива там для в'язальниць та косарів, взагалі там таку роботу давали, орати, на полі орати, коні, чи воли поганяти, такої тяжкої фізичної праці не давали.

Пит.: А ви мали свій власний участок?

Від.: Нічого, все забрали, нічого не було. Лише маленьку частину лишили, півгектара, чи 55 сотих лишили нам біля хатини город, що тільки для себе, що мали, а то все забрали, садок, все відрізали, все пішло під колгосп.

Пит.: То, значить, коли створили колгосп, то ту комуну розв'язали, чи як? Чи Ви вже не знаєте, що сталося?

Від.: Так, я думаю, що комуну розв'язали в 29-му році. Але в 29-му році почали організовувати колгосп з тих комунарів, з тої комуні почали організовувати колгоспи, тому що, бо ті всі землі, які вже були в комуні, то до тих земель долучали інші землі, не питаючись ні в кого нічого – сконфіскували і все. І орали, орали все підряд і творили колгосп.

Пит.: Ви говорили про ту ворожнечу, що існувала в селі. Чи Ви маєте якесь уявлення про співвідношення сил, які були групи, чи за комуністами, чи проти, чи петлюрівців?

Від.: В той час я не мав жадної орієнтації, знаю, що була ворожнеча, але хто, де, за ким, за чим? Бо навіть родичі, батьки вони боялися перед своїми дітьми виявити, якої вони думки, якого вони напрямку, а тим більше від чужих, ніде. І, звичайно, я ще був молодий, в тому я не орієнтувався, я в той час не орієнтувався ще.

Пит.: Але факт, що Вашу родину переслідували?

Від.: Так, почали переслідувати від 23-го року, власне, після того, коли Іван повернувся з Польщі, з еміграції, на заклик Леніна, на його амністію повернувся додому, коли Івана розстріляли. Від того часу почали переслідувати, взагалі вороже наставлення вся місцева влада з цих комнезамів, комсомольців, все було вороже настроєно. То не лише проти нашої родини, а проти всіх тих родин, котрі були, хтось із їх членів мав сина, чи батька, чи брата, чи когось мав там у визвольних військах, особливо в Петлюри, особливо хто був у Петлюри.

Пит.: То той рахувався найбільш небезпечним?

Від.: Той рахувався найбільшим ворогом для советської влади. Навіть родина, хоч вони й знищили так, як і мого брата, розстріляли, але родину однаково переслідували. І навіть мені грозили: «Доживеш до 18-ти років, то ми тебе пошлем там, де білі ведмеді гопака танцюють».

Пит.: А як Ви в дитинстві сприймали цей факт, що Вас так переслідують, що то в Вашій дитячій свідомості?

Від.: З ненавистю. Бачив несправедливість, бачив ті всі відношення, ті всі переслідування, ті всі шукання, з ненавистю, але не мав нікому похвалитися, бо не було кому.

Пит.: Але, значить, Ви то не сприймали так, що ніби Вам щось бракує?

Від.: Я ще в той час, я, можливо, якби я був старший так, але в той час я ще так не переживав. Я сприймав, я бачив, що велика несправедливість, я бачив, що великі нагінки ідуть і то несправедливо, тому що кожний старався жити так, як він мав жити, старався, щоб було якнайліпше для себе і для своєї родини. Тому, коли наводили такі непотрібні цькування, чи податки непотрібні, бачили, що понад сили податки, що мусили платити державі. Ті, інші, платили менші податки державі, вже місцева влада вона вже сама розділяла, сама спеціально на такі родини, як інша, вони їх пригнічували тими чи іншими способами, щоб тільки понизити, щоб тільки морально і матеріально цю родину зліквідувати, щоб вона не підносила високо голови вгору, щоб вона не думала про якусь національну ідею, чи навіть не мала ніякої національної свідомості.

Пит.: А Ваше містечко, так як Ви говорили, було досить велике?

Від.: Так, наше містечко сім кілометрів від сходу до заходу і сім кілометрів від півдня на північ в обшир.

Пит.: А чи були в селі приїжджі, значить, активісти?

Від.: Звичайно, на заводах, на цих заводах були всякі, керувалося все приїжджими, місцевих не було нікого, ні на одному заводі. Навіть прислали перші роки і аж до 34-го року були... до 35-го року були прислані й голови сільрад, навіть не було місцевих. В 35-му році став місцевий комуніст, Іван Перевала, став головою сільради, який був і до німецької окупації, а потім пішов у червоні партизани.

Пит.: А якої національності були ці приїжджі?

Від.: На заводах більше були жида, а на голови управ прислали росіян. А директори, ця вся управа заводів, керівники заводів, переважно, були жидівської національності. І що цікаво, що батько в 33-му році – жида люблять рибу – носив рибу до жидів і міняв на хліб, на білий хліб такий, як ми їмо оце в Америці. Ми вмирали з голоду, а вони мали хліб.

Пит.: А коли були Ваші перші контакти з росіянами?

Від.: В школі, вже з другої класи.

Пит.: Ще в школі?

Від.: Вже в школі, вже з другої класи ми почали вчити російську мову.

Пит.: Але були діти росіяни в школі?

Від.: Були діти росіяни в школі, але вони неслися зовсім окремо, як каста; вони не мали з нами нічого спільного і навіть на перерві вони сходилися всі так до купи, так ніби ми для їх чужі, а вони для нас чужі, нічого, ніякого контакту з ними ніхто не мав з тими дітьми. В 34-му році біля мене сиділа донька священика, Варка Ващенко називалася. І одного дня весною, в 34-му році, Варка не появилася до школи, на другий день нема, на третій день нема. І я просто поцікавився й пішов, бо я знав, де цей священик мешкав, і я пішов туди, ще два хлопці пішли подивитися, що там є, чи вони там мешкають, чи вона хвора, чи що там є. Ми прийшли, а там вікна повибивані, де той священик мешкав, отже виходить, що ту родину священика забрали десь і вивезли, бо все було сплюндроване, вікна повибивані, двері повибивані і не було нікого там з родини.

Пит.: То, значить, настоятель автокефального храму?

Від.: Так, настоятель автокефального православного, цієї Воскресінської церкви, дерев'яної козацької церкви.

Пит.: А настоятель цієї другої церкви, чи то був українець, чи росіянин?

Від.: Я того священика навіть не знаю, тому що ми там не були, не належали до тієї церкви, до того приходу, я того священика навіть не знаю, а цього я знав священика, ходили до церкви, ходили паски святили, то я дуже добре пам'ятаю священика і що, найголовніше, що його донька зі мною рядом сиділа на одній лавці в школі.

Пит.: І їх дальша доля Вам невідома?

Від.: Нічого не знаю більше. Я, коли обслуговував пластові табори на Бобрівці, в Коннектікут, я почув, що є Іващенко, прізвище Іващенко і донька священика Ващенко. То я думав, що я *heart attack* (серцевий напад. – Ред.) дістану, я біг там згори на долину, біг шукати ту Іващенкову і прибіг, кажу: «Де тут є дочка священика Іващенко?»

Мені показали, я підхожу, привітався, кажу:

– Я такий, такий, а ви Іващенко, як ваше ім'я?

Вона каже:

– Оксана.

О, вже інше! А тоді питаю:

– А ваш тато священик?

– Так, священик.

А мене знову підкинуло, кажу:

– А ви маєте сестру?

– О, я маю сестру.

– А як сестра називається?

– Катя.

– О, – кажу, – ні... А де ваш тато?

– О, – каже, – ми з старої еміграції, мій тато висвятився в таборах.

А я думав, що, але Іващенко також. А та родина мешкає тепер в Бостоні, в Массачусетс. Я думав, що то, може, з тих Іващенко, що то були там, в тому, то було в 34-му році, як я останній раз бачив цю доньку священика, а це було в 62-му, в 63-му році на Бобрівці, в Коннектікут.

Пит.: А щодо церкви. Чи існувала ворожнеча між парафіянами тих церков?

Від.: Я не знаю, не можу сказати, тому що в тих справах я ще був зелений, малий, молодий, не пам'ятаю цього нічого.

Пит.: А Ваші батьки, видно, були дуже свідомі національно і сина виховували.

Від.: Так, батьки були свідомі національно, козацького роду ми були. Мій хрещений батько ніколи не був у колгоспі, це мого батька брат, Кирило, наймолодший ніколи не був у колгоспі й був старостою церкви до його смерті, коли він помер.

Пит.: А то коли він помер?

Від.: Він у 35-му році помер.

Пит.: Чи в родині передавалися які-небудь перекази чи традиції про предків?

Від.: Так, передавалися, але в моїй пам'яті нічого не лишилося, я не пам'ятаю нічого.

Пит.: Але, значить, що говорили?

Від.: Я навіть старався зв'язатися, бо був один батьків брат, який дожив до 98 років життя в селі. І я старався зв'язатися з ним ще з Бразилії, а потім з Америки. І я писав до його листи, але він мені ні на одного листа не відповів. І той помер батьків брат Олександр помер, маючи 98 років.

Пит.: А як давно він помер?

Від.: А вже, може, яких років 15–20.

Пит.: О, то вже старина, 98 років! А чи Ваші батьки були грамотні?

Від.: Батько так, батько був грамотний, мати ні.

Пит.: А які книжки були в хаті?

Від.: В нас був Псалтир, «Кобзар» і якась книжка, я не пам'ятаю «Житіє святих», щось таке так... я не пам'ятаю, щось таке, то батько читав все.

Пит.: А Псалтир і Житіє святих по-українському чи старослов'янському?

Від.: По-старослов'янському. Батько читав по-старослов'янському.

Пит.: А Ваш брат, що був у петлюрівській армії, він був чим?

Від.: Він був офіцером.

Пит.: Офіцером був?

Від.: Так, сотником української армії.

Пит.: Чи він мав школу?

Від.: Так, він мав вищу школу, він учився навіть у Полтаві.

Пит.: Так що батько спромігся на то, щоб його вивчити?

Від.: Всі, всі були з освітою, всі були. Родина батька, всі діти батька були з освітою, дістали хто більшу, хто меншу, але Іван мав найвищу освіту.

Пит.: Чи Ви знаєте, на що він вчився? Чи знаєте приблизно скільки?

Від.: Я думаю, що він був військовик, бо він служив в кавалерії. Казаки, що в нас були коні, й Іван осідляє коня, положе сідло на коня і поводи кине на сідло, а потім коня б'ють баягом, щоб він, кінь, галопом летить, біжить, Іван його на ходу нажене, вхопиться за сідло, вискочить на коня і шаблею виробляв різні то... все. Я думаю, що він був в кавалерії, у військовому, напевно військову освіту він мав, бо вже як він прийшов до Петлюри і Петлюра йому дав сотника, цебто капітана, то вже виходить, що в петлюрівській, в українській армії, дістав такий чин, то він був офіцером в царській армії.

Пит.: То був офіцером у царській армії. Чи Ви знаєте, скільки років йому було, коли його розстріляли?

Від.: Іван з 93-го року, а в 23-му його розстріляли, отже, він мав 30 років.

Пит.: А що Ваші батьки говорили про царські часи? Може, що-небудь чули?

Від.: Нічого не чув, нічого не чув.

Пит.: То, може, ми на цьому і закінчимо. То я Вам щиро дякую, отче.

Від.: Дякую і я.

Інтерв'ю ЛН64

Віктор Харченко, народився 21 січня 1921 р. на хуторі поблизу села Хмельове Маловисківського району Кіровоградської області у селянській сім'ї. У 1929 р. родину почали забирати на спецпоселення поблизу Архангельська за неповну сплату податків, встановлених селянам. Тоді вислали 3 з 12 родин, які жили на хуторі. Оповідач подає зворушливу розповідь про вигнання, дорогу і прибуття на далеку Північ, будівництво спецпоселення, тамтешнє життя, смерть своїх батьків і двох сестер, своє життя у сирітському будинку. Оповідачеві дозволили повернутися в Україну у 1936 р. і працювати на Донбасі. Він не був свідком голоду, однак його розповідь ілюструє досвід висланих у той час людей.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я та прізвище.

Відповідь: Мое прізвище Віктор Харченко.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: Народився 21 січня 1921 року.

Пит.: А в якій місцевості?

Від.: Тепер Кіровоградська область, раніше вона була Хмелівський і Копанський сільради¹. Батьки мої були земледіли, займалися земледілом, до 29-го року. В 29-му році нас вислали. Всю родину. За що нас вислали – як-будьто за те, що не виповнювали податків, яких накладали на селян. У 29-му році за невиконання податків хотіли арештувати батька, але батько був старший, то вони замінили сином, який називався Григорій. Але ж через яких три, чотори місяці те не помогло, що вони арештували, забрали сина, і забрали всю родину. Через три, чотири місяці пізніше. Я якраз був у школі. Приходжу зі школи, то стояло двоє чи троє возей і нам сказали, що якнайскорше збиратися і тільки брати те, що можна, що надінеш на себе. І харчів давали, казали, що на три дні, щоб харчів узять. З нашого хутора, тобто 12 хат, було вислано три родини. Приїхали до сільради, із сільради одну родину повернули, бо не було голови родини, тобто батька. То одну родину вернули, а нас повезли до району, дві родини. В районі нас погрузили і майже два тижні, поки довели аж в город Архангельськ. По дорогах, дорогою було дуже тяжко, бо вагони були дуже переповнені й не випускали людей нікуди – ні по великому, ні по малому. Тільки на деяких станціях давали відро води гарячої або супу – водички. Коли нас привезли в Архангельськ, то там було вже снігу чотири, а може, й п'ять *feet*-ів снігу. То нас також викидали з вагонів, і ті мешканці, що там живуть, вони приїжджали підводами і забирали і возили до военного городка. Там військовий городок був, але військових там не було, а побудовано було вже в кожних кімнатах трьохетажні нари. І ми там були. Через пару днів там хтось розлив на когось гарячу воду і почали кричати, що пожежа. І моя сестра злякалася і після того захворіла. Захворіла, забрали її до шпиталю. Через деякий тиждень вона померла. Нас там тримали

¹ Тепер села Хмельове та Копанки Маловисківського району Кіровоградської області.

майже до весни. Старих і малих. Ті, що були по 15, по 16 років і старші – їх всіх забрали на працю в ліс будувати посьолки для цих уже висланих. Коли ще не було весни, вже ті бараки були побудовані. Ті бараки були побудовані, як кажуть, дуже скоро. Розкидали, розчистили сніг, викопали, може, на *foot* землею і снігом на верх накидали і поставили бочку для обогрівання. Коли вже прийшла, правда, справжня весна, а весна там приходе десь у кінці травня, то все почало валитися, бо було накидано на верх сніг із землею, то все почало падати всередину. Але ж ніхто на те не звертав уваги і так дожили, пока ті робітники, що від родин забрані були, побудували посьолки, великі посьолки, де знаходилося приблизно в кожному посьолку від 7–10 тисяч людей. Це було від Архангельська ще 200 кілометрів далі. То тоді нас, як уже були бараки готові, забрали знову вже на баржі й нас вивезли туди в ті бараки. Коли приїхали туди в ті бараки, то мій батько теж вскорості помер. Один, що з голоду, а друге, так як говорили дорогою, що добрих господарів забрали і везуть на ліпші землі, щоб вони показали, як господарювати. Але як побачив він, куди вже привезли, то він вже майже розрив серця достав.

Після того як там пробули зиму, то літом трошки було легше. Літом ходити можна було. Охорони близько не було, але ж там ніде не можна було піти, крім доріг. Доріг дуже мало з посьолків було і на кожній дорозі були патрулі з собаками. Так що лісом ніде не підеш, бо утопнеш або заблудиш. Ну то літом було можна, я ж кажу, в ліс ходити недалеко – гриби, ягоди і траву, то інше, люди не так дуже мерли, але ж все рівно в літній час як взять на посьольці, то вмирили кожний день по 300, по 250 людей. Зимомою ще гірше було, бо холод і їсти нема, трави немає, грибів нема, то було і до 500, і до 700 осіб умирало денно. Таких посьолків там було три. Вони названія не мали, а називався 29-й посьолок. 29-й посьолок – це ми були. 29-й посьолок чого він називався? 29 кілометрів від села. Тоді 31-й посьолок, так же само 31 кілометр від села. А третій називався Сюзьмовське поштовий відділ, то якесь село там друге ще було, то воно назву те мало. І на кожному посьолку так від 7–10 тисяч було людей. Дійсно, як люди повмирали, то на рік два, три рази привозили нових. Відкіль їх брали – це я не знаю. Чи з України теж, чи з других посьолків, але витримати там дійсно було дуже тяжко. Спасся і я, тобто сестер старших забрали на працю. Батько перше вмер. Тоді через рік мати померла. Старших сестер забрали на працю. Остався я і менша сестра зо мною. Але нам одне пощастило те, що як ми малі були, то ми лізли десь до теплого, і один раз жінка із пічки витягувала воду і перекинула, і нам опалило груди паром і ноги. В мене навіть ще й зараз знаки є, що волосся не росте на ногах від того. То нас тоді після того забрали до села і вилікували. Ми там побули, можливо, тиждень. А як вилікували, то нас тоді направили до дитдому, і був ото з сестрою шість років у дитдомі. Це було Красногорський монастир, Пінєська область¹. Після того в мене рука, ліва рука почала боліти, якийсь нарив став. І я звернувся до голови дитдому. Він сказав, що пошле до доктора за 15 кілометрів – було село велике. І він мене послав туди. Коли перевірили там доктора, сказали, що нариву ніякого

¹ Ідеться про Красногорський монастир Пінєзького району Архангельської області.

там немає, але, кажуть, наростень росте і його треба вирізати. Коли вирізали його, на другий раз мені сказали, коли прийти. Я прийшов, мені вирізали, і я там побув, може, два-три дні й вернувся назад знову до дїтдому. Але з рукою в мене дуже погано було, начало гноїтися і не заживало дуже довго. Коли мені вже стало 15 років, 16-й, то таких уже, як не учишся, вже не посилають у школи на якісь професіональні школи, щоб закінчувати, а я так як мав уже і роки, але не мав семирічки, то мене послали при дїтдомі робити, дрова возити на зиму для дїтдому, ну і коло дїтдому там і підмітати, все, як кажуть, праця при дїтдомі була.

Тоді в 35-му році я почав, так як в мене рука не загоювалася, я знову ото пішов до докторів і кажу, що так і так. Бо лікарі мені наперед сказали вже, як вона довго боліла, сказали, що треба перемінити клімат, а мені сестра, в дїтдомі ще як був, то писала, що вишле папери, що візьме на свої поруки нас обох із сестрою. І прислала документи. То перед випускали з дїтдому дітей таких, кого беруть на поруки, а тоді як ми дістали ті папери, то вже тоді не випускали. Але ж так як мене послали, сказали, що перемінити клімат треба, і послали мене знову в Архангельськ, а сестра осталася там у дїтдомі. То я як поїхав у Архангельськ, то вони сказали, що вилікувати не можна, бо то, кажуть, остомеліт – кістка болить. Тобі тільки треба їхати в теплі країни і вигріватися, то, може, pomoже. Порадив мені один дядько українське, щоб я пішов до НКВД і щоб йому розказав це заключення докторське і що мене хоче взяти сестра, каже, НКВД може отпустити. Я так і зробив, мавши яких я вже, як кажуть, неповнолітній, але вже десь 16 років мав. То я пішов ото в НКВД, розплакався. Ну і він записав прізвище моє і все, сказав, щоб прийти на другий день. Каже, він постарается зробити це. Правда, я на другий день прийшов, то він ото мені дав папери, в паперах написано було, що Віктор Харченко, спецпереселенець, дозволяється виїжджати з північного краю на поруки сестри такий-то й такий-то.

І ото з тими паперами я в 36-м році вернувся на Україну, але вернувся до брата, той, що брат був арештований перед висилкою. То він був на Донбасі і я приїхав до нього і став у його жити, але ж тоже вже 16 років мені було, а я скінчив тільки *five* клясів. У школу був у шосту клясу іти застарий, а на працю замолодий. То те ж саме мені брат порадив. А там у нас було ото на руднікові горпромоч – горна промисловика школа. Для копальні підготовляла робітників. То я знову же пішов в НКВД. Я не міг скривати, хто я такий, бо в мене папери є, як я приїхав, що спецпереселенець. І я їм розказав, кажу, у школу не приймають, бо переросток, а в горпромоч не беруть, бо треба сім клясів, а я тільки п'ять мав. То НКВД написало знову же до горпромоча, що прийнять, як ісключення. І мене приняли в горпромоч в 36-му році, на кріпельщиків, на один рік. Я скінчив один рік, учився добре, навіть дістав гітару, як премію. Але ж 17 років, в копальню тож іще не могли взяти мене, то директор був дуже добрий і позвав у кабінет до себе і сказав, що я тебе оставлю ще на два роки на електрослюсарів. І оставив мене, і я провчився, скінчив школу два роки електрослюсарів, почалася, пішов уже на самостійну роботу, добре вже заробляв, у військо мене брали, але ж мене рука боліла, і оставили по состоянню здоров'я, не взяли до війська. А тоді коли війна почалася вже, то мене шукали, але

я виїжджав – то на окопи поїду в одне місто, пока туди приїдуть, я вже в другому місці.

Але я пропустив, правда... Як я приїхав, то після школи шахти були вже починали закриватися, то я поступив на залізницю, старшим стрелочником, тобто вчиться, на практику тільки. Повчився я 19 днів, коли я поступав, то в мене спитали справедливо, де я родився й де я проживав. Я свою адресу дав, і через 19 день мені сказали, що ти не здав екзамени і ти не можеш тут бути. Але той інженер, що підготовляв мене, погукав мене до себе в кабінет і каже: «Чи в тебе все вдома добре?»

Я йому, правда, не сказав, кажу: «Так, все добре».

А він каже: «Ти бери росчот і тікай відсіля».

І я виїхав відтіля в Доброполе¹, а вже в Доброполі, там почалася війна і забрали мене на окопи. То після війни ще дві сестри вернулися з Півночі – та менша мене і одна старша мене. А ще одна сестра там і померла також. Так що я згубив там дві сестри і батьків.

Страшне було. Ідуть люди за пайком, як воно казалось там, приходять туди – черга стоїть. То зразу ж там за кожним днем у черзі до десятка, п'ятнадцять людей упаде і вже не встане. Хто дістав пайок, хто не дістав – і погибають. А найбільше погубало, тобто в бараках зимою. Не топлено, без отоплива бараки, і холод, і голод. Лягаєш на ліжкові, не на ліжкові, а на нарах, то рано волосся примерзає, треба відривати від нарів голову, щоб устати.

Було там іще й таке. Коні були, які привозили там то дрова, то харчі привозили до магазинів. Пропадали коні. Їх обливали або бензином, або ізвісткою пересипали, і стояла міліція, пока не закопають. Але як тільки відійшли, то сотні людей біжать туди, хто з чим. Хто з сокирою, хто з ножом, і відривають, і за півгодини уже конячки немає. А дехто прямо там хватав кусок і сире, так же не готував, а їв сире. Кому досталося м'ясо, а кому тільки кістки, бувало, доставались. Отаке я бачив і пережив.

Пит.: Чи можна задати питання?

Від.: Прошу.

Пит.: Я маю багато питань.

Від.: Прошу.

Пит.: Ну, скажім, щодо цього, до посолька. Скільки людей було в бараках? В кожному бараці.

Від.: Не можу сказати, бо, я ж кажу, що бараки десь не менше 100 метрів і в три ряди нари, з обох боків, а посередині тільки проход, як коридор. Там ніякого коридору не було, а нари на цю сторону, на цю, а тутечки посередині прохід, і ото із бочок стоїть одна, або дві, а саме найбільше – це три бочки стоять і так то: не то виведаний димар, а то й курить усередину, прямо в барак. Дрова були мокрі, дрова не горять, так що вони не давали тепла ніякого, тільки дим давали.

Пит.: Значить, всі разом жили – і жінки, і чоловіки, і діти.

Від.: Родинами, а в кого родини нема, значить, був і сам, але не розділялося, всі разом. Їх було таких, може, з 15 бараків тамечки. І ото ж, я кажу, що десь від 7–10 тисяч було. Тяжко було, як кажуть, значить, бо ніхто не казав, коли привозять, скільки привозять, або скільки померло – ні від

¹ Добропілля – районний центр у північно-західній частині Донецької області.

кого не можна було нічого взяти. А друге те, що я не цікавився, бо замолодий був. 13, 12 років.

Пит.: А хто управляв тими бараками?

Від.: Там комендант був і при коменданті два бараки було міліції, тобто, як кажуть, вони дежурили з собаками безпереривно на дорогах, а без дороги там нікуди не підеш, бо скрізь такі болота, що як підеш, то все рівно не вийдеш – загрузнеш десь і все. Ходили по гриби люди, так також як де ближче. Далеко не могли іти в ліс.

Пит.: А скільки давали Вам їсти?

Від.: Давали їсти – це 300 грам, але ніхто не доставав 300 грам, бо ті, що й привозили, ті, що приносили від, міліція відривала для себе, то доставалося, може, яких 150 грам, а 200, то це й ще й забагато на день. Тим, що не робили. А ті, що робили, то тим 600 грам давали, які в лісі робили на тяжких працях.

Пит.: То значить, то головна робота по лісах.

Від.: По лісах.

Пит.: А Ви в той час ще не робили, замолоді були...

Від.: Так, я не робив, але як забирали сестер, бо то ж вони вперед будували бараки, то були в одном місці, а тоді як приходило літо, то їх забирали на подсочку в друге місто. То я і сестри порадили матері, щоб і я з ними поїхав, із тими старшими двома сестрами. Але я був замалий, так що ніяк мені не можна було з ними їхати, а тільки треба було ховатися. То їх забрав конвой і погнали, може, яких до 200 людей забрали тоді з посьолка і гнали до річки грузити на баржі, а я ззаді за ними йшов, тою ж дорогою. А міліціонер, той що ззаді їхав, побачить мене – вернеться. Вернеться – я у ліс зйду з дороги. Він коньом не поїде. Я постою, постою, бачу, що він поїхав знову, я виходжу на дорогу і я то за ними ще йду. І так декілька разів було, поки я зайшов у лісі та один раз не міг навіть сам вийти вже до дороги, то брів аж по пояс через болото і таки вийшов на дорогу. Пригнали їх до села, до річки до тієї, то я вперед ходив далеко від їх. Вони були обгороджені міліцією, а я ходив далеко від їх понад лісом і хотів, щоб зайти в гурт у той, і я якбудто рвав траву, нагинався, і так помаленько підходив, підходив і я підійшов у гурт, що мене не могли б не побачити, а може, й не бачили. І тоді, коли грузилися на баржу, то і я з гуртом сховався і так і зайшов на баржу також. То нас вивезли, не знаю уже навіть яка й назва того лісу на підсочку, але я сам не міг ходити добре, а тільки з палицею вже, а то й ще давали нам відра, тим робітникам, такі як тутечки пластикові відра, що на п'ять галонів, збирати цю смолу з дерева, з сосни. То я походив – збирати не збирав, а тільки походив два дні, і сестри тоді почали самі вже домовлятися, що робити, що мені пайку не дають, бо не можна мене записати. А вони від себе відривають, то вони кажуть: «І ми помрем з голоду».

То вони так і сказали мені, що: йди, куди хочеш, ти не пропадеш – люди є добрі й іди по селах; тебе хтось там підбере.

Ну і так, правда, і сталося, що я ото пішов понад річкою, а там більше люди живуть понад річками, і я ото був в одном хуторі, де прожив я, може, два тижні й ніхто не знав, бо той господарь сказав, каже, що це секрет. Каже, тебе все рівно заберуть, як тільки взнає НКВД, заберуть.

Але він дуже до мене ставився добре. Він був не таких старих років, може, до 30-ти тільки був. І в його мати була. І завжди тільки встане, і питає: «Мамо, а чи ти давала йому їсти?»

Вона каже, що давала, або ні. То він каже: «Дай йому молока». І так то я за два тижні, може там, я то підкріпився, що вже міг ходити. Тоді щось мені стало недобре. Як будь-то захворів, то він повів мене в шпиталі почали питати мене, хто я такий і все. Він мусив сказати, а після того, сказали, щоб він то відвів мене в НКВД. І мене відвів він у НКВД. НКВД оставило при тому же дворі, при конюхові мене. А десь за два тижні їхали на той посьолок, в той лагер, де моя мати, і забрали і відвезли мене знову туди і там і оставили, аж поки то я, кажу, не виїхав до Архангельська, а з Архангельська, уже по хворобі, вернувся на Донбас.

Пит.: Чи Ви могли би описати порядки в дитдомі?

Від.: Порядки. Порядки були там, як кажуть, проти посьолка, то дуже добре. Наїдатися ніколи не наїдався, щоб скільки ти схотів, але вмерти – ніхто не вмирав з голоду, ніхто там. Удівати, удівали дуже добре. Давали на зиму теплі валянки і теплу одєжу давали. Літом так само – міняли одяг літній. Короткі штани давали і сорочки. Дуже добре нащот одєжі було тамечки. Їсти давали також – рано 200 грам хліба, на обід і чай, цукру одну пилянну грудочку і масла такий же кусочок, як пиляний цукор. Кусочок такий масла. На обід давали 100 грам хліба. Сто грам хліба, якийсь суп або навіть було таке, що варили таке як борщ, хоч воно то не подібне було на борщ, і каша якась була. Овсяна каша, або більше гречна каша, або перлова також, на обід. На вечір знову 200 грам хліба, і чай, і цукор.

Пит.: А чи ті, що працювали в дитдомі, добре ставилися до дітей?

Від.: Це – вихователі. Вихователі були різні. Деякі були добрі, деякі ні. А, наприклад, ті, що обслуговували, як кухню, то це ті ж самі обслуговували діти, що там мешкали, але яким уже, як кажуть, понад 12 або 13 років, що вони вже можуть подавати тарілку або чашку на чай, каву горячу і все, то таких, старші, уже обслуговували кожний день. Їх вибирали по шість осіб, що вони мусили рано нагодувати всіх. Кухарка була то Їня, то вона варила обід, а ми роздавали, і наша справа було помити посуду і поприбирати вечером усе на кухні, щоб оставити чисто на другий день другої зміни такий же самий.

То тоді як на кухню попадаєш робити, то тоді наїсися уже скільки схочеш і чого хочеш, те що там є. І м'ясо буває ото в супові, то м'яса вже ми більше з'їмо, і масла більше з'їмо, і хліба вже наїсишся скільки схочеш.

Але то припадало раз або два рази на місяць таке дежурство.

Пит.: А скільки дітей було в дитдомі?

Від.: В дитдомі було десь до 270 дітей. Були такі від трьох років. Навіть одна іще була меньша, може, два роки, що не знала свого ні прізвища, нічого, то її голова дитдому дав ім'я своє – Катя Гора. Ну і до яких 15–16 років, якщо він не вчиться на якусь *professional*, але там *professional* школи не було, а до семилітки доучуєшся, й тоді або до праці відправляли десь або до школи, як на професійну школу якусь електрику чи там машиніста якого, то вже відправляли в село, яке було від дитдому 15 кілометрів.

Пит.: А як Вас вчили в діддомі?

Від.: Учили тільки по-російському. І читати, і писати – все. Дуже тяжко було тоді нам, поки не вивчили російської мови, бо в школу як ходили, то ті діти, що там живуть, то збиралися й каміннями кидали на нас, казали: «Хохол, хохол», – і все. А мусили, як кажуть, учитися тієї мови, хоч і тяжко прийшлося. Коли я повернувся з Півночі, то мого брата жінкина сестра училася на Донбасі в 10-й клясі. То як я приїхав, то як я почну говорити, а на Донбасі, правда, то там говорили більше мішаною або більше подібно на російську мову. Деколи вкидали українські слова, але більше російської. То як я почну говорити, то брат і братова жінка розуміють, а сестра зі села приїхала, яка вчилася в 10-й клясі, то тільки рота розз'явить і каже: «Нічого не зрозуміла».

Тоді її вже сестра, братова жінка, розказує, що я казав.

Пит.: Чи брат Вам говорив про те, що з ним було після арешту?

Від.: *Yeah*, він говорив і навіть пізніше вже, як кажуть, узнав я, як встрітвся з ним, де він був. Він був у Комі область, город Устесольськ¹, це було також ж там, тільки правіше від Архангельська набагато. То він то в лісі робив тоже.

Пит.: А яким чином він вернувся?

Від.: Яким чином? Він чином вернувся тим, що одбув три роки. Бо йому дали ото як-будьто три роки за невиконання податків.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Землі було в батька 25 десятин. Було останне трое коней, дві корови, овець не знаю – може, дві десятки, може, було, курей, гуси були, то таки багатенько було. Може, сотня курей, може, яких 20–30 гусей було. Отаке. І 25 десятин землі.

Пит.: Чи він уважався куркулем?

Від.: Так, він уважався куркулем.

Пит.: А скільки було в вас в родині дітей?

Від.: Нас було в родині з батьком, з матір'ю 11-ро – дев'ять дітей, батько й мати.

Пит.: А діти вже дорослі були?

Від.: Одна сестра вийшла заміж перед висилкою, тобто до 29-го року, то вона не попала на висилку. Брата раніше арештували, також він з нами не був. То було семеро дітей і батько й мати, але по дорозі як їхали, і роз'їзд Шелікса – я не знаю, правда, чи перед Вологдою, чи після Вологди – дві сестри втікло із дороги. То вони також на Донбасі були увесь час, як втікли з дороги, то вернулися і вже в своє село, хутір не їхали, а на Донбас.

Пит.: А вони були старші?

Від.: Старші були, так.

Пит.: Їм вдалося, значить...

Від.: Вони як втікали, то вони приїхали до тієї сестри, що була замужня, і вони деякий час у неї були тамечки. Недовго, правда, поки достали не-легальні документи, а тоді від тієї сестри втікли також, щоб підозріння не було ніякого, на Донбасі.

Пит.: А де мешкала та сестра, яка була замужем?

¹ Ідеться про Сиктивкар (до 1930 р. – Усть-Сисольськ), центр Республіки Комі. До 1936 р. – автономна область, після – автономна республіка у складі Росії.

Від.: Та сестра від нашого хутора 25 кілометрів було, село Кураховка¹. Правда, не знаю, яка сільрада або район. То не знаю.

Пит.: Чи Ви після повернення з півночі, чи зустрічалися з сестрою?

Від.: Тоді, як ще до війни зустрічалися, а після того вони вже не зустрічалися.

Пит.: Чи вона Вам що-небудь оповідала про те, що діялося після висилки?

Від.: Те ж саме розповідала, що і другі розповідали, що в 33-му році. В 32-му, в 33-му великий був там голод на Україні. Але, я кажу, що я в той час був на висилці, так що я того голоду, що на Україні було, не бачив. Але там голод був такий же самий, що я не міг ходити навіть з однією палкою, а носив дві палки, поки мені не давалося в село піти з сестрами, як їх на працю посилали. І я трохи віджив там, бо то в селі, але вони тоді, як я пішов по селах, то вони почули, що якогось хлопця знайшли під човном, і в такій одежі, то вони тільки думали, що то я, бо одежа була подібна на таку, як я мав – свита. То вони думали, що я згинув. І аж після війни тоді вже знали, що я іще живу.

Пит.: Чи Ваш брат мешкав легально на Донбасі?

Від.: Так, він легально тоді. Повернувся; відбув свою кару і вернувся, то легально був.

Пит.: А чим він займався?

Від.: Він був електромонтьором по високовольтних лініях.

Пит.: А щодо висилки, чи Ви пам'ятаєте, скільки податку наклали на..?

Від.: Не знаю. За те не знаю. Мені було тоді дев'ять років, то не знаю, але тільки декілька разів чув, як говорили і батько, і мати, і другі люди приходили. Одні доказують, що за те і за те висилають, а другі говорять – та ні, не за те. То, кажуть, добрих господарів беруть і щоб вони показали там на Півночі, як треба господарювати. Там добрі землі, але люди не вміють господарити. Отаке. Були різні розмови, і за ті ж податки також розмов було. Одні кажуть, що виплатиш один, дадуть другий. Виплатиш другий – дадуть третій. І кажуть, тому кінця не буде. І так воно й було. Я не знаю – два чи три рази батько виконував ті податки, а тоді вже, чи, може, і не було, чи, може, облишив і платить уже, бо так як люди казали, що тому кінця не буде.

Пит.: Люди дійсно вірили, що їх переселяють на ліпшу землю?

Від.: Так, деякі вірили в те, поки не побачили самі. А як приїхали туди, як побачили ті бараки і як дають їсти, то тоді вже і говорити не треба було, для чого їх привезли туди.

Пит.: Чи Ви могли б описати ту сцену, як Вашу родину з хати вигнали?

Від.: Можу розказати те. Я ж почав був з того, що я прийшов з школи, то двоє чи троє підвод стояло і повно було НКВД і в цивільном були. То тягнули все – вівці зразу виганяють, гонять, коров забирають, коней забирають, із двору все забирають, нагружають, хліб увесь забирають. А нас не випускали з хати і казали якнайскоріше щоб, що вдінеш – то твоє. То я надівав братову одежу, бо що в мене було? Сорочки навіть доброї не було, а полотняні сорочки. А брат таки уже ж старший був, то в його ліпша одежа трохи була. То на мене надівали, деякі жінки знайомі помагали, то вдівали й на мене сорочки братові вже. І, я ж кажу, що за яких дві години сказали виходить, сидать на підводи і по-

¹ Нині смт Курахівка Семідівської міськради Донецької області.

везли нас у сільраду. За дві години все... А там ото осталася міліція й їхні помічники. І забирали все. Шукали там, і по горищі лазили, і все. Що находили – все забирали. А тоді в скорості ж той хутор, я ж кажу, був. Було 12 хат той хутір, звалили увесь, садки порубали і порорали і стали сіять хліб там.

Пит.: Чи то робили тільки люди приїжджі, чи то місцеві люди також?

Від.: Ні, були й свої. Був один там сказати, він дуже був бідний, бо мати була старша і йому було років 16, 17, може. І ще один, в його сестра була одна. То він у наймах був, пас для цього хутора скотину. То йому так – кожний день хтось мусив носити – якийсь господар один – мусить цілий день годувати його. То носять йому, як забирає скотину – дають йому сніданок. На обід виносять йому гаряче там усе, що наготують, і на вечір, як приганяє скотину, знову дають йому їсти. І для його, і для родини дають. А в кінці року тоді він уже умовляється вперед, скільки він хоче хліба за кожную корову, скільки грошей, і тоді на осінь розплачується, або як скаже, що йому потрібні гроші, то йому й раніше дають за цілий рік, скільки він заробив. Ну, то перед 29-м роком він поступив у комсомол, і такий же як він, з других сел поприганяли, і ото їх заставляли, щоб вони ото все робили, те, що їм скажуть. То й же годували його, все, але він викидав, помагав викидати.

Пит.: Чи то ще за Ваших часів церкву знищили?

Від.: У нас не було церкви. За 7 кілометрів у нас церква була, то, я пам'ятаю, два рази або три рази я тільки був у церкві. Батьки то їздили частіше в неділю до церкви, в такі дні не могли, бо праця як то, зимою то їздили більше, а літом то дуже мало їздили також в церкву, а я був при моїй пам'яті, пам'ятаю, чи два чи три рази тільки в церкві.

Пит.: Чи Ви що-небудь чули про Красногорський монастир? Куди дінули монахів?

Від.: Коли дітдом там був, коли то його ліквідували, то я не можу сказати, а він тільки називався Красногорський монастир, а там була комуна. Таке як колхоз. Комуна Люксембург, то воно займало. Але ті приміщення були Красногорського монастиря порожні. Ніхто ними нічого не робив, але тільки церкву розбирали на топливо, а будинки там були такі, то ті будинки стояли, а як дітдом зробили, то тоді воно все належало до дітдома.

Пит.: То там вже нікого з монахів...

Від.: Не було і не знаю, коли вони там і були. Їх давно відтіля вигнали. Як ще комуну зробили, то їх вигнали відтіль.

Пит.: А чи багато з Ваших таких репресованих було на Донбасі? Там де Ви працювали?

Від.: На Донбасі дуже багато, бо тільки можна було хто яким шляхом вертася або з висилки, або з тюрмів, то не можна було десь достать роботи якоїсь, а в Донбасі найліпше, найлегше можна було достати працю, і там не дуже питали документів, а як і питали, то там було багато спеціалістів таких, що підробляли документи. Так що їдуть на Донбас, поробив трохи, документи достав, а тоді можуть їхати скрізь по Україні, десь в друге місто і шукати праці. На Донбасі легко було документи достати.

Пит.: А як народи жили між собою на Донбасі – українці, росіяни, білоруси?

Від.: Можна сказати, що там різниці не було. Різниці не було. Ну, як хто дуже такий тільки приїде зі села, то з його сміються, що він не вміє по-російськи говорити. То з його сміються тільки. А то довго не буває, буває там пару тижнів чи місяців, а тоді обвикають. Уже він себе покаже, який він – він *friendly*, чи ні. Як *friendly*, то ще буває ліпший, як його національність – росіянин до росіянина або що.

Пит.: А яка була дисципліна для робочих?

Від.: Дисципліна була. Не можна було запізнитися і на п'ять хвилин, бо як запізнишся на п'ять хвилин, то перший раз, значить, давали 25 %, забирали від твого заробітку. Як більше, як на 15 хвилин запізнишся, тоді забирали 35 %, а як ще третій раз повториться, то навіть забирали в лагерь і робив ¹. Саме менше рік треба відробити було за те безкоштовно і на харчах, як кажуть, *prisoner*-а.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте про чистки у 37-й, 38-й рік?

Від.: Не знаю, не знаю.

Пит.: То Вас не було?

Від.: Молодий був.

Пит.: Зовсім молодий.

Від.: *Yeah*. Знаю тільки, що був ще брат у мене найстарший. То часами тільки говорили, що його вбили в 18-му році, але навіть не знаю, хто, бо тоді були і денікінці, і махновці, красні й білі. Так що хто його вбив – навіть не міг знати. А вбили в 18-му році брата.

Пит.: Вашого брата?

Від.: *Yeah*.

Пит.: Чи Ви поза тим чули які-небудь анекдоти про, скажім, про махновців чи про революцію?

Від.: Таких чув, але позабував. Не можу зараз сказати, бо їх ніколи не вживаєш тут.

Пит.: А що Ви могли б розказати про безпритульних дітей, пацанів, на Донбасі? Чи було багато таких?

Від.: Таких було і немало. Також же бувало так, що поарештовують батька або матір. Біда, не можуть жити, тобто мати не може втримати їх, то ходили, крали, спали десь у бочках, десь у трубах. І от такі-то безпритульні були. Навіть було таке, що й тікали з дитдому деякі. Також не було жити, ховалися від міліції, то було багато безпритульних, що їх ловили й також же відправляли знову в дитячі дома.

Пит.: Ну, то я Вам дуже дякую за розмову.

Від.: Нема за що.

¹ Ідеться про постанову (вже згадувану у примітках) від 28 грудня 1938 р. «Про заходи по впорядкуванню трудової дисципліни, покращенню практики державного соціального страхування і боротьбі із зловживаннями в цій справі».

Інтерв'ю LH65

Анонімна оповідачка, народилася 1918 р. у родині відомих українських педагогів, які переїхали до Києва 1926 р. і жили на Куренівці. Батьки оповідачки були класичними представниками старої української інтелігенції, походили з села, отримали вищу освіту і стали патріотами-народниками, мали широкі зв'язки з тогочасною українською культурною елітою. Оповідачка пригадує голодних, часто тифозних селянських дітей у Києві 1933 р., що їх привезли аж із Прилук поблизу білоруського кордону, для них шкільні вчителі організували їдальню і тимчасовий притулок в українській школі № 14. Щодня хтось із цих дітей помирав. Цих дітей «десь забрали». [...]

Оповідачка втратила родичів у селі, розповідає про безпритульних сиріт, які жили крадіжками, і чула про канібалізм. Її батька заарештували за націоналізм у січні 1938 р., вислали і він помер у Воркуті. Батькового брата заарештували у Шахтинській справі 1928 р. і заслали на 8 років. Оповідачка також розкажує про Другу світову війну.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: Я народилася в 1918 році. В Києві проживала 15 років до війни; я мешкала на північній частині Києва, де була така дільниця, яка називалася Куренівка¹. Нам у школі оповідали, що ця Куренівка називається так, бо там колись люди з передмістя будували такі курені й там вони жили. На Куренівці були люди, які займалися парниководами. Бувало, як трамваем їдеш через Куренівку, пізніше через Пріорку, а пізніше до Пущі-Водиці, то такий був ліс, то дивишся, направо і наліво кругом були парники. Пізніше ті парники були забрані державою. І на Куренівці, посередині Куренівки є така площа, збудована таким трикутником. Посередині площі стояла школа – збудована в українському стилі. Навколо цієї школи стояли високі тополі. Тепер залишилися тільки двоє з тих тополь. З другої сторони площі була Петро-Павлівська церква. Тому і називалася Петро-Павлівська площа².

Петро-Павлівська церква була знищена в 30-х роках, на початку 30-х років. Фотографію я бачила в газеті «Свобода», і ця фотографія знищеної церкви є ще в Українському музею в Нью-Йорці. Мені прийшлося бачити ще малою дівчинкою, як зносили з церков тих дзвоней. Навколо стояли люди, переважно жінки, середнього віку і старшого, і діти, і ми стояли. Жінки плакали, а старші люди проклинали тих, які там по дзвіниці ходили і знімали дзвоней. Пізніше цю церкву перетворили на фабрику частин до фотоапаратів. Церква була дуже гарна. Я пам'ятаю, ще малою дитиною туди ходила, а я вже була там старша, чим 10 років,

¹ Історична місцевість на півночі Києва. Розташована між Подолом, Оболонню, Пріоркою і Сирцем. Головні вулиці: Фрунзе (кінцева частина), Петропавлівська, Сирецька і Білицька. Відома з середини XVII ст. як передмістя Києва, де розміщувалися курені Київського козацького коша. Згодом – дачна місцевість. Тепер – великий промисловий і житловий район Києва. Подекуди збереглася забудова XIX – поч. XX ст.

² З 1961 р. – площа ім. Фрунзе.

то побачила страшну будову, з вікон якої виглядали труби, очевидно, від печей, що в нас називалися колись такі буржуйки-печі.

На тій площі ще й був базар близько коло школи. Жили там дуже відомі люди. Це була така українська дільниця. Жив там родич Шевченка – маляр – Красицький¹. У маляра Красицького була донька Галя, яка була одружена з поетом Влизьком². Він був глухонімиий, і, здається, в 30-х роках, після процесу Кірова, як Кірова вбили, його арештували і також убили. Далі коло школи близько жив дуже відомий маляр, який викладав у цій школі малювання – Іжакевич³. Він недавно помер, жив до 90 років. Він був дуже відомий, бо до советського видання «Кобзаря» намалював малюнки.

Вчителі також були. То була українська школа. Пізніше одного разу зробили паралельні класи російські, але вони довго не проіснували. То все була українська школа. Зараз школа та є російська. Навколо є українські школи, а ця школа була російською. Школа черга 14, люди називали ім. Грушевського. Чому? Бо Грушевський вибудував цю школу і подарував до українського народу. Напроти школи був колгосп імені Кагановича, єврейський колгосп, де наші селяни працювали, а євреї ними були бригадирами.

І ось в 1933 році, як закінчилося навчання, навезли з усіх усюдів дуже багато дітей. Тяжко згадувати за це. Діти чомусь були всі дуже голі. Було тяжко дивитися, що дівчатка вже починали розвиватися, а вони були голі. Навіть діти були аж з Прилук, ще це є далеко від Києва. І ось вчителі організували їдальню для них і годували їх, якось рятували. Була пошесть тифу, була пошесть дизинтерії. І не дивлячися на те, що кожний вчитель мав вдома дітей своїх маленьких, вони віддано працювали, рятуючи тих дітей. Діти спали в клясах на соломі попід стінами. Щодня вмирали. Щодня їх виносили в таку кладовку під сходами й складали й засипали якоюсь дизинфекцією. Я цей запах так запам'ятала на все життя, що як я десь чую, особливо в Торонті часом вулиці чимсь посипають таким, дизинфектують, що так виглядає, запах

¹ Красицький Фотій Степанович (1873–1944) – український художник. У 1888–1892 рр. навчався у Київській рисувальній школі М. Мурашка, з 1903 р. постійно працював у Києві: викладав у художньому училищі (1912–1920) та інституті (1927–1939, з перервами). Створив політичні карикатури для київського журналу «Шершень». Твори зберігаються в Національному художньому музеї. Помер у Києві, похований на Байковому кладовищі. 1961 р. на його честь названо вулицю.

² Влизько Олекса Федорович (1908–1934) – поет, один із найяскравіших представників революційного романтизму в українській поезії 20–30-х рр. XX ст. Втратив слух у 13 років, після захворювання на скарлатину і тяжких ускладнень. Входив до складу Української спілки пролетарських письменників. Репресований, розстріляний у грудні 1934 р. Ім'я поета зникло з літератури аж до початку 1960-х.

³ Іжакевич Іван Сидорович (1864–1962) – український художник. Навчався в іконописній майстерні Києво-Печерської лаври (1872–1876), Київській рисувальній школі М. Мурашка (1882–1884). Брав участь у реставрації фресок у Кирилівській церкві, в розписах Всіхсвятської (у Києво-Печерській лаврі) і Покровської (тепер на вул. Мостицькій) церков. У 1914 р. розписував фасад Георгіївського собору монастиря на Козацьких Могилах (с. Пляшева, Рівненська обл.). Багато творів присвятив архітектурі Києва.

такий, як я там чула, все мені нагадується. І ось як за кілька днів на-збирається там декілька вже десятків дітей, приїжджало авто, заби-рало їх і вивозило десь. Ті діти такі були голодні, що і мало було того, що для них ладувала кухня, й отже, вони в школі виїли всю траву, що була на землі. Трава називалася шпориш, така низенька, як ялинка. Виїли то все. Декому їх дуже берегли, тому, може, голі були, щоб ніде не тікали. Їх берегли, щоб вони не тікали на вулицю, але деякі були такі сміливі хлопці, що таки тікали на базар, щоб щось украсти або випросити для себе. І пізніше ті діти десь зникли, очевидно, їх вже тоді стало вкінці літа трошки ліпше, новий врожай був і їх десь за-брали. Тепер прийшлося мені бачити багато таких тяжких сцен. От іду я до товаришки. Бачу: під деревом лежить жінка і хапає повітря, як та риба, а на ній крутиться немовлятко. Через якийсь час вертаюся, дивлюся, вже жінка померла. Навколо школи був такий садок. То вчитель завпед один посадив з дітьми колись той садок. Пізніше це вже розрісся. І от така сцена, а я жила в школі, така сцена: мати кидає дітей і каже: «Я вас завезу на базар, а ви там стійте, а я буду дивитися з-за рундука. Прийде така добра тьотя, добра тьотя і добрий дядько і забере вас, і буде вам їсти давати, а як перейде цей голод, то я вас додому заберу».

А діти плачуть: «Мамочко, не кидай нас. Ми не будемо просити їсти». Пізніше ще бачила таку сцену: іду я вулицею, бачу дітей так щось, біжать діти, дивляться на щось. Підходжу я, бачу, що жінка-селянка, одягнена непогано, не обідрана і вона лізе, не може йти, лізе, щось просить, напевно, просила їсти, і в неї ноги були поризані й тікла вода з тих ран. Я швидко побігла додому, щоб винести якийсь кусочок хліба, вкрасти, бо вдома теж ми отримували такі пайки – 100 грам на дітей, а 300 грам на працюючого. Довелося мені вкрасти той хліб вдома, винести туди до неї, а її вже не було, тільки той слід після того, як вона лізла, слід, знаєте, на землі. І ця картина мене завжди переслідує. Знаєте, я дуже туга на сльози, я ніколи не плачу. Як тільки це зга-даю. А тоді була 14-літньою дівчиною, але згадується, мене завжди дуже тривожить. Коли десь ішла я попід таким насипом, там була за-лізна дорога, збудована за моїх часів, і ця дорога була воєнна і на малі її не було. Три місяці перед тим, як почалася війна, все везли зброю до кордону, хоч ця була закрита брезентом, люди все ж таки бачи-ли і знали, що це скоський хлопець сидить і щось він має... поста-вив два камінці і таку якусь бляшку... стару, стару, іржаву. Під нею вогонь, і що він там пече? Пече він... десь на вулиці знайшов трохи силусу. Силус – то така маса, що консервують для корів. І то везуть той силус по місті, з місця на місце, то дуже він пахне недобре. І так з воза падає. Отже, він то там собі варив. Я побігла додому швидко. Взяла кусок хліба, принесла йому, і він так дивився на той хліб, як він не знав, що це таке. Подивився, подивився, нічого не сказав, сховав собі за пазуху. І я й до цих пір не знаю, чи він був глухонімий, чи він вже такий був, знаєте, задубів від голоду. Ну, тоді ще, як ми були малі, моя мама казала все, що це голод є штучний, що це влада зробила для

того, щоб знищити український нарід. Моя мама мала високу освіту, вона вчителька, як і мій батько, але все ж таки як вітер віяв зі сторони Росії, то вона стояла, дивилася в вікно, махала п'ястуком і казала: «Ти проклята Москва, з'їла наших дітей, з'їла наших батьків, синів, забрала в наших батьків маетки, що вони працювали все життя на це, а тепер ще нам і вітер зсипаєш».

– Діти, – каже, – діти, буде час, коли більшовиками будуть лякати дітей. Оце все, що я бачила, що могла розказати.

Пит.: Чи можна задати Вам питання?

Від.: Прошу.

Пит.: В мене декілька питань. Як люди в таких середовищах, у яких були Ваші батьки, ставилися до українських комуністів, тих провідників, наприклад, як Скрипник і до других?

Від.: Моя мама походить з козацького роду, а батько з заможних селянів. Мій батько по революції свій уділ землі віддав селянам, віддав для земства. Мій батько був соціаліст, як то сказати, що таке соціаліст? Він хотів, щоби дати освіту селянам, щоб був восьмигодинний робочий день, так як на заході. Як вони відносилися? В нашій хаті багато говорилося про Скрипника і вони, звичайно, дивувалися. Мій батько, так як я пам'ятаю, я думаю, що він був націоналіст, без всякої партії, він не належив ніде, він був великий патріот українського народу, і я пам'ятаю, що як приходила тема в школі Шевченка, а тема Шевченка ішла дуже довго – півроку, він сердився, приходив додому і кидав книжками і казав: «До яких пір я буду брехати? До яких пір я буду брехати? Є учні по 18, 17 років, вже в 10-й класі, їм дають питання такі, що я не можу дати їм відповіді, таку, яку я мусив би дати».

Звичайно, що їм було дуже тяжко жити, дивлячись на це все і, розуміється, треба було все брехати. Моя мама, наприклад, як моя мама була груповод і читала «Кобзаря», а діти мали вже таки по 13 років, один хлопець мав, знаєте, старе видання. Каже до моєї матері: «Що ви читаєте “Откривай, проклятий пане”, як у мене написано “откривай, проклятий жиде, то будеш битий”?»

Що моя мама мусила на те говорити?

– Сядь і мовчи.

І мій батько старшим класам не міг відповісти те, що належалося б відповісти, бо він не мав права. Мій батько був арештований 18 січня 38-го року як український націоналіст. Висланий він, і на Воркуті вмер. Умер за те, що він був українець. І його брат умер; моєї матері брат був арештований, висланий і теж умер. Доктором університету був. Так що в нашій родині в 38-му році арештовано з п'ятеро людей, які є в Українській енциклопедії. Того простити всього не можна, знаєте.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте справу з СВУ, як то виглядало?

Від.: Я пам'ятаю, як то була справа з СВУ, але я ще тоді, знаєте, була молодістю.

Пит.: Так.

Від.: Дитиною, дівчиною чи дитиною, і ми не звертали. Я тільки можу згадувати, що батьки говорили. Я знаю, що в моїй родині мого діда брат

рідний був заарештований за шахтарську справу¹. Більшовики завалили шахти і зробили таку штучну організацію, ніби й брат, а моєму дідові сказали: «Ти вийди і говори те, що ми тобі говоримо, то ти будеш звільнений. Ти тільки поїдь, ми тебе засудимо, потім випустим, поїдеш в іншу область, будеш *окау*».

А як він вийшов на сцену і побачив в залі тих сиріт, ті вдови, каже: «Я не міг брехати і я сказав те, що було».

Ну, звичайно, що його засудили і вислали. А це вже було десь в 20-х роках, то що так страшно не карали. Він відсидів вісім років, десь він попрацював як інженер на засланні. Пізніше його вернули, але він не мав права жити в великому місті, то він жив в маленькому містечку. Але пізніше мені мати писала, що, який він був сильний, здоровий, а все ж таки під час війни був арештований і в Харківській в'язниці помер. От це я знаю. У нас багато гор'я було в нашій родині. І не тільки той голод, що був, знаєте, в 33-му році, але, допустім, я була студенткою й я вічно була недохарчована. Бувало весною, як з Дніпра повіє теплий вітер весною, то голова крутилася від голоду, бо недоїджені були.

¹ Шахтинська справа (Шахтинський процес; офіційна назва – «Справа про контрреволюційну організацію інженерів та техніків, що працювали в кам'яновугільній промисловості СРСР») – перший політичний процес у СРСР, під час якого засуджено велику групу керівників вугільної промисловості Донбасу. Проходив 18 травня – 6 липня 1928 р. у Москві. Судову справу розглядав спеціальний склад Верховного Суду СРСР. Підсудні (53 інженерно-технічних працівники вугільної промисловості, серед яких – керівники «Донвугілля», Управління нового будівництва Донбасу, 5 директорів шахт та рудоуправлінь, 5 головних інженерів шахт, чотири німецьких спеціалісти та ін.) були звинувачені у належності до «контрреволюційної організації», що діяла в 1922–1928 рр. у Шахтинському (звідси й назва справи) та інших районах Донбасу, у Харкові та Москві. ОДПУ пред'явило обвинувачення підсудним у намаганні зруйнувати вугільну промисловість Донбасу – найважливішу паливну базу СРСР і таким чином зірвати індустріалізацію СРСР, а також у тому, що вони під керівництвом т. зв. паризького центру («Об'єднання колишніх гірничо-промисловців Півдня Росії») та «Польського об'єднання колишніх директорів і власників вугільних підприємств у Донбасі» здійснювали акти шкідництва і саботажу (всаджували у повітря і затоплювали шахти, підпалювали електростанції, псували устаткування тощо). Під час судового слідства «визнали» свою провину повністю 20 обвинувачених, частково – 11, не визнали – 22. Вирок оголошено 5 липня 1928 р.: 11 обвинувачених засуджено до розстрілу, 3 – до 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 5 років та конфіскацією майна, 21 – на термін ув'язнення від 4 до 8 років, 10 – від 1 до 3 років. Четверо були засуджені умовно та четверо (німецькі спеціалісти) – визнані невинними. Згодом підсудним М. Березовському, О. Казаринову, Ю. Матову, С. Братановському, Г. Шадлуну та М. Бояршинову вищу міру покарання замінили позбавленням волі на 10 років з суворою ізоляцією, обмеженням у правах на 5 років та конфіскацією майна. 9 липня 1928 р. були розстріляні завідувач підвідділу механізації «Донвугілля» М. Горлецький, старший інженер проектного відділу УНБ М. Кржижановський, технік-консультант з експорту антрациту в Парижі А. Юсевич, М. Бояринов та С. Будний (посади яких у вирок не зазначені). Сталінський режим використав цей процес для розгортання масової кампанії переслідування «буржуазних» фахівців за «шкідництво» та придушення будь-якого опору авантюристичним темпам індустріалізації країни. Зокрема, під час проведення слідства та суду над шахтинцями співробітники Артемівського та Сталінського окривділів ДПУ розпочали кримінальні справи на кілька десятків спеціалістів вугільної промисловості (т. зв. «шахтинські справи») і спрямували їх на закритий розгляд Особливих нарад при колегіях ОДПУ СРСР та ДПУ УРСР.

Пит.: А Ви казали, що Ваш батько походить з заможного селянства. Чи він підтримував зв'язки з селом, коли вже був у місті?

Від.: Так, він підтримував, і, між іншим, як розкуркулювали мого діда, то йому сказали так:

– Діду, ти був добрий до людей, й твої сини були добрі до людей, бери, що можеш, в руки і йди до своїх дітей.

Не вислали до Сибіру. Як літом приїжджав мій батько і брати на село, то організували такі просвіти. Збори ніби були, люди приходили, читали їм газети, а мій батько був дуже великий народник. Він почав вчитися на лікаря, а пізніше сказав: «То нема чого мені тут марнувати час, я мушу йти на літературний факультет і нести просвіту в народ».

Ну і так йому за це подякували. Так само і мама моя. Вона в мене була тут 18 років тому. При розмові я побачила, що вона все знає, що в світі робиться, й її не зломили. Вона козацького роду, і її не зломили, так як її брат був засуджений. Що йому не робили, а він своїй дружині сказав: «Я ні – в в'язниці при побаченні – на кого нічого не наговорив, ні на себе й ні на кого».

Такий був сильний. Очевидно, та козацька кров допомогла на те.

Пит.: Чи хто-небудь із Ваших родичів брав участь в петлюрівському руху?

Від.: Та мій батько був духово петлюрівець, духово.

Пит.: Так що Ви вважаєте, що петлюрівський рух найбільш відповідав людям?

Від.: Моя мама казала. Навіть колись прислала таку картку. Її вже нема в живих. Вона на пам'ять мала таку картку, фотографію Софійської площі. Писала так, що колись тут майоріли прапори, колись тут було багато людей, мій тато маршерував. То так прийшло. Вона не писала, що то було, як я знала. Але вона мені розказувала, що коли Петлюра промовляв, він був як чародій прямо, що військо слухало, він великий промовець був і великий вплив мав на військо, взагалі на всіх. Але про такі справи ми вдома не говорили. То вже як мама тут приїжджала, розказувала мені. Тільки я часом чула, про що вони говорили. Наприклад, моя сестра колись як почала з ляльками бавитися й почала до них по-російському говорити ні з того ні з цього, бо ми говорили вдома тільки по-українському, мій батько прийшов з школи дуже сердитий, власне, що мусить там у школі брехати про Шевченка, і почув, що вона говорить по-російському, то він таке сказав, і я добре пам'ятаю: «На якій то чортячій мові говориш? Щоб я то більше не чув, бо я тобі рота роздеру».

То для мене багато.

Ви знаєте, коли я згадую мову батьків, ми знали, що ми не мали права цього говорити десь на вулиці; то це для мене є як школа, знаєте. Це, як я попала на захід, то багато моїх старих знайомих – товаришок з *college*-у – кажуть: «Ми навіть не знали, що ти є така то українка, що ти додому не хочеш їхати».

Я така все була, але раніше не можна було про те говорити. Я завдякую своїм батькам, що вони нас так виховали, що ми знали, хто ми і що ми, чий ми діти, але ми не мали права говорити на вулиці.

Пит.: А яка була справа з церквою в Вашій родині?

Від.: До церкви ми не ходили. Я ходила до церкви; в мене була така тітка монахиня. Отже, як вона жила в нас, то ми з нею ходили до церкви – до Петро-Павлівської церкви – ходили на вінчання, ходили на службу, так я пам'ятаю це, а, звичайно, що я не мала право. Ми жили в школі. Одного разу батько прийшов і чує запах, гарний запах печива. Приходить додому, а мама паски пече.

– Та що ти робиш? Та, каже, за стіною живе жидівка, комсорг. Комсорг – то комсомольський керівник. І каже: «Що ти робиш?»

Учителі мусили перевіряти в дітей пальці, чи вони мають фарбу, чи яйця фарбували, чи ні. Отже, цього не можна було – боялися, але все ж таки чекали, що прийде час, що заберуть, бо забирали тих, щоночі когось забирали, знаєте. Ну, і я пам'ятаю, як то прийшли вночі, забрали, так ми більше і його не бачили. А пізніше такий випадок був, що прийшов один чоловік вже по війні. То він ще в війну прийшов додому, жив він в Брест-Літовській області, бо їх вигнали й німці погнали на захід, і він прийшов з Воркута, й десь через пару років він відчув, що він має вмерти. І він покликав мою маму й каже: «Я з вашим чоловіком був, – каже, – на засланні, рядом наші койки були».

Вона каже: «То не може бути».

Той каже: «Може бути».

А мама каже: «Я принесу вам фотографію, чи ви пізнаєте».

Мама принесла фотографію вчителів, він відразу показав.

Каже, як ви знаєте під ноль, почав розказувати, як то було. Каже, мій батько знав велику літературу, він читав лекцію й мову українську і російську. От він знав, ви знаєте, напам'ять Шевченка і Пушкіна, то він бачив тих в'язнів. О, так не вірити, що то все було, не віриться.

Пит.: Чи були в Ваших кругах такі, які, що належали до партії?

Від.: Ні. За моїх часів ніколи не було. Пізніше брата мого батька втягнули, і там відмовитися ніяк не можна, бо там так бували часи, що треба бути партійному, а тоді такі часи були, що викидали. Чистки були. Наприклад, як я вчилася, то в класі моїй всі були комсомольці. Я не була комсомолкою. Одна мене тягнула. І навіть один такий був студент, як я так згадую, дуже такий українець великий, завжди в українських сорочках ходив. Він мені каже: «Ти мусиш іти, бо, – каже, – ти кар'єри не зробиш».

– Як я піду туди, коли там всі розбишаки?

– Я знаю, але, – каже, – якби я там не був, то я б зараз поїхав додому, і, – каже, – волам хвосту крутив. А так я вчуся й працюю ще і я, – каже, – живу. Ти мусиш піти.

Та ж я в тій політиці нічого не розуміюся.

Каже: «Яка там політика?»

Каже: «Ну, треба якоїсь політики, вивчити той устав і більш нічого».

Отже, я вивчила і пройшла такі курсові збори, а пізніше треба було загальноінститутські, а пізніше загальнокиївські. Так би я, але тут він і не... То від людини не залежало. Вони приймали, тоді викидали з комсомолу. То чистку вели. Потім знову приймали, то від нас не залежало. Їм часом треба було, щоб було там більше, знаєте, чи в партії, чи де. Я знаю одного чоловіка, який артист, він вже помер, і його тягнули в партію. І він казав: «Я недостійний бути в партії».

Та каже:

– Як партія тебе кличе, то ти мусиш туди.

Ну, то каже, то він так тягнув, тягнув, аж поки війна не стала, він таки не був у партії.

А попробуй сказати, що ти не хочеш – не можна казати, бо це ж я знаю, я була на Україні.

До одного, який працював на високій посаді, й йому сказали: «Ти мусиш бути в партії».

Він відмовлявся, то йому дали бути дворником, такого, що стереже на дворі десь в школі, чи що. Пізніше, за півроку, каже: «Чи ти хочеш бути на своїй посаді, йди в партію».

І він пішов у партію, а як вже в партії, то бодай хоч мовчав, не критикував. Знаєте, змушували. Таке мав *obligation* (обов'язок. – *Ред.*), як то кажеться. То знаєте, подумаєш про те життя, то не віриться, що то таке було взагалі божевілья.

Пит.: А хто тримав порядок у школі артистів?

Від.: Як я пам'ятаю, ще давно-давним, то були завжди українці директорами школи, непартійні, але останнє все були партійні. Завпеди, що керував педагогічною частиною, то не були партійними, а директорами переважно були історики й історію викладали, і були партійні. То так, але були серед партійних і добрі люди. Я такий факт пам'ятаю, що одна така єврейка донесла на одного вчителя, що він вихвалював школи на Заході. То вона прийшла до директора і про це говорила, донос такий робила. Директор партійний українець вилаяв її й сказав: «Геть звідси. Як ти смієш на нашого заслуженого вчителя таке говорити? Геть звідсіля».

І викликав того вчителя й розказав йому. Вчитель каже: «Та я говорив її, що ви мусите вчитися тому, що за кордоном наука коштує гроші, а тут вам дармо».

Він мусив так говорити, а бачите, як вона перекурила? І то ще така дівчина була в 10-й класі, яка за мною товаришувала з дитинства, робила такі доноси. А були добрі. Було в мене, як я вчилася вже в вищій школі, то були єврейки дуже добрі товаришки. Навіть казали, що мусиш записатися до комсомолу, бо ти, каже, не зробиш кар'єри.

А я кажу:

– То добре. Прийдуть німці та, – кажу, – добре наб'ють.

Вона сказала:

– А поки німці прийдуть, наші тебе добре наб'ють.

Були дуже добрі такі товариші серед євреїв також.

Пит.: А який був соціальний склад, скажім, учнів у школі, там, де Ваші батьки вчили? Чи то були діти інтелігенції, чи простого народу?

Від.: Ну, то все були парниководи.

Пит.: Селян також?

Від.: Парниководи. Наприклад, там був один чоловік, що мав свої парники. Його розстріляли. Парники забрали, він, очевидно, оборонявся, його розстріляли. Коли був голод у 33-му році, то мати не могла їх прогодувати, дітей – два хлопці і дівчина. Між іншим, та дівчина є тут у Америці – стара жінка. Отже, мати придумала: завезла тих дітей в аптеку і казала їм – але не в Куренівці, але на Подолі, то така нижня частина Києва – і каже: «Ви тут стійте, а я підую».

«Прийде, – каже, – тут тьотя і забере вас». Каже: «Будуть там вам їсти давати в дитячому будунку, а як перейде голод, я вас знайду».

І так сталося.

Тепер ті люди, ті хлопці, я їх бачила, як була там, навіть знаю прізвище – і тих дітей найшла вона і забрала. Тепер же за часів Хрущова, то визнали і мого батька, що він не винен, і багатьох, що невинно знищені були, то один з тих хлопців, що виріс, вимагав: «Як мій батько розстріляний за нізашо, то я прошу, щоб ви покарали тих, які його арештували і його знищили, бо то злочинці були, вони вбили людину за ніщо».

Ну, добре, добре, добре, – ніколи йому на це не відповіли, але коли він просився, щоб приїхати до сестри, його не пустили.

Пит.: А вертаючись до голоду, чи Вам що-небудь відомо про людоїдство?

Від.: Я таке чула, але я думаю, що то, може, перебільшене. Я думаю, що як таке було, допустім, мати з'їла свою дитину, то вона збожеволіла. Таке говорили, то ніби хтось ловив дітей і продавали пізніше м'ясо, я не знаю, але таке чула, може, більше перебільшено, бо наші люди таке не можуть робити. Як то можна з'їсти свою дитину, хіба здурів? Але це рідкий випадок, щоб з голоду здуріти. Люди так умирали, лежали, так доходили, часом їх так збирали їх таких напівмертвих і виносили, десь за місто викидали, може, в той самий Бабин Яр. Я знаю, де той Бабин Яр є, то недалеко звідкиля, де я мешкала. Може, й туди викидали, але я не пам'ятаю. Так говорили, так казали дітям: «Не ходіть ніде».

Але чи то правда була, чи ні? Я вважаю, що як хтось щось таке робив, то був ненормальний. Чи чужу дитину, чи свою, що то ненормально просто було.

Пит.: А що Ви можете розказати про злочинство в Києві під час голоду? Про пацанів, і так далі, що Ви знаєте?

Від.: Пацанів?

Пит.: Ну, взагалі, чи то явище?

Від.: Ви думаете про безпритульних? Я нічого не можу сказати під час голоду, бо я ще тоді жила на Куренівці. Як я стала їздити вже до вищої школи до Києва, то я сама бачила, як ще вони обкрадали з кишень. Але треба було мовчати, бо вони мали на руках такі якісь залізні, я не знаю, як то називається, такі речі, або бритви, могли покалічити. До самої війни були безпритульні, й то я десь читала, тут було таке оповідання, як селянин старався кинутися під трамвай, але вагоноважатель зупинив, а тут рядом стоїть безпритульний і каже: «Гей, ти! Ти бачиш магазин? За шклом все є, бачиш, то йди, бий й грабуй своє. Чому ж ти кидаєшся, – каже, – під колеса? Та вони тільки й того хочуть».

Безпритульні були. І там навіть, де я була, був дитячий будинок близько, де збирали дітей тих безпритульних. Безпритульні були до самої війни. Не знаю, як тепер, але були такі, що ночували попід хатами, на вулиці, без дому. Їх багато позникало, таких розбишак всяких перед самою війною; очевидно, забрали їх до армії. Такі були не безпритульні, а такі хлопці, що все щось виробляли не те, що треба в школі, не хотіли вчитися, то вони десь позникали. Я так думаю, що їх забрали в армію. А може, вислали до колоній, бо там були такі колонії для безпритульних. В Києві була така колонія для таких розбишак.

Пит.: Чи можна продовжувати, чи ні?

Від.: Я вже не знаю, що я можу ще сказати.

Пит.: А мені цікаво знати про ставлення Ваших батьків до українських комуністів, але Ви не сказали прямо, чи батьки підтримували Скрипника.

Від.: Я думаю, що так, бо коли він помер... і Скрипник... і той письменник, як він називався?

Пит.: Хвильовий?

Від.: Хвильовий, то вони про це говорили. Я думаю, що так, бо на папері моя мама писала: «Я підпишусь під конституцією, бо конституція советська дуже гарна, там воля на все: воля релігії, свободи і слова, дуже гарна».

Але моя мама казала, що то не конституція, а проституція, бо написано одне, а робилося друге. Ну, вчителі там були дуже занедбані, вони дуже маленьку зарплату отримували, і тільки перед самою війною їм прибавили, знаєте. В нас таке було, що мій тато і мама заробляли на місяць півтори тисячі. Пізніше, як батька арештували, мама на другий день вже не мала право піти до школи, бо вона була жінка ворога народу. І вона пішла працювати в трамвайний парк, там, де трамваї заїжджають на ніч, таким рахівником, і заробляла 183 карбованців, і трое дітей в хаті. Ну, але після трьох місяців її покликали назад, бо багато було арештів, а жінки не пішли; учителів арештували, а жінки не пішли до праці, й не було учителів, покликали їх назад до праці. Звичайно, що мій батько в революцію вірив, що мусить бути революція, так не може бути, знаєте, як було за царя, що то мій мамин брат був у Петербурзі, теперішньому Ленінграді, і привіз мамі «Кобзар» за пазухою і дав, щоб ніхто не знав. Тоді не вчили по-українському, але село говорило по-українському. Люди казали: «Ми тутешні».

Революція мусила бути, але революція дурила. Не за те, за що студенти тоді хотіли. Мій батько був тоді студентом, і студенти тоді хотіли революцію, щоб дати землю селянам, дати школи їм. Так само як на Заході було, щоб не дивилися на селян як на бидло, бо там взагалі було якийсь таке презирство до селян. Ніби радянська влада, але презирство таке. Колись я поїхала товариша зустрічати в Києві на модерній станції, *Bahnhof*. Пішла я там до туалетів. В туалетах дуже гарно, з червоного каменя, а дверей нема, тільки є перегородки. І ось я прийшла в таку перегородку, бачу, лежить селянка; попід стінами були рівчаки, щоб сходила вода чи що. І вона там лежить, кошик під головою. Я прийшла додому, кажу: «Мамо, таке й таке я бачила», – і продекламувала, що як писали в нас у пісні, що старикам у нас почёт. Вона не мала право прийти до готелю, вона не мала права заснути в великій залі розкішній, бо поліцей її б вигнав, і вона в туалеті там же на тому ровчечку на підлозі лежала. Може, вона прийшла, несла передачу до в'язниці. Так що така була непошана до селян, обзивали їх «Гапками». Ми жили коло базару, отже, щодня ми там крутилися на базарі з «Гапками». Мій батько то все в школі вчив дітей: «Ви не можете говорити на селян «Гапки», бо вони своїми репаними п'ятами й руками заробляють вам на науку». Вчив, щоб шанувати це, я дуже добре пам'ятаю. Ну, й на тому базарі, Боже мій, що можна було тільки почути. Ті перекупки говорили таке, що часом волосся дибом ставало. Якби мій батько таке сказав, то зразу

б його поліцай заарештував би, а ті селяни, то вони і перекупки говорили, і кляли владу щодня все чекали, що ось буде зміна, ось буде зменшення цін на продукти, то завжди говорили, завжди люди чекали того.

Пит.: Це «Гапка» від Агафії?

Від.: «Гапка» – це таке принизливе. «Гапка» – це було таке ім'я на селі. Так як часом кажуть, що Іван, бо Івани дуже було, кожний то Іван, знаєте, це «Гапка» – то щось таке було вже принизливе, «Гапка». Мій дід вивчив п'ятеро синів і шосту доньку, всім дав вищу освіту, і дід був теж учителем і директором школи в селі. А за голоду, як він приїхав, він у нас жив і тому, що він мусив ще працювати, щоб діставати картку на хліб, таку як працюючого, то він працював у жидівському колгоспі, й для нього не знайшлося місця десь, розумієте, як вчителя, був десь в канцелярії. Ні. Він був сторожем зимою – в конюшні стеріг коней, а літом він стеріг город і вишні. Якраз ці городи були власністю моїх товаришок. То він от-то сидів під вишнею, а ми на вишнях. І стеріг і каже: «Як буде власник їхати, то кричіть, а я вас буду гонити».

І він там так і помер.

Мамин батько був козак, і він умер; хворий був і перед смертю молився.

Мама чує вночі, він просить Господа: «Боже наш, нагодуй мене перед смертю».

Мама ранесенько побігла до школи, взяла сніданки, бо там давали гарячі сніданки для дітей; тим ми рятувалися. Взяла так цілу каструлю, 10 сніданків, бо в нас так, в нас п'ятеро – баба і двоє дідів і тітка, мамина сестра – і: «Татку, тату, вставайте».

Тато вже холодний. Тато помер у 33-му році. Один і другий вмер, в голод.

То той дід – батька батько – то він умер: він урізав собі пальця залізом, і він мав зараження. А тоді ж пенициліни не було, так що він ще досить молодим був, як помер. Якраз тоді казали, що як хтось має дифтерію чи шкарлятину, то м'яса взагалі не можна – але тоді все можна було, як був голод. Страшне. Як згадується, то страшне, таке життя було обідране, вся молодість пройшла в злиднях, та ще я вчилися – не хочу називати – але вчилися в такому заведенню, де в райдомі зі мною були дуже багато убрані жидівки і мали на собі таку одержу, такі черевики, що в нас не продавалися, все видно з закордону. І рядом із ними були селянські діти, які тепер там дуже відомі є. Можливо, якщо б не було війни, то вони б такі відомі тепер не були, але по війні так трошки змінилося і ці люди... Ну, то я так не хочу прізвищ називати, але ці люди там тепер є. Дуже важні люди.

Пит.: Так. Це незвичайно цікаво, що Ви говорите про презирливе наставлення до селян.

Від.: Так, завжди, і Ви знаєте, то дивно, бо ж ніби вони кажуть, що в нас всякий труд є.

Пит.: Чи достойний?

Від.: Достойний, я не маю ораторського таланту. Мій батько був великий оратор, і як у школі, то він завжди, той комсорг, то все казав: «Скажіть промову за мене, скажіть промову за мене».

А особливо якщо то про Шевченка, мій батько ще керував і хором, і газетою стінною, і все. Велика людина була. І тепер, знаєте, 70-ліття було

школи два роки тому. Я маю лист на російській мові, прислала мені бувша учениця – бувша учениця цієї школи – вона на два кляси нище була. Зібрали їх то перший раз – таке то було *reunion* (зустріч. – *Ред.*) як тут роблять – перший раз в 70-ліття школи. І поз'їжджалися більшість як, Ви знаєте, з того світу, учні, що ще вчилися перед війною; а ті учні, що тепер вчать, їх вітали. І от пише мені: «Поз'їжджалися, і генерал був, і герої другої війни, і лікарі, і вчителі, всі». І так були мої дві товаришки, що сиділи. Ну, і теперішній директор став і сказав: «Прошу встати і поклонитися всім загинувшим, всім тим, що загинули від голоду, в війну, були розстріляні німцями і були вбиті на війні».

І каже: «Поклонимося тим, які були засуджені за сталінського режиму настоящими ворогами народу».

І, між іншим, там тільки була одна вчителька, якій 90 років, яка ще була перед війною в тій школі. Вона тільки й по-українському говорила, то все по-російському. І там учні вставали і говорили про мого батька дуже багато – очевидно, так що можна вже було. І говорили, що він людина була, яка вчила всьому гарному і то вчила труд шанувати і бачити тільки все гарне, і там був, там є такий городок атомової енергії, і власне, ті працівники також вчилися в нашій школі й теж говорили. Ну, і в мене тут ще і сестра є, ну то я їй описала, як то було там, пише мені сестра: «Спочатку людину замордували, а тоді кажуть, що його замордували настоящі вороги народу, а він ніби був не настоящий».

Але всі настоящі вороги народу і далі живуть. А перш мій батько дуже багато працював так даремно, знаєте, як у нас називали, «нагрузка», і стінну газету видавав, і хором керував, і драматичним гуртком керував, всі промови, все. Він там пропадав цілий день в школі, взагалі він тільки був дуже добрий українець. Він був таким українцем, як є росіянин у Росії і то можна, а українцем бути таким, як він був на Україні, ні, не можна, то гріх, буржуазний націоналіст. Як його арештували, мама ходила копатися, й там жид той слідчий розкрив його папери і каже: «Що ми будемо говорити так навмання, давайте побачимо».

А там папери збереглися ще з 21-го року, що мій батько, така заголовка, що славні брати їздили по округах і агітують людей, щоб ішли до Петлюри, а не до Червоної армії, знаєте. Ну, то за те йому збереглося все. І, між іншим, декілька місяців перед тим, як мого батька зарештували, їхала я в трамваї й зустрічаю одного чоловіка молодого, з яким сестра вчилася в нашій школі. Він мені каже: «Та ваш батько працював там і там та в газеті такий і такий-то».

Знаєте, то я пішла додому, розказую. Мій батько каже: «То це виходить, що він енкаведист».

Може, він попереджував, а так якби він взяв та виїхав десь в Росію, де був брат, який працював, то зберігся б. Наприклад, він мав такого товариша, можна сказати побратима. Як мого батька арештували, його брата в одну ніч, то моя мама негайно поїхала до того товариша і сказала йому. Він зник і його не арештували. А пізніше, як прийшли німці, я так пішла в Київ подивитися на ті руїни, знаєте, бо після тижня, як німці ввійшли, Київ почав зриватися. Я пішла і зустрічаю на тих руїнах цю людину. Кажу: «Як ви так збереглися?»

Каже: «Твоя мама мене повідомила, я втік у Москву».

Там десь бухгалтером працював і він врятувався. Так треба було моєму батькові зробити. Ну, Ви знаєте, що то тяжко.

Пит.: А як люди з Вашого середовища ставилися до німців, як вони прийшли?

Від.: Я Вам скажу таке – як прийшли німці, ми ховалися в школі в підвалі й в нас був такий, дворник називався, що замітав у дворі, знаєте, і він каже: німці вже, у дворі.

Люди почали плакати. Моя мама каже: «Ми вже тепер білі раби».

А між нами була одна вчителька німецької мови. І вона вийшла, так подивилася, молоді німці, й думала, може, в нас же така пропаганда була, хто знає яке, може, роги мають німці? То молоді німці були, всі були з кулеметами. Вона поздоровилася з ними, і вони питають, чи там є комуністи. Вона каже: «Ми самі ховаємося від них».

Отже, не любили їх, не любили, бо, знаєте, зразу як тільки вони ввійшли, військо ввійшло, зразу почали грабувати. Я сама бачила, як маленький підсвинок такий, забрали в одної жінки – таку маленьку військову машину пхали на задній *seat* (сидіння. – *Ред.*) туди, а жінка кричала. Нашого сусіда, який теж був німець, але такий радянський німець, і в нього були двоє, він десь працював у їдальні, приносив звітлія недоїдки, вигодував двоє великих таких кабанів, такі на довгих ногах, англійські називали тоді. Йому казали: «Вбий та заховай, закопай».

– Ні, та що, я німець, німці мені дадуть ще більше.

Та що? Прийшли, забрали в школі, я сама бачила, постріляли ті посеред двору, розчинили його, а він там приходив, що забивав, папірчик якийсь дали.

– Скоро тут будуть, – каже, – наші магазини, то ти купиш, що вигідно за той папірчик. Ну, так що люди їх дуже не любили. То ж вони таке робили, то ж як можна любити; недобре ставилися до людей. На сьомий день як вони прийшли, то почали розстрілювати людей в Бабиному Яру, євреїв, а пізніше були такі мішані подружжя, то й їх. В нас такий був д-р Нога, що ніби він був росіянин, але жінка була жидівка. Вся родина туди пішла. Пізніше з вищої школи, де я вчилася, багато пішло туди, бо не вірили, що така культурна нація, що дала стільки геніїв для світу, могла щось таке виробляти. А пізніше Червона армія як прийшла, то дуже карала, навіть карала тих, що дрова рубали в німців, а мусили рубати, бо як в селі прийшов бригадир і сказав, що ти мусиш піти, попробуй не піти. То дивлячись хто керував армією. Який був військовий командир.

Пит.: А яка частина комуністів евакуювалася?

Від.: Коли?

Пит.: В 41-му році.

Від.: В 41-му році то нас студентів послали збирати урожай, якраз там на Шевченківській стороні, де Шевченкова могила. Отже, моя мама казала: «Була страшна паніка, все палили, весь Київ був, – каже, – в попелі, бо палилися документи, і повтікали».

З нашого двору втікла одна родина. Вона замітала в школі, а втікли тому, що її син, який був у партії, був каліка, він десь мав поліо. Каліка, і він працював десь в фабриці як бухгалтер, але всі знали, що він був сексот, що він всі листи, що приходили, то він перевіряв, працював у НКВД.

То вони вийшли, але багато поїхало і вернулося, бо по дорозі було дуже тяжко, багато людей були такі злі на євреїв, що вони не хотіли води дати по дорозі, за те, що вони робили при радянській владі. То ж скрізь вони були: директором по всіх фабриках, по всіх заводах, по всіх школах – кругом і всюди влада була їхня. Я вважаю, що росіяни жидівськими руками розпинали Україну, саме таке, такі мої персональні переконання, і мала товаришки, і я бачили, як вони харчувалися, як вони одягалися, й їхні батьки отримували менше, чим мій батько й мама. І коли я запиталася однієї товаришки: «Як це так, що ти маєш такі речі на щодня? Я навіть не можу на неділю мати».

Вона каже: «Ти не розумієш. Мій батько директором лавки, такої, що продає воду всяку і там *ice-cream* (морозиво. – *Ред.*) і цукерки, то йому влада платить 300 карбованців», – а та: «Мой отец сделает 300 раз по 300. Вот простая арифметика».

Що так якось ухитрилася, що перед війною треба було платити за навчання, то вона не платила, бо вона бідна, хоч ходила дуже гарно убрана. Вона була добряга, до мене гарно ставилася.

Пит.: А як німці трактували селян?

Від.: Ви знаєте, що я бачила, як німці батігами били селянів. То залежало від тих німців, хто вони були. Я, наприклад, знаю, що там у нас приходили вони робити дорогу. Така була організація, *Organisation Todt*, *OT*. Вони чистили дороги і контролювали дороги. І так від села до села були такі станиці. Отже, там був такий Фріц. Тоді він дуже мені здавався старий, років сорок. Там все працювали якись такі, що щось їм трошки бракувало, бо не годилися до армії, то він так казав: «Лягайте, спіть на дорозі, – селянам, – а хтось хай пильнує».

Як є кур'ява на дорозі, значить, їде авто. Як їде авто, то, значить, німецьке. Тоді, каже, вставайте і працюйте. Ну, каже, Фріц є дуже добрий, Фріц має сало, Фріц має кожуха, який йому дали, Фріц має яйця. Все мали.

Він добрий, а другий був відповідальним за декілька сіл. Шибеницю збудував, бо то була дуже погана. А в нього була перекладачка якась росіянка. То грабували, знаєте, селян і дуже погано ставилися – їх не любили. В кінці кінців німці самі їх не любили, їх вивезли десь в інше місце. А так, що ж до селян? Мусили працювати, мусили йти і працювати. Бо всякі були. Були, знаєте, то так залежало, якщо людина інтелегентна, то вона використовувала свій партійний квиток так само і в советах, і в німців, використовував свій партійний квиток, щоб допомогти якось людям. Або хоч би не принижували людей. А якщо людина так, що від села відійшла, до міста не прийшла, дали йому *gun*-а, дали йому партійний квиток, то вони були дуже жорстокі й в советах і тут, бо він хотів щось показати.

Пит.: О, то на кінець, може, повернемося до того презирства до селян. З чієї сторони це проявлялося?

Від.: Так, то заведено було, знаєте, може, ще з царського часу, так що чогось презирали в нас. Я знаю, наприклад, мій чоловік, він був на Західній Україні під Польщею, то він казав, що в одного священика – греко-католицького – так було п'ятеро доньок. Вони, каже, сорочок не мали, але вони соромилися йти десь працювати, бо такий чорний труд – то сором ніби був, удавали панів.

Ну, і в нас то все казали, що кожний труд оправдується, що можна все робити. Не соромно, все можна робити, але якось до селян таке було. Ну, наприклад, як приходили, я возила передачі до батька до в'язниці, а до Єжова там було багато селянок. Вони розказували. Я ночувала десь там, були такі будинки новозбудовані, де жили відповідальні робітники, то отоплювалися, навіть було приємно. Зайдеш в коридорик і так тепло. Отже, десь там під останньою сходинкою, то так сходи йдуть нагору, а під тим спала щось два дні по долами, знаєте, за то. І так вона собі там переспала, пішла до в'язниці, принесла чи синові, чи чоловікові передачу. А то все було таке якесь... дядько, тітка, ніби нормальна мова, але воно було пацкуджене. О, дядько там мені дав чи продав. Таке було недобре ставлення.

Пит.: А чи загально було?

Від.: Таких міщан. Наприклад, мій батько нас і в школі вчив, що треба шанувати їх, бо вони працюють на те, щоб ми вчилися. Так само мамин брат у родині своїй і навіть врятував якусь дівчину, що сиділа, з голоду вмирала вже на вулиці, й привіз додому, підгодував, пізніше комусь віддав, щоб вона не працювала, знаєте, бо так як моя мама, мій тато і хоч мали вищу освіту, і мій вуйко, він дуже добру освіту дістав, бо його батько посилав у найдорожчі школи, ще платив за нього коли за царя, то вони добре ставилися, бо вони пішли зі села. Але такі міщани всякі, то в них таке було; міщани, знаєте, так було, і ці люди, що добре ставилися до селян, вони були добрі українці, а такі міщани, що вони і кінчається прізвище на «енко», але він каже: «Росіянин чи росіянка».

У них було таке ставлення недобре до всього українського і до селян. Але цікаво, що все ж таки українська нація народжує все людей таких, що Богом, що закладено українське. Я пам'ятаю, як я ще була дівчинкою в школі, було двоє таких сестер, і одна з них мала чудовий голос, і коли були якісь вистави, свято Шевченка, вона вставала, мені вона здавалася, що вона вже дуже виросла, вона вже десь, напевно, може, 16, 17 років мала, вона вставала і починала співати «Заповіт» і просила всіх встати. Знаєте, і так я відчувала, що вона була така дуже добра українка. Пізніше вона десь зникла. Сестра її була, вона десь зникла, і я думаю, що її пізніше арештували. Бачите, наприклад, як я вчилася в вищій школі, то був у мене товариш. І той товариш, розумієте, мені казав, що прийде час, що ми всі зітрем на порох наших ворогів і називав кого.

Я йому кажу: «Петро, мовчи, так не можна, почують».

Каже: «Ми зітрем на порох їх всіх».

І шкода, що я не можу, вони ще живуть, не можу називати. Вони тепер великі люди там і, розумієте, він з міста Сум, його ніхто не вчив, то він сам так почувався тому, що він товаришував з одним тоді ще молодим чоловіком. Той молодий чоловік тепер дуже велика людина, то я думаю, що і цей так само думав, і їх ніхто не вчив; то там Богом дано, і такі є, й такі були, і такі будуть. Отже, вони там русифікують, а все-таки, розумієте, як там тепер трошечки щось полегшало, заворушилося, правда?

Пит.: Цікаво. Чи Ви могли б дещо нам сказати про українсько-російські відношення за Ваших часів там? Так загально.

Від.: Я, наприклад, скажу про мого батька. То я не можу сказати, що він був шовеніст. Він був, я думаю, дуже великий патріот українського, але він викладав і російську мову, мусив російську мову, і він, наприклад, там, де я жила, люди говорили таким жаргоном, він все був за чистоту мови. Як по-російському, щоб було по-російському на лекції, щоб чиста мова була, як по-українському. Сам він був українець і він ніколи ніде по-російському не говорив, хіба як хтось не розумів, знаєте. Але він шанував все, що гарне, все, що нас хвалило. А те, розумієте, я пам'ятаю, як Горький – вони Горького попросили, щоб перекласти його відомий дуже твір «Мать» – «Мати» на українську мову, він відмовився, сказав, що це не мова, це «наречие»¹. Я пам'ятаю, як мій батько то страшно переживав і переживав мамин брат. Каже: «Та як це так? – каже. – Така велика людина як Горький і таке сказав. Та що ж інші думають?»

І я знаю, що мамин брат, коли сидів над Дніпром у парку, бо там над Дніпром ідуть парти, на лавці з дерева, коли ніхто не чув, вони відкрито говорили, яке ми переживаємо страшне «смутное время», тяжкий час, коли за тобою ходять, за тобою слідкують.

Між іншим, як мого вуйка арештовували, то казали: «В тебе є *gun*».

А він каже, він дуже поводився гордо та каже: «Та знайдете, то підкинете, то знайдете».

І пізніше, знаєте, 30 письменників арештували і приписували їм якусь організацію, звичайно, що з того нічого не було, ніякої організації не було – тільки що їм не можна було робити те, що росіянам можна було в Росії говорити, знаєте, не можна було на Україні говорити, що українка і хочу, щоб Україна була вільна, але це все на папері є в конституції, а в житті того нема і не було. Ну, все були вдома українські друзі в батьків. Мій батько завжди бував у товаристві письменників; у Тичини, мій батько навіть намалював цілий альбом таких карикатур до Тичини до його творів. Як ще любив Тичину, як Тичина ще був молодий і писав гарні вірші, знаєте, зовсім інші, як пізніше, бо то в 10-й класі, я пам'ятаю, проходили Тичину, і його останній твір називався «Партія веде», і там декілька було творів «Партія веде». Є таке: «Та нехай собі знають, божеволіють, конають, нам одне робити, всіх панів, буржуїв чи всіх попів до одної ями, буржуїв за буржуями, будем, будем бити».

¹ Тоді ситуація розвивалася таким чином: у 1926 р. Олекса Слісаренко, редактор видавництва «Книгоспілка», надіслав Горькому повість «Мать», щоб той перед виданням її українською ознайомився з перекладом. Відповідь була така: «Уважаемый Алексей Алексеевич, я категорически против сокращения повести "Мать", мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречие "языком" – но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия». Про лист М. Горького, що надійшов до «Книгоспілки», дізнався і М. Хвильовий. Використовуючи цей факт, він у своїй статті «Україна чи Малоросія» назвав Горького російським шовіністом. На цей лист також відгукнувся Володимир Винниченко, написавши «Одвертий лист до Горького», у якому він піддав гострій критиці таке висловлювання. С. Гупало, спираючись на свідчення Ю. Смолича та інші дані, підкреслює, що відмова від видання роману українською мовою була зумовлена поганою якістю перекладу, який зміг оцінити М. Горький, оскільки він добре знав українську. Однак таке пояснення по суті не заперечує того, що великодержавницькі уявлення були поширені навіть серед формальних прихильників «рівності і братерства».

Нонсенс. І коли в 10-й класі один з учнів, вже 18-літній хлопець, поспитав щось, а мій батько не міг відповісти і каже: «Скоро буде і таке, з'їзд письменників з учителями, так як, – каже, – Тичину поспитаю, що він думав під тим, що він думав під такою-то фразою».

А то вже батько ніколи не питав і не відповідав, але ми знали, він знав, що відповісти, але не мав право відповісти. Отже, Ви знаєте, був і в товаристві, і на з'їздах письменників, і всіх тих знав, знаєте, знаних людей, яких пізніше постріляли, повисили, які пережили, ті, кого, наприклад Рильський страшно жив. Отже, 20 письменників вернулося. Його одного випустили, бо як йому не дали горілки, то в нього була біла горячка, то все попідписував, і тоді вийшов і написав «Пісню про Сталіна», й пішла його слава. Але він вічно сидів коло опери, був такий театральний інститут, він вічно там сидів, пив і плакав.

Пит.: То все?

Від.: Ну, але це він багато зробив, багато зробив перекладів, з російського, з інших мов, і він зробив для української мови багато, і тому не пишуть про нього так, як я думаю, але наша родина так про нього думає, що він був. Він сказав на побаченню, як мій дядько був арештований, він сказав, що Рильський мерзавець.

Значить, не витримав, і всі не можуть витримати. Знаєте, там так мордували, били, і що витримати не можна було, не всі були. Я думаю, що мій батько швидко підписав, бо він не міг, а мій дядько не підписав, то його й без того судили, відділили від всіх, бо він не здавався, бо я думаю, що та козацька кров його тримала, і в кінці кінців його вислали, бо підпису не дав і там умер. Працював по коліна в воді. Слухайте, людина, яка в своїм житті тільки займалася наукою і ніколи не працювала фізично, а там різали дрова, пізніше він у воді на золотих приїздах, знаєте, золото виловлювали, ноги пухли, і він там помер. Він ще листи писав, бо ще можна було, він був у 35-му році арештований, ще можна було діставати і писати йому. Посилали декілька пакунків, а ті пакунки в гнилому стані поверталися назад. Він там помер. Це страшне було, Ви знаєте, не віриться, не можна повірити, що таке було. Для чого це було, я не розумію. Допустим, що вони знищити хотіли Україну, так, але ж багато було арештовано з війська своїх же людей. Своїх багато арештовано було, таких людей, що вони вже були виховані за радянської влади і були вже партійними чи комсомольцями. В мене був товариш, який, як сказати, мусив ходити в селі агітувати, щоб вибирали там чи Сталіна, чи я знаю, кого там вибирали? І прийшов додому, а вдома НКВД сидить і батька арештовують. Чому? Бо він поляк. Тому, що він поляк, його арештували, і він не вернувся ніколи¹. Тоді, розумієте, за німців його мама вже перестала ходити, але появилися помідори, вона почала їсти, якість стала, значить, на ноги. І вчителів за німців

¹ Ідеться про репресії за національною ознакою. Репресії проти поляків та німців стали результатом виконання оперативних наказів народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. та № 00485 від 11 серпня 1937 р., згідно з якими проводилися відповідно німецька та польська операції. В наказах ішлося про ретельну перевірку та арешти громадян німецької й польської національностей, що підозрювалися у зв'язку з відповідною закордонною розвідкою. Ці накази продовжували репресивну політику проти німців та поляків, що в 1935–1936 рр. полягала передусім у депортаціях представників цих національностей із прикордонних районів: у 1935 р. – до східних регіонів України, а в 1936 р. – до Казахстану.

використовували, знаєте, щоб вони розносили повістки по людях на поїздки до Німеччини, як вербували. За це більшовики їх зіслали після війни. Він прийшов, 10 орденів маючи, з війни, а матір заслали в Сибір. Ленін, Сталін помер, вернули матір спаралізовану. От бачите. Так що от це. Я не знаю, що це таке було.

Тепер я чую, що в Москві йде фільм, зроблений чотири роки тому в Грузії. Ви знаєте, що цікаве було? Я як була студентка, то я підробляла на кінофабриці. Я могла зробити добру кар'єру, але я боялася покинути ту школу, де я вчилася, бо я добре виходила в кіно. Знаєте, можна бути красунею і паскудній виходити. Я дуже виходила. Мені пробу робили, пізніше я маю такі листи, що можна мене загірмірувати і панею, і селянкою, все що хочете. І поїхала я підробляти... така була кінодружба грузинського і українського народу. Між іншим, грузини дуже український нарід люблять. Мій тато й мама з хором учительським їздили по Грузії, співали, дуже їх гарно приймали. Вони дуже такі гостинні ті грузини. Ну, і поїхали в таке село Яблуневе, ми там фільмували урожай, і там грузинська фабрика знімала. І наші дівчата спочатку урожаю нас знімали, а пізніше, хто хотів, їхали в Грузію, там знімали ті овочі, значить, така дружба перед самою війною в 39-му році, і, розумієте, був такий славний режисер, ордена Леніна був, а жінка його співачка, сопрано, українка. І одного разу не знімали, бо був дощ, і нам сказали прийти до управи. Там під голим небом була сцена, знаєте, лавки, і він нам оголосив таке, що, каже: «Ми мусимо не тільки цей фільм зняти, ми мусимо ще зняти кіножурнал про Шевченка, і, – каже, – ми любимо дуже вас, українців, за вашого Шевченка. Пам'ятайте, не російський народ, а український».

Ви знаєте, я не могла повірити. Приїхали я додому вже з того знімання, то мамі розказувала, кажу: «Як він міг таке говорити, що український народ, – каже, – ми любимо за вашого Шевченка, але не плутайте, не російський, а український».

Отже, він таке говорив.

Ну, і пізніше я поїхала, бо вже була тяжка праця знімати все, знаєте, на полі, дуже тяжка. Бо весь той *equipment* (обладнання. – *Ред.*) був такий застарілий, десь напевно і тепер так. Значить, то можуть одного ката знімати, один кат загально жнива знімав півтора місяця. Ми вже жадали. Селянки відмовлялися, бо ті снопи треба було в'язати, я була поставлена за тим трактором, що жав, знаєте, то я вже не в'язала, просто *make believe* за тими перевеслами, то була дуже тяжка праця, знаєте. Я вже в Грузію не поїхала, почалося навчання, так що, а колись мріяла дуже бути артисткою; ну, я вже не хотіла свого кидати. Мені режисер, помічний славного такого режисера, як же його називати? Був славний такий український режисер, що помер в Москві, просив, щоб його серце виняли і поховали на Україні – Довженко. Так його помічник режисер мені не радив кидати те, що де я вчилася, і не йти в студію при кінфабриці, бо, каже: «Вас там будуть ганяти більше, чим вчити, в масовках, – каже, – будьте певні, що тут ліпше будете до смерті грати».

Ну, а я передумала. Отак, по-українському говорив. Багато людей таких було, що вони за німців дуже великі були українці, а за більшовиків такі наші студенти, де я вчилася, що вони таким духом, але вони так як от-то я, повчали, знаєте, бо боялися.

Пит.: А чи німці переслідували таких людей?

Від.: Бачите, я якраз виїхала з Києва і була 200 кілометрів від Києва в одному селі, й мама мені написала в листі, що всіх тих людей, що я знала на одному весіллі, такому українському, каже, виарештували.

Це тоді в Києві арештували, знаєте. Телігу¹ і всіх, знаєте, і мама пише, що тих людей в Кривому Розі перев'язали їм очі, пов'язали їм руки і питали їх: «Хочете України вільної?»

– Так, – кажуть, – хочемо.

– А, – каже, – що б ви хотіли перед смертю?

Кажуть: «Хочемо, щоб нам розв'язали руки і розв'язали очі». І їх постріляли тих хлопців. Я знала всіх. Та німці нічого... Більшовики багато залишили таких до співпраці своїх людей – партизанів. Я пам'ятаю, що в Києві щось були, навіть тоді ще не могла повірити, що в Києві щось вибухла якась частина в церкві Софії, що партизани щось там зірвали, знаєте, не могла повірити, що була якась советська партизанка, знаєте, тоді в ті часи, бо так люди ненавидили то все, що це раз, а по-друге, ті всі, що то все робили, то повтікали.

То, знаєте, я була на радіо два дні перед тим, як німці ввійшли. Треба знати, співав квінтет, ми співали. Нагло ми стоїмо, відкриваються двері, заходить Корнійчук² і Ванда Василевська³ в уніформі. Вона в спідниці, але, значить, в уніформі, сіла за столик, ми стоїмо з дівчатами, тільки одна одну щипаємо, значить, що ми пізнаємо їх, стоїмо, мовчимо.

¹ Теліга Олена (1907 (1906) – 1942) – видатна українська поетеса, політичний діяч. Народилася у Санкт-Петербурзі у родині професора І. Шовгенова. У 1917 р. разом із батьками переїхала до Києва. У 1920 р. родина емігрувала. У 1926 р. вийшла заміж за сотника УНР М. Телігу. Після закінчення навчання переїхала до Варшави, де в 1929–1939 рр. працювала вчителькою в українській школі. З кінця 1920-х рр. почала друкуватися у «Літературно-науковому віснику». У 1930-х вийшла перша збірка поетичних творів Теліги. У 1932 р. Теліга вступила до ОУН, була автором кількох ідеологічних та програмових творів. Наприкінці 1939 р. переїхала до Кракова, на той час це був центр українського громадсько-політичного життя. Після розколу 1940 р. залишилася в ОУН (мельниківці). У червні 1941 р. Теліга разом із чоловіком переїхала до Львова. Займалася політичною діяльністю. У жовтні 1941 р. разом із похідними групами ОУН вирушила до Києва. Організувала у Києві Спілку українських письменників, редагувала літературно-мистецький додаток до газети «Українське слово» – «Литаври». Після початку масових репресій гітлерівців проти українських націоналістів Теліга відмовилася залишити місто і продовжувала літературну та політичну діяльність. 7 лютого 1942 р. заарештована і разом з чоловіком розстріляна у Бабиному Яру. 21 лютого 1992 р. у Бабиному Яру встановлено пам'ятний хрест на місці розстрілу фашистами видатної української поетеси та її однодумців.

² Корнійчук Олександр (1905–1972) – громадський діяч, драматург, публіцист. Закінчив Київський інститут народної освіти (1929). Створив собі ім'я славослів'ям В. Леніну та Й. Сталіну. Найвідоміші п'єси довоєнного періоду – «Загибель ескадри» та «Платон Кречет». У 1938–1941 та 1946–1953 рр. – голова Спілки письменників України. В 1943–1944 рр., під час активного використання Сталіним українського патріотизму в боротьбі проти Гітлера, – заступник наркому іноземних справ СРСР, після конституційних змін 1944 р. очолив новостворений наркомат іноземних справ УРСР (у липні 1944 р. на цій посаді його замінив Д. Мануїльський).

³ Василевська Ванда (1905–1964) – письменниця, громадська діячка. Дружина О. Корнійчука. Закінчила відділення полоністики Краківського університету (1927). Брала участь у польському революційному русі, займалася громадською діяльністю. Під час радянсько-німецької війни – пропагандист Головного політуправління Червоної армії (полковий комісар, полковник). 1943 р. – голова Спілки польських патріотів у СРСР, одна з організаторів польських прорадянських військових формувань.

І Корнійчук говорив, вона нічого не говорила. Корнійчук говорив через радіо те, що пізніше в газеті писали, що починалося так: «На золотих куполах Святої Софії і Святої Лаври, – точно так і сказав “святої” – грає українське золоте сонце». Такий був вступ.

Ну, зараз таке, що Київ буде нашій, що ми Київ не здамо і так далі й так далі, а сам після того сів на літак і втік. І ми тоді співали якісь пісні там про республік 16, всіх сестер, щось таке пам’ятаю. То там я бачила ту Василевську. Це вона з Польщі була письменниця чи що, і його бачила. Він тоді втік. Говорив так і втік. І нам ще і гроші не заплатили, 800 карбованців були мені винні, то так що я прийшла на другий день за гроші, а там уже вітер по радіо гуляє, папери літають, знаєте. І ще я пішки пішла, бо трамваї не ходили. Ну і що? Люди знали що. Як німці прийшли, ми повибігали на вулицю, то що є? Вони дають нам книжечки і показують «матка яйце, матка за яйця, матка масло».

Значить, що так по-польському, знаєте, щоб давали їм масло і яйця. Грабували дуже. Кажуть, що 24 годин дозволено грабувати. Але порівнюючи з советськими, то були композанті. То все було на мотоциклах, все було, знаєте, в тих шкіряних плащах, то большевики писали, що SS команда їде вся закутана в зброї в сталь. А за ними вже йшли такі, знаєте, їхали підводи, як Шевченко писав, кострубаті німці, знаєте, хоч ніби ми і їх чекали, вони ввійшли якраз з тої частини, ми чекали їх з іншої частини міста, де було багато квіт, знаєте, там була така дача Крістора, там все було заквічено, люди їх зустрічали з квітами. Три дні були такі страшні бої під Києвом, що ні одної хвилини не замовкували ті канонади. І так говорили, що то німців набили. А пізніше наших людей заставляли то все прибирати, значить, то все наші люди погинули там за містом. А пізніше передавали по радіо, вже як Київ був взятий, що в Києві три дні були бої всередині міста. То неправда. Якби хотіли, то можна з тієї школи, де я була, зі всіх вікон і дверей стріляти, ніхто нічого не стріляв. Німці таки увійшли, молоді, білі, перелякані, знаєте.

Пит.: Чи люди вірили, що це советам вже прийшов кінець?

Від.: Ми вірили так трохи, але багато людей, що й чекали вже назад советів, бо вже німці себе показали. Такі були люди – я знала одну жінку, яку батьки її знищили, розкуркулили, знищили, вона якось так сиділа, вийшла заміж за такого зоолога, і вона жила в селі – мала хату, і по жидах він працював. Жили, і вона, значить, чекала на них. Мені було якось дивно, що в неї ж все знищено, значить, вони дивилися, що її не було погано при колгоспі, зоолог, мав хату, мав корову, мав, знаєте, так як лікарям було все добре. В місті погано, а в селі добре. Вони мали ту саму зарплату, що і в місті – вчителі. Але, розумієте, вони мали кожний хату і мав корови там, кури, все. Їм було багато ліпше, як тим, що в місті: учителям у місті було дуже погано. Ну, а, знаєте, селяни так казали: «Як наш кричав, то хоч я розумів, що він кричав, а як німець щось гегоче, я не розумію». Ще пхає тебе, знаєте.

Між іншим, як німці ввійшли, то вони в перший день побити добре, може, мене б і вбили, якби моя мама не вискочила з хати, і вискочив директор школи, бо ми ж то цікавилися, що ж то за німці, та й почали виглядати через вікна, нічого, працюють цілий день, знаєте, чистять машини, працюють, то ми вийшли під хату. В нас і туалета, і вода була

надворі. Ми жили в маленькому такому будиночку в школі в дворі. Під вечір якийсь німець приходить і каже: «Покажи мені *Keller*».

Я зрозуміла, що таке *Keller*; то значить підвал під тим, і тягне мене туди. Я кажу, там під школу, а він мене тягне. Я давай кричати, і люди, значить, позбігалися всі німці, а то, знаєте, перша частина, що стояла в школі, вони там спали. Боже мій! Вхопили вони мене, побили мене сюди, і пізніше мені лейтенант так кулеметом в спину. І тягнуть мене. Притягли мене, щоб у пивницю йти, такі сходи з каменю, а над тими сходами такий був дашок на трьох тих залізних палках. Як ми були малі ще, то ми стрибали з того дашка з парасольками. Як я тоді була дуже худа, як я вхопилася за того, вони мене не відірвали, били, але не відірвали, така сила, бо я не знала, що там мені буде. Так у нас говорили. І між ними був один перекладач чех. І він каже: «Як там партизанів нема, то нічого не буде».

Ну, то я йшла і, знаєте, в мене ноги тряслися, а вони всі *gun*-ами, з кулеметами, з лямпами. Там такий замок висів, вибили. Щастя моє, що там нікого не було, міг би якийсь червоноармієць переховуватися, а тоді кажуть: «*Go home*». І кажуть: «Іди *schlafen, schlafen*», а моя мама ще щось кричала там по-українському до них. Ну й той перекладач чекав; було, що як увійшли в школу подивитися, чи можна там зупинитися їхній армії, там портрети вождів, наша та прибиральниця каже, що можна познімати. Сталіна, Леніна, а той перекладач: «Не знімай, – каже, – ти ще до нього будеш Богу молитися».

Пізніше він захворів, мав свинку, знаєте, і він лишився. Я вийшла надвір, щоб з ним поговорити, він чех, і якимось трохи його розуміла. І викинули, знаєте, з бібліотеки багато томів Леніна, і він каже: «То такий був мудрий чоловік. Я б хотів так російську мову знати, щоб знати, що то таке».

Він мені каже: «*Hitler is not good*», – значить, Гітлер, як то вже по-німецькому то сказав, Гітлер він *nicht* там *gut*, чи як то називалося. Значить, він був якийсь такий трохи рожевий і він бачив, може, що німці роблять, із тим не погоджувався, і казав, що ви ще будете молитися до нього.

Пізніше він поїхав зі своєю частиною.

О, багато було в армії німецькій, які по-російському говорили, вони були перекладачами, діти німців. Між іншим, в 33-му році, як був голод, німець кликав всіх німців до Німеччини, і з Києва багато виїхало, навіть виїхала одна моя товаришка, і вони мали маетки в Києві, мали фабрику ковбас, і мали клейну фабрику, клей робили, мали свої маетки, поки не забрали. Пізніше вони були в Берліні – я їх відвідала, як була в Берліні, – то вони через 10 років пізніше, то вони там мали булочну. І цікаво, що вона була німка, вихована в Росії, і вона мені казала таке: «Я не можу простити німцям, що вони зробили з Росією».

Бачите, її душа була там. І їхній син в армії пілотом був і не вернувся, десь його збили, так що в німецькій армії було багато таких, що говорили по-російському, знаєте, сини тих всіх емігрантів, що поїхали назад до Німеччини.

Страшний то був час.

Пит.: Може, ми і на цьому закінчимо.

Від.: Закінчимо, так.

Пит.: То щиро дякую Вам.

Інтерв'ю ЛН66

Анонімна оповідачка, народилася 13 червня 1920 р. у селі Млини Опішнянського району Полтавської області, одна з п'яти дітей (вижили двоє) селянина-середняка, який мав 15 десятин землі. Дід оповідачки мав 60 десятин, його і двох синів розкуркулили і вислали у 1928 р. Наступного року розкуркулили і родину оповідачки, але не вислали, бо батько невдовзі помер. У 1933 р. мати одного з однокласників оповідачки з'їла своїх дітей. Оповідачка згадує інші випадки арештів за людожерство і геть вимерлі села. У її селі помирали цілими сім'ями. Говорить, що водночас елеватори були повні зерна. Політику, яка призвела до голоду, здійснювали місцеві люди. Після голоду сім'я переїхала до Полтави.

Питання: Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: *Nineteen twenty* (1920 р. – *Ред.*), 13 червня.

Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?

Від.: В Полтаві.

Пит.: В самому місті чи в районі?

Від.: Опішне. Район. Опішнянський район. Село Млини¹.

Пит.: Ваші батьки займалися хліборобством?

Від.: Хліборобством, так.

Пит.: Чи Ви пригадуєте собі, скільки землі було в батька?

Від.: Мій батько мав 15 десятин.

Пит.: То рахувалося, що заможні?

Від.: Середняк.

Пит.: А скільки дітей було в Вашій родині?

Від.: Нас було п'ятеро дітей, але нас тільки двоє в живих осталося. Двоє.

Я хотіла б більше сказати за мого *grandfather*-а, за мого діда. Дід мав 60 десятин землі. Я мала вісім років у *nineteen twenty-eight* (1928 р. – *Ред.*), розкуркулювання прийшло й мого діда забрали. Забрали двох синів – Петра й Гната. Це я й можу сказати й прізвище, бо їх нема, *анушай*, в живих. Петро і Гнат. Вивезли на Сибір. Дядьки ніколи не вернулися і дід. Дітей, старшого брата, дядька Петра, вивезли дітей. То було зимою, я пам'ятаю, склали на санки дядину мою і тих дітей і вивезли в поле, може, яких сім кілометрів від села, і так сказали (плаче): «Уставай, куркульська морда, і йди куди хочеш».

Я не можу навіть говорити.

Пит.: А хто це дідові зробив?

Від.: Тамошні. Тамошні люди. Бідняки. А як прийшло розкуркулення, ну, й вони дістали від вищого, від *government*-у, дістали наказ, що таких і таких розкуркулити. Який мав землю – розкуркулити його, на Сибір

¹ У середині 1930 р. існував Опішнянський район Харківської області (Полтавської – після утворення у вересні 1937 р. Полтавської області). Станом на 15 грудня 1935 р. територія Опішнянського району становила 989,1 кв. км і складалася з 24 сільрад і однієї селищної ради. Нині і Опішня, й Міські Млини Опішнянської селищної ради входять до складу Зіньківського району Полтавської області. Можливо, йдеться про село Млинки Деревнівської сільради Котелевського району Полтавської області. Котелевський та Зіньківський райони межують між собою, Деревнівська сільрада розташована неподалік від Опішні.

вивезти. Ну, дячина прийшла. Ну, куди? Пішки вийшли, з хати вигнали, в хаті все забрали, навіть хату розвалили й зорали, щоб не було навіть того місця, де й хата стояла. Ну, дячина якось добралася до села з тими дітьми. Скільки вона мала? П'ятеро дітей. Вони дійшли до села й коло села там якийсь був чоловік, що такий дуже хворий був на туберкульоз, що ніхто не хотів коло нього й бути. Вона його запитала, й він пустив. Хатки які були? Отака одна кімнатка була. Під соломою. Таке стояло під городом. І він її прийняв. Він її прийняв, бо вона коло нього ходила. Як вона в нього стала жити, то він, як вона тільки щось зготувала з'їсти, каже: «Ей, хай діти виходять, хай куркульські діти виходять з хати».

Він навіть їсти їм нічого не давав. Це в 28-му році. Це ще хліба тоді було. Це ще тільки розкуркулювання почалося. Як уже настали колективи, тоді в нас усе забирали. Вона там пережила. Ну, якийсь час і він помер. Прийшла. Тоді це кінчилося розкуркулювання. Діда забрали, дядьків позабирали. Вони ніколи не вернулися додому. Родина ото їхня так розлізлася. Другого дядька тітка там десь пішла в друге село. Я вже за тих не знаю, я маленька була ще, але пам'ятаю. За цю родину, що я пам'ятаю, то за старшого дядька. Ну, й тоді прийшли колективи. Ой, як тоді почалося розкуркулювання! Нас пропустили й рік не забирали в нас. На другий рік і в нас все забрали. Але нас на Сибір не вивезли, бо тато мій скоро помер і мати осталася з дітьми самими. То нас оставили. Але землю, те все забрали. Пізніше, як стали колективи організовуватися, мама не хотіла в колгосп іти. Тоді й в нас все забрали – які корови там були, пару корів, коні. І це все забрали. Не дивилися на те, що вона вдова й з дітьми. Це все позабирали. Ну й почалися колективи. Колективи прийшли до 32-го року. В 32-му році наступила в нас голодівка. Оце страшний суд був! Розкуркулювання було таке саме. Хто? Середняки й куркулі, які мали землю. А в 33-му році – без перебору, хто він був? У 33-му вже році то вимирали люди. Ви молоді, Ви не можете повірити, що я можу казати. Я б сама, якби то не бачила, я б ніколи не повірила, щоби мені хтось казав. Ми ходили до школи. Школа була три кілометри від нас. Ми ходили пішки до школи. Діти йшли до школи. Хлопець був – як же ж його було прізвище, хвилинку, я тут десь записала – Горошко, називався Горошко. Першого прізвище я не пам'ятаю. Хлопець зі мною ходив в п'яту клясу. Як ми йшли, то треба було обходити село. А ми через такий маленький хутір, там п'ять чи сім хат було, й ми через цей хутір ходили, щоб скоріше до школи прийти. Ну, й то була весна. Йшли ми попри цих хат. Той хлопець, який був зі мною в клясі, він не йшов вже тиждень до школи, не був. Учителька питається, чого цього немає Горошка, Дмитро чи як, Дмитро, здається. Каже, чого Дмитра в школі немає. А його сестраменьшенька була, й сестри немає. Ми кажемо: «Не знаємо, чого немає».

Ну, нічого. Ми на той чи на другий день, чи на третій, чи на четвертий день ідемо до школи через його двір. Вона виходить – його мати – і такі знаєте петлі ті, що ото як ковбої накидають на телят, або на щось. Ми йшли, може, з якихось 10 дівчат, і вона накинула й хотіла з моєї коліжанку одну. Її так по плечі тільки. Вона хотіла зловити її. Ми прийшли до школи й до директора школи кажемо, що отака й така справа.

Кажем: нас Горошкова мама, кажем, на ту накинута, на петлі хотіла зловити її, але ми не знали, чого вона. Директор школи визвав міліцію і до неї. То вони вже найшли. Діти вже були. Самі голови понаходили. Вона вже поїла дітей своїх. Чи це можна зрозуміти, чи це можна?! Ви молоді, чи це Ви можете повірити, чи що я брешу, чи... я б сама, якби мені хто так казав, я б не могла повірити. Але це на мої очі було, що воно мені ніколи не забудеться. Тепер, поїхав мій дядько, поїхав у Полтаву на базар, як продають усе, бо так не можна ніде нічого дістати було. Каже: «Поїду, хоч картоплю десь достану».

Він приїхав на базар, а один чоловік йому каже: «Знаєш що, знайди, – каже, – до мене до хати, я маю картоплю на продаж».

І він до нього зайшов до хати. Такий, каже, коридор довгий. Будинок такий підозрілий був, каже. Я так сів, каже, на стільці. А так стояло ліжко, каже, під другою стороною. Я, каже, якимось так отак торкнув ногою під ліжко, а там рука випала, рука людська. Я тоді як злякався, каже, як вискочив з хати й давай кричати.

І тут десь міліція знайшлася. До того вони його арештували. Вони вже знали, що він робив із людей, робив ковбасу, яку люди купували й находили нігті в ковбасі тій. І його забрали. А що з ними зробили, ми ж не знаємо. Тепер, у селі вимирали, такі були села, що цілком вимирали люди. Бур'яни такі. Цілі ті по вікна. Людей нема. Люди в хаті повмирали, ніхто не хоронив. А щурі великі, пооб'їдали вуха, пооб'їдали. Бо люди були такі слабі, не міг ніхто нікого хоронити. То вони тоді привезли відклясь, давали потрошки хліба, аби тільки похоронити тих людей. Такі були – їхав возом по селі й вкидав. То ще хто був живий і тих укидав. Каже: «Що ви!? Я що буду – два рази вертатися за тобою. Я відразу вкину й тебе завезу».

Оце я що бачила. Багато людей, що повмирали, тут у мене навіть й прізвища є, що повмирали, а діти полишалися там. Я знаю дітей – але я не знаю, чи вони живі ті діти – щоб їм не пошкодити тепер. Я знаю, як ці діти називаються, бо зі мною в школу ходили разом, з одного села були. Повмирали, батьки повмирали, а діти пооставалися самі. То там, кого-яких вже повідсилали десь до міста в дитсадки, такі, що де безпризорні діти були. То це не то, що ця голодівка була через те, що в нас хліб не вродив. Це неправда! В нас такий амбар був великий, що там звозили зерно, зсипали. *Grain elevator*. Вони повні були пшениці. Були замкнуті. Люди збиралися, кажуть: давай поїдем і відірвем замок і візьмемо, то там же їх і стріляли коло того. Вже відтіля ніхто не вернувся, хто туди пробував піти. Це була штучна зроблена голодівка. Так, знали! На Україні ми знали, що це спеціально, бо на Україні ж тільки росло. Збіжжя росло на Україні! І з України ж тільки везли кругом. А в Росії не було голодівки, а в нас голодівка була. Їздили в Росію. Де сержки були золотенькі, де перстні були золоті – все повідвозили до Росії і міняли. Привезли відтіля не то муку, а вже висівки, що сіяли, просіювали й ото оставалося. Те тільки привозили на Україну. І тільки Україна зазнала голоду, не зазнала Росія. Оце, що я можу сказати, що це я пережила сама й дуже багато пережили ми в той час, бо моя мама лежала пухла з голоду. Ноги були такі, як я вся, і вода йшла під них. Не було нічого їсти. Батька тоді забрали нашого. Мій рідний батько помер,

ще як ми були малесенькі. А вже як оце колективізація була й голод, то я вже батька мала як *stepfather*-а (вітчима. – *Ред.*). Його були забрали за щось, що він там не робив добре, чи щось не хотів у колгосп піти, чи здавалося, щоб не йшов у колгосп. Якщо не хочеш у колгосп іти, вони арештовували й забирали десь. І ми осталися – я осталася і мама й була сестра. Скільки ж Галі було? Три роки було тій сестрі. То я мала 12 років, і нас заставляли в колгоспі – якраз прийшли жнива, щоб косили, збіжжя косили, і ті снопи носити. Як я сама така була. Їсти немає що, така слаба, ті снопи такі здоровенні, візьмеш той сніп, а сніп той тебе валяє з ніг. І що вони давали?! Давали не хліб. Я це не можу також по-американському, а ти, може, і не знаєш. Так як витискають олію із насіння, то так макуху давили. І розводили якихось висівок, у кип'ятку розводили, й то такий був суп. І то того супу дадуть одну чашку й кусочок тієї макухи. І я ту макуху обкусаю кругом, я ж сама їсти хочу, а мама вдома пухла лежить і сестра маленька в хаті, а батька немає. Я той суп виїм, а ту макуху (через сльози) несучи своїй мамі. Ну, якось моя мама вижила. Ми якось вижили так, що я не знаю як. У нас дядько був, який їздив. Живий був і був незасуджений. То він їздив у Росію. Вже повідвозили деякі хустки були, таке полотно, що самі люди ткали, такими сувоями, *cotton* якийсь, чи щось, самі ж люди робили, самі робили люди. Те повідвозив. І ми якось із мамою вижили. Вижили. І та сестра вижила й я. То я, як то здумаю (через сльози), я не розумію. Мені вже 66 років. Як я можу пам'ятати всього того, що було, я не можу пам'ятати. А як той, що 86 років і пам'ятає, то за того Дем'янюка розказувати. Як же він пам'ятає той чоловік?! Я тільки 66 років маю, і я не можу всього пам'ятати, що було. Я навіть тих сусідів позабувала, бо ганяли з міста на місто. Нас пізніше тоді вже з хати вигнали. Ми в своїй хаті не жили. Пізніше вигнали вже з нашого села, виселили нас на друге село. Ну, я сім кляс кінчила в селі, а тоді пішла в Полтаву й там вчилася в Полтаві. А тоді вже я підросла. Все те, воно не забулося, але що будеш робити? Нічого не нагадували нікому нічого, бо не можна нагадувати було. А куркулям то не згадує і не нагадує, що ти куркуль був. Бо я вже знаю, як мої двоюрідні сестри попідростали, вони не могли ніде документа ніякого достати. А без документа ніякого до праці вас ніде не приймуть. То вони об'їздили всю Росію кругом. Та моя тітка з тими п'ятьма дівчатами, вже попідростали, вже мусили десь до школи йти чи щось, вона не могла в своєму селі бути, бо то вже не пустять ні до школи, нічого. Оце таке що я можу сказати.

Пит.: В якому році Ваша родина переїхала до Полтави?

Від.: У 35-му році, якщо не в 36-му. Я це не пам'ятаю вже точно. Я кінчила сім класів, і я пішла вже в Полтаву. І мама моя зі мною поїхала.

Пит.: Яку працю мала Ваша мати?

Від.: Домашню працю. Куди ж вона? Домашню працю мала. А тато не вернувся. Тата ми так уже більш не бачили. Сестра моя, я б сказала, де вона працює, але я не хочу. Вона в Харкові, працю тяжку мала, писала вона, я листи діставала через Канаду, там через знайомих. Я навіть не хотіла листи, щоб сюди приходили, то я через Канаду. То вона писала: «Сестричко моя дорогенька, в мене за два тижня згоряють черевики». Вона десь працювала в літейному заводі, під землею десь працювала.

«Я працювала 20 років, а тепер вже на пенсії, але в мене руки не годяться, і я вже не годюся нікуди».

Мама моя померла давно вже, може, 10 років, а сестра живе ще одна. Батька й того, й того не маю. І то в мене тільки одна сестра осталася ще жива десь.

Пит.: А Ви згадували, що були такі села, що поголовно вимерли. Чи Ви пам'ятаєте які?

Від.: Поголовно вимерли – це було маленьке село Коржівка¹ (а *small village under Opishnia sil'rada*) (село, Опішнянська сільрада. – *Ред*). Оце я пам'ятаю. Таке маленьке село. Там небагато людей було. То страх було біля того села навіть йти. Бур'ян позаростав. Хат не видно. Бур'яни такі, що покривали вікна – такі в нас маленькі вікна були – покривали вікна. Людей багато вимерло. Там ще які села були? Далі там Лихачівка², Коржівка³, я вже й позабувала. Це село Півні. Рублівка, Котельва⁴ – оце все туди за наш район, туди за Опішне. Це отакі села. Я в них ніколи не була, але пам'ятаю, як ще батьки мої жили, як був неп. При непові було *alright* жити, як ото віддали землю і кожний для себе. А тоді, як взяли в колгоспи. *That's it*. І все забрали. Все забрали, а тих на Сибір. Порозплачувалися і все. А мого діда так знищили – хату зірвали, все зорали й такі дерева, там були дубові дерева, пасіка, сараї були величезні. Добре дід жив. Було два сини ото, що я казала. І то зорали все, щоб не було нічого куркульському нащадку, там де він жив. То ми вже, як я вже оженилася, і деякий час був, а то було в 38-му чи в 39-му році, ми поїхали, то я своєму чоловікові показала. Кажу: «Оце ось тут мій дід мешкав».

То тут не було нічого. Все зоране, все під колгоспом. Оце така моя історія.

Пит.: А що то за люди були в сільраді, в партії?

Від.: Оце, Ви знаєте, й прізвища не знаю.

Пит.: Прізвища не треба.

Від.: Такі самі зі села. Із села. Були бідняки ті, що вони ніколи нічого не мали. Літо прийде, вони собі в холодку під деревом коца тягає з однієї сторони на другу. А як приходе зима, тоді ходе буряка просе, картоплю просе. Оті оце робили. Бо в нас особисто сам сусід вилазив на хату й штовхав. Така була залізна, що крізь соломку, де є заховано. По дворі, по всьому ходили й тими залізними тими колоди, де є закопане, може, зерно. Вони шукали, що, може, де закопане зерно. Тепер хрести познімали, церкви порозбивали. В нас було в районі, може, п'ятеро церков, то вони з верхів познімали. З однієї зробили школу, а з однієї – то німці, при советів таке як клуб були зробили, а німці, як зайшли, то коні заводили. Отаке також робилося, також до нас. А ці з наших людей були. Присилалися з району. Там чужіші. Не з того села, може, а чужіші, але всі вони ж були свої. Наказано було з Москви. Наказано. А ті вже робили те, що їм наказувалося. Може, за те я не скажу, чи вони діставали

¹ Нині у складі Опішнянської селищної ради села Коржівка не існує.

² Село Лихачівка – Малорублівська сільрада, Котелевський район Полтавської області.

³ Імовірно, йдеться про село Ковжича Милорадівської сільради Котелевського району Полтавської області.

⁴ Котельва – нині смт, районний центр Полтавської області. У складі цього району є села Велика Рублівка і Мала Рублівка.

що за те, чи приказ був. Я за це не можу сказати, бо я ж не знаю, чи їм платили, чи не платили. *I don't know*. Але то свої. В нас сусід улазив і червоний прапор вивішував, що вже тут усе, нема нічого тут, то вже що вони за радянської влади. А хто проти тільки щось сказав, уже й немає. Як забрали на другий день, то вже немає і його, вже не почувеш – ні листа не дістанеш, нічого. В хаті навіть своєю мовою не можна було говорити. Підслухали, доносили туди, щоб якийсь був доказ, щоб його арештувати й вислати кудись. Отаке робилося в нас на Україні. І воно й по цей час робиться. І там ніколи не буде спокою. Люди хочуть, так як ми, жити вільно, але ніколи, поки комунізм буде, нічого не буде. Ото таке й напишіть. Поки комунізм буде. Я і тут говорю навіть американцям. Кажу: «Щоб ви знали, яке там життя, щоб ви знали, як ті люди жили, ви б ніколи не підтримували комунізм. Ніколи!» І ви б з тими советами ніяких зв'язів не мали б, вони такі хитрі політикою. Їх страшно треба боятися і не треба їм простягати руки, бо повідрубають руки. Ну, ото трошки Рєген почав, було дуже добре, щоб з ними не йти в руку. Що він каже: «Давайте ми дружити». Одурять. Ви знаєте, що одурять. Комуністи то паскудні, й паскудна їхня всяка пропаганда. Ви дивіться, висвітлюють у *television*-ах. Що ви покажете?! Та мені то таке смішне, як вони показують. То ж вони ще вибрали найліпше. А ж ви таки бачили, може, як вони там показують часом. Показують, замітьте, показують у Москві ті самі люди, так само повдівані. Кожний раз, що вони показують, ті самі люди. А вони показують у таких *mink coat*-ах (норкове пальто. – *Ред.*). Хто їх має?! Там так. Як ви дістали один плащ і один костюм – то *forever* (назавжди. – *Ред.*). *Forever*, вони ніколи не міняють. Ото вони в тому самому й 100 років ходитимуть і 100 років вам показуватимуть на *television*-і. То тут, в Америці, ви ж подивіться, скільки тут усього є. І ще є люди незадоволені. Вони не знають, що вони *missing* (можуть втратити. – *Ред.*). Як вони, не дай Боже, дуже будуть плакати за цим. Це така держава, що ще такого життя не знає. Ми приїхали, ми самі приїхали – двоє дітей було, без одного цента приїхали сюди. Я не бачила доляра, поки ми в Америку приїхали, тоді доляра побачила. Приїхали сюди – ми маєм хату нову, дітей обоє вивчили, і ми маєм собі – нікому не надоїдає. І я думаю, що з українців нікого немає на *welfare* (добробут. – *Ред.*). Це, може, якась хвора людина десь, таке якесь нещастя, може, сталося. Ну, ось у нас у церкві, ми ось стільки всі знаємося, з нас кожний хатку має, кожний все. А Америка – це золотий край, і ми дуже *happy* (щасливі. – *Ред.*), і дай Боже, щоб усі так жили, як ми тут живемо. Оце я таке сказала, хотіла сказати.

Пит.: Так, щиро Вам дякую.

Від.: *Okaу*, прошу.

Інтерв'ю SW01–SW02

Інтерв'ю проведено з двома оповідачками-подругами. SW01 – *Варвара Діберт*, народилася 1898 р. у Пединівці Звенигородського району Черкаської області, у 9 років пішла до епархіальної школи в Києві. Діди-прадіди і батько оповідачки були православними священиками. У 17 років вона почала працювати шкільною вчителькою в Кагарлику, райцентрі Київської області. Подає інформацію про революцію і відродження Української православної церкви. У 1920-х рр. брата оповідачки ув'язнили за службу в петлюрівській армії. У 1922 р. вийшла заміж за петлюрівця, який працював директором школи. Описує українізацію шкіл у 1920-х рр., своє життя до еміграції у 1943 р., голод, під час якого викладала у школі в Києві [...], як вантажили тіла мертвих дітей, «ніби дрова». Бачила багато голодних селян, особливо в чергах за так званим «комерційним хлібом», який коштував 2,5 рублі за кілограм. Селян вантажівками вивозили за місто. Пані Діберт подає багато інформації про безпритульних, що під час голоду були скрізь. Зачитує листа від знайомої, в якому та згадує жахливі випадки. [...]

SW02 – *анонімна оповідачка*, народилася 1903 р., бере участь в інтерв'ю на запрошення пані Діберт. Жила на хуторі, була розкуркулена 1928 р., а у 1933 р. опинилася біля польського кордону, у Шепетівці. Говорить, що люди голодували ще наприкінці 1920-х рр., але не настільки, щоб помирати. Більшість померла 1933 р. через дедалі більші норми задачі зерна. Описує голод на Вінниччині, називає три села, які вимерли повністю. Її чоловік три роки відсидів у тюрмі. Розповідає про жінку в селі, діти якої померли, і вона, не в змозі поховати їх, поклала тіла в погребі. Перед тим, як сама померла, різала мертвих дітей і варила своєю восьмирічному синові, який пізніше про це розповів.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я й прізвище.

Відповідь: Варвара Діберт.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: Ще в минулому столітті.

Пит.: Коли?

Від.: В 1898 році.

Пит.: А де?

Від.: На Київщині.

Пит.: В селі чи в місті?

Від.: Я народилася в селі, а потім училася в Києві. Родилася в селі. Батько був священиком в селі.

Пит.: Православний?

Від.: Православний, так. Православний священик був мій дід і прадід десь років 300 назад. І так кажуть, можливо: видно, що вже стара. Ну, це таке. Ті роки, що нас цікавлять, це 32-й і 33-й, так?

Пит.: Так, але Ви можете щось мені сказати про дитинство.

Від.: Дитинство я провела на селі в батька, але як мені вже було дев'ять років, то вчилася в Києві. Мене послали батьки до Києва. То спеціальна – Ви таких шкіл, мабуть, і не знаєте – епархійна школа називалася, середня школа, яка давала право вчителювати, якщо закінчити всі (було

там вісім) кляси. То шоста і сьома були педагогічні, що давали право учителювати. А хто хотів вище вчитися, десь до університету або на якісь вищі курси, то ще й восьма кляса була. І то так мала, значить, як тут кажуть матура¹, дістала «зрелість», що можна було вступити до університету. Бо на Україні (я не знаю, чи Ви це знаєте) до 1905 року, то була перша революція в 1905 році.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте щось?

Від.: Дуже мало.

То мене приділили туди, й я там закінчила сім клясів. Була Перша війна, й думала я вступити на ті мовні курси. Були такі, Берліца, чужоземні курси. Але була Перша війна, й я тільки кінчила тоді й вже навіть подала туди заяву, але сподівалися, що німці займуть Київ (Першу війну, а не Другу). І всі вищі школи й курси і навіть деякі середні школи були евакуйовані за Дніпро. Мене батьки не пустили за Дніпро, бо кажуть – Бог зна, що там буде?

То я залишилася, сім клясів кінчила й не пішла далі вчитися, бо ті курси також евакуйовалися за Дніпро.

Пит.: Батьки ще були на селі?

Від.: Так, батьки на селі були. Так.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, яке село то було?

Від.: Оце декілька сіл було. Наприклад, як я була малою до десяти років, то ми жили – Ви знаєте назву, звичайно, Кирилівка і Моринці?² Відомі?

Пит.: Моринці? Так, Шевченко...

Від.: Шевченко. А ми між тими селами були. Село наше Пединівка³. То так: три кілометри було до Кирилівки, а три кілометри на другий бік до Моринець. І в нас там рідня була, і в Кирилівці, й в Моринцях. Наше село було таке, що навіть лікарня не було, то в Кирилівці була лікарня велика. Ні, майже не було, хоч то село велике було (5 тисяч було населення), але не було навіть фельдшера в селі. Школа була тільки початкова, чотири кляси. Я не вчилася в школі; батько мене вчив. Підготовляв до середньої школи, до першої кляси тієї єпархійної. Ну, я там, значить, сім (років). А літом і на Різдво, і на вакації, і на Великдень, і взагалі, так сказати, всі вакації, то, звичайно, в селі провадилося.

То вже вчилися в тій, духовній школі, в семінарії, але ні один не пішов у священники. Кінчали, бо семінарія духовна була там, так, шість клясів. То як тільки чотири кляси кінчав, то мав право йти до університету. Матуру діставав, бо то було так: чотири кляси кінчили й старший – то кінчив університет, а другий не встиг кінчити в університеті, бо вчителювати пішов, як почалася революція. А потім ми переїхали (як мені 10 років було) ближче до Києва. Нас уже троє вчилася в Києві й звідти до Кирилівки, то було 250 кілометрів, далеко, до станції було 25 кілометрів. Так що то далеко було. То батько переїхав ближче до того, до Києва.

Пит.: Дістав там парафію?

¹ Матура – у гімназії – іспити на атестат зрілості.

² У с. Моринці 9 березня 1814 р. народився Т. Шевченко. Нині це село – у складі Звенигородського району Черкаської області. У селі Кирилівка у помісті П. Енгельгардта Тарас Шевченко служив козачком. З 1929 р. село Кирилівка перейменоване на Шевченкове.

³ Село Пединівка Звенигородського району Черкаської області, знаходиться на північному сході району, між селами Шевченкове та Моринці.

Від.: Парафію помінявся зі своїм, з дідом моїм, з маминим батьком. Мамин пішов сюди, в це село, а батько тоді в містечко переїхав, ближче до Києва. Там всього 50 кілометрів до Києва; там можна було кіньми, пароплав, там Дніпро близько, то пароплавом рідко їздили.

Як почалася революція, то батько вже перейшов, то містечко було. А то сім кілометрів від того містечка перейшов у село. А то дуже гарне село. А перейшов чому? Тому що вважав, що ми, діти, починаєм у містечку псуватися. Впливи всякі такі, знаєте. І батько побачив це, й то каже, щоб спасти дітей від такого впливу, перейшов в це село. І там нас застала революція. Я вже вчителювала. Бо в 15-му році я кінчила сім класів. Учитися не можна було, бо з Києва повивозили ті школи вищі, то я, посидівши вдома – значить, батьки не пустили мене за Дніпро, – то я подала заяву щоб, на вчительку. І мене призначили (мені тільки кінчилося 17 років), призначили мене в школу – містечко від нас було 25 кілометрів: Кагарлик¹. Там була велика школа, як виявилось, трьохповерхова, побудовали її перед самою Першою війною. Було там 10 учительок – ні, 11 учительок – бо ще жінка директор. Самі дівчата були. Я прийшла: найстарший там був 25, а я була наймолодша, 17 років. Дали мені клясу, першу клясу, 76 учнів! Правда, що то було серед року: вони вже буквар пройшли. Але я справлялася. Сімдесят перейшло до другої кляси. Шість не перейшло, але не з моєї вини, бо весною як почалася зеленіти трава, то батьки забрали дітей, щоб корови пасти. А 70 перейшло. І там мене застала й революція. Мене не зачипали, бо я вже обжилася, так би мовити, і мене цінили як учительку. Любили мене батьки й в школі.

Пит.: Що змінилося в школі?

Від.: В школі змінилося те, що ми були відірвані від центру, від Києва. Центр був у нас у Києві, а ми залишилися відірвані від Києва. Бо так: до станції залізничної було 35 кілометрів. Дніпро, то 80 кілометрів до Дніпра, але то тільки влітку. Зимом Дніпро замерзає. Так що можна тільки було або кіньми, або пішки ходити до Києва. Значить, перервався всякий зв'язок. Ну, в нас на місці, треба казати, в Кагарлику, то так було – школа наша початкова й були такі паралельні групи: 11 учительок і завідувачий – дванадцятий. А на містечку на самому – це сільська, щетала початкової школи, ходили й з містечка, й з села діти. А батько залишився там у селі. Ну, я поїхала вчителювати.

Пит.: А що сталося з церквою під час революції?

Від.: Спочатку церква була, продовжувалася. Але церква була спочатку церковнослов'янська й підлягала московському патріархові. Це не була українська служба, бо церковнослов'янська була й дозволялося тільки після 1905, революції 1905 року, дозволялося священникові проповідь на Євангелію українською мовою говорити. І то тільки на тему, що прочитав у Євангелії, то міг перекласти й там пояснити українською мовою. А до того часу, до 1905 року, того не можна було – тільки все по-слов'янському було. А батько залишився на селі. Священником був. Відправляв службу по-слов'янському так, як і всі відправляли до 21-го року. Не було українською. То вже Липківський² в 21-му році відновив

¹ Кагарлик – районний центр Київської області.

² Ідеться про Василя Липківського, керівника Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

українську церкву. Перші більшовики, які проходили через село, пограбували мого батька. Все з хати. Хату, вікна повідкривали. Всі речі, що були в шафах, у комодах, у ящиках, у скринях, повикидалося на вулицю і казали: «Граб награблене»¹. Значить, селянам. Закликали, що беріть все. Всі речі. І одержу, й посуду, й все що є. Господарство батько мав, корови, трое коней – забрали все. Ну, мама перейшла – вчительки взяли її до себе в школу, бо тут таке розкрадання, що все повикидали й мама боялася. А батько пішов до того. Взяв палочку тільки, більше нічого. Казав, що добре, що його там не «застрелили». І пішов до того, якраз те містечко, де я вчителювала. Там була благочинного директорія його. Ну, той благочинний зараз вже його послав – помер священник коло того, то він його туди й послав. А мама там залишилася. На другий день як пограбували, той загін більшовицький виїхав зі села. То був проїздний відділ військовий. Вони поїхали собі в друге місце. А тоді селяни почали мамі приносити всі ті речі, які вони пограбували. І принесли, треба сказати, майже все, крім тієї моєї швейної машинки, мамину стару швейну машинку, щоб шити. А як я кінчила школу, то батько подарунок купив: нову машинку. То ту машинку тільки не вернули. А цікаво з цією машинкою: через рік чи що я їхала з Кагарлика до Києва. І в Києві сідали – це пристань. А треба було потім їхати до Трипілля². Це була станція там, де з села того мого, де батько був, сідали на пароплав. Сідає купка людей вночі на пароплав, далі я вже їхала. А сідає декілька людей. Ну, сідають. Дехто вітається зі мною, пізнає, а дехто там приховується. Бачу, що якась приховується молода дівчина. А сідає коло мене дідок старий. І каже:

– Чи бачите, бачите? Ото Уляна, ховається від вас.

– А чому вона ховається?

– Вона ховається, бо її батько забрав вашу машинку, а тепер вона їде робити операцію. У неї язва в шлунку, – каже цей дід мені, каже, – а я думаю, що то голка з вашої машини там.

Ну, так вона значить зі мною не віталася, так вона ховалася все від мене.

Так, ну то таке було до революції. А потім мама переїхала вже до батька. В 19-му році батько помер. А я тільки й старший брат були. Він був в Першій війні, ще студентом був, то його мобілізували. А потім, як була українська революція, відродилася держава, то він також був. Як більшовики наступали на Київ, Грушевський виїжджав, то він і ще двоюрідний брат вивозили Грушевського з Києва, до Жмеринки вивозили. Ще перекинулися автом, і так у брата два зуба вибиті були. Але Грушевському нічого не було, й їм нічого, тільки мого брата два передні зуби, й ще другий рідний брат також їхав, як охоронець того Грушевського, то той теж щось трохи руку там одну зламав. Але то так довели. Потім брат учителював під час тих більшовиків на Полтавщині. А другий брат був повстанцем якийсь час. А молодший, 14 років йому було, то він тільки учився. В мене жив і там в містечку вчився, поки я там учителювала. І мама до мене, як батько в 19-му році помер, переїхала до мене.

¹ Мається на увазі більшовицьке гасло, яке звучало російською мовою як «Грабь награбленное!». Походило від Марксового «експропріація експропріаторів».

² Трипілля – село в Обухівському районі Київської області.

Пит.: Це було в 20-х роках?

Від.: В 20-х роках, так. Я ще вчителювала там вже на тому самому місті, в тому самому містечку.

Пит.: А середній брат, Ви сказали, що він був...

Від.: Повстанцем?

Пит.: Який?

Від.: Він був такий зелений. Він так вагався. Він один час за більшовиками, другий раз за Петлюрою. Вагався. Але нарешті, накінець, то він до Петлюри пристав і вже в тих районах багато він мав, велику, хто каже, банду, хто каже, повстанців – то по-різному називають. Ну, то таке. Але йому якось і старшому брату ніколи не приписували петлюрівщини. Бо я знаю, що за советів як петлюрівець, то це ворог народу. Обидва ці брати були фактично петлюрівці. А молодший, якому було тоді 14 років, то його ніде не прийняли, в ніяку школу. Поки школа була там, де я вчителювала, то він учився, а потім далі було треба якийсь факх добувати те, в яку він техніку не поступить, через місяць його викинуть, як сина попа. Він сім шкіл пройшов, сім техніків пройшов, поки нарешті добився, щоб кінчив агрономічний технікум і працював агрономом. Але його скоро заарештували й обвинувачували, що він був у Петлюри старшиною. То він там сидів деякий час – ми не знали навіть де. Вийшов, то випадок його тільки спас. Він вийшов із в'язниці (шість місяців там він просидів). Так як взяли його на праці (в шинелі він був і в сорочці, навіть без жакета – в сорочці була шинеля, бо на полі там щось сіяли, чи я не знаю, щось там робили, і він там як агроном працював). То його там заарештували, й ми не знали, де він. Скільки ми шукали, не знали. Нарешті через шість місяців його випустили. Опухший, ноги опухші. Шинель... зміни не було ніякої, ні сорочки, ні білизни, нічого не давали йому в в'язниці. Єдина шинель. То спина зогнила, висипалася на шинелі. Поли тільки залишилися. Але він не кинув її, як його випустили, а забрав зі собою. Забрав зі собою. Ні грошей в нього нема, ні хліба, нічого. І вийшов із в'язниці й вийшов на поле – вже темніє, сонце заходить. Каже: «Буду вмирати тут». Прострелив шинель. Коли їде той – такі були в нас екіпажі одноконні. Їздили агрономи ними переважно. Одна коняка запряжена й то так. І не віз, і не бречка, а така, на чотирьох колесах – екіпаж! Що може там на екіпажі сісти двоє, троє, спустивши ноги на один бік і на другий. Їде чоловік на екіпажі. Баче, що вже темніє, а лежить на полі. Підійшов подивитися, чи живий, чи мертвий. І що ж виявляється: що його найближчий товариш, з яким він кінчав цю агрономічну школу, і тут він десь працював коло міста, звідки з в'язниці вийшов мій брат, і впізнали один другого. Ну, звалив його на той екіпаж свій і повіз додому, бо він вже вертався з праці додому. Виявляється, що й жінка в нього також агроном і теж що вчилася на тому самому курсі, в тій самій школі. І ще навіть так: вони обидва впадали за цею дівчиною – і цей, і мій брат. Але той, значить, побідив і одружився з нею. І ось такий випадок, що знаходить цей приятель його. То він і його забрав до себе, і вони його там – він був впухший зовсім, і ноги й руки опухші, і брудний – обмили й тримали в себе й відпоювали його там молоком і там всім, поки вже він став на ноги. Тоді тільки він написав нам у Київ, що він вільний

і може приїхати. І приїхав вже звітам – вони там місяць його тримали, поки він став на ноги. А потім йому знову, після цієї війни, знову почали пришивати, що він був петлюрівцем. І вісім років відбув, після цієї вже Другої війни. Вісім років відбув. Прийшов хворий цілком, знеможений, бо вже як прислала фотографію, то такий, ніби йому 90 років. А на сім років був молодший від мене, так що тоді він ще був цілком молодий, порівнюючи. Оце ж тепер вже мені 87. А колись також ж була молода. Ну, а я там одружилася. Також петлюрівець вернувся з того, то я з петлюрівцем одружилася.

Пит.: Коли?

Від.: В 22-му році. Але нас почали знову там переслідувати, як петлюрівців – навіть такі, що були самі петлюрівцями однак, але почали «червоніти», як то кажуть. Як вже радянська влада прийшла – дехто навіть з тих, що самі були в Петлюри, в війську, почали... Пізніше, совета почали українізацію. І багато молоді пішло за ними. Знаєте, завдяки такій брехні ті, що вони – ото українізацію заводили. То ми виїхали, із того містечка. Поїхали на Звенигородщину. І там учителювали – ми пішли пішки спочатку, так, як то кажуть, *honeymoon* (медовий місяць. – Ред.) зробили. Пішки пішли 150 кілометрів на Звенигородщину, і в кожному такому районному містечку залишали аплікацію. Чоловік як вернувся від Петлюри, то він у Києві жив. А коли він побачив, а відступив він з Києва, як петлюрівське військо брало військовий завод, то половину робітників і службовців поділилися. Одні перейшли на бік Петлюри, а другі захищали того, більшовиків. Ну, чоловік був на тій стороні, що петлюрівське військо захищав. То коли Петлюра отступав, більшовики брали силу, то й він пішов з військом. І був весь час у війську, був ранений, потім в військову школу попав. Потім захворів на тиф довший час. Як кінчилася, як уряд вже й військо наше відступило за кордон у Польщу, то він залишився в Кам'янці хворий на тиф. І коли видужав, то пішов у Київ і побачив, що на заводі заправляють, що були на стороні більшовиків. То він пішов і каже: «Я хочу на село учителювати». І йому дали якраз це містечко, де я учителювала. То й він прийшов. То ми через два роки чи що – він в 20-му році прийшов, а в 22-му ми одружилися.

Пит.: Що Ви вчили тоді?

Від.: Я з початку ті перші кляси вела. Це Ви хочете знати?

Пит.: Я хочу знати, як під час 20-х років.

Від.: Ага, як ми вчили. Як тільки почалася революція, як тільки ми почули в Кагарлику, що є уряд український, Центральна Рада, бо ми далеко, й тоді не було так, що телефон взяв і подзвонив. Телефон то місцевий був, але до Києва ми не могли ним дзвонити. Як ми дізналися, що національна рада є, то ми, і ще крім нашої школи була вище початкова школа. І там був тим, директором, чи він інспектором звався, я не знаю, чи Ви таке прізвище: Паливода – чули чи ні? Не чули? Він завідував цією вищою початковою школою, і скоро він висунувся так, що був вибраний. Ми вибрали на місці вже шкільну раду. І зразу вирішили українізувати школи, і ще без зв'язку з Києва. Не було ніяких у нас підручників, крім «Кобзаря» і там деяких книжечок таких невеликих. Але ми вирішили початкову школу українізувати відразу. Виписували з «Кобзаря» ті – правда, нам помагала дуже цукроварня, бо то вже

цукроварня взяла в свої руки комітет, з місцевих вибрала. І там було багато паперу, такі великі листки, якими обгортали цукор (там вироблявся пісок-цукор). І потім той рефінат, але не кусочками такими, як оце то тут так продають, а робили вони такі голови конусом – по п'ять фунтів і по 10 фунтів, цілий такий конус цукру. І обгортали цукор такий грубий папір. З одного боку він був синій, а з другого білий. І то вони мали великий запас цього паперу. То цей інспектор, якого ми вибрали вже головою там між собою, добивався, добився того, нам дали багато паперу. І ми на тому писали з того, з «Кобзаря», вірші маленькі й вивішували на тому. А писали, то навіть чорнила один час не було, вугілля вживали, робили самі чорнило, бо там із таких ягід було. Дуб – а на ньому просто ростуть такі яблучка дикі, як паразита такі, на листках. І з тих яблужок бралось якось чорнило робити. Потім була якась така, забула, як це називалося, що чорні ягоди, сині. І ми робили, спочатку воно в нас не виходило. Потім якось пішла думка посипати попіл туди, досипати. І увяйть собі, що виявилось, що винайшли самі чорнило собі таке, що можна писати. Бо як почалася революція, то не стало в склепах ні паперу, ні пер, ні олівців, нічого. То ми, значить, то таке-во видумали. І українізували відразу свою школу цю. І в вищій початковій школі не всі предмети, бо там не можна було всі предмети, бо не були всі учителі підготовлені. А ті на селах, що було коло Кагарлика, то ми також передавали їм свій досвід, і свої плакати, що вивішували, що крейдою на дошці писали. То голівне підручників довший час ми не мали ніяких. Тільки ото для себе мали. Ну, дехто «Кобзаря», то дехто з дітей мав. То так.

Ну, що ж Вам ще сказати? Ну, власне це далеко від того, від голоду ще. Переїхали ми в друге містечко, на Звенигородщині. Чоловік там був, завідував районою школою, хоч він і не був педагог. Він закінчив комерційний інститут. Відкрили якраз там кооперативний технікум, то він викладав в кооперативному технікумі. І вже мені добре було, що брата можна було вчити там. Знайшовся якийсь той з студентів, росіянин, якого сестра працювала на цукроварні. Приїхали вони звідкись там. А він зробив донос, що чоловік у своїх викладах, бо підручників не було, по конспектах, ну, що чоловік провадить націоналістичну політику. І чоловіка заарештовують. Не дивлячись на те – тоді ще в ті роки, це було в 23-му році, ще можна було – всі учні того класу пішли зі своїми конспектами до слідчого доказувати, що ніякої такої антирадянської тієї не було. Ну, але все-таки він сидів там. Потім, він довго не сидів, просидів, але декілька місяців просидів. А я вчителюю – мене не зачіпають – я вчителюю. Я вчителюю на цукроварні, а цукроварня платить не грішми, а цукром, так що матеріально я забезпечена. Мама в мене, і брат, живуть. А в'язниця, де чоловік сидить – 11 кілометрів. Я через день ношу йому харчі. Коли понесла, треба дозволу того слідчого. Слідчий був росіянин якийсь. Каже: «А зачем тебе тот контрреволюционер? Едем сегодня на лодках!»

Там річка, притока Дніпра, Рос¹.

– «Едем на лодку кататься!» – просить мене.

– «Бросьте, что с вами». Але таки дав дозвіл передачу передати.

¹ Ідеться про річку Рось.

Але потім він змінився: став слідчим українець. І взяли його на поруки чоловіка, ті, директорія та шкільна якась. Випустили його з цією вмовою, щоб він не виїздив. Але перемінився слідчий і попався слідчий українець, який, між іншим, раніше був у Петлюри, а потім перейшов до більшовиків. І він, коли випускав його, то вийшов в коридор і каже: – Знаєш що, хоч тобі сказали, що ти не маєш права виїжджати, але моя порада тобі: як можеш, то й сьогодні виїжджай з цього району, як можеш, то міняй і професію.

Чоловік так і зробив. Того самого дня виїхав, і як то він комерційний інститут кінчив, то він поїхав з Києва там у Білу Церкву й влаштувався в кооперацію. І працював там. А мене не відпускають тому, що я так: веду молодшу клясу там (другу, здається). А потім, після того, лікнеп, так званий, робітники які неписьменні. Учу їх. А ввечорі в драматичному гуртку, мушу також виступати. Не то що я хочу там, чи не хочу, але всі вчителі мусили виступати, культурною працею займатися. Мене не пускають. Проходить тиждень, мені не дають права виїхати. Чоловік уже найшов там працю і переказав мені. І приїжджає на контролю якийсь там високий інженер на цукроварню. Не партієць навіть, але фахівець, який має там вплив. Мені там знайомі сказали: підіть до нього, і він влаштує, щоб вас відпустити.

Я пішла до нього, розказала так, як є, що заарештований чоловік і все, й мене не пускають, я хочу їхати. Він каже: «Добре, я поговорю, й вас пустять». Ввечорі каже: «Ідь додому, й я пришлю вам посланця».

Пішла я додому. Присилають ввечері посланця. Закликають мене на той.

Навіть розплачуються за мною. Виплачують все, що мені належить. Бо за лікнеп я діставала гроші, а за школу я діставала цукор. Мені виплачують і гроші, й цукор, і все. І я на другий вже день виїхали звідти. Потім ми в 25-му році переїхали до Києва. Чоловік таки ще в кооперативі працював. Прийшла колективізація суцільно в 29-му році. Всіх тих, що в кооперативі працювали на таких найвищих постах – чоловік працював інструктором, що розїжджав, – всіх безпартійних, хто не був до партії, знімають з праці. Значить, чоловіка знімають. Чотирнадцять душ знімають. Троє тільки там було таких тих інструкторів партійних, то залишаються. А всіх 14 знімають. Ну, чоловік кінчав школу перед тим, як комерційний інститут, і дуже добре креслив. І батько його працював на тому військовому заводі, то йому часто, як іще вчився в середній школі, давали підробити там: якісь діаграми робити або якісь чертїжи такі легкі робити. То він добре креслив. То він пішов, знайшов працю кресляря. І пішов ввечорі вчитися на інженера. Так що три роки вчився і працював. Значить, вдень працює вісім годин як кресляр, а ввечорі вчиться. І дістав, став інженером-механіком. То й вже став працювати інженером-механіком.

Через півроку, може, приходять деканка того факультету бібліотечного. Вона партійна дуже була. Вона вже приходять як контрольор від наркомпроса. А бачить, що то значить: мене, як свою бувшу ту студентку, підходить, сідає, якраз видавати книжки, кінчила, тільки записую там щось і розмовляю з нею. І вже так годину з нею розмовляли, то я думаю: «Ну, Боже, що ж далі, про що говорити?»

І з ким як там говориш, ще ж бо ж щось сказати таке, що... Лежить книжка. Автор тієї книжки українською мовою писав, і дуже добре писав.

Рибак¹. Він історичні книжки, може, Ви чули про такого? Він дуже добре писав, і я його знала, й я думаю: ну що ж вже, якою темою я з нею говоритиму?

Я кажу:

– Клара Йосифівна, Ви не знаєте, якої національності Рибак?

А вона на мене так подивилася просто і: «Как, ты еврейка, и не знаешь, кто такой Рыбак?»

А я кажу: «Я не еврейка!»

– А хто ж ты?!

– Я українка.

А вона мене рекомендувала, як вона була деканом, то вона думала, що я єврейка, і вона мене рекомендувала туди на ту працю в ту бібліотеку. Але прийшов 36-й рік. Я працювала вже в тій бібліотеці, закінчила той інститут. А чого я пішла вчитися? Тому що так: там завжди анкети треба переписувати. «По... начальство (?)», хто там працює і п'ять років, то все йому треба анкети виповнювати. А в мене (значить, і документ поправляти), а в мене документ, що я парафійну школу закінчила. А як я і парафійну школу закінчила – я щось і з попівством маю. І через це пішла й вчитися, щоб закінчити. То вже діти як були. І так приходиш з лекцій, вже 11-та година, поки я дійду додому, діти без мене лягають спати. Коло ліжка записочки: «Мамо, там учителька йще там щось вимагає».

Записочками тільки з дітьми. А тут приходять таке, що переходять столицю до Києва, значить, переїжджає багато, весь партійний апарат. І так тісно там з помешканнями. І виходить, що тяжко з помешканнями. То вони заводять пашпорти. Пашпортів не було, але тільки такі посвідки видавали людям. А то заводять пашпорти, щоб прочистити Київ, небажаний елемент виселить. Кому дадуть пашпорт, той має право залишатися в Києві. Кому не дадуть пашпорта, не має права залишатися в Києві. Мусить виїздити з Києва, і то за 300 кілометрів. І то уявіть собі таке: що чоловік пашпорт дістає, а я не дістаю! Ви мусите через два тижні виїхати з Києва. Уявляйте собі! Я працюю, чоловік працює, діти в школу ходять, і тут – «виїжджай з Києва». Треба було, порадили мені, треба добитися до голівного директора, який ці пашпорти... Три ночі й три дня треба було стояти. Я не сама стояла, в мене там бабка була така, що... Черга стоїть і день, і ніч. Значить, треба було, нарешті та бабка достояла мені з вечорою, що я пішла. Він сидить отак. А я, значить, увійшла й стою перед ним. І він мене починає сповідати. Сповідает мене з самого дитинства: «Вы не одержали паспорта, да?»

– Не получила пашпорта.

Дивиться: «Ваш отец был священником, через те вы не одержали паспорт».

Добре. Сповідает мене з самого дитинства. Де жила, де працювала, то були дід і баба. Нарешті доходить до того містечка, де батько переїхав, дід там був. А дід...

«Если ты кого-нибудь встретишь в беде, то ты поможи. Я счастливый вам помочь, что я исполню волю своей матери».

¹ Рибак Натан Самійлович (1903–1978) – український сценарист, письменник єврейського походження, народився в с. Іванівка Кіровоградської області.

І зараз вже бере, то було на першому поверсі, бере телефон. Дзвонить на третій поверх до секретарки, що виписати такий-то паспорт. І через 10 хвилин вона приносить мені паспорт.

Ну, так я до самої Другої світової війни в Києві жила. А в 43-му році виїхали з Києва в Німеччину. До Перемишля з Києва, потім в Німеччину. Тоді нарешті сюди. Але мене довго не пускали в Америку – в мене плями були на легенях. Діти вже дорослі були тоді, то діти поїхали самі. Доня і син. Таке. В 33-му році то так. У Києві не можна було сказати, що в Києві був голод, як у селах. В Києві не було такого. Але, все рівно, трохи. Такі, як старші люди, такі, що не працювали, то вмирали. Пухли й вмирали. Але не так, як то по селах. По селах то буквально були села такі, що ні душі не залишалось. Одні повмирали, а які молодші і активні ще, то втікали з села й якимсь чином влаштувалися десь на працю, головним чином на Донбасі багато влаштувалися.

Пит.: Коли Ви перше чули, що люди вмирають з голоду?

Від.: В 32-му році вже почали вмирати. Не через те, що неврожай був. Урожай був чудовий, але вивозили все, забирали все у селян. В селян було так, що просто – я ще закличу Вам ту пані, й вона розкаже Вам, бо вона на селі жила. 32-й і 33-й воно починалося. У Києві дуже багато було безпритульних дітей. То страшне – скільки їх було.

Пит.: Як вони приїжджали до Києва?

Від.: Прошу?

Пит.: Як вони приїжджали до Києва?

Від.: До Києва? По-перше, що це діти були такі, що батьків позаарештовували. І якщо дитина втікла – бо батьків то забирали, і дітей в дитячі будинки перевиховувати. Але не всі хотіли в ті дитячі будинки йти, то втікали переважно. А втікали вони всякими способами. Вони під вагоном потяга – там якісь були ящики. Вони там переховувалися. Вони на паровоз. Під скаміяками на потягах. Пішки. Всякими способами. Вони були дуже хитрими. І були такі, що об'їздили всю ССРСР під тими ящиками і під вагоном, на даху, як улітку (бо зимою на даху не поїде). Між буферами, звичайно, багато їх гинуло в такий спосіб. Але то переважно були з таких, що розкуркулювали їх або заарештовували. То весь час. Цікаво, вони між собою, в них була своя етика. І вони, наприклад, як вони знали, що, скажім, вони витягли мого брата молодшого... Як його вже випустили з в'язниці, і дістав він знову з паспортом і грішми. Ну, про гроші то неважно. Але паспорт, де було вже зазначено, що він уже був заарештований. То уявіть собі, що гроші вони забрали, а паспорт принесли й вкинули. В нас така примітивна була в дверях прорізнана дірка для пошти. Прорізнана знадвору дірка, і навіть ящика в коридорі не було. Так кидалося в ящик. Виходжу на другий день, як він прийшов і прямо мертвий – паспорт брали. Якщо паспорт другий дістати, то йому треба через НКВД, якраз, як він вже був заарештований. Він просто мертвий прийшов. І на другий день, яка же радість! Виходжу, дивлюся, в коридорі лежить засмальцований коперт і там паспорт. Гроші звичайно забрали, але грошей, то вже ми не думали про гроші. Я і чоловік працювали, то гроші ж йому якісь там зібрали. Як я вже в бібліотеці в школі працювала, то я трошки пізніше на працю ішла. Перед працею пішла на базар. Надала мені жінка молоко – це було зимою – а я скинула

рукавичку одну й так тримаю в другій руці. З одної скинула рукавичку, а друга рука в рукавичці. І тримаю рукавичку й витягла гроші. Паперові – так як доляри, так були карбованці. Три карбованці. Тримаю. Хватя! Іззаду мене. Ще не встигла налити молока мені жінка, як хватя! – безпритульний прибіг. Схватив і рукавичку, й ті три карбованці. І я стала пицати. Кошик в мене порожний, а та каже жінка: «Я не можу тобі без грошей дати».

Я кажу: «Та нехай постоїть, може, я когось побачу знайомого чи сусіда, то попрошу позичити там, щоб заплатити».

Дивлюся, один безпритульний – не той, що вихватив, а другий. Так стоїть і шукає, значить, мов жертву. Я підходжу до нього. Я кажу: «Слухай, хлопче, дивися, – я кажу, – ось одна рукавичка осталася. А твій товариш якийсь в мене вихватив і рукавичку, і три карбованців. А мені, – кажу, – через півгодини треба йти на працю (правда, так і було, що мені на працю). А діти вдома, – кажу, – голодні. Я пішла молока купити й в мене більше немає, ні грошей».

І рукавички: то було так, що в Москву хто їде, то тільки може мені рукавички купити. В Києві не можна було рукавичок купити. Кажу: «І нащо йому одна рукавичка? Хай хоч рукавичку, – кажу, – мені віддасть».

А він дивиться і каже: «Покажи то».

Я показую йому то, що там пляшка була з тим молоком. Кажу: «Дивися, я нічого не встигла купити».

А він: «Ты правду тєтя говоришь, что в тебя больше нет?»

Я кажу: «Ну, та дивися. Можеш ще дивитися в мене в кишеню».

А він через пару хвилин прибігає. Приносить мені рукавичку й ті три карбованці мені. «Тєтя, если ты говоришь, то нам не надо таких. Мы найдём богатших».

Коли ми жили в Києві, то рядом з нами був будинок. Раніше він був театр. А в 33-му році зробили з нього кінотеатр, рядом із нашим двором. Так що наші, як я виходила із того, із воріт свого двору (бо я в дворі жила, всередині), то я проходила проз нього. То був четвертий номер, а наш шостий номер. Я виходила з воріт, і зараз цей бувший театр. В цьому театрі зробили колектор, де збирали безпритульних. Вилловлювала поліція, міліція. Вилловлювала їх і збирали. Там поробили нари – туди, правда, нікого, поліція стояла і взагалі нікого не впускали туди із сторонних. Але так, я колись так заглянула одним оком. Але те, що я бачила всередині, всередині я мало бачила. Бачила тільки, що нари побудовані – значить, не ліжка, а нари такі, скільки там поверхів, я не можу уявити, чи три, чи чотири й таких нар. І там копишаються ті безпритульні, обірвані, брудні, голодні. Але часто бачила, виходячи з воріт, як приїжджає туди *truck* великий і привозить тих дітей, яких наловили. А потім бачила, як вивозять звідти й мертвих дітей. То жах. Зимою – там, очевидно, зимно – виносять їх або в такій шматі, що страшно дивитися, або зовсім голих, і складають туди на той *truck* буквально так, як дрова. Розумієте, так як дрова складають. І зараз вже виходиш до рогу, бо це четвертий номер, останній двір, і ще є один до кінця рогу, і на розі гучно мовить, на вулиці радіо гучно мовить. Кричить про щасливе життя дітей в Радянському Союзі, і про ті жахи, які робляться в Італії, в Іспанії, і так далі. І приходиш на працю, те ж

саме. Радіо в коридорі кричить, гучно мовить те ж саме, що які щасливі наші діти, що вони мають таке щастя. То це жахлива картина.

Пит.: А Вашим дітям було досить їсти?

Від.: Як Вам сказати? Ми не голодали так, але досить не було. Я працювала в школі. В мене в 33-му році ще було двоє дітей. Не моїх, не наших. Наш приятель був заарештований, а дружина його як помішана ходила. І ми їх забрали до себе. Вона вчителювала в Проскуріві, й я поїхала й дітей забрала до себе. І мені вдалося їх – бо в Києві не можна було нікого приписати, ми не мали права. Мені якось вдалося їх приписати, і навіть приділити в школу. Ми мали, мали карточки, на які й діставали. Але діставали, скажем, на тиждень на дитячу карточку 100 грам масла. Ну що те масло? Хліба на дитячу карточку діставалося 200 грам. Сьогодні, звичайно, ніяка дитина, може, в хаті не з'їсть 200 грам, тому що вона має там і печиво, й пудінги, й кашу, овочі, ну все. Отже, я живу вже на пенсії. Я дістаю \$ 384 пенсії. То плачу *Blue Cross* там, і за помешкання і все. Я собі їм, що я хочу. Я можу собі дозволити й солодке. Я трошки більше діставала, як чоловік, то ми звичайно дітям давали хліб. Але, щоб вони були цілком задоволені, щоб вони мали те, що треба їм, вони ніколи не мали в ті роки того, що треба. Як мій син тоді казав: «Ой, мамочко, мені здається, що якби картоплі досить було, то не треба й хліба».

Дитина таке-во говорила. Так що я не можу сказати, що ми так голодали. Або, колись пригадую, що чоловік поїхав (він механіком працював, він у тім з машинами всякими). Часом треба було йому поїхати й на колгосп десь там, як машина якась зіпсується. Привіз 20 фунтів, зараз пригадую, чи 10 гороху. Кожна горошинка, в кожній горошинці була кузочка. Уявляйте собі. Я сиділа, голкою витягала, ті кузочки викидала, а горошок клала в те й варила. Потім я мала туберкульозу. І мала із шпиталю туберкульозного, з санаторії, мала собаче сало. Давали мені. Я сала сама не вживала; а дітям картоплю ту, що я на тому салі, на собачому. Вони не знали, й сьогодні не знають, що я так робила. Або, я думала, що я чи виживу, чи не виживу з своїм туберкульозом, а діти дістануть, як вони будуть. Так що сказати, що ми так голодали, як на селах, то ні. А сьогодні мені страшно навіть, що я оці кузочки вибирала. Прийшов один знайомий, старший, і він був опухший вже. Він казав, що вони дуже погано мають, не мають, що їсти, і так далі. Я йому, що я йому могла? Могла супу дати тарілку. Поїв він цей суп. І я йще йому дала цього гороху з кузками. А через два дні нам сказали, що він помер. Він вже опухлий був. То що ми могли йому зробити? Тих четверо дітей – в нас, значить, було четверо дітей – наших двоє і двоє чужих, тих, що знайомого. То коли в школі, де я працювала – в бібліотеці, – давали дітям школярам, давали за гроші (правда невеликі) тарілку каші. І належала та сама каша тим, що працюють, учителям і мені. Я ніколи тієї каші не взяла ложки. Я приносила зі собою, забирала й ділила між тими чотирма дітьми. Я ніколи не робила різниці між своїми, що своїм давалося. Ті жили так само приблизно, як і би вони були наші діти, але ми ніколи не робили ніякої різниці, щоб свої дитині дати більше там чи щось смачніше, а тім не дати. Вони були в нас цілий рік; жили, поки мама трошки прийшла до себе, як вже 33-й рік закінчився.

А така трагедія, що чоловік відбув три роки і його повернули без права працювати, з правом працювати тільки на Донбасі. І він, ідучи зі свого заслання, зупинився в Києві. І зайшов до нас. Остання його сестра ще була в Києві. Зупинився він у сестри; зайшов до нас. Чоловіка не було; я тільки була. Він каже, я транзитний квиток мав, що мав право зупинитися, а потім пересісти. А більше він не мав права залишатися в Києві. Мусив їхати прямо туди на працю. Він не застав чоловіка. Я вже була одягнена на працю іти. То з ним тільки трошки поговорила й він обіцяв: «Я на другий день прийду рано ще, щоб перед працею застати чоловіка й поговорити».

Це був батько оцих дітей. На слідуючий день ми чекали – нема. Ввечорі нема. Ввечорі приходить його сестра й каже, що Сергій захворів і його поклали в шпиталь. Захворів він на тиф. А вранці на слідуючий день приходить, що помер. Каже, що лежав в шпиталі в тифізному відділі, а в нього в горлі гланди розпухли. Вони не звернули увагу, що в нього там гланди, й його вони задавили. І хто його знає, чи то було спеціально зроблено, чи то таки його щастя, що він не доїхав туди, до тієї праці, а помер?

Пит.: Чи Ви бачили багато голодних селян?

Від.: Дуже багато бачила – в чергах бо, бо в 30-му році появилася хліб, що по карточках давали по Києві: то так званий «комерційний хліб». Бо дорожчий він був: він був по два з половиною карбованця кіло. Але то черги були такі, що можна було без карточки взяти тих. Але черги були такі, що ніколи нормальна людина не могла б взяти. Черги такі стояли величезні. Там люди ночували в тій черзі. А приходила банда яка-небудь, розіб'є ту чергу, увірветься і, значить, хліб получить, а ті, що стояли цілу ніч, ідуть без хліба. А як селяни приходили, то селян міліція, то з черги витягали. Не дозволяли їм в черзі стояти. І багато було навіть і своїх, особливо жидів, що також кричать: «А, ти не хочиш робити в колгоспі та прийшов тут хліб стояти в черзі».

Вони витягали їх силою. А як на працю ідеш по вулиці, то попід хатами сидять такі страшні, що вже протягають тільки руку, що не може навіть вимовити. І весь час зранку ходять оці *truck*-и грузові, й підбирають живих, і кудись вивозять за декілька тих кілометрів від Києва. Але вони знову напливають, і напливають, і напливають. Так що дуже багато. І дітей. Деяких дітей то підкидали, підкидають тих дітей. Дехто бере, а дехто относить їх до того дитячого дому. Дитячі дома то були і такі, але багато з тих безпритульних то втікали, не хотіли там жити. То, навіть так в мене були там знайомі з тих будинків, то кажуть, що нібе й все добре, що до них добре й ставляться, і харчі їм дають достатні, так, і одержу дістають. Втікають. Не хочуть. З однією я такою була в шпиталі, як я хворіла на легені. Сімнадцять років дівчина, у дитячому будинку вона жила. І як захворіла на туберкульозу, то її тоді вже помістили у шпиталь. Якраз в мене була рядом з нею. Скільки вона по-українському говорила, то й я по-українському ж говорила. Бо ті жиди, скажем, переважно по-російському говорять. То ми якось так заприятелювалися. Ну так уявіть собі – тій дівчині, товариші її, ті, що там живуть у тому дитячому будинку, де вони таку почули. І місяць я з нею лежала, й цілий місяць їй кожного тижня приносили вони сотню яєць.

Оці безпритульні. Де вони, чи вони крали їх, чи вони купували їх за ті гроші, які там викрадали в людей, я не знаю. Але факт той, що цілий місяць я лежала рядом з нею і в кожному п'ятницю або суботу їй приносили кошик сотню яєць ці товариші. При цьому цікаво, що приносили не ті самі завжди. Це вибрані з колективів приносять. В них своя етика така, що свого треба підтримувати.

А опухших, то дуже багато ходило. Але їх у можливості ізолювали й висилали, ловили і не дозволяли. О, це та пані, про яку я Вам згадувала.

SW02: Добрий день.

Від.: То, може, Ви щось ще цікавого розкажете? Я не знаю, що би я Вам ще сказала?

SW02: Ну, я думаю, що Ви знаєте добре. Але я думаю, що Ви того жаху не бачили, що селяни. В містах також мерли, але не так. В селах жаж.

Від.: Але селяни, що приходили, то я бачила багатьох. І безпритульних бачила багатьох. Багато безпритульних. І ще одне: що безпритульні, що робили – це цікаво. Безпритульні збирали – тоді була епідемія тифу. І тиф розповсюджувався через воші, голівним чином передавався. Це що безпритульні робили: вони збирали з хворих воші, складали їх у коперти, заклеювали й підсовували під двері найбагатших *apartment*-ів. Розумієте? Щоб заразити їх тифом. То таке-во робили безпритульні. Їх не можна обвинувачувати. Вони свій протест тим висловлювали.

SW02: Бо на них ніхто дуже уваги не звертав. Бо їх позгонили, а їм правди не було, ті безпритульні. Так як тепер Чорнобиль вони забрали, де й що ті бідні роблять? Може б, родини трошки б помогли, але вони нічого не дозволяють. У них все «хорошо».

Ну, а я так. Я в селі не жила. Родилася на хуторі. Заміж вийшла на хутір. Жила на хуторі. А як спухнуло те, що куркулівну вигонили, ну й я з подарю. Ну, як вигнали, то мене вже було й на Волині, і де ви вже хочете то було. Але я в 33-му році в липні повернулася сюди в це село. Це не моє село вже було: це, як то кажуть, це вже було прибране. Але як ми вернулися, то був жах. Діти сидять під хатою. Отак позгиналися. І так позахолодали.

Від.: Ті померші сидять?

SW02: Ну, так! Ходило, ходило, сіло. А бур'янами хати позаростали. Бо то весна. Ніхто ж не міг робити. Посадити? Що посадиш? Нічого, знаєш, ну нічого вони не лишили. Вони забрали все! Люди поховали в пляшках, там пшона, яких із круп – вони все понаходили. Ну то спеціально, ну спеціально, щоб забрати. Ну, то вже правда ж, що як приїхала пізно, то вже. А хліб в полі, пшениця – отаке колосся. То там гарні землі. Там чорнозем наш. Це на Вінниччині. Подільщина.

Пит.: Яке село?

SW02: Це село – це там було й Турбів, і Конюшенька, й Лукашовка¹, то всі села, всі села вимирали. Це не в кожному селі це саме було. Ну, то я це. То ми вже як приїхали, ми були на Волинщині, три роки були на Волинщині. Тоді там нас видали звідти. А чоловіка арештували. Він був два роки сидів. А я з дітьми мучилася. Мала діти, ще малі були,

¹ Турбів – нині смт Липовецького району Вінницької області. У цьому ж районі знаходяться села Конюшівка (Брицька сільрада) і Лукашівка (Лукашівська сільрада).

двоє. А тоді як він прийшов, нам сказали 100 кілометрів. Бо ми були під польською границею. Це відоме таке місто Славута¹ таке, станція Шепетовка. Ну, то вони нас звідти відіслали, бо багато тікало в Польщу. Що тамка є вже новина, що втекло три, чотири родини. А ми боялися. Ну, нас туди відправили. То й там також: тут у місті, то не видно було; було, було, але дуже мало. Але ж нас погнали туди в той радгосп 100 кілометрів, то радгосп був. Таке вони так поділили, радгосп називали. То там також були такі, як ми, але мої діти більші були, вже ходили в школу. А то були там дві родини. Він мав троє дітей, а він мав четверо. І найстарше мало, може, п'ять рочоків. І вони позабирають торбинки і ходять – очі їм позапухали, вони не бачать, вони не бачать ходити. Попухлі ті діти, і батьки попухлі. І так вони ходили й ходили, й так ті діти позасихали: те на полі, а те в радгоспі, а то в хаті. Ну, та тоді. А ми якось виживали. Ходили, де картопля росла. Багато картоплі садив радгосп. То ми копали ту картоплю, що там осталася. Вона померзла, то ми її чистили. А вона така біленька була, як зняти шкаралупу. Отим я трохи своїх дітей якось утримала. Ну, а тоді вже пишуть мені родичі, що приїжджав, вже тепер не дуже так слідкують, можна вже бути тут. І ми приїхали в липні. Десь посередині липня. Ну, то вже був страшний там голод, страшний. Вже то була тоді жнива, але все пропадає на полі. Нема кому робити. Тоді вже вони мені не дивилися, що я куркулька. То вже тільки йди, тільки роби. То я день і ніч на полі була, день і ніч на полі була й робила. Ну, то ми вже тоді, так жорна в нас, я не знаю, чи ти знаєш, жорна. Там вже дерли та й варили якийсь цукор. Так що ми трохи, й втримувала дітей, і самі утрималися. Але коло нас, а в селі, ну, дуже, чи я знаю, може, лишилося 50 осіб на село. То вимерли, геть вимерли. То все-таки, увійдеш у село, то страхіття таке. Така пустиня, ну пустиня. Зовсім нема нікого. Дехто є, то трошки повідживали, лазили. То коло нас була третя хата сусідня. Ми наймали також хати; ми не мали там своєї. Ну й на них щось казали Гарбузик – о, вже померла дівчина в Гарбузику. Ну, померла дівчинка, а вона не могла десь її, щоб її поховати. Вона її в льох поклала. Поклала в льох, тоді друге померло. Вона й те поклала. Ми ходили, дивилися. Уже вона їх порізала. Ще вона була, і хлопчик вісім років. То вона також померла, а той хлопчик лишився. Як його стали питати що це, він каже: «Ну, мама вони вже не чули, що їх боліло. Мама різала, варила, ми їли».

І хлопчик вийшов. Вийшов, такий був. Всі його так бридилися. Втікали від нього. То це одна. А то так, як ідеш – ну, ще й забула, на Волині, то в радгоспі було. Ідем на базар. То так як за доброго часу де-не-десь пес лежить здохлий. То так по дорозі люди лежали. І люди байдужі! Прийшли, подивилися, скривилися та й пішли. Лежали, просто лежали. Що ще я Вам можу розказати, що я бачила?

Ну, а тут як вже вмирали, не ховали їх поодинокі. На грабарку й ями вкопували, і я вже не бачила – чи їх по одному клали, чи ту грабарку перекидали, я вже Вам не скажу. Це таке було. Така наша бідна країна. Скільки вона живе – то вона була бідна і все. Бо це як було ця статуя Свободи, то я надивилася, і наплакала, і думаю, чому ми ж тоже такі самі люди. Чому ми не маєм свободи тієї? Чому? Люди веселяться,

¹ Місто Славута – нині районний центр Хмельницької області.

співають, мають – перед ними свобода стоїть. А наші бідні тепер. А тепер же кажуть, що десь там, я читала, але дуже забуваю, що десь там більшу цю станцію будують більшовики. Я забула де. Ви не читали, Варвара Антонівна?

Від.: Десь читала.

SW02: Читала, але забула. Що ще більшу, як ту будують. Кажуть, і більше небезпечніша. Чому вони не збудували десь там у қацапському місті? Чому вони збудували коло Києва? Отаке. То було дуже страхиття. Ну, так як Галичина, то можна сказати. Галичина ж того не бачила, бо ще не були більшовики. Волинь цього не бачила – це ж також Україна. А саме ця Київщина, там Харківщина, Одещина, то все, все пішло.

Від.: Знаєте, моя родичка розкуркулена. Вони були дуже багаті. І вона була жінка така добра. Він був клятий. А вона, як тільки він десь поїде там чи що, то вона зараз вже тому кубок муки там пошле, тому картоплі, тому того. А тому віз навіть соломи, щоб як щось зимою. Ну, й їх розкуркулили. То він утік десь аж під Ленінград. Не доїхав ще до Ленінграду; скочив і зліз і там десь у селі влаштувався пастухом. А вона осталася і не знала, що з собою робити. У Києві ми не можемо її приписати, бо немає, такого документа треба. Що вона придумала: вона придумала – в неї було дуже довге волосся. Вона свою каблучку цю обручальну золоту якось там заплутала, так пасьмо волосся, і якось прив'язала, що зберегла. Багато речей там у них там забрали. У них було багато золота, досить. І ще царських червінців там і все. Все забрали. А цю каблучку якось вона заплутала, волосся набрали її, а тоді закрутила. І ця каблучка в неї осталася. За цю каблучку вона в голови колгоспу викупила собі справку – паспортів тоді ще не було – на дівоче ім'я. Значить, не на чоловіка, отже, ім'я як куркулька, а на своє дівоче ім'я купила справку. І з тією справкою приїхала в Київ. З цією справою ми її могли реєструвати в себе. Ми її зареєстрували, але зареєструвати ми мали право тільки її так, як домашню робітницю. Ти не будеш нам нічого робити, нічого те, шукай собі праці. Бо вже, як ми зареєстрували її як домашню робітницю, то вона мала право вступити в профсоюз. А вже будучи членом профсоюзу, могла найти працю яку-небудь там. Вона найшла. А була вона в нас там якийсь час і знайшла собі працю під самим Києвом, тепер воно вже навіть рахується Києвом, то було примісто Святошево¹. Там були такі цегельні, цеглу там робили. Вона вже, як дістала квиток, що вона вже член профсоюзу, то вона пішла туди. Легко було на працю вступити, бо то дуже тяжка й брудна праця. То вступила і знайшла там у лісі – якась бабка собі мала хатинку невелику. І та бабка її прийняла й сказала, що, ти, дитино, як хочеш, то ти можеш до моєї хатини. Бо там маленьке таке, кабіна чи як. Каже: «Можеш собі приробити, бо поки я сама, а як донька приїде, то я вже

¹ Святошин – історична місцевість, нині – житловий масив м. Києва. Простягається між залізницею Київ – Коростень, Борщагівкою, Катеринівкою і Біличами. До складу Святошина входить також Академмістечко. Виник під народною назвою Святий ліс, у польських середньовічних джерелах позначений як Земля Свеншицька. Також є версія, що назва «Святошин» походить від імені Миколи Святоші, котрий, за літописом, володів землями Борщагівки, що межувала зі Святошиним. З 1897 р. – дачне селище із теперішнім плануванням. Житловий масив Святошин збудований між вулицями Чорнобильською, Миколи Ушакова і Прилужною у 70-ті рр. XX ст.

не можу тебе тримати. Можеш собі, якщо ти можеш собі приробити якось до моєї стіни, то я нічого не маю проти».

І так що Ви думаєте? Та жінка носила, приходивши на обід, виходячи на обід або приходячи з праці, під грудьми (в неї колись були добрі груди, а потім осталися, вибач, такі мішечки). І вона під ними, ті мішечки, кожного разу приносила дві цеглинки. І муровала там коло тієї хатини собі кімнату. І навіть на кінець (то вже мені писала потім племінниця) війни таки вибудовала собі там коло тієї, і вже навіть козу собі купили, і вже була господинею, і ходила на працю туди. І така трагедія – через пару днів, як війна кінчилася, вона повела козу пасти в ліс. Наступила десь на той дріт оголений: і вона, і коза на місті забиті були. Так людина спаслася через цю війну, що її мали як куркульку вивезти, а така трагедія постигла її.

SW02: Ми втікли на Волинь. А там ми мали підроблені документи. І ми собі робили так, як усі люди робили.

Від.: Поки не дізнаються.

SW02: Приїхав один до нашої сторони. Побачив нас і зараз доніс. І на самий Новий рік – нас було там чотири родин – троє хлопців забрали. А ми лишилися і втікли. Ну, то відбув мій два роки, приїхав. А ті також були арештовані, то один виїхав в Білорусію, чи де, я вже навіть забула, куди вони повийжджали.

Від.: Оце, я хочу прочитати вам із того листа цієї жінки, що 14 років її було, як її в яму з тими вкинули. Хочете?

Пит.: Так, прошу.

Від.: Уривки – то тільки я попідкреслювала, тільки буду читати, бо то довго. Пише багато – по вісім сторінок! «У містечку... а ще більше мене цікавить, чому євреям не вільно було ходити в парк».

До революції, там в тому містечку, де я вчителювала, був чудовий парк. І службовцям цукроварні, таким як учителям, давали ключі. Ми могли зробити, давали дозвіл, щоб ми зробили ключ, бо той парк замикався. А жидам не давали. А я їй казала, бо вона родилася в 21-му році, то вона казала, що я нічого не знаю, що раніше робилося в Кагарлику. Вона пише мені: «А ще більше мене цікавить, чому євреям не вільно було заходити до парку; хто власне їм забороняв? Бо за моїх часів, то в школі я мала багато однокласників євреїв, як і товаришів. У містечку їх було досить, насправду не було там ніколи чисто. Був бруд. Був голод, як був голод, вони все були добре улаштовані й не були ніколи голодні, бо не багато. Я не бачила ні одного трупа на вулицях, а навпаки. Вони міняли ганчір'я на мило. Так як моя мачуха не здала останнього свого коня до колгоспу, то сільрада карала таких, як вона. І заставляла збирати трупи на віз та везти на цвинтар, де там інші покарані копали ями для трупів. І так як я була найстарша в родині, то я була в мачухи правою рукою на кожному кроці і мусила помагати. І так вона нас всіх трьох возила всюди разом». Це в них кінь був, так матір покарали, що вона вивозила трупів, збирала тих померших.

SW02: І коня все рівно забрали.

Від.: І коня потім забрали – потім вона буде писати ще про коня. «А мати брала нас, щоб часом хтось не вкрав та не з'їв із голоду. Так як були

випадки, що навіть рідна мати виходила з розуму та рубала по одній дитині, щоб годувати інших дітей».

SW02: Це я сама бачила, так третя хата від нас. Ми не знали; ми потім, як мама померла, то вже маму забрали і поховали. А я питаю його, що де то, він каже, що ми з'їли, мама різала, й ми варили й їли.

Від.: «Трупи опухлі й ще майже напівтеплі скидалися до однієї ями. Часто стогнали та просили тільки водички, щоб помочити рота від спраги. А тому скоренько я бігла до священика хати, набирала води й пляшку й підносили. Але одного разу, кати, кат, що всім керував, кинув мене, також до ями разом із трупами. Тоді моя мачуха насилу витягла мене з ями. Але за те вона була притягнена до суду. Тоді вона зрубала вночі декілька овочевих дерев та продала на топливо, щоб заплатити слідчому й прокуророві. Але її знову за це покарали тяжко до суду, бо вона порізала дерев. Вже вони не належали їй, а вже належали до колгоспу. А ці ж дерева мій дід і батько виростили й доглядали все своє життя, як за малими дітьми. Дарма, що дід дуба дав у землянці, а батько на Мурманську. Під час непу закопував під деревом срібні та золоті монети. Я, очевидно, від колиски була цікава. Цікавилася всім, що бачила, хоч ще нічого не розуміла. А від розлуки з батьком та від голодомору в молодшому віці, з різних несподіваних ударів та переживань я перевернулася в летаргію, травму, емоції і розчарування про долю нашого народу. Одне маю ще мотив, це пильнувати сумлінно і віддано німецьких та хворих». Вона сестрою працює в шпиталі. «Яке здоров'я в мене ще, інстинкт зродився в мене вже тоді, коли не стало, що їсти. Десь здобула я була русяної муки. Запарила її в горячій воді й, уявляючи, що це хліб, наїлася. Але зате мене таке здуло, та дістала я сильне затвердження, від якого кровавила майже до смерті. Але мій молодший братчик витягнув і спинив ціпок з калючкою і потягнув мене до клініки, три кілометри від хати, на базарі біля пошти». Це вона пише, бо я вже знаю це містечко, то вона пише на базарі – дійсно там клініка була. «Там знайшов одну жінку в білому халаті й молив її, щоб вона спасла мене. Але вона грубо (по-московському) відказала, довбай пальцями». Значить, видовбуй пальцями.

SW02: Кацапка.

Від.: «І пішла собі. А нас вигнали з лікарні на вулицю. Але мій братусь не піддався. Зірвався в крик. Позбігалося більше людей в білих халатах, і накінець одна старенька українка розчистила та спасла мене. Наша мачуха нас усіх учила кричати та верещати на все горло, на весь Кагарлик, як приходиться до...»

SW02: До якоїсь біди.

Від.: «Як приходилося на хлібокачку до хати, то вона так кричала, що та кидала всім, що попаде в голову, і так, що мусили кидати хату й тікати ті, що приходили. Один раз вона навіть на суді притворилася, перетворила в гістерію, і зробилося в неї якесь надхнення, а це в мене викликало бажання мати білий халат. Але під халатом треба ще й сумління і посвяти та почуття до кожного хворого та німецького. Після голодомору в Кагарлиці в колгоспі я не мала фізичної сили. Тому помандрувала до Києва через одну товаришку, що мене намовила. Тяжко було розставатися з Кагарликом, і з вузлечком у руках ще я поїхала перший раз у моєму житті».

Пит.: Чи то все про голод?

Від.: Прошу?

Пит.: Чи то все про голод?

SW02: Це про голод?

Від.: Так, так.

Пит.: Чи то все? Я думаю, що вона вже скінчила про голод.

Від.: Ага. Вона зараз живе в Чикаго. Вона в Києві спаслася. Вона писала про те, як вона в полон попала ще до німців і так далі.

SW02: То воно аж таке було, що в нас можна було найти ні kota, ні пса, ні жаб, ні птахів. Ну нічого, ну нічого! Лазили бідні хлопчики; те збирали і те поїли, і де ворони зловили і що. Нічого не було.

Від.: Я бачила з щуром. Двоє безпритульних сиділи – щура тримали, живого роздерли й почали їсти. То слово чесне.

SW02: А колись мій тато йшов до другого міста. Іде берігом. Це вже в голодівку також. І кажуть, іде там – вони його знали, бо то сільце таке, то більше там поляків було – каже, щось іде, на плечах несе, воно пищить до нього. Вони його там запитали: «Що ти там несеш?»

– Ой, дядю Грицю, жаби несучу. Поварю та й буду їсти.

Ну, тато ще не так, не так розкошував, але вже не так дуже голодував.

Від.: Це вона мені також прислала, що вона мені присилає, як це його, ой старий, як же його прізвище, що про голод написав книжку?

SW02: Ну, то він каже, покинь і йди. Біжи до мене; там тобі, каже, моя жінка дасть. Він покинув це. Щось мама була, не знаю що.

Від.: То все їли, що попаде.

SW02: І коні. А різали людей живих, на куски різали, і продавали. То ловили. То тих зараз порозстрілювали. Навіть один, що розказував нам, вчителька, вона така повненька була.

Від.: Ви Долота книжку читали?

Пит.: Так.

SW02: Ну, то також ішов додому, каже, думаю що таке, каже, щось там то щось видно так під стіжки соломи на полі. Щось, каже, там рушиться. Каже, що як вони побачили, що він підходить, то вони повтікали. Каже, я підходжу, а це, каже, ця вчителька, що зі мною в школі. Вже порубали.

Від.: Хлопчик?

SW02: Ні, жінка. А це бачив перший чоловік Марусі, оцей, що тепер книжки видає. То й на свої очі бачив, каже, це розказував.

Пит.: Скільки Вам було років під час голоду?

Від.: 30.

SW02: Десь 30. А може, 40?

Від.: Бо мені 35 було.

SW02: Я народилася в 1903-му.

Від.: Ну, 30 років приблизно. Бо мені 35 було.

SW02: Все Ви можете казати, але я прошу ні ім'я, ні прізвища, нічого. Бо я маю там багато таких репресованих. І вони і так бідні мучаться, але, як там вже банда дознається, то вони там ще більше. Я не хочу, зовсім не хочу. Я це Вам сказала, і це є правда і якщо... ще з тею жінкою (вона вже із того світа вернулася), то вона Вам тоже розкаже. Ну, ця сама, що у Чикаго. Не можу з нею зв'язатися.

Від.: Я думаю, що д-р Мейс з нею пов'язаний тому, що вона писала...

Пит.: Може бути, може бути.

Від.: Я можу адресу її дати.

Пит.: Чи Ваші батьки мали багато землі?

SW02: Землю, я тобі сказала, що багато мали. Вони мали троє хлопців, а нас четверо було. Але ми не так, як другі: ми всі працювали. Тата вигнали, мене вигнали, всіх повигоняли. Ну, тата забрали в колгосп. Кілька разів арештували.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, коли й хто забрав хліб?

SW02: Що?

Пит.: Хто забрав хліб в селі?

SW02: Ну, хто забирив. Сільради приходили, з району приїздили.

Від.: То перше 25-тисячники з Москви прислано до провінції.

SW02: А до мене, як прийшли, то ще...

Від.: А до них приєднувалися ті свої, комсомольці.

SW02: Вони заїжджають у село, сільраду беруть ще там, з сільрадою, і приходять, і в мітельку все забирають. А ми вже знали, що вони нас виженуть. А потім на висилку назначили. Чоловік утік (його назначили). То він утік. А тоді я перезимувала. Перед Зеленими святами приходять (то ж були добрі люди), приходять і каже: «Знаєш що, втікай десь, бо ти вже також назначена».

То чоловік раніше поїхав на Волинь, а тоді я поїхала.

Від.: Ну, багато на Донбас спасалося.

Пит.: Як люди спасалися, що на селі? Чи вони втікли, чи вони..?

SW02: Усі? Так, хто куди міг втікти, то спасся, але більше... Потяги навантажили. А зимою, в нас в 28-му році вигнали перед Різдом. То пакували в товарні вагони. Діти позамерзали, то на дороги повикидали. А тих довели кого, то там дали таку працю і їсти не давали. Так що вони також там повмирали, згинули. А потім стали по одному арештувати, вивозити, що до тих пір там мучилися. То мого чоловіка брата взяли, маминого брата взяли, моєї сестри чоловіка взяли. І брата мого чоловіка взяли за те, що, як приїхав Липківський до церкви, то оголосив, щоб все перейшло на українську мову – все. Ну, а він такий в селі, сільський хлопець, прийшов і там сварився з селянами, та що він прийшов мову нас!

Почав там, не міг, не треба було говорити, почав кричати, й його забрали на цей день і не бачили. Взяли, четверо дітей лишили, з голоду повмирали, жінка вмерла.

Пит.: Як довго церква йснувала в селі?

SW02: На селі я вже не можу сказати, в яким році ще було. Була ще, бо я ще вінчалася, і ще моя сестра вінчалася одна. То нас двоє вінчалосся, двоє вже не вінчалосся. Ну, йще в мене діти родилися, то обоє ще хрещені. В 24-му році вже син родився, то вже він ще охрестився, тоді вже заборонили. Але кралися, їхали до священика, дістали і так хрестили. Навіть і партійних хрестили, бо в партії були такі також, що одні, щоб життя своє спасти, але був совісний, то робив по совісті, як міг. Ну, то він там довго не робив. А ті, що як когось утопив, тоді він був чесний партієць. Так.

Пит.: Чи ті партійні на селі були українці?

SW02: Українці, але на селі були партійні. Як це в нас казали?

Від.: Прислані завжди.

SW02: Так, прислані.

Пит.: Чи були так звані «сексоти?»

SW02: Ого, це було повно. Донощиків було повно. Повно було. І до цього часу вони є.

Пит.: Коли Ви виїхали зі села?

SW02: Це нас в 28-му вигнали, то ми ще рік побули. Ну, я ще побула; нас ще до батька. Я ж кажу, його назначили на висилку, то він утік, а мене назначили перед Зеленими святами, то я вже виїхала. Десь три роки ми ще були тут, в своїй стороні, а тоді поїхали на Волинь, тоді приїхали.

Пит.: Де Ви були в 33-му році?

SW02: В 33-му році ми були, ну, до цього три роки були, десь до половини *July* була я, ми були там на Волині. А від половини *July* ми вже були тут. І вже ми звідси, я вже в колгосп пішла. Вже мене прийняли, бо не приймали нікуди нас. То вже я в колгоспі працювала.

Пит.: То де було?

SW02: Також там на Вінниччині.

Від.: Коло Вінниці.

SW02: Ой, літа ті. Почали знову чіплятися тих куркулів. Знову ловити, знову висилати, знову арештувати, і тих поарештували багато. А тепер, після Другої світової війни, трошки стало легше. Там все я переписувалася з сестрою. Тепер вже нема нічого. Я не знаю, де вона. Ще двоє сестер маю. В мене велика родина ще там є. Але не знаю, що з ними там, де вони. Власне племінниця то в цьому місці, оце ми читали цього листа. То її чоловік у школі був директором, чи що. То навіть і вона пару листів прислала. А потім замовкли всі, що найменша сестра писала, що будем переписуватися вже рідко. То я ще одного листа написала, а відповіді не отримала. А це сталося з цим Чорнобилем, я не знаю нічого, нічого не знаю. І думаете, що американці всі вірять? Каже Уляна, сьогодні дзвонила, така сердита. Як була його мама, в гості до них приїжджає. А там, з Галичини, в Галичину їздила Люда. Ну, й каже, що в Львові дуже гарно; ходять, чисто й все. Я кажу, бо Галичина цього не пережила, що ми. Більшовиків не було. Ми мали їх, від 18-го року ми їх мали. І вони нас мучили, й порозбирали, й порозганяли. В Галичині ж ніколи не робили. Дотепер, як вони ввійшли, то вже скоро Друга світова війна. То вже також так. Ну, що всі не вимерли. Вони ніяк не розуміють. Ну, не вимерли, хтось уцілівся. Там, там, а то вже, тоді вже нагнали вони. З Галичини людей нагнали і кацапні тієї нагнали повно.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, коли Ви перше бачили, що люди вмирають з голоду?

SW02: Ну, в 33-му найбільше вже повмирало. Але вже в 28-му й 29-му вже голодували люди, вже голодували. Але ще не вмирали. Яюсь давали собі раду. А вже в 33-му році дуже мерли. На станції повно було. Їхали до Москви на станцію, поприїжджають, а там їх не пускали так дуже, щоби десь... Хто мав щось замінити, міняв. А там білий хліб був, і сало, й м'ясо було. Все там було. Тільки хто мав якісь лахи чи що. Ну так селяни нерозкуркулені, то ще що хтось мав. Їхали, то міняли, то хто там якийсь ще, як не був дуже хворий, то купив, приніс і, може, якийсь ще

утримав дітей і себе. А другий прийшов, хліба накупив і там лежав з тим хлібом. Отаке було. В 33-му почали. А було погано й восьмого, і дев'ятого.

Від.: Вже почалася суцільна, так би мовити, колективізація. То ніби добровільно, а потім в 29-му році то всі мушили йти. Хіба кого не приймали, а відразу висилали як куркулів. Були такі.

SW02: Мене також не приймали. І ще навіть уже воно перейшло, й то от збори колгоспу, і приходь, бери заяву, там подавай заяву.

– Товариші! Це ж ворог народу! Куди ж її приймати! Це ж ворог народу!

Разів три, поки допросилася в колгосп і мене приймали. Ледве впросилася. Ну, чоловік не був. А я працювала в колгоспі.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте якісь цікаві випадки під час голоду?

SW02: А які випадки?

Пит.: Що Ви бачили, що Ви бачили кожний день?

SW02: Це саме кожний день, це саме. Там не було ліпшого. Все було й гірше, й гірше, й гірше. Навіть уже стали жнива, і що, як люди попухлі й ходити не могли. Рани течуть по ногах і все тече, а друге... То висохло, як тріска, а друге спухло. Отаке ми бачили. А найбільше то мені дітей дуже шкода. Це я сама бачила, так підпераються бідні, сидять по двоє, по одному, по троє. І так сидять; думаєш, що воно живе – приходиш, а воно неживе сидить. Приїхали грабарі й тоді забрали. Бідна наша країна.

Пит.: Як відбувалися хлібозаготівлі?

SW02: Як відбувалися? Накладуть там 20 пудів. Виконав. Знову кладуть. Накладуть 30 пудів. Виконав. А тоді кладуть 50 пудів! Вже нічого не має чоловік. Приходять та й все забирають. І вже ворог народу, вже його вигонять. Це така була хлібозаготівка. Ніхто її не міг виконати. Зразу там, то старався, щоб якось віддати. А вони як почали класти. Нам як принесли, вже поклали, я приліпила до стіни й кажу, оце вони придуть (ми знали, що нас виженуть). І все, все, все, що ми дещо, бо ми знали, то дещо трохи сховали. А то все забрали, все прийшли. З села рвуть, тягнуть, волочуть усе, все. І що ти думаєш, вони всі вимерли, всі. А я, Богу дякувати, осталася з дітьми. Я тяжко працювала, хотів тато, земля була й на своєму. Ми цілу ніч в'язали, бо не можна на сонці працювати. Ми все робили, ми не панували. Ми дуже тяжко працювали всі, дуже тяжко. А я, як вийшла замуж, як вже нас вигнали, то я то так працювала, що, мабуть, ніхто в світі так не працював. Ото найем десь хату розвалену, то я вожу (там був такий кар'єр) тачкою глини, вожу тієї глини. Ногами намішу й її відбудую. Він приходить і каже, що мені цієї хати, бо я не маю чим платити. Я відробляю. Уже вибираюся і знову шукаю. А як чоловіка забрали, то ми (трьох нас було), то ми вантажи вагони деревом. А такі морози, що так як потягнеш дух, то так і збажнеться ніс. А я в жакеті, тільки підкладка, і верх. Не мала нічого. Ото таке моє життя. Але, Богу дякувати, я пережила.

Пит.: Як пережила?

SW02: Ну, пережила те все горе, ту біду всю, а тепер би вже добре було.

А тепер з церквою журюся. Не сплю по ночах. Знову маю горе.

Пит.: Чи були в Вашому селі так звані «сількори» – сільські кореспонденти?

SW02: Кореспонденти? Так.

Пит.: Що вони робили?

SW02: О, що не зробив! Звичайний якийсь. В нас була сільрада і все. Більше нічого не було.

Від.: Ні. Кореспондентів в кожному селі було, звичайно. Вони подавали життя села. Часто вони подавали не це, що є, а те, що повинно було бути. Дуже часто то, так називається соціалістичний реалізм. Подають не те зроблено. Зовсім не зроблено, а вони подають, що воно зроблено. І виходить, що все в порядку, що селяни приймають радянську владу. Вони піддавалися тільки тому, чому з них вимагали.

SW02: А ще, щоб була на одному місці. То ж я, там, де я вийшла замуж, то я там була тільки вісім років. Там, де я з татом жила, то, як порозкуркулювали, вигонили, то так. Тепер я приїхала з Волині, то вже жили. Це, де я вже емігрувала з того села.

Від.: Взагалі в советів була така система, що подають рапорти сількорі й директива, що зроблено таке. А воно зовсім не зроблено.

SW02: Там є тепер, о, там страшно.

Пит.: Чи Ви мали які-небудь клопоти з партійною групою?

SW02: Не мала нічого.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

SW02: Як то зрозуміти?

Від.: Чи протестували, не хотіли?

SW02: О, дуже не хотіли. Дуже не хотіли люди, дуже не хотіли. Оце ж вони, може, і голодівку...

Пит.: Що вони робили?

SW02: Дуже не хотіли. Арештували. Ішли раз брали, а потім... А потім самі забирали все. Забирали все, та й мусив іти.

Від.: Протест вони часто, скажем, перед тим, як вони знали, що їх будуть кликати до колгоспу записуватися, ліквідували самі. Різали там овечки, коні...

SW02: Так.

Пит.: Чи Ви бачили те?

SW02: То в мене саме й забрали. Я ж уже не мала. Що, ми мали пару коней, мали корову, й мали вже стягнули, хату хотіли будувати. Забрали все, то й все. Вони, може, не питали. Я не протестувала, бо то так було. Мусила мовчати й все, аби на Сибір не вислали. А потім і на Сибір хотіли вислати. То багато повтікало, а багато пішли.

Пит.: Чи дійшло до повстання?

SW02: Ні. Повстання не було.

Від.: Повстання після того, як колгоспи повстали...

Пит.: Думаєте, що в Росії був голод?

SW02: Голод? Ні.

Від.: В Росії був голод, тільки різниця така, що в Росії, як був голод над Волгою, то був через те, що дійсно посуха була. Природний випадок.

SW02: Природний голод.

Від.: Але щоб такий це штучний, це, власно кажучи, не тому, що там посохло, чи недорід, чи вимерзло, чи що.

SW02: В нас було. В нас був гарний хліб і все було.

Від.: А був над Волгою дуже великий голод.

SW02: Та й на Україні був голод. Я вже не пам'ятаю коли. Але все рівно не вмирали. Голод був, але не вмирали.

Від.: Це в інший час, так. Не в цей час, цього голоду не було в 30-х роках. Там в 21-му році був, ще колись там був, але то такий голод через природні події.

SW02: Так, так. Але все одно не вмирили.

Від.: Та вмирили, також умирали.

SW02: Умирали?

Від.: Так. Там також був голод, тільки я ж кажу, що то не був голод влаштований владою, а то був голод...

SW02: Від Бога.

Від.: Природний.

SW02: Природний був голод. Недород якийсь був чи посуха.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, яка частина Вашого села вимерла з голоду?

SW02: Більша частина вимерла, багато більша. А щоб я сказала точно.

Від.: Були села, що цілком вимерли.

SW02: Так, так.

Від.: Я не знаю назви; я їхала вже після голоду до свого брата. Там половина було вимерло від голоду в селі. А проїздила я (від залізниці треба було їхати, але я не знаю назв тих сіл), то не було нічого, порожнє село. Бур'яни, хати позаростали – ніде ні собаки, ні людини, ні кішки, тільки бур'яни, й нема стежок до хати. Я тільки не знаю назв.

SW02: Це так було заросло, що хат не видно було. Бур'ян як ліс у селі. Ні собаки, ні пташки, просто мертве село було й все. Мертве, не було чути нічого.

Від.: Я кажу, не знаю назв тих на Полтавщині недалеко від Києва, але там також були села, що вимерли всі, й послали туди росіян на місце. Не українців переселяли там із інших місць, а прислали настоящих росіян. Тільки назв тих сіл я не знаю. Полтавщина. Але знаю, що такі випадки були.

Пит.: А що сталося з сільрадами, коли всі вмирили?

Від.: О, хвороба, що вже тоді сталося. Та вона весь час існувала сільрада. Я не знаю, може, то два чи три чоловіка. Померли – вони виберуть аругу.

Пит.: Що Ви знаєте про МТС?

SW02: МТС? То було так, МТС – то таке як радгосп, МТС. Працюють.

Від.: Це де направляли.

SW02: Але вони мали землю. Вони мали землю свою, так як колгоспи мали землю, радгоспи мали землю, і МТС також мав землю. І вони там ремонти робили машин всяких колгоспів. Оце МТС називався. Моя сестра працювала в МТСі. Значить секретарем чи щось.

Пит.: МТС не забирав зерно?

SW02: Він, я не знаю, він мав своє зерно; він не брав ніде. Вони мали землю, і вони мали людей, які працювали. Одні працювали тут ремонти робили, а другі працювали на землі. Вони мали город такий самий, як колгосп.

Від.: І ще радгоспи були. Різниця між колгоспом і радгоспом, що в радгоспі ті оплачували, оплачували робітників грішми. У колгоспі ділили ніби тим...

SW02: Що заробиш.

Від.: Що зробили. Платили там, як службовцям.

SW02: І таке саме в МТСі. І таке саме в МТСі. Такі самі гроші платили робочим.

- Пит.:** А кому було ліпше – тим, що працювали на радгоспі, чи на колгоспі?
- SW02:** Я думаю, що тим ліпше було, що працювали в МТСі й радгоспі, як у колгоспі. Ці мали більше життя.
- Від.:** Так, бо ті щось мали. Бо так само робітники, то хоч по містах робітники – вони не діставали так, щоб вони були задоволені, щоб вони були не голодні. Напівголодні були фактично. Але щось діставали, що не давало їм умерти з голоду.
- SW02:** А тоді ще відділяли якісь там, або хліб там печений відділяли.
- Від.:** По карточках щось там вони діставали. Карточки якісь там чи щось.
- SW02:** А ще якийсь колгосп, що? Достане півкіла чи півтора кіла на годину, робить цілий день. І то дадуть послід, а те відправлять у Кубу, й ще десь. А тим людям, що переживуть, то послід давали. Добре зерно давали? Ні.
- Від.:** Мій чоловік від праці був посланий в Одесу. Відправлялися звіди, відправлявся хліб за кордон. То казав, в той час, що то вмирали люди, казав, що там купи зерна просто на березі лежали, чекали погрузки. То прекрасно, але без всякого накриття, без нічого вони так лежали. Не могли накрити так, що якщо дощ ішов, то воно псувалося. Звичайно, вони вже губило свою...
- SW02:** То що, дощ помочить, за тиждень воно зростеться. Все, пропаде.
- Від.:** А в той час, як люди голодали, то в Одесу весь час приходили ті закордонні кораблі й вантажили туди, якраз той хліб, і жито, й пшеницю, і всяке зерно. В той час, як на селі вмирали з голоду.
- SW02:** А робили тяжко люди, Боже, як тяжко. А потім докумיקалися. Зовсім. О так, аби день до вечора. А то таки старалися, як сам для себе. Думали, що то будем робити, будем мати. А як побачили, що це не те, то так іде, аби не дивиться, коли вже сонце донизу спускається. А як сам господар робив, то він тріскався, робив, не дивився, коли б ще день, коли б ще день. А це так пішли, аби відбути. Сталін проклятий. Ще якби не він, може б, воно ще таке не було. А вже, як вже ж мала була, й де зберуть зерно, пшеницю чи жито вже збирають. Ну там десь-не-десь колосся ж лишеться. Як зловлять, що збирає колосся, на Сибір. Та ж воно пропадає. Ну то спеціально мучили, щоб помучити тих людей.
- Від.:** За колоски...
- SW02:** За колоски!
- Від.:** А ті, що залишилися на полі недобрі.
- SW02:** Вони вже пропадуть, їх ніхто вже не...
- Від.:** Ті, що залишилися, вмирали. Давали 10 років.
- SW02:** На Сибір.
- Від.:** Що ти збираєш.
- SW02:** Вже навіть, як я прийшла в 33-му році, то так робили там. А то не могли люди робити. Такі, що не могли. То вилізе й там лазить і збирає це. То вже, правда, там тоді якимось свої вже більше були, то вони сказали, забирайся, поки десь не взнали там із району. А то судили, й на Сибір. Висиджували.
- Пит.:** Чи Ви знаєте людей, яких вислали на Сибір?
- SW02:** О, багато знаю, то що. Не буду їх рахувати, тільки як так знаю багато. Інтелігенції дуже багато. Та й селян багато. Селян майже так саме вигнали. Ну то селяни, то вже так тільки ішов на працю, робітник був. Старався, щоб хліб був. А інтелігенція також щось робила. То вони інтелігенцію забрали, що які найбільші науковці, то позабивали й пому-

чили. Як моєї сестри чоловіка. Приїхали вночі. Він був ветеринаром, в колгоспі працював, в колгоспі ветеринаром. Приїхали вночі. А другий був сусіда інженер. Забрали їх обох. Вони рано спакували, жінки передачу занесли. Прийшли вони, кажуть, що: «Отдалённый в далекие таборы без права переписки». І тільки бачили; завернули передачу й все й більше не бачили. Молодий був. Мав 24 роки. Ну, а тоді її арештували – о, Боже, бідна вона. Лишилася дитина. Бо сім рочків; морози такі тріщали, ніхто вваги не звертав. Люди боялися взяти. Помогли б, а боялися. Бо зараз і тих заберуть. А тепер десь, бідне, згинуло, чи я знаю.

Від.: В 37-му році взагалі також арешти.

SW02: І пришили йому, що коні поздихали, що він не додивився, що якусь там гнилу соломку давали. Бо не було. Тільки не він давав. То ж голова колгоспу був. Що-небудь пришиє, щоби ворог народу. То мамина брата забрали; також не вернувся. А чоловіка, кажу, за релігію забрали, щоб мовчав. То, Боже, не взяли його.

Пит.: Коли закрили церкву?

SW02: Я сама вже не знаю, коли в нас позакривали церкви. Ви є священника донька, Ви кажіть.

Від.: Таке, церкву...

SW02: Так, вони, правда, не скрізь в один день закривали.

Від.: Автокефальна церква взагалі формально ще до 36-го ніби йснувала, але її вже майже не було. Уже в 29-му році в Києві, в Софії то ще один священник був. І там не в самій Софії великі, але там маленька церковця. То там ще жив один священник. Ще в 29-му році. Моя мама померла в 29-му році, то брат приїхав з Полтавщини, і не можна було з священником на цвинтар везти. То робили так, що мертвого везуть, а ви собі, чи трамваєм їдете, чи чимсь. Але йому ще в 29-му році. Він ще пішов до Софії, і там ще старенький священник в якомусь притулі мав право жити – не в церкві самі великі, а якась маленька там капличка. І він там жив. То брат привіз в хату (бо мама не в шпиталі померла, а в хаті), то привіз в хату його й він в хаті панахиду відправив. Всі жидівки з двору прийшли на панахиду. Але везти із священником до цвинтаря з хрестами не можна було.

SW02: З музикою.

Від.: З музикою можна було, але мамі музики вже не... Так що маму повезли, найняв ще підвізника й повіз на цвинтар священника. То священник на цвинтарі також відправив панахиду. То ще Литовського¹ священник був. А вже брат помер в 37-му році, то вже ніякого священника не було. В шпиталі помер, то ніякого священника – тільки музика.

SW02: Грали «Встаньте згноблені, голодні».

Від.: А, як помер Грушевський², то, щоб народ не пішов, його ховали ніби з почестями. Тіло виставили в тому будинку союзу, профсоюзному. Ніби дозволяли. Але разом з тим, на годину, на яку призначений був

¹ Тобто В. Липківського.

² Михайла Грушевського ховали 29 листопада 1934 р. на Байковому кладовищі в Києві. Сучасні дослідження підтверджують слова оповідачки. За ходом поховання пильно стежили співробітники НКВС і подавали усю інформацію нагору. Ю. Шаповал зауважує, що Сталін «і на цьому етапі виявив інтерес до долі Грушевського». Далі він підкреслює: «Тодішня Академія була змушена поховати Грушевського, але не могла його повноцінно шанувати» [див.: Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – № 1. – С. 410–411].

похорон, по всіх освітніх установах, школах, бібліотеках, інститутах, скрізь – були призначені засідання, вибори, на яких мусили робітники появитися. Значить, нема, не мали можливості бути на похороні. І я тільки бачила, бо якраз я тоді працювала в бібліотеці, й везли тією дорогою, що вікна виходили. А в нас було засідання, але всі таки вискочили на балкон дивитися, як везли. Те саме, як Лесі Українки мама¹ померла в 30-му році, так само призначено було на день похорону скрізь засідання, збори були призначенні на ту годину, щоб не мали права покинути працю і піти на похорон. Але цікаво: мати Молотова. Знаєте Молотова? Міністер голівний того при Сталіна, 96 років було. Я тільки тоді, як вона вже померла, дізналася – вона померла в 37-му році, – що вона була в Києві ігуменею монастиря. Там іще монашки були, але там вони були зареєстровані вже не як монашки, а як працівники артїлі при церкві.

SW02: Щось робили.

Від.: Робили, шили ковдри, рукава шили, ватні ковдри там, чудесні речі. Вишивали нічні сорочки французьким тим, не українським стилем, а французьким, може, чули, такі рисунки бувають. То нічні сорочки. Це так як вирізування, тільки, що не квіти і не...

SW02: О такими...

Від.: А то там квіти є, буває, так як вирізування біле на батист, на тоненькому полотні або батисті. Там воно дуже дешево батист, тільки дуже тяжко було туди потрапити, щоб замовити. Я, скажем, два місяці чекала, поки мені там пошиють ту, ватну ковдру. Ні, та де, два місяці, більше як два місяці. Бо там по державній ціні так, що не дорого, вже перед самою війною, десь так в 36-му чи 37-му роках. А потім випадково ми ховали на цвинтарі одну свою співробітницю. Дивимся – свіжа могила. Прекрасна могила. Огороджена, пам'ятник такий гарний, Мати Божа. Покій, значить, такий, така ніша закрита, і там лампадка горить. Це в день, як ми ховали. Ми, значить, недалеко від церкви, від каплиці тієї, що на цвинтарі. Ми стали подивитися. Підходить старий дідок, що, видно, там чи сторожем працює на цвинтарі, чи що. Так встав, подивився на нас і каже: «Дивіться, чи знаєте, хто це похований?»

Ми кажемо: «Ні, не знаєм».

Свіжа досить могила, квіти чудові й огорожа чудова. І лампадка горить. – Це мати Молотова. Як ховали, то сім священників було і один єпископ. Лампадка це ніколи не гаситься. Є найнятий спеціально садівник, який підсаджує квіти на могилі – а квіти то дійсно чудові й свіжі, й огорожа така залізна помальована – є спеціальний садівник, який квіти міняє і слідкує, щоб лампадка не загасла, а то не електрична лампадка, а з оливи, це мати того Молотова.

SW02: Виконав материн заповіт.

Від.: А жінку його Сталін заставив підписати заарештувати.

SW02: Кого? Я ж не зрозуміла.

¹ Пчілка Олена (Драгоманова-Косач Ольга Петрівна; 1849–1930) – українська письменниця, перекладачка, фольклористка і етнограф, член-кореспондент ВУАН (з 1927 р.).

Від.: Жінка ж Молотова була заслана після смерті тієї Аллилуєвої¹, жінка Молотова була заслана на п'ять років. Я не знаю, на скільки вона була заслана, але вона відбула п'ять років. І Сталін заставив чоловіка підписати арешт на жінку. Ви собі уявляєте? Я не знаю, як вона потім через п'ять років вернулася, то як вона з тим чоловіком могла жити. Уявляєте собі таке?

SW02: А то що? Як Сталін свою Аллилуєву забив.

Від.: Хто?

SW02: Аллилуєву, кажу, застрілив та й все.

Від.: Ну, кажуть, що ні. Що вона сама... А Світлана знову вернулася в Америку.

SW02: То є добре, що її не посадили, щоб вона поспробувала, як її тато робив.

Від.: Так.

SW02: Що воно буде...

Від.: У Вас, може, ще які питання є?

Пит.: Ні.

¹ Аллілуєва Надія (1901–1932) – друга дружина Сталіна. Причина смерті достеменно невідома – можливо, це було самогубство, є версія, що її вбив сам Сталін. Дружина Молотова – Жемчужина Поліна Семенівна (Карповська Пері Семенівна; 1897–1960) – близька подруга дружини Сталіна. З 1942 р. активно працювала в Єврейському антифашистському комітеті, після розпуску (1948) якого у січні 1949 р. була заарештована і звинувачена у зв'язках з єврейськими націоналістами. Наприкінці 1949 р. їй присудили 5 років заслання в Кустанайську область (Казахстан). Звільнена після смерті Сталіна. Все сказане свідчить про те, що дружина Молотова справді, як згадано у розповіді, була заслана на п'ять років, але через 15 років після смерті Аллілуєвої.

Інтерв'ю SW03

Антін Лак, народився 1910 р. у Полтавській області. Під час голоду працював учителем української мови і літератури в Кременчуку й отримував 300 г хліба на день. Перед тим викладав на Донбасі під час українізації. Під час голоду у 1932 р. люди помирали на вулицях Кременчука, тіла забирали вантажівками щоранку й щовечора. Директор лікарні казав водіям: «Голоду нема. Люди вмирають не з голоду, а від безбілкових опухів». Навесні 1933 р. щодня збирали сотні тіл. Допомогу селянам влада вважала антирадянською діяльністю. Оповідач бачив, як люди помирали у селах. Згадує, що був у Харкові того дня, коли застрелився Микола Скрипник, і його похорони. Розповідь оповідача підкреслює відчай і безпорадність голодних селян, особливо літніх людей.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище, якщо хочете.

Відповідь: Антін Лак, бувший вчитель середньої школи в місті Кременчуку на Полтавщині.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: Я народився в 1910 році, 10 жовтня.

Пит.: В якій місцевості?

Від.: На Полтавщині.

Пит.: На селі чи в місті?

Від.: В нас Полтавщина – село. В той час, в 1932 році, я вчителював у місті Кременчуку. Це середньої величини місто на Україні, майже в центрі територіяльної України. Становище на селах було занадто тяжке. Натиск на селянство йшов по лінії партії на колективізацію. Селяни добровільно не хотіли йти в колгоспи. Примушували залякуванням. Залякування йшло по лінії ліквідації куркульства як кляси. Багато селян було зачислено в категорію куркулів, і їх висилали в більшості далеко на Північ, в Азію або в європейській частині до Архангельська, більш холодні частини радянської імперії, яка зветься СРСР. Ці люди в більшості там гинули від морозів, від труднощів життя. І тому деякі листи, що приходили до селян, – це були страшні свідчення їх страждань. 1932 рік був страшний своїм натиском на примусову колективізацію, і разом з тим адміністративно селян пограбував уряд від всього того, що було зібрано з урожаю. Урожай був не дуже значний, але все ж можна вважати, що він був середнього розміру. Але уряд зробив так, що в селян майже все забрали, й деякі селяни примушені були закопувати дещо з зерна або продуктів. Та уряд дозволив тим групам активістів, які виконували урядові накази, розбивати печі, дозволив розкопувати усадьбу – шукати, де б були, можливо, заховані харчові продукти, й забирати. А за це селян карали – арештували і садили до в'язниць.

Я, як учитель, діставав 300 грам хліба на день. Звичайно, це було занадто мало, але можливість існувати була забезпечена. В цей час відбувалися суди над селянами, що не виконували пляни, доведені, як вони казали, до двору. Якщо в них знаходили якісь заховані продукти, то їх карали висилкою до примусових в'язниць, таборів примусової праці і навіть розстрілом, як ворогів народу.

Найбільш трагічним часом у той трагічний рік 1932-й – це була зима й потім весна 32-го року. Будучи в місті Кременчуку, я бачив, як щоранку й щовечора вантажні авта по вулицях забирали померлих селян, які великими групами приходили до міста, щоб роздобути всякі аби-які харчові продукти. Та там для них не було, й вони вмирили щоденно на вулицях цього міста. Вантажні *truck*-и, вантажні авта забирали їх до певних установ. Зокрема, в Кременчуку такою установою був великий медичний комбінат на краю міста. До цього комбінату переважно щоденно вранці й вечором, а інколи й ввечері, приходили авта, вантажні авта, наповнені трупами померлих селян, а там уже їх обробляли й відповідно закопували в велечезні ями, бо цей комбінат мав великий шматок землі й достатньо простору, щоб ті ями могли взяти й тисячі людей поховати. Це величезні широкі рови, куди вкидали їх і засипали вапном.

Вантажні авта вели робітники, поскільки це державна власність, то ті шофери були на службі, вони й привозили. Цікавий момент був. Я раз зайшов відвідати мого приятеля, вчителя, який був хворий і лежав там, в тому комбінаті. Коли я підійшов до воріт до того комбінату – він був огорожений, де були лікарі. До воріт якраз підїхав *truck*, наповнений трупами померлих селян, і тут же з воріт виїжджав директор цього комбінату, наскільки пригадується, по прізвищу Олександр Ольшанецький. Він зупинився, і один з шоферів каже: «Ми привезли померлих з голоду».

Він каже: «Голоду нема. Люди вмирають не з голоду, а від безбілкових опухів».

Це є хвороба, як він каже, ББО, й на другий раз ви тільки так і кажіть, що це вони померли від ББО. Повторюю, що ББО – це безбілкові опухів. Так що він як партієць-комуніст вів лінію на те, щоб не вживати слова «голод», а закрити це від народу й називати смерть з голоду – смерть від ББО.

Дещо про себе. Я був учителем в різних місцях України. Почав працювати з Донбасу. До Донбасу я поїхав по закінченню вищої школи й там дістав працю в середній школі міста Лисичанськ. Там я попрацював один рік і потім знову повернувся на Полтавщину, бо мене призивали до армії. Дякуючи тому, що я був один син в родині, то мені дали пільгу, й я залишився в Кременчуку, й там же я дістав вчительську працю, і цей період голоду мене застав в місті Кременчуку. Коли я був на Донбасі, там проходив процес українізації. Це, звичайно, дуже цікавий період був у культурному розвитку українського народу. Міністер освіти Скрипник¹ уважав, що український державний апарат мусить обслуговуватися українською мовою, а не російською. Населення мусить вживати свою мову не лише між собою, але й в урядових установах. Йому так легше й держава мусить це запровадити в інтересах народу й в інтересах держави. Але потім процес цей повернувся в протилежний бік і українізацію затиснуто, і почалася знову русифікація. Але я вже тоді поїхав з Донбасу й перебував у місті Кременчуку. 32-й рік був страшний рік. Села затихли. Не було чути ні співу, ні веселих

¹ У 1930-ті роки існували наркомати (народні комісаріати). Їх було перейменовано в міністерства у 1946 р.

розмов, ні типових селянських свят, бо уряд пограбував селян цілком своїми податками як натурою, тобто зерном і продуктами – м'ясом, так і фінансово – податками грошовими. Здавалося, що кінчається життя. Селяни були в відчаї. Не було жадного інтересу для них активно приймати участь у розгортанні колгоспного життя, колгоспної праці, яку їм примусово нав'язали. Позбавили їх любові до землі, позбавили їх права мати город свій, мати можливість особисто щось для себе придбати. Був страшний час. І от в цей час 32-го року була досить сувора зима, й відсутність харчів позбавили селян можливості на витримання цього року, щоб залишитися в живих. Найстрашніша була весна 33-го року, коли, наприклад, в місті Кременчуку сотнями збирали трупи по вулицях щоденно, й це продовжувалося аж до літа, поки вже з'явився новий урожай і пізньої весни було дано розпорядження дати населенню деякі зернові культури для засівання землі. Як я пригадую ясно, засів був переведений в такій малій мірі, що, можливо, в деяких місцях одна десята землі була засіяна, а то степ стояв порожній, заростав бур'янами. Так що урожай 33-го року не міг бути значним. Це був дуже малий урожай, бо земля не була засіяна. Як переносили цю зиму селяни? Зиму 33-го року? Багато з них, особливо старого віку люди, нікуди не рухалися. Вони надіялися, що, може, будуть якісь зміни, можливо, вони дістануть якусь допомогу. Але допомога не приходила й, будучи сам з селянської родини, відвідуючи свої знайомі села, я бачив, як ті старші селяни просто лягали в хатах, перемучені голодом, попухлі, й в такому стані вони кінчали своє життя. Ні на кого було жалітися і ні до кого було звертатися за допомогою. Вони гинули в своїх хатах на підлогах або на печі. І в такий спосіб і кінчалося їхнє життя.

Будучи в Кременчуку, я щоденно проходив голівною вулицею по різних справах – чи до крамниці, чи до знайомих, і я бачив тих селян, які приходили до міста, щоб дещо дістати. Це були обідрані й дуже зморені життям люди, які вже майже не були здібні прохати в прохожих, щоб їм допомогли або щось дали. Вони, мов прив'язані, стояли коло дверей тих закритих їдалень для всякого партійного активу та радянського, щоб, може, там, щоб хоч трохи дістати. Але, звичайно, їм там майже ніколи не вдавалося щось дістати, бо й той актив не мав дуже багато з чого поїсти. Все було дуже обмежене. Та й допомога селянам на очах урядовців була б розцінена як антирадянська діяльність, бо вважали, що селяни, які кидають село й ідуть до міста, то не є справжні селяни, що підтримують радянську владу, а ті, які не симпатизують політиці уряду й партії. Міське населення, звичайно, в більшості в Кременчуці, там була тютюнова промисловість – там було три великих тютюнових фабрик, то ті робітники діставали свої харчові картки й по тих картках діставали там трохи цукру, трохи олії або масла, трохи й хліба, звичайно, і в такий спосіб трималися. Так що ті робітники, що мали постійну працю, вони могли пережити ці труднощі з великими теж труднощами, але все ж витримати це лихоліття і не впасти смертю з голоду, що виключно залишилося на долю селян, яких знищено мільйонами. Щодо статистики, звичайно, цієї статистики взагалі не можна знати, бо якщо уряд і вів, то це були такі секрети, що недоступні були ні для преси,

ні для науковців. А приблизно спочатку уряд признав, що десь зникло від трьох до чотирьох мільйонів населення на Україні, але це не відповідало дійсності, бо знищено було значно більше. Як одні джерела вже в той час вказували від 6–7 мільйонів, європейські джерела вважали вже 8 мільйонів, а фактично це ще було більше знищених голодом. І я вважаю, що ця статистика, що президент Реган сказав, що Сталін знищив 20 мільйонів населення, то воно відповідає найбільшій дійсності. І серед тих 20 мільйонів більша частина припадає на український народ.

Пит.: Чи Ви часто ходили до села?

Від.: Так. У вихідні дні я заходив в сусіднє село Кухнівка. Ну, це приміське село. Воно також було в тяжкому положенні, й коли я заходив у деякі хати, то на печях старі жінки лежали, вмираючи з голоду.

Пит.: Чи Ви знали тих людей?

Від.: В пам'яті вже прізвища майже зникли.

Пит.: Я просто хочу знати, чи Ви їх знали?

Від.: Це були знайомі люди, в яких інколи в ліпші часи доводилося купувати продукти, але вони тепер були самі голодні й вже до них заходити було ні по що.

Пит.: Де жили Ваші родини?

Від.: Ну, в мене вже батько до колективізації помер. От і мати моя жила зі мною, так що я вже родин не мав ніяких в тій місцевості. Деяких моїх родичів за невиконання плянів, доведених до двору, повиганяли з хат, майно було продане з торгів, які влаштовувалися за невиконання доведених плянів і за невиплату податків грошових.

Пит.: І що вони робили?

Від.: Ну, й вони тікали до міста. Вони повтікали всі до міста й там в різних місцях, особливо вони тікали в Донецький басейн, на Донбас, як це в нас вважалося. Там на шахтах, на копальнях вугляних можна було деяку працю дістати.

Пит.: Навіть для куркулів?

Від.: Навіть для куркулів. Я одного разу в Артемівському зустрів одного знайомого розкуркуленого, привітався і запитав його: «Що ти тут робиш?»

А він каже: «Я завідую курьми Кагановича».

А Каганович тоді був секретарем Донецького партійного комітету¹.

А я кажу: «Великий курник у нього?»

Отак, каже, великий. Я відповідаю за все; я і годую, напуваю курей, бо любить мати щодня курку на столі.

І от так він підтримував у харчах Кагановича, Лазаря Кагановича. Потім він став вже генеральним секретарем ЦК Компартії України і членом Політбюра, а потім міністром транспорту був.

Пит.: Що Ви вчили в школі?

¹ Каганович Лазар Мойсейович (1893–1991) секретарем Донецького партійного комітету не був, однак після заслання у 1915 р. у рідне село Кабани через деякий час перебрався до Юзівки і навіть після Лютневої революції нетривалий час був заступником голови місцевої міської ради та головою спілки шкіряників. Генеральним секретарем ЦК КП(б)У Каганович був у 1925–1928 рр. Наркомом транспорту він був у 1935–1944 рр.

Від.: Я вчив українську мову й літературу.

Пит.: А як?

Від.: Ну, я закінчив факультет мови та літератури, так що моє знання мови української і російської було рівнозначне, так що потім я перейшов на викладача російської мови, й в такий спосіб я став спеціалістом з російської мови. Ну, а потім, коли я переїхав до Росії, то я вже там виключно викладав російську мову й літературу. І це мені пригодилося, як я прибув до Америки, бо тут теж дістав працю редактора російської мови в *Press Service, United States Information Agency*, й тут я вже пропрацював 26 років як редактор російської мови.

Я був у Харкові в той день, коли Скрипник застрілився. Це був соняшний теплий день, і населення Харкова було в стані великого здивування. Як так? Такий старий більшовик і застрілив себе, покінчив життя самогубством після такого довгого перебування в членах комуністичної партії на багатьох визначних провідних посадах? Під вечір по Харкову прийшла вістка, що Скрипник у шпиталі й що він прийняв візиту Косіора й деяких інших членів політбюро комуністичної партії України. Коли вони зайшли до Скрипника, то він з трудом, лежачи півсидячи в ліжку й з зусиллям з кров'ю на вустах прохрипів: «Остання помилка Скрипника», – показуючи рукою на серце. Бо виходить, що він – в серце, але куля пішла нижче серця і це затримало його при житті на кілька годин. Потім він помер¹. Чому він так сказав? З розмов по Харкову видно було, що перед цим, день чи два на політбюро розбирали справу Скрипника. Його обвинувачували в багатьох ухилах, і він примушений констатувати був, що це його остання помилка, що він не поціливів прямо в серце. На другий день хоронили Скрипника. На зібраннях вчителів міста Харкова появився Володимир Затонський, який тоді вже був міністром освіти на Україні. Він з'явився в військовому убранні, настільки мені пам'ятається, з двома орденами на грудях і дав характеристику Скрипника позитивно², що він боровся за справу комунізму й що його кров впаде на голову ворогів комуністичної партії. Він підняв руку й сказав, що він своє життя теж віддає партії і що він не здригнеться перед ворогами, й навіть похвастився тим, що, піднявши праву руку, сказав: «Оця рука підписувала присуд під

¹ Версію про те, що Скрипник помер не відразу і говорив про свою помилку, підтверджують інші джерела, зокрема спогади, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Після того, як на засіданні політбюро ЦК КП(б)У вранці 7 липня 1933 р. його члени в черговий раз накинулися на Скрипника, вимагаючи покаяння, він зрозумів, що вже нічого змінити не можна. Після цього засідання Скрипник покінчив життя самогубством. За свідченнями очевидців, після пострілу в себе нарком помирав на руках Косіора, і останні слова Скрипника були звернені саме до нього. У них він провів пробачення за цю останню – справжню – свою помилку [ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 13].

² Загалом під час поховання Скрипника його діяльність і він особисто оцінювалися позитивно, однак про «помилки» говорилося й тоді, а самогубство розглядалося як «прояв малодушності, який недостойний члена ЦК ВКП(б)».

Базаром»¹, – де 310 козаків – тобто українців – які прийшли в зимовому поході, були оточені радянською армією і взяті до полону. Коли їм заявили вимогу, щоб вони перейшли на сторону Червоної армії, козаки відмовилися. І винесений був присуд – всіх розстріляти. Відомо, що почався стріл кулеметний з співом козаків «Ще не вмерла Україна». І на цьому закінчилася трагедія тієї частини українців, що попалися в оточення під Базаром. І знову трагедія повторюється далі, й після того як Затонського згодом було заарештовано і поставлено перед ним жахливі обвинувачення в зраді партії, то він примушений був закінчити своє життя смертю і повісився в в'язниці на своєму рукаві, як це свідчить сестра Лесі Українки в своїх спогадах, бо вона була якраз в тій в'язниці в той час, коли повісився Затонський, і коли допитували доньку Косіора, яка з кімнати допиту, щоб було чути на весь коридор, де проводили сестру Лесі Українки, й крик її був такий, що: «Гад! Не тягни за груди!»

¹ Базар – село Народницького району Житомирської області, на схід від м. Коростень. У 1921 р. тут трагічно закінчився листопадовий похід сформованої з інтернованих у Польщі українських вояків групи повстанців під проводом генерал-хорунжого Армії УНР Ю. Тютюнника. Після поразки 17 листопада в бою біля села Малі Міньки полоненим пропонували перейти до Червоної армії. Однак повстанці не скористалися цим шансом зберегти собі життя. 359 українських вояків було розстріляно.

Інтерв'ю SW05

Анонімна оповідачка, народилася 1908 р. у селі Чорбівка на 300 дворів, Кобеляцький район Полтавської області, в бідній селянській сім'ї, яка мала 5 десятин не дуже доброї землі. У вересні 1930 р. оповідачка з чоловіком переїхала на Донбас, де працювала вчителькою, але батьки її лишилися в селі. Під час голоду люди їли картопляне лущиння і кукурудзяні качани, котів і собак. За оцінкою оповідачки, в її рідному селі померло близько 300 людей, в основному чоловіки. Люди знали, що в Росії голоду не було, від тих, хто тікав у Москву й Ленінград і повертався з продуктами. Оповідачка також детально описує випадки канібалізму.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Де Ви народилися?

Відповідь: Я народилася на Полтавщині, Кобеляцького району, село Чорбівка.

Пит.: А в якому році?

Від.: В 1908 році.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батьки мої займалися сільським господарством.

Пит.: А скільки десятин землі мали Ваші батьки?

Від.: П'ять десятин. Вони були бідні.

Пит.: Скільки осіб було в Вашому селі?

Від.: Я не скажу Вам; я знаю, що 300 дворів було. А ось людей, я не скажу Вам, не знаю.

Пит.: Ну добре, 300 дворів. А що Ви пам'ятаєте про революцію?

Від.: Про революцію я мало пам'ятаю, бо я ще тоді не була велика.

Пит.: А що люди говорили про царський режим, наприклад? Чи їм було ліпше перед тим?

Від.: Люди говорили, що їм було за царату ліпше, як під час революції.

Пит.: А які були школи в Вашому селі?

Від.: В нашому селі була земська й церковно-приходська.

Пит.: Так. А що там навчали?

Від.: Ну, всі предмети вивчали. Вивчали мову, вивчали математику, релігію ще, як я ще застала, то релігію вивчали.

Пит.: І все по-російському?

Від.: Все було російською мовою.

Пит.: Навіть під час 20-х років? Чи була українізація?

Від.: Ні, під час революції, то вже видали українські книжки, то все було по-російському.

Пит.: Як довго існувала церква в Вашому селі? Коли вони закрили церкву? Чи знаєте, чи вони грабували церкву? Коли закрили церкву?

Від.: Коли закрили церкву, я не знаю в якому році, але всі ікони, все відтіля забрали й засипали зерном.

Пит.: А що зробили з священиком?

Від.: Чи він десь сам виїхав, чи його вислали – не було.

Пит.: Хто очолював боротьбу проти церкви?

Від.: Активісти, комсомольці, комуністи.

Пит.: Де Ви жили під час 30-х років?

Від.: На Донбасі.

Пит.: На Донбасі. Чи Ви бачили першу колективізацію? Ви ще були на селі?

Від.: Бачила колективізацію – як люди не хотіли йти в колектив, як їх заганняли, багато повисилали, на Сибір вивозили: вискакували пиньки з дрюками, з кочергами, гналися за комсомольцями, за комуністами. Все рівно, бідних людей з нашого села попереसेляли на хутора, в багаті маетки, а тих, що там жили, попереसेляли в наше село, в такі маленькі хатки – лачужки.

Пит.: А чи спротив колективізації був політичний, й чи це довело до повстання?

Від.: Ні, не було в нас цього. Просто люди самі не хотіли йти в колгоспи, плакали. Моя мама перша, як прийшли брати – в нас одна була коняка – так прийшли брати, то мама дуже плакала, але однаково – віддали.

Пит.: Чи люди різали худобу під час колективізації?

Від.: Було так, що й різали, але як узнали в сільраді, що зарізали, то зразу притягали до відповідальності.

Пит.: Так. А чи Ви можете розказати про владу в Вашому селі, наприклад, що Ви пам'ятаєте про комітети незаможних селян? Чи були такі?

Від.: Були. Але я не дуже добре пам'ятаю те все.

Пит.: А чи були 25-тисячники?

Від.: О, *я*. 25-тисячники приїжджали з міста й показували селянам, казали, як треба сіяти, як садити – в той час, що на помідор казали прядиво, на прядиво... вони не розуміли нічого, але сиділи й господарили.

Пит.: Чи були в Вашому селі так звані «сільські кореспонденти», сількори?

Від.: Ні, я не пам'ятаю, я не думаю, що були. Може й були.

Пит.: Чи були сексоти, такі інформатори?

Від.: Казали батьки, що: «Глядіть там з отим не дуже, бо він усе передасть». То казали, але я не можу сказати. Але то були свої, знаєте.

Пит.: А яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: До колективізації? В нас земля була дуже плоха, піски. Так що колись за царату, за царату ще, то наш район навіть не обкладався податком, бо була земля погана й неврожайна, то нічого не платили, а вже під час колективізації, то в людей і в торбинках забирали – і квасолу, і куруду, все.

Пит.: А хто забирав? Чи українці, чи хто?

Від.: Так, свої, свої – комсомольці й комуністи, а керували цим всім із району.

Пит.: А коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Від.: Я думаю в 1929-му. Але в нашому селі мало кого розкуркулили, бо в нас село було дуже бідне.

Пит.: Ага, вони вже були бідняки. А як відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: Хлібозаготівка? Ходили, забирали в людей, перевіряли, скільки хто намолотив зерна, тоді оставляли частину для людей, для родини, а казали, що це – залишки, все забирали.

Голос іншої особи: А потім ще з залишків.

Від.: А після того – не виповнили свого плану, то приходили ще забирали й так, що в людей нічого не оставалося.

Пит.: А скільки осіб було в Вашій родині?

Від.: У моїй родині? Дев'ять душ було.

Пит.: Тобто батько...

Від.: Шестеро сестер, батько й мати, та ще й двоє померло малими. Так що було 11.

Пит.: А як вони пережили голод?

Від.: Дуже тяжко. 33-й рік батько пережив, а в 34-му помер. Їли й лушпиння з бараболі, а тоді качани з кукурудзи. Потім у нас було трохи: мама закопали буряків у землю. А потім з Донбасу я часом там допомагала їм, то так і вижили. Але в селі дуже багато людей вимерло, дуже багато.

Пит.: Так. Всі Ваші брати й сестри були на селі з Вашими батьками?

Від.: Так, так.

Пит.: Вони були молодші чи старші?

Від.: Ще були менші. Я була на Донбасі й сестра була на Донбасі, а ті всі ще були малі.

Пит.: Коли люди почали вмирати з голоду?

Від.: Ну та в 33-му році весною найбільше стали, бо все-таки осінь, зима, то, може, в декого картопля була, капуста, а то все вийшло, й в 33-му році весною найбільше стали вмирати люди. В нашому селі, то я приїхала з Донбасу, то казали, що найменше 300 душ померло з голоду, і то більше мужчин, чоловіки.

Пит.: Коли Ви виїхали на Донбас?

Від.: У 30-му році, в вересні місяці ми виїхали.

Пит.: Ви вже були одружені?

Від.: Так.

Пит.: Як люди спасалися від голоду?

Від.: Від голоду? Тікали – хто куди попав, як мав силу, а то йшли – оце на дорозі людина йде, упаде, слиння з рота тече, опухле все – й вмирали. І хоч ви йому вже дайте води, чи хліба, чи що, то вже нічого не допоможе – як опухла людина – вже нічого, то так і вмирали. А то йшли, й на Полтаву йшли пішки, й хто як міг так і йшов, аби спастися, але дуже багато повмирало.

Голос іншої особи: Найбільше на Донбас ішло.

Від.: Але найбільше йшло на Донбас. Поїли котів, собак, їли й в селі нічого ніде – ні собака не загавкає, ні півень не заспіває – нічого, все тихо було – те хворе, а те вмерло.

Пит.: А чи були вагони, що забирали вмерлих?

Від.: Ні, в нас не було вагонів, а в нас брали віз такий дерев'яний – складали й дітей, і дорослих, везли й то в яму на цвинтар, засипали – ні труни, нічого, так засипали й все.

Пит.: А чи Ви особисто знали людей, які померли з голоду?

Від.: О, я багато знала, але хіба ж я можу Вам сказати всіх? Ну, я, наприклад, знаю, мій дядько, маминої сестри чоловік, з голоду вмер, а як його прізвище, я вже й забула.

Голос іншої особи: Плесів?

Від.: Ні, Антонів батько... забула. Тоді ще знаю, один умер – Іван Львович – під деревом. Це священиків син – також помер з голоду. Це такі, що я знала. А так, то ж дуже багато. Це якби, знаєте, перед цим написати – так сестра ж не може мені звідтіля написати.

Пит.: Так. А чи Ви знаєте, де була найгірша голодівка?

Від.: Ну, я знаю, що це в нашому селі – через те багато померло, знаєте, що дуже бідні були, що земля була погана й – забрали. Ну в нас, на Полтавщині, може, не скрізь і було так, як в нас, то дуже багато вимерло.

Голос іншої особи: І приховали те все.

Від.: Але ж воно й не писалося ніде, воно не оголошувалося так, як отут – десь щось таке, то й по радію, а то не було цього нічого, то – мовчи! Знаю, такий випадок був один – це мені розказували, – що дістала мама миску пшениці. А в нас вікно отак було, то вона поставили миску пшениці, хотіли на другий день чи зварити, чи що. А він ходив – називався Іван, але він ледачий такий був. То він вибив вікно, уліз, забрав тут пшеницю і з'їв, наївся сирої, і йому розтаскало, й він умер.

Голос іншої особи: Розірвало *stomach*.

Від.: Шлунок розбух всередині й вмер. Багато було таких випадків. Мама весною – картопля була така, що перезимувала, називалася ріпа – мама взяла лопату та й пішла пробувати копати, щось би з'їсти, а прийшов один чоловік, ішов над дорогою, вже пухлий був – і чуть маму мою тією лопатою не зарубав. То двері закривали, бо не можна було – заходять у хату й можуть вас і задушити й все. То був страшний рік.

Голос іншої особи: Защипали двері.

Пит.: Чи були в селі арешти?

Від.: Оце ж було – оце за цього, що я Вам розказувала, то їх забрали, й потім ще я Вам розкажу за других. А так – кого ж ви будете арештувати, як всі голодні? Ну, може, та комсомольці й комуністи – вони, може, доставали допомогу, щось із району, а ці бідні люди – ні.

Пит.: А чи вивозили зі села на Сибір, чи до в'язниці?

Від.: Із нашого села вивозили, але небагато.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, кого вивезено, ім'я чи прізвище?

Від.: Ну, я знаю, що вивезли, але це за селом були – наприклад, Кизими прізвище, були. Прізвище це Кизими – це наші знайомі були, то їхню цілу родину вивезли; Козичі були також. Гордійки – це було так за селом. Це так були – не були дуже багаті, а так – середні люди, то тих повивозили.

Пит.: Чому?

Від.: Ну, що вони куркулі.

Пит.: А чи був колгоспний суд?

Від.: Я не думаю. Я за це не скажу, може, я не знаю – не за мого часу.

Пит.: А як Ви жили на Донбасі, чи Вам бракувало хліба?

Від.: Ми получали пайок, дуже мізерний – їсти хотілося, я ніколи не наїдалася, але мусили так жити. А щоб, знаєте, щоб так, як тут, що все є, то ні. Але ми мали пайок, ще дітей не було в нас, один хлопець був, так що з горем пополам жили, як кажуть.

Пит.: А скільки хліба давали робітникам на Донбасі?

Голос іншої особи: Кілограм, чи 800 грам, а їх утриманцям – 500.

Від.: Робітникам давали 800 грам, а їхнім утриманцям, дітям – 500, а ми, я не знаю скільки получали – також так само.

Голос іншої особи: Так то на Донбасі.

Від.: Так, це робітні, робітничий центр, там заводи, фабрики, це на Донбасі, а тут в селі ніхто нічого не получав. Те, що ти придбав, то й мусив їсти.

Пит.: А розкажіть все, про що Ви пригадуєте про голод, такі які випадки.

Від.: Оце, що я Вам казала?

Голос іншої особи: Ну, розкажи про ту родину, про невістку.

Від.: Ну добре. За селом, недалеко від нас жила родина, прізвище їх було Хмиза, а вже ім'я не знаю. І біля їх недалеко був колгоспний свинарник, де були свині. Вони мали сина, невістку – невістка Катерина називалася, я ще з нею до школи ходила, я її знала. Ну, чоловік і жінка працювали в свинарнику, давали там свиням їсти, а невістка й син жили окремо, також недалеко. І цей їхній син захворів. А нема чого їсти, нема чого дати. А чоловік і каже до жінки: «Катерино, візьми мої чоботи, піди в Білики, – а це шість, може, сім кілометрів, – продай мої чоботи й купи там хліба, бо я не можу піти, бо я хворий».

Вона взяла ті чоботи й пішла, й люди бачили, що вона продавала чоботи. Продала вона ті чоботи й верталася додому, а батько його – свекор і свекруха – зустріли її в лісі, бо то було через ліс іти, зарубали її, *kill*, зарубали й оставили в лісі. А прийшов вечір, вони взяли коня, привезли ту невістку свою Катерину, порубали її, голову відрубали, кинули свиням, а свині голодні, то вони, знаєте, все жруть – і її почали їсти.

Чоловік чекав, чекав, нема жінки. Прийшла її мама, ходять, шукають Катерину – нема Катерини, де ж вона ділася? Плаче мама, й чоловік її плаче, й він хворий, і нема жінки. А по сусідському, де ці люди, приходять дівчинка до других сусідів, внучка цих діда й баби – Хмизів – і п'є воду. А вони питають: «А що ти, Ганнусю їла, що так воду п'єш?»

– О, дідусь і бабуся зарізали велику телицю, а телиця з великими косами, та голову викинули свиням, а м'ясо варять, то й мені дали.

А ці люди, сусіди, заявили там у сільраду, й їх половили й знайшли в них м'ясо. Ото такий випадок.

Голос іншої особи: Невістка!

Від.: Невістка – Ви уявляєте? Значить, батьки сина – невістка. Ото такий був випадок один.

Пит.: А що сталося з батьком?

Від.: А їх забрали зразу. Забрали так, ніхто їх ніколи й не бачив. Значить, тих обох забрали, а де вони їх діли? А чоловік – мама її вже забрала до себе, а він мав малярію, грипу, й тоді вже його виходила, а її ж так і не було. Їх забрали. Оце такий випадок був. А ото, що я Вам розказувала. І про те казати?

Пит.: Так.

Від.: Ну, а то також було – від моїх батьків, через одну хату – вони називалися Пилипи по вуличному, а прізвища я не знаю. Він називався Пилип, а вона Ганна, а син Льонька. Вони були бідненькі, хатку невелику собі таку збудували. Ну, мої сестри туди ходили часто, вона їм ворожила, грали на гітарі. І один раз трапилося так, що моя сестра пішла, взяла гітару, почала грати, а він так ніби помішаний, як *crazy* зробився. Вона подивилася, здвигнула плечима, приходять додому та й каже мамі: «Пилип, як помішався».

А мама каже: «Не йди туди, чого ти туди ходиш? Ти бачиш, які вони – вони ті кролі їдять, то поробилися як ненормальні».

А вони в той час уже мали зарубаного хлопчика. Хлопчик ішов із-за села, мама дала йому мішок, каже: «Піди в село, може, кусочок хліба ви-мінєш!»

А вони його закликали й зарубали. А сусіди бачили, як хлопчик до них пішов. На другий день мама ходє, шукає хлопчика, плаче, а сусіди кажуть: «Ми бачили, він туди пішов».

Вона тоді пішла в сільраду, заявила в сільраду, прийшли й знайшли того зарубаного хлопчика – м'ясо й голову, й одержу – у глинищі. Й їх також забрали – і по цей день.

Ото такі я знаю двоє випадків. То тоді вже мама не пускала дівчат ніде – страшно було ввечері ходити по надвір'ю – ото такий голод був у 33-му році. У нас дуже багато вимерло, особливо чоловіків. Моя тітка, то від нас – мого батька сестра, то від нас, може, 15 кілометрів – то було шестеро дітей і всі з голоду померли. Шестеро! І він помер, і батько його помер, осталася одна тітка моя, а то всі вимерли. Ото таке було. Оце те, що я Вам могла сказати.

Пит.: Коли та як скінчився голод?

Від.: Коли скінчився голод?

Голос іншої особи: В 34-му вже стало ліпше.

Від.: В 34-му вже стало ліпше.

Пит.: Чому?

Від.: Ну, в людей стали вже менше забирати, люди стали більше садити в огородах, ну й урожай добрий тоді був, пішли дощі, й тоді стало ліпше.

Голос іншої особи: І в 33-му був добрий урожай!

Від.: Ну, в 33-му був добрий урожай, але тоді забрали комсомольці, комуністи для ледарів тих, що не робили.

Пит.: А що Ви робили після голоду?

Від.: Я весь час учителювала.

Пит.: Так? А як інші люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: В тих місцевостях, де був великий голод, то бувало так, що їдете чи їдете селом, то нема нічого – бур'яни тільки. Повтікали. Тікали люди, де заводи, де фабрики, де виробництво велике – там можна пристроїтися – і так спасали своє життя.

Пит.: І не вернулися?

Від.: І вже багато не верталися. Хати пусті стояли.

Пит.: Чи в Росії був голод?

Від.: Ні, в Росії не було голоду. Коли з України тікали люди в Москву, то в Москві, чи в Ленінграді – то вони сюди їхали – то відтіля, хто міг, то привозили – там і мука була, і пшоно, і цукор – все було. А вони тепер – як скажете росіянам, що на Україні голод був, то вони кажуть: «Это всё неправда!» – вони не вірять. А там люди в Харкові, в Києві, то возили автами мертвих людей і скидали, бо люди йшли спасатися, а їх там зловлювали й так ото на вулиці люди й вмирили. А в Росії не було голоду – зараз питаєте в кого, з росіян, вони скажуть: «Ні, ні, то неправда».

Пит.: Чи Ви знаєте людей, які поїхали до Росії?

Від.: О, то багато було, я не можу сказати.

Пит.: Чи Ви знаєте когось з Вашого села?

Від.: Що виїхали й не вернулися?

Пит.: Що виїхали в Росію?

Від.: В Росію? Їх їздило багато, я не знаю. З нашого села – я не думаю, бо з нашого села дуже багато померло. Я ж кажу: воно було бідне і хто зміг, то ото тікав на Донбас.

Пит.: А чи Ви знаєте, чи Ви маєте щось ще оповідати про голод?

Від.: Ні. Це якби я там жила увесь час, то я, може, й більше сказала. А то це все, що мені переказували сестри й що пам'ятаю.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Від.: Прошу.

Інтерв'ю SW06

Василь Григорович Жураховський, народився 13 березня 1914 р. на хуторі поблизу села Заруддя Роменського району Сумської області, син селянина, який мав 11 га землі. Батько під час Першої світової війни служив у Синій дивізії гетьмана Скоропадського. Під час голоду оповідач втратив матір і братів. За непу село процвітало, мало українську церкву й українську школу, але наприкінці 1920-х рр. справи погіршилися. Про комнезами говорить як про організацію «тих, що не хотіли зовсім нічого робити», тобто ледарів, які радше щось крали би в сусідів. Якийсь час оповідач провів у Казахстані, Західному Сибіру та інших краях. В Україні була «напасть мишей», скрізь лежали мертві миші, а потім поздихала худоба. Оповідачевій матері вдалося поїхати на Орловщину і дістати хліба, але його конфіскували. Підкреслює, що голод 1933 р. був найгірший в Україні й на Кубані і що його метою було «знищити українців».

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Василь Григорович Жураховський.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: На Роменщині, бувша Полтавщина, зараз Сумська область.

Пит.: А який район?

Від.: Роменський.

Пит.: Село?

Від.: Заруддя¹.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батьки займалися хліборобством, але батько дуже мало займався, бо він був за кордоном. Він був у полоні в Австро-Угорщині, а пізніше, як розсипалася Австро-Угорщина, то створили так називаему Блакитну дивізію українську², й він там був і вернувся майже при кінці 23-го року.

¹ Село Заруддя Роменського району Сумської області (адмінподіл залишається таким і сьогодні).

² Під терміном «Блакитна дивізія» в історичній науці мається перш за все дивізія іспанських добровольців в армії Німеччини доби Другої світової війни. Оповідач, імовірно, має на увазі дивізію Синьожупаників (Синьожупаників дивізії; Синьожупаники; Сині дивізії). Назва походить від кольору уніформи двох українських дивізій, сформованих у лютому–березні 1918 р. Під час мирних переговорів у Бресті-Литовському українська дипломатична делегація уклала угоду з німецьким командуванням щодо організації військових частин із полонених українців з російської армії, які перебували (близько 100 тис. осіб) у таборах на території Німеччини. Формуванню дивізій передувала копітка робота членів Союзу визволення України, які розгорнули у таборах для військовополонених широкомасштабну культурно-просвітницьку діяльність. У середині лютого 1918 р. згідно з відозвою Української Центральної Ради у таборах Венцляр, Зальцведель, Раштадт розпочалося створення українських частин. Усі питання матеріального забезпечення підрозділу взяло на себе німецьке військове міністерство. У середині березня 1918 р. дивізія переведена до Києва. Напередодні гетьманського перевороту 27 квітня 1918 р. дивізію, на вимогу німецького командування і за згодою військового міністра О. Жуковського, роззброєно і розформовано. Така сама участь спіткала і 2-гу Синьожупаників дивізію, яка формувалась на Волині. Частина демобілізованих козаків і старшин із Синьої дивізії вступила до інших з'єднань Армії УНР і самовіддано боролась за незалежність України. У період Директорії УНР зроблено спробу відновити ці дивізії. Однак у червні 1919 р. було сформовано тільки 7-й Синій полк, який входив до складу 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР під командуванням полковника О. Удовиченка.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: Мені вже так 72 з половиною, то я народився в 1914-му, 13 березня.

Пит.: Де Ви жили під час 30-х років?

Від.: На Уралі й в Північному Казахстані. Сім років.

Пит.: Скільки десятин землі мали Ви або Ваші батьки?

Від.: Одинадцять гектарів.

Пит.: Чи ви були середняки?

Від.: Середняки, але нас розігнали раніше, бо батько був за кордоном, а хто був за кордоном, значить, то ворог народу.

Пит.: Скільки осіб було в Вашому селі?

Від.: В нашому хуторі, великий такий, було аж дві церкви, мені тяжко сказати.

Пит.: Приблизно.

Від.: Якихсь, може, від 400 до 500 людей.

Пит.: Чи Ви можете описати Ваше село?

Від.: Село? Гарне село та й все, бо я родився там. Була церква, давно біля нас, друга трошки далі. Люди тримали гарних коней, корів, землі не мали, десь пару людей мало більше землі, але земля гарна родюча, й ми не бідували, щоб не було хліба, тільки як вже Сталін прийшов, тоді вже не було ні хліба, ні нічого не було.

Пит.: Скільки братів і сестер?

Від.: Я мав двоє, значить, вже останнє, бо то маленькими двоє померло, а останнє я мав двоє братів і сестру.

Пит.: А чи була школа в Вашому селі?

Від.: Була.

Пит.: Українська чи російська?

Від.: У мій час, тоді як я ходив, була українська школа, українська церква.

Пит.: Що люди говорили про царський режим?

Від.: Що люди говорили за царський режим? Що можуть дядьки говорити взагалі? Але як говорили, то говорили так: «Був Микола дурочок, була булка п'ятачок, а як прийшли совета, то нічого не було», ну та й все – але я б сказав, що на 60 % було таких свідомих українців, а решта, таки багато – «моя хата з краю», так як і тут є, вони і там є, і то таке насіння, що скрізь воно є.

Пит.: Хто належав до партії у Вашому селі? Чи були партійні?

Від.: Бачите, хто його знає, вони бігали разом, ламали все, руйнували, але ж квитків своїх партійних не показували. Чи вони були партійними? Я знаю, що були такі, що ламали все чисто й так же само померли з голоду, як і решта. А були такі, що казали: «Що будем робити, як не буде в кого кожухів брати?», а тут вже й дірки в кишнях, були й такі.

Пит.: А як довго існувала церква в Вашому селі?

Від.: У нашому селі церква існувала – я ще навіть прислужувався до якогось. Ви знаєте що, маму хоронили в 1933 році, священник хоронив і братів. Брати – пізніше на рік. Вони після голоду так чахли й померли, то священник хоронив. Називався Трисвильй Чербинський, гарний священник був, дуже помагав, якби не він, я б помер, не було б вже сьогодні й не говорив б з Вами.

Пит.: Що люди думали про більшовиків?

Від.: Те саме, що й я думаю. То якесь – то якесь Боже наказання і більш нічого. Знаєте Ви, що за їх можна думати, що можна думати за Чорнобиль сьогодні – те саме можна за все думати.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте 20-ті роки?

Від.: Пам'ятаю за 20-ті роки. Що я пам'ятаю? Як моя мама мене водила в такий *ditch*, у рів ховала, бо артилерія стріляла там, я боявся. Ну, й розквіт непу. Під час непу, власне, люди дуже розжилися, мали й їсти, й все чисто, а вже в 26-м році, чи пізніше, як Сталін перебрав, стало гірше, поки він взяв все в руки, й тоді були колективізація і голод. Спочатку, щоб то зазначить, бо, може, ніхто не скаже, а може, скажуть, бо мало залишилося таких, як я, бо я вже старий. Спочатку нападть мишей була. Такі хмари мишей в нас були, що земля – все піднімалося – миші. Як весна стала – й вони померзли, – то купи лежали шкірок з мишей: то страшно було, й в той же час ходили переважно коні, та худоба, яка годувала нас усіх – здихала – тисячі, тисячі худоби, подивися, а воно бідне, нема чого їсти, упало – коровів, може, менше, але вони тоді як уже ті колгоспи почали, то підв'язували, підвішували ті корови, чи коней, а пізніше тим робили – яка ж то праця? Воно пропало, й то й все чисто. Що сьогодні багато говорять, що не було урожаю, або ще щось. Ну, наші люди такі запасні, хоч би навіть не було урожаю, то їсти було – вони вміли зберегти про чорний день, але забрали все з горшків і копали, й рили, й що хочеш, і то таке.

Пит.: Яку частину урожаю брала держава?

Від.: Все.

Пит.: До колективізації?

Від.: До колективізації обкладали перше один податок – *tax*, як тут, другий і так до без кінця, поки в вас нічого не осталося.

Пит.: Як почалася колективізація? Чи Ви пам'ятаєте?

Від.: Пам'ятаю.

Пит.: Чи були колгоспи перед тим?

Від.: Не було колгоспів. Вони спочатку комуни таку будували, а потім після тих комун, чи вони розбіглися, чи я не знаю що, почали будувати колектив – фарми, й з таким розрахунком, що навіть ті, які рахувалися такі, як мій батько, то вже не брали, хоч його вже засудили. Він мав два *stroke-и*, не *stroke-и* серця, а *stroke-и*, значить термін – три роки в Архангельському, на північ, він і ще Василь і Дем'ян, два брати, а третій вмер з голоду, тоді як і мама; а пізніше йому дали п'ятеро, як він вернувся до своєї сестри, його зловили й дали йому п'ять років Караганди, Карлаген Філадел – Казахстан. Я добре знаю Казахстан. Ліпше як Україну.

Пит.: А які люди належали до цієї комуни?

Від.: До комуни належали такі, які не мали нічого, переважно такі, я бачив такі, як Сегеда, й тим і вони відкілясь прийшли, я їх навіть не знаю, відкіля вони взялися, і зробили ту комуну, а пізніше з цією комуною нічого не вийшло.

Пит.: Чи вони добровільно вступили до комуни?

Від.: Я думаю, що добровільно в комуну, а колгосп засновували й добровільно, й примусово, і як хочеш: то слухайте там – це совета, це не так як тут, що говорить оте й як – піду або не піду, а там все «добровільно».

Пит.: Чи люди були проти колгоспів?

Від.: *Yeah*, о так, були проти, бо ж забирали все, але в нас, наприклад, я не буду брехати, в нас збройної якоїсь боротьби не було, бо наперед чоловіків забрали, повиарештовували, а хто ж жінки? Ну кричали жінки, але...

Пит.: Не було таких бабських бунтів?

Від.: Так які же бунта, як вони вже одні осталися бідні, голодні, й бунтується?

Пит.: Чи люди різали худобу?

Від.: А де ж вони, як вони забрали худобу. Які, може, раніше були в кого, то зарізали, а то вони заскочили – забрали й все чисто. В нас так було, може, десь інше було. То знаєте, різати худобу – га! Якби вона була, як її забрали, то не заріжете. В нас забрали двоє коней, не знаю, скільки свиней було, кури забрали.

Пит.: Як забрали? Які?

Від.: Забрали все.

Пит.: Просто приїхали?

Від.: Приїхали, забрали, куди вони їх діли, я не знаю. Я знаю, що коней забрали до гуральні, там де горілку роблять – я ще пам'ятаю ту кобилу – щедриву. Говорив до неї, я бачив її, то вона пізнала, Ви знаєте, скотина пізнала мене. Я так лазив біля неї весь час; вона маленькі мала завжди лошатка, і вона привикла. Робили дуже тяжко, дуже тяжко, але приробляли, трудилися – і держава мала, а то ніхто не мав так дуже.

Пит.: Що Ви можете розказати про владу в Вашому селі? Наприклад, що Ви пам'ятаєте про комітети незаможних селян?

Від.: Знаю, ті, що не хотіли зовсім нічого робити, нічого тільки чекали – отак, десь, щось, або красти, або мати пішла випросила, а пізніше створили комітет незаможних селян, і вони пішли туди, але, щоб то був елемент який письменний?

Пит.: Що вони там робили?

Від.: Ну, щось вони там робили. Надумали до вас завтра прийти, забрати, а там того; служили для влади, для влади служили вони.

Пит.: Що Вам відомо про т. зв. 25-тисячників?

Від.: О, дуже добре відомо, їх більше було, мені здається. Це тоді прислані були з Ленінграду комсомольці, щоб заганяти в колгоспи людей.

Пит.: Чи Ви мали контакт з ними?

Від.: Ні. Слухайте, Україна чи мала – все-таки в той час вона мала якихсь 37, чи 39 мільйонів населення і 25 тисяч присланих – вони не могли б охопити всіх людей. Більше виконували ті, що хотіли служити советам, – свої. Думав: ага, я зловлю, то завтра мене не заберуть. То треба правду казати. Не можна казати, що ті 25-тисячники – які ж ми дурні, що 25 тисяч прислали, й нас вже забрали – такого не може бути. Може, десь було, я не знаю. Я їх не бачив. Бо, може, десь по селах великих, а я із хуторів.

Пит.: Чи були сількори чи сексоти?

Від.: О, повно; їм платили – навіть духовні особи були. Наприклад, мій двоюрідний брат рубав дрова з одним священиком, а пізніше він його продав за 25 рублів.

Пит.: А що сталося з ним?

Від.: НКВД – віддав НКВД, той хлопець, Петро, вмер у в'язниці. Плеврит мав. Він спав на підлозі, казав: «Я так чи інакше вмру, мене не випустять», і там бідний вмер, здоровий хлопець, так. Були царські офіцери. Такий Соломон, царський офіцер, який навіть свого жінки брата продав у НКВД. Він прийшов з Румунії, відступав з Білої армії до Румунії, а відтіля вернувся і виконував ту погану роботу.

Пит.: Коли почалося розкуркулення?

Від.: Розкуркулення почалося таких дядьків вже таки в 28-му році. То вже таки добре почалося.

Пит.: Ага, а як відбувалося розкуркулення?

Від.: Дуже просто. Прийшли, вигнали вас – забрали все й вже ге-ге й все. Жінки кричали «рятуйте», хто рятував би? Та й все. Вони не питали так, щоби, ну, обкладали такими неможливими податками й то чимсь причепитися треба було.

Пит.: Чи Ви знаєте людей, які були розкуркулені?

Від.: Та як же не знати, чому ж я не знаю? Знаю.

Пит.: Сусіди?

Від.: Ябчечани і Кулицькі, були Гайки. Я знаю тих людей, але їх нема, деяких вивезли на Урал, і вони там померли, а деякі з голоду померли та й нема нікого.

Пит.: Коли люди почали вмирати з голоду?

Від.: В 32-му році потрохи, а вже в 33-му році – то було страшне, то не дай Боже, то кругом лежали люди, як мухи – бідне – одне висохло, а друге опухло, вода з ніг текла, й то страшна річ.

Пит.: А що Ви робили тоді?

Від.: Я ходив, такий як скелет, ходив по полі, збирав весною там, де картопля була, то суху картоплю, то, що залишилося, і так помагав сестрі й двом братам, поки ті померли, а сестру одна єврейка – Коган, я їй ніколи того не забуду – прийшла й забрала її в дитячий будинок, а інакше не було б її.

Пит.: Чи можете розповісти про голод, що Ви бачили?

Від.: Що я бачив? Я бачив, як люди, маленькі дітки стояли й вмирало так – і решта – і все. Я не бачив людожерства – в нас не було, але я бачив жахливі речі, що цілі родини повимирали. То я бачив, бо я лавив, ходив по болотах, шукав, може, рибу де найду, або ще щось зловити, щоб ж діти, брат маленький, він вмер. Нас гонили, ми безліч. О, може, два місяці на одному місці, а тоді прийдуть, виженуть. Ми, я з дітьми, з тими, які ще залишилися живі – мами вже не було – йдемо в друге місто й, о, так.

Пит.: Як мама померла?

Від.: З голоду.

Пит.: Як це сталося?

Від.: Рано вона просила (плаче): «Синок, дай мені хлібця».

Де, де я взяв би? А потім вмерла – вмерла. Подивилася на нас – я думаю, а може й ні – й вмерла. То була страшна історія, то не можна розказувати тако. Наприклад, мама вмерла й то – то ж бруд – нема ні мила, нічого й ті комахи, як *louse* і то повилазили, бо ж крові нема, вже мертвця людина, то вони вилазять. То тяжка історія розказувати – то ж моя мама! О, сестра пише: п'ятдесят три роки, як її нема. Вона не бачила

добра. Робила як страшно. І дітей, і свиней треба годувати, й все чисто, й так бідна йшла, бо батька забрали; вона з нами чотирма залишилася.

Пит.: А що Ви робили після того?

Від.: Я? Та ж я робив на Уралі. Я був на Уралі. Пізніше я втік. Прийшов до Аральського моря, зустрів якогось Воропая, на прізвище Воропай, Максим Павлович Воропай. Він каже: «Чого ти шукаєш?»

Вийшов – він українець.

А я кажу: «Та десь роботи якоїсь».

А він каже: «Ти, знаєш що, приїдь на станцію Саксаульську – це 45 кілометрів від Аральського моря – і я пошукаю тобі праці».

І я поїхав. Приїжджаю туди, бо він їхав у один керунок, я в другий. Приїжджаю туди. Здоровий такий дядько на станції ходить – Константиненко називався.

– Ти чого ходиш тут?

Дивлюся – українець також, та там всі українці – Актюбинськ, Ахмонинськ¹, Казахстан.

Питає мене:

– Що ти хочеш?

Я кажу:

– Праці, хоч в нас праці нема. Де я можу побачити Максима Павловича Воропая?

– Іди туди, там побачиш.

А то станція. Я прийшов, а на дверях написано, на одних дверях і на других. На одних дверях написано: «Максим Павлович Воропай – секретар партійного кабінету. Станція Саксаульська, Оренбурзька залізниця дорога». Я вже й був готовий. Я не знав, що робити, а тут написано, а на других Матюшкин – секретар узла партійного кабінету Оренбурзької залізничної дороги. Бо то оборотне депо було, таке, де повертали. Ну, я зайшов – бо мені одинаково було. В мене не було ні їжі, ні одежі, не було нічого. Я зайшов до нього, а він так окуляри зсунув вниз, а потім підняв їх: «О, то ти прийшов».

Я кажу: «Прийшов».

– Що ти хочеш робити?

Кажу: «Працювати хочу».

– Почекай, я зараз подзвоню до Тершаніна, до голови депа.

Подзвонив до голови депа – поговорив і каже, що поїдеш кочегаром – той, що третя особа, той, що підкидав вугілля.

– Добре, я поїду, але ж в мене нема ні одежі, нема нічого.

А він каже: «Тобі дадуть усе».

Ну й що? Дали валянки, дали такі ватні штани, таку фуфайку, дали шапку якусь. Я три рази поїхав – кличить мене назад. Я приходжу. Що є?

Тершанін сказав – цей голова депа: «Ми казахів наберемо кочегарами, а його пошліть у заготовчий цех, хай робить слюсаром, хай вчиться».

І я робив там слюсарем. Він дістав документи все чисто, цей Максим Павлович. Пізніше каже:

– Ну, ти заробив гроші?

– Та заробив.

¹ Ахмонинськ – мається на увазі «Акмолинськ» – нині Астана, до 1961 р. – Акмолинськ, в 1961–1992 рр. – Целіноград, в 1992–1998 рр. – Акмола. З 1997 р. – столиця Казахстану.

– Ну, то бери пляшку й прийди, моєї жінки нема вдома.

Я прийшов. Він каже: «Ти бачиш, яка в мене погана жінка?» Вона пішла до склепу, така подзьобана, подзьобана – росіянка була – і раптом, ні з цього ні з того: «Ти мені скажи, якого ти Жураховського син?» Я кажу: «Гриньків».

– А я ж з Рапаєвого хутора.

Ну й він постарався, і мене послали в школу паровозників у Бузулук – це між Оренбургом і Самарою, тепер Куйбишевом. Я там був у школі паровозників.

Пит.: Коли це було?

Від.: В 37-му році. Я скінчив ту школу. *Ja*, росіянин такий був, гарний хлопець, хутково розумний, і Черненко, не цей Черненко¹, що вмер – другий. Ми на відмінно, так, як там казали, на «отлично» скінчили, а пізніше мене послали. Я поїздив трохи, послали в Оренбург ще в школу трохи. Я дістав права, але вже мало їздив, бо війна застала – й все пропало. Пропало. *Yeah*. Ще щось?

Пит.: Повертаючи до голоду, я ще хочу знати, чи Ви знаєте, де була найгірша голодівка в 33-му році? Де?

Від.: На Україні.

Пит.: Так, але в Полтавщині, чи де?

Від.: По всій Україні й Кубані – це я знаю, а де ще була, я не думаю, що була в Росії, бо моя мама, як ще поки жива була, то речі забирала, їхала міняти в Орловську губернію, станція Хомутов, і там вона виміняла щось пару хлібин і ще щось, і в неї на станції відібрали, й все те, що вона везла, пропало – нічого вона нам не привезла. То найстрашніше було.

Пит.: Чи Ви також залишали своє село під час голоду? Чи Ви?

Від.: Під час голоду я був там, а пізніше вивезли. Мені видали військовий квиток, і в ньому підкреслено було – там було так: «Рабочий, крестьянин, кулак і прочий». Там де «прочий» підкреслили червоним чорнилом. То вже мусите знати, що дуже гарно.

Пит.: Коли та як скінчився голод?

Від.: Кінчився голод у 34-му році, почали давати експортний хліб. І той хліб давали – за ним треба було стояти цілими ночами під магазином, поки привезуть. Другий раз достоїш якраз, а його нема, але вже можна було з'їсти кусок хліба. Друга річ, треба ж було мати гроші, бо даром не давали. Так називали «експортний хліб».

Пит.: Але Ви сказали, що Ваша сестра жила в тім домі. Що Ви знаєте про те?

Від.: Аякже не знаю. Та ж її забрали, я Вам казав, що прийшла єврейка й забрали її до дитячого будинку. Вона гарненька така була дівчина, й може, їй так шкода стало, а може, забрала в дитячий будинок сестру, й вона була в дитячому будинкові, а як німці прийшли, то тепер узнав, що вона була в Німеччину забрана на працю. І через те, як вона вернулася в Запоріжжя, то її не карали так, як других карали, бо вона з *orphan house* (дитячого будинку. – *Ред.*).

Пит.: Скільки їй було років тоді?

Від.: Рахуйте скільки – коли Ви думаєте, як забрали до Німеччини?

¹ Ідеться про те, що це не Костянтин Черненко (1911–1985), який був генеральним секретарем ЦК КПРС у 1984–1985 рр.

Пит.: Ні, коли вони її забрали до дитячого будинку.

Від.: Я Вам зараз порахую. Одинадцять років, я думаю.

Пит.: Чи Ви маєте ще щось оповідати?

Від.: Не маю нічого, та те, що я оповів Вам то, що я знав, що бачив, що я сам пережив під час голоду. То я знаю – а більше? Що ж я? Я нічого більше не можу Вам сказати.

Пит.: Може це. Чому, Ви думаете, що був голод на Україні?

Від.: Чому голод на Україні був? Щоб знищити українців. Чого ж?

Пит.: Чи люди тоді так думали?

Від.: Думали, думали. Багато думало. Бачили те. Бо треба сказати правду, що були такі, що казали: «Ви вже в мішку, вас треба тільки за-в'язати». А були й дуже добрі люди. І другі такі були, що каже: «Так вам й треба».

Пит.: Дуже Вам дякую.

Інтерв'ю SW07

Анонімний оповідач, народився 1918 р. у селі на 529 дворів поблизу Корсуня в сім'ї, яка мала 5 десятин землі. Розповідає про голод, зокрема про вдову розкуркуленого, якій допомагала його родина, але вона також померла від голоду. Голову сільради вбили, і село чимало заплатило за це. Підозрюваних заарештували, а їхні родини вислали. Селяни були проти колективізації. Люди, що служили в сільраді, були неписьменними. Оповідач розповідає багато антирадянських жартів того періоду. Знав про існування в селі донощиків. З району в село прислали уповноваженого. Оцінює, що відсотків 20 було розкуркулено, інколи за невиконання хлібозаготівельних норм. Голод почався 1932 р., а навесні 1933 р. стало ще гірше. У цьому районі голод загострили дощі, які знищили приховані весняні посіви 1933 р. Щоб вижити, треба було красти, люди крали цукор на місцевій цукроварні. Багато виїхало на Донбас. Пізніше оповідач поїхав у Кам'янець-Подільський; ніхто навіть не згадував, що там був голод. У 1929 р. у селі були арешти у справі СВУ. В оповідачевій місцевості голод тривав до 1934 р., аж коли врожай став добрий (може бути плутанина в хронології, позаяк у більшості регіонів у 1934 р. урожай був поганий).

Питання: Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: Я народився в 1918 році.

Пит.: А де?

Від.: На Україні, Київщина, Корсунщина. Славне місто Корсунь¹, де Богдан Хмельницький зробив велику поразку князеві Потоцькому.

Пит.: А де Ви жили під час 20-х та 30-х років?

Від.: Яких років?

Пит.: 20-х та 30-х.

Від.: Я жив у рідному селі, бо я був ще дитиною, і жив я, звичайно, при батьках.

Пит.: А скільки осіб?

Від.: У нашій родині було чотири осіб: нас двох братів, батько й мати.

Пит.: Скільки десятин землі мали ви?

Від.: Мій батько мав п'ять десятин землі.

Пит.: Чи ви були бідняки чи середняки?

Від.: Я б сказав, між бідняками і середняками мій батько рахувався, бо п'ять десятин землі – це не було багато.

Пит.: А скільки осіб було в Вашому селі?

Від.: Наше село нараховувало 529 дворів. Якщо помножити на чотири осіб в родині, ну то приблизно вийде десь біля 2100. Крім того, в нашому селі була цукроварня, при якій завжди нараховувалося постійних, може, коло 250 робітників.

Пит.: Чи була церква?

Від.: Так, у нашому селі була церква.

Пит.: То була автокефальна церква?

¹ На час виїзду оповідача за кордон ще не існувало Черкаської області. До 1954 р. Корсунь-Шевченківський (цю назву місто має з 1944 р.) був райцентром у Київській області, після 1954 р. – райцентром у новоствореній Черкаській області.

Від.: Бачите, я Вам точно не можу сказати, бо тими речами й питаннями я ще не цікавився, з огляду на свій вік, а тільки пам'ятаю, що священик в більшості закидав по-російському до нас.

Пит.: Як Ви хочете, можете читати, що Ви маєте там написано, а після того...

Від.: Я написав маленький нарис і хотів би його прочитати.

Була весна – 1933-й рік. Батько обрадував нас своїм приходом, бо завжди щось приносив зі собою для нас голодних. Так і цього разу трапилось. Приніс десь роздобутої макухи, до якої ми з братом Іваном припали, як до цукерок. Тверда була – треба було її гризти, бо ми були голодні. Наша мати чулася дуже слабенькою від недоїдання. З макухою вона не могла справитися так, як мала недомагання зі зубами. Сьогодні вона чулася жвавіше, бо роздобула аж цілу риночку борошенця і готовилася пекти хліб. Намішала вона до борошна картоплі, буряка й ще там щось, щоб було більше тіста на хліб, але як обмаль, то обмаль, а ми з братом чекали нетерплячи на той хліб. Старий Петро Ткичик, сусід наш, уже не ходив по селах просити хліба, бо люди не мали що давати, а його сліпа жінка уже лежала на лежанці пухла й чекала свого кінця. Смерть не забарилася, і за тиждень поховали Петрову жінку. Померла вона з голоду. За два місяця поховали й Петра – не витримав. Діти їхні десь зникли без сліду. Ще тиждень пізніше дівтора знайшла під тинем сусідку Степаниду, опухлу від голоду. Помогли їй добратися до хати. За два дні вона померла, лишивши двох сиріток. Цієї ж весни 1933 року в хаті розкуркуленого Романа відбувся сход колгоспників та інших селян, на якому голова сільради, як правило, партією, доводив до відома всім, що наше село не виконало хлібозаготівку та що на завтра призначаються підводи й люди, що будуть збирати хлібозаготівку. Не забув голова сільради з притиском сказати, що ще частина людей не списана до колгоспу й що вони гальмують розвиток соціалістичного господарства. В цей час почувся постріл за вікном. Всі збентежено й насторожено кинули погляд на вікно, а потім на голову сільради, який вже більше не встав. Село заплатило за його смерть дуже дорого, заарештували підозрілих, а їхніх родин вивезли на далеку Північ. Поховали його з великими почестями. Не на цвинтарі, а перед будинком сільради, через дорогу від церкви. Аж при німцях селяни розправилися ще раз з ним.

Будучи підлітком, мені були байдужі проблеми життя, але, коли одного разу мій батько, поклавши морщисту свою руку мені на плече, сказав: – Синку, приходить кінець. Ні в коморі, ні в схованці вже немає нічого.

А потім каже:

– Господи, хоч би вернулося таке життя, як було за царя.

Тоді я зрозумів, що вже гіршого не може бути.

Бідний труженик-колгоспник мусив працювати від зорі до зорі за 200 грам зерна на трудовень. Чи ж можна прожити за 200 грам хліба родині? Зруйнували українського господаря своєї землі й запровадили колгосп. Та то і не диво, що по цілій Україні появились чи витворилися жарти з найточнішими відтинками підрадянського життя, всебічно зображаючи картину радянського раю: «Нема хліба, нема сала, бо радвлда все забрала», «Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні»,

«Віддав в колгосп коні й віжки, а сам ходить пішки», «В колгоспі косять, а самі хліба просять», «На хаті серп і молот, а в хаті смерть і голод».

Це коротенько я написав те, що в мене виявилось в голові на цей короткий час, коли мене запросили сюди.

Пит.: І, справді, я не можу нічого сказати. Чи Ви пам'ятаєте, яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: Точний відсоток я не можу сказати, але брали те, що в людей знайшли. Були виконавці, призначені сільрадою чи колгоспом, я вже точно не можу сказати.

Пит.: Ну, це вже перед колективізацією, чи до?

Від.: До колективізації.

Пит.: Багато чи мало?

Від.: До колективізації я Вам не можу відповісти, яку частину податку брали, бо я був тоді ще замолодий.

Пит.: Коли почалася колективізація?

Від.: Колективізація почалася приблизно в 28-му, 29-му роках, де ліпші умови були для колективізації, де більше було активістів, пропагандистів, там легше вона проходила, без опору, й там вона почалася раніше й успішніше для влади.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації, чи ні?

Від.: Звичайно, люди проти колективізації спротивлялися. По-перше, чому вони спротивлялися? Бо треба було віддати землю до колгоспу. Треба було віддати сільськогосподарський реманент: борону, пилу і так далі, і треба було дати тягло: коні, воли й корови, якщо їх хтось мав. Тому верства людей, що заробляла мозолем на життя, такому спротивлялися тому, що вони хотіли бути самі господарями на своїй землі, а не віддати все до колгоспу. Натомість бідна верства населення вбачала щось у колгоспі такого, що може їм легше життя бути, чи щось такого, але вони помилилися.

Пит.: Що Ви можете розказати про владу в Вашому селі? Що Ви пам'ятаєте про сільраду?

Від.: Що я пам'ятаю про сільраду? Як закон, голова сільради мусив бути партієць, і до партії приймали найбільших таких патріотів, які вислужилися ще під час революції, були червоні партизани. Чи він був грамотний, чи був неграмотний, то не грало ролі, а йому давали партквиток і назначали його на посаду голови сільради чи ще якусь посаду при колгоспі. Я пам'ятаю один випадок, коли я мусив їхати до школи, мені треба була метрична виписка. Я прийшов до сільради, й був тільки один голова сільради в канцелярії. Він не міг мені виписати метричну виписку. Я мусив її виписувати сам, а він прибав печатку й на тому був кінець. Розписався. Як він там розписався, ніхто не знає. Значить, він був малограмотна людина, а таких людей влада використовувала.

Пит.: Чи були сількори чи сексоти?

Від.: Як звичайно, в кожній, в кожному угрупованні є різні люди, включно з сексотами. Влада шукала таких людей й їх використовувала. Вони використовували їх для пропагандивних цілей і таке інше. Переважно це були люди приїжджі.

Пит.: Чи були уповноважені ЦК?

Від.: Особливо при цукроварні, що в нас була в селі. Секретар партійного осередка в уповноважений якимсь районним центральним комітетом, бо ніколи не був тутешній, а завжди був присланий партією звідкись із незнайомого місця, і для нашого селянства він був незнайомий.

Пит.: Як провадилися сівкампанії?

Від.: В кожному селі вони провадилися по-різному. В нашому селі багато хліборобів було, й як надходила весна, в нас був виїзд. Як настав березень місяць, тоді в нас уже весна була на повному ході і десь, я думаю, на початку або на половині квітня такий виїзд організовували. В чому полягав той виїзд? Кожний, це ще до колективізації, кожний селянин, хто мав корову й сільськогосподарський реманент, плуг або борону, запрягали, й була така парада по цілому селі. Це для того, щоб збудити з зимового сну того селянина, щоб він знав, що весна надворі й треба братися за посівну кампанію. Кожний раз це в нас кожного літа провадилося.

Пит.: Чи було в Вашому селі МТС?

Від.: Ні, в нашому селі не було МТС, але в сусідському районі-містечку був і ще в одному містечку, якого я не називаю тут з певних причин, і ті МТС прислали своїх трактористів і свої трактори, які обробляли колгоспну землю.

Пит.: Як відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: Хлібозаготівлі відбувалися дуже просто: назначили кожному селянинові чи господареві, що ти маєш здати стільки-то хліба. Якщо селянин мав менше землі, трохи менше, а ті селяни, що не пішли до колгоспу, на них накладалося якнайбільша квота хліба, щоб вони здали державі. До такої міри надавали, що їм не було можливо сплатити тіх квот, значить, натурою, хлібом, і після такого невиконання плану влада мала право до них мати претенсію, що вони видали, не виконали перед державою свого завдання, й вони в них за те мусять відібрати поле, або навіть попадав на листу розкуркулення.

Пит.: Скільки осіб були розкуркулених?

Від.: Я думаю, яких 20 відсотків селян у нас було розкуркулено.

Пит.: А що сталося з ними?

Від.: Що сталося з розкуркуленими? Пам'ятаю свою двоюрідну бабцю, сестру своєї мами. Вони жили в центрі села. Мали коней, були заможні, мали воли й мали паровий млин, робітників мали в тому млині, і вони також попали на листу розкуркулення. Пам'ятаю, як сьогодні, бабця пекла хліб і коли прийшли люди уповноважені від влади, щоб їх вивезти, вони навіть не чекали, поки хліб спечеться: зразу моментально їх забрали, вивезли, де їх вивезли, я не скажу точно, тільки знаю, що за декілька місяців та бабця крадькома приходила в село й приходила до моєї мами, яка їй приготувляла клауночок: кусочок сала, хлібину, щоб вони мали якось прожити. Таке їхнє тяжке життя було. Що зробили з їхньою хатою? З їхньою хатою зробили слідуєче: де була піч, розкидали й побудували сцену, а іншу частину, сторону хати добудували ще й зробили там клуб. В тому клубі приходилося і мені бувати декілька разів. Оце що сталося, як було розкуркулення. Насильно вивозили, людей вивозили, ніхто не знав, де їх вивозили, десь в інші місця, других на північ вивозили, деякі навідуватися, а взагалі побачити своє рідне село.

Пит.: Коли почалася голодівка в Вашій околиці?

Від.: В нашій околиці почалася відчуватися голодівка вже в 32-му році. 33-й рік був жахливий. В наших околицях, крім того голоду, який насильно був створений, ще випала страшенна злива й люди – в 33-му році навесні – те, що мали щось посаджено в городі, або засіяно десь трошки жита чи пшениці, вода все змела, і то було катастрофально й люди терпіли подвійно.

Пит.: Як люди спасалися від голоду?

Від.: Люди спасалися від голоду по-різному: хто не зумів спастися, той віддав Богові душу, а хто міг спастися якимсь способом, той якось вижив. Аж у радянській системі, як не вкрадеш, то не проживеш, і випадки крадіжки були дуже часто в нас, тому що в нас була цукроварня і склади цукру були в спеціально збудованих приміщеннях, і в ті приміщення перевозили цукор возами, кіньми, а переважно волами. Волами для людей було вигідніше, бо вони повільно йшли й крали цукор. Як можна цукор вкрати? Не можна мішок розв'язати й набрати, бо мішок є закритий. Є таке дерево, називається бузина, воно оригінальне тим, що всередині воно порожнє, і як воно висохне, то робиться така цівка, що можна дути, порожня. Тоді відрізали яких сім інчів тієї бузини, з одного боку загострювали, дуже гостре робили й в мішок пхали. Якщо впхали в мішок, цукор по тій цівці сипався і з кожного мішка, скажім, по 500 грам, по кілограму чи по стілько-то. Поки доїхав до того складу, де цукор складали, той робітник мав собі два, три кілограм цукру, а раз мав цукор, цукор – енергія, уже люди жили. Крім того, ходили люди, крали буряки цукрові при цукроварні на кагатах. Як возили буряки до цукроварні, переважно діти ходили за підводою, за возом і крали в мішок, як він украв чотири, п'ять буряків, а той що віз, він бачив, що беруть бузки, але він нічого не сказав тому, що він знав, що він голодний, і таким чином люди спасалися. Звичайно, наслідки були, якцо десь цукор вкрав при цукроварні, а його зловили, були різні суди. За два кілограма цукру давали два роки в'язниці й так далі, й так далі.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Так, у нас при цукроварні був спеціальний гуртожиток. Із інших місць прислали дітей і на кошт цукроварні їх там утримували, мешкання давали, їдальня була, і таким чином вони до школи ходили разом із нами й так далі. Наші сільські діти, які полишалися сиротами, ті були щасливі, що попали до дитячих будинків, але їх переважно забірали геть із села й притулювали їх в іншій місцевості, таким чином дехто повернувся, а дехто й не повернувся.

Пит.: Чи була якась комуністична інструкція в тім домі?

Від.: Я не думаю, що тих малолітніх дітей, якісь спеціальні лекції їм давали. Я навіть з одним товаришував і бував дуже часто в тому простенькому гуртожитку, де вони були, але я ніколи не чув, щоб якась спеціальна інструкція для них була. Такої не було. Принаймні, я не чув про таку.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Персонально я того не спостерігав і не знаю, щоб у нашому селі таке було. Проте, як посходилися жінки, мами, а ми до їхніх розмов прислухувалися. І були розмови, що от у сусідському селі мама з'їла свою

дитину. Такі випадки були, але в нашому селі я не чув, щоб то таке траплялося. По інших селах розмови такі були, що то таке траплялося.

Пит.: Чи Ви були репресовані?

Від.: Ні, я не був репресований і батько не був репресований, бо батько мій, як здав землю до колгоспу, в колгоспі не працював ні одного дня, а він працював, як робітник, увесь час на цукроварні.

Пит.: Чи Ви самі знаєте людей, які вимерли з голоду?

Від.: Так, знаю. От я вже зачитав, хто помер тут з голоду. Я маю живого свідка, живе тут. Батько помер з голоду, брат помер з голоду й сестра померла з голоду. Прізвище я також не буду казати, хоч знаю цих людей і зустрічаюся з ними, й багато інших людей вимерли з голоду, імена й прізвища їх стримуюся називати через певні причини, від мене не залежні.

Пит.: Чи Ви тимчасово залишали своє село під час голоду?

Від.: Ні, я був ще замолодий лишати.

Пит.: Чи Ви знаєте, де була найгірша голодівка?

Від.: Так, як на мій погляд, то я думаю, що в наших околицях та голодівка була найдошкульніша, найгірша. Наприклад, уже пізніше, коли я працював у Кам'янець-Подільській області в прикордонній полосі, там люди голодівки не відчували, й чули, що страшенна голодівка була в центральній Україні, але в прикордонних областях тієї голодівки не було. Очевидно, це з тих причин, що все-таки через кордон, хоч він був і на замку, але завжди переходили якісь вістки, й, щоб була голодівка в прикордонній полосі, то, очевидно, за кордоном про це знали б також.

Пит.: Чи багато людей виїхали на Донбас чи на Кубань?

Від.: Дуже багато. Дуже багато. Я б сказав би, що третина населення під час голодівки роз'їхалися. Дехто на Донбас, а дехто в інші індустріальні місця, і там же деякі тоді й поженилися і приїжджали тоді лише на відвідини вже після голодівки.

Пит.: Чи люди виїжджали в Росію?

Від.: Я не знаю точно, чи люди виїжджали в Росію під час голодівки, але знаю, що такі запроектовані переселення в Україні були, і то дуже часто.

Пит.: Чи люди знали, що в Росії не був голод?

Від.: Я думаю, що під час голодівки люди не знали, а як хто знав, то промовчував, щоби не попасти в конфлікт з владою, але після голодівки люди вже знали, що на Україні був найсильніший голод, а по інших областях, навіть України, не то що Росії, такого голоду не було й не всі люди про те знали.

Пит.: Що Ви знали про величину голоду тоді, чи Ви знали, що голод був по всій Україні?

Від.: В той момент я не знав, чи голод був по всій Україні, я собі в'являв, що це люди так живуть, люди так голодають, і що то на ті роки, що я мав, то я думав, що то, так би мовити, кожний переніс ту біду, я аж тепер бачу, що то було штучно зроблено, бо все випомпували від селян, знищили інтелігенцію, знищили верству селянства, яка могла продукувати найбільше хліба для держави. Така справа.

Пит.: Чи Вам тоді були відомі, наприклад, такі як Скрипник?

Від.: Інші українські діячі – комуністи? Так, Скрипник був відомий і були також відомі деякі інші, тому що під час процесу СБУ на Україні деякі люди були, чи були вони замішані, я точно не можу сказати, а принаймні влада їм пришила, що вони були замішані. Наш сусід, хрещений батько мого брата, також попав у ту неласку. Сам був вчитель, мав двоє діточок, молодий, енергійний, вчителював, і йому пришили, що він належить до СБУ, й його забрали, й я знаю, що його жінка більше не побачила. Він так додому і не прийшов. Це є чорне на білому, написане в моїх листах від батька.

Пит.: А що люди думали, наприклад, про Петлюру?

Від.: В той час? Мені тяжко сказати про те, що думали люди про Петлюру, але мій наймолодший батьків брат, мій дядько Михайло, був у петлюрівській армії, але про це знає тільки родина, ну, й під кожною старою хатою був схований, так у нас казали, коцупал, так обрізані під час революції, значить, люди, щоб легше носити зброю, обрізували дуло, і коли час найшов ховати цю зброю, вони ховали під стріхами. Значить, мій дядько був там у петлюрівській армії, але про це ніхто не говорив, а як хто говорив, то тільки в родині, де не розповсюджували. Я певний, що і другі були також, але про те мало хто знав у селі, а хто знав, то мовчав.

Пит.: Коли та як скінчився голод?

Від.: В нашій околиці голод не кінчився в 33-му році, бо як я перед тим ствердив, що була велика злива також і це пошкодило і ще раз принесло, так сказати, натиск людей, і люди, так сказати, відчували ще голод навіть у 34-му році, але вже в 34-му році був добрий урожай і люди вже стали, так сказати, вільніше чути, веселіше.

Пит.: Як люди перебудували своє життя після голоду? Чи вони поїхали до міста?

Від.: Як кому пощастило. Одні лишилися тут на місці, другі під час голоду виїхали по індустріальних містах, і якщо вони були ще не подружені, а такі роки підходили, очевидно, значить, природний вияв цього, що вони мусили женитися, і деякі після голодівки поприїжджали в гості і знову відїжджали там, де вони були. Значить, зробився такий пересип населення, деякі люди виїхали там, то там вже вони, так сказати, трошки обжилися і верталися назад там до праці, де вони працювали.

Пит.: А що Ви самі робили?

Від.: Я був у школі.

Пит.: А мама?

Від.: Мама моя завжди поганенько чулася й ніде не працювала. Тільки була на господарстві вдома.

Пит.: А брат, чи він був старший?

Від.: Брат був старший на два роки й також ходив до школи, а 11 квітня 38-го року він відїхав на Кавказ і так по сьогоднішній день, я його не бачив. Старався стягнути вже чотири рази й тепер старання подав, і він сказав, що то дуже тяжко. По-перше, тому, що він уже на пенсії і працює лише два дні в іншому місці, як раніше працював. А інше місце, інша установа, його люди там не знають, щоби виїхати за кордон на візиту, то треба мати характеристику від установи, в якій ви працюєте.

Там він довго не працює, і йому таку характеристику дуже тяжко дістати. Це є одна причина. Друга причина, це він мені пише, що також є багато клопотів дістати дозвіл на виїзд через те, що деякі люди, такі, як я, з одних чи інших причин, не повернулися додому після війни і на їх дивляться трохи по-другому, як на своїх громадян. Це є клопоти, що я не можу зустрітися з братом. А пройшло вже 48 років.

Пит.: Чи Ви маєте ще щось оповісти про ті роки?

Від.: Я думаю, що на сьогодні я вже скінчу, й я Вам щиро дякую.

Пит.: І я Вам дякую також.

Від.: Прошу дуже.

Інтерв'ю SW08

Микола Костюк, народився 1915 р. у Дніпропетровську, син православного священика. Засуджує за голод Росію. У 1931 р. став працювати підмайстром, робив за 42 рублі на місяць, іноді цілу ніч стояв у черзі за хлібом. Ситуація щодня гіршала, і начальство приписало його до їдальні, однак на початку 1933 р. такі їдальні закрилися по всій республіці. Під час голоду люди знали від знайомих, що поза Україною продукти є. Три дні оповідач добував квиток, йому вдалося поїхати до Росії, де він на першій станції за кордоном купив пляшку меляси. У місті Лівни на Орловщині він бачив повні магазини продуктів. Багатьох українців, які їздили туди, щоб купити їжі, арештовували за підозрою у спекуляції. В оповідача ледве не забрали поклажу, наклали великий штраф за перевищення ваги. Описує також поїздку до Москви і труднощі з продуктами, які мала залізнична їдальня в Дніпропетровську. Оповідач бачив «масу тіл» в одному селі пізньої весни 1933 р. Розповідь особливо цінна описом поїздки залізницею в Росію, обмежень на такі поїздки, конфіскацій продуктів на кордоні й українців, які торгували в Росії.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Микола Костюк.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: В Дніпропетровському, на Україні.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій тато був священик. Православний.

Пит.: Чи Ви хочете читати тепер?

Від.: Я хочу наперед сказати що все, що я говорю, то є свята правда. Нічого не вигадано, не перебільшено. Тільки те, що я пережив. Отже, вже й проминуло від часу голоду 50-ліття, і тепер є тяжко про те згадувати. І то було тому тяжко, що то не була природня якась причина, а штучно створена, немилосердно жорстока. Хоч і проминуло вже півстоліття від того найбільшого нашого горя та невимовного тяжкого смутку, що його спричинила, заподіяла Україні й нам, її дочкам та синам, немилосердно жорстоко, навмисне придумана, голодова облога, бездушно виконана так званим братнім народом, Російською Радянською Соціалістичною Республікою в лихозвізних 32-му, 33-му роках. А ще й тепер є тяжко та болюче думати, говорити про ті наслідки тієї облоги. Бо чогось подібного по свої безбожній жорстокості не перетерпіла ні одна країна чи народ в цілому світі за весь час людської історії. Все те зловорожне й безглузде лихо за ті найменші деталі вираховане, а потім по-злодійському несподівано запроваджене, і виконане цілковито як проти ворожої країни, а не як супроти мирно сусідного народу. Вони робили все так, аби докорінно перевернути догори ногами й зруйнувати все від сивої давнини досягнуте надбання нашого народу – мовне, культурне, релігійне, традиційне, економічне, людяне й інше. Вони немов ті біблійні худі корови! Де тільки пройшли, то все поїли і далі лишалися худими. Все те, що я тут згадую про ті лихоліття, є правдиво пережите й моїми власними очима бачене, й так як і належить, продумане. Після того, як мого тата засудили й заслали, вони казали, як

ворога народу, й хату та все наше майно забрали, то я незадовога після того опинився в Дніпропетровському, і від того жив сам. Якщо це, що Ви почуете від мене про голод, буде Вам хоч дрібочку цікаве, і може й корисне, то в глибокій пошані до всіх наших мучеників, котрі не витримали облоги й стали жертвами голодомору, я, як живий свідок, розповім Вам з тремтінням душі й серця, бо я з ними пережив. Вічна їм пам'ять!

Уже в 31-му році я був челядником. *Apprentice*. І мав платню 42 карбованця на місяць. То дуже дошкульно відчував нестачу харчових продуктів у крамницях, тому що я не був повнолітним, і працював по шість годин денно, від 9-ї до 3-ї по обіді. Після праці вертаючися додому, вже тяжко було купити щось їсти, бо полиці були порожні. І так щодня. Треба було раненько зайняти чергу коло крамниці і вистояти, аж поки відкриється в 8-й годині, а деякі аж у 9-й. Поки купеш обмежені кількості, поки дійдеш до праці, то вже 9-ту годину ранку не міг встигнути, хоч і старався. Директива моя кричала на мене за спізнення. Треба було викручуватися, вигадувати якусь поважну причину, бо та моя причина, що я стояв у черзі за хлібом, для них не була поважна. Просив дозволу, щоб працювати не від 9-ї до 3-ї, а від 10-ї до 4-ї. Хоч і кривилися, але погодилися, бо не хотіли тратити доброго працевитого працівника. Але старчання харчів так погіршувалося! Так загрозо зменшувалося! Що я і на 10-ту годину ранку не встигав. Ходив, ще до вищої директиви, щоб працювати від 11-ї до 5-ї. Кривилися. Сварилися на мене. Але погодилися, щоб працювати пізніше. Але ситуація погіршувалася щодня. Любив я свою працю дуже, але журився, що її втрачу, бо не встигав навіть на 11-ту годину на працю. На ту пору, я вже оволодів техніку своєї праці, бачив, що давали вже мені досить складні праці, й я виконував їх з приємністю та радістю, хоч мої кишки марша грали. Так справи гіршалися, що декілька разів я прибігав до праці аж по 12-й. Тоді я рішив розкрити мої карти, признався своїй директиві, про все, так як в дійсності було зі мною – що я голодую. І якщо адміністрація не побільшить моєї платні, щоб я міг купувати харчі на базарі, то я буду змушений покинути працю в них, а шукати деінде. А сам собі думаю: куди ж я піду? Бо був такий порядок, чи закон, що якщо не працює, то не припишуть на помешкання, а як не приписане в міліції на помешкання, то не прийме ніхто нікого ні на яку працю. От така то була головоломка. Так і кріпаків колись гнітили. Висіла моя доля на волосинці. З перед світанку біжу в чергу, щоб бути між перших, щоб таки купити щось їсти, прибігти до праці на 11-ту. Не раз було, що стояв. Час прийшов, уже минула 10-та, а я ще нічогісенького не здобув. Нема виходу. Кидав свою чергу й біг загеханий на працю. Був голодний, невиспаний, втомлений. Відчував, хоч і дуже любив працювати, що праця випадає з рук, що тиждень за тижнем я втрачаю свою силу і що надії нема на те, щоб хтось з близьких допоміг. Найгірше ще допікала думка, що поліпшення не буде, а буде ще гірше. Бо в пресі, в радіо, на дуже частих зборах, на мітінгах гримали погрози, що вороги народу всі будуть знищені, а під оту їхню категорію нас, українців, якраз і попало мільйони. Директива теж бачила, що моя продуктивність падає, а плян праці як не виконають, то їм не допоможе. Тому вони вирішили

приписати мене до однієї їдальні, де я п'ять разів на тиждень по праці діставав обід за 90 копійок. Я платив 45, а другу половину платила адміністрація моєї праці. Так я і перезимував на ті роботі зиму 31-го, 32-го років, аж доки ту їдальню теж закрили. Бо не могли роздобути харчів. От так викручувала так звану «Робітничу Селянську Владу».

То вже була справжня голодова облога України. Листи з кінців України, приходили загрозно потрасаючі вістки про досі не чувану наругу над цим народом. Цілі зграї уповноважених, з присланими й місцевими активістами, вишукували і під мітлу відмітали в селян. Тяжко про ці речі, що в трударів хліб забирали. І називала влада той грабунок «компанії по выкачке хлеба». Своє беззаконня вони узаконили й грабували людей прямо серед білого дня. А як хто чинив спротив, то тих вивозили на Сибір. А кого вважали небезпечним, то таких забирали в в'язниці, й без права листування вони гинули там безслідно. Як їдальню закрили, я був приречений на примірне виголювання, то я був змушений щось робити, й то швидко. Чув від знайомих, що такі, які були примушені шукати рятунку поза Україною. Ви пам'ятайте поза Україною. І вже змоталися в Московщину по харчі. Декому й пощастило. Привезли. Казали, що то не було легко, але, як каже українська народна приповідка: «Хто не шукає, той ніколи не знайде». Вирішив і я поїхати. Гадав, що днів за чотири чи п'ять повернуся. Але, як я поїхав на станцію, щоб купити квиток, та побачив, що там тільки робиться, то навіть думав, що квитка не дістану. Содом і Гомора! Самі урядовці показують якись папірці комісарам, касіерам. І бачу, що їм дають квитки. Вони щасливі поспішають на потяг. Вони поїхали. А ми нещасні! Прості люди! З нами навіть говорити не хочуть. Міліціонери просто гукали відійти від каси, а ні, то штрафують, а то ще заарештують. Так я потовквся два дні й квитка не дістав. Нарешті, через знайомого, що працював на залізниці, я аж на третій день купив квиток і з великим клопітом виїхав на північ з нашої облогої, стерилізованої України, через голодний Харків до Російської Радянської Федеративної Республіки, Орловську область¹. Кажу голодний Харків, бо був дійсно голодний! Голодний був і я. Бо з тих три днів, що я турбувався дістати квиток, я навіть не мав часу й щастя роздобути щось поїсти. Пив газовану воду зі сиропом, щоб чимось наповнити свій шлунок. Думав, що як я доїду до Харкова, то аж там підкріплюся. Все ж так, столиця, місто, столичне місто, індустріальне. Потяг мав стояти півгодини, ніби досить часу, щоб щось у буфеті купити з'їсти. Та де! Там було так багато людей, що я навіть в середину не міг добитися. Правда, бачив я одного щасливця, що з того буфету видерся і тримав над головою щось загорнене в газетному папері. Як я запитав його, що це там можна купити, то він відповів, що то є рибний фаршмак такий, мелене м'ясо з оселедця. Бачив я, що йому з того папірця капало на голову, на одяг.

¹ Оповідач згадує назви та адмінподіл, що існували перед початком радянсько-німецької війни. Станом на 1933 р. нинішня Орловська область була у складі великої Центрально-Чорноземної області із центром у Воронежі. У 1934 р. було утворено Курську область, а вже в 1937 р. з неї було виділено Орловську область. Повна і правильна назва радянської Росії до 1937 р. – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР).

Та й гукнув йому. Тоді він опустив руки, й я бачив купку помеленого оселедця, що її назвали фаршмак. Бігли ми з ним до потяга, бо й він поспішав, щоб їхати на Полтаву. Біг він і на ходу лизав ту свою купку без хліба, а в мене й тільки слинька котилася. Поїхав я знову голодний. В кишках бурчало! Бо я роздратував свою уяву думками про їжу. Пробував вискакувати, щоб таки чогось дістати їсти на станціях. Але дарма! Я як переїхав кордон, тобто вже їхали на території Російської республіки, то на одній станції мені пощастило купити пляшку малясу. Я радів. Але як я роздивився на ту пляшку зблизька перед тим як пити, то побачив в середині брудні дерев'яні стружки, якесь волосся. Апетит мій був зіпсутий. Але голод переміг і я пив з пляшки маляс. Пив, але на силу, примушував себе. Бо ж уже був я дуже виголоджений. Пригадалося мені, як я був малим і купував мамі маляс до печива, то тоді ми їли прямо ложками, й з пляшки пив, а цей брудний, якийсь нудний такий, що я мало не вернув. Дочекався ранку й побачив, що селянки виносили на продаж на платформу до потяга картопляники, молоко, сметану й якісь коржики, вдома печені. Накинувся я на те все, щоб їсти, та якась наша українка-жінка порадила мені не їсти багато: «Бо ти, хлопче, дуже виголодний, то бережися!»

Я подякував, а сам заховав до кишені два коржика, та так помаленько й поїв їх, щоб ніхто не бачив. Від того дня я вже мав що їсти. А як я приїхав по дорозі до радженого міста Лівни¹, Орловської області, то там я побачив зовсім інше життя. Люди не були захарчовані, в крамницях на полицях було повно всяких харчів та інших товарів. Треба було почекати до базарного дня, так що я мав досить часу, щоб придивитися, порівняти їхнє життя і наше. Поглянув церкву й цвинтар. У них все було на місці. На гробах хрести з металевика, з живих квітів вінками. А в нас все пограблене! У них церкви існують і не заборонені! Священики служать. А на Україні священиків повиарештовували, позасиляли на Сибір ще й постріляли. Обурення опанувало мою душу. Сильно защипило моє серце. Я знав, що це тільки для наївних та засліплених, отой званий союз і рівні республіки, братні народи. А на практиці, то Україна згідна іншим московським плянів. Була приречена на загляд. В базарний день, як я пішов купувати харчі й продукти, то подивився на те людовище і побачив, що їхні селяни не на плечах поприносили, але возами попривозили на продаж: пшоно в мішках, мука, картопля, коні на продаж. Видно було, що ненависть у них до нас була безмірна. Вони нагодовані, визначали високі ціни, а ми, голодні, поругані, не мали права торгуватися як годиться на базарах в нормальних умовах та між добрими людьми. Наші швидко купували все, хто що міг, зв'язували свої клуньки, щоб на плечах донести до станції на потяг. Тяжкі позав'язували ноші! Всі готові йти до залізниці. Якраз тоді почувся голос візняка, що стояв на возі й їхав до нас і гукав. Наші люди вимучені голодом і далекої подорожю. Без сили! Обступили того воза й питали його, скільки ж він візьме грошей за услуги. А я ж у той час був далеченько від того візника. Раптом десь взялася міліція. З криком оточила наших людей, що вже поскладали свої пакунки до воза. Міліція кричала: «Спекулянти! Спекулянти! Ви всі арештовані!»

¹ З 1928 р. – районний центр, нині Орловської області.

Командир міліції гукнув візників, щоб він всі харчі віз прямо до міліції. Зчинилася паніка поміж нашими людьми. Та видно по всьому, що й візник працював для міліції, бо так скоренько поїхав. А тих наших людей мені було так шкода! Що трапилось потім, я і до сьогодні не знаю. Чи хтось з них вирвався з такої немилосердної засідки? Отак братній народ помагав нам у нашому тяжкому горю! Після того, що я бачив, десь і взялася в мене сила, схопив свої клуньки й тікав. Пощастило мені, бо доніс якимось аж до тієї ями, що лишилася після викорчуваного дерева, вітрами занесене листя ту яму виповняло. Я кинув свою ношу в ту яму, пригорнув листями. А як настав вечір, стемніло, тоді я взяв половину ноші й підніс на станцію та здав до комори схову, а потім приніс другу половину. Та то ще не був кінець моїм митарствам. Найтяжче було знову купити квиток, щоб повернутися додому. По довгих перепетях роздобув квиток аж додому, до мого дорогого, хоч нещасного, обложеного Дніпропетровського. Я доїхав до міста Орлова¹, голівне місто області Орловської. То знову застряг на дві доби. Мабуть, зробив помилку, що поїхав через Орлов. Може, було ліпше, якби поїхав через дрібніші станції в іншому напрямку. Якимось натрапив доброго українця, земляка, що працював носільщиком, і він мені допоміг закомпасерувати мого квитка. Але, як і додому доїхав, то знову попав у біду. Бо хоч і старався вдавати, що моя ноша не є така тяжка, та досвідчений службовець залізниці зауважив, що я дуже переобтяжений, гукнув до мене: «Малий, ану поклади свій багаж на вагу».

Не сказали мені, кільки кілограм у мене було більше, але штраф заплатив великий. А сам в душі дякував Богові, що бодай не забрали в мене мого найдорожчого скарбу, моїх, з таким тяжким трудом роздобутих, дорогою ціною заплачених харчів. Ще як я базарував у Лівнах, то купив ще й хлібину, яку жінка-росіянка, що продавала мені її, назвала «колега». Та «колега» була дуже великого розміру й дуже гливка. Зробив я з неї дві половини, бо ціла не влазила в валізку. Така широка, як колесо! І поклав у газету, замотав і поклав до валізки. Думав, що за одну добу їзди не зіпсується і голодні вдома поїдять. Можливо, що та хлібина була не зі самої муки, а домішана, або картоплі, чи гарбуза на продаж, і тому, поки я добрався додому, то вона геть зацвіла. Позеленіла і прилипла до газети, ніби зрослася з газетою. Їсти її ніхто не міг, хоч і який голодний. Вернувся я додому й на другий день пішов на працю, а на мене всі почали кричати: «Як? – питали вони, – де я був так довго?» Ще й не вірили мені, що їздив у Московщину по хліб.

– Аж одинадцять днів?

Українська приповідка є: «Ситий голодному віри не має».

І Москва сльозам не вірить. Мені було тяжко. Душа боліла, а в серці буря.

Чому мені, ще неповнолітньому юнакові, синові споконвічних хліборобів з України, з житниці Європи, тепер пограбованому, приниженому, поруганому, доводиться поневірятися голодному по чужих сторонах. Ми не їздили до них жебрати. Ми їздили, щоб купити в високих ними сказаними цінах, а вони спершу продали нам, а потім ганялися за нами, ніби за злодіями, образливо обзивали нас спекулянтами, вивалили в наших людей з рук ті куплені харчі з брудними лайками,

¹ Місто Орел.

а потім ще тих наших людей і арештовували. Хай Господь охороняє нас від такого, а їм хай буде суддею!

Добрий чоловік і з щирою душою, з кимось десь поговорив і розповів, що я є дуже нуждений, але працюючий, і мене прийняли на працю на залізниці. Спасибі, що врятували мене від голоду. На праці була їдальня. І там і хоч пісними стравами, казали «приварок», але годували нас щодня. Але дуже справи з харчуванням погіршувалася всюди. Хтось на праці чув, що було аж так погано, що як возили з Білорусії будівельні лісові матеріяли, то тихенько десь там купили бугая і заховали його з дошками в вагон. Дошки на будову, а бугая на кухню, щоб було чимсь робітникам суп присмачити. Але на те є облога, щоб людей голодом морити. Бугая на кордоні України знайшли й забрали, а преступників грозили тяжкою карою: тих, що везли бугая.

Находила найстрашніша в історії України зима: 32-й, 33-й роки. Відчували люди якусь несамовиту пекельну загрозу. Всі видатні мужі нашого народу з всіх ділянок життя України були виарештовані, заслані або знищені. А люди, як ті сироти, пригнічені тяжким терором братньої республіки з півночі, ізольовані від усього світу без вільної преси, без вільного радія, билися як риба в лід, моталися і перебувалися харчуванням, чим тільки можна було придумати, жили з вірою в Бога та в свою століттями вироблену в відвічній боротьбі зі всякими наїзниками витривалість. Всякі тисячники та пройдисвіти наслано на Україну за всіх усюд. А були й такі, що й зі закордону позліталися, поживу відчуваючи, як ті хижі, голодні на впаду круки, як те чорне вороння, і чекали. Режим наступав і жадібно спостерігав, як то, згідно їхньої утопійної теорії, Україна стане перед ними на колінах. А Україна хоч мала великі втрати, але не стала перед розстратами руйніками на колінах.

Віriamo, що ще прийде час і українські працюючі руки все наше зруйноване відбудують і будуть, так як і були від сивої давнини, серед будівничих діянь, людяности й гумунізму, а руйніки, як ті батиї, залишать по собі брудну пляму на сторінках історії світу. Поможи нам Боже!

Закінчую свою розповідь про ще одну мою голодну подорож-одісею. Цього разу вже до самої Москви в квітні місяці страшного й ніколи незабутного 1933 року. Через добрих людей я отримав вістку від моєї мами, що немає харчів і що мої брати й сестри почали пухнути від голоду. Знову тривога! Треба було знову десь їхати негайно, бо на Україні все забрано, а вони казали «под мітоль». Але цього року я вже був залізником і мав право, привілей, їхати раз у рік безкоштовно. Того ж дня я пішов до свого директора й попросив його, щоб дав мені відпустку на два тижні та щоб виписав квиток на проїзд до Москви й назад. Він, спасибі йому, не відмовив мого прохання, але був дуже здивований і казав мені: «Чому ж ти не почекаєш до літа? Тоді природа ліпша, і купатися можна, а тепер що?» Та, на жаль, я не міг йому сказати, яка причина мого поспіху. Не йшов я додому, а летів. Був радим, що, може, цього року мені пощастить ліпше допомогти мамі, ніж минулого року. Швиденько зібрався! Добра сусідка підказала мені, щоб я приніс їй декілька своїх рушників, їх вона постучила ручною машинкою, і вийшли такі гарні торбинки на пшоно чи на якусь крупу. Один мішок я мав від минулого року, а другий позичив від доброго земляка,

старенька доморобна валізка, два мішки, 34 торбинок, ще й наголоску стягнув, і попхав на станцію Дніпропетровську. Гадав, що як я маю квитка, то буде легко виїхати, але то така сила народу товпилася всюди, що мені з моєю валізкою великою було тяжко навіть добратися до каси. Повірте мені, що я протовкся дві доби й не міг добитися, щоб мені, залізничникові, прибили печатку на моєму квитку, що я маю право виїхати до Москви. Бо на квитку ще треба було печатку прибити, що дозволяється їхати. Хтось порадив мені виїхати з Дніпропетровського до станції Синільникої¹, а там, казали, потяги ходять часто по магістралі Севастопіль–Москва. Як я ще доїжджав до Синільникої, то побачив страшну картину. Ще далеко від станції, понад залізницею юрбилися люди з дітьми, цілими родинами. Жінки з немовлятами. Понапинали кущі ряднами й там під дощем гинули на мокрій та холодній землі. А на станції як у Дантему пеклі! Сила силенна народу. Багато міліції та енкаведистів, що нищпорили всюди, вишукували тих людей, що не мали квитків. Називали їх «безбилетчики». І їх струджених, голодних забирали й десь вивозили чи просто арештовували, а міцніші та мудріші втікали за станцію та рятувалися ряднами та кущами від дощу. Душа моя боліла, як дивився на те всенародне горе. Бо як я залізничний уже маю квиток і ніяк не можу вирватися, то вони ніколи не виїдуть з дітьми, з жінками та речами. Вони кандидати гинути від голоду. Тільки подумати! Народ розбурхали, як те муравльсько, й люди, щоб рятуватися, їхали на станцію. Їх ловили й арештовували. Хто ловив той народ? Народня влада. Чому її ловили? Бо вони – народ – хотіли їхати залізницею, що якраз є на то, щоб нею народ їздив. А сама назва «Міністерство народного комісаріату шляхів сполучення» називалося. Яка іронія! Хижі звірі, щоб підкрастися до корів ближче, то вкочуються в коровячий гній, щоб пахнути коровами, й тоді нападають на тих корів і вбивають їх. Так і вони називають себе народними.

Пробував я, пробував, щоб якось виїхати, але ніяк не міг. Розбирав мене страх, що так мій і відпуск пролетить. Не пускають нашого брата, а самі їздять. Вирішив дочекатися ночі, забіг десь зі заду потяга на другу темну сторону, виліз на дах вагону, прив'язав себе до димаря вірвовкою і що буде. Перехрестився. Проказав: «Господи Боже, поможи й збережи». Так я їхав аж до світанку. І боявся, особливо й під мостами, й спати пробував, бо багато ночей не спав, та зубами дзвонив від холоду. Уже моя Україна. Уже поза Україною. Зліз, пробрався в вагон і радів, що, може, так пощастить допомогти мамі. Роїлися думки, що квиток маю, я їхав як собака на даху та мерз так, що тіло дрижало, ніби в лихоманці. Оце така відпустка! Ще вдома чув, що в Москві продають білий хліб. То була правда. В Москві все продавали. В Москві всього було досить, аби твої гроші. Найкраще купити хліба. Найперше. Довга біленька булка, ще й моїм очам не вірилося, бо вже роками такого хліба не бачив, а тепер маю в руках і можу їсти. З'їв одну булку й ще був голодний. Пішов до іншої крамниці та купив ще одну. Дуже хотілося поїсти щось вареного. Зустрів на вулиці залізничника в уніформі та запитав його: «Де тут можна купити суп чи борщ?»

¹ Місто Синельникове, районний центр і залізнична станція в Дніпропетровській області.

А він питає мене, чи я українець. Кажу, так.

То каже: «Я також українець. А квитка на потяг маєш?»

Кажу: «Маю».

Тоді каже: «Іди в залю. Там побачеш маленькі двері. То залізнична їдальня. Там купиш собі обід».

З'їв я другу булку з обідом, а вже потім розпитав подорожних, де ж той критий ринок, що я чув про нього ще вдома.

Розшукав я той базар. А там купуй що хочеш! Та тільки аби не попався, зумів заховати, бо все винюхають, що ти спекулюєш, та ще й діло. Купував я і замість радіти, в мене розболіла вся душа. Бо в нас, споконвічних хліборобів України, все відібрали даром, а тепер ми, ніби жебраки, змушені були їхати в їхній край і купувати все те наше забране за дуже високу чорну ціну. А чи привезу все те мамі? Чи, може, цей, це й тут загнобителі заберуть, як і минулого року в Лівнах забрали все в наших людей. Але купуючи, я натрапив на земляка. Він був головою їдальні там, де я працював. Він також щось купував. Ближче я його не знав, а тільки знав, що він завідував їдальнею. Підійшов до мене ближче й каже, він потребує моєї допомоги, що він дасть мені гроші й просить, щоб я купив п'ять кілограм масла для їдальні нашої. Так як я згадував, що бугая купували, а тепер бугая ті мають і заберуть, то вони вирішили масло привести, покласти під полицю там, де сидиш, як заберуть, пропало, як привезеш, то щастя. І так ми робили. Казав він: «Візьми це, не бійся!»

Так вже робили й вдавалося проскочити.

Ми ж, каже, залізничники.

Почув про коров'яче масло і пригадав за бугая. Потреба громадська, й я погодився. Треба помагати своїм, землякам. Дав він мені гроші, й ми пішли окремо докуповувати коров'ячого масла. Ми поспішали вертатися додому. Була якраз першотравнева парада в Москві. Все обвішили червоними гаслами про перемогу. Так вдалося влізти в потяг. І ми через вікно з вагону, ми чули й бачили, що летіли літаки в формації так, що зображували собою вигадане прізвище нового царя – Сталін. Не рахували ми, скільки то було потрібно літаків, щоб аж таке вигадати. Але найменше три, чотири десятки. В Україні люди не мали куска хліба, з голоду пухли й вмирили, а вони літаками виписували його ім'я. Таке коштовне, безглузде парадування. Вони святкували, а ми вмирили. Та їхнє видовище нагадало мені зовсім протилежне. Нагадало мені розпачливі зойки матерів і дітей в голодній Україні. Бо як я прив'язаний на дах вагону їхав на північ, то чув плач невільників з горя. На кожній станції, де зупинився потяг, голодні сміливці, мужчини й матері з підлітками, пробували чиплятися на буферах між вагонами потяга. Бо в двері їх ніхто не впускав. Але їх «народные охранители» немилосердно спихали та стягали додолу, навіть на ходу. Вони не мали жалю до плачу матерів і дітей. Так як і Москва сльозам не вірить. Ми понесли великі втрати. Мільйони душ похорону не мали. Ми ще й тепер по півстоліття не знаємо, де ж вони спочивають. На Україні розшукувати невільно, заборонено, бо ще на Україні, ще й досі не визнано, що той штучний голод існував взагалі. Вони кажуть, що ніякого голоду не було. Як довго так буде, ніхто не знає. На цьому, думаю... хіба ще щось

спитали більше? Я маю багато дещо пригадати. Найгірше, як я Вам казав, що мого тата заслали, а мама ховалася по чужих селах, і таке було село Петриківка, на лівому березі Дніпра, Дніпропетровської області. Село мало 5 тисяч населення. Було козацького походження і там було п'ятеро церков. І там наші ховалися. То я їм помагав. Ходив там. Автобуси не ходили, а треба було йти пішки 20 кілометрів. То я їхав до Кам'янського, а з Кам'янського сім кілометрів ішов до Дніпра, і то я мав на плечах ношу – то що там міг дістати харчі, щоб допомогти від голоду. А тоді перепливав Дніпро. А зимою то по льоду переходив, і 20 кілометрів треба було йти пішки. Весною 33-го року вже, то була пізня весна. Може, перед урожаєм десь за місяць чи два. Там я бачив масу трупів! Бо там низький беріг Дніпра, на 20 кілометрів розливається, як весною повинь. Тоді води несуть пісок і там возами їхати не можна. Доріг там не було. Тільки можна було пішки йти, й загроза вас до півколіна. То я там бачив багато трупів. І вже була пізня весна, як я нагадав, а люди лежали в кожухах, в зимовій одежі. Ті, що, як я згадував, що не витримали, а загинули. А я витримав, вижив я. Дякувати Богу. Але за одного чоловіка казали, що він мав хліб, і кликали його, а він казав, що то вигадка, що то хтось вигадав. А вони його тоді били. І він сказав, що мені з того не має, і його послали в район і там його побили. То був Антін. І як Антін не признався, що він має хліб, тоді його послали в Дніпропетровську в'язницю, і там його побили, й він не признався, і вони бачили, що він не має, і пустили його. Дали йому квиток і пустили додому. Але він так мізерно виглядав, що його на пасажирський потяг не пустили, бо думали, що він є *bum* (бродяга, бомж. – *Ред.*) або п'яний, морда побита, бо його дуже били. І він тоді знайшов когось на залізниці, що йому сказав: «Тебе в потяг не пустять, хоч і квиток є». То й в товар він поліз і в товарному знепритомнів, *lost conscious* (знепритомнів. – *Ред.*). Там приїхав десь, потяг став, і він нічого не знав. І ті, що сортують вагони, просвітили в середньому, бачуть, щось лежить. А то були з його села люди. Впізнали його. І тоді подзвонили до станції, до ті, що він найближче до них, і сказали голівному кондукторові забрати цього чоловіка й привезти, й там здати, й подзвонити до жінки, щоб його забрала. Ну то, ті залізники зробили все. На станції привезли, подзвонили до села. А в селі сказали, що на якогось ворога народу коней не дам привести. А він був найбідніший в селі. Тоді жінка знайшла другу сусідку якусь, десь знайшли маленький візок, такий, що діти бавилися, і поїхали до станції, і забрали його, й привезли по дощі мокрого. І він ще пожив пару годин. Посходилися родичі, діти, й помер. Дякую. То все.

Пит.: То все.

Від.: Хіба що ще питати.

Німці не знали, що ми святкуємо, але ми собі в церкві молебен мали, па-нахида. А в 53-му, в Торонті демонстрація була. Були доповідачі. Був Підгайний, був Приходько. Маса народу була. Я пригадую.

Пит.: Чи Ви могли б це за порядком сказати? Як то було в 43-му році?

Від.: Ну, в 43-му панахида була в церкві за всіх загинувших з голоду. То за німців. В 53-му, вже в Канаді.

Пит.: А те, що було в 43-му році. То без відома німців?

Від.: Німці не знали. Тільки звичайна служба й панахида. Може, як хтось і чув, але ніякої кари нам за те не було.

Пит.: Чи люди дуже переживали те?

Від.: Аякже. Ще тоді на свіжу пам'ять 10 років тільки. І то власне було вільно вже говорити. Ніхто не арештує. Якби десь там хіба на трибуні. Але як проти 42-го, 43-го року, то на водах ішли над Дніпром і з церкви й там зробили хрест на Дніпрі з льоду, пофарбували, поставили ялинку, алею ялинок. Гарно було. 50 тисяч людей було. Я сам бачив, на дахах сиділи люди, на деревах, на телефонних стовпах, щоб побачити, бо ніколи не бачив церковного походу. То за советів невільно було по вулицях ходити. А в 53-му вже в Торонті була демонстрація. І з хрестами, з хоругвами ішли, демонстрували. Так само в 63-му, 73-му й тепер-во в 83-му. То ми ходили. Було нас 10 тисяч. До парламенту сюди до Торонта.

Інтерв'ю SW09

Григорій Мороз, народився 18 лютого 1920 р. у селі Миколаївка на 360 дворів Буринського району Сумської області, син селянина, який мав 14 десятин землі і був пізніше розкуркулений. У селі була українська автокефальна церква, яку знищили податками наприкінці 1920-х рр., а священика заарештували. У 1931 р., коли сільську школу розширили до 7 класів, «вчителі... почали всовувати російську мову». Розкуркулення почалося в середині жовтня 1929 р. Конфіскації майна почалися 2-3 тижнями раніше, їх провадили уповноважені. Начальство сільради говорило російською. Шість сімей, у тому числі оповідачеву, розкуркулили у першу хвилю кампанії. Родині було оголошено бойкот як куркулям, дід побудував для сім'ї будку. Їх заарештували і тримали в Конотопі, пізніше дали роботу в радгоспі, де людям платили і годували. У 1931 р. під час кампанії шкурзаготівлі позабивали майже всіх котів і собак. Сильне враження на оповідача справив закон від 7 серпня 1932 р. про соціалістичну власність. У перші місяці 1933 р. люди ще мали щось їсти, щось лишалося на городах, пізніше їли макуху. Коли закінчилася й вона, люди почали пухнути з голоду. Оповідач не може оцінити смертність від голоду, бо радгоспникам забороняли підтримувати тісні контакти з колгоспниками, але він перераховує тих померлих, яких знав. Інтерв'ю містить живий, детальний опис активістів, тактики заганняння людей у колгоспи, ревізій та інших руйнівних заходів, характерних для українського сільського життя того періоду.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я та прізвище.

Відповідь: Я пишуся Григорій Мороз.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: Я народився 18 лютого 1920 року.

Пит.: В якій місцевості Ви народилися?

Від.: Народився я в селі Миколаївка¹ Буринського району, тодішнього часу Чернігівської області, а в 1936 році стала Сумська область.

Пит.: А скільки землі було в Вашого батька?

Від.: У нашого батька було 14 десятин землі.

Пит.: А скільки було в Вас у родині братів і сестер?

Від.: В нашій родині було двоє осіб старшого віку, двоє працюючих і двоє дітей.

Пит.: Як Вам жилося при непові?

Від.: При непові було що їсти, було всього цього хватало, за те нема що говорити.

Пит.: А чи Ваш батько або хто-небудь із Вашої родини брав участь у революції по одній або по другій стороні?

Від.: Напевно ніде, ні там, ні там.

Пит.: Я хочу задати декілька питань про життя в 20-х роках, як людям жилося, як розвивалося. Наприклад, що Ви могли б розказати про церкву вашу?

Від.: Отже, щодо церкви, то в нас церква була українська автокефальна православна церква. Із яких вона вже років існувала та церква, не на-

¹ Чернігівська область була утворена у 1932 р., Сумська – у 1939 р. Село Миколаївка і нині знаходиться у складі Буринського району Сумської області.

зову церкву, то я навіть не знаю, то вже довгі роки. У 1929 році, коли почали розкуркулювати людей, а особливо в 30-му році весною по новому році, почали накладати податок на церкву так само, як на інших, із умовою, якщо податок не заплатиться, церква буде закрита. Отже, церковна рада виплачувала згідно присланої квитанції, але як вони одну виплатять, другу присилають так за тиждень, чи щось. І то йшло, поки в церковній касі гроші були. Гроші скінчилися, тоді жінки стали між собою збиратися і зібрали гроші. Натихо. Але то вийшло таки пару разів, бо побачили, що тому кінця-краю не буде, перестали платити – церкву замкнули, а священика заарештували, забрали в район.

Пит.: І вже ні. То що, він не повернувся?

Від.: Ні, ні! Ні, не повернувся. Пізніше десь у 31-му році вже й його родину всю забрали, а куди повезли – не знаю.

Пит.: І так то церкву в Вашому селі?

Від.: Ні, ні, ні, церкву тоді переробили на зерносховище в колгоспі Ворошилова.

Пит.: Чи була школа в Вашому селі?

Від.: Так, у нашому селі була народня школа – це чотири класи. Мова преподавалася на українським, лекції були на українській мові. Які предмети були, я вже й сам не знаю.

Пит.: А вчителі були українці?

Від.: Українці. Були всі українці.

Пит.: Місцеві чи приїжджі?

Від.: Місцеві. Були місцеві вчителі, а вже в 1931 році весною відкрили неповну середню школу – сім класів. Тоді вже вчителі понаїжджали, й тоді вже ввелася не повністю російська мова, але вже почали всовувати російську мову.

Пит.: Чи російська мова давалася легко учням?

Від.: Ні, й дуже нелегко. Її навіть майже й на дворі не вживали, майже не вживали, але вже пізніше тоді, пізніше російська мова стала українську перемагати.

Пит.: Навіть в селі?

Від.: *Yeah*, навіть в селі. То вже більше довір'я було до цих осіб.

Пит.: Чи в Вашому селі люди читали газети, журнали, чи виписували їх?

Від.: *Yeah*, отже до 1930 року, я думаю, газет більше не було, як дві на ціле село. Отже, це в сільраду приходила, можливо, що вона до школи приходила, і пошта була. Оце три особи були, що приходила газета. Але в 30-х роках негайно повели наступ на підписку газет так, що тоді вже стало багато читати.

Пит.: А я забулася Вас запитати, чи хто-небудь із Ваших вчителів був переслідований або репресований за советів?

Від.: Отже, при мені ні, бо в 1934 році весною я вже виїхав з свого села.

Пит.: Чи Ви могли би описати партійний апарат у Вашому селі?

Від.: Партійний апарат, я вже за це думав. Отже, в нашому селі голова колгоспу, як я і пам'ятаю, ніколи не був українець, а був завжди присланий. А в 1929 році був присланий ще до того додатково, так би сказати, уповноважений. Так він у нас звався «уповноважений», я за 10-тисячників навіть і не чув цього, але то вони говорять. Отже, й він тоді, цей уповноважений, звичайно, з сільрадою, зробили з цих членів комітету

незаможних селян актив великий, отже, й цим вели розкуркулення. Перше пішло розкулачення.

Отже, по-перше, я походжу з родини розкуркулених. Нас у 1929 році, здається, десь на початку жовтня або в середині жовтня прийшли розкуркулити. Але перед тим можу додати, що десь дві неділі перед тим, не більше, як три, ранком ми встали, то вже не помітили дома батька й батькового брата. А нам ніхто не казав, баба там, дід, нема, то десь поїхали. І після того десь дві неділі, чи що, прийшли, так би сказати сьогодні, нашого сусіда розкуркулили, на прізвище Назар Пасько. І я там також був і дивився, випадково, діти... Дітей ніхто не відганяв. *Yeah*, отже, я бачив так: де вони були ці господарі – ніхто не показував, але все в хаті барахло, так би сказати, повиносили й все поскладали так на столі. Там таких, може, два стопи було, чи стільки. Всю одягу, полотно, там ті речі, Ви тих не знаєте, бо тоді не було цього. Робили самі полотно й тому подібне. Був гурт людей, яких 30 осіб, чоловіки й жінки. Оце ті активісти, оце вони були. І тоді цей уповноважений бере річ там якусь і каже: «Товарищи, вот это коштует 50 копеек. Кто больше?»

І той йому дає так, може, де шістдесят дати, ну, а тоді соромились, мови нема, соромилися: «Та бери! Та бери!»

І ото так розбіралися. Господарка вся переходила автоматично під колгосп, то як власність їхня. Це я там бачив. Десь два дні пізніше прийшли й до нас. Такий же самий гурт людей. Ми були в хаті, дід, баба, я і брат. До хати зайшов уповноважений, і з ним було, може, двоє чи троє осіб, активісти це. Нам зразу попередили, що все наше господарство конфіскується, і ми до нього не маєм права ніякого. Тоді завели нас у другу хату, щоб у вікна не видно, а все, що було, ми тільки так, як стояли одіті, так і залишилися. Все, що було, повиносили на двір, і от так само вони там продавали. Отже, але різниця була в тому, що в нашому дворі зразу ж почали колгосп заводити, то нас і з хати вигнали. Дід зробив під грушею з соломи будку, й ото ми там учотирьох помістилися в тій будці, але за тиждень ще нашого діда заарештували й відправили в ДОК в Конотоп – це в'язниця так звалася тоді. Я навіть думав, то й не знаю, як його розшифрувати: ДОК. І там його посадили. Ми були в цій будці. Нам навіть було невільно воду брати, то бойкот був, а треба було вночі піти й набрати води, щоб на день було, щоб ніхто не бачив. Жили ми в тій будці, поки пішли дощі й зимно стало, холодні дощі. То наша рідна тітка, дідова донька, пішла в сільраду й виплакала дозвіл, щоб нас забрати до себе до хати. Йї дозволили, ото ми туди й перейшли. Там побули, там у лютому місяці – маслянка, так і зовуть її – як би то десь, напевно, в половині, нам повідомили, щоб ми приготувалися на транспорт на висяку. І ми були готові, люди прийшли проважати нас, але транспорт який йшов, може, 100 метрів від тієї хати, ми це побачили, пішов прямо на район, до нас не заїхав. Так ми і залишилися. Перезимували там. Тоді та сама дочка, в 31-му році, пішла і виплакала знов дозвіл, що нам дозволили землянку викопати. Колгосп уже з наших, забрали все з наших господарств, і колгосп уже на вигоні збудували, й то нам дозволили там викопати землянку, й то ми там викопали, дід викопав, і в землі половина, половина нагорі, й то ми там сиділи в тій землянці. І що там ще?

Пит.: Це тут багато питань щодо того, що Ви розповіли. Значить, на вас наклали бойкот?

Від.: *Yeah*, бойкот – то на кожного наклали бойкот. Це означало: не мав ніхто права говорити з цими людьми, нічого помагати не мав, чи там хліба дати, чи що, бо то ж усе позабирали й воду забороняли брати, купити в склепі не мав права, туди піти, нічого. Оце бойкот так називався.

Пит.: І сусіди дотримувалися бойкоту, чи не мали як?

Від.: Ні! Допомогали. Я сам бачив, як одного разу й ще менша від мене тоді та дівчина-сусідка з бур'янів молока принесла й то й хлібину. То я бачив. Так вони помагали, але так, щоб ніхто нічого не знав. Бо, наприклад, як уже я без них став, батько й брат його, вони втекли фактично, бо їм навіть і справки виробили на чорно, та щоб ніхто не знав, виробили справки, відкіля він і який стан, значить, були середняки, кулаки й бідняки – і з тими справками вони поїхали і так працювали. А як вони не виїхали тільки тоді два тижні, а щоб прийшли розкуркулювати, то їх зразу б з місця заарештували б і позабирали б нас, і тоді ми були б на Соловках.

Пит.: Але Ви казали, що голова сільради завжди був чужий.

Від.: Чужий? От, з району прислався.

Пит.: І уповноважений чужий.

Від.: *Yeah!*

Пит.: Але ким вони були по національності?

Від.: Оце й як, оце не можу сказати. Отже, говорили вони російською мовою, але чи вони були росіяни, то тяжко говорити, бо там і латиши були, там і жиди були, всі були, заходили.

Пит.: А ці, значить, з району прийшли?

Від.: *Yeah*, з району вони, так, так, так.

Пит.: А уповноважений також з району?

Від.: Він з району присланий, але відкіля він, то не знати. Так само й того голову від району присилають, але звідки він, то тяжко знати.

Пит.: А скільки в вас було господарств куркульських?

Від.: Отже ж, здається, шість. Чотирьох я навіть знаю прізвища. Це: Назар Пасько, мій дід Ілля Мороз, тепер – Роман Бойко, Іван Колот і двох я не пригадую. Знаю, але не знаю прізвище. Шість було.

Пит.: А хто з них спасся, значить? Хто з них загинув, значить?

Від.: Отже, Бойко був висланий на Сибір з родиною, то він лише сам повернувся відтіля. Я не знаю, скільки їх було, але лише один був цілий, повернувся. Цей Назар Пасько, я не знаю, де він подівся. Теж його арештували й вивезли, чи він десь виїхав, не знаю. Так само й за тих інших, бо я тоді був дуже молодий.

Пит.: Чи Ви приблизно пам'ятаєте, яка частина Вашого села підтримували радянську владу?

Від.: Отже, знаєте, я там читав, я то маю там цей запитник, він не є відповідальний запитник. Отже, фактично ніхто її не підтримував ту владу. Отже, я думаю, що обдурено лише те, коли Ленін розголосив: «Земля селянам, а фабрики й заводи робітникам!» Український народ, я можу говорити в цілому, був завжди принижений, отже, принижений в чому? Окупація росіян була, як царська, так і комуністична – це

нема різниці, лише різниця була в тому, що за царів їх арештовували, може, одного там десь, двох, ну а при советах тоді вже мільйонами брали так їх ночами, і ніхто не питав де. Оце різниця була. Але, щоб хвалили царський уряд, я такого взагалі не чув, щоб хтось хвалив. Казали, що їсти було що, але що? Хліб був, ну й до хліба щось було. Поза тим нічого не було там такого. Так що хвалити не було що, а при советах уже й хліба того не стало. Тепер, щодо хвальби, то тільки оці члени комнезаму могли хвалити. Поза тим, що там хвалили люди, але примусово, от так би сказати, як примусово, наприклад, як ви мусите щось говорити, ви там мусите хвалити й споминати й того чорта, й другого чорта, й що отак говорять, отак треба робити, але то все було фальшиве. Система!

Пит.: Не було таких, що совісно підтримували, не за страх, радянську владу?

Від.: *Yeah*, за страх підтримували переважно всі, навіть я б сказав, що й комуністи. Мені приходилося з комуністами робити й на Кавказі, у том, або іншим я ще додам, у нашому радгоспі, який існував від нашого села лише два кілометра, там був на прізвище Іван Самойленко. Це його прізвище мені залишилося ось воно назавжди в тому, він був, так би сказати, директор радгоспу. Отже, голівна особа в радгоспі. То він – розкулачення його застало, він ще був у радгоспі – і тоді, як його відтіля перевозили, бо довго не тримали, в якийсь інший радгосп, то він оціх куркулів так і тягав із собою. Вони помагали. Навіть говорив мій батько, що в нього портрет, а під портретом ікона була навіть у цього Самойленка, а він був партійний. Отже, таких було, таких було більше людей.

Пит.: То люди говорять, що в радгоспах багато було розкуркулених?

Від.: *Ja!* Багато. *Ja!*

Пит.: І в тому числі Ваша родина попала?

Від.: *Ja!* І чи був такий закон, чи не було, я не знаю, але в нашому селі в 32-му, 33-му році було ще одноосібників крім куркулів – одноосібники – це ті, які не йшли в колгосп, – понад 30 осіб господарів, то в 33-му році автоматично то пішов до радгоспу із цих людей – вони їх приймали до роботи. Видно, що то такий незнаний закон давався. Колгоспників не приймали. Колгоспники вже мусили робити в селі, в тому, в колгоспі. Через те в нашому селі, я б сказав, що я навіть не знаю ні однієї особи з «індусів», оцих і куркулів, щоб одна особа померла з голоду, бо в радгоспі, й я працював вже тоді в 33-му році, кожному давали 800 грам кукурудзяного хліба, й варили два чи три рази – не пригадую – але два рази певних якусь там зупу, яка б вона не була, але все-таки давали їсти, ні одна особа там не вмерла. Це є факт. Директором тоді радгоспу був, прізвища я тепер не пригадую, але він естонець сам. Він і його жінка були партійні. Одного разу, я знаю, в 33-му році тоді весною, як один із нашого села прийшов до праці, то йшло людеї сила, чужих, але куди ж вони будуть приходити, приходити – ті людей, що працюють, то зразу пішли на праці, а ті додому йшли. І один був упав, то жінка директора принесла молока, дала йому стакан молока випити і ще, може, що, не знаю, і його підняли і він ще пішов додому. Але тією осінню ще навіть і зимно не було, прийшла велика чистка, і вони попали обоє – і він, і жінка, що

їм було, не знаю, а з партії їх вигнали, а цих, що виганяли з партії, то напевно ж постріляли.

Пит.: А чи Вам відомо, що сталося з Самійленком?

Від.: Ні!

Пит.: Нічого не знаєте?

Від.: Знаю від свого батька, де він їздив, так він і тягав оцих людей зі собою.

Пит.: А як велася праця в радгоспі, значить це розкуркулені, це такий елемент енергійний, працьовитий?

Від.: Працьовитий, *Ja!* То вони знали, й оцей Самійленко, він же знав, що це надзвичайно працьовиті люди.

Пит.: Значить, радгосп був успішний під оглядом економічним?

Від.: *Ja!* Там не було ніякого такого огляду, чи чогось, ішло дуже добре, умови були. Навіть у 33-му році посіяв у свій час усе.

Пит.: Може, тепер вже перейдемо до голоду самого. Чи Ви могли б описати обставини, серед яких почався голод?

Від.: Отже, як я вже згадував про колективізацію, почалася вона уже восени, але повним тиском пішла вона також уже в 30-му році. Добровільно уписалися лише ці активісти, які були, учителі там, може, які були, що належали, робити і так не будуть там, ну й деякі такі господарі, що були трошки зажиточні, то з страху, щоб їх не розкуркулили.

Пит.: То був тільки спосіб спастися?

Від.: *Ja!* Решта не йшла до колгоспу, так розповідати, що то вони наклали цим «індусам», які не йшли до колгоспу вже в 30-му році, землю давали десь де найгірше й найдалше, а цю біля села землю всю відрізали для колгоспу. Тепер оцим «індусам» заставляли робити, щоб вони за такий-то час, наприклад за тиждень, зорали, й приготували, й посіяли таку-то культуру. То вони самі давали розпорядження. Господар нічого не мав до того спільного. Тепер, як господар працює день, приїжджає додому. Він тільки приїхав, а вже на нього дівчак там якийсь-то чекає і говорить, що розпишися, ти маєш прийти в сільраду, викликають. Ну, ото він скоренько, там щось хватив, не вхватав, пішов туди. І це так не його тільки одного, то їх багато, й там ото збирається десяток, чи, може, два десятки й їх бувало, що по цілій ночі. Готова заява на кожного написана, і ото підпиши. Його тільки, щоб він підписав заяву, й тоді він готовий, іди куди хочеш, то їх не обходить. Отже, люди не хотіли. Винятки були, отже, хто вже із нервів з тих вихлапався до того, але не міг, то тоді вже й заяву підпише та й піде, аби спокій мати. Інші цього не робили. Отже, їх ніч потримують, на ранок іди й до праці. Маєш зробити, бо за те судитимуть, за те немає ніяких розговорів. І так їх тримали. Були навіть такі випадки, що приймали фізичні сили. Це наш сусід один Федот Каблучка. Тодішнім часом він мав, може, 22, 25 років. Так, був жонатий, і його швагер – його сестра була замужем – то їх отак покликали, трошки посували, били так, але не дуже так, а тоді замкнули в шкільний підвал – біля школи такий погреб був, підвал – і, може, кожну годину ходять у двері й стукають: ну що, ви вже надумали підписати заяву? Як надумали, ходіть і ідіть додому.

І так вони до самого рання тримали. Отже, таких випадків було багато. Другий випадок був надзвичайно тяжкий. Це одного разу такий табун, може, з десяти осіб, чи скільки там ішло, до Сергія Мороза. Я ту родину знаю всю і навіть подвір'я їхнє. Коли побачили в вікно, що йдуть до них, чоловік узяв пішов, як ніби запитують, ну то вони повернуться та й підуть. А вони заходять, питають, де він є. Нема десь. А де він є? Ну жінка сказала: в хліві.

Він бачив – вони йдуть. Він тоді пішов до сіна там нагорі. І несе, а вони якраз двері відкрили – він із сіном. І один активіст – українець, прізвище Петро написано, взяв дробовик і зразу його вистрілив. І попав. Той упав, а вони повернулися і Дубовик – прізвище – і пішли. Жінка покликала там ще когось з сусідів, унесли його в хату. Він полежав щось три чи чотири дні й помер. Отже, ніякої лікарської допомоги не було. Залишив ото жінку й четверо дітей. Оце так і є. Але таких випадків було – не смертельних, але фізичні сили приймали й заставляли до колгоспу, щоб сказати, що добровільно йшли, навіть я не знаю, чи 10 відсотків могло б піти. Так проходила колективізація.

Ну, можу сказати, що колгоспу в 30-му році, хто пішов у колгосп, було дуже добре, бо посіяли озимину куркулі, вони так допустили, щоб посів пройшов, тоді розкуркулили. То цю землю забрали в колгосп, і для колгоспу воно було. Тепер вони поробили їм податок, бо дуже малий був у 30-му році, зовсім малий. Так що вони дістали хліба, навіть говорили, що бачиш, як куркулі живуть. Це ж золото є, а не щонебудь. Але це тільки перший рік було. У 31-му році вже їм давали грамати, а в 32-му то взагалі вже полови там з висівками такими. Ну оце ж що я міг.

Пит.: А чи хтось із Ваших залишився осібняком?

Від.: Осібняком? Багато.

Пит.: Багато?

Від.: *Ja*, багато. 33-й рік як пройшов, то вже нікого в колгоспі не заставляли. То й ішли. Але він працю мусив шукати. Земля вся пішла в колгосп вже. У 33-му році вже вся земля була для колгоспу. А хто не вступив в колгосп, то мусив працювати в радгоспі, або дістане справку й їхати, куди він хоче. Колгоспник на те не мав права.

Пит.: Може, тепер перейдемо до самого голоду? Ви за церкву говорили з самого початку, то вже кінчилося. Хіба, що маєте щось сказати?

Від.: Отже, перша стадія для підготовки до голоду – це було те, щоб знищити. – в 31-му році вийшов такий закон, що заставляв такий податок накладати на село: смушки котячі і собакі. Отже, так що в 31-му році майже знищили всіх котів і собак. Або їх хапали так начорно, або просто продавали їх шкірки.

Пит.: Ви думаєте, що це робили з думкою, щоб..?

Від.: *Ja!* Як виходе, то воно мусе бути так. Вони підготовляли, щоб жодних тварин уже не було. Тепер друге, в літі в 1932 році появилосся, так би сказати, антилюдні постанови про заборону, після збору урожаю, збирання колосків на колгоспному полі. За такий «злочин» була визначена кара десятирічного в'язнення. Це вже було свідоцтвом того, що так званий робітничо-селянський уряд пляново веде підготовку до знищення селян. Але цей факт показався вищий тим, що під час

молотьби в колгоспах все зерно відправлялося до елеваторів, а колгоспників залишали без нічого, не давали. Не краща доля припала й на одноосібників. Селяни почали думати про чорний день, але кремлівські верховоди в Москві це все передбачали, тому вишколили так званих тисячників і розіслали по українських селах з призначенням повновладдя на місцях. Ці тисячники, прибувши до села, негайно творили бригади актив з українських яничарів, що склалися з учителів сільської школи та членів комітету незаможних селян. Учителі сільської школи організовано водили своїх учнів по селу та примушували їх вписувати на стінах хат різні пропагандивні гасла та карикатури для підкуркульників села. Активісти на чолі з 10-тисячником, озброєні залізними палицями та іншими винаходами, від яких не можна спаситися, так сильно обдовбували своїми палицями всі городи, по хлівах і хатах, а після почали довбати коміни та печі та розкривати стріхи в хатах. А ще пізніше вишукували по полях. І тут мушу підкреслити, що нещасливий був той, в кого було знайдено мішок чи два зерна. Наприклад, у Сергія Колота було знайдено два мішки зерна. За таку «провину», з наказу управи села, було skonфісковане все його майно включно з хатою, а самого господаря і його батька арештували й відправили в район, а там винесли їм вирок по 10 років далеких таборів. Так по них і слід пропав. Подібна доля припала й на тих господарів, що мали ще своє приватне землевласництво, бо на них був наложений непосильний хлібоподаток для держави. Для таких господарів відбувалися так звані виїзні суди. Наприклад, на призначений день приїздив якийсь уповноважений з району в ролі судді. До того приміщення силою зігнали всіх селян. З них вибирали двох засідателів суду, які не лише не розумілися в юридичних справах, а навіть були зовсім малограмотними. На одному з таких судів був присутнім і я. Тоді судили трьох господарів за невиконання хлібопоставки для держави. Всіх трьох господарів було покарано по п'ять років примусової праці в Сибірі. З цих господарів я знав лише одного, але з певних причин не можу подати прізвища. Настуним «грішником» до великого покарання був Давид Гребінник. Його родина складалася з дев'яти осіб, а саме батька й матері та семеро дітей. Не маючи належних запасів до прожиття, він як батько семерьох дітей пішов назбирати після уборки урожаю колосків на колгоспному полі. Там його спіймала охорона, й згідно ухвали президії Верховної Ради СРСР покарали на 10 років примусової праці. Що Ви хотіли?

Пит.: Чи Ви б могли розповісти детальніше про це, як велася ця ціла комедія з карикатурами й з цькуванням підкуркульників і так далі?

Від.: О-о-о! І отже, це вже справа школи була. Наприклад, хоч, звичайно, вчителі це не робили на власну руку, то тут нема що й думати, отже, їм був наказ такий. От такого-то дня, наприклад, при такій погоді, як оце зараз є, оголошують, що всі ті торби свої шкільні залишаються на місці під партами – то звалася парта – а ми йдемо по селу. І підводять, у них список є такий, до кожного «індуса», й наказують – вони вже мають, шкільники, в руках крейду там, різні такі приладдя, і ото заходять до хати одні й кажуть, що поставку хліба вивозили, а інші рисують, що попало на дверях. Пишуть, хто що надумав. Так і було по домах. І ото

по всіх тих. Один учитель веде туди, на той хутір, другий на той хутір. По всьому селу ходили. Це такі подробиці, повторялися вони декілька разів.

Пит.: І то, значить, сусідські діти?

Від.: Так! І навіть їхні діти ідуть.

Пит.: А чи Ви могли б ще дещо розказати про цей суд, що був?

Від.: Отже, таких судів було більше. Я тільки був на одному, бо це мені не відноситься. Я хлопець був тоді, взагалі мені непотрібно було, але тоді з цілої згоняли тих колгоспників, переважно колгоспників і «індусів», які були там у селі, то їх зганяли. Отже, фактично вони робили так: от накладуть на вас зерно, наприклад, 10 центнерів, це приклад говорю такий. Ви сьогодні заплатили. Вам день чи два пізніше знову присилають, теж невеликий. Ще присилають і так без кінця, коли вже в вас нема нічого. То деяких, оцих, що засудили, то в них конфіскували. Приходили і продавали їхню хату навіть та їхні речі за невиплату цього податку.

Пит.: То Ви казали, що судді бували навіть малограмотні?

Від.: *Ja!* Засідателі!

Пит.: Це з активістів чи посторонні?

Від.: З активістів. То активісти були.

Пит.: А хто тим всім керував? Ці ж самі?

Від.: На суді це вже один приїжджий, цей суддя, чи хто він такий? Я думаю, суддя там з параграфів знав, що за те давати, й більш нема нічого. А ті хлопці сиділи, вони взагалі того нічого не знали. Але там хоч би й знали, то не можна нічого говорити.

Пит.: Можна далі?

Від.: Так це початок голоду?

Пит.: Так.

Від.: От, початок голоду 1933 року став притискати людей не лише своїм природнім холодом, але й недостатнім харчуванням. Перші місяці харчувалися переважно городиною. Пізніше макухами, якщо вони в кого були. А ще пізніше ввели в свій денний *ration* гречану полову. Від такої калорійності люди почали пухнути, а з часом і вмирати. Перші випадки голодової смерті якимось привернули до себе співчутливу увагу села. Але то було лише тимчасово, бо мерців у селі з кожним днем збільшувалося. З початком весняних робіт було покликано одноосібників на працю в радгосп, який був лише два кілометра від нашого села. Тому голод у нас припав виключно на колгоспників. Скільки було померлих у нашому селі, я сказати не можу, бо мій вік тодішнього часу на таке не дозволяв на те, крім того, я кожного дня працював у радгоспі, дістаючи пайку кукурудзяного хліба й сяку-таку баланду. Одначе я можу сказати про наших близьких сусідів, як-от Холодюка. Їх родина складалася з п'яти осіб. Перший помер 18-літній син Павло. Його поховали на городі під вишнею з тим, щоб провідувати його могилу. Але за короткий час померли батько, мати і другий син. Таких сусідів було більше. Тому з десяти дворів, що я їх знав, вимерло щонайменше 20 осіб, а поскільки наше село рахувалося 360 дворів, то всіх треба помножити на якихось 36, що загальна кількість дорівнює приблизно 720 осіб. Правда, з часом почали варити в колгоспі якусь баланду й тим

стримали дальшу смертність від голоду. Але поскільки наше село стояло на однаковій віддалі, як від району Уринь, так і від району Терни, то цим битим шляхом ішли, вірніше не йшли, а повзли, як людоподібні істоти. Одні з них тонкі та високі, а інші такі опухлі, що ї очей не було видно. Їх шкіра на ногах тріскала, а з-під шкіри виступала якась рідина. Там, де їх заставала ніч, там вони й спочивали, прямо під відкритим небом. А ранком вони вставали й ішли далі, а інші засипали вічним сном. Для цього було призначено вправою села підборну бригаду з призначеним участком для збирання мерців, яких звозили до загальної ями. Скільки таких людей померло, сказати не можу, але можна сміло ствердити, що в 1 тисячу не вбереш. До цього загального голодомору українського села ще треба додати мордерства, що були виконані з рук активістів. Наприклад, одного весняного дня ішла група активістів. Вони зустріли молодого парубка на прізвище Данило Мороз. Вони спитали його, чому він не працює, а він ледве на ногах стояв. Тоді Петро Дубовик вистрелив з дробовика й забив його. Інший випадок ще трагічніший. Одного недільного ранку двоє молодих хлопців на прізвище Іван Заяць та Іван Колот шукали в ставку риби, чи, може, й жаб. Їх забрали до сільради, там тяжко побили, а після вивели яких 200 метрів на вигон, зав'язали їм руки назад, зав'язали рот і ніс, щоб вони не могли дихати. Так вони там і подушилися. Цих двох мерців також я бачив. З великою прикрістю споминаю про випадок двох братів. Це були Петро і Семен Орел. Цим двом хлопцям судилося дожити майже до самих жнив. Але одного дня вони крадькома залізли в колгоспне жито, там нарвали колосків і їли так довго, поки не відчували задоволення. Але часом вони відчували собі болі в животі, а пізніше почали несамовито кричати, але жодньої лікарської допомоги не було, так вони в полі й згинули, бо їх кишки не витримали й полопалися.

Пит.: Ще маю кілька питань до цього. Є таке питання: хто перше вмирав? Чи це мужчини чи жінки, чи старші чи молоді, чи багатші чи бідніші?

Від.: Отже, між іншим, і це мене також дивувало, чомусь хлопці, молоді хлопці. І старші люди вмирали. Це я можу сказати, як я прочитав уже тут, що Павло Холод помер. Це сусід якраз наш. То йому було тоді не більш як 18, 19 років. Він найперше помер. А тоді батько, а тоді мати, й тоді їхній ще син. Так само в другій родині, я знаю, що їх було шість дівчат і один хлопець. То першим хлопець помер, мого віку, той помер, а тоді дівчата. Лише одна залишилася, всі померли. Але так чув від багатьох, що мужчини йшли перші.

Пит.: Хіба тому, що більші потреби мали. Чи бували випадки, що активісти голодували?

Від.: Ні, тут у нас не було, але їм теж не було тоді, бо їх обманювали, їм обіцяли, що будуть на картки хліб давати, кожному однаково, але того нічого не вийшло.

Пит.: То відомо, що Ви жили недалеко білоруського-російського кордону, чи Вам у той час було відомо про положення в Росії і Білорусії?

Від.: В Росії, як дехто туди проїздив, бо багато наших людей їздило міняти, возили там деякі речі, вишивки там, чи що, хто то таке мав, то вони їздили туди, й кому вдавалося проїхати, бо фактично, як ніби була заборона, отже, їхати в Росію, але добиралися до самої Москви. Там

набирали продуктів, і кому вдалося довести назад, привозили додому. Ті продукти відтіля везли. Отже, в Росії, вірніше, як мені пришилося вже в 36-му, 39-му бути з росіянами, то вони також казали, Вороніжська область, що в їх їсти бракувало. Голоду не було, але їсти бракувало. Але їм що було? Їм давали пашпорти й вони, може, чи справки такі, і вони могли їхати, куди вони хочуть, шукати праці й жити.

Пит.: А селян українських?

Від.: Наших селян нікуди не випускали. Нікуди.

Пит.: Чи в вас було лісу багато? Чи то далі?

Від.: Яких 20 кілометрів від нас ліс був.

Пит.: Я чула, що на Чернігівщині люди спасалися чимсь...

Від.: Липовою корою, чи щось там таке?

Пит.: Так. Чи в вас так також було?

Від.: У нас не було. У нас гречана полова була голівним предметом, тобто харчування. Ну й треба сказати, що велику допомогу торгсини зробили. У Сумах найближчий був до нас. Отже, хто мав якесь золото, персні, чи там якісь речі такі, то їх тоді били на куски так, щоб воно не було помітне, й туди несли й міняли. Це теж допомогло.

Пит.: То Ви самі згадували про це, що Ваша родина опинилася в радгоспі.

А чи хто-небудь з Вашого села тікав на Донбас?

Від.: З нашого села – ні.

Пит.: З інших областей?

Від.: *Ja!* Ті, що близько. Так, Дніпропетровське, так туди, то їм близько було. Навіть з Харківської то вже деякі тікали. Наші ні. Наші нікуди не тікали.

Пит.: Чи можна далі? Так, то в мене є ще кілька питань. Наприклад: як довго тривало, поки Ваше село віджило після голодівки?

Від.: Ох, то було просто страшне для всіх. Отже, я, наприклад, хоч і діставав пайок там і такий, як є в радгоспі, але все одно то були напівголодні, ото то й лягаєш, їсти хочеш, і встаєш, а особливо молоді люди, то їсти потребують далеко більше. То коли тітка там спекла вже тих пампушок таких, перепічки в нас казали, то вже й хто і зна що, тепер такого хліба немає, то навіть і говорили, що ну якби оце такий хліб був, то-то вже люди ніколи не вмерли б. *Ja*, відживлялися довго. Отже, бо що означити в 29-му році, хоч я тоді ще був малий, але вже дивишся так по вулицях, дивишся ті хатки маленькі, хоч вони, дивитися на них – вони неподібні до наших оцих будинків, але вони чисті були, під хатою побілене все. Від кожних три, чотири хат збиралися молодята, співали, веселилися. То було просто хто і зна, як було! А уже, як почали розкуркулювати, 30-й рік, розстрелювати, ці церкви зліквідували, й так одне за другим люди гинули. Арештують і так далі. Все впало. А 32-й рік, коли стали ото хліб увесь забирати, а ці з палицями шукати й навіть забирати в хаті в стріху. 100 грам найдуть, 200 грам найдуть кукурудзи, пшенички, кукурудзи не було, пшеничка така є, то сама та кукурудза. Те забирали. Отже, брали, що попало. Особливо такі були ці активісти, що навіть жінки, які були між ними – то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненарошне. Перекине, щоб те вилилося, і тоді:

– Ну, чим ти живеш?

– Нема нічого.

- Де твое?
- Нема нічого.
- Ну, чим ти живеш?
- Ну та як, та живу.
- Чого ж ти не здох?

Просте питання: «Чому ти не здох?»

Пит.: То, значить, сусіди хотіли смерти сусідами, чи що?

Від.: Ні! От ходять люди й тягнуть. Отже, активістів, що їм оці 10-тисячники робили. Наприклад, як хто десь знайде якусь ямку зі зерном, два пуди, чи там 10 пудів – незалежно – то його тоді саджають на покуті, як якогось короля, ото в честь його цілу ніч п'ють. В їх все було, їжа була, пиття було, але це не так довго було, до весни, бо, наприклад, у нас голівних цих два я знаю. Один Федір Ткаченко, а другий Андрій, прізвище я забув, хоч і якраз мій сусід також, але забув. Оце були найгірші. Вони, як бички, так і ходили по хатах. Хочеш чи не хочеш, він приходе, йому мусиш відкрити, скрізь буде лазити, шукати, і то коли в 33-му році весною вже їм не було що шукати нікуди, то цим двом дали дозвіл у радгоспі працювати.

Пит.: А хто їм справляв такі бенкети?

Від.: Оце ті. Вони разом. У них була горілка. Вони гнали. Якщо не було, то з буряків гнали. То в них все було. Отже, влада – тоді говорили – на містах. Отже, що вони хотіли, то й робили. То ж врахуйте це, наприклад, у нас був вітряк – це вітряна мельниця, що крила мала, круте вітер. Був рублений, майже новий цілком. Його продали, як розкулачили, за 35 рублів, і спалили. Тепер у тому в 32-му році вже почали, закрили, мельниць нема, отже, а щоб повезти на водяну мельницю, державну, ви мусите взяти справку в сільраді, а сільрада вас запитає: «Де ви маєте? Де ви взяли хліб? У вас не було. Де ви маєте?»

От люди почали робити тертушки різні. Були такі, що з каменів з маленьких робили, але це випадки малі. Переважно були так колокотяг на цей рука, що тут тонша, а тут іде ширша. Тоді обводили бляхою такою, бляха, знаєте, з заліза, і забивали цв'яхом дірки, а другу, що на вивороті є, що тим колючим наверх, а тоді кожух такий самий не намірили, й ото треба курити його, може, 5, може, 10 разів пересіваєте, й воно нічого, муки ж там не може 10 разів пересіваєте, і воно нічого, муки ж там не може бути, бо воно дере. Ото так їли. Бувало так, що зерно в кого є, то зерно варили. Отже, ховати мусили, бо бачили, що, якби не ховали, то взагалі ніхто б ніколи не вижив. Мусили ховать.

Пит.: Чи люди багато ховали? Дехто багато ховав?

Від.: Багато не могло, ні! Де? Та то ховали там одиниці. А навіть у такий час один мішок зерна, та що то означає? Бо тоді й полови там і чого тільки не додає.

Пит.: А що з худобою зробили?

Від.: З худобою? Отже, в нас таких випадків не було. По-перше, якщо ви мали свиняку, чи щось таке в кого був – це 30-й рік, 31-й – я за ці роки, не за 33-й говорю, і треба забути, то ви мусили дозвіл мати з сільради. Отже, а тоді, значить, мали щось платити за те. Я не знаю, то щось було. Тепер, випадків у нас у селі з худобою, з кіньми, так би сказати, я не знаю. Може, щось і було. По наших полях ходило багато коней, голівне

у 31-му році восени. І можна було бачити: прив'язана досточка невелика і там написано, або біля хвоста: «Ходжу, блукаю, кормів шукаю, а до колгоспу не піду».

Отже, звичайно, я не думаю, щоб то господар писав, але такі випадки були. Коней ходило багато. Виганяли їх, бо де він його діне, але це в 31-му році. Якби в 32-му, то їх би тоді на осінь, то вже б їли, а то було раніше.

Пит.: А як це сталося, що Ви покинули рідне село в 34-му році?

Від.: Отже, в 34-му році, це сталося так. У радгоспі в своєму працювати не хотілося, хотілося кудись далі їхати. То перше я поїхав з батьком, до батька вірніше, не з батьком. До батька поїхав за Суми. Там було підсобне господарство Сумської суконної фабрики. Це там городина садилася, ну й збіжжя бувало небагато, але то мало було. Переважно городина й худоба там була. То я вже в 34-му році там працював: у літі нас корови, а в зимі їздив, та близько Безредський спиртний завод був ¹, то їздив, у бочки наливали, я вже й забув, як брага така, для худоби возив. То в 34-му, у 35-му я виїхав вже тоді до Пархомовки ², там побув, а в 36-му переїхав у Харків. У Харкові ми побули з братом до глибокої осені 36-го року й переїхали на Кубань там, але життя було скрізь одинакове. Недохват. Наприклад на Кубані, це я вже був у 36-му році, вірніше в 37-му, то весною було, я знаю, ну, можна казати, квітень місяць, то щоб ви дістали кілограм лише білого хліба, іншого не було, білий хліб, який коштував три рублі й 10 центів, то мусили встати найпізніше в три години ночі й піти встати в чергу, щоб узяти.

Пит.: І це вже в 37-му році?

Від.: Так, і тільки один кілограм. Один кілограм. А на праці було – там проводили залізну дорогу в Кавказькі гори – то робиш місяцями, не дають гроші, а так-о підеш, так сьогодні дадуть 10 рублів, там ще колись ще 5 дадуть, тоді ще 10. Так люди місяцями проходить, коли придуть гроші платити, там нема нічого.

Пит.: А в Вашого батька були підроблені документи?

Від.: Отже, він їх не робив. Йому дали з сільради, але так, щоб ніхто не знав.

Пит.: Значить, Вас не переслідували, як сина розкуркуленого? Це не було відомо?

Від.: Вдома переслідували, бо мене з школи вигнали. Вдома переслідували, бо в 31-му році нас чотирьох вигнали. Я був поступив у семирічку сюди, то мене й тепер з нашого села, священникового сина й двох з сусідніх сіл, також розкуркулених, вигнали з школи. Учителька прийшла в клас, серед лекцій, не зразу, на другій чи на третій лекції, не знаю, і оголосила: «Такий, такий, такий встати! От, здайте книжки й залишіть кляс і більш не приходьте!»

І ото тоді й цього священникового сина теж як вигнали, й ото їх забрали всю родину і десь вивезли. І не зустрівач. На Кубані я був, то перше мені попала станиця Засовська ³, здається, Мостового району, Мостова

¹ Ідеться про село Бездрик, нині Сумського району Сумської області.

² Нині – село Пархомівка Краснокутського району Харківської області.

³ Оповідач не помиляється у назвах населених пунктів. Нині – станиця Засовська Лабінського району Краснодарського краю Російської Федерації. Станиця розташована на правому березі Лаби напроти смт Мостовський.

там була близько, так здається, бо я тепер забув, біля річки Лаба. То ми приїхали в 37-му в кінці туди, то бур'яном заросло. Двори позаростали були бур'яном. Так людей виселяли туди, я чув, щоби в Ставропіль, в Ставропольські степи, але докладно не знаю. То там, мені теж ка- жеться, що там ще більше було, як на Україні.

Пит.: Чи Ви бажали б що-небудь додати до цього, що вже сказали?

Від.: Як відомо, що акція народобивства таємно підготовлялася за за- критими дверима московського Кремля. Також ми знаємо і те, що всі таємні ухвали для винародовлення українського народу приходили та- емним шляхом з червоного Кремля. А не маючи належного довір'я до українців на виконання назначеного пляну, то Москва надсилала сво- їх, так званих, тисячників з призначенням повновладдя на містах, щоб творити актив виконавців, що склалися в великій більшості з укра- їнців. Тому дивним є, що примусювало українців прислуховуватися окупантові, щоб іти й забирати в свого брата не лише останній кусок хліба, але навіть перекидати вареву в печі, якщо воно було, і цим при- мусувати своїх односельчан на мученицьку голодову смерть. Запи- таймо себе: хто визначав і розкуркулював українського селянина-тру- даря? Хто закривав церкви та скидав хрести й дзвони? Хто перепро- ваджував примусову колективізацію села? І нарешті: хто робив масові мордерства по селах? Відповідь одна: активісти, що склалися з учи- телів з сільської школи та членів комітету неможлих селян під зверх- ництвом тисячника. Цю свою розповідь про наше село я присвячую своїй любій бабусі, яка також упокоїлася в тому 1933-му три рази про- клятому році!

Пит.: Щиро дякую за розмову.

Інтерв'ю SW10

Василь Шумко, народився 1914 р. у селі Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області. Під псевдонімом Сава Шинкаренко опублікував короткий текст «Blacklisted» (*The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*, ed. S. Pidhainy (Toronto–Detroit, 1953–1955), I, pp. 288–290). Вербки під час революції були великим «пролетарським», тобто пробільшовицьким селом. Батько оповідача брав участь у повстанні проти Денікіна, був членом комнезаму, під час голоду був рахівником у колгоспі. Оповідач був комсомольцем. Правління колгоспу заарештували за роздачу хліба голодним, а розданий хліб відібрали назад. Коли батька заарештували й засудили до трьох років тюрми, оповідача виключили зі школи в Дніпропетровську. В село для арештів «саботажників» прибув другий (згодом третій) секретар КПУ(б) Мендель Хатаєвич, село було занесено до чорного списку, три з семи тисяч жителів померли від голоду. Оповідач подає відомості про повстання проти колективізації, очолюване отаманом-петлюрівцем, у селі Богданівка в квітні 1931 р.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Шумко моє прізвище, ім'я Василь.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: В 1914 році.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: На Дніпропетровщині.

Пит.: В області, значить, Дніпропетровській?

Від.: Дніпропетровська область, Лівобережжя, село Вербки.

Пит.: Вербки. Я, між іншим, бачила згадку про Ваше село в новій праці одній.

Від.: Що є село Вербки?

Пит.: Ні, він написав про голод і там згадується Ваше село.

Від.: Так, бо воно було на «чорній дошці».

Пит.: На «чорній дошці».

Від.: У «Білій Книжці» я сам писав тільки там під іншим прізвищем. «Blacklisted» на чорній дошці.

Пит.: Нам треба мати кілька таких інформацій про стан Вашої родини до колективізації, наприклад, скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Та ми, звичайно, були бідняки.

Пит.: Бідняки?

Від.: Бідняки були звичайні й батько мій був неможливий, в комітеті неможливих селян, і він приймав участь у повстанні проти Денікіна, проти білих, приймав участь. Але вийшло так, що коли почався голод 32-го року, то він працював рахівником у колгоспі, й голова колгоспу Литвиненко й радгосп вирішили, що треба в 32-му році осінню роздати хліб, бо люди мруть. Ну, вони роздали, а тоді тому, що роздали, то прийшов суд-комісія і зразу всіх будь-як тут в селі судили й всім присудили найменше шість років. Розумієте? Всю управу колгоспу забрали. Поставили нову. Бо роздали хліб, кажуть, розбазарили. А тоді почали той хліб збирати від людей назад. А назад збирати, то вони брали вже те, що й з городу – все підряд. Ну, мого батька забрали. Забрали й корову. А без корови жити не можна. От так! То я вчився тоді в Дніпро-

петровському, то мене виключили тоді зі школи. Але вийшло так, дали по 6 років. Батько через три роки вернувся. В чому, що вирішили, що він не винен. Але там за те нічого не платять. Повернувся. А один з них був такий Мамай, то він як їхав туди – у потязі було дуже холодно, бо то на Сибір товарні потяги – то він, поки доїхав, замерз. А там було половина таких, що замерзло. Їх викинули так-то бо... А мій батько побув три роки – його випустили назад. І сказали, що він не винен ні в чому. Але там як і кажуть не винен, то не вертається, як в Канаді – платять чи щось. Щоб так пустили. Тільки, що він не винен ні в чому. Ну й тоді я мав змогу далі вчитися, розумієте. От так. Тепер же. З мого роду то батька забрали, а з мого роду то ніхто не помер, дякуючи мені, бо я вживав всяких таких способів, щоб вижити. Але мій товариш був Григорій Чапля. Поет. То в нього вся родина вимерла з голоду. Він працював в школі в той час у іншому селі, а коли вернувся, то вже всі були на підлозі. Розумієте? Тепер же, оте то в «Білій Книзі» й згадую. Тепер же було так, що в родині Ілька Рябухи померло 11 людей – всі. То куди! Не будуть же ховати в труні кожного. То приїхав секретар Дніпропетровської області Хатаевич¹ і він був заступник першого секретаря України комуністичної. Він каже:

– То чому в вас тут трупи? Беріть усі!

– Та якже? Не можемо ховати, та як ми ховатимемо?

Ні дощок, нічого нема. А, каже, так зробіть: візьміть усіх у криницю – ті криниці, що осталися – закиньте їх і загорнути їх.

Пит.: То сам Хатаевич?

Від.: Хатаевич. Він приїздив, я бачив, автом приїздив. Бо дивиться, що тут повно, повно хворих, і інше, й інше. Це був такий, що той організував, один з організаторів голоду, Хатаевич. Бачите, за нього мало говорять, але його пізніше Сталін розстріляв. Сказав, що він винен, хоч то Сталін був винен, але, значить, він винен. І він їздив автом і привозував тих усіх у льох загорнути, там тих туди, тих сюди. Зібрали тих людей. З Москви привезли з півночі людей, щоб ховали. На посівок кажуть, на жнива, розумієте. То вони отак ховали. Візьмуть тих туди 30 у криницю, 40 у льох. Знаєте, що то льох? Погріб. А тоді загортають. Отак, отак ховали. І в нашому селі тоді померло 3 тисячі.

Пит.: А з населення перед тим, перед голодіркою?

Від.: То дуже велике населення. То село було дуже велике. Сім тисяч. Бачете?

Пит.: Майже половина.

¹ Хатаевич Мендель Маркович (1893–1937) – у 1932–1933 рр. – другий секретар ЦК КП(б)У, протягом 1932–1937 рр. – член політбюро ЦК КП(б)У. Із січня 1933 р. – секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. Мав «особливі повноваження» щодо хлібозаготівель. За підписом М. Хатаевича і В. Чубаря 23 січня 1933 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У, що санкціонувала блокаду голодуючої України. Відомий також висловом, в якому прямо вказує на виховну функцію голоду: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення власницької, дрібнобуржуазної пожадливісті, яку переживала більшість колгоспників під час минулих хлібозаготівель. Серед більшості тих колгоспників, які зовсім ще недавно тягали й крали колгоспний хліб, ставилися недбало до колгоспного майна, не бажали чесно працювати в колгоспному виробництві, помічається, що вони все більше усвідомлюють необхідність чесно і старанно працювати для колгоспу» [Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 403].

Від.: Майже половина. Отак. Ілько Рябуха мав 11 осіб. І я бачив, як він ішов біля мене, й він упав на дорозі; в хаті всі лежали вже мертві. От такі випадки то були. Це село занесено на «чорну дошку». То не всі села були занесені. Але, значить, це, може, наше село, ще інші, що занесені на «чорну дошку», більше пережили, але ми близько міста жили Павлограду, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене – не випускали. Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, «чорна дошка». Такий стовб і напис «Бойкот». І не тільки тут, а в місто підеш за п'ять кілометрів – місто Павлоград – якщо з Вербок, то нічого не продають, мусиш показати папірець, звідки ти. Нічого!

Пит.: Чого Вербки попали на «чорну дошку»?

Від.: Через те, що не виконали хлібоздачі. Але майже ніхто не виконав. Але Вербки не виконали хлібоздачі, бо, значить, управа колгоспу роздала для людей, а тоді почала збирати, то вони збирали не тільки те, що роздали, а й те, що мали городи. А в нас городи були великі. То забирали все підряд і з курьми, з коровами. Ну тоді вже з чого було жити? А наше село було за революцію, так би мовити, пролетарське – революційне, що більшовиків підтримувало. Але тоді в оцей час, що позабирали – це вже не були куркулі, як мій батько й інше. Бо куркулі давно або самі повтікали, або давно вивезли на Сибір. Розумієте? То було вже в 30-му році, 31-му. А це вже, так би мовити, самих тих, що вони ні в чому не винні для влади, так забрали.

Пит.: А що ж Ваш батько розповідав про повстання проти Денікіна? Чи він про це говорив з Вами?

Від.: Та я знаю? Я мав двох дідів – один рідний, другий інший. То мій дід під час революції забив двох денікинців. Бачите, то ніби була заслуга. Бо денікинці як приходили, це не українська армія, а Біла, петлюрівська – той, денікинська армія. То він увесь час тим захищався, що, значить, розумієте, захист був для нього. Але то такий захист – все рівно його заарештували. Так! А потім, я був у комсомолі. А пізніше як уже батько вернувся, то мене забрали до армії на Далекий Схід. А на Далекому Сході того не було. Голоду цього не було ніякого. Це було тільки на Україні. На Україні, а потім поза Україною на Кубані. А Кубань – це теж українська земля. Там теж кубанські козаки – це українські козаки. Значить, тільки виключно ця територія. І я їхав коли за Харків, то тільки переїдеш за Харків, де кінчається український кордон, там люди вже не мерли з голоду зовсім. Там усе було, що з'їсти. Значить, там ніколи не було такого достатку, але там не вмирили. А наші українці їхали туди, а тут кагебісти, КГБ – НКВД, перевіряєть, хто звідтіля, і починають забирати то до Сибіру то, або починається бійка на кордоні. Бо не випускають за кордон. Бачете, ніби одна держава, але не випускають. Коли я, наприклад, їду туди, я теж їхав туди молодим і теж бився там.

Пит.: Значить під час голодівки?

Від.: Під час голодівки.

Пит.: Чи Ви могли б розказати про це, як Ви спаслися, як Ви родину спасли?

Від.: Я і робив злочин, щоб родину спасти. Наприклад, я Бориса Грінченка¹ читав. Він там пише, як він за царя – що було бідно, і як він діставав

¹ Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) – видатний український письменник і вчений, критик, мовознавець, освітній і громадський діяч кінця XIX – початку XX століття.

хліб. Пішов під амбар, де хліб, а там на таких каміннях великих, і він просвердлив і набрав собі того хліба й пішов. Ніхто не знав за це. О! А я думаю, як же собі зробити? То я зараніше взяв свердла приготував і затикача. То я в хуртовину, як була найбільша, то я з мішком пішов і, значить, просвердлив і налив собі й знову заткнув туди. Розумієте?

Пит.: То з колгоспного?

Від.: Так, з колгоспного.

Пит.: Це не злочин, це Ваше...

Від.: Це не злочин, отак! Ну, а потім, які речі? Хуртовина. Була велика зима. То горобці налітають у клуню-стодолу, сідають так. То візьмеш руку, засуваєш її і береш їх. Ну, зловиш 20 горобців, то вже гарна їжа. Звариш суп і те інше, бо м'яса ніякого нема. А корову забрали в нас сперше; о, Боже, то тяжко розповісти, як то все було. А потім мати їздила в Московщину, привезла, був добрий кондуктор у потязі. Привезла борошна. Такі коломики були. Я їздив всякими шляхами. Але то більшість тих то забирають до Сибіру, що хто їздить, хто то робить. То дуже тяжка справа, як то було.

Пит.: А скільки в Вас було братів, сестер?

Від.: У мене два брати. Один зараз живий на Україні, а один у війну забитий під Краковом, уже в Європі забитий. Одна сестра. Вона була *nurse*-ою під час війни, сестрою. Ота моя така вся родина. Два брати й сестра. Я четвертий.

Пит.: Значить, це тих Ви спасли. А як Ви жили в той час, як батько був на Сибірі? Значить, Ви особисто чимсь займалися? Зі школи виключили. Які можливості були?

Від.: Із школи виключили, але, бачите, так у нас позабирали, то було й вчителів і всіх позабирали. І в школі нема кому учителювати. Діти за партою вмирають. Приходять у школу. То, значить, у нас у школі то готували вже пізніше для дітей. Таке-сяке щось у клубі готували, й там вони їли, розумієте. Ну, в той час був гарний директор школи в нас, а вчителів нема нікого. То він прийшов до мене. Бо я вчився в педагогічній школі. Прийшов до мене. Кажу: «Та я ж не можу так».

Каже: «Я нічого, так зроблю, що все буде гаразд».

Ну, то він узяв мене до школи, й я почав учителювати. Правда, там був великий *trouble* (клопіт. – *Ред.*) для мене в зв'язку з батьком. Я почав учителювати. А для вчителя, для вчителів видавали потроху невеликий пайок. Розумієте? От так, ну так ми й жили. Значить, моя родина фактично крім того, що батька забрали на Сибір, що корову забрали, що ми вижили. Але ці сусіди, що я казав, то всі померли. Ціла хата. А Хатаевич то все організував оці «чорні дошки», і все він організував. Він був такий комуніст, що приймав участь в революції. Але його пізніше Сталін теж розстріляв. Уже аж у 38-му році. Бо він хотів все звернути вину на них, що, значить, розумієте, один на одного. Але то по наказу Сталіна він робив все.

Пит.: А скільки було в вас комсомольців у 20-х роках?

Від.: Ну, то тяжко сказати, бо то при кожній артілі, при кожнім колгоспі то є окрема група й є комсорг той, що організує. Комсорг. Наприклад в одному там 3, в другому 10, розумієш, комсомольців. І то стараються тих комсомольців використовувати якнайліпше. Бо, наприклад, я був

в комсомолі зразу. А мене виключили тоді, як і зі школи. А потім пізніше я знову поступив у комсомол. Чому? Це тільки не того, що я люблю, а тому, що захист. І там завжди політика. Політика в армії, політика в школі. Вчаться. Я вчився дуже добре, але що писав Карл Маркс, що маніфест, що те інше, я ненавидів тоді. І думаю, я покажу, як буде війна. І показав. Я не хотів за то боротися.

Пит.: То яка частина молоді була в комсомолі?

Від.: То невелика частина була. Бо то не всіх приймали, й не всі любили, й не всі хотіли – при колгоспі, наприклад, було яких 70. І тоді намагалися, щоб вони в колективній фармі, партії, вправі й голові.

Пит.: А яку літературу Вам давали читати?

Від.: Та оце літературу Карла Маркса, Леніна, Сталіна й всіх, що таку тільки літературу. Іншої не можна. Бо як побачить у мене якусь іншу літературу, наприклад, оцей тризуб, мене б розстріляли. Розумієте? Бо було так у війну, що застукали до кого, й він має, то просто стріляли в тризуб.

Пит.: А бували такі, що носили?

Від.: Ні, в час війни носили. В час війни носили. Так, як оце я ношу, або всі такі інші. Бо я, наприклад, тільки вже як більшовики відступили, то я отой, що вмів робити то, я дав завдання і робили самі ті тризуби. Німці теж не любили тризубів. Вони не дозволяли того так, але вони лавірували, ухитрялися, хай носять собі, хай бавляться. Бо цей уряд, що був створений у Львові, то вони заарештували після проголошення незалежності України. Вони теж не хотіли.

Пит.: Чи Ви в той час щось чули про цей уряд?

Від.: Так, я чув.

Пит.: Ще в той час?

Від.: Так, ще я був у більшовиків. А був гарний апарат. Бо я робив при редакції уже тоді. Я був на Далекому Сході в армії. А тоді тут при редакції. То гарний апарат такий і навели, а тут з Львова саме 30-го передають, і пісні там, «Червона калина», й що то більшовиків громлять. Думаю, от то добре! Я думав, що це дозволено, а пізніше той уряд заарештували. Німці вже заарештували. Бо ніхто не хоче, щоб була незалежна Україна.

Пит.: А як у армії ставилися до українців в 30-х роках? Як до хлопців з українських сіл? Чи до них якось інакше?

Від.: Ні, їх рахували, як росіянами. Там української газети військової нема. Тільки російська військова газета. Це на Україні де цивільні, то є поза межами України раніше було, але за межами України жодної української газети не виходить. За межами. І жодного нічого немає українського, тільки все по-російському, й команда, й все. Все мусиш по-російському говорити.

Пит.: Чи в Вашому селі були відкриті вороги радянської влади?

Від.: Так.

Пит.: В якому способі це висловлювалося?

Від.: Ви в спосіб такий ворогів: у них, аби людина була, а ми справу пришиємо. Наприклад, він щось сказав, що він голодний, що нема чого їсти. Ага! То чого він говорить? Він уже ворог. Ти не маєш права говорити, що ти голодний. Був у нас такий Васильченко один. Степан. Його

судили як за це, що він був у СБУ – Спілка визволення України. Але як прийшли німці, він каже: «Я не був». Але вони сказали йому, що він був, і він мусив сказати, що він був. Розумієте, як то? Він не був, але йому сказали. Його судили. Але він якось вирвався пізніше і був на Україні уже головою села. І він мені говорив про це, що як його трактували. Бо вони коли чогось треба – вони самі створять організацію. Ви Снегірьова, може, читали? Що такого в нього й не було, але вони стріляли й мусили признати суди, що були, але його не було. Значить, вони добрі люди, бо вони порядні люди, і так далі, тому на них якраз і напали, на Сергія Єфремова та на інших. Всі вони порядні люди, й за українську справу, за літературу боролися, але вони не творили цієї організації. Але мусили признатися, що вони творили. Це значить кагебісти зробили так.

Пит.: А як була справа з церквою в Вашому селі?

Від.: У нас було двоє церков. Одна дерев'яна. Так тут зразу дзвони зняли в 30-му році. Зняли дзвони, бо то було потрібно для оборони. І тут дерев'яну зразу зрівняли, зруйнували. А одна була козацька. Отака ширина й те інше. Вона тримала, то її тримали як клуб сільський. Але вона виглядає церквою. Розумієте? То перед війною почали її розбирати. Але то тяжко розбирати, бо то була будова особлива. Почали розбирати, а тоді війна почалася. Так і залишили її обірвану. А потім, як прийшли німці й інше, приїхав, десь той священник узявся і почали закривати ту частину зірвану. Розумієте? І почали правити в церкві. А потім там майстерня була. В нашому селі ще був дитячий будинок для сиріт, що звозили. Батьки померли. То в клубі все так поклали – ті ліжка й то, може, якихсь 300 чи 400 було дітей. Вони до школи ходили й там харчувалися. Їм давали щось їсти, таке що-небудь, аби вижили. То це безпритульні діти, хлопчики й дівчата. Гарні хлопці, дівчата, але вони не знають, де батьки, й їм не кажуть, що вже, де батьки то поділися, бо то батьків або забрали на Сибір, або померли, а значить вони самі залишилися. І то почали збирати, бо то вже дуже багато мерло, й то почали їх збирати. І в нашому селі був дитячий будинок такий на 400 чи 500 осіб у клубі, і оце де церква, то все було так.

Пит.: Чи в Вербах цікавилися політикою, тим, що діється в Харкові? Чи слідували за тим, за тим, що діється на верхах?

Від.: О, yeah!

Пит.: Цікавилися?

Від.: Цікавилися. Але можемо говорити так, як оце ми ж, що я знаю Вас, що Ви питаєте так, а так кому вигідно ніколи не скажу. Наприклад, то який був такий час. Ото як голодівка була. То бачите газета одна. В газеті ніде про голод ні одного слова не було. Ніде! І наприклад ще так. Газета виходить і каже: «Не читай газету».

Читаеш і пишеться: «З піснею про Сталіна зустрічаєм день».

А там ледве ходять, і ніхто не співає.

– З піснею про Сталіна зустрі...

Так як ми не знали в світі пісні. У газеті, як дивишся, то ніби найліпше життя. В той час, як люди мерли як мухи. Ніби найліпше життя, як газету читаеш. Бо в газеті й слова ніде про голод і не було, й не сказано скарги, то зовсім то така політика, пропаганда така страшна. Бо як

узяти й газету, бачите, але що таке й те інше. Бо тут навіть не голодні в Торонті, а кажуть, він там щось їсть, що недоїдає і інше, то не надає щастя. То є рай на землі, а то? А в них і досі немає досить хліба, і досі купують в Канаді. Так як один тут говорив із системи. Каже, що вони добре роблять. Що вони там сіють, а збирають урожай в Канаді. Розумієте, як то є? От!

Пит.: А в мене є ще питання про революцію. Чи в Ваших околицях були ще свої отамани? Такі, що не більшовики, не білі, але...

Від.: Ще були на початку 31-го року. Було село Богданівка¹. Там було велике повстання.

Пит.: Чи Ви могли б про це розповісти?

Від.: Там організував один петлюрівський отаман. Петлюрівський отаман Петриш. Петрига, так його прізвище було. І ці богданівці перебили всю міліцію, яка приїхала. Тоді перебили поліцію, ту міліцію перебили вони. А тоді кинули, хотіли кинути військо, й був такий полковник Яровий. Він казав, що я піду втихомирювати їх. Полковник з міста. Там червона частина стояла. Але його взяли й розстріляли.

Пит.: Повстанці?

Від.: Ні! Більшовики, бо довідалися, що він хотів своєю частиною виступити.

Пит.: Частина Червоної армії?

Від.: Так. Він хотів їх організувати, але вони якось довідалися, і його, Ярового, полковника, розстріляли.

Пит.: То скільки жертв було?

Від.: То тяжко сказати в числах, бо тоді я усієї Богданівки, що було там, сідали на коней, робили ті списи такі штучні, й інше, й перебили тих, а один з цієї бригади, що приїжджав організовував, втік на дзвінницю церкви. То його взяли й з дзвінниці скинули тих комуністів. Розумієте? То ото так. А жертв, то було тисячі жертв було. Бо там забирали, чи винен, чи не винен, то просто забирають. Тисячі жертв було. То було в Богданівці повстання, яке було 5 квітня 31-го року, як тільки організували колгоспи. Бо голод був вже 32-го, 33-го. А це було 5 квітня 1931 року. То організував Петрига. Такий був учасник визвольних змагань революції, українець. А були більшість тих, що в Богданівці, ті, що їх виселили з Московщини, як їхних пугачівців – так як Пугачов, значить, що вони повстали, бо вони не любили комуністів.

Пит.: А населення Богданівки – то нащадки пугачівців?

Від.: Нашадки пугачівців.

Пит.: То вони говорили українською мовою?

Від.: Та вони говорили українською, російською, бо вони на Україні, а організував їх Петриш, український отаман. І вони йшли з хутора Осадчого², зайняли той хутір і тоді пішли в Кохівку, село Кохівка³. Зайняли те й підійшли до Богданівки, в Богданівці перебили цю всю

¹ Богданівка – Павлоградський район, Дніпропетровська область.

² Хутір Осадчий – село Осадче Петропавлівського району (межує з Павлоградським) Дніпропетровської області.

³ Село Кохівка – Новодачинська сільська рада, Павлоградський район, Дніпропетровська область.

бригаду й міліцію більшовицьку, от і далі хотіли йти наступати на Павлоград. Але не вдалося. А таких повстань було дуже багато.

Пит.: То як їх розбили?

Від.: Ну, як. Прийшло спеціально військо кагебістів, оточили й почали розбивати, стріляти з кулеметів і інше. Не встояли, бо в них була примітивна техніка в повстанців тих, значить, а ці вишколені, мали добру зброю. Отак.

Пит.: А як на Ваш погляд? Чи йснувала можливість чи небезпека, що радянська влада вже в тих роках не видержиться? Скажім, коли відбувалися ці повстання, чи виглядало, що це вже, можливо, кінець радянської влади?

Від.: Того не було. Була можливість, якби був Гітлер не ідіот такий, як Сталін. Бо фашизм і більшовизм все однаково. Там одна партія – там голосна партія. Оце була можливість в час війни. Чому Гітлер пішов так швидко зразу? Знаєте чому? Через те, що люди не хотіли воювати за Сталіна. Всі приходили і здавалися. А він брав і кидав в концтабір і не давав їсти. Ну, куди-то. Ні сюди, між молотком і ковадлом. Ви розумієте? Політика Гітлера була дурна, більшовицька політика. Тому він зразу так зробив; якби під більшовиками люди добре жили, то він і Львова не зайняв би. Розумієте? А то аж куди пішов! Ну, а потім Америка почала допомагати. От ото! А потім у таборі в Хоролі, де накидають 10 тисяч полонених, а тут дощ падає, сніг падає, нема де спати, нема чого їсти й інше. Тут тікають з того табору. То німець так зробив. То його вина. І ті однакові, й ті однакові. А ці б в інший спосіб то робили.

Пит.: По-Вашому, ці повстання, що були в 31-му році, не були серйозною загрозою для радянської влади?

Від.: Ні, бо ніхто не підтримував. Аби хто збоку щось ударив. Наприклад, аби в той час сама Польща виступила і щоб була добра, щоб сама Польща тільки виступила. Польща далеко менша. Щоб Польща тільки виступила б, то все пішло б. Але в той час ніхто не воював зі советами. Розумієте в чім річ? А німці говорили: «Які ми сильні!»

То не в тім річ, а в тому, що я не хотів воювати. Всі не хотіли воювати. Але той, що був командуючий Кирпонос українець, але Київської округи, з Києва, о, як відступав, то ж його не німці знищили, а самі ці, що навколо солдати були того, бо Кирпонос, генерал був такий київської військової округи – то вони самі його забили й других і все. Самі оці совети забили його. То було Гітлерові легко наступати, бо, наприклад, так: ранок і тут – алярм. Знаєте, що то є алярм? Ранок – алярм. І збирають, позбігалися ці старші командири, а бійців немає. А вони звідтіля і по них. Добре так нас Гітлерові воювать. Поки Гітлер прийде, а вони вже побили їх.

Пит.: А чи Ви могли б описати, як відбувалося розкуркулювання в Вашому селі?

Від.: То, значить, як відбувалося розкуркулювання. Значить, я не був куркуль, але приходять до села комісія. Ціла бригада, що в вас є. От є та корова, є ці речі, є ті кури, усе треба забрати, а завтра готуйтеся, тільки що можете в руки взяти, виїжджаєте на Сибір. Розумієте? То їх забирають підводами на станцію, кидають там, і вони в снігу сидять там,

поки не відвезуть, чи що, а тоді вивозять їх, наприклад, або на Сибір, або на північ Росії. Люди не знають нічого. То їх привезли в вагонах і кажуть: «Виходьте. Виходьте в ліс, сніг. Ну, тепер живіть тут, робіть, що хочете. Будуйтеся собі й все».

І не дають ні знаряддя праці, нічого, і так то розкуркулюють.

Пит.: То хто тим керував?

Від.: Оце ж місцева комісія. Але загально керував так, як наприклад на Україні, оце я казав, що Хатаевич, що був. Бо він був і заступник секретаря партії і всього. А потім був такий Каганович. Чули за нього? А потім був Гамарник, а потім були ті ще інші, що керували.

А там і була Євгенія Бош¹ чекістка, оце Гамарник² що в політвідділі був. То були самі вороги такі. А пізніше вони зробили, що забили Петлюру в Парижі. Оці самі, кого він зберіг. То є велика трагедія. То тяжко збагнути.

Пит.: А чи приїжджали до Вашого села з Харкова чи з області, щоб мати нагляд над тим всім?

Від.: Приїжджали з Дніпропетровського. Наша область Дніпропетровська. Хатаевич. Я бачив, як він автом їздив скрізь і наказував, щоб не валялися трупи по дорозі, щоб скрізь згорнути, куди загорнути, аби загорнули оце. То приїжджали. Ото я знаю, який Хатаевич, Мендель Хатаевич.

Пит.: А що можете розказати про міліцію в Вашому селі? Скільки їх було? Хто то був?

Від.: Та міліція як міліція. Міліціонери й добрі були, й погані, як скрізь є. А міліціонери не то, що буває так. Такий міліціонер, що він зарані повідомить. Там є нарада, кого треба розкуркулити, що треба зробити, то він каже: «Утікай, Іване, бо завтра тобі біда буде».

Розумієте? Є такі міліціонери. Значить, то є добрі міліціонери, бо то свої.

Пит.: Чи весь партійний апарат у верхах складався з місцевих людей, чи були приїжджі?

Від.: Приїжджі були.

Пит.: А чи Ви могли би їх назвати? Сказати, звідки вони родом?

Від.: Ну, та з Московщини були. Наприклад Пухтеев. Пухтеев, що був присланий як уповноважений по збірці хліба. Я бачив, як він допитував

¹ Бош Євгенія Богданівна (Готлібівна) (1979–1925) – радянська компартійна і державна діячка. Від 1901 р. – член РСДРП, з 1903 р. – серед більшовиків. З 1907 р. у Києві. У лютому 1911 р. – керівник Київського комітету РСДРП. Заарештована та заслана до Сибіру. Ще до захоплення більшовиками влади виступала проти права націй на самовизначення. З кінця березня 1917 р. – знову на партійній роботі у Києві. У грудні 1917 р. увійшла до складу Народного секретаріату – уряду радянської УНР. До лютого 1918 р. включно обіймала посаду народного секретаря внутрішніх справ. Фактично очолювала уряд, хоча формальним керівником і не була. Внаслідок незгоди із мирним договором з Німеччиною залишила лави уряду. У 1925 р. через хворобу покінчила життя самогубством.

² Гамарник Ян Борисович (1894–1937) – компартійний і військовий діяч. З Україною його діяльність пов'язана передусім у 1917–1923 рр. У 1917 р. був членом Київського комітету РСДРП(б), у 1918–1919 рр. на партійній і підпільній роботі в Україні, з 1919 р. – в армії. У 1920–1923 рр. – голова Київського губкому і голова облвиконкому. Надалі він не обіймав керівних посад в Україні і з 1929 р. просувався у кар'єрному сходженні по військовій лінії. У 1934–1937 рр. – перший заступник наркома оборони СРСР. В очікуванні репресій покінчив життя самогубством.

жінку й стукав по столі й кричав: «Я тебе зажену в баранячий ріг, щоб завтра здано було стільки хліба! Розумієш!»

Пухтеев. Потім був Бугров. Бугров такий. Це росіяни, чисті росіяни з Росії, і назагал – то керували ті, що з Росії, то вони керували. Але було, звичайно, що й свої перевертні – наприклад, був такий Давиденко, українець. То він був такий самий, як вони. То зараз залежить від того, хто то є і який він є. Лешко Сіназій (?), Бугров, Пухтеев – то є росіяни чисті, а Давиденко українець був.

Пит.: Хто перше вмирав з голоду, чи старі, чи жінки, чи діти? Чи можна так сказати, що хтось перше?

Від.: Ну, то різниці в тому нема. Ну, бо як дитина вмирає, дитинка. Єсть дитина, в якій батьки вмерли, а дитину беруть у дитячий будинок, і вона вижила. Але потім їй не кажуть, хто вона, й вона не знає, де її батьки. А тоді її виховують, щоб вона була їхня, советка, більшовицька дитина. Де вона не знає, хто що, як і звідки було. Бо їй, може, було декілька років, а потім пройшли роки, а її доглядали ото, ну. Звичайно, як старий, дуже старий, то він вмирає перший.

Пит.: А як довго це тривало, поки люди віджили після голодівки?

Від.: Значить, це почалося з 32-го року з осені. Тоді як мого батька заарештували. Бо тоді батько роздав хліб ще, й все інше. Хліб... І тоді продовжувалося, вся зима–осінь в 32-му, й вся зима й потім весна 33-го року й літо. То літом 33-го року було, гарно росло все, але люди почали багато збирати колосків їсти. То вже не від того, а від того, що вони їли ненормально, розумієте, то теж гинули. Значить, загалом то пройшов рік. Бо вже на осінь 33-го того не було. От, не доїдали і те все інше. Загалом було рік. 32-й, 33-й. 34-й уже ліпше, 35-й ще ліпше. То оце, що в моєму селі померло, то це за один рік померло біля трьох тисяч.

Пит.: А значить, Ви вчителювали під час голодівки й після голодівки. Чи, на Ваш погляд, ці діти, що пережили голод, могли нормально розвиватися після того?

Від.: Ні. Часом за партою вмирали.

Пит.: А, значить, вже після того, вже скажім, що...

Від.: Весною 33-го сидів за партою, покладає голівку і так помре. Або з okazji ці старі стручки наїється, а тоді починає вомітувати й помре. А потім ще в нас, що їли крім того, що я казав, горобці і ховрахи. То, між іншим, гарне м'ясо. Я його ніколи не їв, а гарне м'ясо. То почали на їх полювати. А собак у селі вже не було, бо всіх собак поїли.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства в Вашому селі?

Від.: Так. Відомі. В сусідньому селі є випадки. Пшенишний, таке прізвище. Чому? Вона зловила, проходила бригадира дитина. Вона зловила її і з'їла. А потім почала ще інших ловити. А потім почали її ловити, забирати. Випадків людоїдства було дуже багато. Це що, я знаю, це прізвище.

Пит.: А чи Ви бажали б що-небудь додати до цього?

Від.: Що ж додавати до цього? Тяжко додавати, коли цей світ не розуміє взагалі нічого, що там є. Навіть отой Чорнобиль не розуміють, що то сталося. Уже другий реактор той згорів. Не розуміють, що то є нещастя, як то є, як то можна, як то може бути. От, наприклад, сподівалися від Горбачова багато. Багато сподівалися, а він скасував оці пакунки.

Я раніше посилав безкоштовно пакунки додому. Я тут куплю і безкоштовно. А тепер я можу посилати туди бандероль, але мусять там купляти, то стільки коштує, що вони не мають грошей. Хитро зроблено, мудро. Розумієте? То як послав, то вони отримають як подарунок. А то я куплю тут, заплачу, а вони мусять там платити. А це Горбачов натворив. Це він.

Пит.: Значить, зміни нема?

Від.: Ні! Зміни нема. Ніяк зміни нема. Хрущов був найліпший з них усіх, бо Хрущов визнав голодний рік, значить, він сказав голодний рік, а потім він дозволив листи писати. До того листи не ходили. Пакунки дозволив вислати. Хрущов єдиний, що, значить, зробив якусь таку реформу. То тільки він один.

Пит.: Дякую за розмову.

Інтерв'ю SW11

Іван Кійко, народився 26 грудня 1912 р. у Великій Мартиновці Ростовської області, старша дитина заможного селянина, чия велика родина з 18 осіб тримала ферму на 200 голів худоби і обробляла 250 десятин землі. Сім'ю розкуркулили 1931 р., оповідача і його батька заарештували. [...]

Неп було запроваджено тому, що «вони хотіли підняти сільське господарство». Розкуркулення прийшло «в 29-му році...» [...] Розповідає, як транспортували розкуркулених, про їхнє життя і роботу в таборах, умови звільнення і повернення додому, про труднощі, з якими стикалися колишні репресовані у пошуках роботи, і службу в трудовій армії. В'язні знали про голод із листів родичів. Оповідач оцінює, що 85% в'язнів, разом з якими він працював на будівництві Магнітки, були українці, дуже мало росіян. Повернувшись з ув'язнення у 1934 р., він бачив спустілі села. Сім'я вижила завдяки тому, що батько, який утік із в'язниці, працював у радгоспі.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Іван Кійко.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: В 1912 році, 26 грудня.

Пит.: А в якому селі?

Від.: У Великій Мартиновці.

Пит.: В якому районі?

Від.: В Мартиновському.

Пит.: А область?

Від.: Ростовська область.

Пит.: А де Ви жили під час 20-х і 30-х років?

Від.: Там і жив, поки на Сибір забрали.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батьки були сільські господарі, найбільше худобу тримали й вівць. Значить, фермера були. Ми мало сіяли, й худоби весь 200 штук було. Перед тим до 100 штук було, до революції, і то ми сіяли 250 десятин хліба. Ми дуже багаті були.

Пит.: А скільки осіб було в Вашій родині?

Від.: То 18 було – три брата, й вони жонаті були. Один мав дев'ятеро, а другий п'ятеро, а я в батька один був. То в нас на подвір'ї четверо хат було; ті два були окремо. Ми цілий *block* займали – наше подвір'я було дуже велике, то 18 людей було всіх.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про політику 20-х років?

Від.: Я тоді малий був, бо мені фактично було вісім років, і революцію добре пам'ятаю, але я пішов у школу.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте про революцію?

Від.: Революція то так було: царська армія була добре одягнута й мала уніформи й добрі харчі. А більшовицька армія то босота була – один солдат у жіночому убранні, *coat*-а, один черевик, другий чобіт на другій нозі, то дуже бідна була, тільки що вони збунтували тих бідних людей, кричали, що вони дадуть свободи й волі, і в тих багатих людей все заберемо, а вам віддамо. А то так не вийшло. Вони не дали нічого.

В оцих забрали й побили їх, а тим нічого. Оце я пам'ятаю, бо в вісім років вже дитина розуміє, я й з шести років навіть пам'ятаю. І то все, що я пам'ятаю, як відбувалося.

Пит.: Розкажіть, що відбувалося.

Від.: Ну, вони перше називали це «нова економічна політика», тобто вони називали це скорочено: неп. Неп, це таке, що вони не забороняли, що хочете, робіть, сійте, худобу тримайте, тому що була Перша світова війна, чотири роки, революція, і держава дуже втратилася, сама Україна й Росія єдина. Вони хотіли підняти сільське господарство. І вони то підняли, то скоро пішло, бо то в власних справах на то багато ліпше показує, як комунізм колгоспа, люди не хочуть робити. Отже, воно й дуже добре було. Пізніше, коли Ленін умер 24-го, я в школу тоді ходив, то Сталін прийшов до влади, й він зразу давай міняти то все, й вже в 28-му дуже багатих людей винищив, в 28-м почав розкуркулювати, й як дійшли до нас в 29-му році, почали й тоді пізніше так, але коли колгоспи почалися будуватися, то було дуже багато проти самого Сталіна, і там було таке, що Сталін перелякався, і тоді в газетах «Известия» і «Правда», що Сталін дістав головокрутіння і приказав, що колгоспи можуть віддати людям худобу, яку забрали, і так три дні люди корів вели, коней, а тоді знову він прийшов до пам'яті чи сили набрав і приказав здати все назад. Друге, що пам'ятаю дуже добре, то було в 30-му році, що Сталін виховав молодих 25-тисячників, щоб вони колгоспи організували. Він послав їх оце колгоспи робити, і в кожному районі один тільки був на цілий район. То коли 25-тисячник до нас приїхав, зразу збори зробив. Ці 25-тисячники були всі молоді, такі по 20, 21 років, такі всі студенти.

Така площа в нас була, й я пішов, батько був, багато людей, він (один з організаторів колгоспу. – *Ред.*) каже, там багато говорив, я все не згадую, але саме голівне, що він сказав: «Я хочу, щоб сьогодні до 8-ї години вечора всі записалися в колгосп».

І дає на голосування – хто за те, підняти руки, а тут ні одна душа не підняла. Він тоді – хто проти, й знову ніхто не піднімає. І бояться люди; тоді він секретареві каже по-російському: «Пиши “єдиногласно”. Цебто, що всі погодилися».

А мій батько піднімає руку й стає і каже:

– Слухай, товарише. Як же погодилися? Ніхто руки не підняв.

Той каже: «Ты бунтовщик. Молчание знак согласия». Він так сказав.

А тоді другий за батьком устає, і те саме каже.

– Ты другой бунтовщик.

В 12-й годині ноччю до нас прийшли, батька забрали й того. Оце я пам'ятаю добре. Його близько року переслідували, й потім випустили в 30-му. А в 32-му знову другий раз забрали; то він з в'язниці втік, п'ять років дали. І тоді мене судили після нього. А в 37-му, третій раз уже його, як ежовщина була, то 10 років йому вліпили, аж пустили в 47-му році по війні, й то: до свого села й району не маєш права їхати. Оце, що я пам'ятаю.

Пит.: А як родина жила без нього?

Від.: Мама була й сестра: вони в колгоспі працювали, *oh boy*, вони дуже тяжко жили. А я, як прийшов з в'язниці, мені дуже тяжко були – праці

мені ніде не давали. Не міг знайти, то я в колгосп устроївся, я сам будівельник, то там підробив. А тоді як в армію – то називалася трудармія – це в книжці все є, забрали мене, то я там був, і я там був інструктором потім.

Пит.: Коли це було?

Від.: Це було в 36-му, 37-му й 38-му. Я майже три роки був там. То називалася трудармія. Гроші не платили, кормили так, як у в'язниці, одежа рвата. Тоді одного разу в 37-му році, це коли батька забрали, мама листа прислала, я з праці приходжу, тумбочки там у бараці, глянув – лист лежить від мами, тільки взяв, то той, хто охороняв там, біжить, кричить: «Кійко, тебе комісар негайно викликав в офіс, туди».

Я скоро так узяв і йду читаю, бо то комісарівська викличка, то *important* є, прочитав пару речень, й мама плаче зразу, пише, що тата нема, НКВД забрало. Сюди, туди, я звернув і поклав у кишеню й пішов до комісара. Зразу до нього руку підняв по-воєнному, він посадився: «Садитесь» – і він вже знав мене й знав, в якій я роті служу, то рота перша, й я в другій. І він питає, як моє прізвище, й я сказав.

«О, я вас помню, вы хороший рабочий». Тоді питає, в якій я роті, я сказав – така рота.

– О, вы удивительно работаете.

Я кажу:

– Та я сам знаю, що я добре роблю.

А він, як то всі політруки й ті комісари, так як енкаведисти, вони дуже хитрі. Він говорить: «А вот скажите, вы дома родителей имеете?»

Я кажу, що маю тата й маму, сестру.

– О, то очень хорошо, что вы родителей имеете.

– Ну, та я б не народився, якби «родителей» не мав.

– Ну, а давно вы письма одержаете, как сегодня?

А вони перевіряли там. Як каже, листи, я бачу, що відчинені, я не можу брехати, бо він читав перед мною. Я кажу: «Так».

– А когда последний имели?

Я кажу: «Сьогодні».

– О, это очень хорошо. А что пишется там?

А я кажу, що пише мама, що як НКВД забрало тата.

– О, это недействительно; это должна быть какая-то ошибка. Это служащие рабочей крестьянской армии. За отца я проверю. Я напишу письмо.

Це він мені дає, я знаю, що він бреше, я вже пройшов таких як він сотки, коли я думаю собі: брешу, брешу.

– Я поступаю вам.

Тоді знову питає:

– А как вы думаете, отец ли виноват, что его забрали?

Бачите, що каже?

Пит.: Так.

Від.: Я не можу казати, що не винуватий, мене на місті заарештували б.

Я кажу: «Якщо хтось не є винуватий, то радянська влада ніколи не заарештували б».

– Вы так думаете?

– Так, радянська влада не арештує невинного. – Я йому не міг сказати інакше, бо я батька так ніколи знову не побачив би. Тоді далі говорять різні такі запити хитрі, але я вже дорослий був, 22 роки мав, і я ту школу на Сибірі пройшов, то мене ніхто не обдуре.

Тоді він каже мені: «А за что вы думаете, что он виновный? Что б вы ска-зали?» А я скажу: «Ви знаете, я уже тут два роки в вас служу. Листів я рідко дістаю, і що вони пишуть, то пишуть».

– Ну, что ж таки вы думаете, в чём он виновный?

Я кажу:

– Я не могу вам сказати, бо я не знаю. І я не могу сказати чому. Одне я могу вам сказати, якщо він не був виноватий, то його не взяли.

– О, это хорошо.

І ще крутив мене або години дві й тоді каже: «Можете быть спокойны».

І тоді коли вже виходив, він мені сказав: «В таком случае, что вы очень хорошо работаете, что честный рабочий, я вам посоветовал бы, чтоб ничего не случилось, чтоб вы порвали все отношения с отцом и мате-рью. Будешь с ними писаться, то ты будешь там, где твой отец».

Бачите, що сказав? І я написав листа, й на приватній пошті одна дівчина кинула мамі, щоб більше не писала.

Пит.: Що ще можете розказати?

Від.: Це в 37-му році було. Отже, одного разу політрук повів на політзняття від казарми в лісок. Політрук був дуже молодого віку й дуже добре як людина до нас ставився. Переважно політруки як собаки, а цей нам усе казав, що він сирота, ні батька, ні матері немає, ну, ми вірим йому, бо вони вміють брехати. І одного разу він нас повів у ліс на заняття, і каже: «Пойдите себе, по лесу погуляйте, а тогда прийдить сюда на такой час, и тогда в нас будет политическое занятие».

Ми розійшлися, по два, по три, й бо це воєнна справа, то можна запізнитися. Ми прийшли на дану годину, сіли на траву в лісі, ноги підкорчили й читаєм. Він тоді став посеред нас сидячи так кругом і подивився кругом. Часами приходив комісар провирити, як політзайняття дається солдатам, побачити, що політрук говорить солдатам. Це не так часто ставалося, може, раз на тиждень. Отже, цей політрук подивився і каже: «Красноармейцы, я хотел бы вам сказать, что если в вас что-то больное сидит на сердце, то вы должны мне сказать, ничего не нужно бо-яться. Ничего вам не случится. Можете говорить о любом».

Ну, я був у в'язниці, й там були також такі, що не були. Один з Кубані, який біля мене сидів, також невеликого росту, підняв свою руку. Я аж злякався і подумав собі, що він буде казати. Він устав і каже: «Товарище політрук, я зовсім не розумію, в чому справа. Кубань багата, Україна багата, хліба багато, м'яса, всього, а люди голодні й з голоду вмирають».

Політрук став і кругом так подивився, нема комісара ніде близько, й запитав: «Ты хочишь, чтобы я ответ дал?»

А він каже: «Так».

Цей відступив, й всі так завмерли, думаючи, що за таке зможуть заарештувати, бо як це може бути, щоб у Радянському Союзі сказати щось про голод?

Пит.: Хто це був?

Від.: То був політрук ротний, а другий такий солдат собі, як і я. Не знаю ім'я його. Отже, він став відповідь давати: «Вот в чем дело. Когда человек наиденный и пресытый, в него голова й башка начинают политиковать. Когда он голодный или полуголодный, то он тогда не политикует. А так он голову нагнёт и смотрит, если кто-то кусок хлеба не потерял? Или денег 10 копеек. Понимаете, ребята?»

Оце виходе, що вони спеціально тримають людей, щоб вони були голодні або півголодні, щоб вони не вмшувалися в політику. Оце, що він сказав. Тоді він знову подивився кругом і сказав: «Знаете что, ребята? Вот что я вам сказал, то вы помните, но не нужно донести комиссару, батальонному комиссару. Если кто-то с вас такое сделает, я вас всех за две сутки арестую, и вы ничего мне не сделаете. Поняли?»

Так виходить, що й він боявся. То видно, що він, мабуть, не був *really* їхній. Мабуть, був такий розкуркулений, вліз собі, а як хто донесе, то він за дві доби зі всіма розправиться. Отже, вони спеціально людей тому й морили, щоб люди голодні були, щоб вони не думали за нічого, тільки щоб думали знайти кусок хліба.

Пит.: А тепер я хочу знати більш хронологічно, де Ви були. Де Ви були в 30-му році?

Від.: В 30-му році я був у Мартиновці, аж до 31-го.

Пит.: Ким Ви працювали?

Від.: Ми мали своє господарство. Мали коней, корів, вівць, а в 31-му році в нас усе забрали. Нас розкуркулили, так як вони казали.

Пит.: А куди Вас розкуркулили?

Від.: Ну, розкуркулили, держава забрала все наше добро – й хату, й все. Батька зразу заарештували, коли все забрали. Чому вони це робили? Я Вам скажу чому. Вони накладали великий податок – так як тут на рік, то й вони на рік. А тоді як розкуркулили, то на тиждень два рази. Якщо вони в понеділок дали вам 3 тисячі, то в середу прийде з 6-тисячним, а в суботу вже аж 9. Це було, щоб усе в вас забрати. А якщо ви не платите, бо в вас більше нічого нема, то вас тоді арештують, говорять, що ви є ворог народу радянської влади, бо не платите податок. Це за що батька заарештували. Два тижня після арешту батька, й за мною прийшли. А я ще малолітній був, фактично ще не було 18 років, бракувало три місяця.

Пит.: Чи Ви були найстарші між дітьми?

Від.: Так, я був найстарший. Мене за два тижні забрали, й за три дня був суд. Дали мені три роки.

Пит.: А хто забрав? Хто були голови сільради?

Від.: Сільради покликали міліціонерів. Так один мене забрав і повів.

Пит.: Чи ці були українці чи приїжджі?

Від.: Я точно Вам не скажу, але по-російському вони говорили. А хто вони були, то я не можу сказати.

Тоді як присудили, то я опинився в Пролетарській в'язниці, а потім я був у Ростовській в'язниці, а тоді вивезли мене на Урал, Магнітогорське. І я прийшов аж в 34-му році.

Пит.: Розкажіть, як то було в в'язниці.

Від.: У в'язниці дуже погано було. Там таке, що вони «норма» називають. Скажім, що це є коробка, то ви мусите за 10 годин перенести цю

коробку. Певно, то можливо, а вони візьмуть вам припишуть 10 таких коробочок, щоби за той самий час ви виконали. Вони можуть вам таке подібне приписати або щоби ішли копати землю, скажім, шість кубо-метрів – ви ніколи не викопаете те за той приписаний час. Це бо ви є змучені, худі, нема сили, а там на Уралі земля і літом може бути замерзшою. І то вони так дають, щоби мене вигнати, а якщо виповните норму, то дадуть півкілограма хліба. Як не виповните, то найбільше дадуть 200 грам, а переважно 100. А 100 грам то таке, що ви два рази вкусите й нема. А ви вимучені, нароблені, й то від того люди й мерли. Зимно було, одежі ніякої вам не давали. Тепер я за себе і за других. У бараках не топили. Чому? Було 40, 45, не топили, а по 200, 300 було, тепер я був на праці мокро все, я скидав і клав на ліжко, й на нього лягав і сушив своїм особистим тілом. Це так воно було.

Найгірше, коли весна приходить. Там сніг дуже багато падав, метр-півтора. А тоді коли вже травень приходить, все починає розтавати, то є багато квітності, є городи, повно води є, а, знаєте, взуття в вас нема, а ті так скоро сплетані черевики набирали сніг і воду, й тоді як ви повернулися, то ногу піднімете, то вода лється з ноги. Я не знаю, яким я чудом остався. А старші люди, вони до півроку вже не були. А я молодий був, і значить, то насильна кров була, а так то неможливо було витримати, ходити в зимній воді, і так далі. Отже, одежі ніякої не давала, а те, що ви привезли з дому, то вони кінчалися за три-чотири місяці. А то не було навіть шматок лаптя якогось, щоби кругом ноги обкрутити. Харчі, прошу? Голодні були. Вони інколи пускали в місто піти. Там, де *garbage* (сміття. – *Ред.*) викидають, то в'язні ходили кістки там брали, якусь викинуту картоплинку, хліб який зацвів, та то брали й їли.

Пит.: А чи було багато українців у в'язниці?

Від.: Я думаю, що переважно більше українців було. Росіянів дуже мало було. Були калмики, монголи, але небагато. Я б сказав, що 85 відсотків українців було.

Пит.: А чи вони розкуркулені були?

Від.: Розкуркулені? Та всі розкуркулені були. Яка там політика? Чоловік неграмотний, не знав читати, писати. Який з нього політик? То всі розкуркулені були.

Пит.: Чи вони говорили про голод? Чи вони знали, що він був?

Від.: О, *ja*. То всі знали. Листи присилали, то всі знали.

Пит.: Чи Ви пригадуєте деякі цікаві випадки?

Від.: Я можу одне розказати. Як везли нас із Ростовської в'язниці, то ми були направлені в такий великий состав, що зветься Магнітогорське. Посеред нас було два вагона злодіїв, «урки» їх там звали, а за тим були такі діти, мужики. То нас 125 тисяч було, ми внизу, а ті, що з родинами, то нагорі. Там зимою сніг падає, і там тільки палатки, ні хат, нічого. Ті діти, що їхали, то ніяке з них не доїхало. Ті діти не витримали, всі померли. Діти, такі по року, по півтора, то коли на станції станеш, жінки кричать, двері відкриваються і дітей викидали. І то все. Дихати не було чим, спека така. То там як відкриють двері, то чергувалися підійти до дверей подихати свіже повітря. Тоді як привезли в Магнітогорське нас, то вагони відкрили, а бараки десь 300 метрів звідтіля, то ні один чоловік не дійшов. Усі попадали. Ви знаєте, в скупченні в такому повітрі 14 днів, а то зразу б'є вас свіже повітря, то ви зразу падаєте. А тоді

підходить конвоїр зі собакою. Він вас ногою б'є, або в спину і кричить: «Ви, паразіти, представляєтеся! Вставайте!»

Ну, ви трохи до пам'яті дійдете з клопітом, встанете й тоді до барака, хтось зможе долізти рачки, й так во.

Тепер у бані ходили, то я перший раз як пішов купатися, це лазня, я не бачив таких людей худих, я зімлів і упав. А я тільки приїхав, ще не такий помер, вірите, це в чоловіка тут кісточка тоненька, вони висохли, нема нічого. Нема нічого. Ну правдивий скелет – так як то по дивучом показують, правдивий скелет, тільки що живий і рухається. То я впав. Не міг дивитися. А животи великі. Чому животи великі? Солі багато було, то до води горячої солі кидали дві ложки просто. А як випити солі, то тоді дві, три кружки води вип'є, і то в нього живіт отакий. То страшно було, отака страхіття було.

Пит.: Чи було багато молодих?

Від.: Я б сказав молодих менше, більше старших. Такі 50, 40, 60, а таких, як я, дуже мало було. Дуже мало.

Пит.: А чи люди вільно говорили між собою?

Від.: О, *ja*, говорили, але там також дуже багато не могли говорити. Як хтось донесе, то вам ще п'ять, десять років добавлять. Там таке саме, як на волі. Ви не можете говорити. Там повно сексот було. Вони там говорили, але дуже обережно, як ви знаєте когось, або якщо ви там два, три рази не послушали, бригадир прийде й вас на працю поведе або той, який охороняє, то все в'язні. Був тільки один енкаведист, той, який керує. Отже, коли ви там раз чи два не послушали, то ви будете мати папки з 20-ми листками. Червоним олівцем напише, що ви «неисправимый». Вас ніколи не випустять. Ви могли б там 40 і 50 років просидіти, але як побачуть таке занотоване, де ви не були б, то вам ще п'ять років добавлять. Там і є, що й по 40 років сидять. А якщо ви з ними не сваритесь і є дуже слухняні, то тоді вийдете. А так, якщо раз не послужив, то ви не вийдете.

Пит.: Чи люди кінчали своє життя самогубством?

Від.: Ну, такого мало було. Кожен надіється, що якось вийде. Але то надії не було. Медицини не було. Там може бути 125 тисяч, а тільки один доктор. Крім того, барак на 200 осіб може мати тисячі людей. Також, якщо ви хворі, ви підіте до лікаря, він вас ніколи не звільне. Це все залеже від голови, того енкаведиста. Якщо він звільне, то він сам полетить. Він нікому не дасть, а як лікаря нема, то ви мусите на працю піти. А якщо ви не вийшли, то вас запруть у такий карцер, це така кімната, в якій вікон нема, а є тільки такі залізні дроти. Туди вас запнуть на 24 години, а надворі може бути мороз, і вас до того ще розберуть, і там ні ліжка, ні крісла, нічого. А друге ще, це все залежить від лікаря – більшість були такі самі бандити, як усі другі там.

Пит.: Чи Ви діставали листи від родини?

Від.: Діставав.

Пит.: Що вони писали?

Від.: Вони не могли нічого писати, що ми добре жили. Так як тепер, звідтіля напишуть, що добре живе, і вони мені дуже багато пакунків слали. Мама й тато на місяць (після того, як батько втік з в'язниці й вони змінили прізвище й переїхали на радгосп десь 100 кілометрів від нашого

села, де батько дістав працю голови молочної фірми, та добре вони там жили) мені слали два пакунка, а гроші не слали – якщо гроші пришлють, то вони на місяць тільки один карбованець дали, та тримали в себе. А харчі всі віддавали.

А тепер я Вам розкажу за лазні. Вони гоняють щодва тижня в місто в таку велику лазню. Ну, туди може зайти 100 людей на раз, а більше ні. А вони гонять 300 і рентують на 24 години. Було так, що наш барак на таку годину, інший барак на другу; все було по годинах. До тієї лазні було йти шість кілометрів. Що найгірше, то було коли прийшли, а перша група тільки йде купатися, а друга група заходить в середину роздягатися, приготуватися, а третя надворі скачить на морозі, роздягнута в лаптях. А ті, що закінчили купатися, то вони порозгрівалися і мусять іти надвір, бо треті мусять заходити роздягатися. А вони вийдуть, вони розпарені, а мороз тріщить. Коли прийдуть додому, їх уже за ніч половину нема. Вони раптово запалення легень доставали. Медицини немає, і він два, три дні найбільше проживє.

А я хоч був молодий тоді, я вже досить світу пройшов, то я знав, що не треба купатися горячою водою. Я прийду, і то я там нагору, де парня, ніколи не ліз; а були такі дураки, що туди полізе, він стане таким червоним, а тоді як піде надвір, то пропаде. На завтра вже не було. А я собі наточу трохи горячої, трохи зимної води, аби тепленька була помитися. І то все. І це, що мене спасло. Я також хитрував завжди, щоб попастися в третю групу, тобто в останню. То я виходжу й зразу й йду. А вони стоять на місці дві години. Ото тому так хитрували. Літом то *окау*, а зимою то такі морози, то люди роздягнуті. За 10 хвилин можна простудитися, а це було по дві години люди стояли.

Пит.: А як Вас випустили?

Від.: Ну, я відбув свій час та мусили мене випустити. І тоді я собі поїхав.

Пит.: А як Ви поїхали?

Від.: Потягом. Це також Вам буде трохи цікаво. То вони називають «лідер», такий папірець дають на проїзд; значить, гроші не дали, а той документ, що я так покажу й мене візьмуть, і дали 13 карбованців на харчі, тобто вони казали, що я це за три роки заробив. (Сміється.) Ну, я взяв і пішов, вийшов, забрав, де вартовий, і там уже залізниця ішла, а нас туди ніколи не впускали, рідко за брамою в ліву сторону, знач на північ там дорожка вузька була, й не знаєш куди й йти, де та залізниця, запитав у того, а він каже: «Йди по цій дорожці два кілометра й там маленький будиночок, там потяг стоїть, ти сядеш». Пішов я. Прийшов туди, питаю того, а він каже, що за півгодини буде. Іде на Москву, каже, швидкий потяг десь із Далекого Сходу, а тоді прямо просто на Москву.

Ну, я сів, нема що робити. Журнали там лежать радянські. Я прочитав у них все за колгоспи, за виповнення, передивився і кинув. Мені воно вже досить було. Там у журналі написав, що я радянську літературу так люблю читати, так як собака гіркий перець любить їсти. (Сміється.) То я так написав. Ну, коли я поїхав потягом, то я один тільки такий був, а то все решта з такими животами, то якраз серпень місяць був, і вони всі їхали на Кубань, туди на Кавказ, у Ялту на відпочинок, курорт такий.

Я в Москві встав, бо треба щоб квиток ударили печаткою там, хоч і квиток є додому. Я сиджу день, два там, а тім курортникам дають першенство, й коли я піду за квитком, то нема. Я вже всі гроші розтратив, нема що ї їсти. А там саме ходить міліціонер, молодий чоловік такий. Я підійшов до нього, поздоровився, і він на мене дивиться, по одежі видно, що я якийсь бродяга. Я йому кажу, що я такий і такий, що ось мої папери, що я звільнений, і що в мене немає ні грошей, ні харчів, і що я вже сиджу тут три дні, й я не можу дістати квитка до хати дібратися.

Він тоді взяв покликав вантажника й сказав: «Возьми этому человеку билета закомпенсируй».

Він був добрий міліціонер. Той пішов зразу до вікна, зразу печатку прибили, приніс назад мені, я подякував тому вантажнику й також міліціонерові.

Ну, я і сів і поїхав у Ростов. У Ростові я пересів на потяг, який іде на північ від Сталінграду, поїхав у місто Саль, а тоді Пролетарське було, й туди мій батько часто на радгосп їздив. Я думав, що я його там застану. Пішов до того помешкання, на яке я мав адресу, й вони кажуть, що вчора були. Кажуть, що за два тижні приїде батько з матір'ю. Вони кінцями поїхали. То що мені робити? Мені далеко йти пішки – 55 кілометрів.

Я сів на потяг. Коли я сів в потяг, іде чоловік проти мене. Він брови великі такі має, як у мене, я дивлюся, що подібний на мамину родину, що ніби мамин брат. Я його зразу не впізнав. Він був такий худий, оце все позападало. Там ще сильний голод тріщав. А він дивиться на мене, також не підходить, так дивиться, і я собі подумав, що це він. Я підходжу й кажу: «Добрий день, дядько Онесім».

– А ти не Хомів син?

Батько Хомів був.

Я кажу: «Так».

– Ну, сідай.

Сів, і він мене розпитує, де я був, а я мусив обережно говорити, бо так мені наказали; я за це розкажу пізніше. Ну, приїхали, встали, пішли до його хатки; було дуже бідно, нічого не було – столик такий старенький, облуплений. Тоді його син приходив – він на елеваторі працював – повечеряли, й тоді полягали спати.

А, це я пропустив сказати, що коли мене з в'язниці випустили, то директор каже, щоб я до енкаведиста зайшов того – він не сказав до енкаведиста, а в другі двері. То я туди пішов, і він узяв мої документи й читає: «Вы сегодня звольняетесь. Едыте домой».

Я кажу: «Так».

«Только одна вещь ещё, это, что вы должны написать на лоби, что вы не можете никому рассказывать ничего – как вас кормили здесь, что вы делали, что вы видели. А как что мы узнаем, что вы что-то кому-нибудь рассказывали, то за краткое время вы обратитесь сюда. Понятно?»

Оце, що він сказав. І тоді я в папір подивися, попрощався і пішов.

Тепер я буду продовжувати те про, що я говорив. Коли переночували, бачу, що вони самі голодні. Я вже не снідав у них. Я пішов пішки додому, тобто до батьків, а не додому. Ну, як я собі їхав, то я мав на ногах чоботи, які мама мені прислала, такі тяжкі військові, а то була така

горяч, і то певно потрібно черевики, а я в таку дорогу вже скільки років не ходив. То можна 2, 3 кілометра, а це 55, і спека така до того. Ну, я пішов, і Богу дякувати, були по дорозі села. Я наскочив там на одне село, а там мешкають люди з нашого села. Вони мене впізнали. Вони побачили, що я голодний. В мене грошей не було, то вони мене нагодували, молока йще дали, й пішов далі.

А за деякий час я вже бачу, що оце литки в мене болять, не можу йти далі. І я дурний був, хоч уже й було 20 років мені, але ще не був мудрий, взяв чоботи скинув босяком іти. А якщо ви босяком пройдетеся, то ви взуті не підете. Я пройшов кілометрів п'ять, не можу йти босим. Надів чоботи й в чоботах не можу йти. А ще, може, 10, 12 кілометрів до батьків, і сонце йще, але за години десь дійти, ну то я міг би. Встаю іти, не можу ніяк. Всів на дорозі й сидів. Що буде? Може відпочити, але болять іти, й тут, де найм'якше, то болить. Ну, коли вантажне авто їде. Я підняв руку й встав. А на авті наладоване сіно. «Куди ти їдеш?»

Я кажу йому, що туди й туди.

Він мені каже: ми туди й їдемо. Сідай, лізь нагору.

Я нагору виліз, дивлюся, знайомий. А ми в в'язниці разом були. Тільки він з братом втекли, й я з ними тікав, а мене зловили. А вони втекли в Пролітарське, а мене зловив міліціонер. Я кажу:

– Льонька, це ти?

А він каже:

– Я. Це ти, Іванко?

– Я. Ну, кажу, що їду туди, де мій батько.

– Я твого батька знаю, він тут у радгоспі працює.

Ну, як до батьків приїхали, я встав, батько в дворі там щось робить, а мати й сестра тут стоять. Мати плаче, і я не подумав, що під другим прізвисьцем живуть. І я ще на матір подібний. Я кажу: «Їдем усередину».

Зайшли, й тоді сестра побігла, тата покликала. Тато прийшов, поцілував мене, заплакав. Тоді він каже:

– Я не можу на працю іти.

Люди вже на ранок у матері питають: «То ваш син?» А мама каже: «Ні». В мене інше прізвище.

– Та він на вас подібний.

Мама хотіла, щоб я там працю дістав. Батько сказав, що ми мусимо розлучитися, бо так і вони пропадуть. Все рівно дізнаються.

То я на другий день поїхав. Я не міг довше бути. Ці хлопці з сіном автом їхали другий раз і мене на станцію завезли. Я там уже шукав, з ким поїхати, ще до мого села 50 кілометрів.

Я на станції знайшов одного, який з верблюдами був – Кощей. Він капусти колгоспну привозив сюди.

Я приїхав туди, встав з підводи, а то село дуже велике, десь 6 тисяч населення. Це як розкуркулили. І воно якесь шість кілометрів довге було. Я встав, і то було там худоби, тисячі овець, по дорозі була пиль, худоба йде то, а то зароще все лободою. Я глянув і в мене шапка зіскакує. Та де ж люди? Де худоба? Нема нічого.

Пит.: Яке це село було?

Від.: Мартиновка. Те, яке Ви на початку записали. Це село, де я родився. Я пішов і собі думаю, що з цього буде? Куди ж це я приїхав? Ну, просто

страх. То було колись, що по вулиці йдеш, собака там, а то ні собаки ніде не було. Нема нікого. І прийшов до тітки. Ну, тітка мене гарно зустріла, обняла, кричить, плаче, так як жінки, а до того ще родина.

– Де ж ти взявся, племіннику? Чи це ж тебе анголи на крилах принесли? Я кажу: «Якось Бог дав, що прийшов».

Ну, тоді почала журитися, як мене вгостити. У них не було нічого, ні хліба, й ні до хліба. І тільки в городі було пару гарбузів. Вона сказала, що спеце. Я був й голодний, але в тих дітей були отакі очі. Ну, вона спекла, поставила на стіл і так порізала його, то я кусочок узяв, а ті діти отак во й голодні. А вона гарбуза зготовала їм, щоб й на завтра було. Я побачив, що вона по руках їх б'є: «Не беріть, це я для гостя готовила».

А я кажу: «Тьотя Соню, хай їдять».

Я взяв один кусок, і мені жалко стало й заплакав. Думаю, куди я це приїхав? Там не пропав, а тут пропаду. Ну, й що робити? Як жити? Пішов у сільраду, треба документ дістати. Я пішов, там такий Василь Сенік був голова тієї сільради. Пішов до нього, кажу: «Дядько Василю, я хочу папір якийсь, бо я хочу на працю. Щось там секретареві напиши».

Той написав. Дає йому печатку, прибив. Я не дивлюся, що там написав, пішов додому. Як прочитав, що там написано, що батько куркуль, я був засланий, репресований і відібраний права голоса, не маю говорити нічого, то певно з такою справкою ніде не приймуть. Я собі тоді думаю, що робити. Я ніч не спав. Думаю: що далі буде? Я придумав таке: піду й буду там стояти, поки на обід всі повиходять, а з ним з одним око в око поговорю.

Так я дивлюся, вже 12-та година. Секретар вийшов, і я скоро тоді по сходах, постукав, і він каже: зайти.

Я кажу: «Дядько Василь, я прийшов, щоб, – а він уже знав, що я вже вчора був, – щоб ви посвідку таку, щоб я дістав працю».

«Зараз напишу». Нічого не казав, взяв, написав. Я провірив, а він написав те саме, що й вчора, печатку прибив. Я взяв, прочитав і кажу: «Дядько Василю, ви знаєте, що я був покараний, я те відбув, я дістав документи, я чистий тепер. До того я ще молодий чоловік, я хочу жити на світі, я не хочу вмерти з голоду, а ви мене заставляєте силою, щоб я йшов або красти, або грабувати щось, бо я з голоду не вмру». Я той папір взяв, зіжав і йому в очі кинув. То я вже з нервів вийшов. А він нічого. Я вийшов, дверьми стукнув і пішов. Думаю: хам ти проклятий, думаєш, що хай вмирає.

То дякуючи мамині сестрі, кого два сина в радгоспі працювало, що я був туди встроений. То там я дістав працю, було бідно, але на харчі хватало, але на одягу вже не було. Оце таке було.

Пит.: Це було в 34-му році?

Від.: Так, в 34-му.

Пит.: А як Ваша родина спаслася з голоду?

Від.: Так як я вже Вам сказав: батько втік у 31-му. Він у в'язниці не був тоді, й він у радгоспі добру працю мав директором, де корови дійні були. То вони добре жили. І вся рідня до нього ходила відживлятися – оці двоюрідні, рідні. То приходе тиждень, той два поживе з дітьми, п'ятеро він відкорме. То батьки мої голоду не бачили. Бачили, що люди

вмирають, а вони жили добре під час голоду. То вони так вижили, а так би вони пропали.

То як я прийшов від тітки, то я працював у радгоспі – я тоді кругом був перший в праці. На Уралі я був, на Сибірі; то я там останній рік був найліпший *bricklayer* (муляр. – *Ред.*). І мені дали в травні в 34-му році черевики й *suit*-а (костюм. – *Ред.*) на перше травня як *present*. І харчі нам дали ліпші три рази, як тим другим давали. Нам окрему їдальню приділили; вони називали нас ударниками. Отже, нас кормили добре. Я діставав одне кіло й 200 грам хліба – аж три фунта – й я прийшов назад у моє село, то всі дивилися на мене, як ніби чорт з рогами. Вони виглядали так погано, а я вернувся з в'язниці й був справний. Я добре працював, і так само було в цьому радгоспі, коли брати мене встроїли. Я старався, скільки сили мав, робити й мовчати, не говорити. І я за три місяця, я вже був на першому місті. І за це бригадир мене на зиму послав у школу вчитися на тракториста. Це було в 35-му, але послав при кінці 34-го.

Я виучився на тракториста. Нам платили 110 пенсії. Була їдальня і приміщення на спання – за цих двох речей, держава платила. А тоді, як іспит здали, то політвідділ кинувся перевіряти всіх. Всі такі, як я, були сини куркулів. І вони всіх вигнали. То пост тракториста нікому не дали. А коли трактори привезли, то не було кому ними керувати. Були люди вивчені, але не було, щоб хтось ними провадив.

Тоді й листи слали, бо багато вернулося, але я не пішов. Ті не були в в'язниці, а я був. До того трактори були погані дуже, й як щось станеться з ними, то зразу п'ять років присудять.

Я взяв собі й пішов десь 30 кілометрів звідтіля, де дядько другий мешкав. Там саме почали організувати колгосп. Я там працю собі взяв, але не поступив у колгосп. Я просто діставав гроші за трудовень. Я там добре заробив.

Після того я переїхав назад у своє село, забрав свій хліб. Батько тут уже також був і вже забрав своє дійсне прізвище. Ну, що Ви думаєте, що я там довго прожив з батьком і матір'ю? Я ніде там не робив, собі ходив, гуляв у цьому 35-му році. А там були такі люди худі, обірвані, старші від мене, й хтось з них замельдував на мене.

Тоді НКВД визиває мене.

– Що ти робиш?

Я їм сказав, що я нічого не роблю.

– А чому?

– Я літом працював у такому колгоспі, й я добре заробив.

– Ми знаємо, де ти працював.

До того я ще корову був купив.

– Це тяжко повірити, що ти так добре живеш. Крім того, це другим очі їсть.

А ти мусиш бути зав'язаний з якоюсь контррозвідкою закордонною.

Значить, вони говорять, що я шпигун. Я кажу:

– З ніякою контррозвідкою я нічого до діла не маю і не займаюся. Я просто добре заробив.

– Не говори, ми знаєм, скільки ти заробив.

– Ну, я з того живу. Хліб вивезу на базар, продам, та й вже корову купив.

– Ми знаємо те. Ти мусиш десь працю знайти й іти працювати.

Тоді вони й ще говорили й говорили, і все тягнули, чи я від якоїсь держави гроші діставав.

Я кажу:

– Я ні від кого нічого не дістаю.

– То не може бути. – Тоді при кінці він каже: «Ми тобі радимо, щоб ти за 24 годин знайшов працю. А як не знайдеш, то ми тобі добру працю десь знайдемо».

А я певно знав, що це буде праця на Сибірі. Я прийшов до хати, й тато вже прийшов з праці. Я йому кажу:

– Справа погана. Я мушу виїжджати звідсіля.

– Нічого, я з директором поговорю.

Я пішов до директора, такий молодий. Він дав мені працю десятника – це така праця щось поміряти, підрахувати, отаке. Там більшість дівчат працювало. Я такий радий був там, а тоді він хотів мене вислати до Новочеркаського на вісім місяців на курс зоотехніка по лісництві. А тут приходить вістка – це в 36-му році посередині березня чи при кінці його – що я мушу звернутися туди й туди готовий іти в трудармію. То так мої курси пропали.

Пит.: Чи Ви маєте ще щось сказати про голод?

Від.: Та відверто ні, те що мав, то я вже розказав.

Пит.: Тоді щиро дякую за Ваше свідчення.

Інтерв'ю SW12

Анонімна оповідачка, народилася 1915 р. на хуторі, донька розкуркуленого і репресованого селянина. Чоловіка оповідачки також заарештували, а свекруху брутально обшукували. Розповідає про гоніння на церкву і засуджує за голод Сталіна, Кагановича та міжнародну комуністичну змову. Під час голоду жила в промисловому регіоні, можливо, на Донбасі, де бачила багато голодних селян.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1915 році.

Пит.: А де саме?

Від.: В селі.

Пит.: Назву села Ви не хочете сказати?

Від.: Ні.

Пит.: Добре. А область?

Від.: Ні, також.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько був селянин.

Пит.: Чи він був бідняк, чи середняк, чи куркуль?

Від.: Називалися тоді люди, які потенціально бачили, до чого комуністичний інтернаціонал веде. Їх незалежно від кількості господарств, то їх називали куркулями. Хоч він по закону радянському ніколи не міг бути куркульом. То було спеціально видумана форма, щоб експлуатувати людину й маси, казати, що він недобрий, от ми його посилаємо на Сибір, забираємо в нього господарку.

Батько мій виїхав на хутір, там ближче була до хати. Всі дістали однакову ділянку. Звичайно, в житті неординакові люди, не всі люди мають однаковий підхід до проблем. А мій батько був заможний, тоді йому уродило, уродив рік і він мав зерна повно. В 27-му році, коли Каганович був секретарем комуністичної партії, то його обклали пшеницю віддати державі. Він віддав, але ще було в 27-му році, що залишилося йому на те, щоб він прожив і посіяв. У 28-му році трапилося, що знову їх обкладали селян там великими обов'язками здати велику кількість пшениці. До того їх вимагали, що вони віддали все останнє. Потім було організовані такі 100-тисячники¹, і ходили по хатах, перевіряли, чи залишилося щось у тих селян, чи не залишилося.

Пит.: Чи це були українці чи приїжджі?

Від.: Ті 100-тисячники то переважно ніхто не говорив з них по-українському. То були чужі люди. Часом вони використовували голову сільради. Бо якби голова сільради їх не приводив до батькової хати, то він не був би покараний. Вони приводили туди. Шукали вони той хліб, навіть той гній від скотини розривали й дивилися, чи там не є захований хліб. І в такий спосіб осталося село в 28-му році виснажене. Тільки такі селяни, що рахувалися бідні або не мали робочу силу, хоч, може, вони

¹ Формально 100-тисячників не було. Ідеться про те, що українське село нищилося німецькими українцями.

й мали трошки пшениці, але в них то залишилися, а цих бідних, яких називали куркулі, їм було дуже тяжко пережити той рік. У 29-м році, мій батько каже, в селі, на хуторі:

– Я хочу свою хату віддати, щоб ми зробили школу тут, бо то новий хутір. А вони на зборах сказали по-російському: «Мы приготовили вам место там, где вечная мерзлота».

То батько прийшов до хати і то розказав це, що їх чекає. Тільки батько був високоосвічена на той час людина, він весь час готувався, що щось мусить трапитися. Ну, після того, як на тих зборах, коли батько запропонував свою хату на школу, проголосували всі люди, щоб батька вислати. Але, на щастя, я була вдома, бо я не виростала в батьковій хаті, тільки провідувала батька. На щастя, я бачила, як ті селяни до рана, до розвітанку лізли на...¹

Комуністичний інтернаціоналізм, називався Комінтерн, почав тотальне знищення селян, які були хранителями української культури, бо раніше ми були під царською окупацією. Всі чужинці на моїй землі, можливо, тому, що були у меншості, завжди ставали на бік влади. За царя вони підтримували царський уряд, за комуністів – комуністичний уряд проти українців. Ми обурювалися цим, від першого дня ми були проти революції. Все почалося з Петрограда і великих промислових центрів, не в Києві.

Люди, які скинули корону царського режиму, теж придушували Україну. І я так розумію, що організація інтернаціоналізму, так званої пролетарської диктатури, від вчення Маркса, постійно бачила в Україні голод, який почався у 1927 р., коли Каганович був генеральним секретарем комуністичної партії. Він нападав на продуктивних селян, накладав обов'язок віддавати зібраний врожай, аж поки вони не мали чим прожити рік. У 1927 р. ще можна було вижити, але у 1928 р. було прийнято закон, який говорив, що продуктивні селяни (я називаю їх продуктивними, бо після революції землю розділили порівну, так що люди, які мали розум, працювали, мали великі родини, жили заможнo) мусили все повернути урядові, який вимагав астрономічних норм задачі продукції.

Уряд нападав на найбільш продуктивних селян. Пізніше їх назвали куркулями. У 1929 р. вся маса селян бачила задум напасти на них і знищити, вони бачили, що все це вів уряд. Голова комуністичної партії Каганович вирішив занести найбільш продуктивних і найрозумніших селян, хоч вони могли бути небагатими за кількістю врожаю, у список куркулів і вислати їх у Сибір. В селі, де жив мій батько, маленьке село, хутір, у квітні 1929 р. комсомольський набрід убив мого брата. Всі знали, що це зробили, аби селяни боялися і не виступали.

За кілька тижнів відбулися збори, мій батько прочув, що декого мають вислати в Сибір, і запропонував віддати свою хату під початкову школу на хуторі, він хотів, щоб діти з семи років могли ходити в школу на хуторі. Один чоловік з цього самого села підвівся і сказав, що уряд наказав вислати його в Сибір, де вічна мерзлота. Хто за це? Всі проголосували проти мого батька, бо коли вбили мого брата, всі побачили, що вони роблять з людьми.

¹ Далі до кінця – переклад з англійської.

Крім того, був суд на убивцями мого брата (він жив ще добу після того, як його смертельно поранили). Суд сказав, що оскільки він був сином куркуля, винні можуть йти додому. А Ви питаєте, чому ці люди проголосували проти мого батька? Смерть мого брата посіяла страх. Я була свідком. Я поїхала до батька і бачила селян, які приходили вночі, повзали на животі і казали: «Пробач нам, але вони вбили твого сина і вб'ють наших».

За кілька тижнів я знову провідала батька. Він жив за 20 км від місця, де я росла, батька не було вдома. Мати була непритомна, і вони хотіли забрати її на залізничну станцію. Як все трапилося, я не знаю. Пам'ятаю, що коли вони прийшли шукати за хлібом, то відкрили навіть яму з гноєм, шукаючи зерно.

Був січень 1929 р., вони наказали нам зняти чистий одяг, загнали нас на горище і сказали одягнути брудний одяг. Один мій брат не хотів скидати піджак, йому було 18 років і він мав дівчину. Мати на колінах благала його зняти піджак, бо вони вб'ють його, і він таки зняв. Ми лишилися мерзнути в холодній хаті. Ми знали, що в січні місяці вони таки вислали декого в Сибір. Ці думки носилися в повітрі.

Коли забирали батька і брата, мати була непритомна і енкаведист сказав, що вона вранці буде готова, помре. Але дива трапляються і вона прожила 100 років. Коли їх вислали в Сибір, ми всі, звісно, виїхали з села. Мене виховала бабуся. У 1929 р. мені було вже 14 років і я поїхала з села. Ми поїхали до промислового району, де ніхто не знав, що моя мама була куркулькою, а я донька куркуля.

Важливо сказати, що коли ми поховали брата, то поставили за нашим звичаєм хрест на могилі. Всі бачили в житті досить горя і як символ тієї трагедії ми поставили хрест на могилі. Коли вона (певно, мати. – *Ред.*) ходила на могилу, то не могла збагнути, чому ця антихристиянська комуністична філософія цілить навіть в могили. Вони знесли хрест в перший же день. Вона не ставила інший, але завжди клала на могилу грудку землі, а коли поверталася, то ця грудка була зрівняна. Вона мусила шукати, де його могила.

Ми жили в промислового шахтарському районі. Кожен діставав на день 400 грамів хліба. Щоб дістати ці 400 г, треба було вставати вдосвіта, я вставала. Коли я приходила туди, лежали десятки мертвих тіл, молоді, красиві люди довкола того магазину. Прийшовши додому, я так плакала, мама казала мені: «Чому ти плачеш? Батьки тих дітей вислали твого тата у Сибір!» Тоді я не розуміла, яка ситуація в нашому бідному маленькому селі, як працював закон у трагедії з моїм братом.

Тепер я розумію, на них тиснули і вони не мали іншого вибору, як проголосувати проти мого батька, якщо хотіли жити завтра. Я говорю так, бо люди кажуть: «Та ті українці дурні. Чого вони не повстали?» Був закон, який казав, що ти не можеш виїхати з села без дозволу. Ось чому я бачила біля магазину, коли отримувала той фунт хліба, самих молодих людей, які могли ризикнути.

Голод був такий сильний, що люди вночі гонилися за іншими. Одного дня я пішла в центр того шахтарського містечка і там були люди, які гонилися за іншими. Спужі, страшні люди. Я не знала, що вони там роблять.

Пізніше мені сказали, що якби вони мене спіймали, то вбили б і з'їли. Я краще померла би в газовій камері, аніж від голоду.

Пит.: Який рік то був?

Від.: Це було в 1932-му. В 1933-му я була в Харкові, йшла вулицею, на тротуарі сиділа жінка з дитиною. Вона так спухла. На той час мені було майже 16, я сказала, яка гарна дитина і чи можу я їй допомогти. Якась пані підійшла до тієї жінки і щось їй дала, я бачила. Звідкись прийшов чоловік і сказав російською: «Дівчино, то не ваша справа. Для цього у нас є уряд». Коли я повернулася до того місця, жінка лежала мертва, дитина повзала, і ніхто їй не підходив до них, бо всі боялися. Повірити важко. Ви бачите, як глибоко ця трагедія в'їлася в людей.

В той час мій дядько жив у Харкові. Він ховався від радянської влади, бо свого часу був багатий, не грошима, а талантом. Він вивчився невдовзі по революції керувати машиною і працював шофером. Весь транспорт мобілізували підбирати тих, про кого «підкується» уряд, як я розповідала про жінку з дитиною. Він розповів, що був наказ, якщо побачиш когось, хто не може йти, але живий, бери його разом з покійниками. Мертвих і напівмертвих забирали разом.

Пит.: І Ваш дядько керував вантажівками?

Від.: Так, бо не міг відмовитись. Якщо відмовляешся, то заарештують.

Тепер хотіла би розповісти про свого батька і як він вижив в Сибіру, куди його заслали. У 1929 р. його посадили в товарний вагон. Вагон закрили, запечатали і ніхто, ніхто не мав його відкривати, аж доки він не приїде до кінця. У вагоні було 42 людей. 11-річна дитина померла. Дорога зайняла кілька днів. Сорок двоє людей, тіло почало розкладатися і смердіти. Мати благала: «Зробіть щось». Всі відмовлялися, бо боялися. Сморід стояв страшний! Вони викинули тіло через вікно прямо на ходу. Це факт.

Їх відвезли в тайгу, не було й сліду якогось житла. Висадили під охороною, температура була мінус 40. Повна пустка. Той, хто був міцніший і міг врятуватися від холоду, дожив до ранку. Трохи далі від залізниці був ліс, і коли людей висадили з поїзда, вони хотіли побігти до того лісу розвести вогонь, але їм заборонили. Коли розвели вогонь, почали стріляти. Якось добули до ранку. Вранці ті, що вижили, вирішили, що нема різниці, помруть вони від холоду чи втікши до лісу. Якось вони зібрали гілляччя і розвели вогонь. Ті, що пережили ту ніч, намагалися побудувати якісь намети, щоб врятуватися.

Ось що вони зробили з куркулями, які годували всі Європу, всю Центральну Азію і Далекий Схід пшеницею, яку українці вирощували. Вони замордували цих людей. Витиснули з селян усе. Були випадки, я, правда, на власні очі не бачила, коли знаходили кілька фунтів пшениці, захованої в стіні, забирали матір і розстрілювали на повір'ї, а дітей забирали в такі умови, що вони за кілька місяців помирали. Це те, що я пам'ятаю дуже добре.

Мій брат прийшов з Сибіру і заробив туберкульоз. Два роки він лежав у лікарні під чужим іменем. Йому було лише 15 років. Батько казав другому братові, що коли піде до лісу нарубати дров, то хай покладе ногу на пеньок і розрубав сокирою, так його візьмуть в лікарню і він, може, врятується.

Щоб поїсти, люди різали м'язи, от такі жахливі умови були. Він зміг вибратися з лікарні і втекти на кораблі. Тому я знаю, через що вони пройшли. Інший брат також помер від туберкульозу.

У 1933 р. я була в промисловому районі, трупи були скрізь. Їдеш поїздом, бачиш – голова тут, рука там. Немає більшої трагедії, ніж померти від голоду. Мене взяли в 1931 р., коли батько вирішив піти на хутір, маленьке село, довкола земля, яку обробляли. Ясна річ, ніякої освіти не було для дитини, якщо це дитина куркуля. У 1934 р. я була у місті і ходила до лікарняного моргу. Там була гора трупів, страшний великий будинок, повний трупів, лежали як дрова! Я дивилася на все це і думала: якби нормальна людина побачила, що я можу дивитися на цю трагедію, то не повірила б, що я ще людина. Ненормальна, сказали б вони. Я думала, якби мій батько, який тоді ще був в Сибіру і я не мала з ним жодних зв'язків, знав, що його донька може дивитися на це і нічого, що б він подумав про мене.

Справді, я хочу засвідчити, що голод не почався природно. Він був спланований в Москві керівником України Кагановичем, свідомо планували знищити населення. Бо я бачила цю трагедію, як ті люди старалися дати зерно, дати той урожай уряду і яким астрономічним, астрономічним було те, від них вимагали. Люди давали, якщо могли, бо тих, хто не давав, вважали винними і могли забрати в Сибір, чи в ЧК або НКВД і вбити.

Пит.: Як ви вижили в ті роки?

Від.: Я вижила, бо мене прийняли. Мене взяла до себе хресна мати. Вона мала сина, який працював вчителем, і чоловіка-комуніста. Його взяли були в полон в Німеччині, він навчився марксистській філософії, матеріалістичній філософії, його убили під час революції, її сина також убили. Вона завжди була сама і як моя хресна прийняла мене. З її документами мені велося досить добре. Звісно, я багато разів була голодна і мусила їсти конину, але порівняно з тим, що пережила більшість населення і селяни, це була дрібниця. Мені пощастило.

Моя мама і брат втекли у 1936 р., після того, як батько втік. Ми були вірними християнами, і коли я їхала на Захід, батько сказав: «Don't cross the path of Christ».

Пит.: Як це по-українському?

Від.: Не розминайся з Богом. Я пішла сюди, а ти пішла сюди і ми розминулися, не бачили одне другого. Була Біблія. Мій батько завжди вчив робити, як тобі Бог каже, і якщо ти допомагаєш сусіду, то ти добрий християнин. Це дуже важливо знати, тому що деякі люди не знають, що наші люди дуже віддані Христовому життю, і тому та антихристиянська філософія, організація нічим не гребувала, аби тільки знищити їх.

Пит.: Що трапилося з їхньою церквою?

Від.: Була церква, гарна церква в селі, де я народилася, яке тепер зникло. Було заведено, що кожен приходять в церкву, кладе в центрі квітку духові Божої матері перед її іконою, небесним ликом. Кожен кладе квітку. Чому казали, що ми ненависні люди?

Одну річ мушу сказати, бо багато людей не розуміють: чому вони не повстали. У церкві був сторож. Одного разу один з тих комуністів прийшов до

церкви. Православна церква була дуже гарна, бо цар дбав про церкви. Вони затягнули сторожа на верх церкви, де дзвони, і штовхнули вниз. І він розбився.

Як ви постанете? Коли переходив вулицю під час війни, мусив показати перепустку. Цивілізований світ не знає, що туристи не мають права поїхати в село. Більшість людей цього не знають, і про це слід сказати. Моя нація має комплекс неповноцінності, який сидить глибоко-глибоко, бо коли ти селянин і говориш українською, уряд вважає тебе найнижчим, найнижчим, який є. Був цар, який казав: «Як можна підняти людей, якщо не йдеш до них». Це Вашингтон сказав. Він показав горизонт нашим людям, сказав, що кожна нація має бути вільна, мусить мати економічну свободу, духовну свободу, культурну свободу, лише тоді нація може зростати.

Я розкажу, що трапилося з моєю свекрухою, коли ГПУ шукало золото. Вона мала довге волосся, коли її викликали і почали з'ясовувати, чи має вона золото. Вона сказала, що не має, але вони почали мордувати її, прив'язали волосся до стелі і намагалися підняти її за волосся до стелі. Шукали золото в анусі і вагіні. Таке було з моєю свекрухою.

Я ніби все це бачу, все пам'ятаю. Коли мій батько сидів у в'язниці в заручниках, я ходила 19 миль до тюрми, мені було 6 років. Комуністична марксистська інтернаціональна змова, там були особливо антихристиянські люди, від першого дня в пам'яті бачу, що то було сплановано. Наш обов'язок – викрити тих людей.

Мого чоловіка заарештували, політично, у 1937 р. Він не був політиком. Він любив молодих дівчат. А трапилося, що коли американські банкіри позичили багато грошей, то треба було багато робітників в Сибір копати золото, щоб платити манхетенським банкам відсотки.

Чотири слідчі залякували мого чоловіка рік і вісім днів. Його забирали в НКВД об 11-й годині і відправляли назад в арештантську о 5-й годині. Ці чотири слідчі були євреї-комуністи, як Троцький, Каганович, Ягода. Можу дати список за списком, якщо хочете. Ми, українці, мали свого Хвильового, комуніста в ЧК, і ми його не ховаємо. Ми викриваємо його. Єврейські люди, єврейська нація також мусить відмежуватися від комуністів. Марксизм – це людиновбивча філософія. Ми мусимо розбити всіх комуністів, матеріалістичний світогляд, і вивести їх на чисту воду, щоб люди бачили. У нас був Скрипник, був Хвильовий – він був чекістом, вбивав людей, але ми не боїмося, щоб люди про нього знали.

Яку трагедію ми пережили, що ті комісари зробили з моїм народом! Гітлер порівняно з тими комісарами майже ангел! Німеччина по сусідству. Вони бачили голод, створений у 1921-му, у 1924-му. У 1933 р. була катастрофа і люди по сусідству бачили її. На кожну отруту є протиотрута, і вони створили Гітлера. Сьогодні для мене побачити десь при владі комуністичну партію, то все одно, що побачити гітлерівську партію в нашому конгресі. Це одне й те саме.

Пит.: Ви згадали Скрипника. Що люди думали про Скрипника?

Від.: Я думаю, що Скрипник вірив у марксистську філософію. Він не бачив, що то була змова. Пізніше він побачив, що помилявся. Я так думаю. Багато, багато людей так не думали. Коли він зрозумів, що стояв

на хибному шляху і його використовували, то наклав на себе руки. Багато людей кажуть, що він побачив, що НКВД стежить за ним і що його мають заарештувати.

Пізніше, у 1936–1937, коли хтось стукав у двері, люди викидалися з верхніх вікон і розбивалися насмерть, щоб не потрапити в НКВД. Я знаю, бо кожні десять днів ходила в тюрму до чоловіка, носила йому шкарпетки чи мила, хотіла переконатися, що він ще не в Сибіру. Його дядька заарештували за те, що той намагався вчити українською мовою у школі, і дали 25 років, ніхто його не бачив більше і не говорив з ним. Нам не дозволяли.

Як Ви подивитесь на перепис 1900 року, то побачите, що приріст населення був дуже високий. Ми мали подвоїти кількість населення, але ні. Нас стало менше з 45 мільйонів до 36¹. Наша трагедія – це не лише наша трагедія, це трагедія цілого світу.

¹ Перепис населення був у 1897 та в 1926 рр. Природний приріст населення в Україні з 1900 р., за винятком 1915–1922 рр., був справді дуже високим. Якщо в Німеччині в 1905–1913 рр. середній приріст становив 130 осіб на 10 тисяч, в Англії – 108, в Італії – 120, то в Україні у 1906–1910 рр. – 175, в 1911–1914 рр. – 191. Ще значнішою стала різниця в роки непу. В 1924 та 1926 рр. приріст населення в Англії становив відповідно 66 та 62 особи, Німеччині – 83 та 73, Італії – 112 та 105 осіб, в радянській Україні у 1923–1925 рр. – 214, у 1926 р. – 240, у 1927 р. – 225, у 1928 р. – 213, у 1929 р. – 177 осіб на 10 тисяч населення. У 1935–1936 рр. приріст населення знову підвищився до «доколгоспного» рівня. За даними перепису 1926 р., населення України становило 28 925 976, а в 1937 р. – 28 387 609 осіб. Навіть з урахуванням «мінусового» 1933 року та дуже низького природного приросту населення у 1932 та 1934 рр., населення України мало складати майже на 3,3 млн осіб більше.

Інтерв'ю SW13

Ніна Сторчай, народилася 1926 р. на хуторі в Синельниківському районі Дніпропетровської області. Батька оповідачки заслали на 5 років у Сибір. Під час голоду оповідачка блукала з місця на місце, жebrала хліба і бачила, як підбирають дитячі тіла, щоб поховати. У селах помирали цілими сім'ями. Згадує канібалізм. Брат і племінник оповідачки померли. Це одне з найзворушливіших інтерв'ю цієї серії, в пам'яті оповідачки оживає, як її силою розлучили з матір'ю.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Я називаюся Ніна Сторчай. Це моє дівоче ім'я. Так мене більше знали, всі знали мене. І ми пережили дуже великий голод. У мене помер брат – молодший на два роки – з голоду. Але в сестри моєї найстаршої помер син з великого голоду, так само половина родини. І я пам'ятаю, коли ми були в ханаті¹, то один день погукала нас сестра і каже: «Ідіть скоренько, бо повмирають наші – брат і племінник – із голоду». Ми ходили з моєю сестрою (старша на два роки) хліба просили, сиділи на вулицях, так як і сітки береш на дітей, спали на вулицях, коли кому схотілося. Так жили по вулицях, бо не було що їсти. Матері їли своїх дітей. Люди їли собак. А я один раз ішла до наших сусідів, а вони варили кота. І вони з'їли того кота й мені кісточки не дали. Самі поїли, й там хто був, поїли старші, а я маленька постояла під дверми й кісточки не дали. Сусідка підійшла й питала за тим котом, сказали, що вони його не бачили, а вже його з'їли. Так що нічого було навіть украсти, бо не було що красти. Вже така страшна голодівка була, що більшої голодівки не могло було, як це була в нас голодівка. І так ми ходили від міста до міста, від хати до хати, ходили від магазину до магазину, поки нас зловили й привели до притуку до ханату. В ханаті ми побули трошки, бо я була маленька й плакала дуже за мамою.

Пит.: Скільки Вам було років?

Від.: Я не пам'ятаю. Якби Ви мене зараз запитали, то я не пам'ятаю, який то рік.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: В 1926-му. Я думаю, що то в 32-му році. Я думаю, що то було 32-го року. Так ми блудили, голодували з моєю сестрою дуже довго. Ходили, ходили, й то від вулиці до вулиці, від одного міста до другого містечка. Тут люди так мерли. Скільки людей перенищилося, скільки переголодувало. Нас людей було, а нарешті нам сказали, що наша мама є в однім селі, нам сусідка сказали: «Ідіть до вашої мами, вона там, старша сестра там і брат». І ми пішли туди з сестрою. Ніч була, як ми туди вже дійшли, до того села.

Пит.: Яке село?

Від.: А село, то було, називалося, здається, я вже не пам'ятаю, гарний хутір. Не пам'ятаю ім'я.

Пит.: Де воно?

Від.: Дніпропетровської області. А Синельниковський район. Це з нашого. І я знаю, що ми прийшли до мами. Мама в'язала снопи, та пішла. То жито.

¹ Ханат – очевидно, дитячий притулок при НКВД.

Це там, де живуть усі люди, що вони працюють, і вони там живуть, хата, де ці люди живуть, вони там в такій хаті. А нам сказали, що мама на полі. Всі вони працювали на полі, бо ноччю вони в'язали снопи пшеницю, бо днем вона висипалася. Треба тільки в'язати ноччю, бо сонце велике днем.

І коли ми прийшли туди до мами, мама була дуже рада нас бачити, й сестра Марія. І забрала нас до хати, привезли нас до того гуртожитку, це така була кімната довга, на порозі була солома й рядна, й всі жінки плакали й були раді бачити нас. Крали нам пшеницю, привозили. Кожна мала дітей, але діти тут, не вільно було з дітьми жити. І вони нас ховали під тими ряднами, приносили нам пшеницю, варили й давали нам. Але поскільки ми маленькі були, а виходки так не було, як ми тут маємо, то ми поза хатою ходили, а жінки робили наші пучки. А ті догадалися, що тут є діти, і хтось замельдував. До нас прийшли й знайшли там під тими ряднами – і вигнали маму відтіля, й сестру вигнали, брата, всіх нас повиганяли. І тоді мама знову нас повела, повела, і каже, що немає де діватися. Немає праці, ніде не приймають, є троє дітей, паспортів нема, голод, ні помешкання, нічого. І вона нас завела до бабці, сказала, що вона повернеться, а вона не повернулася.

Голодівка була дуже велика, й бабця нас випровадила, не було що їсти їй самій. І так ми знову з сестрою пішли, на великий *station*. Називають вони «станція». І знову там просили хліба. І нас там зловили, перевезли нас у таку маленьку будочку. А тут я була така засмучена. А люди, що забирали діток, які повмирають, уже босі, підбирають діток. Чи до ханату везуть, чи то помруть, то поховають.

Пит.: Вони були українці?

Від.: Українці, так, українці. Це все перемирили українці, все виготовили нас на Україні українці. А я чула, тільки я не є свідок, що зробили штучний голод і всюди нашу пшеницю висипали в Чорне море. Бо це родюча держава Україна – вона дуже родюча держава. Коли б дали на сьогоднішній день людям землю, щоб вони її відновили, то було б страшно скільки всього збіжжя і достаток харчів. На сьогоднішній день і там ніхто б не починав по полях робити, і вони нічого не платять, дуже, дуже мало. Ми тоді вийшли надвір, і я забачила, що моя мама йде з мішком і друга сестра. Я сказала, що це моя мама, вони покликали маму нашу й сказали: «Це ваші діти?» Вона каже: «Так».

– Коли ваші діти, не можна нам придержувати, ви мусите забрати.

І так нас мама забрала, плакала з нами. Дала нам кукурудзу, мала вже вагрену в тім мішку, і попросила сестру, щоб нас завела до партійного кабінету й сказала:

– Відвезіть дітей там, де є тато. А нас ніде не беруть – голод великий і ми вмираємо.

І ми пішли туди, сестра постукала нам, і сказали зайти і нас забрали. Тут почалося трохи ліпше життя. Нас відвезли по колгоспах, або, як називають, радгоспах, і тут ми повиживали, аж поки ми попіднімалися й до мами повернулися, як перейшла голодівка.

Ми їли все, що могли знайти на вулиці, на станціях, коли ми ходили, де люди виїхали. І люди їли й рибу, голівки викидали, чи папір від *sandwich*-у, то нас із 50 дітей летіло до тієї *box*, де вони повикидали,

й хватали ті папірчики, щоб щось посмоктати, повилизати, що там сталося. І ми, хто дістав, хто не дістав, а я була маленька, то мені дуже тяжко було дістати. Голод був страшний.

Пит.: Чи Ви можете сказати мені, що Ви сказали раніше?

Від.: Я вже забула.

Пит.: Про таких людодів.

Від.: Це що я пам'ятаю: один чоловік приїхав із села й питався.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, яке село?

Від.: Ні, не пам'ятаю. Це тільки розказували нам. Приїхали зі села до Дніпропетровського, і він шукав за убранням, як вони кажуть тут, за *suit*-ом. А жінка підслухала й каже: «Заїдьте до мене до хати, мій чоловік помер і я маю багато одежі. Я вам дам одягу з мого чоловіка, продам».

І він розповідає: «Я прийшов, то дай я бачу, щось тут є не в порядку». Жінка позакривала двері й вікна, вже позакривані й сама десь зникла. Сказала йому чекати й включила йому музику. «Я зараз прийшов, по хаті подивився і зайшов у її спальню і знайшов там під подушкою лежали ребра. А коли я розкрив її шафу, то там висіли люди, й з них стікала кров. А я відкрив, ляда була така зроблена до ряду, то там були свині, яких вони годували цими людьми. Я став за цими дверьми й стояв там з револьвером. Тільки вони, як двері відкрили, то я вбив».

Чи він обох вбив, чи одного, чи обох, він сам вирвався і втік. Люди, які зупинялися на станції – а вона велика – і там жінки продавали пиріжки. Коли люди купляли ці пиріжки й їли їх, то вони там знаходили пальчики, нігті дитячі. Отак люди виживали. Матері їли людей. А в нас, куди мене було відвезено з цього ханату в село, то там дівчина була в неї, місцева. У неї була мама, померла, сестра, й померла вся родина. А вона була грудна дитина, то молочко від мами сосала, то люди знайшли її, коло мертвої мами лежала й молочко сосала. Вже не було там чого, тільки мама була мертва. Так її село забрало, її поховали, а її перевезли. Коли вони приїхали, вона була маленька, то так і її їли. І були такі села, що вимерли, трупи самі лежали, вимерли всі до одного, не осталося ні одного. Але, що я не знаю кожне слово, бо я сама була маленька. Були мої старші брати чи сестри, то вони це докладніше знають, як я, сама маленька. Знаю, що сестра мені казала: «О, ти була така маленька, і як ми з тобою спали, на вулиці лежали, то я тебе ручками своїми закривала, щоб тебе не штовхали ті, що ніччю ходять злодії, так щоб тебе не штовхали», не вкриті, не відкриті, так сиділи. А моя маленька племінниця, молодша від мене на три рочки, так вона напросила кусочків хліба й сиділа з такою хусточкою, де її складали. І коли вже вона ту хусточку зав'язала, то більші дітки, вони її торкнули й побігли, так вона зосталася без хліба. І вона сховала кожний раз під забором, де мама цілу ніч не лежала, а мама йшла її з праці й забере її додому. Ішла з праці й забере, але вона тут за мостом, лежить, спить. Простудилася, застудилася.

Пит.: Чи Ваш тато був куркулем?

Від.: Ні.

Пит.: Середняк?

Від.: Середняки. Бо дід мав якийсь трохи своє майно й віддав все до колгоспу, то дідові нічого такого не було. А мамині батьки розкуркулені й вивезені були. Їхня родина вивезене була. Батько був засуджений, але через батькову власну вбійність. Батько й зять, вони були засуджені на Сибір, по п'ять років. Їх присудили на 10, але вони відбули тільки по п'ять. Але то була їхня власна вина.

Пит.: Скільки Вас було?

Від.: Нас було п'ятеро. То в нас шестеро було, одне вмерло, а п'ятеро вижило. Чотири сестри й один брат. Ми вижили до сьогодні; ми всі живі. Ще вдома три сестри й брат.

Пит.: А вони тут чи там?

Від.: Ні, вони в Радянському Союзі. Я відвідувала Радянський Союз – він є трохий змінений, але поскільки я його знала, то ніколи не заміню Америку на Радянський Союз, в якому зараз наша Україна поневолена. Бо все вже інакше. Наша держава тут, і наш рідний край уже тут. Бо то є наш рідний край, а я вже тут рахую мій рідний край.

Пит.: Скільки десятин землі Ваша родина мала?

Від.: Я не знаю.

Пит.: Багато чи скільки?

Від.: Не знаю. Не можу сказати, бо не знаю. Я була маленька, й що вони мали, то була хата на станції, й може півакра землі, це вже на станції, але як на селі було, я нічого не знаю.

Пит.: Що Ви можете додати?

Від.: Шкода, я б була написала за Німеччину, який голод я перейшла, в Німеччині. А Німеччині таке саме було, голод як на Україні.

Пит.: Після війни.

Від.: Після війни. А ми були в таборі, як нас вивезли й працювали на тих військових заводах, їсти не було що, тільки по три, по три й до праці собаки. То голод такий там перенесла.

Інтерв'ю SW14

Анонімна оповідачка, народилася 1919 р. у селі Огірців Вовчанського району Харківської області в родині з 10 осіб (6 дітей, батьки і дід з бабою), яка мала 15 десятин землі. Родину розкуркулили, а батька, який торгував кіньми, заарештували за те, що він, не маючи на те права, зарівав кабана. Батько втік і знайшов роботу теслі. Розкуркулення провадили місцеві селяни, але головою сільради був чужинець. Під час голоду оповідачка була у Харкові; одного разу її забрали, посадили на потяг, вивезли за місто і висадили. Також їздила до Москви, пробувала жебрати там; згодом вирушила на Кавказ, а потім повернулася додому. Один чоловік, якого вона зустріла, працюючи в лісництві, зізнався в канібалізмі. [...] Люди їли бур'яни, аби вижити. «Дуже багато» людей у селі оповідачки померли 1933 р. і майже всі пухли з голоду. Голод тривав до 1934 р.

Питання: Будь-ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1919 році.

Пит.: А де?

Від.: На Харківщині, Вовчанського району, село Огірців.

Пит.: А де Ви жили під час 20-х і 30-х років?

Від.: Там само я жила.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобством. Ну, я починаю казати сперша, як то почалося в нас. Ми поїхали на поле: батько з матір'ю. Я була ще мала, ще мені було 10 років – це в 29-му році. Поїхали ми там, збирали горох. Ідем назад – уже стоїть у нас у дворі й нас із воза бере, й забрали коня, а ті вже були забрані. Тоді сіла мати корову доїти. Я більша була, я не взяла кружку, а малі діти, в нас шестеро, було забрали кружки, стали коло матері, коло корови, щоб дати молока. Він відрізав налигач і повів; а ми діти осталися з кружками, й мати на стільці сиділа з відром. Тоді жили ми ще осіню, зарізали кабана. Батька забрали до в'язні, бо він не мав права того робити. Батько сидів у в'язниці. Приходили по те сало. Баба була паралізована, ми те сало заховали бабі в таку кімнатку, і там один хлопчик малий засунувся і не пустив їх. Вони те сало не забрали. Батька судили за те.

Пит.: Чи він був куркуль чи середняк?

Від.: Та такий середняк був, сільський господар та й все. Мав шестеро дітей і сестру сліпу, й матір стару, і батька, й маму. Оце таке-во було. То 10 душ було нас. Один батько робив.

Пит.: А скільки десятин землі?

Від.: Може, 15 десятин, більше не було, бо в нас землі небагато було на Харківщині, далі було там багато землі, в нас небагато землі було. Тоді судили батька, казали, що вони знають його батька, який він був: кіньми торгував усе. То хлопцеві було 12 років, він ще не запам'ятав, який той дід мій був, а він уже свідком був, свідчив проти батька, що то батько їхній куркуль, що то батько є такий нездібний чоловік до цього. І засудили, мати їздила з тіткою сліпою до Петровського в Харків, бо то щоб тітці оставили корову й хату, бо то була сліпа батькова сестра.

Петровський написав, щоб то оставили. Мати поки приїхала, то вже й останню корову забрали. Нічого ніде не осталося. У 30-му році починають ламати хату. Ми сидимо, а батько втік. До того всього кажуть: «Дай хлібоздачу, хлібоздачу».

Уже батько втік за Харків в Сталіне, там робив теслярем. Звідти приїздив ночтю, а там сиділи комсомоли, чи хто там сидів на лавці, як звичайно, лавки на Україні за воротами. Сиділи на лавці, чекали батька, може, прийде час від часу. Батько в вікно постукав і вліз у вікно й каже: «Мені треба інструменти, я поступив теслярем працювати, а інструменти не взяв».

Їх треба. Материн брат утік разом також і каже: «І Ількові треба щось, пилку якусь узяти».

Мати – як іти? Тітка в нас сліпа була, а бачили, було місячно, що сидять за воротами на лавці. Тітка сліпа зразу. «Ой-йой, живіт болить! Ганно, що мені робити?»

Ганна, моя мати, скоро збирається і летить до Феньки далі, сестра була там мешкала. Летить до Феньки, то якраз напроти моєї баби, а вона не пішла до Феньки та пішла до баби, взяла дядькові пилку, принесла додому, знову в вікно батько виліз і пішов, а мати тоді слідом за ним пішла, тітку повела до Феньки там у ліс. Батько в лісі її чекав. Тоді вони прийшли на станції, мати купила йому квиток, він десь там у дровах ховався, підійшов потяг, він на ходу сів і поїхав у Харків. Тоді, коли батька немає, прийшли розкуркулювати. Уже поламали, клуню поламали.

Пит.: Чи то були українці, чи приїжджі?

Від.: Сусіди! Ха-ха, сусіди, сусіди були.

Пит.: Ті, що розкуркулювали?

Від.: Ото один був якийсь. У сільраді робив. Чужий, а то сусіди прийшли. Витягли вікна, витягли двері, мама пішла, нав'язала соломи, напхала в мішки, заткнула вікна попоном, кожухом позакривала двері, й ми в одній кімнаті осталися – на печі сидимо. На ранок приходять ламати хату. Ми в хаті: шестеро дітей, сліпа тітка й мама. Сидимо. Вони ламають хату – ми в хаті. Ми перебралися до одних людей. Прийшли вони, нас забрали. Пожили тиждень в тих людей. Прийшли хату поламали, через нас, що він нас пустив на квартиру. Одна тітка робила на цукровому заводі, дала ключ мамі й сказала: «Перебирайся і тихо сиди, ніхто тебе не займе, я думаю, в моїй хаті, бо вони не будуть знати, де ти є». Ми там сиділи. Вже 32-й рік, на 33-й. Це осінню. Мама пішла з тіткою міняти, десь там щось виміняти, полотно там було, ще там то в сусідів, то десь хтось переховав нам, бо то всі лахи забирали й продавали. Десь хтось переховав. Мама пішла міняти з тіткою. Виміняла пшона, виміняла патоки, така, маляс. Виміняла те, прийшли додому. Тільки прийшли, тітка на печі сиділа, ми ж тут патоку лизали язиками, пальцями, язиками. Мама ж принесла, бо нема ніде нічого. Вони прийшли, забрали той горшок з патоком і кажуть: «Що в тебе ще, що ти виміняла? Ти виміняла, щось ти виміняла».

Мама каже: «Нічого».

О ні, і вони до тітки сліпої: «Що ти маєш, Марфо?» Вона каже: «Нічого я не маю. Трохи пшона в пазусі».

І вони за те пшоно взялись – вона не віддає і почала кричати. Вони з па-
зухи його витягли й пішли.

На другий день пішла я по здоровий горшок у сільраду й кажу: «Дайте
горшок, бо ми будемо щось варити в ньому».

– Що ви в ньому варитимете?

– А ми ходили, вже було зимно, буряків мерзлих назбирали з мамою.

Вони сказали:

– Ще патока є в ньому, не можемо тобі дати. Ми віднесем тобі.

Я їм сказала: ну, з'їжте його! І пішла.

Тоді вони те пшоно в тітки забрали. Що було де, не можна нічого мати.

Прийдуть, позабирають усе знову. А тоді я буду казати, що то я.

У Харкові була у 33-му, продавали хліб комерційний. Там дуже багато
люди збиралися – була черга. Вони тих людей з черг забирали й каза-
ли: на уборку хліба, і давали хліба по четвертинки й підсажували, де
такі вагони були, як корів возити. Закриті вагони наковані для скоти-
ни. Туди напихали повно людей. Люди лізли, всі раділи, півчетвертину
хліба дістали й ще й поїдемо на хліб, то там щось з'їмо, якесь зернечко
отримаємо. Вони їх набивали повно, і я в тому числі була, декілька раз
попадала, ну мене не могли взяти. Я під вагон, і втечу, приходжу на
другу станцію, на другу лінію і втечу, й знову йду в чергу по щось. Мене
знову забирають і сюди. Поліцей замітив і каже: «Ти й досі не здохла,
що тут лазиш?» – і в вагон.

Раз я ввірвалася, не могла втекти. Вони мене посадили в вагон. Ті вагони
вони возили за перед, у поле. Виїдуть і везуть до Салтова, від Салтова
до Харкова. І возили його зад вперед, поки люди помруть у тих ваго-
нах. Тоді вивозили в Салтівський яр. Викидати їх. Таких людей вики-
дали, які там ще не померли були. Ті викидали й тих туди турнули. Які
по госпіталях люди були в Харкові, чи десь хворі, чи які, вони спеці-
ально їх брали на платформу відкриту, вивозили в Салтівський яр і там
вони вмирили живими. Тоді я поїхала під вагоном в Москву. Під ваго-
ном поїхала в Москву. Приїжджаю, то було дуже тяжко їхати. Зимно
під вагоном. Приїхала я в Москву. Вийшла з платформи, й одна йшла
пані вбрана. Я прошу, простягаю руку: «Дайте мені, пані, копійку, хоч
я куплю хліба».

Вона в мене зразу по-російському запитала: «А откуда вы?»

Я сказала: «З України, з Харкова». І тут зразу поліція наскокла, забрала,
й мене таки десь гнали разів три в підвал, щоб то я не знала, й де я.

– Будешь сейчас ехать домой.

Я сказала:

– О, добре, поїду.

Вони мене так – ішов потяг з Москви на Харків, вони мене вивели й втур-
нули: іди, потяг на Харків.

У мене нема квитка, турнуть мене з платформи. Я мусила сісти в бак, хво-
рі тут же, де відкрито надворі. Там я була, бо то була вже в 33-му весна.
Вони сказали: «До Харкова ти не можеш доїхати». Я мусила знову під
вагон на другій остановці злізти й їхати. І тепер у мене через те здоров'я
нема. Ото таке. І все моє там здоров'я осталося.

Їздила я на Кавказ, поїхали так хлопці, дівчата. Там ходили кури: ми вкра-
ли півня, так перейшли вулицю й сюди-туди, і так дядькові продали.

Купили тоді хліба. На Кавказі люди довше добре жили. Також нам не розрішили.

«Собирайтесь, откуда уехали», – і то таке.

Тоді там спали під ковальським мостом. Кохту свою я заховала в смітник, і то хтось украв, бо не було кохти, мусив мою кохту забрати. Так багато чого бачили.

Люди вмирали, то казали, що ходили питали: «Та ще не вмер?» О, так, люди були такі, як звірі вже. Питали.

Тоді я робила в лісництві. Тамечки один прийшов, здоровий такий дядько, Олексій звався, каже по-російському: «О, это я пришёл сюда, дома дети умерли, жена умерла. Я варил: дети хорошо варились, мякко готовились, а жена, чёрт бы её взял, стара, очень долго варить надо было».

Він там жив. Я працювала. Там у лісі ми робили. Мій двоюрідний брат також там був. Ми на горищі спали, а він спав внизу, а часом дощ, то боялися ми, щоб він не вліз туди. Драбину забирали зі собою й під двері того Петра клали. Ха, там нас було душ 10, чи, може, більше, так ми під двері Петра клали, що як двері відчинятиме, то Петра буде сунути, він почує, бо й нас поїсть до чорта. Він такий здоровий був. Тоді він був сторожом – там була кукурудза й картопля. Так, не знаю, де він дівся. Не знаю, він сторожом був, я не знаю, де він дівся. Я думаю, що то він таке плескав: поїв і жінку, й кішок, і собак їв, і жінку їв, ну – стара варить, чорт би її взяв, а діти гарні.

Вмер мій дядько, в хаті вмер. Поклали його в погреб, бо вже люди не мали сили закопувати. Поклали його десь там в погреб, то такі погреби, так називалися на Україні, похідні такі. Поклали його й він там тріснув. Коли там уже назбирали десь людей, таких трохи дебелиших, везти його на цвинтар, а в нього й кишки вилупилися. І діти померли, й він помер. І то така Україна, й таке життя було.

Пит.: Я маю деякі питання для Вас. Чи Ви пам'ятаєте, хто був головою сільради?

Від.: Якийсь чужий був головою сільради. Прислали. Один був Лев, секретар був, лівою рукою писав, а голова такий маленький був, і то точно прислані були: голова й секретар. То лівою рукою писав, то всі так сміялися, бо це в нас дуже вдивовище, що лівою рукою пише, як він може писати?

Пит.: Чи Ви знаєте, скільки людей повмирали з голоду?

Від.: Та села вмирали! Села! Коли я жила в лісництві, прийшла, вже ми, як нас розкуркулили то, за межі України ми мусили виїхати. За межі України вивезли в просіку, покинули й поїхали. І все. Тоді, як хоч.

Ми перебралися, коли нашу хату поламали. Ми до другої тітки заховаляся, сиділи, бо то мусили ми за межі України жити в російських селах. На Україні ми не мали право, бо ми українці, й з українцем таке видається.

Пит.: А як люди спасалися від голоду?

Від.: Уже той бур'ян їли. Так уже Бог дав, хто спасся де. Той бур'ян їли, той десь там робив. Коли ти підеш працювати, тобі дадуть хліба й на цвяху важуть. Цв'ях такий. Там дадуть суп такий, кандьор казали, хоч посолене. Ото таке, о.

Пит.: Чи була церква в Вас?

Від.: Господи, хто її не мав, церкви? І священників. Ще мій дід умер у 26-м році, то вже його малювали, скрізь плакати наробили, що піп ішов і служив, і співали, то вже тоді сміялися в 26-м році. Та де церква? То з священником ховали з другого села, привезли священника й вже його намалювали, що отакий він здоровий лежав і тут священник кадив, тоді плакати малювали, а де церква? Хто її чув, ту церкву? Ніде ніхто не знав ніякої церкви. А села, то всі були самі бур'яни: ані кішки, ані собаки, ані людей, нікого. Де там хто, а то самі бур'яни й пусті хати.

Пит.: А як то все скінчилося?

Від.: Так скінчилося, а тоді 33-й. Уродило трохи. Люди робили там трохи. Той кукурудзу, той там те, той там те, й ще ми шили з мамою валянки такі-то за мішок буряків і за відро капусти. Мусили шити, і так ото підеш на базар, тільки можеш купити таке: суржик, усе разом повішене, і ячмінь, і овес, і пшениця, і жито, і помелене, й горошок такий чорний, кукіль, і то все помелене, й то тільки на блюдечко продавали. Так не продавали на кіло, на два, чи мішок, чи стільки – на блюдечко. Пшоно продавали. Там десь хтось більше. Переважно продавали тракторські жінки. Трактористи добре заробляли: їм давали по три кіла на годину, на трудовень, то вони виносили на базар і продавали. Тоді вже стали трохи ліпше на праці давати. Батько ліс рубав. За тиждень 30 центів получив, то нема за що й хліба купити. Це же на 34-й рік. То нема на за що й хліба купити, то ми з мамою сидимо шиїм, а сестра ходє гроші збирає, буряки. Піде, перестріне. Одна йшла з кавалером, вона каже: «Ти досі не заплатила нам гроші, давай!»

Кавалер витягнув з кишені й віддав. Ха! *That's all.*

Мама й Мотрона шили тобі ліфіка, а ти не заплатив, давай.

Віддав кавалер. І так уже тоді люди трошки пристосувалися. Все їли, все ховали. І качани з кукурудзи не викидали. Кукурудзу там пообдирають, качани потовчуть, кукурудзу потовчуть і якусь пампушку спечуть.

Пит.: А Ви знаєте, скільки людей, які померли з голоду?

Від.: Я скільки знаю? Скільки в селі було, всі померли. Дуже багато померло людей. І ще йдуть та й питають: «А та ще не вмерла, а той ще не вмер» – і так люди то *happy* аж були. Так, уже таке було звірство до людини. Всі ходили пухлі. Я ходила пухла. Де йду, то від мене вода оставалася, так, як пройду, й мокре місто. Ноги видно. Як тільки вийду з бані, ото по хаті ходжу. Так, то така я пухла була.

Пит.: А як довго?

Від.: О, може, місяців чотири, п'ять. О, *ja*, то довго було. *Ja*. Тоді я пішла. Уже й корів пасла. Вже осінь була. І там уже тоді я ходила по хатах, чия корова. Мені давали їсти. Я мусила. Це вже осінь ж, глибока, а я ще в лісі корів пасла там по, то файно було там на тому. Такий зрубаний на зрубі, там трава велика, й то лісницькі корови, кожного працюючого. То як гнала ті корови в ліс, я не боялася вже. Хай мене з'їдять, то я вже не боюся. Аби я наїлася трохи. То піду по хатах: сьогодні в того, завтра в того, післязавтра в того. Чия корова, то я там день їла, і то так. А тоді, як я покинула тих корів пасти на зиму, тоді мені той дав форму муки,

а той дав мішок буряків, а той дав відро картоплі, і так я прийшла додому, а там з мамою шили та вже й жили, аби жити.

Пит.: А був голод в Росії?

Від.: Я туди не ходила, я не знаю, чи там був голод, чи ні. Я не могла туди добратися.

Пит.: А що Ви чули?

Від.: Я чула, всі ходили міняти туди. Усі йшли міняти. Несли рушники, несли яке що в кого є, було барахло там, полотно. Що на селі буде? Полотно, рушники, скатерки такі різні, повишиване все. То несли туди до Росії міняти. Були такі, що й по селах міняли за сироватку. Сир поїсть, а сироватку тобі дасть – віддай їй рушник. Як моя подруга йшла заміж, то жінки стояли й плакали: ото ж мій рушник, я ж за сироватку її віднесла. То й в селах були такі, бо її чоловік був тракторист і вона мала.

Пит.: Чи був торгсин?

Від.: Торгсин був. О, *я*. Позабирали все, де що не було. Давали хлібину там, чи муки, чи цукру, то щось давали. Хто мав зуби, повитягував, хто мав хрестики, хто мав перстень, то все несли. І то давали там муки, давали цукру, давали навіть хліб печений. Хто що хотів – давали.

Пит.: А як довго то існувало?

Від.: А то так існувало – 33-й рік, 32-й начався, і аж до 34-го було. Торгсин. То все там казали: «Ой, в мене хрестик був, та я повідносила». Та то там був торгсин був, то несли все: і перстень, хто мав різні перстні, хрестики, такі навіть коралі були, каміння, і дуже гарні, вишневі. І то несли туди, бо то дороге було. Позабирали в торгсин. Ой, то все брали.

Пит.: Я знаю, що Ви були дуже молоді тоді, але чи Ви пам'ятаєте, що люди говорили про, наприклад, Скрипника?

Від.: Був. Моя мати їздила до Петровського в Харків. Вона їздила з тіткою сліпою, то він написав, щоб оставили корову й хату, бо то є батько, її батька й то, щоб їй було. Вони то сказали, що то нема такого, й все. А Скрипника, так його десь забрали – Богу душу віддав. Вони всіх прибирали українських провідників.

Пит.: А за Кагановича, Косіора, Махна?

Від.: То я тих не знаю, то я ще була мала.

Пит.: Чи посадили людей за петлюрізм?

Від.: Ото петлюрізм, ото призирали, казали: то Біла гвардія. То призирали ще більше, як розкуркулених куркулів і тоді, як Юрова¹ вбили, то всіх їх позбирали, десь Бог їх зна, десь Богу душу віддали. То за Петлюру то казали: «То Біла гвардія». І то вони десь гнали їх, мабуть, забили їх. Усі люди йшли на Сибір. Там широкий плац. А на Сибірі, як ішли бійці й давали, брали хліб там на кухні й давали тим, що там у них на дорозі. А бійці їхали на училище на Далекий Схід. Бійці їдуть на училище, а ті люди, той в лаптях, той з мішком на голові, той голий, а той босий, і бійці витягали й кидали їм кусок хліба, то він ще й кричав. То один лейтенант казав: «Я тебе розстріляю, як собаку тут. Ти сам такий заключений, а ти не даєш хліба? Ти б ще й дякував, що ми їм дамо щось».

¹ Ідеться про Кірова (Кострикова) Сергія Мироновича (1886–1934), одного з провідних компартійно-радянських діячів, якого було застрелено 1 грудня 1934 р. у результаті замаху.

Кидали бійці їм одержу, кидали хліба куски, а такі заключені там стояли й то стояли, щоб не дали. І собаки в їх були. Та куди лейтенанту? Вискочив з авта й сказав: «Я рoстрiляю тебе, як собаку, й ніхто не зна- тиме».

В них були такі собаки. Він сам так такий, а за той кусок хліба все він...

Пит.: Де то було?

Від.: На Далекому Сході це було.

Пит.: А як Ви це знаєте, чи знали?

Від.: Я знаю, це я кажу, бо мій кавалер там служив і мені то казав, як він прийшов з війська. Як він прийшов з війська, то він казав, що таке й таке там на Далекому Сході, бійці, як ідуть на училище, то завжди ми за пазуху берем кусок хліба й кидаєм тим людям. З собаками стоять охорона, які їх охороняють, і не хочуть, щоб ми їм дали куска хліба. Там лагера, вони ліс ріжуть і дороги справляють. То все на людських кістках. Ото таке, так знаю.

Пит.: Чи Ви маєте ще щось сказати?

Від.: О, як я отак лежу й думаю, то є багато. То я багато знаю й завжди воно мені в очах стоїть, а як так починаеш розказувати, то мішаєш те й те, все разом. Як я лежу, думаю, то воно мені все по порядку так у очах стоїть. Ай, коли я почала казати, то воно й те йде, мішається.

Пит.: Якщо Ви маєте ще щось додати, то прошу.

Від.: Як посаджуть людей в Харкові, гонять людей до бані, кажуть: «Покупайтеся, поїдете на уборку хліба».

Люди йдуть. Усі з радістю покупаються, їм дають четвертину хліба в вагон і возять їх. Попалася і я туди, не могла втекти. То в вагоні їхали такі уже півбанди – хлопці. Виломали кришу й витягли мене туди, а так я б не могла вилізти, я б також там умерла з тими людьми, що возять по полю взад-вперед, взад-вперед. Я три, чотири тижні не мала ані води, ані їсти. І то пара, вагони закриті, ті, що скотину возять, і вже. Якби ті резервісти не витягли мене, то я б там здохла. А то ж такі вже вони: хліб поїли й вони того не боялися, що вони їх у вагон засадили. Вони поламали дах у вагоні і мене витягли. І тоді, як ми плигали, то вони стріляли по нас, ті вартові. Ото таке було.

Інтерв'ю SW15

Анонімна оповідачка, народилася 1925 р. у Харківській області. Батько оповідачки втік, щоб уникнути колективізації, родину розкуркулили без батька і вигнали з хати. Брати і сестри померли від голоду в лісі. [...] Оповідачка шукала якоїсь їжі в лісі, часом крала трохи збіжжя. Люди потайки допомагали родині після розкуркулення; тих, хто допомагав розкуркуленим, карали. Коли оповідачка повернулася у своє село, практично всі, кого вона знала, або померли, або втекли.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.

Відповідь: В 1925 році.

Пит.: А де?

Від.: На Харківщині.

Пит.: А де Ви жили під час 20-х, 30-х років? Там же?

Від.: Там же й жила. На Харківщині я жила. Отже, не в самому Харкові, але в селі. Якщо б батьки пішли в колгосп і здали все, ми б живі були, але батьки не хотіли йти в колгосп, бо в нас усе забрали. Може, й забрали все, але корову, й в хаті то ми б сиділи, а батьки винні, бо не пішли до колгоспу. Бо тоді боялися йти до колгоспу. Це вже кінець світу. Не пішли й батько втік, а нас було семеро.

Пит.: Коли це було?

Від.: Це в 30-х роках. Утік батько, а нас було семеро, а восьма сліпа, а одна мати тільки, що могла робити? Мені було сім років. Я нічого не можу сказати аж так багато, але я знаю це, що нас вигнали з хати. Виганяли, мати не йшла. Вона прийшла, вікна геть повитягали, стелю розкрили. Ми сиділи на лежанці. Вони тоді прийшли й стіни поламали й нас з лежанки взяли повикидали на сніг. Ну, а пізніше дядько пустив нас. На другий день прийшли й дядькову хату розкидали. І дядька вигнали з хати. І дядько пішов. Ну, дядько пішов до сестри до своєї тоді. А нам не було місця. Ми ночували під забором, у дядька на городі. А тоді одна прийшла, так дала ключі та каже: «Ідіть до мене».

Ми пішли, в неї в хаті жили. Ну, прожили. Але ж однаково батько десь ховався, не було. В Харкові десь був. Мати, що мала якийсь лахи – все міняла. Все міняла. Вона шила сама, й вона мала досить лахів. То все ходила міняла, то ми так іще проживали. А як уже нас вигнали з України на російську землю, то вже нам тоді цілком гірше стало.

Пит.: Як вигнали?

Від.: Ну, то вивезли нас, бо лишили право голосу, бо ми не маєм право тут жити.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, як це відбулося?

Від.: Ну, не було вдома, де батько залишив нас. І що ж, мати одна робоча, й тітка сліпа, 40 років мала. 42 роки вона тоді мала. А семеро нас. Найстаршій сестрі 10 років було, а мені 7, а тоді ще менші від мене п'ятеро. А одна мати. Вона не знала, що робити з нами. Але якось проживали, знаєш, бо часом вона передавала другим трохи хліба, то вона брала трошки, а як їй не повіддавали, то як нас уже почали

розкуркулювати, то багато позаносили чи пшениці, чи жита комусь на – як то сказати – щоб колись повернути, а які взагалі й до хати не допустили, не повернули. Ну, а які хоч трошки повернули. Ну жили, а тоді вже без батька нас вигнали. Ну як вигнали, то вже батько приїхав тоді й забрав нас у ліс, бо він у лісі ліс різав там у лісництво й нас у ліс забрав. Там у лісі було щось чотири родини тільки. Уже сестри не було, то там я була уже найстарша, а мати так: прийде, принесе хліба щось трошки чи пшона чи щось таке, й знову йде. Її не було. А батько ліс різав. Ну, і то вже дуже тяжко було. То я знаю, як мої брати, мої сестри вмирили й в мене на очах. Але жалю не було того в мене. Я не знаю, я сама така пухла була, що я не можу уявити собі. Таке, сім років, я така пухла, як придавиш, так палець залазив. Це як вмирала моя сестра маленька, то очі розкриті були в неї й просила їсти. А що я дам їсти, як не було нічого? Поки я побігла щось найти там у лісі, вирити, я приходжу, а вона вмерла. Нема вже. А як я могла побігти, як я не могла ходити? Ну, а тоді й решту, ті п'ятеро вмерли й тітка шоста. Там у лісі поховали. Це без батька, без матері поховали їх. Мати, батько не бачили. Поховали. А тоді вже як трошки весна почалася, я одна була теж, то ходила. Бо то жито там було. Поле таке там – ну колгоспне. І жито було. То як піду зранку до вечора. І до вечора сиджу там ото. Маленьку баночку десь знайшла. Я не знаю, якусь таку, і в баночку й збирала те зернятко маленьке все. І я сиджу до вечора там, все збираю, все збираю зернятка. Назбираю, сяду, поїм, прийду додому, знову ж – нема нікого. Побула трошки й знову. Як ранок – і в жито, і в жито. І ото я тим спаслася.

Що я далі можу сказати? Я знаю, що мої брати й сестри – дві сестри й три брата – вмирили й просили їсти. Це на моїх очах було. Ну, але ж не могла я, бо тоді вже, як вони померли, тоді я почала ходити по те жито. Щоб вони ще дожили до того жита, то я б їх повела в те жито й вони б собі довбали. І вони б, може, живі осталися. Не було можливості тоді в мене вже. Ну, це все, що я можу розказати.

Ну, друге, як уже пізніше, то тоді якось воно вже зовсім інше. Як уже почали полоти, а ми в лісі жили, то я скажу, що вже так було, що накрадемо підем колосків, намнем, намнем, навієм жита. Уже жито варили. Уже ми тоді жили. Як жито почалося, то ми вже тоді жили.

Пит.: А вони дозволяли?

Від.: Бо то велике було, *yeah*. Так хто там дозволяв? А хто бачив? Бо село найближче було якихсь 12 *mile*-ів. Бо то поле було й села не було. То й мама вже, підемо намнем колосків, навієм, принесем трохи, наваримо й ми вже тоді *alright*.

Пит.: А як мама спаслася?

Від.: Мама спаслася переважно тим, що ходила все мінати. Одна була знайома її старша в Харкові. Вона її перебирала в своє убрання, бо вона не могла в селянському йти. Як у селянському піде, то її зразу заберуть на машину. То вона в міське убрання. І намалює, шапочку надіне на неї, намалює, і ото мама хліба там дістане. Живе в Харкові, може, цілий тиждень у неї, вона її годує. Набере мама хліба. Коли принесе, а коли ні, бо отакі ж вурки голодні відберуть і не донесе додому. Прийде і крихти хліба нема, нічого нема. А коли принесе, її вдасться принести, а разом заберуть. Прийде: нема нічого ніде. Цілий тиждень ходе, то купує

там чи по півфунта, чи по фунту давали хліба, вона купувала. Піде в чергу, постоїть, купить, а тоді знову. Ну, мама спаслася за те, що мама частіше їла, бо та її дуже годувала. Вона дуже добра жінка була, але вона сама жила. В неї нікого не було.

Пит.: А що сталося з татом?

Від.: О, він вернувся тоді ж. Ліс різав, а тоді повернувся. Тоді ми приїхали вже в село, уже в лісництві робив, тоді вже було ліпше. Батько, він ось п'ять місяців, як умер. Ми жили *alright*. Тоді вже батько лісником був у лісництві. О, ми вже тоді добре жили. Я не буду говорити цього. Уже й корови мали, й чужі паслися в лісі, пастухи були.

Пит.: То було ще на Україні чи в Росії?

Від.: Ні, то вже на Україні. Ми таки побули, а тоді все рівно вернулися на Україну. Бо як не говори, вони – росіяни – нас не любили. Я не знаю, чому вони нас не любили. Все рівно, як не були вони гарні, але вони нам зовсім інші.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про той час, як Ви вернулися на Україну?

Від.: У 33-му при кінці. У 33-му при кінці вже. Після того, як ми назбирали жита, й ми мішок назбирали. І з тим житом ми вже приїхали в село. Уже в нас був запас. Ми вже товкли. Ступу батько зробив, і тоді вже нас осталося четверо, то старша сестра прийшла й батько, мати, й я. А тих шестеро не було вже, померли. Ну, то батько робив у лісництві, а тоді його послали лісником. Уже як у 34-му батько в лісництві робив, а тоді його один, як він, забула, як він називається, він українець був. І він батька вислав лісником у ліс. Ну тоді вже, я не буду говорити, й валянки були, й матерія була, все в нас було, і харчі були. А поки, то дуже тяжко було.

Пит.: А як виглядало село, коли Ви вернулися? Чи багато померло?

Від.: Та нікого не було. Нікого! Там десь хтось лазив, чи не померли, чи не повийжджали. Як ми вернулися, то нікого в селі не було. Чи померли, чи десь покидали та пороз'їжджалися по містах. Нікого не було там. Мерли, то страшно. І то не було жаль, уявіть собі. Вмре, лежить воно ж, коли це його там хтось прибере. Переступиш, ідеш далі. То мусить так бути. Я знаю, що в нашом селі один хлопець був, трошки старший від мене. Років дев'ять. Він навіть пізніше кавалером моїм був. То він у матері був. Мати ще жива була. То він узяв хреста з матері, й ото хреста продав за буханку хліба і за молока, щось таке, виміняв. Так трошечки, трошечки мені хліба дав. Це я пам'ятаю. То що ніби він мене любив. Мені було вже вісім років тоді. Так він і мені трошки хліба дав. Але мати вмерла. Лежала. Він казав, що вона вже аж холодна була, ну ще жива. Ще жива була, і він того хреста не то що розстібнув, він, може, її задушив, так зірвав з неї з ланцюгом. Може, він її додушив іще. Хто зна? То є трагедія велика. Як розказати все, то, я Вам скажу, я не можу то все забрати. Бо я на своїх очах то пережила, мушу то сказати. Як і сестри, й браття вмирили. Очі розкриті й: їсти, їсти, їсти. І так умре. Усе. Нічого не просили, а їсти. А що поможеш, ну що поможеш? Нічого ніхто не міг допомогти.

Пит.: А як люди спасалися?

Від.: А то ще мішали з листям. І то добре.

Пит.: А як голод скінчився?

Від.: І моя матір хрещена також добре пережила. Чоловік пішов кукурудзи накрав. А вона, значить, чоловіка спасла. І пішла, що то не чоловік, а вона. І її засудили. Так засудили, що аж на висилку вислали, на п'ять років. І вона відсиділа. Прийшла, а чоловік женився з другою. Ну, й що будете робити? Нема де подітися.

Ніхто й не знав.

Пит.: Так, але чи голод був також там дуже сильний?

Від.: Американці не повірять.

Пит.: Ну, скільки людей там було й скільки вмирало з голоду? Приблизно.

Від.: Всі померли, підряд. Родинами. Що я буду говорити, в мене дід, і баба, й дядько, й діти всі – всі померли. Повмирили й все.

Пит.: Коли? Коли вони то зробили? Під час голоду чи перед тим?

Від.: У нас теж хліб був, а тоді школу зробили. Розкидали, зробили школу.

Натуро знати... школу, клуб, магазини всякі.

Пит.: Чи була українська школа чи російська?

Від.: Російська. По-російському говорили.

Пит.: Чи багато людей виїхало на Донбас під час голоду, щоб знайти праці?

Від.: Хто ж на Донбас пустить? Пашпорт треба. А хто ж вам дасть?

Пит.: А що сталося з безпритульними дітьми в Вашому селі?

Від.: Були дітдоми. Мого дядька, який помер, то його хлопця забрали, й він же у дітдомі виріс. Він у дітдомі виріс.

Пит.: А що люди думали тоді про владу комуністичну?

Від.: Скажи, а він докаже, та ще й посадять.

Пит.: Чи було багато сексот?

Від.: Кожний один. Він аби щось доказати, щоб йому кусок хліба дали. Такі сексоти. За кусок хліба все. Докаже й матір здасть свою рідну. І по сьогодні нема.

Пит.: Чи були вантажні вагони, які забирали трупів у Вашому селі?

Від.: У нас і авт не було. Викопають велику яму, вкинуть усіх підряд. Вагони в Харкові їздили. Там підбирали, такі здорові, ще щоб люди не вилзли. О, *yeah*. У Харкові автами возили. То велику яму викопають. І не несли на цвинтар. Закопали, та й все. Не дивилися.

Інтерв'ю SW16

Анонімний оповідач, народився 1908 р. у Полтавській області. Батьки мали 15 десятин землі й були розкуркулені. Розкуркування проводили українці з сусіднього села. Оповідач бачив людей, що помирили від голоду у 1932–1933 рр. Люди їли листя і кукурудзяні качани. Описує випадок, як чоловік заманив до своєї хати 8-10-річну дівчинку і вбив її, щоб з'їсти. Оповідачевій тітці дали 18 місяців тюрми за те, що вона вкрала кілька колосків пшениці. Під час голоду оповідач на кілька місяців утік до Полтави, але його повернули назад, бо він не мав документів.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1908-му.

Пит.: А де?

Від.: На Полтавщині. Мати пішла десь дістати або буряк, або картоплину для дітей, а діти вдома були. Один закликав, каже: «Йди, я тобі хліба дам».

Ну, дівчина зайшла, та дитина років, може, 8, 10, в отаких роках. Він її закликав у хату й зарізав. Там був погріб. Він затягнув туди, зарізав, м'ясо пообрізав, давай смажити. Поклав у два чавуни. То це точно. Прийшла мати дітей. Дівчини немає однієї. Одна була в хаті, а другої не було, старшої. Сюди, туди – немає. Пішла до сусід. Кажуть: «Ми не бачили».

А в нього – по-сусідському так хата з хатою – дим іде і смороду чути. Ну, де він узяв те м'ясо, то не можна тоді було, голод. Ніде нічого немає. Прийшов їхній син. Вони стали казати отак і отак. Він тоді пішов у колгосп і взяв ще двох людей. Прийшли сюди до нього до хати. Стукають у двері – не відкриває. То вони вибили вікно, влізли в хату. Він у хаті.

– Чому ти не відчиняв? – Він мовчить.

– Що в тебе в печі?

Горять у печі дрова. Він мовчить. Вони в піч. Витягають – м'ясо! В однім чавуні і в другім чавуні м'ясо.

– З чого це м'ясо?

Він не каже. Ну, то вже вони самі знають з чого.

– Де ти дівчину дів?

Відкрили погріб, присвітили. У погребі дівчина та лежить, забирає вже. То його взяли й вбили також. Ото таке було.

За дві жінки я очевидець. Що з голоду вмерли.

Хліба хватало в нас, але не дали вони. А хліба було скільки хоч. То зробили штучну голодівку. Люди пухлі ходили. Одна дівчина полізла гайворонята драти. То істинна правда. Так вона як стала на гіллячку, як упала, а там трясовина. Отак. То страх був. То страх був.

Пит.: А чи Ваші родичі були розкуркулені?

Від.: Були.

Пит.: Так? Скільки десятин землі вони мали?

Від.: Мали 15 десятин.

Пит.: То, значить, вони були середняки.

Від.: Середняки. І ще то не такі великі.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, як почалася колективізація?

Від.: А чого ж не знаю? Розбирали, заганяли в колгосп. Не хочеш писатися. А було таке, що записалися в колгосп, побули по місяцю – повикидали. Проїхали, позабирали. Все чисто з хат, повигоняли. Те, що сорочки в печі, в чавунах – то правду кажу – повитягали. Мама в піч засунула, каже: «Може, хоч мокрих не заберуть». Витягала одна, каже: «Куркулька позасувала, поховала, – каже, – в піч». Хліб у закромах, так рукавами вимітали. То страх був.

Пит.: А що сталося, коли Ваше село було розкуркулене? Як розкуркулювали? Як то відбувалося? Чи Ви пам'ятаєте, як то відбувалося? Що сталося, де й коли? Хто приїхав? Хто розкуркулював? Чи то були українці, чи сільрада, чи приїжджі?

Від.: Українці. Бо то які українці? Які служили для них. Які раніше не хотіли робити. Чекали й тільки радянську владу. А як прийшла радянська влада, то їздили й забирали, роздівали. В однім місці там. Від нас 10 кілометрів. Ну й вони приїхали, забрали теж усе чисто й хотіли матір роздіти. Ну, батько... А знаєте, в нас були в хаті для свиней – копистка. Батько копистку узяв, а син один узяв качалку. А той, не знаю ще що. Їх двох убили. На смерть убили. Тих, що забирали. І вони повтікали. Батько й сини. Мати ще осталася. Ну, матір заарештували, забрали. То такий був випадок.

Пит.: Чи люди різали худобу?

Від.: В кого? В тих, кого розкуркулили? Вони позабирали все чисто. То не було нічогісінько.

Пит.: Як відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: Як накладуть на вас, скажем, 30 пудів, щоб ви здали, то ви здали. Вони накладуть ще. До того вже докладуться, що немає. Приїхали – забирають: ти не виконав. Забивають усе чисто. Продають із торгів. Як воно стоє там, скажем, 100 рублів, то вони продадуть за 20 рублів.

Пит.: А чи люди спротивлялися чи ні?

Від.: Хто тоді міг спротивлятися? Голодні. А якщо ще не були голодні, то якби ви щось сказали, то вас зразу за руки й «чорний ворон» під'їде й в авто.

Пит.: А чи був торгсин у Вашому селі?

Від.: У нашому не був, а в місті був. То люди й серезки витягали, й зуби витягали, в кого золоті. Несли за шклянку пшона або за шклянку муки віддавали.

Пит.: А чи був МТС?

Від.: МТС – це вже пізніше. То не зразу МТС був.

Пит.: А коли люди почали вмирати з голоду? В якому році приблизно?

Від.: В 32-м році, 33-му.

Пит.: А як люди спасалися від голоду?

Від.: Як Бог дав, так і спасалися. По-всякому. І листя їли. Я правду кажу. Я сам їв. Горшину рвали. Качани з кукурудзи. Там не було зерна, обрубкували.

Голос іншої особи: А те ще мішали з листям.

Від.: Із листям, так.

Голос іншої особи: І то добре.

Пит.: А як голод скінчився?

Від.: Як? Ну як уже хліб вродив, то тоді вже ходили красти колоски, різали. Ловили, засуджували за колоски. В мене ось тут є тітка, то їй півтора року дали. Колоски пішла нарізала й півтора року їй дали.

Голос іншої особи: А мою матір хрещену також. Чоловік пішов кукурудзи накрвав. А вона, значить, чоловіка спасла. І пішла, що то не чоловік, а вона. І її засудили. Засудили, аж на висилку, на п'ять років. І вона відсиділа. Прийшла, а чоловік женився з другою. Ну, й що будете робити? Нема де дітися.

Від.: Таке було. І ніхто не писав. І згадки не було, що то був на Україні голод.

Голос іншої особи: Ніхто й не знав.

Від.: Ніхто й не знав, і ніде не писали й не казали за це.

Пит.: А чи Ви від'їжджали від села під час голоду?

Від.: Я?

Пит.: Так.

Від.: Був якихсь, мабуть, місяців шість. Але вони повертали, документів же не було. Устроївся на працю, а тоді вони потребують документи. То викидаєш.

Пит.: А де Ви поїхали під час голоду?

Від.: У Полтаву.

Пит.: У Полтаву, так? А що там було?

Від.: Ну, то місто.

Пит.: Так, але чи голод був також там дуже сильний?

Від.: Там скоріше дістанеш щось з'їсти. А котлети пекли з людей. Нігті понаходили в котлетах.

Пит.: То в місті, так?

Від.: В місті. То таке. Ліпше його не згадували. То страх був.

Голос іншої особи: Американці не повірять.

Від.: Не повірять. Ніколи вони не повірять. Я і тепер кажу: якби вони туди поїхали, то вони б не хотіли радянської влади.

Пит.: А чи Ви можете описати Ваше село?

Від.: Я не хочу за село говорити, не хочу.

Пит.: Ну, скільки людей там було й скільки вмерло з голоду. Приблизно?

Від.: Там не один в нас хутір був, не села. У нас хутора були. То вмирили, але ж, щоб считати, скільки їх там вимерло...

Голос іншої особи: Всі померли, підряд.

Від.: Підряд вмирили.

Голос іншої особи: Родинами.

Від.: П'ять хат, шість хат – нема ніде нікого, вимерло. І засмерділося там.

Голос іншої особи: Що я буду говорити, в мене дід, і баба, й дядько, й діти всі – всі померли. Повмирили всі.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: Була, порозбирали, познімали все чисто.

Пит.: Коли вони те зробили? Під час голоду чи перед ним?

Від.: У нас перед голодом церкву закрили й хліб зсипали в церкву. У церкві хліб був.

Голос іншої особи: У нас теж хліб був, а тоді школу зробили. Розкидали, зробили школу.

Від.: А там по-сусідському друга церква була, то розібрали й зробили кляуб з неї.

Голос іншої особи: Школу, кляуб, магазини всякі.

Пит.: А чи була школа в Вашому селі?

Від.: Школи були такі, чотирьохклясні, а вищих шкіл не було.

Пит.: Чи була українська школа чи російська?

Голос іншої особи: Російська.

Від.: Російська. Яка тоді була українська школа?

Голос іншої особи: По-російському говорили.

Пит.: Ну, під час українізації, наприклад? Під час 20-х років. Чи була російська?

Від.: Тоді була мішана. І українська.

Пит.: А вчителі були українці чи росіяни?

Від.: Українці були.

Пит.: Але мусили вчити по-російському? А всі книжки були російські?

Від.: Як вони не будуть учити, то їх з праці викинуть.

Пит.: Чи багато людей виїхали на Донбас під час голоду, щоб знайти працю?

Від.: Багато поїхало туди людей.

Голос іншої особи: Хто ж на Донбас пустить?

Від.: Не приймуть ніде, як немає документа. Вас не приймуть ніде.

Голос іншої особи: Пашпорт треба. А хто ж тобі дасть?

Від.: Пашпорт або довідку з сільуправи. А хто дасть? А щоб сільуправа дала, треба, щоб НКБД затвердило, хто ви такі. Біднякові дадуть, що нема нічого. Той, що ходив забирати. А тому, що забирали в нього, розкуркулювали, тому не дадуть.

Пит.: А що сталося з безпритульними дітьми в Вашому селі?

Від.: Та вони вимерли. А які zostалися, то забирали. А куди їх забирали, то я їх не знаю.

Голос іншої особи: Були дітдоми. У нас не було. Забирали десь їх.

Пит.: А що люди думали тоді про владу комуністичну?

Від.: Люди думали, аби де достати буряк або картоплину. А про те вони не думали нічогісінько. І ви боялися нікому казати. Ви боялися жінці сказати, а жінка вам сказати. Чи син батькові або батько синові щось сказати. То не казали.

Голос іншої особи: Скажи, а він докаже, та ще й посадять.

Від.: А в нас син батька. Він був старостою. То ще не розбирали церкву. То він його посадив. Рік часу сидів у Полтаві. Він посадив його. Каже: «Як отрїчешся від церкви, то випустимо». Ну?

Пит.: Чи було багато сексот?

Від.: Палицю кинь – то в сексота попадеш.

Голос іншої особи: Кожний один. Він аби щось доказати, щоб йому кусок хліба дали. Так сексоти. За кусок хліба все. Докаже й матір зраде свою рідну.

Від.: У вас не було ні золота, нічого. Я на вас сердитий буду і заявлю, що в вас золото є чи зброя є. І все. До вас приїде «чорний ворон», забере і на тому кінчилось.

Голос іншої особи: І по сьогодні нема.

Від.: То таке було.

Пит.: Чи були вантажні вагони, які забирали трупів у Вашому селі?

Голос іншої особи: У нас і авт не було, не то що й таке.

Від.: Де там.

Голос іншої особи: І викопують велику яму, вкинуть усіх підряд та й кінець. Вагони в Харкові є, були, їздили. У Харкові є. Там підбирали, спеціальну машину, такі здорові, ще щоб люди не вилізли. О, *yeah*. У Харкові були, машинами возили. То велику яму викопують.

Від.: У нас на селах людей закопували так: назбирали, вас послали: «Закопай».

Голос іншої особи: І не несли на цвинтар.

Від.: Там, де вона лежала, там закопали, та й все.

Голос іншої особи: Закопали, та й все. Не дивилися.

Від.: Не дивилися, що то там, не ставили ні хреста, ніде нічогісінько.

Пит.: А чи люди боялися сказати, що це був голод? Бо, наприклад, я чула, що голови не могли сказати навіть слово «голод».

Від.: Де, там вдома, при советах?

Пит.: Так.

Від.: Зрозуміло, що не могли висказатися.

Пит.: А навіть в сільраді вони не могли казати.

Від.: Та якби ви сказали, то вас зразу забрали б.

Пит.: А що вони сказали? Чому люди вмирили, з чого? Що вони б сказали? Бо, наприклад, один чоловік мені сказав, що в його селі вони сказали, що люди вмирили від ББО, то значить, безбілкових опухлів. То вони створили цю заразу і від того люди вмирили.

Від.: Вмирили, що хліба не дали. Забрали все чисто.

Пит.: Так.

Від.: Від того вмирили.

Пит.: А чому був голод на Україні? Що Ви думаєте? Я знаю, Ви знаєте, але чи Ви можете сказати чому?

Від.: Бо то спеціально зробили для того, щоб українці були часом... бо то яких 45 мільйонів було тоді людей. Якісь держави мають тільки по два мільйони, по три мільйони самостійно було. А Україна мала тоді 45 мільйонів, і вона під Росією, під комунізмом. Вони спеціально задушили, щоб... забрали хліб, усе чисто позабирали, штучний голод зробили. Чого в Росії не вмирили з голоду, а тільки на Україні? Американці знали, весь світ знав, а писати ніхто не писав. Будем кінчати на цьому.

Пит.: Дуже дякую.

Інтерв'ю SW17–SW18

Анонімне подружжя з села Вороньків Бориспільського району Київської області. Чоловік (SW17) народився 1916 р., дружина (SW18) – у 1923 р. Батько SW17 був середняком, який не вступив до колгоспу; у 1932 р. так звана «червона мітла» (продзагін) прийшла і забрала все, а батька визнали підкуркульником. Цей загін «з українців складався, але росіянин давав накази». Сільрада також складалася з місцевих українців. Завдяки тому, що село було лише за 10 км від Дніпра і поблизу був ліс, смертність там не була такою високою, але тітка SW17 померла. Всі продукти влада у селян забрала. В сусідньому селі, далі від річки і лісу, смертність була набагато вища. У 1934 р. голод минув. SW17 їздив до Києва, намагаючись дістати квиток до Росії, щоби поїхати за хлібом, але не зміг. Він ночував на вокзалі тиждень чи два і бачив багато трупів. Люди намагалися дістатися Росії, «бо в Росії не було голоду». Обоє оповідачів чули про канібалізм, але самі свідками таких випадків не були.

У селі була школа і дві церкви, одна українська автокефальна, обидві закрили в середині 1920-х рр. [...]

SW17: Жили в селі Воронькові Бориспільського району Київської області. День прожили в цьому селі, перед цим совети поділили в 32-му році й в 33-му, 29-му навіть, поділили на три класи селян: куркулі, середняки й бідняки. Бідняки були класа привільована. Куркулів розкуркулювали й висилали на Сибір. І середняків також підшивали під куркульство і також розбивали їх. Ну й нам довелося, моему батькові довелося, він не пішов у колгосп, там історії розказувати ми не будемо більше великої, а голівне те – не пішов у колгосп. Він мав родину велику, п'ятеро дітей нас. І коли він не пішов у колгосп, так у 32-му році на посів, що ми мали – такий хлібоздачу таку велику наклали, що його не вбирали, а забрали його з поля, змолотили й наклали велику хлібоздачу, а потім були так звана – «червона мітла», де українці з українців складалося, але росіянин давав накази. І вони їздили на возах – наприклад, у нас була конячка, й саме з цих батько мене послав, ну так як до сільради поїхати, куди голова сільради розпорядиться. Ну, я поїхав.

Питання: Хто був головою сільради, чи Ви пам'ятаєте?

SW17: Був Журавський, був ще Іван той... я забувсь, як він називається.

Пит.: Чи вони були українці, чи хто?

SW17: Українці. І Середа був поліцай. І коли я поїхав, вони вставали з возів, у нас три вози було. Заходили до чоловіка, діти кричали, жінки кричали, вони брали все, що називається, що до хліба належало. Не звертали на ніякий крик, на ніякий глум, і забирали, складали на воза. На один, два, три вози було. Потім, як кінчили вони це збирати, то заїхали в кооперативу, насмажили собі яєшні і все, і тоді самі понаїдалися, заки нас позвали. І я то бачив як, як ця аристократія жила. Але ж пізніше це вони робили, грабили куркулів, середняків, а потім їх розбирали. Собі брали. Ну й таким шляхом пообголоджували людей. Тепер, мій батько в 32-му році вже мав спухлі ноги. І якось шляхом ми б ніколи не вижили вдома. По нас приїхали, все забрали, й хліб, зерно і все.

І він нас вивіз у Росію, за В'язьму, Новодубінський район, село Торбейова (?). І там брати мої ходили, збирали хліба від хати до хати. Правда, кацапи, хтось дав, а хтось не дав. А мати тримала мішок у млинні паровому, де якийсь кацап, і змилується, то вже дасть, дасть лопатку муки.

Пит.: Скільки Вам було років тоді?

SW17: Мені було 17, 18 років. Мені вже було соромно йти з торбою. Ну й таким шляхом переживали. Я приїжджав у Київ у 33-му році при кінці лютого чи в березні. Але ще було зимно. У лаптях. І коли приїхали до Києва, так Київ у станції відбирали, це з Росії прийшов потяг, то в станції стояли відбирали муку, все оббирали. І випихали, чи ти хотів, чи не хотів, і все забирали. На моє щастя, ми побачили, що нас було три чи чотири чоловіка, було там по пару пудів муки, це пуд муки – 16 кілограм. І попід вагонами й втекли. Втекли, щоб нас не забрали. Ну, приїхали до села, в 33-му році навесні, я ще був на базарі, як ці люди продавали той буряк. Бо наше село велике й лежить недалеко – 10 кілометрів – від Дніпра, великі озера, річки й болота й ліс. Так що не дуже багато вимерло в нас. Але ж ті села, які були кругом степів там, зовсім повмирали. А в нас не вимерло ціле село. Дехто, моя тьотя вмерла, й багато ж також вмерло, але щоб усі, так ні. Ні, бо вони тільки благодаря тому, що була близько вода й люди шукали корінці й рибу, раки і все і з'їдали. Ну я свої тьоті те казав їхати до Росії. Але ж вона каже: «Я ліпше тут умру».

І вмерла, й то зрешту забрали й хату, й город, і все чисто, все забрала радянська влада. Ну й таким шляхом ми осталися в живих, що тільки дякуючи, що батько нас вивіз до Росії. Ну, а тоді це вже історія, що я повернувся, то вже не було голоду в 34-му році на Україні, де я проживав, поки виїхав на еміграцію.

Пит.: Що Ви бачили в Києві, коли Ви там були?

SW17: Бачив, коли ми їхали з поворотом, то квитків не давали вже в Росії. Я жив тиждень на станції, де потяг встановився. Нас в 4-й годині виганяли, може тиждень, може більше. Я не пам'ятаю точно. Виганяли, замітали, трупів підбирали – на авто складали, бо трупи були й в станції, і під станцією, кругом. Забирали й коли пускали в станцію, то ми знову сиділи, а дякуючи, що я муки привіз, я продав цю муку й були гроші, за що ми за квитками ходили – нема. Черги стоять, людей повно, а квитків не продають. І ми нашли одного такого Крука, він нам взяв по 25 рублів за квиток, бо крім того, що ми заплатили, ми й поїхали на пост Волинське. Ми втрюх; поставив нас у копійку й нам квитки видали. І як ми стали сідати в той потяг, як прийшов уночі, Боже мій! Що то було на цьому потязі! Тут була Содома й Гомора. Люди один перед одним пхаються, оці батяри ріжуть торби, обшукують, Бог зна що, я тоді не дивився на те, не культуру, ні на що, бо нас було три, чотири чоловік, ми проломом скочили в вагон. Один по другому.

SW18: Потяг, який на Росію їхав.

SW17: На Росію. І таким шляхом вискочив у Росію. І назад на Україну я аж у 34-му році приїхав, і я вже там і жив, поки не емігрував, коли вже німці відступали і я з німцями емігрував. От так оце, я пережив такий епізод.

А то було, бачив у Києві, як трупи лежали, як уранці авто підходило й скидали їх на набору. Я жив у Києві, один тиждень чи два на станції. Бо хотів, щоб я виїхав, а то я б там до сьогодні жив. Ну, отаким шляхом ми живі осталися.

Пит.: Що сталося з Вашими братами й сестрами?

SW17: Брати? Вони до мене не пишуть.

Пит.: Як вони вижили?

SW17: Вони вижили. Вони ж у Росії були. Вони ходили жебрали хліба. Їм платили кацапи, й я навіть братів підміняв. І з кожної корови платили буг...

SW18: То, то не важливе навіть.

SW17: І давали їсти.

SW18: Тільки там вони вижили, бо в Росії не було голоду. Голівне, що в Росії не було голоду, та то туди втік, тільки, що не пускали туди!

SW17: Мені одного брата розбомбили в Борисполі німці. Другий брат був, я його в школу ще в Києві, бо ми були як... мене не брали до війська, бо я був як той відібраний права голосу, син куркуля. Мене взяли, як вже Сталін видав закон, що син за батька не відповідає. Аж у 39-му році мене взяли до війська. Так що я брата відвів свого в училище, й він у війну ще; Михайло – брат мій. У війну ще заскакував додому. І відступив з російськими військами. І остався в живих. Але більш він до мене не писав. Це мені сестра двоюрідна написала, що остався в живих, і коли мав ще нижчий чин, то ще заходив до декого, а як уже став вищий... А третій брат десь інженером...

SW18: Мені здається, інженером, хтось казав. Але ми погубили все, ми не знаємо.

SW17: До мене не пишуть.

SW18: В селі їх нема.

SW17: В селі немає. Брат приїхав, хату продав, це мені що написала двоюрідна сестра. З ні з ким не переписуюся. Тому що, відкрито скажу, я є ворог. Я знаю, що я є, що я з зброєю відступав від них. Ну та так!

Пит.: Чи Ваш батько був справжній кулак?

SW17: Так. Був середняком, підкуркулений.

Пит.: Так. Скільки десятин землі він мав?

SW17: Бачите, це таке було. Мене мати вродила, як найдух я був. А моя тітка мала господарку.

SW18: І переписала на нього.

SW17: І переписала на мене. І тоді батько ж мав із братом господарку. Так ту господарку так зібрали до купи. Але ж тут не в господарці була справа. Тут дивилися, чи ти є советський – хоч який ти є – як батько мій пішов зразу в колгосп і хвалив, то май би його минув. А то ж він як не пішов у колгосп, єдинолишних, підкуркулених – все підшивають. Там якби чоловіка, діло найдеться. Там не дивилися на те, хто ти, що ти. Словом – банда й все.

SW18: Якби ти ходив і грабував людей, то би ти був їхній. А як ти того не робиш, то ти вже є ворог.

SW17: Ті, що грабували, ходили забирали. Шукали з піками, так у землю штурхали. Вони перші всі подошли. Бо всі люди втікали в Росію. Це, що забрали, поїли.

Пит.: Так.

SW18: А свого не зробили.

SW17: А свого не зробили, їм ніхто не зробив, в першу чергу подошли. Комсомольці, я знаю від моєї тітки, син – вона не мала дітей, так вона оприлюднила, ну, з приюту взяла до себе.

SW18: Адоптувала.

SW17: Ну, то він вже був такий комсомолец, що він не дивився на що. Але ж як прийшов голод, йому ж ніхто не дав, умер перший. Опух і вмер. Совети грали на нервах, підсовували, щоб ти йшов і щоб ти брав, а потім тобі давали раду, від себе одказувалися, або як ти щось – в концентраційний табір. То є влада: для людей була кровожадна. Словом – усе робив російський імпералізм. Як за царів, так як советський, так і царський періоди. Нічим не змінилося. Ті вимордовували нас і ці вимордовують. Але, що ж зробим?

Пит.: Ну, що Ви пам'ятаєте про тодішних політиків, наприклад Скрипника?

SW17: Я тоді їх бачив, коли я працював у порту в Києві. То був Скрипник, вже тут у Київ помістився і пароплав ішов, ось вчора був Чубарів¹. А на завтра позамальовано – вже ворог народу кажуть. Але ж я тоді – Чубарів, Чубарів, знаєте, я нічого не знав. Я був малограмотний, забитий, простий сільський хлопець. У 15 років пройти від батька, я був і на мості, і під мостом. Ну, але ж я за Скрипника скажу й за Чубарева, що це все були наші комуністи. Котрі ішли на службу Москви – яничари. Де через їх, вони багато помогли комуністичній владі завойовувати нас, українців. Вони всі були грамотні, а український нарід був малограмотний – не мав освіти. Він сідав, як і сьогодні багато рахують наших людей, що росіяни нам не роблять, але такі добрі є.

Пит.: А що люди говорили, наприклад, про Петлюру, про Скоропадського?

SW17: Я за Петлюру тільки почув, коли одного разу ми пасли з одним сусідом коней. І він заспівав пісню. Ми були тільки вдвох, в полі, й заспівав пісню: «Ой, гук, мати, гук, де козаки п'ють. Ой веселая та доріженька, кудись вони йдуть».

І тут вже згадав Петлюру в цій пісні, то й таке почув. І він мені сказав, що це наш отаман був. За Скоропадського я бачив, бачив і рахую його сьогодні, тоді я не рахував, я тільки бачив, як Скоропадський, коли прийшли німці й Скоропадський дав наказ. Бо маєтки ж люди розграбили. Ну, й кругом нашого села то ж були панські маєтки. Також пограбували. То як пограбували маєтки, то карательні загони заходили, й тоді люди ж показували, що той взяв, що той узяв, і той – тоді цих людей уживали й шомполювали. То такий прут залізний застромлювався, що як патрон замикав, то так його вибивали. А як ці шомполи витягували, то били чоловіка – роздягали, клали на такі осли й то так били тими шамполами, що й кров вискакувала – а потім ще й сіллю трусили. Це я бачив на свої очі, таким хлопчиком бігав. Це я бачив на свої очі. Так що це я чув про гетьмана на Україні – в нашому селі він був непопулярний. Навіть гетманців усіх вистріляли, в нас діяв отаман Зелений.

¹ Чубар Влас (1891–1939) – радянський партійний і державний діяч, у 1923–1934 рр. – голова Раднаркому УСРР.

SW18: Багата наша земля, та дуже сумна історія її.

Пит.: А тепер вертаючи до села, чи була школа в Вашому селі?

SW17: Була школа. Ось жінка ходила до школи. Вона має освіту. І я ходив до школи. Ще знаю навіть і сьогодні, знаю вірш тієї, як поради про Леніна вчили. Але ж я всього мало в школу ходив, бо в нас була велика родина, батько не подбав за мене. Моя жінка ходила до школи більше, чим я.

Пит.: Але, чи то школа була українська чи російська?

SW17: Була українська, я ходив ще за непу. То була українська. У Києві коли я жив, то це ж столиця, але ж переважно російська мова панувала. Старалися. У селі я мало ходив до школи. Брати мої ходили до школи, вже коли вернулися з кацапщини, то ходили до школи, але ж я мало, я був у Києві, переважно жив у Києві, як уже приїхав з кацапщини, робив у порту вантажником, був конем, де возив із гори бігом, а на гору з мішком і таким, так, дякувати Богу, що Бог здоров'я давав, що я вижив.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про непа?

SW17: Про непа пам'ятаю, що дано вільну господарку. І навіть землі при непу приділили, бо на кожному особу був один гектар землі. Як у вас сьогодні родина має троє осіб, а завтра послав Бог ще одне, то, значить, давали й ще гектар на той момент. А жили люди, жили люди, можна сказати, добре.

SW18: При непу кажуть, що людям було не зле.

SW17: Добре! Була вільність, це радянська влада зробила для людей, ну, непа увели, бо бачили, що вони зовсім провалюються, ну, було одобрення господарки. І коли вони побачили, на Україні були ярмарки, тоді показували так, як хто більший гарбуз, хто більший буряк – яку виставку. Робили. І коли на цю виставку люди ходили, обдивилися, є гарбуз, так як оце тут у Массачусетс є. О, і гарбузи отакі, все так як в нас було. І кукурудза, і воли, і ну все, все, все. І поради, як подивилися, що це соціальне ну, непа уведене, ну, я забувся, як це слово сказати що – відродження господарки.

SW18: Відродження господарки.

SW17: Було при непові добре жити. Але ж росіянин, як подивився, що культура досягає українська, що Україна росте, що Україна є. Він цього злякався. Він цього злякався і зробив навмисно, Сталін зробив, по наказу Сталіна.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про розкуркулення? Коли то почалося?

SW17: Розкуркулення почалося в 29-му році. Перше вдарили поміщиків.

SW18: Великих панів.

SW17: Пани в поміщеннях, які маєтки мали. А потім зробили куркулів, хто мав найняту силу, казали в найми йти. А потім уже колгосп зробили. Уже люди пішли до колгоспу в 32-му році, але ж Сталін був незадоволений тим.

SW18: Але багато не хотіло йти, наприклад, як мій тато.

SW17: Так, багато не хотіли, але процентово більшість пішло.

Пит.: Бо не мали іншого виходу.

SW17: А винятки осталися. Але це не причина до голоду була. Це була мста Сталіна, щоб помститися над українцями. Помститися, що

Петлюра воював, що то його було завдання, щоб вдарити, а особливо багаті люди помагали, як Денікіну. Так що Сталін, на мою думку, Сталін мстився, і ціла комуністична партія мстилася на нас, що українці мали національний дух. І це в моєму так розумінні.

Пит.: А чи була церква в Вашому селі?

SW17: Було дві. Була слов'янська і автокефальна. Я це знаю, бо мене за руку баба, тьотя водили до церкви, й коли касовали церкву, то навіть я за 10 копійок купив Євангелію, тьотя дала. І знаю, що були священники автокефальний і слов'янський.

Пит.: Яка різниця?

SW17: Автокефальна то більше була так як українська.

Пит.: Це Липківський.

SW18: Це Липківський очолював, а слав'янська мала більше русофілів. Але ж як вже прийшли совети, то я, народжена в 23-му році, то я вже церкви не пам'ятаю. Я пам'ятаю її, як вона стояла, але там колгосп зсипав зерно, а друга була, то зняли з неї, вона була недокінчена ще. Бо ті українці, що хотіли українську, щоб бути самостійні від Росії, відділитися від російського всього, та називалася автокефальна. То вона ще була недобудована. І з неї зробили клуб, і там кіно було.

SW17: Навіть під церквою билися і стрілялися, з відрізами бігали.

SW18: Так, бо одні хотіли то, а другі хотіли то.

SW17: Особливо, як паску святити. І мені було цікаво всюди взнати.

Пит.: Ага, а як довго церква йснувала?

SW18: Вона ціле життя існувала. Аж, я не знаю, бо я кажу, що, здається, в 23-му або в 24-му році, то вже дітей не хрестили. Уже були замкнені церкви. Але я пам'ятаю, що моя мама казала: «Ще ти була хрещена».

Ще хрестили дітей, як я народилася. Але вже як по мені, то ще пару років було по мені, як народилася – а тоді замкнули.

Пит.: А що сталося з священником?

SW18: Я не знаю, в нас багато священників.

SW17: Було в нас багато священників.

SW18: Наприклад, я скажу так: що багато казали, я була мала, казали, що багато священників повтікало, позмінювали прізвища, поховалися. А багато арештовані, вислали на Сибір. А я ще що знаю, як я ходила до сьомої кляси, я мала вчителя. Михайло називався. І він мене дуже любив, бо я була найменша в клясі, але дуже добре математку знала. Він математику й фізику викладав. І я його дуже любила. Він старший був. І я була маленька й я його дуже любила. Він завжди мене до таблиці визивав, як хтось не міг щось зробити. То він каже: «Маленька, вижди, їм покажи, як то зробити».

І я вийшла. Я була така гонорова, що я то все зробила. Він каже: бачите, яка вона маленька – бо я була рік молодша від їх усіх й ще малого росту. А пізніше, хоп, його не стало. І всі кажуть: «Його арештували». І мені то такий був великий жаль. Чому його арештували? Він так математику подавав, що хіба ти вже цілком був дурний, що не міг зрозуміти. Його кожний один зрозумів. І його забрали. І ми тоді самі собі: «Що сталося?»

– Він був син священника й довідалися.

Він був син священника й довідалися! І він змінив прізвище. Він приїхав до нашого села. Він узяв учительську працю. І він був дуже добрий вчи-

тель. Його всі розуміли. А пізніше, так тільки казали: «Його заарештували, бо він був син священика. І довідалися».

SW17: Бачите, в нас у селі в 36-му році.

SW18: У 37-му.

SW17: Чи в 37-му, арештували, такі, як вона розказувала. Тридцять сім осіб. Ноччю приїхали.

SW18: Двох убійників.

SW17: Один на оскарження, «чорний ворон» приїхав і їх забрали.

SW18: В таке авто.

SW17: Це «чорний ворон» звалося авто НКВД.

SW18: Це так як *armored car* (броньовик. – *Ред.*).

SW17: І їх забрали, і їх, – ну, так як Вінниця, Ви за Вінницю чули. Бо я бачив і на свої очі. А кругом Києва, ще таких вінниць не розкопаного є сотки, як у Вінниці. Сотки там є ще.

SW18: Я мала товаришку. То її тата також у 37-му році арештували. Вони підозрівали, що ті люди мають, що вони трошки школи мали, що вони, може, трошки думали – проти їхньої влади.

SW17: Були проти української інтелігенції.

SW18: Вони інтелігенцію українську хотіли обезголовити. Вони арештували в 37-му році. То я пам'ятаю, як їх арештовали: прийшли вночі й забрали. Прийшли, як спали, двері вибили, забрали тата й п'ятеро дітей. Вона була така, як я, маленька. Мама ходила й питала, де її чоловік. То її казали, що його забрали до району. Мама пішла туди, бо то більше місто. Їй кажуть: «Ми навіть такого не чули, що ти говориш».

І вона вже ніколи не чула.

SW17: Бачите, то було треба обезголовити інтелігенцію всю. Вони визнавали, хоч та переважно інтелігенція, багато енкаведистів повибивали їх, щоб вони доносили. І так було. Ти доносиш на мене, а я доношу на тебе. А НКВД оце дивилося, гралося все, тоді й вас, і мене забрали в яму.

SW18: А знаєте, часами люди можуть сказати, що то росіяни робили. То голод. Але їх було мало. Саме українці йшли. Бо як у вас є діти, і ви підете з ними співпрацювати, ви є вже врятовані. І багато є легкодухів. Ви знаєте, такі що вони підуть, вони дияволові підуть служити, аби тільки своє життя врятувати.

SW17: Так сьогодні росіянин прийшов, так знайшли з такими українцями, особливо з наших сторін. Що як прийдуть, то повішають вас.

SW18: То таке ми почуття маємо, що якби, наприклад, сюди прийшли росіяни, так? То багато б таких і наших людей було, що їм би помагали, щоб своє життя врятувати.

SW17: Але ж, бачите, в советів немає помилування.

SW18: Цікаво, як було зроблено. Вони організували такі бригади, що ходили людей грабували. І от їх так тішило, бо вони були бідні. Знаєте, кожний народ має і пияків, і ледацюг, і то переважно з них були громади зроблені. Бо добрий чоловік не піде свого товариша або брата грабувати. І вони дуже тішилися, бо вони набрали всього. Вони мали що їсти і все. Ви знаєте, що росіяни їх перших понижили.

SW17: Вони самі подохли, їх ніхто не ршив.

SW18: Бо вони бачили, що то сміття таке є, що то є сміття. І вони такі були безпорядні.

SW17: Чув, як у Києві, були випадки людоїдства. Чув, але ж я не бачив. Не бачив. Я був призначений, бо одного разу втік від підвалу, як я з Росії приїхав. Ну але ж утік, не бачив. Але якби були закатрупили, то як не сказати. Чув, чув, але ж бачити не бачив. Чув, як і мати заходила в одчай і їла дітей своїх.

SW18: Саме і тільки чули, сусіди там то, але на свої очі – ні.

SW17: Бо бачите, я Вам ще раз скажу, що наше село було благодаря, багато осталося живих.

SW18: Розположення його було коло лісу. А в ліс люди йшли, коріння їли, листки чи що росло на деревах, то й їли.

SW17: Жаби, устриці.

SW18: Все таке збирали.

SW17: З Дніпра устриці діставали. Рибу ловили.

SW18: Умерло в нас, але наше село не вимерло. Наприклад, наше сусіднє село, то було 12 кілометрів – і воно було рівненько там, рівненько було, нічо. То там половина, може, людей вимерло, бо то вже рівнина була. Вони не мали дерева, вимерла. Вони не мали дерев, то й не мали листків. Бо як весна прийшла й дерева маленькі листки пускали, то люди все з'їли, то не було. Коріння в лісі, вони все обгризали, молоденькі коріння, люди їли то. Тим виживали. А в кого того не було в тих селах? А пізніше, ще одне село було за другим, за тим селом. То цілком на рівнині. То я знаю, що як то вітер дуже дув з тієї сторони, то в нас у селі був великий сморід. Ми так закривали очі й носа й все, бо сморід був великий. Таким, якби щось здохло було. То нам казали, що те друге село, то цілком село вимерло, не було нікого, й тоді з нашого села приходили й брали таких людей, що хто ще міг ходити, щоби їх ховати, копати доли. Але ніхто не мав сили копати. Розумієте. І ті люди гнили, й не мав їх хто поховати. То з того, через те такий сморід з того села, як вітер ішов туди, то так ішло. А я що пам'ятаю, тільки що я була мала – і я пам'ятаю, як прийшла та банда до нас – брали все, то була така утішна, така задоволена, бо вони мене взяли до своєї громади. А я знаю, що вони все забрали. Вони мали такі великі залізні патики, й вони так ходили: «Може, ти якийсь хліб закопав!»

Вони всю вашу господарку тим перейшли, поштрикали, й вони все знайшли. Я пам'ятаю, хоч ще мала була, але я чула, що один мішок сала не знайшли закопаний, тато закопав. І не знайшли в нас. Але я пам'ятаю, що мама моя зварила борщ. І великі грушки такі були сухі. І вона їх варила. І як вони прийшли – вони що найперше зробили, витягли той борщ і ті грушки давай їсти. Мама плаче, сестри плачуть, а я тішуся, бо вони й мене посадили. І я з ними їла. А що я знала, що вони заберуть там, що то біда. «Сідай, мала, з нами їсти». І все. І так, сьогодні ми мали все. А завтра, то називалася така «червона мітла», й вони йшли. Як вони прийшли до вас, то вони все забрали. Навіть моя мама робила хліб, і завше як робиться хліб, то трошки того тіста зістається на другий раз – то щоб другий хліб на ньому робити. І то забрали! І трошки там

муки було, *you know* отам зісталось, бо така кожна господиня мала таке щось спеціальне для печення хліба. І то вони вибрали. Забрали. І рано встали, то тільки що студня була й вода була. Не було нічого. І я пам'ятаю, що в нас був такий *like tea set* (чайник. – *Ред.*). І мамі колись сусідка дала трошки квасолі. Бо то був інший гатунок такий, то вона хотіла посадити. Але вона не мала де то взяти, то хоч до того чайника, до такого горнятка. І забула за нього, за квасолю. Та квасоля була, а забула; може, мама хотіла пізніше посадити навесні. Та квасоля зісталась. І вони не знайшли, ніхто не знав за неї. Але як ж була голодна, мама пішла до Києва дістати картоплі, щоб було щось їсти. Я ту квасолю найшла. А я була пухла. Я була зголодніла. І я ту квасолю з'їла. А та квасоля відразу – суха розпичніла – і я зробилася синя, і моя тьотя побачила, що я вже кінчаюся – давай кричати. Я то не пам'ятаю, але як та підвела очі, друга сусідка прийшла й каже: «Чекайте, я її зараз щось зроблю».

І вони мені розкрили рота і налили щось, що я почала вертати, й я то все викинула, і я ожила, але я пам'ятаю, як моя мама дуже кричала, бо вона була в Києві й їй уже хтось на кінці села вже сказав, що я вже вмерла. То вона *emotional* (схвильована. – *Ред.*) така стала, я заговорила, то вона тоді вже кричала, то я то пам'ятаю. І я пам'ятаю, як моя товаришка – вона так само називалася, як і я, – то вона казала: «Мама, я бачила вночі, я бачила вчора, одна картоплина квітку зробила – напевно, там картопля є».

І вони пішли з ліхтаром, і вони пошукали ту картоплину, чи вона вже не виросла. А та картоплина малесенька така була, й вони принесли ту картоплину. І вони хотіли її дати ту картоплю з'їсти, а вона вже померла. То я то пам'ятаю. І я пам'ятаю, як я сиділа на подвір'ї, і моя сестра мала такі дуже спухлі ноги, що вони були виглядали такі великі. А як ви так зробите, як ви пальцем так зробите, то буде така дірка аж до кістки. І вона, може, дві години та дірка не заїде. Тільки так вона буде стояти. То я пам'ятаю, як моя сестра каже: «Дивися, дивися, як я дірок нароблю в носі, й вони такі будуть, і вони так виглядали, вони так були». То я також пам'ятаю і я пам'ятаю, як одного разу хтось до нас уночі прийшов і стукали в вікно, і ті люди плакали і казали, що, пусти, а моя мама каже: «А я вас не знаю», а вони тоді сказали прізвище. То були власне з того села, що то всі вимерли. Мамині дуже добрі знайомі, й вони прийшли до нас, кажуть:

– Ми шукаєм рятунку, й ми тут будемо врятовані. Бо як ми дійшли до вашого села, то ми такі були утішені, бо вже пшениця почала рости.

А пшеницю в нас сіяли на осінь. А як уже тільки сніг із землі, то пшениця молода ще була, то вони кажуть: «О, ми вже врятовані, ми вже можемо тут жити».

І вони вже наїлися тієї пшениці. І вони кажуть: «Ми вже наїлися того зеленого, то ми вже так почули, що ми зможемо жити».

І каже: ми прийшли до вас. А в нас на зиму то така кукурудза, як була то в нас у городі, так? То суха. То тоді її вязали в в'язанки ту кукурудзу і обставляли хати, щоби, щоб *protection* (захист. – *Ред.*) такий був від холоду. І ті снопки кукурудзи сухої в нас були кругом хати. І вона каже: *ja*, ми то поїли!

Вони то брали й щось то робили так, то й вони те поїли. В нас нема того.

Ми тепер будем тепер жити, бо ви ще маєте ті снопи.

І ще що пам'ятаю вже пізніше. Я того не знала, але пізніше той хлопець, був, напевно, якихсь на три, чотири років від мене старший, і він був з нашого села. І його тато був багатий, власне його маму примусили за того багатого заміж вийти. І їх найперших розкуркулили, й вони потікали. А мама прийшла до тата, і то, власне, той хлопець був і його сестра, і мали аж семеро дітей. Мама його пізніше трошки на голову була недобра, щось їй сталося з того всього. Але ж він почав тоді ходити ніби зі мною, як він прийшов до нашої школи, він пішов до тієї класи, хоч на чотири років старший був. Але він у школі щось не був. То він пішов до меншої класи, й я в школі з ним була. Пізніше він десь на працю виїхав, пізніше вернувся, і ми вже досягали – таки, може, я мала якихсь 16-17 років. Він старший від мене. І він до мене залицявся – вже пізніше говорив. Каже: «Я пам'ятаю, моя мама до сусідки завезла до Києва. І вона сказала: ви сидіть тут, а я вам куплю хліба».

А, і вона їм послала кожуха і посадила тих семеро дітей. Він був старший і сестра старша, а п'ятеро маленьких було. То вона сказала: «Ви ніколи нікому не скажіть, як ви називаєтеся. Бо вас так заберуть і заб'ють, як тата».

А ті малі не розуміли, тим не казали. І вона тоді пішла, стала за кам'яницею і сиділа й дивилася. Як уже прийшла ніч, діти почали плакати. І то не тільки вони сиділи. Повно в Київ люди вивозили таких дітей. Тоді підходило авто, тих всіх дітей забирало, й вони їх до таких садочків давали, й дітей виживали. І пізніше вони там виживали. То вони двоє пам'ятали, хто вони, й що вони то пізніше, як вони вижили, то вони вернулися. Як пройшло багато з того років і забулося, то він вернувся до діда. А ті малі, вони ніколи вже не знали – а для матері, то тільки один був її порятунок, таким шляхом урятувати життя своїх дітей. Що вона їх ніколи не буде бачити, вона їх ніколи не буде знати, але вона буде пам'ятати, що вони, може, живі. Вона не хотіла їх бачити мертвими. І то не тільки вона. То він мені то завше розказував. То був наш великий секрет. Бо я з ним ходила й то був наш великий секрет, що ми собі присягли то ніколи нікому не видати. То він пам'ятав, хто він є. І його сестра була. То двоє, а п'ятеро дітей вони не знають, чи вони живуть, чи ні. То я добре знаю. Трагедія була.

Пит.: А як Ваша родина спаслася?

SW18: Я, власне, сказала, що в нас, не тільки ми вижили, а ще багато вижило, бо люди так собі раду давали. Ми всі листки то їли, ті всі кукурудзини їли. Моя мама, власне, нас усіх урятувала, бо вона йшла до Києва й вона в Києві мала, вона мала маленький склепик. І вона в Києві ціле своє життя закупувала речі на зиму: сіль, запалки, керосін. І то вона привозила й цілу зиму вона тоді продавала то людям, так? То вона такий склеп мала.

Багато пухлих людей було. І я пам'ятаю ще, як людей так збирали: «О, ти ще добре виглядаєш, ти ще можеш іти копати ями для тих, що померли вже» – *you know?*

І вони так гнали їх, а люди тікали, не хотіли, бо вони вже не могли ходити, *you know!* Але вони кажуть: «Та ти ще добре виглядаєш, ти можеш ще працювати» – *you know*, то копати такі доли, щоби тих других закопати.

SW17: А потім, вже коли жнива, що люди померли, то їхали з қацапщини, люди заселяли ці землі й так у хатах смерділо, що були такі қацапи, що назад верталися¹.

SW18: Бо їм там у Росії казали, що ходіть на Україну, ви дістанете гарні маетки.

SW17: Їх мобілізували.

SW18: І вони пішли. І вони хотіли в тих хатах жити, але то такий сморід був там, і все що вони тоді пізніше втікали, як деякі не хотіли. Я ще пам'ятаю, як я вже була в школу пішла, я пішла, тільки один рік я була в університеті після школи, але війна почалася. І я пам'ятаю, що ми з однієї сторони Києва мешкали, а по другій школа. І наша школа мала 700 осіб, і вона була більш-менш та школа, якби не було не села, нічого – тільки школа вибудована і півтора кілометра фабрика, там ті люди, що на фабриці працювали. І нам дуже погано їсти було. Ми дуже голодні були. І що ми робили, ми не мали грошей потяг заплатити. Але як потяг ішов, то ми завше казали: поїдемо на зайця – то так десь почепитися. Ми завше в Київ «на зайця». Школи нема, у неділю вихід, і ми їхали. Може, там щось купимо. Щось і з'їсти купимо. Там такі були черги великі, що ми не могли нічого дістати. Але з нами була одна така Неля, як я сьогодні знаю. І вона була росіянка, і вона без акценту – бо ми українки дівчата, ми вчили російську мову, ми завше мали акцент, вони завше нас знали, що ми українки. І не дали нам! То ми завше брали з нами її. І як ми пішли з Нелею, і вона тільки уже тому: «Дайте мне килограм сахара».

І я так скажу, і вона так, і її не пізнали, що вона українка – бо вона була росіянка, в неї акценту не було. І вона завше купила всього. А ми не дістали. Нас відіпхнули й не дали. Бо в Києві то ви не почули б українську мову, російська мова все панувала. А як вони тільки зауважили десь у склепі, що ви українка – ми говорили російською мовою – щоби нам пролізти і щось купити, *you know!* Я не знаю, як нас завше пізнали. Нас завше пізнали по виголосу, по акценту, щось там було таке, що вони пізнали. І не дали! Не продали нам, не дали.

¹ Ці факти підтверджуються статистичними даними. У 1933 р. з-за меж УСРР була переселена така кількість господарств у запустілі будинки в селах України в таких областях:

Таблиця. Переселення до українських сіл з-за меж УСРР

Регіон відправлення	Область заселення	Кількість господарств	Рік перес.
Горьківська область	Одеська	2120	1933
Іванівська область	Донецька	3527	1933
БСРР	Одеська	4630	1933
ЦЧО (Центрально-Чорноземна обл., центр – м. Воронеж)	Харківська	4800	1933
Західна область (центр – Смоленськ)	Дніпропетровська	6579	1933
Всього у 1933 році		21 856	1933

[Марочко В. І. Масове переселення колгоспників та одноосібників з Росії та Білорусії: приховування наслідків голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 471]. Переселення в запустілі будинки були і в 1934–1935 рр., однак це вже були внутрішньоукраїнські переселення.

SW17: Так було, але ж пройшло, дякувати Богові, що ми тут в Америці не через свою мудрість – а за мною було моє нещастя і був Бог.

SW18: Просто стихія.

SW17: Стихія. Ми вибрані Богом, що нас, нас ця держава прийняла й нас, і ми тут живемо, є що їсти й є що пити, і живемо вільно.

SW18: Слухай, але чому вони такий гарячий фунт хліба дали, чоловік з'їв, вже очі таково стали й вмер.

SW17: Черги стояли, може, по кілометру, черги стояли за цим хлібом, щоб достати комерційний хліб. Ну й дядьки ж йшли отак, пухлими ногами ішов, і один виходив та й каже: «Їстимеш хліб?»

Та куда вже голодний не їв хліба? І йому як теплого хліба дасть, бо як привезли у магазин, то як дасть, ну кілограм, він сів з'їв і сам ліг.

SW18: І відразу й вмер. І тоді наші сусіди, то ж були приходили й кажуть, що як уже вечір, і ті люди лежать померлі, їде такий *truck* і їх тих всіх підбирає. Часами ще хтось трошки й рухається. Але вони його на *truck*. І вони тоді приходили, й там називався Бабин Яр. То колись Дніпро там йшло, а тоді свій керунок змінив, та течія води. І зісталася велика така дірка в землі, такий яр – великий, глибокий. І вони тоді висипали тих людей, відчинили, вигорнули тих людей трохи землею, але ще такі люди були – навіть були випадки, що казали: він уже там, – але ще він живий був. І помаленько по тих трупах виліз і ще живий остався. Ще такі випадки були. Але ми, я того не бачила, тільки наші сусіди то розказували завше.

SW17: І такі торгсини були.

SW18: Як я до школи ходила, як я вже була більша, то ми сказали, що голод був, то вчитель сказав, що: «Ти замкни морду! Щоб я того не чув. Ти видумуєш. Ти пропаганду робиш».

І я злякалася, і ми боялися тоді вже навіть відчинити вуста.

SW17: Торгсини були, це були магазини, де продавали закордонні речі, спеціально побудовані, щоб вибирати золото від людей – хрестики, орден, кульчики – все. І коли люди несли золото, моя мати сережки віднесла, отримала півтора пуда муки. Такі були в неї кульчики, великі, золоті. О, ну й хто приносив золото, так його вже фотографували й брали й дивилися на автобіографію, тоді арештували, садили в в'язницю в Люк'яновку і таким людям переважно казали: «Віддай золото, де воно в тебе закопане».

Бували такі тортури, що ціми людьми набивали повну камору, давали оселедця їсти, соленого, а потім води не давали. І так мордували людей, щоб вони здихали й пропадали. Це в цих торгсинах. За цим слідило НКВД. Ну бачите, нам українцям є одна біда. За царя також казали ще пострілися в Москву. Так казали, що свої солдати; ну, військо своє, такий дух піднімав. Що от підемо на Україну, де тече річка вином, хлібом – ну, така багата, вони приходили, певна річ, декілька раз ограбували. Що ж ми зробим? Чого, кажуть, що бідний? Бо дурний. А чого дурний? Бо бідний. А світ у руках багатого, мудрого і сильного. І ніхто нікому волі не приніс і не принесе. Воля любить молоду кров і сталеву дисципліну. Але ж в нас то була, ми маєм 40 мільйонів, майже 50 мільйонів.

Інтерв'ю SW19

Джон Коліс, народився 1915 р. на хуторі Свободний Славинського району (тепер Абинський) Краснодарського краю на Кубані, говорить українською, часто вставляючи англійські слова. Оповідачів батько був незаможним селянином, мав 4 га землі, не мав худоби і купив пару коней лише перед колективізацією. Церква була за 7 км у станиці Теодоровська, її закрили наприкінці 1920-х. Місцева школа була російською, вчителем був українець. Розкуркулення почалося у 1928 р., колективізація у 1930 р. [...] Оповідачів батько так і не вступив до колгоспу і помер восени 1932 р., «як забрали все». Брат оповідача на той час виїхав із села в сусідній прибережний район, де голоду не було завдяки морському порту, а оповідач з сестрою мусили вступити в колгосп. Оповідач згодом став колгоспним бухгалтером. Голод почався восени 1932 р. [...] Реквізиції проводили члени комсодів. [...] Бригади приходили ще навесні й забрали в оповідача навіть дикий степовий горох. Оповідач ходив на річку Кубань і збирав черепашки, захворів був через те, що їв отруйне коріння очерету. По козацьких станицях «люди мерли як мухи», траплялися випадки канібалізму, але на хуторі було трохи легше. На базарах в Краснодарі продавали людське м'ясо. У березні за колгоспні трудовні почали роздавати кукурудзяний хліб. У 1934 р. почали прибувати переселенці з Тамбовщини і Воронежчини, оповідач дізнався, що там хліб був, хоч і небагато. Стверджує, що в Росії голоду не було, тобто не вважає Північний Кавказ частиною Росії.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: *John* Коліс. Тепер я пишуся так.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: Краснодарський край.

Пит.: А село?

Від.: Хутір Свободний.

Пит.: А район?

Від.: Бувший Славинський район, а тепер переіменували на Абинський район¹. Славинський район розбитий, не знайдете цеглини цілої.

Пит.: А скільки осіб було в Вашій родині?

Від.: Мій тато помер у 32-му році восени, як забрали все, а брат виїхав геть зі села. Вони дали такий розказ, що мусиш вернутися туди, де ти народився. Але брат мій пережив майже всю зиму 12 кілометрів від нашого села. А там не було голоду. То був Абинський район. Він і тепер є Абинський район, а тоді він займав меншу територію, а тепер має, Славинського району немає, його розбили під час війни, то він обняв два райони, Абинський район.

То в Абинському районі не було голоду, бо там був порт. Знаєте, де *boat*-и стають, морські пароплави, Чорне море. То 90 кілометрів від порту

¹ Адміністративно-територіальний поділ неодноразово змінювався. За переписом 1926 р. Абинський район існував, причому 76 % його населення становили українці. Хутір Свободний і нині знаходиться у складі Абинського району Краснодарського краю.

вони тримали кордон. *Black* армію тримали. Цілі люди стояли, озброєні, такі довірені, росіяни.

Пит.: А якого Ви року народилися?

Від.: В 1915 році.

Пит.: А чи Ваші батьки були селяни?

Від.: *Yeah*. Фармери.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали?

Від.: Земля була на їдока, гектар на їдока. Нас було четверо, то чотири гектари.

Пит.: Чи Ви були куркулі, чи середняки?

Від.: Ні, ні. Бідняк.

Пит.: Скільки ви мали корів?

Від.: Корови не мали, бо не мали мами. Тато не тримав корови, тільки двоє коней. Останній раз. *Before* навіть не було коней. Тато робив по працях, і мої брати працювали по працях, і я служив по працях.

Пит.: Скільки вас було?

Від.: Осталось – сестра, я, старший брат восьмого року народжений.

Пит.: А де Ви там жили під час 20-х, 30-х років? Там же в Слов'янськім?

Від.: Ну, то хутір Свободне. Колись називали Бариня Сахновська, росіянка.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про 20-ті роки? Чи Ви пам'ятаєте, чи то була нова економічна політика?

Від.: *Well*, нова економічна, то так називали ми. То при непові було *all right*. Люди жили *happy*, веселі, при непові. Але то скінчилося в 28-му році.

Пит.: Так, а як то було в Вашому селі?

Від.: О, вони тут відібрали землю від людей, примушували здати свій інвентар – коні, хто мав, коні, вози.

Пит.: Як люди жили при непові?

Від.: Жили на фармах, *ja*. Мали, але не було, не було такого тиснення людей. Тоді було, то 27-й рік уключно, 27-й рік, а 28-й рік уже стали людей прижимати. А до 27-го року було життя *all right*.

Що я пам'ятаю, жили *happy*, в кожну неділя, як осінь, кожну неділю люди п'ють, гуляють, веселяться, співають на вулиці. А молодь, *special* молодь, *like me, soon they finish job – run down the street. Happy, ja! But the...* (такі, як я, вони після завершення роботи – на вулицю виходили. Щасливі такі! Але це... – *Ред.*). Так як ножем відрізали все.

Пит.: Чи Ви можете описати Ваш хутір? Як то виглядало, які люди там були, чи була церква, чи була школа?

Від.: Ні, церкви не було в нас, в нас церква була сім кілометрів від Теодоровської станції. То ми належали там. Наше село, Сахновське, або Свободне тепер, колонка тут, німецька колонія, поруч із нами. Як хто не знає, то так як одне село. А Абинське було трошки далі, може кілометр, то там люди були зміксовані з поляками, там були поляки. *Ja*. Але до 27-го року то всі йшли до однієї церкви – німці, поляки, всі.

Пит.: То була православна церква?

Від.: Православна.

Пит.: Українська чи російська?

Від.: Ні, українська. Але я думаю – у 26-му, 27-му році заборонили начитувати в церкві Володимира Великого й княгиню Ольгу, заборонили, бо Володимир Великий, як він освятив український люд, привів до православ'я. Вони заборонили, щоб, якби Вам сказати, то як нація, українці, розумієте, щоб молилися за російського царя, за Росію. Бо

росіянів, таких як патріярха російського, начитували. А в 28-му році то закрили церкву. 29-й, 30-й, не закрили зразу, а накладали податки на церкву, податки, *ја*.

Пит.: А що сталося з священиком?

Від.: О, я не знаю, то я тоді був малий, з тієї церкви зробили школу. Вона не була висока, зробили школу. А друга церква, 27 кілометрів, у станиці Троїцькій, то там була церква цеглова. Глянеш так, то шапка спадає, висока. То розвалили. Розвалили, найняли циганів і цигани розвалили. Люди не хотіли то валити, то вони визвали, пробили ворота, й кіньми крутять, такі товсті галати були з вікна до вікна, і ворот тягне, круте, помало, помало, стіна *crack*-нула, й звалили. Зробили пам'ятник Леніна там.

Пит.: А що люди говорили про більшовиків? Як відбувалася та революція?

Від.: Революція коли була, то я був тоді малий.

Пит.: Так, але що люди говорили про те? Що вони думали? Були за більшовиків?

Від.: Я Вам то не скажу. Я знаю, що в час революції на Кубані були повстанці проти Росії.

Пит.: То було козацьке?

Від.: *Ја*. Донські козаки й кубанські козаки з'єдналися до купи й йшли проти комуністів і проти росіян. Але російський генерал Денікин – він ішов проти комуністів – але козаки били й його, й комуністів. То він каже: «Чого ви мене б'єте, я їду проти комуністів, а ви хочете самостійну Кубань, козацьке право – то я вам дам. Підпишем договір. Щоб стати в союзі, разом битися проти комуністів». Коли козаки це згодилися, то він перейшов на донську сторону, не на кубанську, а з донцями, й донців намовив, щоб кубанців знищити. І визвали на нараду генерала Рябовола¹ – кубанський козак генерал Рябовол. Вони визвали його на конференцію, і він тільки став через поріг і його застрілили. А з ним був єпископ Ніл Калабухов², то його повісили. То що Денікин зробив. То тоді кубанців довідалися за те й лишили фронт і пішли додому, розійшлися. То тоді комуністи набили дупу тому генералові, ну, як то казав. І він тоді метався на кубанських козаках, він взяв станиці

¹ Рябовол Микола Степанович (1883–1919) – визначний український діяч на Кубані; у 1918–1919 рр. – голова Кубанської Законодавчої Ради. На нараді членів Законодавчої Ради 23 червня 1918 р. у Черкаську виступив із застереженням щодо укладення військового союзу з Добровольчою армією генерала Денікіна, за що був невдовзі вбитий агентами денікинської розвідки.

² Кулабухов Олексій Іванович (1880–1919) – священик, член Кубанської Законодавчої Ради. В 1918 р. – міністр внутрішніх справ в уряді Луки Бича. На початку 1919 р. Кубанська рада призначила його одним із своїх представників на Паризькій мирній конференції. Разом з іншими представниками Кубані опрацював та підписав проєкт Договору про дружбу, в якому йшлося про те, що кубанські делегати, з одного боку, і делегати Союзу гірських народів Кавказу, з іншого, переконані, що політичний, культурний й економічний розвиток Кавказу та вигоди з переваг миру можливі тільки тоді, коли буде підписано договір про «міцну дружбу між кавказькими державами та їхню взаємну підтримку». Уряд Кубанського краю та уряд гірських народів Кавказу взаємно визнали урочистим актом «державну суверенність і повну незалежність політичну обох країв». У вересні 1919 р. Кулабухов виїхав із Парижа для доповіді Кубанській Законодавчій Раді з пропозицією затвердити цей договір. Ця подія викликала шалений гнів Денікіна. Без будь-яких на те формальних підстав Кулабухов був заарештований і 7 листопада 1919 р. повішений.

й визивав усіх і десяткував. Один, два, три, чотири, а 10-го стреляли.
О, ja! Ja. О, ja.

Пит.: А чи багато людей належало до партії в Вашому селі?

Від.: *Well*, я то тим не займався.

Пит.: Ні? Не дуже, ще молодий?

Від.: Я тим не цікавився!

Пит.: А хто був головою сільської ради?

Від.: Був один українець – Кулик, але його змінили, тоді прийшов, я забув його ім'я, також українець, я думаю, був, але з другої станиці, з Троїцької станиці. Але в останній час був росіянин Бутенко, *ja*. Але я не думаю, що голова сільради щось робив. Робила партія все. Голова лише підписував папір. Голова, я не думаю, що робив зле.

Пит.: А чи люди були проти сільради? Проти партії? Ті кубанські козаки в Вашому селі, ті люди, чи вони всі були проти партії, проти сільради, проти більшовиків?

Від.: Я Вам скажу: у моєму селі не було козаків. Бо то село, то є селяни. *Ja*. А козаки жили по станицях. У нас не було козаків.

Пит.: А як Ви жили з ними?

Від.: *All right, all right*. Їздили люди один до другого, то не було ніякої різниці. Лише козак до революції, до революції козак мав 10, 11 гектарів землі, на одного козака, не на родину, а на козака, 11 десятин землі мав. І він, як би сказати, він мусив бути завжди готовий як військовий. Він вдома, але кожну хвилину, що як тривога – він на коні. Він має, мусить мати свого коня, сідло, шаблю. Він завжди мусить бути готовий. Ото називався козак. Але то турецьке ім'я – козак. Турки назвали, по-турецькому «козак», а як перевести на українську мову – «розбійник».

Пит.: Ви сказали, що була школа в Вашому селі, так?

Від.: Ні, російська. Писалось все по-російському. Вчитель так казав, що як говориш «хліб», то пиши «хлеб». То ти говориш по-українському, він не каже, що по-українському, але ти говориш оте «кінь», а пишеться «конь». Говориш ти «повозка», що кінь тягне, а пишеться «воз». Все перевертали на російське. *Sure*.

Я думаю, що в 35-му році прийшла українська мова, там у нас, то заборонили. Може, один рік була десь, одну зиму, і заборонили¹. Бо я знаю,

¹ Оповідач дещо помилився у даті, але тенденцію підмітив чітко. Українізація на Кубані досягла свого апогею саме в 1931–1932 рр. Її було заборонено 14 грудня 1932 р. У постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні та Північному Кавказі та у західних областях» у п. 7 наголошувалося: «В особливості ЦК і СНК указують Северо-Кавказському крайкому и крайисполкому, что легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская “украинизация” почти половины районов Севкавказия при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов, дала легальную форму врагам Советской власти для организации сопротивления мероприятиям и заданиям Советской власти со стороны кулаков, офицерства, реэмигрантов-казаков, участников Кубанской рады и т. д.», і далі підкреслювалося: «Д) Немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов “украинизированных” районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК и СНК обязывают крайком и крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в “украинизированных” районах» [Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 292–293].

що сусідський хлопець, тоді я вже не ходив до школи, він ходив, то по-українському було дещо.

Пит.: В якому році?

Від.: В 34-му, в 35-му. Заборонили. А в 36-му до нас приїхали, український концерт, і вони хотіли ставити концерт, український концерт, то заарештували всіх. Я одну дівчину питаю: «Що є?»

А вона каже: я не знаю нічого. Забрали, каже: росіяни кажуть, що Кубань – це російська земля.

Але то українці, такі, як то кажуть, козаки – вигнали турків і там поселилися, то ще Катерина II їх поселила там. Вона їм сказали, що йдіть на Кубань, виженіть турків і там будете жити вільно.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: Ні, я того не можу сказати.

Пит.: Чи багато?

Від.: Ні, ні. До 27-го року то було вільно. Хто хотів здати в державу збіжжя, здавав скільки він хотів. Скільки йому потрібно було. *Ja*. А як він не хотів до держави здати, то продавав, були грецькі організації, що купляли для Греції, до 27-го року були там грецькі пункти, й вони платили трохи більше, як держава, то везли й продавали грекам. До 27-го року то було *all right*.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про колективізацію, як то почалося?

Від.: Колективізація почалася в 30-му році. Примушували людей, зганяли на зібрання, примушували, щоб ти підписав папір, ти здаєш коней, вози, плуги, борони, весь інвентар у колгосп.

Пит.: А Ваш батько пішов?

Від.: Ні.

Пит.: Не хотів?

Від.: Він їм сказав причину одну таку, анекдоту, або *joke*. Колись у пана були робітники, й один робітник провинився, то пан його покарав – прив'язали його голого на кухні, щоб мухи його заїли. В кухні багато мух. Прив'язали його там голого, й мухи обсіли – не бачиш там чоловіка, тільки очі. Бо на очі не сідають, бо ти блимаєш, а то прив'язали його – руки й ноги, все зв'язали, ну, мухи обсіли. А його товариш прийшов, йому жаль було товариша, й він потайки прийшов і хотів обгоняти мухи, а він каже: «Не трогай, не обганяй, бо ці вже мухи наїлися, вони вже не п'ють кров, тільки сидять на мені. А як ти їх згониш, а другі прилетять, вони скінчуть мене». Ви розумієте, що то є?

Пит.: Так, так!

Від.: То те владіння, яке я знав, то воно вже не голодне, коло їх можна сидіти, а як ці підуть геть і прийдуть другі, то замордують. То його не заарештували, якби вони були бідного походження й тато був старий, то сказали: «А, це анекдоти тут не потрібні».

Пит.: А хто пішов до колгоспу?

Від.: Всі пішли. Мусили.

Пит.: Так, але Ваш тато – ні!

Від.: А, тато помер у 32-му році, а як тато помер, то я мусив іти в колгосп. І з сестрою. Пішов, підписав. Але я не мав нічого.

Пит.: А Вам було скільки років?

Від.: Сімнадцять років. Тато мав двоє коней – позабিরали все, так коней пустив у степ і я їх більше не бачив. Я бачив, може, через декілька років двоє коней з другими, 20 кілометрів від нас станиця, й вони їхали до млина, то я бачив у возі, що запряжені.

Пит.: Чи Ви не спротивлялися колективізації?

Від.: Ну, о Ви можете спротивитись! Напроти піску, напроти вітру пісок не посипеш, бо летить тобі в очі. Проти вітру піском не кинеш. Мусив бути. *Sure*, що я не любив, бо то ви не були вільні, в вас немає ніколи вільного часу, мусите бути завжди на праці, завжди. Ані вдень. От у 37-му році був на курсах, на тракторах, був заправщиком в тракторній бригаді, а в 39-м році мене призвали до армії, то секретар сільради сказав мені так:

– Ти пишись «Колесников», тобі буде ліпше в армії.

Ну, а я сказав:

– *Okay*.

Він каже:

– Я тебе запишу «Колесников».

Okay. Він записав «Колесников», і коли ми перейшли комісію, лікарські огляди, то *okay, everything all right!* (добре, все добре! – *Ред.*). То мені дали 30 днів як *vacation* (відпустки. – *Ред.*), 30 днів, щоб я дещо вдома зробив для своєї родини, для жінки. Я просидів 30 днів вдома, я нічого не міг зробити – кожний день ішов на бригаду, щоб узяти коней і віз, привезти соломи або дров. Сьогодні *busy* – немає! Завтра, прийдеш, узавтра, прийдеш завтра.

Так 30 днів пройшло, я не зробив нічого. Я пішов у армію, як призвали в армію, то моє прізвище «Колесников», як голова военкомата вичитував у загін, то мене окремо поставив, у сторону, лишив, чотири осіб нас лишив. Чотири осіб росіянів, а українці пішли до армії. А нам сказали: «Ідіть домою».

Росіянин, ти можеш бути вдома.

Пит.: А українці ні?

Від.: *Ja!* То тоді я прийшов у бригаду, був удома, то вже не пішов до тракторної бригади, бо 30 днів я не був, там поставили другого чоловіка на моє місце, то я пішов у бригаду. *Ja*, робити на бригаді, на фермі. Але послали мене на дамбу, і я дістав биття серця, і я не міг працювати, мене відіслали додому, й рядовий пашпорт, розумієте, партійної організації, навчається, дав знати, щоб не дав мені справку, що я хворий.

Пит.: Чому?

Від.: Щоб судити. Ні? Спекулянт! Як я пішов, то мені сказали: «Ти йди до доктора, принеси нам справку, що ти хворий».

All right, я піду. Я пішов до доктора, а доктор знав мене й каже: о! То ти, каже, 2–3 роки робив у тракторній бригаді, лежав там під вагоном, *you know*, десь в холодку, нічого не робив, а тепер пішов робити, то тобі *muscle* (м'язи. – *Ред.*) болить, то перестане, то не буде нічого.

А я кажу: «Ні, – кажу, – доктор, то не в тім справа, що мені *muscle* болить, не можу дихати».

А він каже: «О, то я послухаю».

Він не хотів мене слухати. *Yeah!*

Я кажу: «Я не можу дихати. О! То що іншого!»

Він послухав і дав мені справку – 10 днів, щоб мене не *bother*-ували (турбували. – *Ред.*). А по 10-х днях він написав, щоб дати нефізичну працю. О, я ту справку взяв, тримаю як Бога, й прийшов показав бригадиру, бригадир був Васько Микола, то він належав до кандидатів партії, він не був партійний, але кандидат – як треба, то тоді візьмуть, бо комуністична партія це – *sometime* (колись. – *Ред.*), як тут в поліції – скільки треба. Так само там, як треба партійця, то вони візьмуть, але кандидати є. Але він не був грамотний, то я йому прочитав. Він бригадир, а неграмотний. Я йому прочитав справку, каже: е, Ванька, він був добрий до мене, він також є бідного походження, навіть не мав школи, мій тато, хоч ми були бідні, але він дав усім школу, він послав усіх до школи.

All right! Я собі вдома сиджу, а *across the street* (через вулицю. – *Ред.*) бригада, й одного дня приїжджає предсідник колгоспу, там якийсь його голова, помічник, і кричить на бригадира: «Чому ти не слав туди й туди підводи?»

А бригадир каже: «Де я візьму? Зроблю з людини? Я не маю людей!»

А я сиджу під хатою – *across the street*.

А він, предсідник колгоспу:

– А того чорта чого ти не пошлеш?

А голова каже:

– А що таке?

Він каже:

– Має справку на 10 днів звільнення всяких робіт, а по 10-х днів, щоб мати йому нефізичну працю. Ану поклич його сюди!

А я чую! Через *street*-у, через улицю. *Ja*. Ну, я йду. Ну, а той папір тут, в пакеті, сорочка, і так само тримається. А предсідник каже: «Ти маєш справку?»

Кажу: «Так, маю».

А він почитав: «Ти можеш бути бухгалтером». – *Bookkeeper*.

Кажу: чому ні! *Ja*, я можу бути. Він до бригадира: дай йому коня, хай їде до бухгалтера, до офісу, голівний бухгалтер хай його провіре. Як пройде, передай йому звіт, а бухгалтер хай їде до *dam*-у. На *dam*, насипати *dam*. А він був росіянин, Макіїв. Я пішов, він мені дав десь вирахувати кубометр – як довго, як широко, як глибоко землю викопати – скільки буде квадратних кубометрів? Я то зробив.

Він каже: «*Okay*, можеш йти приймати». Я прийшов – бухгалтера вже того немає. То я був бухгалтером. *Ja*. До 40-го, до 41-го року, *ja*. А в 41-м році то вони вже знали, що війна буде. То брехня, що кажуть, що Росія не знала, Росія знала, Росія готовилася, лише вона не мала зброї як слід. І люди не любили їх. *Ja*. То вони звели дві бригади докупи, дві фарми. А фарма мала одна 10 людей робітників, друга, кожна на 60 людей, 60 людей робітників. *Ja*, трудоспособних, так називалося. І там був бригадир і бухгалтер. То вони звели дві бригади докупи – один бригадир і один бухгалтер. В тій бригаді був слабший бухгалтер, я був сильший, я завжди здавав звіт, третього дня в мене все було *all right*. Всі праці, весь інвентар, і скільки сіна, худоби – все третього дня пішли. І ото вони мене поставили на дві бригади, на дві бригади – 120 осіб, а як діти скінчили школу й діти пішли до праці – там усі роблять – ні, *not, nobody horse around* (ні, немає коней ніде. – *Ред.*) – ти

не бачиш нікого вліті на *street-i*, всі на праці, хіба, може, 5, 6 років. А 10 років, 8 років, він уже поганяє коней. То я мав *two hundred people* (дві сотні людей. – *Ред.*). І кожному окремо треба тримати особистий рахунок. Я був *tired* (втомлений. – *Ред.*), був *s-quit*-ував. Я за три місяці не дав звіт, я трудодні тримав, і все тримав, а не дав звіт, що люди їли. Скільки люди їли три місяці, хто скільки брав чого. Я тільки пописав, а не рахував, скільки коштує. І не дав звіт. Я сказав, що я піду в армію, піду бити німця. (Сміється.) А я вже був *tired*. Я не міг казати, що я не хочу.

Пит.: Вертаючися до голоду, ми ще не говорили про голод. А коли розпочалося розкуркулення в Вашому селі?

Від.: В 28-му році.

Пит.: Скільки осіб було розкуркулено?

Від.: От, Денисенко був розкуркулений, моєї мами дяді, ото є дядьки, то їх уже не було, їх уже, вони знищені є, але їхні родини вислали.

Пит.: Чому?

Від.: Просто вислали. Вони не були багаті, вони не мали господаря, не мали батька – старший дядько помер після світової війни, Першої світової війни, а другий виїхав в місто Краснодар, там жив собі сам, не їхав до жінки, бо не вільно було йому їхати, щоб його люди не бачили. Він проїжджав... *want day out* (захотілось на день. – *Ред.*). То його зловили. А то Гелікало, два Гелікали. Чотири, п'ять. Сікорського, то поляк, то того я не знаю, що вони йому зробили, але маєток його забрали, вони його десь вивезли геть. Ще Ковальський був, поляк, так само, то в колонці, там де німці жили, і поляки, то я думаю – він є в Америці. Йому дали візу виїхати в Польщу, то він, я думаю, в Америці, тут є Ковалький ковбасник (сміється), може й він. Бо я знаю, що його не вислали ніде, лише дали йому папіри виїхати в Польщу. А він прямо з Польщі виїхав у Америку.

Пит.: Може?

Від.: Може бути, я так тільки думаю собі, але голод почався, страшний голод почався в 32-му році восени, на осінь. Прийшли, забрали все, що ти мав у хаті, зграбували все, навіть з огірків насіння позабирали, з кавунів, де що не було забрали. Оставили тоді голі стіни, і живи як хочеш. То люди, дехто мав капусту квашену, помідори квашені, огірки, то тим жили, перебувалися.

Пит.: А то не брали?

Від.: Ні, то не брали. То не брали, але зерно всяке забрали. Картоплю забрали, бо то сіменний фонд. *Ja*. Картоплю, пшеницю, ячмінь, маслянку, кукурудзу, насіння з кабаків, з огірків, з кавунів – то вони все позабирали.

Пит.: Як то відбувалося, як вони приїхали й забрали?

Від.: О, то вони склали в комсоді¹ й йшли з хати до хати й перешукували й хату, де що лежить, і все. Не можна ховати. Дехто ховав – як є груба стіна, грошки є простір, то туди засипали пшеницю, закладали, так як *bricklayer* замазав. І там находили. Мали такі щупи, залізні щупи. І або постукає – там буркотить – валяють. І там пшеницю найдуть. До землі находили, люди закопували на городі, де є, подивляться, що там є лощина, свіжа земля рита, він щуп пусте, витягне, а там пшениця.

¹ Від російського «комитет содействия».

«Ждеш до дела», – бо ти закопав сіменний фонд, у в'язницю посилали. Люди вкривали хати соломою, були криті, то він поклав другу солому, й між ними клав мішки з пшеницею. Той іде з щипалом, найдуть пшеницю, розкриють хату, позабирають.

Пит.: Як часто траплялося?

Від.: То восени!

Пит.: Так, але як часто вони приїжджали до..?

Від.: То кожний день ішли, *check*-ували твою хату, що ти їсиш, як то ти ще не вмер. А вже навесні, коли віють пшеницю, і як пшениця *good*, і як там трошки жито таке недородне, або є який, так степовий горошок, *wild peas* «є, степовий горошок, то-то відходило в шкляв. І то мій тато зберіг то, як ще він був живий. Зібрали то в мішки й висипали на горище, в нас на *attic*. Як уже не було чого їсти, то ми йшли зі сестрою, я ліз там, брав миску, таку велику миску наберу того посліду, і тоді перебираю. Горошок і жито таке, кине, що попадало таке в *screen, you know?* І тоді зварим, і то їли. І одного разу один чоловік іде й каже: «Добрий день».

Кажу:

– Добрий день!

А він подивися на мене й каже:

– Ти ще й голос ви піднімаєш.

Через декілька днів прийшли й кажуть: «О, ти їси, що ти й досі не вмер?»

А я кажу: «Маєм посів на горищі, й той горошок перебираєм і то їмо».

Я ішов на працю, а сестра була вдома. Я пішов на працю, приходжу з праці – забрали.

Пит.: Ой! Він був сексот.

Від.: Забрали. *Ja!* Забрали. Що робити? Приходжу додому – сестра плаче.

Оставили лише одну миску, десь на вечерю, а завтра – здихай! Вона плаче. Кажу: «Що є?» А, каже, прийшли й забрали той послід увесь, і змели геть, позмітали, щоб не осталося нічого. Я поліз, подивися – ех, нема нічого.

– А хто забрав? – питаю.

Вона каже, що бригадир з другої бригади. *Ja*. Його прізвище Тротяченко, українець. От, я пішов до нього, я є такий, що не боюся говорити, в мене – хто ти є? Я говорю правду, й я не боюся.

Я кажу: «Григорій Амвросійович, чого, що ти забрав у мене те послід жита, як же тепер може жити?»

А він каже: «Ванька, по любові, Ванька».

Кажу: «Григорій Амвросійович, твій тато і мій тато були *friend*-и. Ти, твій брат Іван, Ванька, і сестра Марія, ми разом ходили до школи, ми були *friend*-и – чому ж ти забрав?»

Він каже: «Мене послали. Я не пішов сам забирати, мене послали, щоб я забрав». І каже: «Прийди вечером, як буде вечоріти, темніти, й розійдуться з бригади, прийди з відром, *pretend*, що ти йдеш по воду, я тобі дам відро». Ну, я пішов додому, почуваю, бачу, що вже вечоріє, вже робиться *dark*, то восени. Ні, навесні. Я взяв відро й пішов. Пішов, він в мене забрав скоренько відро й каже: «Йди, щоб ніхто не бачив». Ну, я пішов. І тим я дожив, тим відром. Стали тоді кормити. Стали давати на п'ять днів, я думаю – чотири кіла кукурудзяної муки. То я дякую

йому, що він мені дав. Але він не забрав з його волі, його послали. Партія не хоче йти сама, щоб грабувати, бо вони є *good*, а ти йди, граб. Був час такий, що я їв коріння з рогами. Не було що їсти нічого абсолютно. Я завжди між людьми. Я був малий, а де старі люди – я там, слухаю, що вони говорять. Одного разу я слухаю, говорять, що через Кубань, так називали «Трусове коліно», колись Стара Кубань, вона йшла такими закутками, *yeah*. І тут перерізано, а то оставити, там така глибока є яма, що не дістанеш дна. І вода там завжди – як у Кубані, так і в тій ямі. І тут одна, друга, і третя. А то є глибока, а тут є мільше, що є дно. І за неї, як рівчак, що проходить вода в Кубань. Як вода підіймається в Кубані, то вода йде там, як вода опадає, то дойде тут. Так що можна човном їхати туди. У нас казали «байда». Я пішов до Кубані, й я почув, що там є ракушки – по-російському. А тут як? *Clams, clams*. Тут є в *store*-ах, де там і риби, і раки, *crab*-и. Там є ракушки, й збирали. Пішов до Кубані, взяв мішок і побачив, що байда чиясь там є. Я взяв, через Кубань поїхав туди, поїхав сам. Мав 17 років. Як ти голодний, то не боїшся нічого. Я пішов там, бродив по тіх мілках, і я наловив цілий мішок. Повний мішок, ледве, що доніс до байди. Поклав у байду, привіз додому, поклав у вагани, налили води, бо вони живі. Вони так як яйце – білок, всередині є жовток. То гарячої води набере миску сестра, гарячої води налле, вони розкриються, вона повиймає їх, зваре.

Знаєте, голод, *never mind*, голод, їли, *nice test*. І то скінчили їсти – що зробиш? Я слухаю – люди говорять, що ходили до плавні й копали коріння з рогами, й тоді сушать, миють, сушать і товчуть, і роблять плячки, й так їли. Я кажу сестрі: ми підем у плавні, я чув отак і так. І ми пішли – сім кілометрів. Пішли, накопали там коріння, принесли додому, помили, і тоді сушили, так на плиті, товкли, то робили плячок – болото. То болото, так як *poison*, але що ж, їли, може *couple time* (небагато часу. – *Red.*). Я був хворий, пішов до доктора. Доктор каже: «Як то не вмер, ти ще досі живеш?»

Він знав мого тата.

– Що ти їсиш?

Я кажу: «Коріння з рогами».

А він каже: «Ліпше вмерти, як то їсти, то недобре то їсти, ти будеш мати *vein heart*, будеш мати порок серця».

І я то мав. Я тут казав, що мене хотіли судити, я мав. І тепер маю. Будеш мати порок серця, ліпше вмерти. Я нічого не сказав, тільки подумав – ліпше ти вмири. (Сміється.)

То перейшло, ми тоді, сестра пішла через Кубань, там був радгосп, пиляли там дрова. То дівчина, розумієте, й я пішов з нею. Я попиляв один день, і хвалюся. Сестра каже: «Ти будь вдома, я піду сама».

І вона пішла сама й ходила, може, тиждень, і там дістане трошки хліба й огірок. І то сама з'їсть, там немає, що їсти на один раз, але мусить ділитися, трошки мені, трошки собі. Прийде додому й плаче, дасть мені половинку, і плаче. То я ту половинку переломлю один, і дам їй. (Плаче.) *Ja*. Але пережили. Одного разу вона пішла на працю, а я в смітнику рився, і знайшов три картоплинки, *like beans* (такі як квасоля. – *Red.*), я голодний був, зробив вогонь, спік їх і з'їв. Я ще до сьогодні (плаче) чую запах тієї картоплі. Я сказав, що мав тільки три, не мав що ділити.

Я ще сьогодні *feel-ую guilty* (почуваюся винним. – *Ред.*), що не тримав, не чекав на неї. *Well*, то російське царство, то російський рай. О, *ja!* То все пережито, *boy, boy!* Ти не живий? Але потім стали давати, я думаю – в березні. Стали давати на зароблений день, бо там грошей не платили, я не знаю, Ви того, мабуть, не розумієте.

Пит.: Так, на трудовень.

Від.: Трудодень. Що ти трудився цілий день. За день ти заробив тільки три *quarter*. *Ja*. Або півдня. Як якась добра праця, ти заробив день *quarter*, день і півпроцент дня. Я був бухгалтером, останнє, як казав. То як стали давати кукурудзяну муку, тоді я сказав сестрі: «*Come on*, ходи тут на працю».

І так пережили. І вони дали наказ, росіянам, які приїхали в 34-му році до нас, до села, дали наказ, щоб виїхати геть, бо тут буде кошмар. Розумієте, що є «кошмар»?

Пит.: Так!

Від.: То вони виїхали, а в 35-м році приїхали назад і кажуть: там не було голоду. Був хліб різаний, але був хліб, не був, картопля була, там був хліб. То Тамбовська, Воронізька – російські околиці. Там не було голоду. І там працював у колгоспі – розумієте, яка то є правда. Він там працював в колгоспі, приїхав тут, у це село, де він у нас жив, і йому дали хліб на трудовні, дали пшеницю на трудовні. Як то є так? Цього він не дістав там, йому дали тут. Яких тисяча кілометрів, а може більше. *Ja*. Ви в Нью-Йорку, так називають «Толстовський Фонд» і є напис: «Толстовський Фонд – чтобы ни один русский человек не пропал». Так само в Росії. Ти є росіянин, ми тебе потребуємо. Ото як я Вам казав, що записав мене «Колесников». Тоді: «*All right*, домой! Ти имеешь время».

Пит.: Чи багато людей повмирало з голоду?

Від.: О, *ja!* Хутір ще не так дуже погано, а по станицях люди мерли як мухи. Я чув, що Шахтинська станиця, то там вимерли люди, *house* – і позаростали лободою, що не видно *house-у*. Люди людей їли.

Пит.: Чи Ви чули про випадки людоїдства?

Від.: О, *ja!* Навіть у Краснодарі продавали м'ясо людське. Але зловили, знайшли ніготь в м'ясі. О, *ja!* Люди людей їли. Моя сестра тікала, йшла до *store-у* за чимсь, я не пам'ятаю вже, прийшла додому перелякана, каже: «Гнався за мною чоловік». Вона хотіла перейти, *like short way*, то втікла до хутора, прийшла додому. В нашому селі не було *store-у*, то *store* був чотири кілометра. Там коло сільради *store* був.

Kerosene, kerosene тримали там. Там продуктів не було.

Пит.: Чи був торгсин?

Від.: О, ні! Торгсин як був, то мусив мати золото, вони викачували золото, щоб ніхто не мав. То в Краснодарі був торгсин. Там можна купити лише за золото. Купи там муку, що ти хочеш.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте приблизно, яка частина Вашого села померла?

Від.: Ні, я не можу цього сказати.

Пит.: Половина чи більше?

Від.: Ні, не так дуже погано, ні. В нашому селі. Там де Олбинське село, там було ліпше, вже там, там не були такі вар'янти, як у моєму селі. Але померло чимало людей.

Пит.: Чи Ви виїздили зі села під час голоду?

Від.: Невільно було куди-небудь їхати. Ви ніде не поїдете. Як залізна дорога, то є 27 кілометрів до залізниці, а пароплав був, то 3 кілометри до станції, але ти не можеш, ти ніде не поїдеш, ти мусиш мати справку, мусиш мати перепустку, де поїхати. Ти не можеш піти до брата 7 кілометрів, провідати. Бо мусиш іти на працю.

Пит.: Де були Ваші брати?

Від.: Один виїхав у цей район, де був хліб. То його там заарештували, посадили в в'язницю, а з в'язниці він прийшов – уже то все перейшло. А другий був 7 кілометрів від мене. То він був також заарештований, але його випустили, бо він був у російській Червоній армії під час революції.

Пит.: Чому він був у Червоній армії?

Від.: То забрали до армії. Він був червоноармієць, але родина моя не належала до партії, мої всі доньки вірять в Бога. Всі, навіть ніхто з моєї родини – не з маминої сторони, не з татової сторони ніхто не був у партії. Порозкуркулювали. Тато мав четверо сестер, троє було в нашому хуторі. Кравченка десь вислали, його маєток забрали, поставили там діт'ясли. Він мав виноград, сад і ліс, цегляний дом. То там зробили діт'ясли. А другу не *bother*-ували. А третю вже, я думаю, вона вмерла в 33-м році, і мій двоюрідний брат, він помер.

Пит.: З голоду?

Від.: З голоду, *sure*, з голоду. Я їх ніколи не бачив після голоду, я їх не бачив. І так, що ти мусиш сам себе вважати, не дуже то язиком ляпати й не ходити десь, до когось. О, він був мій двоюрідний брат, але я ніколи не йшов там. Я не хотів, щоб він мав *trouble*, бо я в *trouble*. Ти не можеш навіть говорити зі своїм рідним братом, бо ти не знаєш, якої він думки. Але мої брати були *all right*.

Пит.: Що влада зробила з померлими селянами?

Від.: Там не було так дуже *bad*, не так як на Україні. Там бульдозером, їхали з возами й кидали на вози, або по станицях, і тоді гортали. Люди хоронили самі себе.

Пит.: А як це скінчилося?

Від.: *Well*, то в березні почали давати голодним хліб, тобто кукурудзяну муку. І так дожили до урожаю, а тоді дали на трудовні. Так то все забули, так то все то перейшло. То була ідея знищити український нарід, бо вони не хотіли йти в колгоспи, не хотіли працювати в колгоспах. Робити, тақ називали «саботаж». На Україні саботаж і на Кубані. Я знаю, один росіянин – Андрій Макиїв – пішов зі сином в поле і там навесні збирав коріння. Його зловили, заарештували, то в в'язниці довідалися, що він росіянин, і пустили його додому. Дали їм хліб і пустили додому. В в'язниці там перечікують. Він росіянин? Росіянин. Пустили його додому, а його сина послали на курси на інженера.

Пит.: Ой!

Від.: Розумієте? То є – подумати! Як ти росіянин – *all right!* А ти як хохол – вони називали «хохол».

Пит.: Я знаю.

Від.: А ти не можеш назвати його «кацапом», бо то образа людини.

Пит.: Значить, в Росії не був голод?

Від.: Ні, ні. Там не було голоду. Бо я то знаю, бо приїхав той Шуше, в 35-м році, й він дістав на трудовні, ми питали його сестру, Варюшка, Варка, а називали Варюшка по-російському. То питали, як там було? Там не було голоду. Був хліб, була картопля. Голоду не було. Житній хліб, але був хліб. То вони створили на Україні, знищити український нарід.

Пит.: А після голоду, чи люди говорили про голод?

Від.: Ні, то мусить бути *shut up*, забути все. Ні, то не можеш про те говорити. В них такий лозунг був: «Кто згадует старое – глаз вон! Не згадуй старое, то всё прошло».

Пит.: А коли Ви приїхали сюди, чи Ви знайшли людей, які також пережили голод, чи говорили з ними, що вони казали? Чи люди ще боялися?

Від.: Тут є люди, що пережили голод, то Приходченко, я їх стягнув з краю. Я приїхав тут, я не мав нічого, але я стягнув їх. Я знайшов людей, що підписали папери – полька одна підписала. Каже: «*Ranie moj*, я люблю тебе». Сам *reason*, я люблю тебе, я підпишу для тебе. І вона підписала, й люди приїхали. Приїдеш *next*, в другу неділю, я підпишу. Я поговорю зі своїм Владеком із сином. Поговорили зі сином, той їй сказав історію, що поляк приїхав до поляка, ту, до Америки, і не схотів іти на працю. Ти мене стягнув, ти мусиш *support me*.

І він його відіслав назад, розумієте? Вони мали сварку. Він вийшов на *rent*, і той чоловік мусив платити за нього *rent*. Він тоді пішов до іміграційного відділу, й його відіслали назад. *Smart*, Вальдек. А я їй сказав: «Ні, я того не зроблю вам, я є православний. Я того не зроблю. Як люди ті будуть мати візу, що вони будуть їхати – я їм напишу листа, що як вони тільки приїдуть до Бостону або до Нью-Йорку, щоб вони зразу змінили прізвище на моє, щоб вони їхали до мене, не до вас, щоб вони вас не *bother-ували*». Вона каже: «*Okay*, то прийдеш *next time*». (Сміється.) Я ходив, може, три, чотири рази до неї. Він каже, я поговорю з другим сином. Я кажу: «Де той син живе?» Вона мені сказала, й я поїхав до нього, Пуцавель. *Yeah*. Я поїхав, знайшли його там, із одним чоловіком, що він тут був – Іванчак, він мене возив, бо я не мав *car* – і в той час, я тільки приїхав. Як тільки приїхали, я зразу зробив *permit*, зразу на другий день. *Ja*. А жінка вдома, жінка українка, він поляк. Належать до православної церкви. *Ja*, і то та полька, вона мала чоловіка українця, він помер, він православний, *ja*.

Інтерв'ю SW20

Анонімний оповідач, народився 1924 р. у селі Строкова Переяславського району Київської області. Один з чотирьох дітей селянина-середняка, який мав 10 десятин землі й худобу. Батько мусив записатися в колгосп, але вийшов у 1932 р., працював на залізниці. У селі було 400 дворів (майже всі українці), школа-семирічка, три колгоспи і церква. Сільську школу перевели з української на російську мову у 1933 р. Церкву закрили у 1935 р. і перетворили на клуб, в сільраді керували місцеві українці. [...] Люди почали помирати від голоду восени 1932 р. Оповідач пішов у школу у вересні, в класі було 20-26 учнів. Навесні лишилося 10 і школу закрили, але поновили восени. До того, як закрили школу, учні могли купити тарілку супу за 15 копійок. Зернові реквізиції проводили чоловіки зі спеціальними щупами, які шукали скрізь, розвалювали печі й забирали геть усю їжу. Вся найближча родина оповідача вижила, але бабуся і материн брат померли. Було багато безпритульних сиріт, яких потім забирали в табори і виховували партійними. Оповідачів батько їздив до Москви купити хліба, повернувшись, розповідав, що там було усе. Мати оповідача мала золоті обручки і хрестики, які продала в торгсині, щоб купити їжі; варила суп з цвіту акації. Голод закінчився, коли почали продавати селянам хліб і щось давати людям за трудовні в колгоспі. В оповідачевому селі померло лише 1/5–1/6 людей, бо воно стояло на залізниці. Оповідач чув про випадки канібалізму і про села, які вимерли повністю.

Питання: Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1924 році.

Пит.: А де саме?

Від.: Строкова на Київщині. Село Строкова.

Пит.: А район?

Від.: Переяславський район, Київська область¹.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько мав ферму, на ренту, до 32-го року, а в 32-му році в його забрали, як забирали до колгоспу всіх, то його забрали, і він пішов до колгоспу. А тоді, в 31-му році, в 32-му він покинув колгосп і пішов на залізну дорогу.

Пит.: А скільки вас було?

Від.: Нас було троє братів і одна сестра, ну й батько й мати.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали?

Від.: Батько, я думаю, мав десь 10 десятин. Мав коней, корів, то все тоді мусив віддати в колгосп. І як вже покинув колгосп, то назад вже не дістав. Пішов на залізну дорогу. А потім вже як, ми, можна сказати, не померли з голоду, бо на залізних дорогах, як мій батько робив, то він діставав, там півфунта хліба на день міг купити, а я, мати, батько, брат і сестра, то ми діставали, мали право купити по півфунту, то було на картки, то з того вижили.

Пит.: А чи Ви можете описати Ваше село, було велике?

¹ Адмінподіл не змінився.

Від.: А, село велике було. Ми мали, я не знаю, може, мали яких 400 дворів. І ми мали троє колгоспів.

Пит.: Чи була церква?

Від.: Так, була церква до 35-го року, а тоді закрили церкву, познімали дзвони, зробили театр.

Пит.: А була школа?

Від.: Так, школа була, школа була семилітка, а пізніше, як церкву закрили, то з тієї огорожі, що мала, то вони зробили школу-десятилітку.

Пит.: Чи то була українська школа, чи російська?

Від.: Як в 32-му році, коли я починав йти до школи, то була по-українському, з 33-го року, то було все по-російському.

Пит.: А що там вчили?

Від.: Школи були добрі, але такі школи, як ці щось, щось історія, то все було перекручено, вони не говорили правдиву історію. Ну, а так математика, то все те було добре, теорія була добра, але практично, ми не мали де практикувати, бо то не мали на чім, не мали того, ніякого устаткування, нічого.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про колективізацію?

Від.: Ну, колективізація, пам'ятаю, що заставляли, щоб уписувалися в ті колгоспи, а пізніше, хто не хотів, таких багато було людей, що мали багато землі, багато, й то заставляли до колгоспу, щоб усе державі віддали, до колгоспу. Люди не хотіли, то їх викидали надрі, забирали все самі, а люди мусили йти десь в другі міста, найбільше йшло на Донбас у ті *тінне-и*.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про сільраду?

Від.: Сільрада – то так як голівне місце колгоспне. То тоді там записувалися, як йшли, то записували до колгоспу, чи там щось, чи там, як хтось народився, то реєстрували там у сільраді.

Пит.: А хто був головою сільради?

Від.: Ну, я не знаю, я не пам'ятаю.

Пит.: Чи вони були українці, чи росіяни?

Від.: Ну, вони українці, бо в нас село було українське, а росіян дуже мало було.

Пит.: А як відбувалося розкуркулення?

Від.: Розкуркулення відбувалося так: вони приходили, йшли всі в сільраду, якісь там збори були, йшли всі туди, ну й там заставляли, щоб вписувалися до колгоспу. Ну, дехто вписувався, бо не було інакшого виходу, бо оте заставляли й то вони мають, вони мають силу й вони заставляють. Ну, а дехто не хотів, а як не хотів, то вони забирали силою, а їх або везли на те, на Сибір, у ті трудові табори, або люди тікали потім, так як я вже казав, на Донбас, там по тіх по *тінне-ах* робили.

Пит.: А коли люди перше почали вмирати в селі?

Від.: У 32-му році. Восени 32-го року, я ходив до школи, як я ходив до школи то в 32-му році, я в вересні почав йти до школи, а потім, то в нас у клясах було, може, яких 20 до 26-ти тих дітей. А вже за три місяці, то вже осталося тільки 10. Вони закрили ту школу. А пізніше в 33-му восени знову відкрили школу.

Пит.: Як відбувалася хлібзаготівка?

Від.: Хлібозаготівка – уряд хотів, то собі зробив. Хотів, щоб забрати все чисто й людей загнати до колгоспу. І так він робив. Як мій батько був, накладали на рік о стільки там того, стільки м'яса, стільки там того. Батько ще те не виплатив, а вони вже друге накладають. Ну, а звідки? Нема нічого, нема з чого, то вони приходили забирали все і *that's it*.

Пит.: Шукали скрізь?

Від.: *Ja!* Шукали скрізь, і в огородах довбали, і в хатах довбали скрізь, такі були залізні палиці, печі розвалювали.

Пит.: А що сталося, як вони знайшли?

Від.: Вони забирали, забирали все. В нас прийшли, то в нас вже нічого не було, але моєї матері брат із другого села приніс такий невеликий – може, 100 фунтів – мішок кукурудзи, *corn cob*. Ну, й він каже, що в них шукають, а в нас, може, не будуть шукати, бо батько робив на залізній дорозі.

Ну, то ми понесли; батько відніс і поклав, де колись корови були, так скотина була, там такі ясла, що їли, то він поклав туди. Ну, вони прийшли й до нас шукати. І вони щось знали, знайшли й забрали. Мати каже, що то не наш, то, каже, брат приніс, а вони кажуть: «Як він приніс, то хай прийде там в сільраду, то там ми йому дамо». То ніхто ніколи не віддавав нічого.

Пит.: А хто перший вмирав з голоду – чи молоді, чи старші?

Від.: *Well*, мені, то тяжко сказати, бо як у нас у родині ніхто не вмер. А в наших родичів то материна мати вмерла, материн брат умер, і брат мав сім дітей, то п'ятеро.

(Плаче.) Ні, бо то в нас було найтяжче дитині до 10 років, ті, що нижче 10-ти років, то дуже.

Пит.: А чи були доми для безпритульних?

Від.: *O, ja!* Багато було. Батьки, як умирали, то діти йшли де хто міг. А вони тоді забирали, то уряд забирав і посилали в такі табори, і там робили з них партійців.

Пит.: А як люди спасалися?

Від.: Як хто міг, так і спасався, то дуже тяжко сказати. Більшість їхало чи тікало до міста, як там якусь працю знайшли, то там трохи платили, й давали ті картки на хліб, що можеш купити хліб, купити щось їсти. То так. А по селах як хто міг, так спасався, бо як моя мати, то вона якись золоті перстні якісь мала, хрести мала золоті, то батько їздив до міста й золото продавав.

Пит.: В торгсині?

Від.: *Ja*, торгсин. А хто не мав, то мусив умирати.

Пит.: А що люди їли?

Від.: Їли все, хто що міг дістати. Мати моя знає, як варила якийсь суп із листя, з дерева, акації. Знаєте, що то акація?

Пит.: Ні.

Від.: А, то таке дерево, що білим квітне. І такі квіти їли.

Голос іншої особи: То було таке, що мишей, котів, псів також їли.

Від.: Таке було.

Пит.: А як Ваша родина спаслася? Ви казали, що тато працював.

Від.: *Ja*. З того ми так і вижили. Він міг купити хліб півфунта для нас, фунт для себе. То з того найбільше вижили, якби не то. Батько мав такі ноги пухлі.

Пит.: А як скінчилося це?

Від.: Скінчилося так, що вони почали продавати вже тоді більше, більше по тому, по *store*-ах хліб, в 33-му році й хліб не продавали, а пізніше почали хліб продавати. Тоді люди, що могли, що мали, то ніс на базар, бо гроші не мали – у колгоспі робиш, то там ніяких грошей не маєш. І несли на базар, і продавали, або міняли, й так. А пізніше вже почали трохи платити в колгоспах, і так пішло.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте?

Від.: Ну, та що? На селі там нема чого пам'ятати, бо там не було такого ніякого *excitement* (переживань. – *Ред.*), ну що там пам'ятаєш? От, живеш, устав, день, як ж що їсти, ну то як маєш чи батьки дадуть. Як вони мають, то їси, а як немає, ну то ходиш скрізь, та й все.

Пит.: А Ви ще ходили до школи?

Від.: *Yeah*, я ходив ще пізніше, в 33-му як став, то до 39-го, ну, але що там? Сім років скінчив, то ще не мусиш платити за сім років, а пізніше ти мусиш платити, а батько не мав, не мав чим платити, а ти не міг заробити ніде, бо ти в колгоспі нічого не заробиш, то я скінчив, і на тому й скінчилося. Пізніше почалася війна, то й був *finish*.

Пит.: Чи Вам дали щось їсти в школах?

Від.: Як я ходив до першої кляси, то там продавали нам такий *cup* на один день, 15 копійок коштувало. І то я половину мусив з'їсти, а половину сестрі приносив. Мука була, вода й мука тільки, то й все – ніякої начинки.

Пит.: А після голоду, чи люди говорили про нього?

Від.: Ні.

Пит.: Нічого не казали?

Від.: Ніхто, так між собою, в родині, то говорили, або й в родині боялися говорити, бо коли діти йшли до школи, то вчителі в них питали: «Що ваші батьки говорили?»

Про ту систему всю, розумієте? І багато дітей казали, що почули, що батько те й те сказав, то пізніше й батьків забирали. То батьки вже тоді боялися говорити при дітях.

Пит.: А чи Ви знали тоді, що в Росії не був голод?

Від.: О, *ja*. Мій батько їздив по хліб, у 33-м році. Як він робив на залізній дорозі, він діставав то *vacation*, і він міг їхати там, не знаю, на тисячу кілометрів чи трохи більше, я не знаю, не пам'ятаю скільки. Він поїхав до Москви, купив хліб. Віз назад, до України, приїжджали, забрали.

Пит.: А що він говорив про ці подорожі?

Від.: Він говорив, що він попав, то й купив там усього такого, в *store*-ах купив, прийшов на потяг, як почали до України доїздити, то забрали все.

Пит.: Що він там бачив?

Від.: *Well*, в Москві, він казав, що все є. Там все можеш купити. А тільки до того, до України доїжджаєш, то вони все забирають.

Пит.: Я чула, що вони не дали українцям хліба.

Від.: *Ja*, вони для того й зробили голод, щоб українців душити.

Пит.: Навіть у Москві? Я чула, що навіть у Москві не дали.

Від.: *Well*, я не знаю, бо я там не був. Де батько був, то він казав, що купив хліб.

Пит.: Так?

Від.: Так, п'ять чи шість кілограм, я не знаю. Приїхав до того, до України доїжджав, там зараз те, міліція ходила по потязі, забирали все, й їдть далі.

Пит.: А що сталося з помершими?

Від.: *Well*, люди самі як могли хоронили, а як не було кому хоронити, то їздили вози – може, два було на возі чоловіків, і то забирали з хати, й брали на вози, й везли на цвинтар, і там робили яму. Їм за те давали їсти. Вони робили яму, закопували. Ховали без нічого.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте приблизно, яка частина Вашого села померла з голоду?

Від.: Я не можу сказати, бо то там, як то кажуть, статистику ніхто не вів.

Пит.: Ну приблизно, чи половина?

Від.: Ну, половина, я не думаю, що половина, але десь, може, я не можу так сказати, що на правді може бути, може бути п'ята частина, або шоста частина, я не знаю.

Голос іншої особи: Але були такі села, що всі повимирали.

Від.: О, *ja*. Були такі, що всі вмирали.

Голос іншої особи: Там позаростало все травою.

Від.: Пізніше, після війни, вони з Росії прислали росіян і заселили там їх. У нас багато не повмирало з голоду, бо в нас була залізна дорога, й то люди робили на залізній дорозі, то доставали хліб. А так деякі села були, що далеко від залізної дороги, ну то що тільки з колгоспу, а з колгоспу нема нічого. Бо нічого там, скотину віддали всю, а там немає чим годувати, бо так кожний її годував, як мав, а так як нема чим годувати, то воно дохло, і пізніше колгоспи нічого не мали. Як хто, а то що від людей забрали, то багато позсипали, що були ті, накрито, багато, то сипали на тому, надворі, й пізніше дощі пішли. Вони ставили там поліця. Як поліцай бачив, що хтось прийшов вночі красти те, він застрілив і то все. Пізніше воно погнило й все. Ото люди, кожний в себе мав, ну то дбав, клав там на місце, де його складав, не псувалося, а як у колгоспі, то там не мали де складати, бо то колгоспи робили в тих, у більших господарствах, у кого було, то вони там робили колгосп. А там для всього села, там немає міста на те все.

Пит.: А після того, як Ви приїхали до Америки, чи люди говорили про голод на Україні, чи Ви знайшли тут людей?

Від.: О, *ja!* Тут говорили вже, *ja*, тут говорили. Але там то ніхто не говорив, бо то знали, що за те каратимуть. Там ніхто не говорив.

Пит.: А Ви були в Німеччині?

Від.: *Ja!*

Пит.: Чи люди в Німеччині знали теж, що голод був?

Від.: Я не знаю за німців, чи вони знали.

Голос іншої особи: Я розказувала.

Від.: *Well*.

Голос іншої особи: Я казала німцям все.

Від.: Я не знаю, я того не знаю. Я сам не повірив би, якби я там не був. Бо то є тяжко повірити в щось таке.

Пит.: А чи Ви чули про людоїдство?

Від.: *Ja*, я чув, але я не те.

Голос іншої особи: О, як мати їла дітей, поїла.

Від.: *Well.* То вже не було те, люди помішалися, не знали, що робити. Голод – то найгірша хвороба. Не їсть, може, тиждень, і вже не знає, що робити. Тут не їдять, щоб не були грубі, а там вони зробили те, поставили на дієту, не дали нічого їсти. Що хоч, те й роби.

Пит.: Як люди вмирили, що влада сказала про те, від чого вони вмирили?

Від.: Ніхто в влади не питав, бо хто піде владу питати, від чого той чоловік помер? І влада нічого не казала.

Пит.: А що вони писали?

Від.: *Well,* я не знаю, що вони писали. Бо вони щось писали, то нас там не допускали до того, що вони писали. Я не знаю, що вони писали. Я знаю, що нічого доброго не писали. Брехали. Ото й все. Що я знаю, то напевно. Вони тільки в ті, як вони називають, «трудові табори». То й там люди з голоду вмирають, вони не пишуть нічого, пишуть щось друге. Бо там так, як тебе туди забрали, то ти мусиш робити, як ти робиш, як ти зробиш норму, то ти дістанеш стільки на ту норму їсти належиться, а як ти зробиш половину, то половину дістанеш. А як ти нічого не зробиш, то ти нічого не дістанеш. А як ти вмер від того, що ти не міг виробити норму, ну то твоя вина, й то не їхня вина. Так воно зроблено там, і так і є, і так буде довший час, аж, я не знаю доки. І де вони не підуть, то скрізь таке роблять. Скрізь роблять голод, і тоді пізніше мають армії, а людям роти позатикають, і люди не мають права говорити нічого. А тепер скільки забрали після війни, чи там є страйки, чи там ніколи страйків нема. А раз був там десь у Новочеркаськім, то вони постріляли всіх і все. І на тому скінчилося.

Пит.: Чи Ви маєте ще щось сказати?

Від.: Нічого не маю сказати, але, ну що казати, про що говорити, що? Так було й є. Зараз, може, голоду немає. В 47-му, му чули, що був голод, після війни. Але люди недоїдають там, не мають досить того, їжі нема, ото що є. Люди мусять красти. Як уряд у них усе, то вони мусять в уряду вкрасти. То там усе на тому й стоїть. Бо як людина не може вижити, то мусе красти, а красти де? Ну те, що уряд має, то те мусить красти. У сусіда нічого не вкраде, бо сусід сам нічого не має. Голод позабирав усе, понищив то все, а люди осталися бідні, нічого не мають і мусять тепер робити те, що їм кажуть. Ото все. Як то довго буде – я не знаю. Кажуть – далі вони хочуть визволяти, далі. І визволяють, забирають другі держави і роблять те саме, що в них.

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю SW21

Анонімна оповідачка, народилася 1926 р. у селі Ступки Зіньківського району Полтавської області. Батько оповідачки був селянином-середняком, який записався до колгоспу на початку колективізації. Сільську церкву, в якій правили церковнослов'янською мовою, закрили незадовго перед голодом. Наймолодший брат оповідачки помер від голоду. Оповідачку забрали на примусову працю до Німеччини у 1942 р. Дитячий досвід під час голоду був дуже травматичний, вона згадує, як ще у 1932 р. голодні люди крали в інших великодні паски. Пізніше люди помирили просто на вулиці на її очах, тіла довго лежали, бо нікому було їх поховати. Не було котів, бо їх усіх поїли. Люди вночі відкопували здохлих коней і їли їх. П'ятирічний брат оповідачки намагався викопати картоплину, але прийшов сторож і наступив йому на руку. Оповідачка чула про канібалізм, але про такі випадки в її селі не знає. Одна сусідська сім'я померла вся. Помирили і колгоспники, і селяни-незалежники. Коли з'явився вже хліб, багато людей померли, бо одразу переїли. У селі чимало людей померло від тифу, оповідачка та її сім'я також хворіли на нього. [...]

Відповідь: В нас лежали на дорозі, вмирили. Я йшла, він так до мене махав, я злякалася, втікала, йшла в другу сторону, там чоловік лежав, вже мертвий, вже не ворушився. Потім в нашому селі багато людей померло. Всі родини їх вимерли, ніхто не остався. Тоді в наше село звозили дітей-сиріт, яких батьки померли. Але їх багато померло, бо то вже було запізно їм допомоги дати якусь. Вони їх привезли, нагодували й вони з того померли. Уже від *food*-у померли, бо то вже було *too late* (запізно. – *Ред.*) давати.

Я пам'ятаю, що після голоду багато людей потім довго лежало, бо не було кому ховати. Поки ще були сильніші й їм давали якийсь суп, щоб вони могли ями копати, то ще вони копали. А тоді вже на тім супі довго вони вже не копали.

Ну, то довго отак лежали. А потім уже як хліб прийшов на полях, це історія дуже довга й розказувати її з початку на цілий день, як у жито люди лізли, як зі жита вибирали зерно, й їх там багато били й гонили. Як прийшов хліб, дуже багато людей померло. Померло, бо наїлися й померли.

Уже було запізно. У нас вдома мама не давала нам по кусочку сьогодні й завтра, ввечері, зранку, помало, так ні. Хворіли ми дуже від того, дезинтерія була страшна. Потім, тому що люди були, може, ще де лежали не поховані, й тиф випав, великий тиф був. У нас у хаті всі – мама, я, два брати і вітчим – мали тиф.

А в селі багато людей померло від тифу. Так ходила комісія від хати до хати. Прийшли, в хаті всі лежать відразу без пам'яті, як тиф. То забирали їх, везли в якусь лікарню, а з хати все брали й десь якийсь газ пускали. Так ото було. То вже в 33-му восени. Ну, бо то я пам'ятаю, бо ми ще тифом були хворі. Пам'ятаю, що не могли знати, чому і де я є. Так як у нас був *porch* (ганок. – *Ред.*), як ото в мене. Мені так зимно було в хаті, я лягла на *porch*-і, де сонечко було. І не могла, як до себе прийшла, я була в лікарні. Я не могла знати, чому так погано щось сниться. На

porch-і лежу, мені такий сон сниться, що то мене вже забрали, я без пам'яті була. Не знаю, і там говорили чогось до голодівки стільки, що Україна згубила багато людей. То більше як ото, що вони пишуть 7 мільйонів. Ніхто їх не рахував. Цілими селами вимирали. Потім вже казали, що цілими селами вимирали. Але нам, дітям, батьки не могли нічого казати.

Чому? Тому що дітей в школі питали: «А що твій батько казав?»

Казали дітям, що вони будуть такі герої, а діти як діти, то казали. Тоді забирали батьків геть.

Засиляли їх, то дізнатися дуже тяжко було що. Так ми коли почуємо, щось говорять люди, не всі діти були. Такі діти були *smart*, знали вже, що заберуть батьків, як щось скажеш. Ще які думали, що ось він буде, то сказала дитина, особливі такі менші, шість, п'ять років такі. Братові меншому було п'ять. І ми рано вставали й пішли пастися. Ішли так десь на поле, на луку шукати, може де *clover* цвів. Але того ще не було. Так цвіточки рвали й їли й таке. Десь яких листочків шукали, так вижили. І якось то прийшов потім хліб. І вішалися, і топилися, і з глузду з'їздили, люди дуріли й не знали, що вони роблять. То був страх великий, і не можна було до Росії, бо Росія їла хліб досхочу. Росіяни сьогодні, вони не знають, що на Україні був голод. І вони не вірять нам, що був. У них було хліба. Так вони наш хліб їли, а ми з голоду померли, бо по хатах ходили, забирали, й як півхлібини в хаті якійсь осталося, то забирали. Діти, не діти, нащо їм. Ніхто на те, то діти, там їм *human rights* (права людини. – *Ред.*) не для нас. Ми вже тут *discover* (пізнали. – *Ред.*) в Америці, то не для нас. Тому наші люди бояться що й говорити, бо там родичі ще є. Я не маю рідних. У мене два брата було, мама померла, але я маю *cousins and* ті *cousins* перейшли *hellfire and hell* (муки й пекло. – *Ред.*), перейшли ті *cousins*.

Церкви ламали. Чому ніхто їх не *stop*?

Пит.: Коли то було?

Від.: То було так. У нас було то, мабуть, у 35-м році, я думаю так. Закрили вони церкву, майже в 32-м році, 31-м. Не пам'ятаю, коли закрили. Я тільки пам'ятаю, що була в бабусі раз в церкві я. А потім вона закрита була, то люди не ходили. І потім пам'ятаю дуже добре, як дзвони скидали. Ну, як великий дзвін скидали, як хрести стягали, то я все пам'ятаю. І закрили церкву.

Пит.: Чи люди там були, чи люди плакали, кричали?

Від.: Люди й кляли, щоб вони й попадали, щоб їх і Бог наказав. А диявол є *of the bigger strength* (сильніший. – *Ред.*). Ось що й говорили так. Ми були діти й ми боялися того гріха, що то за гріх буде, що церкву ламають, бо так старші говорили то.

Ну, а потім вона стояла церква новісінька, бо я родилася 26-го року, то мене не хрестили ще в нашій селі.

Ще не готова була церква. Ото вже, може, яких чотири їй роки було, тій церкві.

Нова-новісінька. Ламали, а то люди там в нашій селі колись, ще доки до радянської влади, до колгоспу, то вони там по 5 копійок, по 10 складалися на ту церкву, коли й поки її поставили. І як міг хтось таке дати їм таке *allow* (дозволив. – *Ред.*) таке зробити?

Ну, бо то як можна людині зробити, щоб вона була така пухла, ті кісточки були такі, *I mean*. Носили мертвих дітей, матері самі розказували, їли своїх дітей. Як була родина, то в родині думали, кого з дітей зарізати, щоб ті вижили. Ну таке розказували, бо що таке було також по тих. Як можна то? *To beyond description* (як таке описати? – *Ред.*). Що там ще робили? То вже наші люди, поки їм не страшно.

Його поїли, й будемо бачити його на тім світі. Ну, що так? Тільки, що до Росії не можна було поїхати за хлібом, то бо був кордон. Через кордон не можна було. А тоді під час голоду, а тепер кордонів нема. Ну й що ж світ зробить з того? Бояться, бо то є *power*. Який *power*! Той *power*, це, пробачте, по дорогах роблять, у них туалетів нема. Я була й то по дорогах робили. То *power*! *Yeah*, в чергу стоять та за чим? *Yeah*, то *power*. Я взяла свою доньку, вісім років їй було в 66-му році, коли я їздила. Вона то не розуміла. Та *ask*: «*Mother, where is the bathroom?*» (питає: «Мамо, де тут туалетна кімната?» – *Ред.*). Ну, кажу: «Там у куці йди, там всі ходять». У ті куці, то можна повірити, то вона пішла, тоді прийшла й каже: «Мамо, я думаю, що якийсь там *poison* є». Я подивилася, а там кропива. В нас така та жалюча. Та дівчина була така як червона як клубок, і так кропива пожалила. Так як тут часом буває *poison ivy*, ну то такий там *bathroom*. Ну, вона там то так плакала, хоче назад вже. Я думала, що не добуде й цього тижня, що мені дали там побути в селі. Ну, то є *power*, то є *power* той.

І сьогодні що роблять з Даниловим¹? Не пускають. І от на них сказав один, що той Шеварднадзе так сказав то Шульцові, що неможливо то. Якусь вимогу той ще дав. І ото й все.

Помагайте полякам, Польщі помагайте. Америка Польщі помагає, хоч вона й комуністична, але Україні ні. Туди не можна. Там мову відбирають, і все одне. Ну, кому нам жалітися? Нам нема кому жалітися, або ми як жаліємося, тоді нас геть треба. Чому? Бо Франція воювала, хотіла Україну. А й то турки воювали, хотіли Україну. А тоді Карло XII, шведи, вони були також і шведи хотіли то. Всі хотіли то. Німець тільки раз брався, і він хотів Україну. Він, німець, робив *a big mistake*. Українці повірили йому, здалися всі в полон, перейшли, не хотіли воювати. Думали, що німець буде ліпший. Дістали німця, то що? Від Сталіна. Ну, давайте тоді, то було УПА, ну, тоді давай самі себе боронити. Ну, випустили кого? *Human rights*. Кого випустили з в'язниці? Щаранського². І добре, що випустили. Я не проти, нехай. Та хоч одного нашого письменника випустили. Ось померли всі молодими в в'язницях.

От, за якийсь час наші будуть їхати. Давайте гроші, бо наші їхатимуть у Вашингтон. Давали, їздили наші в Вашингтон. *Well*, наші в Вашингтон мусять їхати *cadillac*-ом, бо як приїдуть *chevrolet*-ом, то на їх ніхто не

¹ Ідеться про справу Ніколаса Данилова – американського журналіста, що був затриманий радянськими органами влітку 1986 р. унаслідок провокації, організованої у відповідь на арешт радянського агента Григорія Захарова. Данилова все-таки обміняли на Захарова, відпустили із в'язниці 12 вересня 1986 р., але дозвіл на виїзд із СРСР надали лише 28 вересня 1986 р.

² Щаранський Натан (Анатолій Борисович, народ. 1948 р.) – письменник, борець за права людини в СРСР, відомий дисидент, після репатріації в 1986 р. за межі СРСР – ізраїльський державний і суспільний діяч.

буде дивитися. *Okay*, їздили наші *cadillac*-ом, *and what happened?* (і що здобули? – *Ред.*) Нічого з того нема. Як не пускали до конгресменів, телефонували до конгресменів, писали й все. Хоч один приїхав з наших тут? Випустили Мороза ¹. Ми не знаємо донині, хто він такий.

Ну, той Мороз. Його жінка відказалася, що не він. Хто знає? І маємо так, що люди *get disgusted and they just given up* (викликають зневагу, і їх відразу кинули. – *Ред.*). Бачуть, що це *hopeless case* (безнадійна справа. – *Ред.*). Ну, ніхто за нас руки не тягне.

Okay now, what якщо він невинний? *Then what! Nobody cares* (Нікого це не хвилює. – *Ред.*).

І так їх досить багато людей. А мого чоловіка мати, вона вже досить стара. Я з нею говорила, кажу: «Ма, що ви знаєте?»

Вона похитала головою. Вона перемішала голод і війну, коли, як то в яким це році було? Воно було це в 33-му, що не хватало їсти. Не був, каже, до Різдва, а після Різдва то хіба ж уже в когось була там картопля.

Це так переживали. А пізніше була війна. Ну, вже не так як було в 33-му, вже щось собі заховали, вже хоч не ходили по хатах та не копали. Вона перемішала все на світі, факти. Каже, що ми биками їздили. Якими биками? Там не було котів, котів поїли, де там бики якісь? Одного чоловіка ще рано навесні, раненько ще, ото вже багато людей вже сказали, там померли. І була корова в хаті. Корову в хаті тримали, вони не виводили її взагалі надвір. Годували в хаті. І влізли вночі в хату через стелю і витягли корову, й люди чули й боялися, бо знали, що поб'ють, якщо вони не даватимуть, і *that's all fact*. Нам, то шкода було, бо не було ні пса, ні kota, нічого не було. Коні були дохли й їх закопували вдень, а вночі відкопували й їли. *That's all*. Коней їли. Не було нічого, ніякої звірини не було. В нас удома така кішка одна, стара вже була. Ми не знали, де вона ділася, думали, що хтось її з'їв. Хтось зловив і з'їв. Як уже голод перейшов, вона прийшла, й звірина як була мудра, вона пішла геть у поле.

Бачила, відчувала, що нема ніде нічого. Я з поля прийшла аж пізніше. Пси, бачите, не йшли з дому, то тих поїли й вже не знайшли їх. Які подохли, то тих поїли. Тій трагедії ніхто взагалі не повірить.

І це є все. І малі дівчата кажуть: «Треба було Сталіна скинути». А чому ви не голосували, щоб його скинути?

Ну й ще, як американці кажуть: «Треба було *vote against him*» (голосувати проти нього. – *Ред.*).

Вони всі не мають поняття взагалі, як то було. Не можна кидати пісок в повітря.

Так всі вчителі, вся інтелігенція, все було. Забирав «чорний ворон» та й десь вивозять, і вже ніхто не вертається. Кажали, беруть тільки на сім років, не питалися.

¹ Мороз Валентин Якович (народ. 1936 р.) – відомий діяч українського національного руху, один із найрадикальніших його представників. Заарештований у 1965 р. (4 роки позбавлення волі за антирадянську агітацію і пропаганду) та в 1970 р. (за самвидав, отримав загалом 14 років неволі). Постійно протестував проти незаконності цього засудження. В 1979 р. після 5-місячної голодівки, під тиском світової громадськості, влада мусила обміняти Мороза та ще чотирьох дисидентів на двох радянських агентів КДБ. Обмін відбувся уночі з 27 на 28 квітня 1979 р. у Нью-Йоркському аеропорту ім. Кеннеді.

І так по сьогоднішній день, ті люди вже не поверталися, і то їх забирали. Вони померли там – то їх позамучували й все. Так дітей багато сиріт пооставалося, що батьків забрали, а потім їх гнали на війну воювати. Вони не знали, за що вони воюють. Ну, вже як вони вирости, вони вже розуміли, що таке, що то є, як ніхто не міг нічого. Бідні так сидять, ніхто не може казати, а ми тут, нічого не можемо зробити. І вже по радіо кричить і те наше, те кричить воно до нас.

І чоловік там дістав, там, де дивляться, не сидить приміряє, чи *shoes*-и, черевики, там, не там іде *dress*-и приміряти. Це не таке, то не таке – а може, в другім *store*-і буде. Що дістав, що рука дістала? Душили в чергу, я була в черзі там цілу ніч, сиджу, з вечера вже сідаю там. А потім сильніші прийдуть уже, тоді вже, як прийде мій вітчим, так він уже за мене стане, а як він не прийде, що йому часу нема, то й мене відопхнуть сильніші. Влізли, що в чергах дітей й жінок видавлювати. Голі діти, не мають ніщо, щоб і в школу пішли. Нема послати в чому. Прийдуть мої дівчата: «*I'm not gonna wear this today. I wore that yesterday, and I wore it the day before. I'm not gonna wear it*» («Я не буду цього вдягати. Я в цьому була вчора і позавчора. Я не буду це вдягати». – *Ред.*)

А я кажу: «Дітки, дітки, а я прийду зі школи, то мама попере те на другий день до школи. А то навіть аби що полатане аби не гола». А на другий день кажу знову те саме.

«*Well, I don't like it*» («Мені це не подобається». – *Ред.*)

І також американцям то тяжко це все зрозуміти. Я не хочу щось поганого сказати, чому вони не розуміють, бо я ж кажу, то є *beyond description* (неможливо описати. – *Ред.*), і вони то взагалі не можуть то в'явити. Ми розказуем, то вони: «*Ah, that sounds terrible, you know, sounds icky and all that, I mean*» («О, це звучить жахливо, це звучить огидно». – *Ред.*)

Пит.: Ніхто не хоче чути про такі речі.

Від.: *Yeah*, йому *sounds icky, that the thing, but that's the truth* (слухати це огидно, але це правда. – *Ред.*), голодна людина *does anything* (зробить будь-що. – *Ред.*)

Пит.: Чи Вам відомо випадки людодства?

Від.: Я чула за таке людодство, але в нашім селі, здається, не було. Ні, але чула, що їли, з людей й робили то ковбаси, то їх находили так якби по більших містах. Були. Я не думаю, що то по селах було. А так як я зі села ніде не їздила так. Це все говорили після голоду. Казала, м'ясо як голуб'яче, *you know*. Хто то був, ті люди, то не було в нашім селі, а батьки й знали, я не думаю, бо то було десь, казали в Києві чи в Полтаві, не пам'ятаю де. В більших містах то було.

Пит.: Як зветься Ваше село?

Від.: Село Ступки¹.

Пит.: А який район?

Від.: Зіньківський.

Пит.: То на Полтавщині? В Полтавській області?

Від.: *Yeah*, Полтавська область. То в нас у селі не було людодства. Було, що люди мерли. То батьки, діти померли були, так родини, але ніхто нікого не їв.

Пит.: Скільки вас було? Скільки братів, сестер було?

¹ Село Ступки, Проценківська сільська рада Зіньківського району Полтавської області.

Від.: У мене було тільки двоє братів. У мене не було сестер. Молодший від мене помер. Ну, й були мама й батько. Нас було п'ятеро. І баба ще була.

Пит.: Чи Ваш батько був розкуркулений?

Від.: Ні. Не були розкуркулені. Були там у нашій селі такі люди, але в нас не було того багатства. Розкуркуляли більше багатих людей, ну вже мого вітчима, як ми прийшли, то в нього не було того, щоб він у колгосп пішов. То забрали в колгосп і все.

Пит.: Коли він пішов до колгоспу?

Від.: Зразу як почалася колективізація. Я не пам'ятаю, коли вона почалася. То, здається, десь у 27-м році. Те що я пам'ятаю, то ми вже були в колгоспі. Не знаю, як ми туди пішли, що було. Як був голод, то ми вже були в колгоспі.

Пит.: Чи Ви знаєте, скільки десятин землі він мав перед тим?

Від.: Не знаю, небагато, але не знаю, скільки він там мав. Чула колись, як мама казала, що був середняк. Скільки землі як середняк він мав, то мене не обходило.

Пит.: Ви були дуже молоді тоді.

Від.: Де була наша земля, то я вже нічого не знаю. Знаю, що в нас був город вдома. І то все, що було наше. Раз ми мали корову, а тоді ми мусили її продати, бо м'ясо здавати треба було. А вже другої не було в нас. Не було вже, як я поїхала з дому, не було, не було вже в нас корови, війна почалася, вже в нас не було.

Тоді були б німці забрали, то *too bad*. Я не пам'ятаю добре, як розкуркулювали, бо я ще була мала – може, чотири, п'ять років. А тільки казали, де наша школа була, що тут куркуль жив. Був він родич мені, моему рідному татові, якісь вони родичі були. А вже нічого мені, бо нам були якісь родичі, а мого тата брата також не розкуркулювали. А тільки його так за ним слідили, а він що був? У церкві дзвонив, дзвонарем був. І за те, що свічки продавав. То паламар, як називали. То був якийсь ворог народу, бо то в церкві дзвонив. Ну то не родина була, не мого тата родина жила тут. Багато таких, що як гарна хата була, вигонили з хати. А брали давали якимсь чи комуністам, чи я не знаю, хто вони були. Але в нас була хата стара. Поганой ніхто не хотів, то ми вже там жили й так. Згоріла в війну, казали. Я це не була вдома, як вона згоріла. Я в 42-му році вже була німцями забрана до Німеччини.

Пит.: А Ви сказали, що була школа в Вашому селі, так?

Від.: Так.

Пит.: Чи то була українська школа чи російська?

Від.: Ми мусили вчити російську мову й українську мову. *Yeah*, ми вчили нас. Була семилітка в селі. Село було величеньке. Наша сільрада. В нас десь була семилітка. До семи кляс.

Пит.: А вчителі були росіяни чи українці?

Від.: Українці були вчителі. Прізвища їхні були українські. Ніхто з нашого села не був з учителів. Вони були прислані. Одних учителів знали, вони були з Зінькова, ми знали їх батьків, то вчителька була. То вона географію викладала. Вони були українці. І ще один викладав фізкультуру й хемію. То була родина Дух. Також був українець. Були українці вчителі.

Вчили ми й російську мову, й мусили ми знати так же українську мову. Із п'ятої кляси починали німецьку. Ми її вчили в п'ятій, шостій

і сьомій клясах, і в восьмій клясі повторяли, а в дев'ятій і десятій вже мусили англійську мову вчити. Війна почалася, я не дійшла до того, а там вже вчили англійську. Школа в Радянському Союзі – строга школа. Там була добра школа, одне я можу сказати. Там вимагали науку. Ну, тут не те, що ти хочеш, то береш. Ти не здав, то сидиш, поки тебе в армію заберуть. Коли діти не йшли до школи, або не хотіли чи що, то батьків викликали й штрафували. П'ятдесят карбованців був штраф. А в школу мусив іти, мусили посилати дітей. Там не було, що я *drop out* (не хожу в школу. – *Ред.*). Ти чого *drop out*? *For what reason* ти *drop out*? (Ти чого не ходиш в школу? Яка причина твоєї відсутності? – *Ред.*). Ні, ні, школа була так, що ми в світ пішли, то вже ми всі були грамотні. Ми приїхали, я англійської мови ще не знала. Німецьку, латинку ми знали. Але я не можу писати, бо мені треба *spelling* (правопис. – *Ред.*). А то деякі слова, але не все. Але читати можу все. Читати я можу. Як ти можеш читати, як ти не знаєш *spelling*? Я не знаю, бо я можу читати. Я прочитаю все, в мене от книжки, от *Reader's Digest* є, я все читаю, але я не можу писати.

Пит.: Так, то тяжко.

Від.: Нічого не розуміла я, думала, що я не буду їхати назад у Європу, я нічого не розумію. Тяжка то німецька мова, ми мусили вчити, приїхали, то ми вже вміли читати німецьку, але ми не могли говорити так, як німці. Ми деяке там слово так знали, але ми там навчилися німецької мови. Я не навчилася говорити, але читати дуже легко було. А приїхали сюди, то знову не розуміємо ніде. Хоч люди нас не розуміють, так ми їх розуміємо.

І так ми маємо гарну країну. Як приїхала я на Україну, в Києві там, як там гарно, як там ще деякі церкви стоять, і так колись називався Київ золотoverхий Київ, і так є. Блищать ті бані, ті, які ще стоять. Софія стоїть. Печерська лавра стоїть, Володимира вони почали протестувати, відновили Володимира. Кажуть, Андріївський собор уже служив і там дуже тяжко було нам.

Поля які там. Ну, колись Україна годувала всю Європу. І в кінці кінців сама померла з голоду. *Yeah*, тільки тим, що не забрали. Не того голод, що в нас не було. В нас було. В нас забрали все. Викачали, по хатах ходила комісія.

Пит.: Чи то були приїжджі чи місцеві люди?

Від.: Це були місцеві люди, бо то тільки, що от бідне найдуше, то я кажу, такі були, що робити не хотіли колись. От такі були. Такі були ледачі, що не хотіли робити, таких вони підбили, що то він наживав, ви в нього робили. Ну, от я працювала в чоловіка, що я приїхала до них. Він був президент тут однієї *shop*-и. Вони папери вивпили на мене. І я приїхала сюди до них. І я в них робила *housework* (домашню роботу. – *Ред.*) і там жила, поки я вже заміж не пішла. Чоловік мій також приїжджий. А то я в них жила. Мені було дуже добре, я не можу, то так колись були й в нас люди багатші, які могли так землю купити, й інакше не може бути. Ми не можемо бути всі мільйонерами сьогодні. Ні, я не гніваюся, що тут чоловік який мільйонер, а я ні. Ні, абсолютно мене то не журить. Ну, там було так і там робили. Ну, як комуністи сказали, що ти там йому робив, а він не даром там не робив; як вони ліпше тоді жили,

як жили як пішли вже в комунізм. То ти там роби, того він такий багатий, так ти йому роби й то. І там були не такі дуже багаті *for hell*, які там багаті. Їх то порозкуркулювали, й ти будеш потім в його хаті жити, й його виженуть, а бідним віддадуть, ну *nobody give* бідним *nothing*. Але такі ходили. Такі вислужувалися. І своїх із свого села, вислужувалися і копали, підлоги копали, а то підлоги які там були? Глиняні. Не дошки, ні, як у кого були, то зривали, то не *mean nothing* (нічого не значило. — *Ред.*), і копали, шукали, то такі залізні ті були, що підлоги довбали, чи де не закопаний хліб був.

За хлібом шукали. Ну, й дехто заховав, находили, ну, не знаю, чи находили. Ще тоді мені, я пам'ятаю, що до нас приходили, але я не пам'ятаю, чи в нас копали в хатах. А питали, чи то я питала, що то ті дядьки хотіли. То мама каже, вони хліб шукають. А я не знала, який вони хліб шукали взагалі, що то таке було. В 31-му році, мені було п'ять, шість років. То ще діти на те мало уваги звертали. То свої ходили, що в церкві дзвони знімали, то не були знайомі, не були свої. То казали, що з Росії присилали більше, церкву закривали. То не були свої, але що хліб шукали, що по хатах ходили, вишукували, то були свої. То була та продажня шкіра, і то свої, що продалися. Кожна нація має добрих і недобрих людей. Ну, зараз скільки письменників наших, що пишуть за Росію, *well*, що? Там вони живуть, що робитимуть. *Алувау*, було багато таких, що свої і тільки шукали. З одного тільки чоловіка пам'ятаю, що, знаєш що, і цей приходив до хати, той другий мені казав, а я не пам'ятаю, хто вони були. Одного чоловіка, ще бачила його пізніше. Такі мої роки були. А дітям тому батьки нічого не говорили, бо, я ж кажу, що вони дітей *frightened* були. Боялися, що, може, тоді, бач, і Кіров був.

Пит.: Потім?

Від.: Орджонекідзе був, здається; я не знаю, хто вони були. *Yeah*, в нас у школі їхні портрети висіли. Усіх керівників незабутих. І тоді по одному їх знімали. Казали, що то помер вже. Кірова пам'ятаю. Пам'ятаю, що помер, казали, що вороги вбили товариша Кірова, і тоді й зняли, ворог народу він був. Ну, Сталін перебрав, вони казали, що його куркулі вбили. Й куркулі його не бачили, не мали доступу до нього. Потім я пам'ятаю за Орджонекідзе. Він помер. Чорне на червоному. То всі говорять, шкода Орджонекідзе. За пару днів портрет зняли, ворог народу був. Тоді також за того Ягоду пам'ятаємо, що був ворог народу, близький то якийсь там морський, за цих я пам'ятаю. А ще тоді, а то ще Каганович, Микоян, Чубар, такі ще були до війни, я думаю, що то всі були.

Пит.: А чи Ви ще були в школі, коли Скрипник помер самогубством?

Від.: За Скрипника не знаю нічого. Петровський був, але недовго. Петровського чи зняли, чи що.

Пит.: А Постишева?

Від.: Постишева також знали вони. Він був великий троцькіст. Ягода був. Там їх багато було. Тепер пишуть, що то Сталін сам прибірав. Тоді ніхто не казав. Було, що з закордону була банда послана, то так говорили. А там банда з закордону, ніхто туди ніхто не міг туди приїхати. Ну, ми вірили; дітям казали, що виловили троцькістів. Це вже так перед війною то було. А дітям говорили, щоб шпигунів ловили. І то було в селі.

Якийсь старець може просити за хлібом, а діти біжать, кричать: «Шпигун, шпигун!» То так направляли, а діти кричали: «Зловили шпигуна». Бо так казали їм в школі, що вони прикидаються, немов вони бідні, вони старці, вони прикидаються так і так. А діти думали, це вже він мов старець, а шпигун він є. Що мав у селі шпигувати. Там не було що. Ну, то так було. За те я трохи пам'ятаю.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, коли люди перше почали вмирати з голоду?

Від.: Ні, 33-й я тільки пам'ятаю. Що тоді ото було найду. Казали, що то вже в 32-му почалося. Ну, осінню 32-го й весна, зима й весна 33-й. То так було. В 32-му ще так зимою, з 32-го до 33-го, мабуть, вони почали ото ходити, забирати, а вже весною був сильний голод. На ранній весні, бо, я кажу, бо тільки почало було гірше й гірше.

Пит.: А Ви казали, що молоді чоловіки помирали. Вони перше опухли?

Від.: Багато. Які пухли, *you know*, то ті хлопчики. Молоді хлопці, чоловіки, які пухли. То тим вже спасіння не було ніякого. Трошки більше виходили ті, що зісохли. Ну, ще не пухли, були що вже напухали, водою набиралися. То тому вже, казали, спасіння ніякого не буде. Ну, тому особливо, як вони пухли по чоловічому, по статевих чоловічих органах, тоді вже особливо не можна було спасти там. Вже там вода набиралася, в мужчин в таких молодих. Ну, хлопчиків, то я знаю одного хлопчика в нас. Вся родина вимерла, а я його бачу так, як він ішов селом і, Боже, цивілізовані люди ми вже, нарід, але то голі ходили. То так голий він був, знаєте. Ну, не дивуйтеся, то як умирали, як бачили, що вони голі. То було в нас *same thing* (те ж само. – *Ред.*), ну, він був такий пухлий, ой, що то так було, він таке як *corpse* (труп. – *Ред.*). Ви знаєте, так воно вже то померло, то вже. Довго ви їсти давали й вже нічого не допомогло. То вже було *far too late* (занадто пізно. – *Ред.*). І вони вже ті діти й не хотіли. Вони вже так своє доходили, то вже не то. Пам'ятаю я, що моя *cousin*, вона мала хлопчика маленького. Ну такий, що тільки починав ходити. А як на працю вона йшла, його в хаті самого закривали. Я пам'ятаю, що я, було, піду туди, вона жила там, де мій рідний дядько жив, а я піду, й до вікна, й так ходив на лавці, так плаче, сам маленький такий. І на лавці ходить, до віконця прийде і вже так йому попідпухало, маленькому, що тільки починав ходити. А тоді вони знайшли його вдома мертвого. Сам так помер у хаті. Я ще пам'ятаю, його в садку заховали *near home, you know, orchard, you know, at home, all that* (біля будинку сад. – *Ред.*). То як мої *cousins* десь їхали праці шукати десь, одна вернулася *in bad shape* (в дуже поганому вигляді. – *Ред.*), а одна десь по якихсь лікарнях була, потім приїхала до своїх рідних сел, у місто своє Зіньків, і якось узнала, хто її батьки. Там їм дали знати сюди дядькові, та вони пішли, її забрали, то вже після голодівки вже, але то було вже *late*; її ввечері так поїхали та забрали, а вночі вона вдома померла. То я пам'ятаю. Я її не бачила, як уже я прийшла зранку, то вона вже померла. Так *my cousin, my cousin first class*.

Пит.: А чи активісти також померли? Ті, що забирали хліб.

Від.: Вони потім забирали, а потім їх позабирали. То я не знаю, чи їм давали їсти, чи ні, я не знаю за те, чи вони казали, що багатьох все казали – носив вовк, понесли вовка – так така приказка була, що вони брали

й їх забрали. А я тільки одного пам'ятаю, так, тільки оповід, так у вічі впав.

І там він був, він був трохи сиротою, в конюшні, в нашій селі, то були такі, то свої й приїхали, і в колгосп гонили свої.

Пит.: А Ви казали, що церкву закрили в 35-му, так?

Від.: Ні, то розібрали. Закрили її до 33-го року. Її закрили. Чи в 30-м, я не можу пам'ятати, коли нашу церкву закрили, бо я ще пам'ятаю, що я ще була в церкві. Ми ходили й до причастя. І в мене була бабуся рідна. Вона мені казала, що їсти не можна, гріх буде, як ти щось уже з'їси й отець побачить, на чолі виступить. А я не пам'ятаю, чи я щось з'їла, бо я стояла весь час, чоло терла, бо там же також дітям не давали. Було *strict* (обов'язково. – *Ред.*) йти до церкви. То я пам'ятаю, ніколи не забуду, що я так чоло терла, бо боялася, що виступить на чолі. А то є гріх, ото я, знаєш, і після того я не пам'ятаю вже. Я думаю, що церкву закрили в 32-му, чекайте, ще це в 32-му році, як паски ще святити, то казали, що вже віднімали паски. Уже як несли люди, то вже були такі голодні, що вискакували. І віднімали паски. Мабуть, у 32-му, 31-му так поводитися. Закрили, що не правилось. А потім її розібрали. Розкидали її геть, сам *foundation* такий остався, черепиця десь ділася. Але я знаю, що німці на тім місці, де стояла церква, вже не на самім, але десь такий двір, мали. *Yard*-а, як тут називають вони цвинтарем, де поховані мертві, а в нас цвинтар називався двір, де стояла церква. Вона була обгороджена залізною, ну до половини от так була цеглею обкладжена кругом велика така *yard*-а, а тоді залізна огорожа. А то двері відкривалися вже в неділю, в суботу вже йшли до вечірні, а то було закрито там, ніхто щоб там з дітей не лазив, або щоб не кидали. Був сторож тоді, це було невільно ходити. Бо я ще пам'ятаю, то, мабуть, було в 32-му, 31-му, бо ще паніматка давала нам раки. А той був священник, була його жінка, давала нам раки. То я ще пам'ятаю, що там як я пам'ятаю, то мусить бути десь так. Ну, в 31-му, 32-му. Бо ми були малі, й за тим дівчата ми йшли, червоні вони були, казали: «Нате, діти». І ми то так несли й боялися, щоб не вкусили. Ми варили ті раки. Треба пам'ятати. Після того я вже не знаю за них, ото так було то тоді. А в 34-му, або ж в 35-му, може, в 36-му, десь от так, ну вже, може, яких чотири роки перед війною її розібрали. Там як її закрили, то якийсь чоловік, хто він був, то я не знаю, а знаю, що там він варив золото, з образів виварював. Не бачили, ну, в вікно була труба проведена. І там ми тільки бачили, що дим шов. Чи він уже образи палив, чи чим то тільки виварював то те золота з образів, я не знаю. То були закриті двері, туди нас не пускали, й ми там ходили, недалеко було від мене, де я жила. Церква була близько.

Пит.: Чи то була автокефальна церква, чи російська православна церква?

Від.: Я не пам'ятаю, по-слов'янському там правилось. Колись по наших церквах правилось по-слов'янському.

Пит.: Ну, а чи то українець був священник?

Від.: То, що я знаю, і дяк. Я дяка добре пам'ятаю і його дівчат дуже добре. Я дяка дуже добре пам'ятаю. Він уже був хворий, то вони його не брали. Він помер. Але я його добре пам'ятаю, дяка, *ueah*. А священника ні. Дяка дуже добре пам'ятаю, бо вже я була трохи старша. Вони були українці. Так і жили вони на Україні, його дві доньки. А правили в нас по-слов'янському, а не по-російському. Ну, я це не знаю, як та церква

називалася на ім'я. Не пам'ятаю то, чи вона була, не знаю. Українці ми належали до неї, а росіяни не ходили. В нас не було росіянів у селі. Ні. В Зінькові були три церкви, й там правили службу так, як у нас. Священики були зіньківці. То я думаю, що то було так. То чи, може, вона була під російським тим владикою, то я не знаю. За владик нічого, абсолютно нічого не пам'ятаю, чи були які владики, чи що було. І не пам'ятаю, щоб були в нашій селі, тільки один священик знаю, що був, і його забрали тоді. Кажали, що то один помер, один був похований в селі й казали, що в голодівку його схопили й шукали, чи на ньому не було золотого хреста. А то давніше про це не знаю, може, ще тільки ми були *babies, something*.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте приблизно, яка частина Вашого села померла з голоду? Половина чи більше половини?

Від.: Я не знаю, не можу сказати. Я не можу сказати, бо наше село називалося Нові Ступки, Старі Ступки, я не знаю. Ото я тоді ще як другі діти не знали так всіх людей. Я то знала тільки одну родину. Недалеко вона так була. То вони потім всі померли з тієї родини. І з другої родини, то вже пізніше хлопець один з нами до школи ходив, казали, що в нього всі померли, тільки він остався, жив так у патронаті вже, де дітей позвозили. А я його, бачите, не пам'ятаю. Вони далі жили від нас і не знаю де. Не можу сказати, скільки людей померло.

Пит.: А як Ви спаслися?

Від.: Ото ми так робили. Листя ми так те, тоді то мама в Охтирку пішла, а потім її поставили там, де дітей звозили, і вона то там їсти готовила, за ними ходила так, доглядала тих дітей. І там що їм їсти давали, вона то була трохи нам *дасть*, додому принесе, щоб ніхто не знав, і так то в нас. Мій вітчм *actually* пішов, вже весною, як картопля посходила тим. Хто мав, то вони садили лушпині, не було там, а він там у однім городі хотів накопати, вкрати собі їсти, так сиру, і його так побили. Жінка його застала, побила. То я знаю, що в нас не було, а так то тільки ото, якісь посіяли буряки – зійшли. То вже листя буряків тоді їли і таке-во, що вже трохи посходило, й кропиву їли. Парили і таке то. І так усі, і так люди багато, й оте кінський щавель їли. Знаєте, що таке? То було ніби хтось свячену паску знайшов. Те все поїли. Того не було, нічого вже не можна було дістати. То на траву, де *clover* який посходив. Так от також найти й так, ми вживали. Ну, ми сильно сохли. Я то була нічого, от так як ото, як показували то в Етіопії одна дівчина така стояла гола, не дуже великого росту й така то я кажу: дивися на це, я як себе бачу. То я така була. На мені не було нічого, і брат мій так був. Він не пух. Ми листя парили, варили яке таке, яке зілля збирали.

Пит.: Чи він діставав пайок?

Від.: Ні, не діставали. Нічого не діставали ми, не діставали нічого. Люди так мерли й ще в колгоспі. Трохи давали тим, що ями копали. І там варили їм і тим, що на тракторах їздили. Бач, бо ж ми вже не могли орати, якби всі померли. Не всі були трактористами. А вони там, де картоплю чистили, й вони там не дуже її чистили, такі тоненькі де лушпиння позатоптувані були в землю. Я пам'ятаю, як ми з моїм братом маленьким пішли, менший за мене, а він то лушпиньку побачив і там сидить, ті лушпиньки видовбує. Один чоловік прийшов і насту-

пив йому на ручку. *Yeah*, я *never* не забуду. То свої. І так йому на руку наступив, щоб не брав. *Yeah*. Тій дитині так наступив на руку. І не пам'ятаю, хто він був. Тільки вже він закричав так, і ми пішли геть. І не брали вже тих лушпинь нічого, і не можна було то писати. Якби, може, я була старша, я би більш бачила. Більш би дивилася, що робити. Я пам'ятаю, що мій брат кричить, на все село плаче, і кричить: «Мамо, я їсти хочу».

Я не пам'ятаю дуже добре. А я його так усе тільки кажу: «Перестань, немає. Перестань, немає».

Та я те пам'ятаю дуже добре. Це все було його писати – чи то пам'ятаєш, як ти все кричав, що ти їсти хочеш?

– Ну, пам'ятаю, – каже. Як я була вдома уже, в 66-му році, я два рази, 76-му також, була, там вони золото нам продавали. За доляри то, й такі самі камінчики були. А мій брат тоді й каже мені: «То каміння не правдиві, не те бери, а бери якийсь суцільне золото. Ти пам'ятаєш один перстень в нас в голодівку?»

І він пам'ятав, як то мама їздила в Охтирку міняти за хліб там. Йому п'ять років було, *yeah*. Я як сьогодні його бачу. Ми пішли з ним, сказали, що там така долина була, що там якийсь щавель там. Показався, а вже його давно з корінням повидовбували. Не було. І ми пішли з ним. Взяли мішок, пішли. Ми туди дійшли, а щавля нема. І ми ж уже охляли, іти не можемо. І я йому посаджу на мішок, він сяде, та й тягну його так вот то, і я не можу його тягти, він не може йти. Ну, аж старший брат прийшов нас шукати там, десь йому то, а то я не можу, вже темно було, ми не могли. Йти не могли вже, він уже все хотів лягти на той мішок. Ми віджили, маєм добре, те що я пам'ятаю. Ну, коли своїм дівчатам розкажую, вони не мають поняття. Вони кажуть: «О, мамо, *why, why, was like that then? Why didn't you do it this way, why didn't you do that and take care?*» – «*Why didn't I?*» («О, мамо, чому, чому тоді так було? Чому ти не зробила отак чи отак?» – «Чому я не зробила?» – *Ред.*).

Там не можна було, ні. Ми не мали права хліба мати. Щоби ми мали хліб і бачили, що ми не голодні, то б вони прийшли б і батьків забрали, де ви поховали? Невільно було. Все. Як, може, де хто яку миску заховав, то він їв по зернині, бо він боявся, щоб на ньому не видно було, що він не голодує. *Yeah*, то не було то вільно. І, може, хтось би заховав, а так з голоду помер, бо знайшли вже було. То не вільно було, що хтось мав їсти, ні. Вони би прийшли шукати, перевернули б, хату розібрали.

Інтерв'ю SW22

Анонімний оповідач, народився 1906 р. у Полтавській області, чоловік оповідачки SW23¹, яка також бере участь в інтерв'ю. В селі була автокефальна церква, яку закрили. Розповідає про революцію і неп. Перший рік після колективізації люди працювали свідомо, але не так, як ті, що є господарями-власниками. Була невелика посуха. Отже, виробили менше, ніж раніше, і колгосп не виконав план. Тоді держава організувала комісії з місцевих керівників і українців, прихильних до влади, щоб ходити по домівках і шукати за зерном, чи не приховано чогось; забирали і вивозили возами зерно. Люди протрималися на городині до Різдва. [...] Всі люди з України мусили мати щеплення від тифу, щоб працювати в Москві. Оповідач думає, що помер би, якби не поїхав в Росію. Попрацювавши якийсь час в Росії, він повернувся з однією буханкою хліба, більше було заборонено провозити. Половина оповідачового села померла і були випадки канібалізму. Похоронна команда ходила по домах і забирала покійників. Оповідач із дружиною втратили під час голоду двох дітей.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка.

Відповідь: В 1929-му році, коли засновані були колгоспи, з центру Москви постанова прийшла на Україну, щоб всі господарі й господарки перейшли до колгоспної системи загального життя й обробки хлібного поля. Ну то всі, як то кажуть, зустріли те все добре й пішли, але пішли різні господарі, які були господарі, до колгоспу, хто був старався, добрий селянин, то той мав добру господарку і мав, як то кажуть, хист до праці, але багато пішло тих, які не мали господарки і не робили господарки так, як господар той, що раніш був господар. Ну, й перший рік на полі робили і господарі робили добросовісно, але такі, які були негосподарі, то вони знаєтьє то, гоняли сюди й туди, не хотіли правдиво працювати, й засуха була трохи, з природи. Отже, поле не вродило на скільки хліба, ну й той план, що виставлено було центром, він невиконаний був колгоспами, то вони що зробили? Вони той поділ хліба, який на день належав тому працівнику в колгоспі, обрізали й не дали їм, а все перевели до пляну державного, щоб здати все зерно. Ну, вони що тоді зробили? Вони тоді той плян не зібрали з колгоспів, то вони передали на управу села або сільській управі, щоб зорганізувати такі комісії з добросовісних наставників до влади, щоб ходили і збирали хліб по хатах, хто що має. Коли це нарід почув, то стали ховати це зерно, яке мали там трохи. Кожний собі приготував до зими, то ховали, бувало так, що замурували в стіни, закопували в землю, а коли комісія ця ходила, то вона шукала скрізь і находила той хліб, забирала. Коли знайшли той хліб, то забирали все, яке зерно не було на посіви або на посадку городини, то все чисто забирали на підводи й вивозили.

Пит.: А хто забирав?

Від.: Ця комісія.

Пит.: А хто ця комісія, українці чи приїжджі?

¹ Інтерв'ю SW23 вилучено через те, що його текст збігається з інтерв'ю LH23. Аналіз тексту інтерв'ю LH23, у свою чергу, свідчить про відсутність родинних зв'язків з SW22.

Від.: Українці, так.

Пит.: Комсомольці?

Від.: Які належали до управи, ну та комуністична вправа була скрізь, і вони належали до цієї управи, а з центру приказ прийшов і указ прийшов, як робити те і яких людей наставити на ту справу. Ну, стали вони шукати того хліба, і в кого находили, то тоді забирали все. Хто мав і добросовісно здавав, розумієте, те, що він міг здати там, мали кількість зерна в нього була, то він здав. А хто не здав і в нього находили заховане, то забирали все. Ну, й коли це сталося, то люди не мали чого, як то кажуть, чекати, от і до Різдяних свят вони мали щось приготовлене, як то з городини, можна сказати, як заквашені харчі, а хліб уже то стали, хто мав грошей трохи то купували, бо то ще можна було на ринку купити. А вже після Різдяних свят, уже коли в людей не стало нічого, люди стали голодувати й біда пішла велика. Допомоги ніде ніякої ніхто де давав. Люди кидали свої хати, йшли в світ, ішов шукати їсти, чи хліба, чи до хліба, йшов шукати їсти, і на дорозі напівживі падали й вмирали. Їх забирали до загального похорону, десь ями копали й закопували. Я тоді на станції був, бо я той час якраз їхав із України до Росії. Це було нелегально. Не було що їсти, то кожний втік як міг. То по станціях збиралися ці люди голодні, зі сел, особливо зі сел люди втікали і збиралися на станціях, але їм квитки не продавали без пропуски, була була б пропускка тоді і квиток міг би на залізниці купити й їхати. То вони сідали на дахи вагонів, як потяг ішов, на дахи вагонів, і на цих сполученнях вагона з вагоном, на цих буферах, сідали й їхали, їхали вони, він не знав сам куди їхати, аби десь виїхати, але чули всі, що за українським кордоном на російській стороні можна було дістатися до праці й хліба, то як можна було спасти свою голодну смерть. То по дорозі, хто був слабий і не втримався, сидючи на цих буферах, падали і то все на рейці так зіставало й підбирали пожежники, які вогони загашували, збирали цих людей і відвозили до ями там, де вони вже хоронили їх. Коли потяг приходив на кордон, то були й в вагонах люди й були з квитками – діставали, але на кордоні України й Росії, то потяг приходив з цими людьми, то з потягу стояла енкаведистська команда, яка виганяла людей зі всіх вагонів, і тоді той потяг, коли підготували знову, щоб людей посадити, підгоняли під п'латформу, й стояв один енкаведист коло дверей, а другий провідник вагона перевіряв квиток, чи він купився на проїзд. Енкаведист перевіряв пропуску, що з українського кордону до Росії міг їхати тільки той, хто від влади мав пропуску. Я мав тільки фальшиву, але я переїхав. В мене родина була, ще молода, я одружився з своєю, тоді було доньці щось три місяці, шість місяців, то ми переїхали, а ті останні, хто не мали пропуски чи мали квиток заплачений, все рівно, то його до потягу не пустили, і ті люди осталися, то з поворотом вони їх відправляли на Україну, підгонили товарні вагони, закидали туди всіх, згнали туди всіх людей, які не мали перепустки, й гнали назад на Україну. Коли до України вони завозили, то багато було, які в вагонах померли, а ті останні знову їх вигнали, випустили куди вони йшли не знаючи, бо то люди ходили, не знали, що вони роблять, з голоду людина губе своє знання. А по селах то було також. Ну то я вже ж в Росію заїхав, то вже відомо там. Ту хлібину, яка пеклася у пекарні,

кілова, кіло – це два фунти, то її на Україні можна було купити за 150 карбованців, а там за кордоном російським ту хлібину я купив за три рублі, за три карбованця, розумієте, яка ціна була і як можна було купити. Коли я переїздив, я мав трохи грошей; ми зразу туди поїхали, то ми на той хліб навалилися, й вже з таким голодом наїлися, що так хворувати можна було, але все-таки ми знали, що з голоду наїшся забагато. Це шкідливо і можна вмерти; то ми береглися.

Ну, туди я як доїхав, то там я дістав працю і там працював, аж повернувся назад на Україну вже коли вільніше стало – трохи вродило – і вільніше стало, хліб давали. У колійці давали одне кіло, два фунти більше не мав права брати, купувати цивільно без карток, а в селах то було. В той час як я був ще то, що то я не виїхав, то було багато людей, що цілі родини вмирили в хатах, не було ніякої контролю. В колгоспах стали кухню загальну робити, й голодні люди пішли до колгоспу працювати, то діставали там якийсь 200 грам хліба й якусь тарілку супи, яку вони варили там, то всі люди пішли туди. А то до того, ще до весни, то зимою багато людей згинувло й повмирили майже цілі родини. Ходили по хатах і збирали тих мертвих і тоді відвозили на цвинтар.

Ну, а що вже говориться за колгоспи. То перше були пішли, то вони так працювали, як ніби своя господарка, як своє в колгоспі, думали, що це ж піде загальною родина – родина всіх селян – і будуть працювати, але туди попали це ледарі, які не робили. То не вродило, і тоді від Москви прийшов приказ організувати ці команди й забирати все, що людина мала, чи сіяв чи не сіяв, чи працював в колгоспі чи не працював. Все рівно заїздили й шукали того зерна й забирали. Як найшли зерно, то забирали все.

Дружина: Ну розкажи, як твоя мати цвинтар зробила, такий погреб, і хліба купила і сховала, прийшли.

Від.: Вона не хліба, а зерна купила. Моя мама не мала поля, і тата не було, вони в колгоспі не були, але мали городину, вони займалися городиною, й садовини було трохи – то овочі й городину продавали літом і за ці гроші на ринку все хтось не мав грошей, а мав зерно. То хтось там півцентнера продавав, або центнер, того хліба чи зерна, то мама купила. Купила й то слухи пішли, що будуть забирати той хліб, чи то зерно. То в цвинтарі вона зробила таку печеру, тобто велику яму, таку діру, й бочки поставила туди, то вже поставила і картоплі там, і солонину там, і це зерно там, і закрила. З дерева зрізали сухі галуззя і закрила те все, щоб ніхто не бачив, як будуть шукати, щоб не знайшли. Але сусіди бачили й доказали. І то прийшла та комісія, знайшла й забрала те все, що було там, чи належало до зерна чи не належало до зерна. Навіть сало. В нас у таких бочках тримали сало, й сало забрали все. Також і зерно, яке в горшках оставалося на городину, те все висипали й забирали, й посадили її на три місяці до в'язниці. Посадили до в'язниці, але не засудили її. Бо старша вона була, то її випустили і дали їй 150 рублів штрафу. Ну, й на тім воно кінчилося, що вони були б померли, але мені вдалося переїхати, то я прислав їм із Росії пачками поштою муку. Вони осталися живими, а сусіди всі вмерли, всі, а багато які не могли себе боронити, то вони повмирало. Ну, а тоді вже в 32-му році, навесні, то відкрили цей хліб комерційний, як вони називали, одне кіло хліба

давали в пекарні чи в лавках оціх, то люди стояли в чергах і купляли. То хто родину велику мав – то ставала вся родина, й кожний по кілу діставав. То вже трохи підбадьорило їх, а в колгоспах тоді вже всі люди пішли і стали працювати добросовісно, але після того, щоб оправдати, як то кажуть, колгоспну систему, то Москва постановила, що це зробили ці великі господарі, які ще до колгоспу мали свої господарки, і вони пішли до колгоспу й збунтували всіх людей, які до колгоспу прийшли, щоб вони не працювали, щоб колгосп знищити, і їх назвали куркулями, і давай тоді їх всіх розпродувати, виганяти до Сибіру, то їх так судили.

Ну, й що я більше можу Вам розказати? Ну, я вже до Москви дістався, за Москву дістався в російську територію, чотири фунти хліба зараз з'їсти, а як жінка для свині картоплі варила, то впала на ті картоплини й лушпиння їла.

Дружина: Бо я чую, що я прийшла в хату, я чула, що хліб є, щоб ми не попали до Москви, то ми вмерли б також з голоду.

Від.: Ну й що, туди ми приїхали, то я знайшов працю вже в людей на станції залізничній. Вона мала такий півстанок, де з великої станції потяг ставав набрати вугілля, або воду, або щось таке. Я там дістав працю коморного в контролі. Ну, й закон там був такий, як хто з України приїхав, мусив дістати три застрика від тифу, а моє тіло було таке сухе, що лікар як дав голку, то вона вломила, і він тоді операцію робив. Каже: «Я не знаю, что это делается на Украине, так людей гореть, калечить, такие сухие тела, что й укол нельзя дать, гореть».

Словом, там люди також жалили нам, нашому положенню. Ну, я там тоді вже трохи віджив, працював, і вже там можна було за ті гроші купити, але не рішився я ще повертатися додому на Україну з родиною; то її оставив, а сам приїхав і знову до заводу, і на заводі в Дніпропетровщині на заводі працював. Ну, вже так тоді вже пішло ліпше й ліпше, і так ми живі осталися, а багато померло.

Дружина: Я також дістала червону дизентерію, і все так мене люди спасли. Хлопчик у мене помер. Донька вмерла, бо то не було чим дати поживу; вона була худа, суха, й не було чого дати. То таке пережиття було наше, це був смертельний період.

Від.: І в швагра йще трошки сіна було, то пішов по хатах і взяв людей на драбину положили, кінь такий здохлятий був, то він приїхав, і на цвинтар же, й то яму копав. Не було людей в селі, щоби діпомогли хоронити тих людей. То мій зять працював в майстерні, то була майстерня, яка в селі була при лісництві. Із лози плели кошики, плели так як тут є лозові кошики продають, то він мав право тримати коня, і йому давали на приказ, що десь родина вимерла, щоб він ту родину всю похоронив на цвинтарі. То посилали ще двох якихсь людей, щоби копали ями, а він тим конем своїм забирав із хат тих мертвих і возив на цвинтар і закопував. А той кінь був голодний й слабенький, то воза не міг тягнути. То він до нього приробив дерев'яну цю нашу драбину до впряжі, бо не мав сили положити мертву людину на воза, то він на драбину скотив його і так на цвинтар возив, і в яму кинули його.

А діти лежали на дорозі, ручкою показує, де тут живі. Я думаю, що, бачите, я ж буду говорити за те, що ми пережили те, що вони своблять і в Африці. Кожна держава має вправу, і ці люди не такі, щоби світового життя не

знали, то вони прирівнюють нашу голодівку до голодівки африканської. Якщо вони повірять нашим розказам, бо багато не вірять, розумієте, тут як розкажеш, каже – то неправда.

Пит.: Але в Африці вони приймають допомогу.

Від.: Але в нас допомоги не приймали. Там було на полі лежать величезні купи такі по 50, по 100 тонн збіжжя зерна, затікає водою і росте й гние, до гомбарка не має права ніхто доступити. То зроблено було за те, що в колгоспі не прийшов правдивий працівник селянин як трудяга, хоч і прийшов він добровільно. Тоді ніхто не заставляв в колгосп приходити насильно або добровільно. Ті робітники привели коней своїх, машини своїх і обробляли той хліб добросовісно, але один був якихсь на 20, який працював, а ті за курками ходили і не робили, о як то казати: «Один робить, всім у колгоспі добре жити; один робить, сім лежать», так, то було так: той працював і тоді же після цієї катастрофи, розумієте, винуватця знову ж зробили цього працівника, що він є кулак і що він має те, і в нього забрали все й з родиною вислали до Сибіру. Для того зроблено було, щоб показати вже живим людям, які осталися після голодівки, що це вони винуваті були, що це сталося, не приказ московський.

Пит.: Я маю деякі питання для Вас.

Від.: Так.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: В 1906-му.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про революцію?

Від.: Про революцію я пам'ятаю, бо я пережив все. Революція то була передова катастрофа, як то військова й соціальна перед цією голодною катастрофою. То ходили різні організації, які організовували, свої думки виставляли, що таке життя мусить бути. То я можу почати Вам із Першої світової війни, коли мій тато ходив, тільки що він не мав зброї, тобто копав ці передні окопи, а дядько мій був молодший, то він був у війську царському й воював. І коли він прийшов додому, коли війна кінчилася, він прийшов додому в цій зброї, що він там мав, і приніс квитки, щоби голосували всі за більшовиків. Ну, і ту програмку він дав моему татові, мій тато прочитав і каже: «Знаєш що, Кирило, нас можуть дуже обманути. Ми будемо за демократичною партією голосувати», а він каже, ні, тільки за більшовиків. Ну, й більше голосували за більшовиків. То наші визвольні провідники, як Петлюра, пішли проти того й організували своє військо й ходили й говорили людям, щоб встановити свою державну владу, що то буде наша українська влада, буде ліпше жити й переходили різні, розумієте, інші, як Денікін. То так було: приходе Денікін, то він шукає більшовиків, російська армія шукає більшовиків, які за більшовиками, арештовує, і виводить, і розстрілює. Був випадок ще один, коли вже Деникіна вигнав Петлюру за міста, то коли Петлюра заходив, то він посилав своїх довідників, тобто дозорів, у це місто, де більшовики були, чи вони виїхали, чи вони не виїхали. То в нас стояла одна цегельна фабрика, яка виробляла цеглу. На її був димар високий, як у великій фабриці димарі, ото туди один із радянських партизанів заліз і дивився за голівною дорогою, що підходив Петлюра. Цей передовий їхав на мотоциклі, щоб в те місто заїхати

і говорити людям, що приходить українське військо Петлюри, вивольне українське військо Петлюри. І пояснити людям, щоби люди допомагали. А цей побачив його і передав до партизанської команди військову, й тоді його зловили цього, то як його зловили верхняки на конях, то він на мотоциклі їхав, але верхняки на конях його зловили, бо то обрізали йому дорогу, він з Києва, хотів їхати до Києва туди до Каніва, зловили його і зав'язали вірйовкою, і до сідла почепили цю вірйовку й його так привезли в місто. Але не так на піхоту кінь ішов. То він падав по дорозі. А в нас дороги були раніш виложені цим сірим камінням, не були асфальтові. Він падав, і він себе побив, і навіть протягав кінь його по дорозі. То побив тіло, так що привезли в місто не чоловіка, а просто обідране тіло шкіри, й тоді вже далі я не знаю, що вони зробили, бо я це бачив, коли я ввійшов із школи.

Пит.: Де Ви жили тоді?

Від.: Де я жив тоді? Вдома був ще.

Пит.: Прошу сказати область.

Від.: Та Полтавська область, місто не хочу говорити.

Пит.: Не треба. А як людям жилося при непові?

Від.: При непові жилося ліпше, бо то було встановлення вільного життя на демократичний стрій, дуже вигідне для робочих родин. Хто робочу родину мав і сам був господар, то наділи давали землі обробки, і та родина обробляла й давала для держави зерно, й собі оставлялося, і гроші мали. Навіть доходило до того, що які родини мали більше синів, чоловіків, то навіть за коні замінили трактори вже, давали трактори, купляли. То було дуже добре життя, вільне життя і розвивалося, а вже в 1929 році, коли з центра прийшло організувати ці колгоспи, то таке сталося. За непу люди не знали, що їсти, не знали в чому ходити, все було. Так, то доходило, я можу сказати за свого дядька оцього же, що прийшов із фронту царського. В нього було троє синів, йому дали багато цієї землі, і він її пахав, і він дістав чотири пари коней. Мав усе. А тоді коли до колгоспу його стали просити, заганяти вже силою, то він проти став, коли за те, що він при царі був бідніший, то його не заслали до Сибіру, але забрали в його хату, забрали коней, забрали все, що він мав, і його вигнали, і він пішов на побічну працю. Тоді він прийшов до мого тата й каже: «Ти, Олександр, був правий, що ти казав, дивіться, щоби нас не обманули».

От, аж тоді він узнав. То ж і говориться, коли не спробуєш, чим воно смакує, чи гірко, чи солодко, тоді скажеш, оце воно є, так і тоді воно було. Тоді дуже людей обманули, але неп, можна сказати, то правдиво, що говорили, що свобода, слова свобода, преси, то було правдиво, але до того часу, коли Ленін пішов, а як зайшов Сталін, то з того часу почалося це все, що гоніння для політичного і придушення робітничого клясу і господарського клясу, приниження робітничого клясу й господарського клясу, придушення вільно говорити, вільно робити, а все було під указом, як указують, так ти мусиш проводити те. Рабів зробили. Так.

Пит.: Прошу.

Від.: То заставлено було насильно вже. То було до непу добровільно, а це вже насильно, і тоді було, коли вже стала ця катастрофа голодівська,

по голодівській катастрофі, то вже люди ожилися, бо висилали до Сибіру й судили, хто пропагандою займався проти радянської влади.

Пит.: Ну так, а при непові на селі хто були партійні тоді, а що люди думали про більшовиків тоді?

Від.: Українці були.

Пит.: Так, так.

Від.: Українці були партійні, так. Були різні, господарі були добрі, так, майже господарі були, то дійсно. То ж добро було. То майже господарі були в тому, тоді вони проводили і доказували людям, що колгоспи є не зле, вже тільки, щоб, як то кажуть, був порядок в колгоспі, а як один працює, то й другий мусить працювати, а там виходило так, як пан уже каже, що один працює, сім лежить, так.

Пит.: А чи Ви ходили до школи тоді?

Від.: Ходив до школи.

Пит.: Чи то була українська школа чи російська?

Від.: До школи я ходив ще за царя. Та перша школа моя три роки була за царя. Всі знають, що за царя була школа російська, навіть за українські часи не давали й історії української не вчили, а історію російську вчили. В першій класі то багато історії не розказували, а тоді вже коли революція стала, то були школи ці російські всі переведені на українську мову. Тільки одна година була російської мови, російської історії, розумієте, ці два роки я ходив при українській школі. А вже коли росіяни захопили повністю Україну, тоді знову же перевели все на російську мову, а одна година була української мови. То така була поломана моя школа, але я скажу Вам, що ці два роки, які я ходив у школу, – то вони в мене так прищепилися української мови й українського навчання в українській школі про історію нашої України. То є добре, що всі наші молоді люди сьогодні прийняли те прищеплення, як ми ще в перші роки приймали, то всі би були щирі українці.

Пит.: А як довго йснувала церква в Вашому селі?

Від.: Церква теж була голівна, бачите, коли більшовики пропаганду робили, що релігія це є обман, що священики й вся українська консисторія це є павуки, які з бідних людей, які працюють, п'ють споживу собі, то зразу цього не можна було зробити, бо люди тисячоліттям приймали християнство або інший наклон релігійний – зламати скоро не могли. То що зробили? Коли стала автокефальна церква і при ній були переведені церкви й на службу українську з слов'янської, то вони зробили так, але люди різної думки й різного наклону, особливо в місті, в селі то були більше стримого наклону, в місті були мішені люди українці й росіяни, всякі, то вони протестували, щоб у церкві на українській мові службу Божу провадили. То ту церкву міська управа поділила, що російською мовою, слов'янсько-російською мовою вранці, а по обіді українська автокефальна церква була. А ті по обіді не змучалися, і дійшло до того, що бійка була й сварка була, то вони на цій вигоді закрили церкви й більше не відкривали, і так їх ламали, дахи, десь під збіжжя давали церкву нижню частину, а верхом – це хрести все познімали й збіжжям зсипали. Голівний собор був у нас, було п'ятеро церков у місті, один голівний собор зняли в булавці все чисто й заняло війсьсько. Військо заняло, коли вже стали виробляти ці танкові частини,

склад такий зробили з тієї церкви. А священикам вони сказали, щоб вони діставали собі працю, а хто не хотів дістати працю, то в церкві їх арештували й висилали до Сибіру. Деякі священики зголосилися, дістали працю, працювали, але натихо, бо діти породилися, хрестили їх. До церков не йшли, шукали такого священика на дому і хрестили дітей. Це я можу сказати за своїх дітей, за своїх старших доньку, синів. Донька приїхала аж до Німеччини нехрещена, то там її охрестили, сім рочків мала. Я ходив до священика, то він мусив дістати від мене таке довір'я, що я не є такий, що його шукаю, що він робить, поламав державний закон, що не може більше цього провадити. Як він з уст довірився через деяких людей, тоді тільки мені дозволив принести дитину на похрещення, то було заборонено. Тяжко згадати, дуже тяжко згадати. Туди зайшли більшовики. Там вони знайшли 12 хлопців молодих, які були в петлюрівському війську. Тоді більшовики розбивали їх. Вони вдома осталися, їх познаходили і пов'язали всіх до однієї вірйовки й повели до лісу. Там було таке низьке місто й там їх розстріляли, пов'язаних. Ми, діти, ж прилетіли дивитися, то всі лежали пов'язані вірйовкою і розстріляні. Це ще я теж бачив. Велике мордерство. Садисти були. Ой, Америка має добре, тут є добре. Та воно й в Америці йде до того. Вони не знають, що вони можуть пережити; щоб я не дожила. Є, бачите що, справа є в тім, шкода моїх дітей, моїх внучок. Я не знаю, я не буду *blame*-увати американські вправи й американських репортерів усіх в справі за комуністів. Журналісти не цікавляться тим, вони більше цікавляться, що говорять Радянський Союз про радянську політику. Вони не слухають тих людей, які пережили це, розумієте, бо ми стрій державний, і політика писана на папері не є така правдива, як є правдива жива людина, яка пережила це й розкаже.

Але, знаєте, треба, щоб хтось, хто школу пройшов добру, щоб міг скласти сам і написати б книгу цілу. Нема ніякого страху в цьому, це історичне, всі описують щось історичне, обговорюють. Але між нашими, наприклад, такі є люди, які приїхали сюди й школи трохи мають, але вони не пишуть – я не знаю чому, бояться, може.

Но й наїлися ми того всього, розумієте, і що, похворіли, але то прийшло, все-таки трохи було кой-чого з власного, як огірки квашені, які в баночці осталися, то вживали. Вже картоплі не було, бо спочатку картоплю мама чистила, як чиститься картопля, щоб варити. А ці лушпайки вона не викидала, а сушила – бачите, розумієте, що було, що смерть робить, голодовка – сушила ці обчистки, коли ще картоплі було, то чистила, а тоді обчистки це вона собі сушила. Як це все в нас скінчилося, й як приходять вже Великодні свята, то я дістав муки кукурудзяної. В нас акації коло батьківської хати були. Акації на зиму остають стручки від квіт, і ті стручки всередині мають зерна, й я надумав, що піду назбираю того зерна. В нас була кавна ця машинка, що *coffee* меле ручно. Мама каже: «Я намелю і намішаю з мукою і напечем таких млинців».

А жиру немає. Я знайшов на стріху свічки були з баранячого лою. Як вони вже малі ставали, то тато їх клав у шуфлядку, і ті свічки я знайшов. Мама ті плячки замісила, свічку розтопила на сковородці, то там на смажили *pancake*-и. Як ми наїлися тих *pancake*-ів, то чуть не повмирали. Тоді й качани кукурудзяні сушили ушите, терли, то воно таке вроді півмука, і те туди мішала.

Тоді навесні рогіз було обреду, нарву їх, і мама ножем насіче того всього. Воно подібне на салат, що то купуєш, так як буряк, салера. То мама насіче було в кострульку, солі туди вкине і то зварить. Солі не було, без жиру, і то ми їли все. Як з'їси, то чуєш, як брахає аж до шлунка.

Пит.: Я ще маю питання. А що Ви пам'ятаєте про сільраду, хто вони були?

Від.: Про сільраду? Ну, на Україні то були українці, але тільки члени партії. Були квитки такі, як Ви тепер за цих часів бачили, мав Мао-Це-Тунг, червоні партійні, то таке саме робилося й там – там партійні квитки були. Як партійні квитки мав, то ти мав право туди влізти, бо то не вибирали люди – то наставляли з центру, але наставляли з партійних людей, хто в партію записався, отримав той квиток, і всі закони партійні, всі комуністичні управи він проводив. Його наставляли в сільраду, то такі люди там правили, які виконували закон, я ж Вам кажу, коли в голодівку закон прийшов з Москви, щоб всіх людей забрати збіжжя, а як ні, то штрафи робили; забирали все, та це ж робили українці, розумієте. В центрі то сиділи й росіяни, а помагали 25-тисячники. Сільрада, то були там комуністи українці, то я говорю прямо, так.

Пит.: А коли люди почали вмирати з голоду?

Від.: З голоду коли стали? То вже стали після Різдвяних свят, після Різдвяних свят то стали вмирати.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, приблизно, скільки людей з Вашого села вимерло, який процент?

Від.: Можна сказати, що половина. А були такі села, що всі вимирали. Більше було, що з тих, які осталися живими, то були ті, які нелегально добилися до Росії, і вони там у Росії достали працю, і то там пережили, а тоді коли вже на Україні знову повернулося нормальне життя, то всі переїхали додому.

Пит.: Скільки було розкуркулених?

Від.: Розкуркулених було, я не можу сказати Вам точно, але таких, які зав'язі були, як то кажуть, вони куркулі, богачі такі були, може, яких з 15 родин було розкуркулених.

Пит.: А що сталося з ними? Вивезли на Сибір?

Від.: Так, вислані на Сибір. То вони забирали, вигоняли – вони забирали всю господарку й то всіх, не мав права нічого взяти, там тільки постіль або одєжу яку, й то відпровадили до міста й в місті на вагони й відправляли. Оце тільки самих малих дітей уже менших, які не пам'ятають вже нічого, то вони забирали в садки. До Сибіру відсилали таких, які вже знання мали. Але все рівно то не скоїлося, та мала дитина виросла, взнала лихо своїх батьків, так як то в ковбоїв. Десь та маленька дитина осталася як ковбоя батька – ковбоя забив той, або той, або той – він виріс і він каже: «Я хочу знати, хто *murder* мого тата», так само й тут сталося, але загалом українці не були такі, розумієте, як то описують тут, що вони історично ненавісники, історично антисеміти або що, то неправда, то є просто політичний такий наклеп на народність, то й не добре.

Пит.: А чи ви мали сількор – сільських кореспондентів у Вашому селі?

Від.: Ні, не було.

Пит.: Сексоти були?

Від.: Сексоти були. Наприклад, оце коли ходили, витрушували цей хліб, то я Вам кажу, як сусідку моєї мами сусіди викрили, що вона викопала там і заховала то все, розумієте, то сусіди були, то ж українці були, й вони те донесли до цієї ради сільської, і ця сільська рада ж хто ж? Та комуністи прийшли, знайшли те, й осудили маму.

Пит.: Чому вони так?

Від.: Що вона винна? Хай б вона жахала, щоб в неї було поле, й вона ора-ла, зерно. Купила зерно й мала зерно намолочене. Держава сказала, що ти мусиш стільки й стільки здати, то вона не здала, заховала. І як то її осудити можна? Людина, яка городиною займалася, ярину садила, ніякого поля не мала, ніякого зерна не вирощувала, але зерно купила на ринку, за то, що то продала, а то купила, щоб прожити. Взнали, знайшли, забрали й її арештували ще й оштрафували; добре, що тільки три місяці посиділа. А тій самій хто доніс? А ті селяни, ті, що донесли, ті перші вмерли з голоду, чим моя родина, бо я виїхав, я допомогу дав, хоч маленьку допомогу я дав, і вони осталися. А ті всі повмирали.

Пит.: Активісти також повмирали?

Від.: О ні, активісти, ні.

Пит.: Хто вони були? Чи вони були комнезами?

Від.: Комнезами, так. Вони були зразу комнезами, а тоді вони були кому-ністи, вони партійні були. Селянська вся управа була комуністи.

Пит.: А чи Вам відомо випадки людоїдства?

Від.: Так, були випадки, ось вона розкаже.

Дружина: Я пішла на базар, хотіла купити м'ясо. Стоїть один чоловік, продає м'ясо, а то такий базар був відкритий. Одна пішла, позвала енкаведиста, поліцая, міліціонер називався. Він прийшов й каже: «Що то за м'ясо?»

Він каже: «Жінку зарізав», а в мене волосся нагору стало. Я пішла додому: «Чи ти мене заріжеш?»

Від.: Хе-хе-хе, бачите? Знаєте, знайшли ми так хлопця, який в школу пішов з хати, зустріли його й дали йому папірець, лист, і сказали: занеси той лист туди в таку хату, а той хлопець пішов до поліції і дав цей папірець поліції, а поліцей розкрив і прочитав, що там є, що як той хлопець прийде, щоб його зараз зарізали. Той хлопець уже злякався, а поліцей каже: «Іди, дитино, це дійсна правда, я своїми очима бачив».

Той хлопець пішов, поліцей за ним, ззаду йшов, так щоб ніхто не бачив.

Дружина: Чекай, я розкажу, він пішов, поліцей ззаду, а знаєте, а ми як енкаведисти також, нам цікаво було. Той хлопець тільки зайшов в хату, тут він у крик, а тут зараз і поліцей. Пішли в пивницю, 25 головок дитячих, я бачила своїми очима. Їх зараз заарештували, а той хлопець живий остався, потім мав бути суд, а ми всі на суд пішли. А тут закрили суд, не пустили, бідного не допускали, кажуть невільно, а їх зараз зв'язали й повезли. То я бачила своїми очима. Так як сьогодні я його бачила. А то м'ясо – то він жінку зарізав, то мене вже трусить. Він загубив знання, розумієте, він загубив розум; він рахував, напевно, що він те м'ясо продасть і візьме гроші тоді, щось собі купить з'їсти. Він ненормальний був. Ненормальний був, його шок ударив, він забив жінку й зробив те. Бо нема, за що він продав? Не мав нічого продати.

А потім ми поїхали туди на село, де його мати. А потім три кілометри треба до міста йти. Ми пішли, дві жінки молоко нести до міста, щоб продати, а один так як підгородка вийшов й закликав тих жінок. Сказав, щоб одна зайшла, він хоче молоко купити; вона зайшла, а друга пішла на базар. Пішла на базар, вернулася назад, тієї жінки нема – сюди-туди, – нема, а вона каже, вона пішла туди, як вони пішли, вона вже готова лежала зарізана на столі, й вони хотіли робити консерви, вони роблять консерви такі. Зарізали ту жінку, то же їх арештували. То арештували, але вони робило закрито так, щоб ніхто не знав. Вони хотіли побачити, як то все було, але їх не пустили на суд, і не знаєм, де вони діли їх, і як вони їх судили, бо то було закрито. Я питаю ще, також молодша була, я все цікавилася, а я прийшла додому, я кажу: «Чи ти мене також заріжеш, як ту жінку?»

Від.: А ще який випадок. То як ми переїхали кордон, поїхали туди в Росію, і я дістав вже там працю, то я пішов на працю туди, вже ці застрики від тифу дали мені, й вони дали працю. Я пішов на працю, й приїхала моя старша сестра туди, бо вона перед голодівкою туди виїхала й там працювала. Приїхала сестра, й що вони надумали? Вона мала ще цю доньку, що вмерла, на руках.

Там, де я мешкання дістав за Москвою, вже росіяни там, москвичі. І в цьому районі й залізниця, де я працював, а хату мені наняли тут одні. Пуста зовсім хата була. Ото хати були маленькі такі з дерева зроблені; там система була північна така по будові. Сестра приїхала, я тільки мав працю, а грошей ще не дали. Вона каже: «Давай, підем у село в друге, – здається, два кілометра було, – я візьму дитину на руки, а ти торбу, й підем в село, й зайдем до кожного господаря, і будем просити, щоб дав хліба». І вона з дитиною заходить в кожну хату і просить, що вона приїхала з України й вона не має що їсти. Тоді давали люди, а сестра надворі була, як їй дають, вона виносила, й сестра собі в торбу.

Тепер заходе вона в одну хату, а там був старенький такий, розумієте, а в них...

Дружина: Чекай, я розкажу. Ну, то зайшла до однієї хати, він відкрив двері, в мене хустина, потім за мною закрити двері, й тут коридор темний, я в крик і зомліла, і впала. Дитина в мене впала, а він відкрив двері. Він кричить: «Матушка, матушка, что такое?» – по-російському він говорив. Я зомліла, мені води дали. Він питає: «Что такое? Что такое?»

Кажу: «Я думала, що ви мене заріжете».

А він хрестить мене, каже: «Что это?»

Я кажу: «На Україні, як тільки зайдеш десь, то тебе заріжуть, – кажу, – а тут я думаю, що ви мене заріжете».

Боже, як він молився біля мене, всі двері відкрив, і мені дав масла і дав мені всього. Я забрала й пішла. Більше не пішла просити, більш не ходила.

Від.: Я пішов. Вона понастовляла на стіл й печива, і я кажу: «Де ви набрали?»

Каже: «Я ходила просити».

Я давай сваритися, і вона тоді розказала. Кажу: «Щоб ти мені більше не йшла, то сором».

Каже: «Що сором, як я голодна?»

Були такі слухи, що батьки своїх дітей забували, а матері кидали дітей на станціях, то я сам бачив. Матері з дітьми йшли до залізниці, як їй вдалося сісти в той вагон, вона сідала, діти оставалися, вона кидала їх. То збирали люди, другі збирали, й то відправляли в такі будинки тих дітей. То був хаос, біда. Було хто-небудь дістане кіло хліба, дитина баче, розумієте, вирве з рук і туди тікає, а та жінка кричить, що я маю п'ятеро дітей, а він візьме напиєє на той хліб і з'їсть того хліба, вона то як побаче, що він то зробив, то його оставлять і відійдуть від нього, бо всі гонили його, а тоді кинуть, він підніме той кавалок хліба, там фунт чи кіло, й тоді стоїть і їсть, він тоді певний, що ніхто ж не візьме. Він напиєє, і той якийсь сім, вісім років хлопчик уже який то, трохи догадався, що треба зробити. О, той голод страшний.

Пит.: А як Ви поїхали на Росію, чи росіяни знали, що голод був на Україні?

Від.: Росіяни знали, так.

Пит.: Так?

Від.: Я ж кажу, я ж приїхав, сказав звідки, з України приїхав, а він каже: «У нас єсть порядок».

Ще застрики давали проти тифу, бо на Україні голодівка, але вони не знали, хто зробив і як зробили ту голодівку, бо там пропаганду робили – Сталін робив, партійна ця вся управа московська пропаганду писала в газетах, що українці не схотіли працювати, розумієте? От ще було, пропаганду робили, що вони не схотіли працювати, й вони поля знищили, що нічого не вродило, і вони через те голодують, ото вони зробили. У нас у Маріюполі один випадок був, там, де я жив. Був один із Харківщини; він працював і ходив у робфак. То таке як технікум, така школа, і збирав із того хліба, щось із кілограм мав на день хліба, то сушив половину й коли мав відпустку, то він поїхав у село своє. Це вже він мені розказував, як він вернувся. Каже: «Приїжджаю в село. Село пусте». Він здоровий сам хлопець був, батько його вродливий, всі здорові, приходять батько, мати і якийсь мужчина. Приходять у дім, він питає, де ж село. Батько, й мати, й цей мужчина. Де ж село все, каже.

– Та всі вимерли з голоду.

А вони так опухли, але виглядали добре. Ну, він дав сухарів, і вони їли все, що він приніс. Ну, він пішов відпочити. І той другий каже:

– Ти дивися, як він засне добре, я з ним зроблю.

Це ж батько. Рідний син. А син не спав, все біля дверей стояв і слухав, сидів і слухав, що вони говорили. То тільки той вийшов із хати мужчина, то син ліг на ліжко. Батько відкрив, подивився, так нижче покрутився, вроді не спить іще, він закрив двері. Тільки батько закрив двері – а вікно було в садок – він відкрив вікно, вискочив у вікно, а до станції було два з половиною кілометра, і бігом. То вони до половини дороги гналися за ним і за тим мужчиною, але він утік на станцію. Втік, приїхав і розказує мені, що таке й таке мені трапилося. Ціле село пропало, каже, нема. По-перше, як ото ставалося, коли то люди вже не мали вже нічого, розумієте, їсти. Я сам вже їхав. На станції, то в нас коли то потяг приходив, то боронився кожний як хотів, забивали kota чи пса і то різали його, м'ясо робили і потім його трохи підсмажили, і на станцію виходила жінка й тримала те м'ясо, й я, як мав гроші, вискочив з вагона і купив кусок м'яса, але то шкіра не обідрана, то вона палила

ту шкіру, але трохи осталося волосся. Я прийшов, розвернув, дивлюся волосся, що то є? То кіт, котяче волосся, я купив котяче м'ясо на станції, а його як укусив, став тягнути, воно як гума, так я його через вікно викинув. І що Ви думаєте? Як я викинув, то біля потяга бігає же дівтора мала. То прилетіли, й хватив один те м'ясо, а другий на нього навалився, забрали в того і тікати. Дівтора голодна. На станції дівтори було маса, голодні бігали. То це я на свої очі бачив, як то люди переживали цей голод і який він страшний був. А тих дітей я бачив в Камінського, *yeah*. То було в нас при фабриках Камінського, Прежинський так, Прежинського. Я там й женився з нею. То вже коксофін побудований – я приїхав туди вприкінці 24-го, початку 25-го. Як я семирічку скінчив і хотів далі вже іти до школи, а мій батько був демократ в революційні часи, розумієте, а то коли автобіографію мусив писати, то я їм написав, а вони не перевіряли й послали туди, де батько жив, а звіди прийшло, що батько в революційні часи був в демократичній партії, і мене не пропустили до інституту. То я тоді куди? Молодий, 17 років, ну і поїду на завод. Поїхав в Дніпропетровське – на заводі там став працювати.

Пит.: А як Ви поїхали в Росію, кого Ви лишили на Україні?

Від.: Мама лишилася, і двоє сестер, і брат менший.

Пит.: А чи Ви переписувалися з ними?

Від.: Із Росії? Ні.

Пит.: Ні?

Від.: Ні, я тільки посилав як пачки через пошту, бо пачки не можна було здавати ніде. Наприклад, як загально тяжкі такі пачки, то не можна було, то НКВД арештовували і не допускали. Так як тепер пачки не допускають до Радянського Союзу. Так тоді з Росії до України не можна було пачки посилати, але через пошту можна було послати. Там скільки кілограм пачку муки чи печеного хліба. То я, мати, дві сестри й брат найменший витримали. Вже коли вільно стало, розумієте, купити того кіло хліба печеного в таких пекарнях малих – такі побудували лавки літні, як оце тут десь овочі продають осінню – то так такі виходили стовпи, і то на кіло важили, на кіло й продавали, колійка стояли то. А ще що вони робили? Така їхня вдача комуністична й оце за Чорнобиль: вони правди бояться, і вони бояться й сьогодні правди.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Від.: Прошу.

Інтерв'ю SW25

Анонімна оповідачка, народилася 1921 р. у Бердичівському районі Житомирської області, донька шкільного вчителя, який жив у різних містечках. Мати оповідачки померла 1928 р., і її виховував батько. Якийсь час вони жили в Києві, де батько отримував 400 г глевкого кукурудзяного хліба на день і мав змогу їсти в їдальні. У 1932 р. вони переїхали на Донбас, де батько працював директором робітфаку. Описує ситуацію з продовольством на шахтах і російську школу, в яку ходила, бо після процесу СБУ батько побоювався видавати її до української школи, яка була далі від дому. Десь 1935 р. оповідачка повернулася в Бердичів. Під час голоду бачила голодних селян, безпритульних сиріт, які приходили на Донбас в пошуках їжі. [...] Оповідачка також бачила в селі, де жила її бабця, як чужинці шукали за зерном, людей, в яких нічого не лишилося, і голодних дітей. Чула також про села, які вимерли повністю.

Питання: Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: Я народилася в 1921 році, вже після революції.

Пит.: А де саме?

Від.: Недалеко Бердичева, на Україні.

Пит.: А район і область?

Від.: Це Бердичівський район, сьогодні це ж Житомирська область.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки в той час були вчителі, а пізніше, сім років після мого народження мама померла, я лишилася тільки з батьком. Жили ми цілий час у місті, спочатку в менших містах, а пізніше в Києві.

Пит.: А що він вчив?

Від.: Батько математик по фаху.

Пит.: А як Вам жилося при непові, чи Ви пам'ятаєте?

Від.: Неп я вже дуже мало пам'ятаю, мені тоді було десь років чотири, п'ять, це якраз тоді батько мій скінчив інститут; університетів у той час на Україні не було, після революції університети зліквідували і поробили інститути народної освіти, і одним з таких перших випусків був мій батько. В Житомирі кінчив такий інститут, після того він дістав посаду директора середньої школи в Радомишлі – це сьогодні недалеко від міста Чорнобиля. Там власне і це був період непу, жили ми в той час, наскільки я пам'ятаю, дуже добре, що може пам'ятати шестилітня дитина з того періоду? Там померла моя мама і ми виїхали звідти.

Пит.: А чи Ви ходили до школи?

Від.: Там я почала ходити до школи, там я ходила до дитячого садочку, а пізніше я пішла до першої кляси, і вже з першої кляси ми переїхали тоді до Житомира, вже далі я ходила в школі, до четвертої кляси вже там. А тоді батько працював у сільськогосподарчому інституті, викладав математику, а тоді ми переїхали до Києва. Батько знову працював у інституті, в планово-економічному інституті – такий був у Києві, й коли переносили, це вже були 30-ті роки. Так, у Києві почав відчуватися голод і в той час переносили столицю з Києва до Харкова¹. Батько

¹ Харків був постійно столицею з кінця 1919 р., а в 1934 р. столицю було перенесено з Харкова до Києва. Отже, оповідачка помиляється.

мій не хотів їхати до Харкова, а тому, що якраз в той час приїхав з Донбасу представник із однієї філії цього інституту, в якому працював батько, і там треба було, на робітфаківі, треба було директора, він почав розхвалювати ще, що на Донбасі є багато харчів, що там немає голодних, що там є хліба досить. І батько погодився туди поїхати, хоч це було значне пониження в його посаді, бо це робітфак; я навіть не знаю, щоб у американській системі шкільництва такого було. Це такі вечірні курси для робітників, які не встигли нормально скінчити своєї освіти, то їм створили такі власні школи, і вони там вчилися. Ну, там дійсне, коли в Києві ми були – батько мій діставав, як працюючий, 400 грам хліба. Хліб цей був уже поганий – це було з кукурудзяної муки ще з якоюсь домішкою, за ним треба було стояти в черзі, й тому що мами вже в мене не було, я мусила стояти в черзі за тим хлібом, це була зима, й поки я доходила до хати, то я той хліб з'їдала, й вже його не було, бо в хаті більше нічого не було крім того хліба. Харчувалися ми в той час, можна сказати, непогано, порівнюючи з другими, бо інститут мав їдальню, і викладачі, професура інституту, студенти також мали там, харчувалися – студенти, напевно, мали гірший харч, бо була окрема для викладачів їдальня. Я була малою ще тоді, й за мною батько все прислав якогось студента, щоб він мене привіз, тому що дітям уже в Києві було небезпечно ходити самими по вулиці, могли зловити, забити й різні могли бути неприємності. Я тільки пам'ятаю, що харчі були не дуже смачні, бо я писала до своєї бабуні, щоб вона мене забрала до себе, бо мені не смакує те, що ми їли. Як я пізніше довідалася, то в них було багато гірше.

Пит.: Де вони були?

Від.: Вони були біля Бердичева. Тоді, коли ми переїхали на Донбас, там було багато ліпше з харчами, бо це були шахтарі, й щоб вони працювати, вони мусили щось їсти. Вже там було таке навіть невидане диво в Києві на той час, білий хліб, була морожена риба, якої було багато досить, було всякої каші, макарони. Тоді вперше я побачила маргарину, масла не було, а маргарина була, цукор був. Переважно ці харчі діставалися, була карткова система тоді, харчі діставали робітники, які працювали в шахтах більше від тих, що працювали десь в адміністрації. Була система така, що адміністрація шахти дуже добре жила на той час, це переважно були німецькі фахівці, тому що на Україні в той час не було гірничих фахівців, спроваджували з Німеччини. Я думаю, що це були перше комунізовані трохи німці, які втікали вже перед Гітлером, то вони тікали сюди, й їх використовували як фахівців. Вони мали закриті такі свої крамниці, де вони діставали добрі харчі. Чому я знаю про це? Бо батько був директором такого робфаку, а в нього німецьку мову викладала вчителька-німка, якраз із тих, які приїхали. В неї була донька мого віку, й вона хотіла, щоб ми приятелювали, то я в неї брала лекції музики й трохи німецької мови, але вони були такі сноби, що вони мені дуже не подобалися, я дуже то не хотіла до них ходити. Робітники, які працювали на шахтах і які вчилися на цьому робфаці, були переважно втікачі з України й люди, які – так я вже пізніше то побачила – часто з зміненими прізвищами, це були або розкуркулені, або їхні діти, або якісь ще репресовані їхні діти, і вони, тому що на Донбасі

була тяжка праця і багато бажаючих не було йти туди. То на то дивилися крізь пальці. Тоді десь навесні почали прибувати до них їхні родини з села, батьки, матері, а жили вони всі в гуртожитку, й вони не мали місця, де їх примістити, як приїжджала до когось якась мама, він не мав її де в гуртожитку, бо то була велика кімната. Там було ну 10, 20 ліжок самих якихось мужчин, мамі не було місця, і вони все просили, щоб ми їх забрали десь на якийсь час до себе. Ми також мали помешкання погане, бо там не було добрих будинків. Там були, але це були зайняті шахтарною адміністрацією, інша адміністрація не мала таких, такої влади там, і тому власне ми мали тоді маленьку кімнату, маленьку кухню і коридорчик. Бо ми з батьком там були вдвох, пізніше до нас почали приїжджати знайомі, знайомі наших знайомих. І не раз бувало, що я рідко коли спала на своєму ліжку, бо мені все стелили на підлозі, а якась старша бабуся спала на моєму ліжку. Тоді в мене ще брат був малий, і як померла мама, йому було всього п'ять років, то він залишився при бабуні. Бабунине власне господарство було колись такою матеріальною базою для нас, кожного сезону привозили нам багато харчів, заготовки, всього такого, то все й навіть мій батько ніяк не міг зрозуміти, як може статися, що на селі немає харчів, і коли писали, що заберіть брата мого, заберіть Юрка, що немає що їсти, батько не міг просто того зрозуміти, що така багата була ця господарка, і раптом немає чим дитину годувати, дитину, яку вони дуже любили, що це не було якась звичайна річ. Тоді почали приходити ці такі родини цих студентів. Як ми побачили, що приїжджають опухлі люди, батько вже затурбувався і почав писати, щоб приїхав і мій брат. Перед тим, як він приїхав, бабуся моя прислала 14 сусідніх підлітків, дітей, то не була родина, просто сусідні діти, які були їхні родини вже в такому стані, що вони б вже були повмирали з голоду, якби їх не вислали. Було досить далеко, треба було їхати при радянським способом пересування потягом. То треба було їхати майже три доби, треба було їм купити всім квитки, треба було їм дати щось на дорогу їсти. Їх приїхало 14 таких підлітків від 14-ти, правда, там були декілька старших до якихось 20-ти років, і всі поселилися в цій нашій одній кімнаті, так що там не можна було вже ногою ступити де. Помалу вони розійшлися по гуртожитках, і якось так влаштувалися, трохи вчилися на цьому робітфаківі, трохи десь працювали, так що вони пережили цей голод.

Ще було цікавого там в той час, що я вже знала, що є голод такий, хоч ми не голодували, ми не мали чогось надзвичайного, але ми мали що їсти. Ви знаєте, молоді діти так не відчують того, чого немає, так щось воно є. Але я вже бачила, що люди голодують, я то вже знала, що є голод. Одного разу я пішла взяти вугілля палити в печі й в якійсь прибудівці, де то вугілля було складене, я побачила опухлого чоловіка – страшний такий. Я їх бачила раніше на вулиці, то не можна було, щоб ви не побачили. Ви як проходили, то ви могли бачити, що лежить людина, що просить їсти, що сидить, що вмерла людина, то ви могли бачити такі ті сцени, але так близько, в вашому подвір'ю. Мене то страшно вразило, і мені було тоді, певно, 11 років, і я побігла мерщій до хати, взяла великий кусень хліба, який був, і побігла до того чоловіка. На щастя, сусідка, яка жила напроти, побачила й прибігла до мене, й як

я тільки хотіла дати тому чоловікові хліб, вона в мене його забрала і почала на мене сваритися, щоб я йому не давала. Я не могла зрозуміти, в чому справа, вона була дуже добра така, а тут людина вмирає, а вона не дає йому їсти. І я з нею просто билася, її штовхала, вона мене схватила, обійняла й каже, йому не можна, й мені тоді каже, що йому не можна зараз дати, бо якби він з'їв той хліб, то він помер би. Його треба було інакшим способом годувати, і вона пішла до хати, щось зварила йому, якусь таку зупку, щось такого ріденького, почали ми його відгодувати, і цілим нашим тим подвір'ям ми його відгодували, так що він лишився жити, і ще цікаво було, що як прийшла весна, тоді дехто побрав собі ділянки землі, щоб зробити городи, і він попросився бути на тих городах таким сторожом, і я пам'ятаю, що ми вже десь літом поїхали його відвідати там на тому городі. Він мені приніс великого кавуна такого, казав, що це для мене спеціально вирощував – він все був вдячний, що я його тоді знайшла й що ми його врятували. То ж не я його врятувала, якби я йому дала той хліб, то він міг би померти, але щастя, що побачила ця сусідка. І такий щасливий власне був з ним випадок. То були дуже трагічні такі часи, бо на кожному кроці ви бачили власне отих бідних людей. Що найбільш трагічне було, що це люди, які були все працюючі, люди, які колись працювали, які багато мали всього, які були заможні, тоді в них все забрали, вигнали, й вони лишилися власне здані на таке.

Я трошки знала село тому, що бабуня була в селі, кожного року ми приїздили до того села й ми бачили, як те село мінялося на очах. Я бачила, як приїжджали, скажім, восени, перед тим як я ще їхала до школи, то приїжджали з міста так звані ті тисячні бригади, й вони забирали все що було в хаті зерно. Вони ходили, шукали, де що є, і були такі випадки, що вони навіть забирали, ну, зварений обід, якась каша в печі чи щось таке, вони то забирали і викидали. Діти маленькі лишалися дійсне голодні і без ніякого, ті люди вже не мали ніщо продати, щоб щось купити чи щось таке то. Вони продавали ще, ну, якісь коралі були такі, скажім, то продавали, колись майже кожна дівчина на селі мала дуже добре намисто, коралі такі. Ці коралі коштували не раз стільки, як коштувала корова, для господаря це була велика ціна, то їх віддавали за кусочок хліба чи за щось такого то. Вишивки, рушники, полотно, все, що хоч, як було, забирали зерно, приходили ті тисячники, як вони забирали, й як не було в людей зерна, то вони відчиняли скрині, кожна хата селянська мала велику скриню і в тій скрині власне весь її достаток був: там було полотно, там були рушники, там було сукно домашнє таке, килими. Та скриня могла бути така, що вона більша від тамтої, і на ній могли спати тоді чи щось таке, така велика скриня. То як забирали зерно, тоді забирали так само з тієї скрині те полотно, забирали ті рушники, забирали все.

Пит.: А що з ними робили?

Від.: Де те все дівали? Я думаю, що так: частину розкрадали, частина продалася. Село звичайно складалося: хата, біля хати господарські будинки, отже, першим що, як почали колективізацію, почали робити в 30-х роках, то вони зліквідували стодоли, поруйнували стодоли, тоді вони поздирали ті стодоли, говорили таке, що ми збудуємо один великий

колгосп. На то треба матеріалів, і то звозили зруйновані людські столи десь на якийсь одне місце, те дерево звичайно гнило, його розкрадали й з того нічого не будувалося, там воно пропадало. Тоді хати, які були вкриті, в тому районі крили багато хат соломкою. Але вже після революції кожний почав діставати наділ землі, люди працювали, люди вже досить добре почали господарити, й вони почали переважно крити або бляхою, або черепицею. Тоді такі ці вже люди вважалися, що вони куркулі, то їм здирали ту бляху, здирали ту черепицю, соломи не давали, й воно вже так тікло, той дощ затікав, і то і та хата поволі розвалювалася, й то все. Зліквідувалися коні, позабирали коні. Я пам'ятаю, що я бачила, як ті коні ходили по селі, без господарів, бо в колгоспі їх ніхто не годував, не було чим годувати їх, і ті коні падали просто й вони гинули на дорозі. А в селянина кінь цінився часами більше як дитина, бо як не було коня, то не було чим працювати. Люди на то дивилися, нічого не могли порадижити, бо така була система тоді в тому, то я запам'ятала тих коней, які гинули з того періоду.

Ну, ще можу Вам розказати випадок один про русифікацію. Я вчилася завжди в українській школі, й коли ми переїхали на Донбас, у Києві ще за моїх часів ще чути було в ньому українську мову, були українські школи. Ми переїхали на Донбас, і там відразу вразила мене російська мова, і то не така російська мова, яка була на Україні, а така, яка на Московщині, якою я говорила по-російському, знала, розуміла, читала, то я не раз не могла зрозуміти, що вони хочуть, бо це був якийсь такий діалект, який вживали десь там далеко в Росії, якого на Україні ми не знали. Коли батько пішов мене записати до школи, то в нього запитали, де він живе. Він сказав, що в них за плотом є російська школа. Йому сказали, що то нічого, бо в них дітей дають за місцем замешкання, яка є ближча школа. Тоді це був процес СВУ, в той час скінчився, і багато з батькових знайомих були в тому процесі замішаних, дуже воювати проти тієї російської школи батько не наважувався, він тільки прийшов до хати й сказав, що: «Ну, бачиш, є така ситуація, що тебе відправляють до російської школи».

І я його спитала:

– А чи тут є українська школа?

Він каже:

– Є, але вона там і там, там є далеко вона і тебе відділ освіти направив до цієї школи.

– Чи я мушу йти до цієї школи російської?

– Ні, ти не мусиш, якщо ти будеш, захочеш, то ти собі порадиш.

Мені тоді було 11 років. Я собі подумала, що я маю дозвіл батька попрацювати до іншої школи. На другий день я зібралася і пішла до тієї школи, й переборовши всяку несміливість, я пішла до директора й сказала йому, що я хочу записатися до цієї школи. Він на мене подивився, каже: «А де ж твій батько?»

Кажу: «Мій батько працює, його немає».

– А де твоя мама?

– В мене мами немає.

– А де ти живеш?

Я йому сказала. А він так на мене пильно подивився, каже: «А чи ти знаєш, що в тебе за плотом є школа?»

Я кажу: «Я знаю, але то школа російська, а я хочу до української».

Він мене прийняв і записав до тієї школи, так що я і далі продовжувала вчитися в українській школі. Так пройшов 32-й і 33-й рік, 34-й. В 34-му також ми були ще на Донбасі, почало трошки з'являтися по містах, почав з'являтися т. зв. комерційний хліб, за який платилося багато дорожче, але якщо хтось стояв цілу ніч у черзі, то він міг дістати собі хліб, і трошки почали вже люди відходити, ті, що ще лишилися живі. Я знаю, що повимирали цілі села – були просто замкнуті цілі села, що в тих селах нічого, нікого не лишилося. Дуже багато тоді витворилося безпритульних дітей, це діти були або тих, що їх батьки вимерли, або діти тих, яких батьків виарештували, і це було таке, що з ними не могла влада дати ради. Вони робили, що вони хотіли, вони нападали, вони грабували, вони забивали – це було дуже страшне явище тоді, і не можна було вийти на вулицю, не можна було ніде, і тому нас, малих дітей, скажім, ніде не випускали самих навіть за два, три квартали, щоб ми прийшли самі, все мусив хтось бути, бо могли або покалічити, або могли вас забрати.

Ще один такий цікавий випадок: у мене була приятелька, з якою я з дитинства разом вчилася. Наші батьки разом вчилися в інституті. Вона була жидівка. Її батько був колись якийсь час на Україні навіть міністром освіти, але мати розійшлася з батьком, так що вона жила окремо, а батько був десь окремо. З цією Інною ми розійшлися з дитячого садочку, а зустрілися вже як були в десятій класі – вже дорослими майже, то вона мені розказувала дуже страшний випадок, який, вони жили ціле життя в Житомирі. Вона в Житомирі народилася, то вона жила цілий час, вони жили біля річки Тетерів власне. Тетерів і Прип'ять оце, що є Чорнобиль, вони сходяться в одному місці, оце там є оця власна трагедія, що сталася, вона жила недалеко біля річки, і літом кожного ранку вона як вставала, вона ходила до річки купатися, і вона пішла одного разу, побачила на березі відрізану людську голову – це щось було такого жахливого, що пізніше мусили її лікувати. То був 33-й рік, а ми зустрілися знову десь у 38-му, п'ять років після того пройшло, вона мені про то не могла оповідати без здригання, що то такий був жах, що то була жертва, що як то могло статися. Я не знаю, бо, можливо, там дійшло вже хто-то був через ями, але я вже її ніколи не розпитувала, але це власне сталося в тому 33-му році. Отакі Вам власне ті жахливі розповіді. Що Вас ще цікавить?

Пит.: Яке Вам було враження, як Ви бачили тих голодних дітей, які були того самого віку, як і Ви?

Від.: Бачите, я власне вироста в такій родині, де ми не могли ніколи спостерігати спокійно нещастя других. Мій батько, моя бабуня – вони все старалися комусь якось допомогти, як тільки можна було, старалися допомогти, але ціх було так багато, що всім допомогти не можна було, і це було, це неможливо, і на сьогодні мені лишило такий якийсь відбиток, що я ще й досі, як бачу якусь людську кривду, вона мені болить так, якби це було мені, мені особисто зроблено. Я вже була доросла, я вже була студенткою Київського університету, як я одного разу їхала трамваем із гуртожитку до університету зимою, і я побачила, як вулицею іде старший чоловік босий по снігу. Мене це настільки вразило, що

я не могла себе стримати, я зупинила трамвай і я вискочила й побігла до нього, що він іде босий. В нього червоні, великі ноги такі повідморозувані, по снігу йде босий. Якраз була тут напроти цього крамниця з взуттям, і ця крамниця звичайно нічого не мала – взуття не було, бо там якби було, то була б якась черга. В вікні стояли якісь для реклямні черевики. Я вскочила за тими черевиками, що треба тому чоловікові черевиків. Мене почали знову заспокоювати, казати, що немає. То я почала просто істерично кричати, кажу: «У вас ось у вікні є, чоловік босий» – і то все. Вони мені ті черевики взяли, дали з вікна, я заплатила 35 карбованців, я вибігла, дігнали чоловіка того, дала йому ті черевики. А за той час вже повилазили мої приятелі, старші студенти, і слідували за цим, і почали з мене сміятися, кажуть: «Ти не знаєш, що це старий п'яниця, який 25 років уже ходить босий, так що нічого не страшного, його ноги не бояться вже». Навіть тут у Америці я зустріла одного такого знайомого, якому, я пригадую, з Києва він був, він вперід сказав навіть як він називається, він знає, як він, так дійсно, він все життя цілу зиму ходив босий, так що ті черевики він десь добре пропив собі, вони б на нього й так не налізли, бо в нього ноги вже були розбиті, але це є такий приклад на те, що я не можу спокійно дивитися на ніяку таку людську біду, знаєте. Ми помагали, як могли, кому могли, то тільки, я ж кажу, тоді дійсно через нашу хату, ту маленьку нашу хату перейшло, мабуть, більше сотні людей, яким так чи інакше батько помагав врятувати життя. Але були такі умови в людей, що вони навіть якби хотіли, то вони не могли, скажім, якби ми жили в Києві, я Вам вже казала, що ми діставали тих 400 грам хліба на день. З тих 400 грам ще якусь частину крали, їм не давали повних 400, і нічого більше не лишалось, так що фактично, якби ми залишилися довше в Києві, ми б голодували так само, як голодувало вся решта населення. Однак нас врятувало те, що ми виїхали на той Донбас. Ми мали макарони, ми мали якийсь цукор, ми мали ту маргарину, й, в кожному разі, ми вижили.

Пит.: Дуже Вам дякую за спогади Ваші за голод.

Інтерв'ю SW26

Анонімна оповідачка, народилася 1905 р. у селі Татарбранка Новомосковського району Дніпропетровської області, донька заможного селянина. Розповідає про революцію, голод 1921 р., неп, комнезами та ін. Чоловіка оповідачки заарештували 1929 р., їхнє майно забрали близько 1927 р. У сільраді керували місцеві селяни. У цьому маленькому селі розкуркулили дві родини, в тому числі й сім'ю оповідачки. Вона втекла у 1930 р. на Донбас, де працювала при шахті. Під час голоду отримувала незвично добрий раціон. Кілька її родичів померли в селі під час голоду, за оцінкою оповідачки, померло близько половини села.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, де Ви народилися.

Відповідь: Я народилася на Дніпропетровщині.

Пит.: Село?

Від.: Село Татарбранка¹.

Пит.: Це Дніпропетровський район?

Від.: Дніпропетровська область.

Пит.: А район?

Від.: Новомосковський.

Пит.: А в якому році?

Від.: Я народилася в 1905-му.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки мали господарку. Мали землю, мали поле, мали худоби трохи.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали до революції?

Від.: Мої батьки не були дуже багаті. Я не можу Вам так точно сказати, скільки вони мали. Ну, мої батьки були такого посереднього клясу. Я не можу Вам сказати в дійсності, скільки вони мали землі.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про революцію в Вашому селі? Вам було вже 12 років, так? Чи Ви ходили вже до школи, до царської школи?

Від.: У тім році шкіл не було. Я не ходила. Я ходила до революції, була маленька ще. Пам'ятаю, як такі приїжджали ноччю, навіть вдень нападали на людей, забирали, що люди мали. Навіть як гарне було в вас, то й з вас стягнули, то я пам'ятаю.

Пит.: Хто це робив?

Від.: Це були такі партії. Називалися партизанами.

Пит.: Чи вони забирали від вас землю, чи худобу, чи що?

Від.: Ці не забирали. Забирали вже, як в нашім селі організували колгосп чи радгосп. Тоді вже ця партія забирала в нас все, що ми мали: худобу, плуги, косарки і другий інвентар. То все позабирали. То ті партизани не забирали, а це вже забирали, як робили колгосп той. Усіх заганяли до колгоспу.

Пит.: Але під час революції вас не мучили, ні?

¹ Нині, ймовірно, у зоні затоплення. За Дмитром Яворницьким, це село було трохи вище по течії Дніпра від Любимівки, яка, своєю чергою, є центром сільради в Дніпропетровському районі Дніпропетровської області.

Від.: Ні, тільки як нападали, то як ночью, то ми ховалися. Одежу вже вони позабирали, то вже ми не боялися, ми вже не мали.

Пит.: Хто переїжджав Ваше село під час революції? Чи були білі, червоні, петлюрівці чи більшовики? Хто там був?

Від.: Дорога сестро! А хто був? Та всі були. Як одні були, побули там скільки днів, скільки їм вдалося, то нападали другі. То цих вигнали – другі в'їхали. То так само для людей не було добре. А вони вже тоді придиралися: чому ви їх тримали? Їм давали їсти?

Ну, як! Та мусили давати, бо він виходить з *rifle*. То мусили дати. Приходили так раз по раз. Ще там у тім селі, де ми жили, там з однієї сторони, з Полтавщини, двора, і тут сюди, на Дніпропетровщину. То там їм було добре. То, що я знаю.

Пит.: Після революції чи держава брала землю від вас?

Від.: Та все забрали.

Пит.: Коли вони почали забирати?

Від.: Я мушу подумати. Мого чоловіка забрали в *nineteen twenty-nine* (1929 р. – *Ред.*), і його зіслали на висилку далеко.

Пит.: Але раніше.

Від.: *Wait a minute*. А до цього поки мого чоловіка брали, то все забрали: і землю, худобу й все, і нас із хати вигнали в *nineteen twenty-five* (1925 р. – *Ред.*).

Пит.: А перед тим? Ну, наприклад, чи Ви пам'ятаєте голод 21-го року?

Від.: О *yeah*, пам'ятаю, дуже добре.

Пит.: Що Ви можете сказати про цей голод? Чи це був природний голод?

Від.: *Ja*, я б сказала, що це був природний. То люди ще рятувалися, що в кого було. Як у вас було, в мене не було, то ділилися так потрохи, як хто мав. Бо я пам'ятаю, як я була замужем, в мого тата не було хліба, то давали їм, бо ми мали більше, могли помагати.

Пит.: А як довго той голод був? Чи це був цілий рік, чи скільки?

Від.: То вже чекали, поки жито найскорше родило. То вже швидше чекали люди – косили і молотили, і тоді вже мали хліб.

Пит.: А як Вам жилося при непові після того голоду?

Від.: При непові жилося добре. Було все.

Пит.: Для Вас була різниця, правда. Ви бачили голод, той 21-го року. Тоді після того все було краще.

Від.: *Ja, ja, ja!*

Пит.: Чи багато людей померло під час голоду?

Від.: В яким, у 22-м?

Пит.: Ні, так у 21-му, 22-му роках?

Від.: Я б не сказала, що в нашій околиці навіть мерли з голоду, бо так один одному помагав. А може де по других, може й було.

Пит.: А під час непу Вам жилося добре? Чи було багато всього? Чому було так добре?

Від.: То було так. То не всі однакові люди, знаєте. В одного було й багато, і трохи забагато, а в другого тільки так, не багато, так як і тут. Бачите. Але не в кожного однаково є. Ви маєте багато, я маю менше, а другий має ще менше. Те саме й є там.

Пит.: Якої величини було Ваше село? Скільки там осіб?

Від.: О, наше село маленьке, над річкою, *beautiful*. Наше село було, можна сказати, так як маленький *village*, *ja*.

Пит.: Чи була школа у Вашому селі?

Від.: В той час, як я була маленька і ходила до школи, ще бігала, я пам'ятаю, то навіть школи не було натуральної, а тільки винаймали такий дім в таких багатих людей, де були такі гарні великі доми, то там винаймали на зиму, й ми там бігали до школи.

Пит.: А під час непу чи була школа тоді?

Від.: А то вже тоді побудували школи.

Пит.: Чи Ви знаєте, чи ці школи були українські?

Від.: Але я вже тоді не ходила до школи. Я вже закінчила школу, та й мама сказала: «Ні, до школи ти не підеш».

Бо мамі треба було допомоги, бачите, то так.

Пит.: Скільки вас було в родині?

Від.: В родині нас було четверо, двоє дівчат і двоє хлопців.

Пит.: Чи була бабуся, дід?

Від.: Не було. Були, але вони вже померли, з нами не жили.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: Ні, церкви в нашому селі не було, бо воно було дуже маленьке. А від нас, десь два кілометра і пів, була церква. То я пам'ятаю. Ми рано йшли так юрбою, так полем, так уже зелено було, то ми йшли до церкви.

Пит.: Як довго існувала церква? Коли вони закрили церкву?

Від.: Я вже замужем була. Я брала шлюб ще в церкві, в 21-м році. Ну, в той момент, коли заганяли людей в колгосп, то вже як то організували той колгосп, людей набирали, і в тім часі й церкву розібрали. Вже заборонили до церкви ходити.

Пит.: Коли почалася колективізація в Вашому селі? Приблизно.

Від.: Забрали мого чоловіка.

Пит.: Чому вони його забрали?

Від.: Мого чоловіка забрали в *nineteen twenty-nine*, а два роки перед тим у нас забрали все майно й худобу. А причина така, що він був багатий, було всього багато.

Пит.: Що думали люди про більшовиків? Чи вони були за чи проти?

Від.: *Ja*, думали різно. Бо бідні пішли в колгосп. Бо їм говорили, що як ви підете в колгосп, ми в багатих заберем, а вам дамо. Вони тішилися, а ми плакали.

Пит.: Коли вони організували колгоспи в Вас?

Від.: Колгоспу, *honev*, вони не організували за один місяць, за один рік. То тягнулося пару років. Так як я кажу, то я так добре вже не пам'ятаю. То вже за то забулося. Не хочеться минулого споминати.

Пит.: Чи був комнезам перед тим?

Від.: Як? То були все. Там було їх досить. Так називали – комнезам. То ж цей комнезам, що людей розбирав. Забирали в людей, що хто мав, і тягнули все на одну купу. Казали: «Будуть бідним давати».

Пит.: А хто належав до партії або до комнезаму? Що це були за люди?

Від.: Люди в нашій селі й з околиці. В нас не було *mixed-up*, в нас були тільки українці. Ми так були як одна родина. В нас не було ні хорвата, ні словака, нікого. У нас були українці ширі, так як одна родина. А як прийшла ця кривда, ну то комнезам людей замутив тим, про що вони говорили, так люди їм вірили, й то робили.

Пит.: Чи ті були бідні?

Від.: Yes, yes, yes!

Пит.: І ті також були перші, які пішли до колгоспу?

Від.: *Ja*, вони перші пішли до колгоспу, *ja*. Вони тішилися; вони пішли до колгоспу, *yes*. Вони дуже були втішені, бо вони думали, що так, як їм говорили, що: «Ми там заберем, а вам дамо!»

Але то не було так, то не було так.

Пит.: А як було?

Від.: То вже було найбільше горе. Наприклад, я вже хотіла йти в колгосп, бо в колгоспі пізніше трохи наладилося, то люди заробляли хліба трошки, але вони не приймали! Іди, де хоч, і роби, що хоч!

Пит.: Чи люди супротивлялися колективізації?

Від.: А, *hopeu*, як Ви думаєте? Певно що так. Такі люди, в яких забирали, то певно, що вони ж думали, але не могли говорити нічого. Там говорить – не так, як тут: що хочете, те говорите, і що хочете, то робите, демонструєте. Там – вас давають, а ви кажіть, що ні, вам не болить! Я думаю, що про те багато людей знають, *ja*. Там ви не маєте права. А якби ви щось, щось навіть десь слово якесь сказали, ну то вас вже нема.

Пит.: Повстання не було?

Від.: О, ні!

Пит.: Люди різали худобу, щоб не дати до колгоспу?

Від.: Ну, вони не мали права, ні.

Пит.: Що Ви можете сказати про владу в Вашому селі? Наприклад, хто був головою сільради? Чи він був місцевий, чи він був приїжджий?

Від.: Більше були місцеві. А потім до їх вже присилали. То вже були й росіяни й різні вже. Їм так приїжджали на допомогу, укріпити, угадити, бо люди не хотіли йти. І то так усе присилали більшу кампанію, щоб ото дати порядок людям.

Пит.: А як вони це робили?

Від.: То *sure*, що вони були сильніші вроді, то вже їх люди дужче боялися. Як ви навіть – не те, щоби щось сказати – щось подумали, то ніхто ніде не шевельнув. А робили тільки те, що було приказано. То було сказати правду, тяжкий період.

Пит.: Коли почалося розкуркулювання в Вашому селі?

Від.: Ну, то так, як я Вам казала, *ja*. То таке саме розкуркулювання, ну, що забирали й все.

Пит.: Скільки осіб було розкуркулених?

Від.: У нашій селі, так як я Вам казала – маленьке село, то дві родини, то ми й там ще один. То що найдужче покарали й наказали. А потім уже, так як вони говорили, такі посередняки були. То тоді попав мій тато й брат. А тим ще гірше дісталося, як нам, бо в нас маленьке було село.

Пит.: Як провадили посів-кампанію? Чи були такі посів-кампанії, де вже були назначено наперед скільки посіву?

Від.: А я Вам можу щось скажу, що я навіть не була вдома, як я Вам казала. Я виїхала й працювала, називався Донбас, там, де вугілля копали.

Пит.: Коли Ви виїхали?

Від.: Мого чоловіка забрали в *nineteen twenty-nine*, а я в 30-м році виїхала.

Так що, що які там порядки були, то я не можу Вам нічого сказати.

Пит.: Чи було багато людей, які виїхали на Донбас?

Від.: О, *ja, ja!*

Пит.: З Вашого села?

Від.: Також, так.

Пит.: Чи ви гуртом поїхали?

Від.: О, ні, ні, ні! То вугільні копальні. Вони не в одному місці. Там, де я була, то там була моя сестра, не рідна, а двоюрідна, мене взяла, приїхала, мене забрала. То там не було так багато. А так по других, знаєте, так як село маленьке. То виїхали люди. І ті, що виїхали, вони спаслися ліпше, як ті, що лишилися. Померли, пухлі були, діти. Ті, що виїхали на вугільні копальні, на фабрики, з Дніпропетровського, ті вийшли ліпше. То, що я Вам, пані, можу сказати.

Пит.: Так. Чи хтось із Вашої родини залишився на селі? Як Ви виїхали, чи хтось ще там був?

Від.: *Ja, yeah, yeah!* Ще залишилася моя мама, тато й двоє братів. А за ним потім за короткий час з хати викинули. То вони приїхали туди, де я працювала, на Донбас.

Пит.: Коли почалася голодівка?

Від.: То голодівка почалася – я думаю, бо я її не переживала – в 32-му році, а 33-й, то вже не була голодівка, а то вже було страшилище.

Пит.: Скільки кілограмів хліба вони давали робітникам? Там, де Ви працювали?

Від.: Хто працював під землею, там, де добували вугілля, тим давали гарний пайок – кіло хліба, я не можу вже так точно сказати – і масло, і крупи різні, якісь мали там. Ті мали добре. А таким, що на поверсі, так я робила, тим вже давали 800 грам хліба, але гарний хліб, кусок хліба, і так само крупу, пшоно, масло, олію.

Пит.: Значить, Ви мали досить.

Від.: *Ja.* Я кажу, я голод не терпіла.

Пит.: Чи було багато голодних селян, які менше мали змогу дістати праці?

Від.: Ну, то всі, хто був в селі. *Noneu*, хто був в селі, то всі були голодні. Хоч ви працю дістали, то ви їсти не дістали. Ви працю дістали.

Пит.: Так, але на Донбас. Чи приїхали багато голодних селян, які не могли дістати праці?

Від.: О, ні, ні, ні, ні! В Донбасі хто приїхав, дістав хліба, як ви не дістали праці, я не знаю що тоді. Різні праці були; багато дівчат працювали там, убирали помешкання, де ми робітники були. Вони такий менший діставали пайок, але голодні не були.

Пит.: І як Вам жилося там?

Від.: Як я, *noneu*, Вам можу сказати? Мені жилося тяжко. Мій чоловік був, я тяжко працювала. Переписку нам не вільно було. Я дала адресу другому, з нашого села. Гарний хлопець був, йому можна було довірити. То він діставав, листи мені давав. А молоді люди, вони собі вийшли, прийшли з праці, помилися і передягнулися. Вони собі на *good time* ішли, бо вони не були голодні, вони не терпіли голод.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: А я навіть за те й не скажу. Ніде не бачила такого, але так чула. Там як ви мали дитину й ви не могли її тримати, то були так називалися дитячі садочки, то ви туди здавали дитину. Я вже не пам'ятаю і не можу сказати, чи платили там, чи вони так там, я вже забула. Нічого такого не можу Вам такого деталю сказати.

Пит.: А чи Ви колись вернулися до села під час голоду?

Від.: О, *yeah, honey*, я приїжджала.

Пит.: І що Ви там бачили?

Від.: Я приїжджала на відпуск. Як я Вам говорила, то так сумно, й як я спитала свою подругу: «А де ж моя та, і друга, і третя подруга?»

Вони кажуть: «Померли, з голоду померли. Їх поховали».

Ja. Моя мама і тато, вони були старенькі, вони не могли праці дістати.

Вони від мене знову повернулися додому, бо думали, що їх, може, приймуть до колгоспу, але того не було. Але прийняли мого брата, змилювалися. Брата з жінкою, працювали в колгоспі, то вже так врятувалися. І потім мій брат – він любив приїхати до мене кілька раз. А там можна було на ринку, як то кажуть, «базар» такий, там хліба купити, ja. Купити хліба, накупити хліба. То так прорятував маму, тата й діток від голоду, що люди падали, як мухи вмирали.

Пит.: Чи Ви знаєте, скільки померло в Вашому селі?

Від.: Ну, менше половини, менше половини.

Пит.: А як голод скінчився? Чи Ви знали, коли той голод скінчився?

Від.: *Wait, wait, wait!* Дай мені, Боже, пам'яті! Я робила на *mine*-і, й там у нас пройшла така мова, що буде хліб вільний. А ми не вірили одна одній. Думаєм: о ні, то щось неправда.

Ой, Боже мій, *wait*. А як ми чекали на той день, що говорили, що буде хліб, ми йдемо до того склепу, де хліб давали, а то йде будка за будкою, везуть хліб. І дають хліба. А люди бідні по три, по чотири – а то такий гарний хліб круглий, знаєте, не такий то, беруть. І то несуть додому, і знову біжать, і знову біжать, і знову біжать, а його і дають, і дають, скільки схочеш дають. Вже було отак, ми не могли. Я навіть сама принесла додому, положила і знову біжу. І немає, немає людей. То було, стоїш – така *line*-а, а тут нема нікого. І там стоїть таке велике вікно, скільки тих продавчинь без книжки: «Скільки хоч?»

– Дві хлібини.

– На, на, на!

То так відкрили той вільний хліб, що нікому в голові не поміщалося. Таке чудо було. *Honey*, тоді вже так і було. Тоді вже люди не бігли й не брали по дві, вийшли собі, взяли собі скільки треба. Бо знали, що вже хліб є, бо нащо нести його багато. А то люди з такого переляку. То таке було.

Пит.: А чому, Ви думаєте, був голод на Україні? Що люди говорили? Що вони думали про те?

Від.: Ну, бачите, пані, що люди говорили. Люди знали, що хліб є на Україні. А чому, то ніхто не може сказати. То так зробили штучно, голодівку. То хліб був. Бо де ж – як нині не було, а на другий день везуть, пекарню відкрили – а пекарня була там, де я робила, близенько – то пекарню відкрили на *double*. *Double*, добавили робітників і пекарня пече, і хліб везуть, іде. То де ж вона була вчора? Де ж вона була місяць, два місяці назад, ja. То що ж люди думали? Хоч як хоч думай, а воно ж так є. Що зробиш? Так хотіли зробити і так зробили.

Пит.: Чому вони так хотіли?

Від.: *I can't answer that question* (Я не можу відповісти на це питання. – Ред.).

Бо хотіли, щоб люди померли. *That's all*.

Пит.: Чи Ви маєте щось сказати?

Від.: Ні, ні, ні! То вже все.

Інтерв'ю SW27

Анонімний оповідач, народився близько 1921 р. у Донецькому в родині інтелігентів. Коли батькові веліли виїхати на периферію, родина переселилася в Калініно, поблизу Краснодару на Кубані. Там батьків старий приятель, колишній червоний партизан на прізвище Оплята, був головою колгоспу. Батько працював рахівником на МТС, оповідач закінчив у 1938 р. десятирічну школу в Краснодарі. Подає інформацію про колективізацію і опір на Кубані, він мав зв'язки із козацькими станицями напередодні й під час голоду. Цікаво розповідає про характер і стиль життя місцевих партійних керівників, говорить, що на Кубані голод був гірший, ніж в Україні, деяким місцевим жителям допомагали родичі з України.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно.

Відповідь: Я хочу маленький епізод розповісти, це про ту добу, коли недалеко від міста Краснодар на Кубані почалися організовуватися колгоспи в 30-х роках, цебто на початку 30-х років. Приїхали ми туди в 29-му році, коли мені було сім років.

Пит.: А звідки?

Від.: З Луганського, Донецьке. Донецьке – моя батьківщина, бо на Донці, було т. зв. село Попасне, сільце Попасне¹, була станиця Вигонова, де козаків Катерина переселяла на Кубань, то в Попасне вони зупинялися, щоб попасти свою худобу, й тому назвали її Попасне. А мої предки там і залишилися. Вони десь з Запоріжжя, але не доїхали до самої Кубані. Пізніше було так: тато мусив їздити з місця на місце, він сам був бухгалтер, і за те, що він був у Тимчасовому уряді військовиком, захворів перед революцією й йому не особливо довіряли і не давали можливості працювати на одному місці довго. І в один прекрасний день йому в Луганському – ми мешкали в Луганському² – сказали: ви мусите виїжджати десь на периферію – це значить, мусите їхати десь поза місто, в маленьке якесь село. І вийшло так, що один із радянських активістів на прізвище Оплята – він був в партизанах, в Сальських степах боровся з Врангелем, як вони відступали від Кубані і Криму – і мав посаду велику в цьому селі, вірніше станиці, і вона звалася село Калініно – біля Краснодару, може, якихсь, може, 15 кілометрів, може, 10–12 миль від Краснодару. Це була дуже заможна станиця. Всі хати були під цинковою бляхою. Кожний мав гектар винограду. Вони там мали спеціально американські лози винограду, які треба було на зиму закривати землею, але їхні сорти були найліпші на всю територію. І цей Оплята, будучи козаком з тієї станиці, його назначили головою цього села Калініно, й кожний ще продовжував мати, як ми тільки приїхали, своє господарство. Кожний мав абсолютно один і той же розмір і поля, огороду і сад. Так що там було колективізацію запроваджувати дуже

¹ Ідеться про село Попасне (до 1959 р. – хутір Попасний), що входить до складу Новоолександрської сільради Новоолександрського району. Сміт Донецький (Донецька селищна рада) нині входить до складу Кіровоградської міськради Луганської області.

² Ідеться про Луганськ. Вжиту назву можна пояснити тим, що офіційно (це видно із карт 1920-х років) назва міста українською мовою писалася і звучала як «Луганське».

тяжко. Єдина різниця між зовсім бідними й багатими була, це та, що деякі козаки, які мали мало чоловіків, то вони мали робітників – наймитів. І це, властиво, ці наймити були й голівна основа, що йшли до колгоспу і хотіли мати колгосп. Ці козаки, вони були задоволені з тим, що вони мають, і звикли господарювати самі. На Україні й в Центральній Росії, спеціально Центральній Росії, там було всі поміщики, всі люди не мали господарської вдачі, вони тільки привикли господарити за дуже короткий проміжок часу, це між революцією і 30-ми роками, а ці мали традицію господарити самі й провадили господарку надзвичайно добре. Тому там було саме найтяжче запровадити оцю колгоспну систему, проти якої вони мали якийсь таке філософічне й психічну таку зневагу і ненависть до цього колгоспу.

Перше, значить, почали тільки робити МТФ – молочно-товарні ферми так звані. Молочно-товарна ферма – це значить, що робили з клею цеглу й з цієї робили довгі-довжелезні стайні, в котрих зводили всіх корів. Дозволяли тільки одну корову на господарство – все друге мусив здавати в МТФ – молочно-товарну ферму так звану. І це була, як ніби перша основа. Пізніше вони застосували також МТС – машинно-тракторні станції. На цій станції збиралися більше ці трактори, комбайни й різні ті устаткування. Отаман Гурко, який був голівним отаманом кубанського війська, мав свій маєток в цьому селі, в цій станиці, і здається, ім'я його було Гурко – станиця Гурка. Але, значить, я точно про це не можу сказати, й її переіменували на село Калініна.

Цей Оплята, він то також належав до таких заможних козаків. В його подвір'ї я декілька разів був, будучи хлопцем, його сину було майже стільки років, скільки й мені, то він, для того, щоб піддобритися до радянської влади, показати, що він дійсний є ідеальний комуніст, відмовився під свого двору під МТС, а йому по такому якомусь декрету віддали ту хату, де мешкав отаман Гурко. Так що він зміняв коня, свиню на коня, ліпше, як було. Там же була маленька така радіостанція, яка по дротах передавала. Декілька хат мали вже по дротах ті голосники – можна було слухати щось по радію. Із-за того, що він був само по собі військова людина, багато адміністративних не мав здібностей, він допровадив до того, що його МТС і МТФ дійшло до фінансового руйнування за рік. Тому він шукав за якимсь *accountant*-ом, *bookkeeper*-ом, щоб завели якийсь рахування, тобто бухгалтерію. Там бухгалтерії не було; всі крали відтіля і тому ніхто нічого не знав, що вони навіть мали. Щось було, але зв'язки ще перед революцією з Попасним селом, і тато його майже не знав до того часу, але він мав зв'язок з якоюсь людиною з Попасного, той сказав татові, що той чоловік дивиться за бухгалтером. Татові не можна було вже жити в Луганському, й ми переїхали до цього села. І вже які там були ті, я пам'ятаю, що кожний мав прекрасну садибу, обгороджену такими рівчачками, і поле було. І станиця була довга вдовжину – це не були такі українські села, які вкупі мали хати, а ці були так зроблені, як літера «Г». Колосальна довга лінія і перехрещувалася ще другою, що йшла до міста, й посередині був оцей отаман Гурко. Він мав прекрасну бібліотеку, й нас поселили перших, може, декілька місяців, то ми мешкали в цьому маєтку цього Гурка, а тоді пізніше якийсь козак, який втік з Білої армії, то він цю хату відремонтував,

але якось і нам дали цю хату. Ця хата була небілена для того, що стільки років ніхто в неї не жив. Але якось ми там вже після того маєтку, як ми мешкали, то вже пришилося трошечки, але ця хата вже була ніби за нами, але подвір'я і все належало до МТС.

І в той час уже починали робити агітації для того, щоб записувалися люди до колгоспу. Перші агітації були, що просто люди казали: приходьте.

Люди мало приходили, ігнорували – багато пішло до міста просто на працю, але ті, що залишилися, – не дуже підтримували. І тоді, для того, щоб організувати це в більш такому примусовому, більше масовому, прислали багато людей підтримувати агітацію для колективізації.

Це їхнє бюро було зроблено на території оцього Опляти, то він мав коло-сальне приміщення, де складала суху кукурудзу. І воно було засипано майже цілком. Ми там бавилися на цій кукурудзі. Просто сідали й так їхали, ніби на *sliding board*, часто. Слідуюче приміщення зробили такий офіс, контору, де збиралися оці активісти й вибирали, кого висилати. Вони вже майже працювали декілька місяців, і перша хвиля людей, яких після того їх розкуркулили, це приходять люди до хати й кажуть, що забирайте свої речі, що ви можете нести – все останнє є колгоспне, а ви виходьте.

За ними привозили підводи й відвозили їх до міста, тоді на ешалони й на Сибір, на поселення, так звані їхні поселення. Їх так особливо ні в чому не обвинили, їх обвинувачували в тому, що вони просто були добрі господарі. Бо вже на такому місці, як оці станиці кубанські й козацькі, можна побачити, яка людина є здібна до господарки, яка ні. Кожний отримував і мав ті самі умови. Декілька з них, я ж кажу, мали тих робітників, що приходили робити, але умови взагалі й розмір поля були однакові в кожного. Але все рівно треба якось було вибрати, хто ж був найбагатіший. Звичайно, це були люди, які ще мали якийсь фах до того: або він був добрий столяр, бондар або слюсар – вони кожний ще цим займалися. Ті люди, які робили, вони й мали. Ті, що не працювали, вони сиділи в тих групах активістів і плескали тільки язиками й курили махорку. І старші люди кажуть: «Діти, ви граєтесь там, ну то грайтеся, але підслухуйте, що там вони говорять, ці люди».

Мені тоді вже було 11 років, і щоб сказати, що дитина в 11 років зовсім дурна, то не можна, вона досить розуму має дізнатися, в чому справа. Хлопець Опляти з нами в той час уже не грався, бо вони з свого маєтку перейшли до отамана Гурка, і то було досить далеко, то зі мною вже зовсім другі діти гралися і з моєю сестрою. І я пам'ятаю Анну Козленко, дівчина мого віку, бо вона мого віку – я вже вчився рік в тій станиці в школі – і її тато й мама були дуже добре ставилися до нашої родини. Вони все нам постачали продукти й були дуже відзивчиві до мене, до нас. І властиво її тато й мама раз запросили мене й мою сестру і свою доньку на таку маленьку вечерю і просто сказали: знаєте що? Оці люди, що там засідають в цім приміщенні – що на долині, якраз за цією кукурудзою, за стіною було це приміщення, і нам можна було через вікно, лежачи на цій кукурудзі, чути, про що вони говорять. А вони, взагалі, дуже багато курили там, і багато сварок було, але можна почути, про що вони говорять й кого вони вибирають, бо там треба було

голосувати, чи такого, чи такого чи когось слідуючого брати на Сибір, то старші нас попросили просто, що «запам'ятайте прізвища які».

І в один прекрасний вечір, як було це засідання, ми лежали на тій кукурудзі й почули ім'я «Козленко». Ця дівчинка маленька, майже знепритомніла. Ми її зразу стягли вниз, привели до хати, і вона не могла навіть сказати татові й мамі, в чому справа – я мусив сказати: «Ваше ім'я там казалось. Що й коли, я не знаю, але ім'я казалось».

Пізніше я дізнався, що тато прийшов звідкілясь в цей самий вечір, взяв свої столярські всі інструменти, залишив хату й все що в хаті, й кожна дитина взяла собі мішки й пішли пішки до Краснодару. Пізніше я її зустрів в Краснодарі, а він уже працював в якомусь великому місті столяром. А всіх тих людей, які були назначені, то забрали на слідуючий день і відвезли в Сибір до транспорту.

Тато мій продовжував працювати в цьому ніби вже організованому колгоспі, але цього Опляту, комуніста, перевели в місто Краснодар, до т. зв. машино-истребительной станции, це МІС. ОБВ – общество борьбы с вредителями – що значить, компанія боротьби з... *parasites, parasites* – значить, це малярійні ті *bugs*, ті миші, *rats*, і цілу станцію зробили на зразок американських великих ферм, на яких вони мали ті *spraying equipment* (устаткування для розпилення. – *Ред.*), Валкан, я пам'ятаю, що була американська кампанія Валкан, бо радянська влада тоді закупила цей *equipment*. Із-за того, що цей *equipment* були дуже дорогі, то вони зробили таке центральне місце, де весь цей *equipment* був і тоді, кому потрібно було, то їхали туди й робили *spraying job* (роботу з розпилення. – *Ред.*).

І він перше переїхав цей Оплята й його зробили головою цих МІС, ОБВ, і за якийсь час він також сталося, що йому треба було бухгалтера, такого, що знав економіку, то він забрав нашу родину до Краснодара.

Не дивлючись на те, що тато не мав права мешкати там, але він зробив всі папери, що йому потрібно, дав гарантію, але в нього умова така була, що він може працювати для нього, і якщо тільки він захотів би піти на другу працю, то забезпечення всі пропадають. Татові це дуже потрібно було, бо мені вже за цей час – це вже перейшла вся колективізація і почався голод на селі. Так що сам процес, як трусили й забирали збіжжя, я наочно не бачив, а я бачив уже результати пізніше, що сталося з людьми, як у них забрали всі засоби до життя, бо на цій станції було декілька машин тягарових, котрі розвозили цей *equipment*, і ці колгоспи, які запрошували ці *services*, обслугу цими апаратами, вони мусили влаштовувати обід для робітників – і вже з їдою було дуже тяжко, навіть і в місті, навіть для таких людей, як цей самий Оплята. Він уже згубив зв'язок з своєю станицею і мусив надіятися на централю.

В містах давали якісь там маленькі порції і можна було купувати на картці й купувати кукурудзяний хліб – Кубань була дуже багата на кукурудзу. І було дуже голодно, і моя сестра захворіла, й як результат недоїдання вона захворіла на таку хворобу, «неправильний обмін речей» – це значить, речовин – *irregular exchange of nutrients*. Взагалі, це просто, знаєте, *vitamin deficiency* і *protein deficiency* отакій (нестача вітамінів і бікова недостатність. – *Ред.*). І вона з результату цієї хвороби в 35-му році померла – вона отримала дезинтерію і в 34-му їй було дев'ять років.

Настільки, щоб ми були голодні, щоб ми пухли, то ми не були такі голодні, бо тато все ж таки працював. В цій установі можна було діставати. Крім того, на цю установу давали муку для того, щоб мукою труїти різними *aresenic*-ами миш, і треба було робити такі маленькі округлені зернятка. Машинку таку прислали, що треба робити округлені ці зернятка, щоб миші їли, і давали там досить муки на це, а в цю муку тоді підмішували крейду. Забирали муку, мішали крейду, і там моя родина і родина цього самого Опляти також. А миші й не хотіли їсти тієї крейди. Що то, як хто міг доказати, що то не є мука – воно все є біле.

Ну, дуже нам погано не було, але все рівно. Нам з Харкова прислали житні сухарі і маленькі цукерки – це моя кузинка Світлана була і Михайло кузин, а його, значить, мама була двоюрідна сестра моєї мами, так що ми дуже часто зустрічалися, а тато його був бандурист, а мій тато, крім того, що він був *accountant*-ом, він був ще диригентом на *North Causasus*, Північнокавказького народного ансамблю, то ансамбль тих народних інструментів. І голівним інструментом залишилася бандура в цьому ансамблі, але було багато балалайок, багато домбр, такі як бомжо закруглені, мандаліни й гітари. Так що він диригував, в нього приблизно було сотня людей, які грали на струнних інструментах, аматори, й вони зайняли перше місце в цей час на цілий Радянський Союз із аматорських оркестр. Він ще займався з оцим своїм дядьком В'яненком з Харкова збіркою народних кобз. Пісні, які співали кобзарі. Я ще пам'ятаю тільки єдину пісню, що вони співали завжди під зачиненими дверима, бо моя спальня була з другого боку. Це українська козацька пісня – її декілька слів, і вони співали вдвох:

Боронив я рідну країну
Від налетів диких татар,
А тепер все пройшло, все минуло –
Чорна хмара до нас у гості прийшла.

Це єдине, що мені так пригадав. Ми все з сестрою підслуховували, перекладали те. Там вони співали ці балади тих кобзарів, які були всі записані й які пізніше цілком певно пропали. І вони не тільки їх записували всіх старих якихось тих кобзарів, які позамишались.

Кобзарів і бандуристів, тих, які ходили по селах, переносили, це від села до села ці всі балади й легенди, їх взагалі знищили разом з циганами на Україні. Їх один раз закликали на якусь збірку і всіх їх знищили. Це я тільки по розмовах в тата чув. І тато вже й його всі такі приятелі близькі збирали десь ціх таких старих людей, які щось чули й хотіли не тільки записати зміст цієї балади, а так само й музику, бо кожна мала й свою окрему музику. І в нас кожний день в хаті весь час збиралося багато людей, які оце, властиво, робили репетицію цієї оркестри, бо культурного життя взагалі, спеціально в таких селах не було. Зібралося дуже багато людей, які згубили, які були інтелігенцією і згубили право мешкати по великих містах, то вони мешкали всі тут і вони були більшістю членів цієї оркестри, Південнокавказький народний ансамбль.

Пит.: В якому році?

Від.: Він цей ансамбль почав організовувати, як тільки приїхав, в 29-му, існував від 29-го до 35-го років. Одним роком вони взяли першу премію.

Із всіх епізодів під час колективізації залишилося в мене оця картина, як ми їздили, як запрошували колгоспи для того, щоб привозити оці машини. За те вони давали добрі обіди, й тато завжди брав і мене, й сестру, а той Оплята брав свою родину: він мав четверо дітей – мав Ніну старшу, Таїсу середню, Ліда молодша і Валентина-Йосипа – він мав четверо дітей. Моя сестра була Нона й я. То ми брали авто, ми сиділи ззаду, завжди всі наладовані, як сардини, а тато й він їхали спереду. Був іще, пам'ятаю, *model*-а Форд; мали вони Фордзони трактори і мали тягарове авто, також Форд, і Волкан, ті знаряддя для *spraying*. Ну, йще ми мали одного німецького хеміка й лаборанта з Росії прислали Шебелева, це він робив ці *mix*-и й *poison*-и, ті ядовиті речовини для миш і шурів. Ну, й ми часто виїздили в ці колгоспи на їдження.

Я пам'ятаю одну станицю. Приїхали десь далеко-далеко й казали, що всі люди повимирали з малярії. Що малярія там була, то був факт, але люди від малярії взагалі були білі, навіть такі, аж синюваті, а це люди були не синюваті, властиво, жовтуваті. А це сині, налиті водою і, властиво, від того, що зовсім нема ніякого протеїну, й люди тільки на якихсь овочах або на воді. То вони від голоду наливалися водою, так аж бурячного-синього кольору все це. І ми переїздили, дуже помало їхали, бо якраз було пізно й дорога по цій станиці була погана. Вечером приїздили: майже кожна хата порожня, псів нема, ніякої худоби нема, лежать люди там і там і як почують, що авто їхало, до авта підходять люди: жінки з дітьми з простягнутими руками просити щось. То було.

І це, властиво, було не в одному районі. В цьому селі Калініно, бо воно було близько до міста, ми часто туди переїздили, бо це його, властиво, було село, цього Опляти. Він туди часто переїздив. Там іще було досить добре.

Але один раз ми приїхали до сільради, до цього палацу цього отамана Гурка. Ми сиділи на веранді, чекали там тата, й він щось такого там розмовляв з головою новоназначеним. Приходять двоє з мисливськими рушницями і за плечі і ведуть стареньку бабцю – арештантку. Арештували. Вона мала за спиною, так і залишили, мішок, в якому вона складала колоски. Збирали колоски туди й її за це заарештували, й так ще той ввійшов і каже: «Ну, ось, розпорядження було. На поле не можна виходити й не можна збирати колоски. А вона пішла оце вранці збирати; ну, що їй робити?»

– Ну, що з цією старухою робити? Забери колоски й відсилай до хати, вона й сама здохне.

Так, в школах вчили, що це є, властиво, все навпаки. Що це є, що голод скривати на самій Кубані, й я думаю, що на Україні не можна було: є голод, і чому казали, що голод і все це є із-за того, що кулаки сховали збіжжя. А то й не дали радянській владі, а факт цілком певно історія показала.

Я вчив, будучи в школі, то я вірив, що це є кулаки, що це погані люди, що це ті, які підпалювали й стріляли активістів всіх. На Кубані досить багато їх там постріляли або познищували. Таких багато було випадків, бо цей же Оплята й про то казав. Він єдина людина, який мав завжди, як ходив, то мав револьвера зі собою, будучи членом партії й старим партизаном, то йому давали. То Оплята мав завжди, він мав напіввійськову форму.

На кожних із засіданнях, як він виступав, то розповідав одну й ту саму історію, як він був партизаном. Як був у Сальських степах, йому прийшлося перебути зиму, як відступала Біла армія через Кубань, вони не могли прийти до хати, то вони не партизани, властиво, не билися з цими білими, а просто втікли й сиділи в цих степах, Сальських степах. А пізніше, як вони евакуювалися через Новоросійське й через Крим і втікли зовсім і вже центральні війська прийшли, вони вийшли з цих степів і оголосили себе партизанами, великими патріотами.

Моя мама була в близькому контакті з його дружиною і з-за того, що мама була все-таки з великого міста, з Києва, то вона багато в чому хотіла копіювати, як моди й так далі, і як себе вести, то, судячи по тому, яке вона мала стремління, ця пані Оплята до цих різних, так званих «буржуазних предрасудків», то й він також любив страшенно, щоб все було. Хоч він і носив такі естетичні вбрання, але все було з самого ліпшого зроблено. Чоботи були з самого ліпшого матеріалу зроблені. Шкіряна та куртка і навіть картуз був також з шкіри зроблений.

Так що історія цього моменту в моїх очах є така, що на Кубані мусив бути більший голод і більше смертності, ніж на Україні, бо я ж кажу, що нам з України прислали, але ті люди, які втікали з Кубані, то вони більше йшли тоді на Волгу, вже хотіли обминути Україну, бо на Україні неможливо було рухатися.

В Грузії і Вірменії взагалі не можна було сховатися, бо ті люди відрізнялися. Крім того, козаків там не любили страшенно, бо вони ж були, властиво, супресорами царської влади, то вони були тими людьми, які застосовували царську волю там, тому вони туди навіть не йшли. Єдине місце, де їм можна було, це йти в Туркестан, іти в Узбекистан і на Волгу або добиватися до великих міст, так як Харків. Я ж кажу, що майже всі козаки мали якісь зла на тих, які розкуркулені були. Вони мали якийсь фах іще крім того. Їх забрали звідтіля. Вони на Біломорському каналі були бригадирами й були тими головами й руками, які робили щось, а ті, що були злодії, так вони й залишилися. Ті, які зробили колгоспи, вони з їх нічого такого не зробили. Все рівно, ця система не може йснувати. Вона пізніше ще показали мені, як я попав до полону під час німців. Я побачив село українське на Полтавщині. І там я побачив, що колгоспи, а це рай там був, а люди цього не хочуть. Як німці почали ділити колгоспи старі на громадські господарства та за рік люди зробили, з нічого зробили, то німці не могли повірити, ні я не міг повірити, що можна зробити таке, якщо мати щось такого.

Взагалі, психіка українського народу є, щоб мати своє. Росіянин має зовсім інакше, інакший погляд на життя. Спеціально звичайний селянин. Він звик. Його історично так пригнобили. Він ніколи не мав вільного нічого, ніколи. Історія взагалі в нього настільки, скільки б не взяли назад свободи він ніколи не мав. І тому вони трошки піддалися більше. Піддаючися більше до цієї колективізації, на їх було менше *suppress*. Але все рівно, зараз туди чужинців тих людей не везуть, щоб показати, як колгоспи працюють, везуть на Кубань і на Кубані показують всім чужинцям, як колгоспи в Кубані. Кубань має крім доброї землі, ще й якби їх не знищили, ще залишилася добра господарська людина, яка могла зробити навіть із нічого, щось такого, що є ліпше.

Ще мені залишилося один епізодик такий маленький. О! Яка була погана ситуація з продуктами. В Краснодарі можна було діставати кукурудзяного хліба 250 грам на день на людину і, здається, 350 на дорослого.

Моя праця була, крім того, що я ходив до школи, іти й стояти в черзі, щоб отримати цей пайок. Я пам'ятаю це МІС, ОБВ, щоб підтримувати трошки свої харчові здібності, мала парникове господарство. І, властиво, на цьому парниковому господарстві працювала оця пані Козленко. Значить, донька десь була в другій тітки, бо вона весь час передавала мені привіти, вони передавали їй різні речі, щоб щось з'їсти. А вона вела парники.

В один прекрасний день я пішов до черги, щоб чекати за хлібом – треба було приблизно так добру годину, дві постояти, щоб дістати цей пайок на картки. Без цього нічого ніяк не можна. І єдине моя голівна мрія була, що як відрізує хліб, щоб він помилився, і щоб дав довісок, кавалок добрий, щоб *exactly* було там, там кілограм 200 грам, щоб було той. І що як він відріже, якщо кілограм цілий і немає довіска, то мені нічим, немає чим закусити по дорозі до хати, а то якщо він помилиться, то залишається й ще кавалочок – він відрізує точно.

На цей день, значить, крамар, що видавав хліб, він помилився набагато. Значить, дав кавалок хліба, а мама все каже: «Коля, ну ти ж знаєш ти ж сам, а нам же не вистачить, не можна їсти так забагато, якщо великий». І ось він дав, помилився настільки, що треба було два довіски робити. Значить, один той такий великий, що мені вже незручно було їсти, а другий трошки менший. Я їду й собі їм той кавалок кукурудзяного хліба, і він такий мені смачний був, як нічого другого на світі. І тут на мене колосальний дядько налетів, вихопив цей хліб, віддав мені маленький той кавалок довіса, а той великий як тільки вихопив і почав їсти й тикати від мене. І він був настільки великий і страшний на вигляд, що я як глянув на нього, я його запам'ятав його обличчя. В цей день я приходжу до мами в сльозах весь, кажу: «Мамо, що залишилося від всього хліба».

Ну, як то я їй сказав, що на мене напав ракло – на таких дядьків ми казали «ракло», напав на мене ракло й забрав хліб.

– Ну, – каже, – що ж, ну то й що ж?

Ну, то вона заспокоїлася. І на другий день, а ця пані Козленко, якщо огірки щось підходило в парниках, то вона все мені передавали по секрету – а я ніс до хати. А на території цієї самої станції МІС ОБВ ми мешкали і парники були там.

Ну, й один раз ми вирішили з Оплятою, з цим Валентином хлопцем, що ми не будемо чекати, поки ця пані Козленко буде давати нам, давати нам огірки, давай поліземо самі. І ми полізли в ці парники. Залізли під парник і собі там потрошечку, потрошечку їмо ці огірки, які підрастають. Парники досить були низькі, й ми пам'ятаємо, що ми сиділи з жінкою по ті дорожці, де парник. Люди ходять взад-вперед, щоб обслуговувати парники. І дивлюся, хтось відкриває вікно цього парника, аби воно було так трошечки. Відкриває на велику розтяж і на нас дивиться, той самий ракло, що вкрав у мене хліб! Я як його побачив, трохи не зімлів! Валентин побачив – він думав, що то робітник. Він його то знав, бо він знав, що то робітник. А ця Козля, він був якийсь родич цієї

Козленко, і вони в цей день найняли його на працю. Нічого не було робити, то вона взяла помічником того. Аг! Як всхопилися і тікати! Я його злякався взагалі, той злякався, що був у школі, і ми втікли на другий двір, подвір'я і через дірки дивимось, де він є, щоб якось перебігти до тієї хати, де ми мешкали. Перебігти ми так і не змогли. А він замітив, помітив, що ми там, бо він побачив, куди ми втікали, і він боявся, що як ми прийдемо до цієї хати, прийдемо до *office*-у й скажемо, я скажу, що цей, хто вкрав у мене хліб, і що його виженуть з роботи. Він баче, що так мало-помало манить нас до себе. Манить до себе й показує пару огірків.

Ну, йдіть собі, той Валентин каже: «А я піду, я не боюся, що мені? Я йому, ще татові як скажу, так його вижене».

А я кажу: «Це той, що в мене вкрав, забрав хліб, то він тебе заб'є».

– Та не бійся, він виглядає добре.

Той його посадив на коліно, почав. Дивлюся, йому нічого, то й я вийшов. Він і мені каже: «Слухай, хлопчику, я знаю, що ти думаєш, я в тебе хліб забрав. А я був такий голодний, що тепер я тобі віддам все, що захочеш – тепер я працю маю якусь і віддам тобі все, що захочеш, тільки не кажи нікому».

– Ну, то я нікому не скажу, нікому не скажу, – і то й ми поклялися, що нікому не скажемо. Так він допрацював аж до кінця літа там, і ми завжди мали самі найліпші овочі й самі найліпші огірки, крім того, що пані Козленко сама приносила. Це така маленька історія про тих людей, з якими я зустрівся.

Але хлопці, ті, що приходили й мешкали поза містом, до школи, то були всі такі.

Стара мала такий лиман, що вона ніби відрізала від руху, й там вода, й то багато дуже було комах малярійних і багато жаб. Жаби такі, знаєте, що страшенно смердючі. Їх їсти ніяк не можна. Такі, що взагалі, деякі з них були ядовиті. Але люди, ті, що мешкали за тим, близько до Кубані самої, це, властиво, в них цінне, вижили. Але я пам'ятаю, що хлопці приходили в газетах завернути дві варені жаби, й вони їх їли. Кожний, цілком певно, не обвинувачувався радянською владою, а все обвинувачували цих бідних куркулів, які, властиво, й дали можливості дожити цієї Кубані до того моменту на такому високому рівні. Тоді їх всіх забрали й розпустили.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Багато. Наша школа, номер восьма, недалеко знаходилася від городської ради. І так в цій школі вчилися всі діти людей, яких прислали з Москви. Не дивлячися на те, що вони мали тих присланих, але їм і прислані не довіряли. Кожних п'ять, шість місяців їх відсилали назад або заарештовували, прислали других. І як результат цього, півкляси було бувших дітей, бувших городської ради секретарів і робітників городської ради, а друга половина була тих, яких прислали недавно. Я належав до тієї щасливої групи, що половину не мала батьків.

Я пам'ятаю, в мене був також кубанський партизан, Ярошенко-Жлоба... Курсантам не дозволялося виходити з казарм. Ціх кавалерійців мало їх на вулицях і видно було. Вони все мали свої вправи, мали своє таке

маленьке, як містечко, в цій кавалерійській школі. Але командири могли виходити. І ми жили, властиво, недалеко від цієї школи. Тому наш район страшенно миліція патрулювала, але райони з другого боку, там, де були всі базари: Сінбаз – Сінной Базар, стадіон, де була кожевна фабрика. На тому боці, другий бік Краснодару був такий більш-менш промисловий, то там було дуже погано. Туди, як ми їздили спеціально на якийсь стадіон, то бачили дуже багато людей, які не знали, що зі собою робити. Але їх, я ж кажу, що всіх забрали з Краснодару й вивозили.

Пит.: Звідки вони приїхали туди?

Від.: Вони були всі з навколишніх станиць. З України нікого не було там, бо я думаю, що можна було приїхати, бо Кубань була відрізана від Дону й треба було б переїхати частину Дону, а Дон і Ростов-Дон. В Ростові не було ніяких проблем. Пізніше з Ростова приїжджали оті діти тих, що працювали в горраді, то ми розпитували, як там в Ростові. Звідтіля приїздили діти дуже вигодовані, й їм нічого не було. Тут і діти тих голівних людей не виглядали так добре, як ті, що приїжджали або з Москви, або з Ростова. Але туди не можна було їхати. На Ростов – не можна, на Астрахань – нашим людям з Кубані можна було якось втікти й переїхати через Волгу й їхати в Туркестан. Або ж я кажу, в таких містах як Майкоп, тоді Тихорецька – це Тихорецька станиця – велика, яка якраз в гирлі Кубані, а брат мого тата працював на консервній фабриці, то він привозив часом консерви рибні відтіля, то він казав, що там їм потрібно було дуже багато людей, рибу ловити, то треба все когось мати. То прислали страшенно великі автоматичні машини і все конвеєри з Америки прислали, щоб зробити з цього консервного комбіната все таке велике, але каже: «Вредители всё их портят».

Отих треба було зіпсувати, якщо зіпсується конвеєр, то треба яких 20–30 людей набирати, то вже одна рука другу мила. А, каже:

– Нащо нам їх відремонтовувати? Все рівно, людей скільки захочеш.

То ті, що приходять, що тільки за харчі хотіли б працювати. Так що по таких маленьких містечках було легше тим людям втікти. А Краснодар рахувався центром Північно-Кавказького краю¹ – це як ніби область, столиця області. Тому рахували Краснодар і околиці найбільшим опором для колективізації.

Пит.: Ну, а коли голод скінчився?

Від.: Так що, люди відчули, що скінчився, то це було приблизно в 35-му році. Тоді замінили кукурудзяний хліб на пшеничний, але картки йще були. В 35-му році ще на Кубані, ще я пам'ятаю, різні речі, як цукор, були. І вже в 36-му році з'явилися м'ясокомбінати; все це дорого коштувало. Тато мій продовжував роз'їздити по різних селах, а мама з ним розійшлась, для того, бо вже не могла витримати це ховання. Треба було ховатися. Переїхала назад до Києва. Я кінчав десятирічку в Краснодарі в 38-му. У 38-му році було, можна сказати, що можна було дістати продукти.

¹ Помилкове твердження. Центром Північно-Кавказького краю був Ростов-на-Дону. Краснодар був центром округу, в якому українці становили більшість населення.

В 36-му році вже з'явилися так звані м'ясокомбінати. І ніби так, як тут, рівно до того, як *McDonald*. Пару таких *store-ів* було, де можна піріжки з м'ясом купити – смажені в оліві з м'ясом. Досить смачні. Я не знаю, може й можна було вже купити навіть солодкі тістечка. В 35-му році вже можна було щось з'їсти в ресторані, бо тато роз'їздився, то він мав що з'їсти. Така козачка одна, дівчина, приходила до нас як господиня в хаті; то вона варила досить мало, все щось готове приносила від себе. Пам'ятаю, робили вони пампушки дуже добрі з часником, житні пампушки давали нам, але тато мені давав все такі якісь квітанції, і ті в ресторані давали якісь котлети. Дуже висмажені й такі тверді, але з м'яса котлети. Як він приїздив, то все привозив якоїсь чи ковбаси, чи вудженої риби. Часто привозив вуджену рибу, бо його один брат в Новоросійському працював в Тихорецькій.

Пит.: Я дуже Вам дякую.

Від.: Не забувайте, я ж тоді був, ніби хотів бути громадянином, преданим цьому устрою і всьому, бо знаєте, то що тато казав, то в школах так учили, що їх слухати не можна.

– Взглянув, і тут упав, – що я почув, переводячи з російського, то один раз, під вечер, я вирішив пройтися за дворами, й за мною хтось ішов і почув, що за якийсь, клацнув тим, затвором, ну, *bolt*, на самострілі. *Noise of the loading mechanism of the rifle. I just looked at it and fell down* (Звук затвору рушниці. Я тільки подивився на це і впав. – *Ред.*). Каже: ну добре, а про що ти тут написав? Тут треба зрозуміти. Ну, каже, що треба зрозуміти?

«Ну, конечно, это ж тот кулак меня убил и я упал».

І весь час, ну, що вони робили і говорили між собою, то все було за дітей, не допускали, щоб діти навіть не псували собі, щоб не видали.

У мене така історія була: як ми були в Луганському, тоді йще можна було жити, цебто 28-го року, мені було шість років. Я ішов в перший клас, ну, так, як дитячий садок їх. Бабця моя була там, то ми все з'їздилися на Попасне, всі внуки туди, бо ми народилися всі в Попасному. Вона мала свою хату, де вона приймала всіх дітей. Вона була бабка. Так що всі мої кузини народилися там. Де б мої кузини не мешкали, всі їх батьки й мами приїжджали до того містечка й там народили дітей. Мама тоді від'їздила. І вона їх виховувала трошки, тоді від'їздила. І пізніше, як ми вже підросли, так ми все їздили на літо до бабці.

Мій дід був знаменитий тим, що він винайшов сорт груші, звалася вона Яковлів – прізвище було «Якілька». Його звали «український Мічурин», бо Мічурин був садівник знаменитий російський – вчений академії, а вони переписувалися весь час і разом робили досліди над тим. Із-за того, що він був настільки знаменитий з ціми грушами і своїми науковими працями, то його радянська влада не турбувала, бабку мою. І вона весь час мала своє господарство, провадила свій *greenhouse* і той садок і огорог мала свій.

З нею жила її старша донька, яка її допомагала й вела – також була садівниця. Вона вела те, що дід залишив. І ми, як діти були малі, все приходили до неї. Вона була побожна людина, водила всіх внуків в церкву й вчила релігійні вірші. Я пам'ятаю один із віршів в російській мові; вона сама по-російському добре не говорила, але вона

говорила по-українському, дід говорив дуже добре по-російському, але цей вірш мене навчила тітка. Він називався: «Боже, говорить малютка»:

«Раз осенню порою
Дождь ишёл и гром гремел,
Шёл по улице малютка,
Посинел и весь дрожал.
“Боже, – говорит малютка, –
Я озяб и есть хочу”.
Шла дорогой той старушка,
Услыхала сироту.
Приютила и согрела,
И поесть дала ему».

Значить, це і весь вірш. Ну, й прийшли ми до того, що мама не знала, що я цей вірш знаю. Це на вакаціях, перед тим, як іти до школи, це старша її тітка мене навчила. Ну, викликають, значить, вчителька: «Діти, хто, що, які вірші хто знає, хто вивчив?»

Ну, то я вивчив. Кожний розкаже. Ну, я думаю, я ж також вивчив. Я піднімаю руки й оцю «Старушку» розповів. Вона нічого: «Добре, добре».

Викликає маму й каже, щоб вчите таких віршів про Бога, навіть це не може бути.

Добре, що нікого не було в класі, крім дітей і мене, а якщо б почув, то вас би викликали, допитували, що ви в релігійному дусі виховуєте дітей. То що ви собі думаєте?

– Будь ласка, скажіть, щоб він це нікому не казав більше, що він знає цей вірш.

А мама:

– Та я його не вчила.

Вона дійсно не вчила. Ми знаємо, як виховували дітей, але, каже, по-російському, може, в бабці навчили, але бабця не вмiла говорити: вона говорила по-церковнослов'янському, вона вмiла читати релігійні книжки й говорила по-українському. Попасна була всеукраїнська така станція залізнична, пізніше зробили.

Ну, то вона до мене приходить: «Коля, де хто тебе навчив?»

Я кажу: «Тьотя Шура навчила».

Оце отакі випадки настільки показують, як вас поза школою виховували.

Це відбиток. Вона каже: «Ніколи не роби, бо це для нас буде дуже погано, забудь про це, про Бога».

І перестали нас відпускати до бабці. Ми дуже рідко їздили туди.

А бабця все рівно, як я приїхав, що б ти не казав, на коліна становиться молитися кожний день два рази і на ніч перед сном. А також, уже скільки вже здорові були, все рівно, як до неї прийшов, то вже мусив по її законам жити. Всі свята святкувала, завжди все в неї наварено. Так що, бачите, щоб бути патріотом, дитиною там було неможливо, бо батьки боялися. Навіть батьки самі по секрету робили те. Пізніше тато мій давав так: «Коля, не звертай на це уваги, не звертай на це уваги, – каже, – це все, це недобре».

І я ж кажу, що вплив його тільки такий уже був, як мені було 18 років. Це все не є так, як воно є. Я одне, що ще пам'ятаю, як хтось зустрічався, то каже: «Чи українець?»

– Українець.

– Але щирий українець?

– Тато – щирий.

Якщо питав «щирий», «чи ти є щирий українець» і той відповідав, що щирий, то значить, що можна було вірити, й то тоді вони сідали тільки записували балади й легенди козацькі та й думи.

Але з дітей, розумієте, навіть, я й кажу, ті діти, що були з тих членів, що в партії, розумієте, що були в уряді й яких тоді так заарештовували, вони не винуваті, а держава й уряд. «Сталін правду каже». Все казали, що в нас найліпше живеться. В Америці, дивіться, безробіття, а в нас скільки праці. Все так подавали. Такі то справи.

Інтерв'ю SW28

Агрипина Михайлівна Мить, народилася 1909 р. у селі Верхній Рогачик Великопетиського району, який тоді належав до Дніпропетровської області. Батько служив у петлюрівській армії. Після революції він мав 9 десятин землі, раніше приблизно 40 десятин. Життя за непу було добре, але більшовики людям не дуже подобалися. Оповідачка – людина досить релігійна, детально розповідає про релігійну ситуацію і події загалом від революції до Другої світової війни. Вона вийшла заміж наприкінці 1928 р.; у 1929 р. розкуркулили батька і він втік на Донбас; у 1930 р. закрили церкви. Оповідачка з чоловіком також поїхали на Донбас, але у серпні 1932 р. повернулися у Верхній Рогачик. Через 2–3 місяці заарештували її чоловіка. Оповідачка почала пухнути від голоду. Помирали і колгоспники, і неколгоспники, а сусіднє село Зелена вимерло повністю. Називає родичів, які померли від голоду; сама оповідачка вижила, бо ховала хліб, а потім поїхала на Донбас, де чоловік працював на шахті. Бачила голодних дітей, які тікали на Донбас. Батька оповідачки, який після розкуркулення і втрати господарства працював керівником пекарні, заарештували за те, що давав борошно своїм голодним друзям; він здійснив відчайдушну втечу. У 1934 р. оповідачка їздила до Грузії, де голоду не було. Згадує, як після колективізації школи переводили з української мови на російську.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я та прізвище.

Відповідь: Агрипина Михайлівна Мить.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: В 1909 році.

Пит.: В якому селі?

Від.: Село Верхній Рогачик Великопетинського району Дніпропетровської області¹.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки займалися господаркою, земледіллям, чи як там.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали?

Від.: Я не знаю, чи я скажу. Дідусь мій мав багато землі, але ще в 17-м році розібрали ту землю, а скільки було в нього, то дев'ять десятин. Бо дідусь мав машини, а тоді по три десятини на чоловіка давали. Отже ж, коли прийшла реформа, що стали на прожиття давати землю, то, здається, по дві десятини, то мій татунь дістав щось 16 десятин, і дідусь десятину тоді. Але при непові, знаєте неп, можна було орендувати землю. В нас там були німецькі колонії. Дуже гарний степ, і дуже добре родили, й там мій татунь орендував землю. То, скажемо, він мав яких, може, 40 десятин, арендував, бо то при непові дали волю, що можна. І люди розбагатіли відразу, дуже працювиті, бо то кожний для себе. І так тяжко працювали. Ми були вже на хуторі; дідусь пізніше пішов на

¹ Нині районний центр створеної 30 березня 1944 р. Херсонської області. Протягом 1930–1946 рр. Верхній Рогачик був у складі Великопетиського району. Після створення у лютому 1932 р. областей входив до складу Дніпропетровської області, а з 10 січня 1939 р. – до новоутвореної Запорізької області. Таким чином, у своїй розповіді оповідачка наводить той адмінподіл, який існував з 1932 по 1939 роки.

хутір. І правда, тяжко працювали, робітників не можна було тримати, але були такі люди, що мали землі мало, й каже: «Дядьку, ви мою землю обробіть, а я в вас буду працювати». Добре, так усіх треба було. То в нас, вже при непові, одна жінка жила, вона літо й зиму жила в нас, помагала. І один сусідський дядько, який мав п'ятеро дітей, три десятини землі, каже: «Я буду в вас працювати, а ви мені обробляйте ту землю». Так мій дідунь і тато вже разом обробляли йому землю, три десятини, все йому й віддавали, а за те він у нас ціле літо жив, і часами зимою. Отака господарка була.

Пит.: Це було до колективізації, так? Це при непові?

Від.: Це при непові, до колективізації.

Пит.: А коли почалася колективізація в Вашій околиці?

Від.: В 28-м, здається, бачте, яка голова, здається, в 28-м році, бо в 29-м році вже куркулили. Хто не хотів йти, в 29-м розкуркулювали заможних, заможніших людей, які то були багаті! Колись було багато, а то, бо своїм трудом нажили.

Пит.: При непові яку частину урожаю брала держава?

Від.: О, добре водилося, при непові, добре пам'ятаю, як сьогодні, мій тато мав одну десятину зробити чорний пар, знаєте, що чорний пар, обробить, вона 250 пудов дала, одна десятина! Я буду плакати, як буду розказувати.

Пит.: А яку частину держава хотіла?

Від.: Держава? При непові?

Пит.: Так.

Від.: При непові щось не так багато, я Вам не скажу, ще була замала, а могли розплатитися, і собі зоставалося, і здавали, такий був великий магазин, на посів хліб, туди здавали, і собі багато оставалося, то продавали на всі свої потреби, а вже як перед колективізацією, то накладали, так казали «плян до двору», так багато, що їх в нього не було, віддавали люди все, віддавали, а потім нема вже. Ну, а тоді: «А ти, – каже, – не виконав “плян до двору”, тебе треба розкуркулити, забрати все до держави».

Пит.: А як відбувалася колективізація в Вашій околиці?

Від.: Як пройшла колективізація?

Пит.: Так.

Від.: Дуже тяжко. Люди не хотіли. Люди, так вже на тих, не питалися – забрали в їх усе, в багатших, і з бідних. Але бідні не хотіли йти, бідні віддали своє останнє: «Вам віддам одну коняку, брчку, чи там корову, заберіть її, а мене не чипайте, я не хочу йти». Але мусили йти, як вони зробили голод, тоді люди пішли, вже там давали кусочок хліба їм.

Пит.: Скільки осіб було в Вашому селі й Вашій родині?

Від.: Дід, бабуся, тато, мама, й нас п'ятеро дітей, четверо сестер і один брат.

Пит.: А скільки було в селі?

Від.: У селі скільки родин було?

Пит.: Так.

Від.: Село було дуже велике, було два приходи, дві церкви, колись, як їх повалили, велике, але батько жив мій на хуторі, а хутір мав десь, може, 50 родин. І всі добре жили, і всіх розкуркулили, майже всіх. Деякі пішли в активісти.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про владу в Вашому селі, наприклад, які люди пішли до партії в Вашому селі?

Від.: Дуже мало пішло. Скажу Вам – молодь. Батьки плакали: «Що ви робите?»

Бо ж перед тим, скажімо до непу, ми мали свою ж Україну, проголосили, й люди всі раді були. А потім прийшли більшовики, й люди були дуже обіжені. Спершу ніхто не хотів, а що більшовики почали, не подобалося. А молоді, як молоді, то отакі пішли – ледачі, я там скажу по-українському, ще каже вам до праці, ледачі, які не хотіли працювати, любили довго спати, зазіхали на чуже, ото ж подумайте, отакі пішли. І не всі, таких людей багато, що не хотіли йти, але примусили. До речі, я Вам скажу одне, як тягли тих коней до колективізації та забирали, ну йще хто пішов, кажу Вам – ледачі. Коні подохли, корови ж не встають, їх піднімають. Я це своїми очима бачила. Люди голосять по хатах. Це є біда була, біда. Таке село, такі люди заможні були, зробилася пустиня, пустиня. Самі церкви закрили в 30-м році.

Пит.: В 30-м році?

Від.: Так. Сичі гудуть, люди плачуть. Жах! Але я Вам скажу, що нашого батька розкуркулили в 29-м році. Я вже була замужем. Я в кінці 28-го року оженилася. Мого чоловіка – бо ми жили ще з батьками – батька в 30-м, бо мій батько був дуже активний, служив у петлюрівській армії, то вони його гонили, бідного, він не мав життя. І його найперше розкуркулили й сказали, що через його люди не хочуть йти в колгосп; він пропагує. Він майже тільки ноччю являвся додому. І вони розкуркулили мого батька, його не було, він десь купив собі – я не знаю, чи показати – документи другі, і так зробив, що до нас станцію 45 кілометрів була. Він так зробив, всіх на Сибір вислали, а він був дуже такий комерційний, він, ну, десь був і купив собі документи. І нашу родину – діда й всіх дітей, я не була вже, їх окремо посадили. Передали якогось листа й сказали, що на тій станції ви мусите встати – на Ясинуватій, така маленька станція. Тих людей всіх повезли на Сибір, а мою родину на тій станції висадили. Це було, я думаю, за гроші. Батько в страху брав гроші від мене, він комерційний був, то все так зробив. І він їх тоді забрав на Донбас.

Пит.: Усіх?

Від.: Так. І тому вони не попали на Сибір. Тепер я скажу Вам за цього чоловіка, який в нас він жив. Бідняк. Три десятини землі, п'ятеро дітей. Він у нас жив, ми його обробляли. І як прийшла колективізація, то він плакав: «Я що, дядьку, я буду в вас?»

Мій батько каже: «Яким, де ж ти будеш у нас, як в мене вже нема нічого?» І вбий! Ну, що будеш робити? І він пішов. І померли з голоду. Двоє старших дітей десь пішло, троє вмерли, й жінка, а його засудили на 10 років – він пішов колоски збирати – пухлі ж лежали. Батрак, бідний. Його засудили на 10 років. Пізніше вже мій батько зобачив, що там його нема, певно вмер. Так уже засудили його. То він був як наша родина.

Пит.: Чи Ви ще жили на селі, чи Ви також виїздили?

Від.: Ну, я була на тому ж самому хуторі, бо то було по-сусідському. Отже, коли мого батька вивезли, й я вже почула, що вони не на Сибірі, то я давай свого чоловіка просити, що їдемо й ми туди, бо ж ми тут не

сьогодні-завтра, вже чули ми, розкуркулять і твого батька. І ми так поїхали, в 30-м році вже ми виїхали туди до батька. Батько там нам місця знайшов десь. Мій чоловік працював уже, а я була «прана», в першій вагітності. На Донбасі. Тепер вертаюся. У 32-му році моєму чоловікові треба було на призив, призивати, реєструватися, бо він би робив, такий був закон, хто з такого року, що мусив призиватися, мусить їхати там, де він родився, і там призиватися. Отже, в 32-м році, може, в серпні, ми приїхали сюди на село, Верхній Рогач, де мій чоловік родився. Десь попросили, жінка нас упустила, маленька кімнатка, поки він, місяць, два, зареєструється. Але ми знали, що його до армії не візьмуть, бо він не надійний, бо він з розкуркуленої родини. Пішов він до реєстрації, йому сказали, що передамо твоє діло аж у район, і тобі, може, за місяць скажуть. І ми мусили там жити й ходити питатися. Коли прийшло назад наше, чи його приймуть, чи не приймуть до армії, сказали: подали аж до району, то – до області, аж за три місяці. І тим часом ми, може, два чи два і півмісяці пожили – чоловіка заарештували. А що ж мені робити? Арештували його, була сільрада, як у селі, там, де священник жив. Священника вигнали. Його заарештували два поліцая, а то такі, я їх знала – свої сільські. Я пішла до них, другою вулицею, я дивлюся – його посадили, така комірka була, а самі пішли докладати до директора. Подивилася в вікні – дошками забите, я відірвала дошку – їх там два сиділо. Кажу: «Вилазьте, бо ви пропадете». Знала, що не дай Бог чоловік попаде за розкуркуленого батька – вилазьте! Та я що? Вилазьте! Та я що? Вилазьте! Сміливо!

Вони вилізли, і тут зараз млин, і там кукурудзи, і пішли. І я пішла скоренько другою вулицею додому, то недалеко було. Ось приходять міліціонери. «Де твій чоловік?» Кажу: ви взяли його, ви відповідаєте за мого чоловіка – а то, може б, не була така смілива, якби якийсь кацап. Кажу: ви відповідаєте за мого чоловіка, ви взяли його. Мій чоловік побув там десь уночі, вночі прийшов, забрав, що є, і поїхав на Донбас. Ще пару днів приходили та й питали, дивилися, чи нема. Ви забрали, кажу, мого чоловіка, ви й будете відповідати за нього.

І так він поїхав, а я жила аж до 33-го року, до мая місяця. І страхіття надивилася. Сама була пухла, і до того ще була «прана»... Боже мій, ми як приїхали, то купили, бо можна було купити ще в 30-му хліба. Забирали, але люди збирали – купили й сховали його. Знаєте, в тій хатинці, де ми жили, такий був припічок, і туди можна було всипати й покласти, дошки замазані були, шукали, але вони не надіялися – куркулів, то находили в ямах – бідна хатка така, не надіялися, що там щось є. І не найшли. То тим я спаслася. Таку цеглинку відклею, витягну трошки було муки, то було добре. А як не стало муки, то пшениця. То пшеницю в пічці посушу, а тоді макогоном потру, і то зварю щось. І тим я жила. Ой! Вже пройшло 50 років, чи більше, не можу собі уявити – як це могли люди прожити?! Як я могла прожити? Гонили ж на колгосп. Люди ж вже падали, пухли, але там якась кухня була. Загнали на працю. Ну куди, підеш туди, давали там, люди ж сходилися, бо ж треба щось їсти – по мисочці якогось супу. Але діти бідні стояли в черзі, щоб як поїдять, води виліють у казан, помити, й вони з кухликами там стояли, щоб їм дали, о! То був жах! То було невиносиме щось. Ну й так, таки

я дожила до 33-го року, поки дитину родила, ще було. І мама виїхала ноччю за мною, і забрали. Я поїхала до чоловіка.

Пит.: Ну, як Ви родили дитину, якщо Ви не мали досить їсти?

Від.: Ні в кого не було. Одна старушка була, що я в неї жила. Нас тоді не приймали ні до шпиталю, та й шпиталь той, чи він працював, чи ні, я далеко була від нього на другім приході, де той шпиталь. Я кажу: «Що мені, що Бог дасть».

Я дуже в Бога вірила, ну, що буде? Що Бог дасть. Бігала сюди-туди, бігала, вже чую, що вже, а ще то перша дитина, почала стукати в двері до тієї старушки. Та старушка прийшла і врятувала мене – прийняла дитину, вже два роки як... вона вже старша жінка. І там в час з тією дитиною, сусіди були надійні, приходили, поки я ще лежала, палили мені хату. Там де в кого ще була коровка, то приносили ще молочка трошки, поки я відійшла. І то, неправда, воно родилося – воно вмерло, воно не жило. Таке ж довгеньке, отаке як пальчик сухеньке. Перша дівчина. І так дожила. Як поїхала я на Донбас, то вже був 33-й рік, правда, мій чоловік встроївся в пекарні, бо біда, бачив на селі велику біду. І була квартира недалеко коло пекарні. Може, будете тепер питати?

Пит.: Ні, а що Ви бачили на дорозі?

Від.: Оце ж я хочу Вам сказати. Та пекарня пекла, бо то був Донбас, де добували руду, під землею. І вони мусили тих людей тримати, то пекарня була для робітників, які в шахті працюють. Їм давали по 500 грам хліба. А дітям, утриманців, нічого. Декому там, старий працівник, по 200 грам давали. Мій чоловік у пекарні, то вже йому 400 грам давали на день, а дітям, хоч не була я ще, дітям нічого не давали. Той хліб пах, як пекли. Боже мій! Скільки йшло – і старих, і малих на той зов, на той запах хліба. Це була, це було місто Макіївка, шахта Чайкіна. То на шахті. Скільки людей йшло! Ідуть, падають попід пекарнею, діти такі виглядали, маленькі, такі років по 10, яке вже могло йти. Але вони виглядали, може, на 12, ну, старі люди – діти виглядали. То було неможливо дивитися. І вони день і ніч там стояли, деякі вже померли, чи й ще не померли. Кожного вечера, тільки стемніє, підїжджало таке авто, ми звали «чорний ворон», і то вкидало всіх – хто ще живий був, було не було – віконечко, я бачила, в тім же кварталі була моя квартира – той живий, ще ворухився, і мертвих забирали. І то кожної ночі, а вдень знову понаходять багато. Тепер мій чоловік приносив куски хліба. Я не раз виходила, кидала туди й тікала, а останній раз вже не можна було, вже й не раз не можна було. Вони обгородили колючим дротом, щоб ті люди не підходили близько. Закрутили, щоб ніхто не ходив. То жак був. То такий був жак, що я не можу. Отака біда була. Ну були, скажімо, в мого чоловіка *cousin*, бо його тітки брат називався Іван Ляшко, бідний, четверо дітей мав, там скільки землі – не знаю – коровку, коняку, сказав. А вона була баптистка, там в Росії давним-давно баптистия ненавидили, він сказав: «Нате, може, все, а мене не чипайте, моя віра не дозволяє мені йти в колгосп», бо люди не хотіли йти в колгосп. І що Ви думаєте? Його заарештували, забрали. Він віддав корову, коня, все – тільки мене не чипайте. Його заарештували, а жінці повибивали вікна. Жінку викинули, жінка приходила, й сказали: «Ніхто не пускає, бо хто пустить таких людей, кого з хати виганяють, то й того вигонять».

Жінка походила з дітьми, і то була зима, жінка походила з дітьми, на ніч прийшла в хату, влізла в розбите вікно, з дітьми сіла. Прийшли другий раз, викинули. Тоді що зробила – я сама свідок – прийшли другий раз викинули. Тоді що зробила – це мої, я сама свідок – прийшли, запрягли воли, стягли дах з хати, розбили зовсім піч у хаті, що жінка вже не могла до неї. І пішла, і певно, казали, як батько пішов, вона десь умерла з дітьми. В 30-м вернувся, вже людей, які не хотіли йти в колгосп, вони же їх на Сибір. Забирали все на брички й вивозили – такі в нас були глибокі балки, із снігом. Вивозили й туди викидали тих людей. В сніг. Кажуть: живіть, як хочете. Куди ті люди підуть? Батьки, правда, такі вже що могли, десь пленталися. А діти? Мерли! Померли, вмерли там. Не можна без сліз розказувати.

Пит.: Вертаючися до Вашого села, Ви сказали, що в 30-м році закрили церкву?

Від.: Так.

Пит.: Хто очолював боротьбу проти церкви? Хто закрив?

Від.: Ще в якимсь, може, до 30-го року, приїхали в нашу церкву й забрали все золото. Дуже багата була церква, бо то великий приход. 18 пудов, тоді казали мені, що 18 пудов золота забрали – забрали хрести й все. Люди збіглися, збіглися жінки, чоловіки старші. Це було якраз – забула, в яким році – але було ще, що це орали люди, ще не було колективізації, це ще до колективізації. На степу всі молоді, а старші збіглися, та куда! Розігнали й забрали. Все. Ну й ще, ми, ще правили в тій церкві, вже по-старому. Забрали в той час священика. Мій батько близько там не був: десь у полі був, але він належав до ради церковної, де там щось допомогти йому. І його забрали, посадили. І він сидів цілий рік. А тоді за те що, і збіглися люди і не давали з церкви, добро, щоб забрали, а його навіть не було близько, він був у полі. І ми ходили до всіх людей з списками, що його не було, він нічого вам не робив. Його випустили. Випустили, але це ще до колективізації. Так. А потім священиків арештували, який приїде, послужить – не стало – ніхто не знає, нема, нема священика, нема церкви. А тоді закрили. Закривали вже церкву, я не була тоді в селі. Не була. Ми були якраз на Донбасі. Як я вернулася, і моя дівчина родилася, я ще ж хотіла її перехрестити, не було вже ніде. Аж деякийсь час в другім приході ще не була закрита, хоч священика не було, а церква ще не була закрита, так сказали мені, що прибуде священик сюди. То я дочекалася, й ту дівчину перехрестила там. Так що моя перша дитина була хрещена ще в моєму селі. А вже ці як родилися, то ті родилися на Донбасі. Хлопець родився, маю старшого сина в Вашингтоні, в 36-м році. Вже ми були на Донбасі. Дівчина, та Ліда, народилася в 38-м, на Донбасі. На Донбасі, село, місто Макіївка. Була церква, вони її тримали, бо туди приїздили з закордону, але ніхто не ходив до неї; вона ото далеко, ми також не ходили. Як діти родилися, то мама моя дитину, під полою, ото пішла десь, не до церкви, до священика й там похрестила, а потім і хлопець, як родився, і так, і в сестри моєї, то вона хрестила їх, під полою десь з священиками. Священик коли-не-коли служив у тій церкві, а так він ходив, уставляв шкла людям, отим він жив. Так ото хто під тим не знався, секрет був – похрещених людей, але вдалося мені їх похрестити, бо багато нехрещених, і зараз нехрещені, напевно.

Пит.: Чи була школа в Вашому селі?

Від.: Так, була школа. Ходили діти вже, при колективізації вже почали жінок неграмотних, «лікнеп» називали. І ось, я жила ще в тій хатинці, прийшли, записали мене до школи. Думаю – записуйте, що буду казати? Пішла до тієї школи, зустріла там усіх, хто там ходив до п'ятої класу, вчителями. Кажуть: «Чого ти прийшла?»

Кажу: «Записали, я не хочу, прислали записку».

Вже все робила, що вони кажуть, аби не чіпали. Ну, рада була, вони тоді відіслали мене, послали записку в сільраду, що ви таких не кличте нам, бо вони більше нас знають. Ну, й прикріпили до мене там трьох чи чотирьох жінок, щоб вони ходили, й я їм показувала букви, ну, я була рада, що мене не чіпали. Все одно – кожний день приходили: чим ти живеш, що ти їсиш?

Нема нічого, взяли.

Пит.: Чи то була українська школа, чи російська школа?

Від.: Прошу?

Пит.: То була українська школа чи російська школа?

Від.: Була українська до колективізації, після революції, як оголосили, а потім перейшла на російську. Заборонили все українське. О, як дозволили, так процвітала – пісні, все – зразу ж стала наша Україна. Скажімо, мій батько, він все офіцером був, але його поранили, він не був на фронті, і він обучав тих рекрутів. І так недалеко, на горі: «Один, два, три, марш!»

І всі так ходили, такі раді були, що це ж своя буде держава, своє військо. Але недовго. За те так відповідали. Недовго зразу ж забрали вчителів, які вчили в українських школах; він був Гончар такий, композитор, який пісні вчив, то я ходила, співала¹. Не стало, не став і ніхто не знає де дівся. Ех! Напевно. Ми ж ще були молоді, заборонили співати «Як умру...», і все. Ну, а що нам! Співаємо. Підходить: що ви співаєте? Цю пісню не можна співати. Ну, то ми на хвилину перестанемо, а десь зберемося, і так і співаємо своїх українських.

Пит.: А як відбувалися свята при непові, а потім, після колективізації, наприклад Різдва і Великодня?

Від.: При советах?

Пит.: Так.

Від.: А, ми справляли. А що ж, старші люди тепер, нам усе одно – Різдво ми справляли. Церкви вже не було, вже я на Донбасі жила вже після того, то на Паску й пасочки пекли, і нема куди посвятити, але то ми собі зберемося і співаєм молитовні пісні. Празнували, празнували, поки вже ми вернулися з Кавказу, перед війною, перед Другою світовою, то й тут ще прийшли до мене, ще я тримала іконку, і тримала рушничок, нараз прийде якийсь там: що ви це?

То я: а що вам вона мішає? А люблю, кажу, то.

Нехай. І паски пекли, не було церкви, але сходилися, знали, що це наше свято. Ніколи не забували того. І діти знали, малі оці, бо казали їм, що це. Ніколи не забуду, може, це не можна казати, але я скажу – діти пішли до садочку, всі мої діти, там же ж учили їх, що Сталін сонце, Сталін батько, як пойдять, то вони отак молилися: спасибі товаришу Сталіну за наше щасливе життя.

¹ Судячи з розповіді – або вчитель музики, або керівник гуртка у клубі чи гуртку.

Приходять, а уже тато мій був: «Що ж вас там учили?»

– О, ми так молилися Богу.

– То ж він, сукин син, забрав у нас усе, а ви йому Богу молитесь?

– Нам так учителі казали.

А він начне їм розказувати. А я до їх кажу: «Тато, ну що Ви дітям кажете? Діти там скажуть».

– Вони розумніші за тебе, вони не скажуть, що їм дідусь сказав.

Прийде, газету любив батько, це він не прозивав. Прийде газета й на всю газету потрет Сталіна. Батько зараз плює на нього, очі повиколоював. І діти бачуть!

– Тату, що ж Ви робите? Та ж діти!

– Вони розумніші за тебе.

Видирає той потрет, йде до вборної. А діти бачуть.

– Вони розумніші за тебе.

Дивлюся, без тата, без нікого, як дістанем газету – діти вже виколоюють очі. Ви знаєте, так переживали, переживали. Правдивий клопіт. Тоді так, може, Бог дав, що тих дітей спаслося, підросли, то треба було йти в партію, і скрізь, для того, щоб жити. Але дав Бог, що так, що зараз не на улиці. Навчив їх. І то прийшла війна, я працювала в тій лябораторії, що називали так – санітарна станція. І ось директор, директор був розкуркулений також, бо й сидів, партійний був. А тоді дозналися, що він був з Житомира, що він розкуркулений, і забрали його. І він сидів, і певно теж гроші спасли його, випустили, тільки забрали партійний квиток. І коли я поступила на працю, він тоді почав так звертатися, хто більшовиків любить, він почав, за п'ять хвилин їх звільняв. А був більшовик безпартійний, і активний. І при так, що прийшов, що працівник, за п'ять хвилин – спізнився до праці – звільняв. І він звільняв тих, що Сталіна хвалять. Ось я поступила до праці. Він чомусь дав мені квартиру разом з його квартирою. Я працювала в тому відділі, де хворіють на сказ, від скажених собак застрики. Тут дають застрики собакам, там не давали, там кого вкусить собака, тому давали. Ось я з лікарем працювала, вона приходила. І були такі, що з району, то був такий шпиталь, що вони лежали. Отже, він прикріпив мене туди, щоби я за ними доглядала, значить, як господиня. І потім, як прийшла війна, він каже, що ти мусиш із нами евакуюватися, з більшовиками. Я кажу: Іван Мартинович, я не є директор, я вас усе слухала, а цього не можу вас послухати. Я вже, кажу, їздила, об'їздила скрізь, а тепер, як ви мене заставляєте, щоб я з більшовиками евакуювалася, я не буду. Як ви мене заставите, то я візьму, кажу, на шию петлю, камінь, заберу дітей й піду в Дніпро.

То він: то ти, каже, мій брат, я тебе давно бачу, що ти таке...

Каже: завтра прийдеш, ще поговоримо.

Казала: я тебе тримати не можу, але я не поїду нікуди.

На другий день прийшла до нього, він каже: добре, я знаю твою історію, то повір мені, що я б, каже, також не поїхав би, але я мушу. А тебе не буду чіпати. Але чоловіка не забрали в військо, бо він прикріпив, де я і чоловік твій там робив. Візьму, каже, твого, але знай, що він на третій день вернеться. І до тебе, якщо хтось постукає в вікно, щоб ти пустила.

Отже, на Кубані була моя тітка, тільки дай адресу, я свою родину туди відправлю до твоєї тітки. Кажу: я вам дам з охотою адресу. Дала йому адресу, він відправив свою жінку і двоє дітей в них було, туди, а сам забрав усю лабораторію, чоловіка мого, ще пару людей, таких, яких належали туди, хто робив, і поїхали. І то справдилося – на третій день мій чоловік вернувся. Десь переправилися через Дніпро, якесь село, і він сказав тоді, не всім, моєму чоловікові й ще один, бухгалтер: щоб ми вас тут не бачили. Втікайте! Щоб я вас тут не бачив!

Мій чоловік і той другий останнім катером переправилися через Дніпро, бо тут уже німці наступали. Тут німці йдуть, а ми в окопі, всі чисто – нема чоловіка, думаю – пропав чоловік. А він не міг дійти до нашого двору, там сусіди забрали його за те, бо він був умундірований. Кажу: скидай, бо ти пропав, німці заберуть.

А німці, кого зустрічали з мужчин молодих, забирали. І він там в окопі передягнувся, як тільки перейшли німці – перша полоса – з'являється мій чоловік! Боже, скільки раз, то вже так, я кажу, тільки Бог помагає. Більш ні на кого ми не надіялися. І так мій чоловік. А потім, як евакуювали вже, совети верталися. Ох! Мій чоловік каже: ти останися, бо евакуюють нас, а ми ж, кажу, я не остануся без тебе. І так не відставала від нього – куди ти, туди я. А діти, але ж я не остануся! Не можу остатися. Ще над Дніпром тут то бомблять вже совети, це було якраз у 42-м році після Покрови, почали бомбити наше місто. І ми поїхали, я поїхала з ним. Ми ж поїхали тільки за 600 кілометрів, а потім німці одіб'ють, і ми вернемося. Поїхали ми, мій батько пізніше, вже їх евакуювали пізніше, а мама осталася. То як батько знайшов нас, ми 600 миль були, перезимували.

Пит.: Я би хотіла знати, Ви сказали, що коло Вашого села була німецька колонія.

Від.: Коло нашого села?

Пит.: Так. Що сталося з ними під час революції?

Від.: Я Вам скажу, я була мала, я знаю добре. В 17-м році, в революцію, їх розграбили люди. Вони повтікали, а люди їхнє майно все розграбили. Земля осталася. Коло нашого села було три економії, і то багачі, німці. Один був Гемстик, а других вже забула. Три економії. Один був Щербаков, це, я не знаю, як вроді то трохи і українське є. А одна економія була, то була якогось князя Михайла. Де він взявся, ніколи не знала, якого він князівства було, який давно вже там був і дуже помагав цьому селі, де ми жили, так яких із 1600-х років. То наше село було Верхній Рогачик, це було козаче, воно ніколи не належало до панщини. Бо той князь, який був, то він все це село й школу поставив, і дав землю, і не було до панщини, то мені мій дідусь розказував, я то знаю все. А ті економії то ж також тоді повстали, як ще Катерина роздала. Я пам'ятаю, що мій дідусь співав, каже: «Суча баба! Степ широкий за-напастила! Так насадила».

То кажу: дідусю, «вража баба», вона суча? Я не раз було пристаю: дідуню, а чи ви козак?

– Ні, я не козак. Мій дідусь був козак.

Та то було, я була мала, то в тіх економіях вони дуже добре жили. І вони ті економії просто розграбили, я не знаю хто – всякі люди, безсовісні,

скажу, бо наш дідусь не їздив. Один, він тоді щось трохи вертали, вони приїжджали назад, розпродували, пам'ятаю, дідусь купив великий годинник. А землю орендували. То мій тато вже орендував ту землю у неп. Дуже земля гарна, родила багато. А люди ходили туди працювати, я ще й пам'ятаю, що було, вже при мені вже ж не ходили, бо то було така приказка: «А тобі тут не вигідно – піди до економії, і там тебе бідний погоне», – там вбивали, там всі наші українці. То ще Катерина Велика ограбила людей наших. І німців насадила. То я бачила, що ті економії – о-о-о! Люди багаті були. А пізніше, вже як їх розграбили, ту землю, ту землю, їздили по всій економії, самі провадили.

Пит.: А що сталося з ними під час голодівки?

Від.: Прошу?

Пит.: Що сталося з ними під час голодівки?

Від.: Вони за кордон поїхали. Вони повтікали. Вони поїхали за кордон.

Скажімо, мій дідусь не був економіста, коли він був, він мало землі мав на Україні. І коли, я не знаю, в яким році, в 1900-му може перший, чи другий, в якихсь роках, він був, як він мені завжди казав, що мені казав: ти щаслива, ти школу маєш, а як я ходив, каже, то ще школи не було, мене вчили дячки, ну якась там була три роки, а потім, каже, дяки вчили. Ну, а хвалити Бога, він був якимсь писарчуком, каже, то мене навчили на писарчука. І от, як була ще, до більшовиків, волость, то він там писарював. І напевне заробив гроші, що землі було небагато, а в нього були гроші. А десь тоді був називався Царицин, а потім Сталінград, а тепер Волгоград. Там була земля дешева. То він туди поїхав, як тільки мого батька оженив, а той ще молодший. І там, певно, сам тяжко працював, а в них була земля дешева, накупив землі, і так розбагатів. Розбагатів. Не раз бабуся плакала, бо вона була дуже релігійна, що нас Бог наказав, що ти розбагатів. Але недовго, до 17-го року. Як стала революція, там стали більшовики, і Червона армія, і Біла армія. І то наш хутір розтягли. Так як розтягли ті економії, так наш хутір. Це було в 17-м році, в 16-м. І тоді, ще мама зосталася там, бо батька забрали в армію, і я вчепилася за них, дідусь, і дві тітки були ще в мене, приїхали, в 16-м році приїхали назад, у 16-м році, правда, дядько вмер, він тата мого брат, то вони те господарство оставили нам на батька мого, а самі приїхали сюди й тут купили дім, там, де родилися, це в Рогачі Верхнім. І я, як приїхали сюди, начала в школу ходити. Верталася туди, ну до 17-го року. У 17-м році все забрали, все розгребли, і ледве, ледве мама з чотирма дітьми вирвалася, бо батько був в армії, то тоді перебіг аж до петлюрівської, як сюди ближче. І так і ті економії. Так і мого дідуня, але дідунь напевно трохи мав грошей, купив тут дім. І тут то ми до колективізації також трохи розжилися, бо було що куркульом зарахували. Так ціле життя.

Пит.: Так?

Від.: Ціле життя куркулили. І ще й третій раз куркулили. Батько, як утік на Донбас, певно він змінив прізвище, й батько й другі, що робити? Накупив коней, а там місто Макіївка, город чи місто, прокидали траншей, клали залізну дорогу. Він накупив коней, добро, і тоді оці люди, що їх куркулили, забирали з дітьми, вже підросли ті діти, й якість верталися, не мали ніякого документа поступити на працю. Він їх забирав,

збирав тих хлопців. Каже: це розкуркулені, бо він до *trash* другий документ. Давав їм тіх коней і вони робили, землю возили. Але пополам – що зароблять, значить, половина батькові, а половина хлопцям цим. І дозналися, і приїхали. Ну, забрали всіх коней. А батько втік. І ми осталися, що дід, бабуся і вже двоє дівчат, вже двоє було замужом, і брат десь учився, він його також минув, а дві ще з бабцею і з татом, мамою, осталися без нічого знову. І бач, усе забрали. Батько втік. Переселили десь в такий барак, в гуртожиток, то ж трохи було щось їсти. Там обікрали, ну, хоч умирай, і все. Але батько тим часом, це було, це було в якимсь 30-му, 25-му, часом також дістав працю в другім місті, на чуже прізвище. То, якось Бог дав, усе.

Пит.: А чи Ви вернулися до рідного села після голодівки?

Від.: Так, ми вернулися до рідного міста перед війною. Другою світовою. Але в нашім селі вже нікого не було, лиш мої були знайомі подруги, то я їздила. А чого їздила? Їздила уже при німцях. Бо не було в місті, грошей було отак! Бо наперед повиплачували, але не було чого купити, то й на базарі немає, то ми їздили там на село – міняли що було, хліба. Я тоді їздила була, разів кілька була на своїм селі, в подруг уже своїх. Ну, що вони, бідні? Вони ліпше мали, як совети пішли, то забрали, все виганяли скотину, а що в них зосталося, то вони розібрали собі. Але німець як заступив, знову зробив колгосп. Знову вони ходили до колгоспу, робили, але мали вже город, які мали там по п'ятеро курей, мали корову одну на двох – одну на один тиждень одна родина, то вже, одна родина тримає, а на другий тиждень друга родина. Отаке життя було. Бідні, бідні, також, бідні, переживали. Чоловіків не було майже, всі на війні, самі жінки працювали. І знаєте, і то наших людей поробилося, я не дивуюся, що в нас такі люди заздрісні, як хто щось має, саме життя їх зробило такими. Вони, бідні, не кожна людина однакова, одна любить працювати і ночами не доспить, щоб щось було щось дітям, щоб городик. А друга любить десь піти. І вони вже один одному заздрісні. Як якась мала яйце, то друга: ага! Вона ось з яйцем ганяється.

Однаково працюють. Бідні люди та й все. Я два рази, чи кілька раз, але не була в хаті, бо наші хати розвалені були, мого дідуся хата була розвалена, мого батька на хуторі була розвалена. Одні лиш, дуже було боліло, як приїхала при німцях на свій хутір – садок, який ми садовили своїми руками, і він вже розрісся, так багато було ягод, *peaches*, не *peaches* – абрикоси. І мені там сусід каже: то іди, там хтось зробив собі будочку й жив, він тобі дасть.

Кажу: не хочу. Дуже, дуже було шкода. Словами просто кажу: не хочу.

– То ти ж садила той город, – каже, – садила.

Але такі нещасні зробилися за той час, як пішли до колгоспу. Вони, бідні, і стріхи попалили, в їх не хватало чим попалити, й їсти не хватало, бо все треба віддати державі. Бідні, бідні люди були, проти того, поки самі були господарями, – то було, що такий хутір зелений, обсаджений, кожний собі забор, а то прийшов жах.

Пит.: Чи Ви знаєте, скільки померло з голоду в Вашому селі?

Від.: Знаю, знаю, хто вмер із голоду, з моєї родини близької ніхто, бо якось спаслися, але мого чоловіка один, оцей же, що бачили, я казала, що його *cousin*, то діти померли, із голоду, із холоду. Тепер мій, якийсь

далекий родич, але Мить, був на Донбасі вже, мав двох діток. І він не міг, він ще нічого, але жінка не могла ради дати, якось не міг там прожити, щось. Тяжко було, але якось жінки жили гуртожитком, які були з дуже багатого роду. Мали трое діток. Він поїхав в Донбас. І покинув дітей в потязі. Трьох дітей покинув у потязі, а сам з жінкою пішов. І дітей тих, напевно, забрали. Може, бо звозили таких дітей, багато кидало дітей, то звозили, й вони там вмирали. А їх розшукували пізніше, то її знайшли мертво десь. А його так і не знали, не знайшли.

Тепер вже, в мого ще одного як то – чумак був, але він двоюрідний брат був, і це вже третє, третій *cousin*, вже мого чоловіка, батьки померли на Донбасі з голоду. І був син, який працював у пекарні і міг приносити в кишенях хліба, але, я знаю? Моя, вона була така якась, що вона не любила їх, чи що, не давала їм. Вони приходили сюди, скільки могли ми їм надавали, все одно померли. Старші були, старші були, вже померли з голоду. І так багато знаю знайомих, що вони, що діти їхні, що вони якось прожили, а діти їхні померли. Знаю одно село недалеко, так називалося Зелена, недалеко від нашого великого цього села, від Рогачика, все село вимерло. Все село вимерло, і не було кому їх ховати. То вже такий сморід був виділявся, і вітер повіє. Пізніше, вже на весну, так якось уже ті люди трохи віджили, там їздили туди, це ще в 33-му році, навесні. Загрібали, загородили, в ту сторону не можна було їхати. Ціле село. Пізніше, вже тут в Америці, почула, одна з нашого села, Дуні Коритинової вони якісь рідня, а вона з нашого села, казала, що вона їздила, то зустріла мого чоловіка, каже: нас з жінкою, і двоє дівчат, вони вже вирости, вивчилися на вчительок, то в тім селі вчителювали. Значиться, туди вже населили якихсь людей, напевно не українців, бо з українців хтозна – не піде туди жити після такого страхіття. Напевне чужих людей населяли. Я знаю, що все село вимерло, все. Не можна було проїхати, так не було кому ховати. І ще знаю, що люди, ну, просто падали на вулицях, ще я тут жила в селі, то під'їжджали брички, забирали, вивозили. І дехто ще й не вмертий був, ще живий, але кажуть, щоб нам другий раз не вертатися, заберемо й цих. На гору завозили, там вже всіх заривали. Напевно, не буду спати три ночі після цього розказу. Напевно, бо понерююся. Ех! Тяжка справа. Не могу скласти собі в голові, щоб це все точно було. Знаю ще одне. Як ми вже були на Донбасі, моя приятелька дістала листа, мати її вмерла, в голод, а 33-м мати її вмерла, вона не з нашого села. Це друге село, ми не раз у ту сторону, як же те село? Гуляйполе, чи що, називалося. Вона каже: а чого вмерла? – бо їсти нічого не було. От вона збирається їхати, ми всі, що було там, одна пшона, там їй надавали всього, хліба кусків, хоч не було сухарів. Вона поїхала. Вона вже це розказувала, я цього не бачила, поїхала додому. Каже: приїжджаю додому; страшна хата, обдерта, ну, входжу – сидить брат і якийсь його товариш. Дивлюся на них, а вони вже виглядають страшно. Де ж мама? Та мама ж умерла. А де батько? А батько десь пішов. Я, каже, виклала їм на стіл – вони трясуться, такі, бідні, голодні. Поїли, майже, каже, трое, тільки, я думала там куліш зварю, чи що, вони там поїли. Тоді, каже, все так поглядають на мене, й я дивлюся, вони вже як божевільні. І боюся вже, каже, почувати, ну, але що робити? Каже, пішла надвір, пішла, каже, подивитися на госпо-

дарку. Дивлюся, клуня відчинена, зайшла в клуню, щось, каже, солома в крові. Туди, коли там рука виглядає – батько. І вони вже почали їсти його, чи що. Щось так вони божеволіють. Так я, каже, не вертаючись до хати, скільки в мене було сили, погнала через степ, аж до станції. І приїхала назад в чому стояла. Отаке. Каже, вони були, бачу, що брат і той його товариш, що вони вже божевільні були, вони вже, каже, я думаю, як я вернуся, то буде таке й мені, як те, що батькові.

Отаке. Я цього не бачила, але вона приїхала і розказувала, так по-сусідському. Ще там такий один бік був, квартира. Отаке. То жах був. Пізніше, ще одне як про людоїдство, писала до мене моя подруга. Ми переписувалися, і вона писала за всіх. І каже: ти знаєш, що Галька збожеволіла, що Галька Мороз збожеволіла. Як же ж, кажу, її, каже, забрали до божевільні. Чому? Що ти? Я їй пишу. Вона мені пише, що в неї була сім років дівчинка, і ось уже, саме навесні вже, діти до школи пішли, це 33-й був, бо я вже не жила там. Кажу: нема й нема Гальки, чи Марусі. До школи пішли. Питаються. Поліція приходила, міліція, чи хто там: «Де твоя?»

Каже: «Вона до школи пішла».

– Та ні, не було в школі.

– То вона в хаті, так десь.

Нема і нема дівчини. Нема тиждень, нема два. І почали зауважити, що вона якась така стала. Пішли до неї в хату – вона ту дівчину зарізала, та й посоліла в бочонок. Я цього не бачила. Але це мені писала моя дуже близька – до школи разом ходили, співали в церкві. І її забрали. Я не знаю, чи вона жива, чи не жива, ото таке. Оце таке було. Люди вже не знали, що робити. Тепер я не знаю, чи правда, чи ні, навіть на базарі казали – люди купували ковбаси, каже, чи там діти, чи мужчина. То вже знаєте, різні балачки були, може й правда була, може. Одне тільки – дуже тяжко було, дуже тяжко було самому, і людям, бачиш, що нема, ніяк не можеш допомогти. Наприклад, мій батько, як був у пекарні, він дістав працю на чужі документи, ніби що директор пекарні, а в місті жили дуже близькі люди до нього, вони же старші, вже, ну, вмирають, як їм допомогти?

Ну, возив потрохи, а потім рішився – повезу на Київ, на Київ мішок, вони доживуть. І ось привезли в ту пекарню муку, він сказав, що я лишаю його возити. Каже: остав муки тут, у пекарні. Чи то в конюшні. Остав муки мішок. Той zostавив. Батько встав чи рано, чи ночью, чи коли, запріг коняку, то сам поклав мішок на віз і везе в місто. І тут його зустріли. Він напевно і сам заявив туди. І все – арештували, бо це ж державне. Комсомольці. І арештували. І ось його забрали рано, чи як там, я вже не пам'ятаю, що його ще в місті до директорії, а міліція веде його арештованого. І він каже: «Хлопці, я хочу по-своєму щось зробити».

І один там повів його в кущі, а другій стоїть. То мій батько того перевернув. Батько втік. Отакий був, Боже! Утік! І потім, недалеко там, не так і близько, тільки розвидняється – прибіг батько. А мій чоловік був на праці, вже був на роботі.

– Де бритва?

– Нащо вам?

– Де в вас бритва?

А він білий, як стіна. Побрив, побрився кругом, каже:

– Брий мені голову!

– Тату, та я ж не вмю!

– Брий як-небудь!

Побрила йому всю голову, а мама і сестри жили далі. Біжи до їх, а не було ж ні телефону, біжи до них, хай несуть мені одержу. Ту святкову. Я пішла. Мама принесла йому їсти, я в портфель щось то так – пішов, в нас станція недалеко, і десь поїхав. І тільки за те, що хотів людей спасти, щоб з голоду не вмерли. Тільки за те. Щоб допомогти тим людям, він їм возив там, що там вже було в кишені, чи хлібину. А то надумав – ні, повезу їм ще мішок хліба – мішок муки. І знову біда. Не дай, Боже, такої біди. Нічого. І ще, але хлопці там робили – мій чоловік робив, і моєї сестри чоловік, і брат. Але ніхто не знав, ніхто нібито не знав, що то якась родина – зяті й син. Не знали. Бо він на друге прізвище. Але шила в мішку не втаеш! За два тижні прийшов мій брат на працю – його звільнили. Це на Донбасі було. Його звільнили з роботи. І ніякого документа не дали, що ніде не приймуть. На працю ніхто вже не прийме. Через два тижні одного з зятів звільнили. А потім мого чоловіка.

То ми з Донбасу поїхали аж на Кавказ. Це вже було в 34-м. Аж на Кавказ поїхали. І там зовсім інакше було, там була автономна республіка. І там був комніком, там зовсім інакше було. Там колгоспи були, небагато, але вони, як пороблять і розділяють собі. І тоді самі на базар вивозять. І їх, вони не виконували, бо то ж Грузія вже недалеко, грузини, кабардино-балкарський край. А там і Грузія. А Сталін же з Грузії був. І він тим народам давав життя. Ліпше, як тут, як на Україні. Україну найдужче грабили. З голоду померли. Там не було голоду. Кажуть, що на Кубані десь був, але я не чула, а на Кавказі не було голоду. Там було, на базарі можна купити собі – курдяки такі з овець висіли, і муку можна було купити на відро, і самі прийшли, як у другий край поїхали туди. А от з працею було тяжкувато. Праці не було, і дати від документа. І мій чоловік, і той зять, і брат поступили на працю, знайшли, відкрився такий великий будинок, *office*, і на пів приймають без ніяких документів, на працю. Але де! Це Нальчик – гори, а то аж, аж 200 кілометрів у Нальчуку, Балкарію, де гори, де гора Ельбрус, гора найвища. А то трошки нижча гора. Молібден, там вони відкрили, знайшли метал, платина, таке рівняється золоту, чи ще дорожче. І туди, аж у гори, ходити туди – мало таких, що могли тут прожити. Ішло робітників, то вони не набирали без документів, але без документів усі розкуркулені були. І пішли. То такі гори, що вони – цілий день піднімаються на гору. І там на тій горі день і ніч сніг. І в літі сніг. Вони знайшли там. Пішли наші чоловіки туди на працю. Платили добре. І ось вони надумали робити дорогу, бо не можна на ослах приставляти руду сюди. А тут уже її перемивали й добували той молібден. Надумали робити дорогу. І щоб ту дорогу зробити, треба було багато інженерів, але мало було. Ніхто не хотів, вони з своїх робітників, і от попав мій чоловік, і моєї сестри, вибрали до школи, вчити на інженерів. І от, засудилося, мій чоловік пішов до школи, провчилися три роки в школі. Їм платили, щось платили небагато. І жінки почали організувати, бо вони завжди бояться війни. Жінок на медсестер. Попала й я до школи. Мій чоловік три роки

в тій школі вчився. Дістав диплом інженера бетонно-шосейних доріг. Бо хотіли робити дорогу ту що. А моєї сестри чоловік, той молодший був, той достався щось вище ще. А також розкуркулений і все. Поїхали на іскурсію, і це вже підійшов 38-й рік. Коли забирали тих, я не знаю, кого вони взяли, але всіх людей забирали, які їм були ворогами народу. Забрали й Пістовського. Мій чоловік, може, місяців три поробив, і платня вже ліпша, і мав під собою вже людей, яких, може, 40 осіб, якими він був керівником, а ті люди дорогу вже будували. І, чуємо, забрали, не стало Пістовського, вчителя їхнього. Вже ми вуха настожили – що ж то? І тоді прийшла анкета за мого чоловіка, й по-сусідському, на тих студентів, які стоять. А, правда, жив же напроти нас росіян один. Але то ж управитель справ, який був секретарем у цих умовників. А ми жили добре, бо він також розкуркулений був, не признавалися один одному, але співчували людям. Він приходе й каже до мого чоловіка: «Онуфрій Андрійович, ви мусите місто мінять. Місто мешкання міняти».

А ми: «Чому?»

Каже: «Прийшла анкета, щоб ви виповнили її, я її підсунув під сукно».

Мій, що треба розраховатися. Боже, так уже гарно. Я не докінчила тієї школи. Діток поклала в садочок, бо моя сестра була вихователькою. І я не докінчила тієї школи, й чоловік тільки докінчив, тільки дістав платню гарну, вже не йде аж на гору, а тут уже мусимо міняти. Але ж треба доробити, за те що до школи ходив. Не розраховують. То що робить? А він, ото ж в нього грудна клітка, як він умер на серце, в нього вже тоді грудна клітка була, вже признавали його – розширення грудної клітки. Ще серце нічого було. Він пішов до лікаря. Лікар його обкрутив. Певно, без могорича не обійшлося. Той написав справку, що мій чоловік потребує долину, не може жити на горі, бо в нього розширення грудної клітки. Пішов мій чоловік туди до управи й подав справку, і з ним розраховалися. І так треба було міняти місто. То ми того часу переїхали до Донбасу, а в Донбасі батьки жили, пожили, чоловік помотався – нема праці, то поїхав у своє місто. То вже був 39-й рік. Близько до її приїхала, тут уже мій був, він раніше приїхав сюди. Бігали, так як зайці, тільки десь проживеш, чуєш, уже того арештували, того не стало. Не то, що арештували, а просто не стане. Ноччю, приїдуть, заберуть, і ніхто не знає, де він дівся. Поступив на завод, на «Більшовик». Хоч так уже тяжко було, так потім пізніше я приїхала. А то ми тоді приїхали до свого міста й жили, поки війна вже була. Ото таке життя було. Дуже тяжке було життя. А мій чоловік умер тут, в Америці прожив тільки 10 років. Він з хворим серцем приїхав. Коли нас розкуркулювали, там, ще вдома, в 30-м році, він був на степу, в полі був, і батько до найменшого каже: «Біжи туди, в поле, і як побачиш, стрінеш, може, він їхатиме, може, буде в полі ще, – бо то хутір був, то недалеко поля були, – скажи, хай додому не вертається».

А то було навесні рано. Той хлопцеві побіг і сказав. Мій чоловік не вернувся додому, а поїхав на «Дніпрострой», на Запоріжжя, то яких було, може, від нашого хутора, на працю, 75 кілометрів, де Запоріжжя. І там на працю взяли його, на працю, з кіньми, бо тільки будували міст «Прогрес», той «Дніпрострой», з кіньми. Але нема де жити. Нема, для того, щоб десь жити, мусиш мати справку, уперед зареєструватися, а тоді тебе

прийнуть. Він не мав ніякої справки, не міг зареєструватися. І ночували на березі. Холодно ще було. І вони мусили ночувати, і він перестудився там. Він мав перестуджений плеврит. Це вже ми взнали тут, у Америці, від чого в нього серце хворе. Плеврит той, високу гарячку велику мав, дуже велику, так що дістав таке, що й артерії стали такі шрамуваті, не стало доходити до серця. І він ото з таким серцем жив. Правда, в Америку було дуже тяжко, поки доїхали, якби не був свій лікар, один латиш, то, може б, не пропустив американський лікар, а то був свій лікар, і латиш, у нього страшно било серце. Але якось так пропустили. Бо свої лікарі були, жили в однім бараці, й вони пропустили до Америки. І тут 10 років пожив, пішов на тяжку працю, бо мови не знав, і захворів. Поїхали до лікаря, тут до *Johns Hopkins Center*, почали йому машинами, і тоді сказали, що він тяжко хворий був після гарячки, як то воно, *rheumatic fever* він мав. Значить після того *rheumatic fever* стало погано працювати клапани.

50 років було йому. Вже 30 років. В 59-м році вмер. Тільки приїхали, тільки нам би гроші заробляти. Таке життя. Що зробиш? Я осталася, правда, старший син був жонатий, Ліда ще кінчала коледж. А ще до того в Америці дев'ять років хлопчикові зосталося. Що зробиш? Таке життя. Розказала Вам всю свою біографію. Найтяжче. Мало було веселих, щасливих років. Але все ж таки переживання. Але Господь милостив, ще тримає мене й досі на світі.

Пит.: То щиро Вам дякую за свідчення.

Інтерв'ю SW29

Анонімний оповідач, народився 1912 р. у Краснокутському районі Харківської області. Батько був селянином-середняком і мав 10 десятин землі. На початку 1932 р. його розкуркулили і заслали. Розкуркулення почалося 1928 р. Людей змушували вступати до колгоспів. Подає інформацію про опір колективізації, особливо з боку жінок. Бачив голодних людей у 1932 р. Зачитує свідчення про голод, 7 із 12 членів його родини померли. [...] Оповідач поїхав до Харкова навесні і жив там, ховаючись, чотири місяці; у 1935 р. повернувся у своє село. Коли безпаспортних селян у Харкові почала ловити міліція, він і багато інших людей втекли в ліс і жили там якийсь час. За його оцінкою, із 370 родин у селі понад половина померли.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 12-му році.

Пит.: А де саме?

Від.: У Харкові. Краснокутський район.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Вони фермери були.

Пит.: А скільки десятин землі вони мали?

Від.: Десять.

Пит.: Десять? Вони були середняки, так?

Від.: Середняки, більше середняки, але їх розкуркулили – як куркулів.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про 20-ті роки?

Від.: Мені тоді були тільки вісім років. Я не дуже пам'ятаю. Але знаю, що було, знаю, що голод там був тоді в 20-му році. А я добре знаю за 32-й, за 33-й рік.

Пит.: Як людям жилося при непові?

Від.: Багато ліпше.

Пит.: Наприклад, як вони жили? Чи Ви можете сказати, як Ви жили в родині?

Від.: Нічого, будувалися, землю орендували при непові. А як неп вже скінчився й вже настав 28-й рік, 29-й, тоді вже почалося розкуркулення. Почалися ті праці, тоді вже все те пропало.

Пит.: А чи пам'ятаєте, яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: До колективізації вона мала, бо то були тоді одноосібники, називалися, і здавали, що хто хотів. Хто що міг здати і все чисто. А як вже колективізація стала, так тоді стали вже плани – і щоб стільки вивезли, на стільки намітять і то: хоч є, хоч не є – забирали все зерно.

Пит.: А чи Ви знаєте, хто в Вашому селі були партійні?

Від.: Багато було партійних. Багато було активістів, комнезамів – це комітет незаможних селян. Це були такі – як тільки, ото, радянська влада стала, то вони вже партійні. Та вигнали вже тоді куркулів, вигнали тих середняків.

Пит.: А хто були ті люди?

Від.: Звичайні. Тільки вони були бідні колись, а потім радянська влада прийшла. Вони були в армії. Прийшли з армії, стали тоді свої порядки наводять, тоді все чисто.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про комнезам?

Від.: Комнезам – це люди, які були бідні. Вони були й при непові – бідні вони були.

Пит.: Чому?

Від.: А того, що вони не хотіли працювати, та й все. А такі, які люди багатші, – вони працювали. День і ніч працювали й все. А ті – не працювали, вони мали й називалися, тобто їх підтримувала влада, й то робили.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про сівкампанії? Чи були такі сівкампанії восени або десь навесні?

Від.: Посівні кампанії? О, я дуже це знаю. Це посівні кампанії заготовляли хліб на посів. Людям не давали, але на посів оставляли. То все давали – це посівні кампанії.

Пит.: Чи було в Вашому селі МТС?

Від.: Ні, був МТС у сусіднім селі, й він обслуговував наше село.

Пит.: Як це діялося?

Від.: Воно діялося так, що ми казали: жито та пшеницю беруть за кордон, ячмінь та овес забере МТС – а людям нічого не остається.

Отаточки, МТС забирав свою культуру, а за пляни здати до держави – своє. А так казали ми: «Просо та віку – їсти нам довіку!»

Пит.: А як почалося розкуркулення?

Від.: Розкуркулення почали вони в 28-му році. Вони стали будувати колгоспи. Колективи, це знай – колгоспи. Забирали від цих людей все, що вони мали – скотину там, машини які мали. І вони їх забирали і в колгосп складали. А цих людей вигонили. Мій батько був ковалем. То вони хотіли, щоб він працював у них, і сказали: «Заберем усе чисто! Ти здай добровільно! А ти будеш ковалем працювати».

Пит.: Так?

Від.: То він рік поробив ковалем там – здав усе чисто. А потім його розкуркулили – та й все.

Пит.: Чи люди добровільно пішли до колгоспу?

Від.: Та де, куди!

Пит.: Ні?

Від.: Ніхто не йшов, тягли всіх! Бувало так: звозять там плуги, коні й то. А потім, на другий день – забирають по домах їх, ото таке було. Поліція виїжджала туди й забирала назад. Їх і арештовувала людей і все!

Пит.: А чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: О, *yeah!* Дуже спротивлялися!

Пит.: Так? А як вони спротивлялися? Що вони робили?

Від.: Що? Вони не йшли в колгосп. Вони, що в них забрали – вони йшли ночами, забирали їх назад. І коні вели, й корови вели назад по домах, і все чисто. А тоді приїжджала міліція. І забирали знову назад до колгоспу. А їх – якщо не так – то на Сибір відправляли, та й все.

Пит.: Чи цей спротив дійшов до повстання коли-небудь?

Від.: Не було великого повстання. Але по селах були такі, що організували – особливо жінки ходили. Жінки ходили до повстання і робили. І з вилами, з лопатками, з сопачками йшли. Міліція виїжджала та їх

розганяла, й все. То було вже до 28-го року. А вже з 28-го року – то вони вже так присікли, що ніхто не ходив із тим. А брали підряд і виганяли з хат і розкуркулювали. Забирали все, робили вже тоді на повний хід – пішло розкуркулення.

Пит.: Так? А під час колективізації що сталося з церквою?

Від.: Церкву розкидали зовсім.

Пит.: Так?

Від.: Зовсім церкву розкидали. І то в нас вона не була в нашій селі, а була в сусідській. То розкидали церкву зовсім. Хто ходив до церкви, то тоді сміялися і все.

Пит.: А що сталося зі священником?

Від.: Священик? Його заслали, а потім вернувся. Робив в тій, не в нас, не нашій селі, а в другій селі. Робив такі циберки, знати – клепає, отаке.

Пит.: А хто очолював боротьбу проти церкви?

Від.: Активісти, комсомольці.

Пит.: Комсомольці?

Від.: Вони знімали хрести з церков, валили їх і все то. Активісти, комсомольці.

Пит.: А ті були молоді люди, так?

Від.: Було їм по 15, по 20, по 30 років. Вони були комсомольці.

Пит.: А ким були їхні батьки?

Від.: Також – незаможні селяни.

Пит.: Коли Ви найперше побачили голодних людей?

Від.: У 32-му році.

Пит.: Чи Ви самі були розкуркулені?

Від.: Так, був розкуркулений в 32-му році, на початку – 31-й, 32-й.

Пит.: А як то відбувалося? Чи Ви пам'ятаєте той день?

Від.: Я дуже добре пам'ятаю, як прийшли до нас і сказали, щоб ми вибралися з хати. Батько все вгинався. В нас не було, тільки в нас десятеро дітей – а в батька в одного тільки були *shoes*-и, а зима була. То вони прийшли пізніше, та в нас витягнули – в двері, в вікна викидали на сніг! І все. Забрали все чисто, ми одні осталися. Тому нас викидали на сніг! І все. Забрали все чисто, ми одні осталися. Тому то пропало, нас багато родини пропало – з однієї родини.

Пит.: А після того, як вони забирали все – що ви робили?

Від.: Ми нічого не могли зробити. Бо якби ми щось робили, то вони б нас відіслали зовсім на Сибір. І там так усих туди, на Сибір, і зсилали.

Пит.: А як ви жили тоді?

Від.: Ну, ми там пожили півтора місяця, а вже тоді весна стала, знаєш. То вже ми тоді коні дохлі їли. Я можу почитати Вам ось це.

Пит.: Прошу.

Від.: Ось – «Голод на Україні». 31-го і 33-го року Сталін задумав винищити український нарід. Він наставив своїх комуністів і активістів. З Москви послав понад 100 тисяч, які розсіялися по всій Україні й втворили «хлібні бригади», хлібозаготовні бригади. Там один росіянин, а 20 цих українців – які комсомольці були. Вони бригади робили, втрушували хліб і вивозили з України. Вивезено було: жито, пшениця, просо, гречка. Також всю городину вивезли, культурні ті, як би тобі сказати: картоплю, буряки, все чисто то вивезли. Оставили на тиранію

села і райони без продуктів. Люди вмирали з голоду, бо нічого не було що їсти. Моя родина складалася з дванадцяти осіб, і з них померло семеро осіб з голоду! Ми їли дохлих коней, собак і котів. Доставали рослини з річки. Цього було мало. Люди вмирали один за другим. Їх ховали в загальних ямах, загортали землею. Не рахували, скільки їх є і хто вони є. Я був ввесь опухлий, були на ногах рани, водяні відкрилися вже. Я був на дорозі смерті. Мені оставалося кидати село й тікати в місто, в Харків. Мого батька, як куркуля, ховали одного – викопали невеличку яму і повідрубували ноги й руки й загорнули як собаку. Я йшов до станції 18 кілометрів, щоб добратися до міста – Харкова. По дорозі стояли телефонні стовби, де під кожним стовбом лежали люди мертві, які хотіли добитися до міста достати шматок хліба. Я добився до станції і зліз на товарний вагон і доїхав до Харкова. Що я там побачив? Через вулицю були натягненні червоні полотна і написано білими літерами: ЖИТИ СТАЛО ЛІПШЕ, ЖИТИ СТАЛО ВЕСЕЛІШЕ! РОБИТИ ПО ПОТРЕБНОСТІ, ЇСТИ ПО ВОЗМОЖНОСТІ!¹

Так був Постишев написав. Були поставленні рупора на площі, співали: «Широка страна моя родная!» І ніде такої країни нема, як у них. Оце, що вони співали то. Під цими рупорами на вулицях лежали маси людей мертвих. Вони вибирали бригадирів, брали бригади, як приїхали вантажні авта і забирали цих людей: живих і мертвих. І вивозили за місто, в яри й там розвантажили. Очистку міста робили вони. І так Сталін понад 10 мільйонів українського народу знищив голодом.

Пит.: Скільки Вам років тоді було?

Від.: 20 років було мені.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про тодішню політику й владу?

Від.: Бачите, тодішня політика була така: влада – один одного вбивала. Самі поверші – такі, як Косіор, Любченко, Риков, Постишев, тоді Петровський. Вони один одного відходили. Один застрелювався, а другий щось друге, бо то Сталін їх хотів. Вони хотіли, щоб Україна була, хоч комуністична – а щоб Україна була. А Сталін цього не хотів і їх забирав і розстрілював. То я знаю, це за політику – що воно йшло там. Косіор також там пропав і всі.

Пит.: А як довго Ви жили в Харкові?

Від.: Я в Харкові жив недовго – чотири місяці, бо я весною поїхав туди. А звіди вже, бо вже в Харкові не можна було жити. Бо я не мав приписки, а ловили й вивозили за місто. Так, як я казав. То я в лісі був. В лісі там боровики їв, там черепашки їв, таке. Поки вже стало жито й пшениця для уборки. А як стало для уборки – то тоді по всіх радгоспах, радгоспах приймали людей всіх. Бо люди вимерли й нікому не було робити. То я тоді вернувся туди, майже додому. Не додому, а коло нашого села за яких 10 кілометрів. Мене дуже радо прийняли, бо там нікому було робити. Я то працював, ми тоді – хлібоуборка була.

Пит.: А чи були зовсім самі, як Ви були в Харкові? І як Ви жили в лісі?

¹ Це або іронія оповідача (слово «возможность» можна трактувати по-різному), або помилка. Комуністична доктрина на першому етапі будівництва комунізму формально проголошувала принцип розподілу за працею. Другий етап будівництва комунізму вже передбачав працю по можливості, а розподіл за потребою – це гасло, власне, і було одним із найпопулярніших у комуністичній агітації та пропаганді. Однак на другому етапі вже мала відпасти необхідність існування держави.

Від.: У лісі? Як то – в мене була сестра там. Але ж не можна було в неї на квартирі бути, бо то я не приписаний. То я сам в лісі жив. І там багато таких, як я, було в лісі, жили там. Там збирали *mushroom*-и, їли, там черепашки такі, які були. Там бруньки, там квасець, все те, *sour grass* їли; отаким жили. Бо в місто не можна податися, як тільки тут є. Там документи треба мати – тоді відправляли, вивозили. Я пережив там.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, яка частина Вашого села вимерла з голоду?

Від.: Не можу Вам точно сказати.

Пит.: Приблизно.

Від.: Мабуть – більше половини. Бо такі вулиці були – то зовсім уже вимерли. І цілі такі *street*-и, вулиці – то повимирало й все. А їх же ніхто не рахував.

Пит.: А скільки осіб у Вашому селі?

Від.: А хтозна, я не знаю.

Пит.: А приблизно?

Від.: У нас було 370 хат. А скільки померло, я Вам правди не можу сказати. Бо стільки їх померло? Родинами вимирали. А тоді пізніше навозили з Білорусії сюди родин населяти. Це села сюди, де вимерші села. А в нас були такі села, що зовсім вимирали. І чорні флаги висіли, ні одного чоловіка там живого не було.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, як другі люди спасалися від голодівки?

Від.: Так само, як ми. Так спасалися: їли що попало, травами різними, і то спаслися. А може, там десь хтось ожився, може, так мав десь ще сховане; знайшли там хліба торбу, їли.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: У нас вони вимерли всі. Ото мого брата жінка відвезла в район – там казали, що їх приймають. Та як відвезла, то тільки й бачила. Так казали, що з них ковбаси робили, ловили та й все, та продавали. То голод – страшне було.

Пит.: А як цей голод скінчився?

Від.: Він скінчився, як уже стали хліб збирати. То ті вимерли, а тут же хліб треба збирати. То вони тоді – хто живий чи мертвий – гукали всіх чисто: хворих і все. А багато також пропало, як вони стали хліба давати – то хліб з'їсти й вмер чоловік і нема. В мене два хлопці таких товаришів були – то ж померли. З'їв 200 грам хліба й вмер. Бо вони не їли хліба довго, а жили бур'янами такими.

Пит.: А чи багато людей старалися поїхати до Росії, щоб спастися від голодівки?

Від.: Їх не пускали. Бо на те були відповідні такі справки – документи давалися з сільради. Я їх також не мав. Я не міг нікуди поїхати, все чисто. У мене тільки один документ був – що я розкуркулений. Розкуркулений, а куди я не піду – там не приймають, бо ти розкуркулений!

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, хто був головою сільради?

Від.: Ну, в нас Колісник був.

Пит.: Колісник? А хто він був?

Від.: Він старий партизан був, ще з Першої війни. Знаєте – з революції 17-го року. То він партизан, комуніст був. Але не тільки він, і в других селах, і скрізь ото – забирали хліб. То вони також голодали там.

Пит.: А чи Ви вернулися до рідного села після голодівки?

Від.: Так. Я вернувся до рідного села аж у 35-м році.

Пит.: А що Ви там бачили?

Від.: Уже нічого, уже були колгоспи, хліб уже їли. Хоч ще вони їли просяний хліб, бо той був вивезений. Значить, із проса був. То я вже тоді робив у тому заводі, на тій вузькоколії. А сюди приходив додому. Бо тут, що моя дружина, то я з нею гуляв уже, тоді оженився. То вони їли просяний хліб. Аж до самого 36-го року. А в 36-м році давали також – не чистий хліб, а таке: пшениця, жито – фуржа називалася, помішане таке. То їм давали їсти. А після того, то вже стало ліпше. Вже давали там, хватало.

Пит.: А чи Ви знаєте багато людей, які вимерли з голоду?

Від.: О, дуже багато знаю, дуже багато. З моїх хлопців, таких як я був, хлопців – то не осталося ні одного. Всі померли, всі померли – які були! Мене тільки спасло одне те, що там ото я мав сестру в Харкові, там вона робила. Я до неї ото добився, то вона дала мені – давала там по 100 грам хліба. Бо їй же тільки 600 грам, то вона підгодовувала мене. Давала там гроші мені, щоб я пішов, купив там. Були там *store-и* – я забув, як вони називалися – що за хліб дорожче багато. За три карбованці за один кілограм, 200 грам хліба платили. То поки вона там то дасть, то я вже тиждень проживу. То ото так і тримався, поки вже не можна було далі там в місті жити. Треба було – вже ловили. То я тоді взяв і пішов у ліс. І там таких багато було, як я. Там у лісі жили, гриби, черепашки – таке варили.

Пит.: А чи Вам відомо випадки людоїдства?

Від.: А я ж сам це бачив. Я пішов до свого товариша по рогіз іти. Це там, у річку, через ліс. І він таки ходив, як і я. Це Марта Головка, мати Миколи була. Я пішов, відкрив двері – а він вже мертвий лежить і з нього вже вирізана оце. А вона сидить за столом і сире м'ясо їсть людське. То це я очевидець є. Я тоді закрив двері й хода.

Пит.: А що Ви знаєте, що влада зробила з тими людоїдами?

Від.: Вони померли. Вони їли й так самі померли. Їм уже нічого далі не було що робити, бо вже там була безвладність, вже люди вмирали. Там їм їсти нічого не було.

Пит.: Чи були закони проти людоїдства?

Від.: Не було там поставлене нічого, бо там нікуди законів. Нікому там уже – люди вмирають і все. Голодне все село й вмирають. Вже законів там не було ніяких.

Пит.: А чи були такі вантажні вагони, які забирали трупи?

Від.: У нас возами брали. Це в місті вантажні вагони були. А в нас – кобила, віз і складали. Два чоловіка возило й складали. Вони отримували 200 грам за одну душу. То вони ото вже жили ті. Складали, ями відкопували, закопували їх, загортали й все кидали. Тут в нас возами їх. Виділені такі бригади, які прибирали, заходили в хати, як були випадки, що ще живий, то вони брали. Він каже: «Та я живий».

– А що, – каже, – я буду за тобою вертатися, чи що?! Ти зараз устав, хоч так, чи інакше – ти вмреш!

І тих туди викидали в яму й прикидали.

Пит.: А чи Вам було відомо тоді, як Ви починали голодівку, чи Ви знали, що то було по всій Україні?

Від.: Так, ми знали що то – саме це: Харківська, Полтавська області – оці там найдужче. Вже Вороніжська область, сюди вона пішла, то вже не наша – російська. Вже там ліпше було. Там люди й все; туди добитися не можна нам було. Ну, кажуть, на Кубані ще гірше було. В Білорусії було ліпше. А оце пострадали цілі: Полтавська, Харківська області. Це найліпші хліборобні землі. Вони на їх натиснули й вивезли все чисто. Київська також була, але Київська область менше пострадала.

Пит.: Добре. Дуже Вам дякую за свідчення.

Інтерв'ю SW30

Анонімна оповідачка, народилася 1906 р. у селі Повстин Пирятинського району Полтавської області. Родина оповідачки володіла 20 десятинами землі перед розкуркуленням на початку 1920-х рр., після перерозподілу куркульської землі залишилося 5 десятин – «все забрали, й з хат виганяли». [...] Ставлення оповідачки до місцевої влади дуже негативне. Деякі місцеві селяни вступили в партію і комсомол, а голову прислали з райцентру. Активісти були «безбатьченки, в нас казали байструки», які стали жити чужою працею. [...] Лише кілька людей померло у 1932 р., більше на початку 1933 р., а в березні та квітні «вже падали, як мухи. Бо не було що їсти...». Оповідачка вижила, бо їла макуху, жом із буряків, полу. Бачила одне село, де вимерли усі люди, а в її селі померла половина населення. Люди їли конячі туші й собак. Були випадки канібалізму. Голод закінчився, коли почали роздавати продукти за трудодні в колгоспі.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Вона народилася в 1906 році. Де саме?

Відповідь: Село Повстин, Пирятинський район, Полтавська область¹.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хлібороби.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали?

Від.: Ми мали 20 десятин, поки що було, а тоді забрали. Землю забрали, роздали, як кажуть, бідним. А нам там оставили всього 5. Доки до колгоспу. А як у колгосп, так то все забрали й нічого, і все забрали, й з хат виганяли.

Пит.: Як людям жилося до колективізації, при непові?

Від.: При непові людям жилося добре, бо кожний собі робив, розвивалася господарка в кожного. Собі кожний заробляв на прожиття, й хати ремонтували й все. Дуже добре жилося. Але то недовго було. Скоро все пропало.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте про революцію?

Від.: Про революцію я трохи пам'ятаю. Ну, революція була так: як хтось був чимсь десь у якомусь чи офісі, чи в війську, чи що, то вони тих усіх звільняли й брали своїх советчиків чи що на їхнє місто становили. А час від часу тоді їх ліквідували тих усіх людей. Не знати, де вони ділися. Революція також недобра була, бо я сама мало школи зробила, бо якраз в мій рік революція була. А як стала революція, не було ні вчителя, ні паперу, ні олівця, нічого не було. На трьох, на чотирьох дітей один буквар був. І все. А тоді закрили зовсім. А роки йшли, а тоді вже пішло те, що вже не до школи – вже стала більша, і то який рік чи більше не було як переходити. Це тому я небагато школи маю, через ту революцію.

Пит.: А чи Ваша родина мала більше землі перед революцією?

Від.: О, yeah.

Пит.: Так? А що сталося з землею під час революції?

¹ Вказано сучасний адмінподіл. Село входить до складу Великокручанської сільської ради.

Від.: Ну, перед революцією ж то так було, а тоді ж стали від усіх відбирати. Таким, які не мали землі, то їм давали. А в тих відбирали. Все відбирали, чи там тільки кіньми робили, це все. І коні, й корови, й все забирали. Розкуркулювали, як то кажуть.

Пит.: Мене цікавить під час революції? То було пізніше. Так?

Від.: То пізніше було, ну але все одно вони забирали те все.

Пит.: Чи були школи при непові?

Від.: Були.

Пит.: Чи були українські, чи російські?

Від.: Тоді були, я ще як починала ходити були по-українському. І священик ходив до кляси й все. А тоді, як то вже революція стала, все закрилося, по-російському, і по-слов'янському я ще вчилася. А тоді все по-російському стало. Українського нічого не було, тільки по-російському вчили.

Пит.: А чи було багато партійних у Вашому селі?

Від.: О, *yeah*.

Пит.: А хто вони були?

Від.: Вони були такі звичайні селяни. Не були вони з вищою освітою. А такі селяни були. Але ж вони рахувалися, що вони бідняки, то вони зразу до влади пішли. А прислали з району вже голівних, щоб вони ними командували.

Пит.: А були комсомольці?

Від.: О, *yeah!*

Пит.: Хто вони були? Чиї діти вони були?

Від.: Вони були діти також. Я Вам скажу, багатих людей, що були багаті, вони не приймали їх в комсомольці. Але це все лише були бідняків діти, а тоді *sorry*, що я Вам скажу, як в нас казали, що ті, в кого не було батька, безбатьченки, в нас казали байструки. Ото ті всі уливалися в ту працю і були такими активістами.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте щось про комнезами? Як воно діялося?

Від.: Я ще тоді, правда, молода була, але комнезам так: сиділи ж вони, їхня була управа, натискували що, як треба гроші давати, податки накладали – хліб, яйця, накладали молоко, все видавали. Ну, й держали, як у п'ястуку, кажуть. Невільно було щось сказати, бо вони скажуть, бо вони розпоряжались. Всі боялися. Як якоїсь треба було посвідки чи до лікаря, чи куди, то йшли до того комнезама. Кому дав, кому ні.

Пит.: А що вони дістали за ту працю? Чому вони були комнезами?

Від.: А вам так, ну, так же воно, знаєте, як скрізь – як влада міняється або президент, уже друге.

Пит.: Як відбувалася колективізація в Вашому селі?

Від.: Вони зразу загадували записуватися. Люди трохи не хотіли, боялися і казали, що це пропадуть, що це не буде нічого, все заберуть і не буде ні хліба, нічого, але вони казали, що буде вам дуже добре. Ну, але відказуватися не можна, бо вони так зразу. Як тільки починається колективізація, вони виберуть троє чи п'ятеро з села, заарештували й забрали. А той боїться, бо це ж не день ні на два. Ну пішли. Забирали вози, плуги, коней. Усе забирали. І йшли до потяга. Безвиходне.

Пит.: А Ви сказали, що Ваша родина була розкуркулена?

Від.: Так.

Пит.: А що сталося з Вами? Чи Ви пам'ятаєте той день?

Від.: Я вже Вам по правді, бо то вже роки, того дня не пам'ятаю, але знаю так: то була весна. Як би сказати, ну можем ми дати дату, так як березень місяць, число там я не можу казати, там чи 10-го чи 15-го числа. Але то вже весна, що стали робити. Треба робити вже в полі, то вони, значить, тих усіх розкуркулених вигнали з села. Там був такий степ, і їх туди згонили, думали, що їм там дадуть життя, землянки покопали й сніг ми мали і – все. Але люди, як побачили, що немає, то хто здоровий і молодший, то кидали їх, і на Донбас, у міста. А малі так, та старі там, то вони пропадали. Їм ніхто їсти не давав, не було ні помешкання, ні до кого не можна зайти в хату.

Пит.: А що сталося з Вами?

Від.: Були мої батьки, а я була жоната. Вони добрі були господарі, й такий батько був, що всім помагав. Він не вмішувався в ніякі справи, знаєте, політичні, як то кажуть. Ну то, як то було – погонили зразу, а тоді поступово вони помнякли, то пустили, то у хаті ми не жили трохи. А тоді жили вже в своїй хаті. Там вже все забрали. То так родина переживала, боялася, не могла, де куди не йдеш, мусиш робити найтяжче. Як не так, куди тебе посилають, чи тобі вигідно, чи ні, мусиш іти. Як не підеш: «О, ми знаєм, хто це такий».

Накидали такі там облігації. То я знаю, на мого чоловіка брата накладали великі гроші. А він каже: «Та хай вони згорять ці облігації».

– А! Так ти хочеш, щоби радянська влада згоріла! Ми знаєм, що таким робити.

То він прийшов додому, то він не думав, що він переночує. А тільки взяв олівець, то ж розписався та й все.

А мій чоловік трохи робив на такій державній праці. То мене прислали. То я вже як узнала, то скільки вони мені сказали, то я мовчки без слова розписалася за ті облігації і все, бо то, як накладали, то нічого не може. Мусиш брати, й як ти не будеш платити, все забирали й оці светри, щоби заплатити усе. І в в'язницю садили, як вони не мають, і працювати не давали.

Пит.: Скільки осіб було в Вашій родині?

Від.: Нас було п'ятеро дітей і батько і мати. А то ще був батьків батько, вже мій дід, але ті вже померли, ну, але нас було семеро. То великі родини були.

Пит.: А як Ви спасалися? Після колективізації, коли почали люди вмирати з голоду?

Від.: Ну, воно то починалося ще як 32-й і 33-й. Ну, в 32-му то так, умирали, але трошки ще було; можна десь було щось достати, як там ото в місті – а в 33-му, як почалося, то просто почалося з весни, отак з березня місяця. Зима, то вже якось там то, все попереїдали... А як став березень, травень, тоді вже падали, як мухи. Бо не було що їсти; що на траві лазило, все люди повиїдали.

Пит.: А як Ви спасалися?

Від.: Так і ми спасалися, що я вже казала, що ми були, це ми передбачали, знаєте. Мій батько такий був добрий господар і мудрий, наперед знав все. То ми купували ту макуху, що оббилася з насіння, зерно – а воно

вдавлювалося таке. Ну, то ми купували й складали, з осені ще. А потім прийшлося нам достати, як буряки роблять – такий жом казали. З буряків цукор видавлювався, оте шамушуння. Але вони сушили якось то, прийшлося достати – може, чоловік якихсь два мішки таких дістав того жому. А потім та макуха, а тоді полову мішали. Полова – це Ви розумієте, що як хліб молотять, а то гречана половина, вона такі листочки, як росте, мякенькі має. Бо то те мішали. Ну, й ще як в когось десь дістанеш, того хоч пригорщ якоїсь муки, то змішаєш і ото так переживали. Дуже тяжко. Дуже тяжко. Я вже така була слаба, що вже, як то казали, що ходила по хліб, то далі я не могла вже йти.

Пит.: Ви вчора розказали про той епізод, як Ви ходили до сусідського села за хліб. Чи Ви можете це розказати ще раз?

Від.: Можу. Як я ходила по хліб, я можу сказати. Кажуть, завтра буде продаватися хліб в районі. Я пішла. А то йшла я дуже рано, бо комсомольці стояли на дорозі й не пускали іти в колгосп робити. А то я при темному вийшла з села. Ну й пішла. Приходжу, там така стоїть *line*-а – якийсь той сидить, той лежить, той стоїть. І то одні двері мають *line*-у, а другі двері не мають. Тільки ті всі партійні приходять як нормально – взяв хлібину чи скільки й пішов. А тут та *line*-а стоїть – ті підходять, а ті піддазять, а то видно, що й лежав, що вже не годний, то він отак головою крутить. Та його підтягали, думали, що вони дадуть. А то, може, як я прийшла, то, може, найбільше годину давали хліба, а тоді вийшли, сказали, що нема хліба. Завтра буде. Сидить там до завтра нема чому. Ну, й то я забралася, пішла ж там в район на базар, думаю, може, я ще щось хоч куплю таке з їжі – його не можна було докупити. Ну, й пішла додому. Пішла додому, та й ішла 12 кілометрів туди, 12 назад. 24 кілометри пройшла. Люди, йшли чули, що хліб, і лежали по степу, бо в нас великі простори й великі землі, рівне таке все. Ішов, ішов, сів віддихнути. Вже він і не встав, та й то. То я вже не йшла цією пішоходкою, а йшла туди, де то возами їздять, бо я боялася і страшно, якийсь так сидить так, так-во знаєте, руки простягати маю. І я вже слаба, хватають мене за руку й все. Ну, й то так, та я вже більше не пішла, нічого не дістала, більш не пішла. А там, як я Вам казала, то було друге село таке, то були дуже багаті люди. То дуже багаті землі, а то така краса була, що я не можу і сказати. Рівний степок, така площина, і там люди понаселялися. Колись давали, оце при тому казали отруби, то по 15 гектарів давали землі – там люди поселилися. Але вони те все забрали, то було так. І від району далеко, й від залізниці далеко, й такі села тощо, то цілком закриті. Так як ізольоване. І вони нікого не пускали, туди *sign*-у повісили – ти не маєш права сюди йти, бо будеш відповідати, дуже хвороба заразлива й з другого боку. Ну, й так ті люди бідні сиділи, може, хто, знаєте, молодший, то ночами вилазив, хто здоровіший, так-во десь. Десь пропав. А те все пропало там. Всі померли. Всі померли. Я за скільки років як звіди пішла, я не впізнала тієї місцевості, й вони те згорнули, спалили будівлі. А то все пустили такі челябанців – трактор найздоровіший, пустили трактори глибоко повикопували, а те що все були бульдозерами позагортали туди, розгорнули, дісками задіскували, і нема ніде нічого. Тільки такі колодязі були, бо там дуже така тверда земля.

І там не було цього дерева, тільки зверху така міцна земля. То, значить, ті колодязі видно, що там бур'ян росте, що то колодязь був, і то колодязь має то, а то нічого не видно. Все пропало. Всі люди пропали. Всі люди померли з голоду. То страшне було! Страшне! Може, яких зо дві хатки було; то не було вже ні вікон, нічого. А дах позаліплювано. Отака шкляночка вмазана. Хто там живе, Бог знає – я не була там у цій хаті. Але там таке було, тяжке життя. Всі померли. Бо їх не допускали нікуди, й як людина думала, що от як весна, дадуть. А вони нічо не давали. Ніхто не обіцяв. Немає. Абсолютно! Абсолютно. Вже стали жнива, молотять, возять, здають у держави, а людям нема. І ось приїжджає з району, збирає колосок, Ви розумієте – там то вже поскадало, бо то в нас так було. А він іде й показує: от, каже, оце ваш хліб, через те ви голодуєте, що ви так робите. А оце, це державний! Ви на цей хліб не розполагайте.

А люди пухлі! Сухі такі! Як візьме нести снопи, так у нас і так упало! Але хотіло, знаєте, хотіло заробить, думали, і ну і так він, поговорив, ніхто не міг. А якби щось сказали так, його там би тими граблями вбили жінки. А то ніхто не міг сказати, бо ти скажи – він бачив, що ми вже всі такі нездалі – а може, в якоїсь ще чоловік був, знаєте, приїдуть уночі й заберуть чоловіка. То там так зроблено, що не можна нічого було казати. Ну то так, ото так.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, яка частина Вашого села вимерла з голоду?

Від.: Я думаю, що половина. Половина вимерла. Є такі хати, що нікого не осталося, а такі були хати, що осталися. Або дитина мала осталося, або батько остався, або мати. О, а то було таке, що нема нічого. Я знаю, добре знаю пару родин таких, що були такі хлопці здорові, три хлопці були в хаті. А вони їсти просять – то він на воза взяв, відвіз у район, і так дивляться, щоб і поліція не бачила, скинув на *street*-і й поїхав додому. Так ризували люди, думали, що, може, їх заберуть, вигодують, то він буде жити, а тут же він не може ж тому вижити, помре. Але то, як те пройшло, то ніхто не бачив тих дітей, не чув – а ті батьки, як осталися, пережили такий тяжкий час, а дітей нема. То вони з глузду сходили за тими дітьми, що, що ми наробили, що-що ми відвезли – але то не вони, то багато так було, що привозили, й до нашого села привозили таких маленьких трьох дітей, привезли, скинули й поїхали батьки. Чи батько, чи хто його привіз – бо так крадькома, бо, як то скажуть: забери, куди ти – а то приїде, скинули, повернуися, скоро другою дорогою, щоб ніхто не бачив. Ну, вони ж були відкрили, як то казали, такі *store*-и. Москва дала торгсин, як називався. Це золото, тільки. Там була, правда, крупа й мука. Але ж те золото. Може, в кого були сережки або хрестик. Може, в кого перстень був. Те все віднесли, то мало чого допомоги дали, бо там можна було получить якихсь два кіла. Ну й віддав те, думав, все рівно вмру, то те пропаде, а ще хоч, може, раз якоїсь супу зварю чи що. А вони як узнали, то вони на дверях причипляли папір і сказали: ти на завтра віддай нам, – дали число таке. Віддай нам гроші, золото. Ти не будеш відповідати. Треба добровільно, там все добровільно робиться.

Але де, як то тільки шкіра та кістки. То вони ще приходять, пробивають вікно, посилають таку палку, а там торба, вісять, і ти дай золото. Як нема,

то вибивають двері й починають їх ще мучати. То страшно! То так страшно страхіття було. Ніхто не міг спастися. Ніхто ні за що не говорив, тільки лише за один хліб говорили. Поїли листя, обривали все, траву косили – таке варили, таке, знаєте, щоб що їсти, але то нічого не pomoже, треба чогось, хоч картоплину чи що, нічого! Ну, біди в хаті, так як і цево на підлозі. Нема ніде нічого! Нема ніде нічого, й ніхто ні палив, ні топив, щоби ані варив, бо немає з чого варити. А так ходили, страдали люди. Так де коні дохли, то люди, як хто здоровіший був, то йшли, рвали те м'ясо кінське, то вже як вони то там варили, Бог його знає, чи сире їли. Де й навіть і собаки були так – де що не було, все забирали та й їли. Ще і розслухувалися, чи там така кобила ходить, що скоро здохне, щоби йще дістати їжі. Отаке було – то вже ненормальщина була. І так страдали, ну що.

Пит.: Чи Вам відомо випадки людоїдства?

Від.: Було таке, знаєте, що як уже така людина ходить, і вона вже напівненормальна, то ще хватали дітей, і так як чиясь дитина ходить до хати, щоб зарізати й їсти, але як було таке, що ось у цій хаті знає, що вмерла вона, то там, там вже не було на тій людині м'яса, бо вона висохла, все висохла й пухла водою зайшла. То пробували так, відривали ті куски і як вони їли, Господи, чи вони варили, чи то так як побачать, то так ковтали, знаєте, то вже так ковтали та й самі уже вмирили, такі голодні були. То страшно було!

Пит.: Як цей голод скінчився?

Від.: Ну так, знаєте. Як уже померли люди або цілком слабі, то вже стали ж і просити в управи того колгоспу й сільради: «Та дайте ж нам хоч трохи щось».

То тоді вони, там завезуть і змелють того зерна, й там давали. То на трудодні ділили. Хто там потримає, може, 10 фунтів, а хто 20, а хто 30, що заробила. Ну, й то вже так потрохи люди почали, як вже дадуть, то вже його за день і здіймуть, знаєте, але ще тако трохи тримали, а потім підійшло що, що це вже серпень, до вересня. То так то грушка одна росла, то хтось посадив, що міг обробити, із весни чи огірок, чи картоплина як була посажена, то виривали ту картоплю, як тільки почала рости, так повиривали ту стару, поїли все, чи бурячок посадили, то вже знаєте, як вирросло таке то все, все було поїджене, то так ото потрохи почали відходити, що тоді через стільки часу, ще дадуть трохи підживити, змелють і ще дадуть. А на полі як робили, то ми самі. Я сама робила, й так дивися, жнива тяжко, то такий горох, то ми йдемо й той горошок трущимо, лущимо в жменю все, а тоді берем такий маленький горщечок, і вони там є, і то зваримо. В полі там трави назбираємо, такого бур'яну, то така була їжа, так тяжко було. Я була страшно міцна. Я така була сильна, а тоді не було сили. Все в болоті рвали такі лопушки, але вирване то впало, та й вже не вилізуть відтіля там, то вони остануться там у тій воді, в тому болоті там. Й так ото вже довго люди відходили, такі худі були, що просто тако трусилися. А на працю треба йти. Гонили. Ану, так поступово вже, як став відходити, довго не поправлялися, довго безсильні були, не корисний – а ніхто ж не каже, що: та ти ледачий, не хочеш, що тебе треба кудись здати, бо ти проти радянської влади. І другим не дає, щоб робити. А мій чоловік слабкий, не корисний, напівмертвий.

Пит.: Чи вони привезли до села робітників, щоб збирати жниву?

Від.: Ні! То найбільше тільки тоді гонили, знаєте, як то школярі до школи ходили. Та ходили, а як школу кінчили, то там дітей виганяли колоски збирати й там іще щось робити тим, а щоб відкілясь був. І вони не хотіли, щоби люди переходили з села в село, щоб це бачили, щоб це розносилось. Ви тут сидите, помрете, і ніхто не буде нічого знати. А як відтіля сам вже хтось десь, то не пускали. То все я так ходила серед хати і грабалася. Ні! Не давали. Але праці завжди залягала, бо люди вимерли, а потім такі слабі були вже, знаєте, не годилися працювати. Згубили своє здоров'я від того голоду й все.

Пит.: Чи була церква?

Від.: Так, церква була, як ще було за царя, за непу церква була в нас у селі. А як уже став колгосп оце, то церкву все викидали і дзвони зняли. Дзвони гарні були, дзвони зняли, здавали ж в державу. Мідь давали, бо їм треба було на амуніцію і на все. І тоді в ту церкву звозили зерно, як молотили. І зсипали зерно, то спеціально так робили, щоб не були церкви. А так то була церква.

Пит.: А що сталося з священником?

Від.: О! Священиків зразу поарештовували. У нас ще було в селі священик, і він уже старий був. У нього було троє доньок і один син. І вони всі були учителями. То ж через те ж як тільки сталося, то священика зразу й скинули й його вигнали з його дворища, де він жив. Він так то старий ходив по кімнатах. Хто там його переживе то й то. А доньки були і син, та їх усіх заарештували й сказали: це враги людям, вони будуть учить дітей? Вони будуть навчати, щоб вони були проти радянської влади.

Цілу родину загнали. Цілу родину, не було тих учителів через те; немає, і це не тільки в нас, а так скрізь. А тоді вже вони цих комсомольців підбирали, щоб ходили, щоб казали: «О, ви попа слухали; тепер немає. Наша воля нам усе!»

Пит.: Чи Ви маєте щось додаткового?

Від.: Такого я Вам додаткового тільки можу сказати, що люди жили – тяжко робили, нічого не мали, але люди були чесні, здорові були, вміли собі й зробити все. І як хтось заїде було колись в двір, то зараз до хати заходь, сідайте їсти – бо там же не було так ресторанів, як тут. І посадять, і нагодують, і переспить у хаті. Бо то подорожні казали, знаєте, всякі були їздили. О так було, а так, то що я Вам можу більше вже сказати, я вже так досить наказала.

Пит.: Ну, після голодівки, як люди перебудували своє життя?

Від.: Ну, як люди перебудували. Там перебудування дуже тяжке було, значить, як то голод був, як достали хліба – але то завжди хліба недостача була. Здається, то так ощадно береш, садили, як то давала – буряки, картоплю, то все економили. Той хліб робили із картоплі з буряком. То довго б не був. То на два, три місяці, більш немає. А так уже ото як економили, жиру того не було і не бачили і ніколи. І все ж обібрали – ніхто ж не міг собі загодувати там кабана чи щось також. Як уже робили цукор, то цукрові буряки – страшно в нас багато було, й м'яти сіяли, й табак, і все. То там дадуть, може, по кілограму того цукру. Але ж то така біда була, що получиш той цукор, але скрізь оплати треба. Там

чобіт нема, там того, й той віднесе на базар, на такі шклянки помірвав та й продасть. Каже жінка, каже, я вже свій цукор поїла, була в п'ятницю, бо в нас там був в п'ятницю й в середу базар. В п'ятницю була на базарі й все, казала, віднесла і вторгувала, бо немає за що сірників купити й солі нема за що купити, знаєте, як то було. То так ми вживалися. Тяжко жили, й по сьогоднішній день! Там ніколи не буде добре при такій владі. Бо воно не робиться так, все в першу чергу віддають до держави, як хліб, як помідори поростуть, як картоплю – все, все першоклясне. Все відвезуть до держави, а то вже остатки, що остануться, то тоді ділять на людей. А грошей то вони давали, знаєте, як то трудодень виробляли. То кажуть 10, 15 копійок на трудодень. Але що то там 300 трудоднів заробиш, а за рік як то виробляєш більше, то по 15 центів на трудодень. То там що 10, 15, 20 долярів достанеш. То цілком все дурно робили все. Правда, було вже таки, хтось десь робив у колгоспі, чи свині порав, чи коні порав. Хто міг, то давали ж там свиням і коровам і тим коням трохи якогось зерна, знаєте – муки. То хтось подивиться, що нема, так укладе там у такий вузлик та прийде додому та й жінці каже: на, зразу його розкидай, щоб ніхто не застав.

Ото так було. А як зловлять, то на Сибір зразу вишлють. Таке-во життя було. Тяжке. І так, знаєте, я ж кажу, що це не так, що я читала чи мені хтось розказував – я своїми очима бачила, як люди мерли, як ті діти по-сусідському жили. Сьогодні, як плаче, їсти завтра – вже вони очі позапухали, не бачать. То завтра вже не виходять.

То такий жаль був на тих дітей дивиться. То таке, все я бачила своїми очима – й ті трупи переступала, що минали, бо як не дай Боже, як хтось запросить або скажуть: візьми переночувати. А як воно вмере, що мені робити? Тоді скажуть, що ти що зробила, або кінця його витягти з хати та десь його сховати треба чи що. То люди боялися тоді, не пускали нікого до хати, бо не можна.

Пит.: Дуже Вам дякую!

Інтерв'ю SW31

Анонімна оповідачка, народилася 2 січня 1907 р. у Лохвиці, райцентрі Полтавської області, донька фармацевта, який помер, коли оповідачці було три роки. Спершу працювала бухгалтером, після закінчення педагогічного інституту в Києві у 1929 р. – вчителькою в семирічній школі в Черкаському (Слов'янський район Донецької області), робітничому містечку. Чоловіка оповідачки після закінчення навчання послали на роботу транспортним інженером у Слов'янськ, райцентр Донецької області, де був соляний курорт, за 14 км від дружини, яку перевели в школу-десятирічку поблизу Новослов'янська, де вона викладала українську мову в 5–7 класах. Чоловіка заарештували 1937 р. На Донбасі, де жила оповідачка, голоду не було, але вона бачила голодних селян, які приходили на станцію, бачила жахливу ситуацію в Лохвиці, куди їздила провідати родичів. Тесть забрав її з чоловіком на станції, дорогою додому зупинив воза перед могилами і сказав: «Помолимося... бо це стільки людей умерли з голоду».

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1907 році.

Пит.: А дата?

Від.: 2 січня.

Пит.: А де саме?

Від.: Лохвиця, Полтава. Лохвиця – це провінційне місто. А Полтава – це вже більше місто. Але я там народилася, в Лохвиці.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мама моя домашня господиня. А батько дуже рано помер. Мені було три роки. Батько був фармацевтом. То все. І так, що мама не довго жила з татом. Мені було три роки, а мій брат народився десь рік пізніше чи скоріше. Він був менший.

Пит.: Де Ви жили під час 20-х, 30-х років?

Від.: 20-ті й 30-ті роки, зараз скажу – в 26-му, 27-му, 28-му роках – це я була в Києві. В 29-му році, по закінченні, мене послали на Донбас і з того часу я мешкала в Донбасі.

Пит.: А ким Ви працювали?

Від.: Я вчителька. Я скінчила педагогічний технікум. Спочатку я скінчила ремісничу школу, а після ремісничої школи, сім років, після ремісничої школи я вступила в себе там в Лохвиці в торговельно-промислову школу. То є *business*. І я вийшла відтіля як бухгалтер, *bookkeeper*. І мусила практику відбути в райторгкомі, то в райвиконкомі. Була там рік і після того я виїхала в Київ і вступила в технікум. Педагогічний. Після закінчення вони мене послали на Донбас. Я приїхала туди, здається, в 29-му році й була в робітничому поселенні, так називалося, там де виключно жили робітники, які працювали на заводах, і там була семи-літка, школа.

І я там працювала. А тоді, як чоловік закінчив, то він дістав працю в Слов'янському, то є 14 миль. Слов'янськ то є місто не дуже велике, але там були соляні ванни. Як курорт був. І ми жили на станції, не в самому

Слов'янському, а на станції Слов'янське. І чоловік працював у міському як інженер транспортний, а я в школі була. І десятилітка школа була, мала лекції в п'ятій, шостій і сьомій класі української мови.

А тепер підходжу до 32-го, 33-го років.

Пит.: Перше скажіть, як Вам жилося при непові?

Від.: Ну, при непові не було аж так зле. При непові була вільна торгівля. То був крок назад у більшовиків. Отже, ми могли купити собі все, що ми хотіли, на базарі.

Пит.: Так. А що Ви можете сказати про українізацію?

Від.: О, українізація почалася далеко раніше. В сьомій класі почалася українізація. Ввели українську мову – не тільки як мову, а всі предмети перейшли на українську мову. І перше була Котляревського «Енеїда», яка нам дуже тяжко давалася. Але ми її подолали. Ніяк не могли спочатку розібрати. Я знаю, що я вчилася вже після того від сьомої класи.

Пит.: А скільки Вам було років?

Від.: Було мені так скінчено 15 років. Було тоді, коли я вступила в торговельну-промислову професійну школу. В 19 я закінчила, й пізніше рік був практики. І з практики я покинула й виїхала з Лохвиці сама.

Пит.: На Донбас?

Від.: Ні, в Київ. І там була три роки. На педагогічній технікумі. Коли я скінчила, тоді я переїхала в Черкаське¹ село й тоді я одружилася. Але зі мною не було чоловіка, він вчився, і після того, як він скінчив, то йому дали працю в Слов'янському на станції, і я переїхала з Черкаського в Новослов'янськ, Новослов'янськ називався. Там пішла я, він поробив – мені здається, його в листопаді в 37-му році забрали вночі, прийшли, взяли. Апартамент такий був і то нагору. Чую, він пішов. В нас якраз було таке близьке товариство, вчителі, дві вчительки. Одна була директором, а друга, здається, викладач географії. Я їх запросила. Його приятелів там не було, бо він почав працю. І після того була в нас скромна така вечерея, і після вечері він пішов відпровадити їх через лінію, бо там потяги ходили і тяжко було переходити вночі. Він їх відпровадив і йшов назад, і КГБ заарештувало. А перед тим кілька днів – я знаю, може, два чи три дні перед арештом, я вийшла на базар і зустріла свою таку знайому, вона не була мені близька товаришка, бо вона молодша від мене була. Вона зустрічає мене і каже: «Добре, що я вас побачила. Ви знаєте що, мого чоловіка забрали сьогодні вночі».

А її чоловік був бухгалтер і працював на заводі в Краматорському, не Слов'янському. А Краматорськ – то є станція, де залізниця переходила. Його забрали, й я кажу: «Що ж я буду робити з двома дітьми?» І мама зі мною. А син тільки народився, три тижні; батька зовсім не знає. А доньці сім років там. І тільки коли вони вночі прийшов, то я чую тупот, так знаєте, тяжкі, ноги ніби, чоботи чи що, й відкриваються двері, я відкриваю двері і, Ви знаєте, сама не своя. Два енкаведисти було, два енкаведисти й чоловік з ними. Вони ввійшли й зразу: «Обыск и мы ищем оружие».

Я кажу: «Прошу дуже, прошу дуже».

А в нас були речі уложені, бо чоловікові давали підвишку й його мали перевести в Істановак (?). То там, де Краматорськ. То центр був. І його

¹ Судячи з контексту (Київщина), це село Черкас Білоцерківського району Київської області.

мали ті перевести й наш ті, в пачках просто були уложені інакша одежа. Одежі там багато не було, але необхідне було. І вони почали розгортати. Я кажу: «Та тут нема зброї, в нас в хаті нема ніякої зброї».

– Нет, нет, мы, мы должны сделать всё. Всё, что сказано.

Ну, нічого не нашли, і так то вже чоловіка забирають, скидають краватку. Каже: «Это вам не нужно».

А в цей час перед тим, ну, пару днів перед тим, його мама, мого чоловіка мама, приїхала зі села, звідкіля, з Вороньків, це ж уже було після голоду. І вона в нас була. І моя мама зі мною жила. Так що в нас було грішми, карбованці були. У всякому разі то було, не пригадую, скільки було, у всяком разі вони лишили 300 карбованців. А решта скільки, може, чотири сотки було, на руках, ще вони то забрали й забрали зберігательну книжку, банків там не було.

Каси називалися. Зберігательну книжку взяли й там було 3 тисячі зложено в нас. То все та гроші, я діставала добру платню. Я діставала 500 карбованців. Тільки що за ті 500 карбованців на базарі нема чого брати. Нічого вони не коштували, й він так само 500 долярів¹ діставав, так що ми за кілька місяців зложили 3 тисячі для того, щоб перейти вже в Київ і там купити апартамент. Така була думка. З тих думок нічого не було вже, його забрали, і донька розуміла все, вона кричить: «Куди ви мого тата забираєте?»

Вона в ліжку вже була, бо то 12-та година вночі, коли його забрали. І ніхто з нас не спав. Забрали його, я ранком встаю, то була осінь, холодно, я тягну такий плащ й іду в НКВД. Мати одна і друга сидять, плачуть. Цілу ніч ніхто не спав, і я не знаю навіть, чи і дочка спала, нічо не пригадую. Але знаю, що за кілька днів перед тим, значить, мама була йще і все в порядку було. То вона в себе ходить і була типова селянка, сорочка на ній була вишита, й вона то ходить, ходить і каже: «Чи можу кусочок того хліба з'їсти?» А в нас такий був, хоч і по картках. Було досить, це раз, бо вже був тільки білий хліб. В нас чорного не було на Донбасі. Це тільки Донбас, там, де робітничий край, буквально, то як шахта і заводи були. Влада боялася робітників. У всякому разі, там не в їхньому селі був голод. І той голод, так як ми бачили перед 37-м роком, були ми з чоловіком в 35-му році. Так що ми були буквально день чи два тільки, відразу поїхали назад. Знаєте, нічого не можна говорити, ми не знаєм, що сталося, але як батько нас забирив із потяга. То до Лубен був потяг, а з Лубен є 25 кілометрів. То було село Воронці², й то батьки там мешкали. То він за нами приїхав кіньми. І тоді посадив нас на воза і каже: «Діти, ну, тепер, значить, їдемо».

То 25 миль. Я не пригадую, скільки ми їхали тими кіньми, досить довго, але, підїжджаючи до Воронців, він каже: «А тепер, діти, ми помолимося перед тими могилами».

А я не знаю, не можу сказати, скільки їх там було, но було видно, насипані недавно. Ні хрестів, нічого не було, тільки могилки були. І він сказав, що помолимося, каже, бо це стільки людей умерли з голоду.

¹ Карбованців, тобто радянських грошей.

² Ідеться або про село Воронці – центр сільради Оржицького району Полтавської області, або про село Вороньки – центр сільради Чорнухинського району Полтавської області.

Так що ми виїхали тоді. Тоді мій чоловік каже: «Мама, тато, може, не може, а ти приїжджай до нас. Там хліб є».

Так що мама тоді приїхала і то побула кілька днів, як його забрали – все. Там був Федя, то був учитель у селі; далі йде Павло, далі йде Грицько, далі йде Кирило, далі йде Настя і Галя, то вся родина того брата старшого в 21-му році ЧК повісили в селі.

Пит.: За що?

Від.: Учитель був. І та мати, скільки років ото ж пройшло од 21-х років, і я в них була уже, мабуть, в 25-му була, в них гостила, й я під час війни вже в німців, то я була в них також. То вона й тоді ще, тільки згадає, і вона плаче за Федиком. А решта, я не знаю. Ні за кого не знаю. Знаю, що уже малі діти робили, й вже ми тут опинилися, нікого там не лишилося. Один був його брат Павло, який прийшов з війська і жив там вже на селі, проти тієї хати, але батьків не було. Де вони ділися, чи вони вже померли, не знаю. Може, були якимсь чудом вийшли, не можу сказати, бо то ми взнали вже відсіля. Посилали через Польщу тим, з Польщі туди, знаєте, і люди там довідалися, нам передавали, що родини нема і нема Галі. Галя – то є наймолодша сестра, яка добровільно виїхала в Німеччину на працю, і вона повернулася.

Оце все, що я знала за голод. А пізніше вже я довідалася, вже тут, бо як почали писати про голод, то я діставала літературу від своїх знайомих, то давали, й я читала.

Пит.: Коли Ви жили на Донбасі, чи Ви бачили голодних селян, які приїхали на Донбас, щоб шукати працю?

Від.: Ну, переїжджали з нащадками на плечах, з мішками переїжджали, але на станції, наприклад, у нас там вони в нас не ставали. Куди вони йшли, я не знаю. На Донбас, може, й приїжджали, та хіба тільки ті люди, що були розкуркулені. Як вони казали в 29-му році. І їх випроваджували з сіл. То тоді такі люди були, й ми знали про це. І звідкіля, значить, з центральних українських селян. Вони їхали влаштовуватися. Як ви хочете, без нічого їх висилали, саджали на вози й виганяли селян. Це я знаю, це не треба мені слухати; ні, це я добре знаю.

Щодо чоловіка, як його забрали, то я в той же ж день на ранок, як могла, то пішла в НКВД. А черга така довга, бо до того НКВД багато людей забрали. Зі Слов'янська, Новослов'янська, може, ще звідкіля. І стоїть вагон, бо то станція. І стоїть вагон завежений в НКВД. То НКВД мало лінію, що вагон завезли. І в вагоні вікно таке, знаєте, душок в'язниці. І коли я стояла в черзі, я бачила мого чоловіка, і то останній раз, у вікно. І він отак іще вище, бачив мене і показує так, і знову, що не можна спати було, й вони всі стояли? Чи, може, він хотів щось, щоб я принесла з дому. Не могла придумати. Ну, думаю, що я йому принесу? Бо якби – я навіть не пригадую, мені здається – мій чоловік навіть не курив, не було добре, але я повернулася, заки кинула чергу, повернула додому, бо то близько – то ж ми там мешкали, так іти недалеко було. Школа була далеко, то треба було йти – далеко доїжджать автобусом, а я ходила пішки. Отже, я вернулася додому й взяла коц. Такий теплий коц, шерстяний. Взяла той коц, у нас їх було два. Я один лишила, а другий взяла зі собою і понесла туди, щоб передати. То все, що я знаю. І чекала, поки мене не випустили. Я кажу: я хочу передати цю річ.

Як почули: «Мы пойдём».

Взяли. І мені теж пізніше казали, я там пізніше подумала, а пізніше мене пропустили туди всередину. То стоїть коло дверей, що він відбирає речі, які, чи можна чи не можна. Каже: «Цього не можна, це не треба».

Але коц він взяв, і тоді я зайшла в кабінет, і сидить один з тих енкаведистів. Взяв кожух. Тоді я нічого не знала про це все. Я, знаєте, так рубала, так що я думала, що вони мене пізніше заберуть. Я кажу: «Де мій чоловік? Куди ви його вивезли?»

А він каже: «Слухайте. Куди вивезли, ніхто не скаже. Де він, ніхто вам не скаже».

Мені тяжко трохи говорити по-російському, але він до мене по-російському звертається і сказав тільки одне: «Не розгаваривать. Будете дальше говорити таким тоном, то вы пойдёте за ним по этапу».

Що етап? Я кажу: «Ну, то добре, чоловіка забрали, гроші забрали, книжку зберігательну забрали. Роботи в мене нема...»

Але я тоді ще, як його забирали, я була в відпуску, й вони не мали права мене зняти. Значить, в відпуску, бо до породах і після породів була така, здається, два тижні перед і два тижні після. А тоді й платня навіть була нам, а після того вони мене зняли.

«Ну, – він каже, що нічого. – Можете йти додому».

А я кажу:

– А де годинник мій? – кажу. – Це єдине, що було від чоловіка подаровано мені.

І його годинник забрали, все. Але більш нічого не було. Близни не брали, нічого; пописали все, що ми маємо, та все. Ну, тяжка була доля, бо я просто розгублена була. Я не знала, що робити. Ну, добре, доходжу ці гроші, значить, проїмо, а що далі? А за кілька днів, як ішла до школи, мені сказали, що ви зняті з праці.

– Це мусите конопадити за себе.

Директор, правда, був там новий, він був комуніст, але був такий, що в нього очі сюди-туди ходили. Він хворий, але він дуже чемний був. Каже мені: «Нічого не можем зробити, бо в нас такий наказ, що членів родини викидають. Ви тут на праці були, викинули й все».

Мене викинули. І такий апартамент треба було звільнити. Звільнила апартамент, знайшла далі від школи, знайшла одну кімнату з кухонькою за 50 карбованців на місяць і на глиняній підлозі, не такий підлозі. Я там з мамою, а другу маму відправила додому. Посадили й вона поїхала. Кажу їй: «Не чекайте, то так сказав мій тато».

А моя мама лишилася зі мною. День і ніч ми не спали. Дуже довгий час; ну, місяць проходить, два, я кажу, що треба писати, значить, конопадити кудись. Що тут сказали, що ні, то от так. Написала я листа й написала так як учителька, то я належала до спілки учительської. Так що я написала в Київ до роботпрофу туди, а другий лист я писала просто в Москву. Народній комісар від освіти і там, де він працював, то я ще туди написала десь так. Він працював так, бо тут його зняли й нічого не було. Закрито. Там забрали, кажуть, всіх робітників¹ звідтіля. *Office*-а вже не було, не йснував. Я три місяці там чекала. Через три місяці я за-

¹ Народний комісар освіти Затонський був заарештований 3 листопада 1939 р. у зв'язку з новою хвилею боротьби з буржуазним націоналізмом, розпочатою у вересні 1937 р. У цей час звільняли усіх учителів, запідозрених у симпатіях до «українських націоналістів».

бираю свого трьохмісячного хлопця і йду в Київ. То 300 миль треба до Києва їхати. І я приїжджаю, то там брат. Він жив якраз на Гоголівській вулиці, там, де я мешкала перед тим, як ще вступили, не мешкала, а була в приятелів моєї мами й я в них була студентом. Але якраз мешкав мій брат напроти самої великої хати. Але вони вже десь вибралися, десь я їх не могла бачити. А брат жив в одній кімнаті, а через його кімнату проходила друга родина. То такі вмови були. Він жив у першій кімнаті, а в другій кімнаті через його хату друга родина жила. Так здається, двоє їх було, а тут він був з дружиною. І він перелякався: «Ти знаєш, що це є? Це є Ягода. Тоді мене вберуть».

То так скрізь було. Від вас відверталися всі, боялися, щоб їм такого самого не було, щоб їх не позабирали, щоб їх родин не позабирали. І через Хрещатик, від Гоголівської до центра. На Хрещатику була там роботпроф. Ми йшли пішки, і він ніс сина. Я вперед, а він ззаду, і так ми йшли до того роботпрофа. Приходимо ми туди: черга. Скільки там людей було, Боже! Бо Михайло був маленькою дитиною, то мені якось удалось, щоб мене пропустили. Я попала туди. А це вже був Берія. Єжова скинули, чи його розстріляли, чи я не знаю, де він дівся. Але був Берія вже після того, через три місяці вже як забрали. Ну, то мене запрошують туди: «Сідайте».

Дуже чемний чоловік. Жінка була якась. Кажуть: розкажіть все. То я розказала те, що було. Я кажу, що ні суда – три місяці пройшло – ні відповіді на мої листи і на моє прохання, а за що мене зняли? Такий був закон. *Окау*.

То вона каже, що ми все врахуємо.

І, значить, що я маю двоє дітей малих і один такий, я з малим тим пішла. І мама зі мною на моєму утриманні, старша вже особа. Вона ніде не працювала. І вона мені так сказала: «Ідьте додому і чекайте. Через три тижні найпізніше ви будете мати папір від нас, і то буде посланий той папір до вашої школи до інспектора».

Інспектор шкіл був. Так. І то буде і вас покличуть. Даю вам слово, що через три тижні¹.

Отже, я дійсно, може, три тижні, може, навіть трохи більше, я дістаю повідомлення, що я є введена. І то йду до інспектора. Інспектора я дуже добре знала. Інспектор був тут пізніше. Я приходжу до нього і він каже: «Ну, вас поставлю на працю, але я тієї школи вам не дам».

– Чому?

– Ну, я вам даю місце, – і він називає мені місце Донбасівка, називається Донбасівка. То є якраз на половину дороги до Черкаського, я там, де я раніше жила, значить, мені то знайоме.

– Робчим потягом будете доїжджати.

То є півгодини чи щось.

Кажу: «Ні! Я не їду!» – кажу, по-перше, в мене мала дитина. Що я маю з дитиною робити? Я годую дитину. Отже, кажу, я тієї праці не візьму. Це раз, через дитину. Друга причина, як я в чомусь винна, то мені скажіть за що? Як я не винна, то я прошу, щоб я повернулася на свою працю і в ту школу, де я була й перше.

¹ Оскільки вчителів після чисток катастрофічно не вистачало, то з лютого 1938 р. почалося відновлення на роботі звільнених раніше. Фактично відновлювали усіх тих, хто не був заарештований.

– Ви розумієте, – казав, – ви можете зрозуміти мене – в мене тут мала дитина, яка також ходила в дитячий садок, а недовго. Я її також забрали звідтіля, але він добре користувався. Я не була б виховницею більше, тільки викладачем. А перед цим я була помічником директора. То завпед називався, то методичну частину, значить, я керувала. То 30 учителів я керувала, провіряла програми, але то вже знято було й я тільки вчителювала мову, більш нічого. Ото таке. Пізніше приходить війна. Вчителі всі виїхали, кілька осіб тільки, то вчать тільки я, і ще кілька лишилося. І війну прийшлося перебути дуже тяжко, бо то в Слав'ян була станція і недалеко була річка й була війна. Це було з тієї сторони. З одного боку червоні відступили, німці зайняли, й тоді вже я виїхала звідти. І після того я дізналася, що мій брат і мама були на заході в Львові. І ми навіть писали, бо війна тягнулася рік, то я була там, а після того, як відійшли червоні, то німці відігнали їх, і тоді я відразу поїхала в село і в селі ще перебула цілу зиму в батьків. Здається, восени я виїхала звідтіля, так що вдома я перебула. Я виїхала потягом товаровим, на вугіллі, двоє дітей і я. І там я добралася до Львова. У Львові там також, знаєте, не можна було сісти в порядку, тих, що він зустрічав з вагонів. Але вивіз нас на товаровій станції, не там, де пасажирські потяги. І подивився на нас, каже: «Куди то ви їдете?»

– Куди? Я їду до родини.

– Де родина? Яка?

Кажу: у Львові в мене родина. Показую їй адресу.

Була. І номер телефону, і де жив брат, і моя мама. То я вже з ними. Від брата дістала: я навіть працювала там в тому в українському народньому мистецтві. Як бугалтер. Там пізніше далі йшли. То вже не зупинилася там.

Пит.: Ввесь час той Ви не чули нічого про голод? Люди попросту не говорили про те?

Від.: Ну, то де? В Слав'янську я не чула. А зі Слав'янська я поїхала до Чернятови¹, вже війна була, правда. Я в 30-му році була в тому Червятові ще, то також після голоду було. То що я офіру бачила. А пізніше була вже під час війни. Коли війна почалася? Пані Анна, нагадайте, коли війна почалася.

Голос іншої особи: В 39-му році, у вересні.

Від.: В 39-му?

Голос іншої особи: А то тоді, як німці напали на Польщу.

Від.: На Польщу? Так.

Голос іншої особи: А то тоді в 41-му.

Від.: В 41-му. То й так, кажу. А я вже попала в 42-му чи 43-му році, значить. А далі так як і всі. Вийшла заміж вже там. Ну, потім, не в Львові, то вже в Німеччині було. Другий чоловік похований в Канаді. Я приїхала в Канаду, там 13 років була. Там поховала чоловіка в 64-му році. Брат переїхав туди. Спочатку він переїхав в Канаду, й я рішила там продати хату, де я мешкала в Віндзорі, там півроку була й тоді клопотала собі одну вже дочку. А більше про голод, то я прочитала книги літературу вже тут так. І чула, знаєте що? Чула від наших людей.

Пит.: То наразі щиро дякую за Ваше свідчення.

¹ Імовірно, йдеться про одне з двох сіл під назвою Чернятин: Жмеринського або Калинівського району Вінницької області.

Інтерв'ю SW32

Параска Желобецька, народилася 1898 р. в Овсюках, великому селі, де жило близько 2 тисяч осіб, Гребінківського району Полтавської області. Одна з восьми дітей селянина, який мав 16 десятин землі й якого згодом розкуркулили. У сім'ї землю після революції не забирали через те, що було багато дітей. За непу «добре все було». Сільську церкву закрили 1929 р. Оповідачка підкреслює внутрішні конфлікти в її селі й говорить, що овсюківські активісти були набагато жорстокіші, ніж у сусідніх селах, що пояснює зокрема, чому голод там був особливо тяжкий. Близько 100 дворів було розкуркулено. Чоловіка оповідачки заарештували 1930 р. Навесні 1931 р. оповідачку виселили з її будинку і вона пішла у порожню хату свого брата. Описує, як по хатах шукали зерно. Навесні 1933 р. оповідачка з родиною поїхала на Кубань, повернулася провідати рідне село у серпні 1933 р. і застала вже фактично пустку. Дуже багато померло, інші пороз'їжджалися. Перед тим, як вона поїхала зі свого села, люди пухли від недоїдання, а смертність сягнула такого рівня, що почали ховати у спільних могилах. Підкреслює, що голод не був спричинений неврожаєм. [...] Родичі оповідачки по чоловікові залишилися в селі й померли від голоду. На Кубані працювала в колгоспі, її доньці забороняли говорити українською у школі, видавали дуже мало харчів. Наприкінці 1933 р. чоловік оповідачки повернувся з Сибіру і дістав роботу в радгоспі. Стверджує, що голоду в Росії не було, вважає, що Північний Кавказ до Росії не належав. Донька оповідачки намагається освіжити пам'ять матері.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я та прізвище.

Відповідь: Я Параска Желобецька.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: Село Овсюки¹, в Полтавській області.

Пит.: А який район?

Від.: Район Лубенський, Лубни.

Пит.: Так. А в якому році Ви народилися?

Від.: В 1898-му.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хлібороби батьки. Я так само господарювала. Пішла заміж, батьки мої найперше були розкуркулені в 29-му році.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали?

Від.: Батьки мали десь 16, бо нас було восьмеро дітей.

Пит.: А як Вам жилося при царським режимі?

Від.: Так, вже мені було, може, якихсь 13, 14 років, до 17-го року – я не знаю, то нічого, революція зараз, перше таких як мій батько, то зараз перекидували їх, а то нічого, господарювали, ніхто не мішався до нас,

¹ Село Овсюки (центр сільради) знаходиться у складі Гребінківського району Полтавської області. Зарахування села до Лубенського району помилкове. Воно могло виникнути внаслідок аналогій з окружним адмінподілом. Територія сучасного Гребінківського району до 1930 р. була у складі Лубенської округи. Сам Гребінківський район виділився з Пирятинського у результаті розукрупнення у лютому 1935 р. Гребінківський район було ліквідовано у 1962 р. і відновлено у 1966 р.

і все мали своє, і ніхто до нас не мішався, ніхто в нас нічого не брав, і все було, добре людям було.

Пит.: А чи Ви мусили дати частину урожаю до держави?

Від.: Нас ніхто не винуждав, ми мали того збіжжя досить, такого, що мусили самі його продавати, то де ж ми, більш ні з чого було б жити, то ми, як вродить урожай, то продавали та й з того жили. Нас ніхто не питав нащо – продасте чи ні – ми самі мусили його продавати. Де ж ми його дівали, там вони, в мого батька в тих часах то два дні машина парова молотить, то понасипали, так тільки, то де ми його діватимем, ми його не поїли. Худобу годували, свиней годували і продавали скільки треба.

Пит.: А як це змінилося під час революції?

Від.: При революції, то, звичайно, в мого батька землі не відбирали, бо в нас була родина велика, а в таких людей, в яких більше було землі, то, родина менша була, то їм дали норму по дев'ять десятин, а решту повідбирали, дали бідним людям. Ну, то вже тоді жили собі бідні люди, хто хотів робити, то мав усе, а потім став неп, то вже було при неповіді добре, добре все було, вже й матерія скрізь була, все було вже вільно продавати і купувати, все було, а потім, вже до 29-го, то ще так-сяк можна було жити, а вже з дев'ятого року, як пішла ситуація така була, що людей по три дні тримали в сільраді, не пускали їх додому, щоб, поки не підпишетесь. То така примусова була, що не дай Боже.

Пит.: І як це відбувалося, чи Ви пам'ятаєте, як відбувалася колективізація? Як вона – колективізація – відбувалася, як вони починали, приходили й казали, щоб до колгоспу, чи як?

Від.: Вони тоді самі не робили, то зганяли в місто людей і все тоді в місті робили, і все забирали в куркулів, вигнали того найбільшого куркуля в селі й там організували той колгосп. Отже, всі разом робили.

Пит.: А хто були ті люди? Ті активісти.

Від.: Селянські люди, такі, які найледачіші, найдурніші, дали їм в руки зброю і вони робили що хотіли з тими людьми, що хотіли, те й робили, чи влада була якась, як вони хочуть, то така була натравлення люди на людей, що така була ненависть на тих куркулів, що тільки гонили їх, щоб взяти перед тим, переселяли, щоб не мали права, не працювали. В 29-му церкву закрили.

Пит.: Чи то була православна, автокефальна церква?

Від.: Православна, православна.

Пит.: Російська? То була українська?

Від.: Ще не була.

Пит.: А автокефальна, то коли вона була?

Від.: Мені здається, що то було при неповіді, так десь в 23-му, 24-му чи 25-му, так у тих роках був український священник і по-українському правила, але, знаєте, то люди старорежимні, то вони думали, що це правдиве, що то було за царя, а те що священники, то вони звали їх самозванцями, і вони не хотіли йти до церкви, і так, тоді при священникові, приїхав і сказав, що ви свою церкву зареєструйте на старослов'янську мову, бо вашу церкву закриють, а то не допомогло нічого, в селі не закрили, то так у 29-му проти Різдва то вже не правилося в церкві, то вже вони, ті активісти пішли до церкви й там танцювали на престолах, там повбирали ризи й ходили співали по селі.

Пит.: А що сталося з священиком?

Від.: Священик утік із села, й вже в церкві не правилося. Церква ще стояла, тільки не правилося, священика не було всередині, втік, бо його зараз десь отак десь, може, в 18-му році чи, може, в 17-му, як настала революція, то його серед села побили, отакі активісти, що він утік із села, то вже не правилося в церкві, церкву закрили, й вони побігли, забрали в старости ключ і все робили там, що хотіли. То вони робили в церкві.

Голос іншої особи: То ті активісти, то ті треновані люди, яких спеціально витренювали, й ті активісти самі не могли йти, а їх треба було витренювати й сказати, чого й проти кого мають йти.

Пит.: А чи вони були партійні ті активісти?

Від.: То в перші роки ще про партію так не дуже ще й говорили, так що, чи вони були, звичайно, що вони пізніше то вже в партію записувалися і те, а зараз ще про партію нічого не згадували, а так 100 собі бігали по селі, ганяли та й все.

Пит.: А що люди тоді думали про більшовиків?

Від.: Люди нічого не думали, вони не знали нічого. Людей обдурено, люди не знали нічого, бо і не мали права нічого казати, що хто думав, казати не можна нічого, бо ганяли, збори, і вони говорили, що вони хотіли, а люди мовчали, нічого не могла казати, бо вони самі не знали. Біднота найбільше хотіла більшовиків. Бідні хотіли більшовиків, то вони думали, бо були люди безземельні, то вони хотіли до їх, землі дали, то хотіли, думали, що то воно так іще буде без колгоспу, то б і жилося добре, якби дали їм землю, ті, які не мали, а коли загнали в колгосп, то там уже в нікого нічого не було.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: До колективізації?

Пит.: Так.

Від.: Держава не накладала ніякого збіжжя на людей, нічого.

Пит.: Нічого?

Від.: Хто що продавав, то він собі сам добровільно продавав, де хотів і скільки хотів, то брав, ніхто нічого не говорив.

Пит.: А після колективізації?

Від.: Після колективізації то вже в нікого нічого не було, вже ніхто нічого не мав, то нічого не продав, бо все здали в колгосп. І худобу, й інвентар, і все, й земля пішла туди, а він тільки пішов на працю, та проробив день, то все, чи не заплаатять.

Голос іншої особи: Ну, але як були кури й худоба, то мусили молоко здавати й яйця здавати.

Від.: Здавали яйця якось як уже колгоспи стали, й як уже молоко мусиш здавати на плян, скільки там кому наклали, кожного дня приносиш молоко, й накладуть яйця, і то все мусили здавати. А хліб був в колгоспі, то скільки дадуть то, людям, то й тільки то й мали, а не дадуть, то нічого нема. Свого ніхто нічого не мав, городи мали там трохи, то з того найбільше жили люди, а з колгоспу, як колгосп настав, то вже люди не мали нічого.

Пит.: Скільки осіб було в Вашому селі?

Від.: Може, 2 тисячі, може, більше, було велике. Село було велике, церква була серед села й село було велике.

Пит.: А скільки з них було розкуркулених?

Від.: Розкуркулених було дуже багато.

Голос іншої особи: Менш-більш скільки було?

Від.: Сто господарств було розкуркулених, але перших куркулів то висілали на Сибір, а другі то порозбігалися скрізь так, щоб і вижити, хто остався, то живий, хто зумів, той вижив, а хто не зумів, то на них таке було гонення, на тих куркулів, що вони не мали ніде на працю стати, не приймали, як він не дістане, висіляли, й такої бідняцької довідки, то він ніде не може на працю стати, ніхто не приймав, мусить мати довідку з сільради, а де як куркуль розкуркулений, то його ніде не приймають на працю. Я сама, як я виїжджала з села, то я достала бідняцький документ, не на своє ім'я, на чуже, і пішла, там називалася вдовою, бо чоловік помер, дітям приказала, щоб діти казали, що батько наш помер, бо нас ніде не прийняли б, ніхто не приймав ніде, каже, що діла новічку, а ні, то бідить. То така ненависть була між людьми, що, як скажем, до сьогодні жили всі так, як розкуркулені молодятка, нежонаті, то вони на другий день пішли, на них не хотіли дивитися, чкали їх, то такі були вже герої, що вони, бідні, не мали де вийти.

Голос іншої особи: Між людьми зробили таку ненависть.

Від.: То така ненависть, що як ви вже куркуль, то така ненависть, що він такий ворог, що до нього ніхто в хату не може пустити, якби ти там лежав на снігу, то були такі добрі, що могли допомогти, але боялися, бо відгороджували, що й вам таке станеться, не можете нікого з куркулів у хату пустити.

Пит.: А чи Ви самі знали таких людей, які були розкуркулені, чи вони були Ваші товаришки?

Від.: То воно якже ж, 100 родин, то там вже було різних приятелів.

Пит.: А як була колективізація, чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Люди не хотіли колективізації в той час, бо то кличуть на збори, а люди не хотіли йти на збори, як піде на збори, то його три дні там тримали, поки не підпишеться. А записуватися люди не хотіли, вони знали, що коли писатися, то вони, як почули люди, дуже багато, дуже мало тих, що хотіли, а не хотіли, але примусили, що всі записалися. А багато, дуже мало тих, що хотіли колективізації. Але їх обманювали, що вам буде добре, але люди нічого не могли робити, землю мусили, землю забрали й все, в колектив запишися, то вже відвези у колгосп. Віддали люди, і тоді вже не мали нічого, ніхто. То не було добровільно, то було примусово, хто не хотів, то люди вже знали, що то за колгосп, не добре було в ним. Де вони писалися, то вже в 29-м і 30-м, 31-м то така була колективізація, що вже в 32-му вже вона закінчилася, вже всі пішли в колгосп, вже всі. А ще якось щось таке станеться, я вже не була в колгоспі, то сталося таке, що жінки пішли розвалили колгосп, позабирали, позабирали худобу, інвентар позабирали, і все, я й не пам'ятаю, чи це в 31-му, чи в 30-му, я не пам'ятаю, в якому році було, мої сестри ще не були ще розкуркулені, то ще були в колгоспі, то забрали все, й один рік люди пахали собі і пожали, а потім на другий рік то вже всі пішли й нічого не допомогло вже. А тоді як вони не забирали, тоді людей арештували, тоді в 30-му року арештували мого чоловіка, іще там якихсь, може, сім чоловіків забрали, вислали, людей настрашили, щоб

люди писалися, щоб не спротивлялися. А в 31-му повисилали всі родини, родини деяких, родини двох моїх братів вислали, і двох сестер вислали з родинами.

Голос іншої особи: І батьків вислали.

Від.: І батьків вислали, так старших, такі як в родині двоє було батьків, то вони їх вернули з станції, бо старих там не треба було, брали молодих, щоб працювали, та старих повертали всіх додому. А молодих повезли в Сибір всіх. В 30-му забрали мого чоловіка, а я ще побула в хаті, не виганяли мене, а в 31-му восени мене вигнали з хати, то я переживала, там була пуста братова хата, бо його вислали, а позабирали в нас усе, нічого, вигнали дітей, двері замкнули, не мали як, нічого не могла взяти, не було нічого, то йшли туди, в брата була закопана ячміню, я трошки так брала і батько брав, товкли в ступі й так за те цілу зиму жили, поки аж прийшли й забрали те, й тоді ми вже не мали нічого, вже й на один день. Хліб у хаті забирали, як напечеш хліба, побачать, що він якогось дерманного напечений, то вона принесла й напекла хліба, так вони на другий день прийшли й забрали. А я кажу: «Та нащо ж ви забираєте дітям?»

А вони кажуть: «Ото твій, йди, там і з того напече сякого такого, а це хай не твій».

То хліб забирали з хати. І де люди ховали, в горшки насипали муки й топтали, а тоді заливали водою і ставили в піч, і вони й те вже находили, і те забирали. В мене було, я лежала на печі тоді хвора, то в мене був такий ворог, як упир, то він прийшов, витяг з-під мене й забрав. Забирали все, і кожний день приходили й перевіряли, що як ви живете, що ви їсте. Що тільки побачили, забирали й ніде ніхто. А сусідам ніхто нічого не давав, бо всі боялися і в хату заглянуть. Отаке то вороже, що не можна було так, так то було, як вони вже забрали, з ями викопали той ячмінь, забрали, то ми вже тоді не мали де жити, то ми поїхали на Кубань, я приготувала дітей, і батько й мати, і ми поїхали на Кубань.

Пит.: Коли?

Від.: Коли? В 32-му навесні.

Пит.: Чи люди вже почали вмирати з голоду в Вашому селі?

Від.: В 32-му ще не вмирили, ще тільки був такий, що ніхто хліба в хаті не бачив, ніхто не пік, а так що, хто мав картоплю, буряк, ото терли таке, пекли на сковорідці, ото таке мали, як то, а вже в 32-му ще не вмирили. Але я вже виїхала в 32-му, в 33-му я вже була в Сибірі, я вже не була вдома. Але й ті, що на Сибірі були, то їм не казали, що то був там голод, ми й не знали й не чули. Я в Сибірі була, то там давали компіва щодня, і мій чоловік так само був на Сибірі в одному місці, а я в другому, бо ми, тоді як на Кубані поїхали, то мати моя збирала колоски, бо зима прийде, то треба, що я там зароблю сама на родину, то вона там збирала трошка колосків пшениці, вони прийшли, забрали ту пшеницю і мене заарештували, й мене засудили на 10 років, що мати збирали колоски, то матір не забрали, мати стара була, а мене присудили на 10 років і вислали на Сибір, я була, я була там хвора, я не могла ні на працю піти, то мене звільнили, я там не була й року. Я вернулася додому в 33-му, десь там в серпні, шість літ, то як я перейшла село, то я ні однієї людини живої не бачила в селі, щоб де хоч порушилася. Людей вже

мало осталося, а в селі такий бур'ян по вигоні був, що тоді ніколи ще такого не було, скрізь вівці паслися, то гуси, а то не було, таке було, як ліс, тільки старички такі дехто там приходять, а людей дуже було вже мало. В нашому селі дуже багато вимерло з голоду.

Пит.: А як Ви пам'ятаєте, як вони послали Вас на Сибір, як то, чи Ви пам'ятаєте той епізод, що вони робили?

Від.: Та як, засудили й відправили.

Пит.: Як засудили, хто був тому?

Голос іншої особи: При суді, хто тебе судив, ти пам'ятаєш, як той суд відбувався?

Від.: Та люди звичайні, українці, та й все.

Голос іншої особи: Ну, я знаю, ну, добре, а хто там говорив тобі, що казали тоді, чого тебе засуджували, як казали, які там казали, казали там чи ні?

Від.: Аякже ж. За кражу в колгоспі.

Голос іншої особи: Ну, а ти казала, що то неправда.

Від.: Ну так що, так, хліб же той йде на пшеницю. У колгоспі я там працювала на Кубані, то там ще не давали пшениці, ще як би то не давали ніякого хліба, бо ще було рано, то ще не давали. А в мене було трохи пшениці, то вони: «Де ти взяла, ну то ти на колгоспнім полі назбирала».

То була кража, і таке от, і за то й присудили, за кражу на колгоспнім полі.

Голос іншої особи: Тоді як я на Кубані була, я була в школі, то мене вчив росіянин, і він казав, щоб я не говорила по-українському, а по-російському, бо не можна було говорити, заборонено було по-українському говорити. Я все пам'ятаю, бо я в школі була на Кубані. Мені вчитель сказав, що як ти будеш говорити по-українському, то будуть карати, говори тільки по-російському, а там було українців багато, там навіть на Кубані були майже українці. А я там була в першій класі, й я все пам'ятаю, як нам заборонили говорити по-українському, тільки по-російському говорити.

Від.: Там, де мене на суді питали, то по-російському говорили, питав, хто я така, якої я нації. То я тоді казала – українка, і ніхто до того мене не питав ніколи, якої ти нації. Бо всі знали, бо все по-російському, а всі ж знали, що це ж Україна й українці, ніхто не питав, ні в школі, не писали, чи ти українка, чи хто, ніхто не питав – Росія, і все, по-російському говорили скрізь, і писалось, і читалось скрізь, і по-слов'янському правилося. По-українському ніхто ніде не говорив.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про Ваш рік на Сибірі, як то було?

Від.: Ну, дуже багато вмирало чоловіків, я нічого не робила, а людей гонили кожний ранок на працю до лісу. В лісі давали дуже мало робітникам. Українці як ішов на працю, то ложка каші, отако й з'їв, чи хочеш води горячої, ніякої ні кави, нічо, хочеш випий, і ти з тим ішов, а приходив, може, в дві години чи в чотири, не знаю, коли приходили з праці, то давали супу там, може, кільки там видавали, то він би їв хтозна кільки, і хліба фунт давали житнього, то люди голодні були, дуже марний чоловік був, там була така хвороба на чоловіків цинга. Ми от там небагато мерли, там були чоловіки й жінки, то жінок мало вмирало, а чоловіки дуже багато мерли. Праця тяжка була, а їсти давали дуже мало. Тоді я в шпиталі була, в тому гуртожитку, там де всі лежали, я там побула тільки два дні, а тоді прийшло, щоб нас вивезли. На станцію взяли

і погрузили і їдьте додому, тих, що звільнили. То вони заплатили, куди ти хочеш їхати, вони дали квиток, що куди ти хотіла їхати, на Кубань, то вони мені дали гроші. То в Ростові я побачила чоловіка, то він каже: «Що ви, не їдьте туди, бо ви вже там є ворог. Вас же не приймуть у колгосп, то ви не їдьте туди». То я тоді там дещо мала, то продала, тоді поїхала на свою станцію, то станція була Гребінка, там, де наша станція.

У 33-му восени, десь, може, в сентябрі чи в августі, а чоловік приїхав у ноябрі вже, то ми зійшлися, то пішли там в радгосп на роботу, то він відбув, що його звільнили, то ми в радгоспі заробили собі трохи грошей, то він поїхав, та забрав її, бо я не могла поїхати, бо я не мала документа дістати свого, я на чужий документ там жила, я приїхала тут до своїх у край, то я порвала, бо якби найшли, то далі б ще послали, а я порвала, то не могла туди поїхати, бо я мала друге прізвище, й то всім, а він поїхав і в 36-му році, ну то й так ми собі жили, аж до німців, там у радгоспі.

Пит.: Чи Ви чули, чи Ви ще мали родину на рідному селі, в рідному селі, як Ви були на Кубані?

Від.: Та були там ще. Ми виїхали, ми з сестрою, сестра також зі своїм чоловіком і з дітьми, і я з своїми, то поїхали разом на Кубань, а потім вона, її чоловіка також забрали, заарештували так само, як і мене, то вона поїхала на Україну. То там були ще.

Голос іншої особи: Батько й мати тата залишилися в селі і померли з голоду.

Від.: Батьки мого чоловіка померли з голоду. Вони залишилися самі, а його батьки осталися так, бо в нього були два брати, то повтікали, бо вигнали з хати, то вони повтікали, то один забрав своїх дітей, а в другого не було дітей, то вони спасали свою душу, а батьків покинули.

Пит.: Померли?

Від.: Померли з голоду. Як ми вже поприїжджали, то їх вже не було, в 33-му восени то їх вже не було, вони вже померли.

Голос іншої особи: Та як ми приїхали, то майже їсти не було, не було нічого.

Від.: Та не було, я говорю, встала на станції, хотіла купити хоч хліба, але ніде не побачиш ніде хліба. Ішла селом, заходила в хати просити хліба, ніхто не дав ні кусочка хліба, ні в кого немає, чи люди не мали, чи не хотіли дати, не знаю, я заходила в хату, бо була голодна, ніде нема ні купити, ніхто не дав, заходила в хату, то ніхто не дав шматочка хліба. І так вже дійшла до свого села, то там до його двоюрідного брата зайшла, то там вже мені дали їсти, то я вже там побула днів два.

Пит.: А як він сам спасався від голоду?

Від.: Хто?

Пит.: Ваш брат.

Від.: Той брат? Ну, як люди мали свій город, то й садили картоплю, то як мали багато картоплі, то можна й жити – картопля, буряки, то вже можна за тим жити, без хліба жили люди. Там кукурудза була, то так вони й переживали, деякі пережили, хто зумів, хто що мав, то яюсь щось продав, чи що-небудь.

Голос іншої особи: Закопане щось, може, не знайшли.

Від.: Як були такі люди, що закопували хліб, то потрохи брали й так переживали й з другими ділилися, та й так і переживали, і то як то зуміли, то й так пережили. А які нічого не ховали, то з колгоспу нічого не дали, то вони й померли всі.

Голос іншої особи: Ну, але забрали хліб, сказали, щоб здали хліб.

Від.: Та, з колгоспу нічого не дали людям, хліб увесь вивезли, вивезли, десь пункти зсипали їх, купами, так він і погнив, а людям не дали нічого. Люди їздили, в Москві був хліб, їздили туди, хто зміг коли як проскочити, то привозили з Москви хліб і тим жили. А більше забирали на дорозі, не давали, щоб везли додому хліба, не давали. Одним забирали хліб, що везли там, де купили, забирали, не дали нікому довести додому.

Пит.: Я не розумію, чи Ви перше поїхали на Кубань?

Від.: Перше я поїхала на Кубань, а як вже приїхала з Кубані, то вже 33-го восени, то вже голод перейшов, хто остався, то вже мені розказував, що так по дорозі валялися скрізь, і рано колгоспники запрягали коней в віз і їздили попід хатами й в хати заглядали, де хто вмер, скидали на віз і везли їх до ями – ями там були вже. І було, що таких брали, що ще не вмер, а вже лежав пухлий, то й таких брали і кидали в яму, бо однаково, вони не хотіли другий раз вертатися, вже він однаково вмере. І такий, що забирали, скидає на віз, яма там готова, й туди кидають усіх один на одного без нікого там, ніхто там не труни не робив, ніхто нічого. Накидали в яму, закидали землею, ото так і все, й так ото їздили попід хатою цілий день і то збирали тих людей. Але я вже, ото в 33-му, то навесні вже, то на ціле літо, але до осені то як я вже приїхала, то ще жнива стояли. Урожай був, це не можна казати, що врожаю не було, врожай був добрий, але забрали все, не дали з колгоспу людям, і тому люди померли. Не дали нічого, то в кого було своє, то вижив, а як не було свого, то не дали нічого. Бо вже в колгосп загнали всіх, то в нього вдома нічого не було, крім там города, що там було. Як з города в кого було більше, то той щось-небудь продав, а більше таких було, що в нього город малий був.

Голос іншої особи: Ну, але як було в хаті, то забрали з хати.

Від.: Ходили по хатах, то й картоплю забирали, і буряки забирали, все забирали. І то як у кого не забрали, то, може, хто остався, то забирали все.

Пит.: А чи було в Вашому селі т. зв. МТС, машинно-тракторна станція?

Від.: МТС то був у другому селі, вроді містечко таке було. Там був МТС, в нашому селі нічого не було, звідтіля приїздили трактори, робили.

Пит.: А чи вони також забирали посіви?

Від.: Так, зерно, те, що для посіву. Я вже за те не можу сказати, що вони сіяли, то вже видно, що був посівний не забрали, бо в 34-му вже був урожай такий, що вже видно, що посів був. Бо були такі, казали, що лежали на купі зерна й вмер з голоду. Бо я вже, як в тому році зерна було з'їсти. То, видно, посів був, посіву ж не давали людям, а той хліб для посів, видно, був, що вони посіяли, я вже на третій, на весні, не була, не знаю, як вони сіяли і що вони хотіли, а видно, що посіяли, бо все було засіяне, і як я ото приїздила, то ще жнива були ще, не зібрали хліба. Але вже в 33-му урожай був, але нікому вже було жати його, нікому було робити, бо померли люди, а які хворі такі, що не способні

були жати, нікому було, то воно довго так, до самої осені трималися ті жнива, бо не було кому жати.

Пит.: А що Ви можете сказати про владу в Вашому селі? Наприклад, чи Ви пам'ятаєте такі комнезами?

Від.: Були, і комнезам був, писалися такі, ото думали, як мене запише, то його не розкуркулять, та й то не помогло. Моєї сестри чоловік Михайло записався в комнезам, то все рівно так розділені були люди – куркулі, середняки й заможні середняки й незаможні середняки й бідняки. То розділено було людей, то вже все було на списку, всі люди.

Голос іншої особи: До комнезаму можна було записатися і куркулям, чи ні?

Від.: То ще були мало! То ще не було розкуркулювання, як вони також і Михайло – він же був куркуль, лякали жінку – то він записався в комнезам, але то вже все, вже все пройшло, нічого не помагало нікому.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, хто був головою сільради?

Від.: Пам'ятаю, чому ж, пам'ятаю, перше, як ця була колективізація, то був Вовк.

Голос іншої особи: Хто він був такий?

Від.: Селянин. Його батько був п'яниця, продав землю всю свою, а він такий був злий на тих, що купували землю його батька, то мстився вже на людях, що купували в його батька землю. Потім за нього були багато таких, як я виїздила зі села, то був чужий якийсь, я не знаю, звідкіля він був, то такий, що не давав пощади нікому.

Голос іншої особи: Недобрий був?

Від.: Недобрий був. Ті селянські, то ще такі якось-небудь, може. Як в мене забирали з хати все, то я корову продала, а гроші сховала, то ті знайшли, забрали й гроші, все з хати забрали, то голова був сільський, то він прийшов і приніс собі, на ті гроші, а сказав, що не беріть людської постелі, хай дітям людська постель, а в мене вже збіжжя не було нічого, в мене вже того не було, тільки в хаті барахло, а в мене вже не було нічого, бо як його забрали, то в мене посів забрали, і жали, і колгосп забрали, не мали, в мене нічого вже не було. А так дещо там сховали, то так ото, в мене посів забрали, не дали мені нічого, ні города, нічого не дали. Тоді ще поки людей не були в колгоспі, то можна було між людьми жити, хтось що-небудь дав, чи що, хліб от сховали, то ще можна було жити, а як пішли всі в колгосп, то тоді вже не було спасіння нікому. Від людей не було, ніде не сховаєш, ніде нічого.

Пит.: А чи активісти, чи вони були місцеві чи приїжджі?

Від.: Сільські були. Такі собі, не були вони ніщо, і нічого вони не були, так вони собі, навчали їх у сільраді, щоб ненавиділи куркулів, що їх гнобили куркулі, що вони робили даром, як в куркулів вони робили, то вони брали платню, куркулі даром їх не брали, а вони брали платню.

Пит.: А чи приїхали 25-тисячники? Чи вони приїхали? 25-тисячники?

Від.: Я того не знаю, були такі, що писалися, церкву тримали, то були, вони їх називали я не знаю як, бо то писалися, чи ви хочете церкви? Підписувати ті жертви на церкву, на то накладали, як закрили церкву, то накладали й в район, а як що заплатите тільки, то відкриєм вам церкву, то вони в людей, жертвували ото гроші, то вони називалися, я не знаю, як вони називалися. Знаю, що бідні люди були розкуркулені, з хат повигоняли, забрали все, такі були, що він не мав не то землі,

а й хати своєї не мав, то й тих порозкуркулювали за те, що церкву тримали.

Пит.: Що Ви чули, наприклад, про Скрипника? Або Кагановича?

Від.: Ми не мали, нічого не чули, крім того, як Петлюру вбили, то чули щось, дехто там чув, а в нас ні газети не мали ніякої, ні книжки, ми нічого в селі не мали, нічого не читали, ніхто нам нічого не казав.

Пит.: Чи була школа в Вашому селі?

Від.: Була, була школа, ходили, я ще не ходила, то була церковна школа, дівчата в селі були; то там були хлопці ходили. Школа була, але, й була вона весь час не переставала, бо недалеко наша хата була біля школи, то нашу хату забрали на школу і там була школа в нашій хаті.

Пит.: Чи то була українська школа, чи російська?

Від.: Та російська, все по-російському. України й ніхто там і не знав, де що то українці, чи Україна буде, там ніхто нічого не казав, і ніхто нічого ні до того, щоб там хтось виїхав, в нас ніколи ніхто не виїхав і не казав ніякого слова нікому.

Голос іншої особи: А як колись співали за царя, що за Україну, пам'ятаєш, твій батько то казав: не співайте, бо буде, – отже ж то є, там був, знаєте, був дух якийсь.

Від.: Не можна було й пісні співати про Україну, не то що казати.

Голос іншої особи: Я пам'ятаю, мама казала, що там почали співати про Україну, а мій дід, мамин батько, сказав, що ви те не співайте, бо то не можна. Отже, там люди все по-українському говорили, але щось таке робити не можна було, знаєте, вчити в школі не можна, співати не можна, так що це все було під контролею доброю.

Від.: Як собі вдома говорили, то ніхто не забороняв, а по школах то ніде не було, все по-російському було, ніде не було по-українському, нічого.

Пит.: А що люди думали про Сталіна?

Від.: Що думали?

Пит.: Чи вони знали, хто він такий?

Від.: Знали, чому не знали, але всі хвалили, ті, що пішли вже в колгосп, всі хвалили, батьком Сталіном називали. Бо не можна було казати більше того. Посунуться на збори, виженуть, то люди сидять, курять, ото тільки їх діло було, вони ніхто нічого не встає і не каже. Казати не можна було нічого проти. Всі знали, що Сталін робив, але що ж зробиш? Ніхто нічого не міг сказати, ніхто нікому. Були родини в партії, мій брат двоюрідний партійний був, але не міг нічого допомогти, бо що ж він, каже: влада так робить, нічого не можемо допомогти, нічого не доступно.

Сталіна того ненавиділи, але що зробиш?

Голос іншої особи: Навіть нічого не можна було казати. А тоді старі були, що я пам'ятаю, що така баба була стара, то вони хотіли, щоб іти голосувати, а вона не хотіла йти голосувати, але мусила йти, мусила голосувати. Вони взяли її на такого воза, і її посадили, а вона кричить, каже: я не хочу голосувати за того проклятого Сталіна, каже, якщо ця влада переміниться, щоб не було Сталіна, того проклятого, то я буду тоді голосувати, а я за нього не хочу голосувати. Але що їй було 100 років, їй нічого не було б. Кричали: «Бабо, перестань! Не кричи», – кажуть.

Як прийшла циганка, казала, щоб я тобі проворожу, а вона каже: поворожи мені, щоб ця дурна влада, щоб цього дурного Сталіна й гадки не було – так вона казала.

При їй можна було казати, їй вже ніхто нічого там не зробив би. В неї прийшли питати – чи ти віруєш у Бога, чи ти релігійна, чи ні?

А вона хреститься і читає «Вірую» їм, прочитала «Вірую» і каже: я християнка, я віруюча.

Бо то ходили по хатах і питали: «Чи ти віруєш, чи то».

Хто боявся, то писали «невірчий», а хто не боявся, то що було б.

Пит.: А під час голоду, чи люди говорили про голод, або чи то було не вільно говорити?

Голос іншої особи: Між собою про голод, як вже скінчився голод, як ми вже приїхали, люди говорили за голод – багато хто помер.

Від.: Говорили, чому ж не говорили. Говорили, хто помер, як же не говорили, як родини повимирали, так і хати ж були, що осталася сама хата, ані одного не осталося в родині, а там же ж родина жила, то знали ж, що то. Говорили, всі знали, ті, що я ж, як прийшла додому, то я не бачила.

Пит.: Чи в Росії був голод?

Від.: Ні, де там, там не було, там ніхто. Не було по великих містах, може, хтось з Києва, так де таки ж трошки давали людям, черга стояли, то трошки давали людям. В містах, по містах, то було трошки, а по селах не давали, а по містах люди там не були з колгоспів, там були самі тільки робітники, то для їх трохи давали. Хто на Донбасі був, то там трохи давали їсти, небагато, голодні були, а той, хто працює, то тому таки давали, фунт хліба на день давали.

Пит.: А чи Ви знаєте, де була найгірша голодівка?

Від.: Не треба було далеко. В нашому селі найгірша була, в нашому селі так багато, в чужих селах були, які розумніші, такі активісти, що вони не видали всього хліба, таки трошки людям дали, то там менше помирало з голоду. А в нашому селі такі були активісти, що вони виконали все, вивезли, то в нашому селі найбільше померло, ніж у сусідських селах.

Пит.: А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Чула, що казали, що то було таке, а я бачити того не бачила, а чула, що казали, що дітей своїх їли.

Пит.: А що Ви робили після голоду? Як Ви і як інші люди перебудували свої життя?

Від.: Так осталися, ми в колгоспі тоді були, й досі там у колгоспі живуть, так всі в колгосп пішли й здавали, то вже в 34-му давали хліба багато людям, і люди тоді вже ожили. І то ж тоді писалося, що «в 33-му будуть мерти на ходу, а в 34-му будуть їсти булки на меду». Так і було вже – в 34-му, то вже в кожного хліб був, вже тоді ожили, згадували голод, але хто остався живий, то вже треба було йти робити, й вже давали хліб, то вже не було такого, як у 33-му, а в 34-му то вже мали люди хліб. Ми не мали, бо ми жили, в нас не було нічого, нас вигнали, то ми жили в радгоспі, тоді в гуртожитку, то харчувалися, в радгоспі, як робили, то й харчувалися. А як десь ідеш, то нічого не маєш. Хати не було, нічого не було.

Пит.: А яка різниця між колгоспом і радгоспом?

Від.: У колгоспі на трудовень давали хлібом, а в радгоспі грошима платили. То така була різниця. І там треба робити, і там треба робити.

Пит.: Чи Ви могли купувати хліб за гроші тоді? Де Ви могли купити хліб?

Від.: Дуже тяжко було тоді, колгоспникам давали так, що вони не могли продати, а де ж більше купиш? Я розпитувалася, під Київ село, ще в 34-му, так у 35-му, то ще церква стояла, й в церкві хліб зсипали, там вляля хліб і все, хотіла купити, то ніхто не продає, бо їм тільки давали, щоб вони не могли продати, хоч би вихарчувалися тільки, не дуже було так що продати. На базарі так дещо було, але так дорого було, то нам не було на що його купити, бо харчувалися в радгоспі, то нам його не треба було купувати того всього, там щоденно працювали і харчувалися.

Пит.: Чи був тоді торгсин? Торгсин? Такі магазини – «торговля с иностранцями»?

Від.: Не було там, трохи деколи в радгосп привезуть або в колгосп, то черги такі були, що ніде нічого не було, ніде нічого.

Голос іншої особи: А лавка, я пам'ятаю, що лавка така, що була, такі, дуже дорогі, вони називалися, кілограм коштував тоді 10 рублів, а ви не маєте за що купити, як ви заробите за місяць дев'ять долярів, то де ви маєте гроші купити ті, такі паляниці, що мав часами такий голова колгоспу чи радгоспу, чи ну якісь партійні люди, що, то вони, то мали, або дівчина, наприклад молода, вона працює, то вона дістала получку, то вона пішла собі купила, а тоді не мала за що купити, то дайте мені їсти, бо вона не має за що жити тоді, бо вона хотіла щось купити собі добре, а в нас так нічого не було. Я стояла в черзі, одного разу, я хотіла білого хліба. Ми жили в колгоспі, мали хліба повні поля, але пшеничного хліба ніколи не бачили, ніколи не було, я тільки їла з кукурудзи, давали колгоспникам кукурудзу, ячмінь, і отаке, ні жита, ні пшениці не давали, це я пам'ятаю сама.

Від.: Ні гречки, нічого не давали.

Голос іншої особи: То я хотіла білого хліба. Привезли до лавки, така лавка, як тепер, така хатка, ота кімнатка, була лавка, то там не було що класти. Може, там десь один цв'ях один, то я прийшла і казала, що привезли білий хліб, то я пішла в чергу, мені тоді було 12 років, знаєте, я пішла в чергу, стояла, то там була така черга, так душили, що я принесла, чуть на мені не обірване було. І дали кілограм хліба, а він такий тяжкий був, що поки додому доїхала, поки дійшла, то з'їла, бо я хотіла хліба їсти. І я власне сама пам'ятаю, бо була в тій черзі. І то все. Більш нема, але мені, вдома я не пам'ятаю, щоб ми мали хліб, чи то жито, чи пшеницю, тільки якийсь ячмінь чи кукурудзу, що їх їсти не можна було. То я пам'ятаю добре те. Так що ми, а наша хата була за полем, прекрасні поля пшениці, жита, чудово, але ніколи, ніколи на трудовні в колгоспі не давали ні жита, ані пшениці, ніколи, я цього ніколи не пам'ятаю, мама також не пам'ятає.

Від.: Не давали, все вивозили.

Голос іншої особи: Все вивозили, ми навіть мали, співали люди таку пісню: жито, гречка і пшениця, й пшеницю відправили за кордон, а макуху й бур'ян залишили для селян. То була пісня така.

Пит.: А як Ви всі знайшли один одного після того?

Голос іншої особи: Мамо, кажи, як померли твої батьки, діти, а я залишилася сама, і тоді ще треба було їхати за мною. Розкажи, як то все сталося.

Від.: Як я прийшла поперед, а чоловік потім прийшов, то ми вже пішли в радгосп робити, то я стала питати туди, де вона осталася, то там мені написали, що забори, бо твоя дитина бідує там, то приїдь забори, а я ж не поїду, не можна поїхати забрати, бо треба було заробити грошей, щоб на дорогу, щоб він поїхав. А він поїхав туди, а йому не давали, бо вона була там, батька в неї не було, я була вдова, батька не було в неї, а йому не давали. То він скрізь ходив, поклопотав, а вона його не дуже знала, то вона не хотіла так само їхати, вона не знала, чи то батько, чи що, хтозна, що він є. Бо вона його не знала, вона малою була, як його забрали. Ну, та він таки якось уже, що довели його до того, що він став плакати, що то моя дитина, то вони вже, таки там була жінка-секретарка, то вона за ним заступилася і сказала голові, щоб віддати. То він привіз у 36-му.

Голос іншої особи: А як давали, то казали, щоб ти, то не твоя дитина, але тато каже, що то є моя, але – то чого ж ім'я інакше, прізвище, а тоді вони сказали, що то мама була на своєму, ніби дівочому.

Від.: А вони сміло дуже знали, що було в куркулів, і так не приймали на працю ніде, то він мусив собі довідку додати на чужу, то й то. Ну, то вони й так добре знали, але все питали.

Голос іншої особи: Тоді мене забрали, й я приїхала додому. Але я батька ще не знала, я не хотіла їхати, бо я батька ще не знала, бо тоді мені було два роки, як його арештували, забрали на Сибір. Я не пам'ятаю. Якийсь прийшов чоловік обідраний, дуже погано одягнутий був, то я аж перелякалася, але він бідний був, не було одягу, й я не хотіла їхати – то не мій батько, я його не пам'ятаю. Ну, але він каже, що я твій батько, забрали, значить. Вже я не знаю, що то вже можна. А тоді працювали в колгоспі, бідували в колгоспі.

Від.: Та як вже пішли, обоє робили в радгоспі, то вже ми тоді й в колгоспах, то ми вже жили так, як люди.

Голос іншої особи: Бідували, як і всі, бідні були. Нічого не мали.

Від.: Нічого не мали. Мали тільки на те, щоб прожити, прохарчуватися та й все, а більш нічого не було. А в *store*-ах що-небудь було, то не було нічого, то люди їздили то в Київ, то туди, то сюди, що-небудь дістав, то взяв, бо не мав нічого, хоч привезуть у *store*-у, то ті там голови там позабирають собі, а людям нічого нема. Ми вже звикли так, у кого нічого не було, так як у нас, то ото живете в однім і ходе, поки порве, на довгі роки. Ні в кого нічого не було.

Пит.: А чому вони думали, що влада зробила цей голод?

Від.: Ну, а хто його зробив?

Голос іншої особи: Але чому, ти думаєш, вони зробили, нащо вони таке зробили?

Від.: Ніхто не знає, знали люди, що зробили для людей недобре, та й все. Не думали про людей, щоб людям було добре, а що то, хто то робив і що люди думали, чи то для чого було, ніхто ні про що не знав, каже: то не моє, то не моє.

Голос іншої особи: Ну, але чому так люди не хотіли до колгоспу йти, ну, то вони мусили щось робити, примушували людей, щоби люди йшли до колгоспу, треба було вчити людей.

Від.: Арештовували, ото того арештували, ото найперше в селі арештували, що мого чоловіка забрали. Тоді – в 33-му. А в 31-му вислали всю родину, там родину, позабирали двох братів, людей лякали, а люди тоді – дивіться, ото буде й вам те саме, то люди й тепер, то ж таки приневолили, то що буде, то й буде, аби прожити. Знали люди, що недобре для людей було, але що мали люди робити?

Пит.: А чи люди дійсно ненавидили куркулів?

Від.: Та й бо тих, які були колись такими бідняками, що робили в куркулів, то думали справді, що куркулі їх так експлуатували, то були такі, що ненавидили, а були такі, що і добрі люди були, але боялися допомогти щось-небудь. Як мене вигнали з хати, то в мене був хлопчик такий, два роки йому було, то був мороз такий, він уже після Покрови, а він кричить до мене в хату, а він замкнув хату, та й не пускає в хату. То не можна, а ніхто не міг із сусідів взяти, мусить у хату, боялися, не можна. Свекор взяв його на руки та пішов, десь там була його сестра, то він пішов там, нагрівся в хаті, а сусіди не пускали. Так кожне виглядало, і так хто тобі, що робить, а ніхто нічого не міг допомогти.

Пит.: А чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Були вони там десь, запхали їх в таке, патронату не було в селі, а в колгосп собі забирали і казали там пасти свиней, то вівці пасли, там їх тримали. Такі куркульські діти, бо було таких багато куркулів, що покинули дітей, сама пішла, а дітей покинула.

Голос іншої особи: Ти розкажи про свою сестру.

Від.: В мене троє було дітей. Мені з'ять раде: покинь дітей. Піди на станцію, покинь дітей, тоді їх заберуть, а ти будеш жива, а так ти сама вмреш і вони помруть. То вони таке зробили. Сестра моя з чоловіком, вони в радгоспі були похворіли були, були хворі, бо то голод їх, хвороба там якась, а люди нікуди не годяться. Так вона повела на станцію двоє дівчат таких, що вже в школу ходили, – одна старша, обидві в школу ходили, й меншу забрали, а старшу вернули, казала, що йди в радгосп, там будеш жучки збирати, або молотимеш буряки, там тобі дадуть їсти. Так й не взяла, а меншу забрали, та й більше вона її не бачила.

Голос іншої особи: Ніколи її не бачила. Не знають, чи вона померла, чи що.

Від.: Таких було, що там ото в радгосп прийшла одна жінка, казала, що троє дітей замкнула в хаті, а сама пішла в радгосп. Бо то інакше нема виходу. Сама вмре й вони помруть. Вона взяла пішла, а ви вмираєте, все рівно помруть. То таких тоді дітей збирали, робили патронати такі, щоби там вони були, так їх звозили, я там вже не знаю, де вони їх там вивозили. Було багато таких безпритульних, то збирали їх і вивозили й в одному домі там їх скидали, й там вже їх сплачували, чи що, і там їх вже виховували були, надіялися, що то будуть радянські люди. То вони їх збирали й де там, уже на станції було, бо то багато було, що кидали на станції, бо інакшого виходу не було, що з ними робити?

Пит.: А що сталося з ними? Чи вони там повиростали?

Голос іншої особи: З дітьми?

Пит.: Так.

Від.: Повиростали, то вони знали, що хто вони і чого вони тут, то вони не були для їх прихильні. Ходили в школу, вчилися і повчилися, а то й як

вивчилися, то його посилали, щоб він там відробив за те, що його там вчили, в школах то даром не було, треба було там робити.

Голос іншої особи: Але багато знали, знаєш, чиї вони діти. Багато знають, і то добре, бо знаєте, як біда. Я навіть пам'ятаю, в мене під хатою, мені було щось два-три роки, я пам'ятаю дещо, знаєте, а пізніше багато не пам'ятаю, як дуже зле, то діти пам'ятають багато. Я знаю, як ми ще на Кубані були, мене там залишали в хаті, я боялася, щоб мене там ніхто не обідив, я пам'ятаю все дуже добре. Дитина, як є дуже біда, то дитина добре пам'ятає.

Пит.: Чи багато з них стали хуліганями?

Голос іншої особи: Було багато хуліганів. В Київ моя тітка, мамина сестра, їздила, й то без кінця, як ви йдете, то в всім потязі, чи там на залізниці чекаєте на потяг, то ви мусите не спати весь час, бо тому, що прийде, вам відріже, або щось друге.

Від.: Їх більше отаких безпритульних, бо їх довше не тримали, як до 18 років, а тоді вже йди й собі сам живи. А він що? Якись привикнуть до такого, то вони ходили собі по станціях, грабили і все. Хотів жити десь. Якийсь не привикнув, а якийсь не знайде собі місця, то ходили грабити, ходили торби віднімали в людей та й гроші витягали. Скрізь по станціях вони. А їх висилали на Сибір, то як де зловлять, то вишлють на Сибір, а вони відтіля тікали. То були тоді діти, то вони деякі зуміли пристроїтися, то осталися живі, а деякі погинули. І ті бідні знали, хто він є. Він хоч і виріс і вивчився, то він радянської влади не дуже хотів. Бо він знав, що хто він є і де його батьки.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до цього?

Від.: Я думаю, що досить.

Пит.: Добре, дуже Вам дякую. То було надзвичайно цікаве.

Інтерв'ю SW33

Валентина Савчук (уроджена Різниченко), народилася 1925 р. у Сагайдаку, маленькій торговій станції, де жило 100 сімей, переважно торговців, на залізничній лінії Київ–Харків, Шишацького району Полтавської області. В Сагайдаку була своя сільрада, але церква і школа-семирічка розташовувались у сусідньому селі Дмитрівка. Детально розповідає про життя батьків. Описує досвід голодних років, зокрема сагайдацьке заворушення 1932–1933 рр., коли місцеві селяни, переважно жінки з сусідніх хуторів, позабирали зерно зі складу. Багатьох людей побили, покалічили або невдовзі заарештували, але разом з тим за кілька днів роздали якусь їжу. Жителі Сагайдаку не голодували завдяки залізниці. Навесні 1933 р. оповідачка разом із матір'ю їздила до Харкова, щоб купити хліба, і бачила там багато безпритульних сиріт.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я та прізвище.

Відповідь: Я називаюся Валентина Савчук, з дому Різниченко, і я народилася на Полтавщині, на малій станції Сагайдак. Про Сагайдак згадує Підгайний у своїй книжці «Чорні діла Кремля», а також і про Сагайдак згадує д-р Конквест у своїй книжці¹. І через те я хочу потвердити, що справді повстання на станції Сагайдак було навесні 1933 року.

Пит.: В якому році Ви народилися?

Від.: Я народилася в 1925-му. Отже ж, я мала сім років в 1933 році, й я була в другій клясі. Станція Сагайдак є дуже мала станція. Там всього яких було 100 хат. Але дуже важлива станція тим, що там була водокачка, і через те майже всі потяги, що йшли Київ–Харків, ставали в Сагайдаку, щоб напиться води, бо в той час, звичайно, були паровози. Отже ж, кожний потяг ставав на станції Сагайдак. І через те на Сагайдаку під час непу, коли була дозволена торгівля, дуже багато було торговців, які там жили. Багато їх було, але пам'ятаю тільки одного – пан Баяцький, який справді мав лавку в Сагайдаку, а то більшість з них, так як мій батько й мій батько хрещений, і чоловік моєї мами хрещеної, вони їздили із своїм товаром по ярмарках. Отже ж, у Сагайдаку були базари, в середу, в п'ятницю і в неділю навіть, як вони могли торгувати. Але переважно вони торгували на ярмарках під час храмових свят по всіх більших і менших селах Полтавщини. Так що мої батьки Полтавщину добре знали, й я з ними їздила на тих ярмарках, так що

¹ Роберт Конквест у своїй книжці «Жнива скорботи» при згадці с. Сагайдак посилається саме на книгу Підгайного. Опис подій у книзі Конквеста («В с. Сагайдаки Полтавської області у травні 1933 р. голодні сільчани пограбували зерновий склад, але деякі, не маючи вже достатньо сил, щоб донести зерно додому, повмирали на зворотному шляху, а решту заарештували наступного дня») і свідченнях оповідачки збігається. Слід зауважити, що документами цей факт не підтверджено. Водночас у газеті «Вечірня Полтава» від 15 листопада 2007 р. з посиланнями на архів СБУ Полтавської області Надія Діденко розповіла про «хлібний похід» на станцію Сагайдак, який відбувся у травні 1932 р. (тоді теж був голод, і від нього теж вмирали люди), та про долю деяких осіб, що були звинувачені в його організації. Це дає підстави стверджувати, що оповідачка помилилася з роком. Заворушення сталося у травні 1932 р. Нині село Сагайдак – центр сільської ради Шишацького району Полтавської області.

я також перемандрувала через цілу Полтавщину. Мій батько називається Михайло Різниченко Тихонович, і він народився на Харківщині, в великому селі, Черкаського зова, яких 30 кілометрів від Харкова¹. То було величезне українське село. Моя мама народилася також на Харківщині, в малому селі Сороковка², всього 18 кілометрів від Харкова. Отже, то було підгородне село. Колись воно мало дуже багато панів, але землі воно не мало багато, й вони переважно садили там городину, так що все доставляли до міста, також майже всі мали корови.

Моя мама вийшла заміж дуже рано. Але її чоловік був ранений в Першу світову війну і він помер. Так що мама залишилася вдовою з трьома дітьми, але також і тільки з дітьми: два хлопчики захворіли на кір, померли, а дівчинка померла на *infantile paralysis*. Так що мама залишилася молодою вдовою, і її вітчим забрав назад до себе. Але прийшов 21-й – страшний голод на Харківщині. Де голод не був на Полтавщині? Мама була найстарша в родині, а моя баба, мамина мати, мала ще четверо менших дітей, і вітчим також помер. Так що вони були без господи, так кажу. Отже ж, мама ті свої речі, що могла, віднесла на Полтавщину, щоби міняти за харчі для тих молодших братів і сестер, бо вона мала троє братів і сестру, і потім сама захворіла на тиф на Полтавщині й там залишилася. А батько мій був мобілізований в Першу світову війну; він був на війні; на війні він був ранений десь під Румунією в обидві ноги, і він лежав у лікарні в Москві. Отже ж, революція його застала в Москві. Так що оті всі переходи, що були на Україні під час 18-го, 19-го, 20-го років. Він прийшов з Москви аж у 20-х у своє село. То там у Москві він був зв'язаний із революційними якимись загонами. Так що це йому трошки допомогло, бо справді його не могли оскаржувати, не оскаржити в українські дії, що так, як скажу, а навпаки його, ніби посвідки, що він десь там був у якихсь партизанах. І це його справді дуже рятувало. Отже ж, коли батько пішов до свого села, то батько його також вже помер, мій дідो помер. Дідо не мав багато землі, лише, що вони мали такий завод – випалювали цегли. І це все, звичайно, вже було розорене, бо не було кому на ньому працювати. Старший брат батька оженився з дуже багатою дівчиною, але її також розкуркулили, й його також не вивезли лише через те, що він справді походив з досить бідної родини. Отже ж, вони втекли до Харкова, і там вони працювали довший час в такому великому будинку, доглядаючи той будинок.

І жили в такій одній малій кімнаті в підвалі довші роки. Навіть я пам'ятаю, як ми їх відвідували. Аж потім, з часом вони вибудували собі маленьку хату.

А батька молодший брат Андрій залишився на господарці в селі. А наймолодший Петро став професійним вояком.

Так що як батько прийшов з війни в 20-х роках, він справді не мав навіть де бути, бо на господарстві, на батьківщині, на господарстві жив його молодший брат Андрій, що вже оженився. І батько почав. Батько тоді жив у свого дядька Касіяна, але знову ж прийшов 21-й голодовий рік,

¹ Імовірно, помилився той, хто розшифровував записи. Йдеться про село Черкаська Лозова Дергачівського району Харківської області.

² Село Сороківка, Харківська область, Харківський район, Вільхівська сільська рада.

і батько пішов шукати хліба на Полтавщину, і там він спіткав мою маму, й там вони одружилися. І коли прийшов неп, коли прийшов, прийшла можливість торгівлі, то батько з мамою почали торгівлю з нічого. Так. Але вони собі якось дали раду й залишилися на постійно жити в Сагайдаку, де я й народилася. Отже, я сказала, що Сагайдак то є мала станція, всього 100 хат. Сагайдак не мав ані школи, ані церкви, ані цвинтаря. Школа була три кілометри від Сагайдака на селі Дмитрівка ¹. І там був і цвинтар. Церква була в Федунці ². Це був півстанок. Отже ж, там не зупинявся кожний потяг. І там була чудова церква – Спаса. Там завжди на Спаса був храм, і ми туди їздили і на Спаса, і, звичайно, на ярмарок, так що я це дуже добре пам'ятаю. Та церква не була розвалена, і вона була лише закрита в 30-х роках. А через те мама вже не носила святити паску до Федунки, лише до Лиману, що було, може, яких сім або дев'ять верст від Сагайдака. Дмитрівка мала школу, мала семирічку. І я там ходила до четвертої класи, може, до 35-го року.

Колись був такий поміщик Карпенко. І в його хаті була ця школа, а потім п'ята, шоста, сьома були вже в нововибудованій школі. Так що там була неповна середня школа, бо на радянській Україні неповна середня школа була обов'язкова. І десятилітка була лише в Шишаках ³, у районі, куди ми пізніше переїхали. Отже ж, мої батьки торгували до якогось 31-го року. В 31-му році почали вже забороняти торгівлю. З цим, не було заборонена торгівля, лише було наложені великі податки на купців. Ми не мали своєї власної хати в Сагайдаку. Ми жили в хаті, що належала до досить багатого селянина з Дмитрівки, на ім'я Федоренка. Цей селянин був настільки розумний, що як лише почалися організуватися колгосп, то він з перших, що вступив до колгоспу. І через те в нього в дворі й був колгосп. А він мав ще дітей і найстаршого сина Івана. То він скоро цю хату, що ми в ній жили, віддав своєму синові. Хоч в цей час, як ми жили, то він хату винаймав. Половина хати була поділена – ліпше по-американську – на два апартаменти, на дві половини. В одній половині було чотири кімнати й в другій. Хата була дуже цікава тим, що вона була лита з глини. І вона мала дуже грубі стіни. І досить великі двері, величезні вікна, і величезні лутки, на яких я могла собі сісти й бавитися з мамою ляльками. І ми наймали одну кімнату, а в другій кімнаті мешкала така вчителька Шегольківська, що вчила в цій Дмитрівській семилітці. Вона мала дівчинку Ліну, молодшу від мене на декілька місяців, і маму старшу. Вона не мала чоловіка. Я не знаю, де її чоловік був – забраний, пропав, чи арештований, чи розве-

¹ Село Дмитрівка Сагайдацької сільської ради Шишацького району Полтавської області.

² Село Федунка – центр сільради Шишацького району Полтавської області.

³ Нині районний центр Полтавської області. На час Голодомору Шишацького району не існувало. Шишацький район було створено у лютому 1935 р. унаслідок розукрупнення Диканського району. Сам процес розукрупнення районів відбувався на виконання рішення пленуму ЦК ВКП(б) від 28 листопада 1934 р. про перетворення політвідділів МТС на звичайні партійні органи. З цією метою пропонувалося «перетворити політвідділи МТС в звичайні партійні органи, для чого злити політвідділи з існуючими районними комітетами партії, а особливо великі райони – розбити на декілька нових районів, вливши туди відповідні відділи».

дена. Але одне, що вона нам дуже допомогла під час голоду. Перед голодом мама дуже її помагала, бо вчителі мали малу заробітню платню і дуже їм тяжко було жити, а її особливо – втримати і маму старшу, і маленьку дитину. Так що мама її дуже багато помагала, а коли прийшов голод, то вона дістала вартісний пайок, все могла нам дати, щось трошки більше з свого. З другого боку хати (отже ж, хата була на чотирі і чотири кімнати), з другого боку хати жили Баяцькі.

То були євреї, вже досить старші, і це якраз Баяцький мав сталу крамницю в Сагайдаку. Він мав двоє дітей. Син його був інженером, а донька старша була лікарем. І донька була десь у Києві, десь у Москві, а син – я не знаю, також у якомусь місті. І десь у 28-му або 29-му році, в той час, коли було досить багато банд на Україні. Бо то ще не було зорганізоване. І прийшли в той час, коли син був на вакаціях, його ограбували. Отже ж, після того Баяцькі виїхали десь до Москви. А там, на їхнє місце прийшов жити нашого господаря син Іван, який оженився і прийшов жити зі своєю молодою дружиною. Отже, є десь в 30-му або 31-му році, напевно, в 31-му році, може, навіть при кінці 31-го року, до батька прийшов досить великий податок. Бо для того, щоби можна було торгувати, треба було мати дозвіл. А разом з тим платилися податки. Але треба було мати й дозвіл, щоби торгувати. І отже ж, коли прийшов цей податок, батько був дуже здивований, що така величезна сума. І перед тим вони стільки абсолютно не платили. І батько майже випродав весь свій товар, зібрав усі свої гроші, що він мав. І він пішов до сільради й заплатив цей податок. Отже ж, у Сагайдаку була сільрада. Мимо того, що там було мало хат, але всі ті села довкола Сагайдаку належали до Сагайдацької сільради. І ще одне, що Сагайдак мав, це величезні рамки при станції. У цих рамках зберігалося збіжжя. І за непу уряд, купуючи збіжжя від селян, правда, зберігав в тих рамках, і потім тими товарними вагонами відвезено туди, куди треба. І коли батька пішов виплатити в цей час, вже почалася дуже активна колективізація, в Сагайдаку й в доволішних селах, як у Денисівці й в Голубах¹.

Вже кожне село мало свій колгосп. В Сагайдаку не було колгоспу, бо це була мала станція. Всі, що належали до Сагайдаку, належали до Дмитрівки, й як я вже сказала, що колгосп був якраз у нашого господаря, Федая. Але багато селян не належало до колгоспу, особливо хутори, ті рідні. Зможні селяни абсолютно відмовлялися належати до колгоспу й далі вправляли землю самі як могли. Отже ж, мої батьки були не мали землі взагалі. Ми не мали хати взагалі, ми жили в чужій хаті. Але цей податок, що прийшов, не кажу, то коштував батькові всі його гроші, що він зберіг. За якийсь місяць до батька знову приходить податок у цій самій сумі. Отже, далі батько, напевно, позичив гроші й купив трохи товару в Полтаві чи в Києві, чи в Харкові, і помалу провадив торгівлю, хоч бачив, що вже справи дуже погіршуються. І коли до нього прийшов цей другий налог, то він думав, що то якась є помилка. І він пішов до сільради, і каже: «Я ж прецінь заплатив це!»

¹ Голуби – нині село Жовтневої сільради Решетилівського району Полтавської області. Денисівка – нині центр сільради Оржицького району Полтавської області.

- І узнали, що ні, що це є додатковий податок, і ти мусиш його заплатити. Якщо ти не можеш його заплатити, то ти тоді маєш два вибори: або іти працювати до колгоспу і стати колгоспником, або перекваліфікуватися на якусь іншу працю. А якщо ти не хочеш ані того, ані того, то ти будеш позбавлений права голосу. Отже ж, що батько, звичайно, не міг заплатити, бо він вже не мав ані грошей, ані нічого, й батька було позбавлено права голосу. Але батько сказав, що він не може, і так сказати, до колгоспу: перше, що він ніколи не працював на ріллі, і він не уміє, і буде лише заважати тим людям, і він просто не може собі уявити, як він до того має ще найменші кваліфікації, щоб іти й працювати на землі. Отже ж, батько, маючи знайомства в Києві, він поїхав і перекваліфікувався. За місяць батько мій приїздить фотографом. З такою чорною маленькою скринькою, і він вже вміє робити фотографії за п'ять хвилин. Так! Він там робив. Але мимо того він вже був позбавлений права голосу, бо він не заплатив того податку, що був останній раз накладений. І коли батько прийшов, приїхав і сказав у сільраді тим, що він має тепер нову професію, і вони обіцяли, що вони дадуть йому працю і що вони повернуть йому назад права голосу і так далі, то вони сказали, що він мусить з тим почекати і що вони не знають, бо вони мусять на те, в першу чергу, знайти місце, але далі батько залишився без праці й без права голосу. Отже ж, якщо він щось фотографував, то він, можна сказати, фотографував начорно. І тут приходять ці страшні 32-й і 33-й роки. Коли шукали хліба по селянах, то прийшли й до нас шукати. Мимо того, що вони знали, що ми не маємо хліба, що ми навіть не мали городу, бо город належав до нашого господаря, а потім до сина, який обробляв город. Але мимо того вони прийшли до нас шукати хліба. У нас у хаті ще з торгівлі залишилося дуже багато таких дерев'яних скринь. І вони стояли, займали одну цілу стіну, аж майже до самої гори. Отже ж, вони переглядали ті скрині, але, мабуть, за молитвою моєю мамою вони якраз до тієї скрині, де був хліб, була пшениця, вони не заглянули. Бо батько сказав: «Ми не маємо нічого! Ми не маємо нічого! Ви не маєте що тут шукати!»
- І мимо того, у нас був запас цього зерна. Що нас рятувало від голодної смерті, це є лише те, що мама ще трошки приховала хусток якихсь, заплочі, якихсь голок, якихсь стяжок, якоїсь біжутерії, яку вона тримала. Все знайде якийсь гріш, то вона все купила щось з золота. І то нас рятувало від того, що ми не мусили їсти так, як інші оповідали – й кору з дерев, і листя, і так далі. Отже ж, мама виміняла все своє золото на торгсіні в Полтаві за риж чи там за деякі жири чи за муки, чи що там вона могла за все те виміняти. Одного мама не виміняла в торгсіні, це було – золоті гроші. Через те, що вже в той час ходили слухи, що якщо вони побачать, що ви маєте золоті гроші, то вони потім допитуються, приходять, шукають і вимагають, і то людину дуже нервує.
- Отже, мама дуже боялася того. Я також мала яких 70 рублів сріблом. Мені моя баба подарувала, як мого діда... То за ті срібні гроші ми якраз в оцього нашого Феділяки, в нашого господаря, з його допомогою мама виміняла картоплі, й ми мали. А вже на кінець, як у нас вже справді не було майже нічого їсти, то за стільки золотих грошей цей нам Феділяка десь напивав козу. І то було чудо. Ту козу вночі, звичайно,

привели, заховали в спальні, і мама рано мені сказала: «Тепер ми аж доживем, через те, що ми маємо козу. І коза є з козеням, так що не має молока, але скоро буде козеня, і тоді ми будемо мати молоко, і тоді буде козеня».

Ну, як народилося те козеня, то був козел. Ну, і так що за якийсь час його треба було також зарізати через те, що то не можна було показувати між людей або взагалі. Але справді те молоко нам дуже допомогло, і я думаю, що то також до певної міри урятувало нас від смерті, й в першу чергу від пухлизни, бо то недожива з того білка спричинила такі величезну смерть у ранніх весняних місяцях 33-го року. Отже ж, мої батьки були без праці і без ніяких засобів просто до існування. Але mimo того одного дня прийшли з сільради й сказали, що вони його назначають – виконавцем. І батько мусив там ходити рано до сільради, й його вони по якихсь там справах посилали. І ось одного дня – то була вже десь рання весна, але було ще досить холодно, мої батьки були обоє дуже якісь такі поденеровані.

Взагалі про голод, про потребу, про те все говорилося тихо, щоб я нічого не знала й не чула, лише я все бачила, що щось не так діється, і я все казали: «Мамо! Чого ти даєш татові більший кусочок хліба, мені менший, а собі найменший?»

Вона казала: «Бо я не хочу їсти. Бо я не є голодна. А я, щоби ти й тато, щоб вам вистачило».

А цього ранку вони мене замкнули в хаті на замок. Отже, залишили саму. Бо переважно тато там, якщо треба було, то він там ішов десь до сільради. Але цим ранком мама також сказала, що вона йде з татом, що вона не залишається і не зістає ті гроші в хаті. Вони замкнули мене на замок, і я залишилася сидіти на тому вікні і бавитися.

Казали, наказали мені бавитися зі своїми забавками. А вікно, кажу, що виходило надвір, виходило на нашу стайню. І раптом я бачу, з Кіннів – це є хутори – бо я казала, що Сагайдак то було таке, як дві вулиці: з одного боку і з другого боку. Отже, ми були на кінці поля, там вже були поля. А хутір, то були ті Кінні. І я бачу, що з Кіннів біжать люди, біжать переважно жінки. Повбирані в свитах, у чоботях і позакутувані хустками, бо же ж було досить ще зимно. І з мішками, і десь біжать туди до станції, біжать туди до рейок, біжать туди особливо до рамок. Бо якось змовилися ті рамки розбити. Бо рамки було повні хліба. Рамки були повні на Сагайдаку хліба. На тих рамках працював моєї мами хрещеної чоловік. А мій батько хрещений також працював на рамках, але він не мав фізичного здоров'я стільки, і він осліп. Так що він не працював уже в 33-му році.

Він ще в 32-му році працював, але в 33-му році він вже не працював. І мій батько хрещений Яків Булот одинокий був у Сагайдаку, що кінчив самогубством під час 33-го року. Через те, що зі Сагайдаку населення могло їздити й до Полтави, і до Харкова, отже, ніхто в Сагайдаку не помер з голоду. Бо все могли десь поїхати й якийсь кусочок хліба роздобути. Але довколішні оці хутори, що не могли, що не знали і що не мали вже сили, попросту були настільки вичерпані фізично звичайно, що докола хутори вимерли. Але в Сагайдаку, як я кажу, одинокий мій батько хрещений, що покінчив життя самогубством, бо він вже був

осліп, і він вже був майже пухлий, і він просто не хотів, я думаю, більше бути тягарем для своєї родини. Але вони навіть також, мимо того, що вони працювали там, нагромажуючи це зерно, вони не могли нічого взяти зі собою: їх перешукували, їхні кишені вивертали, і то як вони йшли додому. Хіба вони могли трошки пшениці чи чогось там жувати під того часу, як вони, як вони працювали. Але скільки було хліба на Сагайдаку, що хліб почав горіти, почав псуватися, бо то не було вже людей його пересипати, його ворушити. Тоді вже не було стільки людей, щоб його навіть вивозити.

Отже ж, ці люди накиннулися на ці рамки й рамки розбили. Прислали з Полтави і то так, що приїхали напевно й почали цих людей розганяти кіньми, бити. Мій батько потім оповідав, що люди зробили кулю таку, і ті не могли їх розривати. Вони так трималися один одного, як куля, і вони нарешту тими кіньми там на них наскакували. Дуже багато було ранених, дуже багато було покалічених, і дуже багато було якраз в той час арештованих і відвезених до Полтави. І якраз цей один з Решетилівки й бачив цього одного з Сагайдака, що був заарештований в Полтаві, але я, сидючи на тому вікні, бачила, як ті люди бігли назад. Дехто мав якийсь там мішок того зерна, але то вже був такий виснажений той народ. Вони не мали навіть сили то тягнути зі собою. То все порозсипалося, то все попадало.

Я пам'ятаю, що одна така жінка таки якимсь чудом доповзла до нашого хліва цього, і там зайшла, і там закрилася, і я думаю, що вночі вона, можливо, що щось трошки донесла додому. Так то, що на другий день, вони відчинили рамку. Отже ж, багато людей було побитих, покалічених, поарештованих. Але на другий день по декілька кілограм гороху було видано селянам, що ще знайшли.

Пит.: Це було в якому році?

Від.: Це була весна 33-го року. Я ще також пам'ятаю, що я ходила до школи в Дмитрівці. То було три кілометра. І при кінці вже в школу менше й менше дітей почало приходити до школи, майже школи були пусті. І в школах почали давати потрошки хліба для дітей, такого дуже гливого, і дуже такого страшного, що я не могла того хліба взагалі їсти. І якусь таку зупу, я не знаю, з чого вони варили, але та зупа дуже мені нагадувала якісь бур'яни. Якийсь такий страшний запах, що хіба в німецьких лагерах нас такою зупою годували з самої води і якихсь таких страшних рослин.

Але я скінчила ту другу клясу, і мене мама рішила відвезти на літо відгодуватися до моєї баби, до села Сороковки, там, де моя мама народилася. І ми приїхали до Харкова. Отже ж, то був, напевно, червень; в червні скінчилася школа. Ми приїхали до Харкова і в першу чергу пішли до маминої тітки, що жила в Харкові, а потім на Кінний базар, на якому мама думала, що вона найде там когось, якусь підводу з цього села Сороковки. На жаль, то вже було пізно, то вже було по обіді, яка, може, третя година. І мама рішила, що вже всі підводи поїхали; і через те, що її дуже спішилося їти, повернутися назад додому, вона рішила йти пішки. То Сороковка – 18 кілометрів, то є добрий кавалок дороги для семилітньої дитини. Але мама рішила йти пішки й каже: «Ми будемо помало йти, а може, якась буде підвода йти і нас нажене, і нас там підвезе».

Вже можна було в Харкові в той час купити хліба. Мама купила краківську булку й ще там щось інше, й мала всього два пакунки. Зараз пам'ятаю, це було по дощі. Вона скинула свої черевики. Ще до того мала такі гумові черевики. І вона зложила в них два таких пакунків, один наперед, один назад, і ми з нею ідемо на Сороковку. Лише минули тракторний завод, у Харкові десь так підійшли півкілометра, я оглядаюся та й кажу: «Мамо, за нами йде якихсь два чоловіки йдуть!»

Мама каже: «Ну, то нічого, отже ж, буде нам вже веселіше, бо хтось за нами йде».

То були два молодих чоловіків, один досить високий, другий нищий. І вони лише підійшли й відразу до маминої торби. В неї той хліб виглядав з торбини. І мама кинула свої пакунки на дорогу, вийняла той хліб, розломала надвое, каже: «Хлопці, ви голодні? Маєте!»

Кажуть: «Ні, ми хочемо все, що маєш!»

І мама почала не давати їм, а вони до себе почали тягнути, й один вийняв такий залізний болт, той, якими рейки причеплені, й вдарив маму по нозі. Звичайно, що мама впала. І вони тоді вхопили той клунок, в якому було їстівне, і все почали викидати з нього. Так що вони справді нічого не забрали. Я ще за ними бігла і кричала: «Віддайте мамин другий черевик!»

Вони кинули десь цей черевик, а другий був у тому пакунку. Але вони справді викинули той мамин другий черевик. Ну, ми вже тоді не могли йти. Ми позвирали все, що вони повикидали, і так вже сиділи, бо мами нога так розпухла, що вона вже не могла бідна йти. І в той час почали їхати підводи. І одна підвода нас підвезла й привезла нас до баби. Звичайно, що мама на другий день в ніякому разі не могла їхати. Вони сиділа, може, якийсь тиждень, поки їй то все погоїлося. І потім відїхала, і я залишилася з своєю бабою. І я з нею пробула ціле літо. Але я з великим нетерпінням чекала й питалася, коли нарешті приїде мій тато, бо мали мене забрати додому. Бо я ще не звикла до інших людей. Хоч то була моя баба й мій дядько, але я їх вперше в житті бачила, і вони для мене були досить чужі. Отже ж, коли мій батько десь наприкінці серпня приїхав за мною, я страшенно втішилася. І ми відїхали.

Ми приїжджаємо до Харкова. І було ще рано до потяга. Отже ж, батько знов мене потягнув на той Кінський базар, щоб щось купити їсти. І батько щось там купив. Я вже не знаю, що ми з ним їли. В крайнім разі, я страшно розхворувалася. Я страшенно розхворувалася, і мала такі воміти – чимсь була отруєна, – що й батько перелякався, і почав питатися тих людей, де є шпиталь. Треба лікаря, бо дитина тяжко хвора. А всі казали: смішний чоловіче! Звідки ти є? Він каже: «Я є з Сагайдаку».

– Забирай скоро свою дитину на залізницю, і їдь скоро в Сагайдак, бо тут у Харкові так переповнені ті лікарні.

І така маса, що в той час була голодаючих, безпритульних, просячих, що навіть на тих живих дітей десь там за містом була якась яма, що вивозили й складали. Так що, бачите, справді зі мною такою хворою приїхав на залізницю, заплатив там носильщикові дістати квиток, і мене через голови, знаєте, бо то тоді, в той час було добитися до потягу дуже тяжко; мене через голови десь там, і його десь там пхнули й ми приїхали додому, і я якось з того виздоровілася.

Пит.: Ви сказали, що Ви ходили до школи в Сагайдаку.

Від.: Не в Сагайдаку, в Дмитрівці.

Пит.: В Дмитрівці, коло Сагайдаку?

Від.: Коло Сагайдаку. Три кілометра, так.

Пит.: Ті діти, які також ходили до школи з Вами, чи вони були діти селян?

Від.: Вони були діти селян. Так. То були діти селян. Отже ж, довкола нас, всі наші сусіди мали землю, що їм, напевно, наділили по революції. І як сьогодні пам'ятаю; у них, наприклад, кожний двір мав молотьбу, й селяни приходили, сусіди приходили і помагали молотити збіжжя, і тоді був обід на дворі, на таких застелених полотнах, і так, що то були тільки селяни. Всі були тільки селяни.

Пит.: Чи дуже багато померло з голоду?

Від.: Не в Сагайдаку! В Сагайдаку ніхто не помер.

Пит.: Але Ви казали, що менше й менше ходили до школи?

Від.: Так! Так! Але я не знала чому. Я попросту не могла, не здавала собі справи, що робиться довкола, бо кажу, перед дітьми дома дорослі про те ніколи не говорив, щоби дитину, напевно, не лякати або не турбувати.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про школу? Чи то була українська школа?

Від.: Так. У Сагайдаку й в Дмитрівці, я вже казала, я побула до четвертої класи. У третій класі, тобто рік після голоду, мене вже записали ж у піонери. Моя мама була побожна, глибоко релігійна жінка. І вона день і ніч молилася. Вона день і ніч говорила молитву. Вона ставала в шостій годині ранку, не раз в п'ятій. Вона вмивалася, чесалася і вона годину молилася рано перед образами, і коли лягала спати, то вона також молилася цілу годину ввечером. Але в міжчасі вона проказувала молитву. Як хтось ішов до нашого двора, на неї нападав страшний страх. Тоді ніхто не знав хто, чого й за чим приходить. Отже ж, її молитва рятувала нас і рятувала її. Уявіть собі, що я в третій класі біжу три кілометри. Я біжу з усієї сили додому сказати, що я піонер і що сьогодні нам казав уважати в школі, що Бога немає, що треба то розказати нашим батькам, що вони є старі, що вони є забобонні, що вони були виховані неправильно й неправильно думають і що ікони треба з хати повикидати. Отже ж, я мушу сказати мамі ту новину, бо тут моя мама молиться день і ніч до Бога, але його нема. Отже ж, я прибігаю додому захекана (я взагалі була дуже імпульсивна, дуже невігідна дитина). Моя мама вже бачила, що щось таке дуже особливе сталося, і каже: «Ну, що ж там таке, та розкажи!»

– Мамо, ходи! Тобі скоро розкажу, що в нас сьогодні сказали в школі.

– Ну, що ж він сказав?

– Мамо, він сказав, що Бога нема. І що треба ікони повикидати, бо то лише неписьменні люди, неграмотні можуть у такі забобони вірити.

Моя мама каже: «Знаєш що, дитино».

Вже в цей час мій батько не жив з нами, лише був в Шишаках. Йому там знайшли працю фотографа при театрі. А ми з мамою чекали, коли там наш батько нам знайде якесь помешкання, щоби ми там мешкали. Отже ж, ми тут з нею. Вона каже: «Дитино моя! Нехай ікони висять, бо вони їсти не просять. А ось як ми поїдемо в Шишаки, то там, може, треба буде ікони сховати до скрині. Бо батько працює в театрі. То там не знати, які будуть люди до нього приходити. А ти вже будеш тепер

в четвертій клясі, потім в п'ятій, а там же є й десятилітка. Ти скінчиш десятилітку. Але знай, моя дитино, що колись ті ікони я вийму й знову повішу їх на покуті».

І ввечері я лежу і думаю: чи прийде моя мама молитися біля мене? Звичайно, що моя мама прийшла. Довго молилася.

До Шишакова вони часто їздили на ярмарки. З Шишаків зробили район.

Отже ж, там батько якраз при цьому театрі, де стояла колись п'ятибанна церква. Вони її розорили цілковито, і на тому місці поставили театр. Це на горі. А на подолі в Шишаках була також чудова церква. Її розвалили й нічого не зробили. Так розвалене лежало, а потім розібрали. Якраз ми в Шишаках жили напроти церкви. Жили рядом із школою-десятиліткою і напроти церкви. То моя мама як встала, то все хрестилася за церкву, хоч то був вже й театр. І ніколи не пішла до театру. Ну так то мама тоді пішла на збори. Бо ж я там була, належала ж до тієї школи. Але одного разу приїхав театр із Полтави, імени Котляревського, і ставили «Сватання на Гончарівці». І ми таки упросили маму, щоб вона пішла з нами на ту комедію. Ну, й ми сидимо: всі регочуться, всі сміються, а мама сидить, в неї сльози цілий час течуть і течуть з очей.

– Мамо, чого ти плачеш?

– Мені так смішно, що мені плакати хочеться.

Ну, й нарешті скінчилася та вистава. Ми вже йдемо додому, а вона каже: «Дитино моя, я тобі так дякую, що ти мене сьогодні туди повела, на цю виставу, але я тебе прошу, щоб ти мене ніколи більше не брала на виставу, бо я не хочу».

Бо мамі все здавалося, що там, де була та сцена, там же ж колись був вівтар, там колись правилося, і вона абсолютно того не могла перенести. Ніколи ми не їли несвяченої паски. Як ще були в Сагайдаку, то я кажу, як закрили церкву на Хведунці, то мама до Лиману ходила, а як приїхали до Шишаків, то мама ходила до Багачки, якихсь 38 кілометрів, щоби посвятити ту паску. Отже ж, приїхали ми в Шишаки в 35-му році. Вже був кінець четвертої кляси. Батько знайшов нам помешкання, і батько працював при театрі фотографом, за 35%, тобто як він заробив 100 карбованців, то 65 карбованців ішло до театру, а 35 карбованців ішло батькові в кишеню. Бачте, як я все нарікала, що я плачу великі *tax*-и тут в Америці, то батько мені все пригадував, казав: «Ти пам'ятаєш, як я в Радянському Союзі працював за 10, а не раз і менше процентів». Бо за тих 35%, що батько працював, ніби театр мав для нього постачати матеріал. Але для того, щоб купити фільми чи касети, чи папір – то не є так легко в Радянському Союзі дістати ті речі. Треба було за ними стояти місяцями не раз і днями, по чергах, і то лише в Києві або в Харкові. Навіть у Полтаві був дуже малий – бо Шишаки, хоч і було районове місто й мало десятилітку, але в Шишаках не було залізниць. До Шишаків треба 12 кілометрів було йти, щоби сісти на потяг; не було ніякої транспортації. Не було ані автобусу, не можна було винайняти коня, бо всі коні були в колгоспі. (Сміється.) Так що хіба хтось десь випадково якось там їхав. То була ціла проблема дістатися де-небудь. Так лише через це, що мої батьки були з Харкова. А там наші були дядьки. То все стояло в чергах, щоби батькові десь купити того матеріалу. Отже ж, батько наш побачив, що треба за свої гроші купити матеріалу,

щоби працювати. Бо інакше він взагалі не буде мати за що працювати і з того взагалі не буде мати ніяких заробітків.

І в Шишаках була десятирічка, і викладова мова була виключно українська мова. В нас була лише російська мова як предмет. У Шишаках ніхто не говорив російською мовою. Шишаки було село відокремлене, бо не було доступу залізниці, не було доступу ніякої іншої транспорताції, так що село жило причаєне, і хоч жило убого, але селяни могли трошки ткати полотна якогось і давати собі раду. І в нашому селі жив дуже знаний професор – Федір Григорович Кричевський¹, мав хату в нашому селі. І хоч він жив постійно в Києві, то на літо все приїжджав в село малювати, і звичайно, що є дуже багато його картин з нашого села. То він казав: «Якщо хочете побачити Україну, то приїдьте в Шишаки». Також з Київського кіноінститута дуже часто приїздили в Шишаки. І «Наталка Полтавка» була фільмована в Шишаках. «Майська ніч» в Шишаках, «Сорочинський ярмарок» в Шишаках. Це є дуже мальовнича, дуже гарна околиця над річкою Пслон, над річкою Пслон. Тепер, у 70-му році, коли одна моя товаришка написала до мене листа, бо я в цей час була дуже тяжко хвора, то я до неї написала запитати, чи то є правда, що викладова мова в нашій школі є російська зараз. І вона, напевно, побоялася мені відписати, то відписала її сестри чоловіка сестра, що є звичайна колгоспниця. То вона написала так, що маю зараз я внучку, й вона ходить до «садика», отже, до передшкілля – *kindergarten*. І вона як вже приїде додому, то не хоче говорити по-нашому. Отже ж, вони мені дали знати, що не лише російською мовою, а вже починається від передшкілля російська мова. А в нас ніколи ніхто не говорив російською мовою, бо російська мова була як предмет, але всі виклади були виключно українською мовою. І моєї найліпшої товаришки, коли я приїхала в Шишаки, стала донька вчителя української мови й літератури – Володимира Захаровича Невтрівського, а його дружина викладала в нас біологію. Він викладав українську мову й літературу старших класів (адже я була в четвертій класі), ну й моя товаришка дуже добре вчилася, була відмінницею, і коли ми скінчили сім класів, то її батьки, які були учителі в радянській школі, діставали цю саму платню, що й лікар чи інженер: вони дістають дуже добру платню, так що вони в нагороду своїй доньці зафундували прогулку до Києва. Ну, й моя товаришка прибігла до мене й каже: «Слухай, Валю! Мій тато хоче, щоб ти поїхала з нами до Києва».

Ну, я кажу: я б дуже радо хотіла поїхати до Києва, але мої батьки *c-present*-ували мені гітару, що коштувала 75 доларів (сміється), і ми маємо дуже обмежені фонди, і я вже не можу від них більше вимагати ніяких грошей. Знаю, що вони б дуже хотіли, особливо моя мама. Вона ціле своє життя мріяла піти на прощу до Києва, побачити Київ, Печерську лавру, але її тато, моєї товаришки тато, сам прийшов просити маму, й мама

¹ Кричевський Федір Григорович (1879–1947) – український художник і педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1940 р.). З 1913 р. працював у Києві: викладав у художньому училищі (1913–1917), Українській академії мистецтв (1918–1922, був її першим ректором), художньому інституті (1924–1932, 1934–1941). Поїздки з професором у Шишаки згадувало багато українських митців як події особливої ваги, що вплинули на їхні творчі долі.

нашкрядала десь 150 рублів і пустили мене з ними до Києва. То був 38-й рік, я скінчила сім класів, тобто неповну середню школу. І то був переломний час в моєму житті. Через те я ніколи не була в Києві. Я часто була в Харкові, бо там мої батьки, але Київ я бачила вперше. І він нас в першу чергу повів до Києво-Печерської лаври. І в першу чергу повів до собору, що був зірваний більшовиками в 41-му році, до Успіння Пресвятої Богородиці. Отже ж, цей фантастичний собор з чудовими тими фресками на мене не зробив ніякого враження, бо я мала всього 13 років, і десь там ті фрески – чорним, нічого не видно, й той екскурсовод – в той час уже Печерська лавра була музеєм – розказував нам. Ну, а ми з Ніною там позіхали поза кутами. Але нарешті ми приходимо до голівної ікони в Пресвятій Богородиці, яка сама була досить малого розміру, але в великій золотій рамі з дорогоцінними каменями зсіпані по цій рамі. І як я глянула на ту ікону, то я не могла відірвати своїх очей через те, що такого багатства й такої краси я в своєму житті ніколи не бачила. І ікона висіла досить високо, на такому блакитному оксамиті. І цей екскурсовод нам показував, як там монахи стояли і спускали її на храмове свято. І справді то так виглядало, якби вона сама пливла радо на долину. Ну, але ми вже звикли до тієї радянської пропаганди, то нам там в одне вухо входило, а в друге виходило. А ікона сама була щось надзвичайна! І ті самоцвіти грали. Я кажу, я в цей час у своєму житті не бачила. І раптом хтось з цієї товпи, що ми разом були, спитав його: «Чи це є правдиві каміння?»

А він каже: «Це не є правдиве каміння. Це є чеське скло. Бо правдиві каміння були продані, щоб купити хліба голодаючим за кордон в 33-му році».

І як він те сказав, раптом, якби мене вдарив обухом по голові, то я б була меншого шоку. І раптом в мене очі налилися повні сліз, і сльози почали текти в мене по обличчі. І я повернулася до свого вчителя Володимира Захаровича. Я не знала, як вони пережили голод, бо я в той час була в Сагайдаку, вони були в Шишаках; вони не знали, як я пережила голод, бо вони взагалі не знали, де я була в той час. І я кажу до нього, шепочу до нього: «Він бреше! Цей чоловік бреше!»

Бо я знаю, як моя мама віддала свою біжутерію, і ніхто ніколи нічого від держави з них не дістав! Держава мала повно всього, і держава нікому не дала в Сагайдаку нічого. То як тут раптом у Києві я бачила, в Харкові тих голодаючих і тих нещасних. І Володимир Захарович вхопив мене руками, притиснув до себе і каже: «Тихо, тихо, тихо; я знаю, і всі знають!»

І я в цій церкві в 13 років стала віруючою і дорослою. Я сказала собі: «Ага, ось у цій церкві живе з нами Бог. Він точно є. Бо цей чоловік сказав, що його нема. І він сказав, що оце було продане голодним. Він каже неправду. Всі кажуть неправду. Я тепер знаю, де є правда, а де є неправда».

Ми потім вийшли, і він нас повів до дзвінниці, яка ще сьогодні існує. Дзвінниця була в досить розваленому стані: ті всі дзвони проіржавіли, той чудовий годинник, що там був, не працював, і так далі. І ми сиділи на тих сходах годинами, поки я заспокоїлася, поки я трошки прийшла до себе. Але потім він нас повів до тих цвинтарів довкола цього собору чудового: все позаростало страшними бур'янами. І він відкривав ці бур'яни. Володимир Захарович закінчив духовну семінарію в Києві; потім в педагогічному інституті. Знав Київ дуже добре – такий і такий

князь. Потім ми пішли до таких ближніх і дальших печерських лавр. І там знову вони ту саму пропаганду: як це там монахи то робили і так далі. А мені від тих мощів пахло святістю. Як я приїхала додому, перший раз я нічого не говорила мамі. І мама бачила, що також щось зі мною сталося. І мама каже: «Ну, розкажи про свою подорож до Києва!»

Я кажу: «Мамо! Я тобі нічого не скажу! Я тобі лише одне скажу, що як я скінчу 10 клас, то я ніколи не поїду вчитися в Харків. Я поїду в Київ вчитися».

Пит.: Я хочу ще запитати, чи Ви колись після того чули про голод від інших людей, які пережили голод перед тим, як Ви приїхали до Америки?

Від.: До Америки? Ні, ніколи. Ніхто ніколи не говорив. То було, кажу Вам, що то було таке, що кожний собі глибоко десь таїв і боявся сказати. Про те не можна було там говорити.

Пит.: А після того, як Ви приїхали сюди?

Від.: Ну, звичайно, що тут кожний пережив, кожний мав когось, що помер, що страждав. Тут у нас на горі живе один, кого майже ціла родина померла з голоду, і він оповідав, як він зі своїм другим братом вже десь роздобули муки, але вони й рішили зварити вареників. Але вони не вміли як. Отже ж, вони наробили тих вареників і кинули до холодної води і, звичайно ж... (сміється) то значить була одна така велика варениця.

Пит.: Я знаю, що Ви були дуже молоді тоді, але що Ви знали про тодішніх політиків?

Від.: Цього я Вам абсолютно нічого не можу сказати. Через те, що все, що було, було від мене абсолютно батьками приховуване. Одне коли ми приїхали до Шишаків, то почалися арешти в 36-му році, і секретар райпарткому в Шишаках називався Черкалов (він був росіянин), його дружина була латишка. Вони мали одну доньку – Віру. Віра ходила до нашої школи (вона була на декілька років, звичайно, старша від мене, скінчила десятилітку і була дуже здібна дитина), і цей Черкалов як секретар партії мав шофера, мав хату, мав служницю і так далі. Його дружина, це та, що була з Прибалтики, час від часу діставала якісь там листи з хати, або якийсь подарунок чи що. І в 36-му році її заарештували за зв'язок з закордоном і вислали десь без права переписки. Його, звичайно, звільнили з праці і (говорили навіть, що він дістав туберкульоз), а цю дитину, що скінчила якраз в той час десятилітку й була десь прийнята в Полтаві, то вигнано з факультету. В нас у школі працював такий учитель, Пежук називався, що він був із Західньої України, і він був, здається, в Усусусах¹. Його також було забрано, хоч він був заступник директора школи. Його вночі також заарештували й він не викладав в старших класах. Так що я його ніколи не мала за вчителя. Його дружина, Наталка Пежук, викладала нам арифметику, а їхній одиникий син, Володимир, був в моїй класі. Коли його заарештували через те, що моя товаришка – це я кажу Ніна і її батьки були вчителями; так що я дуже близько з ними, ми разом ходили до школи, ми разом бавилися, і ми дуже близько собі жили. Хоч цей Пежук мешкав не в учительському будинку, а мешкав окремо, але коли його заарештували,

¹ Українські січові стрільці.

то він сказав до своєї дружини, щоб вона побігла до Невтрієвських, бо він був учителем літератури і мови, і він мав багато книжок: наприклад, Федьковича¹, що були заборонені радянською владою; то були письменники Західної України, й щоб він їх десь там поховав, бо той думав, що йому знову за декілька місяців привезуть заберуть. Пежука за декілька місяців було привезено назад до села на якісь іще перепити чи що, й їй було не дозволене побачення. Вона пішла попросту під будинок НКВД чекати, коли його будуть переводити з одного будинку до другого. І вони дочекалися. Він був в жахливому фізичному стані. І коли він побачив дружину, то він замість того, щоб щось сказати до неї, він сказав: «Мене били!»

І всі діти, що були з нею, підняли такий крик, такий плач, бо це було проти всього того, що вчили й вчила конституція радянська. І через те це було, це було щось жахливого. Потім ціла школа кричала – як це могли їхнього вчителя бити! Що то є? Де це є такі закони, щоб це могли когось бити в радянській країні? Отже ж, це було, це була страшна знову ж ревеліяція для тих дітей: яка є брехня, яка говориться брехня, а потім яке справді, що то є за страшна поліційна держава. І його засудили, і ніхто не знає, що з ним сталося. А Невтрієвських було також переведено через те, що, як я вже сказала, що Володимир Захарович учився в духовній семінарії, а його дружина Іванівна, Невтрієвська взагалі була донькою священика. Але через те, що я не знаю, з яких причин їх було переведено в лихе село десь там працювати в школі. Але за якийсь час було їх повернено, й вони були в моєму селі. Але за Пежуком слід пропав. Він був з Західної України. Він, здається, був вивезений. Так що це було страшне. Друге, що було дуже страшне в нашій школі, це був 40-й рік, коли була війна з Фінляндією. І почали приходити ті страшні вістки, що радянських солдатів посилали на ці фронти попросту голих. Там в той час були величезні морози – до 40 градусів. І отже ж ці солдати повідморожували собі руки, ноги й без рук, без ніг такі страшні каліки повернулися з війни. І школа кожного місяця мала такий звіт перед директором школи. І в цей час в додатку до того мав вийти закон, що діти мали платити за десятилітку. І на цій лінійці виступає учень десятої класи і каже: «Мій батько згинув під час революції; моя мама колгоспниця, і вона не заробляє в колгоспі навіть, щоб нас прохарчувати; мій брат є в молодшій класі, а я зараз кінчаю десятилітку, і за що згинув мій батько, як я тепер не маю нізачо скінчити десятої класи?»

Отже ж, то була справді також ніби революція, бо щось такого відважного сказати перед цілою школою – ми то чули вперше. Але, напевно, цих протестів було так багато, що потім цей платіж за десятилітку було скасовано.

Пит.: А Ви були піонеркою, цілий час?

Від.: Так, так!

Пит.: А що вони вчили?

¹ Федькович Юрій Адальбертович (повне ім'я – Осип-Домінік Гординський де Федькович) (1834–1888) – український письменник, перекладач, фольклорист і громадський діяч на Буковині.

Від.: Піонери мали зібрання раз на місяць. І оці піонервожаті цілий час вчили, яка прекрасна є радянська країна, які величезні має повновласти там людина й які є можливості, яка то є найліпша в світі країна, і «нашим обов'язком як піонерів є вирости й оцю нашу країну розширити на цілий світ». Це була пропаганда день і ніч оцих дітей.

Пит.: Чому Ви входили до вибору?

Від.: Ви мусили бути, бо ви є частиною школи. Бо вже як ви є в дев'ятій класі, вас починають рекомендувати як найліпшими дітьми. Директор школи, що обов'язково є партійний, належить до партії, вже починає рекомендувати в комсомол. Там вже є ще гірше, бо піонери, то ще є діти. Але все є індоктринація. В першу чергу, що піонер не вірять у Бога, й піонер усвідомлює інших, що Бога немає. Піонери ходили й питалися кожного: був перепис. Ходили від хати до хати й кожної людини питалося: чи ти є віруючий? І як хтось сказав, що «я є віруючий», то вони ще раз і ще раз до вас приходили й казали: ми знаємо, що ви є віруючі, але скажіть, що ви невіруючі, щоб ми вже до вас не приходили.

Пит.: А може, Ви маєте щось додати до того?

Від.: Ні, я не знаю. Думаю, що Ви вже все чули. То все, що я маю. Бо в першу чергу, я хотіла сказати, що я ж особисто бачила повстання і те повстання, що було на Сагайдаку, я особисто бачила.

Пит.: А через ту станцію Сагайдак, чи приходили голодні селяни?

Від.: Так, так! Я кажу Вам, що на Сагайдаку були ці величезні базари, середа, п'ятниця, субота. І там селяни з усіх сіл приходили, й ви могли там бачити найчудовіші плахти.

Пит.: Під час голоду?

Від.: Під час голоду. Це все міняли за кусок хліба, так!

Пит.: А чи багато там померло, чи багато там?

Від.: Ні, ні! У Сагайдаку ніхто не помер, і зі Сагайдаку можна було виїхати до міст.

Пит.: Так. Але я питаю, чи ті голодні селяни, які приїжджали до Сагайдаку.

Від.: До Сагайдаку. О, того я вже Вам не можу сказати. Того я Вам не можу сказати, бо я думаю, що якщо вони прийшли до Сагайдаку, то вони старалися якнайскорше виїхати десь до міста, щоби ще щось дістати. Але, що на Сагайдаку ви могли дістати чудові корали, чудові плахти, чудові рушники, чудові сорочки, все надзвичайної краси та за безцінь, за безцінь.

Пит.: Я думаю, що то вже досить. Дуже, дуже Вам дякую!

Інтерв'ю SW34

Анонімний оповідач, народився 1922 р. у Ставищі, райцентрі Київської області, де було три церкви і жило близько 10 тисяч осіб. Батько працював у банку, мати – продавщицею в магазині. Оповідач мало пам'ятає про неп, тільки те, що люди жили добре, а про колективізацію розповідає, що «...все забирали від людей». [...] Описує, як селяни, особливо діти, яких брали до лікарні, за день-два помирали, а чергові по лікарні стягували тіла і скидали їх у великі ями поблизу цвинтаря. Люди почали помирати навесні. Викопували торішню гнилу картоплю і всіляке коріння; їли квіти акації і листя з липи. Скрізь лежали люди зі спухлими ногами, рани повідкривалися і смерділи, стікали водянистим гноем. [...] Сусіднє село Красивеньке, яке мало понад 10 тисяч жителів, спустіло повністю. [...] На думку оповідача, «голод був тільки на Україні...». Оповідачевого батька заарештували 1937 р. і дали 10 років без права листування. [...] Англійський переклад інтерв'ю було опубліковано у звіті Комісії Конгресові (*Commission's Report to Congress*, pp. 385–393).

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1922-му.

Пит.: А де саме?

Від.: Ставище, Київська область.

Пит.: А який район?

Від.: Ставищенський.

Пит.: А де Ви жили під час 20-х і 30-х років?

Від.: В Ставищі.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько в банку працював, а мати працювала так як продавчиця в магазині.

Пит.: Так що вони не були селяни?

Від.: Ні!

Пит.: А Ви сказали, що Ви народились в 22-му, так?

Від.: Так, в 1922 році.

Пит.: Але що Ви пам'ятаєте про період непу?

Від.: Період непу, то я пам'ятаю, що я тоді бігав, може, мені було, я знаю, сім чи вісім років. То люди добре тоді жили. Це було пару років тільки всього. Тоді, зразу це голову скрутили всім людям, позабирали все точно.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте про колективізацію?

Від.: Про колективізацію пам'ятаю я все. Забрали від людей коней, весь реманент забирали, всякі tools-и, чи як то сказати, все забирали від людей. Чи ви хотіли, чи не хотіли – від вас забрали та й все.

Пит.: А як Вас називали, бо Ви не були селяни.

Від.: Я і селянин, і не селянин. Я міг бути і не бути. (Сміється.)

Було гірко дивитися на те все, як люди валялися по вулицях, як людей привозили до шпиталю. Я мешкав недалеко від госпіталю. То людей привозили з сіл, із других сіл, до Ставищ привозили дітей своїх. Вони вже пухлі були. Ну, й вони тільки переночують і кінець їм. Так недалеко – лікарський садок, великий парк і такий насип насипляний, і акації

жовті насаджені та загороджені. А тут цвинтар був. То вони викопували величезні ями такі, й з цих лікарнь на другий день просто на носилках носили й перекидали туди, і так присиплять трошки, а тоді на другий день знову, і так назбирається повно, й засипали. Ті ями я знаю – позападали дуже. І сьогодні Ви можете поїхати туди, то Ви знаєте ті місця, бо вони так під самим насипом там біля цвинтаря. Це була трупарня така – де як хто вмере, то тоді складали. А пізніше їх просто не складали, а просто носили й туди, на носилках таких, дітей маленьких по десятеро чи скільки, й ті санітарки брали на носилках і перекинуть тоді.

Пит.: Коли почали люди вмирати?

Від.: Саме як весна почалась. Люди ходили, збирали по городах, розумієте, де гнила картопля, може, осталася на городах, то вони довбалися, всю землю ту переривали: як знайде стару картоплю, знаєте, то брали той крохмаль перечистити – вона вже смерділа та картопля. А вони її мили чи як там. Акацію, як цвіла, то брали ці квіточки й рвали, й сушили, терли. З липи листя сушили, терли його й то такі млинчики пекли. Коріння всяке довбали. То страшне, то страшне. Скрізь валялися люди. Може, якісь у воді всякі черепашки там брали, всяку всячину їли. То страшне. І я теж був тут. Всі люди там були. То було коло тіх людей, коло яких смерділо навіть. Ноги пухли такі, рани повідкриваються. То страшне. Так ходить, ходить, і впав, і все.

Пит.: А скільки вас було в родині?

Від.: Нас було четверо дітей, батько й мама і ще й стара баба.

Пит.: А як Ви саме вижили?

Від.: Я Вам скажу як. Було в нас капуста, завжди квасили на зиму, цибуля була, картопля була, ото все. В селах, то всяке бувало. У деяких людей то позабирали й картоплю й все, і вигонили просто з хат. Що то в 29-му році вже почалися, мені тільки сім років було, то я пам'ятаю, як їх везли десь, і вони ніколи не повернулися. Де їх там повезли – то не знаю. Зруйнували то все.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: У нас було аж три церкви. Одна називалася Розкішанська церква. Це тільки через греблю перейти й велике село. Там більше 10 тисяч населення було. Але церква була на нашій стороні чогось. Називали Розкішанська церква. То було велике містечко. В 31-му році я пам'ятаю: йшли до школи, то хрести скидали. Але я не бачив, як там розказували: приходили дзвони скидати. На зброю їм треба було. Скидали, то баби поприходили. Ті набили і в чола й все, але на другий день вони вночі приїхали й все рівно їх позрізали. Тоді зробили з церкви місце, де зерно зсипати. Зсипали вони зерно, а пізніше казали, що аж звідтіля вони вивозили до нас. Від нас Жашків є такий район. Він був колись Київської області, а тепер відрізали – Черкаська область. Тільки 18 кілометрів від мене. Ну, й то вони тоді вивозили. Там елевейтор великий був, то день і ніч возили хліб звідтіля з колгоспів все. То день і ніч.

МТС. Це машинно-тракторна станція. То звідтіля трактори. Значить, орали, а хліб вивозили, то вивозили цілими *truck*-ами день і ніч. І скрізь плакати, написані: «Больше хлеба» і т. д. здати державі. То випомпо-

ували. А тоді весною ходили посилали комсомольців в такі місця. Я знаю, що то партія їх посилала з такими піками. І там прироблений черпачок. Вони скрізь шукали, чи хто хліб де не закопав: де гній був, і в стодолах, скрізь вони рилися. Як знайдуть той хліб у когось, що хтось закопав, то вже більше світа не буде бачити.

Пит.: А хто були ті комсомольці? Чиї діти?

Від.: Комсомольці? Були й українські. Але найбільше прислали з Москви. Були раз прислали вони 10-тисячників. А пізніше їх не хватало, то прислали 25-тисячників. І ото вони скрізь отаке виробляли. А як ви були в комсомолі чи щось, то й вас як заставлять – то ви теж. Як хто хотів, як знайшов, то міг сказати, що він не бачив, звичайно.

Пит.: А чи були комітети незаможних селян?

Від.: Незаможних селян. Люди організовувалися скрізь, незаможні селяни, але скоро їм голови скрутили. І за СВУ. То тоді я знаю, я малий ще був. Але кричали, то я пам'ятаю скрізь їх, за це СВУ, що це вороги народу і т. д. І я теж ворог народу був. Батька забрали в 37-му році.

Пит.: Чому?

Від.: Ну, чому? Забрали – ворог народу, сказали: ворог народу й забрали в 37-му році. І батькового брата, одного і другого, й до сьогодні нема. І як мама ходила туди до міліції, питала «що?» То вони сказали, що засуджений на 10 років без переписки. То значить до сьогодні й нема переписки. Отам певно в Вінниці десь лежить. Ото таке. Бо там люди розказували, що кажуть «на 10 років без переписки», то значить їх постріляли, та й все. Осталось нас четверо. Найменший був Юрко наш – то йому було всього півроку. І так мама осталася. Бо других жінок і позабирали в Казахстан. Ціх чоловіків, що забирали, а жінок брали на п'ять років в Казахстан ту вату збирати чи щось таке, й то на п'ять років. Моя хрещена мама так була там. То вернулася.

Після війни мама була тут на візиті, то розказувала, що всім людям – то стандартно було написано – що, каже: «Ваш чоловік загинув в 45-му році».

І то всім таке стандартне. Це як був Хрущов.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте під час голоду, скільки людей повмирали з голоду? Приблизно, який відсоток?

Від.: У нашому селі?

Пит.: Так! Половина чи більш-менш половини?

Від.: Ну, там в нас недалеко є таке село Красивенька¹. То там десь до 10 тисяч населення було. Теж велике село. То поставили чорний прапор з однієї сторони й з другої сторони – там не було вже нікого. Ні собак, ні котів, нічого там не було! І хати позаростали лободою, всякими бур'янами. А в нас – я знаю? Як Вам сказати? Якихсь до 10 процентів людей вимерло. Страшне було, то страшне було.

Пит.: А чи Ви самі були репресовані під час колективізації?

Від.: Це наша хата біла, а в кінці дядькова була хата. То вони оце звідтіля виселели, бо там будували колгосп, а в дядьковій хаті зробили канцелярію. А нам відрізали город дев'ять соток. Це як гектар, то це тільки дев'ята частинка гектара. Це з хатою, з усім. Оце в нас і такий був город – от і все наше.

¹ Імовірно, йдеться про село Красилівка – центр сільської ради Ставищенського району Київської області. Нині кількість його населення становить близько 1 тис. осіб.

Пит.: І вони нічого не казали?

Від.: Що в нас їм було забирати, як то вже не було наше. А ходили й в нас тими піками таких, знаєте, такий зроблений гострий пік. То спеціально десь вони були пороблені. І такий черпачок там прироблений. Як він устроить, а назад як витягне – як зерно побачить, то значить ви закопали. То скрізь ходили.

Пит.: А Ви ходили до школи тоді? Чи то була українська школа?

Від.: Українська школа. І в нас, так сказати було, що діти кажуть, що великий голод, то заперечували вчителі, наказували, що це не голод, а «рік труднощів», а не голод. Все позабирати – то рік труднощів!¹

Цвинтар був недалеко від нас. І там, де були хрести такі, дуже гарні, це під час голоду. Де були гарні пам'ятники, то там щонаочі відрито дві три могили. Там, як багаті люди, то ховали: там чи перстень, чи годинники, чи *ear-rings*. І одного були спіймали. Там був батько й син, такий Абрамович. То батько заставляв. Вони проб'ють. Знаєте, такі склепи були. Багаті люди, то там всі в одному склепінні то ховали. То тільки вони як побачуть скрині, то все переруйнують й позабирають. Були такі торгсини. Я не знаю, що то за назва цей торгсин. Я знаю, що так його називали торгсин. То там як був священик похований, то коло нього, може, золотий хрест був або ще щось. То там і сотні цих могил на цвинтарі повидовбувані були. І одного разу, то вже зловили, що батько заставляв сина там з свічкою лазити. Хлопчик плакав – діти ж його розпитували в школі. В школах давали під час голоду, тоді як я ходив у школу, давали чай і кусочок хліба. А той чай був так зроблений: цукор перепалений і зафарбований цим. Це такий чай був. Багато дітей не ходило до школи – не могло йти, бо вже було попухлі, й багато їх повмирало. Дехто посадив картоплю весною, але копали ж городи лопаткою, бо ж не було ні коней, нічого, отже, лопатою копали й пізніше садили, й видно, де ви кидали картоплю. Ну, то як посадили, то на другу ніч хтось її повидовбував, й осталося пусте. Ото таке було.

Ми садили такі обрізка – то майже лушпини. Садили город то так. А картопля вродила на причуд. Щось таке просто Бог дав. Просто – лушпина – там де вічка були, садили, і виростило, ще й картопля добра. Ото так. А люди стали найбільш вмирати, як вже стали колоски їсти. Вже це збіжжя на полі доходило. Люди стали йти й красти колоски, бо голодні

² Про «труднощі», «прорив» у сільському господарстві йшлося в багатьох постановках компартійних і радянських органів та у виступах компартійно-радянських діячів у наступні декілька років. Провідною була теза про тісний взаємозв'язок неправильної національної політики тих років із занедбанням сільського господарства та про ключову позитивну роль центральних органів влади у подоланні кризи. Таким чином провина за голод, про який усі знали, перекладалася на «українських націоналістів». Подібна пропаганда велася і серед іноземних комуністів. Наприклад, секретар ЦК КП(б)У Микола Попов у 1935 р. так пояснював закордонним комуністам дії компартійної верхівки СРСР в Україні протягом 1933–1934 рр.: «постанова ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., безпосередні вказівки ЦК ВКП(б), тов. Сталіна і тов. Кагановича, надіслання на Україну тодішнього секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева, бойова мобілізація більшовиків України, розгром націоналістичної контрреволюції – привели до того, що ще в 1933 р. прорив у сільському господарстві України був ліквідований» [Попов М. М. Два світи // Більшовик України. – 1935. – № 8. – С. 41].

були. Як наїлися того, то ще швидше вмерли. Їх полопалися, чи я знаю, що там. Тоді найбільше було трупів.

Пит.: А що вони зробили з трупами?

Від.: Та шукали, збирали їх і до ями. А як у когось був, то ще тримався трошки. Як на цвинтарі викопали яму, то мусив хтось берегти, бо насиплять вам у ту яму других.

Пит.: Чи Вам відомо випадки людоїдства тоді?

Від.: Я чув про таке, але ніколи не бачив, але чув таке. Все говорили. В нас така газета виходила «Червоний колективіст». То там щось згадувалося, що там зловили когось, якесь солоне м'ясо в бочках чи щось. Я не пам'ятаю. Чутки були, такі, що були активісти. А активісти такі, що це були й українці, були, може, й другі. Активісти такі. Але розкуркулювати ходили, жили в садках; нічого не робили, а тільки того, як когось розкуркулити – приходять, усе забирають, дітей як цуценят повикидають на двір. Зима, і так хто хоче приведуть до сільради, там щоб дати допомогу цім дітям, а вони кажуть: «Забирайтеся!»

Пит.: А хто був головою сільради тоді?

Від.: Головою сільради? Ну, такий Махаринський. Забув його ім'я. І пізніше й його теж забрали. Я не знаю, що то таке сталося.

Пит.: А що він був за людина?

Від.: Так як йому казали, так він і робив був, знаєте... (Сміється.)

Пит.: Ага, бюрократ!

Від.: Бюрократія казала, так він і робив. Він же сам не ходив розкуркулювати, а як йому сказали, то на такому селі маєш випомпувати цей хліб, то посилали їх. З початку були 10-тисячники, а тоді 25-тисячники, то їх Москва насилала, були чужі люди, й вони ходили там, рили і що хотіли, то робили. Голод був тільки на Україні. Багато людей, що хотіли, то поїхати в Росію – там ще якісь лахи свої останні там десь продадуть, куплять хліба, але як вони їхали назад, тоді в них відбирали, й то все. І ще й садили їх до арешту і так далі. Я знаю навіть там було пару таких, що їздили. Бо нам далеко було до Росії, далі. Але люди, що ближче там коло Росії, то їздили, то ніколи вам нічого не привезли, бо все заберуть. Була тоді пашпортизація, і ви як дев'ять днів побудете і не припишетеся, то вас заарештують й в великому клопоті будете. І так клопіт, і так клопіт.

Пит.: А чи Ви відїхали від села під час голоду, чи ні?

Від.: Батько, і батько ще був. Я пам'ятаю, раз купили кави. Кава така була зроблена з ячменю. Вона перепалена – ячмінь. Ну, і ж нема, що їсти, то вони кажуть, що того й того змішати з тією кавою. А то воно таке гірке. Аг! Я Вам кажу, що то було, то гірко й згадати! А тут ще й не хочуть допустити, щоб на телевізії показувати тут. Це ж для Америки ліпше і ліпша пропаганда для Америки. А я не знаю, що то так. Чи тут комунари теж є в Америці, що то не хочуть це пустити? За комуною тут тягнуть чи що? Я просто не розумію: на українців їдуть як хочуть, безпідставно. І там було для українців, і тут починають ще й в Америці.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, як скінчився голод?

Від.: Скінчився голод? Ну, то так вже почали люди деякі ходити в колгоспи, то там якийсь суп зварять, то люди підуть, отаке о. А як він

скінчився? Ну, так поступово, як би Вам сказати, як він скінчився. Він майже й не скінчився! То там так є. Що вже не вмирає, але той голод був. Ще й тепер був в 47-му році. Великий голод на Україні теж. Мама розказувала, що там багато втікало до міст. В місті було ліпше, як тут. Але й в місті багато вмирало.

Пит.: Чи багато втікло на Донбас, тоді?

Від.: На Донбас багато втікало, в шахти там копати вугілля, і не можна було приписатися. У нас то було таке прізвище Крук. Він десь був в якійсь революції, то він якихсь там комуністів постріляв чи щось таке. І завжди, як у нас ведуть школу, всі організації, установи ведуть, то завжди його прізвище згадували, що це Крук тут їх постріляв і такий «бандіт» і т. д. Ну, й коли німці вже прийшли, він приїхав з Донбасу. А він там був директор шахти. І був партійний ніби. І багатьом людям він видавав всякі папери там. Вони там помаленьку собі жили. То як той Крук прийшов, то старші люди його знають. Я ж його ж не знав. Оце кажуть – Крук, той прийшов. Де він дівся, я теж не знаю.

Пит.: А які люди були партійні в Вашому селі?

Від.: Партійних у нас мало було.

Пит.: А які люди були?

Від.: Були такі партійні, був такий Покотило. То під час голоду то він сам себе. Він десь був в райпарткомі чи щось. Я не знаю, який його чин там був. Він був комуніст. Він сам себе застрілив там. Був такий Нагорний – теж сам себе застрілив. Це під час голоду. Ці комуністи самі себе стріляли. Тоді під час того, і сам Хвильовий, Микола Хвильовий, цей письменник. Вони побачили, повірили колись у Ленінові гасла, що Україна зможе навіть відділитися, якби не хотіла б з советами разом бути, і «вплоть до отделения» – як вони казали, і т. д. І вони вірили в ті гасла, певно, я думаю так, а пізніше побачили, що воно не так: всі мусили стрілятися. То таке то. У нас то були чистки партії; я не знаю, то приїздили ті з Москви чи звідки вони. Чистка партії. То було публічно. Такий в нас був сільбуд. Це розуміється, сільський будинок, так як клуб. І туди люди мали право заходити. То вони оголошували, й як ця чистка партії, то там такого Грищенка покликали. Як почали йому все підшивати – що мало хліба випомпувати, що мало то вже мало. Вже не було нічого, а вони кажуть: «Ще мало!»

А був це вже 34-й рік, то колгосп дав на трудовень 250 грам. Це 250 грам, це таке по півфунта, чи як сказати, хліба на трудовень. Це треба було робити на той трудовень. То було ще тяжко жити, але люди вже там мали то картоплі, та гарбузи, буряки й щось таке. Під час голоду приходили, така банда же ця радянська. Витягали навіть, як хто щось там пече щось десь то й то. На базарах, на базарах, забирали, навіть хто квасолю в шклянці десь там продає і те перекинуть. Страшне. Оце те, що я знаю, й те, що я бачив.

Пит.: А як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Перебудували. Ще була колективізація. Осталися великі стодоли все. То все спалене. Огорожу де як хто мав дерев'яну, то теж палили, бо не було чим. А все-таки осталася «хата на курячих лапках», як кажуть. Страшна ця перебудова. Тяжко було дивитися. Вона й сьогодні, певно,

така. Трошки там може. Щось кажуть є якісь зміни, що там якісь тротуари вже поробили, електрику провели.

Пит.: А чи люди говорили про голод після того?

Від.: Говорили весь час. Як я вас знаю добре, то я міг щось говорити, а як я вас не знаю, то ні. Як десь з далі, то я міг сказати відкрито, бо я знаю, що ви не донесете до НКВД, чи КГБ, то я більш відкрито міг говорити. А то такі були хриstopродавці, що могли на вас заявити, про що ви говорите, й клопотів буде.

Пит.: Під час голоду Ви тільки мали 11 років?

Від.: Так!

Пит.: Але чи Ви чули, як дорослі говорили про тодішніх політиків, чи Ви знали, хто був Скрипник, чи Ви знали про Кагановича, що вони говорили?

Від.: Знали! Каганович, Молотов, та тоді ще ніхто відкрито не говорив. Не могли ж говорити. Я маю ось таку пісеньку. Дивіться яка. Це чесне з моєї пам'яті в школі. Якщо Ви вмієте читати, це під час голоду був секретарем на Україні, прислали Постишева. І такий був там Косіор, поляк, теж був в політбюро і так далі. То ось бачите яку гарну пісню співали під час:

Гей, ні меж, ні краю нашому врожаю,
 Стигне, вистигає, гнеться до землі,
 Полям незорим піонер-дозорець
 Вийшли вартувати колосистий хліб.

А тепер приспів:

Ми пісню свою гартували в вогню
 І її несемо, як прапор;
 Про нашу роботу складаєм тобі,
 Товаришу Постишеву, рапорт.

А тепер є ще, що тоді скрізь по парках співали. У нас дуже гарний парк. Річка тече, прекрасно. І скрізь по тих парках, на стовпах були радіюрипори від пошти. От скрізь співають:

Быстро, как птицы, одна за другой, песни летят
 над советской страной,
 Весел напев городов и полей, жить стало лучше,
 жить стало веселей!

Оце під час тоді як люди вмирали – оце «жить стало лучше!» Це я ще із школи пам'ятаю, як дітей вчили «Піонер-дозорець». Де це, в якій країні є, щоб за колосками там дивилися, щоб хтось не вкрав. Так нам добре життя. Самі співали і «весел напев городов і полей». І щодня, і по 10 раз, ви могли слухати ту пісню скрізь. І кричать люди, і вмирають скрізь, а вони співають «жить стало лучше».

Пит.: А що Ви думали?

Від.: Що я міг думати? Я думав, де б щось з'їсти. Нічого не думав. Це українцям дали за те, що вони хотіли – як був Петлюра і так далі – хотіли відділитися від Росії і т. д. То це я думаю, що відплачується вся Україна і до сьогодні.

Пит.: А чи Ви маєте щось додати до того?

Від.: Що ж Вам ще додати? Що там доки буде та коммуна й доки те буде і такий клопіт. Вони можуть знову дати такий як неп, вони ще можуть

раз таке поспробувати. Вони вже, я чую, що хочуть трошки, щоб більший наділ дати людям, наділ в землі, бо ті, що приватно мають городи чи щось то, то більше в них родить, як там в тих колгоспах. Але люди ж його не будуть брати. Немає чим робити – раз. Друге, як він її обробить ту землю, посіє чи що, він там посадить – картоплю чи щось, то вони скажуть вам податки платити. А чи в вас вродить – не вродить, а вони скажуть віддай його. Люди його не хочуть і не будуть брати. Доки та система там буде, доки так і буде, на мою думку.

Пит.: Дуже, дуже Вам дякую за свідчення. Надзвичайно цікаво!

Від.: Був малий, але я бачив багато. Я те, що малим, пам'ятаю, ліпше як тепер, що я, що вчора робив.

Інтерв'ю SW35

Марія Панченко, народилася 1924 р. у селі Кунівка Кобеляцького району Полтавської області в селянській родині. Згадує колективізацію сільського господарства і реквізиції великої худоби. У 1932 р. збирали навіть городину. Першим помер дід оповідачки, потім – його наймолодший син, якому було 18–19 років. Батько вкрав фураж, з якого товкли щось на зразок проса. Взимку мати оповідачки йшла через річку в село, де було трохи кукурудзи, і просила там качанів. Їли також цукровий буряк, який зазвичай використовували як корм для свиней. Навесні люди почали пухнути і діти бігали з розпухлими животами. Діти їли рибу, ловили черепашок у річці, збирали бруньки з дерев, гриби й бур'яни. Під час весняної сівби колгосп роздав трохи продуктів тим, хто працював у полі, але нічого не дав на дітей, які почали їсти різноманітні трави. Взимку закрили школу, але навесні прислали вчителя. Оповідачка згадує, що одного разу хлопчик у школі ділився шматочками конини. Дітей зі школи відправляли полоти буряки. [...] Люди, що помирали, благали, аби їх не ховали без труни. Померло багато дітей і принаймні 10 родин із 30, що жили в тому селі. [...] Під час голоду люди нікуди не ходили, хіба що в торгсин. Було багато безпритульних дітей; після голоду тими, хто вижив, заопікувався колгосп. Активісти також помирали. Розповідає про випадок канібалізму. Лише 1934 р. стало більше хліба і колгосп почав давати премії робітникам. Батькові оповідачки дали корову.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я й прізвище.

Відповідь: Марія Панченко, народжена в селі Кунівка Кобеляцького району Полтавської області.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: *Nineteen twenty-four...* (1924. – *Ред.*) Таке можна і по-українському сказати.

Пит.: То нічого, то нічого. А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки були селяни.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали?

Від.: Я й не знаю.

Пит.: Ну, чи вони були бідняки, середняки, чи хто?

Від.: Та советська влада їх трактувала як середняків, але вони не були середняками.

Пит.: Так. Скільки вас було в родині?

Від.: Нас було троє в родині. Коли прийшла колективізація, то людей примушували йти до колгоспу. І багато тих людей навіть, що були багатими, повіддавали своє майно й пішли. Земля в них була засіяна, все, були машини і все. І того року урожай вродив. Вони помололи, мали людям що дати, мали що державі дати, й люди ті, що записалися, то ті безумовно мали щось. Но й далі йде пропаганда записуватися в колгоспи, своє віддати все до колгоспу. Хто мав корову, хто мав коня, хто мав землю, щоб все віддати, щоб мов не було більш нічого одноосібного. І так само мого діда примушили, бо важніше дід мав. Там багато корів віддали, коня віддали, землю забрали. Значить мусили, бо сам не міг жити. Ну, як те все позабирали, то батько працював вже на землі, колгоспна була земля, а він працював коло коней в колгоспі. Корів,

як забрали, то визначали людей тоді в селі, із села, що одні доють корову цього дня, а другі другого дня, треті третього, і безумовно молоко йшло до держави, бо вже люди його не бачили, тільки мусили йти корови дойти. Тоді, коли почався 32-й, тоді як це неп, а вже колгоспи саме не засіяли тієї площі, що треба було сіяти, бо «вродило тоді, то буде й тепер». Забрали, вивезли, забрали, вже не було чим сіяти її. На другий рік вже не засіяно так багато було. Те, що вродило, зібрали, віддали до держави, а людям немає нічого. Свого немає і немає. Ще присадибна ділянка була і щось там посадили: буряків, капусту, огородину, яку то зібрали, але й те прийшли забрали.

Пит.: А чи люди спротивлялися таки?

Від.: Там спротив не міг бути, бо як ти спротивлявся – люди говорять. Але ж то бо їх забирають, вони зникають, ніхто не знає де. Люди навчилися мовчати. Так як мій покійний дідусь, то знаєте, як молодь, комсомол організується. Записуються дівчата, хлопці. І одна його донька записалася до комсомолу. Прийшла додому і каже: «Тату, я записалася до комсомолу».

А він похитав головою, каже: «Побачимо, що така сволоч наробить».

Ну, тоді коли прийшов осінь 32-го року, коли прийшли все забрали й з двору, й з хати, й де що не було, то дідусь каже: «Бачиш донько, що комсволоч зробила?»

І так як уже не стало що їсти, то дідусь просто так ліг і так і помер. Уже й з голоду, й з того переживання, з усього. Вже в нього не було жодного потягнення до життя. Помер першим дідусь. Тоді глибокої зими помер його найменший син. Тоді вже було, йому було вже, може, 18–19 років. Ми так жили по сусідству, вже було дуже тяжко. Але як мій тато працював коло коней, то та трава називається вишіль й з неї висипалося насіння. Він згрібав те насіння, приносив додому, й мама його в ступі товкла, робила так як *milletts*, з нього – пшоно. І то й каша, й суп. І того року якось капусти багато мама заквасила ж. І вони казали, що вони придуть, заберуть. Але якось ми так жили далеко від села, так як коло річки, що туди тяжко було доїжджати, так на окраїні. Тоді вже стали, й того кінчається, і того немає. Тоді взимку вже стала мама ходити так через річку, там друге село і там кукурудза була. То те кукурудзиння те мама приносила додому, ми те розламували і те що в середині, те сушили, мняли його, потім мочили водою і пекли такі коржі. Різне добавляли туди, бур'яну різного вже. Буряків того року якось було кормових, що для скотини то й ті буряки. Але й все те вичерпувалося і нема нічого. Приходить весна. Почали пухнути. Батьків брат попух, ноги попухли. Сидить на печі, кричить, не може злізти. Ми бігаєм ще діти, вже з такими пухлими животами, як ото показують тепер голод в Етіопії. Не можу дивитися. Бо ж як гляну, то мене жах бере. Ну, якось пішла. Мій тато пішов стяг його з печі.

А в цей час прийшла розставати річка. Річка, як розтала, то другий брат його, який любив рибу ловити, почав ловити рибу і приносити до хати. І все й ту рибу ж скоро в казан, горщик. Казан у піч. Її там зварили, почали їсти те, й дядько вже й нас цим годує. Тоді як крига зійшла, то дядько на човен і почав вибирати устриці. Черепашки. Почав і також приносив до хати. Вони його казан у піч. Вони порозкриваються. Вони

те вибирали. Тоді на сковороду, пекли і смажали, почали їсти, й нас, дітей, стали годувати. Бо ми бігаєм і голодні. А мама сидить. Уже в неї ноги попухли. Вже не стане. Торкне так рукою ногу – вода біжить. Вже налилися водою. Пішов дядько до мами. Пита, де мама, нас. Мама сидить. На другий день: «Де мама?»

Мама сидить. А мама вже не встане. Він пішов, почав до неї: «Я тобі принесу їсти черепашки».

А вона каже: «Не буду їсти, бо то *poison*».

Каже: «Що тобі *poison*. Ми їмо. Діти. Дивися».

У нас уже животики стали трошки відпухати. І він каже: «Ти їж, бо ти вмреш, а діти лишуться, кому вони потрібні».

Ну, він так сили сам багато не мав, і вода холодна то збирати, але ще робив, бо іншої ради не було. А ми тим часом коло лісу так жили. Ліс почав вже бруньки випускати, то ми бігали до лісу бруньки, які були на дереві, так і їли. Вибирали, які були солодші. Які були гіркі – лишали. Тоді трава почала випускати листячка різні. Те рвали. Що сушили і потім мняли, і оце тепер тільки *health store* продає, то ми це все переїли. Буряки такі почали сходити. Коріння копали з тих буряків. В книжках прочитаеш: *poisonous*. Ми якимсь способом їли, яким способом вижили. Тоді ото лопухи, коріння копали з того і ми вже, як прийшла весна, то ми більше коріння і черепашки їли – те, що було. Тоді прийшли гриби різні попід деревами. То ми не знали, які вони були добрі, які недобрі. Всі були добрі. То полізем під глиб тих грибів-печериць таких нарвемо. Може вони й добрі були. Ми ж живими осталися. Тоді, як прийшла весна, в колгоспі заставили тіх, які ще ходили ногами, то в колгосп на працю. Мама ходила в колгосп. Тато то й був там при колгоспі. Мама стала ходити. Так ми під гору жили. Вона рачки вилізе, а йде вже там. Що вони там роблять? Але робили. То їм там варили якусь їжу. Що вже там то вона хоч там трошки з'їдять. А нам немає. Тоді прийде додому, а ми голодні. Ми оце нанесемо трави різної і все. Вона нам того зробить. Тоді, коли прийшла весна 33-го року, то хто живий лишився – заставляли йти до школи. То ми як прийшли. Я сама старша пішла до школи. То як прийшла до школи, то там один хлопчик приносив кінське м'ясо. Його тато робив в «салотопка», таке називалося. І туди коней, що вже здихали, то туди привозили, якщо довели. То той хлопчик приносив кусок м'яса. То нам такий, знаєте, *slivers* відривав, хоч нас багато. Таке воно добре!

Людей багато померло. То вони дітей цих зі школи брали, щоб полоти той бур'ян, ті буряки. Та що ми можемо полоти, як ми на ногах ледве стоїмо? А з животами такими ще. Але як ми пололи, то нам давали. А тут люди мруть. Весна прийшла. Люди мруть. Зима – мерли. То ще хто тримався на ногах. Так як пам'ятаю, старенька мама померла в одних людей, то ще вони трималися на ногах і їй труну якусь зробили, яму викопали. І її несуть в труні, а другі біжать, кричать: «Не закидайте ями! У мене діти померли і лежать вже скільки там!»

То тоді хто ще ходив, то прийшли тих забрали тих дітей. То було моє товариство. Вони жили так недалеко оце. Всі померли. Так наша хата, а тут хата. Воно так недалеко від річки під горою. Тут вимерли всі люди. Всі люди. Огороди були невеликі, а вже все забрали й нема в нікого

нічого. Вибрали, вимерли всі старі й малі. Потім один звідкись прийшов. Десь напевно втік був батько, а потім прийшов. Ну, коли вже то стали травами люди годуватися, стали в колгоспи, то хто робив, то тому давали супу раз в день і щось там зварили, й так люди стали трошки до себе доходити.

А тоді вже, як уродив перший хліб, то вже залежно було від голови колгоспу. Так як я пам'ятаю, перший хліб уродив. Змолотили, змололи й дали людям. Принесла мама в хустинці так жменю муки може. Ну, й тоді вона замісила корж і нам, нас троє, по маленькому лишила. Це ви як повстаєте, каже, то матимете. Тільки не їжте, каже, усього за раз.

Бо ще хліба не їли. Кишки пісні й попухші. Та де там! Ходили, щипали, поки поїли той коржик. Ну, й то тоді вже, як почали молотити, почали люди потрошки відживати. Але в 33-му році, 34-му році вже був великий урожай. І тоді дістали багато хліба, й тоді вже люди стали відживати. Але то був 34-й рік. В 33-му не було. То було страшно! Так цвинтар у нас був так під гору туди. Одного несуть, а 10 біжать, кричать: «І в мене мертві! І в мене мертві!»

І то там без кінця. А тоді вже в 34-му році, коли проводи відпадають, то могила там десь, хто знає, де діти поховані, а батьки лишилися, чи одна мати таке пережила.

Тоді в 34-му році колгоспи стали давати премії робітникам. Так мій батько дістав корову. А хто дістав телицю, а хто дістав свиню, знаєте. Порося там що стало, що б то знову господарство почали. Курей там хто дістав, десь яйчко, вже як мати дістала, чи, може, своє було, то бігла на цвинтар. Страшно! І гробика розриває... (плаче), то плакала. О, тоді було страшно! Страшно! І чії діти осталися, то просить: «На тобі яйчко, на тобі яйчко».

І тепер як хто питає: як ви виростили?

Як хто вірить в чудо, то ото було чудо. Коли, що після 34-го року церкви закрили, цвинтарі порозрушувано, наголовок ніяких ніде тих не було, запустилося все, й ті люди стали якимись такими, що так сказати, як дерев'яними.

Пит.: Це щось, то значить, це що було під час голоду?

Від.: Під час голоду.

Пит.: Чи люди ходили до церкви?

Від.: Ні! Люди не ходили нікуди. Тільки, що були здоровішими, люди, що ще трохи мали сили, то тоді ж оці торгсини. І хто мав кульчики чи хто мав хрестика чи якийсь ланцюжок, то йшли до міста проміняти, де там давали. За те могли виміняти чи муки трошки, чи якогось пшона трошки, чи що там. Багато ні, але потрохи. Там навіть ті ложочки срібні чи хто золоті як там мав, багато його не було, але, може, в когось, щось одне було. То повідносили, попромінювали. То тоді ще ходили, а вже як весна прийшла 33-го року, тоді вже ніхто далеко не ходив, бо вже не мали сили йти. Хто й надумав йти там, думав, що то на дорозі впав і так і кінчилося. Тільки я ще була тоді малою. Тато як прийде додому від конюшні, то каже, там хтось упав. Вже взяв лопату, вже пішов. Бо як десь хтось упав – його треба прикопати. Вже про ніякі цвинтарі, ні про що не думали. Бо люди були обезсилені. Обезсилені і без партії. То не що один хотів їсти і його нагодуєш – а то цілі села, ціла нація.

Пит.: Чи Ви знаєте, скільки з Вашого села померли з голоду?

Від.: З нашого села я можу сказати, що 10 хат, що до однієї людини вимерло. До однієї! Осталося без нічого. Але наше село не було велике. Зовсім там, може, як було, було 30 дворів, то все. Було маленьке й ті вимерли.

Пит.: Чи Ви тоді ходили до школи під час голоду?

Від.: Це вже після голоду, як хто ще на ногах був, то ті ходили. Були просто безсильні люди. Навіть школи не було, й вчителя не було. Це вже прислали вчителя в 33-му, сказати, пізної весни. А взимку не було ні шкіл, ні вчителів. Не було нікого. Це вже пізніше було.

Пит.: Чи це була українська школа?

Від.: То була українська школа.

Пит.: Так.

Від.: І то була тільки початкова школа. Від першої до четвертої класи.

Пит.: Я знаю, що Ви тоді були маленькі. Що Ви пам'ятаєте про ті, про тих, які забирали хліб? Хто вони були?

Від.: То були активісти. То були активісти і були із тих, що зовсім не мали нічого. З тих, що по *тине*-х робили. З тих, що і мали трохи зневіра, до батьків були, бо батько хоче, щоб я робив і все складає, все землю купує. Все! То була зневіра. Але як і ці померли, бо вони також померли. Вони не мали нічого й вони померли. То тоді були призивники. Хто вони були, я не знаю, бо я тоді була мала.

Пит.: Чи були багато безпритульних дітей?

Від.: Багато.

Пит.: А що сталося з ними?

Від.: Безпритульних у нас уже як після голодівки, як вони лишилися живими, то тоді мусив колгосп заопікуватися тими дітьми. То їх зробили так як діт'яслі і виділили туди жінку, що за ними дивилася. Ніби їм їсти варила й випратила, як мали, що на плечах яку одежину. І колгосп давав їсти, а пізніше, як вони підросли, то їх забрали до великого дитячого будинку. Бо так оце село, а то містечко Кобеляки було від нас, де той був. Це містечко було якихсь чотири кілометрів. Там було тисячі дітей. Це вже як я пішла до середньої школи в Кобеляки, то наша школа мала соцзмагання і оце, із тими, як їх називали, дитячим будинком. То наша школа мала соцзмагання із тими в науці вже. То там було тисячі дітей. А тих дітей, значить, так каже вони мали де спати, їм готували їсти, вони мали майже однакову одежу і безумовно виховання вони мали тільки вже соціальне, комуністичне.

Пит.: А чи були такі, що не хотіли бути? Наприклад старші хлопці.

Від.: Були старші хлопці, але як вони мали когось із родичів, то вони могли жити десь коло родичів, але тоді, як він уже міг працювати, то йшов. Та навіть і не працював ще, але як має родичів, що родичі тримають. То тоді вони ще могли. Але вже тоді, як працював, то міг жити при родичах і працювати. Вже на себе заробляв, бо люди не могли утримати. Самі були голодні, голі, босі. Уже як колгосп давав хоч харчі, то й для них уже давали там взуття якесь, одежу. То вони трималися при родині. А вже як повиростали, то ті, що знали, що є родина, то ті пішли вже до родини і при собі. Я навіть знаю одну дівчину, якої батьки померли, а вона лишилася сама. І оце вона лишилася сама

і при тітці. Якимсь способом вона вижила, що потім вона була в тому дитмістечку. А потім, як вона виросла, що вже пішла на працю, то вона в тьоті була. А потім, як завоювали Західню Україну, «визволили» в 39-му році, то вчителя з нашої школи початкової вислали туди. Ну, він хотів її, значить, взяти за жінку. Він її взяв, але за всіх! І поїхала, то писала звідти, що каже: «Там ворог була, з голоду вмирала, а тут усе називають советкою, – каже. – Іншого ім'я не маю, як советка».

Моїм, як каже, вже мого батька родини сестри. Вона померла, чоловік помер, а двоє дітей лишилося. То вони жили при цьому, при бабці, як лишилися, то при бабці, а потім ж оце в колгоспі жили. Був головою колгоспу із нашого села, навіть прізвища тепер не пам'ятаю.

Пит.: Але він був місцевий?

Від.: Місцевий, місцевий.

Пит.: Чи люди відїхали від села під час голоду там шукати, щось їсти або працювати?

Від.: Так як моя тьотя. Моя тьотя, як почався голод, то вона поїхала, двоє їх було. То вони поїхали в Дніпропетровськ. Там була їхня тьотя і вони поїхали в Дніпропетровськ. Як почався голод, то вони поїхали. Тато їхній і брат найменший померли з голоду, а вже в другому селі моєї мами родичі, то померло два брати і вся родина. Вся! А в одного брата лишилася одна дівчинка. А то всі померли. А от уже бабця і донька, була незамужом і брат нежонатий, ці якимсь чином вижили, а ті померли. А другий брат жив сам, і померла вся родина. Так! Та були такі села, що вимерли до однієї людини в селі. До однієї! А були такі, як ось каже ж, були щасливі. Не думаєш, чим і як вижили. Бо знаєте, ще що дуже помагало? Хто мав на огороді, так називалося ріпа. Таке, як картопля, але його копають весною. І так як тут називають *Japanese artichoke*, здається.

Пит.: Так.

Від.: *Artichoke*. Воно так. Але вдома воно було інакше. Вона була така велика й більш кругла. А воно росте і цвіте як соняшник. І мама його все було виринає, сердиться, що ніяк його не може вивести. Воно, певно, вирросло дике чи що. А тоді, як прийшла весна, що ще навіть сніг був, то мама його вже викопувала. А тоді, як вже розстало, тоді його було якось багато і то дуже також помогло, бо могли, що їсти, хоч там, каже, аж не так довго, але багато на один раз їли. Там його викопує мама, то там по одному дасть на ранок, а там на вечір, і то що за раз ми не могли всього з'їсти.

Пит.: А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Я чула, що оце в одних були. Значить, мама їхня померла й батько женився на другій жінці. Були і діти в його. І в них була ще одна дівчинка. Ну то як, знаєте, яка вона там була, але як *stepmother* (мачуха. – *Ред.*), кажуть, то завжди, каже, недобра. Ну, то старші діти померли скорше, а ця дівчинка лишилася, і вона як була, то її мама дуже любила й вона її дуже берегла. І то вже як мама була в розпачі, то-то казали, що та мама її з'їла. Люди бачили пальці із горшка. Я сама не бачила, бо, знаєте, тоді мала була, дуже не в силі і того всього була бачити. Але багато потім переказів було, вже багато.

Пит.: А як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Коли вже уродив хліб, стали хліб трошки давати. Тоді з колгоспу кому корову, кому поросся, і т. д. Так як, каже, премію давали. І тоді люди почали вже працювати й думати, що треба завтра жити. Тим перше, що як були голодними то дали – зарізали, з'їли, ні, знов немає. А дехто, що втримав. Та корова стелилася – на другий рік було уже телятко. Тоді його продали чи вже так, як родичі дали кому там. Так як, мій батько дав братові. Теличка була і виросла в корову і так вже тоді почалося господарка. Так! І тоді все рівно хоч мали корову, ми мусили молоко дати державі. Мали кури – ми мусили яйчка дати й м'ясо здати державі. Накладали, скільки там м'яса. Потім, я знаю, як його вже, *grain*. Не знаю. Не пам'ятаю, чи дадуть вам теля, бичок там. Підгодували, віддали на м'ясо.

Пит.: А скільки Ви мусили давати? Скільки Ви мусили віддати? Багато?

Від.: Багато. Багато, так, що воно, як подумати, то воно не виплачувалося тримати. Але між тим часом пока віддати, то там курка яйце знесе якесь.

Пит.: Добре. Дуже Вам дякую ще раз.

Інтерв'ю SW36

Анонімна оповідачка, народилася 1902 р. у Житомирі, одна з восьми дітей адвоката у земельних справах. Під час голоду вже була заміжня, мала трьох дітей (наймолодший народився 1932 р.) і жила в селі Липовець Вінницької області. Чоловік був будівельником. [...] Родина оповідачки голодувала. Голод тривав до 1934 р., на той час сім'я переїхала до Житомира, де тітка оповідачки мала город. В цьому обласному центрі була лише одна українська школа. В Житомирі вони боялися навіть виходити на вулицю. Багато селян приходили у місто, і на вулицях можна було бачити мертві тіла. Також згадує погроми в Житомирі під час революції, як її батько переховав кілька єврейських сімей, а згодом вони допомогли родині оповідачки.

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1902 році.

Пит.: А де саме?

Від.: В Житомирі.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько працював, як це сказати, по земельним справам.

Пит.: В господарці?

Від.: Ті селяни, які получали в оренду на 100 чи 99 років, і були поміщики, яким дали землю, то мій батько працював як адвокат від цих селян, підписував, їздив, розмовляв з тими, що в оренду давали. А пізніше деякі селяни купували собі цю землю. Загально, він був адвокат по земельним справам. Нас було багато дітей, вісім нас було. У 33-му році я вже була замужем, мала троє дітей. У 32-му році найменший народився. Дві дівчинки і той хлопчик. Чоловік мій працював; він співав у церковному хорі, він дуже музикальний був, грав на бандурі, інструментах, і він працював завідувач будинків у Липовцях.

Голод був страшний, просто люди падали на вулиці й гинули. Дітей я з хати не випускала, я трусилася над ними, бо могли вкрати й з'їсти. Тоді вже поїли котів, собак, що тільки можна було, то їли, і вже людей почали їсти в тій місцевості. І от був такий випадок, що одного разу несподівано викликали чоловіка і всіх службовців на мітинг. Де, я не можу точно сказати, бо два рази запропонували: один раз Америка запропонувала їдження, допомогу, а другий раз – Німеччина. Я не скажу точно. Мені здається, що в 33-му році це була Америка¹. Прийшли ці

¹ Оповідачка помилилася у визначенні. Америка пропонувала допомогу (і реально допомагала) під час голоду 1921–1923 років – тоді в СРСР, у тому числі і в Україні, діяла АРА (англ. – American Relief Administration, ARA) – добродійницька організація США, яка надавала гуманітарну допомогу європейським країнам, що потерпіли від Першої світової війни. Вона працювала під головуванням міністра торгівлі Г. Гувера. В Україні (Катеринославській, Одеській, Київській, Харківській, Подгавській, Кременчуцькій губерніях) – з 1922 р. Перешкодою своєчасному наданню допомоги стало рішення ЦК РКП(б) «не розширювати роботу АРА поза Поволжям». Українському уряду було заборонено проводити «підготовчі роботи для сприяння діяльності АРА на Україні». (Угоду з урядом УСРР було підписано 10 січня 1922 р.) На початку 1922 р. основним видом допомоги голодуючим УСРР були продовольчі та речові пакунки, які розподілялися добродійницьким комі-

харчі чи не прийшли, але були запропоновані. І от несподівано викликали всіх службовців, щоб вони зібралися на мітінг. А мітінг був такий, що це неправда, що ми маємо голод. І просимо ніяких харчів, нічого нам не посилати. Ми все маємо, нам нічого не потрібно. Ми відмовляємося від вашої непотрібної допомоги. І коли був цей мітінг, цей чоловік розказував, вскочив до кімнати один чоловік і кричить: скоріше кінчайте, підписуйте, тому що привели цілу партію людодів, там вантажуть їх у вагони. І вони хуленько підписалися всі і побігли дивитися, як вантажуть людодів. То були страшні люди. Вони безглуздими очима дивилися на всіх. Їх охороняли і грузили в вагони. І це була ціла група з околиці, які поїли своїх дітей, своїх родичів. Оце я хотіла сказати. Мій чоловік давно хотів це записати, але я боялася і просила його ні, бо я боюся, це не можна казати. Оце, що я хотіла сказати. Пізніше, в 34-му році ще був голод, ще не можна було, поки картопля стала рости. Цей період був страшний. Багато селянських дітей ходило, ніхто не міг їм дати і вони падали. Я сама бачила: хлопчик років 15-16 лежав на землі. У мене діти слабкі, їсти не було що.

Пит.: Скільки кілограм хліба давали чоловікові?

Від.: Я не пам'ятаю.

Пит.: Але то було досить, щоб Ви вижили голод. Як Ви вижили?

Від.: Як ми вижили? Ми голодали. Ми, скажуть Вам по правді, так – незаконно – ті, що грузили, часом пару буряків дадуть. І оце варити суп з одним буряком і цілий день вони хлібають. Нічого нам не давали такого. Я знаю, що одного разу мій чоловік насилу прийшов, він їздив по станціях. Ми якраз у Ючановці були, бо він по ремонту будинків був, і дано було перевірити там будинок. Нам дали там кімнату. І раз він прийшов і просто зомлів, голодний страшно був. А рядом жив один, що він більше щось міг десь дістати, ну і вони нам помогли в той час. Дали йому щось з'їсти. Ми всі страшно голодали. І от коли, а в мене

тетом «Джойнт» (найбагатшим комітетом АРА) серед єврейського населення. Перші ідалні АРА, в яких харчувалися голодуючі незалежно від національної належності, почали діяти в Україні з квітня 1922 р. Від травня 1922 р. за сприяння уряду УСРР мережа цих ідалень почала розширюватися. До 15 серпня 1922 р. пайки АРА отримали 848 тис. дітей і 800 тис. дорослих, або 44 % голодуючих. Калорійність пайків становила 460 ккал на день.

У жовтні 1922 р. АРА підписала з урядом УСРР новий договір. Калорійність пайків було збільшено до 660 ккал. Однак кількість голодуючих, які отримали допомогу, зменшилася. Це було спричинено, зокрема, виходом із складу АРА більшості організацій, які раніше були її членами. АРА відіграла важливу роль у врятуванні голодуючих УСРР. Розміри її продовольчої допомоги перевищували допомогу інших іноземних організацій та були більшими за допомогу уряду УСРР. У 1933 р. за офіційними даними голоду не існувало. Відтак США, які щойно налагоджували дипломатичні відносини з СРСР, у цей період ніякої допомоги не надавали. В 1933 р. допомогу, переважно етнічним німцям, надавала вже Німеччина. Це були, зазвичай, невеликі посилки, однак їх кількість була чималою. За даними ДПУ, розмір допомоги з квітня 1933 р. по квітень 1934 р. становив 487 825 рублів золотом. В окремих національних районах допомогу отримували до 40–60 % німців та їхніх сусідів. Спочатку радянському керівництву було вигідно поповнювати валютні надходження. Потім секретар ЦК партії Л. Каганович запропонував організувати на місцях «добровільну» відмову наших громадян від цих пожертвувань із-за кордону на користь Міжнародної організації допомоги революціонерам.

був рояль, бо діти колись вчилися, але мало, бо вони малі тоді були, але я грала на роялі. І рояль був дорогий, тому що він великого розміру, такий добрий. І я домовилася з одною жінкою, ми там були чотири місяці, й в неї була корова, і вона давала мені одну пляшку молока на день. То я давала шкляночку тому малому, якому було півтора рочки, два, а по півшклянки їй і сестрі. І це все. І за чотири місяці я віддала їй свій рояль, який вартував зовсім інакше. І тоді чоловік кінчив працювати там і ми приїхали в Житомир, і хлопчик мій маленький, йому було два роки й п'ять місяців, дістав кір. І вона дістала кір, але вона все-таки трошки старша була, бо він 33-го року народжений в августі, а вона 29-го – на три роки старша від неї. І в нас все-таки там, як ми вернулися, був город у тьоті. Тьотя вже картоплю мала, стали відживлятися. Дитина захворіла – кір, це ж така дитяча хвороба, яка легко проходить, але він був настільки ослаблений, що він вмер. Він народився у голод, у Липовцях.

Пит.: А як Ви годували його?

Від.: Я годувала його груддю, воду пила й так годувала. Отакі тяжкі були наші справи. Але коли такі голодні ми були й нам Америка, здається, прислала тоді харчі, так мусили підписати, що не треба. Ще забула сказати: деякі службовці, що отак жаліли, що ми з дітьми, то принесе в жменьці в кишені якоїсь крупи чи чогось: оце вашим дітям. І оце як жменька крупи, чи зерна, вантажуть і принесуть, то я зварю отакий баняк супу з тієї крупи. Ото все. Я не знаю, як ми пережили це. Слава Богу, що він відмовився там працювати, й ми переїхали в Житомир, бо там у нас був огорог у тьоті. То ми приїхали туди й там трошки картоплі – віджилися. Оце, що я можу сказати за цей голод. Я сама бачила, коли ми приїхали в Житомир в 34-му році, там була наша добра знайома учителька музики, і я попросила, щоб вона вчила старшу, а ця ще менша була. Я з нею прийшла пару раз, а там у них були такі персики здорові. Одного разу приходжу на лекцію, зайшла, а вона, бідна, плаче і щось вертить. І каже: «Я сьогодні не можу займатися з нею».

А я кажу: «Що сталося, чоловік захворів?»

Вони старі були люди. Ні, каже, ми вмираємо з голоду, мусили нашого пса так тримати, щоб ніхто не вкрав, мусили його знищити, щоб годуватися, бо ми інакше самі умрем. Ми пішли додому, й я сказала Валі: «Я більше тебе туди не пушу».

Оце ще епізод. Оце епізоди: 32-й, 33-й, 34-й рік. На початку 32-го було ще *окау*, тому що лишилося дещо з посіва, а вже 33-й був найгірший й 34-й. Тоді просто не можна було, ми боялися в Житомирі вийти на вулицю. Тому що стояли інколи за парканом, хтось стоїть і коли побачить, то зразу – бах по голові, чи дитину, чи дорослого, бо він за парканом, його не видно. За парканом, забор – це паркан. І він перескочив, забрав і вже кінець. Вже з'їли. Я сама пережила і досі чую з серцем погано.

Пит.: А як жили в місті, чи приїхали до міста, чи приїздили до міста селяни?

Від.: Дуже багато було селян. Навіть наймалися до кого попало, щоб заробити на хліб.

Пит.: І чи вони там померли?

Від.: Я не знаю. Але знаю, що в тому році на вулиці було страшно пройти й що трупи лежали на вулиці. От у Піщановці я сама бачила, як хлопець лежав мертвий. Прийшов просити і ні в кого не випросив нічого.

Пит.: А як Ваші батьки пережили голод?

Від.: Батьків уже не було.

Пит.: А чи Ви мали братів і сестер десь?

Від.: Братів і сестер я мала. Одна сестра, її чоловік працював в Свердловському, там було ліпше трошки, а друга так само голодала, її чоловік був агроном, то він часто приносив чого-небудь. Вони в Житомирі жили.

Пит.: А чи тоді була церква в Житомирі?

Від.: Церква, у нас був монастир чудовий, але його закрили. Закрили, тоді, як ми виїхали. Закрили ще тоді, як ми були, була тільки єдина церква цвинтарна, на цвинтарі. Оце єдина церква, що була. Собор був, чудовий собор, в нього насипали зерно, котре відправляли. Одним словом, всі церкви були закриті, монастир закритий, а цвинтарна церква була. Коли в мене в 38-му році народився син, в кінці 38-го року, й моя сестра жила в Свердловському, вона мала троє дітей, старший був охрещений ще в Житомирі в цвинтарній церкві, а двоє були нехрещені. Так коли ми хрестили свого сина, закрили двері, щоб ніхто не бачив, священник прийшов. Я стояла на вулиці й дивилася. Так хрестили мою дитину, моєї сестри двох, моя родичка приїхала аж з Ленінграда, щоб охрестити своїх двох внуків. І оце п'ятеро дітей тихенько хрестили. Ніяких хрещених пап і мам не було. Тільки одна моя сестра, яка була хресною мамою для всіх, а псаломщик, той, що помагав священникові, був хрещеним татом для всіх. І це було тихенько. І ми боялися страшно, бо тоді б з праці вигнали. Оце все.

Пит.: Чи Ваші діти ходили до школи?

Від.: Ходили.

Пит.: Чи то була російська школа, чи українська?

Від.: Я працювала тоді бухгалтером в українській школі. Але діти ходили в ближню школу, бо далеко ми не могли, то це була російська школа.

Голос доньки свідка: Українських шкіл було дуже мало.

Від.: Українська школа на Житомирі була одна, але туди було дуже далеко. Тому я туди дітей не посилала, й ходили до російської школи, бо вона була близько.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте, як людям жилося при непові?

Від.: Трошечки стало легше. При непові було ще так, що для того, щоб дістати що-небудь, наприклад, я вже казала, мій чоловік співав, у нього був дуже гарний голос, і там десь треба було виступати, але не можна було дістати штанів, і він сказав – він працював на музикальній фабриці, – я не можу виступати від музикальної фабрики, бо я не маю в чому на сцену вийти.

То він каже: «Я тобі позичу свої штани, щоб ти вийшов». Бо купити не можна було. Були черги величезні, але там завжди були, коли і як вони

займали чергу, невідомо, але, коли люди стояли всю ніч і магазин відкривався, звідкись з'являлися такі, що ніби стояли вже раніше. І ніколи не можна було дістати. Якась спекуляція. Так чоловік виступав в чужих штанах. Коли він співав якесь соло, він не міг вийти так, то чужі штани вдягнув.

Пит.: Ви сказали, що Ваш чоловік був дуже музикальний. Чи Ви пам'ятаєте, чи він, або Ви самі, співали пісні, тайні пісні?

Голос доньки свідка: Ми багато знали. «Ой, у лузі червона калина» – заборонена була, гей не дивуйтесь – заборонена. Гимн український.

Пит.: Я Вам ще розкажу. Оцей советський, на цій фабриці, що мусив слідувати за всім, то коли мій чоловік працював – ставив батони для гармошок, фізгармоній, акордеонів, у нас був мітінг, і він сказав, що тяжко так працювати, щоб вони щось таке направили в цьому відділі, а той, найголівніший комуніст був там, каже: «Ты не розкажуй нам про то, что надо. Ты краще розкажи, как ты ходил святить пасхи на Крошню».

Тут не можна було, бо зразу з роботи виженуть. То він ходив далеко до села на Паску посвятити паски, причому він не стояв там, де всі; так як він співає, то він зайшов до альтара, з бокових дверей. Як вони це дізналися? І він сказав йому: ти ліпше замовчи й розкажи, як ти ходив святити паску в Крошню. Оце я ще такий епізод пригадала. Я думаю, що це все.

Пит.: (звернення до доньки свідка) А чи Ви щось пам'ятаєте?

Голос доньки свідка: Я пам'ятаю тільки, що батьки казали: як ти хочеш, щоб тато і мама були з тобою, ніколи ніде не скажи, не розкажи, що в хаті говориться.

Пит.: А говорили?

Голос доньки свідка: Так, говорили. Приятелі приходили. Тато приходив і говорив, що не можу витримати цього режиму, Сталіна називав поганими словами. І говорив: як ти любиш тата й маму, як ви хочете, діти, щоб тато й мама з вами були, ніколи нічого не скажіть про те, що ми говоримо в хаті, бо нас заберуть, і ви будете самі.

І через те ми мовчали й нічого не сказали. А говорилося багато. Ми бачили цю всю несправедливість, що робиться. Хоч нам говорили, що ми гарно живем, чудово, а ми бачили, що це все брехня.

Від.: А це такий епізод смішний. Я була, як казала, бухгалтером в школі. Це школа була денна. Грошей мало платять, так я взяла ще й у вечірній школі. В тій самій школі, тільки ввечері приходили. І тому я два рази на день дітей залишала самих. Ранком зварю їсти, це все залишу. Вони малого дивилися. Одна вранці іде в школу, друга пообіді, і так якось. І от арештували вчителів. Я пам'ятаю, що прізвище його було Батюк, учителя. І він пробув, це було в 38-му році, коли саме арешти були. За нього клопоталися. Зрештою за якихось півроку його звільнили, він приїхав назад, приходив в школу. Один хотів пожартувати, каже: «О, Батюк, я тебе не бачив. Де ти гуляв?»

А він каже: «Гм, де я гуляв?! Шкода, що я твоє прізвище забув. Був би і ти там погуляв».

Це було дуже смішно. Ми всі сміялися. Оце все, що я могла Вам розказати.

Пит.: А чи Ви знали про цей епізод, коли Сталін, чи хтось, викликав, зробив зустріч сліпих бандуристів?

Від.: Я не знаю. Я не чула про це. Може, й чула та забула.

Пит.: Це написано в спогадах Шостаковича ¹.

Від.: Що їх переслідували, то я знаю.

Пит.: Дуже, дуже Вам дякую.

Від.: Я ще пам'ятаю під час того, коли були погроми.

Пит.: В які роки?

Від.: О, це було ще до більшовиків. Це ще був час такий непевний, під час війни, чи що. То в Житомирі був величезний погром. А в нас був кучер, у нас були коні й прислуга була, що варила обід. А кругом – жида, бо там багато було жидів, євреїв. Ну й от вони всі, сусіди, прибігли до нас рятуватися. Половина була на черданку, нагорі в нас, а половина в сараї нагорі, сиділи два чи три дні. Їм варили обід і заносили в відрі туди, так годували. У нас великий був дім. І вони там жили. І вже всі знали. Папа сказав, що діти не можуть на горищі бути. І от був такий хлопчисько, я тоді теж була невелика, яких 12–13 років, той хлопчисько приятелював з моїм старшим братом. Він називався Арід, то папа сказав: «Ти – Володя, і все».

Я кажу: «Арід...»

А він: «Я не Арід, а просто Володя».

А тут якраз прийшли якісь воєнні, подзвонили й зайшли. Папа вийшов, а цей вибігає туди. А папа взяв так зразу його завернув, щоб не пізнали, каже: біжи в дітячу.

І той побіг. І так у нас не знайшли ні одного. Двоє доб годували, щоб не збрехати, приблизно до 50 осіб. З родинами. Діти спали з нами. Діти, яких 15-16 років, то це були з нами, а батьки – там. А там сіна багато нагорі, а це ще було не зимно. Цього ніхто не знає, бо ми нікому не розказували. Тільки ті знають, що ховалися. А за те, правду сказати, коли нам було вже дуже тяжко, а євреї ті ще там жили, то вони нам помагали. Оце все.

Пит.: Дуже Вам дякую.

¹ Ідеться про такі сторінки зі спогадів Дмитра Шостаковича: «Україною, її дорогами споконвіку бродили співаки. Їх там називали лірниками й бандуристами. Це були майже завжди сліпі. ...Це були люди сліпі й беззахисні. Але ніхто їх ніколи не чіпав. І не кривдив. Образити сліпого – що може бути ганебніше? І ось у середині 30-х років на Україні оголосили, що має відбутися... І Всеукраїнський з'їзд кобзарів і бандуристів. Мовляв, треба всім народним співакам зібратися разом. І обговорити, що робити в майбутньому. І тоді "жити їм стане краще, жити їм стане веселіше", – як сказав Сталін. І сліпі повірили. З усієї України з маленьких, усіма забутих сіл приповзли на свій І з'їзд. Зійшлося їх досить багато, – кажуть, декілька сотень людей. Це був живий музей. Жива історія країни. Всі її пісні. Вся її музика та поезія. А їх майже всіх розстріляли. Майже всіх цих нещасних сліпців» [Жукова Олена. Хто хоче чути – почує. 2006-й увесь світ відзначає як Рік Шостаковича // День. – 2006. – 15 лютого]. М. Литвин у статті «Расстрелянный съезд» в «Зеркале недели» від 1–6 листопада 1997 р. наводить й інші спогади, що підтверджують наявність такого організованого масового розстрілу кобзарів, однак документально цей факт не підтверджено.

Інтерв'ю SW37

Анонімний оповідач, народився 1910 р. у Димері Київської області, син селянина-середняка. Батька, який працював у кооперативі, вбило НКВД у 1927 р. У селі, де оповідач жив під час колективізації – Жміївка, тепер Іванківського району Київської області – головами сільради і колгоспу були чужинці, звідкілясь прислані. Із 20 дворів третину розкуркулили. Оповідач працював бухгалтером на маслозаводі в Малині, співвласником якого був його батько, відтак йому запропонували посаду бухгалтера у колгоспі. На початку 1933 р. його мобілізував райземвідділ і відряджав до різних колгоспів налагоджувати облік. У Жміївці навіть родина голови колгоспу пухла від голоду. У великому селі Старовичі бачив на цвинтарі «куча трупів прикрита соломою, і видно то, і сморід страшний». Тисячників послали в основному до великих сіл і тих, що ближче до райцентрів, де «вони робили своє зле діло». Через це у великих селах була більша смертність. Сівба йшла погано, бо бракувало тяглової сили, що знижувало продуктивність, але щоб нагодувати людей, харчів вистачало. Люди помирали тому, що уряд вирішив нічого не залишати їм на прожиття із зібраного врожаю. Оповідач чув про випадки канібалізму, але на власні очі не бачив. Вважає, що голод, організований заздалегідь, був помстою Сталіна селянам за початковий провал колгоспної економіки. [...] На думку оповідача, голод закінчився тому, що Сталін і його підручні злякалися, що колгоспники вимруть повністю, а це означатиме, що немає більше колгоспів, і через це вирішили роздати більше продуктів. Ставлення оповідача до націонал-комуністів радше позитивне. Розповідає про життя освічених колгоспників, таких як рахівники та вчителі. Вважає, що в Росії голоду у 1933 р. не було, за винятком районів, де жило багато українців, наприклад на Кубані.

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1910 році.

Пит.: А де саме?

Від.: В Димері.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батьки мали середняцьке господарство, а крім того батько ще працював в кооперативі. Був зв'язаний з централею маслозаводу в Малині, Житомирської області, й був членом ради добробуту в Києві. Він не був бажаний для радянської влади. Таких підстав, як куркуль, чи що, для арешту не було, то вони тоді, коли батько їхав на нараду в Малин, і під керівництвом заступника розважівського НКВД його зустріло по дорозі й вбило. На тому, так сказати, його праця й кінчилася.

Пит.: А це було коли?

Від.: Це було в 1927 році.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте про 20-ті роки? Наприклад, як людям жилося при непові після революції?

Від.: Я про неп дуже мало знаю. Під час непу люди уважали, що буде в дальнішому якесь поліпшення. Але не уявляли, що то був тимчасовий перерив для підсилення економіки держави. Значить, дехто займався

господарством і вважав, що це буде цілий вік. Але того не сталося. Як відомо, починаючи з 29-го року, виарештували, заслали ліпших господарів, під радянською назвою куркулів, на Сибір. Навіть моїх родичів, таких близьких, також розкуркулили й забрали на Сибір. А в цьому селі, про яке я оповідаю, село Жміївка¹, а активістів я не пригадую, бо голова сільради, голова колгоспу в дальнішому – там були чужі люди, прислані.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте їх прізвища?

Від.: Голову колгоспу я пам'ятаю, Шеренок, а голову сільради, вибачте, забув. Бо моя праця була зв'язана з бухгалтерією, я був там загрузений незалежно де, чи мене примушували, чи я сам.

Пит.: Як Ви дістали цю працю?

Від.: Бухгальтера? Я вчився троє років в сільськогосподарській школі в Києві, поки мене не звільнили за те, що я вийшов на похорон із Академії наук; я вже не пригадую прізвища, але нам заборонили виходити на похорон, а я пішов. За те мене виключили на третьому курсі. Але мене знову ж таки послали в Малин, під відомом Молочарсоюзу була також школа бухгалтерів, і там я спеціалізувався на бухгалтера маслозаводу. І тому усе в маслозаводі в селі Жміївці я працював бухгалтером. Не, так сказати, під час непу, а вже коли приходили колгоспи, достави сметани на молоко не було, бо корови забрали до колгоспів в селах, бо цей завод належав не одному селі, майже піврайону. Села привозили сметану на переробку, а масло відправляли за кордон, в Париж, Лондон. І там, в цьому заводі, я був бухгалтером. Мій батько був частково власником цього заводу і цього товариства, молочарського. І коли його вбили, решту забрали на Сибір, я один залишився там, починаючи з 17-ти років. А потім перепідготовка в школі й так далі. І мені запропонували, щоб я ліквідував те, розподілив машини. Знаєте, для перегонки молока на сметану були т. зв. сепаратори. То дорогі машини, закордонні, і щоб я ці машини, реманент на філіях, в селах, до кожного колгоспу приділив, себто, щоб – фактично то все було вже забрано – треба було тільки паперово розподілити то. І я тим займався більше двох років. Там треба було їхати на місце, перебирати, що є, записати, а крім того, я сам витягував. Бо десь треба було робити. Мені пропонували колгосп, як я Вам казав, відмовився, аж поки мене не судили. А потім, коли мені дали п'ять років умовно, чому умовної, бо в районі не було бухгалтерів і вони сподівалися, що мене таки примусять працювати. І так сталося, коли я взяв, що в мене є п'ять років, і що як не так ступлю, як вони хочуть, то зразу в в'язницю, і я буду п'ять років сидіти. Хто хоче сидіти? Я теж не хотів. І я пішов помагати в колгоспі. А після деякого часу в 33-му році, на початку.

Пит.: Що Вам платили тоді?

Від.: Трудодень.

Пит.: Так як колгоспникам?

Від.: Так, за бухгалтерію, то немає різниці. А на початку 33-го року мене мобілізували в район, в райземвідділ. Райземвідділ мене посилав по колгоспах, там, де погано ведеться облік, щоб я поміг. І власне мені

¹ Село Жміївка – центр сільради Іванківського району Київської області.

пощастило бути в віддаленому від району колгоспі, село Володарка¹, де я підганяв і сам намагався як довше бути там. Я оповів голові колгоспу, його прізвище я не забуду до смерті, добрий чоловік, він непартійний, Вербицький – його прізвище. Я оповів, в якому стані я лишив родину. Вони були голодні, і якраз в оцей час сестра приїхала на відпочинок. Вона вчилася в Київському педагогічному інституті, приїхала на відпочинок, не було чого їсти, й мати, й сестра почала пухнути. Я це оповів.

Пит.: А вони жили в Жміївці?

Від.: В Жміївці, так. Я оповів голові колгоспу, який стан у родині є, він запропонував мені, але щоб це було без розмов, 10 фунтів муки, і за тиждень праці. І ту муку в суботу я поніс вночі, 12 кілометрів. Принісши додому, я почав готувати коржі. Вони не в силі, лежали в ліжку, мати і сестра. А я мішав муку з такими дикими бурячками. Там у тому районі, де я жив, там були піщані такі поля, де пісок, і в пісках росли такі бурячки, дикі, невеличкий такий корень, але він був нешкідливий для організму. Отже, я мішав той бурячок із мукою й зробив коржиків і попросив, щоб вони трималися ще тиждень, і сам тоді пішов на працю, то треба було йти, не їхати. І так мені вдалося за декілька тижнів врятувати матір і сестру. І дякувати тому голові колгоспу, Вербицькому, який зрозумів. В інших колгоспах в цей час, коли я ходив, і перед тим, скажемо, від району невелика віддаль, але велике село Старовичі² й в один час, в 33-му році я йшов також до колгоспу до бухгалтера, помогти йому, бо мені так сказали: іди туди.

І я пішов напрямцем і понад цвинтар. І я побачив на тому цвинтарі страшну картину: куча трупів прикрита соломною, і видно то, і сморід страшний. І так я пішов туди, до села. Але я зрозумів, що там актив і особливо ті, які за кусок хліба чи за будь-що вивозять мертвих, а я побачив, що мені не можна запитати, чому й як? Бо якби я поцікавився і сказав, що я ішов і бачив, очевидно, я б теж більше вже не пішов туди. І ця картина в мене лишається і по сьогодні страшною в пам'яті.

Пит.: Чому там був актив, а не був в інших селах? Тобто, як вони рішали, що пошлемо туди актив, а туди ні, а туди так?

Від.: То, напевно, були власні активісти того села, й, може, не в силу того, що він був активістом, а в силу того, що він хоче зберегти своє життя, а йому кажуть, що відвозь мертвих. Дають йому кусок хліба, то він проявляє свою активність, їде, шукає, звозить і так далі. Але там активісти також були. Може, Вам коли-небудь оповідали: були прислані з Москви 10-тисячники і 25-тисячники, й от в багатьох, а особливо в великих селах й недалеко коло районного центру там їх було, і вони робили своє зле діло. Вони командували, що мають робити, й бачили, де можна, так сказати, зробити зле діло. А й навіть мені особисто чулося розмову їхню, як вони між собою говорили й до активістів, яких вони переконували, що мають робити. То вони заявляли, що партія і уряд ні перед чим не зупиняється, але колгоспи будуть зроблені, бо будуть колгоспи, то-то значить, ближче, так сказати, вони йдуть до комунізму. Отже, їхні заяви, що ні перед чим не зупиняться, вони на

¹ Нині село Володарка Поліського району Київської області.

² Старовичі – село Оливської сільради Іванківського району Київської області.

кожному кроці це робили, заявляли, так сказати, переконували, щоб не були боягузами, не були, так сказати, противниками і особливо страшили, якщо хтось хоче заперечити в тому, то його зразу, так сказати, відокремлюють, що ворог народу чи що. Ну, так люди, одні не побояться того, другі із-за власної шкіри побояться. А в інших селах, в багатьох селах, таких, як Кухарі, Вовчків¹, там також була велика смертність, це величезні села. Але я особисто не міг бачити того тому, що було недозволено десь йти до тих цвинтарів і взагалі говорити з селянами. І особливо, коли я йшов помагати бухгалтеру чи рахівникові, то я мав тільки з ним контактуватися, і хто прийшов мене запитав, голова колгоспу, чи що, я мав відповісти, але виходити, говорити з колгоспниками – мене б зразу звідтам вигнали. Отже, я сидів, як у в'язниці, помагав рахівникові чи бухгалтерові, залежно який колгосп і яке рахівництво.

Пит.: А як Ви їм помагали? Чи Ви мусили фальшувати щось?

Від.: Ні. Це, скажем, йде сівба. Є комірники, які віддають зерно для посіву й складають допевне документ: пшениця, гречка, овес і так далі видана на посів – стільки-то, і в цьому ж є певна вартість, оцінка. А тоді цей документ приходиться до рахівника чи бухгалтера, або їх декілька сидить і вони мають записати по книжках. Отже, тоді, коли то були люди трохи грамотні, але не знаючи, як його записати. Отже, я мав показати, як його записати, бо я мав інструкцію з Києва, інструкцію, так сказати, обласного земельного управління, як має вестися бухгалтерія та. І тому я показував рахівникові: отак треба записати, отак треба записати, щоб було видно. Я кажу, що то були лише дещо грамотні люди, але фаху як бухгалтера чи рахівника в їх не було, треба було їм показувати. Бо пізніше, скажем в 34-му, 35-му році, мене прийняли інструктором-бухгалтером, в мене було двоє помічників, я був старший інструктор-бухгалтер. Отже, тоді вже в силу того, що в колгоспах не було фахових рахівників, то районний відділ народної освіти дав розпорядження вчителям у школах у кожному селі, вчитель мав помагати тим рахівникам. Бо так заплуталося те рахівництво, що ніхто не знав, скільки хто заробив трудоднів, скільки на посів видано, скільки колгоспникам видано. Все було загущено, заплутано через те, що не було фахових рахівників. Отже, то помагали вчителі й плюс нас трьох, значить, мене й двох помічників моїх. Ходили по селах, не їздили – ходили й помагали рахівникам, як вести те рахівництво.

Пит.: А це було весні 33-го року?

Від.: Ні, це я Вам оповідаю про пізніше. В 33-му році я був лише мобілізований на підgonку. Посилали мене туди, куди їм було потрібно. Я не мав ніякого права сам керувати. А в 34-му році, в другій половині, мене прийняли на працю в райземвідділ, на працю інструктором-бухгалтером. І з того часу я вже сам, так сказати, оскільки було приказано вчителям і теж їм також, учитель – учитель, але рахівництво він не знає. Але йому легше розказати, оповісти, бо то він учитель, грамотна людина. Отже, я зустрічався з учителями, оповідав їм, і мені було, скажем, навіть так цікаво мати зв'язок з культурними людьми в той нещасливий час. Але в 34-му вже було трошки легше.

¹ Село Кухарі – нині центр сільради в Іванківському районі Київської області, село Вовчків – центр сільради в Поліському районі Київської області.

Пит.: А що Ви бачили під час 32-го і 33-го роках?

Від.: Оце ж я Вам оповідав.

Пит.: Ну, родина жила в Жміївці тоді, а Ви ходили по селах.

Від.: А я ходив по селах, помагав в рахівництві. Був мобілізований, так сказати, районний земельний відділ, чи районний виконавчий комітет мобілізував мене, й я не мав права відмовитися, а куди послали, туди мав йти. А крім того, я мав умовно присуджених п'ять років, я не хотів йти на п'ять у в'язницю, я йшов і помагав. Це все, що я можу Вам сказати.

Пит.: Добре. А що Ви можете сказати про процес колективізації?

Від.: То є, значить, як починалася колективізація. Так?

Пит.: Ну, і до колективізації. Яку частину урожаю мав дати селянин державі?

Від.: А того я не можу сказати, тому, що я не був зв'язаний, тоді я не був зв'язаний з цим, так сказати, мене цікавила праця моя в маслозаводі, значить, я не вникав, скільки він мав. У всякому разі селянин мав досить, так сказати, збіжжя для власної скотини й для себе. Бо, скажем, коли в власному розпорядженні є те, що людина зібрала на полі, то ж вона може, так сказати, не все показати. Тоді ще не було контролю під час непу, такої. Контроля почалася тоді, коли, так сказати, почали усуспільнювати до колгоспів скотину, реманент і перше насіння на збіжжя. Тоді власне почалася контроля. І що й привело, так сказати, та контроля, починаючи з 1930 року до 33-го. То ж на кожному кроці колгосп давав колгоспнику грами хліба на прожиття. В приватному користуванні, крім пташки, не було нічого. І невеличка дільниця огороду, що там можна було – картоплю, буряк посадити і так далі, але картоплею й буряком тяжко було вижити. І це одне. А, по-друге, що партія і уряд, як почалася колективізація, то вони зустріли опір селянства. І я думаю, бо село не хотіло йти в колгосп, це цілком зрозуміло. І для того, щоб примусити селянина йти до колгоспу, від нього забирали все, що він мав.

Пит.: Що вони зробили з тими речами?

Від.: Що вони зробили? Забирали? Скажем, реманент вони брали, то ж брали разом з тим коней, усуспільнювали в колгоспі коней. То реманентом обробляли вже колективно, так сказати, землю. Але такої кількості не було потрібно. Все лежало то на дворі й гнило. Або розбирали приміщення в колгоспників, уже селян, для того, щоб збудувати колгоспне якесь велике приміщення. Поклали його також на дворі й не було кому будувати. Бо то ж, скажем, після 30-го року мати таке харчування вдома, то людина неспроможня, і те, що звезли, забрали від селянина, все воно згнило, не використано. Так само з скотиною, яку забрали. Людина в приватному користуванні, вона щось найде для того, щоб як брак харчів для скотини. А в колгоспі, хто буде шукати, і як люди самі голодні, недостатньо живлені. Так само для скотини не було достатнього відживлення і все те, так сказати, худло й пізніше дошло з голоду. В всякому разі та картина була дуже жахлива, й уряд, і партія вирішили штучно зорганізувати той голод, цебто кат Сталін із його компанією вирішили організувати, віддячити селянству за попередній опір. Вони не хотіли розуміти, що безладдя в колгоспі, що це

їхня вина. Вони обвинувачували селянина, це вина селянина. Зовсім не так, бо ж і навіть сьогодні, коли починають міняти, давати колгоспникам більші огороди й так далі, вже й сьогодні побачили, що то була їхня страшна помилка. Але вони не хочуть признати.

Пит.: Чи Ви думаєте, що вони колективізували все так? І тоді люди почали вмирати, бо не було досить для себе й досить для родини? І чи Ви думаєте, то був, як то сказати, чи вони організовували голод перед тим, перед тим або після того?

Від.: Вони підготовляли. Вони підготовляли, тому що то поступово забиралося все від селянина, все, що він мав, і в 31-му році, і в 32-му, вже навіть кусок хліба від селянина забирали. І то було видно, що то є, влаштовують голод, не тому, що нема що їсти, бо ж, як відомо, за кордоном вони оголошували, що в них найліпше життя і продавали хліб за кордоном і, так сказати, там переповнювали хлібом своїм, і тому ринок обезцінювався там, бо вони давали за безцінок, це значить, той хліб, який забирали від колгоспника, від селянина, й продавали там, за кордоном. А, мало того, навіть зерно, я сам очевидець, на станції Малин зсипали зерно коло зерносовищ, бо були заповнені, й надворі, і те зерно росло. Але борони Боже, щоб туди когось пустити, щоб хтось узяв мішок того зерна, чи хоч жменю. За те стріляли. Так що то без сумніву той голод був організований спеціально партією і урядом комуністичним.

Пит.: Вони знали, що, якщо люди не хочуть йти до колгоспів, що голод буде. Вони те знали?

Від.: Так, так.

Пит.: А як провадили посівкампанії?

Від.: У колгоспі?

Пит.: Так.

Від.: Значить, на початках, з боку агрономії було дуже невдало, бо тією скотиною худою тяжко було обробити землю так, як належить, і тому та посівкампанія проходила повільно й неякісно. Чому? Тому, що, ще раз повторюю, що не було достатньої тягової сили. Трактори, тоді що було на початках мало тих тракторів, а якщо вони були, то вони через, як кажуть, коні псувалися і не працювали також добре.

Пит.: Коли організовували МТС?

Від.: А то пізніше, в якому році, повірте, я не можу Вам сказати. МТС? Уже трохи пізніше. Тоді, як побачили, що в колгоспах трактори працювати не будуть, і тоді, коли підготували механіків, послали в школу, чи щось таке. Тоді почали організовувати МТС і, скажем, трактори, вони були справніші, бо ж механіки були. Але все рівно, все то було, що ми бачимо в Америці, як трактор працює. То було дуже примітивне, й все рівно праця була некорисна й неякісна взагалі. І причина неврожайності також від цього залежить. Правда, з посіву 32-го року, 33-й рік був добрий урожай. Значить, назвати його добрим не можна так, але він був можливий для колгоспника, який був голодний, то ж вистачало. Але тому, що партією приказано не дати, бо вже вони приготували людину на смерть.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, коли люди перші почали вмирати з голоду в Вашому селі?

Від.: Значить, я Вам попереду оповім, що в моєму селі 30 відсотків забрано в 29-му році.

Пит.: Скільки то було господарств?

Від.: То понад 20 господарств. А решта людей не була охоплена якоюсь, так сказати, пропагандою, чи що. А крім того, не було сільських активістів, не було комсомолу там, а були чужі люди – голова сільради, голова колгоспу, чужі, й тому вони не знали, хто має, хто не має. І як вони не були обізнані, і тому люди в тому селі голодні були, але смертності я не помічав. Бо ж окремі села, які зуміли заховати, чи не було активістів, то вони лишились, хоч тяжко було їм жити, але смертності або було менше, або не було. В моєму селі, де я жив раніше, Жміївка, не було смертності.

Пит.: Як люди спасалися, що вони їли, все, що було?

Від.: То я хочу Вам сказати, що одні не зуміли. Чому голод створений, бо забрано все. Тут, у цьому селі не забрали тому, що були чужі люди в керівництві, а власних активістів не було, бо молодь утікла до міст. Молодь із села, товариші старших, скажем, тоді батьків коли забирали, молодь утікала, бо то є молодь. Тепер, молодь середняків товаришували з молоддю багатших, ті втікають і другі втікають. Скажем, у той час я належав до молоді. Я не міг утікати, бо лишилася мати з дітьми. Батько був убитий. Я не міг утікати. А крім того, я був зайнятий, мені був приказ, мене схватили, приказ ліквідувати той маслозавод. А потім суд і так далі. Отже, мене примусило бути недалеко, але я не завжди був у цьому селі, бо посилали мене в 33-му році по багатьом селам.

Комнезам, це раніше був. Комнезам, це був з початку революції і приблизно комнезами були десь до 25-го, зрештою мені тяжко пригадати дату, до якого часу були комнезами. Але початок їх, то в часів революції, з 20-го року, комнезами були. А чи в цьому селі комнезами були, в Жміївці – не пригадую, я не думаю, що були. Бо це село порівняти з другими, то той, який мав найменше землі, найменше господарство, то в другому селі він був розкуркулений. Але це село якби розкуркулювали, порівнюючи з іншим селом, скажем село Олізарівка, сучасне село, там найбагатший розкуркулений, то в цьому селі найбільший буде.

Пит.: То значить, то було дуже багате село?

Від.: Дуже багате село, і вони не вирішили його весь забрати на Сибір, бо велика площа землі. Треба ж, як організують колгоспи, багато присилати туди чужих людей, але все рівно, всіх забрати, то величезна площа б пуста, незасіяна.

Пит.: А чи була церква?

Від.: В цьому селі? Ні, не було.

Пит.: Ні?

Від.: Не було.

Пит.: Ніколи?

Від.: Недалеко, недалеко, село Сидоровичі¹. Це село належало до церкви в селі Сидоровичі.

Пит.: А як довго існувала церква?

Від.: Церква існувала до 25-го року, тому я думаю, бо священник був там і я сам крадькома ходив, і родичі мої ходили.

¹ Село Сидоровичі – центр сільради Іванківського району Київської області.

Пит.: Чи то була автокефальна церква, чи російська церква?

Від.: То була українська церква, але відправляли не українською мовою і не російською.

Пит.: Старослов'янською?

Від.: Старослов'янською мовою. А знаю я й автокефальну церкву, це в селі Вовчків, автокефальна. Це тоді, як товариші мого батька вирішили панахиду відправити по батькові. Це в час непу, то десь так в 28-му році, то в нас ще були коні, і в брата мого були. То ми їхали десь 80 кілометрів. Нам сказали, що привезіть священика, який відправляє українською мовою, то ми поїхали в село Вовчків, привезли священика, й він відправив панахиду по батькові. І приїхало тоді багато знайомих з Києва, але тільки по панахиді вони зразу поїхали і лишили матері в той час 500 рублів. Я мав в 28-му році 18 років, це не дуже великий господар. Отже, матері дали на втримання нас. Це були кооператори петлюрівського покрою, і один з них – Кость Володимирович Лисовський, який був найліпшим другом батька – zorganizував панахиду, і він отримав пожертви від своїх колег і передав матері.

Пит.: А чи Ви знаєте, що сталося з тією церквою, автокефальною?

Від.: Що сталося з тією церквою? Значить, я був пізніше й питав селян, то скажу, що священика заарештували, а церкву закрили.

Пит.: Хто очолював боротьбу проти церкви?

Від.: Це було друге село й мені дуже тяжко сказати. То з району наказ, а район мав наказ з Києва від уряду¹. І все це робилося урядом, не ким іншим. Кого вони прислали, щоб закрити чи арештувати? Своїх, тих службовців, які для них працювали. Вони прислали заарештувати священика, чи закрити церкву, замкнути. Я не знаю, але я не вірю, щоб селяни йшли закривати церкву свою.

Пит.: Навіть комсомольці?

Від.: Комсомольці могли то робити, але чи були там комсомольці – я не знаю. Могли комсомольці йти, але хтось би мав приїхати з району й послати комсомольців закрити церкву. Але голівне, що не комсомольці ролю відігравали, а відігравали ролю закрити чи не закрити зверху, й цих комсомольців тільки посилали виконати таку працю: побити вікна чи подерти ризи, отаке. Я пригадую, що район розважив, де я працював, і я бачив там таку картину. Це був 34-й рік, *yeah*. Один із поліцаїв, чи міліції, поліз скидати хреста, бо там уже клуб зробили. Він скинув хреста, це всі бачили, й я бачив, скинув хреста, але що сталося з ним? Він заліз, усе в порядку. На другий день кажуть, що він десь пішов у родину й чоловік тієї родини йому розрубав сокирою голову, і він жив три дні, мучився і помер. І між людьми йшла розмова, й я вірив, і вірю сьогодні, що Бог віддячив йому за те, що хреста скинув. Це не анекдот, повірте мені, суцця правда.

Пит.: Вертаючи до голоду. Як скінчився голод?

Від.: Перш за все перестали відбирати хліб, останній кусок хліба. Той мінімум, який припадав колгоспнику від урожаю. Значить, колгоспник не міг мати достатньо калорії, щоб себе втримати, але жив, бо ані м'яса, ані молока не було, лише той кусок хліба. Але той кусок хліба врятував селянина, колгоспника 34-го й після 30-го, навіть уже отримавши

² Уряд переїхав з Харкова до Києва 24 червня 1934 р.

урожай 33-го року. Бо самий голод до збору врожаю закінчувався. Бачите, той мінімум урятував людність. Сталін із своїми прибічниками віддячився дикою помстою, але все-таки вони хотіли, щоб колгосп таки існував, бо виморуть всіх, значить, нема колгоспів також. Тому вони дали розпорядження, чи що там таке, щоб збільшити вартість трудодня, чи там, чи грами збільшити. І тому припинили, припинився, припинився голод. Бо голод наступив, ще раз повторюю, не в силу того, що не було, не було зерна, не було хліба з чого зробити, ні, а в силу того, що був наказ створити голод.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про тодішніх політиків? Наприклад, чи Вам були відомі такі, як Скрипник, Постишев, Косіор, Каганович?

Від.: Так, відомо. Каганович – це мій земляк. Думаю, 20 кілометрів, село Кабани, а три, чи скільки їх було, братів. Я був у тому селі. Бо це село зроблено за рахунок держави, побудовано приміщення, в селі, де родився Каганович, гарні будинки й так далі. Бо туди возили цих, що приїздили на візиту до СРСР, подивитися, як господарюють. То туди возили показати, як виглядає колгосп. Але коли кого возили, каже, що покажіть мені інший колгосп, *но!* Бо то за рахунок держави зроблено все для показу, бо там це Хабинський район, Київської області, село Кагановичі¹. І в Димері², там, де я родився, також був колгосп спеціально побудований за державні гроші, де туристів привозили й показували, дивіться, який гарний колгосп. Розумієте, то замилували очі туристам. І тому Каганович перш за все також виконував приказ Сталіна і, так сказати, організував голод також. Мало то, що Сталін у Москві приказав, а хто ж особисто виконував? То Каганович, Постишев. Скрипник – то зовсім інша особа. То український комуніст, який помагав будувати комунізм, але він думав, що може бути й Україна самостійною і може бути національний комунізм. І от який великий чоловік і розум, але помилився і за ту помилку дав кулю собі. Таке саме з Хвильовим і таке саме з Любченком. Любченко, це був при Постишеву, як не помиляюся, головою Раднаркому УРСР. Я якраз був у Києві, як він застрелився. І він також, так сказати, думав, що Україна буде самостійною і так далі, але коли він бачив, що голод і що приказ є, так сказати, нищити український нарід, то він також собі кулю послав, але він також чекав, що його можуть взяти.

Пит.: А що люди говорили про те, що Скрипник і Любченко застрілилися?

Від.: А люди говорили те, що я Вам сказав. Що вони сподівалися української самостійної республіки, хоч комуністичної, але так воно не сталося, а все рівно й Скрипник, і Хвильовий, вони належали до УКП –

¹ Ідеться про Хабенський (Хабнянський) район, утворений в 1923 р. З 1934 р. отримав назву «ім. Кагановича» (Кагановичський), а з 1957 р. – Поліський район Київської області. Відповідно (Хабне, Кагановичі, Поліське) змінював назву і районний центр. Рішенням Київської обласної ради від 19 серпня 1999 р. село Поліське було знято з обліку населених пунктів України. Село Кабани, де народився Лазар Каганович, теж мало назву Кагановичі (Кагановичі другі). Згодом перейменовано на Діброву. Це село 12 травня 1999 р. було знято з обліку населених пунктів, бо розташоване в зоні відселення ЧАЕС.

² Димер – селище міського типу Вишгородського району Київської області. В середині 1930-х років існував Димерський район, а сам Димер мав статус містечка.

Української комуністичної партії¹. А для Росії, для Москви і для Сталіна, ніякої УКП вона не визнавали. Має бути, так сказати, інтернаціональний комунізм, а не український, і тому не сьогодні-завтра вони також чекали арешту й розстрілу.

Пит.: Чи селяни були свідомі політики тоді?

Від.: Більшість ні. Були багатші, грамотні люди свідомі, але більшість; звичайно кожний селянин, він в своєму господарстві, і тим більше старші селяни. Вже пізніше намагалися, скажیم, молодь посилати до шкіл, або при колгоспах, і особливо, коли перед колгоспами, скажем, починали забирати й висилати в Сибір, то молодь втікала в міста, й хто попадав до школи, так сказати, йому вдалося десь знайти працю і пішов до школи, вчився. То така категорія молоді була свідомою, але в більшості селяни, вони любили свою землю.

Пит.: А що селяни думали про голод? Чи вони знали, хто це зробив?

Від.: Звідки вони могли знати? Вони бачили, що відбирають від них кусок хліба. Звичайно, серед людей було відомо, що кат Сталін, що він є такий, для більшості було відомо. Але тільки кат Сталін? А не кат Каганович чи Постишев? Якби ті запротестували, скажем, кату ті люди, які не хотіли цього зробити та запротестували, то не було б голоду. Але вони цього не робили. Так. Хоч Хрущов пізніше й написав там книжку якусь. А хіба він не прислужувався в той час?

Пит.: А Ви сказали, що Ви познайомилися з багатьма вчителями. І вони мусили навчати, що, наприклад, дякую товаришу Сталіну за щасливе дитинство, щось таке.

Від.: Зараз, за щасливе життя.

Пит.: І як могли вчителі то зробити? Чи вони також були партійні? Чи вони тільки то зробили, щоб самі могли їсти?

Від.: Значить, вони вчили те, що їм дано народною освітою. Від себе він нічого не міг. Те, що дала народна освіта, те вони навчали в школі, бо як вони від себе б щось навчали, їх би арештували й послали в в'язницю, то й все. Той, хто хотів, хотів жити, чи йому подобалося, чи не подобалося, він мав це робити. Багато вчителів арештовано було, багато заслано в Сибір, але багато вчителів, так сказати, лишилося в школі. Бо то єдина культурна сила в селах, єдина. Серед учителів, я б не сказав, щоб багато було партійців в тому районі, про який я знаю. Бо, скажем, я знаю завідуючого десятилітки в селі Залішани², був брат товариша мого батька, Володимир Лисовський. Він не був партійний. І в час війни, було відомо – він залишився вдома, не пішов – то його партизани-більшовики вбили. А й багатьох вчителів я знаю. От, скажем, навіть тут один помер учитель, якого я знав в селі Сидоровичі. Він не був партійний, але йому сказано було помагати. То й я познайомився з ним і тут, коли приїхав, то побачив, що це він є. Він помер, шкода. А що старі, ми не будем довго жити, бо один то раніше, другий пізніше помер.

¹ УКП (Українська комуністична партія) – українська партія комуністичного спрямування, що існувала в УСРР в 1920–1924 рр. Скрипник і Хвильовий були членами КП(б)У – складової частини ВКП(б). Однак їхня діяльність, спрямована на захист українських інтересів, передусім національно-культурних і освітніх, зумовила звинувачення цих діячів в «українському націоналізмі» та «націонал-ухильництві».

² Село Залішани – центр сільради Поліського району Київської області.

Пит.: Але він мусив не вчити те, що йому сказано?

Від.: Так, так. Є тут багато вчителів, також які були там вчителями, він учив теж і молодь там.

Пит.: Чи люди колись спротивлялися, наприклад, колективізації?

Від.: Ну, аякже? Та ж то причина, чому й голод влаштували.

Чи цей спротив пішов з розмов, що були такі спротиви, але в тому районі, де я був, був спротив, не йшли до колгоспу. Оце все, але тоді, коли, коли в нього забрали все, він не міг спротивитися. Що може спротивитися людина одна, коли до нього прийшли забрати все, з рушницями, розумієте, поліція з пістолями й так далі. Що, як він може, коли в нього тільки руки.

Пит.: Чи були, наприклад, так звані бабські бунти?

Від.: Бабські бунти. Чому не були? Були, були. Та ж скільки жінок арештовано. Я Вам, щоб Ви не забули, дам книжку про жінок і дітей в СРСР.

Пит.: Добре. А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Відомі з розмов чи з оповідань.

Пит.: А що сталося з людоїдами?

Від.: Людоїдами? Я чув різні погоски. То тільки чутки, а взагалі, я не бачив того. Що арештований? Засуджений? Як засуджений? Чи арештований? Я не можу ствердити на 100 відсотків, бо я не бачив.

Пит.: Чи були накази проти людоїдства?

Від.: Не пригадую.

Пит.: Чи Ви знали, чи був голод в Росії тоді?

Від.: В 33-му році, ні.

Пит.: Ми тепер знаємо, що не був. Але тоді чи Ви знали?

Від.: Ні, не було голоду – знали, бо ж з України багато йшло до Росії шукати хліба й там або доставали, або повмирали, і скажем, Вороніжська, Курська області в Росії. Там багато наших українців загинуло, хоч Вороніжська й Курська, там переважно більшість українців живе, але все рівно то Росія, там голоду не було. Голод був на Кубані, це відомо, а в Росії я не чув, щоб був.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до цього? Бо я не маю більше питань.

Від.: Наразі ні.

Пит.: То тоді дякую за Ваше свідчення.

Інтерв'ю SW38

Анастасія Кість, народилася 12 грудня 1901 р. у київському сиротинці, виросла в селі Черняхів Кагарлицького району. Ніколи не ходила до школи, а у віці 15 років, коли помер чоловік її прийомної матері, почала працювати на фабриці й закінчила курси лікнепу. У 1933 р. фабрична пайка була дуже маленькою, а дисципліна жорсткою, аж до смертної кари. Оповідачку відправили збирати цукровий буряк у село Пшеничники Канівського району, бо там не залишилося селян, спроможних зібрати врожай. Бачила голодних селян і безпритульних дітей, які тягнулися в Київ.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Анастасія Кість.

Пит.: В якому році Ви народилися?

Від.: В 1901-му. Мені буде 12 грудня 85 років.

Пит.: А де саме?

Від.: Я народжена в Києві, а тільки на селі виховувалася, село Черняхов.

Я сама, я батьків своїх не знала. Мене так як взяли з приюту.

Пит.: А що сталося з батьками Вашими? Чи вони померли чи що?

Від.: Не відомо. Абсолютно я батьків своїх не знала. Нас брали з приюту, а з приюту платили.

Я виросла в селі, а пізніше вже, як помер чоловік тієї мами, яка мене виховувала, то я пішла в службу.

Пит.: А скільки Вам було років тоді?

Від.: Тоді було, може, років 15. Мене брали так як пастушку, корову пасти.

А я разом на одному покосі з господинею в'язала. Ой, я дуже тяжке життя перенесла, страшно. І ще так, як було в них, хворі вони, старші люди були, і господарь, і господиня. Ну, й останнє хлопця вони мали. Знаєте, все на моїх руках було.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте про революцію, бо Ви мали тоді 16 років?

Від.: Знаєте, я школи не мала, я до школи, бо не хотіла страшенно школи.

Так у нас дивилися. Правда, вже як постали совети, то я тільки пішла до школи, один тиждень була. Мене забрали з школи. Ну що, одітися або взутися в що нема. І кажуть: треба картоплю копати, буряки копати, не школа! В нас було дуже з школою тяжко, дуже. А вже пізніше, як я в фабриці працювала, правда, тоді лікбези були, вони заставляли вчитися. То так, я ходила до лікбезу щось отако пару тижнів. Я приходжу, а я була на праці, я ніколи не запізнювалася на працю, ні прогулу не робила, то я на праці була, на праці мене шанували, там у фабриці. Бо я боялася того Сибіру, щоб не заслали. *Окау*, то давали тим, які прогулу не роблять, хто не запізнюється, ліпші пайки давали. Вони так, знаєте, людей ж дурили, там дасть більше крупи, там цукру, то я пайок достала і така щадила тим пайком, знаєте, щоб надовгіше було, і навіть не рухала, ще як ішла на роботи, неділі там ще не було, вихідний день був такий буденний. Пішла на працю. Я приходжу з праці, а в мене все забрано, що не було! Геть обікрали! Там, в тій Пущі-Водиці, де мешкала. Боже коханий, ну як мені вже той лікбез – ну, не йде в голову абсолютно! Я так полюбила арифметику, й так мені дуже добре йшло, а то псувала

ні школа: холодно, зима підходить, ані чим укритися, ані взуться в що, ані того годинника немає; ну так, прийдеш, заснеш, з тієї праці, і дивися, чи йде трамвай, щоб не пропустити першого трамвая, бо боялася, щоб не запізнитися, бо дисципліна сильна була! Ну, й отак працювала до 33-го року в фабриці. А яким-то я родом, що я старалася, старалася якнайшвидше вийти з фабрики, щоб десь таку праці на вотрі знайти, або на кухню піти, щоб хоч трохи ожити, бо ті фабрики вже на правду, що ноги ледве тягала; не тільки я, а взагалі робітники. То, Боже, поки я вирвалася з тієї фабрики, то було дуже тяжко – а не було що їсти.

Пит.: Скільки кілограм хліба давали робітникам?

Від.: Там категорії були. Три чвертки хліба на день. До того, ще й сестра зі мною була. То я піду, це ж на картки, дістану той хліб, і як я йду додому, й потрохи щипаю, Боже дивлюся, а ще ж і Марусі треба, а що ж я Марусі? То мені так і жаль її, і я з'їм, чуть не з'їм той хліб. А вона й каже: де ж хліб?

Кажу: «Маруся, я якось помаленьку щіпала, я не знаю».

Ну, що є там півтора фунта хліба на двох на день? А більш нічого немає, абсолютно, абсолютно нічого немає. Я ж кажу, прийдеш, на фабриці обід; тобі обіду або не стане, або гудок, вже перша година, ти мусиш йти. Їх не цікавило, чи ти обідав, чи ні. Ставай на працю вчасно, а як не станеш, то зараз тобі пришиють справу якусь. Бог знає що! В нас там був один на фабриці. Я так була, а він був переді мною, там, де заготовляють заготовки. Він був механік, і там псувалися машини без кінцю, і за нього був простой. То його судили на фабриці. Боже! Як я пригадаю, то мені аж мороз ходить: він такий жовтий сидів, як жовток! Та жінка ні жива, ні мертва, і доньки сиділи коло нього, всі робітники були, й присудили, й розстріляли його. Зараз з фабрики взяли на розстріл його. Там люди боялися, бо то страшна дисципліна, страшне, не так як тут і на президента валяють, і Бог знає що, а там – борони Вас, Боже, борони, Боже, проти радянської влади щось писнути, борони, Боже!

Пит.: Чи Ви могли б щось сказати про голод?

Від.: Так як на село нас тоді зібрали на збиральню компанію: ввечері не почувте ніде півня спів. Так як у нас було на селі, то півні співають. Ніде – ні пса не побачите, ні kota не побачите, тільки стоять хати й бур'янами позаростали. Темнота невиносима, страх, один страх! Я кажу, ми тоді на селі, то й страшно було. Тих людоїдів також боялися. Ну, а все-таки на селі, як уже ми поїхали, то хоч на свіже повітря. Від тієї затірки, а ще Богу дякувати, що ту затірку мали, а вже як приїхали на фабрику, то вже нам було трошки ліпше було. А на снідання, як рано прийдеш у фабрику, там вінігрет, вони називали, з буряків там, із гнилих помідор. Розхватають! Моментально розхватають! Хліба нема. За хліба й слова не було!

Пит.: Ви раніше оповідали, як вони вивезли Вас до села збирати.

Від.: Так. Я ж кажу, як нас привезли в Канів, то ми тоді навіть були в Тараса Шевченка на могилі. Я використала той момент; не тільки я – всі ми були.

Ну, то нас привезли до Каніва, а тоді в село нас призначили, село Піщаники¹. То перший день пішли до сільради. Не знаю, де то, для кого вони

¹ Можливо, йдеться про село Піщане Золотоніського району Черкаської області.

варили супу таку, що й пес сьогодні не їв би, а ми їли й ми були раді тому. Пізніше ми пішли на другий день ті буряки перевіряти. Ну, й я знаю, як треба біля тієї землі ходити, то я знаю, який бур'ян виривати, а який буряк підгортати, а ті, що з міста, переважно не знають, бо вони не робили на землі. Я глянула назад, а в неї бур'ян стирчить, а буряки боком лежать. А той десь заворонився, той наш старший, що над нами. Я кажу: ви дивіться, що робиться. Вас, кажу, Сибір чекає.

Він, як глянув, каже, то правда, каже, плян. Каже, та йди, каже, з рядків сходи, покинь рядки, і дивися за ними.

Я стала над ними, значить, їм казати, показувати, як треба полоти, й що бур'ян треба виривати, а буряк – обгортати. Вони стали на мене кричати: «Що ти командуєш?!»

Окау. Я зараз старшому сказала: «Я ліпше буду полоти, щоб на мене не кричали».

Ну й він каже: «Ми, може, зробимо, що мобілізуємо кухню й самі будемо варити. Когось вибиремо».

– Я, – каже, – думаю, що ти багато розумієш.

Ну й правда, нам дали кухню, знайшли таку хату, що мав котел.

Я варила тричі на день таку затірку без мазилива, жадного мазила, тільки ходила в ясла ті, де діти, й, може, пару літрів давали молока на той котел, так тільки чути, що забілилося було. То як я було піду за молоком в ті ясла, ті жінки-колгоспниці дітей поприносили в ясла, і там нічого не простеле, абсолютно, й ті діти маленькі на траві сидять, я того ніколи не забуду, як ті ручки, маленькі, але отакі ручки розпухші, й вони дзюбали бур'ян, їли, ті діти. Ага, ще їм накришили, що їдження давали – сирих кабачків. Отих динь накришили й вони гризуть, ще й зубиків навіть немає в тих дітей. Маленькі такі, по рочку, може, там більших не було, такі діти, ще й менші. Було, як подивися, то станеш і плачеш над ними. Ой, Боже, за що ж та дитина бідна терпить? Ну, то я варила тричі на день і тих врятувала господарів, де ми були. В них було шестеро дітей; вони йшли або в поле, в колгосп, а давали з сільради там муки такої, з остюками, ну, але ми дякували й за те. То я тричі – на снідання, на обід і на вечерю тим людям віддавала тієї затірки, виносила в комірчину таку, то вони прийдуть з поля, понаїдаються; вони так уже, як ми їхали додому, вони вже так дякували, Боже! Той господар каже: якби, каже, не ти, то ми б не витримали тих б жнив, і діти наші були б, може, померли.

Ну, приїхали, та й знову до своєї праці взялися на фабриці. Ну, там, як жнива вже трошки, як став ще Хрущов, то тоді вже й на селі трошки ліпше стало; він трошки дав городи, а то позабирали геть, городу не мали права садити – зараз податки! Як буде чоловік робити! То я думаю, що так далі я ж кажу, як стало вже після жнив, то трошки вліпшилося і вже перед війною навіть поліпшило багато, вже хліб став без карток, і трошки так уже продукти, вже трошки ліпше стало, а так, щоб задуже, то – ні! Не можна сказати, а все-таки ліпше проти 33-го й проти 32-го років.

Пит.: А Ви тоді жили в Києві, так?

Від.: Так, так, в Києві.

Пит.: І чи Ви бачили багато голодних селян, які приїхали?

Від.: Сильно. Сильно! Я на село їздила. І ще моя кума приїхала; вона в Києві була і поїхала, бо переказала мама, що хоч, може, які корки з хліба де знайдеш, щоб ти привезла. Ну, й вона щось там трошки назбирала, корок якийсь, і повезла до мами. Я настрашилася, через вікно в другу комнату, через вікно і на станцію, на потяга і до Києва. Селяни падали, як дрова, як дрова падали! То що, може, бачили Ви на *television*, бо я то все бачила, то свята правда є, то не є байка, не думайте. Я тоді так наплакалася, бо я... бо я сама то переживала й голод, біду, нещастю, й бачила тих людей своїми очима. Найбільше я бачила тоді, як у Каніві, як на збиральню кампанію ми їздили, що хати пусті стояли, скрізь хати пусті, де-не-де тільки збереглися люди в дворах, де яка-небудь коровчина була, яке молоко. Ми бур'ян рвали, жаби ловили й тим спаслися. Та тут у нас одна пані є, яка розказувала, що їх п'ятеро дітей було, то тільки батько спас їх жабами: ловив жаби й годував тими жабами. Я ще забула сказати, що давали жрати нам там супу, сою, ще була соя на друге. Такі пляцки робили з сої, а вона нудна страшенно! Я пару раз обід дістала і ту саму сою їла, вкусила, як ішла догори, вона сольона! Я ніколи її не забуду, тієї сої! Я сказала: буду вмирати, буду тримати той кусочок хліба, що на фабриці дають, а на обід більше не піду. І більше я не ходила на той обід, поки вже аж трошки ліпше стало. Та соя страшенно шкодить, страшенно! Вона є, так як мій чоловік розказував, що де то люди живуть тільки на сої, тільки вони привичні до того, а ми, то ні! Там, правда, коржики якісь такі пекли, тільки не можна було докупитися, то дороге страшенно, і то комуністи тільки брали, а таким як ми, робітникам, то нам було дуже тяжко! І дивитися на те, і перенести було той голод, я не знаю! Ой, Боже, Боже коханий!

Пит.: Які були обставини в гуртожитку, де Ви жили?

Від.: То не гуртожиток був, я Вам кажу, то було помешкання тих господарів, вони в лісу жили, в них свої хати були, а літом – приїжджали на дачі, а зимою, то вже пусті. І таким робітникам, наприклад, з фабрики, не було дуже добре, не було помешкання де знайти, страшне з помешканням було. Ну, то 20 кілометрів від фабрики було, від Києва, то так як на край Дітройта, наприклад. То ми наймали помешкання. Я п'ять рублів платила, кімнаточка, ліжечко манюпуньке, то ми вдвох на тому ліжку, загорнемося з сестрою. Зимно! Страшенно. І тут боюся, щоб не проспати йще трамвая, то так, чи спав – не спав, та й або її буджу, кажу: Маруся, дивися ти хоч, щоб трамвая першого, бо пішки йти, то страшенно, 20 кілометрів.

То в 33-м році, 32-й і 33-й, то був такий в мене тяжкий страшенно. І всіх нас, не тільки в мене. А що з тим голодом, то я Вам кажу, що падали, як мухи, а переважно ті бідні діти маленькі, як в тому колгоспі. Як поїхали ми на збирання; то було подивитися на тих дітей страх – ножки ті, як пузирчики і ручки так, як ота курка ходить і пасеться, так і ті діти, так от дзьобає той шпориш, бур'ян. Боже коханий! А тоді винесла там уже та господиня, що за ними дивилася, миску таких дрібненьких динь жовтих, дрібненко накришених, й воно гризе. Страх! Аж тепер мене морозить, як я то пригадаю.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: О, ай-я-яй! Ай-яй-яй, скільки їх було! Бо батьків повиселяли на Сибір, а жінки деякі й лишилися, а як на Сибір, як колгоспи ставили, то вони таких зажитих людей на Сибір. І зимою викидали на білий сніг, на морози; не мав права ніхто їх у хату взяти, наприклад, там ваша мама чи сестра: ви не мали права взяти – а-а! Бо і вам то саме, як хтось такий бідніший.

То дуже дітей було, їх називали безпритульні. Було так на базар ви підете, то страшно, страшно, й не можна було пройти, так як тут, бо вони за грошима, а там було вийшов кавалок хліба вирвати де, в кого є, або яку шмату в кого, бо обідране, нещасне таке. Ну, правда, їх пізніше стали виловлювати; їх виловили й також в Сибір повисилали. В мене самої, навіть два рази, з рук вирвав рубля, ну, я догнала, отакий пацанчик маленький. Нема ні тата, ні мами в нього, в Сибірі – повисилали. Тепер у тих в одних господарів служила, їхній сусід був. Як він тяжко працював, той господар, Боже! Не було йому кавалок хліба коли з'їсти; він як біг, чи то траву бере там із рядом, ха-ха-ха, то сорочки селянські, то, Ви знаєте, в пазусі кусок хліба мав. *Ja*, бо не було коли, то праця. І його забрали, ніччю прийшли, в нього чотири синів було, але ті сини були вчоні в нього, но при ньому не жили. А вона, бідняжка, так у хаті і вмерла сама, старенька. То так багато, забула, знаєте, тепер на старші роки та голова така, все пригадати якось так не можу. Пригадаєш тільки так пізніше. Тепер ще в моєї товаришки також, батька, то такі люди були спокійні, на правду, що такі тихі були, й йому, я не знаю, що йому пришили – прийшли ніччю, забрали і так як у воду його вкинули, і ще тепер одного – другий, третій – поляки були вони, Махлявські ті писалися, то я вже далеченько від них мешкала, тільки мені моя товаришка раз каже: ти знаєш що, каже, Махлявського забрали.

В них було троє хлопців і одна донька. І що він робив? Він вдома робив матраси. І ніччю прийшли, його забрали, Боже, також були такі релігійні люди, дуже славні люди були. І раз іду я так на *market*, а вона йде на *market*, бо там *box*-и не було, не так, що тут є, то там може щомісяця раз піти, й якраз я її зустрічаю, а вона так, бідна, йде й кіш такий несе, на *market* йде, а я кажу: «Тьотя Махлявська, чи то правда, що вашого чоловіка забрали?»

Вона залилася сльозами: «І де вони так забрали? Другий тиждень уже! Де я не ходила, вони тільки сміються».

Кажуть: ми такого не чули, ми такого не знаємо. І по нинішній день, так як у воду вкинули чоловіка! Що вони таких людей повиривали ніччю, і то ніччю все! А мій чоловік, що був з Галичини? Йому батько, то він ще був самотній, йому батько прислав 100 доларів зі закордону, з Галичини до Києва, щоб він їхав, щоб міг вернутися до Галичини, то першим боргом чим він достане долари, то вони присилають таке повідомлення, то він тільки дістав те повідомлення, а грошей ще не достав, а його ніччю прийшли й арештували, що ти маєш зв'язки зі закордоном. Він каже: «Як же я маю зв'язок? Дайте мені моїх спільників».

І 30 місяців сидів він. Так там було жити. І нині таке там робиться.

Прийшла до неї, мати не дивилася на неї, страшно, така здорова жінка була, а осталося двоє дітей, так дівчата, може, років було 10, а може, ще й не було, а хлопець був старший трохи, то як я було подивлюся,

та дівчина така маленька, і ще родила одного хлопчика. Я кажу, як я приїхала, той хлопчик маленький був, такий фاینенький, то вона було однією рукою тягне його, годувати його. Ой, як було подивлюся. Ну, як щенятко тягне, бо не може, іще й сама варила, там ще ті пічки були такі, що рогачем треба. То я було день і більше не можу бути, бо дивитися на то було прикро. А та дівчина була, що свистіла, як Ви прочитаєте, вона мені тепер пише. Вона вже тепер своїх замужніх має дві доньки. То було на неї подивися, таке маленьке, іде на річку, пальці видно, чоботи ті порвані, й одні чоботи на всіх чотирьох – двоє дітей, батько й вона. То було як подивися, то страшне, страшне! Яке то життя страшне було, страшне! Тепер вона пише мені, вона не називає, що я є кузинка, а тільки «моя рідна мамочка». Ви ось прочитайте її лист, побачите. Вона все писала мені, щоб я їхала, до неї приїжджала. Вона з чоловіком розійшлася, каже, став пити і, каже, до дітей зле обходиться і до мене, то я, каже, нагнала його.

Пит.: На цьому я думаю кінчати. Щиро дякую за свідчення.

Інтерв'ю SW39

Анонімна оповідачка, народилася 1 вересня 1904 р. на хуторі Зелена Балка Петропавлівського району Дніпропетровської області. Запитання здебільшого ставить син оповідачки, який намагається освіжити материну пам'ять. Оповідачка, дід якої мав 200 десятин землі і 30 коней, детально розповідає про досвід життя за революції, який для її родини не був добрий. Перед Першою світовою війною сім'я оповідачки купила землі на Воронезьчині, але під час революції їх звідти вигнали як чужих, і вони оселилися в селі Троїцьке Петропавлівського району. Під час непу «люди жили добре». Батьків оповідачки розкуркулили і виселили з хати з малими дітьми. Сусіди боялися пускати їх до себе, тож вони, купивши фальшиві документи, поїхали в місто Макіївка. На той час оповідачка була заміжня, її чоловіка виключили з колгоспу. У 1932 р. вони також переїхали до Макіївки, де їм допоміг брат оповідачки. Люди почали помирати від голоду в 1933 р. Оповідачка працювала в господарстві, що належало до металургійного заводу, їй платили 100 рублів на місяць. Почала пухнути від недоїдання. Вона намагалася поїхати в Росію купити хліба, але мусила повертатися з порожніми руками. Чула про канібалізм, але сама таких випадків не бачила. У 1932 р. урожай був, але його забрали. Оповідачка втратила під час голоду п'ятирічну доньку; багато розповідає про драконівські покарання голодних селян за крадіжку колгоспного збіжжя, як знищували жорна по хатах. Голод у цьому регіоні закінчився 1934 р.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: 1 вересня четвертого року.

Пит.: А де саме?

Від.: Дніпропетровської області, Петропавлівського району, хутір Зелена Балка¹.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобством. Пшеницю, хліб сіяли. А тоді, як стала революція, їх вигнали з хати, забрали весь хліб, всю худобу забрали, все забрали й з хати повиганяли. В 33-му став голод, хліб же забрали.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про революцію?

Від.: Радянська влада забирала все в них.

Син свідка: А ти розкажи панні Веббер, як і чого Ви попали в Вороніж.

Від.: Дід купив землю.

Син свідка: Багато землі?

Від.: Вісімдесят десятин. І тоді мого батька відділив. Ми поїхали в 14-му році, 17-го року вже нас звідтіля вигнали.

Син свідка: Як була Вам там дорога, як Ви туди в'їхали?

Від.: Туди їхали потягом, а звідтіля кіньми.

Син свідка: А машинерію, таке, то там купляли, чи з дому везли?

Від.: Ні, там наймали машину, що молотить. Ну, що треба хліб убирати – наймали там, бо ми, як стала революція, то як батько дізнався, що вже

¹ Нині хутора Зелена Балка в складі Петропавлівського району Дніпропетровської області немає.

там жити не буде. Всіх українців відтіля вигнали, які там понаїжджали, та зразу, а які давно жили...

Син свідка: А Ви машин ніяких не везли туди?

Від.: *No.*

Син свідка: Ні? Самов'язки, таке?

Від.: Бо там немає.

Син свідка: А де ж Ви тоді наймали їх?

Від.: А там. Косарку батько виписав уже. Як туди приїхав, так виписав, і йому прийшла туди. Дід прислав туди косарку. Там тільки косами косять. А самов'язка тут у діда була.

Син свідка: А Ви тоді що? Перевезли туди, чи як?

Від.: Це ні, не брали туди самов'язки, тільки косарку дід прислав туди.

Син свідка: Як Ви туди їхали у Вороніж?

Від.: У Вороніж.

Син свідка: У Вороніж. Ти розказувала мені раніше, як там купляли молоко, таке все. Може, кого цікавить це.

Від.: Та так.

Син свідка: Як там було, як там хати були в росіянів, таке.

Від.: У росіянів хати не такі, як на Україні.

Син свідка: Ні? А які?

Від.: Хати дерев'яні, миються всередині в хатах, не мажиться. І надворі.

Син свідка: Мажуться? А як? Глиною мажуть, так, чи чим?

Від.: У нас тут?

Син свідка: Так.

Від.: У нас глиною.

Син свідка: А там, як Ви їхали, українські села були, так?

Від.: Також дерев'яні.

Син свідка: Також дерев'яні хати?

Від.: Вони ж там вже давно і давно жили.

Син свідка: Я розумію. Але чи була різниця, як їдете в село? Які села там? Чи видно, що приїхали в село?

Від.: Ну та так. То що українське село, по-українському там і говорили вони.

Син свідка: Але як так на вигляд були?

Від.: Ну, село таке, як і на Україні.

Син свідка: В садах?

Від.: В садах.

Син свідка: А російські села в садах були, чи ні?

Від.: Я там і не була, бо я була мала й не їздила по селах. Церква була українська. Служилося по-українському там.

Син свідка: А де, в кого ви землю купляли?

Від.: Там пан жив, Петровський. Його прізвище Петровський, пан. І він, може, й знав уже, що буде революція. Три хутора населилося.

Син свідка: Українців? Приїхало з України?

Від.: Так, з України. Землю купили в пана і там і населилися. Ну що, по сім років прожили і повиганяли.

Син свідка: Багато там знайомства там знайшли чи ні?

Від.: Та багато було.

Син свідка: Ну, з ким, ну, з українцями, чи як?

Від.: Ну, з українцями.

Пит.: А хто Вас виганяв?

Від.: Вибачте?

Пит.: Ну, як прийшли.

Від.: Радянська влада?

Пит.: Революція, так.

Від.: Радянська влада й вигнала.

Син свідка: Хто вигнав?

Пит.: Хто?

Від.: Та партія ж та російська.

Син свідка: Ну, розкажи, як це, як пришилося вам, що вигнали.

Від.: Приїхали. Там були ставки через весь наш хутір. І проти нашого двора там їх приїхало чоловік, може, 30.

Син свідка: То хто, росіяни?

Від.: Росіяни. І сказали: «Это чтоб вас не было тут». За місяць, щоб нікого не було. Приїхали, заборонили, щоб нічого не продавали: ні хліба, ні скотини, нічого. Щоб усе оставалося там. Ну, в мого батька було багато знайомства, українці. Так він ночтю і хліб продав, пшеницю, і скотину попродав. А вони нічого не давали. Виїжджай і все.

Син свідка: Але вам дали той дозвіл? Щоб ви там ще осталися, перезимували. Це було перед зимою, чи як?

Від.: Ні, не зимували, слухай.

Син свідка: Ні? Мусили виїжджати?

Від.: Зразу виїжджали. Як би тобі сказать? Може, в серпні місяці.

Син свідка: То в серпні.

Від.: В серпні. Ото ми кінчили молотити й зразу приїхали. І виганяють. Ми їхали відтіля два тижня кінями.

Пит.: А куди?

Від.: Їхали сюди до Дніпропетровщини. Батько до свого батька їхав. То ще брат у них. Брати були живі.

Син свідка: Я думаю, ти мені не раз розказувала, що раз вас... То як революція почалася, що вже щось було там. Скотина дохла, чи щось таке розказувала. Була вода погана, чи щось таке.

Від.: Та вода, може, була затруєна.

Син свідка: А що сталося?

Від.: Ну, там почала скотинадохнути. Таке було літо, що дохла скотина.

Син свідка: Це в революцію?

Від.: В революцію.

Син свідка: Ну, а трошки розкажи, як вже мені розказувала.

Від.: Та я вже й забула. Вже пройшло більше 50-ти років.

Син свідка: Ну, я розкажу сам.

Від.: Ну, затруєна була вода.

Син свідка: Розкажи, як воно то сталося.

Від.: Я вже й не можу розказати.

Син свідка: Ти ж розказувала мені, що скотина дохла, і представник приїшов, той поліцай чи міліціонер, і подивився. Бачили, щось таке на воді плавало.

Від.: Ну, а тоді воду випустили в ставку. Вона з першого ставка йшла в другий, з другого в третій, з третього йшла в четвертий, а там уже пішла вона хтозна де.

Син свідка: Але не знали, що вона таке.

Від.: А хто знав?

Син свідка: Ніхто не бачив нічого?

Від.: Може, й люди затруїлися, того що через хутір були греблі. Їздила й росіяни їздили. Село Петровка. Здорове таке.

Син свідка: Комуністи, більшовики?

Від.: Ну, та так.

Син свідка: А як ви відступали. Ти розказувала мені також, був там бій. Бій був, а як того гетьмана Скоропадського гайдамаки, чи хто то такі були?

Від.: Це ми фронт переїжджали.

Син свідка: Ага. Якщо можеш, трошки розкажи про це.

Від.: Ну й їхали, нас їхало 25 гарб.

Син свідка: Це ті, що мусіли виїжджати?

Від.: Виїжджать із хутора. Весь хутір. Ну, а тільки фронт переїжджають. Треба переїхати. Так ніде не об'їдеш. Ну, а тут же зразу начальство з армії, стривають. Питають, що за люди? Ну, а ці ж, треба сказати, що за люди.

Син свідка: А чия це була армія?

Від.: Була українська армія.

Син свідка: Чия? Як називалася вона?

Від.: Я не знаю, як вона називалася. Забула вже.

Син свідка: Ну, ти мені раніше казала, що то були гайдамаки Скоропадського.

Від.: Гайдамаки.

Син свідка: То скажи, що так.

Від.: Ну, вони спитали, як, що за люди, як ми жили, де ми що. Ну, й розказали чоловіки ж, мужики. Ну, й пустили.

Син свідка: А тоді що сталося?

Від.: А я не знаю, тоді що сталося.

Син свідка: Там була битва?

Від.: Ми від'їхали, може, кілометрів, може, п'ять-шість, а може, й більше, не знаю скільки, і начався бій. Там билися, мабуть, років два вони. Ну, ото таке. А тоді вже, це вже 33-й рік.

Син свідка: Почекай, ще до 33-го не доходимо. Тепер ви приїхали додому, на Україну, так?

Від.: Та так.

Син свідка: Що ж там тоді почалося? Це в якому році ви вернулися?

Від.: У 17-му.

Син свідка: А коли поїхали туди?

Від.: У Вороніжі?

Син свідка: Так.

Від.: В 14-му.

Син свідка: В 14-му, а вернулися в 18-му. То ви там були чотири роки тоді.

Від.: Скільки?

Син свідка: Чотири.

Від.: В 14-му та так.

Син свідка: Там були перед війною там, чи як?

Від.: Перед війною. Ще не було ж революції.

Син свідка: Так, а війна миколаївська.

Від.: Миколаївська війна вже пройшла, мабуть. Мабуть, пройшла. Ото так.

Син свідка: Ну, як ви вернулися назад додому, що ж тоді почалося вдома?

Від.: А вдома було нічого поки, а тоді то вже як став 23-й рік, я ішла заміж.

Ще нічого жили. У 23-му.

Син свідка: *Yeah*, але в 19-му, 20-му?

Від.: Та революція ж була тоді.

Син свідка: Ну, а розкажи за революцію. Що в вас в селі робилося?

Від.: Та що робилося? Забирали все. Прийдуть, ночцю влізуть у хату, виріжуть людей, українців.

Син свідка: А кого ж там вирізали?

Від.: Ну, ось коло нас жив Ворох. Ну, влізли в хату, вбили хлопця 15-ти років і жінку.

Син свідка: Чим? Рушницями чи як? Розкажи, як то було.

Від.: Хлопця штиками. 15 років, покололи. А жінці відрубали голову, руку, шаблю.

А син їхній жив у дядька. У папашиного дядька. Бо в нього жінка була папашина сестра двоюрідна. Так він пішов додому, в свій двір. І там його більшовики забрали, комуністи. І повезли. В сільраді порізали. На грудах вирізали серп і молот і на руках оце повирізали.

Ну й вбили його ж.

Син свідка: Де ще різали?

Від.: І на щоках, і на чолі, й вуха повідрізали, а тоді поїхала жінка з Новоселівки туди, в сільраду. І поклали, і привезли його до папашиного дядька.

Син свідка: І що тоді?

Від.: Заховали й все. А Біланів? Там одну родину. Влізли в хату та сім душ зарубали. Голови повідрубували, руки. В нас робилося, не дай Бог.

Пит.: А хто ці були, ті люди?

Від.: Революція. Росіяни. Приїдуть, забирають усе: і скотину беруть, і хліб беруть, усе беруть. І нічого й не кажи. Будеш що казати, вб'ють.

Син свідка: Твій дід був живий? Баба була жива чи ні?

Від.: Ще живі були.

Син свідка: Ще живі?

Від.: А дід же не дає. Дід був, що було в нього землі багато, й все було в мого діда.

Пит.: А скільки десятин землі він мав тоді?

Від.: Мав 200 десятин. Було 30 штук коней. Ті, що тільки робили хліб ними, а дві пари було таких, що тільки для їзди. То в діда було. Воно було, що так б'ють, що кров'ю ллються, і зуби повибивають. Били діда, що не давав їм. Дід плаче, що я ж роблю, мені ж треба. Була машина хліб молоти, була самов'язка, дві косарки, сіялки, букарі. Все забрали. Побили на такі кусочки.

Пит.: Коли забрали?

Від.: В яких роках? Та це в 25-му.

Син свідка: Після революції позабирали все, *yeah?*

Від.: Отак, після революції все вже відібрали.

Пит.: Як Вам жилося при непові? Чи Ви пам'ятаєте той період?

Від.: При непові це я вже була, мабуть, замужем. Я вийшла заміж у 23-му.

Син свідка: Ми трошки тут перескакуємо, бо там ще був голод на Україні в 21-му році.

Від.: В 21-му був неврожай, так зате вже й то люди не мерли з голоду, хоч і не вродило. Бо дощів не було, так отака пшениця вироста. Люди руками пшеницю рвали, що косарка не бере. А вже як 33-й став, то вже...

Син свідка: *Окау.* А ще трошки розкажи про священників, під час революції. То, що ви бачили.

Від.: У нас священника, який був в селі два кілометри від нашого – Новоселівка¹, – вбили.

Син свідка: Як його вбили? Розстріляли його?

Від.: У хату влізли. Побили вікна, влізли в хату. І жінку його вбили, й дітей їхніх.

Син свідка: А в тому, у Троїцькім?

Від.: І в Троїцькім.

Син свідка: Як там?

Від.: Там також священника вбили.

Син свідка: Розстріляли?

Від.: Так.

Син свідка: Не палили?

Від.: *No.*

Син свідка: Ти розказувала, він десь розпалював. Запалили церкву. Чи щось таке, що він поліз кудись сховатися з людьми.

Від.: Та то в нашому селі, в другому селі.

Син свідка: А в якому селі?

Від.: Я забула вже.

Син свідка: То що сталося там?

Від.: Та що? Церкви всі поламали, священників побили. Ну, що ж ти так зробиш?

Син свідка: А якось ти там розказувала, що виводили на воду. На лід, чи що.

Від.: Та то одного священника того я знала.

Син свідка: Відкіля він був?

Від.: Приїхали, забрали.

Син свідка: В якому селі?

Від.: Це в Троїцькім.

Син свідка: В Троїцькім?

Від.: Ага. Каже: відкажися від Бога!

Син свідка: Ти трохи розкажи, де це все робилося: зимою чи літом.

Від.: Зимою це.

Син свідка: *Окау.* Що там сталося?

Від.: Та що сталося? Вивели його на лід босого, голого і лють на його воду. «Відкажися від Бога!»

А він каже: «Я від Бога не можу відказатися. Бог є. А з мной, – каже, – що хочете робить».

То вони його побили.

¹ Новоселівка (Петропавлівського району) – село Української сільради Петропавлівського району Дніпропетровської області. Троїцьке – центр сільради Петропавлівського району Дніпропетровської області.

Син свідка: А що церквам сталося?

Від.: Поламали.

Син свідка: Усі?

Від.: Кам'яним підкладали таке, що розвалювало, а дерев'яні ламали й падали. Де люди поховані на цвинтарях – хрести дерев'яні поспилювали, попалили. Кам'яні побили. І де люди поховані, й те позаорювали.

Син свідка: Де? Цвинтарі позаорювали всі?

Від.: Та так. Радгосп.

Син свідка: Значить, усі ті старі цвинтарі українські, що там люди були, коло сіл, таки, таке то все зникло.

Від.: Та того нема нічого.

Син свідка: Все.

Від.: Все.

Син свідка: А там, ти розказувала мені, що раз твого брата Івана арештував хтось такий. Прийшов і вів його розстрілювати.

Від.: А то приходив один. Приїхали і мого брата вивели, розстрілювати хотіли. Ну, а не розстріляли.

Син свідка: А чого ні?

Від.: Того не знаю. А другий брат був в армії, в кавалерії. Чотири роки. Прийшов, чотири роки відбув, прийшов ранений, кінь під ним убитий. Уже на конях воював. Приїхав з армії.

Син свідка: В якій армії він був?

Від.: Прошу?

Син свідка: В якій армії він був?

Від.: Ну, та це радянська армія.

Син свідка: Так. Його забрали в армію, так?

Від.: Оце ж тепер убили.

Син свідка: Ну, я знаю. Але його в Першу війну забрали його в армію, чи він сам пішов?

Від.: Забрали.

Син свідка: Забрали?

Від.: Забрали. Він був з першого року. То він чотири роки був в армії. І ранений був, і кінь під ним убитий. А тоді вже відслужив, прийшов, побув, може, з місяць вдома. Приїхали з хати вигнали.

Син свідка: А друге також думаю, було б цікаво. Як то та була революція. Ота різба. Це скрізь робилося?

Від.: Скрізь, по всій Україні.

Син свідка: Ну, то ти не знаєш, чи по всій Україні, але в нашій околиці це було. Як же люди береглися, щоб були осторожніші? Що вони робили?

Від.: Ноччю вони в хатах п'ять років не спали.

Син свідка: Хто не спав?

Від.: Люди. Діти спали в хаті й жінка, а чоловіки всі в степу літом. А зимою...

Син свідка: То на варті дивилися.

Від.: Так. Ті сплять, а ті ходять. Як почують, де тільки собаки починають гавкати, то тоді тікають усі в степ. А зимою були солом'яні такі скирти здорові, то висмичують, так як оця хата, середину, а тоді беруть дошки й стовби повставляють, і то весь хутір сходиться там спати.

Син свідка: Ноччю?

Від.: Ноччю. Ті сплять, а ті ходять, дежурять. Як тільки де собаки загавкали, то всі на ногах. Бо влізуть у хату й дітей вбивали малих. Прийдуть – всіх.

Син свідка: А пам'ятаєш, ти мені раз розказувала, тягнули тими, тачанкою, і під міст скидали, і скидали під міст, а він утік один.

Від.: Ну, та було.

Син свідка: Хто то, коли то було, знаєш? Пам'ятаєш ім'я яке?

Від.: Ні, не знаю.

Син свідка: То ти, певно, забула, ага.

Від.: Забула.

Син свідка: *Окау.* А що там у Троїцькому робилося, що ти раз розказувала. Приїхало 40 людей, 40 тих, верхових. У революції. Приїхало на конях. Там була якась збірка.

Від.: А то наїхали ж ті.

Син свідка: Хто?

Від.: Також воєнні.

Син свідка: Які воєнні? Якої національності?

Від.: Та які? Там тільки як війни не було, так тільки росіяни.

Син свідка: І ще хто?

Від.: Ну, а хто його знає?

Син свідка: А хто були ті 40 людей, хто? То були росіяни чи хто?

Від.: Та, може, й вони, бо по-російському говорили. Чорт його знає.

Син свідка: *Окау.* І що сталося з тими?

Від.: Та що там? Побили та й все. Що ж їм сталося?

Син свідка: Ти забула?

Від.: Це як стала ця революція, до діда 10 душ привезли росіянів людей. Щоб ми їх годували й щоб вони жили ціле літо, робить щоб не заставляли. Як схочуть вони допомогти що, хай роблять, а так не маєш права, щоб тобі робили люди. Ну, та й жило 10 душ. Годували їх й одягали. Ну, понаїдаються й лежать у саду.

Син свідка: Нічого не помагали робити? Нічого не робили?

Від.: Ні, ні. Ми всі робили вже в степу й молотили, й пшеницю, все, а вони ні. Давай їсти. Як у нас же не їли вдома в п'ятницю і середу м'яса.

– А чого сьогодні м'яса нема?

– Та сьогодні середа.

– Тобі середа, а нам давай.

А їм треба давати. І сало давай, і ковбаси. Зарізали кабана й вони їдять.

Робити не робили. Ага, каже, куркулі. Ви, каже, вже віджили своє.

Син свідка: Вони в Бога вірували?

Від.: Та хто там. Один же казав: «Бога нема. Оце Бог, – каже, – що я схожу, – каже, – те й зроблю».

Син свідка: Вони не молилися?

Від.: Та нащо їм молитися? Одна сидить, пообідала й співає за столом.

А дід мій, батьків батько, каже: хоч би ж ти Богу помолилася, що ти, каже, наїлася і співаєш.

«На что его молиться? Он нас и так боится».

Каже: добре, що він вас боїться, а ви не боїтеся?

Син свідка: А були ці, махновці, чи що?

Від.: Були. Приїжджали й обідали. А так нічого вони не робили.

Син свідка: Як вони – людей не розоряли? Ні?

Від.: Ні. Махно не розорив людей. А армія так їздила.

Син свідка: А як були убрані?

Від.: Ну, в воєнному.

Син свідка: Ну як? Ти мені розказувала, вони були в халатах чи то той, *satın*, чи як то називається по-нашому? Блищала на них уніформа?

То в них, чи то хто був?

Від.: Так, так, вони, я забула.

Син свідка: Китайці, чи що то було? Ти розказувала мені раз.

Від.: Як називалися їхні ті такі чорні..?

Син свідка: Куфайки?

Від.: Не китайки. Таке довге, я не знаю, як воно називалося, забула, ну, озброєні.

Син свідка: А Махно сам був?

Від.: Махно, мабуть, був, бо казали, що Махно такий, він чоловічок невеличкий такий, риженький був. Кажуть, по базарі, було, ходи, півня носе, продає. А він ото ходив, узнавав там ось по базарі все. А так, щоб людей – не розорив.

Син свідка: Не стріляв людей, не вбивав?

Від.: Ні.

Син свідка: Ні? А ті білі або червоні?

Від.: Ну червоні, ті били людей.

Син свідка: А білі?

Від.: А білі ні.

Син свідка: Ні? Царська армія.

Від.: Як за багатих, так ці не розоряли.

Син свідка: А то все комуністи, більшовики.

Від.: Так, більшовики. Ті червоні, то ті били. Приїдуть і починають, як тільки що-небудь, так і пліткою.

Син свідка: Це тепер ми то знаємо, а що тоді вони розказували Вам?

Від.: Хто?

Син свідка: Комуністи.

Від.: Та що вони нічого не розказують, а тільки забирають, що є, і все. Їм нічого й не потрібне було.

Син свідка: Людей стріляли?

Від.: Людей били. І забирають. Ну, як приїхали. Оце є чоловік 20 верхових до наших, до діда до нашого. Тисячу овець було в сараї. Випустили й погнали кіньми. Всіх овець. А тоді на другий день приїхали, забрали скотину, корів, скотину.

Син свідка: Зерно?

Від.: Прошу?

Син свідка: Зерно?

Від.: Тисячі пудов пшениця лежало засипано. На запас лежала на випадок неврода або ще що, щоб було.

Син свідка: В якому це році приблизно?

Від.: А це вже, мабуть, у 23-му. Ходили скопували двори, шукали пшеницю, і говорили, що «чорна мітла ходить». Під «мітлу» все забирали. Все. Закроми й повимітають, і кукурудзу забирають.

Син свідка: У вас вимітали все й гречку?

Від.: Забрали все.

Син свідка: І гречку?

Від.: І гречку забрали.

Син свідка: А як то? Ви сіяли гречку?

Від.: Посіяли десятину. А то раз посіяли. І, мабуть, пудів 500 уродило.

Така гречка крупна, забрали. Сьогодні кінчили молотити, на другий день приїхали й забрали. Ніби хтось їм сказав.

Син свідка: А знаєш. Були якісь Майдани.

Від.: Майдани?

Син свідка: Майдани.

Від.: Це Майдани, як йдеш у Троїцьку. Так то гора така, що звали Майданами. Спускатися в село.

Син свідка: І що то за гора була така?

Від.: Ну, гора була. Не знаю, що за гора. Звали Майданами.

Син свідка: Як це? Що то – такі могили чи бугри, чи що то таке було?

Від.: Ну, такі висипані гори були. Вони травною позаростали. Ну, там птахи, що це таке, що гора така й така. Каже: то, каже, раніше воювали козаки, то там козаки й поховані.

Син свідка: І то на полі? На полях були?

Від.: На полі. Люди не орали, ні.

Син свідка: Не орали? А підорювали близько?

Від.: Ну, підорять не так то близько.

Син свідка: *Yeah*, колись, що, може, близько рука або щось, може, з ноги або щось, може, таке?

Від.: Там ніколи ніхто. Воно вже давно там погнило все.

Син свідка: А що з тими Магданами, буграми зробили? Тими могилами козацькими?

Від.: Та так і були вони.

Син свідка: І при комуні?

Від.: Так. Не знаю вже, як ці тепер є. Вже як нас повиганяли, то вже я не знаю.

Син свідка: Ну, як ви верталася назад додому, вже тоді бачила їх пізніше чи ні?

Від.: Бачила.

Син свідка: Чи їх зруйнували в 30-х роках?

Від.: Ні, ні, ні. Так і стояли вони.

Син свідка: Так і стояли?

Від.: Та кому вони потрібні?

Син свідка: Ті комуністи їх не тронули?

Від.: Комуністи – вони нічого не робили по своїх степах.

Син свідка: А в нас на Україні?

Від.: Що ж він буде гору орати, комуніст?

Син свідка: Ні, але могили ті.

Від.: Стояли вони.

Син свідка: А цвинтарі, цвинтарі?

Від.: Оце цвинтар, як радгосп став, так радгосп позаорював.

Син свідка: А ці могили козацькі лишили?

Від.: То я не знаю. Я же ж там вже не ходила.

Син свідка: Бо батько мій розказував. Вона там не була, а батько мій був.

Те все зруйнували. Батька вже нема мого. А козацькі могили ті всі, ті зникли.

Від.: Його батько, мій чоловік, умер вже шість років. Це тут, в Америці.

Син свідка: Що ти, мамо, пам'ятаєш за неп?

Від.: Ну, та називали неп. Тоді люди жили добре. Я вже забула. Ну, жили люди, не займав ніхто, не вбивав. Нічого не брали в них. Робили й було все.

Син свідка: Але матеріал був такий, що розпродували, як, наприклад, було при царю, що можна було купити керосін, таке?

Від.: Можна. Все було.

Син свідка: При непові було?

Від.: Так. А як не стало непу – не стало знову нічого.

Пит.: А коли це сталося вже?

Від.: Це вже неп уже, мабуть, як я була замужом уже. Я, мабуть, при непові вийшла, в 23-му. А тоді знову нічого не стало. І забирають усе.

Син свідка: І від твоїх батьків забрали?

Від.: Та забирали ж і в батьків. Накладали, тобі скаже: привези 500 пудов пшениці. А не привезеш – заберуть в в'язницю. Посадять у в'язницю.

Пит.: Коли почалася колективізація?

Від.: Колективізація? Це ж я ще була дівчиною. Мабуть, у 25-му стали колгоспи. І в колгосп тільки приймають бідняків, а таких, як мої батьки жили – нас не приймали. Це куркулі.

Син свідка: Що сталося з твоїми батьками?

Від.: Та що ж? Повиганяли з хат.

Син свідка: Як?

Від.: Ну, приїхали: «Виходь з хати».

З мені й суконку стягли. Дітей малих з хати й батька вигнали. Всю родину з хати вигнали й хату замкнули. Чи дощ, чи сніг, чи що не є – всіх.

Син свідка: А як сталося в твоїх батьків? Що сталося, як вони прийшли? Чи їх поарештували, чи що?

Від.: Хто їх арештовув? Прийшли з хати, повикидали й все – куди хочеш іди.

Син свідка: Їх не вивозили на Сибір?

Від.: Ні.

Син свідка: Чого? Других же вивозили.

Від.: Мої батьки не були на Сибірі. Прийшли, поскидали з них одержу, порозували.

Син свідка: І батьків так роззували?

Від.: Так. Ну, й босі, й голі, й голодні. І прикажуть сусідові – не пускай в хату. Як будеш у хату пускати, то й тобі те буде. То люди боялися. Чи дощ, чи сніг, а в хату їх ніхто не пускає.

Син свідка: А що сталося тій хаті, в якій твої батьки жили?

Від.: Та що? Понаїжджали росіяни, радгосп же в нас построївся. У радгоспі жили люди. Робили росіяни. І на працю не приймали.

Син свідка: А твої батьки де?

Від.: А батьки тоді поїхали ж у Макіївку.

Син свідка: Значить, вони не попали в Сибір, бо там були вагони забиті людьми.

Від.: Куди вони гнатимуть у той Сибір, як станції забиті людьми були. Вся ж Україна, підняли всю Україну ж вивозили.

Син свідка: Ну, а як вони поїхали на Макіївку? Треба ж якісь папери мати.

Від.: Ніяких паперів не давали.

Син свідка: А як же ж вони тоді працю дістали?

Від.: Купували люди. Були такі, що робили документи і продавали, торгували.

Син свідка: Фальшиві, неправдиві?

Від.: Ну, та так. Ну, та так. Ось твій батько: вигнали з хати також є. І дід. Ну, а де ж ти документи візьмеш? Батько купив.

Син свідка: Дорого стоїли?

Від.: Та я не знаю, скільки стоїли. Там хоч дорого, хоч дешево, а треба купувати. Хоч і 100 рублів треба. І то ми обоє робили ж на городі. А тоді що зробили ще – паспортизація. Як паспорту немає, то ти не поступиш на працю.

Син свідка: То вони так і урків зібрали там.

Від.: Та так. То батько поїхав тоді вже додому, до Цвіркуна, щоб зробив йому документи, паспорт дали. А той каже: приїжджай назад, дамо тобі хату, твоя хата під конюшнею. А ми тоді дамо другу хату, куркулів, куркульську.

Син свідка: Але то вже було пізніше? То вже в якому році? В 35-му, в 36-му?

Від.: Це вже в 34-му.

Син свідка: Пізніше. Але ті урки? Багато було урок?

Від.: Скільки хочеш.

Син свідка: А де вони набралися?

Від.: Та й ти був би уркой, якби тебе вигнали з хати й не мав де піти. Ні їсти нема чого, й голий, й босий. То треба було б в урки піти.

Син свідка: А що це урки?

Від.: Це ці, які людей обдирали.

Син свідка: Це злодії?

Від.: Та так.

Син свідка: А як же їх зібралося?

Від.: Та тоді вже як трошки втихло, оце після голоду, то їх забрали.

Син свідка: Як? Як вони знали, хто урки, а хто ні?

Від.: Документа нема. Каже: давай документ. А в мене нема – значить урка. В кого документ є, то того не візьмуть.

Син свідка: А що за документ? Робочий документ?

Від.: Ну, та так. Чи робочий, чи не робочий, а значить, який-небудь.

Син свідка: І вас питали також за документи?

Від.: Ну, в мене не питали, а в батька. В батька був. Батько купив собі. Віддав 50 рублів.

Син свідка: А хто питав? Як це сталося, хто його питав?

Від.: Поліція.

Син свідка: Як це?

Від.: Поліція ж ходить й каже.

Син свідка: Батько лежав десь, каже, біля фабрики, й до нього підійшов чоловік і каже: де твій документ? І він мусив витягати.

Від.: Відробив, вийшов та ліг відпочити. Коли, каже, лежу: приходить поліцай, ногою товкає.

– Документ у тебе є?

Мій чоловік показав. Значить, не зайняв. А якби не був документ, то забрав би.

Син свідка: То як вигнали з хати? Коли це? В якому році?

Від.: Нас вигнали коли? В 29-му.

Син свідка: Як то? Твій батько?

Від.: Твій батько, мій чоловік. А мого батька, мабуть, у 25-му. А нас вигнали в 29-му. У 32-му поїхали 100 ж у Макіївку, на городі поступили. А в 33-му вже...

Син свідка: А як ви попали на городі? Через що? Ви були в колгоспі, а тоді на городі, чи що?

Від.: Нас вигнали з колгоспу.

Син свідка: Коли?

Від.: У 27-му. Ми вже в 32-му були на городі.

Син свідка: Городу не було в 27-му році.

Від.: Так я кажу: в 32-му ми на городі були.

Син свідка: То кажи. Ти вже сплутуєш свої роки.

Від.: Слухай, ось слухай! Вигнали з колгоспу нас.

Син свідка: У якому році?

Від.: Та в 27-му чи в 28-му.

Син свідка: Та як могли в 27-му? Городу не було. Батько ще був на своїй землі в 27-му році.

Від.: Ну, мабуть, у 28-му.

Син свідка: Мабуть, у 32-му році. Батько їв вареники з маслом, прийшов сусід. Прийшов за рибу.

Від.: Слухай, в 32-му ми вже були приїхали в Макіївку, а мій брат був в Макіїві.

Син свідка: Не може бути.

Від.: Слухай, я тобі скажу, це правда. Данило, брат мій, був в Макіївці в 32-му.

Син свідка: Так.

Від.: І був його завідувач Баїв.

Син свідка: Так.

Від.: І Баїв той поїхав в 32-му, це ж в Матвіїв Курган, на родину.

Син свідка: Так, так.

Від.: А мій батько приїхав в Макіївку.

Син свідка: В 32-му?

Від.: В 32-му.

Син свідка: І поїхав тоді. І послали його на городі, а ти осталася вдома. Він не поїхав, він утік туди. Бо нас розкуркулювали. Мусили вас на Сибір висилати. Так?

Від.: Та, може, й так, я не знаю вже.

Син свідка: Один чоловік. А були збори, й стояв за стіною, за дверми. І почув, що його і батька будуть завтра розкуркулювати. Неправда?

Від.: Та, може, й правда, я вже забула.

Син свідка: Що він прийшов, батькові сказав, і ти батькові сказала. Він взяв пакунок і ночю стільки-то кілометрів пішов на станцію, зимою.

Від.: Тридцять буде.

Син свідка: Скільки?

Від.: Тридцять три.

- Син свідка:** Тоді до тебе прийшли на другий день, питають, де батько. Усе перевірили, хату, все. Кота забрали, пелюшку з-під сестри моєї витягнули. З тебе зняли. В одні юбці ти осталася, спідниця.
- Від.:** Та так.
- Син свідка:** Ну, чого ти так не розкажеш? Ти можеш мені 20 раз розказати в день, а сьогодні не можеш розказати. Тепер починай з цього, як ви попали в Матвіїв Курган.
- Від.:** То брат мій сказав твоему батькові. Каже: у Баняй, каже, там Баєв. І написав листа Баєву, мій брат.
- Син свідка:** Але ж твій брат уже там давно був на Донбасі. Так їх вигнали в 29-му чи в 28-му році вигнали?
- Від.:** Так, їх раніше вигнали, років на три.
- Син свідка:** А вас тоді вже розкуркулювали в 32-му?
- Від.:** В 29-му.
- Син свідка:** У 32-му.
- Від.:** Чи в 32-му? В 29-му.
- Син свідка:** В 29-му розкуркулювали? Але тоді хто ж вас розкуркулював? Коли ви попали в колгосп?
- Від.:** Нас у колгосп довго не приймали. Я вже вимучилася. Так вже надійшло за них.
- Син свідка:** Кожний день говориш.
- Від.:** Мабуть, у 28-му.
- Син свідка:** Ні, не може бути. У колгосп попали, *окау*. Ви, по-моєму, у 29-му. У 29-му в колгосп. Але той, як ви, що батько мусив тікати з дому?
- Від.:** Ну, та треба було тікати.
- Син свідка:** Чого, як?
- Від.:** Він боявся, щоб його не посадили в в'язницю.
- Син свідка:** Як це, «не посадили»?
- Від.:** У 32-му ми виїхали на Макіївку.
- Син свідка:** Так, я те знаю. Але прийшов сусід, ти мені розказувала, що прийшов сусід, каже: нащо ви на нього дивитесь? А він їсть вареники з маслом.
- Від.:** Та казав так, це я знаю.
- Син свідка:** Так. І що тоді сталося? На другий день?
- Від.:** На другий день прийшли розкуркулювати.
- Син свідка:** Так. Але хто батькові сказав, що будуть розкуркулювати?
- Від.:** Мабуть, Михайло Вікторів сказав.
- Син свідка:** Михайло Вікторів? Його також були розкуркулили, так?
- Від.:** Його не могли розкуркулити, як він поїхав і не вернувся.
- Син свідка:** Він утік? І батько твій втік у ту ніч?
- Від.:** Та так.
- Син свідка:** То ти тоді, як твій батько узнав, що його будуть розкуркулювати на другий день, то що батько? Що ти зробила в ту ніч?
- Від.:** Ну, та що? Батько пішов на станцію, а я ще осталася.
- Син свідка:** Далеко станція була?
- Від.:** 30 кілометрів.
- Син свідка:** І це коли, в який час – літом, весною?
- Від.:** Та в лютому.
- Син свідка:** Це, значить, ще зимою.

Від.: Зимомо ще було.

Син свідка: Це було в лютому. І куди він пішов, батько?

Від.: Поїхав у Макіївку.

Син свідка: У Макіївку. Чого?

Від.: Та треба тікати.

Син свідка: Так. А там багато людей тікало в Макіївку?

Від.: Там Макіївка вся в людях була, куркулів. Там працювали.

Син свідка: І чого там твої родичі жили, так? Хто там був?

Від.: Та й брати були, і дядьки були, і всі тамечки були ж.

Син свідка: Ага. А хто там батькові поміг?

Від.: Брат мій.

Син свідка: І що він там зробив?

Від.: На городі?

Син свідка: Ти розказуеш цей розказ, чи я тебе буду питати? Що сталося і як сталося?

Від.: Ну, як поїхав він, брат же написав листа тому, Баєву, то мій чоловік як поїхав туди ж, на город, пішов у контору й дав листа тому. Він зразу його прийняв.

Син свідка: А що ж тоді сталося на другий день?

Від.: А мені прислав листа, щоб їхала.

Син свідка: Yeah. А як батько втік. На другий день прийшли по нього. Що сталося тоді?

Від.: Та нічого. Питають, де чоловік. А я кажу: пішов.

Ну, збрехала їм, де він пішов. Вони ж думали, що він вернеться. А тоді в радгоспі був знайомий шофер. Росіянин. То він мене на станцію відвіз.

І я поїхала. Ну, все забрав. І в хаті в нашій зробили конюшню для коней.

Син свідка: А де ж ти жила?

Від.: Мене вигнали. Я жила там у сусідки. Я довго не була там.

Син свідка: А їсти? Як ти?

Від.: А їсти, як хто що дасть.

Син свідка: І хто тобі давав?

Від.: Та там сусід той те принесе, кусок хліба, той картоплі дасть, і т. д. Я тільки побула там п'ять днів та й поїхала.

Син свідка: Там був один знайомий в них. Він був шофер. Він сам росіянин.

Від.: Він росіянин, в радгоспі працював.

Син свідка: І він казав: два рази, ноччю, тобі там буде. Бо проходила така балка, рів, яма. Чи там глину брали, чи щось таке там брали. Що там тобі буде кожний раз в'язочок їжі.

Від.: Ну, ми рано встали і пішли до нього. А він мені їсти носив. Два рази чи три рази в тиждень, тако. І хліба там, цукру там, картоплі там. Щоб ніхто не бачив. Ноччю, в 12. Кілометра два від нас жив він. І то ноччю принесе, положе проти нашого двору. І то я піду візьму рано, поїла, а що осталося, те в сніг закопувала, бо кожний день ходять, питають: «А що ж ти їси, що й досі не здохла?»

Пит.: А де він дістав?

Від.: Прошу?

Пит.: Де він дістав?

Від.: А він шофером у радгоспі. Там давали їм. Їм давали все.

Син свідка: Він був росіянин.

Від.: Там голоду в них не було.

Син свідка: А як довго він допомагав?

Від.: Прошу?

Пит.: Як довго він допомагав?

Від.: Поки він мене на станцію відвіз.

Син свідка: Тиждень, два?

Від.: Та так, мабуть, тижнів два. А тоді сказав мені, що приходить рано, я буду їхати на станцію і тебе відвезу.

Пит.: А де був Ваш чоловік тоді?

Від.: А мій чоловік уже був у Макіївці. А це він, мій чоловік до нього листа прислав у радгосп. Пішли ми з його батьком, і я ж. У мене двоє дітей. Він приходить, у гаражі. Каже: «Знаєш що, я не їду, бо моє авто стоїть у ремонті. А мій товариш їде, й я доручу тебе й він тебе відвезе». Ми там в них поснідали. Ну й приходить. Каже: «Пішли в гараж».

Пішли ми в гараж, і він посадив нас і сказав тому ж товаришу. Мене питає: «Чи в тебе є сундучок, що в тебе осталося, скласти?»

Кажу: «Нема».

– Я тобі куплю.

Купив він, приніс, і я там склала, до нього віднесла, там у нього й склала.

Тоді пішли в гараж, і він каже товаришу, щоб ти відвіз її, і сундучок здав у багаж, і щоб дав квитанцію, і щоб не їхав, поки вона й не поїде.

Ну, й пішли. Він так і зробив. Він сам їздив Київ–Ростов, оце мені на той потяг сідати. Коли приходе товариш його. Каже: вже потяг їде.

Вийшов. Вийшли ми туди, а там людей! Повна станція. А дитина розкричалася. Так він отак людей від вікна відгорнув, той товариш його. Каже: «Видай жінці квиток, бо вона не може підійти, дитина плаче».

І взяв квиток, і забрав моїх дітей, поніс у вагон і стояв, поки не пішов потяг. Ото мене спасли росіяни. Приїжджаю я аж туди, де чоловік мій. На городі вже працював. А я ж не знаю, де й шукати його. Прийшли ми, там хата була недалеко.

Син свідка: Це Матвійв Курган, так?

Від.: Так.

Син свідка: Це далеко від Мертвого Поля?

Від.: Та ні. Тоді приходили, й кажу Варі, доньці, 10 років було дівчині, чи 8 ще було тоді. Кажу: «Ти ж будь з Марусею, а я піду батька шукати».

А там недалеко той же огорог від тієї хати. Приходжу туди, а його нема.

А він гній возить до парників. Питаю: «Чи ви такого знаєте?»

Каже, знаю. Ось, каже, він їде.

Коли приїжджає батько.

Каже: пішли в кантору. Пішли ми в кантору, а мій чоловік каже тому ж, Баеву: це, каже, Данила Марковича сестра.

Син свідка: Це були товариші, цей Баєв і твій брат?

Від.: Він тоді каже: «Ти Данила Марковича сестра?»

Кажу: «Так».

Зразу приказав видати хліб, видати койки, матраси, дав підводу. А помешкання знайшов вже чоловік. І то ми так два роки робили. До 33-го року.

А в 33-го то ще більша. Тоді була голодівка, а то ще більша. То там тоді вже нам не можна.

Пит.: Коли люди почали вмирати з голоду?

Від.: У 33-му.

Син свідка: Що сталося тому Баєві?

Від.: Приїхали осіб 30 на той же учасок, в 33-му. Баєва того зразу вигнали. Сьогодні вигнали – сьогодні хліба не стало. Тоді, то в мене дівчина, п'ять років, була. Вмерла з голоду. Прийдеш з праці, а вона плаче. І на городі огірки, помідори, все там таке, урожай – взяти не можна, бо наїхало комсомольців, повний двір той.

Син свідка: Верхами чи як?

Від.: Верхами і такечки. І хто з городу йде вже ввечері, на працю, всіх трукать. Не дають і помідора взяти. Я іду з праці, а городник там був, каже: «В тебе є, що в кошільці?»

Кажу: «Чотири цибулі».

Каже: «Викинь, – каже, – комсомольці наїхали і не дають нікому ні оце стільки взяти».

Син свідка: А хто там тоді перебрав місто Баєва? Як він називався?

Від.: Ото ж ті, що наїхали.

Син свідка: А хто перебрав, Огурцов?

Від.: Я не знаю, хто там.

Син свідка: Здається, Огурцов. Вона кого пам'ятає, а кого не пам'ятає. Огурцов був перебрав.

Від.: Ото Баєва вигнали зразу. Людей з хат повиганяли, а землі багато. То цей Баєв сіяв пшеницю, і просо, і пшоно робив. На станції мололи ж муку, і пекарня була.

Син свідка: Ця земля була чия? Колгоспна чи як?

Від.: То не колгосп був.

Син свідка: А чия?

Від.: Як вигнали людей, зразу то радгосп зайняв огород.

Син свідка: А цей, де Баєв, що на Матвіївом Кургані, ці огороди, чії були огороди ці? Також був колгосп чи ні?

Від.: Він сам з Макієвки.

Син свідка: Хто?

Від.: Баєв.

Син свідка: Yeah, але огород чий був?

Від.: Ото, Макіївки. Від заводу.

Син свідка: Окау. Це там залізний завод і від заводу було.

Від.: Від заводу огород був.

Син свідка: Значить, там земля, що завод мав свій; там були робітники, вони не мали.

Від.: 500 десятин огороду було, 600 душ людей робило на ніч, на тому огороді.

Пит.: Так. І чим платили людям?

Від.: Грішми. Я капусту підкучувала. Мені зробили сапку таку маленьку. Огородники дуже мене любили, мою працю.

Син свідка: То ти там була сапановкою?

Від.: Та так. Я рублів 100 заробляла в місяць.

Син свідка: А як голод почався, хто там був? Багато померло?

Від.: Там пошти, як ото 33-й став, як Баєва не стало, почав розбігатися той город.

Син свідка: Там люди мерли?

Від.: Люди мерли. Я знаю, там були з Полтави дід і баба. Кажу, в нас вмерла дівчина з голоду. Тоді там, де ми на помешканні жили, був Гришка. На працю з нами ходив, також на городі робив. Здоровий такий парень, нежонатий ще був. Ішов на працю і вмер по дорозі. І сестра його не знала. Та й сестрі сказали. Пішли та викопали яму з групіровок, вкинули й похоронили.

Син свідка: А молоді хлопці були такі ото там?

Від.: Та були. З Полтави люди були. Рубали. Дід і баба, ну, такі пожили вже. І була дівчина Маруся. І вона хворіла тифом у лікарні. То батьки померли ті, і два хлопчики такі були. Один такий, як Марко. Може, трошки менший. А другий ще менший. А ті так по вчастку ходили, ходили й так і вмерли двоє.

Син свідка: А то хліб давали, чи ні?

Від.: Прошу?

Син свідка: Людям, які робили, давали хліб?

Від.: Та нікому нічого. Ми ж також не отримували нічого.

Пит.: А коли то почалося?

Від.: В 32-му.

Пит.: Як?

Від.: Отоді ще менший голод був, а в 33-му вже була друга справа.

Пит.: Чи то було зразу? Ви сказали, що Ви працювали. Як?

Син свідка: На городі.

Пит.: На городі?

Від.: На городі.

Пит.: Так. А коли почався голод тоді?

Від.: Ото ж тоді почався голод. Як Баєва вигнали в 33-му, так і голод почався.

Син свідка: На другий день.

Пит.: Так, на другий день.

Від.: І один казав, партійний, моему чоловікові.

Син свідка: Значить, голод почався так, що на другий день вже їжі не давали людям. Не було.

Від.: Казав один партійний моему чоловікові, він віджив, каже, що 14 мільйонів людей з голоду вмерло. Каже, 15 мільйонів вмерло українців. Хотіли, каже, всю Україну знищити, та дуже багато.

Син свідка: Мамо, ти мені розказувала за цих двох хлопчиків. Казали, що там була черга, десь давали якийсь хліб тому, хто приходив. І діти стояли, руками простягали й кожний день. Чи це було? Ти бачила таке?

Від.: Я пухла була і очима не бачила. Ноги отакі були попухлі. А тоді вже бачить мій чоловік, що така біда, покинув і поїхав у Макіївку. Поступив у завод. Там, де залізо виробляють.

Син свідка: А там залізниця проходила коло того?

Від.: Коло городу? Річка Меюс¹, глибока. І по той бік Меюсу зразу залізнична дорога.

Син свідка: Люди тікали?

Від.: Та тікали люди й їздили в Росію міняти. Українці на одержу хліб. Там наміняють, а як до кордону доїжджають, російський кордон і український, так усе забирають у них.

¹ Річка Міус.

Син свідка: І повертають назад додому з пустими руками.

Від.: І знову приїжджають.

Син свідка: А багато дітей померло?

Від.: Я тобі кажу скільки. Ото ж тобі каже чоловік, що 9 мільйонів.

Син свідка: Ти 16 казала.

Від.: Чи 16 мільйонів.

Пит.: Скільки дворів було, де Ви жили тоді?

Син свідка: На хуторі?

Від.: Так, на хуторі.

Син свідка: На тому хуторі скільки було?

Від.: Хвилинку – дев'ять. Їх же всіх повиганяли з хати. А мій чоловік жив у селі, в здоровому. І там повиганяли.

Син свідка: Ти мені раніше розказувала: на станції був хліб. Гнів.

Від.: Був хліб. Забирають пшеницю і висипають і так. І дощі йдуть, і вона гниє, а людям не давали. То, казав один, спеціально зроблено було, знищити українців.

Син свідка: Але як хто піде красти, то що роблять йому? Стережуть той хліб?

Від.: Що бере?

Син свідка: Yeah.

Від.: Стріляли.

Син свідка: І дітей також?

Від.: І дітей. Хто б то не був. Вони не дивилися.

Пит.: Чи були тоді торгсини?

Від.: Торгсини? Були. А хто ж його візьме там?

Пит.: А що там продавали?

Від.: Продавали все. А в людей грошей же нема. І за що ж він купив? А піде красти, так уб'ють.

Син свідка: А німці були ж? Німці також були там у вас, німці? Вони з голоду не мерли ж.

Від.: Там, де мій батько жив, там було три економії.

Син свідка: Так. А за голоду були німці?

Від.: Там не було. Їх яких побили, які повтікали в Німеччину.

Син свідка: А ті, що осталися, вони отримували посилки чи ні?

Від.: Хто?

Син свідка: Посилки, німці?

Від.: Та хто ж там їм? Німців тоді вже не було.

Син свідка: Не було, ага?

Від.: Не було.

Син свідка: На станції ти бачила, як везли дітей, в соломі?

Від.: Бачила.

Син свідка: Розкажи.

Від.: Бачила, як їх клали, везли шалонами дітей, таких, що кидали матері на станції.

Син свідка: По скільки років?

Від.: Сама вже така, не гідна, пухла, ну, й діти. То кидала дітей на станції. Там стільки їх мерло, а стільки забирали в дитячий дім таких.

Син свідка: А ти розказувала мені, що ти з бабусею бачила, як везли шалон ранком.

Від.: Та я бачила.

Син свідка: То розкажи за те.

Від.: Везли дітей шалон. Нагрузили. І везуть ті діти. Казали, що везуть.

Син свідка: Була пересадка?

Від.: Була.

Син свідка: Ну, то розкажи, що ти бачила.

Від.: Та я бачила. Знаєш, вже воно й забула його. Мама вже наплакалася.

Син свідка: Чого? А як діти виглядали?

Від.: Та які? Ну, пухлі.

Син свідка: Що їм давали тоді? Пересадка була. Вони сиділи. Їм давали молоко чи хліб їсти?

Від.: Та хліб. Хто там те молоко? По кусочку хліба дадуть та й все. Хто там аж таке ще що-небудь мав..?

Син свідка: Це була пересадка. Я вже не знаю, в якому році. Це вже вона давно то розказувала. Як їй розкажеш, то вона кожний день розказує. А це вже давно вона не розказує. Ще було рано, може, годин чотири, п'ять ранком, мороз був. Діти босі. Їх брали з вагонів, садили на станції. В сорочках, та й все. Подумати: мороз, і діти в сорочках. Нема ніякого жакету. Років три, чотири, п'ять. Усі як скелети. Простягає руку. А вони їм одну воду подають. Це правда чи ні?

Від.: Та так. А що ти думаєш?

Син свідка: І тоді на другий потяг, і повезли.

Від.: І ти знаєш, що ж воно, як там уже м'яса цього немає, лиш самі кісточки. І таке, що й не плаче, тільки пищить. А їх, може, сот три везуть перевозять. Десь у якийсь приют везуть тих дітей. Воно ще, бачиш, як росіяни, то ще дужче шанує, а українців рахували за собак. Собак поїли, котів поїли. Миша біжить – злови мишу, живу їсть. Голодні люди, дивуватися нема. Ходи понад річкою і отакий шпиць. Як жабу упіймав, наколов, і живу жабу їсть. Що ж ти думаєш?

Пит.: Чи Вам відомо випадки людоїдства?

Син свідка: Чула ти таке, що людей їли?

Від.: Я де могла дивитися на те?

Син свідка: А було таке?

Від.: Було. Оце ж тобі я кажу, що річка Меюс була, глибока. І город поливний був. Там моторів, може, 15 стояло. Вони гнали воду до городи, 500. Так ото там стоїть на березі й наколов жабу.

Син свідка: Але чула, що люди людей їли?

Від.: Людей? Я чула, але бачить не бачила.

Син свідка: А чула, що було той?

Від.: Я чула. Казали, одна мати трое дітей з'їла своїх. А мій дядько, моєї рідної матері брат у Макіївці, з голоду вмер. Я ж була. І дивлюся. І ще й мені батько хрещений. Та: чи в тебе нема хоч крихотки хліба?

А мій чоловік отримував же ж в заводі. То я прийшла та відрізала хліба так кусочок і дві грудки цукру понесла. Тільки понесла, вони приїжджають і забирають його. Так було, що кожний день підвода їздила, забирала мертвих людей. Який ще живий, ще не вмер. А добре, як по тебе завтра приїжджають. Кидав й того, ще живого. І тоді привезуть, і ввозять кучу таку. Викопали яму, туди вкинули.

Син свідка: На Матвіївом Кургані таке робили.

Від.: На Кургані я не бачила, а в Макіївці бачила.

Син свідка: А де ти бачила там таке, що хлопці молоді померли з голоду, був такий дім, що був під шклом. Де то було?

Від.: В Макіївці.

Син свідка: В Макіївці?

Від.: Там у Макіївці також, не дай Бог. Не дай Бог – і все. Смерд був такий, що тільки ну! Люди ж лежать. Це ж як хто бачив, то так їх заберуть, бо ж лежать уже, може, місяців й два.

Син свідка: А за колоски. Як то вже позбирали жнива. Що там робилося таке?

Від.: В колгоспі ще як ми були – посилають солону перемелювати. Кажуть, ваша пшениця. Ну, й поїхало нас душ 20 солону перемелювати. Там машина стоїть. Приїхали – снігом забита солома. Відкидали. Відкинули. Лежить дівчина, така років 17. Уже миші пальці пообгризали. Ото йшло голодне, сіло під солону й вмерло. Ото чоловіки тоді викопали яму, соломою накрили і закопали.

Син свідка: А ви ту пшеницю молотили?

Від.: Солону? Молотили.

Син свідка: І що?

Від.: Цілий день були, півкоробки мишиних гівен намолотили. Та й все.

Син свідка: А той, пшеницю. Той хліб, що видавали, який то хліб був? Ти розказувала мені. Хліб, той, що то молотили ви, давали вам їсти? Мішаний з чим?

Від.: Вже й забула.

Син свідка: А за колоски. Там якась жінка збирала колоски ноччю?

Від.: Колоски ходили люди на степ ноччю і зрізали, й то розімне так і їсть.

Син свідка: Ні, там якась, ти казала, мала шестеро дітей, що пішла ноччю, вже як помолотили все, зібрали, і збирала насіння, зерно.

Від.: Та так.

Син свідка: Хто це такий був, ти не знаєш її?

Від.: Та вже забула. Стріляли, в кого, що зловили, що колоски збирає. Вже покошено й помелено, є по стерні. То стріляють тих людей, хто колоски збирав.

Син свідка: А ця жінка, що мама знала, вже, мабуть, була розкуркулена. Чоловіка послали в'язницю і його розстріляли там. В нього було аж шестеро дітей. І зловили її. Вона ноччю ходила, збирала колоски. Зловили її і розстріляли, й діти померли.

Від.: Є такі, що то колоски виминають, пшеницю їсть. Не мелена ще. Голодна ж, наїлася.

Син свідка: В 33-му році?

Від.: Ага. Наїлася пшениці й кишки полопалися і вмерла. Бо голодна, а пшениця – це ж, і все. І то дитина сидить, отак згорнеться: «Мама, дай мені хліба».

Як ти можеш дивитися? В нас також дівчина вмерла. Приходить батько з праці. А вона: «Папа. Дай мені, папа».

А де ж він його візьме, як нема? Ну де воно візьме?

Я ж кажу, не дай Бог, що ми пережили. Вже як сам, так вже терпиш, що буде. А як діти? Та в когось шестеро, та в когось семеро дітей же. І приїхали, все забрали в хаті. Все.

Син свідка: І ті побили, що молотили.

Від.: Погинули й косарки, і самов'язки.

Син свідка: Ні, ні. Як такі були, ти казала, роблені ті млини, ще зразу знищили. На Україні млини. Але ж люди мали такі в хаті, такий камінь, чи що воно таке. То його терли.

Від.: Камінь, такий камінець. І то в нас був. Отакий камінець, а тоді повибивають, і тоді зверху камінь і так воно на муку меле. Прийшов приказ, ходили по всіх хатах, шукали. А як в мене є і сусід там чи ще хто, і скаже, що: а в неї є – тоді б'ють, а як заховаєш, все поб'ють і в нас побили.

Син свідка: Ти казала, хтось тобі позичив одну, що до неї прийшли, шукали й в неї не було, а вона в тебе була в той самий день.

Від.: Та так.

Син свідка: Вони знали, в кого ці є. Як подумати: чого треба бити? Чого вже треба бити? Що вже нема де змолоти.

Від.: Млини були ж, млини побили.

Син свідка: Побили. І вже це ручне таке, що жінка крутить його сама, і те побили. І це вони будуть казати, совети, що це був той? То чого вони це побили? Прикази були?

Від.: Один зробив олійничку, що олію бив. Губань там. І каже мені: «Кума, як хочеш олії вибити – приходь. Тільки нікому не кажи».

Це я пішла. Ну, так у пляшку олії вибила. Та куди там? Через два дні дозналися і прийшли й побили.

Син свідка: У нас у родині багато людей померло з голоду?

Від.: У нашій родині? Та це ж твого батька дідушка умер, і мама вмерла.

Син свідка: Кого?

Від.: Батькова мати, теж з голоду вмерла.

Син свідка: Мого батька?

Від.: Ага.

Син свідка: Ні, що ти говориш. Ти вже збилася, мамо.

Пит.: Ні, вона сказала: дід батька.

Син свідка: Мій дід жив 96, баба 92. Ще переписувалися з ними.

Від.: Хвилинку. Це я вже й забула. О, дід Фанасій.

Син свідка: Фанасій. Дядька Ягора тим, потяг убив, ішов до станції, до залізниці.

Від.: Дядька Ягора? Та то сина їхнього вбив.

Син свідка: А він?

Від.: А він умер.

Син свідка: Він умер? З голоду?

Від.: Так, бо він був...

Син свідка: Твого брата розстріляли.

Від.: Моїх двох братів розстріляли.

Син свідка: *Well.* Один після війни, а один перед війною. Його виселили за Байкал.

Від.: Він робив у шахті. А тоді стали в армію брати, а він розкуркулений. Так його заслали за Байкал у шахту, вугілля то робити.

Син свідка: То що там робили? Там багато було українців у тій шахті?

Від.: Та хіба ж мало? Там самі українці.

Син свідка: І скільки років було тим хлопцям? Ти розказувала мені.

Від.: Моєму братові?

Син свідка: Ну, ті, що хлопці там були? Ти розказувала.

Від.: А молоді хлопці. Такі, що в армію не брали їх.

Син свідка: Років 18, до 25.

Від.: Розкуркулені були. Куркулів же в армію не брали.

Син свідка: І тим хлопцям зробили всім? Майже всім.

Від.: Та що? Я не знаю.

Син свідка: Їх розстрілювали. Там було їх 500 хлопців. Може, 100 осталося. Як він ото вже відбув своє, він там оженився і вернувся назад на Україну. Тоді жінка каже: «Поїхали назад туди за Байкал». Як поїхав і його знову забрали – і все.

Від.: Вона прислала тоді вже листа, жінка його: «Дайте мені допомогу. Шуру забрали».

Як забрали – й все.

Син свідка: До цього часу не знаємо.

Від.: Відбув п'ять років у шахті, а тоді розстріляли.

Син свідка: А як там було в шахтах на Донбасі? Там дуже багато людей повтікало. Можна сказати, що там один був чоловік. Як узнає, що ти є куркуль, може тебе розстріляти. Розстрілювали людей, куркулів. Нема йому ніякого того, суду. Раз там якийсь циган щось то хотів украсти. І він його розстріляв. То за те його посадили. Засадити й дали йому шість місяців в'язниці чи шість років в'язниці?

Від.: Я не знаю скільки.

Син свідка: Що там він сидів між куркулями. То вони його там убили.

Від.: Багато, багато робили то все росіяни.

Син свідка: А слухай, в тому, в Троїцькому, багато вимерло?

Від.: З голоду?

Син свідка: З голоду.

Від.: Багато. Я ж там не жила.

Син свідка: А як ти вернулася назад?

Від.: Та там багато. І сусіди померли.

Син свідка: Там, ти розказувала, що хтось своїх дітей з хати кидав, побив, щоб решту врятувати.

Від.: Та так. Викидали дітей на сніг.

Син свідка: Та ні, це як розкуркулювали. А то люди своїх дітей.

Від.: Ну, та так. Одна жінка, казали, троє дітей з'їла. Хай воно те ніколи не вертається, і нікому я не бажаю його й бачити. Як робиш цілий день, а їсти нема.

Син свідка: На трудовень?

Від.: Я вже казала: куди вже й Бог дивився на таке ж страждання людське. Якби не вродило – друге діло. Сказали, що не вродило, а то хліб уродив страшно скільки. Як у нашого діда, як почали вивозити той хліб.

Син свідка: Ні, та це раніше. А в 32-му році був урожай?

Від.: Врожай був.

Син свідка: Був у діда?

Від.: Також був урожай. У 21-му врожай був.

Син свідка: Та ти назад вертаєшся.

Від.: А це були врожаї, по тисячі пудов намелювали однієї пшениці.

Син свідка: Все вивозили?

Від.: Все вивезли.

Син свідка: Де? Прямо із тих?

Від.: Дома ж помолотили ж.

Син свідка: Yeah.

Від.: Ну в закрома ж понасипали.

Син свідка: Ну, а це ти ж говориш про свого батька.

Від.: Ну так.

Син свідка: Ми говоримо за голод.

Від.: Ну та за голод же.

Син свідка: То вже ж там не буде в закрома собі насипати.

Від.: Ну забрали ж, то тобі голод зробили.

Син свідка: А де ж вони забрали – з закромів чи з поля?

Від.: Та з закромів. Як вони з поля з соломною братимуть?

Син свідка: Але молотили й зразу вивозили?

Від.: Помолотили, в закрома понасипали, через тижня два приїхали забирати.

Син свідка: І ти бачила, як возили?

Від.: Ну та чого ж не бачила?

Син свідка: І ніхто не брав з вагонів хліб?

Від.: На станцію вивозять.

Син свідка: Ну, а якби хтось взяв з вагона хліба собі, там підкинув би до хати, то що б сталося?

Від.: Розстріляли б.

Син свідка: Ти бачила таке?

Від.: Так. Каже: «Як ти маєш право в держави...»

Син свідка: Ти була на суді такому чи ні?

Від.: Я була вже замужем.

Син свідка: Як в 32-му чи в 33-му. Як везли на станцію, якийсь чоловік перед тобою взяв відро й ще перед хатою набрав.

Від.: Ну, не брав. Боялися люди.

Син свідка: *Okaу.* Бо ти раніше розказувала, що його судили й 10 років в'язниці дали йому.

Від.: Хай воно ліпше не вертається.

Син свідка: Це було раніше, мама, трошки.

Від.: Хай воно ліпше не вертається.

Син свідка: Ще щось хочеш спитати?

Пит.: Я б тільки хотіла запитати, коли цей голод скінчився? Коли вони почали давати?

Від.: Голод кінчився в 34-му. Два роки – 32-й і 33-й. 32-й ще півбідн. Хоч було трошки хліба. А 33-й – нічого. А вже в 34-му, вже стало ліпше.

Пит.: А коли вони почали давати хліб робітникам?

Від.: Коли почали давати. В 34-му.

Пит.: Так. Після жнив?

Від.: Та так.

Син свідка: А коли батько робив на заводі, там давали їсти?

Від.: Там давали хліб. На родину виписували.

Син свідка: Він то пішов робити на заводі. І було дуже небезпечно. В нього два рази одежа горіла.

Від.: Бо треба тоді шукати, де хліб дають. Так він поступив, таке залізо, отаке з заводу йде. А він стоїть з кліщами, хватає його, тягне на діл.

Та як не вспіє хватити, так його обмотає. Два рази був печений. Одежа обгоряла на ньому.

Син свідка: То є, знаєш, червоне залізо.

Від.: А то, що треба. Люди старалися вже ліпше вмерти, щоб давати хоч хліба для дітей. То ж у нас вже одне вмерло. Дівчина була сама старша.

Син свідка: А там, де вугілля копали, там не було небезпечно чи ні?

Від.: Де?

Син свідка: Де вугілля копали, на Донбасі.

Від.: Там шахти валялися і приваляювали людей.

Син свідка: Часто?

Від.: Та часто було. То мій брат же там робив в шахті, то 5 років відробив, а тоді стали в армію брати його. А він розкуркулений. Так його за те й вислали за Байкал, знову в шахти. А ще 5 років, та 10 років у шахті робив. А тоді розстріляли. Ой, нікому я не бажаю такого бачити.

Син свідка: Я то розумію. Як прийшов час, 40-й рік той, дітей в школі хватало? Було дітей, роджених у 33-му році, чи ні? Чи діти були роджені в 33-му?

Від.: Та де там вони були?

Син свідка: Не було? Як уже час до школи йти, не було дітей до першої класи.

Від.: Що ж ти думаєш – штука, чи що. А таке, дивися, років два, що воно, як мати голодна, одні кістки. А дитина. Скільки їх, отих нещасних дітей вимерло! В нас уже п'ять років була дівчина, і то вмерла з голоду. Отакі ручки, такі ножки. Очі позапухали, нічого не бачить, саме пухле. Коли я була пухла, ноги отакі були.

Син свідка: А як дід та баба, як вони себе врятували?

Від.: Які?

Син свідка: Батьків батьки.

Від.: Вони жили, поки ще не забирали, а як в них вже забрали все, то баба вмерла. Дід умер в 23-му. Дід умер в 23-му.

Син свідка: Це твій дід.

Від.: Мого батька батько.

Син свідка: Так, а не мій дід.

Від.: Твій ні.

Син свідка: Ні. Як мій дід врятувався? Батьків батько?

Від.: То врятувався, що як їхала я, то поїхав і дід, і маму забрали.

Син свідка: Але також десь вони м'ясо їли кінське. Коні подохли, то вони відгрібали ноччю. Чи як? Ти розказувала.

Від.: Так, ноччю. Коні дохли. Ноччю розкопають, удень закопають, а ноччю люди витягають і їли дохлих коней. Я пішла до них, а вони сидять, м'ясо їдять. Кажу: що ж? Де це ви взяли? Та це, знаєш, каже, удень закопали коня, а ноччю, каже, люди відкопали й це порубали й розділили. Собак, котів. Села такі були. Я не бачила того села, казали мені, все село вимерло. Ні собак, ні котів, нема ніде нічого. Чорний прапор висить. Тисячі вмирили за один день.

Син свідка: Отак як ідеш по дорогах, то валялися?

Від.: Бачила я.

Син свідка: Бачила?

Від.: Це бачила. Так ішов молодий хлопець і збоку дороги лежить мертвий. То як хто наткнеться, то закопають. Без трун, без нічого. По 10, по 20 душ разом кидали в яму й загортали. Що ж ти думаєш? 16 мільйонів вмерло з голоду. Це ж не 16 душ, а 16 мільйонів. Чого в Росії не було голоду? А тільки на нашій Україні? Ось у Галичині – там також не було голоду.

Син свідка: Вона була під Польщею.

Від.: Ну та так. А хто нашу Україну обороняв? Ніхто. А Україна годувала всіх хлібом, бо вона була на це багата. І землі багата, і земля добра, і ті хлібороби були такі. Ну, якось мій дід жив. П'ятеро братів було в діда. Вони хлібороби, а тоді на цій же, відживають. Мої батьки. Ці відживають, з предків йшли господарі, що хліб робили. А як уже вимерли з голоду. Хай би не вродило, так не так би й жаль було. Скільки в нашого діда. Кожну весну вивозив по 2 тисячі пудов пшениці – в запасі була. Бо нову пшеницю мололи, а стару ввозили на станцію. І собак мав десять штук, дід.

Син свідка: Це було при царю все?

Від.: Та так, при царю це було таке. Коней було, одних коней робочих 30 штук. 18 коров. Скотини було.

Син свідка: Але при комуні було же, мали люди городи?

Від.: При комуні? Та де там вони мали.

Син свідка: Городів не було в вас? Не давали вам городи?

Від.: Ну, при комуні їх же ж вигнали.

Син свідка: Ну а в вас був город, як комуністи були? Був город?

Від.: Та який там город? Маленький. Стільки. Землю ж відібрали.

Син свідка: Я то знаю. А то, що на городі, як ви посадите, то ваше?

Від.: Накладали.

Син свідка: На городи?

Від.: Аякже. Здай стільки картоплі, здай стільки насіння соняшників. Накладали, вивозили.

Син свідка: І те забирали, на заводі?

Від.: Ну та так.

Пит.: Чи вони також забрали посіву?

Від.: Посів брали ж. Накладали. Ось, оце ж війна була тепер. Оце ж з німцями. І також на батька наклали. 18 пудів меду здав. Пасіку тримали.

Син свідка: Кому це він здав, німцям?

Від.: Німці наклали.

Син свідка: Німці наклали?

Від.: У нас же казали – Україна хлібородна, німцю хліба дала, а сама голодна.

Син свідка: То була приказка?

Від.: Приказка. Україна була багата, а бачиш, як настала революція, совети що зробили?

Син свідка: І корови пропали.

Від.: Прошу?

Син свідка: І корови, коні пропали.

Від.: І корови, й коні – все пропало. Все пропало.

Син свідка: Від цього, від голоду?

Від.: А що ж? Коні з голоду – одні ребра.

Син свідка: Так що й коні, й люди разом мерли.

Від.: Та так. Бачиш, як коням мололи, овес давали, то коні були добрі. А як сама полова... Та й тієї нема.

Син свідка: А було так, що коні ліпше їли, чим перед тим – після того голоду? Що коні ліпше їли, чим люди?

Від.: Та всього було. Тоді ні собак не стало, нічого.

Син свідка: А ти мені раз розказувала, що мінялись з кіньми їжу. Коли коням давали кукурудзу, а їм, тим людям, щось друге. Так вони взяли. А вона була кухарка. І взнали, що вона кухарка. Це було в колгоспі, мабуть, після того, після голоду. То він взяв заміняв, бо тут мав ліпший ступ зробити... Те-те, що коням. Це було таке чи ні? Ну, то розкажи.

Від.: Була я кухаркою. То було кукурудзу варять. Качани наламають і варять кукурудзу. То людям не давали, коням. То він каже: «Ти знаєш що? Ти заміни – навари кукурудзи».

Або крупу ще з кукурудзи робили.

Пит.: А що люди говорили тоді про Сталіна? Що люди думали про нього?

Від.: А що люди зроблять? Там не то говорити, і думать не мав про Сталіна. А ти, каже, то Сталіна лаєш? Сталін – добрий чоловік. А що ж він зробив людям? Та я Сталіна й не винувачу. Там коло Сталіна було їх багато.

Син свідка: Але він давав прикази.

Від.: Прошу?

Син свідка: Він давав прикази.

Пит.: А про Кагановича чи люди знали?

Від.: Та знали й за Кагановича.

Пит.: Ну, на цьому будемо кінчати. Щиро дякую Вам за свідчення.

Інтерв'ю SW40

Анонімна оповідачка, народилася 1915 р. у Донецьку, донька робітника, який помер 1922 р. Після цього мати оповідачки пішла працювати на текстильній фабриці. Життя за непу «було дуже добре», але у 1928 р. пішло на гірше. Не була свідком голоду і стверджує, що «всі знали, що то уряд робив, а не росіяні українцеві». Говорить, що росіяни постраждали так само, як українці, хоч і в інший час.

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 15-му.

Пит.: А де саме?

Від.: В Юзівці¹, або Сталіне. На Донбасі.

Пит.: Район який?

Від.: *Well*, то є місто. То є центр Донбасу, Юзівка. Юзівка була до революції. А тепер, як Сталіна розстріпали, як то кажуть, то тепер воно називається Донецьке.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: О, батьки. Як Вам сказати. Тато помер у 22-му році. Після того мама тільки працювала. Працювала вона на фабриці, де шили. Ви розумієте, що таке спецодяга? *Just like uniform, yeah. Just like uniform* (Подібно до уніформи, так. Подібно до уніформи. – *Ред.*) для робітників, які робили при гарячих печах. То вона робила на такій фабриці, шила. Але вона ще була молода, ми були маленькими. Нас тільки двоє було: я і сестра. Ну, то так ми й жили. А дід з бабою; дідусь робив на залізниці, а бабуся вдома сиділа. То й все. Пильнувала внуків. Так. То все.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте про період непу?

Від.: Було дуже добре. Так. То я якраз до школи ходила. Як мій тато помер в 22-му році в січні, то так було – 23-й, 24-й, 25-й, 26-й. То було добре, нормально. Ми могли побігти десь, купити собі й яблучко, і грушку, і цукерки якісь, і булочки, й бублик. Знаєте, що таке бублик?

Пит.: Так.

Від.: Ото. А потім, з 28-го року почалося вже.

Пит.: Як то змінилося?

Від.: Неп ліквідували й як то сказати, поліквідували тих всіх, бо то було, як то сказати, власне. Значить, людина мала собі маленьку лавочку, де яблука продавалися, овочі мали. І тут все ліквідували, позабирали в них все, й люди не могли платити, й позабирали. І то все зникло. За один рік все зникло.

Пит.: А як тоді людям жилося?

Від.: Бог його знає, як вони жили. Я знаю, що нам прикро було, бо мама робила тільки сама. Нас двоє росли, й ми були маленькі. Ну так, не дуже добре, але не так, як на Україні. Все-таки було в нас ліпше. Бо на Україні, спеціально по селах. Ми же не жили в селі. Ми жили в місті. І то був центр. І то там не було. Було дуже прикро. Значить, що не вмирали люди з голоду, не валялися по вулицях, як на Україні.

Пит.: А чи багато людей втікло на Донбас після колективізації, коли вони почали приїжджати до вас?

¹ Ідеться про Донецьк (до 1924 р. – Юзівка, в 1924–1961 рр. – Сталіно).

Від.: 28-го року почалася колективізація в Росії. Бо ми мали одних знайомих, що нам розповідали. 28-го року з російських сел почали забирати людей до Сибіру. Значить, як вони казали: «На новые земли». І забірали цілими селами. То вони там їх насаджували потім. Там люди й мерли, й діти мерли, й старі мерли. Хто вижив, хто якимось там лишився. Бо там земля дуже добра. Там дуже добре жити було, але то треба було все заново робити, заново починати, розумієте? То було 28-го року, і то було на російських селах. Російських селах. А з 31-го року почалася біда на Україні. 31-й, 32-й і 33-й. Найгірші були 32-й і 33-й рік, найгірший. Але я там не була, я не можу розказати.

Пит.: Так, але Ви були на Донбасі й Ви сказали, що люди втікали на Донбас.

Від.: О, втікали. Деякі втікали. Які могли. Які могли. Які могли. Але при радянській владі тяжко було втікти й тяжко дістати паспорт. То вже люди один одному допомагали, щоби ліпше було.

Пит.: А там, де Ви жили, чи приїхало багато голодних селян?

Від.: О, *well*. Я Вам скажу, що я не бачила так, щоби особисто я бачила, бо я ще сама була молода: 17, 18 років. 17 років мені було, як я скінчила школу. То я жила з мамою. Мама тоді вийшла заміж знову, й ми жили всі вкупі. Тяжко було, але все-таки ми жили. Жили тоді на залізниці. То було трошки ліпше, але я багато не можу Вам сказати, бо я так чула, що казали, що прийшли люди з України, просяться на працю і все. Ну, та були, але я сама особисто не можу Вам сказати, бо я молода була.

Пит.: Ви ходили до школи чи приїхали як, наприклад, селянські діти приїхали?

Від.: Ну, я не бачила селянських дітей. Я не бачила. Може, десь вони й були, але там, де я жила, я не бачила. Я не бачила. Так як отець Биковець казав, що там десь було, що привозили дітей і кидали, і лишали десь у других, такого я не бачила. Я не можу Вам сказати. Я не можу. Я особисто не хочу такі речі брати на свою совість, бо я не бачила.

Пит.: Добре. А скільки кілограм хліба вони дали вам?

Від.: Ми діставали, я навіть Вам сказати не можу. Може, кілограм був буханець. І то треба було вистояти в черзі, поки дістанеш ту буханку. Дістанеш одну – ну, то слава Богу. А не дістанеш – значить, не дістанеш. То давали так по одній. Я не можу сказати, скільки там – кілограм чи півтора. Я вже тепер не пам'ятаю. То так вже давно було.

Пит.: Чи то був пайок, чи мусили мати картки?

Від.: Я навіть не знаю. Я навіть не знаю. Я не була, десь були картки, але я теж не пам'ятаю. Були картки, але я не пам'ятаю. Я знаю, що я в черзі за хлібом стояла й без карток діставала. Я лиш дістала від skleпу хліба, то я його мала, але без карток. Деякі люди й мали картки. Може, в деяких місцях і мали картки, але я особисто не можу Вам сказати, бо я не знаю.

Пит.: Чи Вам дали хліба в школі?

Від.: Ні, ні, ні. Не було в школі, ні.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: Церкви були. Церкви були, я Вам скажу, до 30-го року, я думаю, була церква в Сталіно, бо я скінчила школу в 31-м і пішла працювати. Пішла працювати до друкарні. Ще молодістю дівчиною. І там була велика церква, колосальна, гарна така, як катедра. *Beautiful*. І вони її зруйнували.

Поклали динаміт під низом, і то все рухнуло. І потім все то зрівняли. Зрівняли й побудували кінотеатр. І так багато других церков понищили. Тоді, як вже я вийшла заміж і виїхала з Донбасу, вже картки відмінили й вже хліба можна було дістати досить. В 34-му році, я пам'ятаю, перший раз прийшла до склепу й хліба повно. Але то було вже в 34-му році. І можна було брати й білий, і чорний, і бублики, й булочки. Так, то вже було в 34-му році. То що я можу Вам підказати, більш не знаю. Більш не знаю.

Пит.: Ви ходили до школи, чи то була українська школа, чи російська?

Від.: Ну, то була російська школа, але з четвертої класи ми мали, спеціально уряд проводив українознавство. І ми мусили всі вчитися по-українському. Але в мене бабця говорила по-українському, бо вона була волинячка, й вдома в нас був такий і такий говір, знаєте. То я була перша в класі по-українському. Правда, так. Так що не було, не було різниці. А між людьми. Я Вам скажу: між людьми не було такого, що ти росіянин, а я українець, або ти українець, а я росіян. Не було.

Пит.: Так? Дуже цікаво.

Від.: Люди жили дуже дружно. О, *yeah*. Для того, я Вам скажу, для того, як я попала вже після Другої війни, я попала в табір, то тут я дістала *boo-boo*. Для того, що то «росіянка, то росіянка», то, то друге. Це мені дуже боліло. Бо в нас ніколи не було різниці. Ніколи. В нас на Донбасі були й росіяни, й українці, й поляки, й німці. Всі жили разом, всі працювали разом, всі ходили по вулицях разом. Ніколи ніхто не сказав, що ти українець, або ти кацап, або ти німець. У нас такого не було.

Пит.: Дуже, дуже добре.

Від.: То, що уряд робив, то одна річ, а то, що люди поміж собою, то друга річ. Бачите. В мене вдома тьотя була замужем за чистого росіянина. І моя бабця ніколи не сказала, що ти росіянин. І він ніколи на бабцю, що ти українка або полька. Мій тато був поляк по походженню. Мій тато. І його родичі були теж поляки, католики. Ніхто ніколи не сказав, що ти поляк. Ніхто. І він працював на тому голівному офісі бухгалтером. Йому ніхто ніколи не сказав, що ти поляк. Ну, ніколи, ніколи. Його так любили. Він був така приємна людина, Іван Мартинович. Іван Мартинович його називали, знаєте, так як у нас називають: Іван і по батькові. Його дуже любили, він був дуже гарна людина. І в нас не було жадної різниці, що ти українець, а ти росіянин, а ти німець. То одно, що я любила. То що там уряд робив, то вже як пішло, то вже пішло, й всі полетіли. Всі полетіли. В 37-му році, як полетіли люди до в'язниць, то ніхто не рахувався. Всі пішли, всі пішли геть. І там теж не було такого. Бо як мучили, то мучили всіх підряд. Мучили всіх підряд. Для уряду не було різниці, хто ти: чи ти поляк, чи ти українець, чи ти росіянин. Тебе взяли, тобі пришили діло, як кажуть, пришили діло й ти маєш 58-му статтю радянського кримінального кодекса – «вредитель». От вам і все.

Пит.: Як Ви там жили, чи Ви чули про голод, і що вони казали?

Від.: О, чому ж ми не чули? Бо ми самі відчували.

Пит.: Так, але чи люди казали, що росіяни чи Сталін то робили українцям чи просто селянам?

Від.: Я навіть не можу Вам того сказати, бо то був голод зроблений спеціально. А то всі знали. То всі знали, що то уряд робив, а не росіян українцеві. То уряд робив.

Пит.: Але уряд кому? Спеціально українцям чи спеціально селянам?

Від.: Бачите, я навіть не можу Вам сказати, бо я ж Вам сказала вже наперед, що в 28-му році почалася колективізація в російських селах, а в 30-х роках почалася колективізація на Україні. Українці не хотіли йти до колгоспів. Росіяни теж не хотіли йти до колгоспів. От забрали на Сибір. Як би то сказати, один такий момент, як американський президент, як він називався, після Рузвельта, Теодора Рузвельта, бо американський президент – я тепер не пам'ятаю його, ох, не пам'ятаю. Він допоміг Радянському Союзові, бо вони бачили, якимсь то шляхом вони побачили, що люди в вагонах сидять, голодні й їх кудись везуть. Але уряд не сказав ¹. Вони сказали, що вони їх переселяють з місця на місце, бо вони хочуть заселити необроблені землі. І американці помагали. А то, що люди не хотіли йти до колгоспів, то їх там загнали на другі землі. То було в 28-му році, і то було в російських селах. А в 30-х роках почалося на Україні те саме. На мій погляд, скажу тільки одне: що то не було тільки знищити Україну. То вся Росія мучилася. І мучиться до цих пор. Я не є шовіністка. Я не є націоналістка. Я кажу тільки факти, що було в 28-му році. Ми як приїхали сюди, то тут була одна родина. З нами мешкали в Німеччині. І вони тепер тут десь, не знаю, десь вони є. То він був чистий росіянин. І він був селянин. І він нам розповідав, як влада забирали родину росіян зі сел і везли їх на Сибір. А він якось утік до своєї родини. І потім пережив аж до Другої війни і якось, так як і ми, вибрався звідтам. Так що то не було тільки спеціально. Певно, що українці, так сказати, противилися і давали, значить, й не хотіли до колгоспів йти. Ну то, звичайно, ну то хто ж хоче до такого, до такої біди йти? Але що? То було зроблено не тільки на Україні. То було зроблено навіть на Росії. А деякі українці тут кажуть, що то було тільки зроблено на Україні. Може, й гірше було трохи на Україні. Може, й гірше було трохи, але я не знаю. Я знаю тільки, що були факти такі, що люди самі говорили, як з російських сел заганяли людей за Урал. Знаєте, що таке Урал?

Пит.: Так, так.

Від.: Заганяли, для того я не хочу, щоб моє прізвище там було. Бо я не є шовіністка. Я не є націоналістка. Я люблю всіх людей. Для мене не робить різниці хто. Я першого чоловіка мала українця, а другого мала росіянина. І я не мала жадної різниці. Як людина є добра, то не робить різниці хто.

Пит.: Дуже Вам дякую!

Від.: Нема за що.

¹ Оповідачка помиляється. Теодор Рузвельт (1858–1919) був президентом США у 1901–1909 рр., коли СРСР як державного утворення ще не було. Ймовірно, вона розповідає про Франкліна Делано Рузвельта (1882–1945) – президента США в 1933–1945 рр., який, власне, і встановив дипломатичні відносини з СРСР на початку свого правління.

Інтерв'ю SW41

Валентина Козин, народилася 1926 р. у Хмельницькому (колишній Проскурів), обласному центрі за 60 км від довоєнного польського кордону. Родина оповідачки у 1928 р. втекла від ГПУ у село Божедарівка на Криворіжжі, а після того, як батько отримав ще одну повістку ГПУ, – в Охтирку, тепер райцентр Сумської області. У 1933 р. родина переїхала на МТС у селі Коти поблизу Чернігова, де батько працював головним бухгалтером, а мати – в ошадкасі, обоє отримували продовольчі пайки. Хоч родина завжди мала що їсти, навесні 1933 р. стало сутужно і вони завжди були голодні. Оповідачку і двох молодших сестер нікуди не випускали, оскільки «були випадки людоїдства». [...] Мати казала оповідачці, що знайшли людські кістки у сусідів і заарештували їх за людоїдство. Чоловік оповідачки родом з села поблизу Фастова (райцентр Київської області); за його оцінками, там померло три чверті населення.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Валентина Козин.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: В 1926-му.

Пит.: А де саме?

Від.: Я народилася в Проскурові, то є Кам'янець-Подільській області¹.

Проскурів – велике місто. Але як мені було два роки, то тато мусив виїхати з Проскурова через те, що його переслідували і декілька разів арештовували, і він сидів у в'язниці. І от останній раз, як його випустили, то сказали йому, якщо він хоче жити, то він мусить виїхати з того міста. Бо те місто 60 кілометрів від польського кордону. І тоді він прийшов додому і на другий день він виїхав. Тоді, за якийсь час, я вже не знаю скільки...

Пит.: Коли то було, чи Ви знаєте?

Від.: То мені було два роки, в 28-му році, напевно. То я знаю з розповідей.

Тоді ми дістали повідомлення, що тато знайшов працю знов, у степовій Україні, то був Криворізьський район, і в маленькому селі, яке називалося Божедарівка². І ми там жили якийсь час, я вже не пригадую, скільки років. Тоді знову його покликали НКВД – і за якийсь час він також звідси виїхав, от. І тоді, власне, ми жили, ми переїхали до містечка Охтирка, на Харківщині, от. Я не пригадую собі, скільки років ми там жили, от, але 33-й рік то я досить добре пам'ятаю через те, що в тому ж році ми виїхали на Чернігівщину, біля Чернігова, до машинно-тракторної станції біля села Коти³. Власне, весна 33-го року, так я пам'ятаю, то ставало чимраз гірше жити. Тато працював в машинно-тракторній станції. То голівним бухгалтером, він діставав приділи, от.

¹ Оповідачка називає адміністративний устрій, який існував після утворення в 1937 р. Кам'янець-Подільської області. В 1954 р. Кам'янець-Подільську область було перейменовано у Хмельницьку, а Проскурів – у Хмельницький (обласним центром Проскурів став ще в 1941 р.).

² Нині Божедарівка – село Жовтневої сільської ради Криничанського району Дніпропетровської області.

³ Імовірно, йдеться про село Котів Пархимівської сільради Козелецького району.

На той приділ діставали пшоно, цю саму кукурудзу, пізніше трошки олії – я не знаю ще що, але пригадую собі, що моя бабуня пекла хліб з кукурудзи і з пшоно, через те, що муки іншої не було.

Пит.: А чи мама працювала?

Від.: Мама працювала також – такі називалася «сберегательная касса», то була так, як *Credit Union*, і вона також діставали якийсь приділ хліба, так що в нас, властиво, так, щоб ми цілком голодували, то такого не було, завжди було щось їсти. Тільки що то було так, знаєте, чимраз ставало все гірше й гірше і гірше, і вже весною, то їдження вже майже не було. Трошки картоплі було, й ту картоплю варили з лушпиннями. Я знаю, пам'ятаю тільки, що ми завжди були голодні – я мала ще дві сестри, котрі були молодші від мене. Ну, тепер – наша вулиця була біля річки, так що наше подвір'я виходило до річки, воно було цілком обгороджене парканом, от, хата була посередині. І нас нікуди не випускали тому, що там були випадки людоїдства: ловили дітей, або таких старих, і потім продавали м'ясо, продавали котлети, на холодець, на цих базарах. І от так, я не пригадую собі, а так з розповідей я знаю, що біля нашої хати, в сусідньому подвір'ї якась жила стара жінка, глуха. Вона ще жила, як ми звідти виїхали, з другого боку всі люди вимерли. Пізніше далі жили якісь люди, казали, що вони були конокради, що вони коней крали. Пізніше, розповідала мама, що як прийшла до них міліція, то в них знайшли людські кістки, тому що вони там людей забивали й то м'ясо з людей здирали. Напроти – я тільки пам'ятаю одну хату – я пам'ятаю, там була маленька дівчинка, яка залишилася жити – всі решта вимерли. І тоді мама давала їй часом, як щось мала, то давала їй їсти. Потім – то було вже весною – тато поїхав шукати іншої праці, іншого місця, щоб можна було щось трошки більше з їдження мати. І ми були самі в тій хаті. І до нас добивалися злодії, такі злодії, і тоді, як прийшов такий бригадир, який збирав всіх людей, щоб ішли садити буряки, і він, власне, їх налякав, бо вже замки були зірвані, тільки ще залишилися замки всередині до хати.

І пізніше, далі я пригадую, як ми були вже в тому, в Чернігові, бо це було так п'ять кілометрів від Чернігова, і один кілометр від села та машино-тракторна станція. Це такі станції, де тримали весь сільськогосподарський інвентар і позичали колгоспам. І там, де потрібно було москалям людей, то вони тих людей годували. І тато також був там головним бухгалтером, і ми з тієї кухні, де варили їдження. Я пригадую, що тоді були вареники з чорної-чорної муки, я не знаю, що вже в тому було, але то вже було після того, *я*, ми нічого не мали, то було таке смачне. Потім таке моя вражіння було: знаєте, там навколо також не було таких виходків, як от тут, і все ходили десь за хату. І от я звернула увагу на дітей – Ви знаєте, так як дитину садять, тримають її, щоб вона свої справи робила, то просто були такі, просто гострі такі задки, і я собі не могла зрозуміти: чому то такі діти? І я, напевно, таке ж саме мала, але я себе не бачила, а і в моїх сестер все ж таки не були такі страшні, ми все ж таки мали щось – кукурузу й картоплю, а ті, напевно, нічого не мали. І то таке вражіння – аж потім, як я побачила той фільм про кацети в Німеччині, тоді я зрозуміла, чому вони такі були, ті діти. От, я не бачила мертвих ніде, от якось так, то що в нас так хоронили,

а ми жили в тій хаті, подвір'я було обгороджене і взагалі ніде не випускали, але такі я ті розповіді про ті жахи, то я чула. Ну, то що я можу Вам сказати.

Тепер, мій чоловік є з Київщини, біля Фастова. Він каже, що в його селі вимерло три чверті населення – умирали всюди, під парканами, на полях, кругом були мертві люди. От навіть там були в селі три мисливці, що мали три рушниці, то вони стріляли ворони, стріляли цих різних, що тільки могли, і вони також повмирали, і один навіть застрілив свою собаку й з'їв. Але, кажуть, вони їли якийсь потім, в при кінці тижня всі повмирали, ціла родина. Тепер, сильніших, здоровіших в тому селі заставляли збирати трупи і звозити до ровів, навіть не копали могили, тільки цвинтар в тому селі – село Плехівка (?) ¹ – було окопане такими канавками, то вони не копали тих могил, тільки в ті канали скидали трупи і присипали їх землею, навіть не засипали, а тільки присипали, тому що ті люди були також дуже знесилені, але вони ще ходили, то їх заставляли, щоб вони те робили. Ну, він пригадує, почався голод вже восени 32-го року, бо тоді почали забирати всіх заможніших селян і всі харчі забирали від них. Підвозили їх у Фастів, а звідти вивозили на Сибір. Каже він, що в нього сестри чоловіка, в родини чоловіка, навіть так сховали хліб, що на стріху насипали пшеницю, закрили бляхою, а пізніше зробили долівку глиняну, а потім щось там понасипали – соломи, чи щось. І ті комсомольці прийшли шукати, то знайшли ту пшеницю і також забрали, а потім їх страшно били за те, що вони сховали ту пшеницю. Ну, тих людей ще восени обкладали страшними податками, ті навіть не мали з чого ті податки платити, бо вони нічого не мали. Тепер, це село мого чоловіка – Плехівка, не вимерли всі люди тільки завдяки тому, що біля села було велике поле картоплі. Ту картоплю не могли викопати, бо вже люди не мали сили, й картопля замерзла й згнила на тому. І ранню весною, як трошки розмерзло, то ходили люди й викопували ту картоплю і їли її. І так частина села залишилася жива. Пізніше, він казав, що село Оленівка й Мар'янівка ², то були випадки людоїдства. В Оленівці половина населення вимерла, село Дідівщина ³ – половина населення вимерла, Триліси ⁴ – три чверті населення, пізніше – Обухів, Мала Снітинка, Снітинка, Опірна ⁵ – то там також три чверті населення вимерло.

Потім, каже мій чоловік, що біля їхнього села був радгосп – то є радянське господарство, де люди працювали за гроші, і то все, що продукувалось, вивозилось в Московщину. І тим людям давали їсти. І в Білій Церкві був млин, що робив крупу, знаєте, гречану, вівсяну, чи що там –

¹ Ідеться про село Клехівка, нині – Фастівської сільради Фастівського району Київської області.

² Оленівка – центр сільради Фастівського району Київської області, Мар'янівка – центр сільради в сусідньому Васильківському районі, неподалік кордону із Фастівським районом. Села Фастівського району, названі на цій сторінці, знаходяться у північно-східній частині району, недалеко одне від одного.

³ Село Дідівщина – центр сільради Фастівського району Київської області.

⁴ Триліси – село, нині центр сільради у Фастівському районі Київської області.

⁵ Судячи з назв, ідеться про такі сучасні села Фастівського району Київської області: центри сільрад Мала Снітинка і Велика Снітинка, а також село Велика Офірна Мало-снітинської сільради.

і радгосп діставав частину тієї крупи. І мій чоловік мусив їздити по ту крупу, і тоді їм давали трохи тих висівок, таку луску, ту, що, знаєте, як обдирається та крупа, то залишається таке як *bran*, а таке як *out of shell*. Знаєте, що таке пшоно? Таке жовте просо, те, що має таку жовту луску на собі. Ну, давали йому такі висівки, які залишалися після того, як добру крупу забрали, і він ці висівки возив до свого села також і там роздавав людям, і так там одна чверть села залишилася жити. І були такі села на Київщині, де вимирали всі люди, і тоді над таким селом вішали чорний прапор – там уже нікого не залишилось.

Пит.: Це, здається, все.

Від.: Я не знаю. Ви знаєте, я не мала такого, але те, що я пригадую, як дитина, я не знаю, чи то Вам щось дасть, чи ні.

Пит.: Ну добре, а чи Ви ходили до школи тоді?

Від.: Ні, тому що я мала тоді тільки шість років, а там до школи приймали в вісім років. Тоді, як ми переїхали туди, до машино-тракторної станції, на Чернигівщину, то вже на осінь я пішла до школи, бо я дуже хотіла до школи йти. І я так собі добре не пригадую, я знаю, що дітей не було багато в тій сільській школі. Я хотіла до школи піти, але я дуже боялася, тому що мені треба було йти через поле кілометр до тієї школи.

Пит.: А чи була церква?

Від.: Прошу? Церква? Ні! Вже ніяких церков не було. Я навіть не пригадую собі, чи я бачила церкву. Можливо, що вона була, але можливо, що її москалі знищили. Можливо, що якась була маленька церква, але я собі не пригадую. І школа була дуже маленька, там не було багато людей, багато дітей не було.

Пит.: Чи то була українська школа, чи російська?

Від.: Була українська, бо то на Україні, українське село, то ще школи були українські. Але я також так добре собі не пригадую, я тільки знаю, що ми два роки там були, а пізніше тато знову мусив втікати і ховатися. То пізніше він переїхав до Новгород-Сіверський, то там я знаю переважно, що то була школа московська. Але навіть і в тій школі, знаєте, якби там вчили тільки по-українському, то я мала би труднощі в тій школі, в другій класі в московській школі. Так що я думаю, що то, напевно, була школа, де вчили й московську, й українську мову, але більше московську, як українську. Потім, чоловік також казав, що там, де були села, що цілковито всі люди вимерли – їх потім заселявали москалями, ціле село заселявали москалями.

Пит.: А чи люди говорили про голод пізніше? Чи Ви чули про голод?

Від.: Ні, так то абсолютно заборонено було: «голоду не було». Тепер, одна така річ, знаєте, що й навіть в наших енциклопедіях, і в газетах, статтях різних кажуть, що то винен Сталін, що Сталін голод створив, і Сталін голод перевів, не робить сенсу, бо одна людина не може того зробити, одна людина того не може. Він, можливо, заплянував, але йому помагав цілий московський нарід. Тому що в війську, то військо було московське, українців не було багато в той час в тому війську, бо вони українцям не вірили, але якщо й були, то були такі, які комуністи, і такі, які любили москалів більше, *ja*, любили свій нарід. Бо таких зрадників всюди є, так само й українці їх мають, як кожна інша нація. Наприклад,

візьміть Ірландію. От Ірландія, то є дуже добрий такий зразок, має таку саму історію, як Україна, тому що вона була поневолена англійцями. І частина ірландців хоче свободи, а частина ірландців хоче залишитися з тими з англійцями тому, що вони мають посади, вони там мають добре життя, вони не хочуть від Англії відділятися, вони не знають, якби без Англії чи вони знову без Англії так само могли би жити, як вони живуть тепер, правда? Так само на Україні – є люди, які хотіли свого, а є люди, які хочуть, щоб залишилося так, як є. І то є цілком нормально. Якби, наприклад, тут в Америці зробився був якийсь переворот, то були б люди, які хотіли зміни, а були б такі люди, які хотіли, щоб так залишилося, як є, бо їм так добре. Якби, наприклад, демократи перебрали владу цілковито, то, і так би було рік за роком, то вони не хотіли б то відступити, правда? Той, хто дістав владу, то вже не хоче її віддати ніколи. І українці, як було там – не можна сказати, що багато, але були українці, які помагали москалям. Але то не можна обвинувачувати українців тому, що вони хотіли; частина їх хотіла врятувати своє життя. Чи Ви знаєте, що людина може зробити, коли вона бачить, як її діти умирають з голоду, як вона сама пухне? То вони дуже часто можуть піти на те; й то є велика помилка казати, що то Сталін, що тільки Сталін і партія в тому винні. В тому винен цілий московський нарід, знаєте, тому що вже Сталіна нема, і тепер говорити – а хто ж відповідальний за те, що на Україні вимерло 14 мільйонів людей, бо ще голод був у 21-му, 22-му роках. Ви за той голод знаєте? За той голод є книжка Герасимовича¹. Бачите, то за свідченнями тієї комісії Нансена, кого самого капітана Квіслінга², то він сказав, що вмирало 10 тисяч людей на день на Україні під час голоду 21–22-го року. Він казав, що 10 мільйонів людей голодує, і вони вимеруть, як вони не дістануть допомоги. Допомоги не було, москалі не дали допомоги. Вони, навпаки, забирали цей самий податок, забирали до останнього дня, тоді як люди вмирали. Так що не можна сказати, що нема права говорити, що то Сталін, що то партія, то є московський нарід – йому залежало на тому, щоб знищити українців, щоби населити то москалями і чим більше. А щоб із тих, які залишилися, то ті люди, з них створити рабів. От ті люди, ті діти, наприклад, які не дістають поживи відповідної, вони не розвиваються нормально, вони залишаються недорозвиненими ціле своє життя. Правда, якщо мізок не розвинувся в той час, час росту, то вони потім залишаються умово відсталі. І вони не можуть дати зі себе то, що може дати нормальна дитина в нормальних умовах. От, власне, і завдання було – створити націю таких недорозвинених рабів для того, щоб на них працювали й ніколи не протестували. Мене то дуже турбує, я чую, що то Сталін зробив, Сталін створив, партія зробила. То не є Радянський Союз, то є московська імперія. Навіть в тій самій – *fireman*, там є Батлмейн, то він розуміє, що він каже, а то решта – то також, вина на Сталіна, вина на партію, а це неправильно. І наші також

¹ Ідеться про книгу: Герасимович І. Голод на Україні. – Берлін, 1922.

² Нансена місія – одна із міжнародних організацій, що надавала допомогу під час голоду 1921–1923 років. За даними, які наводить О. Мовчан, вона надала 12,2 мільйонів пайків. Капітан Квіслінг – уповноважений місії Нансена, який на початку 1922 р. об'їхав Україну і пізніше опублікував звіт про голод.

в Енциклопедії українознавства факти голоду є перекручені, зменшені, про голод 21-го, 22-го року взагалі нема, сказано, ніби то був «стихийний голод», де загинуло 500 тисяч людей. На Україні «стихийного голоду» не могло бути. Знаєте, на Україні були в ті часи – південна Україна, степова Україна – там були посухи й тому люди, люди запасалися харчами; знаєте, вони не мали настільки досить харчів, щоб вони могли себе прогодувати два роки на випадок посухи. Пізніше – якщо то стихійна ця посуха була, то вони могли довезти харчі з інших районів України, або навіть та АРА хотіла допомагати, але ті всі харчі, які давала ця американська допомогова організація, всі йшли в Московщину – там був голод завжди, на Московщині, бо там люди ледачі, там нема землі, вони не можуть себе прогодувати через те, що вони не хочуть працювати, як українці працювали, потім – українці мали землю, а вони мали піски. Був голод, а на Україні не було голоду, хіба той голод був штучно створений. Пізніше – також треба звернути увагу, що перший голод був створений на Україні Петром I, якщо Ви історично – Ви то знаєте, так? То перший голод був тоді тому, що після перемоги гетьмана Мазепи, після того, як Петро I переміг гетьмана Мазепу, то він забрав козаків будувати Петроград; забрали всіх волів, всіх коней, винищили масу населення – залишилися жінки й діти, які не могли дати собі раду, і власне тоді був перший голод тому, що все забрали, сплундрували, людей, чоловіків забрали на ці «каналаські» праці, на будову Петербургу. І тоді був перший голод на Україні. І то послідовно. А голод 46-го року – чи Ви що знаєте про нього?

Пит.: Люди говорять, що був. Так люди говорять.

Від.: Чи люди говорять, то напевно, то також пережили. Вже після того, хіба як Московщина розвалиться, то будем знати. Навіть ті люди, які приїжджають, то вони бояться говорити, вони не хочуть, навіть такі, знаєте, що їх родини приїжджають, то вони не мають права того говорити. Кажуть, останній геноцид української нації. Останній. Вони тоді писали в альманах, що 600 тисяч бракувало в переписі всього українського населення. Але то також, знаєте, то було більше обману – взяли розстріляли й кінець, а тут українців заставили мучитися рік перед тим, як та людина померла, й вона мусила дивитись, як її діти вмирали, як жінки вмирали, перед тим як самому вмерти – чи то не є жахливо? Це є щось таке страшне, що просто собі тяжко уявити, що хтось може бути такий жорстокий до цілої нації, як є москалі до українців. Я Вам багато часу забрала?

Пит.: Ні. Я дуже Вам дякую за свідчення.

Інтерв'ю SW42

Марія С., народилася 25 серпня 1907 р. у Золотоніському районі Київської області, одна з семи дітей заможного селянина, який мав 100 десятин землі, помер під час громадянської війни. Після революції у батьків залишилося 15 десятин. Під час громадянської війни селом переходили різні загони. Оповідачка налаштована націоналістично, її особливо обурюють безбожні комуністи, які «заходили в церкву і припалювали цигарки від свічок». Ходила в російську школу. Сільська церква перейшла в автокефалію у 1924 р. Оповідачка розповідає про колективізацію, яку люди ненавиділи. Тисячники, що їх відряджали проводити колективізацію, були «переважно москалі, але не бракувало й українців». Розповідає про процес СВУ 1930 р. і про підготовку до повстання. В серпні 1931 р. оповідачку послали викладати у школі в селі Овсюки Яготинського району Полтавської області. В серпні 1932 р. її перевели в заможне козацьке село Круподиренці Оржицького району Полтавської області. Позаяк вчителі вважалися частиною сільського активу, оповідачка брала участь в зернових ревізіях і вела протоколи зборів активу, хоча сама і її родина пухла від голоду. Найгірший час був від осені 1932 р. до весни наступного року, навесні люди почали масово помирати. Продовольчі загони забирали геть усе, навіть спечений хліб. Масові смерті від голоду почалися у 1933 р. навесні. [...] Люди при смерті були скрізь. Щодня їздив труповоз і скликав людей приносити своїх покійників. Помирали цілими селами. Тим часом дві сільські церкви, з яких зробили склади, ломилися від зерна і картоплі, їх стерегли озброєні вартові-росіяни. Мати оповідачки їздила в Росію, де можна було купити харчів, але їх конфіскували дорогою назад. Це одне з найдетальніших і найпроникливіших інтерв'ю в цілому проекті.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: Я народилася 1907 року, 25 серпня.

Пит.: А де саме?

Від.: В Золотоніському районі, на Полтавщині¹.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте, чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батьки мої були землероби. Мали 100 десятин землі.

Пит.: То дуже багато.

Від.: Ну так. Власне, тому не хочу казати.

Пит.: А Ви сказали, що Ви маєте щось написане. Ви можете тепер то читати, а тоді я буду питати.

Від.: Те, що я буду читати, то воно фіксуватиметься (читає): Перша світова війна вибухла в серпні місяці 1914 року. Десь там воювали, але та війна не відбивалася на матеріальних забезпеченнях населення. Харчевих продуктів, одягу, взуття і всього, що потрібно було для населення, вистарчало на всі сто процентів, як і перед початком війни. Війна

¹ Золотоніський район так змінював своє підпорядкування: до 1920 р. (повіт) – у Полтавській губернії; з 30 липня 1920 р. – у новоствореній Кременчуцькій губернії; з листопада 1922 р. – знову Полтавська губернія; з 1923 р. – окружний центр у складі Полтавської губернії; 10 червня 1925 р. округ розформовано, залишився як район у складі Черкаського округу; з 1932 р. – у складі Київської області; з вересня 1937 р. – Полтавської; із січня 1954 р. і дотепер – у складі Черкаської області.

відчувалася лише для матерів, жінок, які проводжали своїх синів та чоловіків на війну плачучи.

Пит.: А який вплив мала та війна на Вас, на Ваші родини?

Від.: Далі, далі. В 1917 році – бо ж війна почалася в 1914-му – в 1917 роках в березні місяці в Росії, в місті Ленінграді, бувший Петербург, почалася революція.

Центральна Україна, яка була під володінням Росії, також не поминула цієї приємності. Звичайно, приємності в лапках, бо то не є жадна приємність.

Гасла комуністичні були звичайними обіцянками, а від них не одному перевернулося в голові. Люди з вірою в обіцянки пішли назустріч комуністичній демагогії. Ленін зі своєю клікою обіцяв фабрики й заводи робітникам, землю селянам, безкласове нове суспільство, в якому кожна кухарка матиме право керувати державою, рівні права чоловіків з жінками, рівенство і братство між людьми, не буде ні багатих, ні бідних, всі будуть рівні. Знищення куркулів і їхніх прихвостнів як класи. Старе зруйнувати – нове побудувати. Це дослівно слова Леніна. При комунізмі люди працюватимуть по можливості, а діставатимуть по потребі. Був обіцяний рай на землі, але без Бога, бо вже в перших днях революції комуністи заходили в церкву і припалювали цигарки від свічок, і випадок. Я була свідком.

Пит.: Це було в Вашому селі?

Від.: Так. Це було в церкві, я на хуторі жила, але в церкві. Я так маму хватила, якжеж, це ж 14-й рік, а мені було сім років тоді, я хватилася за мамину спідницю і почала кричати, що цигарки припалюють від свічки.

Пит.: А коли вони приїхали, щоб знищити церкву?

Від.: Ще то пізніше буде. На початку революції багаті люди повтікали за кордон, але бідні кустарі з невеликими приємствами та середній прошарок землеробів, які тяжко працювали на землі, навіть без найманої сили – залишилися. Ці землероби були переважно козаки-патріоти батьківщини, які, як усі села в Україні були патріотичні. Селяни говорили шевченківською мовою, одяг був національний, віра в Бога, свята святкували як релігійні, так і традиційні. Без Бога ні до порога – так говорили.

Селяни жили в дружбі й любові та допомоги один другому. З початку революції ці патріоти з більшою кількістю землі діставали глумливу назву куркулів. Почали їх розкуркулювати, забрали в них все: коні, вози, худобу, кому що подобалося. Слово «куркуль» було вороже. Тих «ворогів народу» цілими родинами вивозили на Сибір з малими дітьми та з хворими старими, викидали з вагонів на сніг. В Росії куркулів не було. Поминувши кордони України, в Росії вже потяги, звичайно товарні або телячі, не зупинялися на станціях і ні однієї родини не вивозилося на Сибір з Росії.

В перші дні революції Дзержинський створив ЧК – це «Чрезвычайная комиссия», та комнезами – комітети незаможних селян¹. Ось комнезами

¹ Якщо ЧК справді було утворено у грудні 1917 р., то комітети незаможних селян – у травні 1920 р. Під час другого наступу на Україну наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. більшовицький уряд України створював до того часу вже ліквідовані в Росії комітети бідноти (комбіди). Основною метою створення комбідів та комнезамів був розкол села на ворогуючі табори.

й ЧК подбали про сварні між людьми, сіяли ненависть, що й породило доноси, які комуністам були вигідні.

Незабаром почалася громадянська війна, а з нею – розруха в Україні. Партизани були різних кольорів, як і назви. Влада мінялася часто. Партизани нападали на мирне населення села, грабували харчові продукти, коні, вози, насильно забирали молодих хлопців і мужчин, жінок і дівчат гвалтували, заможніших людей розстрілювали, як жінок, так і чоловіків, і дуже часто стріляли молодих хлопців на очах батьків.

Селяни хоч і тяжко працювали, але були пограбовані, принижені пануючим урядом. Залежало від того, хто й більше був у всевладній комуністичній партії на чолі з батьком Сталіном.

В серпні 1931 року я була призначена на працю учительки в село Овсюки¹ Яготинського району на Полтавщині. Наступ на селян – хліборобів був сильніший, всі мусили записуватися до СОЗу. СОЗ – це спільна обробка землі, здавати збіжжя державі, яке уродилося на їхніх родючих нивах, добровільно.

Ще в 1929 році, по ліквідації непу – нова економічна політика – були розіслані 25-тисячники по українських селах. Знаєте, що це 25-тисячники?

Пит.: Так, я знаю. Чи вони були в вас?

Від.: Аякже.

Пит.: Скільки їх приїхало до Вашого села?

Від.: Зараз, слухайте. Це були члени партії та комсомольці, переважно москалі, але не бракувало й українців. Всі вони були вишколені в дворічному університеті агітації і пропаганди в Москві й Ленінграді. Це була найвища влада в селі. В селі, в якому я перебувала, їх було двоє: жінка й мужчина – це була найвища влада на селі. Їхні завдання були зорганізувати СОЗи й забрати хліб в першу чергу, хоч добровільно ніхто не хотів в СОЗи йти. Куркулів в СОЗ не приймали. Моїх батьків не прийняли в СОЗ.

Пит.: Чи вони були розкуркулені?

Від.: Були розкуркулені.

Пит.: Коли вони були розкуркулені?

Від.: В 17-му році.

Пит.: В 17-му році?

Від.: Так, вже в 17-му році було забрано, лишилося тільки зі 100 десятин землі 15 десятин лишили, а потім забрали ще 7, лишилося 8, а тато мій помер на серце, а мама лишилася 30-річна з семеро дітей було. Але чому не вивезли в Сибір родини моєї? Тому що тато помер, а мама мала семеро малих дітей, не малих, а неповнолітніх, отже, таких не ввозили, бо що діти могли там робити?

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, коли вони розкуркулили, що вони робили, чи Ви пам'ятаєте той день, як вони приїхали, що вони робили тоді?

Від.: Вони ніколи, перш за все, не оповідали, коли вони приїжджають. Вони приїжджали, не стукали в двері, не питалися, заходили в двері. То була бригада перш за все, і ця бригада очолювалася таким бригадиром. Він обов'язково був москаль. Звичайно з *gun*-ом, револьвер. Як він

¹ Територіальні межі областей і районів змінювалися. Яготинський район після утворення у 1937 р. Полтавської області і до утворення у січні 1954 р. Черкаської області був у складі Полтавської області, а з 6 січня 1954 р. – у складі Київської області. Село Овсюки нині – центр сільради в Гребінківському районі Полтавської області.

заходив в хату, то він казав: «Ану, хлопці, забирайте оте, й оте, й оте, й оте» – пальцем показував і наказ родині стати десь під стіною.

Пит.: Це сталося два рази?

Від.: Прошу, то не два рази. То кільканадцять разів приходили, бо всього нараз не могли забрати. Перш за все забирали, що найліпше, а потім забирали гірше, а потім ще гірше і потім вже до того, що з хати вигонили.

Пит.: А що тато робив?

Від.: Тато помер.

Пит.: Так, але не зразу.

Від.: Тато помер в другу річницю революції. А ми були ще малі й мама молода й нас семеро було.

Пит.: А чи був дід і баба?

Від.: Так, був дід, а баби не було, померла. Старий дід був хворий.

Пит.: А яка в вас була хата?

Від.: У нас хата гарна була. Велика хата була – то був хутір. Ну, яка хата була – велика. Кухня була велика дуже, було три кімнати, де спали, й була одна кімната, де гостей приймали, великий двір був, великий сад був.

Пит.: Чи Ваш тато мав колись робітників?

Від.: Мав, мав, бо 100 десятин землі, він не міг обробити сам. Він мав.

Пит.: А Ви ще мали там родину коло Вас?

Від.: Були ще брати мого тата, то вони були вивезені на Сибір з родинами, бо мій тато був наймолодший в родині, а ще були три брати й сестра – то всі вони були вивезені на Сибір. Вони в першу революцію, тільки революція почалася, то зразу їх вивезли на Сибір.

Пит.: Кому давали землю?

Від.: Селянам. Роздавали селянам, значить, так: ті люди, які мали по дві-три десятин землі, їм додавали землю, вони її обробляли, а ті, які в нас називали ледарем, що пішли в комнезами, то їм давали землю, не тільки землю давали, давали землю, давали коней, забирали корів, забирали свиней – то вони все те пропивали, а робити й так нічого не виходило. На землі, на тій росли бур'яни. Нічого з того не виходило. Вони не народилися на те, щоб працювати.

Пит.: Чи Ви ходили до школи?

Від.: Так, я ходила до школи.

Пит.: Чи то була російська, чи українська школа?

Від.: Російська. В нас не було українських шкіл. Шкіл українських не було. Я вже навчилася по-українському говорити в родині тільки.

Пит.: Ви ходили до школи до революції, так?

Від.: Ні. До революції я не ходила. Мене тато вчив вдома. Мій тато військовий. Того значить, що він мав землю, він ще військовий був, військовик. Він мав освіту, тоді була така початкова школа, яка дорівнювалася п'яти класам гімназії тієї старої, а мама була добре грамотна, як то кажуть, добре письменна, бо тоді не зважали дуже так. Люди були неписьменні взагалі й все. Тільки багаті – так.

Пит.: А чи була церква в Вашому селі?

Від.: Була в нашому селі церква. В 1924 році приїхали священники нові і зробили нашу церкву автокефальною. В 1922 році, ні, в 1921 році, бо я знаю, бо тоді була посуха в нашому районі, але то не була голодівка. Посуха то була тільки в нашому районі, може, ще як і взагалі, як в Америці десь там посуха, десь залили водою, десь землетрус, це

стихія така була. То в 1921 році в тому районі, де я жила, висохло все геть. Я дуже добре пам'ятаю. Зато в сусідському районі було все – там люди їхали, там міняли, купували й ніхто з голоду тоді не вмер. То не був голод.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про громадянську війну?

Від.: Я дуже добре пам'ятаю, що дуже часто мінялася влада. Сьогодні денікинці, завтра якийсь там Махно, післязавтра якась Маруся, там якийсь Чорний, і то всі йшли, всі грабували, й то трималося тиждень, місяць, два місяці, півроку не трималося.

Пит.: А хто приїхав до Вашого села?

Від.: Були всі. Були всі; всі ці партії проходили. Дуже тоді було небезпечно, я вже піросла й сестри мої, вже трохи ми піросли, оце нам було по 13, 14 і 15 років, то все мама хоронила нас десь у бур'яни, бо страшно насилювали таких молодих, просто дітей. В мене було два брата, але малі були, так що їх не чипляли, то непотрібно було. Були такі випадки, що забирали дівчат зі собою, потім там десь кидали та й все. Між іншим, страшно грабували вони. Були гроші, випускалися, якщо довший час. Денікин затримався на довший час, то були, але гроші так страшно падали в ціні, що якщо сьогодні ви продали корову, то за два-три дні ви могли купити тільки, може, кілька коробочок сірників, бо не було стабільності, не було, таке як вітер все, віяло.

Пит.: А що люди хотіли тоді? Чи вони кричали за царським режимом?

Від.: Люди були невдоволені, і то сильно були невдоволені тому, що, бо не було нічого. Крамниці були порожні, не було ні мила – мило взагалі то розкіш страшна велика – ні солі, не було чим світити. Ви знаєте, світили такими каганцями. Знаєте, що то каганець? Черепок якийсь, або покришка, скручувався тако з того, із такого домашнього виробу полотно з старого, і якщо був якийсь олій чи якась олива, наливалось і запалювалося, і то так світило. Але й то не вистарчало. Отже, тоді люди почали страшно бунтуватися, і Ленін то побачив, а втихомирити людей не було як. Чому? Тому що війсьсько було незорганізоване, керівники десь собі одні повтікали, другі розстріляні були, й Ленін власне тому створив той неп для того, щоб людей, як то кажуть, вгамувати. Ця нова економічна політика, вона, між іншим, дуже цікаво, що за яких два-три місяці – я тоже пам'ятаю, десь набралось всього дуже багато. Курка коштувала 25 копійок, фунт масла 10 копійок, дві шклянки молока – одну копійку. Все було й вже в 1927 чи 1926 році я закінчила середню школу правдами і неправдами, бо я втікла. Тьотя моя була мешкала далеко, вона мене там забрала, й я там так кінчила, я не могла в своїй місцевості закінчити. І я пішла на практику вчительки, бо треба було відбути два роки практики для того, щоб піти на студії. Мене послали в таке село, де було 25 кілометрів від залізниці, люди ніколи потягу не бачили, нічого. А 30 карбованців платили на місяць. То були дуже великі гроші, бо я за 5 карбованців харчувалася на місяць.

А чому так було? Тому що селяни не обкладалися великою – не було податків великих. Оті кустарі такі маленькі, то не було багато фабрик таких великих, то такі кустарі невеликі, але все було, були чоботи, були черевики, був одяг який ви хочете, було тієї мануфактури різної, що ваші очі бачили, то могли купувати при цьому непу. Але в 1924 році

Ленін помер, то всі говорили про те, що його вбили, а не помер, а прийшов, значить, Сталін, там ще були всякі, як то кажуть, зміни й переміну на день, на два, але в кожному разі вийшов Сталін, і в 1929 році почалися власне СОЗи, й я тоді працювала учителькою.

Пит.: А що Ви вчили?

Від.: Я починала вчити в школі. Я ж тільки закінчила середню школу і тоді ті СОЗи, організували вони СОЗи.

Пит.: Чи вони примушували Вас вчити комунізм?

Від.: Аякже! То обов'язково, обов'язково. Скажім, програми змінилися. Я приходила й читала дітям, що в Америці робітники сплять на вулицях, капіталісти з них знущаються, б'ють їх, платні дуже малі – виплачують і не виплачують. Як добрий він, той, значить, *boss*, то він заплатить, а як ні, то ні, то поробив – та й вигнав. Я в то вірила й я вчила то. А чорні взагалі, то є, то не вважалися людьми, вони собі по парках, десь по норах, по всяких там, жили Бог зна як. Так, я вчила – як мене вчили, і я в то вірила. Не тільки вчила – й я в то вірила, я в то вірила. Ну, значить, зняли релігію в першу чергу. Антирелігійна пропаганда. Бога немає.

Пит.: А чи Ви в то вірили?

Від.: Ні, ні, бо мама мене вчила молитися Богу зрання, як я встала і як лягала спати, я мусила помолитися й подушку перехрестити й сама перехреститися. Я в то не вірила, я не вірила й сьогодні не вірю. Бо вже трохи пізніше, коли вже я була на студіях, мене викидали чотири рази і я десь далі, далі і далі йшла, де мене не знали. То марксизм і ленінізм – то обов'язково. Якщо не здам на відмінно марксизм-ленінізм, то викидали – то голівне було й всяка наука, все щоби не починали, то партійне. Я сиділа на хемії, то хемія є партійна. Що то партійного в хемії? Оті формули? Що партійного, скажіть? Про електрику – то казали – то лампочка Ілліча Володимира Леніна, то він, розумієте, забивали людям голови. Починалося з того: коли вони організували СОЗи, брали якусь куркульську хату, стягали туди машини сільськогосподарчі, забирали коні, ну й треба було вперше, значить назвати, «охрестити» СОЗ. Називали, там, в тому селі, де я була, «Червона зірка», і казали, що ця «Червона зірка» буде світити на цілий світ. І була комуна. Я знаю, одна комуна в Зав'язові, яка називалася «Іскра». Така маленька була брошурка, й була тут намальована іскра й написано: «З іскри розвинеться полум'я». Але комуни себе не випрадували тому, що працювати ніхто не хотів, а кожний хотів по потребі мати, бо так же говорив Ленін, коли робив революцію: що кожний буде робити по можливості, а діставатиме по потребі. А то так, як не робиш, а де ж його взяти. Так що комуни дуже швидко розпустили. А з комун організували МТС – машино-тракторні станції. А СОЗи почали, значить, організовувати, ці то СОЗи, як Вам сказати – то є сміховище. Чому? Тому, що перший голова СОЗу, тут, де я була в селі, то він ніколи нічого не мав зі землею. Він був якийсь партизан, червоний партизан, він сам з Московщини десь, ніколи зі землею не мав нічого спільного, працював він в якійсь фабриці колись і він став головою.

Пит.: Як він називався?

Від.: Петровський, Іван Петровський – і йому ж треба виспатися, а тому він приходив, люди сходилися до праці, вони не знали, що робити, бо давали наряди, наряд – це призначення на якусь працю. Ну, так сонце пішло десь геть, геть, тоді сходилася на працю. Звичайно, праця не оправдовувала себе. Урожаї були погані, незадовільні, а винуваті були куркулі, бо вони, значить, все намовляли, підривали, вони людям казали, щоб вони погано працювали, і таке інше. Тоді, коли в СОЗ пішла маленька горстка людей, і лишилися індивідуальні господарства, яких називали індусами. Таке було! Ви таке чули? Індуси – це було таке зневажливе слово індуси – індивідуальні господарства¹. В цих індусів росло все. Він встав рано, він знав, що він робить, і знав, що йому робити, він знав, коли лягти і коли встати, коли довше спати, а коли треба літом встати. Він ішов щонеділі в церкву, молився Богу, він доглядав свою корівку, своє поросятко, свою конячку, бідні люди, вони не мали в той час, мали по одному коневі, то спрагалися. Розумієте, що значить спрагалися? Ви й я, раз ваш кінь і мій. Обробили вашу землю і мою. Були добрі врожаї. В Україні врожаї були – це ж чорнозем, то ж найбагатша земля в світі, 100 пудів з десятини дав, а пуд – то 40 фунтів. То страшний урожай був.

Ви знаєте, що мене питав один священик із Польщі, чи правда, що в вас на Україні два рази на десятині, то в СОЗі було, яких 25 зібрав. А потім після тих СОЗів. Я хотіла тут Вам прочитати те, що я надробила.

Пит.: Я ще маю питання про церкву.

Від.: То цікаво – церква. Значить, жінки переважно найбільше тим займалися, чим мужчини – їм не було часу. Церквою найбільше, жінки горнулися до церкви, а за жінками йшли чоловіки. Прибігає до нас якась жінка й каже до мами, що приїхали два якісь автокефальні священики. Мама пита, що то значить – автокефальні, й я слухаю, що то це значить. Ми не знаємо, що то, але дзвонять до церкви, не дзвонять, оголошують, не дзвонять, бо то ж радянська влада була. Ну, пішли ми в церкву. Мама не пішла, а пішла я. Мама каже: «Слухай же, доню, уважно, що то за автокефальна церква, щоб ти мені прийшла й сказала».

Ті два священики прийшли й кажуть, що ми українці, й тут є Україна, й ми мусимо мати церкву таку, щоб ми розуміли, що священик говорить, що хор співає, як ми молимося, то мусимо розуміти кожне слово нашою мовою, не московською – і вони почали службу Божу. Таке було диво, бо то перший раз я почула українською мовою. Знаєте, вже почали – так воно – така приємність була, таке щось, щось таке святе, щось,

¹ Одним із підтверджень сказаного є виписка з доповідної записки наркомату земельних справ до ВУЦВК про спад темпів колективізації та незадовільну підготовку до осінньої сільгоспкампанії, датованої 21 серпня 1930 р. У ній, зокрема, зазначено: «Помічається в багатьох місцях загострення взаємин колгоспів з неколгоспниками, особливо в районах, де великий колгоспний, або індивідуальний сектор. «Індуси та індусики» – це шкідливе прізвисько неколгоспників поширюється серед колгоспів. «Ось індусик іде на своїй конячці до соціалізму», – такі посмішки можливо чути на селі. Робота серед індивідуального сектора, допомога з боку колгоспів неколгоспникам, встановлення нормальних взаємин з ними, – все це досі, як правило, залишається лише в тезах та постановках і надзвичайно мало провадиться в житті. Звичайно, це все використовує куркуль для боротьби проти колективізації» [Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів. – К., 1992. – С. 228].

що не можна навіть було, так ти почувався як би десь на якійсь висоті, не на землі навіть. Я прийшла і мамі сказала, пояснила. І почалася та церква. І моєї сестри старшої чоловік висвятився на автокефального священника. Він – я можу навіть сказати, де він був, це село Кропивна, Золотоніського району. Два роки він там був. Пізніше церкву забрали, засипали хлібом, збіжжям, і картоплею, і буряками, і там всім, і яриною, а священників два було, обох арештували, й заарештували чоловіка моєї сестри й заслали їх на Сибір. Чоловік сестри повернувся через 15 років калікою, а той другий – я і не знаю. І ці церкви були недовго. Ви не можете собі уявити, що творилося, коли ці церкви закривали. Жінки йшли з рогачами, з кочергами, з вилами, з мітлами, били, то страшно, але самі жінки. Між іншим, тоді жінок не арештували. Якби чоловіки йшли, то їх би заарештували. Але це нічого не допомогло. Церкву замкнули. Викидали ікони, зняли дзвони, зняли хрести, то кидали хрести. Підбігали жінки, підбирали ті хрести. Ікони теж викидали. Жінки розбирали їх. Я взяла одну ікону, принесла до хати, й почали там зсипати збіжжя. Ну, й це тільки єдина церква лишилася в тому районі, про який я кажу, в Золотоноші – собор, хоч зняли були того, купол були зняли, але довго там була служба Божа, довго, а потім закрили аж до приходу німців – але тепер? Не знати. Я знаю, як Софію закривали в Києві – знаю, як Андрієвський собор знищили. Знаю всю історію.

Пит.: Чи люди також спротивлялися колективізації?

Від.: Так.

Пит.: Чи той спротив був дуже сильний?

Від.: Залежить. В такому селі, скажім, як Овсюки – це було дуже бідне село – там спротиву великого не було. Був спротив тільки – отакі ж, які мали 10 десятин, 8 і 5 десятин – отакі господарі, а такі ледарі, то їм байдуже було. Але спротив був – спротив був. Коли я прийшла в 1932 році, я прийшла – оце тут, власне, починається, оце тут я Вам буду читати про колективізацію – давайте ще питання які, бо я Вам тоді тут про колективізацію, як організувалася і чому голод цей став.

Церкву йшли боронити тільки жінки. То що їм робили? Замикали на три дні, тут же в селі, в сільраді, потім випускали. Бо що їм було робити? На тім кінчалося. Спротив був сильний. Не забудьте про те, що люди з порожніми руками, а поліція, міліція стріляє. Я йду із кочергою чи рогачем, а ви йдете з рушницею чи з *gun*-ом. Ви можете 20 душ положити, отако-во сипнути, а я ні. А я покинула і то, що в руках тримала.

Пит.: А після того, чи Ви ще були репресовані? Чи вони приїхали й питали?

Від.: То залежало. Залежало з якої родини. Якщо з бідної, то менше чипали, але багатших то, звичайно, тих більше чипляли.

Тут треба було, як кажуть, одним вистрілом вбити двох зайців. Треба було винищити найкращих синів і доньок України й через віру, і через спротив колгоспу, й через те, що вони не любили взагалі радянської влади, і не любили тому, що забагато почали приїжджати москалів, і вони посідали, місця займали. Скажім, голова колгоспу – москаль. Ну то хто то любить його? Ніхто його не любив. Він собі там «штокав», приходив селянин, який не знав – знав тільки українську мову – російської, він каже: «Говори со мною на понятном языке». А той чоловік стояв і дивився, що то за «непонятный язык». Пізніше, то вже знали, звичайно.

Тепер спротив проти того. Ось Вам розкажу про спротив проти колгоспу. Мого чоловіка батько мав шість десятин землі всього. Він мав одну доньку і двох синів. Мій чоловік старший був, і він йому старався дати освіту за всяку ціну. Але він був дуже добрий городник. Садівник і городник, так що він на тих шість десятинах, він сів тільки зерна, щоби вистарчило прогодувати те, що в господарстві, й родину, а то сад і ярина роздавалося, значить, а хтось продав.

І коли почалися ці організації колгоспу, то він перший виступив проти. Його заарештували, посадили в в'язницю і до нього не пускали нікого. А потім повідомили вже, значить, маму мого чоловіка, що він несподівано помер. То все. Це наприклад, в родині чоловіка, але то моя родина, то вже мій тато був. Ось такий приклад. А таких прикладів воно дуже багато було, дуже багато можна навести. Це щодо спротиву. Треба пам'ятати ще одне: що на початку революції і так воно йшло, йшло й період непу, й воно йшло вже аж тоді до – дійшло воно аж до, як то кажуть, до останнього кінця, як вже в 1930 році постала ефремовщина, то був – то був історичний момент, і тільки тому, що були зрадники серед наших людей, ми не маємо України.

Цей Єфремов, він був професор університету, він дуже мудра людина була. Ви читали, певно, про нього, кажете, що знаєте. Але я не знаю – значить, чи, я не знаю де і як. Я скажу, в тому селі, де я була, посілок Кандибівка¹, Оржицького району, й то було в квітні місяці. Мій чоловік також був членом цієї ефремовщини, коли було домовлено зробити повстання. В дві години ночі скрізь на полі, де було сіно, чи солома, чи якась стара повітка – знаєте, що таке повітка? – мусли люди запалить. То був знак, коли вийде й Єфремов, він не лише тільки з селом, він мав домову з тими головами армії, зі старшинами, і вони обіцяли допомогти, але... Я стояла коло вікна, й я побачила, як почали загорятися. Мій чоловік, прощаючися зі мною, виходив з хати. Я звичайно розплакалася, я була вагітною. І Ви знаєте що? Не встиг він ще пройти, може, так, як через хату, й потім вернувся. Що таке? Каже: «Прибіг хлопець якийсь і сказав всім розходитися, бо хтось такий-то зрадив, доніс, і вже в сусідньому селі Туребушевці вже заарештовують». Тоді що ж робиться? Треба ж чекати. А то небезпечно. І один такий, на ім'я Пономаренко, мав якихсь сорок із половиною десятин землі, він в тому селі організував цілу ту ефремівську організацію. Він прийшов і привів ніби дітей до школи й каже, ну, що воно робиться, треба нам якось взнати. Чи не могли б ви, як жінка, десь пройти й подивитися, що воно робиться? Бо чоловіки навіть бояться з хати виходити, не то що...

Ви знаєте, перебралася у селянський одяг, так щось собі намістила більше, щоби мені живіт був більший. Я собі йду селом, люди собі їдуть на працю – жінки, а чоловіки не дуже то. Вітаються зі мною, бо на селах така звичка, знайомий, незнайомий, а все рівно віталися. Віталися і бажали доброполучно вийти. І я собі вийшла, й за селом мене такий страх взяв. Ви знаєте, я не спала й такий страх мене взяв. Дивлюся, їде якийсь чоловік, я оглянулася і пізнала того чоловіка. Він дигнав мене й каже: – Гей молодице, де йдеш? Ти вже скоро розсипешся.

¹ Нині такого населеного пункту не існує. У 1933 р. він знаходився у складі Сазонівської сільради – нині Оржицький район Полтавської області.

Знаєте, що значить розсипешся? Родить буду скоро.

– Сідай, каже. На воза я тебе підвезу.

А мені треба було піти до Даржевської станції побачити, що там робиться, бо ми почули, що страшні арешти селян. Він, Ви знаєте, положив на возі в себе щось таке, солома, чи сіно, Ви знаєте, що це рядно? Закрив рядном, посадив посередині і каже: «Сиди посередині, щоб ти не розсипалася».

А я так дивлюся, а та коняка, знаєте – ребра, драбина, пищить, пищить. Колеса не мазали в возі. Той сидить, закрутив віжки, заложив люшню – знаєте, що таке люшня – вона підтримує воза й осі в возі, ну й каже, я кажу: куди ви їдете?

А він каже: везу папір. І витягає мені з пазухи таку якусь велику коперту, заклеєну сургучом. Знаєте, що таке сургуч? Це таке розтоплюється, як віск, то не віск – як його на вогні – розпливається і тоді печатку пробити. Показав й каже: везу бумагу на станцію.

І я, – кажу, – на станцію їду.

– О, та ви наша вчителька!

Так ми собі розговорилися, доїжджаємо до Даржевської станції.

– Товаришу, везу папір.

– Какія бумаги? Покажи. Він витяг.

– Поганяю.

– А ты, тьотка, куда едешь?

Кажу:

– Їду, хочу їхати до своєї мами потягом.

– Вокзалы закрыты на ремонт и поезда не идут и не останавливаются.

Я кажу:

– Товарише, мені потреба виходка.

– А вот, – каже, – пойдить там под кусты.

А мені важно було до того. Я пішла під ті куці. Мені дуже гарно. Боже, у тім то в станції – то великі були – повно людей. Люди просто стоять, як оселедці в бочці. І так з одного боку загонять, а з другого боку ті телячі вагони підкачують і селяни... Я так обійшла кругом. Дивлюся, а то москалі прикладали рушниці й московською лайкою: «Мы вам покажем, захотелось Украины, мы вам покажем».

І то загонили тих людей і їх кудись вивозили. Бог зна куди вони їх вивозили.

А я вже, як побачила, мене такий страх взяв. Нікого не підпускали. А той побачив москаль, а я стараюся, та й каже: «Тьотю, обійди, тебе тут небезпечно».

І так мене одвів. І не знаю, де я знайшла того діда, чи він мене знайшов, поїхали ми додому, й я то розказала все чисто.

Надвечір, ви знаєте, сходити. Сігнали людей до школи, до сільради познання й почали говорити, що це зрадники, що це Америка, що це все, значить, ті роблять, що вони нам підривають наше життя, що навіть, Ви знаєте, що є вже в Америці люди, які задрять нам на нашу країну, що навіть хотіли б вже бути в щасливій нашій батьківщині жити. От така була єфремовщина. Ну а Єфремова, звичайно, заарештували й розстріляли, й всю ту організацію єфремовську знищили.

Але дуже багато людей, дуже багато селян забрали. То було просто, що ті селяни? Слушайте, що вони розуміли? Вони нічого не розуміли, що

вони, ті селяни знали, що то за Єфремов? Вони хотіли України, то все. Але ця єфремовщина, Ви знаєте, ми її слухали роки 10 і шукали тих єфремовців, їх давно вже не було.

Пит.: В якому році це було?

Від.: Це було в 1930-му. То було в квітні, а числа не пам'ятаю. Я в травні родила, а то останній місяць мій був. Я 10-го родила, а то останній місяць мій був. Я йшла з таким животом. Як той дід тоді казав: «Сідай, молодице, бо ти вже розсиплешся скоро», щоб знали ще один ідіом.

Пит.: А де Ви тоді жили?

Від.: Я тоді жила Кандибівка – Оржицького району, на Полтавщині. Працювала в школі, в початковій школі.

Пит.: А чоловік?

Від.: Чоловік також працював у школі.

Пит.: А Ваші батьки ще були? Де?

Від.: Мої батьки, я ж казала, що тато помер, а маму вигнали з хати, причому вигнали з хати, дозволили взяти те, що вона в руки могла взяти, і те, що на ній, те все. А ми, за словами Шевченка, можна сказати, розлізлися між людьми, як мишенята. Мій брат 14-річний, то він в місто Маріупіль із братом мого чоловіка. Але брат був 17 років молодший від того, а моему братові 14. Вони поїхали десь купити таку грабарку. Знаєте, що таке грабарка? Накидається земля і десь так підвозиться. Треба було тікати десь подалі. Ми розлізлися і всі чисто, й ми не знали де хто. Нас було семеро дітей, і ми не знали, де хто. Троє з нас вже були одружені. Я була одружена і дві сестри старші були одружені. То така справа.

Пит.: А Ви вчили на селі або в містечку?

Від.: Я на селі, зразу, бо це же відбувала практику. Це ще треба було мені, я ще пішла на студії пізніше. Пішла на студії пізніше. Спершу я вступила в Лубнах. То місто Лубни, там був педагогічний інститут і я туди вступила в педагогічний інститут. І одного разу, знаєте, викликають мене. Директор кличе мене. Як звичайно, російською мовою те все говорилося. Я приходжу. Сидить якийсь: «Слушай, Марушка, – а я Марія, – я в твого отця пас свині. В 24 годин вибійрайся звідси».

Кажу: «Слушайте, товаришу директор. За радянською конституцією діти за батьків не відповідають. Це одне. Перше: коли тато помер, я ще була дитиною, можна сказати. По-друге: я не знаю, чи ви пасли, чи ні, і хто в кого пас, я не знаю, але...»

«Никаких разговоров. Забирайся отсюда».

Я тоді перейшла, Ви знаєте, в Полтаву і там два роки. Ви знаєте, вже я побула, я стипендію дістала, бо я практику відбула, я поплутала місцевість життя – а треба сказати, що дуже велика була потреба вчителів, не було вчителів, бракувало. Були т. зв. ТВО – тимчасово виконуючі обов'язки – як добре грамотна якась, письменна добре людина, тоді її давали до початкової школи і тоді були зорганізовані лікнепи, ліквідація неписьменности дорослих, так що дуже потрібно було кадри педагогічні, а їх не було, а спеціально повідкривалися семилітки й десятилітки пізніше, то кадри потрібні були. Отже, дуже вже так, як ніхто не доніс, як ніхто тебе не пізнав, то якоесь воно йшло. Але не вийшло мені. Бо тут мене звільнили. Хтось таки доніс. Навіть не знаю хто. Мені

сказали, що ти є розкуркуленого батька. Кажу: «Не батька, а матері, бо вже батька не було, але матері». Але то було без різниці. То я тоді в Черкаському, мати була позбавлена права голосу.

Пит.: А коли це було?

Від.: Мамі надали голос в 1935 році. А як вже мама мала голос, тоді вже легше було, й я вже кінчала в Черкасах. Починала в Лубнах, тоді Полтава й Черкаси.

Пит.: Добре, а де Ви були під час голоду?

Від.: Під час голоду в селі Круподеринцях¹, Оржицького району, й в селі Овсюках.

Пит.: Що Ви там бачили?

Від.: Що я бачила? Я не тільки бачила, я ще й там брала й участь. Ось, я Вам прочитаю. Нависли чорні дні над селянами-хліборобами. Ударні бригади з гострими металевими плужками, якими смикали селяни соломі, дуже раді, ідучи від хати до хати, в кожного хлібороба клюками кулупали подвір'я, розвалювали каміни, шукали в соломі, шукали в стріхах і забирали все до пункту, до зерна, навіть спечений хліб. Примара голоду огортала хліборобів, які, під ту пору – як злодії – своє власне збіжжя, бараболі та муку, коли ще хто мав, закопували, замазували в стінках для рятунку життя своїх дітей. Той хлібороб, який ховав – будь-хто для рятунку своєї родини – чи він багатий, чи бідний, не було різниці, від смерті – називався великим злочинцем і ворогом народу. А збіжжя тих землеробів називалося соціалістичною власністю. Розумієте, як ви щось зробили, це не ваше, це соціалістичне. Ударні бригади обшукували збіжжя в кожного одноосібника, тисячники по черзі брали учителів до бригади – записувати пограбоване збіжжя та прізвища пограбованих. Прийшла черга на мене. Відмовлятися не було можливості, та ще зокрема мені, як дочці розкуркулених батьків. Хоч ніхто не знав в селі Овсюках про моє походження, бо я пішла далеко від рідного хутора, але було кинуте більшовиками гасло: «Хто не з нами, той проти нас».

Отже, я мусила виконувати те, що мені говорили. Я дістала повідомлення на працю, звичайно в лапках «на працю», в бригаді звечора, а ранком мусила йти з бригадою. Голова бригади, даючи мені записну книжечку, олівець, поінформував мене, як вести облік пограбованого. Мене огорнув страшний сум і страх. Я пригадала свою родину й родину мого чоловіка, які були в січні 1930 року викинуті з власних хат, заборонаю будь-що брати зі собою, крім одягу, в яким вони були.

Перше зайшли ми – це ж я робила це, власне я не робила, але я свідок того, я була в цій бригаді. Перше зайшли ми до священика, ще було темно на дворі. Голова бригади наказав священикові, отцю Скицькому, відчинити двері, бо будуть виламані. Отець неодягнений відчинив двері, на підлозі, де спала, сиділа паніматка в білизні, й доня, якій до школи було заборонено ходити. Родина отця була перелякана сильно. Спершу був допит отця: «Де є збіжжя і скільки?»

На відповідь, що збіжжя нема, почався обшук. Я перший раз була свідком, як бригада робила ці обшуки, бо те, що я чула, не вмещалося в мій

¹ Село Круподеринці – центр сільради Оржицького району Полтавської області. Знаходиться на півночі Оржицького району, неподалік від Гребінківського району, на півдні якого розташоване село Овсюки.

голови. Це було щось страшне. Все в хаті перекидалося, переглядалося, переглядався кожний куток, на печі, під пічкою, в запічках, у попелі, в горшках, в глечиках, в іконах, кулупали ключками долівку, стіни, стелю, перешукували на стріху, в стріху, в сінях, на подвір'ї, в хлівах. Це було страшне видовище. Бо як я чула від людей, то мені аж не вірилося. Зайшли знову до хати, й голова бригади наказав розпустити подушку, розірвати, тобто й пошукати в стелі. І там знайшли кусок хліба й кілька жмень муки. Отця заарештували, а знайдене забрали. І голова бригади наказав мені записати, що було знайдено. Коли я його запитала, що ж записувати, як тут так мало.

Він мені сказав: «Пиши більше, пиши, що два пуда муки було (а то тільки трошки було), пиши, що було десять хлібин (а там було півхлібини)». Я мусила писати.

Так пішла бригада далі. Зайшли ми до розкуркуленої родини. Господар був вже висланий на Сибір, а господиня хвора тяжко на туберкульозу легенів, вже не вставала. Дев'ятирічна доня з набряклим від голоду личком була й тілом з мамою. Мені тяжко описати все це страхіття цієї родини, що я бачила, що я була свідком. А тим, хто не бачив чогось подібного, то тяжко уявити. Хата була порожня, обідрана, все розкулачено, шафки розбиті, вікна позатикані соломною, хвора господиня лежала в жахливо брудній постелі, накрита якимсь лахміттям. Вона не говорила, була висохла з глибоко запавшими очима й двома, о Боже... Жовта шкіра покривала кістки цієї жінки, кашляла кров'ю. Дівчинка не ходила до школи, бо за браком одягу й взуття і за соціальним походженням.

Методи обшуку такі самі були: знайшли хлібину, почалися допити з московською лайкою, називаючи хвору жінку куркулькою: де є мука, з якої спечений хліб?

Дівчинка вияснила, що хтось вечером постукав у двері, витяг з-під поли і дав їй хлібину, й в той час вона підійшла до мене і обняла руками мої коліна. Воно таке мале було, я одна жінка, жінок не послали шукати. Нікого з жінок. Я, жінка-учителька, тільки записувала. Хліб був забраний, хоч дівчинка плакала, ламаючи ручки, просила залишити хліб хворій мамі, але голова бригади застрашував дівчинку вислати на Сибір. Дівчинка сказала: «В нас вже два дні не було хліба, ми нічого не їли, вчора з'їли півхлібини з водою, а ці півхлібини залишили на сьогодні».

Отак москалі знущалися, залишаючи українців на голодову смерть – хворих і дітей. Це я сама там була свідком, і я бачила точно цю картину.

Були дуже рідкі випадки – це я ж у бригаді, – коли бригада знаходила збіжжя дуже багато. Вечером бригада з'їжджалася до сільради, і та бригада, що найбільше пограбувала, діставала червону ганчірку, яка називалася переходовим прапором, з якою на найступній день їхали знову й грабували трудолюбивих селян: печений хліб, крупу, пшоно роздавалося комсомольцям, ледарям – комнезамам за працю – грабунок. Комнезам – це є комітет незаможних селян, або, як їх називали ще інакше, – босячнею.

В 1932 році хлібороби не мали чим засівати своїх нив і не було чого їсти. Голодні люди пішки, на дахах, у буферах потягів діставалися до міста.

1932 року в містах не було карток на хліб, в одні руки продавався глевкий хліб по одному кілограму. Отже, селяни, дорослі йшли до міста, більше рук, більше кілограм хліба.

Почало доспівати жито й озима пшениця. Селяни-хлібороби, як злодії, на власних нивах зривали колосся для рятунку життя. Надійшли жнива, а по жнивях 25-тисячники наказували негайно молотити збіжжя, і від молотарки і всі позабирали, і був разовий хліб. Голодні хлібороби, а переважно їх діти, пішли збирати колоски на власних нивах, але комнезами й комсомольці відбирали зібрані колоски, які збирали на власних нивах, по жнивях, бо це називалося «розкраданням соціалістичного зерна».

В місяці серпні 1932 року зі села Овсюків я була переведена в Круподеринці Оржицького району на Полтавщині, на працю вчительки. Круподеринці було село заможне, багате, називалося козацьке. Там перевага була козаків. Комсомольців було дуже мало. Це були одиниці. Бо до комсомолу приймалося діти тільки незаможних селян. Це було дуже багате село. Здавалося, що в такому великому заможному селі з патріотами-козаками, 25-тисячникам буде тяжко боротися з хліборобами, що мали ще господарства, не зруйновані колективізацією. На перших зборах активу в селі Круподеринцях мусили бути присутніми всі вчителі. Я почула, бо я побачила молодих хлопців, які говорили російською мовою. Я довідалася, що ці хлопці-москалі були прислані владою на допомогу бригадам по викачці збіжжя. Влада місцевому активу не довіряла, бо то були всі багаті. Ті ж самі методи, інструкції: забрати збіжжя до фунта, до зерна, й бараболю, бо бараболя є *bread give-om* (другим хлібом. – *Ред.*) в Радянському Союзі.

Осінь 1932 та весною 1933 років були найстрашнішим наступом на хлібороба-українця, і цим наступом 25-тисячники й комнезами, комсомольці та вся інша пасічня клали хліборобів-українців на лопатки. Тільки голодом можна було зламати спротив хліборобів, які не хотіли йти до ненависних колгоспів в селі Круподеринцях. Тут вже був й один малесенький колгосп з маленькою кількістю комнезамів. Бригади по кілька разів перевіряли приватні господарства, збираючи все, що могли знайти, і печений навіть хліб. Навіть господині, які збирали насіння огірків, там квасолі, там всякі такі й ховали, щоб посадити весною, і то забирали. Все забирали. Всі млини по селах і містах або перейшли в владу, або були замкнені. Селяни, які мали заховані жмені зерна, товкли в ступах. Знаєте, що таке ступа? То такий кусок дерева, тут така дірка вирізана, тут така перекладана, а тут такий товкач, тоді сильніші, то так гуп, гуп, а то там товче. Селяни, які ще мали заховані жмені зерна, товкли в ступах, або роздушували качалками, а до цієї муки додавали гарбузи, буряки, капусту й пекли, що строїли до хліба. Домашні тварини і птахи вже були вирізані попередньої зими за браком харчів та здачею державі м'яса, бо й задача державі була обов'язково збільшена. У новому 1933 році люди були голодні, або напівголодні, доїдаючи рештки захованого. Село мертвіло. Люди були прибиті ситуацією, яка нависла над їхнім життям. В містах були видані картки, була карточна система на всі харчеві продукти, лише для мешканців міста. Але награваний хліб, який називався комерційний, продавався без

карток по чотири й пів карбованців за один кілограм. Одначе селяни не мали грошей на комерційний хліб, і віддалення сел від міста не давали змоги, навіть у кого були гроші. А спекулянти комерційний хліб купували й потім на базарі продавали по сім карбованців. Я сама купувала.

Пит.: А скільки кілограм хліба давали вчителям тоді?

Від.: Нічого, нічого нам не давали, гроші нам давали. Набігалася проклята, найжахливіша весна в українських селах 1933 року. Про ці страхиття на селах, які були в ту весну, історія не знає, не тільки на Україні, але в цілому світі, щоб планованим голодом в українських селах проклятою червоною Москвою на чолі з божевільним Сталіном вимордовувалися люди голодовою смертю. В 1933 році весною почався масовий смертельний голод в українських селах. Жінки, чоловіки й діти пухли й вмирили з голоду, але бригади ходили від хати до хати, розвалювали печі, комини – знаєте, що таке комин? – це тут горить солома чи дрова, а тут дим виходить – це комин. Розвалювали печі, комини, розтягали соломі на дахах, у пошуках за збіжжям, переступаючи безсилим, опухлим від голоду й мертвих людей. Чи ж то не жахиття? Смертельність від голоду збільшувалася з кожним днем. Батьки, які ще були при якійсь силі, несли й везли на дахах вагонів і буферах, кому де пощастило, своїх діточок до міста й залишали їх на вулицях міста. Залишених дітей міліція підбирала, приміщуючи їх в телячих вагонах, і приміщала на солومی, призначалися доглядачі над залишеними дітьми, годували тих дітей зупою – значить, в лапках «зупа» – це вода й трохи пшона й 100 грам гливкого хліба на день. Серед таких дітей багато вмирало, а залишених при житті згодом приділяли до безпритульного будинку чи будинків, в яких виховували дітей любити батька Сталіна та рідну партію, які замордували їх батьків голодною, мученичою смертю та залишили тих діток сиротами. Батьки залишених дітей й інші селяни йшли на смітники, куди господині міста викидали різні покидьки, які були вже загнівші й обсажені мухами, їли ті покидьки, затруювалися і вмирили на місцях. Смертність від голоду в українських селах збільшувалася з кожним днем. Того страхиття – хто не був свідком – не зможе собі уявити. Ранком на вулицях сіл лежали трупи померших голодних людей. Вмирили цілі родини, цілі села. Діти, які були ще при житті, виглядали як скелети з великими животами, брудні, обдерті, плачучи, просячи: «Хліба, хліба, мамо, хліба, дай хліба, їсти хочу, мамо, хліба». Я чую ці слова й зараз.

Поруч померлих та вмираючих від голоду в селі Круподеринцях дві церкви були засипані збіжжям і бараболею. Коло церкви була колюча поволока, озброєні вартові-москалі охороняли збіжжя вдень і вночі. Борючись за виживання, люди їли листя, кропиву, лободу, щавель, козельці, щепакі, рогозу, Ви не знаєте, що таке щепакі, рогоза – це таке росте, рослина болотогідна рослина, а там болото було велике, воно таке солодке, але як з'їси його, то почина нудить від нього. Варили чай з гілок вишень. Гілки вишень обрізали й, значить, варили, кип'ятили в воді. Найбільше до смаку було листя липи. Вишукували залишки висівок, лущиння картоплі, буряків, додавали сухе, потерте листя липи й то були т. зв. щоденники. Щоденниками звалися тому, що щодня

воно пеклося. Хто мав макух, то ділили її на членів родини, з розрахунком, щоби була вона, щоби була ця макухина була на пару днів.

Вмирили люди від голоду в хатах, в хлівах, на подвір'ю, на вулицях, на роздоріжжю, на станціях, на дахах вагонів, де кого спіткала голодна, мученицька, повільна смерть. В 1933 році аж до жнив і з кожним днем збільшувалася смертність. Кожного дня колгоспна підвода й два мужчини їхали попід хатою, гукаючи: «Чи є мертві в хаті?» Забирали трупи всюди, де вони були. Ніхто не глумився над трупами. Я не знаю випадків, щоби хтось глумився над трупами. Я за себе говорю. Може, хтось знає, хай говорить. Їх скачували переважно в рядна, бо то ніхто не хотів брати мертвого тіла голими руками. Це цілком зрозуміло. Скачували просто в рядна, замотували, бо вони були вже розложені, були такі, знаєте, що треба було просто носа затикати. Так, в рядна і складали на вози, як дрова, без домовин, потім привозили їх до однієї великої ями, скидали в яму, пересипаючи вапном, а коли яма була виповнена, її загортали землею і другу копали. Люди були в Україні побожні, які зі співчуттям і гідністю поводитися з трупами. Не дзвонили дзвони померлих, ніхто їх не оплакував, ніхто не прощав в останню дорогу. Одні мухи летіли роями за помершими завдяки, бо вже були розложені трупи. Люди, які збирали мертвих, діставали платню – один кілограм кукурудзи або ячменю за день, т. зв. робочий.

Одного весняного ранку я, ідучи до школи, почула крик дитини. Зайшовши на подвір'я, я побачила молоду матір, яка сиділа на призьбі під хатою з немовлятком, яке кричало несамовито, смокчучи материні груди, які були сухі, як дві порожні. Здавалося мені, що вона спить, але коли я торкнулася за плече, мати впала, як підкошене стебло. Була мертва, а дитячко скотилася, спухле, на землю, вдарило голівкою і також вмерло.

Я пригадала вірш Тараса Григоровича Шевченка: «Нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим». Навіть за кріпаччини так та мати так гарно виглядала з дитяточком, а в нечуваному в світі 1933 році україножерний, комуністичний московський молох знайшов нечуваний в світі спосіб виморювання штучним мученицьким голодом молодих матерів зі своїми діточками-немовлятами – як і взагалі українських селян-хліборобів.

Коли люди в селах України, хлібороби, вмирили в муках від голоду, то по містах гучномовці з радіостанцій кричали: «Жити стало ліпше, жити стало веселіше», – тоді коли мій сусід Борис Чумаченко, який мав п'ятеро дітей – вони мешкали з нами – і жінку, й вони всі вимерли голодною смертю. Хто був перший, хто останній, я не знаю.

Вмирили люди в хатах, на вулицях, але були такі, що їздили в Росію, і декому пощастило привозити харчів звідти. Це були вийнятки. Моя мама набралася відваги поїхати також у Росію. Я і сестра позбирали, що ліпшого, й дали мамі на обмін і дали також гроші. Учителі, між іншим, регулярно діставали раз у місяць платню. Але за ці гроші ніде нічого не можна було купити. Але мамі дали й мама поїхала. Наміняла й купила потрохи муки, пшона, пляшку олії. Яка то була радість мамі, але закінчилася на злу. На кордоні все мамі відібрали. Записали її прізвище,

адресу й її страшно настрашили й суворо попередили ніколи не їхати за харчами в Росію та оповідати про життя росіян в Україні. Люди цікавилися життям старшого брата, москаля й маму розпитували, але мама говорила, що вона не доїхала до Росії через хворобу.

Хоч генерал Петро Григоренко перекоонує людей, що в Росії був голод в 1932–33-х роках, але він забув, що є ще свідки, які знають, що там голоду не було. Моя мама була в кількох російських селах, але там люди мали хліб, бараболу, різну крупу, сало, олію, молоко, яйця і інші харчеві продукти, але боялися українцям продавати чи обмінити. А хто рішався на той *business*, то лише дискретно. Говорила мама, що росіяни є дуже привітні, що вони мамі давали все їсти. Вона ночувала в трьох родинях, їла все, що тільки вони мали: сало, хліб, молоко, масло, яйця – одним словом, все, що було.

Французький прем'єр Едвард Еріо¹, який їздив в Радянський Союз в роках 1932–33-му, коли вернувся назад, заперечив про голод в Україні, коли не тисячі, а мільйони людей вимерли й вимирали по селах, найліпші сини й доньки України – хлібороби. Я вірю, що він правду говорив, бо йому показали тільки те, що було вигідно для Москви. Іншими словами, він бачив показухи.

В містах України всі мешканці діставали хліб на картки, а помимо в склепі, де продавався хліб на картки, був ще й комерційний хліб, який купували люди без карток по чотири і пів карбованців на один кілограм. Те він і бачив. В селах російських також селяни мали всього подостатком, а крім того, не кожне село в Росії чужинцям показували, лише ті, які спеціально були приготовані для пропаганди. Отож Еріо не бачив ні мертвих, ні голодних, бо йому не показували. Прем'єр Еріо і генерал Григоренко були на високих становищах, але щодо голодової облоги України були великі розбіжності. Бо ж генерал Григоренко каже, що був голод в Росії, а Еріо каже, що взагалі голоду не було.

Це я торкнулася його особи, бо ж він, живучи в великих містах Радянського Союзу, не маючи правдивих відомостей про дійсний стан російських сіл – та ж генерал Григоренко розподільники діставав, які були в протилежному становищі в порівнянні з українськими, не бачив того страхіття, тієї трагедії українських хліборобів, яке котилося сильною заверюхою, забираючи невинних голодних мільйонів людей в українських селах, по цілій Україні.

Український чорнозем та підсоння давало за приватних господарок досить пудів урожаю. Але про це я вже говорила, то про це не буду читати.

Тепер я хочу за себе далі. Так в 1932–33 роках старостою України був Петровський, який знав про голод в українських селах, бо ж своєму братові, що жив у Круподеринцях, у сусідстві зі мною, одного вечора, уповажений ГПУ – Государственное политическое управление – завіз автом мішок муки брат Петровського, але брат Петровського був уже в колгоспі.

Піонервожатель – знаєте, хто такі піонервожателі? Вчили в школах таку пісню:

¹ Здійснивши ретельно обставлені режимом подорожі по СРСР, колишній прем'єр Франції Едуард Еріо, повернувшись із СРСР, захоплено розповідав про радянські досягнення, про задоволених і ситих селян.

Товаришу Петровському, старості України
Шлем піонерський, гарячий привіт,
Гей, пісня моя піонерська,
Бити капіталістів підем за моря.

Отже, бачите, що ми співали. І я вчила ту пісню. Воно смішно нам це. Правда? Бо воно не в'яжеться з дійсністю. Отож голодні діти, яким смерть заглядала в вічі, послали кату Петровському гарячий, піонерський привіт, який помагав Москві виморювати голодом українські села. Хоч Петровський, вислужник Москви, а особливо батька Сталіна, підписав приговор на розстріл свого сина. Знаєте? Який, значить, пішов наліво. Але незадовго й Петровський був також розстріляний.

Першим секретарем комуністичної партії України був Каганович, але до голодової облоги в українських селах спричинився в великій мірі й Хрущов, який в ті роки урядовав у Харкові, що лєтючи з Києва переносив до Харкова, Ви знаєте? ¹ Він вислав наказ за наказом до райвиконкомів, а від райвиконкому до сільрад забирати у селян хліб до фунта, до зерна.

Тепер я про себе. Нависла чорна хмара над моєю родиною. Ми вже були ослаблені від браку нормального харчування. Залишалася жменя кукурудзи, кукурудзівисівки, вже й те було викінчене. Ми мали гроші, але ніде нічого навіть купити не можна було. Зупа з бур'янів не відживалювала нас, як рівно як і вода. Звичайна слабкість опанувала мій організм: я відчувала часто болі в животі, завороти голови, дзвінки в ухах. Була неділя. Село здавалося мертвим, бо людей на вулицях не було, але стогін голодних людей і плач дітей, які просили хліба, й хліба й хліба: «Мамо, дай хліба, мамо, мене нудить, мамо, мене голівка болить, мамо, дай мені хліба, їсти» – тільки чулися в тиху українську ніч, ті слова страхіття голоду. Сонце заходило за обрій. Хрущі гули, в повітрі соловії виспівували на галузях дерев, безжурно зозулі кували. Я сиділа під хатою і всім тим Божим сотворінням задріла, вони завжди мали що їсти. Смеркалося. Комарі почали кусати й загнали мене в хату. Я лягла спати, але різні думки роїлися в моїй голові, а голівно, де дістати хліба, того житнього, пахучого, хліба нашого насущного, яким ніколи ніхто не журився. Всі мали його подостатком. Пізно заснула, а ранком, коли я пробудилася, відчуваючи, я відчула якусь зміну в організмі. Мене нудило, руки й ноги були важкі, голова боліла. Був понеділок. Цього понеділка я ніколи не забуду, поки я жива буду. Треба було іти до праці. Взуваючи одні-однісінькі латані черевики, я зауважила свої опухлі ноги, у люстрі було видно також моє опухле обличчя, як рівно ж і все моє тіло було набрякше. Прийшовши до школи, я зустріла директора школи, «товариша» – в лапках, звичайно. Добродушина! Комуніст,

¹ Оповідачка змішала деякі події. Одночасно в Україні на високих керівних посадах Хрущов і Каганович працювали лише в 1947 р., коли Лазар Каганович був першим секретарем ЦК КПУ, а Микита Хрущов – головою Ради міністрів. У 1931–1937 рр. Хрущов працював у партійних установах Москви, пройшовши за цей час шлях від першого секретаря Бауманського району міста Москви до першого секретаря міськкому партії. Відтак можна впевнено стверджувати, що особистої участі в організації Голодомору Хрущов не брав, тоді як Лазар Каганович справді відіграв одну з основних ролей у терорі голодом в Україні.

який поспівчував мені. Колектив учителів сходився в школи на працю і приносив новини. Я довідалася, що в селі Филиповичах, яке розташоване між Круподеринцями й селом Яблунів¹, родина вчителя початкової школи Камінського – шість осіб, четверо дітей – всі вимерли голодною смертю. Бачите, гроші діставали, але четверо дітей треба було втримати.

Учитель Зінченко розповів, що його старша донька Маріяна вже опухша, а молодші двоє дітей почали також пухнути. Він розказав, що зрубав липу, бо на нижніх гілках вже все листя обірвали й з'їли, а не було драбини, щоб дістати вище, то вони зрубали, й легше було харчуватися тим листям.

На початку учбового року кляси укомплектовувалися 40 до 42 учнів, але навесні їх було 10, 9, 5 і часами були порожні кляси. Нависла голодна смерть і над нашою хатою. Я цілковито ослабла й злягла. Мій чоловік не «здавався», але в лапках не здавався. Здавалося, рятунку не було, але Божа ласка допомогла нам. Голова колгоспу запропонував моєму чоловікові працю в колгоспі. За розпорядженням з Москви потрібно було негайно міряти всі посіви. Комсомольці обміряли посіви метровою, а мій чоловік як математик обчислював їх. Праця – були довгі години щодня, але вечором колгосп платив за працю – один кілограм ячміню або кукурудзи. Цілий кілограм – яка це радість і то кожний день. Не хотілося вірити, що таке щастя – несподівано. Але що ж! Але це не мука, а зерно. Що ж робити? Ступа стояла в сінях, а де сили взяти, щоб стовкти. А зерно ж не можна їсти.

На той час повернулася з її міста дівчина Лукієнко, яка була служницею там, але чомусь вона повернулася. Родина її вже вся вимерла від голоду, і вона, Лукія, була при повному здоров'ї. Вона зайшла до нас, як до сусід, і, побачивши зерно, мене опухлу, безсилу – бо я вже лежала в ліжку – запропонувала нам свою допомогу: вона буде товкти в ступі зерно й пекти, але щоб і її крихтою щоденника надіяли. Ми погодилися, бо інакшого виходу не було. Лукія боялася сама жити в вимершій хаті, і за нашою згодою вона перейшла жити до нас. Ми ж були хворі обое, вже опухлі, то вона нас і доглядала. Ступа працювала наша. Зі затовченої муки пеклися щоденники, їх ще люди називали «бартлети», «кочержні», та різно там. А що не стовклося, то з цього Лукія варила зупу з домішкою бур'яну. Так ми помалу почали тікати від голодної смерті. Може, комусь дивно таке чути – але це 100 процентів правда, яку я пережила. Хто не пережив голоду, той не уявить тих мук від голоду вмираючої людини. Я поволі приходила до ліпшого стану, але лежала, ходити не могла. Була незвичайно слаба. Лікар Василенко, чоловік моєї приятельки-вчительки, він часами мене перевіряв і казав, що мій стан здоров'я дуже небезпечний, і попереджував мене, щоб я потрошки їла. То ж як чоловік носить вагу. А я так хотіла їсти, що нараз з'їла б усі щоденники з того кілограма зерна з домішкою листя. Лікар Василенко одного разу приніс ще нам трошки олії, яка збагачувала смак зупи з цих остатків, які не дотовклися.

¹ Яблунове – центр сільради Оржицького району Полтавської області. Пилиповичі – село Яблунівської сільради.

Щастя усміхнулося, але ненадовго. Вимірювання посівів скінчилися.

Один кілограм зерна на чотири особи, але листя й бур'яни сухі доповнювали ним наш хліб, в лапках, звичайно.

Знову лишаємося голодні. А де ж подіти Лукію? Але світ не без добрих людей. Фельдшер Павлик. А між іншим, в цьому селі Круподеринцях була лікарня, там був фельдшер, були два лікарі і були медсестри. Вони нікого не обшукували, священика обшукували, як арештували, але цих ніхто. Але поруч з тим, опухлих людей, хворих до шпиталю не клали, не давали.

Знову лишаємося голодні. Але світ не позбавлений добрих людей. Фельдшер Павлик прийшов нам на допомогу і позичив 10 фунтів кукурудзи – товчена кукурудза, домішкою листя зберегла наше життя. Ми були сильно ослаблені, але залишилися при житті, хоч були опухлі.

А далі з'їли 10 фунтів і після цього 17 днів без хліба ми були. Це були найтяжчі дні – 17 днів ми нічого не мали. Так. 17 днів без хліба, їли ми лишень листя, бур'яни, найбільше лобода нас спасала, яку, значить, варила Лукія.

Посіви на полях з частими дощами росли, колосилися, обіцяючи дати багатий урожай. Але невблаганна, голодна смерть косила селян-хліборобів. Вимирали села, родини, діти, чоловіки, жінки, народжені й ненароджені. В зв'язку зі збільшеною смертністю селян й гарячою погодою мертвих збирали вже по селах два рази на день і швидко вповняючи спільні ями трупами, а часами бувало, що привозили трупи й не було куди їх класти: ями були повні. Люди були різного віку й різної статі. Ніхто не оплакував покійних, ніхто їх не прохав в останню дорогу, не ставили хрестів на могили, не клали квітів і навіть ніхто не заплакав. Хоч люди падали, як мухи, від голоду, але радіо через голосник кричало на все горло: «Жити стало ліпше, жити стало веселіше». Часто через радіо чули таку пісню – щодня:

Широка страна моя родная,
Много в ней полей, лесов и рек.
(Ви розумієте по-російському?)
Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышет человек.

Опухлий селянин, слухаючи таку пісню, сказав: гарна пісня, але слова не підходять, бо ми не дихаємо, а здихаємо від голоду. А то щодня.

Зерно, пограбоване в хліборобів, зсипалося на залізнодорожних станціях під відкритим небом, за браком приміщень для зерна, які були виповнені ним. Накривалося зерно від дощів і людських очей брезентами. На мокрому брезенті на довший час гнили ці брезенти, а під ними безліч пудів зерна. Зсипані пункти зерна обгороджувалися колючими дротами й охоронялися озбореними військовими москалями. Я бачила ці зсипні пункти в Пирятині й на станції. Не можу більше казати.

Зерно гнило, а мій сусід через дорогу Пилип Чумаченко, який мав п'ятеро дітей і жінку, не міг урятувати своєї родини від голодної смерті. Всі вимерли голодні, й ніхто не знає, хто з них був перший вмираючий, а хто останній. Лише розложені трупи, від яких було чути на вулиці, виявило цю жахливу подію родини Чумаченків.

Жила з нами під одним дахом, через стіну родина: чотири особи, три особи молодші пішли десь шукати ліпшого життя, вони ніколи не повернулися, а старенька бабуся хвора лежала, й ми думали, що вона спить, бо голова її лежала на її руці. Виявилось, що вона була вже кілька днів мертва. Багато таких прикладів можна згадати, але я лише тільки зупинилася на своїх сусідах.

Весною вивозили рештки вікловес. Ви знаєте, що це таке вікловес? Це спеціально для коней, овес це такий довгенький, а вікла – такі кругленькі, зернинки чорні. Це спеціально для коней. Весною вивозили рештки вікловса з колгоспу без старка. Без старка – це без мішків. Так насипали. Для російських коней. Вікла й овес, які викидали на дорогу, голодні діти збирали з піску, їли їх, живучи в щасливій радянській країні, де так дбав про дітей батько Сталін-Джугашвілі.

Весною 1933 року батьків дуже багато діставалося до міст спеціально, щоби вивозити дітей і їх спасати. Дітей їх вивозили, кидали на вулицях, діти кричали, бігли за батьками, батьки ховалися по кутках, за роги, скрізь, де можна було заховатися, а тих діток підбирала поліція.

Доспівало жито і пшениця. Голодні селяни зрізували колоски для харчування і їли без контролю, а переївшись після голоду, вмирали. Оце теж мені доктор Василенко казав: їж потрошку, бо, знаєте, люди вже були настільки...

Негайно була поставлена охорона на посіви, що дозрівали, а бригади, які стерегли до нового урожаю, обшукували опухлих людей соціалістичного зерна. Охорона складалася з москалів та місцевих комсомольців. Не зважаючи на охорону, голодні селяни знаходили різні шляхи вночі, в нічну пору до колосків і підрізували їх. Були випадки людоїдства. Батьки від голоду божеволіли, убивали своїх дітей, які їм здавалися діти порослям. Це ті, що збожеволіли й їх їли. Але це окремі випадки. Я знала дві родини людоїдів, але хіба їх можна назвати людоїдами, коли це вже були люди, які не знали, що робили?

Перед жнивими були окремі села, де залишилися живими одиниці. Хати стояли порожні, оброслі бур'янами, де господарювали щурі. Псів і котів не було. Все було з'їдене. Голодні люди навіть говорили, що кіт смачніший за пса.

Скільки вимерло селян-хліборобів голодовою облогою – точної цифри, мабуть, ніхто не може сказати, але по приблизних підрахунках їх було від семи з половиною до вісім мільйонів. Перший перепис, якого я переписувала людей – я забула, чи це був 39-й чи 38-й рік, не пригадую, не можу собі пригадати. Перший перепис, в якому я переписувала людей, Сталін наслідки його знищив.

З приходом жнив на багатий урожай бракувало робочих рук. Володарі мобілізували людей з міст, яких поселяли в полі, в військових шатрах до 25 до 30 кілометрів від сіл, і аж до кінця жнив вони не поверталися до міста. Людям з міст було суворо заборонено йти до сіл через «епідемію» – в лапках – заразливої хвороби.

Вислав уряд на збирання урожаю рядових військовиків. Жах штучно створеного голоду Москвою по українських селах закінчив 100-процентову колективізацію в 1933 році, примусивши селян запрягтися в колгоспне ярмо невідьника.

Я подаю короткий опис від початку революції 17-го року подій в Україні аж до голодової облоги 32–33-го року, а разом з тим винищення української інтелігенції і інтелектуалів та патріотів-українців під назвою куркулів. Хоч куркулі вже були знищені в 17-му році, але появились нові т. зв. підкуркульники. Це Ви знаєте.

Це є історична подія нашої батьківщини, а в ній наших братів і сестер. Я є свідок тих фактів, які я подаю коротко, бо можна писати дуже велику книгу. Моє сумління підказує мені не тільки писати, але кричати на весь світ, роз'яснюючи, на що здібна Москва, якій є ще люди, що вірять.

Непроханий гість, голова історичного відділу Академії наук УРСР «дипломат» – в лапках – д-р (Іван) Хміль¹, який, відвідуючи Гарвардський університет, переконував університетських чинників в недоцільності займатися вивченням періоду голодового лихоліття на Україні в 1933 році. Хоч він, д-р Хміль, ствердив, що голод був, але це дрібний інцидент економічного порядку, який негідний серйозних науковців.

Це було в «Детройтських новинах», березень 1982 року, сторінка четверта. В радянській тоталітарній імперії ніколи ніхто не поїде й їм не видадуть паспорт до Гарвардського університету. Цей, за перепрошенням сказати, д-р Хміль їхав з наказу Москви зі завданням за зроблений Москвою жахливий геноцид на Україні якось поховати початки кінців у воду, щоб не довідалися наступні покоління та світ про голод. Нахабна Москва застосовує всі міри для замилювання очей світові, але в вільному світі є свідки тих жахливих вчинків, зроблених нею, яким вона, Москва, не в силі замкнути роти, мені першій і іншим чесним свідкам.

Я вважаю, що ці, які відмовляються свідчити, – то нечесність. Не подавай свого ім'я, але скажи, вже навіть хай воно не буде записане, але твоє сумління чисте, що ти сказав правду. Цих свідків вже лишилося окремі одиниці, які ще в силі оповісти про жахливий геноцид, нечуваний в світі, бо був зроблений в світі, бо був зроблений Москвою в 1932–33 роках на Україні.

Описати почуття людини, якій від голоду заглядає смерть в очі, неможливо. Природньо хвора людина має надію на лікаря, Бога й ліки, її заспокоють, подають надію, що вона буде здорова, а це морально тримає людину. Але голодна, хвора людина божеволіє, бо рятунок не дістає,

¹ Хміль Іван Сергійович (1923–2003) – доктор історичних наук, дослідник історії міжнародних відносин і національно-визвольного руху, української дипломатії. Член делегації України на XXVIII (1973), XXXVI–I (1981) і XXXVIII (1983) сесіях Генеральної асамблеї ООН, представник України в Комісії ООН з прав людини. У 1978–1989 рр. – завідувач відділу зарубіжної історіографії. Основним завданням відділу в той час, внаслідок його підконтрольності й підзвітності вищим компартійно-радянським органам влади, було «розвінчування буржуазних фальсифікацій» історії. Іншими словами, завдання відділу і його очільника були не науково-історичними, а ідеологічно-пропагандистськими. Відтак до «фальсифікацій» відносили і будь-які згадки про голод 1932–1933 років. Залишивши активну роботу в Інституті історії України, І. Хміль продовжив прокомуністичну агітаційно-пропагандистську діяльність. Зокрема, на посаді керівника підконтрольного КПУ «ветеранського Центру захисту правди історії Великої Вітчизняної війни» робив усе можливе задля того, щоб не допустити примирення ветеранів УПА і Червоної армії.

лише чує навкруги стогін конаючих людей від голоду та бачить трупи голодних, мертвих в родині, і поза родинною, і сподівається на свою смерть.

В ті часи, як і зразу, люди на Україні були й є релігійні. Трупи померших з голоду люди збирали з переживанням і пошаною до померлих. Я бачила чоловіків, які проходили поруч трупів, хрестилися і скидали шапки, але москалі й комсомольці, вимітаючи рештки зерна чи забираючи останню крихту хліба, переступали опухлих, вмираючих людей і насміхалися над ними. Мораль і віра в Бога була й буде завши в наших братів і сестер на Україні.

Вічна пам'ять помершим!

Пит.: Хто були активісти?

Від.: Так, я це не читала. Так, актив організовувався з комсомольців у т. зв. бригади. Перш за все поділялося все чисто на 10 хат, і коло кожних 10 хат був прикріплений, призначена одна людина, що називалася десятихатник. Цей десятихатник зганяв збори по вечорах, і люди називали збори згонами, і з-поміж тих людей вибирали актив. Але всім не довіряли. Актив вибирався: комсомольці, комнезами, москалі, які приїхали. Актив розділявся тоді на бригади. Бригада чотири особи, п'ять осіб, скільки їх, залежало яке село, якщо таке село бідне, як Овсюки – самі бригади – а таке як Круподеринці багате, тут не було з чого багато, треба було позичати.

Оцей був актив – називавсь: голова сільради, секретар, голова комнезаму (комітету незаможних селян), всі, які належали до комнезаму, комсомольці й москалі, які були приписані. А нас, учителів, брали тільки писати протоколи на зборах. Я дуже часто писала протоколи. І знаєте, що я спостерігала? Коли оці 25-тисячники доказували, що доцільність цих так званих комун, які скоро розлетілися, потім СОЗи, а тепер ці прокляті, що до сьогодні маємо, то вони доказували доцільність, бо то ніби роздріблені кусочки землі, а тут все-таки колектив, тут будем гуртом працювати й видайність буде більша, буде все. То треба було для того, щоби дійти до того, щоб колгоспи були, не можна було відразу, треба було так поступово пхати, пхати, пхати аж до того голоду.

Оцей актив поділявся на бригади. Головою бригади був обов'язково москаль. Не довіряли українцям, хоч він і комсомолец, він записався. Я Вам скажу, що мій брат був комсомолец. Він заїхав десь за 500 кілометрів і під чужим прізвищем і з чужим пашпортом, значить, купила мама за десятку золоту і написали в сільраді, десятку золоту мама дала і написала йому, і він там влаштувався і працював, потім пішов на університет, учився і все в порядку. Потім захворів на легені. Як він захворів на легені, значить запалення легенів, то він зразу послав мамі телеграму, бо він казав, що він сирота кругла, що він остався від померлих батьків. Як тільки приїхала мама, то виявилось, і не тільки викинули його з комсомолу, а викинули зі школи, з університету.

Люди різними... не думайте, що всі комсомольці були вони – Бог його знає – я Вам кажу про свого брата, я навіть того не скриваю. Я кажу як приклад. Бо таке було, бо треба було жити. Бо треба було якось вижи-

вати. Він заїхав аж в Маріюпіль, то було 500 кілометрів від місцевості, де він народився, мама пішла в сільраду, й як нікого там не було, дала десятку золоту голові сільради, і він видав йому пашпорт, написав, що він, значить, з бідняцької родини, написав чуже прізвище, чуже ім'я, все чисто, поплутав і день народження, і рік народження, все чисто так – документ. Де не показав – документ! Треба було якось жити. То є страхиття. То є, Ви знаєте, дуже цінно, що зразу зайнялися тією справою, хоч то пізно – 50 років пройшло вже. Чому пізно? Тому що дуже багато людей вже померло, які, може, більше знали. Бачите, я з цієї околиці ось це знала, а хтось з іншої околиці інше знав. Воно майже одне й те ж, але трошки інакше пофарбоване. Але добре, що хоч тепер почали.

Так що ці бригади, оці, так би мовити, довірнні люди, це з комсомолу організовувалися, комнезам, голова колгоспу, то він в колгоспі працював, голова сільради, то він звичайно наказ тільки давав, ну, а 25-тисячники ці, то вони найвища влада була на селі.

Ага, Ви знаєте, що? Коли вже 25-тисячники сиділи в Овсюках, нічого не могли зробити, то вони звернулися до району, від району приїхали два партійці і зараз скликали сходуни, люди називали згони – я знаю, я тоді протоколи писала – то він кричав, просто піна з рота його летіла: яке то досягнення велике, чудовне, такого в світі не чути було. Дійсно, такого чути не було – з другого боку. Що то буде рай, що по потребі кожний буде мати, а робитиме по можливостях, а діставатиме по потребі. Люди вірили в те. Ви знаєте, як він тільки сказав, щоб організувати бригади й забрати до фунта й зерна, то два партійці принесли й положили партійні квитки, й їх зразу заарештували. Я їх як сьогодні знаю. Один називався Близ і другий Карпенко. Як сьогодні бачу таких двох, років по 27, 25, вони вже з комсомолу перейшли в партію. Вже партійцями мусили бути.

То тяжка була справа. Хто пережив, я не знаю, як я вижила. Не можете собі в'явити того почуття, що нема чого їсти. Встанеш рано й нема нічого. А тут тобі нудить, голова болить, в ухах дзвониться, вертаєш, все таке важке, такий, знаєте, не можеш сконцентруватися думок, такий напівбожевільний. Якби я його не пережила, то я не знала б, як воно. Але як я то пережила, то є щось. Значить, полови я не їла – ні. Я їла багато дуже бур'янів різних. Ви знаєте – лобода. То така рослина. Ви знаєте щавель? Щось до щавлю подібне, тільки щавель квасний, а то не квасне. Та лобода дуже помогала. Ми варили її зі сіллю, звечора треба було її посолити, вона так трошки сквасніє, тоді наливалася водою, варилася, а як була крапля оливи, то давала, а як нема, то так добре. Як її з'їси, нудить тебе, як не знаю що, розвільнення цілий час, Ви знаєте, біжиш без кінця, розвільнення з тебе летить, як з тварини. То є жах! То є, Ви знаєте, щось таке. Я ж кажу, що дуже цінно, що зразу зайнялася молодь і старші зайнялися, щоб наступні покоління знали про це, бо так воно пішло б – як то кажуть.

Пит.: Я хотіла питати: Ви були вчителькою – чи люди, селяни, були свідомі, наприклад, чи знали про владу, чи вони знали, що там діється?

Від.: Значить, так. Так як зразу про Чорнобиль ми знаєм більше, ніж там. Отак тоді люди знали.

Пит.: Нічого не знали про Скрипника, Постишева?

Від.: О, знали, знали, що Скрипник хотів відділити Україну, хоч вона й комуністична. Скрипник, Постишев, Любченко, Косіор, Чубар. Знали, знали, що Скрипник, які він місця займав. Любченко, Хвильовий, він сам себе назвав Хвильовий. Це Фітільов, його мама була служницею в такого багатого й прижила з цим Фітільовим цю дитину. Але він сам себе назвав Хвильовим. Взагалі, як почалася революція, то Молотов – він же не Молотов був, він був Скрябін, вони поміняли. Сталін був Джугашвілі. То вони поміняли прізвища. Багато поміняли прізвища. Знали про те. Але ми знали, офіційно ніде не було ні написано, ніде нам не говорив ніхто, що Сталін свою жінку Алілуєву замордував. Ми знали. Але не можна було нікому говорити. Я Вам вірю, я Вам говорю, а Ви мені, а далі вже ні, тому, що нас за те можуть... Я Вам скажу такий приклад.

В 1933 році посіяла я цибульку, а весна 33-го року така була рання, така була тепла і дощова, й так дощ перейшов, і сонце. І не встигла земля висохнути добре й знову дощ, і то росло все. І та цибуля мені вже, я то посіяла трохи раніше й пізніше – правда, що то з Лукією тою ми сіяли, бо з мене таке сіяння, але я її казала де. Вона скопала, та Лукія. І ще, що раніше підросла, хтось вкрав вночі, вирвав. А друга підростає, то чоловік вночі стеріг і сусід також стеріг. А мій чоловік каже:

– Як ви думаєте, чи знають за кордоном, що в нас голод?

Ну, й так поговорили. Знаєте, пройшов і місяць, два, три. Викликає НКВД чоловіка мого. Знаєте, я, бо ж його батько був замордований, був в в'язниці – я похолола, все тіло мені стерпло. В НКВД викликають! Прийшов, каже чоловік, я сів – чиновник, каже, сидить там, цигарку закордонну, пахучу, каже, курить, бо ми там махорку курили всі, з газет, з паперу, з цього закрутить, і каже чоловікові: «А, попалася птичка». А чоловік не зрозумів, про що ходить, і каже: «Прошу товариша пояснити мені, бо я не розумію». А він йому підносить слова, що він сказав – чи знають за кордоном – але, що він знає, кому він це казав. І знаєте, вони його втягали, що ми мусили тікати знову Бог зна куди. То страшне було. Так що не можна було слова, як то кажуть: слово не воробець, як випустиш, не впіймаєш. От сказав. Це Шнайдер був, між іншим, німець, Шнайдер його прізвище. І хто міг думати, що він доне-се? І що ж таке, як він сказав, чи за кордоном знають. Що ж таке? Тут же нічого ніби немає такого, але в цього вже бачили, що це ніби ворог народу, бо ніби воно, он на що він рівняє.

Скажім, Алілуєву. Не знати за що. Тому що вона була проти того, що Сталін робив. Ми знали, що Алілуєва була замордована Сталіном, але ніхто нікому не говорив. Я от чоловіка знала, а чоловікові не знати хто міг сказати. Так що то є, Боже милий.

Пит.: А як скінчився той голод?

Від.: Як скінчився той голод? Аж як я читала Вам, ті, що вже приїхали, ті, що не записалися, померли. А ті, що записалися, то вони – я поперед вже читала. Так скінчилася колективізація.

Пит.: Як Ви думаєте, деякі люди кажуть, що Сталін хотів знищити українців, тільки українців, бо вони були дуже націоналістичні, і все. А деякі кажуть, що він хотів знищити селян.

Від.: Так, наступ був на село. Я скажу Вам чому. Наступ був на село, бо село було націоналістичне. Село зберігало мову, релігію, всі обряди, навіть одяг, всі традиції. А ті люди – українці, які вже вони перейшли до міст, вони вже починали говорити російською мовою, панською. Вони соромилися ходити в національному одязі, вони не страшні були, а село було страшне, й що Сталін хотів вимордувати – це є правда. Як він сказав, десь на якимсь – десь в мене записано, не знаю де – на якомусь з'їзді, що забагато українців. Забагато українців. Розумієте, що воно забагато. Більш нічого не сказав. Говорили за національності, які є окуповані Росією, і каже, але українців таки забагато. Так що знаєте, що на Сибірі так українців найбільше. Я недавно читала в «Свободі» чи не в «Свободі» – бо я взагалі багато читаю, бо чоловік в мене хворий так, ми ніде так не ходимо нічого, то я дуже багато читаю – що 50 процентів українців. Все рівно, 50 мільйонів знищити, то не є жарт. Жидів багато менше, і то Гітлер не міг знищити.

Інтерв'ю SW43

Анонімна оповідачка, народилася 1920 р. у селі Хухра Охтирського району Сумської області в селянській родині, якій належало 3 десяти землі. Батько вступив до колгоспу в 1929 р. Село на 300 дворів мало дві українські школи, раз на тиждень були уроки російської та німецької мови. Під час колективізації в одній церкві зробили склад, іншу розвалили. В сільраді зазвичай керували місцеві, але інколи й приїжджі. Колгоспний рахівник був донощиком, він доніс на батька оповідачки, якого заарештували, але за кілька місяців відпустили. Перед голодом трохи продуктів роздавали тим, хто виконував трудову норму. Але навесні 1933 р. вже не було що їсти. Люди, прислані з району, переважно неукраїнці, реквізували зерно. Вся родина оповідачки пухла від голоду. Батька забрали в поле на роботу. Мати померла від голоду в липні 1933 р. Батько оповідачки поїхав з дому, і діти ніколи більше його не бачили. Труповоз збирав селом покійників, їх ховали у спільній могилі. Тітка оповідачки мала 10 дітей, із них 8 померли. Дехто їхав за сотні кілометрів до Харкова в пошуках їжі і, не знайшовши, «вмирили на бруці». В певний момент оповідачка не може стримати сліз.

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1920-му.

Пит.: А де саме?

Від.: В Харківській області.

Пит.: Чи Ви можете сказати район і село?

Від.: Охтирський район, село Хухра¹.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: В колгоспі працювали.

Пит.: А перед тим?

Від.: Приватно.

Пит.: А коли вони пішли до колгоспу?

Від.: Тоді, як починали організовувати колгоспи. Усіх агітували, що мушиш іти в колгосп. Багато відмовлялося. Мусили все здати – й коней, і коров.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали?

Від.: Їх було четверо братів. Але як розділилися, то тато, як лишився на своє господарство, мав три десятини й луговину, що сіно косили й сажали городину, бо то було коло річки. Але того вистачало утримати господарку й прохарчуватися. Бо нас було тільки троє дітей, і що поле було урожайне, то цього вистачало. А як колгоспи почали організовуватися...

Пит.: Чи Ви пригадуєте, в якому році?

Від.: Здається, в 29-му. Люди дуже відмовлялися, не хотіли, але не було іншої ради. Приходили агітатори спеціальні й просто примушували. І вже наостанку, як більшість села пішло в колгосп, і здали корови, коні, лишилися кури, свиня, чи щось таке, що необхідне, але й з того

¹ Після започаткування обласного адміністративно-територіального поділу до утворення в 1939 р. Сумської області Охтирський район знаходився у складі Харківської області. Нині – село Хухра, центр сільради Охтирського району Сумської області.

мусили здавати яйця і м'ясо. Якщо ви мали щось продати або віддати для держави, то добре було. Але як не було, то мусили шукати, як сусід має якогось бичка чи щось, то ви мусили йому заплатити, бо в вас немає. Були такі господарі, що відмовлялися, то в них забрали все поле, лишився лиш город коло хати. З того вони не могли жити, мусили втікати на Донбас, у копальні вугілля. А декого просто вигонили з хати – іди, куди хоч.

Пит.: А скільки дворів було в Вашому селі?

Від.: Я не знаю.

Пит.: Приблизно?

Від.: Яких 300, бо то досить велике село. Ми мали середню школу, мали аптеку, мали сільраду, пошту. Так що то досить велике село було. Там було дві школи.

Пит.: А скільки з них були розкуркулені?

Від.: Були. Але скільки, я не знаю. Я знаю, може, з 10. Дитиною... Коли в біді живете, то більше розумієте. Я знаю таких, може, з 10 осіб, що ближче мешкали. Але багато людей потікало до міста.

Пит.: А ті, що були розкуркулені, чи вони мали багато землі?

Від.: Я б сказала, що вони мали по яких 10 гектарів. Більше ні. Лиш то, що мали ліпшу хату, ліпшу забудову, стайні, ліпші коні. То все, що вони мали. Часом вони мали робітника для допомоги. То вже була причина, що ти когось використовуєш. І коли їх розкуркулювали, то перша причина була, що ти когось використовуєш, ти не працюєш, ти не працюєш самим, і те все, що ти маєш, ти так якби забрав від когось.

Пит.: А Ви тоді ходили до школи?

Від.: Я ходила до школи.

Пит.: Це була українська школа чи російська?

Від.: Українська. Але пізніше від сьомої класи, то вже ввели російську мову одну годину на тиждень. І німецьку. А взагалі була українська.

Пит.: Чи була церква в Вашім селі?

Від.: Було в нас дві церкви, але коли починалися колгоспи, одну церкву закрили й там зсипали зерно, збіжжя на посів. А друга була дерев'яна, то вони розбили й зробили з неї...

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про сільраду?

Від.: У сільраді був голова сільради й деякі помічники.

Пит.: Чи вони були місцеві чи приїжджі?

Від.: Були місцеві й часом прислали приїжджих. Більше було місцевих, але все рівно їх призначали з району. І, властиво, призначали, хто був вірний. Багатшого не хотіли, казали, що багатший виступає за багатих, а бідний буде дбати за всіх. Але він нічого не розумів при урядуванні, як він сам нічого не мав. Так само і в колгоспі. Голова в колгоспі був такий, що він нічого не розумів в господарстві.

Пит.: А як він, який він був?

Від.: Якось вони байдуже ставилися. Кожний мав страх за своє життя. Він мусив виконувати накази. То все. А щоб для людей була якась полегша, то він жив у страху, так як і кожний.

Пит.: Чи було багато сексотів?

Від.: Про те я не знаю. Я лиш знаю, як війна почалася, то мого тата арештували. І пізніше довідалися, що в нашому колгоспі був рахівник,

такий *bookkeeper*, що він був сексот. Усе, що тато говорив, то він збирав інформації, і як війна почалася, то тата арештували. І потім ми довідалися, що це він. Всякі докази, що лиш тато сказав, щось недоброго, наприклад, коли голод був, тата забрали в степ, у нас поле було далеко, яких 10 кілометрів від села. Близько сел не були, бо ж в нас поля було багато... Мусили збирати цукрові буряки, і він мусив зробити норму. І не міг.

Пит.: А коли це було?

Від.: У 33-му. То там вони мали хату й люди не їхали кожний день, а там спали. Там у тій хаті висів Сталін. І коли вони ввечері прийшли вечерять і зробили їм якийсь суп із лушпайок з картоплі й дали якогось хліба. З чого він печений, не знати. Скільки ти норму зробиш, такий кусок давали. То він узяв і розбив той портрет. То все, що тато говорив, усе було записано. (Плаче.) І його засудили на п'ять років. Ні, на сім років Сибіру, а на п'ять років не мав права голосувати. Але якось він побув арештований в місті Охтирці. Там побув пару місяців і потім його перевезли десь. І ходили питалися, де, а вони кажуть: «Ми нічого не знаємо».

А потім вже в вересні або початку жовтня несподівано ми побачили, що хтось іде через наш сад. А то тата випустили. І він був у Сумах у в'язниці, й каже, що лиш їх два випустили. Вивели за браму й сказали: іди. Він казав: «Я не вірив, що це дійсно мене випустили». Він чекав, що йому куля буде. А пізніше ми почули, що ту в'язницю всю замурували й зірвали динамітом.

А під час голоду, то тато старався всюди поїхати. Мама мала вишиті сорочки, убрання. Вона була кравчиня, шила сама, коли ще не одружена була. То він їздив по других селах. Хутори були, хутори віддалені від села. Менше там людей живе, але були заможні люди. Він їздив роздобути хоч два-три кілограми муки або чого-небудь, щоб дітей прогодувати. Одного разу десь від когось довідався, що десь на полі, далеко є кукурудза зсипана, але вже зіпріла. І вони там ночтю поїхали, таємно. Привезли тієї напівгнилої кукурудзи. Ми були малі діти. (Плаче.) Потім продали корову, яку тато тримав, щоб мати для дітей молоко.

Весною не було нічого. Сестра моя старша працювала в колгоспі також. Але вона спухла і ноги стекли, й вода текла, не могла ходити. А тата забрали в степ знову. Він вже не міг міняти, бо не було де й не було за що. А мама моя лежала спухла, вона вже не вставала. (Плаче.) І тоді в липні вже скошили жито, воно вже зачало трошки стигнути. І змолотили муки, й вже з колгоспу дали нам декілька кілограм муки. І ми спекли з сестрою на сковорідці, змішали муку й воду, хліб. Мама просе: дайте й мені. Вона взагалі не ходила вже, лежала на постелі. (Дуже плаче.) Коли ми їй дали з'їсти того, що спекли – лиш мука з водою, змішана на сковорідці, вона з'їла і за три дні померла. Вона вже була така виснажена, що їй кишки потріскалися. Вона не могла їсти. (Плаче.) Тата повідомили. То вже сусіди зробили труну, погребників у нас не було. Похоронили. Я ще мала брата в місті, найстаршого. Ми послали телеграму, то та телеграма аж за тиждень до нього дійшла. Він приїхав, але вже запізно – маму похоронили. Ну, й тоді брат побув пару днів,

поїхав назад. Але коли відїжджав, каже: «Не знаю, коли ми вже зобачимось». Він як поїхав, уже більше ми його не бачили. Бо така ситуація була, що ми не знали, що він аж десь на Кавказі працював.

Весною, коли тата до колгоспу забрали, бо він ще міг ходити трохи, то нас одне те рятувало, що ми мали козу, трошки молока. То ходили до сусіди купити квасолі шклянку, хоч зробити суп який. І ходили ми з сестрою на поле до другого колгоспу. Там була картопля саджена рік попереду, то ми збирали ту гнилу картоплю, там крохмал ще лишився. То ми пекли й їли.

А ще був випадок, що я пішла зі своєю товаришкою на цвинтар. То ж люди, які вимирали, то хто ще здоровіший був, то з колгоспу брали коней й воза. Люди по хатах і збирали мертвих. І кидали так на воза. Хто сильніший, бачили, що може ще робити, викопували спільну яму і звозили зі села, хто помер. І кидали в яму, без трун, без нічого. І одного разу я пішла з своєю товаришкою на цвинтар, ми там ходили, там була яма викопана. Ми підійшли, подивилися, там трупи лежали й сиділа дівчинка, може (плаче), 10 років. Сиділа так під стінкою, ще жива. (Плаче.) Ми настрашилися і повтікали.

Потім був ще випадок. Пішли ми так на вигін, на край нашої вулиці, де худобу вигонили, рано. Ішов якийсь чоловік, також шукав їсти щось. То не була людина, а труп. Очі десь запали, ноги такі пухлі, що він не міг переступати. І то не можна було розпізнати, чи то старша людина, чи молода ще. Чи він з нашого села, чи він прийшов звідкись, бо всі пошукували за їдою. А потім, взагалі, ходили, кожний хотів – їсти, їсти, їсти! Просто часом, хто ще сильніший мужчина, то так в двері гримав: дайте їсти! Ми боялися самі, що ми можемо дати? І, взагалі, голодна людина, вона як ненормальна.

І так, як ми вижили, я не знаю. Не було нічого в нас. Ще в 32-му році, в вересні, то ходили також агітатори. Казали: здавайте збіжжя для держави, бо армія потребує. Але то забирали все. Не можна було ніде сховати. І по городі, і в хаті, і під печею – всюди стукали штабами такими, що почують, як яма десь. Шукали все. І картоплю здавали. І близько нашої хати, через одну хату, була колгоспна бригада, як вони називали. І там були стайні для коней, то навіть і коні здихали. І коням не було що дати їсти. То як уже кінь не міг стояти, то його підвішували шнурками, щоб він ще стояв. Брали шнурки під передні і задні ноги і так підвішували. А як здихав, то люди з'їдали. Я сама їла – тато дістав кусок м'яса.

А потім, на краю нашої вулиці, може, від нашої яка сьома хата була, я того не бачила, але чула, що мама з'їла свою дитину. Я знаю тих людей. Але в той час ніхто ні до кого не ходив. Кожний боявся. І кожний думав, де роздобути щось з'їсти, хоч картоплинку. І з тієї родини, що казали, що мама дитину свою з'їла, всі вимерли.

Моя тітка мала десятеро дітей. І якраз тієї весни в 33-му році народилася десята дитина. І я пішла з мамою відвідати її, то вона лежала на постелі спухла така от, а дітя біля неї лежало, плакало, але що вона могла зробити, як вона не могла його годувати, бо не було чим годувати. З її родини померло дев'ятеро дітей. Ні, вісім. І лишився чоловік, і лишилася

донька й син. Але син був якийсь слабенький такий, другі діти міцніші, а він міг вижити. А ті решта восьмеро дітей і вона померли.

На нашій вулиці кілька родин вимерли всі. Лишилися порожні хати. І не знати, може, деякі люди до міста пішли, а деякі пішли пошукувати їди, й так ніхто про них не знає, де поділися.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, скільки людей померло з голоду?

Від.: У нашому селі, я так думаю, може, половина. Але то й псів поїли, й котів поїли. Лиш хто що міг знайти. Лиш: їсти, їсти! Одна хата від нашої далі, якось ті люди краще трошки мали, якось їм удалося щось ховати, що вони мали трошки їсти, то вони весною ще посадили, й вже морква почала рости й цибуля. І звідки, і чия та дівчинка прийшла на той город шукати їсти?! Чи вона з нашого села, чи звідкись прийшла, бо кожний ішов шукати їсти, то я чула, що той чоловік так збив ту дівчинку. Він сам дбав, щоби щось мати. Хоч люди голодні були, але казали: то неможливо. Як то мала дитина, він не мусив то робити, якщо вона вирвала пару морквин, щоби з'їсти.

І багато йшло на піхоту сотки кілометрів, як до Харкова, шукати праці, або там ще магазини були, що час від часу продавали хліб. Вже який він був, з чого він спечений, але він був хліб. То збирали трупів по вулиці, так само як і в нашому селі. Бо вони йшли сотки кілометрів роздобути щось їсти, але вже не мали сили й не могли ніде нічого дістати й вмирали на бруці. (Плаче.)

Мого тата брат і мала дівчинка, вже мала рік і пів, також померли. Так воно було, і ніхто не може повірити. (Плаче.)

Пит.: Чи Ви знаєте, хто забирав зерно?

Від.: Із району присилали. Я читала колись, що то з області присилали взагалі чужих людей. Потім декого з своїх агітували. Чи вони знали, що то робиться і з якою то метою. У місті потім ще відкрили спеціально магазини, щоби здавати золото. Золото, срібло. То дехто мав, бо то цар був, люди мали. То моя мама мала срібло, вона собі зробила з того так як коралі, то тато відніс то, то дістав два кілограма муки. І як надовго? На два дні. Якись пляцки зробили – вже й нема.

Пит.: А ті, що приїхали, шукали хліба, хто вони були? Місцеві, комсомольці?

Від.: Може, деякі були місцеві, але більше їх присилали з району. Вони були чужі. Наші люди не знали їх.

Пит.: А як часто вони приїздили?

Від.: Приїхали, зайшли раз, сказали: віддавай, нам потрібно, держава потребує. Як вдалося їм так, що той господар щось дав, то вони тоді вже не приходили. А як не дав, то вони за пару днів то й знову приходили. Лиш: ти мусиш дати, ти мусиш дати, бо держава потребує, військо утримувати. І приходили ще. Але то ще було в 32-му році, бо вже в 33-му на початку, то вже люди починали голодувати. А то ще від вересня до нового року, то ще якось люди, то картопля, то гарбузи, то буряки – щось таке мали, що може з'їсти. А вже як почався 33-й, то вже всі голодували.

Пит.: Чи вони збирали посів?

Від.: Посів? Посів вони, властиво, мали в колгоспі. Бо вже як колгосп був, то з колгоспу діставали, скільки було вироблених трудоднів. То там призначали, чи два кілограми, то я не пам'ятаю, як то було. Але посів лишався в колгоспі. Так що восени, то вони ще посіяли жито, пшеницю, бо це через зиму росте. А весною, то я вже не знаю, чи вони мали ще зерно на посів, чи ні. Але щось росло на полі. Жито й пшениця, то була ще посіяна.

Пит.: Ви казали, що тато робив на колгоспі. Чи вони дали, чи вони платили йому?

Від.: Вони грошей не платили, лиш зерном.

Пит.: Під час голоду, скільки кілограм?

Від.: Я навіть не знаю, скільки вони давали, але ви мусили виробити норму – тільки то висапати буряків, то давали кусочок хліба, а скільки там було, я не знаю. Лиш той, хто робив; а ми, діти, вдома були, ми нічого не діставали.

Пит.: А в школі нічого не давали?

Від.: То вже й до школи мало хто ходив, бо всі голодні. Я ходила до школи, але дітей не було, бо голодні були, безсилі, то вже мало хто до школи ходив.

Пит.: А чи Ви жили в степу, чи коло лісу?

Від.: В селі.

Пит.: Так, але чи то коло лісу було?

Від.: Ні, в нас лісу мало було, в нас більше поле. Рівний степ.

Пит.: Чи була річка?

Від.: Так, була річка. Була річка Ворскла.

Пит.: Чи люди ловили рибу?

Від.: Ні, не було, діти ходили купатися.

Пит.: Що Ви знали тоді про величину голоду?

Від.: Ми знали про те, що голод є і по інших селах, але в деяких селах, а найбільше по хуторах, то якось там люди були більше забезпечені. То залежало від голови колгоспу. І хутори були далі від міст, то там менше заходили ці агітатори, а по селах і ближче до міста, то частіше приходили.

Пит.: Як скінчився голод?

Від.: Почали вже косити збіжжя і вже дали хліба людям. Хто ще в силі був, то посадив на весну картоплю чи цибулю. Уже таки мав що й з'їсти. А тоді, хто вижив, то люди вже такі жадні на той хліб, що не могли його наїстися. Багато людей померло від того, що забагато з'їли відразу. Ті, що мерли з голоду – то з голоду, а то ще ті померли, що наїлися.

Пит.: Чи були ті вантажні вагони, які приїхали збирали трупів?

Від.: То були з колгоспу лиш коні й віз, що збирали, бо то лиш із нашого села. А від нашого села місто було 12 кілометрів, то ми там не ходили, бо ми не були в силі.

Пит.: А як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Робили далі в колгоспі, кожний вже зміг собі купити кури й корову. Так уже трошки поліпшили собі життя. Голівне – щоб був хліб. А вже за щось інше ніхто не дбав, лиш щоб голод не терпіти. І далі робили

в колгоспі. Німці прийшли, то хотіли, щоб знову перейти на приватні господарства, але не вдалося. Люди пробували забрати з колгоспу худобу, що там була, але більшовики вернулися, то все забрали й знову далі були колгоспи.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до того?

Від.: Ой, що ж я маю сказати? Я би хотіла сказати, щоб більш людей свідчили й щоб зрозуміли люди, особливо в Америці, дійсно повірили, що це була страшна трагедія. Минули довгі роки, й ніхто не хоче слухати нашого голосу. Ніхто не хоче нам повірити, що це дійсно була трагедія наших людей.

Пит.: Дуже Вам дякую за свідчення.

Інтерв'ю SW45

Анонімна оповідачка, народилася 1898 р. у містечку Тараща, районі Київської області, старша з п'яти дітей колишнього кавалериста, який після відставки працював у невеликому маєтку, помер на початку 1917 р. У 1918 р. оповідачка працювала у школі в селі поблизу Ставища, допомагала родині, вчителювала в різних місцях на Київщині до 1924 р., потім працювала в Академії наук. Описує своє життя під час революції, про 1920-ті рр. каже, що то було «відродження України...». Бачила безпритульних сиріт, вела лікнеп серед в'язнів у 1920-х. Ситуація змінилася на гірше після 1928 р. із початком колективізації, було запроваджено продуктові картки. Згорання українізації почалося після процесу СВУ 1930 р. Люди реагували на зернові реквізиції й у 1931 р. закопували зерно. Оповідачка з чоловіком переїхали до Харкова восени 1932 р. Багато селян приходили до Києва продавати домогкане полотно. В місті було неможливо купити овочів, можна було лише обміняти на хліб чи картоплю. Оповідачка бачила спухлих від голоду селян. Як працівник академії, діставала одну тарілку супу на день. Комерційний хліб з'явився у березні 1933 р. по 3,5 карбованця за кілограм (за картками хліб коштував менше 1 карбованця за кілограм). У той час лікарів чи юристів платили 100 карбованців на місяць, обслузи близько 60. Від квітня можна було побачити мертві тіла на вулиці. Багато помирили на вокзалі. На думку оповідачки, голод у Поволжі був викликаний посухою, а не реквізиціями продовольства. Також розповідає про ризики, які в той час несло викладання української мови і літератури.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: Я народилася в 1898 році.

Пит.: А де саме?

Від.: На Київщині.

Пит.: А чи можете сказати село й район?

Від.: Тараща, це колись було повітове місто, дуже глухе.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батько мій сам походження з Польщі й в колишній царській армії служив у духовій військовій оркестрі 25-го драгунського казанського полку, по демобілізації працював у лісі як лісний сторож, пізніше працював у маленькому, дуже маленькому маєтку одного поляка, який, по моєму, працював у графа Браницького. Він мав маленький маєток, сам жив в іншому місці й моєму батькові доручив там працю.

Пит.: І як довго він так працював?

Від.: Ну, він працював до 17-го року, 17-го року він помер, на початку 17-го року, не доживши ще до революції.

Пит.: А як Ви жили після того?

Від.: Родина наша була велика, залишилася мама й п'ятеро дітей, всі були дуже малі, я була найстарша, залишилися ми абсолютно без нічого, ну нічого, ні грошей, ні маєтку ніякого, нічогісінько, й я, як старша, мені було 16 років, я вчилася, але вчилася на Чернігівщині, й я втримувала всю цю родину. Якби, сказати, в Америці, то сказали б, що це *impossible*.

Тому що революційний час, громадянська війна, повна розруха всюди й абсолютна відсутність можливості десь щось заробити, була страшна інфляція, маленька коробочка сірників коштувала мільйон карбованців, це до такої міри дійшла інфляція грошей, влада мінялася з рук в руки, і ця нещасна Тараща, були такі дні, коли вона вісім раз переходила в різні руки, були й партизани різні, й білі, й червоні, й кого тільки не було, це були страшні часи. Ну, мені пощастило втриматися і пощастило втримати всю родину, так що з цього тяжкого часу ми вийшли, може, тому, що я мала добре здоров'я і добру пам'ять, це те, що мені допомагало. Я ніколи не заглядала в підручники, як я вчилася, в мене всі лекції були, як у Вас, у касеті; тому мені доводилося багато читати іншої літератури, яка поширювала мій кругозір, і я закінчила першою, це те, що до минулого.

Мама моя, між іншим, була тільки господиня, тільки дружина свого чоловіка, жодної професії вона не мала.

Пит.: А Ви були найстарша там, і ті другі, чи вони ходили до школи?

Від.: Найменші були такі: одному було шість місяців, другому було два з половиною років, потім був брат вісім років і сестра дванадцять років.

Пит.: А Ви вже в 17-му році, Ви вже були вчителькою?

Від.: Ні, я ще мусила кінчати. Я закінчила 18-го року Мринську¹ учительську семінарію.

Пит.: А яка то була школа?

Від.: Яка це була школа? Це була школа надзвичайно добра, нею опікувався земський діяч, член Державної думи, Коробка. Він на свої кошти в цьому Мрині зробив надзвичайно багато добра. Він організував учительську сім'ярію, яка була на базі попередньої сільськогосподарської жіночої школи, через те ми закінчували як учителі-агрономи, тому що ми проходили певний такий примітивний курс різних сільськогосподарських праць, знань, практики й теорії, тепер, сім'ярія була збудована так, що мала дуже багато кабінетів, ми мали анатомічний, фізичний, хемічний кабінети, потім, мали бібліотеку, яка по тодішньому часу коштувала мінімум 50 тисяч золотом, вчителі були добрані з дуже багатих родин, і викладачка історії, вона викладала історію, скажім, древню історію, вона прекрасно знала Грецію, прекрасно знала Рим, де вона тільки не бувала, й в Африці, й в Австралії, й на Гренляндії, всюди, й коли вона викладала, то вона так викладала, що ми забували, де ми й є. Так само дуже доброю викладачкою була викладачка природознавчих наук, трошки слабшою була якраз викладачка літератури і мовознавства. Педагогічні дисципліни, як я пізніш, вже будши в університеті, побачила, були поставлені надзвичайно добре там, тому й методи різних предметів, і педагогіка, як така, викладалися на дуже високому рівні. Цей же самий Коробка організував там у Мрині ремісничу школу з багатьма великими майстернями. Школа була органі-

¹ Ідеться про село Мрин, нині Косівського району Чернігівської області, на початку ХХ ст. – містечко Мрин Ніжинського повіту Чернігівської губернії, у якому знаходилася Людмилинська жіноча школа сільського домогосподарства і садибного господарства.

зована так, що туди з'їжджалися з багатьох місць хлопці, бо це була хлопчача тоді; були школи роз'єднані, не було змішаних, наша сім'я була жіноча, реміснича школа була чоловіча. Він же там збудував цей *resthome*, як тепер кажуть, богадільню для старих людей. Будинок для сиріт, ну, за це йому віддячили, його потім під час революції вкинули в криницю вниз головою.

Пит.: Що сталося з школою тоді, закрили?

Від.: Здається, ще рік по інерції сім'я працювала, пізніше після вже всіх цих революційних, військових подій, там було відкрито педагогічний інститут, наскільки я знаю.

Пит.: А після того, як Ви кінчили школу, що Ви робили?

Від.: Зразу пішла вчителювати. Почала свою педагогічну працю з 18-го року, працювала на селах Київщини, спочатку я хотіла перевірити себе як педагога, я з початкової школи взяла першу групу, але мені навіть не дали закінчити тамтого року, а перевели мене в вищу початкову школу, де я викладала українську мову, літературу, історію і географію, тому що вчителів тяжко було знайти, бо вчителям ніхто не платив і існували на випадкові якісь підробітки. От, наприклад, українські партизани недалеко від того міста, де я працювала, скористалися з того, що там люди розбили спиртовий завод, і вони продали спирт і всім учителям навколо виплатили по 2 тисячі гривень, це на той час були великі гроші. Платили нам, коли був український уряд, учителям початкової школи 159 карбованців 50 копійок, це добре пригадую, не карбованців, потім перейшли на гривні. Пізніше я там дуже захворіла й мусила перемістити місце тому, що там була низина, текла річка Гнилий Тікич, а я мусила жити в місцевості сухій, то я перемінила місце і з вищої початкової школи знову пішла в початкову школу.

Пит.: А де?

Від.: Село Плютинці, коло якого міста воно близько, ну, це недалеко від містечка Ставище. Ви знаєте ту місцевість? Це була дача директора народних банків при українській владі Ігнатовича¹, й мене спокусило те, що там була чудова бібліотека, й я там працювала теж недовго тому, що в Ставищах відкрилася учительська семінарія, і мене перекинули на завідувача української зразкової школи при семінарії, і я стала керувати практикою семінаристів. Я була завідувачкою цієї школи й керувала практикою, так що до мене приходили з конспектами відповідними, я помагала перевіряти, потім знайомила їх з учнями, й після того, як лекція була дана, то збиралися методолог того предмету, з якого давався, давалася лекція, і моя присутність була обов'язкова, ми обговорювали всі плюси й мінуси цієї лекції. Семінарія була в будинку лікаря графа Браницького Горохова, в ній були зібрані дуже цінні книжки паляца Браницького. Теж цікава бібліотека дуже була, були ще стародруки

¹ Ігнатович Володимир Вікторович (1883–1928) – громадський, політичний і державний діяч, засновник Української федеративно-демократичної партії (грудень 1917 р.). 9 березня 1918 р. призначений Радою Народних Міністрів УНР директором контори Держбанку. За доби Української Держави – в. о. директора Держбанку, член українських делегацій на переговорах з РСФРР і в справі укладання торговельно-консульських договорів з Кубанським урядом. У 1920-ті роки працював у системі ВУАН.

Івана Гутенберга, який тільки що починав друк. Ну, через те, що Браницький сам поляк, переважно була польська література, але була дуже гарна, так що можна було багато чого прочитати цікавого. Там я попрацювала два роки.

Пит.: Які роки?

Від.: Це я там працювала, з 22-го перейшла в десятилітку й працювала там до 24-го року, таким чином, я працювала в школах на Київщині шість років.

Пит.: А чи Ви під час 21-го року, чи Ви бачили голод? Тоді також був.

Від.: Був голод на півдні України, на Херсонщині, а в нас був недорід так званий, і дуже сутужно було з хлібом, але в нас на Київщині, принаймні там, де я була, випадків голодної смерті не було, але приходили, хто міг дійти з півдня на Київщину, приходили в страшому стані, теж голодні були. Виною був – я думаю, може, я помиляюся – недостатньо наалогоджений транспорт; транспорт був зруйнований, і через те ті люди не могли звідти виїхати, а туди їм не постачали хліба. Як там було, я не знаю; я тільки знаю, що моя рідна тітка там умерла з голоду, то це я знаю, а свою дівчинку вона переправила якось із якимсь чоловіком на Київщину, бо тут все-таки були рідні, й та дівчинка виростила, одружилася, мала дітей і вмерла з голоду 32–33-го років, так що все одно вона від того голоду не втікла. Ну, було дуже тяжко з хлібом, дуже тяжко було в той час, але все-таки на Київщині в нас не було випадків голодної смерті, але так жили люди надголодь, ну, мали трохи хліба, мали городину, якось обсолилися. Було дуже важко з скотиною, тому що не було як її годувати як слід, ну, якось коней піднімали, але підкладали під них вірйовки і підвішували, щоб вони не лягали, бо як ляжуть, то тоді вже не можна було їх звести – це я пам'ятаю.

Пит.: А в 24-му році неп почався, так?

Від.: Так. Це вже була нова економічна політика, і зразу життя пішло оживати, тому що була повна ініціатива людям і навіть влада ставилася до добрих господарів прихильно, так що були навіть зразкові господарства поставлені.

Пит.: Який вплив то мав неп на Вас?

Від.: Відразу ожило життя, розумієте, потім інфляція пропала, тому що було переведено гроші на карбованці, які забезпечувалися хлібом, і карбованець стояв дуже високо, вчителям почали платити, до того часу там, де я вчителювала, були страшні умови, тому що вчителювали вони в нетоплених школах, учителі, треба віддати їм справедливість, ніхто не покинув праці, не дивлючись на те, що їм не платили. Якось перебивались так-сяк. Часом, ну, перший рік, як я працювала, то я мала від українського уряду ці гроші, 159 карбованців. Пізніше вже як Центральну Раду було заарештовано, як уже йшла борня української влади з більшовиками, то ніхто не платив, і школи були нетоплені, діти приходили, доводилося їм отак ручки відтирати й хухати на них, щоб ті руки трошки відійшли, чорнило замерзло в чорнильницях, то собі уявляйте, що це за умови були, але все-таки вчителі умудрялися, якось трималися, вони давали якісь вистави своїми власними силами, й люди приходили на ті спектаклі, ну й платили, ми з них плату брали, хто що то й те приносив, в кого була квасолька, в кого була бараболька, в кого було

зерно, і через те ми могли пізніше вже з тих людей, які були нашими глядачами, найти своїх приятелів і з ними поговорити, щоб вони все ж таки привезли дрова, щоб можна було оплатити школу, так що, в таких умовах були, а під час непу відразу вже школа стала на твердий ґрунт тому, що вже адміністративна праця була як слід поставлена в школах, ну, платили то вже зарплату, пішли люди працювати, якимось могли вже ліпше жити й більше приділяти свого часу для педагогічної праці, але 24-го року восени я залишила працю і поїхала до університету в Київ, і вже там була з 24-го до 28-го, поки не скінчила. Потім я на підставі праці, яку я захистила дисертацію, мені дали відречення на наукову працю, і я вже працювала як аспірант при Академії наук, аж поки – ой, тоді життя було українське чудове, це було відродження України, ну, всюди все українською мовою, на вулицях українська мова, українські вивіски всюди. Ішла дуже глибока й широка наукова праця, вернувся з закордону Грушевський-історик, і в академії було організовано дуже багато різних секцій, і в цих секціях праця йшла. Видавництво було гарно поставлено, потім було дуже багато цих письменецьких угруповань, там і «Гарт», і «Плуг», і «Західня Україна», багато було. Потім в академії дуже часто були лекції і з історії, і з літератури, я працювала при кафедрі мовознавства й літературознавства, де були такі сили, як Сергій Єфремов, потім Никовський¹, Агатангель Кримський, Зеров², Филипович, Калиновський³, це все була професура з дуже високими такими знаннями, це тяглося до 30-го року, поки як не впав на наші голови, як грім з ясного неба, і СВУ, після того відразу життя почало завмирати, тому що висилки, розстріли, арешти, нагинки, все люди між собою говорили, оглядаючися на всі боки, тому що цей терор дуже підрізав життя. То йшла українізація всіх установ, українська мова була

¹ Никовський Андрій Васильович (1885–1942) – український мовознавець, літературознавець, журналіст, перекладач, громадський діяч. З квітня 1917 р. – член УЦР, в 1920 р. – міністр закордонних справ УНР в уряді В. Прокоповича. В 1920 р. був призначений головою Комісії по виробленню Конституції УНР. З 1924 р., після повернення з еміграції, – співробітник Словникової комісії ВУАН. Заарештований 23 липня 1929 р. у зв'язку з процесом над СВУ і засуджений на 10 років із позбавленням прав на 5 років. Покарання відбував у соловецькій в'язниці. Після звільнення у квітні 1940 р. переїхав до Ленінграда, де помер під час блокади у роки війни. Реабілітований посмертно.

² Зеров Микола Костянтинівич (1890–1937) – визначний літературознавець пореволюційної України, відомий критик та полеміст. З 1919 р. працював професором Київського архітектурного інституту, а з осені 1923 р. – професор Київського інституту народної освіти. Микола Зеров справедливо вважається лідером неокласиків в українській літературі. Зеров-критик брав активну участь у так званій літературній дискусії 1925–1928 рр., підтримавши й теоретично обґрунтувавши позицію М. Хвильового. З кінця 20-х років почалося справжнє політичне цькування письменника. 1930 р. його допитували на суді як свідка у процесі СВУ. В 1935 р. заарештований.

³ Филипович Павло Петрович (1891–1937) – український поет і літературознавець. Налезав до літературної групи неокласиків. Заарештований у одній справі із Миколою Зеровим. Калиновський Анатолій Васильович (Анатоль Галан; 1901–1988) – український письменник, редактор, поет-сатирик. У 20-х роках працював у «Вістях ВУЦВК», був членом літературної організації «Забой». На початку 1930-х, у зв'язку з репресіями, відійшов від літературної діяльності. Після Другої світової війни – в еміграції в Аргентині та США.

викладова всюди, в усіх школах і в вищих, а то відразу переходять на російську мову, українізація припинилася, немає її, видавництва вже не можуть видавати творів, тому що до цих всіх творів підшивають ярлик буржуазного націоналізму, й відразу українське життя починає завмирати, столицю з Києва переносять до Харкова, починається на міс-тах паспортизація, на селах суцільна колективізація.

Як ця суцільна колективізація, вона почалася вже з зими 28-го року, але дійшла до свого апогею 29-го, 30-го років. Село було розграблене, людей вивозили десятками тисяч у тайгу. У мене працювала хатня робітниця, в мене були маленькі діти, мені дали дозвіл мати її, сама вона була з Нижнього Тагілу, вона розповідала, казала, що як тільки перед ранком, то чуємо – скриплять сани, «мёрзлых хохлов везут», люди жили в тайзі, 50 градусів морозу в палатках, *tent*, Ви собі уявляєте? Їжа ніяка, може, давали якусь там баланду раз на день, і люди мерли тисячами, мерли мільйонами ті, що в тайзі були на лісоповалі, на тому працювали і тих, хто були на Воркуті й на Колімі, це безкінцева було примирання українського села. До українського села ставилися вороже, тому що дивилися, що це дрібні буржуї, які не виконують завдань партії, хоч це було не так, тому що село виконувало всі хлібні податки. Весь хліб держава забирала, коли зруйнували ці господарства, а нові же були ще не налагоджені, й в колгосп люди не хотіли йти, вони знали, що це буде рабство, ніхто не хотів йти, й Ви собі уявіть психологію того селянина, який там свою корівчину мав чи свою конячину, та він же за тими своїми звірятами ходив, як за дітьми, а тут треба їх віддавати в колгосп. По-перше, це психологічна травма; по-друге, бачите як там зовсім не дивляться зовсім за цією худобою. Це для селянина була страшна драма, тому що скотина почала подихати, падати, багато людей робили проти партії – це був злочин, тому що вони різали худобу, ліпше хай моя родина з'їсть цю корову, ніж та корова має там подохнути. І її десь закопають, і через це почалася така розруха господарства, повна.

Якби цю землю, яку вони відібрали в людей, могли зразу її обробити, але ж не могли, тому що техніка нікудишня, де ж вони візьмуть тих тракторів, щоб те все зорати? Їх немає, а як який трактор є й поламався, то цих частин, щоб його відремонтувати, немає, і через те господарство страшно занепало, страшно занепало. Почалася по містах з 28-го року карткова система на продукти, безперечно, що ці пайки, які видавали, були недостатні, люди жили впроголодь, не зовсім голод, але впроголодь, тому що на дорослого, на працівника, на того, хто працював у містах, давали 600 грам хліба, 600 грам це буде приблизно трошки менше, як півтора *pound*, а на тих, хто був на утриманні, – 300 грам. Якби до цього можна було мати вдосталь городину, а то городина була надзвичайно дорога й її тяжко було дістати, треба було стояти в чергах, і за хлібом черги були страшні, стояли, завжди ставали в чергу за хлібом звечора, й тільки вранці ця черга доходила, що можна було відержати хліб. Мороз, заверюха, люди стоять у цій черзі, бо як вийде з черги, то вже його не признають, що він тут стояв, йому знову доведеться ставати в хвіст, а як він стане в хвіст, то невідомо, чи йому достанеться хліб, чи він прийде, коли вже хліба не буде. Приварку тако-го, скажім, як крупи, теж дуже тяжко було достати, так що люди обхо-

дилися цим хлібом. Вже про такі речі, як цукор, масло, м'ясо – про це вже й говорити нічого не було; було, але це було недоступно, не можна було купити. Тепер, це було йще перед 32-м роком, це ще перед 32-м роком. 31-го року село остаточно вже було пограбоване, забирали все до зерна, й люди почали приховувати хліб, десь ями викопали, туди всипає, але коли находили такий прихований хліб, то розстрілювали, засиляли на Сибір, були дуже великі такі нагинки. Але ще якомсь люди 31-го року, ще перебивалися, може, тому, що було досить городини, й ця городина спасала положення. Де було харчування непогане, це було на Донбасі, на шахтах, там цих робітників, шахтарів звали гарячими й їм давали добру пайку, їм давали кілограм хліба на працюючого, а непрацюючі, здається, отримували там по 400 грам, не пам'ятаю добре вже, так що шахтарів, і обіди для шахтарів робили теж непогані. Так що там люди могли ще якомсь жити на Донбасі, а так на селах вже було дуже, дуже тяжко. Голівне полягали на городину, бо хліба було дуже мало. Були такі села, в яких так накладуть податок з кожного двора, а його нема, не хватає дати, дехто міг дати, а дехто не міг дати, тому що не було нічого. Ну, тих людей так кидали, хочеш умирай, хочеш живи, але через те, що були такі, що ще мали хліб, то якомсь, знаєте, люди між собою входили в контакт, і ще 31-й рік ще голодної смерті не було, не було цього.

Пит.: Де Ви жили тоді?

Від.: В Харкові.

Пит.: В самому місті?

Від.: В самому місті, тому що я й мій чоловік, ми працювали обоє в Харкові; з якого ж року ми там були? З восени 32-го року з Києва ми туди приїхали, так що працювали, я працювала в педагогічному інституті, а чоловік працював в інституті харчової промисловості в університеті. Я ще працювала в поліграфічному; так що це вже час, коли ми на селі не були, коли до нас тільки доходили чутки, що робиться на селі. Один раз, це було, мабуть, десь так року 30-го, я зайшла в крамницю. Це в Києві було, й побачила, що всі полиці запхані селянським полотном. Мене здивувало, тому що селяни своїм полотном дорожили, це ж страшна праця була, вони вдягалися в це, а то бачу повні полиці, я запитала: скільки? Каже, десять копійок метер, це ніщо. Я ще не могла зрозуміти, в чім справа, але мої очі впали на прилавок, дивлюся, там лежить брудна жіноча сорочка якоїсь старої, видно, жінки, бо так молодь вишивала гарні такі, знаєте, взірці, а старі так, що-небудь трошки, казали, гречкою посіять, я подивилася на ту сорочку й відразу мені прийшла думка, що це є пограбована і продається ні за що. Яка ж це страшна жіноча праця селянська, це я пригадую цей випадок, тоді я, значить, побачила, що це тих, кого виселили, кого розкуркулили. Так що на селі в цей час уже творилося велике горе і велика несправедливість, а коли ми вже були в Харкові, то з селом у нас ніяких зв'язків не було, коли я була в Києві, то якомсь там бувало, хтось приїде, щось розкаже там із села, а в Харкові там ми були чужинці, й ніяких вісток не доходило. А вже прийшли вістки тоді, коли ми побачили, що дійсно є голод, бо вже восени 32-го року не можна було купити городини ніде в місті, а якщо можна було дістати, то тільки навимін, не на гроші. Так

скажім, ви дасте якусь свою одежу, то за ту одежу вам щось дадуть там – чи квасолі якоїсь, чи картоплі – навіть тяжко було й навимін дістати вже тоді, дуже важко було з городиною. А вже серед зими, то вже ніяк, навіть це був такий дуже важливий для села товар, відро, звичайне цинкове відро, цього ж не можна було ніде дістати, навіть за те відро було тяжко щось виміняти. Перед весною почали з'являтися в місті голодні люди, приходили до хати й просили: «Може, в вас є юшечка яка-небудь?»

Міщани самі жили голодно вже, дуже голодно, бо тільки ця хлібна пайка, а приварок тяжко якимось було дістати, але все-таки як приходили, то що мали, то тим ділилися, але вже коли прийшла справа так уже під весну, то стали приходити опухші люди, страшні – ледве лізли вже так, не могли ходити, й приходили, то знали, що місто теж голодає, то вже не просили їсти, а просили тільки водички напитися. І так ми були у привілейному стані як наукові робітники. То ми мали суп один раз на день, цей суп складався з води і кількох капустних листків. І я працювала, мама, бувало, піде, принесе, я кажу: «Мамо, нащо ти таку тяжкість додому несеш, таку велику каструлю супу? Ти б віддила ту воду, а там що трошки згущої принесла б все одно».

Я тоді отримала дуже добру лекцію. Мені мама моя сказала: «Яка ти жорстока! Та я ж цю водичку зливаю й даю тим людям, які приходять, просять, то все ж таки нечиста водичка, вона хоч чимсь пахне, капустою». Ніколи не забуду цього випадку.

Ну, коли почало вже так, я не знаю вже, напевно, був березень місяць, почали продавати хліб по комерційним цінам, який можна було купити без картки. Той хліб, який ми мали по картках, я не пригадую точно, не то 70, не то 90 копійок був кілограм, а комерційний був по 3 карбованця 50 копійок кілограм. Люди виносили на базар все що мали, щоб продати, щоб той хліб купити. Це страшні гроші були, бо ставка була така, скажем, *janitor* отримував 60 карбованців. Скільки він міг того хліба купити? Такі, скажем, спеці, як лікарі, інженери, одержували 100 з чимсь на місяць. Щось за ці гроші можна було купити. Це було дуже важко. Найважче було йти мимо магазинів, які звалися торгсини. Це були магазини, засновані, по-моєму, Америкою, там висіли копчені гуси, копчені качки, лежало сало, горами хліб усякий, і були і темніші булки, м'ясо було різне, масло, все, але це можна було купити або за золото, або за срібло, або за спеціальні бонуси, які присилали своїм родичам і приятелям із Америки. Ви собі уявляєте, людина вмирає з голоду, а перед ним таке багатство в вітрині. Були такі випадки, коли люди стояли в черзі, купували цей хліб, ну, якийсь селянин купив той хліб, пішов, сів так на пагірку, з'їв і тут же й вмер, бо він відразу наївся його багато, то невіably. Вже у квітні на вулицях було дуже багато трупів, люди вмирали, так ідеш вранці на працю і бачиш: лежать поперек і на хідниках, і під кущиками. Ну, їх потім підбирали, потім могли здибати маленьких немовлят народжених, мати народила й пішла, немовля покинула, то міліція підбирала їх і десь їх звозили в якісь будинки, а то так, матері приводили своїх дітей в місто, десь садовили коло якоїсь установи або коло якогось будинку: посидьте діточки тут, а я вам хлібця куплю, принесу – так ті дітки сидять, поки їх хтось не підбере або поки не вмруть тут же з голоду.

Такі картини: їдеш у потязі, бачиш, скажем, потяг іде, внизу прорізано так, а тут вищий насип, на тому насипу лежать маленькі діти в вагоні, їх мухи обсіли, вони вже вмирають, доходять – це ті картини, які були під час голоду. На базар вийдеш, на базарі почали появлятися продукти по неймовірним цінам, звідки їх привозили? Це привозили спекулянти. Вони їх десь, здається, із Північного Кавказу привозили чи, може, з якихсь цих областей Росії – не знаю – і дивишся, стоїть жінка, тримає немовлятко. Те немовлятко тільки скелетик один, тільки свої пальчики сосе й сосе, в всіх погляд такий, так дивиться й нічого не бачить. Часом такий випадок, що маленьке немовля коло мертвої матері, такі теж були, це те, чому я була свідок. От те, що я бачила, що я можу посвідчити.

Ми самі жили надзвичайно голодно, не знаю, як вижили.

Пит.: Чи Ваша мама була з Вами?

Від.: Так, зі мною ще була мама. Наша родина була п'ять душ з мамою.

Пит.: Де всі інші були, Ваші брати й сестри?

Від.: Брати – два було на Північному Кавказі, працювали; один працював як агроном, а другий йому був помічник. Наймолодший був в армії, в Манджурії. Сестра була в Іркутську – вона була одружена, її чоловік відбував свій термін військової служби там в Іркутську, так що всі були розкинені.

Пит.: Що Ви можете сказати про церкву в Вашому районі?

Від.: Про церкву? Що ж сказати про церкву? Церкви руйнували скрізь, а як не зовсім зруйнували, то зробили з неї щось на зразок складу, де складали або сіно, або зсипали зерно абощо. Нагинки на релігію почалися вже з 24-го року дуже. Коли я починала працювати в школі, то ще викладали Закон Божий, ще приходив панотець викладав, а коли я вже закінчувала працю на селах, то вже церкви були зачинені. Де були просто зачинені, де були зруйновані, я була свідком, як знімали дзвони з Володимирівського собору в Києві, поклали рейки, потім, не знаю, як вони там відчіплювали ті дзвони, й ті дзвони падали на рейки, розбивалися. Зняли були чудесні дзвони в Києво-Печерській лаврі¹, вони були так підібрані, що коли вони дзвонили, то ви не знали, як ви візьмете отак на подушку ляжете, чи це дзвони, чи це концертний рояль. Чудово підібрані були, й там на цій дзвінниці Лаврській був дуже великий дзвін. Дзвони відливали десь на півдні України, я точно не буду Вам казати, щоб не помилитися, не знаю, де саме, чи це в Миколаєві, чи це в Херсоні, чи це в Одесі, чи десь там, і цей голівний дзвін, який був на лаврі, його везли до Києва сім років, 14 пар волів запряжено було й везли. Який це був страшний тягар і при тій техніці, яка тоді була, це десь XII століття, повісити його там, не повісили. Ті дзвони там зняли, а цього дзвона із своєю сучасною технікою не змогли зняти. Він так і досі там остався й висить. Це я Вам тільки кажу як приклад. Зруйновано був Братський монастир, це монастир іще з XI століття, так як

¹ Гоніння та репресії стосовно церкви розпочалися з часу встановлення радянської влади. З 1919 по 1922 рр. з Києво-Печерської лаври було вилучено коштовних речей на загальну суму 164 657 крб золотом. У 1930 р. було остаточно ліквідовано релігійне життя у лаврі. У 1926 р. територія лаври оголошена історико-культурним заповідником.

і Софіївський собор, так і цей Братський монастир, поруйнували всі пам'ятники. Все це було зруйноване, абсолютно нічого не лишалось. Служби були заборонені.

Був такий випадок у Києві, думаю, що, може, просто це була провокація, але я не можу твердити – не знаю. Там був такий випадок, знайшли розкидані шматки жіночого тіла десь по цвинтарі і потім сказали, що це один священник убив свою *girlfriend* і розкидав, його заарештували, був відкритий суд. На Хрещатику там на Фундуклеївській, пригадую, збиралися такі натовпи великі народу, щоб послухати цей суд. Я забула вже прізвище цього священника, потім цього священника арештували, послали його на заслання. Він був дуже гарний чихун, був у дуже гарних умовах у таких, а до цього, почалася пропаганда з цього, що бачите, які священники, що вони роблять?

Я думаю, що це просто провокація була, я, може, помиляюся, не знаю, але до цього чихуна, до цього випадку з цим чихуном уже приєдналися, приєдналася така пропаганда страшна, й почали закривати всі церкви, всі монастирі, все. Це я ще була студентка. Значить, це десь було між 24-м, мабуть, і 26-м роком, отак. А потім цей чихун жив у привілейних таких, на основанні тих статтів, які я читала про засланих, що він жив дуже гарно – ні в чому не мав ніякої потреби. Очевидно, він дав свою згоду, щоб його ім'я з цим злочином було з'єднане. Я не знаю, може, так, може, не так, але такий здогад напрошується. У багатьох селах зовсім поруйнували церкви, в деяких селах ще залишилися, але священники всі були заарештовані – всі були заслани, були порозстрілювані. Так що духівництва як такого не було, і вийшло так, як писав колись Шевченко: «Вінчай, кохаються невинчені, без попа ховають», отак вийшло, і знов Україна це саме переживала. Пригадую, іще в Харкові мені довелося бачити одного священника, який стояв коло мосту, так одягнутий у рясі, нікому нічо не говорив, але люди, які йшли мимо, це вже голод був, кожне щось йому сунуло в руку. Він це клав в кишеню.

Потім ще цікавий випадок там же в Харкові, якось ішла я, і переходжу через вулицю і раптом серед вулиці церковний спів, тут авта снують ті туди, ті туди, а я стою, не можу відірватися. Я чую, що співають під землею, іде літургія. Отже, це була потаємна церква. Ну, й того ніхто не міг замітити, бо рух був, але я випадково переходила й це помітила, й якраз співали Херувімську. Ну, знаєте, це таке враження було з-під землі. Ви чуєте цей спів. Ну, це те, що я можу Вам сказати про церкву.

Пит.: А що Ви можете сказати про владу? Хто там був головою партії?

Від.: Ну ж, так як усюди, це й міська рада, й всі ті, хто там мали, там були, значить, ті, хто там мали, там були, ті, які володіли, скажимо, освічені, ті, хто володіли господарством, ті, хто володіли промисловістю, кожна ця міська рада мала своїх певних, не знаю, як вони тоді називалися, за царя звалися міністри, а тоді вже чи комісари, чи не знаю, хто вони. Владу як таку ми відчували тільки в стінах тих установ, де ми працювали, скажемо, от в інституті, там був професійний комітет, це було об'єднання, скажемо, всіх викладачів, усієї професури, а окремо була особа часть, «особое отделение», в цьому особому відділі це були, значить, люди, які були зв'язані з ГПУ чи МВД чи КГБ, там воно носило різні назви в різний час і, безперечно, вони слідували дуже старанно

за кожним, не тільки за викладачами, але й за студентами також, тому викладати було дуже важко, бо ви думали не тільки про те, що ви викладаєте, а мусили думати про те, щоб не вжити якогось такого слова, до якого можна було причепитися, так що краще було тим, хто мав інтернаціональні, як я кажу, фахи, а такий фах, як історія, як література, як філософія, як географія – це все були дуже небезпечні такі суб'єкти, особливо література, мова, історія так само. Ці предмети – економополітика й політекономія – це теж були такі небезпечні.

Пит.: Що Ви мусили вчити?

Від.: Я читала літературу й мовознавство, але справа в тому, що були партійні настановлення, чи погоджувалися ви з тими настановленнями, чи не погоджувалися, а ви мусили їх проводити в життя, ну, скажім, для прикладу, читаю про Гоголя, сьогодні Гоголя партія трактує так: що він був реакціонер, що він був людиною, яка підтримувала царат, а через два роки уже партія міняє свій погляд, і Гоголь мусить виступати вже як народолюбець, як людина, яка виступала з критикою цього поміщицького ладу, прямо протилежно, і те, й те неправда, а тому що він був зовсім інакшим, але ви мусили це робити, й скажем, ви прочитали два роки тому назад про те як, які були установи партії, а вам хочуть підшити якусь справу, витягають ці ваші лекції і кажуть, що бачите, що ви робили. І ви не можете сказати, що це була настанова партії, бо партія ж ніколи не помиляється, вона непомильна, а це ваш злочин, як ви скажете, що це була установа партії, то вам ще якусь статтю підшиють. Так що через те становище учителів з таким фахом було надзвичайно небезпечне.

Пит.: А чи студенти знали правду, чи Ви могли говорити зі всіма?

Від.: Я не могла говорити правду студентам, бо серед студентів дуже багато було членів НКВД, вони були приховані, ми не знали, але ми знали, хто вони є, і власне те, що я сьогодні сиджу тут, я завдячую саме цим членам КГБ. Бачите, який парадокс. Вони дуже любили мої лекції, вони тікали з інших факультетів до мене на лекцію, бо література – дуже цікавий предмет, і я завжди мала неприємності з директором, він казав: ви переманюєте студентів. Я кажу: я буду вам дуже вдячна, як ви їх переманете від мене, бо приходять яких-небудь 500, 600 студентів, аудиторія велика, мікрофону немає ж, мушу напружувати свій голос, щоб вони почули, й ці студенти потайки мене завжди попереджували, десь в годині другій, третій підходить, пошкрябає в вікно, ви ще не спите? А мені ніколи було спати, бо багато заарештовано й професури було, а працю ділили між тими, які осталися, і я сиджу до якої-небудь третьої години, готуюся до лекції, а лекції коли доводилося читати дванадцять годин в один день, а до них же колись треба підготуватися до тих лекцій, а так пересічно то найменше було вісім годин треба читати.

Ну, каже, то лягайте вже спочивати, я прийшов, от забувся. Ви мені там щось давали літературу до такого й до такого питання. Я її десь загубив, дайте мені, будь ласка, я знаю, що він в оцей час не прийде за цим. То лягайте спати, бо, мабуть, завтра вашу лекцію стенографувати будуть – це те, за чим він приходив, або каже – бо завтра в вас, здається, там будуть високі гості на лекціях.

А коли вони там десь сидять аж під стелею, це Ви собі уявляєте, це як театр, то ви ж не бачите хто там, ви бачите тільки білі плями вже, не обличчя. І через те, що вони мене завжди попереджували, я виходила з становища. Так що якимось благополучно.

Пит.: А що Ви знаєте про Скрипника й Постишева? Ви жили в місті й Ви мусили чути?

Від.: Правду Вам сказати, я дуже мало знаю про Скрипника, знаю тільки, що він, не дивлячися на такі дуже складні умови, в яких він був. Все ж таки він був українець і намагався підтримати все українське, а коли побачив, що вже не може, то він закінчив життя самогубством, так само як і Хвильовий, так добре про нього я не знаю, мені ніколи не доводилося чи до нього звертатися, і ми там жили так вузько в своїх справах, за свої справи намагалися не виходити. Люди боялися один одного, не могли говорити відверто, старалися не відвідувати кого б то не було, бо як я відвідаю вас, а вас завтра заарештували, то мене теж заарештують, а як ви були в мене, відвідали мене, й мене заарештували, то й мене, й вас заарештують. Ви, напrawdę сказати, що були такі дуже приховані стукачі, як їх там звали, донощики, що ви ніколи не могли б сказати, що це людина завербована, що вона працює як стукач. Сьогодні, коли я думаю про цих людей, то мені їх дуже шкода, бо вони цього не хотіли робити, а не мали можливості своє життя обірвати. Власне, а коли вам скажуть, що як ти не будеш мені того й того робити, то я там твого батька, чи твою матір, чи там кого заарештую й в'язницю посаджу, чи на висилку, чи куди. Ви собі розумієте, що люди відчували? Через те в родині, в родинях боялися говорити, коли говорили, то надзвичайно обережно. Я ніколи не забуду випадку, коли йшов процес троцькістів, і вже після того, як був присуд, мій чоловік прийшов додому зденервований, а я тільки спитала, а моему синові було три роки, грався чимось, там собі сидів, всіх розстріляти? Ви собі уявляєте, як це треба було бути обережним, на другий день – йому чотири роки було – прийшов у дитячий садок доповідач: «Вот деточки, такие-сякие сволочи хотели убить вашего папашу Сталина».

Це треба було мати розум, щоб посилати там до дітей від чотирьох до п'яти чи шести років доповідача. Ну, там він також папашу Сталіна вихваляв на всі боки, а потім питає: «В кого есть какие вопросы?»

Мій підняв руку: «А какой в тебя вопрос, деточка?»

– А я хочу знати, скільки їх всіх там було.

Ну, той, значить, сказав, я не пригадую, 90 з чимсь, це я знаю, а він дивиться на нього, це вже мені потім казала вихователька з цього дитячого садку, дивиться на них. Той з пантелику збитий, що ж, а чому? «Чтобы з таких людей не было ни одного доброго, не беру».

А мене викликають: «Как вы воспитываете вашего сына?»

Це Вам просто привела як приклад, як мусили люди бути обережні в своїй власній родині. Ще Вас щось цікавить?

Пит.: А чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Безпритульних, безпритульні були, це я була ще студентка, тоді надзвичайно багато безпритульних було. Це були діти-сироти, обірвані, комір від сорочки, тільки вже пасма висять, брудні. Ночували вони в каналізаційних трубах або десь в якихсь таких недрях, Господь його

знає. Голодні страшенно, пригадую, на Хрещатику була хлібопекарня, і в цьому хіднику чомусь був такий пайрик, сляуза, що пропускала, мабуть, світло, я не знаю, так коли я йшла з університету додому мимо, то завжди на цьому пайрику сиділи діти, бо вона була тепла, а вони низу там і просили хліба. Ну, часом як у мене був якийсь гривник, то я йшла пішки, це дуже далеко було, а не брала цього, трамваю, але купувала там хліб, розрізувала на шматки, виносила, давала їм, а пізніше, якого це року було? Мабуть, 26-го, може, 27-го, я працювала з цими дітьми. Коли ми були студентами, то крім того, що ми виконували свою студентську роботу, ми ще мали так звані громадські навантаження, і ці навантаження ми мусили так само виконувати, як і свою працю в стінах університету, й мені дали навантаження організувати безпритульних дітей. Коло Дніпра там була така вулиця Старобаницька. Я пішла туди, пішла, маленький будиночок, кропива заросла. Так, що вікон не видно навіть, попробувала ввійти в той будинок – не можна. Заперто. Походила, походила навколо того будинку, дітей ніяких ніде нема.

На другий день я взяла зі собою книжку, це був твір Микитенка «Вуркагани», це якраз про цих безпритульних книжка була. Приходжу, сидять троє, це була осінь, десь накрали грушок, сливок, яблук і сидять і їдять, я сижу, ніби я на них уваги не звертаю, тоді розгортаю книжку, один піходить: «Тьотя, что ты читаешь?»

Кажу: «Книжку, яку написали про вас».

«Про нас?!» Кажу: про вас.

«Мить, иди сюда!»

Той, значить, підходить. «Слышь, книжка о нас написана».

«Не врешь?»

Кажу:

– Нет. Хочешь, прочитаю. – І почала їм читати.

Вони сидять, слухають, і я прочитала їм перший розділ, другий розділ – вони сидять, прямо аж тремтять, слухають.

«Прочитай ещё».

Кажу: «Бачиш, які ви добрі, читають мене заставляєте, а нема, щоб мене вгостили сливкою або грушкою».

Це ж *berry*, зразу. Ну, я вже ту сливу взяла, там в руках терла, терла, поки її обтерла, з'їла. «От теперь буду дальше читать, – прочитала до самого такого цікавого місця. – Мне уже пора на работу».

«Тьоть, прийди завтра и прочитаешь ещё?» Кажу: прочитаю.

«А можна ещё ребят взять?»

Кажу: можна. І їх назбиралося, скільки в мене їх було, 62, причому були різного віку, починаючи з восьми, кінчаючи, вже кому було, мабуть, десь так 16 років. І кожний раз нові приходять, ну, кажу, що, будем читати далі?

«Нет, сначала, сначала». А ті кричать: «Дальше, дальше».

Кажу:

– Ну, знаете что, давайте ми в цю хату заберемся. Таки це школа, ну, «пойдём в эту школу, там, наверно, есть на чём сесть», ну, пішли значить.

Відкрили якість там, і вони самі відкрили ту школу й самі ввійшли в неї.

І от ми почали читати далі, а потім один день я кажу: «Ну, я вже втомилася, прочитайте ще хто-небудь з вас, а я послухаю».

«Мы ж не умеем». Кажу: «Як ви не вмієте?»

«Ну, знаєш, так живём, не умеем». – Та це ж, кажу, дуже легко навчитися. «А правда?»

Кажу: «Правда», й от від цієї книжки ми прийшли до того, що можна вивчитися грамоти.

Пішла в відділ наросвіти й кажу, що мені треба 60 букварів, 60 зошитів, 60 олівців, на мене дивляться, для чого? Кажу, для школи.

– Для якої школи?

– Ну, – кажу, – ви ж мені дали організувати школу, я організувала.

Переглянулися недовірливо: «Ну, завтра вам принесут в эту школу».

– Приходять і дивяться, що повно дітей, і ось я з ними працювала на протязі року. Діти дуже здібні й між ними були найрізноманітніші, і хлопчики, й дівчатка, всі, одне дитя таке було понуре, потім його з-під тиню виняли, воно вішалось само, ну, але до школи ходили всі – всі приходили, бувало, щось зі собою принесу туди, щоб якогось гостинця їм там дати, а який гостинець? Хліба шматок там чи що таке. Ну, й вони були вдячні, накрадуть городини всякої, принесуть, покладуть мені під двері, я сміялася, казала, що, мабуть, одкупують мою працю з заробіток, хе, хе, часом картоплі принесуть і покладуть під двері. Ну, на кінці учбового року я настояла на тому, щоб прийшли від відділу народної освіти на іспити. Вони прийшли, вони прямо не повірили, скільки то діти встигли за рік.

Ну, кажу, що треба їх десь цих дітей розсунути, – це який це вже рік був? Це вже, мабуть, 28-й рік, я в 28-му закінчувала університет і хотіла якийсь лавість з ціми дітьми мати, тих, що старші, взяли на заводи, в школи фобзавуча, там, де взуття шують, там, де шують, там, де шують одягу, старших сім хлопців були взяли в арсенал, там, де, осталося щось п'ятеро чи шестеро малих, тих кудись, вони десь виїхали, чи між родини якісь чи що, я їм сказала, йдіть до мене, віддавайте, бо втічуть, там в цих домах був такий, знаєте, ну, не дуже голодно жили вони, дуже незатишно було й діти звідти втікали, й знову назад ставали безпритульними, деякі приживалися, деякі ні. Отже, це що я Вам можу сказати про безпритульних.

Ну, взимку мені треба було спускатися з скелі Типо, так там уже стояли з санчатами й то зі мною, я сідаю на одні санчата, й вони всі з криком, свистом, з ліком, це школярі до школи йдуть й вчителька з ними, хе, хе. Потім тільки з одним я зустрівся в Харкові, він був матрос, поспішала на засідання літературної катедри, й трамвай вже рушив, а я вискочила, взяла за ці поручні, мене хтось з тих поручнів, ну, думаю, міліційонер, і оглянутися мені якось аж неприємно, думаю, хоч би хто не бачив, що зо мною сталося. Дивлюся, стоїть матрос, очі горять, як свічки, стрічечки ці тріпаються на вітрі, Іван Зимлін: «Не узнаете».

Кажу: «Нет».

То він мені сказав, а я забула вже за те засідання катедри. Ми з ним пішли, ходили щось кілька годин, сиділи в якомусь скверіку, їли морозиво, й він розповідав мені про своє життя. Це був єдиний випадок, більше з ніким після того не зустрілася, з ним зустрілася, це Вам з педагогічної практики.

Пит.: Які вони були, чи вони були справжні кримінали?

Від.: Справжні кримінали, найбільше злодіїв було. Я прийшла, в мене ще була аудиторія, я працювала з жінками-вантажниками на Дніпрі, й я пригадую, що за ту працю мені заплатили, й я прийшла так перший раз сюди, неприємно туди входити, тому що ви йдете, двері, замки відкриваються, ви проходите, запираються, йдете довго, й тільки ті замки за вами дзв'якують. Я прийшла, там так сидить так душ 20, може, ні, 30 з чимсь було, я прийшла, поздоровилася, так в мене гроші були в п'ястику, я їх поклала на стіл, починаю з ними працювати. Ну, питаю, хто грамотний, хто неграмотний, а це треба було там ліквідувати неписьменність, неграмотність. Там були добре грамотні, але вони казали, що вони неграмотні, для того, щоб тільки, хе, хе, піти на цю лекцію, хе, хе. Щось ми там з ними робили на дошці, потім із задньої лавки: «Господа учителька!» – не “госпожа”, а “господа” учителька. «Что такое?» – «А ви знаєте с кем, кому ви помагаєте учить грамоту?»

Кажу:

– Знаю.

– Заключённым второго Допра, да, но мы же не контрики, – а «контрики» – це контрреволюційонери, – а мы уголовники.

Кажу: «Мне не мешает, роли никакой не играет. Все люди». – «Да, ну вот вы деньги на столе положили». – «Да, мне некуда больше положить» – а в мене, правда, ні кишені не було, нічого, я так от, як отримала, я не думала, що я отримую ці гроші, отримала, так їх тримала, прийшла й поклала на столі.

– А мы ваши деньги вкрадем.

– Ну, – кажу, – что ж, вкрате, а я на воле, то я ещё зароблю.

– Извольте неправильно рассуждать. Кажу: чому?

– Наше положение лучше вашего, мы сидим и считаем, день прошёл, ближе к свободе, ещё день прошёл, ещё ближе к свободе, а вы сидите й думаете, а когда меня арестуют, сегодня или завтра, хе, хе.

Ну, під кінець лекції підійшли до мене. Я ж їх не питаю, хто за що сидить.

– То так вы не боялись, что мы деньги ваши не вернём?

– Кажу: «Нет, ежели вам нужно, крайность, так я могу вам отдать, от».

– Нет, мы сидим здесь, на государственном снабжении, – хе, хе, приглядаются й сміються, – но вот, а в нас тут к нам одну учительку прислали и в неё какая одна несчастная пятёрочка. Так она её спрятала в чулок, но когда вона выходила, мы ей отдали.

Все-таки вони умудрилися, хе, хе, за ту «пятёрочку». «Ну теперь, конечно, пошли мы воры, а сметем, вот в наше время воры были, харьковскую школу проходили». Очевидно, в Харкові там у них був якийсь центр, хе, хе. Я кажу: ну, якже ви могли це робити, це ж, кажу, тяжко взяти, так, щоб людина не помітила?

– Ну вот, сколько вы держите тетрадок в руке? Посчитайте.

Я порахувала, так щось було 32 чи 33.

– Нет, вы неправильно посчитали. Кажу: як неправильно?

– Пересчитайте! Считайте.

– 29.

Тоді знову: «Нет, вы не правые!» Рахую, 31 зошит.

– Нет, неправильно! Посчитайте.

Рахую – тільки 25, і я ж стою, тримаю в руці, просто як фокус. Так що цікаві були такі речі. Пізніше я з одним зустрівся, він мені багато добра робив. Той вийшов із в'язниці, але продовжував красти, він був конокрад і не ховався від мене, казав: пару таких свиснув, аж земля стогніла, хе, хе.

Але в них своя етика, вони свого завжди попередять, що там і там стережись, бо так, що мені було довелось працювати з різними людьми. Пригадую, як працювала з цими жінками вантажників, вони ж п'яні ходять завжди, ці вантажники, прийшли, сіли, там кімната була, починаєм працювати, являється один п'яний: «Ты Мотька, что здесь сидишь? Мне обедать надо!»

А вона, дивлюся, побіліла вся. А я кажу: «Будьте добры, закройте дверь с той стороны. Ты, такой пьяный, уходи сейчас!»

– А что ты мне сделаешь?

Кажу: «Я ничего не буду делать, но вот здесь стоит милиционер, он тебе сделает».

А він не повірив, пішов, я двері на гачок, працюєм далі, а потім попросила, щоб там хоч пройшовся міліціонер близько, щоб вони бачили, що я під охороною, хе, хе, міліції. Я кажу, що різні аудиторії були.

Пит.: Надзвичайно цікаво.

Від.: А тепер хочу Вам показати цю картку. Бачите, двоє людей тримаються за цю штуку, вони нею так крутять. Тут у цій коробці два круглих каменів, тут насипається зерно, й це зерно перемелюється на муку. Ці два камені – разом вони мелють – звуться жорна. Ви ніколи цього слова не чули?

Пит.: Так, я чула.

Від.: Оце, значить, так, люди мають так мало хліба, що вони не можуть заплатити цим хлібом за те, щоб їм змололи, то вони мелють його ручно. Ну, за годину. Це мій свекор і моя сверкуха в селі, вони муку мололи тільки в себе на жорнах, не дивлючися на те, що були велика родина, бо свого хліба було дуже мало, через те в мене ця знимка, я хотіла Вам показати, щоб Ви мали в'явлення, але крутити ці жорна – це дуже важко й швидко їх треба крутити, щоб те зерно молосося.

Пит.: А коли це було?

Від.: Перед голодом – десь, мабуть, так 30-го року, 31-го, мабуть, 31-го року.

Пит.: Чи вони були розкуркулені?

Від.: Ні, це була родина бідна, так що там розкуркулювати не було чого, але я подумала, що, може, ніколи не бачили. Я кажу, що це надзвичайно тяжка праця, надзвичайно тяжка. Я поспробувала так хвилин 10; я думала, що в мене вже ні плечей, нічого.

Пит.: А Ви ще щось маєте читати?

Від.: Це я собі так намітила, що, може, Ви будете питати про що-небудь. Коли я Вам говорила про руйнацію господарства, коли була ця колективізація, то так уже як зібралися оці колгоспи, то справа стояла так, що в першу чергу колгоспники повинні були віддати, скільки на них держава наклала податку хліба, а те, що в них залишилося, вони мусили роздавати між членами цього колгоспу, але роздавали не порівному, а роздавали на так звані трудовні, хто скільки днів працював, і виходило так,

що, скажім, як у родині дорослі й всі працювали, ну то вони отримують того хліба більше, а скажім, як родина з дрібними дітками і працюють тільки двоє – чоловік і жінка – а на тих дітей давалося щось дуже тонко. Потім треба було скотину якусь утримати, ну, корову то там вже так доглядали: корову тримали в хаті, бо боялися, щоб не вкрали, то корова спала разом зі всіма. А її ж треба чимсь нагодувати ту корову. Ви собі в'являєте, які там санітарні умови? Так само, як поросся, теж його в хаті тримають, і от ці фермери, хе, хе, так жили. Так, я Вам кажу, в яких умовах, яке це село збідніле таке було нещасне. Уже після 28-го року я на селі не була, була ще при німцях, як була німецька окупація. Німці колгоспів не розпустили, колгоспи вони залишили, бо це була зручна для них форма брати все для армії, але відразу люди почали багато садити городину, бо в колгосп ходили на працю всі, але городина була своя, садовина була своя, ну, хліб також не дуже густо, а міста вимирали з голоду, Харків страшно голодав, десятки тисяч умирали щодня людей в Харкові при німцях, місто було зруйноване, коли ви йшли по хіднику, то тільки хрускотіла ця штукатурка, розбите шкло від вікон, бо то розбомблене було, потім підривні роботи були, це місто було зруйноване, а так, як глянете десь із висока, то бачите, як із міста ідуть, ідуть люди, ідуть на села з надією, що десь, може, щось виміняють, щось дістануть. Спочатку мерців ховали, зима була страшно люта, не можна було викопати яму, стали в сніг заривати, а потім просто на саночках відвезуть і так залишать, а потім уже люди не мали сили відвозити на саночках. То так, скажемо, живе в якійсь зруйнованій хаті, хтось із родичів умер, запирає хату на ключ і йде, шукає, де можна десь найти такий куток, де можна переночувати, от це такі ще були вмови. Німці не давали ніяких пайків, пізніше вони організували всіх спеціалістів і стали давати раз на день суп. Той суп був з якогось страшно вонючого м'яса, і там хтось їсть той суп, а за ним стоїть хтось другий.

А тепер про місто під час окупації. Місто вимирало, бо коли відступала Червона армія, коли більшовики відступали, то люди не могли дістати досить продуктів, бо багато продуктів було зіпсовано, а то видавали тільки на картки. А на картки що візьмеш, який там пайок? А потім уже в останні дні почали роздавати потрошки продуктів, небагато, потрошки, але як зауважили, що хтось стоїть двічі в черзі, то мусив бути покараний, так що не можна було запасти продуктів. А потім уже як прийшли німці, то можна було на базарах дістати мерзлого буряка, можна було часом дістати, це дуже велика вдача, як вимінять, звичайно, теж на одягу, на такі речі, зерно горіло, там жита або пшениці, пригоріло то, як горіли поля або як десь там горіли ці снопи, що там щось осталося, то можна було дістати, а більш нічого не можна було дістати. Так що люди вмирали. Кажуть про Ленінград, який вимирав, а Харків вимирав не менше, ніж Ленінград, це щось страшне було, я не можу ніяк забути ці картини голодної смерті, знову були перед очима.

Пит.: Як голод в 33-му році скінчився?

Від.: Як закінчився той голод? Поля стояли засіяні, й був дуже добрий урожай, але збирати той урожай нікому було. Тому всіх людей з міста, крім заводів, які працювали на війну, гнали на поля, і студенти всі на

полях були, і мешканців міста теж на поля, не кажучи вже про тих, хто десь працював в установах, тих уже в такому організованому порядку гнали на поля, звалася «уборочна кампанія». Ну, годували цих, що йшли на уборочну кампанію, так: кип'ятили воду, в ту воду трошки сипали муки, розбовтували і це була така їжа. А хліб убирати – це надзвичайно тяжка праця. Ну, в деяких місцях то були хоч ці косилки, а в деяких місцях треба було вручно косами, або серпами, о, це тяжко. Ну, звичайно, багато хліба пропало, а те, що зібрали, то так у місті, так як давали на ці картки, а села повимирали. То туди людей взяли з Орловської губернії, але вони не могли там жити, бо що ці хати, в яких померли люди, були неможливі, вони були такі смердючі, що вони там робили й вимазували їх усередині. І все й не могли ніяк там жити. Так що повернулися назад, а потім уже поступово якось із роками почали, хто вцілів де в яких селах, то жили потім почали туди вже приходити інші. Приходили частиною, мені казали, я сама не була, частиною з Білорусії приходили, потім дехто з орловських там залишився, не всі повернулися назад, казали, що навіть дехто з татар був, не знаю як. Я не була тоді вже на селах після війни – я не була. Я була в Німеччині. Нас вивезли на працю в Німеччину, тоді ми були в Німеччині з 43-го року, останній раз Київ бачила в 42-му році. Весь центр міста лежав у руїнах; тільки шматки цегли скрізь валялися в місті. А в 43-му ми виїхали в Німеччину. Війна кінчилася в 45-му році.

Пит.: А чи Ви можете сказати, як великий голод закінчився?

Від.: Ну, як він закінчився? Закінчився тим, що село вимерло, у місті люди ледве лазили, бо сил не вистарчало. Після цієї уборочної кампанії вже почали трошки відживати люди. Робітникам, які працювали на виробництвах у місті, з весни дали невеличкі ділянки землі і для городу. Часом треба було їхати годину або півтори потягом, щоб до того городу доїхати. Так що ми посадили городину, й такі культури, скажім, як редька дуже рано постигла, редіска всяка там, салат, це була велика дуже допомога, а вже як почалося, що квасолька там дала стручки, що картоплю вже можна було викопати, це вже була надзвичайно велика допомога. На селах теж вже посадив там, хто живий остався, городину, так що на базарах уже появлялася городина, вже можна було купити, але в нас вже був наш власний город, то ми не купували городину, вже була своя цибуля, своя редіска, пізніше картопля. Так що вже голоду не було такого. Наскільки вимирало населення того року, свідчить, який це вже був рік? 41-й рік, у Харкові були школи, в яких було щоосени ці перші групи, дві, три паралельні, а в 41-му році, коли набіралися діти віком з 33-го, з 32-го, то з восьми шкіл набрали всього для першої групи тільки 14 душ дітей, з восьми шкіл об'єднали при одній школі, можете собі уявити, це дуже такий цікавий показник.

Пит.: Це є більш політичне питання, але чому, Ви думаєте, цей голод був?

Від.: Голод був тому, що в людей забрали весь хліб.

Пит.: Так, але чому вони забрали, що вони хотіли зробити?

Від.: Що вони хотіли зробити? Хотіли примусити людей йти в колгоспи, це була голівна, очевидно, думка, бо це був штучний голод. Тут у Америці видавався журнал, видавала його католицька церква, звався він «Меркурій», і десь в якомусь із номерів, не знаю, за який рік, потім цей жур-

нал був скасований, бо там були всякі політичні такі питання, які, мабуть, комусь не подобалися, не такі, як треба, там була замітка, що 32-го року, в кінці 32-го на початку 33-го року до однієї Італії з України було вивезено 22 з половиною мільйони, боюсь сказати неправду, не то центнерів, не то пудів пшениці, тільки до однієї Італії. А скрізь хліб вивозився за кордон, отже, хліб був, хліб був, але його не дали. Тепер, пашпортизація була тільки в місті, а село не мало пашпортів. А на залізницях розпорядження було квиток продавати тільки коли покаже пашпорт. Отже, фактично переїзд куди-небудь був заборонений, село не мало пашпорту, мало тільки місто, це люди були приречені на смерть.

Пит.: Чи був голод в Росії?

Від.: Я не знаю, я знаю, що їздили в Росію за хлібом з України, а чи був там голод, чи не було, то я не можу сказати, там був дуже великий голод на Поволжі, десь зразу після війни, не пригадую, в якому році, але там був голод від посухи, так як у нас був на півдні України 21-го року. Я думаю, що там, може, де-небудь як був, але не знаю, знаю, що на Україні був голод, а про Росію не чуть було про голод, не чуть було, що там голод. Здається, їздили з України, ще хто міг, з осені поїхати поки ще видавали квитки на залізницях, і хто так уже бачив, що до чого йде, то, здається, туди їздили в Орловську за хлібом. І раз із Орловської населили на Україну. Значить, там населення було, так що на це питання не можу Вам відповісти. Знаю тільки, що це голод був штучний, якби не забрали всього хліба в людей. А що вони їли? Ви мене спитайте. Їли кору з дерев, їли качани – товкли їх – соняшники, Ви знаєте, як він росте, оце стерло, воно є вже дерев'яне прямо, ці стебла товкли, їх різали, парили, їли, ну, вже не кажу про такий *delicious*, як кропива, кропиву, лободу це їли, потім цвіт з акації теж їли, показували мені цей хліб, ну це все одно, що взяти шматок цегли.

Пит.: Я думаю, що це все. Дуже дякую.

Інтерв'ю SW46

Анонімна оповідачка, народилася 1902 р. у Воронежі, донька інженера-механіка, який після виходу на пенсію жив на хуторі, помер близько 1906 р. Оповідачка з матір'ю переїхала до Києва, де бачила більшовицьке повстання на київському «Арсеналі». Розповідає події під час революції в Києві, описує переслідування церкви у 1918 р. і вбивство митрополита Володимира. Мала сусідку на прізвище Юровська, яка говорила, що є невісткою того Юровського, який проводив розстріл Миколи II. В інтерв'ю бере участь син оповідачки Святослав. У 1929 р. оповідачка вийшла заміж за біолога, працівника Академії наук; їх відправили до Середньої Азії, 1933 р. повернулися до Києва і бачили в місті голодних селян. Розповідає, що чоловіка її приятельки заарештували як англійського шпигуна і засудили до 8 років заслання у Сибіру. Інтерв'ю буде дуже корисне тим, хто цікавиться кийвським життям за часів громадянської війни.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1902 році.

Пит.: А де саме?

Від.: В місті Вороніж.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько був інженер-механік, але він вже не працював. То так мали там хутір, і тато мій раніше працював на заводі в Бердянському, а потім кинув і став на хуторі жити. Ну, він помер, коли мені було чотири роки. І ми трохи пожили там з мамою і переїхали до Вороніжа. В мамі було двоє сестер там і мати хрещена. Мама продала хутір і купила в Вороніжі цілий такий комплекс домів. Досить добрий. І так ми жили там. До 17-го року. В 16-му році мама продала цю хату, а тому що вже в Вороніжі нікого... Померла моя хрещена мати, а друга сестра переїхала кудись, і ми рішили поїхати на Кавказ. То в мамі там три брати. Було два військовиків і один горний інженер. Сестра рідна також за горним інженером була. І ми рішили туди їхати. І вже наладували один вагон речей і відправили, встигли відправити туди в Тбілісі, а другі вже стали накладжувати. Ну, і почалися безпорядки. Це вже було – не знаю, в яким місяці – може, в вересні. Ну, й сталі безпорядки в Вороніжі. І мама рішила їхати до Києва. Не знаю чому. Ну, й ми приїхали до Києва 17 вересня 17-го року. Ми приїхали в Київ. Я ще ходила до гімназії. Я маю двоюрідну сестра так само. Вона до восьмої кляси, а я до п'ятої. Ну, й жили. У нас були гроші, ті, що дім продали. Мама купила «облігації свободи».

Займали ми тільки дві кімнати. Будь-то життя якби було спокійне. І вже це було 18-го року, 19 січня несподівано вночі почалася стрільба. Це було перше повстання більшовиків-робітників «Арсеналу». А так, що ми жили на цій самій вулиці, то сразу ці постріли сразу почали летіти на наше приміщення. Вікна повибивали. Постріли були не тільки з рушниць.

Син свідка: З артилерії також.

Від.: Артилерія біла. Збила й дах, й трубу, побила вікна. Я не знаю, скільки це продовжувалося. Ми зразу там в кухні були.

Син свідка: В підвалі.

Від.: В підвалі. Ми туди кинулися, бо всі вікна вже повибивали. І двері так само. Такий був шум від пострілів, що ми не чули, як двері парадні – вхідні, вони були досить добрі, дубові, дуже гарні – розбили, ми не чули. І вже як в кімнату нам розбили, то ми так само не чули.

Син свідка: Тільки увірвалися так.

Від.: Увірвалася ціла згряя тих робітників. Почався обшук зразу.

Син свідка: Більшовики?

Від.: Ну так, більшовики. Стали вибирати те, що потрібно.

Син свідка: Подобалося.

Від.: Подобалося. До кишені клали і все. То ми так були налякалися. На одній стороні був цей «Арсенал», а мешкання оце, де ми були, – мешкали люди. А тут все «Арсенал» *just* напроти нашого дома. Я бачила завжди ці майстерні.

Син свідка: А прапорщики де?

Від.: А прапорщики були за стіною в нас, за парканом, з другої сторони.

Син свідка: Перестрілювалися.

Від.: І вони тоді перебігали на цю сторону. На нашу сторону із хати в хату, з хати в хату, через двері, через двері, і так вони добралися до нашого дому. Бо ті також, напевно, відповідали. Гул такий був страшний, взагалі так було це несподіване.

Син свідка: Прапорщики.

Від.: Ну так!

Син свідка: Ну, то ти й кажи ж, мама.

Від.: Я не бачила нікого; я там і не ходила. Як воно називалося?

Син свідка: Школа прапорщиків.

Від.: Школа прапорщиків називалося.

Син свідка: Забулася.

Від.: Так, це перший чин офіцерський – прапорщики. Так! Тут за нашим парканом. І вони туди через наш двір уже були там. Через паркан чи як вони? Я не знаю, як було, бо, що вийти неможливо було через ці постріли. Ну й потім вони захватили й почалися разстріли. Так! Куди вони заходили й бачили офіцерів і когось такого непідходячого – вони просто вбивали.

Син свідка: Ти ж казала щось винесли потім і...

Від.: Не знаю, скільки це часу продовжилось, бо що потім прийшов, знаєте, і не пам'ятаю. Ввесь час мінялася влада. То одні, то другі. Шістнадцять разів Київ перейшов із рук в руки. То гайдамаки та йще якісь. Навіть і не чула таких слів. Все таке було просто страшне. Ну, й всі хто не приходили – ошуки й разстріли. Все комусь не подобалося.

Син свідка: Німецька влада була.

Від.: Да! Німецька влада була. Я якраз бавилася на розі, може, Ви знаєте таку ігру.

Син свідка: *Уо-уо* таке.

Від.: Так, з цим, таке на шнурку, так мотаєш, а потім, вже забула. І я стояла на розі й бавилася, бо не було дерев, а в нас в дворі було трошки дерев – не було куди кинути. Я бачу, якийсь спів чужий. Іде якийсь чи

військо, якась група військовиків. Далі не знаю. І чужий якийсь спів – не такий, що знаєте. Думаю, що німці. Значить перемінилася влада. Гетьман прийшов. Ну, не знаю вже, скільки місяців був.

Син свідка: Місяців п'ять, шість.

Від.: Уже навіть не пригадую, не пам'ятаю вже, в якому місяці сталося. Не пам'ятаю зовсім.

Син свідка: Це був квітень.

Від.: І після гетьмана знову більшовики, здається. От коли нашу хату розбили, то я Вам казала, що нам не було куди дітися. Знайомих мало. Ми тільки три з половиною місяців як приїхали. Так нам предложила доктор моєї гімназії, де я вчилася, що в них є вільне приміщення в підвалі. Ми туди і переїхали. Там в підвалі жили. То вже 50 років тому, тяжко пам'ятати. Хто прийшов? Гетьман був. Ми вчилися, і вчили вже в нас в гімназії вже була українська мова. Українська мова. Учителька нам викладала. Ми вчили її щось близько півроку, може, вчили. І гетьман відійшов уже не пам'ятаю як – чи з боєм, чи ні. Не пам'ятаю вже нічого. Напевно. Більшовики приходили, без бою не приходили. Коли ми там були, ще й були більшовики, як тільки поприходили, перший раз як води не було. Мій сусід каже: «Ходім по воду». А коло нас недалеко – квартал – було іподром, де перегони були. І ті забори були повалені вже і люди ходили, й прямо можна було йти до лаври. І рішили йти туди воду взяти, бо пити не було чого. Води не було. У нас не відра; я взяла глечик і пішла. Пішла, приходимо до лаври. Народу повно! Народу повно! Там в дворі був такий кран, що можна було воду набирати. Маса народу там і кажуть, що владика вбили.

Син свідка: У 18-му році вбили владика. Владика Іларія.

Від.: Я той вже глечик тримаю, і народу, просто і до церкви. Всі йдуть до церкви. Дійшла і я.

Син свідка: Владика Володимир¹.

Від.: Владика Володимир. Просто забито. Загально ввійшла я в церкву. Уже він був одягнутий. Лежав, і монах стояв, і всі з прикладами. І я зараз пам'ятаю, я приложилася до руки – уява така була як мертвий, він твердий. А думаю, у нього досить повна рука була, і рука зверху лежала. І я приложилася – така м'яка, м'яка. Мене так це здивувало. Я це до цих пір пам'ятаю.

Народу було повно. І потім сказали, що його вбили. Навіть показували, в якому місці його разстріляли. Там недалеко звідти поставили потім хрест, а потім забрали. Потім хтось ще прийшов. Без кінця хтось приходив. Це, знаєте, просто тяжко пригадати.

Син свідка: У 18-му Петлюра й Денікін.

¹ Ідеться про першого новомученика митрополита Київського та Галицького Володимира (в миру Богоявленський Василій Никифорович; 1848–1918). У 1898 р. високопреосвящений Володимир був поставлений митрополитом Московським і Коломенським, священноархімандритом Троїце-Сергієвої лаври. Він був єдиним митрополитом, який посідав усі три столичні кафедри: Московську (1898–1912), Петербурзьку (1912–1915) і Київську (1915–1918). Загинув мученицькою смертю на початку 1918 р. після захоплення Києва червоноармійськими військами під командуванням Муравйова. Могили митрополита Володимира ховали від влади, аби не познущалися над святим тілом. Місце ж мученицької кончини відвідували численні богомольці, які тут часто служили панахиди.

Від.: Петлюра й Денікин. Це вже було в серпні, 18-го¹. Здається, в серпні прийшов Петлюра й денікинці. Вони десь зустрілися, не знаю, на ко-нях десь, загально денікинці.

Син свідка: На Кірницях.

Від.: Так! Ну й ми сидимо. Коли більшовики наступали й Денікин був, то в наш дім попав вже восьмидільний снаряд². І це стіна перша, що з вулиці ми в підвалі жили, з вулиці, вся завалилася. А хата була один етаж і підвал. А там на горі жив священик. Старенький він уже – може, йому 90 років було, й доктор була немолода.

Син свідка: Хто та доктор? Донька?

Від.: Так! Його донька. Вона лікарем була в гімназії. І ще одна була друга, яка дивилася за ним, і просила, щоб він зійшов у підвал, бо безкінцева стрільба була. Він нізачо не хотів. Вони просто на коліна, аж плакали. Так привели його. Не встигли спустити, і до нас як ударив того восьми-дільний снаряд. Це ж великий уже. І вся стіна рухнула з вулиці. А я потім, як вийшла, дивлюся, там, де його кімната була, священика, так якось стіна повернулася і тільки на цьому кінчику трималася, і на-певно тут чим зачепилася, а тут стояла. Навіть пройти не можна було. Завалилося, і не знаю, як, чим.

У нас там жив арсеналець, робітник. Там цей дім, а це двір, а там була ма-ленька така, може три кімнати і кухня. Там був дерев'яний такий флі-гель. І там жив цей. Я його навіть не знала, й його донька була. Вона в сьому клясу в гімназію ходила. Він приходить і каже: ви тут не може-те залишатися. Нема де лягти, нічого, – ну каже: – ходіть до нас.

Там хтось прийшов. У нас піяніно було, піяніно виніс і потім деякі речі, а те нічого не брали, тільки ліжко взяли, щоб спати. І ми там пробули не знаю скільки часу. Пробули недовго. І мамина знайома прийшла і каже: ходіть до мене, мій чоловік був полковник. Ми думали, що, на-певно, він разом з Денікином відступив. Ми перейшли туди. В них гарне приміщення дуже було. П'ять, шість кімнат. Добре жили. А його не було. Ми сперше думали, що він поїхав, а оказалось, що він не ли-шив. А в них там нянька. Напевно, діти були. Вона вже стара була. Діти були, може, і в Києві чи під Києвом, і він туди, залишився там.

Син свідка: Переховувався.

Від.: Ну, скільки ж часу можна? Так ми сушили картоплю, мололи, трохи муки, не пам'ятаю, навіть каву спекли йому. Також з того такі ліпишки робили, й вона носила. Що їсти нічого не було.

Ну, потім кожний день почалися обшуки. Тільки три години – вже чобо-тами стукають.

Син свідка: Чотири години ноччю?

Від.: Три години ноччю. Кожну ніч як по дзвінку. Знаєте, і колотять чобо-тами. Ну, відкривали вони все: зброя, зброя!

Якщо хтось лежить – все те по кишнях, все по кишнях. Розсовували.

Син свідка: Це більшовики?

Від.: Більшовіки. Не знаю, чому її чоловік той полковник пішов, що він мав, а в нього була бекеша. Такі офіцери насіли. Вони не ходили в сюртуках,

¹ Переплутано рік. Війська УНР та Денікіна зустрілися у Києві наприкінці серпня 1919 р.

² Восьмидюймовий снаряд.

і не такого фасона, як звичайна шинель, вона дуже тепла. А моя двоюрідна сестра висока була. Я їй, може, до плеча тільки. Вона висока така була, й вона її вмовила, щоб вона винесла їй цю бекешу за ворота, що там хтось візьме і щоб чоловіку. Я не знаю, це могли її заарештувати. Знаєте, навіть і до голови не приходило. Вона одягнула це, пішла, ну туди в місто, а міліціонер забрав. Слава Богу, що її не забрав. Ну, прийшла вона вже без цієї бекеші. І ми вирішили, що потрібно іти звідти.

Кожний день обшуки. Жах один. І мама знайшла рядом, де ми жили перше, як ми приїхали, що нам розбили дім, рядом, сусідній. Там знадвору, двохетажний, кам'яний дім був. Нагорі всі вікна повибиті, а там, значить, мешкали. Був генерал також Снігуровський. Він там мешкав. Зробили, і поскільки там дерева були – як-то не розбили всього, тільки нагорі. А дворник жив напроти вгорі. Я не знаю, скільки там кімнат чи що, а збоку було двоє кімнат з кухнею. Одна була довга така і шкла були там, а ця велика кімната там три вікна мала, і, може, дві шибки стоять. Решта – нічого. А морозу було. Якраз січень місяць, може, 20 градусів Целсія. Дуже мароз сильний. Дров нема. Топити нема чим. Ми приїхали туди. Стали всі вікна закривати. Кардоною та подушками. Було темно і все рівно все пропускало. Тільки шкло тримає. А це чим би не загородити деревом, чи що, все пропускало. Хтось дав нам пічку таких розмірів, як ця книжка телефона, така на маленьких ніжках, де можна варити, один кружочок тільки. І там така труба вивідна. І цим ми ogrівалися. Поки топиться і сидиш біля неї, то ще можливо, а ззаду все вода замерзає. Ходили ми по дрова, купували, може, два кілометра. Якась дорога була і там по цій дорозі, ніколи там не були, якісь доми, просто з дошок. Там за Тургенієм, де лавра, там. Там так оті доми розвалило в повітря. Ну, й господарі вже не будуть відставляти цієї халупи. Ну, вони стали рубати і люди почали приходити купляти. Там ми йшли, й за рубля вам наложать саночки. І ми почали туди їздити. Сусідка наша була Юровська. Тут жила така з донькою. Донька десь працювала. Чим вона? Машиністка? Я не знаю. Може, мала 24, 23 роки. Я не знаю.

Син свідка: Середнячка.

Від.: Так! Я не знаю, ким вона працювала. І та стара також ходила кудись, не знаю. Ну, ми продавали й з цього жили. Мерзли вже так, і не так поняття, як ми не позамерзли, не повмирали. Не знаю!

Син свідка: Ну, ти казала про Юровську. Розкажи!

Від.: І от ми пережили вже до Паски. Вже стало тепліше. Вже, знаєте, вже легше стало, вже не мерзли. Ну, й якраз був піст великий. Ми так у церкві говіли, й тоді поверталися з сестрою. Шли ми вже. Причащалися і посповідалися. Прийшли додому. Там був один офіцер. Він відступав разом з Денікином. Білий офіцер. І захворів на тиф. І там залишився. І прийшов у Київ. Його сестра там. А його сестра – моя сестра двоюрідна. Після того, як її виключили з консерваторії, так вона устроїлася на працю, так називався «дім артистів». Вона там акомпанювала, часом концерти давала, на двух роялях грали. Вона там учасувала. І цього офіцера сестра. Коли він прийшов, вона з чоловіком приїхала. Він, може, туркнувся за когось, бо ні я, ні мама його ніколи не бачили. Вони тільки мою двоюрідну сестру знали через свою сестру. Приходив.

Навіть ми не знали, що робити. Це ж жах! Прийшов офіцер! Більшовики же не знають. Заарештовують. Ми кинулися якраз, де ми раніш жили. Тут, де я стала зустрічати, там же старик і старенька були. І стала просити, може, якийсь одяг. Ну, вона дала мені там старенька, здається, сорочку, штани, жакет і щось ще, й передягнулася. І куди його діти? Ну, й ми згадали куди, ми в село їздили. Там було поляков багато. Була польська церква.

Син свідка: Костел.

Від.: Костел. І ми часом гуляли, як виїжджали на літо. То він виходив і завжди любив поговорити.

Син свідка: Ксьондз.

Від.: Ксьондз. Так ми рішили якось добитися до того ксьондза, може б, він як поляк, щоби він його переправив якось. Ну, й ми з сестрою двоюрідною поїхали туди. Зустріли цього. Він каже: «Приведіть його до мене, я його переправлю».

Син свідка: До Польщі.

Від.: До Польщі. Ми приїхали і там був один знайомий. Він каже: «Я його відвезу». Він його відвіз і потім ксьондз його переправив, бо потім нам принесли записку від нього, що Бог благословить вас. Значить, він туди якось добився.

Син свідка: До Польщі.

Від.: До Маріяни дописався. Ми знали, слава Богу, що він доїхав. Ця Юровська стала хвастатися, що її чоловіка брат учавствував у екзекуції монарха¹.

Син свідка: Царя Миколу II.

Від.: Ну, несподівано приходять. А в цьому будинку, що на вулицю, тобто в першому, то там генерал Снігуровский жив з родиною. Жінка, потім дівчина старша, може, років 16, як мені було, і хлопчик рік, може, 8, бо ще живвся. Маленький був, просто якийсь урод. Я ще таких не бачила. Знаєте? Сірий він. Років йому 5 було, але він вигядав як старичок якийсь. Голова маленька, ящур якийсь, просто не знаю!

Ноги як-то так тримав. За ним нянька спеціальна ходила. Я ще їх не знала, а вже його нянька водила того пацюка.

І прийшли й заарештували цього. А цей паралізований був генерал. Винесли його в кріслі й на розстріл вже знано було. Боже мій! Ота дворниця аж завила так страшно. Так, такий страшний був жах. Він вигядав як мертвяк уже. Його винесли. Ото впала в обморок дружина й так відлели. Ну, закінчилося це.

Потім здається, що вони його брата рідного. Це Сергій був, а то Євген. І шукали Євгена, а його не знайшли, той уже відступив, так цього вже ні до чого, паралізованого.

Син свідка: І забили його?

Від.: Так! Забили. Розстріляли. Так що залишилася ця родина фактично на руках цієї дівчини. Бо мати нічого. Жили добре, прислуга була, денщик помагав все завжди, так все, як знаєте, денщики, так що вона до нічого

¹ Юровський Яків – комендант «будинку Іпатьєвих» на час прийняття рішення про страту царської сім'ї, один з учасників розстрілу останнього російського монарха Миколи II та його родини. За даними сучасного російського історика Миколи Соколова, саме Юровський розпочав розстріл і особисто вбив монарха.

не привикла робити. І все це. І нещастя! Треба ж годувати, а їсти нічого! Треба ж щось продавати.

Син свідка: Скільки років було цій дівчині? Доньці?

Від.: Доньці? Років 16, як мені. Так! Ну, що його робити? Тепер приходять якомсь дворник і каже так потихенько: це Юровський, ви спасайтесь, бо приходили комісари якісь і питали, з чого ми живемо. Ви знаєте, нам прийшлося тікати. А чому дворник сказав? У нього троє дітей було маленьких. І їм то зимно, а мама найшла якісь там тряпочки, пошила їм оті рукавички, якісь чипчики поробила з таких кусочків. Люди часом відчувають добро. І він прийшов і попередив нас. Ну, й тоді вчором, Боже мій! Куди? Які речі можете взяти?

Син свідка: Білизну. Так?

Від.: Ну так! Білизну. Знайомі, які вчилися разом в гімназії, стали сюдотуда роздавати оті речі, а самі тікали. Тікали ми. Раніше ми їздили. В місті були ми ввесь час. Так ми їздили.

Син свідка: В село.

Від.: В село таке, поселення було там. І туди багато їздило, і нас брали, і ми потім вже туди самі їздили. 45 кілометрів від Києва. І ми туди виїхали, й мама зустріла колись давно – ще мама малою була – там рядом хутір був і одна родина жила. І там дівчата були. Ну, дівчата старші вже. Мама ще була малою, а та вже одружена була, і потім десь зустрілася, і не знаю, де вона зустрілася з нею, що вона знала, що то втікала. В Одесі вони жили. І вона вже одружилася за військовика. Той був полковник. І полковника забили в Одесі. І вона втікала з двома доньками.

Син свідка: Хто забив його?

Від.: Більшовики. Хтось знайомий чи родичі були в селі там. Називалося Звінковоїж, село таке. І вона купила там собі маленьку дачку таку. У неї дві доньки дорослі були. Одній було вже, може, 30, а може, біля 30-ти, а другій 25 було. І ми поїхали до них. Вони покликали нас, і ми в них прожили не знаю скільки. Робити нема чого. Добре, що я з дитинства навчилася шити, на ляльках. Як я так довго бавилася лялькою і шила. Я навчилася шити на ляльках. Знаєте? Просто, ми виїжджаєм, біжимо з Вороніжа, а мама хотіла залишити мої ляльки. Така була лялька, а я такі її підняла, що мама просто розсердилася: що ти, з глузду з'їхала? Що ти тут! Берем те, що потрібно тобі! Ну, все-таки я оту ляльку взяла. Я на ляльці цій навчилася шити. Спершу на ляльці, а потім на собі, потім на всіх шила.

Син свідка: І для других шила?

Від.: Так! Ну, ото потім для других. Так і коли ми втікали, то я в той час побачила бабу-українку, яка одружилася і яка вже не може коші носити, а вже на те надівала...

Син свідка: Очіпок.

Від.: Очіпок такий. І я навчилися очіпки робити. Знаєте, да ще з такими прикрасами. Заказів були в мене повно. А мама їздила на базар єврейський. Люди все продавали, бо їсти нема чого. У деяких нема такої речі, а залишилися куски таких обрізок матерії. Мама мені купляла. Я це шила, що виходило, то сорочечка, то платтянце, а то більше оті очіпки.

Син свідка: А чому ти робила? Ти що? Міняла за їжу?

Від.: Ну, мама міняла.

Син свідка: Ага! Ну так.

Від.: Мама ходила.

Син свідка: Гроші не ходили?

Від.: Гроші ні. Які там гроші? Отаке було життя.

Пит.: До якого року?

Від.: Це було вже після 20-го. Поляки прийшли й пішли. Вони хотіли ще розбити й оцю водокачку, щоб залишити місто без води, але народ відстояв. І от більшовики вже були.

Пит.: Ну, добре! А як Вам жилося після того?

Від.: Після того – погано. Потім жили тільки на тому, що можна було обмінати. Ніхто не працював; на працю було один раз устроїлися. Я якраз пішла в село з мамою. Ми там щось вимінjali, щоб щось принести.

Син свідка: На що Ви міняли? На їжу?

Від.: На їжу. Все тільки на їжу. Що там можна взять? Може, рушник, може, щось друге, міняли. А там проводили вузькоколійку.

Син свідка: Це залізниця?

Від.: Залізниця, так тільки не широка, а вузенька, й маленькі вагони їздили туди, й очищали там ліс, і його зрублювали, й треба було корчувати.

Син свідка: Пні.

Від.: Пні. Туди устроїлися, а мене не було. І моя двоюрідна сестра записалася, а говорять, що вже більше й не записують. Стали просити. Вона каже, мою сестру запишіть. Він і записав. Так її призначення було Васільковске й мені теж записали Васільківске. Ну, там на це я не звертала уваги, бо багато людей, другі родини собі поперемінювали.

Син свідка: Чому?

Від.: Від більшовиків втікали з Києва. З Петрограда маса чогось, хто в селі був. Повно! Малярі, артистки. Тьма! В кожній хаті мали. Все набите, людей зі всіх кінців Росії, все втікали від більшовиків.

Син свідка: І прізвища міняли тепер?

Від.: І прізвища. Навіть мільонер ще там. Я забула прізвище. В них завод чи щось таке був. Я забула, яке прізвище – так само змінив. Думали, що зміниться. Ніхто не вірив, що більшовики затримуються. Ніхто не вірив. Думали, що то тимчасово. Тоді ми стали їздити на працю. Такі вагоніки давали, і ми викорчували пні.

Син свідка: Пні?

Від.: Пні викорчували, очищували для рейок і там укладали. Декілька місяців ми там працювали. Потім вже закінчилося.

Син свідка: А вам платили за це?

Від.: Платили, платили.

Син свідка: А чим платили?

Від.: Грішми! А чим же могли платити?

Син свідка: А кормили?

Від.: Ні! Хто ж там кормив? Ну, а потім це вже закінчилося, і вже праці не було – тільки цеглу звезли. Називалося те...

Син свідка: Артіль?

Від.: Де лісопилка є, то там така хата є.

Син свідка: Лісопилка. Так.

Від.: Ні, не лісопилка! Тартак!

Син свідка: Тартак.

Від.: Тартак. І там якусь цеглу звели й поприймали цеглу очищати. Я і двоюрідна сестра пішли туди цю цеглу очищати. Це жахливо. Поперше горяч! Все ж відчиняє. Це дошки. Все так накалялося. А літо було. Горяч! Так жахливо прямо. Так, ще брудна праця, бо що ви щипаєте ці цеглини, а там глина чи що.

Син свідка: Зі старих домів? Так?

Від.: Я не знаю, звідки вони привезли. Я не знаю. Здається, три тижні працювали, а потім покинули. І так пити хочеться. Береш воду – качаєш. Вони, напевно, чимсь змазували, якимсь жиром чи що. На блювання тягне. Прямо жах. Ми йшли, й там були такі поселення – ставок такий. Ми зразу йшли до ставка й купалися, бо ви не можете в такій пиляці бути. Порох прямо в лице, й були покриті цілком. Да й ми там купалися, передягалися й йшли додому. Таке життя було страшне.

Син свідка: Під Києвом?

Від.: Ні! Це була станція Матавіловка¹, таке поселення. Там і школа була. Ще достала я кімнату. Займалася з двома дівчатами. По-французькому й по-німецькому з ними займалася. А моя двоюрідна сестра там устроїлася. Там ще було маєток такий невеликий. Здоровенний сад і прекрасний дім. І там дві сестри були. Батьки, напевно, померли, бо старший було, може, років 30, а молодший було, може, 22. У тієї наречений був. Поляк. А ця, та дівчина була. І вона співала. У них рояль був. І вони мою двоюрідну сестру до себе взяли. Акомпаньювала та, співала та, таке от. Потім вони теж втікли.

Син свідка: Куди, мамо?

Від.: Напевно, я думаю, що в Польщу. Може. Бо цей ксьондз устроїв був. Бо цей наречений був поляк. Я думаю, що вони десь зникли – куди, я не знаю. От так життя було жахливе ввесь час. Їздили ми з мамою ще. Мінjali, так само. Раз поїхали мінjати, а завалився товарний вагон. І там красноармейці зверху, а спекулянти говорили – хто їздив мінjати, там під низом. Я залісла й мама. Сіли, й так в край прибито щось, а дошки так лежать, де червоноармійці, тут лежать вони так, і ввесь час потяг їде, а він туди-сюди, туди-сюди: мамо, я боюся, що це звалиться! Ой, я боюся! Мама говорить: де ж то воно звалиться?

І все. І дійсно! Вночі несподівано. Я нічого не бачу. Темнота. Обидва перекинулися. Я рішила, що потяг зійшов з рейок.

Син свідка: З рейок?

Від.: З рейок. Ну, й ніяк. Хочу встати й не можу встати. Знову валюся. Думаю, що таке? Шум піднявся. Це червоноармійці повилізали. Де? Що? Стали піднімати ці дошки. Добре, що нікого не вбили. Вони, як як, з одного краю сковзнули. Здорово мені по спині вдарили, але без наслідків. І ми так доїхали з мамою до Козеліщя.

Син свідка: Це містечко?

Від.: Ні, це не містечко. Це була станція така.

Син свідка: Залізнична.

¹ Ідеться про залізничну станцію Мотовилівка, що знаходиться на ділянці Південно-Західної залізниці між Глевахою та Фастовим.

Від.: Залізнична станція. Ну, не маленька. Так туди ми з мамою там зупинилися. І почався зливний такий дощ. Ми сидимо в тих знайомих, мамині знайомі. Ми зустріли. Її чоловіка розстріляли й вона одружилася. Знала його майже від дитинства.

Син свідка: Робітник.

Від.: Робітник, так. Він уже не робітник, а службовець. Ну, той сусід був її. Вона маленька йще була. Він її знав, і щоб її спасти, що вона дружина офіцера, він одружилася с нею. Каже: «Як будете мене любити, захочете моєю дружиною бути, то ви мене знаєте добре з дитинства. То знаєте, я для вас буду таким другом. Буду вас захищати».

Да! Так, ми там пробули, напевно, 10 днів. Там цілий час був дощ, немає куда піти, то почала шити. На мене вже накиннулися. Із трьох переробила плаття, бо матерію, як ми приїхали в 17-му році в Київ, то вже не можна було купити. Чому? У Вороніжі йще було, а тут – нічого вже. Так що я завжди працювала. Це від мене спадало. Ляльки мене спасли.

Пит.: Як Вам жилося при непові?

Від.: При непові? То ж який рік? Уже ліпше, бо так само продавали речі. Сестра десь моя двоюрідна, десь вона ж. Вона працю мала. Який рік то був? Я не пам'ятаю.

Син свідка: Неп з 23-го до 27-го був приблизно. До 29-го.

Від.: 22-го.

Син свідка: 22-го року тоді ще ні...

Від.: Щось, щось ми робили. Мама померла 22-го року. То я вже мала тільки сестру. Сестра нічого не вмiла, знаєте. Не вмiла ні шити, нічого, тільки грати, і осiдайте їй якусь чашку, або вона вам казку напише таку, що... Ото завжди в гiмназiї брали, її працi все залишали в гiмназiї. Такий талант мала. Так що вона такого нічо не робила. Десь вона якусь переписку вела.

Син свідка: Секретарка, щось таке.

Від.: Почекай, почекай! Ні, ні, ні! Вона поступила. Її встроїла теж одна донька генерала. Вона змінила прізвище своє і устроїлася в дитяче ясло. Ясли дитячі чи дитячі садки були такі. Її встроїла вихователькою музикальною, щоб вона щось грала їм там. Марш, вони ходили, співали, знаєте, під акомпаньямент піяніна. А я шила. І потім то робили. Голод! Щоб ви не платілі... Голод страшний був і тоді палили книги, святі писання в школах релігії, все горіло. І там був старенький вчитель. Він говорить: «Хочете купити книжки оці?» Дешево на фунти чи на пуди продавалися. І ми взяли. Хтось сказав, що робити оці...

Син свідка: Мішки.

Від.: Мішки. І ми стали мішки робити. Так розкладається, тут склеюється, потім береться так. Вечером робили, за ніч сушили.

Син свідка: З цих книжок, так?

Від.: Так! А потім, то настоящий мішок. Ми ото на базар носили, бо паперу не було.

Син свідка: Зі Святого писання.

Від.: Так! І все ото вони брали. Потім ми вже інше робили. Там кондитерська фабрика була. Так ми вже для них... Заказують такого розміру.

Син свідка: Маленькі.

Від.: Сто грам брали чи по скільки. Так маленькі робили, а тоді робили такі. Різні. От так переживалося. Потім переїхали. Сестра моя двоюрідна ще залишалася. Переїхала в Умань, а я в Київ переїхала.

Пит.: В якому році?

Від.: Це був рік 25-й, а вона – сестра моя – пізніше переїхала з Білої Церкви в Умань. Там завідуючий яслів був. Її брат був у Умані чимсь і сказав: «Переїзди сюди і бери собі скільки ти хочеш співробітників», і щоб організувала там вона ясла, бо вона вже має практику. Так що вона забрала мою двоюрідну сестру і свою доньку. А потім я вже не знаю. І кожний рік вона приїздила до мене до Києва *for vacation*.

Син свідка: Вона там легше жила в Семенові?

Від.: Ну, то в Семенові. Ну, то вже вона їдження мала. Вона їдження мала. Скільки платили їй, не пам'ятаю.

В 29-м, при кінці, попали на заслання.

Син свідка: Ну, а тепер розкажи про тата. Тато був вчений. Коли з 27-го пішло все.

Від.: Так, в 28-му одружилася з Святослава батьком. Коли я за нього заміж вийшла, він був в цукрові промисловості. Працював і викладав у політехнічному інституті. Читав лекції по етимології¹, біології, так.

Син свідка: А в Академії наук?

Від.: А в Академії наук він уже працював, а потім перейшов зовсім у Академію наук, а там його зняли вже.

Син свідка: Ну почекай! Чим же він був? Скажи!

Від.: Завідувач хемічної лябораторії. І він був доктор агрономічних наук.

Син свідка: І це ж називається *senior scientist* по-англійському. В хемічній лябораторії. Так перекласти.

Від.: Ну, він продовжував читати лекції в політехнічному інституті. Сперше звідти зняли з праці. Це був вже 28-й рік, а в 29-му році почалися арешти, почалися заслання.

Син свідка: Інтелігенцію.

Від.: Все таких з вищою освітою. Ну, й ми попали в Середню Азію.

Син свідка: Послали на заслання – не попали!

Від.: Ну так! Вислали в Середню Азію. І там, знаєте, і окрай нам показала. Все є. Що хочеш – купи. Хлібини оттакі. Чогось вони, як вони випікали, я не знаю. Туркмени цього хліба не їли.

Син свідка: Ми серед мусульман жили.

Від.: Знаєте, купляли. Це беруть хліб, бо, здається, карточки були, але досить давали й верблюдам давали. Самі не їли! Вони самі собі робили таке. Я колись пішла.

Син свідка: Це *pocket bread*, здається, по-англійському. Вони їли тільки *pocket bread*.

Від.: Чоловік раніше виїхав, а я потім виїхала. З трьома дітьми виїхала. Святослав маленький був ще. Один з половиною рочку був, і чоловіка син був. Йому було вже 11 років. Так! І, Боже, я приїхала тому, що так була настрашена, так боялася більшовиков. Навіть не знала, на що ж я їду. Чоловічок так само не мав праці. Його вислали, а праці він немає. Він тільки указав, де куди мені звернутися, як я буду писати.

¹ Розділ біології, що вивчає комах.

А я багато чого попродавала. Потім позаложила, навіть заложила свій теплий плащ. Їхала зимою. Їхала в літнім плащі.

Син свідка: Це в ломбард?

Від.: Ломбард.

Син свідка: В *pawn shop*.

Від.: В *pawn shop*. І віддала сестрі чоловіка одній, другій, і потім від хрещеному батькові. Дружина так само взяла, що вона буде платити ті... ті... Як то?

Син свідка: В *pawn shop* платити, щоб не забрали речі.

Від.: Щоб не забрали речі, значить.

Син свідка: В ломбард.

Від.: В ломбард. Так! І переїхала я туди, і там тоді трамвая ніякого цього не було, а тільки візники були. Він возить, возить, нема ніде. Якийсь з'їзд і все зайняте, нема ніде. От таки, мені прийдеться до того мусульманського священика.

Син свідка: Мулли.

Від.: Мулли. До мулли. Побачив, що з дітьми. Він пустив мене. Ну, пустив мене в кімнату нібито таку, все в карпетах, знаєте, все в карпетах і така здоровенна течка кругла була. Так! Не знаю скільки. Тиждень була? Так! На другий день, я думаю, треба мені відшукати чоловіка. Я думаю. Пішла по адресу, де це він мені сказав. Там при станції «Контроля Ростин» була така установа. Так! Я їду. Вийшла на вулицю, думаю, що таке? Взагалі краса! Мороз, знаєте. Там мороз був, померз тоді мигдаль був там, якісь такі овочі, що позамерзали. Такий мороз перший там був. Я виходжу – краса! Небо голубе, все.

Син свідка: Гори.

Від.: Гори, ті в сторону Ірану.

Син свідка: Іранський кордон там близько.

Від.: Іранський кордон.

Син свідка: Кілометрів скільки?

Від.: 12. Так! Красота, знаєте. І якась музика. Слухаю, що така за краса, ну? Що то? А це караван ішов і в них різні, еліта, керівник, віз окрашений. І в нього дзвіночок висів. І в других так само. І це здаля з'єднання цих дзвінків – якась надзвичайна музика. Так! Ну, я пішла, знайшла чоловіка. Там коли він приїхав, то він знайшов своїх приятелів, з якими вчився і потім які в нього практику брали. Так що він там десь у когось жив. А праці не було. Ну, потім, може, через місяць чи через два – ота сарана. Чоловіка зразу мобілізували його на працю.

Син свідка: Це вже в літі? Так?

Від.: В літі, так. Ніт! Ні в літі. Через пару місяців. То швидко стало, найшли хмари сарани. Так, а я жила в того, може, днів 10 у перса. І він мені знайшов приміщення, теж у перса.

Син свідка: Бо там місто розділено на *native* і на європейське.

Від.: Ну, і здоровенна кімната. Вона одна йще, навіть не знаю, може, як чотири ці. Така громадна. Карпети в них. Підлоги нема дерев'яних, а вони глиною все це змазують, а потім карпети в них кругом. Карпети є, і до того йще така вузька кімната. І там жила я. А потім досить довго. Ну, що там погано було. Дуже добрі люди, знаєте, такі добрі, такі чемні й діти там. Як у них ото батько старий чи дід уже, дід і внуки були.

Вони зараз, щоб я ішла. Вже починають старці в них, десь сідають, так хлопають, і хлопчики танцювали. Я не бачила, щоб дівчина танцювала. Хлопчики танцювали. От таке то. Так! І що там по цій вулиці приходив завжди караван. І ось караван пройде – то цілий день, днями пиль не осідає. Дрібна, як мука, знаєте, таке, що нема спасіння. Я вже мочила, попрала й вшала, але нічого не допомагало. Потім вже як чоловік уже улаштувався там, ми стали шукати приміщення і знайшли на другій зовсім стороні. Вона була, як називається, жінка, жена командири полка.

Син свідка: Вона вже вдова була.

Від.: У царський режим. Вона ж вдовилася давно, й донька її бідна вдовилася, і вони жили з внучкою. І ось у них ми знайшли приміщення. Дві кімнати й така передня. І там жили ми. Була всього перша. Я прийшла в лавку і хотіла 100 грам манни – крупи хотіла. А вона на мене очі витріщила, навіть не розуміє, як то 100 грам! То там 100 грам я могла взяти, більше не можна.

Син свідка: У Києві.

Від.: А там можеш пуд взяти. Скільки хочеш.

Син свідка: Значить, там голоду не було.

Від.: Там не було ніякого. Що там було, тільки ліквідація. Ось магазини були. Облоги, чудні облоги, цікава шкіра, все прекрасні речі. Оті все закривають і забирають оті речі всі.

Син свідка: Більшовики забирають?

Від.: Все то для більшовиків. Ото все закривають.

Син свідка: А їжа була?

Від.: А їжа була.

Син свідка: Скільки хочеш?

Від.: Тільки потім із м'ясом було гірше.

Син свідка: Але голоду не було?

Від.: Голоду не було. Ні, ні, ні, ні. Голоду не було.

Пит.: А як довго Ви там були?

Від.: Чотири роки, чотири роки. З 29-го.

Син свідка: З 29-го.

Від.: До 33-го десь. І ось все з цукром, напевно, було трошки. Ну, там дині такі були, знаєте, дуже солодкі, й вони різали на три й заплітали як кістку, й в'ялили. А купали ми, раніш трошки води доливали, воно все рівно робилося як повидло. Повидло. Потім кишмиш там. Так що ви можете разом з чаєм, з кишмишом. Солодкого такого, не дуже то страдали від того, що солодкого не мали. А м'яса. Стали ми жити зовсім коло Кішлякадзе. За парканом у нас уже були туркмени.

Син свідка: Мусульмани.

Від.: Мусульмани. Так! А паркани там високі такі. І ми там жили. Там заріжуть верблюда, й потім хтось біжить до мене і кричить: «Мама, мама! – вони все “мама” називали. – Мама, мама, мама, йди, йди, м'ясо!»

Так я покуштувати верблюдів м'ясо, й ще лікар до нас ходив, росіянин один. Там, напевно, він жив. Не був вислан, а просто давно вже там був. Бо там полк стояв російський. Мати була росіянка його. Ну, й я йому ще доставала, бо, напевно, м'яса вже не було. Так!

Син свідка: А чому тобі говорив, чому він туркменин?

Від.: Ну, вони, ото це, я там брала молоко, він – туркмен – приносив молоко. І уже вони знали. Прибігають і бачуть, що я шию, і говорять: «Мама, мама, баранчук для хлопчика». Значить, щоб покроїла. Ну, й я покрою так, що вони ото знали й ото й прибігали, якщо що-небудь таке. Потім я подружилася там з однією. Там оркестра симфонічна була добра. І вона грала на піяніно. І подружилася зі мною. І ходили ми міняти яйця або що-небудь б таке. Ідемо.

Син свідка: А за що Ви міняли?

Від.: Не! Купляли за гроші. І ми з нею ішли раули так, тільки виучили два слова «іт йок», як казати «собаки нема», бо там собаки такі там.

Син свідка: Що там великі собаки? Так?

Від.: От такі прямо собачище, як не знаю.

Син свідка: Телятка там?

Від.: Так! Боялися ми, і я ото питаю: «Яйця там є?», – і там нам продавали. А там відносилися дуже зле до цих; посилали нерськ, щоб вони вчили дітей, їх виховувати. У них такі люки були такі, й тут дірка, то якщо мочиться, то це просто задирається все.

Син свідка: Ні пелюшок – нічого.

Від.: Мені казали, при нас не було, а вбивали цих нерськ. Потім прислали інженерів і робітників дорогу будувати. Вони також убивали. Інженера й то прямо зарублювали на куски.

Син свідка: Там же партизани були.

Від.: Там був партизан, Джамбул його ім'я. І коли ми вже виїздили, то той, який мені молоко носив – Куй, – каже: «Ти не бійся. Бери тоді дітей, чоловіка й іди в аул. Тебе ніхто не видасть».

Син свідка: Це до мусульманина. А то партизани приходили.

Від.: Партизани приходили. Вони приходили так: уроді їдуть на ослах, а вже перерізані телефонні проводи. Приїжджають в поліклініку, октора беруть, *purse* беруть і цей матеріал для...

Син свідка: Операцій.

Від.: Для операцій, те, що потрібно. Ну, й вивозять їх. Зав'язують їм очі і вивозять. А потім через кілька днів привозять назад. Привозять і так ніколи нічого не трапилося. Ну так! Їм потрібно це. Вони операції, ранені, може, хтось. І ми коли вже виїжджали в 33-му році, вже друге. Як перше їхала сама через Москву, Ташкент, Самарканд. Назад ми їхали вже через Красногорськ, це Каспійське море і через нього до Баку. І коли ми їхали до Красноводська, несподівано потяг зупинився і двоє доб стояв. Ніхто не знав чому, що таке трапилося. Що таке? Ніхто нічого не каже, ніхто не питає. В темноті стояв. Так! А потім поїхав і воно вишло, що то Джамбул з партизанами приїхав. Він залізницю розібрав і стояв; нічого не сталося.

Син свідка: Басмачі називалися.

Від.: Так! Басмачі так називалися і наладували, й потяг приїхав. Приїхав до Красноводського.

Син свідка: Ну, а ти скажи, що тобі ж не писали, що місто на Україні.

Від.: Нічого не писали. Зі сестрою, посилала її матерії, наскільки вигідно буде.

Син свідка: В Туркестані.

Від.: В Туркестані. Я купувала і сестрі потім, що там нічого не можна було дістати в Києві. Так я купляла на суконку та й висилала їй. І вона ніколи не писала мені, що голод. Вона думала, що тут голод і в нас. Ні в'являла, що зовсім друге життя. Коли ми уїздили, вже мого *godson*-а заарештували. Я бачила. Ой, жахливо просто було! Уже темніло. Він ішов. Вже не пам'ятаю, скільки у нього, чи дві жінки було, чи більше, маленька така й теліжка, й якісь такі вузлики лежать, знаєте, малі. Значить, тих висилали, напевно, десь на Сибір. Ну, там вони і загинули. Бо там зимою, а тут горяч ж.

Син свідка: Мамо! А за їжу. Як на Україну Ви їхали тоді, зі собою щось взяла?

Від.: Коли вже ми знали, що ми їдем, я накупила там риж була. Все пам'ятала, що в нас рижу нема. В всякому випадку везли речі помало; так я набрала там риж, насушила помідори. Знаєте, яким способом? Я їла помідор і думаю, що то тако? Не знаю, куди пішла, а половину залишила – навіть не пам'ятаю де, чи на паркані, чи десь – так залишила. Приходжу, що я то половину тільки з'їла. Де ж мій помідор? Нема! Нема, нема. А дивлюся прямо, він труситься. Така спека була!

Син свідка: То пустиня – Каракум.

Від.: Він засох, знаєте?

Син свідка: А ти скажи, яка температура була.

Від.: Температура, я не скажу, але яйце можна було спекти – така горяч. Ну суха, вологості не було. Знаєте, суха спека. Я перший рік то так страдала, що жах один. Не могла спати. Кругом комашня маленька. Її не видно. А так жигало – жах! Як лягала спати, брала ніж і щітку. І як починає, особливо ноги. Як починала то ножем, а потім б'ю щіткою. Просто жах один! А потім стала виходити на такий потічок, потік маленький, струмок. Ото спеціально зроблено, виложено.

Син свідка: *Irrigation*.

Від.: Виложено так й іде. І потім пускали по черзі. Бо тут наприклад двір, а тут шлюз. Закривають воду, а тут відкривають, і вода не йде туди, а йде під двір.

Син свідка: На цей город іде.

Від.: На цей город. Город все поливає, поливає, стоїть якісь години, прямо наповняється, а потім закривається і пускається далі. Так я бувало поперу й візьму кину в воду. Нікого нема, бо за нами ще одна біла жила, але з двома дітьми. Також, мабуть, вислана. І потім вже аул.

Син свідка: Мусульмани.

Від.: Мусульмани жили. Так я візьму намочу, викручу, обернуся, ну на 10 хвилин – вже висохло. Ой, як я мучалася! Я горячі взагалі не перенешу.

Син свідка: Мамо, мамо! Хвилинку! Ти розкажи про це.

Від.: Тепер, коли ми приїхали в Київ до сестри чоловіка, було приміщення.

Син свідка: А на станцію спочатку!

Від.: Так! Приїхали, на станції почали вивантажувати, то що зі собою брали. Два коша або валізки були й які-то пакунки. Підходить якийсь чоловік і відкриває свій якийсь значок.

Син свідка: Значок показує.

Від.: А лахи виглядають і щоб відкрив ці речі. Відкриває він ото і питає мене: що то? Я кажу: то-то, то-то, то-то. Та він відкриває і викидає все.

Син свідка: На підлогу.

Від.: На перон. Просто викидає все.

Син свідка: Викидує просто так.

Від.: Потім, подивися, так порухав, потім іще другий, іще те саме.

Син свідка: Викидає на перон.

Від.: Ну, викидує. Ну, стали потім збирати. Знайшли якогось візника й приїхали до сестри чоловіка. Там бачу, що голод. Я говорю: «Що ж ти мені нічого не написала?»

– А я, – каже, – думала, що в вас так само.

Я кажу: «У нас все було там. Там не то, що 100 грам. Хоч пуд бери. Що хочеш, бери. Ну, все рівно, що то є, є що замінити».

Син свідка: Хліб був, риж був.

Від.: Хліб був, рис був.

Син свідка: Кишмиш.

Від.: Кишмиш був, різні крупы були, так багато чого було. Все було.

Син свідка: Нормальне життя.

Від.: Тільки з м'ясом було тяжко. Потім вже не знаю. А потім вже, може, менше було, я вже не пам'ятаю. Ну, в всяком випадку – ситі були.

Попросту голод. Всього мало й хліба не вистарчало. Черги, певно, з ночі починаються, в другій годині ночі, й всю ніч стоять, щоб хліб дістати, бо інколи не вистарчало. А вас несподівано може хліб закінчитися. А ви ж там записані. В другому місті ви не можете купити хліба. Тепер, на другий день – це вже день прийшов, ви, якщо ноги не витягнули, талончик вже пропав. Він уже не йснує. І от в такий спосіб. Боже! От бідні діти! Ви знаєте, батьки працюють. Дитину пошлють. А як він хліб дістане, його по дорозі візьмуть і заберуть. А вдома б'ють його за те, що він хліба не приніс. Жах один! Як згадує, як кошмар якийсь. І всього помалу не стало.

Приїхали. Що хліб не можна. Взагалі всього так мало. Пусті магазини. Майже нічого нема. Як що привезуть...

Син свідка: В місті?

Від.: В місті, це в місті.

Син свідка: В Києві?

Від.: Ні! Ні! В місті це було. Потім ми переїхали в друге місто. Вже то в сестри будем жити. Поїхали в друге місто. І там ближче було. Зі сел приходили селяни, відкрили вже комерційний хліб і стали по дорогій ціні брати. Його беруть і знову, й знову й деякі їдять весь час, отримувати хліб, і поки черга, він з'їв і другий бере, а шунок у нього настільки тонкий, кишки, що не витримують. І при мені були випадки, що двоє впало. Двоє без пам'яті були. Напевно, перервало кишки. А кому пощастило, що він декілька кілограм візьме хліба й іде додому до села, а там загорода! Міліція. І відбирає, все відбирає.

Син свідка: Щоб в село не попало.

Від.: Щоб в село не попало. Ну, а в місті так само голодають. От наша дворничка так само. Дитину чоловік покинув, чи втік – хто його знає. Вона, що ж вона там заробляла? Теж і котів їли, й що хочете їли. Ну, а ось швець коло нас жив. Він заробляв, тільки, що старенький. Тільки, що

так ото там нового взуття не було, а тільки, що старе підчиняв. Так пропав. Прийшла господиня і каже: «Василь, скажіть, що ви мого kota з'їли?»

Каже: «Прошу, прошу простити мені; з'їв, бо дуже їсти хотів». Не було нічого їсти. З'їв kota.

Син свідка: Мамо! Про Ілька розкажи.

Від.: Так! Потім родина одна жила. Він працював і добрий працівник був. Сестра його була й його племінник. Одружені були. І дружина його, й дружина десь працювала. Він там якось пробивався, а ця, я не знаю, чим вона собі раду давала. Може, вона, що торгувала на базарі – я не знаю. Може, ходила десь. Навіть не знаю, чим вона працювала. Ні! Донька років, може, 16 чи 15 мала. Я вже не знаю. Ну, й, напевно, хотіла її устроїти, цю дівчину. Вона до того вже ослабла.

Син свідка: Куди устроїти?

Від.: Вона працювала в санаторії дитячій. А вона говорить до неї: «Легко!» Значить, листя забирати, значить, там підмітати. Вона настільки була знітинна і настільки наслабла, що вона навіть не могла – просто не могла. І вона через те, й за декілька днів і скінчилася. І мати її померла й цей чоловік. Чоловіки скоріше померли, чим жінки.

Пит.: Чому?

Від.: Чому? Візьміть тиф сипний. Перше мужчини вмирали. А жінки тільки дивляться, що нічого, прямо як кручочок. Вони втримувалися. Ось я не знаю чому. Жінки більше витримували, чим чоловіки. І чим здоровіші, тим вони скоріше. У них ніякого імунітету. А зразу хворіють, вже гарячка й вмирає.

Син свідка: Мамо! А про Різдво скажи щось.

Від.: Так! Я устроїлася на працю і ходила по Олександрівській вулиці. Там була на розі Поштової площі церква. Називалася церква Різдва Христового. І так коли я вже йшла на працю, там уже лежав чоловік молодий, я не знаю, може, 25, може, 30 років, і коло нього дівчинка сиділа на якійсь тряпочці.

Син свідка: Прив'язана.

Від.: Прив'язана до нього й завжди щось жувала. Знаєте? Маленькому мало треба. Кожний вже знає, що вона там сидить, і десь собі візьме якийсь шматочок хліба – їй дасть там. Вона собі сосе, щось там вибирає. Кожний щось, напевно, давав. Та ж треба чоловіка. Ну, я в один прекрасний день іду мимо й дивлюся – він уже очей не відкриває. Вже якось зовсім змінилося лице. Вона собі так бавиться чимсь, оте дитя. Значить, він помер, а дитя забрали. Хто його приносив, і, напевно, десь хтось і придивлявся.

А то раз приходжу з двора – дивлюся, сидить якась жінка. Я стала питати її, що сталося. Вона говорить, не може дихати, ослаблена, без їдження: «Осталось ще 18 кілометрів іти до села. Там у мене двоє дітей». Ну, я її взяла до себе. Не пам'ятаю, що там у нас ще там було. Навіть супом чи борщем її з сухарами. Вона в мене два дні пробула й потім пішла. Не пам'ятаю, що також дала їй. Щось вона виміняла щось. Так! Пішла й потім вона часто до нас ходила. Знаєте? Доньку вдалося їй. Якийсь військовик був, взяв її з тим, що вона буде дивитися за його маленьким.

Син свідка: І годувать. Так?

Від.: І так, годувать буде його і вона піде до школи ще. Тут так багато випадків, знаєте, що навіть і не збереш. Було таке нещастя. Якийсь ідіот, і десь удалося йому купити соняшник. А йде добре вдягнений, іде з портфелем, значить, він якийсь робітник або якийсь службовець. Іде, й просто кожний з задрістю дивиться, що він лузає ці насіння. Жах один був.

Син свідка: Ну, а ти скажи ще, що в нас то вислали, а других в 30-му році...

Від.: Коли нас в 29-м вже почали висилати, може, кого розстрілювати, я не знаю.

Син свідка: Нас вислали.

Від.: Святослава батько хрещений. Його заарештували й розстріляли.

Син свідка: Він був учений. Учений-агроном.

Від.: Агроном. Ще родич. Той був юрист. Так само заарештували. Моєї сестри двоюрідний чоловіка батько священник був. Його на 10 років. В Соловках сидів. Потім його випустили, забула в якому, в 28-м чи що. Випустили й він декілька тільки місяців побув удома. Страшно був. Виглядав, як скелет, бо там, знаєте, голодом морили, й ледве ходив. І ноччю пришли й заарештували. Більше його й навіть не знайшли, де він подівся. А його син тільки закінчив університет, ще не встиг і працю отримати – чогось заарештували. П'ять років получил он. Так! Потім дядя його, священник брат отого. Він викладав у університеті математику. Так само самого його заарештували. Чи випустили, чи заслали – нічого не знаю.

Син свідка: Мама! А дядя Люби твоєї...

Від.: Так! Ще моєї приятельки чоловіка заарештували. Це вже в 37-му році. Це друга вака. Знаєте? 30-ті роки, а потім з 37-го знову почалися арешти. Арешти, арештували, засиляли, розстрілювали. Іде авто по вулиці й зупиниться. Вже ніхто не спить. Кожний чекає, може, до тебе, може, за тобою. Так ніхто нічого за собою не відчуває, ніякої вини, й арештують й все.

Так! Ще моєї приятельки чоловіка й її забрали. Його розстріляли. А вона ще хотіла, перед тим, як його заарештували, вона зустрілася і дуже здружилася з нами. Він поганий був дуже. Так! Тільки вона говорить: не знаю, хочу з ним розвестися. Хочу розвестися; я боюся його, боюся його.

Поки тато жив, це він його тримався. Він боявся. Якесь дисципліна була. А каже: ось просто боюся. Мама просто ігнорує і тримає, і не знаю, і на мене так прямо. Як кошмар був!

Син свідка: Ну, а скільки він разів так йшов?

Від.: Так! Ну, й от і його арештували. Боже мій!

Син свідка: Його розстріляли.

Від.: Дитина. Так, його розстріляли. Закрили хату.

Син свідка: Приміщення забрали.

Від.: Забрали речі тільки деякі. Розписки в неї, ті речі, піяніно. Вона закінчила консерваторію і ще вчилася співу в консерваторії. Ну, й працювала.

Син свідка: І мала розписку.

Від.: Ну, й вона мала, що піяніно куплене на її ім'я, і оті речі в кімнату, в одну. Вони займали п'ять кімнат.

Син свідка: В одну.

Від.: Туди в одну кімнату.

Син свідка: В кухню.

Від.: Кімнату й кухню.

Син свідка: А всі її кімнати забрали.

Від.: Все забрали енкаведисти самі там в кімнату.

Син свідка: З річми.

Від.: З річми все.

Син свідка: А дядю Льовку.

Від.: Так! Моєї приятельки чоловік на вісім років засланий.

Син свідка: В Караганду. В Саліканськ¹.

Від.: В Саліканськ.

Син свідка: А він викладав англійську мову.

Від.: Англійську мову викладав в університеті й в тому інституті, потім книжки писав.

Син свідка: По-англійському.

Від.: По-англійському. *Perfect* (відмінно. – *Ред.*) знав англійську мову. Всі мови він знав. Французьку, німецьку, англійську.

Син свідка: Скільки він дістав?

Від.: Вісім років.

Син свідка: Вісім років в Саліканську. Так!

Пит.: За що?

Син свідка: Саліканськ – це в Сибірі.

Пит.: Ну, але за що?

Син свідка: Ну, думали, що він англійський шпигун.

Від.: Так! Все ж вони «шпигуни».

Син свідка: Бо він викладав англійську мову, а пізніше він мав різні грамоти й все.

Від.: Коли його захватили, він в Сибірі десь там працював. І послали його. Він мав високу військову рангу.

Син свідка: В царській армії.

Від.: Ну, й от його не вбили, бо вони потребували таких, як він.

Син свідка: Бо мало хто розмовляв по-англійському.

Від.: По-англійському. Не по-англійському.

Син свідка: Ага, так! Він в генеральному штабі був.

Від.: І він там випустив декілька курсантів.

Син свідка: Командирів радянських.

Від.: Командирів радянських. І мав грамоту і навіть годинник золотий – йому дали як нагороду. І все одно кожний рік його заарештовували на декілька місяців і знову випускали. А цей раз він в 37-му році вже не ночував вдома, а ночував у своєї матері й в своєї жінки. Шукають, шукають, і то потім це пройде, й так він залишається. І так він думав і ввесь час ходив. То одну ніч там, другу там, а потім повернувся додому.

Син свідка: Хто з ним був?

Від.: А я якраз була там. Він пішов мене супроводити до трамвая, а я кажу: «Ви не боїтеся?»

Каже: «Вже я думаю, що валка ця пройшла».

І в цю ніч його заарештували.

¹ Ідеться про Солікамськ, Пермська область, Росія.

Син свідка: Хтось доніс.

Від.: Так! Доніс. Доніс і його заарештували. Ну, й нас маса була.

Пит.: Як Ви вернулися до Києва після того, як Ви були в Ашхабаді, чим Ви працювали?

Від.: Я працювала секретаркою в статистика.

Пит.: Як Ви дістали цю працю?

Від.: Дістала, навіть предложили. Був один лікар керівник. Може, він мене знав або когось. Він мені запропонував ту працю, і я там працювала. Спершу його секретаркою. Це був цілий комплекс, називався *Medical Center* такий. Я там працювала.

Пит.: А Ваш чоловік? Ким він працював?

Від.: А він в Академії наук працював, старший научний робітник. *Senior scientist* по-англійському. Він завідував хемічною лабораторією в Академії наук Української РСР.

Пит.: Ви тоді мали трьох дітей? Так?

Від.: Так! Обидвух. Коли повернулися, хлопчик помер.

Син свідка: На засланні.

Від.: На засланні на дифтерію.

Пит.: А що Ви бачили, як Ви приїхали додому?

Від.: Що там була якась свобода.

Син свідка: В їдженні, мама.

Від.: В їдженні там можна купити піти кілограм всього. А тут нічого нема.

Пит.: Нічого?

Від.: Нічого. Приходилося вигадувати, таке з квасолі якісь робити паштети, щоб хліба намазати, щоб якийсь наситися.

Пит.: А як Ви пережили голод тоді?

Син свідка: Ні, ні! Тато ж був науковцем. Він діставав додатково.

Від.: А крім цього, науковці діставали додатково, така була етеровский додаток ¹.

Син свідка: ІТР.

Від.: Інженерно-технічні робітники. Е, те, ер – інженерно-технічні робітники. Вони ж вам розподіляють. Ото об'єднання таке.

Син свідка: І вони давали пайок.

Від.: І вони пайок давали ще додатковий. І потім чоловік часом їздив в командировку.

Син свідка: А до Москви що то?

Від.: Так! Так! А як до Москви або Ленінграду їхав, то завжди посилки мене звідти присилав. Наприклад, в Києві не можна оселедця дістати було. І він мені звідти оселедця присилав.

Син свідка: Із Росії висилав.

¹ ІТР – інженерно-технічні робітники, вони отримували більший набір продуктів, ніж інші робітники. Уявлення про різницю між різного роду пайками дає виписка з «протоколу засідання бюро Шосткинського райкому КП(б)У Київської області "Про підвищення цін на громадське харчування", датована 14 липня 1932 р.: «бюро РПК вважає за необхідне з [липня] 1932 р. ввести такі ціни: по особовому списку – 1 крб. 25 коп.; по I списку – 1 крб. 35 коп.; по II списку – 1 крб. 65 коп.; по III списку – 1 крб. 80 коп.; студенти інституту та технікуму – 1 крб. 15 коп.; дітхарчування – 3 крб. 25 коп.; ІТР – 3 крб. 25 коп.» Отже, пайка інженерно-технічних робітників була набагато вищою, аніж в інших категорій робітників. Додамо, що на селян жодна з норм не поширювалася.

Від.: Із Росії прислав. Потім мед прислав. Потім ще щось таке вроді галет яких чи щось таке.

Син свідка: Ну, бо хліба не було.

Від.: Знаєте, прислав звідти пакунки, і сам що то привозив, як був в командировці.

Пит.: А він міг?

Від.: Ні! Вони таких службовців...

Син свідка: Він же є службовний...

Від.: Не віз же він стільки! Там віз так трохи в валізці привіз.

Син свідка: Бо то тільки був *scientific seminar* (науковий семінар. – *Ред.*) чи щось таке. Він їздив у Ленінград, в Москву та й в другі міста їздив.

Від.: Так! В Москву ще кудись й етимологічні з'їзди були по його фаху.

Син свідка: Або якась епідемія. Ну ти розповідж! Епідемія – то він тоді лікарем читав лекції, що робити.

Від.: Лікарем читав лекції.

Син свідка: При епідемії.

Від.: От наприклад малярія була. Він читав лекції про малярійні комарі. Оце лікарям читав. Потім ще щось таке. Потім він завідував ще елеваторами.

Син свідка: Інспектор. Інспекції робив.

Від.: Так! Так! Інспекції.

Син свідка: Де тримають зерно.

Від.: Так! Там часом робив він дизенфекції. Значить, він дивився за цим, бо це дуже небезпечно.

Син свідка: Бо це отруйні речовини хемічні вживають. Це просто *science*. По-теперішньому *insecticides*.

Від.: Так що він був зайнятий. Дві чи три посади займав. Він крім того, що він там приподавав лекції, потім іще, потім писав доклади різні, й також трохи заробляв.

Син свідка: *Scientific journals* (наукові журнали. – *Ред.*). З ранку рано виходив, а пізно приходив.

Пит.: Ага! Чи він був партійний?

Від.: Ні! Ні!

Пит.: Але він знав, як писати науково, так.

Син свідка: Тільки пробував, як то забити тих *insects* і *chemicals* (комахи і хімічні речовини. – *Ред.*), бо він керував *chemical laboratory* (хімічною лабораторією. – *Ред.*).

Пит.: Ну, добре.

Від.: Так! Він навіть винайшов щось, щоб убивати не тільки комах, а їхні яйця так само убивають. Він мав якраз перед війною, він отримав, що це вже зареєстроване.

Син свідка: Як патент.

Від.: Патент. І мусив отримати 5 тисяч чи що. Ну, війна почалася і це вже пропало.

Пит.: А що Ви тоді знали про обставини в селах?

Від.: Розказували жахливо! Розказували, що деякі села зовсім, прямо сказати, травой поросло все, вікна вибиті, хата забита, або двері відчинені й все запущене, ніби там ніколи людей не було.

Син свідка: Ні собак, ні людей.

Від.: Ні собак, нічого!

Пит.: Чи Ви були в селах тоді?

Від.: Ні! Ні, не ходили, ні.

Пит.: Ні? А Ваш чоловік?

Від.: Він коли їздив на цукровий завод, то там села були. Так він мені розповідав. Каже, жах! Це, каже, як-будьто б людей там ніколи не було. Так все позаростало.

Син свідка: А що він казав, що він де-не-де жінку побачив.

Від.: Вже з заводу?

Син свідка: Так. Ну так.

Пит.: Ви повернулися при кінці 33-го року? Так?

Від.: Так.

Пит.: А тоді голод вже почався.

Від.: Почав вже спадати. А потім вже в 34-м вже столицею зробилася, так що зовсім інкаше видавали пайки. Ото в магазинах уже появилася всяка всячина і гастрономи повідкривалися і все зовсім...

Син свідка: Коли столицею зробивсь...

Від.: Коли столицею, зрівняти не можна було.

Пит.: Ну, так. Чи було багато голодних селян тоді в місті?

Син свідка: А! Чи приїжджали? Приїжджали.

Від.: А Ви знаєте що? Їх же й не пускали. У них ще паспортів не було. Вони не могли вільно так-то. Совети могли заарештувати.

Син свідка: І квитка не купити.

Від.: І квитка не купити. Нічого! Вони були, як раби.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей тоді?

Від.: Ой, жах! Жах!

Син свідка: От розкажи їм.

Від.: Знаєте, прийдеш бувало на базар ото в місті.

Син свідка: В Києві це.

Від.: В Києві, так. Так ходять. Несподівано з гулом-свистом чути 30 маленьких хлопців, малих дівчат, і хто його знає, ховай все. Знаєте, де вони спали? Де асфальт варять, і от там залишається це всякі залати. Вони туди залазять і там ночували. Всі чорні. Страшно. І вони вірвалися і все хватали, що є. Ці торговки гроші клали під себе. Та ще положить гроші туди, а то куди оті хватають, вони забувають, що гроші там. Вони хватають, тримають, це хочуть оборонити те, що там лежить, а тут вже схватили цей гаманець з грішма. То вже жахливо було! Скільки випадків було, що замерзали діти. Прямо вони залазили, де тільки можна, знаєте? Звернуться кучі, як-будьто б тепло, позасипають. Один жах! Просто жах от! Вони потім стали перебиратися. Навіть книжка була про це.

Син свідка: На південь.

Від.: «Ташкент – город хлебный»¹, така книжка написана. А мені чоловік розказував один, що, каже, на даху їздять. На даху їздять. Вилізають на дах і по даху їздять. Квитка ж не мають. Або якісь такі, я не знаю що,

¹ У книзі Олександра Неверова «Ташкент – город хлебный» розповідається про голод 1921–1922 рр. у Поволжі. Книга перший раз була надрукована в 1925 р., у 1978 р. знято фільм.

вроді ящиків під вагонами. Вони туди залізають і їдуть, знаєте? Так залізеться, а другий потяг приходить, а мертвих витягають. Так і жінки їхали, чоловіки на буферах. Знаєте, щось везуть й на буферах причіпиться, і так замерзшими їх знімають. Жахливо! Так, як мені один чоловік розказував. Каже: «Приїхали, ми їм кричимо – злазьте, злазьте!» Вони не злазять. Так стріляли.

Я кажу: як то можете дітей стріляти? Я собі навіть не представляю. Як то можна? За що його убиваєте?

А чого ж, каже, не злазе? Я кричу йому злазь, значить мусить злізти.

От такі випадки були. Так, жахливо було. Маса, маса була. Їх забрали в дитячі доми. А дитячі доми що же? Не отоплюються, одежі нема, погано кормлять. Вони й беруть все. Хватають все. Хватають із рук, що в вас там, несете чи що. Вихвачували. А на базарі прямо цілою лавою біжуть з криком-гуком і те губиться, не знають що хватати, що тримати, а вони собі отого, як мусять питатися. Їх ніхто не кормив. І з всіх отих дитячих домів вони все втікали, бо й одеяла нема, нічого нема. Такі дома повідкривали, а вони не хотіли й звідти бігали. І впроголодь навіть коли вони там не будуть жити. На голод! Вони ж не кормлять достаточо. Діти ж голодні. Вони й привикають, вже й до шлунка можна. Їх масу арештували, маса щось з ними делила, не знаю, садали кудись, але декілька літ маса було тих безпритульних. Ото безпритульні, ото куди там вони розкуркулювали села, викидали дітей, деякі розбіглися, попратались, їх забирали на вулицю, з вулиць забирали в дитячі дома. А батьків у Сибір.

Син свідка: А от Тося! Теж би був на вулиці, якби не бабця.

Від.: Так! Ну, потім ото, як називається.

Син свідка: Що батьків...

Від.: А деякі до школи. Знаєте, були різного типу дитячі дома, куди забирали. Деякі йще, знаєте, завідують також від адміністрації. Деякі люди жаліли отих дітей. Деякі школи навіть закінчили. Потім, що дуже багато з інтелігенції забрали. Від отця забрали, а дитина осталася. Мати вмерла. То була нянька. Вже й нянька, нічого не було. Дитину забирають. Він же з інтелігентної родини – зовсім другу картину бачив. Як то він навіть не вжився з отими, безпритульними, а як то остався там, то й вчився. Деякі й школи закінчили. Все в домах були такі. А отих дуже багато погинуло тоді, дуже багато позамерзали. Зима ж зимна в Києві. Що же то вони в отих, як називаються, в теплих, не все ж там помістяться. І маса находила замерзших. Страхіття! Нещасні діти!

Пит.: Як довго йснувала церква?

Від.: Церква, знаєте, по-різному.

Син свідка: Ти пригадуеш, коли руйнували?

Від.: Так! Так!

Син свідка: А наша бабця Людмила навіть в'язниці сиділа за церкву.

Від.: Ну так! От бабця в в'язниці сиділа. Ото двоюрідна сестра чоловіка.

Вона була так як тут сестрицтво. Знаєте? Вона працювала в сестрицтві.

Її арештували, й вона два роки просиділа.

Син свідка: За релігію.

Від.: За церкву, за релігію.

Син свідка: А скільки їй років тоді було?

Від.: Не знаю. Но старенька була. Вона старша папи була.

Син свідка: Ну, років 60?

Від.: Так! Напевно. За 60 може бути. Так!

Син свідка: Братський монастир.

Від.: По-моєму, папа там робив. Ні! Не Братський...

Син свідка: Грецький.

Від.: Грецький, так, так. Там таку то церкву завалили, то там зарубали, то закрито, то в такому запустенні. Потім на Соботці, де тітка чоловіка жила, так там напроти була церква святого Миколая і великий цвинтар. Там всіх священиків ховали. Все знесли, все знищили, побудували такий барак і стали овочі продавати. Лавку таку з дошки з чимсь таким. І так потрохи. Так! І зараз руйнують. Я ото читаю в часописі, також там зараз нищать церкви.

Син свідка: А в Печерській лаврі – Миколаївський знесли?

Від.: Так! Миколаївський.

Син свідка: Ну там, де ті діти жили.

Від.: Так!

Син свідка: Іще ця церква називалася «військова».

Від.: Там двоє було. Там де Аскольдова могила – малого Миколая, а та рахувалася більшого Миколая. Там рахувалася військова. Здається, військовий священик там служив. А тут, де Аскольдова могила, так там всіх монахів повиганяли, церкву закрили. Я не знаю, бо я там ніколи не ходила, але знаю, що там оті келії заселяли. Там вже люди жили.

Син свідка: Ну, а монашка ж приходила просити в бабці.

Від.: Ото чоловічий монастир. І ота Аскольдова могила гарна була. Я була в Італії на...

Син свідка: Кампо Санто.

Від.: Кампо Санто. Не можна порівняти. Така красота була біля Аскольдової могили. Такі там пам'ятники чудові.

Син свідка: В Києві.

Від.: Разючо гарна була. І цілком зруйнували. Там Аскольда й Дири могили були – там так зробили павільйон такий. Там оркестра й музики грали. Там був сад для гуляння – все було знищане. А на дорозі з той сторони, де дорога йшла до мосту, так там просто було навалено.

Син свідка: Пам'ятників з мармуру.

Від.: Отих пам'ятників із мармуру. Маси. Потім вони будували доми такі для державних установ, і з того мармуру робили сходи, підвіконики, й отаке.

Пит.: Чи Ваші діти ходили до школи тоді в 33-му році?

Від.: В 33-му році? Так! Ходили, так.

Пит.: Чи ходили до російської чи української?

Син свідка: Один до української ходив. Двоє...

Від.: Один, так!

Син свідка: Так, до української.

Від.: До української діти ходили, доїжджали.

Пит.: Ще були українські школи?

Від.: Була, була українська.

Син свідка: А я вже в російську ходив.

Від.: Ти в 33-му? Ти ходив?

Син свідка: Ні! В 33-му не ходив.

Від.: Не ходив! Ти ще малюсенький був. Вони ходили до української школи. Була школа українська.

Пит.: А як довго? Як учили? Чи вони..?

Від.: Весь час я була.

Син свідка: Як ми кінчали, все менше й менше було.

Від.: Українські існували, поки не закінчили.

Син свідка: Одна була.

Від.: Так, так. Одна була. І він закінчив вісім клас і пішов в інститут.

Син свідка: Ну, так, а останнє були російські більше.

Від.: Українська одна, одна російська.

Пит.: Що Ви можете сказати про владу тоді в Києві?

Від.: Я так налякана була від того, як більшовики перше повстання зробили, й так досі боюся.

Син свідка: То злодії та й все.

Від.: Налякана й досі боюся. У 20-м році ми втікли. Тікали ми певно, так до білих ми хотіли бігти. Якось би устроїлися, якби не отой офіцер до нас зупинився. Я думаю, що його комуністи... напевно, він втік при кінці. З одного в друге місто й ніхто його не прийняв. А ми були в церкві з двоюрідною сестрою. Ми, здається, що це була Паска й ми поверталися і жахнулися, що він прийшов, а крім цих...

Син свідка: Юровських...

Від.: Юровських нікого не було. А вони були обоє партійні. Ми не знали. Вона мовчала, а потім уже коли прийшли поляки, вона стала говорити, що вона...

Син свідка: При більшовиках?

Від.: При більшовиках, коли поляки відійшли – більшовики вже основалися, вже більше не відходили. Вона стала тоді говорити, що її чоловік ворог, учавствував в езекуції монарха. І ото вона стала, донесла, напевно, на цього генерала, що винесли на розстріл, а потім наговорила на нас. Може, хотіла нашу кімнату й речі забрати, я не знаю. Ну, нам прийшлося бігти звідти. Я тільки вернулася в Київ в 20-му році.

Пит.: А що Ви можете сказати про Скрипника?

Від.: Нічого, бо я не чула про Скрипника.

Пит.: Чи люди між собою говорили про нього? Що вони думали про нього? Нічого?

Від.: Ні! Ні! Не скажу Вам нічого.

Пит.: А Постишев?

Син свідка: О, про Постишева ти можеш сказати.

Від.: Про Постишева я Вам скажу. Щось його все розхвалювали, що він постановив, наприклад... Автобус їде повнісенький. Так він добився, що вагітна жінка – пропускали її з першого. Так не взаді, де сідали, а значить... і дітей, дітей і ота обоє там уже так кричали, й я чуть не попалася. Я прийшла з Союзу, я брала в Союзі марки й мені приносили, ті союзні карточки, й я наклеювала марки.

Син свідка: Розкажи що то Союз, то *Union*.

Від.: *Union, union*, так. Я прийшла, й висів там завжди великий портрет Соколова. Я то приходжу – його нема. Я тільки рот розкрила та хотіла

спитати, де ж той портрет. Я не знаю. Щось мені рот заткнуло, що я нічого не спитала. А то хотіла спитати: «Так де ж той портрет?» Уже зняли! Мигом зняли й досі не знаю, де він подівся. Нічого – знаєте, як-будьто б його не було. А як ви, особливо жінки й діти, говорили, що то він за них, значить, могли пройти з того... з...

Син свідка: З передньої площадки.

Від.: З передньої площадки, щоб не були... вагітні жінки, так...

Син свідка: Ну, а то що переслідування ж були тоді за Постишева.

Від.: Ну так! За всіх ото було вже. Потім я так і не знаю, що з ним, чому його. Я до цих пор не знаю, що сталося.

Син свідка: Ну, але вже дуже переслідували людей.

Від.: Ну, людей переслідували, свого рота розкрили й сказали: «Ну, а де ж той Постишев?»

Син свідка: Так само попав.

Від.: Так само попав. Так, що я йому от... Взагалі він сказав... мені б сказали: «А хто голова міста?»

Подумали, що я знала? Я як ніби там і не була. Ніколи не знала, що чим. Знала, що там Сталін.

Син свідка: Не цікавилася.

Від.: Не! Просто не цікавилася. Я брала англійську мову, взяла курси, поступила на курси й приходжу, а в нас осіб 40 було, дорослих певно, все кінчивши університет. З освітою тільки можна було поступити. Інженерів, мов, які хотіли англійську мову для своєї праці абощо. Багато жінок, мужчин було.

Син свідка: Що там брали лекції.

Від.: Так! Я приходжу, а там багато в нас комсомолок було. Кінчили школи. Вирішили англійську мову вивчати. Так і такий восторг. Який то там Папанін чи Панін.

Папанін! Я навіть й не чула. Думаю, Боже мій, що я певно забула все та й лице, але я навіть не знала, хто він то такий, куди він і так далі.

Син свідка: Панін.

Від.: Нічого мене не цікавило. Просто пройшла якби мимо, що мов нічого й до цих пор. Хто Молотов, хто той, такий-то, я навіть не цікавилася і не знаю. Якщо б в мене почали б питати напевно, то на поталашку засадили б без всяких... Нічого не знаю! Я їх просто зненавиділа зразу й нічого мені не цікавило ніколи. Я страх мала завжди. Страх!

Пит.: Чи люди говорили про голод після, скажім, 33-го року?

Від.: Про голод? О так!

Пит.: Що вони говорили? Що вони знали? Чому був голод?

Від.: Знали! Бо хотіли... Колгоспи...

Син свідка: Колективізація.

Від.: Колективізація. Багато же втікало людей і як-то устроїлися і в місті. Багато молоді втікало. І оті безпритульні. А потім скільки засланих. У Святослава є приятель, який в Чикаго зараз. Там так розбивали вікна зимою і забирали значить те...

Син свідка: На Сибір їх...

Від.: На Сибір їх. Отцу й матері ще... а він втік і до дядька сховався.

Син свідка: Він і брат, і втікли.

Від.: І втікли.

Син свідка: А маму, тата й доню захопили.

Від.: Захопили.

Син свідка: І вони зараз на Сибірі й не мають права повернутися на Україну.

Від.: Донька померла.

Син свідка: Донька померла, а мама з татом вижили, але без права повернутися на Україну.

Від.: Так! Так!

Син свідка: Брат, який так само втік, й вони у дядька ховалися. То ж сталося так, що коли війна була, він був солдатом. Війна закінчилася, він живий залишився, а другий брат в Америці. І він був в американській армії, був в корейській війні й потім знайшов своїх батьків і вислав їм пакунки. І їм вислав чи одяжу чи що, й вже в 46-му... і той повернувся з армії, але не мав навіть доброго одягу. І цей брат йому послав. Ну, от і таке було, що навіть вже після війни він сказав: «От, – каже, – брат привіз нам небо. В Сибірі не було неба».

Від.: Тоді два кіло продали, а два собі залишили. А це не було в 46-му, йще не посилали пакунків.

Син свідка: Ні! Ні! Ні! Це було в 50... я думаю, що в 63-му чи 64-му. Але ж вони жили на Сибірі. Їх як заслали тоді з 30-го року, тоді коли колективізація була, так вони й залишилися за Уралом десь там.

Від.: Так! І Микола прислав батькові на одяг, а то так каже він: десять років чи скільки пройшло...

Син свідка: Після війни.

Від.: А він ще не має одягу. Той самий військовий, бо немає змінити. Так він йому віддав.

Пит.: Чи люди сказали, що цей голод був, щоб знищити український на- рід? Чи люди знали, що це був просто проти тих, що не хотіли йти до колгоспу?

Від.: Більше говорили, що не хочуть йти в колгоспи.

Син свідка: Колективізація.

Від.: Колективізація була. Це був штучний голод, що спеціально устроїли. Що, наприклад, Москва й досі не знала, що Україна в такому стані була. Що голод...

Син свідка: І тато ж прислав їжу звідти.

Від.: Ну так! Кому він міг сказати?

Син свідка: Ну так, ну так! Він нікому не говорив.

Від.: А там люди не знали. Навіть так сказати, так і не вірили.

Син свідка: Не вірили! Так.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Син свідка: Мама розкажи! Та так же!

Від.: Так! Ось навіть я була в Бразилії, коли сусідку мала. Її захватили нім- ці, коли вже війна...

Син свідка: Ти просто скоріше говори.

Від.: Так вона попала на працю. Німці захватили. Вона вийшла з села свого за хлібом, хотіла дістати. Бо хліба не було. А в неї дівчинка була п'ять років, що з бабкою оставила. А повернутися вона не могла. Німці захватили й послали. Молода жінка й її послали на працю. І піс- ля праці вона то...

Син свідка: В Бразилії вже.

Від.: В Бразилії вже була. І вона казала. Переказувала про своє життя, про доньку свою. Вона вже одружилася і двоє дітей мала. І розказувала, що голод був. Каже: а мою сестру з'їли. Сказали! З'їли! Напевно, вмерла й не поховали. Так як було в Ленінграді, такий голод. Також багато було. Люди з глазду сходили, як були голодні.

Син свідка: Ну, вона вижила, бо вона працювала на залізниці.

Від.: Та була в селі...

Син свідка: Та в селі.

Від.: А вона була в Росії.

Син свідка: А! В Росії. Та була в Росії. Так! Так! А та на Україні.

Від.: А та на Україні. Вона також з України. Вона одружилася і жила в другому місті. Не на Україні. Ось так там говорили, так. І вона говорила: Боже! Що сталося. Як знищили нарід і як все зруйнували. Оставили це більш ледачих робітників, а всі, які справді працювали, то вони по-виарештовували, позасилали.

Син свідка: Ну так. Але це, значить, простили їй. А ще ж говорили, що й було багато людодства.

Від.: Так! Людодства було.

Пит.: Ну, я думаю, що то все, якщо Ви не маєте щось більше сказати.

Від.: Ні! Ні! Я тільки подумаю, що то може бути тяжко сказати.

Син свідка: Я бачу – мама впаде, впаде. Змучилася.

Від.: Змучилася. Змучилася вже!

Інтерв'ю SW47

Олександр Меркело, народився 20 жовтня 1913 р. у селі Колодязне Дворічанського району Харківської області, син селянина-середняка. Під час голоду працював у радгоспі у своєму районі до 1934 р., тоді переїхав до Харкова. Оповідач особливо підкреслює, що у 1920-ті рр. відбувся цілий рух амбітної активної молоді до міст, щоб навчатися і працювати. Церкву в селі закрили 1926 р. Оповідач описує початок створення радгоспу, який у 20-х існував у колишньому маєтку. У 1928 р. село поділили на куркулів, середняків і незаможників: «то й був початок заплянованого голодомору». Реквізиції зерна почалися у 1928 р., як правило, їх проводили чужинці, які мобілізували на цю справу місцевий актив і неписьменних. Скрутно стало вже взимку 1930–1931 рр., у 1931–1932 рр. скрізь був голод, люди пухли від недоїдання і деякі помирали. На весну 1932 р. майже всі господарства були колективізовані. [...] Колгоспники за трудодні отримували дріб'язок, а то й узагалі нічого; закон від 7 серпня 1932 р. загрожував тюрмою за крадіжку збіжжя. Голод почався восени. Люди спершу виживали городиною, але на початку зими вона закінчилася. Мертві лежали на вулицях, при дорогах. Від села до села блукали безпритульні діти, в надії, що хтось пустить до себе, деякі помирали. Алкоголь і тютюн у той час можна було дістати. Навесні 1933 р. покійників почали забирати возом щодня. Жертвою голоду стали середняки і незаможники, позаяк куркулів не залишилося. В той час оповідачева мати їздила до Білгорода й бачила, що там хліба цілком достатньо. Кількох оповідачевих знайомих заарештували під час терору 1937 р. Публічне свідчення пана Меркела (у скороченому вигляді) перед Комісією опубліковано у Другому проміжному звіті Комісії (*Commission's Second Interim Report*, р. 14–19).

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Олександр Меркело.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: День народження 20 жовтня 1913 року.

Пит.: А де саме?

Від.: В селі Колодязна Дворічанського району Харківської області¹. То була Слобожанщина, коли після нападу турків і татарів на Україну ті землі були спустошені, і пізніше було населено всякими людьми, хто тільки бажав приїхати. Так що навіть наше село, як я пам'ятаю, називалося Слобода – але село. І там, значить, поселилися мої предки. Хто мої предки? Я Вам точно не можу сказати, але, значить, моє прізвище не є оригінальне українське. Часом мене люди питають, навіть діти питають: «Тато, якого походження ми є?»

Ну, я пригадую, що колись мій дід казав, що його прадід походив з греків.

Ну, а в цьому році був надзвичайно цікавий випадок – чому я про це й говорю – мій син був у Німеччині, в Голяндії, в Англії, по праці, і от, коли він зустрівся в Німеччині з однією особою, він каже: «Слухай, що то в тебе за прізвище? Я знаю в Голандії село таке Меркел».

А він зацікавився й поїхав у те село. І то дійсно є таке село Меркел, там в тому селі живуть люди – Меркели. Ну, між іншим, маю тут одного

¹ Село Колодязне Дворічанського району Харківської області.

знайомого голандця і пішов до нього й запитав його: «Чи ти знаєш в Голандії таке село Меркел?»

– О, – каже, – знаю!

Ну, я йому кажу, що то, можливо, з України приїхали в Голандію або з Голандії на Україну. Він мені розповідає, що за царя Петра I дуже багато голандців він найняв для будови флоту, то, можливо, мої предки були з Голандії, але, значить, зукраїнізовані й так далі. От це все, що я можу сказати про себе.

Пит.: Добре. А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки були селяни. Але мій дід по матері, то були кріпаками. Але родина по батькові, то вони були міське населення. І коли, значить, як я Вам говорив перед тим, населялося – вони приїхали десь з півдня України на Слобожанщину, бо тоді ті землі заселялися. А за тих часів, що я вже пам'ятаю, то вони займалися сільським господарством, а дід був по фаху колесник – робив спеціально колеса для панів, значить, для їхніх екіпажів, такі дуже елегантні колеса.

Пит.: Дуже цікаво.

Від.: А я особисто, значить, юнацькі роки провів у селі, потім поступив у сільськогосподарську школу, а пізніше, як я буду потім говорити, яка то була трагедія з тим, пізніше я поступив на працю і взяв фах бухгалтера, я поступив учнем в контору, потім, значить, студіював літературу, й вже перед війною я працював бухгалтером у так званому радгоспі, не в колгоспі, а в радгоспі – в державному радянському господарстві. Ще щось цікавить?

Пит.: Коли Ви лишили, залишили село?

Від.: Своє село я залишив у 34-му році, переїхав сюди близько до Харкова, працював в околицях Харкова в радгоспі.

Пит.: А перед тим, чи Ви ще жили з батьками?

Від.: Well, мій батько не повернувся з Першої світової війни, й мати вийшла заміж за вдівця і ми так жили – трохи я жив у діда й баби, трохи я жив у вітчима, бо вітчим мав дуже велику родину, а дід і баба мене потребували часом допомагати їм у господарстві.

Пит.: А скільки десятин землі було?

Від.: Well, за тих часів, скільки я пам'ятаю, то всі селяни мали землю абсолютно однаково, в залежності скільки він має родини. І в ті часи, як я пам'ятаю, то не було таких, що мали дуже багато землі, або дуже мало. Земля була по революції поділена порівно на тих мешканців, що жили в провінції. Ну, ще якісь питання?

Пит.: Так. Але якщо Ви не хочете чекати, що Ви маєте, то, може, відповідали б?

Від.: Ну, *okay*. Отже, я вже Вам сказав своє прізвище, де я народжений, хто я є і так далі. Але часом люди свідчать про голод з часу вже діючого голоду. Я вважаю, що для історичної ясности ту подію треба почати раніше, хоч короткою інформацією так, як вона залишаалася в пам'яті й почуванні того часу. Дореволюційного життя в Україні я не знаю, бо на початку революції мені було чотири роки. Кінцеві роки революції і громадянської війни та перші роки по закінченні боротьби 19-го, 20-го років пам'ятаю, бо вже ходив до школи. Сільське господарство було зруйноване, в селян забрані коні, або замінені коні на каліки,

як голівна тяглова сила на польових роботах. Селянські, а особливо поміщицькі землі, відповідно не оброблялися, школи працювали на добровільній праці вчителів, без жадної оплати й ото без підручників, паперу й олівців, і так далі. В крамницях не було жадного краму, навіть сірників, добували вогонь кресалом. Знаєте, що то є кресало? То є такий шматок заліза й такий камінь, і то його били й воно давало йскру, й то запалювали. З початком проголошення непу землю було розділено порівну на особу в родині. Ліпші поміщицькі маетки були залишені за державою, як радянські, як радгоспи, відновивши господарську діяльність при допомозі держави.

Пит.: Хто перше пішов до радгоспів?

Від.: Ви не змішуйте, радгосп – то є державне господарство. А колгосп – то колективне господарство. Отже, до революції було, що частина тих поміщицьких маетків, які залишилися за державою, а частина – гірші, які не мали відповідних будівель, то розподілені між селянами. Отже, близько коло нас був один дуже багатий маеток, який залишився як державне господарство.

Пит.: А хто робив?

Від.: Наймані робітники, службовці і так далі. Отже, я тут і говорю, що ліпші поміщицькі маетки були залишені за державою, як радгоспи, то є радянські господарства. Відновили господарську діяльність при допомозі держави; держава дала гроші, держава давала машини й так далі. Одноразово було дозволено приватню торгівлю, дрібні виробничі підприємства, майстерні, млини й так далі. Селяни, без державної допомоги, взялися до праці всіми доступними засобами, включно з ручною працею. За пару років сільське господарство навіть помітно відроджувалося: забур'яніли поля, бо поля були зарошені землею, вони не оброблялися – обернулися в лани пшениці, буряків і соняшників. Доводилося і мені босоніж топтати українську родючу землю і колоти ноги стернею, бо Ви собі це не можете навіть уявити, як це босими ногами ходити на полі, але я ходив. Працьовитіші селяни збагачувалися, вкупували складний сільськогосподарський інвентар, з американським включно, тоді були дуже поширені американські косилки *McCormack*. Млини, майстерні, виробы широкого вжитку, торгівля пішла в рух. В крамницях з'явився крам і вже не було мови про недостачу харчів чи краму першої необхідності. Школи розпочали, довелося українізуватися, бо всі дореволюційні учителі були з інтелігенції, яка навіть не знала, не вчила української мови. Молодь на селах активізувалася, були й комсомольські організації, але вони не мали якоїсь активної політичної діяльності, в більшості займалися ліквідацією неписьменних старших людей, організували аматорські гуртки самодіяльності, скажімо, співу, музики, драматичні гуртки, спорту, навіть робили деревонасадження на селах. То були діти місцевої інтелігенції і в більшості діти селян. Частина активної молоді вступала в середні й вищі учбові заклади, й ніхто в них не питав суспільного походження, бо то були робітничо-селянські діти. Назагал, селянство було задоволено й жодної ворожнечі до радянської влади не було. Чому я це підкреслюю, бо часом в газетах пишуть й навіть в словниках є, що то вороже ставилися до радянської влади. Не знаю, як в інших місцевостях, але в нашій

місцевості того я не замічав. Покривджених селян було, можливо, і або дві відсотки, які до революції мали більше землі, як їм належало тепер по розподілу – то була дуже невелика кількість тих селян. Поміщиків і багатих промисловців у ті часи не було, але недовго було, я б сказав, щасливі роки для України. Вже в 26-му, 27-му році приватна торгівля, підприємства, майстерні, млини самоліквідувалися через непосильні податки, як засіб примусової ліквідації, держави. Держава нікому не сказала: ти закривай свою крамницю або закривай свою фабрику, а лише накладала величезні податки, які не в стані були заплатити, й вони самоліквідувалися. В 28-му році розділили селян на куркулів, середняків і бідняків. До перших – трудівників було вороже ставлення держави, а за нею – біднота, якій влада ніби симпатизувала. В дійсності то був бездарний, ледачий прошарок села, що не в стані був, на дарованій землі, придбати навіть харчів для себе. Куркулі й непмани були позбавлені виборчих прав, і дехто говорив: тепер на зборах нам можна лише свистіти – бо їм не вільно було говорити й не вільно було за когось голосувати. То й був початок заплянованого голодомору: їм важно було розділити селян, зробити ворожнечу між самими селянами. Таким чином, не кулаки й непмани були ворогами держави, а держава зробила їх ворогами.

Пит.: А Ваші батьки – хто вони були?

Від.: Я дійду до того йще. Мені, 16-річному хлопцеві, було незрозуміло й боляче таке ставлення до трудового селянства, тим більше, що мені довелося в цей час покинути сільськогосподарську школу через розбиття і грабунок родини. Фактично я був сиротою, бо батько не повернувся з війни й мати вийшла заміж за вдівця, який за непу мав маленьку крамницю в селі й сільське господарство на хуторі. Крамниця то була дуже маленька, можливо, трошки більша, як наш *frigerator*, бо то була в одній кімнаті, й то були такі необхідні товари для села, як мило, сірники, там трошки мануфактури, шкіри тощо. До речі, не пригадую до якого року, десь 26-го до 28-го, в селі велично святкували день жовтневої революції 7 листопада, з демонстрацією і співом «Інтернаціоналу». Вже почалося розкуркулювання і той «Інтернаціонал» вже не співали, бо фактично появилися «і гнані, і голодні» тут же на селах. Отже, як я Вам згадував, що я мусив покинути школу, й моя особиста трагедія розпочалася ще в 29-му році, коли я вимушений був покинути агрошколу й повернутися в село, маючи 16 років. В час непу мій вітчима мав маленьку крамницю в селі Колодяжна й господарство на хуторі Другий Восьмерник, де було 12 господарів, діставши подушний приділ землі після революції. Під тиском великих податків, як засіб ліквідації непу, крамницю було закрито ще в 26-му році. Господарство з економічних мотивів було розділено в 28-му році, то зробили такий навмисний розподіл, щоб зменшити те господарство. Я з мамою та двома меншими братами залишилися в селі та ще рік господарювали в супряжці іншого одноосібника, бо мали лише по одному коню. Родина вітчима, що складалася з чотирьох дорослих дітей, і сам вітчима вийхали в різні місцевості в пошуках праці, а їхня частина господарства забрана до колгоспу, що організувався в сусідньому хуторі. В цей час шаліла колективізація і високі норми хлібоздачі та розкулачення.

З урожая 33-го року ми не могли виконати хлібозаготівлі, бо частину врожаю колгосп забрав у снопах з поля, що при обрахунку сільрадою до уваги не приймалося. В результаті, в нас зроблено так зване «безспорное изъятие», як тоді називали, тобто насильно забрали все зерно. З труднощами пережили ми зиму 30-го до 31-го років.

Крім цього, ще наводив жах вивіз «розкуркулених» на Сибір. В зимові морозні ночі, з плачем дітей і голосінням жінок, вивозилися цілі родини до залізниці, вантажилися в товарні вагони й цілими ешелонами відправлялися в Сибір в нетоплених, дощенту набитих вагонах. Частина з них не витримала холоду й голоду й по дорозі померла – їх викинули в сибірські сніги. Про це розповідала нам жінка, якій пощастило втекти з дороги, наша знайома з хутора Другий Основник, не пригадую її прізвища. Решта – ніколи не повернулася і там загинула в тяжких муках і в жахливій праці на лісорозробках і будівлях. Пригадую собі ті родини, що були вивезені: то були Рогові, декілька родин, Посохові – дві родини, Полтавці, так називався хутір – чотири родини, Сокирки й дехто інший. Село завмерло – не чути було пісень, гавкання собак, кукурікання півнів та припинилися всякі весілля. Інших, так званих куркулів, виганяли з хат, майно передавали колгоспам, а харчі й хатне устаткування грабувалося, грабував актив.

До колгоспу ми не пішли, а про далі господарювання не могло бути речі. Решту нашого майна було забрано до колгоспу, півхати, де в час непу була крамниця, забрано під контору кооперативу. В другій половині хати нам дозволено було жити, як сиротам, бо мій батько загинув під час війни і в революцію не повернувся – невідомо, де й коли загинув. Також дозволено користуватись городом, що був при хаті. Весною 31-го року я поступив на працю в радгосп в Нікольській, що був сім, вісім миль від села, як учень в контору, й після певного часу діставав харчовий приділ на родину – то й було джерело нашого йснування, при допомозі городу.

Уже в зиму 31-го, 32-го років багато в селі голодувало – були пухлі, були випадки смерті. Помер з голоду мій дядько Антон, середняк, добрий господар, але за те, що не захотів іти до колгоспу, був вигнаний з хати, все їстівне забрано. Згодом помер дід Михайло на полі, йдучи від доньки. Мерли родичі та знайомі. Якого, декого я влаштував на працю в радгосп. Сумно й прикро було дивитися, як вони мучилися, поївши харчів, а дехто помер. Бригади по хлібозаготівлі часом турбували мою маму й забирали харчовий приділ, що удавалося мені повернути, вже переполовинений, представляючи довідку, що то є законний приділ на праці. Бо я Вам мушу сказати, що коли я працював в радгоспі й, порівнюючи з селом, то зовсім величезна різниця була. В радгоспі не було цих репресій на робітників, і я там більш-менш жив спокійно – діставав платню, діставав приділ харчів – невеликий, але, значить, міг якось прожити. Але в селі то був жах, що мені, тоді 16-літньому юнакові – я просто не розумів, не розумів, що то робиться, розумієте. Таким чином, коли я просто не розумів, не розумів, що то робиться, розумієте. Таким чином, коли я приїздив до села, то я від'їздив дуже знервований і не міг нічого зробити, крім допомогти матері відібрати ті паки, що я привозив. Навесні 32-го року майже всі господарства були в колгоспах, активна молодь в час непу, включно з комсомольцями, покинула

село ще на початку колективізації. Колективізовані коні, як основна тяглова сила, по причині невідповідних приміщень і недостачі кормів, була виснажена – багато з них загинуло – і до праці на полі мало придатна. На польові роботи пробували використовувати індивідуальні корови, які, не дійшовши до праці, по дорозі лягали, й не було з них ні праці, ні молока. Урожай 32-го року просто з-під молотарки вивозили на зсипні пункти – часто зсипалося під відкритим небом, мок і гнів від дощу. Колгоспникам видавалося дуже мало або не видавалося зовсім на трудодні.

Таким чином, як я вже казав, різниця між колгоспом і радгоспом та, що в радгоспі люди діставали якусь платню, діставали якісь харчі, часом появлявся в крамниці якийсь крам, а на селі в крамницях не було майже нічого, колгоспникам не платили ніяких грошей, на трудодні видавалося дуже мало зерна, й навіть на ті родини, які мали багато дітей, вони мусили голодувати, бо в колгоспі варили їжу на полі й давали тим, що працювали. Таким чином, сільське господарство було зруйноване більше, як було зруйноване після революції й війни. Колгоспники працювали без жадної оплати від сходу й до заходу сонця, босі й одягнені в лахмітті, бо в крамницях нічого не було та й купувати не було за що. 7 серпня 32-го року вийшов закон «про розкрадання державного майна»¹, який достосували до колгоспників, що збирали колоски й картоплю на колгоспних полях після збору урожаю, та засуджували їх на декілька років ув'язнення. Вже з осені 32-го року шалів голод, люди харчувалися городиною. З початком зими зменшилися запаси городини й люди домішували до хліба полову, мелену кору й гілки з дерева. Появилися на вулицях і дорогах мертві й блукали діти. Вмирили цілими родинами, були випадки людоїдства. Вітчим, повернувшись з Кубані вже з паспортом, забрав родину на місце нової праці, покинув село. Нове моє місце праці було недалеко й я квартирував у колгоспній родині в сусідньому селі Кам'янка², що складалася з трьох осіб. Одного разу, весною 33-го року, вже старша господиня турбується, що нема доньки й сина з колгоспної праці, а вже було темно й дощ. Нарешті прийшли, син мовчки щось поїв і пішов спати, донька мокра, змучена, знервована, розплакалася і розповідає, каже: «Гади! Приїхав якийсь агітатор з району, зібрав колгоспників з праці у колгоспну стайню, бо був дощ, і тримав їх з дві години, нахабно брехав, як гарно тепер живеться в колгоспах, як колгоспи розвиваються і так далі».

Коли колгоспники стали питати: «Чому нам не видають хліба на трудодні й чим ми маємо харчуватися», він люто погрожував, що чує голоси «підкуркульників» і що «вам же дають їсти на праці». Колгоспникам на праці варили якусь їжу – діти й старі їх не цікавили. На агітаційних зборах були присутні голова колгоспу, голова сільради й молодий учитель на прізвище Оранський. Школи майже опустіли, діти виснажені,

¹ Ідеться про закон від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», оснований на спільній постанові ЦВК і Раднаркому СРСР, у народі отримав назву закону «про 5 колосків».

² Кам'янка – центр сільради Дворічанського району Харківської області.

деякі пухлі, навіть не могли ходити до школи. В деяких школах варили дітям якусь дуже бідну юшку і цим приваблювали дітей до школи. Появилася народня творчість, діти співали: «І горілка в нас є, батько ще принесе, та це горе, що хліба нема».

Треба сказати, що горілки й тютюну та цигарок в так званому СРСР ніколи не бракувало. А горілку, як Ви знаєте, гнали з зерна. Учителя Оранського я особисто знав, він брав участь у всіх кампаніях – примушували, й одного разу він сказав мені: «Ти щасливий чоловік, відсидів за рахівнивецею вісім годин і тебе на жадні кампанії не примушують, а я мушу брехати колгоспникам, брехати дітям, що щасливе дитинство в Радянському Союзі й так далі». Цієї ж весни він застрелився з пістоля, що йому дозволили брати в поштової конторі. Все це було в сусідньому селі Кам'янка, де я жив у колгоспній родині.

Навесні 33-го року плодюча українська земля вкирлася трупами. Навідувався я часом у своє село, бачив, як спеціальні бригади збирали трупи по селу, родичі розповідали й знайомі розповідали, хто помер. То були переважно середняки й бідняки, що не пішли до колгоспу, та колгоспники, бо «куркулів» уже не було – вони вивезені на Сибір, а частина влаштувалася на фабрики в промислових містах. З часом, після довгих і тяжких митарств, мали ліпше життя, як у колгоспах.

В 34-му році, після прогресу на праці, покинув і я свою місцевість і виїхав до Харкова. В час розкулачування, колективізації та хлібозаготівлі 31-го до 33-го років по селах були розіслані з Москви так звані 25-тисячники. Це мобілізовані найжорстокіші комуністи Москви, Ленінграду та інших міст Росії, добре вгодовані, добре одягнені, вони діставали з Москви спеціальні пачки з харчами, одягом, ласощами і так далі. Мали спеціальне завдання, необмежену владу й озброєні були. Мобілізуючи навколо себе місцевих малописьменних комуністів, бідноту та злочинний елемент, виконували план народодивництва. Крім того, на Україну були надіслані Молотов, Каганович та Постишев. Здригнулося серце й отверезів розум українських комуністів, що були в уряді й на місцях, та не здригнулося серце в Молотова, Кагановича і Постишева, й 25-тисячників – вони знали, що приїхали на Україну для виконання пляну вивозу селян на Сибір і умиртвлення запланованим штучним голодом українського селянства. Багато з них нагороджено орденами за виконання особливо важливого державного завдання. Українські ж комуністи, разом з українською інтелігенцією, були ліквідовані шляхом розстрілу або безповоротного заслання на Сибір. Скрипник, Хвильовий, а пізніше Любченко покінчили життя самогубством – від страху перед владою чи з сорому перед своїм народом. Штучний голод на Україні 32-го, 33-го років запланований і здійснений московською інтернаціональною владою, умиртвивши близько 7 мільйонів селян. Взятися в одне, в велике кільце – заплановане знищення українського народу, що тяглося від початку революції 18-го року аж до сьогодні – то є великою таємницею про дійсні мотиви й дійсних винуватців небувалого в світі злочину. Безперечна річ, що складати вину на українську бідноту та на українських малограмотних комуністів є абсурдом. Винуватець злочину є московський інтернаціональний уряд, якщо його можна назвати урядом, якому було б

місце на Нюренберзькому процесі, разом з гітлерівськими злочинцями. Хочу я ще зауважити таку річ: куркулі є звичайні селяни, й після революції всі селяни діставали норму землі в залежності від кількості членів родини, і жадних багатіїв-експлуататорів не було. В здібніших, трудолюбивіших селян були господарства ліпші, або, в залежності від складу родини, були більші. Часом бідніші селяни, що не в стані обробляти приділену землю, наймалися до ліпших господарів і були вдячні, що мали де заробити харчі й одержу. В час непу ніхто не голодував на селі. Були випадки, що дореволюційні наймали, отримавши землю після революції, були добрими господарями й підпадали під «розкуркулення». Поділ на куркулів, середняків і бідняків – це метод влади ділити населення, щоб вони ворогували. 25-тисячники, і Молотових, і Кагановичів мало цікавило, хто куркуль чи середняк – вони добре знали, то всі селяни, вони мали завдання: на певній території скільки має бути вивезено на Сибір, а скільки мало померти з голоду. Їх хліб менше цікавив, їх хліб менше цікавив, ніж виконати плян народовбивства. Роля місцевого активу в пляновому народовбивстві була теж жалюгідна. Здібнішим дали сяку-таку працю в колгоспах чи радгоспах, решта примушені працювати в колгоспах без жадної оплати за жалюгідний приділ зерна. В 34-му році, вже маючи більш-менш добру й платну працю, я повернувся, приїхав відвідати наречену в своїй місцевості, теперішню дружину, й зустрів на залізниці одного з активістів, який забирив у мене хліб в 30-му році, то був Гаврило Шевченко. Він сидів на лаві коло залізничного двірця, зодягнений в лахміття, босий і брудний. Я, пройшовши коло нього, зайшов у залізничний двірць, а коли повернувся, то він від сорому зник. Ну, оце приблизно й все, що я міг Вам сказати про ті часи в нашому селі.

Пит.: Добре. Я маю деякі питання.

Від.: Прошу дуже.

Пит.: Як часто ті бригади по хлібозаготівлі були?

Від.: *Well*, то була така справа, що під час колективізації, яка почалася приблизно в 28-му році, частина записувалася в колгосп, то ті більш-менш, наклали їм хлібозаготівлю, вони виконали й їх не турбували. Але ті селяни, що не пішли до колгоспу, їм наклали хлібозаготівлю, вони виконали, а потім дали додатково. Як хто виконав, то давали ще додатково, а як дали додатковий приділ, і він не міг виконати, то до нього приходили ті бригади, забирали все те, що вони знайшли, шукали хліб в стодолах, шукали хліб на городах – все те скопували. Звичайно, якщо в когось знайшли захований хліб, то його або розстрілювали, або висилали на Сибір. В усякому разі, то до в'язниці виганяли з хати абсолютно, забирали той хліб і присуджували йому в'язницю, але видно «розходилися» таких там. Бо то тягнулося, оці від хлібозаготівлі, приблизно два-три роки, коли, значить, вже селяни пішли до колгоспу, то вже в них не могли дошукатися хліба, бо то все збиралося зерно до колгоспу й хліб за податком вивозився.

Пит.: А хто належав до тих бригад?

Від.: *Well*, наскільки я пригадую, то весь час на селі були представники, оці 25-тисячники, прислані з Москви. Крім того, прислався вже актив із району, такі відповідальні партійні працівники, й вони взагалі

наїжджали, як я Вам згадував, агітувати селян, мов «жити стало ліпше», в той час, як життя не було ліпше, але та агітація без кінця була по радіо, в газетах, розумієте, що такий-то колгосп росте – агітація без-перестанку була.

Пит.: Чи вони використовували селян?

Від.: Так, на селі мобілізували місцевий актив, комуністичний місцевий актив. Але справа в тім, що я Вам казав раніше, що під час непу були комсомольські організації, але ті організації не мали якогось політичного активу, вони займалися ліквідацією неписьменності в селі, організовували гуртки самодіяльності, спортові гуртки, на деревонасадження; і ця молодь фактично з села зникла – частина пішла на виробництво працювати, частина пішла в учбові заклади, а це в час колективізації, то мобілізували ті низи села, які навіть активності не проявляли в час непу, розумієте? Була частина з них комсомольці, а частина була просто бідні селяни, так, як я ото розповідав про Шевченка – він ніколи не був ні в партії, ні в комсомолі, а просто такий був бідняк. І вони його мобілізували для праці – він там дістав десь у «куркуля» чоботи чи якийсь кожух і в тому ходив, задоволений. То були на допомозі – місцевий актив, переважно з бідноти або злочинного елементу.

Пит.: А яка була влада в Вашому селі?

Від.: Ну, то як сказати?

Пит.: Хто був головою в сільраді?

Від.: *Well*, головою сільради спочатку, перед колективізацією, був один із комсомольців за непу – Чирков на прізвище. Але коли почалося оце «розкуркулювання», то він відмовився – вірніше, він не відмовився, а його зняли й призначили на те місце одного із бідняків – я не можу Вам сказати, чи він був в партії, чи ні, але малограмотний, бідний селянин. Його призначили головою колгоспу, а потім приїхала зовсім стороння особа, яка ніколи в селі не жила. Хто він такий, я не можу сказати, бо я в селі не жив, але знаю, що дуже активним був, не пригадую його прізвища, один мій з учнів, з яким я ходив до школи. Ото цікава річ, що його брат, наприклад, був комсомольцем, і він покинув, поїхав десь в учбовий заклад, але він ніколи ніякої активної участі не брав під час непу, але став активістом якраз тоді – от не пригадую його прізвища, – коли розпочалася колективізація в селі. Але то такий був, я б сказав, злочинний елемент. І до речі, в нього був приятель, син священника, але священник помер, мати його десь виїхала до старшого сина, а він так вештався в селі, не знаю навіть, чому він не вчився, чи не пішов до праці, а якраз прилучився до такого злочинного елементу. Тепер, примушували вчителів, особливо молодих вчителів. Але я Вам скажу таку річ, що ті вчителі – вони були самі походженням із селянства й то їм та праця, як я Вам розповідав про цього Оранського – вона їх просто мучила. Він відмовитися не міг, значить, сказати, що «ні», то значить або попасти самому під репресію, під арешти. То він не мав іншої ради, як мусив пустити собі кулю. Але то з такою напруженістю він ішов на ту працю. Очевидна річ, що він не міг говорити в школі селянським учням, що щасливе дитинство в Радянському Союзі, де була скрізь режляма в газетах, по радіо, коли він бачив перед собою трупи й голодних,

спухлих дітей. Або йти в колгосп до колгоспників й казати, що в колгоспі добре життя, як він бачив, яке воно є.

Пит.: Як довго була церква в Вашому селі?

Від.: Церква в нашому селі була активна приблизно до 26-го року. В 26-му році стали перебої, бо ті священники, як пригадую, один молодий священник, покинув село й виїхав. І до речі, цього священника я в 37-му році зустрів у Харкові – працював бухгалтером у одній транспортній конторі. А приїздив до нас старенький священник, який жив навіть у мами, й його викликали щотижня, він мусив іти 18 кілометрів у район, якісь там довідки, чи що – він пробув з півроку й так само поїхав. Приблизно з 28-го року вже церква не йснувала. Але її не розбили, так вона існує, може, й до сьогодні, бо в 42-му році прийшли німці, я їздив в своє село, то ще застав церкву цілу.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: *Well*, на селі безпритульних дітей, я б сказав, що не було – вони або вмирили, або хтось їх брав до себе. А по містах в ті часи – по містах було досить багато. І, можливо, частина тих селянських дітей, які зникли з села й пішли до міста, можливо, вони й наповняли ці безпритульні будинки. Бо по селах безпритульних будинків не було, а були по більших і менших містах.

Пит.: Ви казали, що були випадки людоїдства. Чи щось Вам відомо?

Від.: Так, у нас, в нашому селі був випадок людоїдства якраз з родини, з якою він колись працював у нашому господарстві, я не пригадую прізвища. Але мати й дочка з'їли свого чоловіка й батька. Її заарештували; я навіть бачив, як її вели до сільради, вона була напівбожевільна – що з нею сталося, я не можу сказати, бо в той час я тільки наїздив у вихідні дні, приїздив до села, коли я працював у радгоспі.

Пит.: Чи можете сказати, скільки людей померло?

Від.: То надзвичайно тяжко сказати. Можна тільки сказати, скільки зникло людей. В нашому селі з околицьними хуторами зникло приблизно до 40 відсотків населення. Але сказати, скільки з них померло, скільки виїхало з них, то я не можу сказати. Бо, як я Вам розповідав раніше, то ці «куркулі», розкуркулені, ті, що не вивезені на Сибір розкуркулені, бо їх так – виганяли з хати, забирали майно і «йди куди хочеш». То частина з них поїхала на виробництво на Донбас, у великі міста, там влаштувалася на працю. Бо треба сказати, що як люди приїздили на працю, то той, хто їх приймав, особливо на Донбасі й на новобудовах, мало цікавився, якого вони походження – їх просто приймали на працю, деякі представляли якісь там довідки. Наприклад, мій вітчим поїхав шукати працю з довідкою не на себе, а на когось іншого. Ну, а коли вже людина влаштувалася на працю і дістала паспорт, то вона вже була більш-менш вільна, бо колгоспнику пашпорта не давали, а робітнику пашпорт давали. Я, працюючи в радгоспі, я пашпорт дістав нормально, без жадних тих перешкод. Я ж кажу, страшенно була велика різниця у відношенні – в селах, де будували колгоспи, і на виробництві, скажемо, на шахтах, чи на будовах, чи в радгоспах, то зовсім інше.

Пит.: Чи був комнезам?

Від.: Був. Комнезам був ще за часів непу. То значить – комітет незаможних селян, то ті селяни, які не мали тяглової сили, але, діставши землю, таким селянам держава допомагала, там давала насіння безкоштовно,

але з того користі було мало, бо вони те насіння поїдали й так бідняки залишилися. Дехто з них були господарями-середняками, але цікаво, що були випадки, що бувші батраки до революції, які взагалі землі не мали, але були працьовиті, коли діставали цю землю від держави, то вони зробилися дуже добрими господарями, навіть під час розкуркулення їх розкуркулили, в той час, як він до революції був абсолютно батраком. Але, розумієте, він був здібний до праці, він у інших навчився як то господарювати, придбав якусь конячку, а деяким навіть допомагали селяни, й він зробився господарем. Були випадки, що ці бідні, значить біднота, що вони були бездарні чи не хотіли працювати: наприклад, просто залишилася вдова після війни – після війни багато було вдів – і залишилася з двома, трьома дітьми – вона просто не в стані була обробити ту землю, то часом винаймала ту землю іншим господарям, там давали якийсь приділ. А були частина просто ледацюги. Я знаю в своєму селі в нас було двоє родин, які були здорові, і вони не могли придбати собі навіть харчі, ходили в найми тощо.

Пит.: А чи були сількори, ті сільські кореспонденти?

Від.: Я б не сказав, що вони були. Часом наїздом приїздили з району або з області. То в період непу були такі, що приїздили з області чи з якоїсь редакції. Наприклад, я пригадую, в наше село приїздив навіть Остап Вишня – він жив у Харкові, а наше село було якихось 200 кілометрів – ну, приїздив Остап Вишня і заходив до клубу села, до сільради й розповідав там гуморески свої. Так що багато з наших селян розповідали, що цікаво було.

Пит.: А чи були сексоти?

Від.: За часів непу я б не сказав, що були. Фактично не було до кого доносити, але вже як почалася колективізація і розкуркулення, тоді сексоти вже були. Сексоти були абсолютно скрізь – були на праці, там, де навіть ви не можете собі подумати, що то є сексот. Бо мені особисто приходилося, як Вам сказати, підозріло дивитися і мати кривду від тих сексотів, бо перед війною я перейшов в одне місце й на праці, викликало НКВД мене. Ну, й питали мене такі речі, що, значить, ніхто з них не міг знати, крім тих, що працювали в мене в конторі. Бо в мене в конторі працювало якихсь вісім людей. І хтось із тих людей був, напевно, сексотом. Бо приїздило НКВД і питало мене такі речі, про які ніхто не міг знати, крім тих людей. І то сексоти набиралися, переважно, з тих людей, які мали за собою соціальне походження, яке владі не подобалося. Наприклад, священником був, або був багатий, або був під час непу, мав якесь підприємство.

Пит.: А чи був спротив селян, збройне повстання?

Від.: Збройного повстання – такого в нашому селі не було. Але люди просто не хотіли йти до колгоспу. І вже коли то розпочалася агітація ще в 28-му році, чи що, бо то ще було так більш-менш добровільно, приїздили представники з району, робили доповіді – як то вигідно мати таке колективне господарство і так далі, що то були б спільні лани, можна використовувати великі машини, а в індивідуальному господарстві не можна. То були такі агітаційні збори, ну й – хто записувався, хто не записувався; селянам вільно було виступати, й так далі, їх не притисняли. А вже пізніше, скажемо, в 29-му, 30-му роках, то їх

примушували тим, що на них накладали ту хлібозаготівлю, яку вони не могли виконати, забирали хліб силою, і він вимушений був або йти до колгоспу, або залишатися, або вивезуть – більше виходу не було.

Пит.: А чи був у Вашому районі МТС?

Від.: МТС був. Майже по всіх районах були ті МТС – машино-тракторні станції. Вони, звичайно, допомагали машинерією колгоспам, але самі колгоспи не завжди могли їм оплатити. МТС було – то державна машино-тракторна станція, вона платила своїм робітникам гроші, скажемо, робітникам і службовцям, але ті гроші вони мусили взяти з колгоспів. Таким чином, колгоспникам не залишалось нічого, бо зерно здавалося державі по дуже дешевим цінам, і то платили за ту машинерію МТС, а колгосп не діставав нічого. Тільки й того, що МТСи були влаштовані з тією метою, щоб якось обробити ту колгоспну землю, бо колгосп був не в стані сам її обробляти.

Пит.: Як Ваша родина пережила голод?

Від.: Я ж Вам кажу, що моя мати вийшла заміж, і під час розкуркулення родина вітчима, поскільки вона складалася з дорослих дітей, виїхала на виробництво, включно з вітчимом. Вітчим взяв довідку в одного знайомого й виїхав на Кубань до брата й там влаштувався на якусь працю. Ну, в 34-му році вітчим повернувся, а решта працювала на Донбасі й один його син працював десь там. А родина – ми: я, мама й два мої менших братів, залишилися в селі – з сільським господарством ми нічого спільного не мали, а я пішов працювати в радгосп, діставав приділ харчів, таким чином ми вижили.

Пит.: Чи був торгсин у Вас?

Від.: Ні, не було, бо торгсини були в Харкові, я з ними добре знайомий, ще навіть я мав золотих 10 карбованців і там за них щось купив, якісь чоботи чи що, бо в торгсинах були всі товари, які ви тільки хочете – тільки треба було мати золото.

Пит.: А чи були пісні проти держави, які співали?

Від.: Пісень не було так, щоб співали десь відверто, але було дуже багато антирадянських анекдотів.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте якісь?

Від.: *Well*, я пам'ятаю і один із моїх приятелів – я його знаю ще з 32-го року, він був замісником директора харківського свиногого тресту. То була дуже висока посада. І я його знав із 32-го року, коли я приїздив з радгоспу складати промфінплан – то є промислово-фінансовий план з радгоспу. Ну, й я так близько з ним не був знайомий, але я знав, що він був директором, на прізвище Давидов. Пізніше його – це було в 32-му році – пізніше його виключили, він дістав якусь партійну кару й його зняли з замісника директора треста й посилали директором в радгосп лікарських рослин, десь на півдні України. Ну, й то пройшло вже багато років, я вже переїняв декілька місць праці, відбув армію, і в 37-му році я працював в одному з найбільших на Україні садівничих радгоспів ім. Любченка. Коли Любченко застрелився¹, то його переіменували на радгосп Горького, й в 37-му році появився цей Давидов в цьому радгоспі. Коли ми з ним розговорилися, то що вияснилося – що його виключили з партії, а в 38-му році його заарештували. В цьому радгоспі ми

¹ Любченко застрелився 29 серпня 1937 р.

працювали з ним разом. Ну, й коли він повернувся з арешту, то це було якраз в той час, коли Єжова зняли з праці, ну й в той час, як Єжова зняли з праці, то багато з тих заарештованих повернулося. Ну, й він розповідає, каже: «Ніякого обвинувачення мені не було, лише було – чи ти розповідав такий анекдот?»

А коли він був ще в тому радгоспі, не можу сказати, в якому то році, то він каже: їхали ми на партійне зібрання в район (він був ще членом партії), то була ніч, дощ, брудно, знаєте, ну, й вони їхали підводою. І він каже: я розповів анекдот: Чому в Радянському Союзі немає м'яса? Кажуть, бо всі бики й барани вступили в партію.

Знаєте, й то пройшло декілька років і його, значить, заарештували в 37-му році, то тільки на допиті було таке питання.

Ну, були ще інші випадки. Ну, був один такий випадок: один з моїх знайомих також був в той час заарештований; він є тепер тут, у Спрінгфілд, Арканзас. Заарештували в 37-му році його. І також під час ежовщини випустили. На допиті слідчий йому поставив обвинувачення в організації збройного повстання проти Радянського Союзу. Ну, й він говорить: яке я міг зробити збройне повстання? А знаєте, було не вільно тримати й мисливської рушниці. На ранок приходять і каже: я організував збройне повстання.

Той слідчий зрадив, каже: будь ласка, напиши. Навіть дав йому якоїсь кави йще чогось. – Пиши!

Бо то, знаєте, ті слідчі вони також виконували якийсь там плян. І от він каже: «Так, що от вирішили розбити радянську владу шляхом – купити два мішки картоплі, заморозити, як буде мороз, стати в Києві на Володимирську гору і з тієї рогатки пускати ту картоплю на Москву і розбити Москву».

Ну, той читає і стукає п'ястком: «Ти мені таку глупоту пишеш?»

А він каже: «Бо ви мене глупоту питаєте. Я нічого не можу написати крім глупоти, бо ви мене глупоту питаєте».

Про яке збройне повстання могла бути річ, коли я, скажімо, працюю на підприємстві – він був артист, спочатку був зоотехніком в радгоспі, потім пішов в артисти – як навіть не вільно було тримати мисливську рушницю. Бо, між іншим, у 37-му році було заборонено навіть членам партії носити зброю, бо частина з них мали кишенькову зброю – пістолі й так далі. І було заборонено мати мисливську зброю, все то було відібрано. Ну, було йще, багато анекдотів, я собі не пригадую. Був такий також анекдот один. Був з'їзд колгоспників в Москві, й от приїжджає, значить, один колгоспник і дивиться, що багато тих представників, що сидять за столом – в окулярах. Він вирішив і собі купити окуляри. Приходить і каже: «Дайте мені окуляри».

Кажуть: дай мені рецепт, які тобі окуляри потрібні.

– Та, – каже, – які-небудь, аби окуляри.

Ну, якраз йому дали ті окуляри, які набагато збільшують. Коли він глянув на світ, то всі речі великі робляться. Ну, й Каалінін робить доповідь, значить, каже: я бачу, як ті колгоспи розвиваються, як по колгоспних полях ідуть трактори, автомобілі й так далі, й так далі, й ті господарства в колгоспах ростуть. А він слухав, той колгоспник, і знає, що того в дійсності немає. Він тоді виступає та й каже: товариш

Калінін, зніміть, будь ласка, свої окуляри й подивіться на колгоспний розвиток без окулярів!

Ну, от такі от речі. Ну, ще були речі – значить, приїжджає два представники на з'їзд в Москву й не можуть знайти собі готель, бо то дуже тяжко.

Ну, знайшли якийсь готель – одне ліжко, а їх є три, одне одіяло. Вони полягали на тому, ну, й коли повертаються, то колгоспники питають: Ну, що ж там вирішувалося?

Ну, що: ми в міжнародній політиці будемо тримати неутралітет, так вирішили.

А колгоспника питають: що ж таке «неутралітет?»

– Ну, – каже, – як вам пояснити, що таке неутралітет? Ну, от, ми приїхали в Москву, не було нам там де переночувати, ми знайшли готель, на одному ліжку, – каже, – полягали, одне одіяло. І я був посередині, а ті два скраю; було в готелі зимно, той тягне одіяло до себе, а той до себе, а я лежу посередині й тримаю неутралітет.

Ну, й бо я працював останній раз 30 кілометрів від Харкова, було дуже добре сполучення залізницею, то я зустрічав у вагоні одного кобзаря – старий такий кобзар, грав на кобзі й він їздив від Харкова й до Гусища, біля Полтави. Ну, співав всякі пісні такі – старі пісні козацькі такі. І в 38-му році його, бачу, що його немає – кажуть, що його розстріляли. Знаєте, то про ті часи страшно згадувати – то, що ми пережили – колективізацію, голод. Але пізніше, після 34-го року, чоловік не був певний, що він от піде спати й переспить ніч. Наприклад, в 37-му році. Значить, ото були репресії непманів, куркулів і так далі. А в 37-му році ви не могли абсолютно зрозуміти, кого репресують. Дивися – забрали якогось робітника, приїхали вночі й забрали якогось робітника. Через деякий час забирають якогось службовця, пізніше дивишся – заарештували й забрали якогось члена партії, активного члена партії. І він не повертається, його нема. Я був, я працював в 37-му році в цьому радгоспі, в нас був завідувач відділу, член партії, все ніби чин-чином і ось... Особливо багато забрали після самогубства Любченка, в 37-му, 38-му роках.

Пит.: А чому, Ви думаєте, так було?

Від.: Бачите, це питання дуже складне. Я не знаю, чи мені Вам говорити те, що я думаю. Я цим питанням цікавлюся від часу голоду 33-го року. І мені то дуже дивно, бо, скажемо, в Росії голоду такого не було, в Росії була колективізація, в Росії було там незначне розкуркулення трохи, але такого голодомору не було. Не було, я певний тому, що моя власна мама їздила, тут не так далеко, в Білгород – це вже кордон російський, і там діставала хліб за якісь там лахи, за якийсь шматок матерії чи що, й звідти привозила хліб. На селах було хліба абсолютно досить, тільки їх колективізували.

Пит.: Але був голод на Кубані.

Від.: Кубань, то фактично українці, то є кубанські козаки.

Пит.: То Ви думаєте, що це був проти українців, взагалі проти українців.

Від.: Візьміть, були патріоти, я б сказав, то українські патріоти, тільки що вони пішли по іншому напрямку – Чубар, Скрипник і так далі. Вони були патріотами українськими, бо я не обвинувачую, наприклад, тих

українців, які пішли в партію, бо я знаю, в нашому селі, в нашому селі під час революції була родина з чотирьох братів: одні були в Денікіна, одні були в Петлюри, інші були комуністами, пішли за радянською владою. І то ж є наша трагедія, що в нас не було національної свідомості, розумієте, не було в нас єдності, а той, хто попав під чийсь вплив, той туди й пішов, знаєте. Скажем, той, що пішов до Денікіна, він працював в тих поміщицьких землях якимсь службовцем, його там навчили. Той пішов до Петлюри, бо він читав «Кобзаря» Тараса Шевченка, але ніякої національної свідомості він не вчив, тільки «Кобзаря» Шевченка читав. Той, що пішов до комуністів, той попав під вплив якоїсь особи й пішов туди, розумієте? А ті – я Вам мушу сказати, що пропаганда комуністична була надзвичайно сильна й приваблююча: землю селянам, фабрики робітниками так далі. І воно в дійсності за час непу таке було. І коли я це пішов і світ, я вже був знайомий з людьми вищої класи; і то ті комуністи, які були членами партії до революції і побачили, що робиться тепер, їх було небагато, але два мені казали: «Слухай, Олександр, ми не за те боролися, що тепер є, ми боролися за свободу, ми боролися за права людини, але сам бачиш, що тепер є».

І то, я вважаю, що той голод був виключно проти українських людей; Чубаря викликали в Москву і там його розстріляли, Скрипник покінчив життя самогубством, Хвильовий покінчив життя самогубством, Любченко – йому вже загрожував арешт – покінчив життя самогубством. Нема ні одних видатних українців, які були членами партії до революції, щоб вони залишилися в живих. А пізніше вже вони добирали добрих прислужників собі.

Пит.: Ще Ви думаєте щось додати, може?

Від.: Ну, я не можу Вам нічого додати. Я сказав все те, що я знав. Я Вам кажу, що то справа не закінчилася тільки голодом. Наприклад, перед війною приїздить один із НКВД, ну, й я виходив з контори, бачу, що сидить якась особа, добре одягнена, коло канцелярії. І коли вже люди пішли на обід – а в нас завжди на обідню перерву було дві години, бо пристосовувалися до промисловості – ну, коли люди всі пішли на обід, він заходить до канцелярії, підходить до мене й каже: «Ви голівний бухгалтер?»

Я кажу: *Я.*

– От скажіть, будь ласка, чи ви член партії?

– Ні.

– А чи ви були коли-небудь членом партії?

– Ні, – кажу.

– А чи ви були в комсомолі?

– Ні.

– А в піонерах були?

Кажу: був, в піонерах був. Носив червону краватку, співав «Інтернаціонал».

– А ось цікаво, чого ви ніколи не були в комсомолі, чого ви не були в партії?

Я йому кажу, що я вибрав таку спеціальність, що я не маю, значить, часу на громадсько-політичну діяльність, а бути баластом там, в партії чи комсомолі, просто вважаю недоцільним. Ну й він, значить, розпитав мене й потім питає мене: а от у вас списана там якась то карточка на убитки?

– Так, – кажу, – списана; то в преділах природної убили.

І через те, я Вам кажу, в мене в конторі, де було вісім осіб, сиділи якісь сексоти, які все абсолютно знали, розумієте. І ще був випадок – як я приїхав у цей радгосп, я був наркомземом призначений голівним бухгалтером туди, бо голівні бухгалтери призначалися наркоматом; ну, й дуже за короткий час поступила якась заявка. Між іншим, як того директора, що був перед тим, зняли з праці, й коли вже його розраховували, то вже я там був, і там деякі речі він незаконно отримав, і ми утримали з зарплатні. І він мав там свого прихильника, секретаря, який за всім слідкував і хто доносив; ну, й перший був донос, що я незаконно виплатив новопризначеному директору платню. Приїхала спеціальна комісія, то було з НКВД, а то приїхала від наркома, представник із наркомзема з Києва, питають: знаєте, ви такому-то виплатили, такому-то виплатили.

Я показую – це на підставі того й того й так далі. А пізніше був донос більшого характеру, що я незаконно користуюся виїздом, що я займаю квартиру й дачу, в моєму розпорядженні й ставок, і садок, і так далі. То приїхала комісія з Києва. І коли побачили, що то все була брехня, нічого не підтвердилося, вони залишили в спокої, аж до 40-го року. В 40-му році знову почалися доноси й мене визивали в НКВД. І то люди, які працювали коло мене. Так що перед самою війною, я, може, з рік часу, йшов додому спати й не був певний, що я пересплю ніч у себе вдома. І фактично, самі комуністи не були такі страшні – страшне було НКВД. А між комуністами – вони розуміли ситуацію зовсім інакше, й тільки частина з них була дуже така активна, яка співпрацювала з НКВД. А то решта були такі господарники, й мені трапилися два надзвичайно таких комуністи, які мені деякі речі розповідали, що і як. І ми більше боялися не комуністів, а некомуністів, знаєте.

Пит.: На цьому я думаю, що ми закінчимо. То я Вам щиро дякую за це свідчення.

Інтерв'ю SW48

Вікторія Калинович, народилася 1914 р. у Радянському Бердичівському районі Житомирської області, одна з трьох дітей заможного селянина, пізніше розкуркуленого, який до 1922 р. мав 43 десятини землі. Коли почалося розкуркулення, комнезам лишив батькові 6 десятин. Батько помер 1922 р. У селі була українська школа-чотирирічка, російську мову викладали останні два роки. Російську православну церкву закрили в селі 1929 р., того самого року почалася колективізація, заарештували найстаршого брата (близько 1900 року народження) і вислали в Сибір. Сільраду очолював українець з приїжджих. Голову колгоспу також звідкись прислали. У 1932 р. оповідачку вислали в Сибір поблизу Томська, але через три місяці вона втекла. На початку 1932 р. багато людей померло від тифу, в тому числі мати оповідачки. Наприкінці 1932 р. вона вийшла заміж. У той час люди вже пухли від голоду і починали вмирати. Дуже багато померло і сама оповідачка була близькою до смерті, «бо нічого було їсти». [...] Люди ходили від села до села, в місто; в торгсинах все було, але вони не могли нічого купити, бо не мали ані золота, ані срібла. Траплялися випадки канібалізму. [...] Навесні люди їли молоді ростки і бруньки. Найшвидше вмирили діти і старі, чоловіки частіше за жінок. Місцева біднота, яка вступила в комсомол, допомагала приїжджим (серед них були й росіяни) забирати продукти. [...] Голод закінчився після врожаю 1933 р., коли колгоспи почали роздавати продукти за трудодні. Сестриною тестя заарештували у 1938 р. і забрали у Вінницю, «а з Вінниці ніхто не вернувся».

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Мое ім'я Вікторія, а прізвище – Калинович.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: 14-го року.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Займалися хліборобством.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали, приблизно?

Від.: Вони мали до революції 43 десятин. Але там, як стала революція, то стали відбирати і оставили там, скільки – не знаю, чи 10 – я не пам'ятаю, скільки там було. А тоді вже було в нас 6, тоді вже, як нас розкуркулили, як вислали, то в нас тільки було 6 десятин. Ну, й нас було четверо, й то один брат умер, нас троє осталося на тих 6 десятин.

Пит.: А коли вони взяли першу частину?

Від.: Першу частину? Я не знаю, бо то я в 14-му році родилася, а там 17-й, чи 18-й, як вони відбирали землю, то я не пам'ятаю цього.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, коли він тільки мав 6 десятин?

Від.: А коли вже ми мали тільки 6 десятин, це брат, це вже я не знаю, чи в 22-му, чи в 23-му, це вже тоді, як оставили.

Пит.: Я знала, що Ви були дуже молоді тоді, але чи Ви пам'ятаєте про період непу в 20-х роках?

Від.: Я то пам'ятаю, що ми ще своє мали, жили в своєму, так що ще не було зле, ще можна було тоді жити.

Пит.: Якої величини було Ваше село?

Від.: Я не знаю. Воно велике було, но скільки там було цих домів, я не знаю.

Пит.: Чи Ви знаєте, скільки родин, приблизно, чи сто, чи тисячу?

Від.: Не знаю, не знаю, не знаю. Може, 200, може – не знаю.

Пит.: Була школа в Вашому селі?

Від.: Була.

Пит.: Так, початкова, чи середня, чи яка?

Від.: Початкова, чотирьохрічка.

Пит.: Чи то була українська чи російська школа?

Від.: Українська, тільки вже в четвертому, навіть в третьому вже була російська, лекція російська.

Пит.: А чи була церква?

Від.: Церква була, але вона була, мабуть, до 29-го, бо тоді вже зачинили, тоді вже не було. Церква була гарна.

Пит.: Чи вони правили по-українському чи по-російському?

Від.: Воно так, як всі тоді на Україні, церковнослов'янське було, щось таке.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте про колективізацію? Чи Ви знаєте, коли вони почали розкуркулювати?

Від.: Вони почали в 29-му році.

Пит.: І як вони це зробили, що вони робили, хто приїхав, що вони робили?

Від.: Що вони робили? Приходили, забирали, забирали корови, коней, вівці, свиней. Що було, це забрали. Ну, й тоді нас ще оставили. А потім прийшли, приїхали вночі, арештували брата, забрали.

Пит.: Скільки йому було років?

Від.: Йому було 29 років.

Пит.: І що сталося з ним?

Від.: І подержали його там у місті, в районі. Тоді, тоді ще воно було районне місто, коли його забрали. А потім їх вислали, вже з того, бо до потяга треба було, то їх так дуже охороняли, як-бутьто би якихсь розбійників. Двоє тільки на підводі сиділи, й перед ними сиділи міліціонер або енкаведист з револьвером. І на конях охороняли кругом міліція і НКВД їх. І я, і другі там, що понесли їм їсти і одяжу деяку передати, бо нам сказали, що їх будуть висилати звідтам, то навіть близько нас не пустили, щоб ми могли з ними попрощатися. Ото так було, що не можна було, й їх відправили на станцію, це Бердичів, така станція, місто Бердичів. І там їх в вагони товарні, і повезли в Сибір.

Пит.: А чи Ви його бачили після?

Від.: Ні, ні. Тоді, як нас вислали, то ми були в Томську. Але його там не було. А тоді 16 років мені було. Як я подивилася на той Сибір, на той пайок, який дали: хліб такий чорний-чорний, як земля, риба якась смердюча. Я кажу мамі: «Ні, я не буду; я поїду назад».

Мама: «Куди ти, ти ще дитина, як ти можеш їхати?»

Ну, й тоді мама, і ми поїхали з мамою. Ми навіть не знали, як їхати нам туди. Гроші, що в нас були, й мука, що ми взяли великий мішок такої пшеничної, просіяної, то муку ми продали, й нам купив там чоловік квиток на потяг і посадили нас, завіз він, посадив, а ми навіть не знали, як і попали не туди, куди нам треба було. Ну, там нас зсадили і взяли штраф з нас за те, що ми не туди їдемо, й тоді вже ми якось вже сіли, то вже питалися, що, куди й як, щоб нам знову не було клопоту.

Пит.: Коли це було, в якому році?

Від.: В 30-му році.

Пит.: А чому вони виселили вас на Сибір?

Від.: Так, як родина, хоч вони нас вже по їхнім законам навіть вони нас не повинні були виселити, бо мамі було 60 років, а мені ще навіть 16 не було, ще не хватало до 16-ти. В селі тоді було своє право, як хотіли, так робили. Там партійці, знаєте, вислуговувалися, та комсомол, так що там...

Пит.: А що сталося з татом?

Від.: Тато помер ще в 22-му році.

Пит.: Значить, ви були дуже бідні тоді, як висилали вас на Сибір?

Від.: Тоді вже в нас нічого не було. Тоді вже те забрали все, що в нас було. В нас і не так багато його й було вже, бо це вже знали, що до чого йде, то тільки одна корова була, одна коняка була і там щось з п'яти чи шість овець таких, що навіть багато чого й не було. Але вони з цим все рівно не порахувалися, бо то вони раніше накладали на хлібозаготівлю, казали хліб щоб здавати. Ну, брат це все, цей хліб здав їм скільки, але то не помогло.

Пит.: Скільки вони хотіли?

Від.: Скільки вони там, я не пам'ятаю цього точно, але скільки вони накладали, все він думав, що як віддасть, то тоді буде спокій. А воно не так. Так що хліб віддав і все рівно нічого не помогло.

Пит.: Чи брат був жонатий?

Від.: Він був жонатий, но його жінка вмерла ще в 27-му році. Так що тоді він був нежонатий, як його забрали.

Пит.: Чому вони його забрали, що вони сказали?

Від.: Так всіх зі села забирали, тих, кого розкуркулювали. Скільки в нас там було – може, з десятків розкуркулених, то всіх так забрали.

Пит.: А як довго Ви були в Сибірі?

Від.: Троє місяців.

Пит.: Як вернулися? Чому, чи вони випустили?

Від.: Втекли.

Пит.: О! Вночі?

Від.: Ні, вони нас не тримали в в'язниці, чи не тримали десь. А то було, казали, що то було дачні такі гарні домики дерев'яні в Сибірі, й туди нас Томських, привезли, не в місто, а за місто, там де були ці – бо то зима була – замерзша там ріка, там все таке. То там були такі дошки, нари зроблені, спати то так, і ми там з місяць, не більше, побули, бо я, як побачила, яка зима, який холод, яке, я ж кажу, там все таке, що кажу мамі, що ні.

Пит.: А чи Ви можете описати подорож назад?

Від.: Подорож назад? Отож ми, як сіли, щоб на першій станції, що нас як провиряли квитки, як подивилися – ми не туди їдемо, так вони взяли з нас по 7 рублів штрафу з кожного, 14 цих рублів, і ми злізли й чекали там вже, коли буде потяг, куди нам їхати, щоб добратися знову до тієї станції, від якої вже ми можемо сісти на потяг і вже їхати туди. Але нам бачать такі, що обдирали там, що забирали там, такі як у нас називали уркагани, ще якось там їх називали. Так що вони до нас підійшли, стали говорити, питатися, і вони знають, тільки казали їм, вони все знають. І каже, що вони нас проведуть туди, на ту станцію, помо-

жуть нам нести, бо в нас ще були валізки зі собою. Ну, а ми не знали, що робити, що нам, але підійшов один залізнодорожник до мене й відвів в сторону й каже, що не ходить нікуди з ними, бо вони, це вже так під вечер, вони, каже, там вас будуть, они можуть забрати в вас, там проводити, там міст є, і, каже, з мосту обібрати вас і з мосту туди викинути геть. Ну, так ми й не пішли з ними. А ці нас підвезли. Вони везли таку, цю воду з Кавказу: нарзан, боржомі¹, все, і вагони вони оборонювали, бо як так, то вони могла полопатися, ці пляшки. Вони нас підвезли туди й посадили в потяг навіть, бо там так вільно сісти не можна було, а там давилися. Лізли, як хто міг. Ну, вони мали ключ один, ще потяг не встановився, як він уже ключом двері відчинив і там і маму так взяв за кожух, і втягнув туди, й той подав йому й мені. І так вони нас посадили, чужі люди, це росіяни, не ми їх не знали, ні вони нас не знали. І так вже ми доїхали аж де нам треба було пересідати. Це вже вузька колія була. То широка, а то на вузьку колію ми поїхали й пересіли туди й поїхали в те село, де моя сестра жила, до сестри. То вже ми, як сіли на цю вузьку колію, а там людей нема, ті пусті лавки є. Як заснула, то мама мене будили – будила і скинула на землю, і я не могла пробудитися. Вона думала, що я вмерла. Бо то ми ж сиділи дві неділі сидя. Так, так дримали, сиділи, бо то нема де повернутися, стільки людей набито в тому. І слазять, і знову, і знову сідають, і знову, і так, що там не було де. І то ми побули скільки днів в сестри, й я пішла в своє село там. Ну, тоді мене голова сільради взяв і повіз.

Пит.: Хто він був?

Від.: Голова сільради?

Пит.: А хто він був? Чи Ви пам'ятаєте його прізвище?

Від.: Він був Плахотюк, його прізвище.

Пит.: А що він був за людина?

Від.: Він був партійний, і він був присланий в наше село. Бо тоді партійні були й в сільраді, і в колгоспі. Так що цей був присланий. Другий був у колгоспі, також присланий, так що чужі в нашому селі. І повіз він мене туди, в НКВД. Коли він привіз, а вони так рано не були – бо ці всі працюють – вони вночі працюють, а тоді в якійсь другій, третій годині тільки йдуть вже на працю. Він привіз мене, і того начальника не було. Він трошки побув, та й оставив мене, та й поїхав додому. А я там сиділа. Там йдуть, питаються, виходить, що, хто, до кого, куди. А мене спитався, я кажу: «До голови НКВД». А це був помочник начальника міліції, він так здивувався, що мені треба до голови НКВД, дівчина маленька, худенька була, думає, чого вона йде. Ну, закликав він мене в свій офіс і став говорити зі мною. Ну, так як він розпитав, то там вже він взнав: звідки, що й як. Ну, я посиділа, поки той голова прийшов, і як я йому сказала, що я така й така, що я така й така, що мене привіз цей до нього, а він каже, що чого ми вернулися з Сибіру. Нас везли туди, а тепер нас будуть гнати пішки, етап. Я кажу, як будуть гнати, він поросійському говорив і кричав, таке говорить. Ну, я слухала, а коли він перестав, я йому кажу, що як будуть гнати, я буду йти, а там я бути не хочу і все рівно втічу. І він чогось розсміявся з цього, розсміявся, так йому смішно було, й я не знаю чого, думаю, що, може, тільки того, що

¹ Нарзан і боржомі – мінеральні води.

якби якась старша людина, то вона б цього не сказала, подумала б, а не сказала, що я втічу. А то я кажу, що я втічу, все рівно не хочу. Ну, тоді він перестав уже, щось там став свої ті папірці перекладати і питається, що зі мною зробити – посадити мене, чи я завтра прийду. Я кажу, я завтра прийду. І пішла. А воно зимою ж так, як тільки сонце заходить зовсім, так вже скоро смеркає вечір. Іти мені додому – там сім кілометрів було, але все рівно, поле, одній страшно. Я пішла до одного проситися переночувати. Такого, що завжди він ходив у наше село й коли заходив до нас, то мама завжди щось давала додому: то молока, яєць, то сиру, то з города, все-таки, що казала, їм треба купити, а в нас, якби то воно нічого не коштувало. Воно, знаєте, своє. І я прийшла й кажу, що Янькель, я прийшла, чи можна в вас переночувати. От так. Каже, так, з жінкою поговорили, каже, так. Ну, і поклали вони там, забрали дітей до себе, а мене там поклали в перини, бо то зима, не було чим палити, зимно було. То так я переночувала й пішла на другий день туди, в НКВД, і він мені дав папір у село, щоб не зачіпали мене, що можем жити. В колгосп нас не приймали, нікуди не приймали, в нас не було права голосу. Але вони нас не зачіпали. Ну й так, через якийсь час, що там ще повернулося скільки 100, й тоді тих арештували й мене знову забрали. Ну, тоді вже з тиждень так у міліції й сиділи. Ну, й мене пустили додому, і ще там одну пустили, а других назад вислали. І так після того, як вже в нас, те, що в нас осталося останній раз, вони приїхали й забрали все. Я була в місті, то в чім я стояла, в чім я там була, там в місті, в тім я тільки осталася, що на мені було. А то все забрали, нічого вже було. Мама дуже цим зажурилася, що стара й нічого нема, й грошей нема. Бо то знаєте як, гроші не дуже водилися в селі так, бо то було тяжко. Ну, раніше, то продавали щось, на гроші завжди було, а то вже нема що. І захворіла тифом, знаєте, і її забрали в госпіталь, і вона там неділі три, може, була і вмерла. І коли вона вмерла, то йще друга жінка була, також з нашого села, також тиф був. І коли вона вмерла, то там хтось переказав, бо то завжди, на ярмарок їздили, так на базар, що то люди, то хтось переказав, що одна з жінок умерла. То тоді я з тією дівчиною пішла туди й подивилася – моя мама вмерла. Тоді я вернулася і до цієї жінки, де ми вже жили останнє, і вона каже: «Піди в колгосп, щоб тобі дали коней».

А я кажу, що ми не належали, хто ж мені дасть, як це буде. Ну, каже, піди спитай. Ну, пішла я. Той предсідник колгоспу каже: «Коні можу дати, але треба когось мені, щоб хтось поїхав зі мною, бо я не можу дати людину, бо треба трудодні писати ще на то і все». Ну, я пішла також до такого, що він таких літ був, як брат, навіть з ним ще служив колись в армії. Він каже, що я поїду з тобою. Ми пішли в колгосп, взяли коней і поїхали до сестри.

Пит.: Як далеко то було?

Від.: Від нашого села 12 верст було. І там уже вони збили труну, бо ми вже там ночували, то сестри чоловік, швагер, збив труну, поки ми там, і все. І вже ми на другий день поїхали в село, й ще з нами поїхало двоє хлопців. І ми приїхали туди, в госпіталь, ну, вже маму так, а то ще мороз, вже виступив мороз на тому, бо тож там не палять, там, де мертві лежать, там зимно. Так ми так ті простирала забрали, поклали в труну,

хлопці викопали яму, і там поховали. І тоді я вернулася в село, в мене ж нічого нема. І я вдягнулася, пішла до сестри. Ну, й сестра каже: будеш у нас, будеш тут терюватися. Так я була в сестри.

Пит.: Це було коли?

Від.: Це вже було початок 32-го року. Бо якраз це було зима, як вона вмерла, чи в січні, чи в лютому, щось таке, що початок 32-го – то я вже була в сестри. А потім вже, при кінці вже цього 32-го, я була заміж вийшла. Ну то так, що такого не було, що така була голодна. Так що бачила, як люди пухли були, як люди вмирали, як діти маленькі, так як старі були висохші й зморшки такі на лиці, такі жовті були, ходили з других сел просити. Ну, як даси кусочок, то не так хліба, як ми любили, картоплю терли й трошки муки й такі оладки, як даси там два, три оладки, то людина ним не наїсться, бо вона голодна. Вона така була голодна, що вона як з'їла якусь тарілку там супу, чи того, то вона не наїлася. Але, я ж кажу, в тому селі не було так, як в других.

Пит.: Чому Ви думаєте?

Від.: Того, що як я пішла в своє село, як вже після жнив, і сестра, в них була пасіка велика, вона дала меду, щоб занести тій жінці, де ми були, напекла медівників, там пляниць тоді, бо так до жнив ще було, що не можна було йти, бо так ходило багато, що могли там убити, могли, знаєте, тоді людоїдство було, так що страшно було й виходити. То там село було, дороги позаростали бур'янами, так нікого не було, дуже багато вимерло людей, так було порожньо. А в цьому селі, тут життя було якось ліпше, якось більше таке, що люди мали працю, таку якусь заможніше, чи, може, розумніші були, що не відбирали так весь хліб, як там, що ходили й горшки в печі так висували, дивилися і на печі, під столом, кругом шукали, де яке зерно находили – все забирали й людей так голодними оставляли, й тоді люди не мали через то так, а там так, не так, не було так дуже, може, там де скільки вмерло, що вже зовсім якось так не пробували вони так, щоб щось робити. Бо навіть мій дядько, вони також були вислані, а потім вони вже старі були й вернулися, і їх не зачіпали, то він приходив в це село, приходив там, де була їдальня, де варили м'ясо там, кості, то він забирив ті кістки й що щось з них варили. І де вони годували, то там таки вмішувати, як комбікорм називався, там все-таки зерно, тільки воно так мелене, для того, щоб скотів обмішувати. То він піде там, тому помагає, що там робити, то гній викидати, то замітати що-небудь, то йому жменю якогось дасть того, й він вже вдома, вже вони варили, щось там наварювали, щось там їли, і випили. А як було так, що нікому було, що жінки, діти, знаєте, що нікому було так, більше того, що вмирали, там дуже багато вмерло. Якби я так осталася, то я б також вмерла б. Бо нічого було їсти.

Пит.: Чим працювала Ваша сестра, що вона дістала?

Від.: Вона вдома мала швагера, так він працював в заводі, в цукроварні. А вона дома була – діти, господарка, праця. Там трошки поля було. А потім його забрали в колгосп, бо він механіком був, слюсар-механіком, то він все там поправляв ті всі машини, робив, і так його в 37-му чи на початку 38-го арештували. І він був в Вінниці, а з Вінниці ніхто не вернувся¹. Тоді так багато арештували й так забирали зі сел

¹ Ідеться про події, відомі як «Вінницька трагедія».

людей. В 38-му я там була, бо я не знала, ми не переписувалися нічого, але як я поїхала, то його не було. Він був арештований і сидів в Вінниці, бо сестра вмерла, він женився і та жінка була, і ще малих своїх дітей було. Вони не малі вже були – хлопцеві одному років 15, може, було, ну каліка на ногу був він, коротша багато нога була. А другий, може, сім років, такий ще був менший. І в неї, в жінки, був один хлопець. Но так його забрали, то вона осталася сама й в колгоспі робила. І тоді вже їй було тяжко, бо старший племінник, так він учителював, він вдома не був. І старша племінниця, вона від мене старша, вона вже була замужем і то також учителювала, так що ці малі тільки були вдома. А так я не писала і не знаю, ну, звіди, з Вінниці, ніхто не повернувся. Там як були розкопки, то там було жахливо.

Пит.: Чи люди також померли з голоду в тому селі, де Ви жили?

Від.: Померли, тільки там не так, не так багато; я ж кажу, що більше якось було подібне, що люди ще є, що люди живі, що живуть, що не так, не було так, дороги бур'янами позаростали, як там, в тому селі, де я родилася, то там був голод страшний, а тут більше так.

Пит.: Чи Ви залишили село під час голоду?

Від.: Я його залишила на початку 32-го року, своє село я залишила.

Пит.: А що Ви бачили; куди Ви поїхали?

Від.: Я тоді була в сестри.

Пит.: Але під час голоду, як Ви були в сестри, чи Ви залишили те село?

Від.: О, під час голоду, ні. Я там була. Так, бо то вже в 34-му я виїхала, під час голоду я була там, весь час.

Пит.: А що Ви чули про голод, як Ви там були?

Від.: Ха, ха. Та я й чула, й бачила.

Пит.: Ну, що Ви бачили, що Ви можете сказати?

Від.: Ну, що бачила. Бачила, як люди падали як мухи. Йде пухлий, голодний, іде, іде, впав і вмер. І люди ходили з села до села, бо ходили щось десь і вжитися, щось десь просили, щось десь то, а як у місті, й то ми так дуже не ходили, бо страшно тоді було ходити. Ніколи ніхто де не міг іти, такі як вже йти, то вже йти вдвох, трьох, втрьох, компанія щоб була. Але то такі люди, що не могли бігти, від них можна було й втікати, бо вони дуже повільно, вони вже не могли так, щоб бігти, чи щось. Але все рівно якось було страшно, бо то голод, то страшне було, що робилося. Я бачила, як і в місті, в місті то було, магазини були й було все, але ніхто нічого не міг купити, бо то було, що за золото, торгсини називалися. А хто мав золото, хто міг купити? Ніхто.

Пит.: Ну, що люди їли, якщо не було хліба, що вони їли?

Від.: Їли все, що хто попав. Вже як стало, вже як стало, що весна, де який бур'ян з'їдали, де які листя такі стали, садки ці, вишні там, липа, ну, що тільки можна було – все люди з дерева їли. Що, що думали, що як щонебудь наїстися, аби тільки набити чимсь живіт, але воно це не помагало, бо ще скоріше від цього вмирало. Голодні були, а таке їли. А як дехто, що щось мав картоплю, то ці ж терли, багато такі, що помие і зітре зовсім і такий варить суп, то ще було добре, бо то ще трошки таке, що поживне, хоч воно там мало, але все-таки, а як те, що кора, листя, таке, то в тим зовсім не було поживи. І кропива, і що тільки, що тільки

виросло, як це виросло, це вже якось він доживе. А так зимою дуже багато вмерло, бо не було чим такі палити, й зимно, й не було що варити, й зимно. А найбільше малі вмирали, й старі, які ну, правда, чоловіки і так, більше жінки таки, що якось витримували, цей голод, а чоловіки, і старі, і малі, то більше – діти, більше вмирали.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей в Вашому селі тоді?

Від.: Я не знаю, як там тоді було, хто цим опікувався, куди їх забирали. Не знаю.

Пит.: Чи Ви їх бачили на вулиці?

Від.: Ні, я не бачила цього.

Пит.: Чи там якась була влада в тому селі, де Ви жили під час голоду?

Від.: Радянська.

Пит.: Так, так, але як вона діяла? Чи був актив, чи були комсомольці, чи були бригади, які приїхали й забирали хліб?

Від.: Так, так. То як приїжджає якийсь один з району, а своїх – комсомол там – деякі партійці, де що, то ці вже помагають. А тих багато не було, як більше одного не було. А ці свої, самі вже шукали й забирали, і помагали – комсомол.

Пит.: А хто, а хто були ці комсомольці? Чиї сини вони були?

Від.: Більше були сини бідних. Вони йшли в комсомол.

Пит.: Чому?

Від.: Чому? Бо радянська влада казала, що це все для бідних, що вона їм щастя несе, що все, й таких брала в комсомол там, трошки чимось там їх дурила, що то колись їм щось буде, й йшли. А потім і самі померли з голоду, бо не було що їсти в селі, не було, і не було в них що їсти.

Пит.: Хто були активісти в селі? Чи вони були росіяни, чи місцеві люди, чи приїжджі?

Від.: Були різні. Були росіяни, ну я ж кажу, не так багато було тих, бо в селі переважно українці. Ну, були й другі національності, але більше таки свої ці були. Бо то як я ж кажу, що при хлібу, бо в заготівлі, то приїжджав з району один і свої. Але тоді свої не так потрібні були, бо було наложено кому скільки зерна дати, значить, скільки він має десятин, скільки повинен дати, все й так, що накладали, скільки там повинен. І кожний хотів, щоб виконати це, бо думав, що як віддасть все, то не будуть зачіпати більше. Але це не помогло, хоч і віддали там тому.

Пит.: Як Ви жили в сестри, чи вони приїхали до Вас шукати хліб?

Від.: Ні.

Пит.: Чому до Вас не приїхали?

Від.: До нас не приїхали, бо вони вже були в колгоспі. То раніше він був, робив на заводі цукровому, а тоді він був в колгоспі – він працював у колгоспі, навіть цим, механіком, там машини всі поправляв. І це все, так що вони там не були багатими, бо він, швагер, з 13-ти років, як його батько помер, то він пішов в завод працювати. Ну, й мама була в них, і хата була, і город був, і землі в них майже не було, там щось не знаю, чи десятина, чи дві, так що їх не зачіпав. Але в 37-му році чи, може, в 38-му, що його як забрали, то, так і...

Пит.: Чи люди дуже спротивлялися колективізації?

Від.: О, так.

Пит.: Так?

Від.: О, так. Так, як починалася колективізація, то дуже спротивлялися, дуже не давали, дуже йшли, й з вилами, й з косами, й що стільки вони думали, що цим можна змінити, але то не допомагло.

Пит.: Чи люди різали худобу?

Від.: Було так, що різали, а було так, що не давали, що завертали й додому, з дому не давали, але потім, потрошки, потрошки й все рівно заставили йти.

Пит.: Чи Вам відомо якісь випадки повстання?

Від.: На Україні?

Пит.: Під час колективізації, коло вас?

Від.: Було, було таке, що тоді з колгоспу того забрали, своє хто що дав, а потім пішли й давай розбирати, давай, чий плуг, чий віз, і коні, й корови стали забирали, й стали все. Ну, приїхало НКВД, приїхала міліція, приїхало все, старі люди мов, мусили. Бо то так одне село, так атакують і нічого нема.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Так. Були такі, що своїх дітей їли. Були такі, що когось чужого з'їдять. Це я не бачила на свої очі, але це був факт, що це було, бо це навіть потім вже, як-будьто би влада й судила. Але влада сама винувата, а тоді на когось звертала. Це було.

Пит.: А що сталося з людоїдами, чи їх судили?

Від.: Не знаю, що тоді сталося. Ну ті, що когось поїли, то самі вижили. Самі таки, що, що не повмирали, але то ж страшне – когось з'їсти й сам живий остався.

Пит.: Як той голод скінчився?

Від.: Голод то вже скінчився, бо то вже після жнив, вже тоді хліб зібрали, й тоді вже хліб був, й то вже було, було вже, було вже людям що їсти, і ці, що в колгоспі, то їм столову таку відчинили, хто робив. Давали їм кусочок хліба, а то якоїсь зупи там, а то таке щось варили. Навіть один час, що ми з сестрою хліб пекли. Я місила, муки принесу з того, бо вони були в колгоспі, й я принесу муки і за хліб два рази на день ми пекли, рано й ввечір. І там остався такий великий хліб, хлібина, а два рази, то дві хлібини оставалися, того припоку. Бо стільки візьмеш муки, а потім приносиш, вони важать, а то, що більше, то вже хліб якийсь остається нам, ми вже тоді хліб мали.

Пит.: Чи люди говорили про причину голоду під час голоду?

Від.: Ну, та причина була, як все забрали – от вам і вся причина. Не було зерна, не було нічого, все вивезли.

Пит.: А чому вони те зробили? Що вони хотіли зробити?

Від.: А я думаю, більше та причина, що вони тоді хотіли, щоб люди спротивлялися, не хотіли колгоспу, нічого. А потім, як люди осталися так, голодні, то тоді вже їм все рівно було, в колгосп і куди, бо вони ж не в силі були вже сопротивлятися тому всьому, що робилося. То це їх голівна причина, щоб таки зробити, щоб загнати людей.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати, що ще Ви не сказали?

Від.: Я не знаю, що Вам сказати, бо так це вже, знаєте, таки скільки років пройшло, що вже те, що було таке, то вже й забувається. То, що я раніше знала, і коли це було, і як було, то вже тепер.

Пит.: Ну, дуже Вам дякую за свідчення.

Інтерв'ю SW49

Едвард Черненко, народився 1925 р. на околиці маленького містечка Тальне, райцентру Черкаської області. Батько був селянином, працював вантажником, мав 10 га землі. Мати працювала вчителькою у школі. Оповідач ходив до української школи-восьмирічки, де російську мову викладали 2–3 рази на тиждень. Батьки оповідача боялися відкрито говорити в його присутності. [...] Розповідає, як уперше побачив, як на вулиці помирала жінка, але був ще малий, аби розуміти, що відбувається. Оповідачів батько кудись вночі ходив і часом повертався з торбою зерна. Бачив багато безпритульних дітей, яких забирали в дитбудинки. Діти у школі між собою говорили про голод. Згадує тогочасні частівки: «В селі ні кобили, ні свині / Тільки Ленін на стіні». Їздив до Білорусії, згадує, що одразу за кордоном було багато продуктів.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я й прізвище.

Відповідь: Я називаюся Едвард Черненко.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: В 1925 році.

Пит.: А де саме?

Від.: На Київщині.

Пит.: На Київщині? Чи Ви можете сказати ім'я села?

Від.: То маленьке містечко Тальне.

Пит.: Район?

Від.: Раніш Київської області. Тепер вже не є Київська область. Тепер уже є якась інша область. Думаю, що Черкаська область.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Ну, мій батько працював на сільському господарстві, вантажником був. Всякими речами. Мама, то вчителькою була.

Пит.: Була грамотна?

Від.: Уся родина була грамотна.

Пит.: Добре. А що він робив до революції?

Від.: О, я не знаю. Я думаю, що він продавав коней і всяке таке інше.

Пит.: А скільки десятин землі він мав?

Від.: Мав 10 гектарів у одному місці й в другому місці, не знаю, скільки там. Я знаю, що в двох місцях.

Пит.: Так. А він завжди там мав, але, або – чи до революції мав більше?

Від.: Ну, я думаю, що він мав завжди. А пізніше забрали землю до колгоспу.

Пит.: Коли вони почали забирати землю?

Від.: Я не пригадую, в які то роки. Я тільки пригадую, що після того, як здали одну коняку. Я знаю, що в нас було більше. А він їх чи продав, чи що – нема що робити. То в нас осталося – так називається теліжка. Знаєш, що таке теліжка? Отак плуг і спереду теліжка веде плуг. І в нас ті теліжки були, хоч спершу оставили були. Бо я з них возики робив, так що я пригадую. А що там ще було, не пригадую. А колгосп – я пригадую, що ходили по селі. Скільки я років мав, я не знаю.

Пит.: Скільки вас було?

Від.: У нас було так: разом нас було десятеро. П'ятеро братів і п'ятеро сестер. Але вони не були рідні. Вони були частина від матері, частина від батька.

В нас було так – то була сестра на п'ять років старша від мене і я. А то всі були від мами. Як казати – четверо від мами і четверо від батька.

Пит.: Ага, то значить вони другий раз уже? А чи Ви можете описати Ваше містечко?

Від.: Ну, містечко дуже гарне. Посередині містечка річка тече. Наше все, переважно як всі городи, як наш – виходив до самої річки. Так що я з молодих років виріс коло самої річки. Левади – то все особливо.

Пит.: Якої величини то, скільки?

Від.: Досить великі городи в нас були. Два великі городи. Як подивишся, то аж до левад. А пізніше левади були. Так як сказати? Яких три, чотири американських акрів. Я не можу сказати, як то було по гектарах. То тяжко, вже забувся. Але так – чотири акра де.

Пит.: А скільки людей було в містечку?

Від.: В той час було до 6 тисяч, до 7 тисяч.

Пит.: Так, то дуже мало. Це вже центр району?

Від.: То вже було цілком містечко, бо ми жили понад окраїною містечка.

Пит.: Чи була церква?

Від.: Я пригадую, в нас була церква, дуже гарна церква. Пізніше з неї зробили шпихлір.

Пит.: Коли?

Від.: Я знаю, що була церква. Ще чуть-чуть пригадую щось там. Чи я мав нагоду бути в ній, чи що, не можу сказати. Одиночно, що знаю, що вона стояла пізніше, але з неї вже було щось. Чи то був музей, чи що – щось не знаю. Але вже вона не служила як церква.

Пит.: Чи Ви знаєте, що сталося зі священником?

Від.: Натурально. Я ще пригадую, коли нас розкуркулили. То пригадую – повиходили люди з хат, і тих, що їх розкуркулили, – везли на гору. Я пригадую, один співав пісні. Я дуже любив пісні. Так що він співав, як то пригадую: «Соловки да Соловки – дальня путь-дорога. Сердце бьётся, бьётся – грудь болит, на душе тревога».

Оце я ще пригадую з тих пір, як то він співав і плакав. І бачив я, як на волах люди їхали.

Пит.: Скільки розкуркулили?

Від.: Хто знає скільки? А чи то з нашого місця, так би можна сказати, не з містечка, а тільки з того – з околиць, де я був. То я думаю, що було кілька десятків.

Пит.: А вас не розкуркулили, бо ви не були?

Від.: Ні, не знаю. Думаю, що батька не рахували, що він куркуль. Тільки, що вони знайшли, не знаю.

Пит.: Він був бідняк чи середняк?

Від.: Я думаю, що він середняк був. Але ми мали досить гарно, мали в хаті досить всього. Так що перед тим, пригадую, ми мали досить всього. Жили, діставав завжди щось.

Пит.: Що Ви пригадуєте про період непу?

Від.: Нічого.

Пит.: Нічого? Коли вони почали колективізацію?

Від.: Коли колективізацію, я не пригадую коли. Але ж я кажу: осталося три теліжки, що батько віддав останне в колгосп. А ті теліжки, я знаю,

що осталися. Я знаю, що то нездані. А коли то було? Знаєте, я був смаркачом. Зараз би сказав, прочитав. То воно не виходить. Я так кажу, як воно було.

Пит.: Чи була школа в Вашому містечку?

Від.: Була. Три кілометрів я ходив до школи.

Пит.: Чи то була російська?

Від.: Ні, я вчився в українській школі аж до восьмої класи. Ми мали російську мову два чи три рази в тиждень по 45 хвилин. Але на українській мові все було. Я знаю, що були там і російські школи. Хто хотів до російської, йшов. Я то не знаю, як вони там розбиралися. Я сам ходив до української.

Пит.: Коли вони почали розкуркулювати й коли почалася колективізація? Чи люди приїхали з району, щоб це зробити?

Від.: Я то не бачив, але я знаю, що були. В нас особливо говорилося, що все позабирали, все! Каже: по тому зараз, комісари і всякі ті. А чи хто винний з наших був, хто знає, що там робилося? Але я в тих літах, що я був – я аж так багато уваги не звертав. Не був той, що або займався спеціально, так як другі, може, цікавилися. Не розумів.

Пит.: Активісти були?

Від.: Я думаю, що були. Так я чув. Я не розумів, мені в голову то не йшло.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Я думаю, що так чути було. Як було наприклад: сміялися одного разу. Я пригадую собі – випивали. Так у нас переважно збирається так родина, так і других запрошує. То пригадую, так каже. А він так каже: ото ти оту сліпу кобилу до колгоспу здав. Хочє сказати, щось там було. Так, що не так, а все продав там, чи не знаю що, а сліпу кобилу віддав. Я то ніколи не забуду.

Пит.: Як Ви ходили до школи, чи вони вчили Вас по-комуністичному?

Від.: Ну, я б сказав – нас учили, нас учили. Піонери були. Були так як «ворошилівський стрілок», здавали там ми. І всякі такі речі, то все в школі були. Піонери були. Сталін та Ленін, то ж голівна річ, що провадилася.

Пит.: А вдома, що говорили?

Від.: Е, в нас вдома багато не говорили! Ну, наприклад, я ніколи не знав нічоґісінько. Одиночне, що я знав, то мама навчила мене «Отче наш». Це одиночне, що я знав. Про релігію ніхто нічого не говорив, ніхто нічого не говорив. Хочу сказати, що я знаю, що було таке, що дитина в школі щось-небудь скаже за батька, щось-небудь таке. Прийдуть, батька арештують – нема батька. Все то було, видно, закрито, щоб не знали – що в хаті говориться. Говорилося, то може при мені не говорили.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, коли люди вперше почали вмирати з голоду?

Від.: Я не пам'ятаю точно. Я тільки пам'ятаю один такий епізод. Значить, я йшов з мамою. У нас така широка вулиця. Вона не була брукована, вона була проста собі вулиця, досить широка. То була зима. З однієї сторони ми пішли вдвох, а з другої сторони вулиці пішла жінка. І так вона йде і так помаленьку, помалесеньку, помалесеньку. І тоді впала. А я кажу до мами: «Диви, жінка впала!»

А вона мені: «Сину, то нічого не поможем».

І ми пішли далі. Це перший раз, що я побачив, що люди вмирають. А я після цього не знаю, що й як воно відбувалося. То я мав тоді, можливо, сім з половиною років, не знаю. І воно мені так убилось, можливо, що я молодий був. Але то мені ніколи не відходить. Так як закрию очі, то й бачу. Ще інше знав, що бачив – що багато того було. Крім того, я мав наприклад, вже після голодівки – то я знав, що в нас три хатки осталося: наша й хати, що належали нашим родичам. Я знаю, як голодівка починалася – чи вона вже була – то ми ходили на нашому ж городі з сестрою і викопували малесеньку картоплю, що не викопана була перед тим, осталося. То ми ходили копати, з того оладки робили. То вже відчувалося, що був голод.

Пит.: Чи вони приїхали до Вас і забирали хліб?

Від.: Нічого не знаю, нічого не знаю. Я ніколи не бачив.

Пит.: Хліб брали в селі?

Від.: Можливо, так, але ніколи не бачив.

Пит.: А як Ви пережили? Чи Ви завжди мали досить?

Від.: Ні, ми не мали досить. Я знаю, що батько ходив ніччю десь, хто знає куди. Ходив, не казав. Як принесе, то принесе не цілий мішок, але щось там у мішку – чи жита, чи пшениці. І то ми на жорнах – жорна мали вдому й терли те на жорнах. Такі оладки й всякі речі і так хто знає, що вироблялося. Так що, як ми голодували, я б не сказав – уже вмираючи з голоду. Ми, дякуючи батькові, ще сьак-так діставали щось. Я знаю, що ми старалися ще допомогти комусь. Щось, що там було. В мене батько був такий відчайний, що він міг зробити що хоче. Принести щось, якось. Я знаю, що довкола нічого – люди вмирали. Бо ж то переказували! Страшні речі відбувалися! Але то все я не бачив. Чув, але не бачив.

Пит.: Чи Ви мали родину в селах?

Від.: Мали, мали одну родину. За три кілометра. Вона, там родина була. Вони пережили. Як пережили, не знаю. Бо я знаю, після того – син її був більш-менш таких років, як я. Так що я знаю, що пережили. Але другі були дядьки, знаю, то вимерли.

Пит.: Ви не знаєте, чи багато з Вашого містечка вмерло людей?

Від.: Я не можу сказати. Я не знаю. Я думаю, що я, може, або задурний був, або, може, замалий був – хто знає. Я аж так багато з того не можу сказати. Тому що не було змоги не то що пригадати, може, я б і пригадав. Але просто я не бачив того, що тяжко побачити. Малий був.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: О, так. Особливо після голоду. Цілі – я ж тоді мав нагоду з ними вчитися разом. Ми їх боялися. Були такі, що ми їх боялися, бо вони могли – вони з ножами ходили! Що тільки хоч! Діти! В таких самих роках як і я, і самі їх боялися. Боялися тому, що вони могли що хоч зробити.

Пит.: І вони не були в дитдомі?

Від.: Вони були в спеціальних дитдомах. Там їх забирали там. І вони там їх вчили і всяке таке інше. Але вони до школи ходили, то я з ними разом вчився.

Пит.: А чи вони сказали – з чого їхні батьки вмерли?

Від.: Де їм! Може, навчили. Хто знає, з чого вони померли. Я думаю, що просто в такому випадку, як я років мав. Просто то в голові не влазило: що тата або маму хтось має – а він не має! Я знаю, що було дуже багато оцих хлопців і дівчат.

Пит.: Як той голод скінчився? Чи Ви знали, що голод скінчився?

Від.: Ми знали, що голод скінчився тому, що в школі вже було по-іншому. І ніби не ті люди. Їсти приносили до школи. А в школі ми не мали що їсти – додому йшли. І з хати, то не було що взяти. То ми на перервах переважно крали – пішов, хліба приніс. Повидло й всяке таке масло, то ми йшли й крали. А тоді там таке робилося! Хто вкрав?! Але, що з дітьми зробиш? Але ми крали, крали з-під хат їсти. Так що я так само крав. Сварка: «Хто вкрав?» – питав. Та де там, голодний! Повірте! Як вдома, то щось є – якийсь суп, то добре. А якщо немає? Ну, то суп там якийсь з'їв та й годі, та й більш нічого. А тоді ж в другій годині, пригадую, в третій годині ранку з сестрою в черзі стояли за хлібом, щоб дістати трохи хлібу.

Пит.: Чи був торгсин у Вашому районі?

Від.: Я чув за торгсин, що в нас був торгсин, але я ніколи не знаю. Казали, що там якісь речі міняють, хто що мав, то здавати за хліб і все. То люди міняли, але я їх ніколи не бачив.

Пит.: Як Ви були старші, чи люди говорили про голод?

Від.: Говорили в школах, у нас говорили. У нас переважно діти говорили про голод, що був. І в нас те, що ото говорять за 7 мільйонів – у нас не говорилося. У нас говорили, що було 8. Ось наприклад, я запитав Сласного – тут у мене є друг. То кажу: «Слухай, як же в вас казали?» А він каже: «У нас казали 8 мільйонів». Так само й в нас говорили – 8. У нас не 7 мільйонів. А як то вони знали, як що так, то я не знаю. Чув 8 мільйонів.

Пит.: А чи Ваш батько чи мама, чи вони говорили тоді про тодішню політику?

Від.: Ні, я ніколи не чув. Я почув від них, перший раз, як прийшли німці. Я почув, що вони ними були незадоволені. Як почали говорити, що те, друге, треттє! Я аж витріщив очі. Думаю, як же вони так мовчали? Ніколи, нічого! А тепер проти так стоять. То як же дивно мені було – противоріччя. Видно, вони сильно скривали, а так пізніше думаю, що дуже скривали.

Пит.: Боялися?

Від.: Боялися.

Пит.: Чи Ви були репресовані? Чи хтось із родини?

Від.: Що таке?

Пит.: Із родини.

Від.: О, в мене? У мене після голоду, то в мене брат один десь дівся. Вже після голоду. Осталася одна сусідка – троє дітей. Один брат у Америці. Десь поїхав ще після 22-го року. Поїхав, збирався найти гроші. І там були досить: там сестра закінчила докторат. І були в армії майорами, полковниками й таке інше. Так що були різні.

Пит.: Ви були в радянській армії?

Від.: Так, я був.

Пит.: Ви казали, що Ви дуже любили пісні, так?

Від.: Я ще їх знаю тисячі.

Пит.: Добре. Чи Ви пригадуєте деякі пісні, що в них співали про Сталіна?

Від.: О, я за них чув. Наприклад:

В селі ні кобили, ні свині,
Тільки Ленін на стіні
І показує рукою, куди їхати...

Або:

Сидить Ленін на стерні,
Сорочку лагає,
Стерня десь там коле,
А він її лає.

(Сміється.) Це я собі пригадую. Це в нас так співали. Було всякого смішного.

Пит.: І про Сталіна?

Від.: Ну, то разом за них співали. За Леніна, чи за Сталіна, то було все рівно. У нас речі були, що відбувалися поза тим, щоби ніхто не знав, як відбувалися. Такі речі, я зараз не пригадую, але я знаю, що в нас співалося. Але каже: «Помовчи, бо дістанеш!»

Хоче казати, що люди знали – що співали.

Пит.: А чи були анекдоти?

Від.: І анекдоти були, але не пригадую. Я всього не знаю.

Пит.: А пізніше, що люди говорили про причину голоду?

Від.: Сказати правду – не можу, не можу. Воно якось не йшло. Тепер я знаю причину. А раніше я причини не знав.

Пит.: Чи люди казали, що був голод у Росії також?

Від.: Я скажу ще одну річ, що голоду в Росії не було. То я сам знаю. Мені не треба казати, тому що як на літо так якось вийшло, що батько дістав працю в Білорусії. Кордон був Росія й Білорусія. І ми туди поїхали. Можливо, то нас і спасло до кінця голоду. Я пригадую. Ми приїхали туди, а там було все їсти. Значить, люди не їли так, як ми тут їмо. Але наприклад, уху робили з риби, скільки попало картоплі, напевно завжди там було в тому котелку. І всякі речі там були. На то, що «розроботках» – так називається. Ми їздили, то я бачив. Там голоду зовсім не було, я сам знаю.

Пит.: А чи Ви маєте щось додати більше?

Від.: Щось додати? Додати – тільки жаль, що так пізно ми взялися за то, що так голод пройшов. Я пригадую, після війни, як уже ми приїхали сюди; так подумаєш, скільки то людей вимерло й скільки то було! І так же чув від інших людей. Не від кого. І ніхто нічого, і все так мовчало й до цього часу. Так непотрібно скільки того часу пройшло. Хто не казав! – Та брехня, та що то!

То другий раз так зло бере і хочеться сказати до того й так за шиворот:
«На тобі! На! Голоду не було?! Коли я бачив!»

Так ото росіянин спитав:

– Той, – каже, – голод? Що вмирали з голоду? То що то?

– У нас голод був!

– Так який же в вас голод? Яка в вас біда була? – кажу. А він: «Да что вы мне?!»

Кажу: «Нічого. Ліпше вже не говори, не тобі говорити!»

Але не дай Боже! Найбільше людей вимерло українців – то що я бачив.

І то тисячі, тисячі – що пережили більше, як я! Я не пережив так багато, але є тисячі й тисячі.

Пит.: Дуже, дуже Вам дякую за все.

Від.: Та, причім же тут дякувати? Може, я не сказав стільки, скільки другі Вам говорили. Все те що бачив, то сказав.

Пит.: Ну, добре.

Інтерв'ю SW50

Микола Костирко, народився 1900 р. в Одесі. Батько походив з роду чернігівської козацької старшини, був активним членом партії есерів, працював швейцаром, а пізніше став ресторатором. Під час непу батько відкрив гастроном, як непмана його позбавили громадянських прав, він мусив знову тікати, жив у різних містах без паспорта до кінця 1930-х рр. Оповідач отримав економічну освіту, описує революції 1905 і 1917 рр. в Одесі. Докладно розповідає про події 1917–1920 рр., коли він був активним членом українських студентських організацій і соціалістичного національного руху. Також служив в Червоній армії. Описує українізацію в Одесі й початок репресій проти національної інтелігенції у 1929 р. Ставлення до націонал-комуністів негативне. Стверджує, що багато членів сільського активу були п'яницями, які не могли нормально господарювати, попри більш-менш рівний розподіл землі на початку 1920-х рр. Під час голоду оповідачів батько, що жив тоді у Курську, бачив українських селян, які тікали туди у пошуках харчів. Оповідач під час колективізації працював у кооперативному управлінні в Первомайську, чув про заворушення на селі. Першою ознакою голоду в Одесі були селяни, які приходили продати щось на базарі та просили хліба. [...] Одного разу одеські биндужники відмовилися вантажити зерно на експорт, бо люди голодали. За 2–3 дні зі страйком упоралися і почалися арешти. Оповідач бачив, як в Одесі Едуарду Ерію влаштували екскурсію «потьомкінським селом». Хоча газети не писали про канібалізм, у місті про це багато говорили. Публічну розповідь пана Костирка перед Комісією було опубліковано у Другому проміжному звіті (*Commission's Second Interim Report*, рр. 5–10). Ця розповідь буде цікавою для дослідників революції в Одесі.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Я називаюся Микола Костирко.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: В Одесі. І там я прожив до самої війни. За маленькими винятками, коли малою дитиною був, то мої батьки були від'їхали з міста на деякий час, але можна вважати, що я весь час перебував в тому місті. І як я є свідок отієї печальної події, то я свідок в самому місті. Я на селі не був. Але я бачив тих умираючих селян, які приходили в місто за хлібом. Можна сказати, що обставини міські, життєві також не дуже добрі, але мали щодо їжі. Я їх трошки, бачите, зразу трошки такий гладенький, бо то якраз в мене, тоді не було що їсти.

Пит.: Я найперше хотіла б знати про справи ще перед голодом.

Від.: Перед тим, то якраз дуже важлива справа. Бо до того була підготовка, вже з того часу, як зліквідували неп самий. Бо вже тоді перебрав у свої руки владу Сталін, і він об'явив свою політику. Перед цим Ленін дав легше вже, дав трошки відпочинку. Я не можу його вважати за персону, яка щось доброго зробила, але в поганому щось добре в ньому було. Але, як тільки перебрав владу Сталін, то зараз виявив іншу політику й політику того російського шовінізму. Бо він сам хоч не був росіянином, був грузином, але цілком російського духу – був оточений росіянами й ще іншими.

Союз Радянських Республік, спілка та сама, то вона ні на що перетворилася, бо ж в початках, як Ви знаєте, була якась воля до науки, в перші роки, в 20-х роках то це підняття, національний зріст, наша література пішла вперед, бо...

Пит.: Так, але мушу задати деякі питання перед цим. Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мати була домашньою господинею, весь час і дотепер, а мій батько – як я народився – то він у 20 років уже мав свій ресторан на пароплаві. І їздив в таких балканських стернях по Дунаю – Одеса, Наддунай і так далі. От у тім часі я народився. Але пізніше він кинув цю працю, перейшов працювати в Одеському оперовому театрі, як там називалися, «камердинері» – назва була для тих, які квитки перевіряють, коли садять на місця, а тут називають то *usher*-и. Отаку він посаду мав, але якраз то в роках 1904, 1905 роки, коли почалася революція в Росії. То він примкнув до тієї революції; він багато робив у тому відношенні; він був вибраний від службовців як їхній делегат. Отже, тоді розпочалося там. І мало того. Тоді був так званий погром. Почали, нищили жидів. То союз «русских людей»¹ робив тоді. Тепер кидають на українців то. То мій батько якраз був в таких групах, що обороняли жидів. Виставили там, в місті, де стоїть погромщиків бити жидів, в жидівські райони. То вони ставили барикади, не пропускали й навіть відстрілювалися від тих погромщиків і так далі. Так що мій батько тоді був революціонером. І навіть був прив'язаний до партії соціалістів-революціонерів. Тоді була наша голівна партія, яка щось робила. Але коли закінчилися ті вже революційні події, трошки дали свободи будь-якої і так далі, то стали попереджувати людей, які щось робили, то моему батькові сказали: «Тебе мають арештувати!» І він кинув працю і переїхав на Бесарабщину, й там ми перебували кілька років. Пізніше, коли все заспокоїлося, він вернувся назад. На працю ніде вже його брати не могли, бо він вже був заплямований своєю фізіогномією, і не то що зайнятися *business*-ом, торгівлею з нічого, буквально з 10-ти рублів. Але справа у нього пішла. Нарешті, уже перед революцією, він вже дуже добре стояв фінансово. Ну, прийшла радянська влада й розграбували все, що було – зліквідували.

Пит.: Як вони зліквідували? Що сталося?

Від.: Він мав вже таку крамницю, як тут називають; там називалася винна й гастрономічна крамниця. То як *delicatessen* тут такий. То все в нього забрали, витаскали, що було і так далі.

Пит.: Коли?

¹ Союз русского народа – масова чорносотенна організація, утворена у жовтні 1905 р. у Петербурзі з метою протистояння будь-яким ліберальним перетворенням у Російській імперії. Об'єднувала реакційне дворянство, духовенство, міську дрібну буржуазію, декласовані елементи міста й села. Основні програмні положення (статут 1906 р.): єдність і неподільність Російської імперії, збереження самодержавства та єднання його з народом, великодержавний шовінізм, антисемітизм, войовниче православ'я. Організація одержувала фінансову підтримку від держави. Найбільші осередки організації існували у Києві, Одесі, Почаєвській лаврі (Волинська губернія). Своєю діяльністю провокувала єврейські погроми, зокрема і в Одесі. У лютому 1917 р. усі чорносотенні організації було розпущено.

Від.: Коли? В 20-му році. В 20-му році, коли вже заснувалися вже більшовики, бо ті перехідні періоди – 18-й, 19-й роки – то влада мінялася в нас: то одна влада, то українська влада, то також багато перебували ті, яких називали «добровольці», та денікинці також. Бо вони мали згоду від гетьмана Скоропадського збирати – то окрема сторона¹.

Пит.: А Ваш батько був за кого?

Від.: Він не був за ніким, бо місто не пішло. Коли появився неп, то він також взявся знову за торгівлю. Був уже непманом, і за те був позбавлений виборчих прав, і коли ми вже кінчали з тим непом, то мій батько мусив втікати. Бо так його вбивали би податками. Коли він закрив свою торгівлю, бачив, що боротися не можна з ними, йому вічно добавляля; наклали податок – він заплатив. Тоді йому зараз присилають перерахунок – ще раз платити. Платив до того, що виплатив все, що було в нього якісь там запаси: золоті годинники були. То все випродав, віддав їм і бачить, що більше нічого нема – став ховатися. Покинув матір і сестру. Я вже тоді трошки вийшов в люди, то я забрав на своє забезпечення, в свою хату забрав їх, а батько мій три чи чотири роки ховався так, як злодій якийсь – без паспорту перше, і так далі до нової конституції сталінської: вона зліквідувала положення про тих позбавлених виборчих прав, і не тільки він був переслідуваний за те, що він не заплатив, все рівно останнього податку він не заплатив. То мусив іти сидіти за те, як злосний і неплатиний. Що він не хоче платити ніби. То спеціально робилося. Через те, щоб не потрапити в в'язниці, він ховався, переходив з одного місця на друге, три роки він жив без паспорту. Пізніше йому вдалося дістати паспорт, але то інша справа, яка багато займаюча. Я, між іншим, маю записи свої. Мені син записує на відею, мої спогади. Я вже дійшов тільки до часу перед війною.

Пит.: Що Ви можете сказати ще про революцію?

Від.: 1905 року чи 17-го? Є дві революції. Я їх пережив і знаю. Я був малим хлопцем, коли була революція 1905 року – мені було тільки п'ять років.

¹ Попри формальне невизнання одне одного (керівництво Добровольчої армії стояло на позиціях «єдиної-неділимої»), у багатьох містах гетьманської України (Києві, Харкові, Полтаві, Одесі тощо) функціонувало чимало по суті легальних організацій (так званих бюро), які вербували офіцерів для служби у білогвардійських арміях – Добровольчій, Південній, Північній, Астраханській та інших (слід зазначити, що Добровольча армія була республіканською, а три інші – відверто монархічними). Щоправда, влітку 1918 р. гетьманський уряд суворо заборонив місцевим офіцерам переходити на службу до денікинського війська, проте значна кількість осіб в офіцерських погонах, формально записавшись до монархічних збройних формувань, реально опинялась у лавах саме армії генерала Денікіна, з якою вони пов'язували свої найбільші сподівання. Дослідник цього періоду історик Володимир Горак наголошує у зв'язку з цим: «Гетьманат фактично перетворився на «постачальника» кадрових офіцерів до неї (до Добровольчої армії. – Ред.) та інших білогвардійських рухів, а це вже досить сильно нагадувало, хоч і неофіційний і односторонній, але все ж таки союз між ними. На мою думку, сам Павло Скоропадський мав щодо цього власні розрахунки. З одного боку, таким чином гетьман позбавлявся від найбільш активних білогвардійських елементів (які поряд з «лівою» опозицією теж становили певну безпеку для його держави), а з іншого, посилював білий рух з тим, щоб по-гужче затягнути вузол кривавої боротьби між червоними і білими, що значно послаблювало реальних і потенційних ворогів Української держави» [День. – 2007. – 12 жовтня].

Я її також пригадую добре. Бо я пригадую, як мій батько, після того, як він три дні приблизно був відсутній, бо він був тоді в самообороні. Прийшов з постріляним капелюхом. Такі капелюхи були – «котелок» називали, може, знаєте – такі круглі. То він прийшов з діркою. Трошки куля інакше, то вже б його вбила. А то тільки котелок пробила йому. То був жах страшний. Але сама революція пройшла мені на моїх очах. Ми якраз жили в такому районі, така вулиця, де будинок виходив – видно було порт, то, що там творилося. Якраз тоді була велика пожежа там. І там багато згинуло людей, тих самих бомів. Там у нас було багато тих, називали їх «босяками». Вони жили в порту, й вони працювали – частина йшли на ватаження. Там зерно проходило через Одесу. То вони там лежали взагалі, чекали, поки візьмуть його на працю. Заробити й п'є, проп'є. Коли почалася революція, то вони розбивали там – багато було бочок з вином, спиртом. З того пішла пожежа; там загорілося цілий місто, який був зроблений з дерева, на якому підвозили вагони – то прямо ж з вагонів зерно висипали в пароплави. То все згоріло, й згоріло більше сотні тих самих босяків. Якраз бачив, як їхні трупи вивозили, бо з нашого вікна було видно ту дорогу з порту. То все я бачив. Так само як почалися погроми, то всі виставляли ікони.

Пит.: Коли вони почалися?

Від.: В 1905 році, то під час тієї самої революції. Як контр проти революції, то саме «Союз російського народу» чи «Союз російських людей» організував ту босячню міську, й пішли кінчати революцію тим погромом. В той же час інша справа була з тим Потьомкіном також. Так само я бачив похорон того, який був убитий на тому кораблі¹. То Ви знаєте з історії, безумовно. А я бачив, як дозволили ховати тим священикам, то я бачив, як з порту вивозили саме ту труну, й багато народу йшло за ним, і поховали його на цвинтарі. То було дозволено, бо вони загрожували, що будуть стріляти по місті. Правда, вони три снаряда пустили по місті, так через місто пустили. Як потім виявилось, то були холості снаряди. Але коли вони летіли, то торохкатіли (сміється) – я те чув, і зараз пригадую: воно риже, палить і звуки дає торохкатіння. Я ще пригадую те, що дітячим своїм розумом пам'ятаю, як це було. Пам'ятаю, як були розбиті жидівські крамниці, про викидання краму на вулицю. Навіть одна жінка принесла мені таке опудело з фарбами-акварелями. То було викинуте. Бо я ж дитина – мені подарувала. Я приніс додому, а батько побачив, накричав на мене: «Іди, віддай! То чуже добро, не можна його брати».

Я приніс, відніс до тієї жінки. Кажу: «Я не хочу!»

– Як не хочеш? – Та була дуже здивована, як то я не хочу такого подарунка. (Сміється.)

Я кажу: «Татко мені сказав, щоб я віддав назад».

Пит.: Що Ви можете сказати ще про першу революцію?

Від.: Я вже казав, що мій тато там був вмішаний як революціонер. Він був делегований від міських службовців. Той театр належав до міської

¹ Повстання на «Потьомкіні» стихійно розпочалося 14 червня 1905 р. Традиційним приводом до повстання називають той факт, що цього дня на обід матросам подали борщ із червним м'ясом. З іншого боку, на кораблі вже були повстанські настрої. Основним агітатором був член РСДРП Вакуленчук. Саме його вбивство послужило останнім поштовхом до повстання. І саме про похорон Вакуленчука йдеться у розповіді. Пізніше «Потьомкін» був інтернований у Румунії. Значна частина матросів залишилася за кордоном.

управи, власністю міста був, і всі службовці вважалися міськими службовцями. І вони організували щось таке подібне до юнії. Вони ту юнію назвали «Лікарська каса» чи що. Нібито вони збирали гроші на випадок хвороби. Вони вже зробили з того, що вони прийшли також як делегати, й настоювали на то, щоби їм дали також ті самі права, що ж в членів тієї вправи. Їм попустили це, на перших числах, і він був весь час делегований до тієї міської управи від міського театру. Ну, а пізніше, коли то вже прикінчили, то почалося переслідування. Ну, а директор театру покликвав мого батька й каже: «Знаєш що? Тобою цікавляться вже з таємної поліції. Так що, ліпше всього, то було б виїхати».

То тоді ми виїхали на Бесарабщину в містечко, яке було на кордоні з Румунією – Ремі¹, то там перебули два роки чи трошки більше. Там я трошки виростав. Там уже став себе більше визнавати. Там, між іншим, цікавий випадок також був у мене. В нього був знайомий, який його туди закликав – мав виноградники свої, молдаванин. Бо там більшість населення були молдавани. То близько до Румунії там. То в нього був шинок. Свое вино, яке він мав близько до порту. Він мав той шинок, і там приходили всякі морці. Якраз я там у них гостював, коли прийшло двоє матросів з того «Потьомкіна». Вони же всі населилися в Румунії – Румунія дала їм право азилу. Сам пароплав, то це передали той панцирник росіянам назад, але всі дістали в них право там жити в Румунії. Декотрі далі попереходили, але царська влада дала їм амністію – могли вертатися. Двоє вернулося тоді, й якраз я бачив там, де з них зібралось багато людей. І чим закінчилось? Співом «Марсельези». Тоді я вже знав, що «Марсельеза», то є французький гімн національний. Одноразово був у тих часах і революційним гімном. Навіть, коли наступила революція 17-го року, той «Боже, царя храни» гімн був зліквідований, то державним знову таким гімном революційним стала «Марсельеза». А тоді я почув, що вони почали співати «Марсельезу». Правда, вони зникли, але через них розказував моему батькові, що знову прийшла біла, та секретна поліція і: «Що ти, тут зберігаєш свій революційний камерний мітінг?» – і так далі.

Той казав: «То було випадково».

Бо ті хлопці перейшли кордон румунський і йшли далі додому, нібито його немає.

– А там «Марсельезу» співали?

Каже: «То не я співав (сміється), то вони співали!»

То я собі пригадую, що ту «Марсельезу» тільки й її чути було всюди. Кругом співали. Моеї хрещеної матері брат був тоді студентом; і ясно, всі студенти були тоді революціонерами. І він і ходив тут ож, виспівував ту саму «Марсельезу». Запустив собі таке довге волосся, волосся, як тепер також мода в декого. То волосся мусила його сестра чесати й мити його, бо (сміється) там щось і вилазило з нього. Але з ним цікава річ. То був страшним революціонером, і він закінчив університет, правний відділ, став суддею на довгий час, і вже при Першій світовій війні був військовим прокурором. І ось до чого пішла його революція. (Сміється.) Як люди міняють свої погляди. Потім батько над ним трошки підсміювався. Каже так: як же, ти ж був революціонером!

¹ Рені, нині місто, районний центр Одеської області.

А каже: а ти також був революціонером! – каже (сміється) моему батькові. Але вже та революція в них осталася за плечима – вони вже інакші погляди мали, й так далі. От Вам все, що я міг про революцію. Що Вас цікавить? Що цікавить з тієї революції, можу Вам сказати все.

Пит.: Чи Ви ходили до школи тоді? Після того?

Від.: Після того, в 1908 році, здається, я почав ходити. Спочатку став ходити до народної школи, бо місця було багато, а по всяких районах були народні, чотирьохкласові школи. Тоді мій батько йще починав вбирати в пір'ячко, йще був не такий заможній, починав тільки маленьку якусь торгівлю, бо з чогось якось жити треба було. Але пізніше на мене звернули увагу там його покупці й так далі, що не треба мені вчитися в тій народній школі. Я пройшов тільки три класи, то намовили мого тата передати мене до спеціальної комерційної школи. То належала навіть не до міністерства освіти, а до міністерства торгівлі й промисловості. Утримувалася за гроші того міністерства й купців міських; вони давали великі гроші. Отам я дістав освіту вже при раді, я мав вже освіту економічну, то вже в радянських вищих учбових закладах. Я два диплома маю – економіста крамознавства й інженера-економіста Інституту народного господарства – Інаргосп так званий. А тоді, я ту освіту дістав. І там мені прийшлося мати справу. Взагалі закон був царський такий, що по школах всіх, державних школах тільки 10 % євреїв приймали. А в тій школі, де я був – 50 %. Бо то все були діти купців і давали великі гроші на утримання тієї школи. Я спочатку мав у нас навіть безплатно освіту, хоч батько мав торгівлю, але маленьку торгівлю. То вважали – то я мав стипендію спеціальну. Бо я непогано вчився, дуже добре успівав. Але ж до того ж часу, як мій батько вже вбрався в гроші, то він тоді перестав брати ту стипендію. Я так прийшов приблизно до четвертої класи – там було вісім класів – до четвертої класи я дійшов, то ще мав безплатну школу. Тут вже війна почалася, також йще. А під час війни мій батько став дуже *prosperувати*, бо його *business* став розвиватися, бо Одеса була тим містом, де скупчилося багато військових і так далі, і торгівля йшла добре. То він собі відмовився від тієї стипендії. «Для більш бідних! – так і сказав, – а я можу платити сам». Ну, а тут вже прийшла революція 17-го року.

Пит.: А Ви тоді були в якій школі?

Від.: Я вже був учнем у комерційній школі. Офіційно називалася по-російськи: «Одесское коммерческое училище имени императора Николая Первого». Бо воно було засновано тоді, коли помер Микола I, і то на честь його назвали економічну школу. Коли наступила революція, то, ясно, й я вже став революціонером тоді. Бо вся молодь тоді пхалася. І перший парад, який був, перейшов на сторону революціонерів. Його прізвище було Маркс – то дуже цікава річ. (Сміється.) Потім партували багато в нас в Одесі, що Маркс у нас перший, значить, робив. На той парад я не дійшов. Якраз, коли я йшов, то всі брали квіти, червоні ті самі, бантики й так далі. То я причепив і проходе, і він каже, чи є крамниця, де мій батько якраз сидів за картою: «Ти куди йдеш?»

Я кажу: «Іду на парад».

1 травня парад. Тоді вже виступали всі підприємства і так далі. І я пішов, а він мене зупинив. «Іди сюди! Ти, що? Ту червону ганчірку носиш!» (Сміється.) І дає мене тоді – перший раз я дістав від нього – яка то вже була в нього українська стрічка. «Оцю носи». То маєш! Я вже трошки

освідомлювався. Чоловік не повністю був усвідомлений, бо вся освіта йшла в російській мові. І крім того як історію вивчали, то так як і тепер вони. В еміграції знайдете тих, значить, «зубрів», як їх називають, які йнакше не розуміють історії. Ввесь час росла держава за рахунок того, що вони обороняли ввесь час, пересували кордони. (Сміється.) І ввесь час як історію ми вчили, то бачили, що мапи нам показували: так о, то ще більше, більше, більше, і то патріотизм вроді такий розвивати. Але той патріотизм в мене батько моментально убивав, коли я приходив – він казав, що не так, а так. Між іншим, також батько, що мені казав. Бо батько мій все ж таки був з шляхетного роду. То ті, українське козацтво Чернігівщини. То та частина України, яка перша стала російською частиною. Коли Катерина I (мабуть, II. – Ред.) ліквідувала вільності всякі, то вона одною рукою брала, а другою шляхті, козацьким старшинам дала так зване дворянське звання. Ото мої діди получили також тих санів, розумієте. Були козаки так званої Чернігівської губернії. То був такий модус лицарський, і так далі. Ну то батько походив з того роду. І казав мені: «Ти не дивися, що ми мали, бо то наші діди продали нашу батьківщину за той шматочок, за папірчик зі золотими літерами».

Той папір, між іншим, я бачив. Коли вже при радянській владі я приїхав на батьківщину – бо батько сам походить з Чернігівщини – приїхав до його брата, а моїх кузинів і так далі, то там війна йшла між кузинами – вони крали один у другого оту грамоту. Так називалася царська грамота, де було, що даровано це саме дворянське звання. Тільки я вже забув. Йов, Іов було ім'я того першого діда, який поставив це дворянство. То вони крали на той випадок, як советської влади не буде, то вони все-таки можуть себе відновити. (Сміється.) От вам. Ну, а самої революції 17-го року, то перше, значить, приходили, то особливо в моєму місті, в Одесі, то така була мішанина. Дуже часто мінялася влада. Скажем, 17-й рік, то за Керенщини пройшов весь час, то мінялася там в Петербурзі влада, а Київ вже зорганізувався, вже перший, перший уряд зорганізувався. Ходили й про це їздили в Петербург, просилися, щоб дали, хоч би неповну свободу, навіть трошки волі. Нічого не добилися, вже в революційному уряді, в Керенського нічого не могли добитися, хоч би маленьке послаблення. Ні, ніяких відділень. Не розчленяти Росії. (Сміється.) Ви знаєте самі з історії, до чого воно дійшло: дійшло нарешті до Четвертого універсалу, про повне відділення.

Ну, тепер ще можу пригадати коли був вже підписаний мирний договір з німцями з австрійської державою, з німецькою і турецькою, були підписані договори від імені вже українського уряду. То тоді був запрошений вже на Україну, бо була ввесь час вже советська Росія; більшовицька Росія вже поступала на Україну з армією. То тоді, запустили нібито німецьку армію, яка порядки притримувала. Ну, в нас в Одесі переважно були австріяки більше, трохи німців було, але більше австріяків було. Ну, то одна велика подія також. То було в 18-м році було. Були агенти французькі, які працювали проти німецької влади, підпалили ті склепи зі зброєю, з тими снарядами, була стрільня. Потім великий вибух зробили з тих склепів, де там хоронилося та зброя. То все місто в нас втікало до моря, втікали, бо то снаряди літали, вилітали, падали на доми, розривалися. Було щось таке – пекло якийсь було, розумієте. Ну, й багато пострадало якраз таки з австрійської армії. То вони там розселилися близько тих складів. І потім вияснилося, що

то ніби французькі агенти улаштували. Ну, а далі ми знаємо вже, що то приходило до Одеси наше українське військо разом з німецьким. Фактично перші частини прийшли австріяцької армії, то з парадом. Населення зустрічало їх дуже весело, а потім весь час було гірше. Але дуже скоро ліквідували наш український уряд, бо до влади прийшов Скоропадський. Був поставлений німцями – то було ясно й так далі. Ну, й що можемо сказати?

Пит.: А що Ви думали про повстання?

Від.: Якраз ми думали, ми вже організовувалися проти того. Я вже був у кінчаючій клясі – в сьомій клясі. Але я вже був у українських всяких організацій учневих. Кажу Вам, товариство учневої молоді було – «Зоря» називалося. Я туди влучився. Усе був в школі. Так само в нас був гурток хлопців-українців і так далі.

Коли більшовики схопили владу – вони в нас забрали владу на переломі різдв'яних свят. Я вже плутаю тому, бо старий стиль і новий стиль, я їх плутаю. На тих святах якраз почалася бійка, бо в Одесі стояв гарнізон український. Зорганізовано вже з російської армії. В деяких школах українські частини були – гайдамацькі куріння такі. Було три таких, три гайдамацькі куріння. Мали вони такий маленький. Дуже добре вони виглядали. А я вже тоді, крім того, що я був у товаристві «Зоря», я йще був спортсменом, йще перед революцією. Отже, належав до такого клубу, був «Сокіл»¹ – може, знаєте, воно й тут було таке. Але заснований той «Сокіл» був в чехів. Бо в чехів була така організація, яка не тільки спортова, а підготувала людей для того, щоб відійти від Австрії і організувати окрему Чесько-Словацьку республіку. А росіяни підняли це як панслов'янське. Ну, до того «Сокола» я належав так само, бо я цікавився трохи гімнастикою. А тоді вже зорганізувалося друге товариство, вже чисто українське спортове – військово-спортове товариство.

¹ «Сокіл» – перше українське фізкультурно-спортивне (спортивно-руханкове) та протипожежне товариство, створене у Львові в 1894 р. Ідею створення спортивного товариства, яке поряд з увагою до фізичного виховання мало б на меті пробудження національної свідомості та національно-патріотичне виховання, висунув чех Мирослав Тирш. У 1862 р. у Празі виникло перше товариство «Сокіл». Згодом були створені аналогічні організації в інших слов'янських народів. Члени товариства займалися різними видами спорту: велосипедним, веслуванням, фехтуванням, стрільбою (з 1912 р.), проходили протипожежну підготовку, могли відвідувати заняття з музики і співу. Пізніше серед спортивних дисциплін, якими займалися члени товариства, з'явилися лижний спорт (лещатарство), ковзанярський та санний спорт, хокей (гаківка), футбол (копаний м'яч), волейбол (сітківка), баскетбол (кошиківка), а також бокс (стусан) та туризм (мандрівництво). Осередки «Сокола» організовували гуртки музики, співів, аматорські театри. У 1912 р. за ініціатииви С. Горука організовано стрілецькі сокільські курені, які займалися військовою підготовкою. Особливе значення не тільки для розвитку фізкультури і спорту, а й для національної консолідації, піднесення рівня національної свідомості мали сокільські зльоти, т. зв. здвиги, які в довоєнний період проводилися майже щорічно. Ідеї «Сокола» дістали підтримку серед українського населення, осередки товариства виникли у багатьох містах і селах Галичини та Буковини (саме на ці два регіони, згідно зі статутом, поширювалась діяльність «Сокола»). У міжвоєнний період українські сокільські організації існували в еміграції (зокрема в Чехословаччині, Югославії, Аргентині) й об'єднувалися у Союз українського сокільництва за кордоном. Проте український сокільський рух в еміграції не набув значного розвитку, і в роки Другої світової війни «Сокіл» фактично припинив своє існування. Після Другої світової війни у всіх країнах соціалістичного табору «Сокіл» кваліфікувався як «буржуазна організація» і був ліквідований.

тво – називалося воно «Січ»¹. Туди я також вже приєднався. Чим ми займалися? Такими гімнастичними вправами й військовою також, трохи рушницею крутили, як розбирати рушницю – на всякі випадки. Тут трапилося якраз така історія, що більшовики стали забирати владу. В одеському порті багато стояло кораблів військових, і більшість їх була більшовичена. Більшовицька пропаганда була. І вони вели наступ на місто – почали забирати місто. Бо спочатку була якась така організація «Румчороди»², яка також була змішана, багато там було комуністів. Але все ж таки там безкінечні мітинги були, але місто трималося іще,

¹ «Січ» – українська фізкультурно-спортивна організація в 1900–1930 рр. у Галичині, Буковині, Закарпатті та в еміграції. Перша фізкультурна організація «Січі» була заснована К. Трильовським у травні 1900 р. в селі Завалле Снятинського повіту (тепер Івано-Франківська обл.). Згодом фізкультурно-оздоровчі організації під цією назвою виникли в інших повітах Галичини і Буковини. Напередодні Першої світової війни у 1913 р. в Галичині діяло понад 900 первинних організацій «Січі», в яких налічувалося близько 80 тис. членів. Члени «Січі» були зобов'язані працювати над своїм фізичним і моральним оздоровленням, дотримуватися національного одягу, приходити на спортивні змагання і свята в одностроях, з малиною стрічкою через плече. Сільські й повітові «Січі» мали свої прапори. У роботі товариств наголошувалося на необхідності розвивати історичні традиції українського народу, навіть назви керівників різних відділів і структурних підрозділів були такі, як на Запорозькій Січі. Найбільш масовими виховними формами діяльності «Січі» було проведення сільських, повітових і крайових демонстрацій та спортивних змагань. У спортивному святі, проведеному у Львові 1914 р., брало участь близько 12 тис. членів «Січі», «Сокола», «Пласту», а також представники чеських, хорватських, словенських і румунських спортивних товариств. Такі масові заходи сприяли патріотичному і фізичному вихованню української молоді. У 1913 р. засновано стрілецьку секцію «Січі» для бойової підготовки молоді, частина якої в серпні 1914 р. вступила добровольцями в Легіон українських січових стрільців і пізніше відіграла активну роль у формуванні Української галицької армії та в боротьбі за українську державність. Під час визвольних змагань 1917–1921 рр. уряд України намагався організувати фізкультурно-оздоровчі товариства «Січі» на всій території держави.

² Румчород – скорочена назва Центрального виконавчого комітету рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу. Обраний на I з'їзді рад Румунського фронту, Чорноморського флоту, Одеського військового округу за участю представників рад робітничих і солдатських депутатів Одеської області (Бессарабська, Херсонська, Таврійська, частина Подільської губерній), що відбувся 10–27 травня 1917 р. в Одесі. До грудня 1917 р. діяльність Румчороду перебувала під впливом російських меншовиків та есерів (із 127 членів тільки 4 були більшовиками). Румчород підтримував Тимчасовий уряд і співпрацював з губернською радою (орган Української Центральної Ради), засудив жовтневий переворот 1917 р. у Петрограді. Більшовицький центр наполягав на створенні нового Румчороду, який стояв би на більшовицькій платформі. На II з'їзді Румчород (10 (23) грудня 1917 р. – 23 грудня 1917 р. (5 січня 1918 р.)) під тиском більшовицьких делегатів, очолюваних В. Володарським, було обрано новий Румчород. Новий виконком, головою якого став російський більшовик В. Юдовський, складався із 180 осіб – 70 більшовиків, 55 лівих есерів, 23 представники селянських організацій. У середині січня 1918 р. Румчород підняв заколот проти Української Центральної Ради і за підтримки збільшовизованих фронтоних частин 17 (30) січня 1918 р. захопив владу в Одесі, проголосив себе найвищим органом влади в області і на Румунському фронті, взяв на себе керівництво військовими частинами фронту і Одеського військового округу. У березні 1918 р. українські та австрійські війська, згідно з умовами Брестського мирного договору, зайняли Одесу і відновили владу УЦР. Румчород був евакуйований на схід, 24 березня він переїхав до Ростова-на-Дону, 2 квітня – в Єйськ. У травні 1918 р. припинив свою діяльність.

була майже українізована. Бо були військові частини, які підтримували ті гайдамацькі курені. В один прекрасний день з порту вийшла інвазія – ті самі морці мобілізували всіх, бо навіть з таких кораблів. Комуністи організували, дали їм зброя: «Ідіть, забирайте місто!»

Місто казалось, тільки оті три всі гайдамацькі куріння були там. Ще щось була команда. Тоді до мене прибігли хлопці і казали: «Знаєш що, біжи на дворець», – на «вокзал» то називали в нас. Біжимо, бо там збираються наші хлопці, оті самі з «Січі». Ну, такими навкола міста другими вулицями, де ще не було стрілянини, ми дісталися туди. Ну, там я дістав собі праці: бігав, з вагонів носив скриньки з кулеметами, стрічками, підносив кулеметчикам і так далі. Рушниця не мав; потім мені дали рушницю – вискочив я на *front* двірця постріляти трохи й так далі й щось мені бахнуло сюди. Упав, знепритомнів, дух мені забило. Підбіжали хлопці, затащили мене всередину, задихають, шукаю, в мене рани не знаходять, крові нема. Оказується, що мені камінь попав – частина будинку, коли снаряд пройшов, вони стіни забили, й мені упав десь якраз на карк. І ото я тоді зразу був як би ранений, виведений. Правда, хотіли мене відправити в госпіталь – я не дався, бо я вже прийшов до себе. Але я ходити не міг; мені скрутило в три, бо мені трошки нирки збило, змістилися. Потім вони стали на місце. Ну, то я ледве, ледве доліз додому. То було через день, бо я там вже й заночував. А тоді вже вони підходили вже до самого двірця ці матроси. То більшість була матросів, так називали їх. Вони всі були червоними по більшості. Ну, війна закінчилась нібито мировою. То поговорили, перестали й зупинили ту стрілянину. Я вже відійшов, тоді ж уже трохи перекручений був, буквально. Пару місяців я ледве ходив і мені вібивалося. Але, все ж таки, я бачив, що робиться ще там.

Між іншим, був коло суду, цікаве. Я пішов на той суд. Судили якраз мого товариша також, як учасника того. На нього показали пальцем, що він був там. На мене не показали. І заарештували, але через деякий час, може, через пару тижнів, може, через місяць. Я належав до товариства учневої молоді «Зоря». Якраз були наші збори в неділю. Були ті збори в одному приміщенні. Така харитативна організація була недавно заснувалася, а пізніше називали «Дніпросоюз». Якраз почали лекцію: одна молода жінка нам читала лекцію про «Слово о полку Ігоревім». Тоді ми були здивовані, бо нас учили в російській школі, що то російській історії належить. Ми відкривали свої очі. І бачимо, що в вікнах стирчать штики, шруби – всі вікна понатикані. А через хвилину один приходив з мавзером, з великим револьвером, каже, всім піднімати вверх. І нас всіх арештовують. Нас було коло сотні хлопців і дівчат. Тоді ще школи були окремі для хлопців і дівчат. І перша нагода була з дівчатами хлопцям зустрінутися то в тому товаристві, розумієте. Там багато потім закінчилося весіллями (сміється), запізнали один другого. Але нас тоді заарештували й вели через все місто. То було цікава річ. Ішли й ввесь час стріляли в повітря. Стріляли, будь-то, що ми не могли втікати, щоб не змішатися з публікою. Всі розтікаються, ховаються під воротами. «І куди нас ведете?»

Кажуть: «На «Алмаз»»¹.

А «Алмаз» то була страшна штука. То був один корабель військовий, куди спійманого якогось офіцера чи просто, як кажуть, буржуя, заведуть, і там його прив'язують – колосники називають. То частина – така топка – де підпалюють, на вугілля як ті були. То там такі ґрати зроблені, на яких тримається вугілля. То вони розбирають начисто, й вони брали це саме, прив'язують до шиї і кидають в море. Пізніше там кількасот людей знайшли таких потоплених, оце, що їх вигнали з міста. То також мені прийшлося бачити всіх тих потоплених, яких потім витягували. То кажу, що нас ведуть на той «Алмаз». Страх! Дівчата, особливо, плачуть. А кажеться, що нас привели в один двірець – Балансовський двірець² – і там починають нас розбирати. Перше всього шукають зброю. Знайшли зброю якраз у товариша мого, брата моєї дружини, якого пізніше розстріляли. Знайшли зброю іще в трьох людей – їх зразу ж відділили і в в'язницю.

А нас перепрошували. Якраз вмішався один українець, який вже пристав до комуністів, один інтелігент український. Став з ними ж співпрацювати. І він бачив, як нас ведуть вулицею, то він, значить, під'їхав – він їхав якраз візником – під'їхав і сказав: «Куди їх ведете?»

Найперше таке zorganizувалося ЧК. Так воно називалося: «Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией». Той каже: «Ведіть їх туди в той Воронцовський двірець!» Він тоді вже мав якусь владу.

Ото нас всіх перечищали через цілий день, до вечора, й ввечорі нас пустили додому, тільки тих трьох заарештували. Тих трьох тримали три дні й випустили. Бо не мали чого. «Де ти взяв?»

Знайшов на вулиці! (Сміється.) Йшов по вулиці, як же не підняти? – каже. Хлопець молодий, міг підняти зброю. Але, зрештою, то вони побули в нас, може, січень, а в квітні приблизно – точно вже не пригадую – уже прийшли до нас українські війська з Києва й з австріяцькими військами. Тоді вже почалася влада вже наша українська. Але, в скорому часі, то приблизно вже в травні, якщо не помиляюся.

Пит.: Якого року?

Від.: Того же року. Зробився переворот. Тоді поставили на владу Скоропадського. І відтого, щоб ми бачили вже то, то ми збиралися в товаристві тієї молоді «Зоря». Ми вже обговорювали ту справу, бо ми бачили, що та вся влада все ж таки, хоч і українська, але фактично вона є російська. Бо вся обслуга була з російських офіцерів. І то почалося тоді. По селах селяни в тих часах кинулися, грабували маєтки поміщиків. Порозпускали інвентар. Спеціальні карні загони зробили, й в карних загонах була російська мова. Хоч вже була українська влада й там трошки інакше було – вже інакші були кашкети: там був блакитний і жовтий кольори на тих кашкетах війська. Заставляли віддавати назад, що вони там порозтаскали – майно, реманент поміщицький, і так далі, і то настроювало проти тієї влади. Крім того, була умова між владою Скоропадського й Денікіном, який в той час був на Дону й на Кубані. Він там організував ту свою Добровільну армію. І була умова, що офіцери російські, які хочуть іти до Денікіна, мали право приїхати

¹ «Алмаз» – крейсер російського флоту.

² Воронцовський палац.

до Одеси, й в Одесі вони групувалися, і давали їм пароплави. Вони пароплавами їхали на Новоросійське на другому березі Чорного моря, то вже під Кавказом. Туди їх відправляли. І получилася така історія, що вони тут стали збиратися більше й більше. Таємний з Денікином такий же договір, що вони тут зберуться, будуть захоплювати тут мазуту. Ми це бачили, що треба було. Тоді це zorganizували ми студентську сотню, при гетьманові ще. І zorganizували під претекстом, що це буде охорона, порядок в місті. До того ще бродили вже ці комуністичні агенти всякі. А особливо на робітничих околицях там у них оперували, дурманіли робітників, що влада все ж таки буде для робітників: «Всі фабрики, всі фабрики робітникам, а землю селянам!» А то отримали! Ті фабрики й селяни землю отримали. Ну, далі що вийшло? Вийшло, що вони почали проходити військові школи. На початку ми були по домах, тільки кожний день з'являлися, ми проходили військово-ву підготовку.

Німці програли війну й вже кінчилися в них революція і дезорганізація самої тої німецької і австрійської армії. І що стається, що вони починають продавати зброю населенню, комуністам. Тоді нас беруть вже на військове положення. Ми вже не вдома, беруть нас на касарні, і ми ведемо, роззброюємо німецькі й австрійські частини військові, забираємо їхню зброю, щоб вона не попала до рук комуністів. Ото наша була робота. А потім ми ще роззброїли і тих білих офіцерів так само. Коли нас посадили, привели в першу касарню, то там уже знаходилися ці білі офіцери, які чекали, що їх будуть відправляти на Новоросійське на Кавказ. Але не спішили вони від'їжджати. Бо вже пароплав стояв у порту – як зараз пригадую, «Саратов» називався пароплав, досить великий – вони мали тим пароплавом відпливати – не спішили відходити. Ну, ту кампанію з тим роззброєнням ми закінчили, вже австрійків і німців вже повиганяли їх зовсім просто. На одну касарню, то всі то напівп'яні вже були ті австрійки, то ми їх просто по спинах прикладами лупили, виганяли: «Геть! Геть! А зброю лишайте!»

Але, коли ми знаходилися в військовій касарні, то туди до нас – як на сміх, при ділі у нас була всього сотня, тільки сотня була, а військове велике приміщення, приміщалося щось на двісті людей для сання тих самих солдатів в старій частині. І там то біля сотні тих самих офіцерів знаходилося. Нас туди загнали як інтелігентів – до інтелігентів. Деякі навіть не розуміли, що робили. І коли ми там вже стояли, то перше ми проходили собі, свої рушниці поставили там з одного краю, і там в ліжках до рушниць ми собі проходили на місці і вчилися співати пісні. І співаємо «Ми гайдамаки», наші революційні українські пісні. А ті ж офіцери починають жартувати; підходять до нас і починають нас дразнити. Скінчилося тим, що ми схватилися за рушниці й була б бійка, якби не прийшов той голівний офіцер і припинив цю штуку. І зараз же нас забрали в друге приміщення. Ото ми з ними мали першу роботу. Пізніше, ми вже перейшли в друге приміщення, бо бачили, що нам вигідно під одним дахом, не тільки в одному приміщенні, де б тримати не можна, бо ми ще б сперечалися з тими денікинцями. Бо ті за «єдиною, неділимою Россией». Я кажу: українець – сміються над нами, знущаються, буквально глузують, як тільки можна. Ми того терпіти не могли,

ну, вже доходило просто до такої бійки. Підходить один до другого, аби лише зброю не брати в руки. То тоді ми дістали зовсім інше приміщення – там якась була пивоварня, броварня – то там нам дали місце, де ми примістилися. І ми вже тоді несли патрульну службу вночі. Ми проходили в більшості в ночі, бо вдень, ще був спокій в місті – то була й ще своя міська поліція – вона називалася тоді «державна варта», між іншим – а вночі були бандити, страшно гуляли по місті. То ми так приблизно 14 чи 15 хлопців, тоді відразу ми ходили, патрулювали місто. Одного разу ми приходимо до одного приміщення – біля воріт стоїть той білий офіцер, як караульник біля воріт. А то був будинок епархіяльної школи, жінок хотіли за священників. Спеціальна та була школа для дівчат-священників. Спеціальна та була школа для священників, яких в тій парафіяльній школі вчилися. Там було місце, де вони жили. Їх повикладали звідти й так далі, й там розмістилися ті офіцери білі в них. У нас був один герой такий, сотник Перерва. (Сміється.) Його прізвище цікаве, й зараз пригадую те прізвище. Ми ходили й ще носили ті німецькі бомби, «бутилки» називалися. То він схватив ту бомбу, підійшов до того караульного, що стояв біля воріт, і: «Кидай зброю!»

– Відійди!

Зайшли ми до середини, і тоді він став з бомбою впереді, і каже: «Виходьте, складайте зброю!» Ви знаєте – як вівці. Їх там було, може, сотні півтори тих офіцерів. Прийшли, наскладали цілу купу зброї. Тоді кажуть їм: «Ідіть, ваш «Саратов» чекає, ідіть. Що ви тут розложилися?»

І так вони вийшли на той «Саратов», і там жили на тому «Саратові». І так той «Саратов» не поїхав. Бо прийшов той час, що французи помагали тоді цим денікинцям. Французька фльота прийшла. І висадили десант. І першу частину міста – порт і перші вулиці, які прилягають до порту, зайняли ці французькі війська жуавів¹, ці негри. То була така гарна в них уніформа. Потім вони били самих французів. (Сміється.) А фльота стояла. І там на флоті ото Марті Бодер, два матроса так були вже

¹ Жуави – солдати французьких колоніальних військ, які комплектувалися з північноафриканців і добровольців-французів. Наприкінці листопада 1918 р. в одеській пресі від імені країн Антанти було поширено інформацію про те, що країни Антанти «стверджують свою непохитну волю» підтримати порядок на Півдні Росії і що ця «непохитна воля в найближчому часі буде підтримана збройною силою в такій кількості, як того вимагають обставини». Одеса потрапила до французької зони впливу, відтак тут перебували французькі війська. 2 грудня 1918 р. до Одеси прибув французький лінійний корабель «Мірабо». В середині грудня в Одесі почалася висадка 15-тисячного десанту Антанти, який змусив війська Української Народної Республіки залишити місто. 13 січня 1919 р. в Одесі розташувався штаб французької десантної дивізії. Наприкінці січня – на початку лютого 1919 р. війська Антанти взяли під свій контроль Херсон і Миколаїв. Генерал д'Ансельм видав наказ, в якому оголосив: «Франція і союзники прийшли в Росію, щоб дати змогу всім чинникам доброї волі і патріотизму відновити порядок у краї». Французькі військові представники не приховували свого антибільшовизму та прихильності до ідеї збереження «єдиної та неділимої Росії». На початку весни 1919 р. обставини склалися таким чином, що Антанта не могла вести широкомасштабні воєнні дії в Україні. Навесні 1919 р. під тиском частин Червоної армії, які було сформовано переважно з вояків повстанських загонів колишнього отамана Армії УНР Н. Григор'єва, вони залишили південь України.

збольшевичені, й там підняли повстання на кораблях. То потім французам скоро прийшлося відходити. Але в тім часі, коли вони зайняли ту територію, ми стояли так один проти другого: тут стоять зуави, а тут стоять наші караульні. То кілька днів пройшло так, бо йшли в цей час переговори з нашим штабом. Полковник, кого прізвище я вже забув, може, ще пригадаю, весь час переговорював з французами. Ті білі офіцери доводили, що ми є комуністи. Що ми є комуністи й треба нас виганяти з міста. А ми доводили, що ми ніякі комуністи – ми боремося проти комуністів. Але французи були на тому боці. Там якийсь, як пригадаю, був ще генерал Шельонг, з ними були переговори. В один прекрасний день, несподівано з того самого «Саратова» виходять ті офіцери й таким військовим проходом піднімаються – порт був внизу, де були вулиці такі, що йшли вгору, а місто нагорі. То йдуть і наступають на місто. І перше повбивали тих, які стояли, наших вартових. Ті зуави відійшли в сторону. Вони повбивали п'ятеро чи шестеро тих самих – то практично стояли ці самі поліцаї, державна варта та сама, то не військо було. Їх повбивали, й стали, і тут ішла бійка. Цілий день йшла бійка. Я вже приймав участь в тій бійці. Але ми кожний раз відходили. Кожний раз ми мали наказ відійти з вулиці за вулицею. Значить, тут стріляємо, далі кажуть: «Відходьте в найступню вулицю!»

Так ми ввійшли аж поза місто, й місто тримали в облозі цілий місяць. Оточене місто. І весь час йшли переговори з тими французами. А тут, то вже розійшлося. Між іншим, коли я відійшов так само, то зараз же мені мій командир – властиво сотник, здається, ім'я Вичка, й я якраз вже на матуру йшов, то він питає: «Що ти будеш робити?»

Я кажу: «Сам не знаю, що робити».

– Наші справи погані!

– Ми будемо триматися під містом деякий час. Французи не на нашій стороні, а вони втримуються.

Я кажу, що мені лишається ще півроку до закінчення школи.

– Іди додому! Іди додому! – Дає мені спеціальну відпустку. А ходити додому то було дуже непросто. Хоч і була облога, але тільки на певних вулицях, де можна було іти. Але сама голівна була облога, що не допускали селян з продуктами на базар. І місто стало голодувати тоді. Не було що їсти, то французи й годували місто. То з своїх запасів, які були там під Туреччиною, то вони собі перевезли їх. Що ж вони: мука була з гороху. То з горохової муки випікали хліб і то роздавали населенню, продавали той хліб. І буйголове м'ясо, то аргентинське, то морожене м'ясо з буйволів. Також таке тверде м'ясо. Також люди мусили їсти. (Сміється.) То продавалося в тих м'ясних крамницях так, за гроші продавалося. А ці самі *delinquent*-и гуляли, пили; вже ресторани повідкривалися; гульня страшна пішла на них. Ну, але довго не вдержалося, бо вже прийшов Григорів¹ тоді; Григорів зайняв перше місце. А французам

¹ Ідеться про війська під командуванням Григор'єва Никифора Олександровича (відомий також під іменем Матвій Григор'єв) (1888–1919). Варто зауважити, що Одесу його війська зайняли 15 березня 1919 р., а повстання проти більшовиків було зумовлене більшовицькою політикою на селі: запровадженням продрозкладки, насильницьким насадженням радгоспів, монополізацією державної влади більшовиками, каральними заходами чекістів проти селян тощо.

йще були на допомогу прийшли греки. В греків була така армія: кавалерія була на ослах у них – то було смішно дивитися. (Сміється.) А ввечора сміялися з нашої кавалерії. Бо вони здорово дістали від того Григорьова. Григорів потім перейшов до більшовиків. Але недавно помер в цього Григорьова родак один, він там жив у Бавнд Бруці. Його по різних: ще Дорошенка. Він недавно помер. Він якраз у того Григорьова був у повстанських, в лісах чорних. «Чорний ліс», Ви, може, читали книгу його. Там є описи його. То він якраз із тим Григорьовом приходив у Одесу. А потім Григорьов перейшов до більшовиків, розсипалася його армія. Але то величезна армія. То вони йшли через місто – то без кінця, то все на підводах, на селянських, розумієте, й пару коней запряжених. То вони пройшли через все місто й пішли далі. Ім більшовики сказали: ідіть! То інакше буде там: бо вже й більшовики підійшли під них, і так далі. Ну, то ми вже, казалось, під більшовицькою владою, але недовго. Через день в той час уже якраз і українському війську було трошки весело. Підходить українське військо вже під Одесою, дійшло до станції Роздільна – то 100 кілометрів від міста. А денікінці сидять у Криму. І навіть дуже близько до міста, і та Тендрівська коса так звана була, відходила. То, може, якихсь миль 10, може, від міста. І там свою залозу тримали. І кораблі їхні. Вони вже вони не французами підтримуються, а англійцями. І англійська флота вже тут їх підтримує. І вони висаджують десант. Ви думаете, що 70 осіб десант вони висадили в місто? І від того десанта, де знала, бігла вся Червона армія. Як тільки можна, втікали. Бо чому? Не тому, що, може, перелякалися. Вони інакше, вони не знали, в чому справа. Вони думали, що ті білі денікінці, й наше українське військо міняють угоду захопити місто. Бо вже під містом одна лінія залізниці, Одеса–Київ вже зайнята нашим українським військом, а друга частина – на Бахмач лінія – вільна. То вони втікають бахмачською лінією, бо, може, десь вискочити мають звідки вони. Ну, в результаті, ясно, той десант висадився – то літня пора. Приходе один офіцер, знайомий мого батька. А то вже були часи також, що з продуктами дуже погано було; була так звана «розруха», то нічого не робилося, а тільки поїдалося. Ні фабрики не працюють, нічого. Тільки селян грабують ті продрозподіл¹. І то йде на Червону армію, а ті денікінці собі зробили, а німці собі забирали. То була страшна розруха. Ну, той офіцер каже: «Знаєте що, нехай син підійметься. Ми тут є». Оборона побережжя Чорного моря – організація то радянська нібито армія. І там є частини, офіцер сам інженер. То каже: «Там zorganizувалися всі наші люди; там комуністів нема. Колись, може, прийде час, породиться повстання, то все-таки щось зробимо».

В армії дуже добре кормили – хоч де нема, а армія мала. То будем мати їсти, бо ж батько вже торгівлі не має, розумієте, й їсти нема з чого, і так само й в домі навіть. То я пішов тоді як червоноармійцем. І був у прожекторній групі. Справа була в чому: то було два прожектора – то великі такі прожектори, то світом в ночі освітляють місцевість. І там же

¹ Мається на увазі, що жодна із воюючих сил не мала змоги реально займатися налагодженням виробництва, єдиним відновлюваним джерелом існування на той час залишалася сільське господарство. Продукти сільськогосподарського виробництва, звісно, забирали в селян.

електростанція біля того була, то над берегом у такій частині міста вже, що становиться вже там як парк. І там ми тільки караульну службу вели весь час. Я стою під тим прожектором на висоті над берегом моря, то бачу, як ходять ті самі з червоною-білою, білою-червоною і білий-синій-червоний той російський флаг. То під самим берегом на маленьких кораблях. А там далі стоїть фльота англійська. В один прекрасний день я приходжу. Я отримав отак: одну цілу добу я на караульну службу, а два дні я йду додому, відпочиваю. І коли я приходжу на свою службу, а мені той, який здає свій пост, каже: «Знаєте що, вночі ми тут не спали. Вже ми тримали прожектор засвічений, тільки з закритими створками».

Вони світили його. Був приказ тримати, бо там щось на морі багато кораблів зібралось. Щось буде, мабуть, десант має бути. Всього пройшло, може, година, вже почалася стрілянина. А тут рядом стояла батарея артилерійська, де був мій товариш також уже записався – червона батарея. Коли я приходжу до того товариша, а він каже: а ми вже направили в другу сторону. Вся команда була не червона, а фактично була в більшості з тих білих. Вони вже ті гармати направили в ту сторону, на радянську сторону. (Сміється.) І тут почалася стрілянина й той висадний десант – ніякого спротиву не було абсолютно. Втікали, як миші. Але пережити прийшлося страшну ніч, бо бандити вийшли на вулицю і грабували скільки можна, де йшли, бо не було влади. Скорочу все ж таки, бо ті всі розписався з цим. Але знаю тільки, що вночі було страшно, всі повтікали, а осталося нас двоє – два українця осталося там. І ми поскладали. Нам тільки прийшов один офіцер. Уже він заявив, що вже влади нема, що «червоні уйшли», тепер вже влада переходить в руки Денікіна, і каже: «Якщо дивується, то можуть тільки прийти, ту електростанцію зруйнувати. Там майно таке дуже корисне, то бандити можуть забрати».

То ми вдвоє на всю компанію, ми все поклали перед дверима тієї кімнати, де ми караульні, й лежали на підлозі (сміється) й чекали, поки будуть; ну й так ми всю ніч провели, й цілий день не їли, бо кухня не працювала, а вночі нам привезли їжу. Привезли на всю команду, а нас двоє було. То ми не знали, що робити з тою їжою. Ранком нас звільняють, приходять, ідем на свою команду, а політрук, який вже дістав лекції там, значить, то вже в золотих пагонах стоїть і сміється: ну, що, чекали на мене. Я такий і такий.

Ми знали його як комуніста. Я не знаю, чи він потім перекрутився, але в всякому разі каже: хто хоче, може йти додому – значить, іти, пускають – а хто хоче йти в добровільчу армію денікинську, то зараз переходити.

Ну, там кілька людей пішло, а більшість рішило йти додому. Я пішов додому й тим закінчив. А тоді, то вже від денікинців зостало в нас панувати. Досиділи вони приблизно до початку 19-го року¹. Повтікали. Повтікали, прийшли знову більшовики. Отак воно мішалось, вже зрешту в 20-м році вже більшовики в нас закріпилися. Ми тільки мріяли весь час, що ті й другі підуть. Бо весь час була надія, що прийдуть чи то французи, чи то англійці. Американці тоді йще дуже далеко були,

¹ Імовірно, автор мав на увазі «до кінця 1919 року», оскільки на початку 1919 р. в Одесі були французькі війська.

мало знали. То сподівалися ще, що Англія чи Франція будуть нас визволяти. А ті менше всього думали про те. Але в тім часі, вже значить – тут, нас троє було. Що сталося в тім часі? В тім часі вже то ЧК закрилася, страшні розстріли. Там вони старалися знищити все те, що могло бути тільки щось робити. Не те, що робили, а що могло б робити, таких вони нищили. І в тім часі попався брат моєї дружини в ту історію. Було, що не вулиця – окрема підпільна організація. Тепер я розумію, що ті підпільні організації організовували самі же чекісти, щоб просто виловити людей. І от брат моєї дружини також став до такої організації ходити й навіть проводив велику працю. Бо він збирав людей охочих. Бо там, приблизно за 100 кілометрів від міста в лісах там вже (бо близько Одеси не було лісів), в лісах був такий отаман Зелений. Один офіцер український, який зорганізував там, називали то бандами тоді – комуністи називали. І там страшно робив велику шкоду. Там, значить, потяги, які йшли, пускали в передкос, знімали рейки, закручували, то брали волів, закручували рейки й крутили з дороги. І потім потяги уводилися з того відкоса. Вони старалися, дуже довго боролися, не могли його виявити. Аж поки свої українці не продали. Один професор пішов і на тому селі жив, і знайшов зв'язок. Сказав, що він українець, таким чином виявив його – до нього приходив, і його зловили. Але отой брат моєї дружини, він якраз хлопцем возив туди. Мали вони документи від міліції, і зброю дістали від міліції. І я потім зрозумів, що то все було спеціально тільки для того, щоб виявити, де кінці є. Врешті прийшло до арешту. Арештували мого приятеля Василя і його сестру, мою майбутню дружину. Її тоді було всього 17 років. Вона ще не була повнолітня. Вона 18 років ще не мала. Її арештували в тому ЧК – то страшне було, в яких умовах її тримали. І потім прийшло. Пару місяців там їх тримали. Мою дружину допитували без кінця на допросі. Вона доказувала, що нічого не знає.

– Чи ти знала, що твій брат був у підпільній організації?

– Ні, не знала.

– А якби ти знала, то що б ти зробила?

Вона каже: «Уважаю за підлоту всяке доносити».

– А ти будеш знати!

Ну, то результати: багато приговорили до розстрілу, а її на п'ять років концтабора приговорили. Причому, перед тим, як вона дістала приговор, забирали в одну кімнату ввечері. Викликали перед вечером по прізвищам і напихали в 200 людей, напихали в цілу кімнату. І її туди взяли, й брата туди. І в першу же ніч брата повели на розстріл. Він ще розцілювався, розпрощався з нею. Вона осталася; потім повиводили всіх, вона одна осталася там. Потім підходить до неї той караульний і каже:

– Дівчонка, не бійся, тебе не розстріляють. Тебе тільки взяли «на іспит» (перелякати і так далі).

Три ночі таких вона провела, й три ночі підряд забирали людей на розстріл¹. То історичне, бо вона, між іншим, тепер, коли вона вмирала

¹ Злочини одеської ЧК, про які згадує оповідач, описав в одному із своїх останніх творів «Уже написан Вертер» (1979) Валентин Катаєв (1897–1986) – відомий російський письменник, що був родом з Одеси, свідок тих подій.

(вона від такої хвороби вмерла), то їй являлися такі самі види, що йдуть на розстріл, рвуть на собі волосся. Між іншим, всіх заставляють тут же роздягатися, без одягу ведуть їх голими вже надвір, і там спеціально було приміщення – гараж, де стояли автомобіля. І то заводили раніше автомобіля, ці вантажні. Коли їх заводили, страшно – приглушників не було. Вони тарaxтіли. То вони казали: «Вже починають тарaxтити приглушники, значить стріляють, щоб не було чути вистрілів населенню». Через три дні її випустили. Можете в'явити, в яким стані нервовому її вже могли випустити. А все те, значить, той слідчий сказав, що: ти будеш знати, як то можна не доносити на людей, які проти радянської влади.

Ну, я до того не попався, бо там, між іншим, була ще організації, які були на п'ятки розчислені. В такій п'ятеро людей знали один другого. І один п'ятий належав до другої п'ятки. Таким чином вони всі п'ятки порозкривали, і в брата моєї дружини з тієї п'ятки, а я був в п'ятці мого брата, і в мене була своя п'ятка – до того, до тієї ціпочки не дійшли вони, бо брат уже не видав. Його п'ятка знала його тільки, а він свою п'ятку не видав, він доводив, що ніякої п'ятки в нього нема, що він останній в тому. Так що мене не торкнулося, а може, мене б також забрали. Не знаю, бо для мене щасливо так виходило. Багато я вилазив з таких позицій, що сам тепер дивуюся, як то могло бути. Ну, в всякому разі то так уже закінчилася історія того спротиву. Бо люди ввесь час тільки вже тремтіли, бо стріляли без кінця. По 200 людей кожного дня на вулицях розстрілювали. Плакати – було написано «Список розстріляних», причому за що хочете: оці, значить, організації, а той – дворянин, отам був недалеко від нас один завідувач, був як управляючий будинком. Але він носив шапку з червоним, бо всі дворяни в старі часи носили спеціальні шапки такі, щоб бачили, що він дворянин: нижня частина шапки була червона. То так і було написано: «Розстрілян тому, що дворянин». А другий був українець розстріляний, він також крамницю мав – Литвиненко. Він був дуже добрий також діяч, також організував в своєму куті «Просвіту», він бандурист був, грав на бандурі дуже добре. В нас, впрочім, дуже добре розвивалося те національне життя. Але все то знищили. То того Литвиненка розстріляли за те, що він нібито постачав грішми підпільну організацію. Хоч він був і купець, але вже такий обдертий купець, що нічого не мав, не міг видавати нічого. Але то, що він прислав на українську руку, то інша справа. То тому його розстріляли. Тоді перестріляли багато кооперативних робітників. Чомусь вони взяли спершу за кооператорів. І то на списку також: «кооператор, кооператор, кооператор», розстріляний за таке й таке. (Сміється.) Ото я думаю, що вже треба ту історію нам закінчити. Я Вам можу сказати, що багато того сказано в мене на моїх відеозаписах. Пізніше, може, як зацікавитесь, я, може, закінчу. В сина нема зараз часу, він дуже зайнятий в університеті. Але коли буде час, ми будемо закінчувати. Ще кілька тейпів; я думаю яких шість. То не менше як 10 тейпів буде двогодинних. Але як захочете, може, копію, я попрошу його зробити копію, можуть Вам передати. Ви там щось також знайдете для історії. Я дійшов вже приблизно до років чотири до війни. А там

як мені прийшлося викручуватись. Бо я все ж таки син нетрудового елементу. Доноси були на мене без кінця, розумієте. Мені удавалося викручуватися. Мене спасало те, що я там два місяця був в тій знаменитій Червоній армії. Мені посвідка збереглася про те. І другий раз я також ховався від мобілізації, коли вже хватили просто на вулицях людей, брали в Червону армію, то я поступив до лазарету. А лазарет був військовий. Лазарет був повозичний. Ну, як лазарет відходить до фронту, то ранених на візках возять, то я мусив з конями справу мати. А я коня ніколи в руках не тримав, але там поназбиралося взагалі – люди там ховалися спеціально. Також посвідка мені зберіглася на те, то пізніше мені зробили з тієї посвідки, що я вже три роки з половиною служив в Червоній армії, і то мене врятувало далі. Якщо потрібно, то той військовий документ показую: я з Червоної армії, що вони хочуть?

– А як ти міг служити, коли ти син буржуя?

Я кажу, такий буржуй, як не знаю! (Сміється.) У всякому разі я питаю: «А хто такий Ленін був? Не син буржуя?»

Мовчать тоді. Я їм давав, що революційні керівники всі були походження непролетарського. Я кажу: в Червоній армії був з ідеї. Чого я був – ідея була – то мене вивозили, ті доноси були страшно на мене. І то вивозили вони.

Він стане, той що мені слідчий, НКВД, заарештували. То ставив: то як же так, слухайте! Та ви ж син нетрудового елемента. А чого ви полізли в Червону армію?

Я кажу:

– Не я поліз, а мене потягнулося.

– Як то не поліз?

– Так, бо люди йшли туди, бо бачили несправедливості, які були.

– Ага! – каже. Потім один побачив, що й ще були в мене товариші такі, які потім стали комуністами, то дав мені на те трохи менше. Але вони таскали не за те, не за золото. Мене обтаскали за золото. За моїм батьком ганялися (він же ховався). То вони ще потім витягували, хто має що з золота, «золотуху» називали. То на ту золотуху його шукали – нема, сховався. То мене потискали. То той питав мене. Довідалися, що я не міг мати золота, бо я вже окремо жив, я вже був жонатий. Але довго мене там екзаменували. А в результаті все ж таки мене урятувала та посвідка, що я був в Червоній армії.

Пит.: Добре. Вже нема так багато часу, але що Ви можете сказати про голод? Починаючи з колективізації. Що Ви знаєте? Ви жили ще в Одесі, так?

Від.: В Одесі. Мій батько вже закінчив справу своєї торгівлі. То були 30-ті роки приблизно.

Пит.: Під час непу чи Ви були...

Від.: То вже неп закінчилося. Під час непу потрошки вони підбиралися. Вони, по-перше, вибирали отаких куркулів. Як Ви будете тепер у Ротвелі, то той самий старший каже, «W» його прізвище, то його викинули вже з України в 26-м році приблизно. Тоді вже його викинули тому, що він мав великий маєток. Але просто: «Виїжджай!» – скільки там хвилин – 10, здається, було. То він сказав, що то в Курській губернії там уже пережив, там голоду не знав вже. Він свою родину забрав туди. І там він

собі ще *business* мав – грабарню свою, і мав вози там, де земляні роботи проводили, то він керував тими земляними роботами. Але він розказував, бо їхав зі станції додому, раз каже, що він бачив, як приходили голодні люди за хлібом туди, в Росію. З України в Росію за хлібом їздили. Коли Україна годувала всіх і вся хлібом перед тим. Ну, а тут у мене, що я можу сказати, що я бачив під час того голоду, то саме у самому місті Одесі. По-перше, як вони тільки почали колективізацію – ясно, всім відомо, що наше селянство робило спротив, не хотіло йти до тих колгоспів. Та як розстатися з своєю коровою, розумієте, з своїм конем. Коли то вже ж то не твоє, становиться вже як державне, то кооператив. Спершу вони навіть не організували колхозп, а «СОЗи» – спілка обробки землі. То перше там спробувала. Які пішли, то побачили, що один працює, а другий тільки дивиться, як працюють, і не хоче працювати. То ясно, що то не зустріли з національного боку так само. То їм треба було вбити самий корінь, бо саме голівне, я розглядаю, що якраз коли оснувалася радянська українська держава, й коли все ж таки деякі комуністи добилися того, що там провели, провели ту українізацію, то вже російська влада в нас таки побачила, що то є небезпека в тому. А є один пункт в конституції, що можуть відділитися, як хочуть. То треба то зліквідувати. А саме то село дало саму квінтесенцію українізації. Не забувайте, що вся молодь з села пішла вчитися до шкіл. Було більше там у Києві, але в Одесі також було видно: всі школи були [...] переважно, а особливо в першу чергу сільськогосподарчий інститут – то були заселені людьми зі села. І їх в першу чергу всіх і винищили. В першу чергу їх винищили. То значить сільськогосподарчий інститут і інститут народної освіти – ІНО. То два інститути, за яких вони перше ще взялися і повинищували всіх студентів, і професорів винищили. Такий, як Музичка¹ – ми власне знайомі були. Його знищили, і ряд других. Тому їм треба було їх скоріше вбрати, бо то база, на якій будувалася відновлення нашого національного життя. То почали приймати з 29-го року, особливо вони почали. Моя дружина була учителькою. Вона була в найліпшій українській школі. То взяли ту школу, винищили, між іншим, всю чоловічу частину вчителів – усі попали, йще тоді на Соловки посиляли – а її забрали з тієї української школи, передали до однієї школи, де самі тільки євреї були учнями. А мова – українська. (Сміється.)

Пит.: Коли?

Від.: В 30-х роках. Уже сталося, здається, в 30-му році. Її вже передали тоді до другої школи. Ну, то вже підготовка. Ввесь час колективізації був спротив. А крім того, йще мало де зазначено, що вони почали так звану індустріялізацію України. Йще тіх плянів п'ятирічних мали в проблемі. Але вже плян був, плян індустріялізації так званої. І на ту інду-

¹ Музичка Андрій Васильович (1886–1966) – український літературознавець. Після закінчення Львівського університету вчителював на Львівщині і Тернопільщині. З 1920 р. викладав українську літературу в Одеському інституті народної освіти, а у 1925 р. йому було присвоєно звання професора. В середині 1930-х рр. – репресований, засланий до Казахстану. Пізніше викладав історію російської літератури і літератури народів СРСР у Кзил-Ординському і Семипалатинському педінститутах. 1958 р. захистив докторську дисертацію про творчість Лесі Українки. Незважаючи на реабілітацію у 1955 р., до України повернутися не вдалося.

тріалізацію треба було грошей. Перше всього організували те витягання золота. По-перше, всі лікарі, як і всі люди, які мали вільні професії та які мали трошки грошей, їх всіх таскали в в'язницю і з них викачували: «Віддавай гроші, віддавай, що ти маєш, або золото!»

Люди віддавали, а вони тільки витреблювали. А других, ті, які не давали, то там навіть і гинули. Бо другий не давав, а другій не мав що давати, й так далі.

Тепер далі – колективізація. Колективізація дотеркала не тільки села, а й міста. Бо в місті було багато ремісників, які також приватники були. Треба з ним також покінчити. То позабирали їх в артілі. То також колгоспи, в артілі позабирали. Я, між іншим, працював тоді в об'єднанні в тіх артілях, то я дуже близько з тим знайомий. Але зараз не час про це говорити, забагато.

Пит.: То нічого.

Від.: То так само вони повели похибно тіх самих ремісників. Позабирали їх в артілі, то і в артілі нібито мали положення спільне майно. То навіть прихід та прибутки мали йти розподіляти між тими членами артілі. Ні, то вийшло прибутки всі потім заморожували тіх, ті кошти, *account-и*, ці самі рахунки цих артілей, і ті гроші просто пропали, те, що вони заробляли. А потім вони перетворилися в таких самих рабівників, як на селі селяни. Оце колгоспи так само. Вони в артілях працювали, гнали з них піт тільки, що вони виганяли норму, завели знову таку систему тієї самої норміровки труда. Піднімали їм весь час вироботку – вимагали від них, так, що їм також невесело приходилося. Але все ж таки веселіше, бо вони були скоротилися. Там багато було всяких таких річей.

А в селянина тільки забрали зерно й все, і він має вмирати. І в той час, коли вже почалася та витяжка. Причому – куди вони витягували? То іще не значить, що вони брали, забирали. Вони іще одним махом, як кажуть, семеро убиваху. Вони же весь час випродовували все за кордон, щоби найбільше набрати валюти, щоби купувати трактори й другі речі. А крім того, це може пояснюватися на трактори, а саме голівне, я думаю, що то просто на пропаганду: гроші в них і зараз на пропаганду за кордон, на утримання тіх самих шпигунів, що ви хочете. Покинули імпорт чи експорт – для нас то був експорт. Та ж вони кинули те все, що вони забирали, вони відправляли за кордон. І продавали. Продавали хліб, що забирали, з рота видирали в наших селян, вони продавали як ізлишки. Всюди вони за кордоном продавали, ізлишки називали, лишка – що вони не можуть то спожити, забагато є. Крім того, кожна фабрика поставила спеціально окремі цехи, які виробляли продукти тільки для закордону, для продажу за кордон. Я вважаю, що був у Америці отоді в 30-х роках, тоді трапилося тут депресія, то є праця комуністів, тільки. Я скільки показував людям – мовчать, не звертають на те ввагу. А то дуже важлива справа. Та депресія стала тільки тому, що вони викинули, по всіх країнах повикидали багато дешевого краму й фабрики мусили закриватися. Такий ясний приклад був тим канцерном, був в Швеції. Канцерн, який виробляв сірники, на весь світ. Стінес, Гуге Стінес – як я пригадую, прізвище того власника канцерну. Швеція має багато дерева й дуже добре на виробництво сірників. І ті сірники

продавали по всіх країнах світу, причом у кожній країні була своя марка – в Англії, то були там конячки, ті, що на перегонах гонять, дуже гарні картинки. То всі себе заставили виробляти такі же самі сірники, в Білорусії – там багато лісів, там побудували фабрики й тими сірниками вбили того Стінеса. Гуго Стінес покінчив самогубством, бо як він продавав сірники, скажемо, за одну копійку, то вони продавали 10 на копійку. То його вбили цілком. Так кругом всі фабрики мусили ліквідуватися, продвестувати, робітники не мають праці, бо то так получилася та депресія, яка була. Навіть наукові досліди не прийшли до того, щоб довести, для чого прийшла депресія. Вона тільки з того прийшла на мертвих тілах наших селян, бо зерно вони завозили в всі країни. Так само Америка не могла продати своє зерно, бо радянське зерно було дешевше.

Пит.: Чим Ви працювали тоді?

Від.: Я працював в тих часах в об'єднанні артілій тих самих, де ремісників позбирали – в кожній галузі окремо. Скажемо, ремісники, які працювали з деревом, – то була деревообробна промисловість. Вони робили меблі всякі з дерева. Другі зі заліза, то окремо були об'єднання, що роблять зі заліза, така артіль групова мала над собою шапку одну, об'єднання. Я в такому об'єднанні якраз працював економістом, завідуючим планом виробничим, відділом і ще крім того сектор бухгалтерства мені належало тоді. То все в моїх руках було. Я пляни складав, і я їх виконання збирав. Дуже мені йшло добре, бо я їх зрозумів, що їм треба: їм треба виконувати пляни, то я так робив пляни, що вони завжди виконували. То в моїй організації. Тому я тримався при них. Фактично вони за мене трималися. Бо пізніше, коли я хотів іти, то не хотіли пускати мене. Але ж я пішов від них. Але ж довгий час, 10 років, я працював в тій самій промкооперації. Тепер вона не йснує. Я цікавився. Вже немає – просто «міська промисловість» так звана. Не артіль, а просто фабрички маленькі, які належать до місцевостей, де вони знаходяться. Але на них все рівно лежить та сама обов'язок, як і раніше на артілі. Все, що тільки можна зробити, робіть. А то все іде на війну. Всі великі фабрики працюють тільки на війну. І зараз працюють. Те ніхто не бачить і не знає. А інші, щоб той весь «ширпотреб» так званий, що то потрібно для людей, для вжиття, то робили артілі, а тепер маленькі фабрики, де там рештки тих самих артільчиків також працюють, і так далі. А коли ж постав голод, то що я бачив? Звичайно, на селі я не був.

Пит.: Так, але який вплив мав той голод на місто?

Від.: Місто страждало, бачило. Правда, а не на всіх. Є люди, які злорадствували. Є, були люди, які були ближче до комуністів прив'язані, і так далі. Чому вони злорадили? Ще були часи, коли був ще голод в 20-х роках. То деякі села були більш заможні. Вони привозили в місто, продавали свої лишки, свою продукцію, а місто голодувало трошки. Бо не було праці. Ті люди залишилися. Між іншим, також зграбували все населення, бо всі люди мали в банках свої гроші, то все було зліквідоване. То деякі, деякі мусили продавати своє, виходили на базар: чи своє простирало продасть, чи що. О! То деякі селяни купували перини. Закупить, розумієте, людина не має що, то завезе собі на село перину.

Більше такі заможні. То вони в першу чергу стали, коли селян не стало вже – як куркулів – то їх перших же розкуркулювали. Бо спродали не куркулі. Куркулів вже раніше вони повивозили. А спродали то середняки й бідняки. Ті більше пострадали. Так само, я Вам скажу, що в 30-м році мені прийшлося виїхати з міста, бо я тільки закінчив вищу школу – мене не брали на працю. Бо в мене получилася така історія, що я не був членом профсоюзу. А я працював весь час як агентом – я працював деякий час в Державному видавництві України як агент по продажі книжок. І мій обов'язок був ходити по всяких підприємствах, фабриках, заводах, збирати рекляму для журналів, для газет і продавати книжки. Бібліотеки підбиралися для робітників, щоб підвищувати їхню освіту, а частину й пропаганду проводити. Там всяка література була, партійна й так далі. Це я продавав і получав процент з того. І дуже добрий процент отримував, то мені добре, добре велося. Але я не мав права бути. Я вважався трудовим елементом, але члени профсоюзу були вільної професії. То такі люди, що працювали на процентах, такі люди, як мистці, як лікарі – то все вважалося вільної професії, і вони не могли бути членами профсоюзу. Але вважалися трудовим елементом. Таким і я був. А коли прийшлося мені йти на працю, то переді мною бігали, доносили вже, що я син такого й такого. То раніше, коли я був студентом, то того не бачили за мною, бо я був в обмеженому колі. А коли я вже вийшов, ішов до якоїсь установи, а там є такий, який він знає мого батька. Каже: «Нащо ви його берете?»

Селяни перші були проти; заколоти проти тих колективізацій, що потім тих СОЗів, і так далі. Там в одному селі було велике повстання навіть. Побили міліціонерів і других.

Пит.: В якому селі?

Від.: То було село Врадіївка¹. Ну, забув іще. То не далеко від Первомайського. То, може, яких 20, 30 кілометрів від Первомайська. Так потім я можу знайти на мапі, а зараз забув назву. Те село Св'ятотроїцьке², здається, було. Я тоді працював у Первомайському в центральній робочій кооперативі. То саме крамниця, в якій продавали все для населення – продукти, харчеві крамниці, там і одяг і друге. Я був там уже головою торгівлі. Там дуже легко мене взяли на працю, – бо там в провінції мало людей з освітою приходило, не хватало людей. Як я тільки з вуза прийшов, то мене відразу схопили туди. Ну, то я бачив, чув, що повстання було. А потім вони кажуть: «Іди».

А там недалеко, де я мешкав, якраз і станцію залізнична. То я прийшов. Подивись, – відправляють людей вже.

І вже стояла велика купа з пакунками такими, з клунками, маса дітей маленьких. І люди дуже добре одягнені, в кожушках – видно такі заможні селяни. І їх вантажили в такі вагони товарні, де возять всякі, як в нас називали, «40 душ людей або вісім лошадей». В таких вагонах їх на Сибір відправляли туди. То перший, який я знаю, що то самі щасливі

¹ Врадіївка – районний центр у Миколаївській області.

² Нині села Святотроїцьке на мапі Миколаївської області немає. Однак при окружній системі адміністративно-територіального поділу в УСРР (1925–1930рр.) село з такою назвою було на території Миколаївського району Миколаївського округу.

люди, як казали тоді. Бо вони на Сибірі також вони там працювали, й вони там вжилися. Я знаю, що пізніше було. Навіть я пригадую такий випадок, коли один син такого звернувся до Сталіна: чи він може відповідати? Він працює трактористом в такій-то артілі. І йому закидають, що він син куркуля. Чи то Сталін сказав, що діти не відповідають за своїх батьків. То перше слово. І я тім також користувався тоді. Коли мені закидали про мого батька, тоді я казав (сміється), що діти не відповідають за своїх батьків. Були в мене такі випадки.

Ну, а самий голод, коли потрошки почався, то слухи, по-перше, йдуть. По-перше, на базарах появилася велика кількість селян, які продавали все, що можна було. Приїжджали міняти на хліб. Вони на базарі розкупували, свити продавали, що можна. Потім ці самі, но посаг донька зберігала всяке – там убрале. То все ціми скринями привозили на возах і розпродавали. Люди розкупували. Потім килими гарні траплялися, і так далі. Все йшло в продаж – на хліб! А потім і хліба того не хватило. Потім приходили вони вже голодні. А вже хліба не стало, і карточна система вже не працювала. Хліб давали тільки населенню – 100 грам хліба на звичайну людину. Ті, які на втриманні – батьків, на дітей, – дають тільки 100 грам. А робітникам давали 200 грам. А по 500 або 400 грам давали тим, які на тяжкій праці: як ліварня, чи щось таке, то давали цілий кілограм. Ото була різниця. А на базарі вже могли купити такі буханки хліба – два кілограма. Як камінь, розумієте. Що там є, то не знаю. Менше всього там зерна. 40 рублів тоді коштувало. А пенсіонер отримував 30 рублів місячної допомоги. А 40 рублів стояв один. То багато повмирало старших людей в місті так само, бо не мали з чого жити. Ну, а потім багато приходило в таких вже напівпопухших людей. Вже бачиш – воно ледве на ногах тримається. Воно приходять: «Дай щось, кришку, хоч крихту хліба!»

Ну, люди виходили з хати, давали, що могли. А самі також мало мали. Такий випадок ніколи не забуду. Лишається в моїй пам'яті. Там, недалеко де я мешкав, на тій вулиці, якраз завжди, як я проходив на працю, відходив, я проходив мимо одного будиночка, який перед собою мав садочок, огорожений такою залізною решіткою навколо. І там була хвіртка-входка, і то був вхід до будинку великого, який раніш був лікарньою – то очні хвороби була; лікарня державна була. А потім її перетворили на лікарню для дітей. І от під ту лікарню селяни приносили матері своїх дітей, щоб забрали в лікарню, бо дітей вже годували більше корою від дерева. І діти ті вже нещасні такі – в'яли. І то кожний день проходиш – який десяток, а то й більше тіх дітей, закутаних там в якісь хустки. Мама відійшли в сторону. Мама десь ще стоять в другій стороні десь далеко на вулиці. Чекають – може, вийдуть і заберуть. І ніхто не виходить, їх не бере. То люди починають сходитися, місцеві. То я пригадую такі історії. Одна жінка приносить, хоче хліба дати дитині. А друга її по руці: «Ти що робиш!? Ти хочеш убити дитину? Знаєш, що воно зголодало».

А дитина сидить, вибачте мені, отак навколишках, і вона напівгола, і в неї кишечка виходить і кров струїться з заднього проходу. Оце я своїми очима бачив, отак на таку відсталь виходить та кишечка. В дитини такі очі. Вона вже біль чує чи не чує.

Що виходить: коли я вертаюся з праці, їх уже нема. Питаю людей, в чому справа – забрали. На другий день така сама історія. Кожний день приносять селяни; приходять зі села і віддають свою дитину, що, може, так, як-небудь, вони врятують свою дитину. А вона вже має також умерти. А ті селянки, бачу, також – вона вже ледве ходить.

Ну, що іще було? Були й елементи спротиву. Отож я вже казав, що поробили вони спеціальні цехи, і то все, значить, спровадили за кордон. В Одесі, в порту, був побудований перед тим, незадовго ще перед тим, великий холодильник. Отакий холодильник – будинок величезний, де вони там зберігали всякі продукти, які можуть псуватися, заморожені. Там вони берегли й масло, й всякі такі речі. Одного разу прийшов час – стали набивати свинями. Цілі туші свиней, де й що ще загорнені в білі простирала, зав'язані. Ціла туша така, й прийшов пароплав, і місцевих вантажників, щоб вони вантажили. Вони заявили, що те не будуть. Давайте населенню – ці кажуть – але не везіть їх за кордон.

Протест страшний був. Щось два чи три дні пароплав стояв, не міг забрати те, розумієте, бо вантажники відмовилися. Кінчилося тим, що вантажників не стало. Де їх поділи – хто їх знає, розумієте. Поарештовували, звичайно, а вантажити прислали Червону армію, якусь частину, і ці вантажили, і то поїхали. Куди ж везли? Везли в Австрію. Чому в Австрію? Я довідався, з економіки. Болгарія якраз випасала багато свиней і продавала через кордон в Австрію, завжди. Тепер, коли вони стали продавати в Австрію, то в Болгарії почався страйк – біда так само – не мають куди продати тих свиней. І революція там починається в Болгарії. Також там, бо не вміють. Цар їхній не вмів управляти країною, не може продати. Як же він може продати, коли Австрія стала купувати за півціни проти тієї, які продавали болгари? Так кругом так же само з Гугом Сінесом було, я вже казав, і так далі, з цими сірниками, так і з тими свинями. А чим в Одесі закінчилося – тих не стало, вантажників. Що з ними зробили далі – невідомо. Але появились нові вантажники, вже вантажили. А з початку армія вантажила то все.

Ну, мені прийшлося побувати в Харкові. Бо я коли вже працював в промкооперативній організації, тоді ще був центр України Харків. То була столиця в тих часах. Бо на початку, то були дві столиці – був Київ, де ще була українська влада, а в Харкові вони вже комуністичну владу українську зорганізували комуністи. І там, коли вже вони опанували всю Україну, то все ж таки столиця так і лишилася в Харкові. І то в Харкові було саме голівне управління тих об'єднаних всіх кооперативів, називалося Всеукрпропрада – Всеукраїнська промислова рада, об'єднання тих всіх. І мені прийшлося сюди приїхати якраз ото навесні рано, ще сніг тоді був, на початку весни. Приїхати в командирівку на з'їзд там було, спеціальний з'їзд, відносно плянування того пляна, вже тоді пішли ті п'ятирічні пляни, прийшли. То мені прийшлося бачити те, що я й в Одесі навіть не бачив. Я бачив, коли приїжджав потяг, або бачив, що гори трупів валялися в під'їзді до Харкова. Потім мені харківчани пояснили, що то ті селяни, які приходили хліб купувати; вони стали випускати комерційний так званий хліб. Вони продавали вже в своїх крамницях по великій ціні, здається, по 40 рублів за буханку того хліба, яка йому ціна була один карбованець, може, не більше. То селянин –

хто продав свої речі якісь – то купував той хліб. То їх також арештовували й садили на вантажні авта й викидали за місто на сніг. Просто на сніг викидали. Вони вже також ледве на ногах – ото напівмертві були. А потім отам вимерзали, і так ті трупи, так як я проїжджав потягом, мені показали: дивіться! Оті гори – то є трупи!

Ну, а тут мені прийшлося зустрічатися. Правда, з їжою було погано в тому ресторані, де нас годували, ледве, ледве було. А мені прийшлося заскочити мимоходом до одного такого звичайного – то там нічого не було їсти. То там якогось супу давали з перловки, й там ні жиру, нічого. Я таки взяв ту тарілку. Якраз підходить один хлопець молодий, так років, може, 18, отакий блідий, став, стоїть, нічого не говорить, стоїть, тільки дивиться. Я встав, кажу: «Бери, їж!»

А він так жадно кинувся. Він то не їв. Він взяв просто ту тарілку й виливав собі в рота, розумієте. А руки так тремтять. Двадцять раз питає в мене. Ну, що я міг? Я ще мав кілька там рублів. Дав йому, дав йому пару рублів. Кажу: «Може, ти дещось купиш».

– Ой, дядю, – то мене дядько називав, – дядю, дуже вам вдячний.

Я пішов в сторону. Я там розплакався. І досі не знаю, чи... (Зворушений, говорить крізь сльози.) Найбільше, що я бачив в той час, то я кажу, в Харкові я бачив. А там нас годували весь час – розумієте, пропаганда. Там у нас виступає цей самий комісар на тім з'їзді. І нам розказують таке життя, що не знаю, що ми ото построїмо тепер плян, то вже все буде готове на отой п'ятирічний плян. Перший в них провалився, дуже скандально провалився. Отже, буде такий плян, що все вже буде. І каже: ти не дивися, що тут є. То винуваті. Вони не хочуть працювати, то хай не їдять!

Отак було в них: вони не хочуть працювати, то хай не їдять тоді! Бо в нас лозунги: «Кто не работает, тот не ест» (Хто не працює, той не їсть). Вони не хочуть працювати, то хай втікають з їдла! Така була відповідь. Ну, в місті в той час приїхав якраз з Франції міністер Еріо, може, чу-лі щось про нього, чи ні?

Пит.: Так!

Від.: Якраз він був в Одесі. Якраз коли та сама голоднеча була, він приїхав у Одесу. То для нього устроїли таку спеціальну поїздку такими вулицями, де все добре. Голівна вулиця – Дерibasовська називається, там де крамниці. В крамницях понаставлено. Я якраз прийшов й здивувався. Я прийшов і ходив по вулиці, бачу – в одній крамниці багато краму, в другій багато краму, і на вікні є такі вітрини, виставлені дуже гарні крами, їжі, і так далі. Я заходжу до однієї крамниці, а продавець сміється: «Ви що, хочете купувати, мабуть, щось?»

Я так дивлюся, а він каже: «То не для продажі. То так для показу».

– Для чого?

Подивився, нікого нема: «То цирк». Більше нічого не сказав мені.

– А що таке?

– Потім дізнається.

А в другі магазини просто не пускають: ти туди, а там стоїть якийсь мужчина, каже: «Проходь, проходь! Зараз не працюю, зараз не працюю».

Їдуть авта. Взагалі тоді ще дуже мало було автомобілів в Радянському Союзі було, особливо в Одесі. Одеса називалася «режимним містом»,

менше всього полагалося Одесі. Якщо давалося, то менше всього Одесі. Бо багато тих були походження буржуйського, як кажуть (сміється), то авта, може, були – якась десятка, дві на все місто. Пару було таксі (не знаю, хто на них їздив). А то були авта, приналежні якійсь-небудь організації. Тільки дві персони мали персональне – «герої» якісь. Один був музикант знаменитий – імени його школу музикальну відкрили¹. То він мав подарок від держави – авто. Але завжди не мав газоліну, бо одна газолінова станція була на все місто. І то в порту. Треба було туди їздити набирати газоліну. (Сміється.) І то я бачив: авта туди й сюди шмигають, ті самі авта, туди-сюди. Проїде вулицю, а друге настрічу. Вони влаштували таке. Вся та Дерibasовська вулиця – вони тільки другою об'їжджають, вони без кінця тільки їздять, щоб був рух, що є життя. Бо тоді життя в місті застановилося. Люди ходили, самі як дохлі всі. Всі недоїдали, не мали, бо крамниці були порожні, нічого в крамницях не було, абсолютно. Сірників тільки скільки хочете можна було купити. І то сірники були спеціальні, не ті, що на експорт йшли, а такі – «спочатку вонь, а потім огонь». То сірники були з сірки зроблені. І коли запалили – таке смердюче страшно, розумієте. Оці сірники були тільки в продаж там, порошок для зубів, чистити зуби, після такого. То сміялися. Я кажу: добре поїв, то маю тепер почистити зуби. (Сміється.) Ну, то я бачив тоді ті авта тоді. Я собі думаю: що таке? Знайомий каже: бачиш, що то зроблено? А я кричу вділ: приїхав якийсь французький міністер, то йому показують, як ми живемо. То я тоді довідався, що то є Еріо. То тому Еріо все показували, мало того, його повезли по музеям. То я точно знаю. Повезли його по музеям. І яка йому картина подобалася – йому дарували. Йому в Одесі щось п'ять чи шість картин. А кажуть, що він об'їхав іще міста. То він цілий один вагон навантажив ціми рідкими старовинними картинами, подарками. То що він міг сказати, коли йому стільки дали? Він нічого не бачив. Коли його везли залізницею, то також на кожній станції. Як я їздив – скажемо, їхав з Одеси в Харків отоді – то на кожній залізниці. Раніше їдеш, то селяни продають всякі продукти: то курку смажену продають, то яблуки, то фрухту якусь. Вони виносять, і люди купують по дорозі, всім треба, як їдуть. Апетит мають добрий, то купують. Тепер – нічого. Селяни стоять, нещасні селяни. То того він нічого не бачив. Бо в нього шторки в вагоні. Ясно, що так званий «международний вагон», то найліпші вагони, *extra* першої класи. Міжнародній, так званий. То там шторки закриті, він проїжджає, нічого, возили його потягом – нічого не бачив. З Одеси приїде в Харків, з Харкова в Київ, в Дніпропетровськ, і так далі. Всюди йому тільки такі самі вулиці влаштовують, як і в Одесі влаштували. І той крам всюди є. То він казав, що він все бачив. Ясно, що він бачив. Ніякого голоду він не бачив. Він так заявив. Коли він

¹ Ідеться про Петра Соломоновича Столярського (1871–1944) – відомого українського скрипаля і педагога. З 1919 р. він був викладачем, з 1923 р. – професором Музично-драматичного інституту, пізніше – Одеської консерваторії. Столярський організував першу в СРСР музичну школу-десятирічку в Одесі (1933), яку названо його ім'ям. Учнями Столярського були Давид Ойстрах, Натан Мільштейн та ін. Сьогодні школа його імені має таку назву: «Одеська середня спеціальна музична школа-інтернат ім. проф. П. С. Столярського».

вернувся, то він всюди заявив: голоду нема там. То є видумки – і так далі. То він продав цей голод, продав за гарні картини.

Ну, що йще Вам сказати з того? Трупи були в місті, я їх бачив. Постаралися їх убирати як можна швидше. Трупи були й селян проходжих і більше старших людей. Я бачив просто міські мешканці, старших людей. Він не має з чого жити. Бо то за 30 карбованців він прожити не може. То викидають його пожилці просто на вулицю, вже не мають з ним що возитися, особливо в зимний час. Там були такі тачки, на двох колесах, на які людина сама їхала. То на тій тачці два, три трупа везуть, до *morgue*-у відправляють. Але все то поза околицями, а вулиці чисті. На вулиці траплялися ще й коні дохлі валялися. То собаки витаскували й так розривали. А тут же приходять кораблі закордонні всякі, й матроси. І вони спеціальний клуб організували там близько до порту. І там все, що хочете, є в клубі. Там і дівчата їм приводять спеціальних уже, й там життя знамените. Матросів цих самих, цих моряків, як приходять, то їх годують тим, що тут все є, і так далі. А по вулиці вони нічого не бачуть, що тут є. По вулиці вони нічого не бачуть – то все забирають. Бо як уже трупи повикладають, то рано-ранком приїжджають уже спеціальні вози такі, авта, які забирають ці трупи на околицях. Може, хто потрапить і на околицю. Може, хто потрапить і на околицю. То ранком завжди чистили все, що тільки можна було, щоб не було видно. А під містом казали – я вже не бачив – казали, що під містом багато також селян валялося трупами. Старалися не пускати до міста; все-таки не могли того зробити, а вони все ж проходили. Хліб купували. Але бувало, що один купить хліб, несе, а міліціонер видере в нього з рук, розумієте. «Ти що! Ти не маєш права прийти сюди до міста!»

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: О, безпритульні – то особлива стаття. Між іншим, такий безпритульний і живе в нас. Радо Ви з ним познайомитеся. То Січка, знаєте? Січку знаєте? Він був безпритульний. Він таки з родини тих самих куркулів, так званих. Його забрали. Він їздив на тих потягах всюди. Вони були брудні, й я їх бачив. Бігли по вулиці, видирали в людей, що там в пакунках несли. Вони давно появилися, ще до голоду. Коли вже почали розкуркулювати вперше, то куркульські діти деякі повтікали з тих потягів, що їх везли. Деяких батьки їх полишали на селі, а село їх також не признавало. То вони всі групувалися, і такі зграї були. Так їх десятка, півтора, два зразу летять... Коли вони пройдуть вулицею, то все втічить по дорозі. Або коли через базар пройдуть, то кричать – безпритульні йдуть!

Ховають весь свій крам, як тільки можна. Прилітають як горобці, що в осінній час буває, так само ці безпритульні. Ну, їх виловлюють, забирають їх в ті доми, спеціальні дитячі для них. Там їм не дуже добре жилося. Але вони не хотіли, втікали. Отакий в нас один є Січка. Він живе в Конестозі зараз. Якщо б мали можливість, то, може, листовно з ним списалися, якщо б Ви не їдете й не будете. А може б, мати можливість спіймать його – він багато Вам розкаже. Дуже цікава людина, невисокого росту, кремезна така. Він отримав все ж таки в тих самих будинках, він все-таки затримався, пізніше дістав там освіту – він став машиністом на паровозі. Так було. Він також з Чернігівщини, там

недалеко від тієї оселі, де мій батько народився. А був ще один, він вже помер. То той навіть їздив на потягах, а потім він потрапив до Китаю. І через Китай. І там з групою наших українців, які групувалися в Китаї, він з ними там познайомився з тією групою, яка переїхала до Сан-Франциско, він тут потрапив. Жив у Сан-Франциско довший час, потім переїхав до Сан-Дієго, і там він помер від серцевої хвороби. Трошки багато пив, то він собі знищив здоров'я пияцтвом. Так що таких безпритульних було багато; їх я знав. А один у мене капелюх украв навіть, з голови. Я їхав в трамваї. В мене був гарний капелюх, такий Барселіноа, фірми італійської, дуже дорогий. Я випадково дістав, мені один моряк Крих привіз подарок з закордону. То я їхав у трамваї, сидів, а він з другої сторони на підножку став, протягнув руку через вікно й зірвав мені з голови той капелюх. Поки я вискочив за ним, то він у одну місцевість. Там якраз поле було, там чагарник був – зник. Я вискочив за ним: не знайшов його (сміється) – пропало. То їхня праця була, все зривати. Був я в Києві так само, поїхав. То було в 34-му році. Вже голод відходив, але все ж таки лишки тих безпризорних лишилися багато. То йшли ми по голівній вулиці, по Хрещатику – моя дружина й її подружка. То так: вони там зайшли в кондитерську, купили там якісь тістечка; то тільки тримають. Як підскочив і моментально не стало. (Сміється.) І тільки чую: «Тримай, тримай, тримай!»

Люди стараються, а де їх зловиш?! Вони летять! То було полювання за тими безпризорними. А потому їх потрошки вилловлювали. Так як тепер, я не знаю, де то інваліди війни. Нема в Радянському Союзі інвалідів війни. Спочатку, в перших днях по війні то багато калік було повсюди. А потім їх всіх повбирали, і, мабуть, їх понищили так, як понищили всіх – кобзарів, бандуристів. Знаєте ту історію? Двісті людей знищили їх.

Пит.: Так. Яку різницю Ви бачите між голодом 21-го року й цим голодом?

Від.: Різниця велика. 21-го року голод був правдивий, не організований. Іменно рільничий недород, самий голівний недород був все ж таки на Волзі. На Україні був частково: деякі частини були недородні, й не повний нерод, а недород. Буває це, скажем, одна пшениця не вдалася, а ячмінь все ж таки вдався. То ячмінь можна їсти. Але той голод, що був, то був результат невмілого управління. То коли взяли в свої руки владу, то не знали, що з нею робити. Бюрократія розвилася страшна. І нічого не працювало: ніякі фабрики, нічого, а хліб забирали в селян, ці продрозподіл. То одне до другого приліпилося. І той голод, якраз я сказав би, що в моєму місці більше був видний, як той голод 32-го року. Чому був більше видний? Бо багато нашого населення, отакіх і професорів, які тільки жили з платні – оказались без усяких засобів до життя, не пристосовані до життя. Деякі професори стали шевцями, деякі кравцями і стали з того заробляти, розумієте, навчилися робити. А деякі нічого не могли робити. Вони жили тільки як «люди 20-го числа», так званого. Бо в старій царській Росії платню платили 20-го всім урядникам, які працювали. Так і називали їх. Навіть у Чехова зустрінете «людина 20-го числа». То такі були люди – як, коли вони лишилися без нічого. Далеко не втримуйте – батько моєї дружини. Він працював в міській управі, не на дуже великій посаді був, але

грошенята вмів складати, одні до других. Він скільки працював в городській управі, в міській управі, то він і довіряв гроші, він купував їхні бонди, міської управи. То він мав щось на 30 чи 40 тисяч тих їхніх бондів. Крім того, мав в банку гроші. Коли наступило, то банківські конта всі закриті, нема нічого, і ці бонди нічого не варті стали, абсолютно. Ніхто за них нічого не платить. Нова вправа радянська не признає. То він без нічого. То він жив на 30 рублів пенсії, які получав. Він би не міг прожити, якби донька його не була вчителькою. За 30 рублів вона працювала на місяць. Учителям платили 30 рублів на місяць. Спочатку йще щось було – при непові ще. Ну, там йще залишки маєтку якогось було, але пізніше вже я одружився. А ті люди, які осталися без нічого, вони вмирали. Їх викидали на вулицю. Там гори трупів було. Я пригадую – такий там цвинтар був другий – християнський цвинтар називався. Трошки позамітано. Але то якраз лінія трамвая проходила мимо цього цвинтаря. То отих уже значить до *morgue*-у не везли; *morgue* не приймав, бо був завалений цими трупами; то люди везли на цвинтар. А в цвинтарі закрили ворота й не приймають. Бо ці працівники не хочуть возитися з ними, бо їм не хватить часу. Їх там, може, четверо чи п'ятеро людей є. То вони будуть день і ніч працювати – не успіють. То їх складали під стінкою того цвинтаря. То получилася величезна гора – приблизно двохповерховий будинок. Отак їх навалили. Я якраз проїжджав трамваем мимо. І то люди тільки з трамвая і туди дивляться на цих трупів. А один якийсь, що любив пожартувати, то взяв одному на горі вставив в руку червоний прапор. То насмішка. То той прапор кілька днів там був. І ще й не могли дібратися до нього, щоб зняти той прапор. То люди їздили подивитися на той червоний прапор і свою владу. Бо всі радянську владу «страшно» любили, розумієте. То навіть над тим печальним видом також посміювалися. Бо дивися, до чого досягла радянська влада. Червоний прапор тримає в руках мертвець.

Я б сказав, що я бачив більше в місті, більше цих мертвих. Бо тоді не було організовано: їх не вибирали, я кажу, назбирали цілу купу там під цвинтарем. А вже коли був той штучний голод, то тоді як тільки є мертвий, зараз його постарайтесь убрати, бо місто таке, що є приїжджають пароплави, матроси приходять – будуть виносити за кордон, що тут є мертві, а там їх не мусять бачити.

Ну, а що торкається нас, міських мешканців, ми також підтягнули пасочок – купити нічого в крамницях не було, абсолютно. Нічого не було. Отоді вже завелися ці закриті розподільники. Ото все номенклатура, всі партійці вищого рангу мали – по-перше, то НКВД. Там тільки батька й мами немає, кажуть: все, що хочете, вони мають, і за маленькі гроші, і все, що хочете, вони мають.

За ними пішла номенклатура тих самих робітників уряду там: партійні комітети – обласний, там інший. То вони також мають. Навіть самі не ходять, а їм додому приставляють, що їм треба. І чим нижче, коли вже припекло інженерам, то вже зробили інженеро-технічний – ІТР так званий. Зробили закритий розподільник. Боже мій, як ми стали вже тоді радіти, що щось і ми будемо вже мати. Дістали ми спеціальні книжки, члени того самого ІТРа, й так далі. Прийшли перший раз –

черга, народу дійсно там щось таке, не дуже щось, але щось таки було. А на другий день нічого! І з того часу (сміється) то вже в розподільник тільки приходили сірники і той порошок до зубів, більше нічого там і не було. А називають то навіть зачинений розподільник для тих. І ті розподільники йснували до самої війни. Вже трошки там перед війною було ліпше, але все ж таки були недостатки, потім карткова система йснувала, але не для нас. Все ж таки ці закриті розподільники йснували й продовжували йснувати.

Але, коли війна почалася, то також була історія. То все нищили – продукти, все нищили, коли вже мали віддавати. Одеса була три місяця під облогою – через три місяця вже взагалі війна в Одесі закінчилася. Одесу зайняли румуни, під румунською окупацією була. Але те, що ще було з продуктів, то в тій місцевості, де я жив (то місцевість відпочинкова), то стали лікарів залізничі на самій кручі відвели, й круча кінчалася в морі, то вони кидали, вагони пускали своїм ходом з мукою, з цукром, щоб не лишалося населенню. Ну, але все ж таки дещо лишилося, і то в перших часах з того румуни роздавали, всі продукти, які роздавали населенню.

Пит.: Я ще маю деякі питання про голод 33-го року. Чи Вам були відомі випадки людоїдства?

Від.: Безумовно, були відомі. Були відомі. Я Вам скажу, ті випадки були й в других часах так само. Але про ті випадки голосно говорили всі, і розказували, що як їх розстрілювали цих людей, як це виявлялося. Про це в газетах, звичайно, нічого не писалося, а така газета, що з уста в уста йде, то розказували навіть такі партійні, які їздили на село перевіряти, що там робиться, помагати забирати хліб, то розказували, що було людоїдство. Бачили, як там одну жінку розстріляли, бо вона своїх дітей поїла. Але, між іншим, було людоїдство й раніше, ясно. Навіть при румунській окупації трапалося. Вони посадили. Одеса вся побудована на підземних ходах, катакомбах. Чули чи ні? Коли будувалося місто, то під низом є такий вапняк камінь. То ті ракушки такі складалася одна на другу, і зліпилося, зпресовалося, багато віків перед тим, мільйони років. То той камінь різали пилкою і робили такі цеглини, й з цих будували будинки. Але під низом під будинком получилися ці катакомби – використовувалися ввесь час. В перших часах то, коли саме місто тільки росло, то контрабандисти вживали їх. Виходи були до самого берега моря у кручах. Так приїжджали кораблі й шмуглювали крам через митницю, через ці підземні ходи виходили поза місто й так далі розвозили. То перші греки цим займалися, то перші мільйонери, то в місті були якраз ці бувші контрабандисти. А потім кримінальний елемент там устроювався. Від того робили те все. Там ховали крадене всяке майно. А пізніше, під час революції навіть були антирадянські банди, групи людей, які проти советів виступали, також там переховувалися. А коли виходили, лишали адресу більшовиків, то вони залишили спеціальні групи людей, підготованих до того, щоби робити *trouble* тут. Там їм цілі кімнати зробили, поставили їм там акумулятори, там для кіна станок, бо вони мали довго жити там. Ну, найбільша група прожила цілий рік, і самі себе поїли там. То коли викидали їх, то довідалися, що вони були людоїдами, то їх постріляли.

А ті другі дуже були якісь такі демократичні. Люди виходили, вже здавалися, бо бачили, що виходу нема. То що Ви думаєте? Йому зразу на паспорті робили відмітку, й він мусив кожного тижня в суботу прийти до поліції, з'явитися, що він тут є. То вони, що повідкривали свої крамниці ці самі з горілкою, шинки торгували – вже стали на ноги. Але потім з них робили собі повстанські нібито відділи. Але впрочім практично жили пропиваючи при громадській владі.

Пит.: А що Ви ще можете сказати про людоїдство?

Від.: Людоїдство, безумовно, було. Ще один випадок був при румунській владі. Одна жінка, то Кишікас, її потім також розстріляли. Приїхав якийсь з другого містечка якийсь – купець, щось купував. Вона його запросила, щоб ночували, в свою хату. Вона його вбила й порізала на куски й засолила, й робила з нього якісь пиріжки чи щось. І на тому вона попалася. Ніготь знайшли в тому м'ясі. То її заарештували й тоді застрілили. Чому вона робила? Вона могла жити з того, але вже особа така нелюдська була. Такий випадок був. Але то не відноситься вже до голоду. Бо тоді, як була румунська окупація, люди не голодували. В українському відношенні було погано, але матеріально було добре. Але не хотіли визнавати нічого національного, тільки все румунське мало бути. Росіянам вони шапку здимали.

Пит.: Як Ви пережили голод? Чому Ви мали досить їсти?

Від.: Ну, на ту платню, яку я отримував, жити не можна було. Тоді була найвища ставка для інженера технічного персоналу 400 рублів. Більше не було. На тих 400 рублів багато не проживеш. А моя дружина отримувала раніше 30 рублів, а потім 100 рублів як учителька. Більше вона не получала. То жити не можна було. Але, тут уже були такі артілі, там були всякі такі, що вміли щось діставати. От, скажемо, він не може дістати, а там одні поїдуть, продають, робим ту саму сурогану каву. Робили, що хочеш: з кісточок абрикосів чи щось іще і продають десь у другому місті. І за то привезуть щось. Скажемо, поїдуть до Астрахані й там продають, а куплять оселедці. Прийдуть і то нам роздають між нами. Потім повідкривали ідальні кожна організація і кожне підприємство. І якось там доставали же щось з їжі. Ну, скажем, в ідальні тільки голови бойні. М'ясо піде туди, на фабрику, а голови з бойні дадуть отим самим. То з цих голів наварять борщу, розумієте, і то, значить, ті ідальні годують. Приходиш в ідальню, получаєш. То також калорійність дуже низька була. Правда, я дістав іще одне. Я хворів на *ulcer* (виразку. – *Ред.*). І я добився того, що мені дали спеціальні дієтичні ідальні. І то я тоді дістав. То там трошки я, значить, підтримувався. Бо там курка потрапляла, шматок курки, молоко дадуть, і так далі. Як і то саме «грисік» тойво, манка, як кажеться в нас. То те потрапляло мені до мого шлунка. То я так, все ліпше було. А саме голівне, то кооператка місії, що називалося, кооператка місії. Ото ті організовувалося в таке, щоб десь дістати крам для організації, і щось організація зробить для того. То такий свого рода *swindle* (шахрайство. – *Ред.*). І тоді то розпреділяють між тими службовцями все. І тоді трошки попаде щось до каструлі в домі. Так що вижили. Але всі мали мотузок стягнений. Ясно, що я схуд тоді, коли був перший голод, а взагалі я тоді тримався, але там я схуд, і я схуд

при другому голоді, і третій голод перед кінцем війни, коли нічого не було, так само. Я вже приїхав до Європи трошки худенький. (Сміється.)

Пит.: Я ще мушу питати про владу тоді. Що Ви пам'ятаєте, про що люди говорили? Чи вони говорили про владу: про Скрипника, про Постишева, про Кагановича?

Від.: Нічого доброго не могли сказати про них. То є когорта Сталіна, й нічого приємного... А особливого говорити багато не могли. Люди боялися. Бо кожний третій вважався, що то є шпигун. Так чи інакше буде. Справді я мав добру науку. Я мав одного такого сексота, який зразу сказав мені: я примушений бути сексотом. «Будь ласка, навчитесь... (бо трошки дозволяв своєму мові також пускатися) Будь ласка, що як ви зі мною говорите, й нікого нема, можете говорити все, що хочете. Ну як третя особа є, я не знаю, хто він є». І були випадки – потім виявилось – що такі доноси були, а він про мене давав хорошу характеристику. Потім каже: слухайте, що ж ви мені не сказали?

Я забрехався там. Про нього я особливо дам у своїх спогадах, бо то багато говорити. Дуже добра людина. Він постраждав, він мусив, його заставляли. Він став пиячити, й він умер від алкоголізму, бо він не міг того робити, а його примусили. І він був директором школи, якраз де моя дружина була вчителькою. І був моїм сусідом, в одному будинку. І так і вчив мене. То я знав, що не треба. Але багато розмовляв: «Тільки з добрими приятелями можеш щось говорити!»

Зрештою, на третього приятеля зглядуйся, може, він таки також мусить на тебе говорити. Ви знаєте, люди просто на вулиці, деякі просто такі простаки, робітники. Вони не боялися, вони казали: «А щоб коли війна почалася!»

Так само той розподіл на ліпших і на гірших – то вони то сміялися, а війна підходила, то всі вірили в то, що буде щось, буде звільнення якесь, побачим інше. Правда, ми в Одесі менше бачили, як в інших частинах України, де були німці, бо румуни були більше демократичні.

Пит.: Що Ви можете сказати про церкву в ті часи? Як довго існувала церква коло Вас?

Від.: У нас було кілька церков. Як почати з початку революції, то, по-перше, церква була російська православна, української не було. Та російська православна дуже скоро поділилася вже на дві. Була «Обновленческая» вона, й стара, яка-то патріярха. Бо оставався патріярхат. В царській владі не було патріярха, Петро Великий знищив патріярхат, а було спеціальне церковне управління. Але вже при революції знову відновився патріярхат, і було чисто російське управління. В українській церкві вже появилися деякі священики, вже почали правити в українській мові, й ще коли не було Української автокефальної церкви, коли офіційно не зорганізувалася. І таких прикладів я знаю аж два. По-перше, я знаю одного ієромонаха. Я навіть писав колись в одному журналі, що в Лондоні видається спогади ієромонах – то дуже цікава постать, розумієте. І він, хоч його прізвище не дуже подібне було на українське – Коженъ було його прізвище – був з Слобожанщини. Він себе визнав українцем. То він організував в ті часи революції, коли я Вам говорив про те товариство «Зоря», першу бібліотеку, яку назвав «Перша українська національна книгозбірня». Він збирав книжки

українські. В тім же приміщенні ми мали свої збори взагалі, але інші служебники – він сам собі їх робив. І він улаштувався священиком там в одній церкві. То до нього ходили. Хор добрий zorganizував такий – колядки співали. То можно було сказати, предтеча Української автокефальної церкви. Мені прийшлося бути – я тоді був досить віруючим, хоч уже тоді вже антирелігійна пропаганда просякала в молодь. Я ще дотримувався тайни, ходив на сповідь. В 18-му році, на початку, я прийшов до однієї церкви – якраз та церква, де мене хрестили. Я мав до неї деякіс такі почуття, що я там хрещений. Я прийшов в церкву – вона мала два притвора – верхній і нижній, під низом. Під низом правив один священик – його прізвище зараз пригадую – Деніган. Я прийшов – він править в українській мові. Я зацікавився тим. І він проводив спільну сповідь. Він казав: «Ви самі можете каятися в своїх гріхах. Мені не треба їх знати. Ви можете безпосередньо зв'язатися з Богом». І я то прийшов до нього в ту першу спільну сповідь. Тоді був прийняв причастя тоді. І як я прийшов додому, то я розказую своєму татові, кажу: ти знаєш що? Ото там священик по-українському правив службу, і він впровадив спільну сповідь.

А він каже: то не дивно, що то спільна сповідь. У мене на селі, коли я ще був хлопчиком, то коли наступали такі дні, то він не міг усіх сповідати. Багато людей було, а церква одна, то всі ставали на спільну сповідь. Він усім відпускав гріхи, і вони молилися. Та спільна сповідь була ще в тих часах у мене на селі.

Пізніше мені прийшлося сперечатися з консисторією, з керівником консисторії. Якраз він написав до «Нового...» в газеті, в журналі консисторії, що проти спільної сповіді, що то є сповідь, так практикується тими протестантами, що то не зв'язана з нашою релігією, що то не можна, щоб заборонити в нас провадження спільної сповіді. А я знаю, що в нас автокефальна церква де засновалася, то перше то було проведення спільно. Бо в царських часах примушували людей іти на сповідь. І всі урядники, чиновники, як він не принесе. Він іде на сповідь і дістає посвідку спеціальну від священика, що він пройшов сповідь. А тоді спільна сповідь іще не йснувала. То коли вже наступила репресія, то багато відтягнулося від церкви – не ходили на сповідь. То Українська автокефальна церква завела, як старий український звичай. Але написав той священик, який написав про це, що: «Спільна сповідь заборонена була цим синодом». Що синод в 1806 році заборонив спільну сповідь. Значить, вона існувала. Де вона йснувала? На Україні! Я написав йому протест – протест той змінняли. Він тільки мені написав листа, що: Ви кажете, що Ваш батько ходив. Я також ходив. Я колись вчився в духовній семінарії, в духовній школі, то наш священик брав чотири хлопця, то одна справа, а коли всі в церкві, то не так, як мій батько казав. То Вашому батькові показалося так. Ото, ото він мені відповів. Ото я дістав. Але та спільна сповідь заведена й на ту спільну багато пішло до Української автокефальної церкви. Коли вона довго не йснувала. В 30-му році її примусили – то, знаєте, з історичних документів. Просто зробили сходини всіх. І вирішили, що вона непотрібна, так само. То все зверху. Так при румунах було. Газета видавалася українська. Того редактора побила Сігуранца та сама, та таємна поліція

румунська. І заставили його підписати, що він признає, що газету ніхто не цікавиться купувати українську, а тільки російську, що він розписався. То його били до того, поки з нього кров не пішла. То він кров'ю написав. Каже: «Я кров'ю».

– Пишіть кров'ю чи чим хочете, можете відмовитися.

І заборонили тоді українську мову.

Пит.: А коли закрили церкви в Одесі?

Від.: В 30-му році. Оскільки я пригадую, в 30-му році було спеціальне рішення ліквідувати. Самоліквідація так звана. Бо пригнали – там стояли над ними з револьверами (сміється) і вони ліквідувалися. А саме керівництво, то поразсипали. Самого Липківського¹ вислали на Кавказ і там десь він загинув. Як він загинув, ніхто не знає. Знають, що він там був. Чи його там прикінчили, чи він сам вже помер, може, з голоду, того нікому не відомо.

Пит.: Чи був великий актив?

Від.: Церковний? В Одесі був, я думаю, та в Києві було більше. В Одесі взагалі дуже мішане населення було. В Одесі вже воно перемістилося, скажемо, до революції, до війни, Першої світової війни. Там, може, відсотків 20 було українців, що оселилися, а то різні національності – повний інтернаціонал був – багато жидів було так само. Але то була повна мішанина. Але коли вже радянська влада наступила, то багато тих інших національностей повийжджало: греків не стало, повийжджали в Грецію, то після того, як була окупація та денікінська. І то грецька армія була. То коли вже армія відходила грецька, евакуювалася, то забрали всіх греків, скільки було. Мало з них лишилося. А на то приплило більше жидів з провінції. То населення приблизно було 50 % жидів і 50 % нежидів. З них більшість українців, але було й багато росіян так само. А по більшості україножерів так званих, скільки хочете їх було. Сміялися над нами, висміювали, називали, по-перше, то «щирий». То мені так говорили: ти є щирий.

Українець каже: «Я щирий українець!» То перший сам признав. То так «щирий» – то насмішка. А то й ще гірше нас називали, що ви хочете.

Але все ж таки, коли церква була, до неї приходили. Що ж була, було дві церкви тільки, а інші церкви були російські. А в українському було дві церкви, потім одну прикрили. В кінці йснувала тільки одна, Троїцька так звана, здається. Так. Ну, але то там, особливо на такі святочні дні, там не було місця людям, щоб прийти, особливо на різдвяні дні там знаменитий хор був, там самі артисти співали в хорі. І колядки. По закінченню служби дві, три години тільки співалися колядки. То в церкві не могли зостатися – на вулиці стояли й прислухувалися. Ну, то все-таки давали. При румунах відновилася знову, і прикрили.

Пит.: Так. Чи був великий комуністичний актив? Чи були 25-тисячники?

Від.: Це були прислані навіть з Москви деякі. А то, яких знаю, скільки їх було. Але більшість набирали з місцевих комуністів. Навіть в тій установі, де я працював, також одного забрали молодого. Але той не витерпів. Той сам, розумієте, з провінції прийшов. То він потихеньку

¹ Василя Липківського (1864–1937) на Кавказ не вислали. Мешкав у передмісті Києва. 20 листопада 1937 р. засуджений до розстрілу позасудовою трійкою, розстріляний 27 листопада 1937 р.

мені розказував, що таке там робилося на селі, вже коли він повернувся. Він раніше повернувся, бо там при ньому вбили одного селянина. Найшли в нього заховане зерно. Там закопав десь у себе, й заставили викопати те все. Небагато, каже, може, півмішка зерна він сховав. Але, то над тією ямою його й вбили, там один чекіст пристрілив. То так на нього вплинуло, то він захворів тоді. Він такий ще мало був спокушений тоді, ще молодий хлопець був. То він каже: «Я (він ходив як темний, прийшов потім) не можу, я мушу Вам признатися!» Він мені розказував. Як того вбили, то він каже, що він виблювався, в нього почалися рвоти, такий нервовий став. То його відразу відпустили назад лікуватися? Але розказував, що робилося: забирали хліб, забирали навіть із пічі горшки з вареною картоплею чи щось таке, і навіть вибирали. То я чув від, від других людей також, що робилося, що бачили. А потім місцевий актив був так само. Ото самі незаможники. З них також робилося.

Пит.: А що вони робили?

Від.: То саме виконували. То ті, 25-тисячники, то їхні так. То, може, один попав на село чи на цілу групу сел. А то місцеві робили. Вони виконували те, що їм кажуть. Що пан каже, то вони роблять, розумієте?

Пит.: Чи вони були бідні?

Від.: Вони були, а може, й деякі й не були такі бідні. Вони не мали ділянки землі як другі мали. То йому дали землю, але він її управляти не вмів. Вони п'яниці були переважно. Переважно були п'яниці.

Пит.: Я маю ще тільки одне питання, що мушу запитати. Чому, Ви думаете, був голод на Україні?

Від.: Ну, то ясно, що то був приказ згори: зробити, викачати все, весь хліб. По-перше, про це в більшості говорили, що то треба індустріалізацію країни. Менше всього національного питання підставляли під це. Люди, які не освічені в національному дусі, і такі. То ті говорили, таким чином, що треба продати все й все й дістати те, що треба, щоби країну модернізувати. А наші люди, українці, інакше розцінювали – що то є похід на українство. Бо сама квінтесенція українства сидить на селі якраз. І вона нам дала нову інтелігенцію, вона дала нам нових письменників, яких вже повистрілювали, поспішили. То все говорить про те, що то є національний похід, то є страх перед тим, що вони позбавляться тієї «житниці Росії», як вони називали. Житниці Росії – Україна! То їм саме голівне! Нас весь час налякували й пізніше лякали тим, що німці прийдуть, і заберуть у вас Україну, й зроблять свою колонію. То вони говорили, бо то в німецькій програмі було те. То вони нас тим лякали, а ми тому нічому не вірили. Навіть жиди не вірили то, що будуть убивати жидів. Коли в нас поубивали оце біля 100 тисяч жидів – жиди не хотіли – їм давали можливість на евакуацію. Вони казали: смішно, говорять, що там десь убивають людей. Чого ж вони будуть людей вбивати? Їм треба людей, щоби робили. Ми будем в своєму гетто, й там будем жити. Вони думали, що гетто, то тільки так окремо будуть жити. Їх багато лишилося. Страждали потім, страшно страждали.

Пит.: Чи був голод також в Росії, де є чорнозем?

Від.: Наскільки мені відомо, то такого не було.

Пит.: Навіть де був чернозем?

Від.: Ні, ні, ні! Був тільки на Кубані. До того признав, поплутався цей Григоренко генерал, спочатку. Спочатку він хотів показати, що десь в Росії, а потім – під Росією він розумів Кубань, потім вияснилося. Але в Росії такого не було. Ото ж я Вам кажу, що то Вам може показати цей самий Козидуб, батько чи тесть того самого Малого. Він може Вам показати. Бо якраз його й викинули на територію кілька, може, кілометрів від кордону українського, всього-на-всього, де він був, де він мав право жити. І то він бачив, як люди приходили за хлібом в Росію. А то був також чернозем, та Курщина також черноземна частина так само. Так, що говорить не приходиться, що на всякому разі Росія мала. Хто потерпів в російській території? Їм не треба було. Вони знали, що ті люди привикли бідолахами бути, особливо в неродючих частинах. Вони привикли жити, виходити на заробітки. З тієї землі жити не могли. То й для них то все одно. На продрозділку ходили, на всякі такі інші речі; з тих людей робили вже те саме.

Пит.: Ну, на цьому, то я Вам щиро дякую за Ваше свідчення.

Інтерв'ю SW51

В. Малий, народився 1914 р. у селі Друга Курулька на 64 дворів у Барвінківському районі Харківської області в багатій селянській родині, яка мала 300 десятин землі. Батько був офіцером чи то петлюрівської, чи то Білої армії (оповідач точно не знає), його вбили червоні у 1919 р.; хрещеного батька вбили білі. Мати вдруге вийшла заміж, оповідач жив з дідом і бабою, які після 1922 р. мали 6 десятин. Колективізація почалася у 1930 р. Родину розкуркулили у 1931 р., і невдовзі по тому дід із бабою померли. Вони були «десятипроцентниками», тобто жертвами останньої хвилі, коли було вирішено розкуркулити ще 10 % селян. «Колективізація дуже проста». Відбувся мітинг, на якому трое людей – один з іншого села і двоє братів-комнезамівців – проголосували за колективізацію. Тоді активіст спитав, хто проти радянської влади. Ніхто не підняв руку, тож активіст сказав секретареві записати, що рішення прийнято одностайно. У 1931 р. оповідач збрехав про свій вік і втік на роботу на Донбас. У 1932–1933 рр. цілий урожай забрали прямо з-під молотилок. За оцінкою оповідача, близько третини села померло: 36 осіб у 1932 р. і 108 у 1933 р. Люди почали помирати під кінець 1932 р., а у 1933 р. вимирали цілими селами. Багато померли, бо їли неїстівну кору дерев тощо. Оповідач у Краматорську, працюючи зварювальником, отримував 1 кг хліба і міг давати трохи дідові з бабою. Бачив багато голодних, особливо дітей, у Краматорську. Трьох батькових братів убили 1937 р. Оповідач опублікував спогади під псевдонімом В. Малий (V. Maly, «Mortal Famine in the Village of Korulka», *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*, ed. S. Pidhainy, et. al (Toronto–Detroit, 1953–1955), II, p. 543, та V. Malyi, *Selo Druha Korul'ka* (Munich, 1952)).

Питання: Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1914-му.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: Село Друга Коркулька¹ на Україні.

Пит.: А чи Ви можете сказати район і область?

Від.: Так. Район був Барвінківський. Область Харківська.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобством.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали до революції? Чи Ви знаєте?

Від.: Триста.

Пит.: Триста. Вони були досить багаті?

Від.: Ну так. Частина революцію, а пізніше, тоді то вже як нас розкуркулили й те забрали, що осталося.

Пит.: А після революції скільки десятин вони мали?

Від.: О, давали тоді дві десятини на душу. А так я жив з дідом і бабою. То це в нас шестеро десятин. В революцію хотіли мого діда повісити. Ну, що багатий. Але люди заступили за те, бо було як підп'є трошки, то тому там батракові плуг подарить, тому коняку, тому корову. Так вони сказали, що добрий чоловік. Ото його спасло.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте про період непу?

¹ Село Курулька Барвінківського району Харківської області.

Від.: Ну, та я жив тоді. За непу було добре. Хоч я був молодий, мені було там 15 років, а дідові 60. Як розкуркулили в 31-му році, мені було 16, дідові 65 і бабі 60. Але баба померла після того дуже скоро. А дід пізніше.

Пит.: Що Ви можете сказати про колективізацію?

Від.: В мене є книжечка, тільки я її пороздавав. Там найліпше сказано. Колективізація. Спершу вибрали вони, людей поставили на бойкот, там де магазин, в якому можна купити сірники чи керосінову лампу. Бойкот – де продавалося. А пізніше розкуркулювали.

Батька розстріляли.

Я можу сказати, що мій батько був розстріляний червоними в 19-му році, 6 січня. Через те, що він був офіцером протилежної армії до советів. Тільки точно я не знаю, чи то була Біла армія, чи то були ті петлюрівці, як він був розстріляний. А три дядьки в 37-му році, то вже розстріляні отими брата мого діда, бо був у полоні першу війну в німців шість років, та то тоді пустили муху, може, буде війна в німцях, а другий, мій батько хрещений Грицько Гетьманенко, той був з білими. Він був інженер-механік корабля. Куди корабель іде, туди й він. А один, Федір Мархилович Гетьманенко. Яюсь є це родичів наших прізвище – Гетьманенко. Та той навіть у партію хотів увійти. Кандидат був. Ще давно до 37-му року. Але розкуркулили його. Забрали за одну ніч. І жили в різних містах, щоб не передали. Знаєте, щоб не передали, ховаються. Ну, а за всю таку ситуацію мати вийшла заміж за другого. Він не хотів другої дитини. І мати вмерла. Їй 37 років було. Ще молода. Бо правдивого чоловіка не було, тобто мого батька. Ну, то я його не вину теж, бо його совети повісили в 42-му році. А за партизанів він був велика шишка. Там, на коні так стріляв з пістоля його. Ліс йому дали охороняти. Ну, а він не вже був *stupid*, нарізав лісу, построїв хати, та виорював землю, а хтось доніс. Вийхала «виїзна сесія», сказала: «За 24 годин виберися!»

А як німці прийшли, він німцям сказав: «Це моє».

Ну, а що німці? І став служити німцям. Але як червоні нажали, німці пішли, але йому не сказали, що тікають. Вони пройшли по лісу. То така справа.

Пит.: Коли почали колективізацію в Вашому селі?

Від.: Вона почалася таки в 29-го року. Були так звані СОЗи. А в 30-му почали вони вже колективізацію і розкуркулення. Ми ще утрималися аж до 31-го року. Ми були «10-тисячники». Рішили ще 10 процентів розкуркулювати. То нас розкуркулювали вже в 31-му році¹. Так що колективізація в 31-му році вже була закінчена.

¹ Попри те, що здійснену в 1930 р. кампанію з ліквідації куркуля було визнано успішною і завершеною, «розкуркулювання» тривало і в 1931 р. Центр вимагав повного завершення колективізації, а розкуркулення (чи загроза розкуркулення) було одним із засобів виконання цього завдання. Панас Любченко, який у 1930-х «прославився» своїм вмінням обґрунтовувати найбільш, здавалося б, нелогічні рішення, говорив з приводу незрозумілого багатьом компартійним діячам завдання: «Ми не організуємо наступу на куркуля, а значить, і успішного розгорнення колективізації, коли кожний член партії, кожний активіст бідняк і середняк не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року, що куркуль на селі є». За рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 23 квітня 1931 р. розкуркуленню та виселенню підлягали 40 тис. господарств, Кремль обмежив цю кількість до 30 тис., а реально в 1931 р. було «розкуркулено» 23,5 тис. господарств [Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 45–47].

Пит.: Скільки родин було в Вашому селі?

Від.: 64 дворів.

Пит.: А скільки розкуркулених?

Від.: А це я вже забув. В книжці там є.

Пит.: Ну, приблизно.

Від.: Та, ну 10, 12 родин було. То там воно написано в книжці. В мене брошурка така. Там написано. І ім'я точно. Тільки я позачеркував був прізвища.

Пит.: Чи Ви пригадуєте, як відбувалася колективізація? Що вони робили?

Від.: О, *yeah*. Я був ще молодим. Дід не міг іти на те зібрання, бо вже був збавлений голоса. Колективізація дуже проста. При советах був Василь Подольський, а там друг Капран. То зборами керував Подольський і Капран. То вони розказали, яке там буде добре життя, в колективі спершу. А тоді, як сказав, хто за те є, то тільки троє осіб підняли руки. То за те, щоб був колгосп. В тім числі Капран. Ну, а народ каже: «Ти не з нашого села! Ти не можеш голосувати!»

А каже той: там ті, що підняли брати їх два, вони КНС були. Хай вони й будують. Він тоді ніби став. В нього тут ще шрам такий. Козак чи що його шаблюю розперезав: «Хто проти радянської влади?»

Ніхто не піднімає руку.

– Хто проти радянської влади, прошу підняти руки.

Хто ж там підніме руку? Ніхто не підняв. Він тоді каже секретарю: запиши – одноголосно.

То значить, що всі зголосилися одноголосно, і там колгосп. От то так провадять. А тоді народ став говорити, що мов Капран не з нашого села, й тільки два, їх два брати Стахівих, хай вони будуть, але з того нічого не вийшло. Він підставив список, і люди почали підписуватися, що йдуть в колгосп. Дуже просто й легко. Частину розкуркулили, а друге, люди боялися іти в колгосп.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: А ж я Вам тільки що сказав. Але, як він сказав проголосуйте, чи ви є проти мироприятів, то ви знаєте, що могли б статися. То ясно. А де було підписати? Бо то те все соромно, що тобi зразу підпишуть контрреволюцію, і що хоч, або Сибір, або розстріляли. Там було двi дороги – або Сибір 10 років, а то більше.

Пит.: Чи Вам відомі так звані «бабські бунти?»

Від.: Не чув такого.

Пит.: Яку частину урожаю брала держава після колективізації?

Від.: О, там накладалося. Тi накладали подвійно, міра стільки-то вивести. Наставлялося на посів і стільки-то вивести, це як тільки почалося. А в 32-му, 33-му все забрали. Люди кажуть: «А де ж посів?»

Каже: «Вам буде видано».

І тоді весь хліб з-під молотарки вивезений був. Людям нічого не осталося буквально. Одна третя села приблизно. Бо я тоді жив у другому селі, бо я робився на Донбасі. Їздив. Але, це один уже був старий, його не страшило, Лук'яненко Тихон Федорович, що казав, що одна третя села вимерла з голоду, а та, що вциліла, бо той, хто робив в Донбасі, робочий отримував хліб, підтримував.

Пит.: Скільки кілограм діставав робітник?

Від.: Так як я, скажемо, *welder* (зварювальник. – *Ред.*), діставав один кілограм. Ніби не живеш. То я той хліб їв, а то привозив решту додому. Бо на мешканця давали 200 грам і 400 грам. Але я як попрохав на діда й бабу, то сказали: «Ми куркулів не годуємо».

То я віз тоді щось кілограм. То баба не доїдала все, бо я молодший. Мені ставляла, а вона з голоду й вмерла.

Пит.: Як відбувалося розкуркулення? Що вони робили?

Від.: О, дуже просто. Заїжджають гарбою, то така бричка здорова, забирають все барахло, там що не є, не риють кругом, якщо хліб в пічці був у тебе, пікся, то вони й той хліб заберуть, що ще печеться. І те забрали. А тоді казали, щоб за 24 години вибралися. В чотири сторони. А тоді, в 33-му, люди на селі мерли – багато вмерло.

Пит.: Коли вони найперше почали вмирати з голоду?

Від.: У 32-му вже вмирили, взимі, бо вже те, що було, хтось що десь може, чи трохи заховано, чи собака, чи кішка, то ще жив, а вже в 32-му почалося. Я там пишу в книжках. Казав, 36 осіб чи що, а потім у 33-му – 108 десь. Бо не було вже що їсти, а люди там кидалися в ліс дерти липову кору. Вона м'ягка й товста, і то такі коржі пекли. А як його з'їсиш, як голодний, то *Good-bye!* Вмирили!

Пит.: А коли Ви поїхали на Донбас?

Від.: У 31-му. Вони, як мене розкуркулили, мені було 16 років. А мого дядька тоді ще не розкуркулили. Завідував харчами, та підсипав харчі тому, що приймає. Дав йому муки, ковбаси. То він сказав, щоб я підробив свою метрику з 12-го, щоб було 18 років. Бо мені було 16, а те не приймали. І тепер що, я тільки поступив, а мене хотіли пхнути в цю школу, *welder*-и, де готувували на інструкторів. То я там поступив на *welder*-а в 31-му році.

Пит.: А хто з Вашої родини ще лишився на селі?

Від.: Дід і баба. Тільки ж не там, де ми жили. Нас уже розкуркулили. То ми найняли квартиру й там жили. А на тім селі нікого. В нашому дворі вони зробили стайню, бо в нас було дві хати. То був якраз центр цього колектива – там канцелярія, і тут худобу тримали.

Пит.: А як ж вони пережили голод? Що вони їли?

Від.: А то, що я привозив, отой кілограм.

Пит.: Так.

Від.: Додому.

Пит.: А як далеко то було?

Від.: Ну, вони то пережили. Я дивився там. Баба, вона не доїдала, то вона від *malnutrition* (недоїдання. – *Ред.*) ще не вмерла. А ото тим жили, що я привозив оцей кілограм їм. Донбас близько. Та то село, воно все згинulo. А то в багатьох родин, хтось робить, то потрошки ото приймали. А там такі, як одинаки, було продають цей хліб, так 30 рублів за 800 грам. Бо вони давали робочим 800 грам. Це я отримав кілограми *welder*. А в советів це називалася «вредна робота».

Пит.: А яка частина Вашого села вимерла з голоду?

Від.: Я не жив тоді там в селі, а так як казав Лук'яненко Тихон Федорович, каже, приблизно третя частина села вимерла з голоду. Воно було, що як давали 400 грам, як робітник 800, то 400 грам отримували і мешканець, службовець, здається, службовець 600 грам, а там, що по 200,

не знаю, по 200 грам одержували це ті другі, не всі однаково. Залежало від праці.

Пит.: А Ви жили на Донбасі аж до якого року?

Від.: Кажу Вам, 31-й, 32-й, 33-й, в Краматорськiм я працював.

Пит.: А після того, чи Ви вернулися до села?

Від.: Ні, ні, я більш не вертався. То я тільки потягом їздив вже додому.

Пит.: Так.

Від.: А на вихідний ходив туди провідувати там родичів.

Так, та це ж й був Лук'яненко. Бо Лук'яненко і мій дід, їхні жінки сестри, то рідня. І в нього теж син робив *welder*-ом. То я ходив вже, провів, дивився. Уже зима, не молотять. Які люди замучені. І багато тяжко. Тільки, що ходили, як тінь! То їх багато то вимерло, як стали ту липову кору здирати. Від того найбільше пропало.

Пит.: Чи Вам відомо випадки людоїдства?

Від.: Ну, тут тягнеться. У нас не чув. Не чув такого, щоб у нас було. Можливо, десь я б сказав, може, десь було, тільки, що не хочуть, тихенько. У других містах, кажуть, було, але в нас я не чув, щоб це було.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: О, церкву закрили ще в 29-му році. Звався так «Червоний похід радянських письменників», і то там трибуна, вірші, кажуть проти релігії. Як тоді лозунг Леніна: «Релігія – то опіум народу». В 29-му році вже церкву закрили. Бо наклали такий податок, що вже ніхто не міг платити.

Пит.: Так. Що сталося з священником?

Від.: Священиків виарештовували й десь вони зникли.

Пит.: Чи то церква була українська чи російська? Чи автокефальна церква?

Від.: Там воно мінялося. За непа було по-російському і правила більше по-російському.

Потім була ще жива церква, що попідстрижені були. Мінялося. Щоб сказати українська, ні, бо правилося на церковнослов'янській мові.

Пит.: Чи була школа в Вашому селі?

Від.: У другому. В друге село ходив.

Пит.: Чи то була українська чи російська?

Від.: Там були. Мусив учити українську й російську мови. Однак! Нарівні мусиш знати обидві.

Пит.: А хто з Вашої родини був репресований? Кого арештували? Кого вислали?

Від.: Нікого. Були тільки ж дід та баба. Бо дядьки – сини – були вже по-відділялися, працювали. І до війни вже до цієї нічево не було, так сказати, що репресовані. Тільки ото три дядьки розстріляні в 37-му році. А так, щоб репресовані, окремо від нас, як дід, баба, і дядьки, тобто його сини, то вони не були репресовані. А тільки пізніше теж розкуркулені. І їх теж розкуркулили пізніше вже.

Пит.: Що Ви можете сказати про владу в Вашому селі? Хто був головою сільради?

Від.: Це тяжко згадати його ім'я. А був присланий, правда, Василь Подільський з Барвінкова, з району. Бо цей час, як почала в нас колективізація, Василь Подільський був. І українське ім'я і все. Він по-російському говорив і то було тільки українське ім'я, а вживав він російську мову.

Пит.: Чи він був грамотний?

Від.: Ну, аякже, ясно, що писав же так протоколи.

Пит.: А чи вони прислали 25-тисячників?

Від.: То я забув уже, в якому часі було, бо я вже не жив в селі. То я вже не знаю, з якого року оці 25-тисячники були, що ходили від хати до хати, забирали все. Бо я тоді не жив у селі. Точно не знаю, чи були вони в Корульці, чи не були.

Пит.: Хто були активісти?

Від.: КНС – комітет незаможних селян.

Пит.: А хто вони були?

Від.: Бідні.

Пит.: А чому вони були бідні?

Від.: Оце вже від їх залежало, чого вони були бідні. Не працювали. Ну, звідки я знаю, чого він бідняк був.

Пит.: А чи були комсомольці?

Від.: Ну, так. Молодь. То були. То вже з таких. Ото якщо батько був у КНС, то син комсомолец був.

Пит.: А чи вони примушували вчителів бути в активі? Чи вони примушували вчителів бути активістами?

Від.: Не знаю, щоб хтось примушував. Як ти не хочеш, то, я думаю, не будеш активіст. Чекістами мусили бути. Як ні! Комсомольцями, партійцями, а вчитель мусив іти. Інакше він не вчив. Ну, я про це точно не знаю, не можу сказати. Може, не хотів. Чи їх примушували, чи вони самі йшли.

Пит.: Чи були сексоти?

Від.: Ну, це я вже за сексотів почув, як я був у місті в Краматорськ, коли я працював. А там, як вони були, звідки ти знаєш, хто на тебе донесе, хто що каже, та вся система побудована на сексотах.

Пит.: Що Ви пригадуєте про вищу владу? Що люди думали про Скрипника, про Постишева, про Кагановича?

Від.: О, ну що ж люди? Там люди думали, що хотіли. Але тримай язика за зубами. Ото була найліпша політика. Ніхто нічого не висказував проти влади. А тільки знали, що це мов починає українська влада, бо був Скрипник, то вже думали, що застрягнися, бо думали, що дійсно буде Україна вільна. А побачили, що то брехня, а так, що відкрито дискутували, то було розколе діло.

Пит.: Як той голод скінчився?

Від.: Ну, це вже я Вам не скажу, бо я вже в 34-му році не був там. Не знаю, як воно. Знаю, що багато людей померло в 32-му, а в 33-му то найбільше.

Пит.: А коли стало легше дістати хліб?

Від.: Після того, як Кірова вбили в 34-му році, 31 грудня. А через місяць Молотов об'явив, що карточна система змінється: два кілограма хліба в одні руки¹. Вночі ставали в чергу, і то черга стоїть, а робітники ті, що на працю прийдуть, то вони йдуть без хліба.

Пит.: Чи були торгсини?

Від.: Так, в місті. В Воронежі було. У Росії, а на Україні не було. У місті було за золото. На Україні не було. Там було все, що хочеш, якщо маєш валюту чи золото.

¹ Кірова вбили 1 грудня 1934 р. Постанову РНК СРСР про скасування карткової системи на хліб, борошно, крупу було прийнято 7 грудня 1934 р.

Як наша мати мала там до харчі, то щось таке, то здали голодівку в Воронежі в торгсин. Так купили крупи там і муки і послали посилки додому своїм, вона матері послала і сестрам там. То, то в Воронежі, ми там переживали, то там був торгсин. На Україні не було торгсину. Я не знаю. Були, були в містах. Може, були в великих містах. Де там ті торгсини були?

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей там в Краматорському?

Від.: Так, були. Коли я жив в комуністах, я не знав, чого він мені запропонував жити в нього, і каже: «Чого ти їздиш потягом? Живи! Ось 25 рублів для тебе нічого».

Бо *welder* отримував добрі гроші. А я вчився *welder*-ом у вечірній школі. Бо я не знав, що то він за мною дивиться.

Убійця мого батька був Карнау – директор содового заводу. Бо вони дізнавали, чи я щось знаю. Але мені добре, що один з нашого села каже: «Ти знаєш, хто твого батька вбив?»

Кажу: «А звідки?»

– Карнау! Він отам!

То добре, що він сказав, то я робив вигляд, що зовсім таких людей не знаю.

Пит.: Тільки ще одне питання. Чому, Ви думаєте, був голод на Україні?

Від.: Селянство – це ж є сама Україна, кора, корінь, душа, серце України – селянин. Там говорилося по-українському, українські звичаї і церкви були. Робив у хаті десь. То була Україна. А в місті, то змішано. Там в місті була російська мова, а на селі то українська. То совети знали. Поки селянин жили, була українська ціль! Їм потрібно було знищити селянство і знищити серце України.

Пит.: Дуже Вам дякую. Я знаю, що це було Вам тяжко.

Інтерв'ю SW52

Олексій Кейс, народився 1912 р. на хуторі Сад (раніше – хутір Гордієнко) на 10–11 дворів поблизу Райського Дружківського району Донецької області. Оповідачів батько мав 170–180 десятин землі, з яких після перерозподілу близько 1920 р. залишилося 30. Під час непу він збільшив свій наділ до 50 га, мав власну молотарку, трактор і худобу. Оповідач згадує революцію і громадянську війну, зокрема анархістів-махновців, перший прихід радянської влади, Дружківську раду, очолювану А. Радченком, недовге існування Донецько-Криворізької радянської республіки на чолі з С. Артемом. [...] Оповідачевому батькові вдалося дістати хліба на Полтавщині, але ситуація в довколишніх селях була жахлива. Люди пухли від недоїдання, багато померли від хвороб. Згадує про американську допомогу (АРА).

Найближча церква була у Райському, вона перейшла в автокефалію і була закрита 1927 р. Нова економічна політика «людей фактично віджила» і почала «давати селянам полегшення». [...] Згадує комнезами і пов'язує їх із формуванням СОЗів і приїздом «тисячників». Оповідачеву родину розкуркулили 29 листопада 1929 р. і заарештували. Згадує, що продавали навіть сорочку, яку зняли прямо з нього. [...]

Навесні 1932 р. люди не мали насіння і вже лежали трупи. Оповідач згадує поїздки в Україну Молотова і Кагановича у липні 1932 р. і закон від 7 серпня. Комуністи, українці й неукраїнці, забирали врожай до останньої жмені пшениці, картоплі й буряків. На той час оповідач працював за підробними документами на великому заводі, за що його заарештували у 1934 або 1935 р.; однак він підтримував тісні зв'язки зі своїм селом. Місцеву сільраду очолювали українці, яких прислали з обкому. Активісти комнезаму були місцевими, тисячники – приїжджими. Згадує людей, яких висилали в Сибір за порушення закону від 7 серпня 1932 р. Восени були чистки і голод. [...]

Оповідач жив в Єнакієво Донецької області. Сім'я разом заробляла 300 рублів. Оповідач діставав порівняно щедрий пайок – 800 г хліба на день, його батько – 600 г, жінки – по 200 г кожного. У 1933 р. робітників із заводу мобілізували на зернові реквізиції і весняну сівбу. Оповідача відправили у село Корсуново за 12 км, де всі або померли, або втекли. Робітники косили, тягнули борону, бо не було коней і сіяли руками. За роботу на сівбі оповідач дістав місяць відпустки і путівку в Ленінград; побачив, що там голоду не було. Бачив безпритульних дітей і мертвих селян в Єнакієво. Коли люди продавали м'ясо на базарі, міліція дивилася, чи то не собачатина або людське м'ясо. Вантажівками збирали тіла, щоб поховати. На дорозі до міста лежало стільки тіл, що нікому було їх підбирати. Була така приказка: «На хаті серп і молот, і в хаті смерть і голод». Оповідачеве свідчення на публічних слуханнях було опубліковано у Другому проміжному звіті Комісії (*Commission's Second Interim Report*, pp. 19–23).

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Моє ім'я Кейс, Олексій.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: В 1912-му.

Пит.: Де саме?

Від.: На Україні, в Донбасі, на хуторі, який Сад називається, Райської сільуправи. То колись була Харківська область. Донецький басейн. Одним словом, на Донбасі.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки були селяни, кулаки. Були багаті. Мій дідусь був колись кріпак. Дідуся я свого знав дуже добре. Мій дідусь народився в 1842 році. І він був кріпаком аж до 1861 року, коли вийшло кріпацтво. Він був кріпаком. Після кріпацтва він дістав надільну землю і почав багатіти. Мав п'ятеро синів і багатів, і багатів, і багатів, і розбагатів. І дуже розбагатів. А особливо як сини попідросли. Він їх поділив, і кожний був великий господар. Всі вони були – вони з кріпаків стали куркулями.

Пит.: А скільки десятин землі Ви мали до революції?

Від.: До революції, як ще дідусь тільки купляв землю, бо її же купляли, почав купляти після 1905 року. До 1905 року мій дідусь мав надільну землю, ту, що держава давала. А потім, після 1905-го, після революції, пани почали продавати землю і мій дідусь відкупляв. Дідусь і батько мій, і брати, то вони відкупили від панів десь понад 400 гектарів. Так що як старший брат помер, залишилося їх чотири братів, то вони поділили ту землю, то моему батькові дісталось десь 170 чи 180 десятин, як вони поділилися. І ото мій батько до революції те мав. А коли прийшла революція, землю забрали, був закон, значить, до 30-ти десятин, здається. Значить, не підлягають виголосності, і батько ще дістав надільну землю, то після революції, за часів непу, то він мав землі, може, яких 50 гектарів. Але що мій тато мав, я Вам скажу. Мого тато кожний брат жив окремо, і кожний мав таку землю. Мій тато мав мотор, *Ruston Proctor*, англійського, мав молотарку, мав трактора, мав коней, корів, усе господарство. Мав снопов'язалку, мав лобогрійку, мав все, що необхідне для господарки. Бо мій тато був дуже мастеровий, і він сам все робив. Так нас розкуркулювали. Розкуркулювали нас 29 листопада 1929 року.

Пит.: А перед тим, чи Ви знаєте, яку частину врожаю держава брала до революції і тоді, після революції?

Від.: До революції, з слів тата знаю, що держава не брала хліба. Значить, не оподатковувала до революції. Податків не було, а вивозили все. Де ви їх дінете? Значить, все, що зародило, ви можете везти і здавати. І мої батьки здавали по 12 вагонів хліба урожаю. До революції, розумієте? А після революції вже, Ленін уже почав обкладати. Бо тоді вже почалася анархія в сільському господарстві. Хоч землі було багато, землю ділили, але був хаос, і одні брали, одні хотіли багато, другі не хотіли. То вже таке було, і тоді обкладалася земля. А до революції вони не мали обкладів. Значить, возив, скільки хотів, скільки що заробив. Де ти її дінеш? Давай її, на зсипку возили.

Пит.: А після революції, коли вони почали?

Від.: А після революції, по-перше, почався голод, Ви знаєте, в 21-му році.

Пит.: Так. Чи Ви можете описати той голод?

Від.: О, *yeah!*

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, як то було?

Від.: Я знаю той голод добре, бо мені вже тоді було якихсь 10 років. Я все-таки добре пригадую. Значить, то голод ніби був стихійний, бо була сильна засуха. Сонце спалило буквально в п'яти областях – Одеська, Миколаївська, Запорізька, Дніпропетровська і Донецька. Оці південні п'ятеро областей – то все спалило, на півночі ні – це Київська,

Полтавська області, туди вище того, не тронуло було, Чернігівська – там не було голоду.

Пит.: А там, де Ви були, був чорнозем?

Від.: Був чорнозем. То найліпша земля, де я був. То найкраща земля, бо в До-нецькім басейні й в Запоріжжі – то землі були, то все Причорномор'я, все Причорномор'я – то є чорнозем і земля прекрасна. І вона там родила кожного року, але коли в 21-му році спалило сонце, все вигоріло, буквально вигоріло. І я малим тоді, зі своїм братом, сестрою, мамою – всі ми виходили в поле й рвали. Бо воно вийшло, може, на яких шість інчів і згоріло. То ми для худоби. Треба ж було овець кормити, було багато худоби, то треба було заготовляти на зиму харчі для худоби. То ми виходили в поле, те, що погоріло від сонця, то ми його рвали з корінням. Витрушували коріння і то цілі гори возили додому, щоб годувати худобу. А тим часом мій тато їздив у Полтаву – там же, на Україні – в Полтаву й міняв хліб і привозив. Значить, як він міняв? З дому забирав там шкіру, що була, може, якісь черевики, костюм, може, там одержу, матерію – все було – він возив туди в Полтаву й там міняв на хліб. А тоді хліб привозив. Значить, привозили вони. Це було без допомоги держави, й вони мусили то все вживати транспортом нелегально, товарні потяги, не пасажирські. Товарними потягами. Значить, підкупе там того кондуктора, кине два мішка хліба й везе додому. Привезе й знову їде туди. І туди їхали товарними потягами й відтіля «начорно, зайцями».

І так тато возив хліб з Полтави, і ми їли той хліб, а коровам заготовляли самі хліб. Ну, це ми, бо мій тато був багатий.

Сусідні села були в страшному положенні. По-перше, ті люди не мали що міняти. По-друге, багато з них були нерозвинені, не знали, що робити, не могли ради дати. Тому люди кинулися в першу чергу: що робити? Їли траву, щиріцю повиривали, лободу повиривали – то все. Кору драли з липи, з дуба. Друга кора чомусь не піддавалася, а з липи кору драли й сушили й потім товкли її і робили такі пляцки.

Потім така є трава, перекотиполе – може, знаєте – або в нас називали кудла. То ту траву звозили, й її товкли. Вона віддасться, що її можна на попіл стерти, розумієте? Але справа в тім, що від тієї кудли маса людей повимирало, бо вона має колючки, й ті колючки ви потерли – але вони з тією мукою, що ви їх не бачите. І вони вам в шлунку позастрагають там, і людина наїсться того й вмирає. Було страшно. В нас, в нашій місцевості багато того водилося, там такі суслики, або ховрашки – їх тут називають *gophers*. Отаке завбільшки вони як щур, розумієте, по полям їх багато, багато в нас було. То повиїдали все. Все люди просто ходили то, мусили їсти щось. Трава, що попадеться. І було багато дуже людей.

Особисто, моя родина, ми як голодували? Дуже в натяжку було хліба. Але в нас трошки м'яса було. Бо ми мали там корову. І ото пригадую, мама напече хліба, а мій менший брат візьме кусок відломить. Мама каже: «Юра, та ж голод, немає хліба. Багато не можна їсти, треба потрошку». А він каже: «Мамо, я потрошку кусаю». А візьме такий кусок хліба. То в нас ще було півбіди.

Значить, той голод ми пережили особисто не так тяжко, але ми бачили, як тяжко переживають люди. То страшне було. Люди пухлі валялися, не дай Боже. Але голівне те, що не було оті роки ніякої медицини.

Абсолютно. До людей, коли людина голодна, на неї нападає всяка хвороба. Але медицини нема. Значить, радянська влада відносила за рахунок революції. Мовляв, війна кінчилася, нема ніде нічого. Але в дійсності то неправда. Бо сонце спалило не тільки п'ятеро областей України, а спалило і Поволж'я. То Ленін в той час звернувся до Західнього світу й сказав, що Поволж'я в дуже тяжкому стані, щоб допомогли. То це ми знаєм, бо через наші місця везли хліб. Везли хліб із Одеси. В Одесі розвантажували. Америка дала масу хліба тоді: пшениці, муки, крупи, меду й масла в отих балонах. Що тільки не везли! І везли все на Поволж'я. Але на Україні ані грама не дали. Ні грама не дали. Так само медицину. Європа дала мільйони, мільйони доларів, розумієте, помагали. І давали медицину – все, все, все. І все це йшло ніби. Чи ті в Поволжі дістали, ми не знаємо. Але це ніби давали їм для Поволж'я¹. Значить, то були страшні часи. Людей багато ми бачили. Це я сам бачив. В нас сусідні села, масу людей повмирало з голоду. І я бачив і пухлих, і голодних, і все. Ото в 21-му році.

А потім, після 21-го року, Ленін проголосив неп – нову економічну політику. І вона людей фактично віджила. Бо при непу життя зовсім поіпшилося. До деякої міри почали давати й кредитувати селянам, і, значить, полегшення – вільний ринок, землю міг орендувати, брати, розумієте. Одним словом, неп страшно обогатив селян. Села пішли догори. До 28-го року.

Пит.: Я мушу питати: в ті роки Ви були ще хлопцем, так?

Від.: Ні, я вчився. Вже я вчився, до школи ходив.

Пит.: Яка то була школа?

Від.: Я ходив спочатку до української народної школи. Як *public school*.

Пит.: Чи то було після революції?

Від.: Після революції. І під час революції я ходив до сільської школи. Мені було шість років. Це в 18-му році. Якраз війна була. Мені було шість років, а я вже ходив до школи. То школа в нас була сільська. Була вчителька, й ми в одній клясі. В нас було там так: і перші кляси, й другі, треті, четверті – всі разом були, розумієте? Бо то село було. А потім уже, як революція кінчилася. Ага, після тієї, як я там закінчив першу чи другу клясу, я перейшов в друге село – жив тут, а ходив до школи пішки. То вже була, так би мовити, народня школа називалася вона. Це вже в 20-му році, отак. Мені вже було яких вісім років. Ну, то я ходив до тієї школи. Там закінчив уже четверту клясу, здається, а потім уже після голоду, після голодівки, як почався неп, то мене тато віддав до міста вчитися. Я був сім років майже, чи шість років, в одних на помешканню. Тато платив за мене, привозив їм їсти для мене. І для мене, і для них, бо був багатий. Він добре жив. І кожної неділі й гуску привезе, й каченят, і курок, і там хліба. І то та господиня готувала мені й собі там. Нас було трьох хлопців там. Я там вчився. І я там кінчив. Уже майже середню освіту я кінчив. І я поступив у профтехнічну школу. Але в 28-му році, як уже то почалося розкуркулювання, то в 29-му році мене вже туди не прийняли, вигнали з профтехнічного, як соціально чужого. І мені вже не дали далі вчитися. Я вже здобув освіту пізніше, аж під час голоду і після голоду. А тоді мені не дали вчитися. Ото так у мене з наукою було. Ну, що ще можу сказати про ті часи?

¹ Україна почала отримувати допомогу лише в 1922 р. (див. примітку про АРА).

Пит.: Ви раніше говорили про період революції. Чи Ви можете ще раз мені сказати про революцію, що Ви пам'ятаєте?

Від.: Ну, революція, я ж кажу, що було тоді. Я був малим, але пригадую всі оці мінання влади. Кожний день то в нас були білі, то червоні, то, значить, Махно стояв, то ще якісь там прийдуть. У нас стояли на мешканнях офіцери. Пригадую, мій тато. Розмову мого тата із одним великим офіцером білої гвардії. Тато йому каже, бо ж вони всі були одіті, як з іголки одіті. Всі були чисті, гарні. На їх одежа, в їх були коні гарні. Все було, бо то царська армія, розумієте? То Червона, як приходе армія, то ж голодранці. То тато мій каже йому: «Слухайте, як це воно так, що ви такі багаті, такі сильні, і так вас. І ви тікаєте від тієї голоти. Ви дивіться, як вас там потрошать».

А він каже до тата: «Знаєте, як буває повноводіє, як сніг розтає і вода піде. Як ви не закривайте ті ручейки, але вода прориває і йде, йде, йде, йде, і ви ніколи того не закриєте, ніколи того не зупините. Отак зараз: нарід повстав і нема сили його зупинити, бо він і там, і там, і там, і там, і там, і ми не можем ради дати, й ясно, що ми війну програємо».

І вони таки програли.

Ну, а червоні – ті як приходили, то шкода було на них дивитися. То були бідні, нещасні – Махна пригадую. Махно в нас був, у нашій місцевості, три рази. Один раз під Паску. Це довга історія, якби я Вам розповів, як він туди вступив, як йшов і як він гнав. Якраз завтра Паска. Ми приїхали з мамою з церкви. Їздили на Плащеницю. Як ми виїхали з Плащениці, з церкви, то нас оточили вісім тих, червоноармійців. То була дружковська міліція чи щось таке. Всі вони Червоної армії. І питають: «Тьотінька, хто у вас там є?»

А в сусідньому, значить, тут одні загони. Там навіть кілометра немає – там Махно стояв. Мама каже: «Я не знаю, стоять якісь солдати, Бог його знає, кожний день міняються. Не знаю, хто вони такі».

Ну, й вони кажуть: «Тьотінька, чи ви б нам дали там пару яїчок і пасочку, бо ж ми теж хочемо завтра розговорітися».

– Прошу дуже!

Вони приїхали. Але вони розставили патрулі там скрізь по горі. Біля вітряка там поставили там. А три чи чотири за нами вслали.

Приїхали до двору. Мама побігла, винесла їм там велику паску й яець там у миску. Але ж тільки до їх підносе, а тут чуем, там десь вистріл. Як вони скочили. А то був їхній сигнал. Ті дали сигнал. То вони ту секунду на коні, бросили ту паску й яйця не взяли – на коней, і тікати. Як вони вискочили з нашого двору, то, може, через одну хвилину влетіли махновці. То, я Вам кажу, я такого дива ще не бачив. Тих було вісім. А здається, там ще їх було всіх 23, оцих червоних. А махновці летіли за ними три. Але як вони летіли? Вони не сиділи на конях, а вони стояли на стременах. І тут тримає так шаблюку, з таким фасоном в них чуби. А тут, значить, свій пістоль і стоїть так, летить, як звір, знаєте. І що Ви думаєте? А виказується, що їх три сюди пішло, а шість в обгон. І вони їх, 23 чоловіка тих, застали в сусідньому селі. І ті покинули коней і повтікали – той десь у полову заліз, а той в копанку заліз, а той десь у колодязь спустився. А ці, махновці, прибігли, забрали їхніх всіх коней і нав'язали, нав'язали і поїхали з поворотом. Так ото я бачив, як

махновці. Другий раз я бачив, як Махно б'ється. Це вже через деякий час. У нас стояли червоні. Нашу місцевість зайняли червоні. А десь кілометра півтора, два стояли білі. По горі й під горою. І сьогодні з кулемета ти-ти-ти-ти, й завтра, ті на тих, а ті на тих стріляють, б'ються, але, значить, такого бою нема. І де не візьмися Махно! І він як ударив у тил цим червоним, то він пробив цей тил і змішав цих червоних з білими і розгромив і тих, і тих. Їх отак помішав. То так блискавично, так сильно, Ви знаєте, що він робив якимось, що в нього то за одну хвилину в нього все перевернулося. І вони там побили, награбили. Махно, я Вам скажу, у нас був три рази, але він від людей не брав. Натомість він страшно багато забирав від тих армій. Чи червоні, чи білі – він і тих, і тих громив. І ото набере в них і вина, й горілки, там і їсти, й пити, й що ви тільки хочете. І коней поміняв своїх.

Бачив Махнові гроші. Махно випустив свої гроші. Круглі такі. Вони є. Я їх бачив ще там, вдома. І бачив в музеї революції в Москві, ті гроші. То така кругла печатка і написано: «Гоп, кума, не журись, в Махна гроші завелись. Хто цих грошей не буде брати, то з того шкіру будем драти». Свої гроші випустив і от попробуй не взяти. І ходе по базарі, дає гроші, і давай. Нема ради. То все було таке. В нього було багато, багато. Він там у нашій місцевості крутився, то багато було в нього. А ми як діти. Я пригадую, як билися ті махновці і ті другі. То я і сусідський хлопець, колега мій, то ми патрони збирали. Як вони ото стріляють, патрони вилітають, а ми їх бігаєм збираєм патрони. І мене мама ще тоді й пошльопала за те, бо то небезпечно, бо й відтіля стріляють. Значить, є такі моменти, але значить, багато я про революцію не можу сказати. Тільки, я ж кажу, бачив те, що билися.

Пит.: Ви говорили, що бунти були.

Від.: Бунти були, то вже, вже пізніше. Бунти були так: як ще не було в нас червоних. Як ще не було червоних. Це 17-й і початки 18-го року. Бунти почалися перед гетьманом. Як гетьман прийшов. Як була національна рада українська, і як вона проголосила, що вона не хоче ніяких реформ робить. То люди почали бунтувати. Але бунти були які? Раз ви не хочете нам землю дати, то ми самі будем брати. І вони почали грабувати панів. Пани тоді в той час вже повтікали давно. У панських фірмах тих, маєтків, там, де їхні були панські ті, то там уже панів не було, а тільки були там управитель, там робітники там деякі, що які працювали, а господарі – то все повтікало. То люди почали грабить ці панські маєтки. І вони багато розграбили.

І тут прийшов гетьман. Якраз гетьмана поставили. І гетьман сказав: «На место!» – Поставити на місце! І ото почав пороти селян. І страшно пороли. Страшно пороли, гетьманці то били тяжко. Я бачив, як мою тітку били, розумієте? Значить, то було дуже погано. Значить, гетьман утратив абсолютно авторитет. Люди думали, що він свій монарх, і так далі. Що він поступився по-свинському. І тоді почалися бунти. Вже при гетьману, розумієте? При гетьману там повстання, там повстання. А які то бунти?

Що ще пригадую? Розумієте, білі й червоні. І ті мають своїх посланців у людей брати скотину, харчі для своєї армії, і ті, розумієте? Армії там десь воюють, а ці в тилу лаяють, забирають: пшеницю, муку, там баранця потягнуть, там корову. То все для армії. Так сьогодні прийшли білі – беруть, а завтра вони – червоні – беруть. І то селяни, часом не знаєш, хто вони є. І було таке й в нашій місцевості. Ці білі влімають там тих

червоних, то вони що їм роблять? Вони їм на спині повирізають червоні зірки – на тілі, на шкірі, розумієте, що ті беруть контрибуції, то візьмуть їм порозрізують животи, туди пшениці насиплять, ячменю – все. І от тобі, значить, контрибуція – йди. Отакі були, всякі помсти були. Ой, то не дай Бог.

Так само люди вбивали. Бунти, значить, вони не виступали фронтом, розумієте. А ось бунтувалися, розумієте, захватили там в селі владу, і там що кого був, побили, розігнали, вже завтра нема нічого. Все їх там розтросчили. То була революція і вона була тяжка. Тяжка для всіх.

Пит.: А що Ваш батько думав про революцію? Що він хотів?

Від.: Тато хотів миру й хотів жити так, як він жив. Він не хотів. Я Вам скажу, що мій тато не був аж задуже свідомий українець. Він був українець, говорив по-українському й говорив все, але він не виступав так дуже. Він поважав петлюрівців, поважав всіх, але сам активної участі дуже не приймав. Але тих комуністів він ненавидів з першого дня. Він сказав, що то є босота, то голода, то нещастя, то йдуть безбожники, то йдуть ті, що церкви руйнують. Бо ж разом з комуністами йдуть пропагандисти, що Бога нема, що то опієм для народу, що то вас дурили. І тому знали, хто такі комуністи. Мій тато був, я ж кажу, хоч він не був активний в українізації, хоч не був активний. Він просто був багатий дядько й займався своєю справою. Але він був страшно за тим, щоб Україна була, але щоб був мир і щоб була свобода. Він – за свободу. Щоб вільно було землю обробляти, щоб вільно було продавати, щоб вільно було молитися. Тим більш, що в мене батьки були дуже релігійні й вони дуже турбувалися за церквою. Ото такий був у мене тато.

Пит.: А вже Ви пам'ятаєте, коли Україна стала самостійна, чи Ви не чули про то?

Від.: Аякже, та то ж було в 18-му році, 22 січня. Аякже, та то ж по всій Україні було. Я тоді був малим. Я пригадую деякі епізоди, як Україна стала, й як її розгромили. То як уже армія того забрала Україну, лєнінська армія прийшла, то я ходив у школу і при тому часі, 22 січня, розумієте, як Україна повстала, то радості стільки. В церквах молилися там, і вдома було раділи, що Україна вільна, вільна, вільна!

Бо, я скажу, мої батьки – вони дуже були антиросійського настрою. Дуже антиросійського. Але тато не був політик. Не був політик, щоб він там щось робив. А ще пригадую таке. В революцію, це було, здається, не то в 18-му, не то 19-му році. Точно не пригадую. Як уже радянська влада трошки там закріпилися, то нам у школі оголосили, що приїде до нас Радченко й Артем¹. І наша школа готувалася декілька днів. І була велика

¹ Радченко Андрій Федорович (1887–1939) – партійний, радянський, профспілковий, господарський діяч. Протягом квітня 1917 р. – квітня 1919 р. – голова міської ради робітничих депутатів м. Дружковка Катеринославської губернії. У квітні–грудні 1919 р. – заступник начальника Центрального штабу Південного фронту. У грудні 1919 р. – березні 1920 р. – комісар губвійськкомату м. Переїзна Донецької губернії. Далі – на партійно-профспілковій роботі в Україні. 1920–1922 рр. – секретар Донецького губкому КП(б)У. 1920–1924 рр. – голова Донецької губпрофради, у 1925–1927 рр. – голова ВУРПС. З кінця 1927 р. – переведено в РСФРР. Репресований у 1939 р.

Артем (Сергєєв Федір Андрійович; 1883–1921) – більшовицький державний і профспілковий діяч. З листопада 1918 р. по березень 1919 р. – заступник голови та нарком радянської пропаганди Тимчасового робітничо-селянського уряду України. На III з'їзді КП(б)У (березень 1919 р.) обраний членом ЦК КП(б)У. 1920 р. – голова Донецького губернського виконавчого комітету. З листопада 1920 р. – у Москві. Загинув 1921 р. у катастрофі.

парада. Ми від станції, від дворця і аж до школи сюди, і аж до клубу тут ішли парадом і впереді йшов, вся та свита місцева йшла. Ішов Радченко. А Радченко – це був великий комісар комуністичний. Радченко й Артем – їхні ім'я увіковічили ті, більшовики. Ну, я приходжу додому й приношу портрет Леніна. Такий маленький трьохлітнього. Вони тоді роздавали. Можна було й купити й так давали. Портрет Леніна – то кожний вченик мав. То мусив мати. Кожному вченику портрет Леніна. Ну, й я приніс портрет Леніна й показую: «Тату, дивись, що, значить, я приніс. Портрет Леніна».

Тато там мене обізвав недобре й каже: «Ну, а де це ви були сьогодні? Що це там таке в вас було?»

А я кажу:

– У нас же була сьогодні велика парада.

– А кого ви там зустрічали?

– Радченка й Артема.

– Отого сукиного сина, що в нас церкву обібрав?

А вони, оце такі, як Радченко, як Артем, там інші – вони до революції грабили церкви. Влізуть у церкву, заберуть, заберуть чаші, хрести. Бо то все було золоте. Навіть Сталін же був такий. І Сталін лазив по церквах, грабив церкви. А то ніби все було для революції. Це я пригадую. Тепер пригадую один момент.

В нас у місті, в містечку Дружковке жив надзвичайно багатий чоловік, хотів сказати й вирвалося-таки. Забув, як його прізвище, але воно не важно, я пригадаю. Дуже багатий купець. Ну, Ви подивіться, не можу пригадати. Ну, що Ви скажіть, от пам'ять така. І от тільки що ж думав, зразу тобі перервалося і все. Ну нічо, я потім пригадаю. У нього був син. І син був революціонер. А він страшно багатий дядько був. І він мав там будинок в старому посольку, а він переніс на другу сторону залізниці. Там взяв собі добру дільницю і побудував прекрасний будинок. І обсадив його тополями. І він там жив. І це був найбагатший чоловік у нашій районі. А син був великий революціонер. І що було? Це за моїх часів, десь в 17-му році, ну, якраз у час революції. Ну, в 17-му році. Але я пам'ятаю цей момент, бо ми бігали дивитись на ту всю картину, діти. Цей синок прийшов. Там у тій компанії своєї партійній вони намітили, кого треба вбити. І значить, в тому числі його батька. Значить, треба вбити там жандарма, там і того, там наставника, урядника, того й там деяких багатих. І батька його в тому числі вбити. А тепер вони між собою тягнуть жеребки, кому кого вбивати. Значить, написали, і то.

І кожний витяг жеребок і читав, кого він мусить убити. І цей витяг корішок, що він мусить батька вбити. І що він робить? Він приходить додому. Мама там сидить, щось читає чи щось робила. Він зайшов у хату і питає, де тато. Вона каже: «Там, в себе в кабінеті».

Він пішов туди. Мама слухає – три вистріла підряд. Вона скочила, а цей вискакує і каже: «Мамо, заспокойся, вже все зроблено!»

І побіг. Мама заскочила, а батько лежить забитий. Значить, він таки свого батька вбив. Отакі були моменти.

Тепер. Пригадую ще один випадок. Ми бігали дивитись, діти. Тепер, пригадую, в 18-му році. В мене так: батько є з багатой родини, а мама з бідної родини. Ну, й в мами брати – вони були політики великі. А двою-

рідний брат мамин – він таки був комуніст. Це – Сосюра. І він студював. Був ще тоді студентом. А в нього. То Сосюра, їхній батько, він мав так: двоє дітей від першої жінки, а двоє дітей вже від другої жінки. Це маминого роду, так би мовити. То один з їх був великий революціонер, Михайло Сосюра. Так теж пам'ятаю, як на нього наскочили ті, білогвардійці, чи карний відділ, чи щось таке. Тоді ж ми, дорослі не могли розібратися, хто вони й що вони, а діти, тощо.

Наскочило якихсь, може, дві, три сотки. На конях і з шаблями, розумієте, і роблять облаву. І вони вже знають, що тут є, бо ж доноси були. І вони впіймали цього Сосюриноного брата, Михайла. То теж. Порубали його на куски на *street*-і і самі вдалися. Отаке я пам'ятаю. Багато таких випадків. То була бійня. Бійня, значить, хто кого. Ну ще що міг би придумати, пригадати?

Пит.: Що Ви можете сказати про церкву? Як Ви викупували Ваш хутір?

Від.: О, наш хутір. Бачите, наш хутір називався колись Гордієнко, бо там пан Гордієнко був. А як його відкупили в пана 11 господарів, чи 10 господарів. То в нас фактично було всього там 10 господарів у хуторі. Бо вони купили цілий маєток пана. Мій хрещений тато, теж Кейс, він купив по-сусідськи навіть дім пана. Будинок закупив. А мій тато найбільше закупив, то саду. У мого тата був страшно великий сад. І в других там був сад. Багато. І тому що там сплошні сади були, сплошні сади, а в мого тата то був найбільший. То його переіменували з Гордієнка хутір на Сад. І так він поки й до війни залишився – хутір Сад. А збоку Новогригорівка село, відкіля походить мій тато.

Значить, то є Новогригорівка мала яких 100 дворів. А з другої сторони – Райське село ¹. Райське й Новорайське теж яких по 100 дворів. Два села. То прямо чуть впритул. Близько. А хутір наш був то 10 дворів всього.

Пит.: А була церква?

Від.: У нас не було. Ми були в церкві в Райському, туди в церкву. В нас була церква, але її розвалили в 27-му році. Знесли. Значить, її не розвалили, а спочатку зайняли під колгоспний амбар. Туди звозили пшеницю колгоспники там, усе збіжжя. Але закрили десь ні то в 26-му, ні то в 27-му. Якраз той період був, що церкви закривали. То багато тоді церков позакривали.

Пит.: Чи то була українська автокефальна церква, чи російська?

Від.: Ні, то була спочатку російська. Там російська. А як стала революція, після Липківського. То прийшов священик, отець. Я його пригадую – Макар. Українець. І він почав служити по-українському, але недовго – може, рік. І був оцей Захаров, чи Іван Захарович Заяць. Ви його, може, знаєте, він десь теж тут. Чи він помер, чи ні – не знаю. Великий композитор, він колись голос мав, він виступав, керував там. То була велика людина. То він у нас у церкві був протодіяконом. Теж недовго – може, рік чи скільки, ото при українській церкві. А потім їх розігнали. Значить, це десь вона повстала в 23-му році, а після липківщини, десь, може, в 25-му році вже їх в 26-му році розігнали. І ото церкву взяли під амбар і то, а то була автокефальна. Липківська церква.

¹ Райське – смт, центр селищної ради, знаходиться у складі Дружківської міськради Донецької області. Новогригорівка – смт у складі Райської селищної ради Дружківської міськради Донецької області. Населеного пункту під назвою Сад нині не існує.

В нас тоді в сусіднім селі. То не сусіднє село, а 10 кілометрів від мене, Бандишево. Там була велика церква й великий прихід був. То там в той же час. У нас спротиву не було. Приїхали комсомольці там, закрили. Ті дзвони познімали, розумієте. Те повиносили, попалили й так далі. А в сусідніх селах, наприклад, у Бандишеві, то там був жіночий бунт так званий, значить. Жінки зійшлися і страшно бунтували й забрали ті ікони, й ту міліцію і тих комсомольців гнали. Розбили їх. Але що з того? Прийшли десь за два дні. Приїхав цілий загін із району. І тих жінок всіх позаарештовували. Й там одна, Ворониha була – кума моєї мами, то її теж забрали. І їм дали по шість, по сім років, і вони побідували й по-приходили відтіля вже під час голоду. Ворониha повернулася. То не жінки прийшли, а то звірі прийшли. Вони так атрофіювалися там, їх тримали в в'язницях і в таких місцях, що вони втратили людський образ. Погані слова говорять, то що їм життя ото ніщо. Вони з тих жінок з віруючих, то вони зробили не дай Боже що, розумієте? Але повідбували по шість років. То там так було. Теж закрили, але тільки баби, жінки зібралися і там розігнали, все. І то бійня була така, що не одному там ребра потовкли. Міліціонеру й тим активістам. А з другого боку – Сергіївка¹, 10. То там так: там комсомольці зібралися. І голівне, що приймали участь ще мої кузини. Бо в мого тата було чотири сестри. Із їх дві вийшло за багатіях заміж, а дві вийшли за голоту, за бідних. І обидва вказалися революціонерами. Так що в тата дві сестри були замужем за революціонерами. І от якраз однієї сестри син, Никифор; то він якраз той, що найбільше там розкуркулювали й найбільше він що зробив? Він організував. Комсомольці пішли в церкву. Він нарядився, ризи на себе надів, і на себе, й на свою сестру. І каже: «Ти будеш Божа Матір, а я буду сам Ісус Христос». І позабирали хоругви й йдуть по селі. І хоругви ті несуть, і ікони, образи – все постягали комсомольці й несуть. Винесли на площу і там танцювали, музика грала, розумієте, і вони там ті образи били, танцювали. Робили страшний бешкет. Ну й тоді. І то все спалили. А тоді прийшли до його, до цього ж Никифора. Значить, а в нього мама – це сестра мого тата. Ну, й вони там посідали, і вона сіла, ця Наташа, сіла в кутку. Це ж моя кузинка, розумієте? Сіла в кутку й каже: «Я Божа Мати, й ідіть мені поклоняйтеся».

Ну, вони там, га-га, га-га, там Божа Матір, то спаси, помилуй. Насмішку роблять, розумієте, їхній батько, так як оце Ви, сидів із мамою біля вікна. Але хтось із людей прийшов до вікна, подивився і взяв таку камінюку і попер у вікно. Розбив шибку і матір оце сюди як луснув, то вона поки й вмерла – руки не могла підняти, розумієте? Просто вибив їй руку. Хтось, значить. І ото їм ото там вся перешкода. Ото такі випадки були. Ну, але цього Никифора, вже як німці прийшли, то наші там, ті ж селяни, його забили. Значить, багато було таких різних пригод. І, я не знаю, в нас закрили церкву тихомирно. В Бандишеві була бійня, а тут то все спалили, й то така сила була, що там люди тільки дивилися, придивлялися, сльози втирали і нічого не могли зробити. Оце така справа з церквами.

Пит.: А що Ви можете сказати про неп? Як людям жилося при непові?

Від.: При непові було гарно жити.

¹ Сергіївка – центр сільської ради Слов'янського району Донецької області.

Пит.: Як то почалося?

Від.: Ленін написав так наказ.

Пит.: Ні, ні, в Вас у селі. Як Ви знали, що неп?

Від.: Вони проголосили. Ленін випустив таку декларацію: «Шаг вперед, два назад».

Розумієте? І це було в газетах, скрізь. Що Ленін сказав. Нова економічна політика. Свобода, обробка землі, свобода того, свобода того, свобода того. Значить, дав повну свободу для селян. І що можуть кредити брати, і можуть куплять собі й конем. І ще держава приходила й на допомогу. По районах потворилися так звані райпотребсоюз. Райпотребсоюз. В кожному районі був райпотребсоюз, який мусив від селян забрати ті всі речі, які для держави потрібні. Але селянам давали кредити. Тобі треба коня купити – вони тобі кредит дадуть. Там щось таке купити – вони тобі кредит дадуть. Тепер – давали кредит на будову будинків, на все. І то страшно люди хотіли багатіти. Робили, як дурні. День і ніч. Кожний хотів. Думали, що це рай такий буде на ціле життя. І то було до 28-го року. І Ви знаєте, що були такі селяни, що він до революції мав одну конячку там і, може, два, три гектари землі там і все. А як йому при непові дали землю, він міг в оренду брати й міг надільну землю брати. Дали надільну, та ще й орендовану може брати. То він уже під кінець мав двоє, троє коней, уже мав збрую гарну – все, все.

За ці роки, за п'ять років, він розбагатів. Розумієте? І тепер така справа. При непу, наприклад, робітникам страшно гарно жилося. Страшно гарно. Чому? Бо селяни витворили стільки продукції, що вони не знали, де її дівати. Селяни. І тоді вони на захват мали своїх, так би мовити, ну, клієнтів у містах. І возили харчі прямо на базар і продавали. А то прямо, як мій тато, то він до хати віз. Робітникам. Воду робітникам розвозили, воду. Бо ж вода в нас була в місті. Тут, значить, насос стояв, а люди жили, приходили, може, за два, три, а може, й п'ять кварталів по воду ходили. А тоді встановили, що їде. Набрав в бочку води і розвозив попід хатами, й жінка вийде. А то як дасть йому та 15 копійок. Муку, таке, такі кавуни, картоплю – то мішками привозили прямо в двір, поставили й вона має. Робітники жили дуже добре при непові. А селянам теж непогано, бо все-таки селянин мав свободу добути все. Правда, гроші були трохи неурівноважені. Наприклад, для того, щоб купити в той час гарної витяжки чоботи, то треба кабанчика було продати. Я ще за непу зносив чоботи-витяжки, бо я вже був хлоп'як такий. То батько мені купив витяжки-чоботи. Заплатив 40 рублів. А кабанчика продав за 25 рублів. Навіть не хватило. А можна було чоботи купити й за 20 рублів. Значить, не обов'язково витяжки. Пришви, розумієте, купив, і можна віддати 20 рублів, розумієте? Для робітника ціни були ліпші, як для селянина. Але селянин жив добре, нема що казати. Люди були задоволені. Оце вам неп.

Пит.: А що тоді були ці комітети неможливих селян?

Від.: Комітети неможливих селян – це появилися вже в 28-му році¹. Як Сталін проголосив розкуркулення і проголосив, що буде колективізація проведена, то тоді почали творити СОЗи – «Союз обробки землі». І ще якісь там вони якось називалися. Значить, крім колгоспів.

¹ КНС були утворені у травні 1920 р.

То є колгосп одне, а СОЗи – щось друге. Бо яка різниця між СОЗом і колгоспом? СОЗи – це так: нас п'ятеро чоловіків домовилися, що ми будемо разом обробляти землю. Твою, мою і всю. І молотити, і все. Це, значить, СОЗ утворили. А колгосп, це, значить, уже, як кажуть, мусив все здати туди. Це вже є не твоє, все загальне. У СОЗи не мусиш коня віддавати, ні корови, нічого. Значить, тільки разом вони обробляли землю. І тільки. Оце СОЗ. А колгосп – то вже ти мусив все віддати. Але колгоспи почалися, як уже почали розкуркулювати, забирати від людей, від кулаків, інвентар, хати. Бо в куркульських хатах тоді творили колгосп. У куркульській хаті. Взяли якусь найбільшу хату й там утворили. Туди звозили весь інвентар, худобу. Займали ті кулацькі будинки й використовували під колгоспи. А СОЗи вже тоді втрачали свою силу, бо вже Радянський Союз не хотів мати. Сталін не хотів СОЗи мати. І вже десь у 29-му році, може, в 30-му, я точно не пригадую, то вже СОЗів не було. Бо було наказ всіх в колектив.

Пит.: Коли то був наказ?

Від.: Ну, то в 28-му році. Наказ був восени. Дати я не пригадую. Це я мусив би подивитися в історію. Я маю то. Але то було восени. Я навіть пригадую одні збори, як приїхали ті з району. Тоді на цей, на колективізацію Сталін випустив 25 тисяч партработників, для допомоги місцевій владі проводити колективізацію. І я, пригадую, був на одних зборах, і то збори були скликані. Я не мусив би бути на тих зборах, але я був з цікавості, бо вони були скликані на дуже пізній вечір. Що то було дуже дивно. Значить, чому це в сільраді скликають збори, розумієте, і десь на 11-ту годину, чи що там, ночі. А то якраз приїхали ті уповноважені й сказали, значить, що в вашій місцевості завтра почнеться розкуркулення.

У 28-му році я тоді пішов на ті збори і я почув, що буде починатися колективізація. І що я почув? Хто в першу чергу буде зколективизований, а хто в другу чергу. І вони там зачитали список, що зі завтрішнього дня почнуться описи майна такого-то, такого-то, такого-то. І назвали по прізвищам. Там їх, може, 10 родин у всій управі нашій. А потім там за два місяця, зараз непрацездатний. Але кулаків вже мусили всіх на Сибір везти, розумієте? А тому вони тата втягли, щоб він трошки окріп, виздоровів. І ото почалося розкуркулення.

В нашому хуторі на другий день приїхало скільки? Значить, Кравченко, Середа і Коненко. Трьох. Зразу на другий день описали вони так: приїжджають. Бо, бачите, я Вам скажу, наприклад. У їх просто виганяли з хати та й тільки. Забирали майно й виганяли. А в нас розкуркулювали трошки інаče. У нас описують майно, підписуєте, що ви не маєте право тронати ані гнота. Все мусить бути те, що вони тут описали. А описували так: й подушки, й тарілки, й виделки, й ножі там, що в хаті – простирадла, що одежа, все оце, лямпа, все то описують. То такі ці приходили на опис, може, якихсь п'ятеро, шестеро або більше людей. І вони розділяють: ти описуй там майно в дворі, а ти описуй там зерно, пшеницю, а ти описуй там ту частину, а я описую цю частину. І ото так вони описували. А тоді через три тижні, через два тижні, коли вони там скликають людей, і що буде з молотка продаватися таке-то майно. І приходе в двір, може, якихсь дві сотки, півтори сотки людей, за безцінок вони продають.

Значить, крім майна, крім збруї, такого майна, як там молотарка, косарка, воз там, коней, коров – то йде все в колгосп. То не продається. А от таке в хаті все, то вони продають, бо де ж його дінеш? І то продають за безцінок, розумієте, аби його збутися. А людей відправляють в Сибір. І в той же день ото, на другий день, в нашім хуторі було трьох розкулачено, а два моїх дядьки – тата брати – жили від нас якихсь чотири кілометра, то їх теж на другий день розкуркулили. І їх вивезли в Сибір. Як у вас описали майно, то мужчин всіх забирають, заарештовують, і в в'язницю. А тоді, як у вас продали, жінок забирають з дітьми і везуть. На потяг – і везуть до Харкова, а там всі чоловіки в в'язниці на Холодній горі сидять, чекають. І тоді цих чоловіків приєднують до родин – і в Сибір.

Отак вивезли моїх дядьків, і отак вивезли моїх сусідів, і отак вивозили в нас всіх.

Як дійшло до нас уже в 29-му році, аж у листопаді місяці – це майже за рік після початку колективізації та розкуркулення, – то в нас теж описали все. Тата забрали в в'язницю, а мама осталася. Брат старший від мене десь утік, блукав там, роботу собі дістав і жив. Я був найстарший в родині. Ну, а то ж була сестра, значить, три сестри менші мене і брат менший мене. Одна сестра була замужем, там жила в місті. То вони нас розкуркулили, забрали все, все, все, все, все дочиста. І сталася така прикра річ, коли вони нас продавали.

Той, що сидить, він з одним оком був. Той комунар, що сидів, на одне око він там. Більмо було чи щось таке. Погано бачив. І він встає і каже, що тут записано, що все ж продано, а ось нова сіра сорочка не продана. Ви не дали, де вона є? А мама з ним дуже сварилася. Чому? Бо як мама ще не виходила заміж, ще як була молода, то вона з оцим самим робила в пана, у сроках. І вона каже: «Ти, сукин син, ти мене там надоїв, у пана такий був поганий і тепер ти поганий».

І прийшов. Вона його добре знала, й вона сварилася з ним. А він комуніст. Був таких років, як моя мама, але вони разом у пана робили. Бо моя мама з бідної родини. А він: «Віддай сорочку!»

Мама каже: «Нема, я не маю».

– Ні, ти віддай, бо я зараз викличу. Я в тебе заберу те, що дозволено.

І на мені була гарна нова сорочка. І я, щоб виручити маму, щоб дійсно її не забрали там до «катузки», щоб її не заарештували, підходжу до нього й кажу: «Слухайте, яка там сорочка записана?»

А він каже: «О, дивися, нова сіра сорочка».

А я дивлюсь, а то не сорочка, а сіряк. А сіряк – то з вовни такий, з кобеляком. Він дорогий. То не є сорочка. Якби він побачив, що то сіряк, так то був би скандал великий. А я тоді підходжу до мами й кажу: «Мамо, та то не сорочка, то сіряк!»

А вона каже: «Ой, Боже, це мене заарештують, бо я сіряка, з татом ще як їздили в Дружковку, ми там забули в Соні. Що ж тепер робити?»

Я кажу: «Чекай, я вийду з положення». Я підходжу до нього, знімаю зі себе сорочку й кажу: «Слухайте, ви дивіться, нова сорочка, тільки не сіра. Отже, я вам дам».

Я ту сорочку, я не знаю, може, хто украв, а може, десь загубили, може, десь що. Я не знаю, але нема. От я вам приніс сорочку і все.

А люди ті всі, що стоять, кричать: «Не знімай! Не роби! Не бери тієї сорочки! Що ти з чоловіка стягаєш останню сорочку!»

І підняли там такий бунт, що не дай Боже! А він узяв ту сорочку і: «Десять копеек, 10 копеек. Кто больше? Десять копеек».

А вони кричать: «Ти такий, ти сякий, віддай сорочку чоловікові, що ти його роздів?» Ото ж зимою було. То ж 29 листопада. А він бачить, що ніхто, то він собі в торбу поклав. Я остався без сорочки.

Пит.: Цілком?

Від.: Цілком, розумієте. А вони так: як уже все продали, тоді підкотили воза до хати й сказали вантажити. Але ж вони оставили по одній подушечці маленькій на кожную особу і пару коців вкритися, бо ж діти. Значить, трошки постелі оставили, там простирада, пару рушників залишили, для мами, для дітей, і сказали, значить, що на завтра будь готова в концентраційний табір. А тато в в'язниці. Вони підвезли бричку. А я ночью договорився з своїм *cousin*-ом і ми – гайда, втекли. І вони на другий день маму там тягали, тягали, кричали там, сварили: «Де він є? Де він є?»

– Не знаю. Покинув мене, покинув дітей, втік. Не знаю де.

А так би я попав би в в'язницю. Значить, вони б вивезли туди, а тоді б мене забрали і до тата. Ну, а тато просидів у в'язниці, може, з півроку. А дядьків усіх повигонили на Сибір. Усіх. Вся моя родина, всі на Сибірі. А тата, значить, вони не можуть відвезти, бо він після тих операцій. У в'язниці нема ніякого лікування, то йому ще гірше стало, й він боліє й боліє. І тоді йому суд і суддя, значить, лікарів. І лікарі признали, що він у Сибір не годиться, бо він туди навіть не доїде. Він хворий. Він на працю не годиться. І його від Сибіру звільнили. І як з Сибіру його звільнили, то він прийшов додому. А жити де ж буде? То він забрав маму, яка була в концентраті, і дітей. Він ще їх не забрав. Перше приїхав до мене. Він знав, де я є. А я на Донбасі там був, в однім заводі робив. І робив. У мене були підроблені документи, і я по підроблених документах робив і ще й вчився при ФЗТШ – вища фабрично-заводська технічна школа. І я там ту школу закінчив. Ну, й приїхав до мене і просе, що определили нас десь. То я їх забрав до себе. І ми там в сараї. Сарай один винайняли й трошки підремонтували і в сараї жили. Забрав маму туди, сестер забрав туди, й ото ми там жили. Ото таке розкуркулення в нас було. І ми там і голод в тім сараї пережили.

Це, бачите, я маю схему родовіда мого. За 250 років. Вся родина моя тут є. Так от у 31-му році, перед тим, бо ж в 31-му році був страшно великий урожай. Дуже великий урожай. А вони той урожай забрали в людей. Забрали, й люди протестували. Колгоспники тоді навіть протестували. Було таке, що навіть в райкомі протестували. Комуністи протестували, що як же так, що утворили колгоспи, а ви забираєте зерно і так далі. А їм сказали так: «Оставте там по пару кілограм на трудовні, а то ми вам дамо на посів весною».

Пит.: А де Ви жили тоді?

Від.: В Донбасі, там же й жив, вдома жив. Уже розкулачені були. Бо, я Вам скажу так: тата мого на Сибір не взяли, бо він хворий був, але я вдома не жив. Я жив в Донбасі на великих заводах, але замаскованим, так би мовить, бо я собі виробив документи, що я з бідної родини. І так ті

документи фігурували, аж поки мене зловили в 34-му році чи в 35-му. І мене судили. Ну, то нічого. Значить, на весну 32-го року, то люди не мали що сіяти. І не мали що сіяти, й вже трупи валялися.

Пит.: Коли вони?

Від.: У 32-му році.

Пит.: Коли вони забирали посів?

Від.: Забрали перший посів у 31-му році. Але вони весною дали на посів, причому була така директива, що оце зерно, призначене на посів, ні в якому разі не для людей. І під строгою контролею, щоб людям це зерно не попало. І тоді вже зимою люди пережили з великим трудом, бо не мали що їсти. Почався на весну голод. Але сіяти ще сіяли. А тоді вони що? В липні 1932 року, здається, приїхали Каганович і Молотов на Україну. Скликали партійну нараду й сказали, бо все-таки дехто протестував. І області протестували, райони протестували, що голод, нема що їсти. То вони приїхали й сказали. Обложили по 225. Значить, на 225 мільйонів пудів зерна обложили Україну¹. І сказали то зерно здати й ніяких розмов нема. Ніяких розмов нема. Ну, й почалося.

Значить, уже в 32-му році то вже розпочався голод. А особливо він розпочався після жнив, бо люди ще терпіли й як то перебивалися й думали, що уберуть урожай і їсти буде. А вони взяли від 7 серпня 1932 року видали закон, що за один колосок 10 років, аж до розстрілу. То залежно, хто ви є. Як ви соціально чужий, то вас розстріляють, а як ви звичайний колгоспник, дістанете 10 років. Значить, щоб не збирати колосків. І за картоплину, за буряк.

Пит.: Хто вони були? Яка була влада тоді?

Від.: Комуністи були.

Пит.: Комуністи? Чи вони були українці, чи хто?

Від.: Українці. І українці були, і чужі були. То вже перемішка була. Свої.

Пит.: Хто був головою сільради тоді? Чи Ви пам'ятаєте?

Від.: Ну, чому не пам'ятаєто? В нас головою сільради був Чехутенко. Українець, присланий. А потім був Кравченко, місцевий. А в сусідній сільраді був Зоренко, українець. А в деяких місцях були й прислані. Чехутенко, наприклад, він був присланий обкомом партії, але він був українець по національності. А він був присланий. Десь вони його там видрали і прислали сюди. Тепер. Актив – то ж був увесь місцевий. Комнезам. Вони ж потворили. Куркулі, середняки й комнезам. Ну й тоді, як розпочався голод – люди кинулися в поле. Кинулися шукати того колоска. І не тільки колоска. Уже убрали, здавалося, що яке тобі діло. Людина збирає колоски, там який упав колосок незабраний, ну й хай збира. Ні, не маєш права. Бо вони кажуть, що це є крадіжка, а тим більше люди ідуть за колоском, а там же посіяна картопля, а там посіяні буряки, а там посіяна морковка. Вони те все виривають і тікають, вирве і тікає, бо ж їсти хоче. А вони почали ловити. Скільки пішло на Сибір!

¹ У резолюції III всеукраїнської конференції КП(б)У (6–9 липня 1932 р.) з цього приводу наголошувалося: «Встановлений для України план хлібозаготівель в 356 млн пудів по селянському сектору конференція приймає до безумовного виконання. Незважаючи на недосів зернових і ряд інших труднощів, Україна має всі можливості виконати план хлібозаготівель, значно зменшений проти минулого року» [Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К., 2007. – С. 232].

У мене одна родина – Соловей. Пішов на Сибір і прийшов. За колосок. І прийшов аж з поворотом. Якраз перед війною. Як німці прийшли. Ото стільки він був за колосок. Дуже багато людей за колосок пішло. Ну, забрали хліб. Тоді вони що зробили? Вони прислали тоді 100 тисяч; на колгоспи вони прислали 25-тисячну армію. Так і називалися – 25-тисячники. Як людей заганяли в колгоспи й розкуркулили. То Сталін прислав 25-тисячну армію на Україну. І це в газетах було. Так і називалися – 25-тисячники. А як голод був, то прислали 100-тисячну армію. Значить, 100-тисячники. То були так – і місцеві, й з району, і з заводів, з фабрик. Забирали комуністів і мобілізували, й іди туди, забирай хліб у селянина. То вони ходили. І до нас приходили, і в моїх дядьків скрізь були. Та, Боже, кожную хату вони не минули. Селян нікого вони не минули. Хоч я тоді там не жив – я був у Донбасі, – але до моєї сестри приходили. І вони розривали подушки, вони розривали матраци – шукали хліба. Вони оце, розумієте, оце б вони його тут швиряли й шомполами, і всім, і все, що не є. А в дворі, то вони кожний метр. Такі залізні шомпола були й вони пробивали, значить, чи нема там закопаного хліба, розумієте? Ото так шукали. Печі, як хто доніс на когось, розумієте, часом хтось донесе. Каже, що він бачив, що та тітка вкрала хліб. Там несла додому пуд чи два хліба, розумієте, і вкрала, то вони там і комин розвалють, поки не найдуть. Комини розвалювали в хаті. Розвалювали комини й шукали того хліба.

Так що вони очистили, й тоді вже восени 32-му році – страшний суд. Розпочався страшний голод. Значить, тоді вже почали, вже по дорогах бачити мертвих. А як весна 33-го року настала, то вже була весна смерті. То була вже весна смерті. На залізницях, по дорогах. Оце йшов потяг Звереве – Київ. То ж люди всі виходили. Ті колгоспи близькі там туди до залізниці. Думають, що ж будуть їхати там потяги, може, хто кине кусок хліба. Потяги ж ідуть експреси з Зверева на Міллерово, а з Міллерово на Звереве. То понад дорогою, як ото снопи лежать – люди. Так ми жили в Єнакієво. Я працював, і мій брат працював, і мій тато працював. Я працював в офісі. І діставав 127 рублів на місяць. А брат мій діставав – у бухгалтерії робив – він діставав 108 рублів, менше, як я, бо я займав трошки вищу посаду. А тато робив сторожем на заводі. Заробляв 70 рублів на місяць. І то наші заробітки майже три сотки рублів, які ми втрюх заробляли.

Пит.: Чи вони теж давали хліб?

Від.: Давали хліб, так: на працівника, як він працює на вредній праці, або котелям, або тим гірникам, де газ і вогонь, то тому давали кілограм хліба на робітника. А на його утриманців – на жінку й на дітей – по 400 грам. Тепер, таким, як я, що займали ніби посади як начальничка такого маленького – то мені давали 800 грам хліба. А тато діставав 600 грам хліба, а дівчата діставали по 200 грам хліба. Але в 33-му році, як вимерли всі, по колгоспах все вимерло, то на заводах почалася мобілізація молоді, таких як я, моїх років, і нас із заводу забрали 400 молодих хлопців і дівчат. А потім ще приєднали до нас 70 молодих з Звіровки. То рудники, шахти були – Звіровка й Софіївка. То відтіля теж 70 приєднали. І то нас було 470 хлопців і дівчат. І нас направили в село Корсуново¹. Це 12 кілометрів від Єнакієво, в Донбасі. Там було три

¹ Нині – смт Корсунь, Донецька область, входить до міськради м. Єнакієве.

колгоспи. Колгосп «Прометей», колгосп Будьонного і колгосп Шевченка. І в усіх колгоспах люди або вимерли, або повтікали. Але ж колгоспи, три колгоспи, масу хліба треба, землі багато, її треба сіяти. То вони нас ото пригнали 470 людей і що вони нас заставили *вох*-и такі великі – капуста, і там ото трошки олійкою полле, по куску хліба дадуть. Ото ми поїмо, два рази в день давали. Але що ми робили? Перше нас в борону запрягають по 8, по 10 людей, молоді, й вони ті борони тягнуть. А трое зі заду йдуть, піднімають ті борони, щоб ту траву звільнити. А мені доручили почесну працю – бо я ж син батька-куркуля, хоч вони того не знали. Але я себе проявив, що я вмію сіяти. То я рукою сів. Через плече мішок. Туди беру там пуд хліба й тоді ото намічаю собі лінію і отак іду і кидаю. І так кидаю. Треба вміти. А я в батька в свого навчився. Ще як був вдома хлопцем. Я бачив, як батько робив, бо батько просо сів тільки рукою. Просо, тепер там прядиво, то він сів тільки рукою. То я бачив, як він то рукою, і ото де кине й руку так виверне, щоб воно розлетілося. І вони, оті, що не вміли сіяти, то вони тягали борони. А перед тим ідуть сапачками б'ють. Знаєте сапачки? І б'ють землю. І ото в'яв'ять собі: нас розподілили на три колгоспи, по 150 чи скільки людей. І ото ми так там працювали.

Ну, й посіяли хліб. Коней немає. Дали одну конячку на три колгоспи, щоб підвозити хліб, оце де ті, що сіють. Бо *truck*-ом привезуть, мішки поскидають, а тоді той трок поїхав, а цією конячкою розвозили по полям хліб. І дали таку конячку, що вона страшно норовиста. Знаєте, що таке норовиста? Що упреться і ви її нічого не зробите. Ну, а то був Барабаш із мого заводу й ще й мій співробітник з голівної контори. Він управляв тим коником. І він, що не робив там йому – й очі зав'язував, і там шпиряв, і сюди. А він впреться, стане як вкопаний – і не йде. То він що зробив? Узав віхоть там того, нарвав тієї, трави сухої і йому під хвіст. А він, той коник, придавив хвостом. А він узав підпалив. Так він як рухнув, той кінь, а там лежало пару мішків того хліба й той возик. Так він як пішов і по буграм, і по яркам, і по канавам. Розбив той віз і той хліб розкидав і сам біг, біг і добіг. Там був такий рівчак і він хотів перестрибнути через його, бо то канава глибока була, і там вода. І він як стрибнув і впав і готово – розрив серця дістав той кінь. То на другий день приїхала сесія, судова сесія, значить, суд, і цього Барабаша на вісім років засудили. Мого колегу, за те.

Ну, а я посіяв хліб, а тоді нас заставили там ще косити траву, полоть – отаке все. А мій хліб як зійшов, то всі отакі очі поробили. То вже так Бог дав, я не знаю. Дощі пішли гарні. І голівне, що посіяний був дуже рівно. Як приїхали з району оті всі собаки – там секретарі й там всі, як глянули – а воно ж зеленіє поле і нема ніде огріха. І вони питають: «Хто то сів?»

Кажуть: «Кейс».

– Ану йди сюди. Це ти сів? Де ти то вчився?

А я не кажу, що в батька. Кажу: ну, я думаю, що так треба. Я то старався, як найліпше.

То вони мені дали пропуск в Ленінград на місяць на відпочинок після того. За посівну кампанію. І я в Ленінграді був місяць. І там же голоду не було. Але коли це вони дали? Як аж зібрали хліб. Я був на селі, аж

поки зібрали. Всі ми були, аж поки той хліб зібрали. А він виріс такий гарний! І вже в третьому році урожай. То вони почали вже восени давати, так би мовити. Вже на 34-й рік на зиму, воно вже стало легше.

Я ще хочу Вам одну історію розказати.

Коли я робив, ото сів хліб – це було 12 кілометрів від того місця, де жили мої батьки. То я так: сію до вечора, а вечером беру мішок і йду нарву лопушків. Там тих, лопуцки, щирця, лобода, кропива, то що, бо то все їстівна трава. І ото наб'ю, наб'ю мішок і ночцю 12 кілометрів додому, до мами. Бо ж у мами там і тато, й дівчата малі, й то ж їх треба годувати. А навколо міст то вже трави не було – люди поїли, зірвали – нема. То я носив на тиждень по два мішка отієї трави з поля. І то підкріпляв дуже своїх, свою маму. А крім того, діставали той пайок, ділили. Ну, а мама така в мене була, що старалася десь там або прикупити, або обмінити, і якось вона виходила. Їздила в Дружковку, там де моя сестра. Привезе відтіля там корзину буряків, картоплі, отаке все, одним словом. Але голодували, дівчата були, мої сестри. Менша сестра, ця що померла, то вона аж такий животок мала трошки пухлий. Брат мій теж почав вже аж пухнути й падав. Уже йде, йде, впаде. Я був ще, так би мовити, сильний між ними. А родина вже така була дуже слаба.

Але був такий випадок: ідемо ми з братом по Єнакієво, по вулиці Туртіна чи Трутінна, забув як, і дивимосся – під парканом лежить жінка. І вона так не лежить, а так напівсидить, напівлежить. Мертва. Ми підійшли, й біля неї дитинка. І жінка мертва, а дитинка жива. І вона така до одного року. Може, один рік, може, трошки менше, може, трошки більше. Тяжко, але так приблизно один рік дитинка. І воно витягло в мами грудь і смокче. А мати ж мертва. Ну, і ми з братом стали і плачемо. Значить, не так нам шкода тієї мами, як шкода тієї дитини, що вона не знає. Смокче й не розуміє, що там же ж нема нічого. І тут їде *truck*, санітарна машина, яка підбирає ті трупи. А вони там ходили постійно, бо дуже багато було трупів, лежало. І вони хапають, то зскакують два чоловіка, там за ноги ту жінку, нагору, то дитину туди, в *truck*, де мертві лежать. Повезли туди на звалку, на цвинтар отак. То була картина, я Вам скажу. Жінку й дитину.

Пит.: І Ви не могли взяти дитину?

Від.: Куди ми можемо? А де ж ми її дінем? Ми самі голодні. Ми стояли. І ми навіть не знали. Це так сталося, що ми навіть не знали, що вони те роблять. Ми не думали, розумієте? Ми тільки стоїмо, дивимосся на ту дитину й на ту жінку, і в нас сльози біжать, і ми думаємо, чим допомогти. Ну, чим допоможеш, як ми самі голодні? А тут тобі гоп – машина підскочила, схопила. І то так скоро. Ой, Боже мій!

Тепер був такий випадок. Я на металургійнім заводі робив в Єнакієво. Там же на тім самім місці. Бракувало котелів. Котели – це ті, що ввозять до домених печей вугілля, шлак, коруст, стружку там, руду. Отаке все, що заправляють, метал плавлять. То праця тяжка. А в голод не було людей. Не було. То люди голодували. І то котелів дуже бракувало. Потім вийшов наказ, що котелям дати спеціально кухню. Ну, а де котелів узять, як їх немає? Значить, ніхто не йде на ту працю. Так вони що? А в нас був секретар заводського партійного комітету – Дороченко прізвище. І він там зібрав, значить, свою компанію і поїхали ловити

тих, голодаючих, молодих хлопців. І вони, Ви знаєте, привезли, може, якихсь близько ста. Наловили. По місті, поза містом – скрізь ловили. Як бачуть – молодий хлопець, давай сюди. І везуть їх, звозять у польський костел біля заводу. Колись церква була, а потім вона закрилася. І вони туди навезли, може, яких 80 людей. Я не знаю, точно ніхто не знає, але було дуже багато. Це я сам бачив, бо ж це біля заводу там. Навозили тих людей, а тоді, дати їм треба їсти, підкріпити, а тоді котелями робити. То є дураки. Наварили їм крупи, там всього, привезли, і тим людям, як дали на ніч, вони як понаїдалися, а на ранок прийшли, то вони всі лежать як один труп. А в них животи порозривалися. Шлунок же був там отакий завбільшки. Він всохся, бо ж нема їсти, а тоді набрав те, і воно задавило його і все, й пішло.

Дітей я бачив безпритульних, я знаю – тисячів. Тисячів бачив. Бо ж тоді появилися урки. З отієї голоти. Появилися діти такі. Одні урки були з часів розкуркулених, другі урки були з часів голоду, розумієте? Матері покидали дітей, а воно вижило. Іде там, рве траву. Десь заліз там. А крім того, якби Ви бачили, що вони робили на базарах, оці урки! Вони йдуть шайками. І ото там украсти. Ви продаєте хлібину, то один хапа ту хлібину і тікає, не дай Бог, тікає. А другий під ноги падає тому, що за вами гониться. Значить, щоби той втік, то вони цьому під ноги падають. То бувало таке, що тітка винесе там сметану чи що, то він схопе глечик і на ходу п'є, а летить, ну, Ви знаєте, як кінь летить. А вона ж біжить: «Ти ж, сукин син, такий растакий!» А ті падають під ноги, то тітка звалилася, впала, будь ви прокляті, пішла, значить, і все. То все наслідки голоду і розкуркулення. Діти. Боже мій, скільки було тих дітей. В Харкові, як я їздив потім в Харків. Я в Харкові був і під час навіть голоду в Харкові був.

Пит.: А чому? Тому? Що Ви там робили?

Від.: Оцей Сосюра, що за якого я Вам розказував, він був заступник Скрипника, наркома освіти. Мені було 12 років. А він учився в Інституті червоних професорів. І він як їхав додому на вакації літом, то завжди – це в період непу – заїжджав до мого тата. Бо ж тато був багатий. А в мене тьотя, мамина сестра – монашка. Теж приїжджала до мами допомогти їй. Так він то їде з Харкова з Інституту червоних професорів і в нас зупиниться і сидить тиждень або й два. Бо ж їсти, й пити, й сад який, груші. А він оце ходить й каже до мене: «Малий, ану дістань мені ту грушу».

А груші високі були, бергамотні. Такі, знаєте, жовті. Бо її можна зірвати, а вона впаде – розб'ється. А от її зірвати, свіжу. А я був як кіт, розумієте? Як кинувся, розумієте, і ту грушу зірву й даю йому. Але й мені тоді було 12 років. А тепер, мене зі школи вигнали, розумієте. Я тут учуся, голод, розумієте? В 32-му році, тяжко. А мама каже: «Їдь до Никифора Федоровича. Може, він тобі pomoже. Може, він тебе влаштує десь на працю або вчитися».

То я до нього їздив. І я в нього був щось два чи три рази, не пригадую, поки ото Хвильовий не застрелився, а він дістав. Ще за Хвильового ні, а за Скрипника, властиво, бо він був заступник Скрипника. Ну, й я поїхав один раз. Перший раз до нього поїхав, а в нього якраз там гості були. Він мене прийняв добре. Але що ж він мені сказав: «Твої батько

й мати: вони є глитаї. Вони є куркулі й їх треба знищити. І вони будуть знищені. Ніхто нічого їм не допоможе. А ти маєш можливість собі до рогу пробити». Отже, якраз це був Хвильовий присутній при тому. Хвильовий був, Яловий був, цей – голова письменників на Україні. Там у нього гостювали, розумієте, як я приїхав. І він каже: «Ти мусиш написати».

Але це Хвильовий йому піддав таку думку. Та й він такої думки був.

– Напиши, що ти зрікаєшся батька. Напиши, що твій батько був експлуататор, там куркуль, такий, сякий, отакий. Що він був, що він є ворог народу, і я батька зрікаюся. Як це тільки піде в газету, ми тобі допоможемо влаштуватися. Ти тоді дістанеш і школу, й все. Ми тобі дамо.

А Яловий, цей, Микола Омелянович¹, голова письменників – його найпершого забрали з усіх їх. Ще не стрілялися там вони. Той до мене підсів і каже: «Сину, не роби того. Боже борони. Умре батько – й ти біля батька умри, а не зрадь батька».

Такі були комуністи. І то комуніст, і то комуніст. І то родич, а це чужий. Тому я їздив туди.

Отже, знову таки за ту голодівку. В самому Єнакієві я не бачив людоїдства, але натомість я бачив такі картини. І не раз, а, може, десяток разів. На базарі люди ходять, з-під поли продають.

Пит.: Це в Харкові?

Від.: Ні, це було в Єнакієві, в Донбасі. З-під поли продають і хліб, і м'ясо. То за хліб ще нічого. Продає, то нічого, а як хто продає м'ясо, то його міліція зразу атакує. І беруть те м'ясо на аналіз, бо чи воно не є людське і чи воно не є собаче, розумієте? Бо ж були такі, що хотіли на тому нажити капітал. Вони не хотіли капітал, а він продасть те м'ясо, а купить собі кусок хліба. То були такі, що не соромилися, де людина там померла, взяти кусок відрізати та й понести й продати. Люди купляли, вони не знали, що вони купляли, але міліція за тим дуже строго дивилася. Ото я бачив. Що проти людоїдства було усилено поставлена охорона.

Але натомість моя сусідка, Дубова, поїхала до батьків у Старобільськ².

Це Харківська область. Поїхала відвідати в голодівку. І за пару днів приїхала страшно в сльозах. Прибігла до нас й розказує, що її чуть не з'їли – хто? – рідні брати. Вона прийшла і то цілу історію розказувала – що вона насилу від їх вирвалася, з їх рук. А вони як звірі були. Я чув. Про людоїдство чув, але я очима не бачив. Тільки бачив, як ото міліція ходила то. Але сплос і рядом були. Я Вам програю.

¹ Яловий Михайло Омелянович (літ. псевд. – Роман Шпол, Михайло Краснин; 1895–1937) – український поет, прозаїк, драматург. У роки революції – боротьбист, з 1920 р. – у лавах КП(б)У. Належав до літературної організації «Гарт», «ВАПЛІТЕ», однодумець М. Хвильового. Заарештований у ніч з 12 на 13 травня 1937 р., звинувачений у справі Української військової організації (УВО).

² Місто Старобільськ – нині районний центр Луганської області, місто обласного значення. З часу запровадження обласного поділу (лютий 1932 р.) до утворення Донецької області (17 липня 1932 р.) Старобільськ був у складі Харківської області. З липня 1932 до червня 1938 рр. – у складі Донецької області. Після поділу Донецької області на Сталінську та Ворошиловградську Старобільськ – у складі Ворошиловградської. Протягом 1933–1938 рр. був окружним центром у складі Донецької області.

Значить, тепер так. В голод страшні були черги. Бо хліба, не дивлячися на те, що був приділ дуже низький, було треба три дні стояти в чергу, щоб дістати той хліб. Як вам призначена норма хліба на робітника 800 грам, на утриманця 400 грам, але це не значить, що ви пішли його й купили. Ні! Ви мусите стояти часом два, три дні в черзі, триматися, поки ви його дістанете. І буває так, що ви дістанете, за два, три дні вам дадуть хліб. Але що ми робили? Бо то хліба дуже, дуже мало. Я Вам казав вже, що ми заробляли з братом. Брат, я і тато – ми заробляли біля 300 рублів у ті часи. Але родина у нас була шість осіб. Так, двоє дівчат було, я з братом і тато й мама. Шість осіб. То ми так: як получку дістанемо, то ми йдемо в гастрономічний магазин. То були гастрономи відкриті. Гастроном – це такий комерційний магазин, що там все було, тільки повищена ціна. Там можна було й хліба купити, але за той хліб треба було заплатити 50 карбованців за буханку. Там можна було купити й балик, але 27 карбованців кілограм. Балик – це така. (Показує.) Ви могли там купити й все, таке, що можна. Ковбаси можна купити, але то треба було заплатити 50 долярів за кілограм. То ми так робили з братом – дістанем получку, йдемо й заходим у цей гастрономічний магазин. Купим два кіла риби, балику, купим буханку хліба, купим сітра. Сітро – таке як тут, ну як *ginger-ale* або *Seven-Up*. Воно було різне. То ми купим два галона, там дві четверті того сітра, й ото наша получка й пішла вся.

Ну, але скільки ж ми можем їсти ту одну хлібину й два кіла тієї риби на шість осіб? Два, три дні – й нема. А тоді ті остальні дні мусила якось мама, ото траву робила. Вона, правда, була гарна в нас мама господиня. То вона те все давала по крихотці, але розділяла. Але вона давала між тим і лободу їсти, й щирицю там, і що хочете.

А тато що робив? Він драв кору, дубову кору або липову кору, й він її сушив, а тоді зробив собі таку ступу й там товк. Ото сіяв і товк. І тоді з того робила мама такі ліпошки. То було в придання до того, що ми мали: до нашого хліба, до нашої риби, до нашого сітра. Ото так ми переживали голодівку. Я Вам скажу ще раз, що я не був пухлий.

Я був пухлий у в'язниці. Був пухлий. Здорово був пухлий, але за голодівку. Але брат мій був напівпухлий, значить. Трошки опух і декілька разів падав непритомний. Брат.

Один раз ми йшли з праці. Я його пильнував, бо знав, що з ним буде біда. А в нас дорога була від заводу до хати через цвинтар. І ми тільки зайшли на цвинтар і він упав. То я його мусив узяти на плечі й тяг, як бревно, до двору, непритомного. Він був із голоду. Тепер. Ми йшли на працю кожний день. Ми жили від фабрики, де ми працювали обидва – брат і я, може, яких дві милі. І як ми виходили разом, то ми не могли нічого їсти вдома, бо не було. Але пізніше мама там щось зіліпить, зготовить і дістане там того, повидла чи що, й зробить нам два кусочки, хліба, й каже дівчатам: несіть на завод – моїм оцим сестрам. Так вони коли принесуть на завод, то вони те все пооблизують. І ото потрошки, потрошки вкусить, а тоді подивиться: а що ж я принесу? І як приносить, то як було пару разів таке, що принесе ця Маруся мені, а Віра – Іванові. І Маруся дасть мені, а я бачу, що воно облизане – кусочок той, і понадкусювано. Кінці понадкусювані. То я подивлюся, подивлюся –

шкода ж дитини, розумієте – маленьке. То їй було яких вісім років. То я кажу: Марусю, на, з'їж. І воно то схопить – раде. Значить, то були тяжкі часи.

Я Вам сказав за трупи. Трупи ми бачили ой-йой-йой скільки. По вулицях валялися, як не дай Боже. Як ото листя, ось сьогодні бачите, скільки листя на тому, на вулиці. Отак трупи валялися по вулиці. І санітарні машини їздили, збирали.

Пит.: І де вони?

Від.: І було спеціальне місце, де їх заривали. Копали ями й ото *truck*-и возили й скидали туди. Заривали, розумієте? Що ще цікаве? Що ще цікаве? В той час уряд, радянський уряд – це я добре знав – наказав обласним, а обласні – районним, а районні – вже меншим організаціям, що коли вони складають акт про смерть, ні в якому разі щоб не ставили, що він умер з голоду. Тому всі трупи, які заривали, то на них же складали, бо мусили складати, бо то ж мусило все йти; в них же був рахунок і все. Тільки вони не оприлюднювали. Люди то не знали. Але влада то робила, розумієте, для себе. І вони складали акти на кожний випадок, хто вмер. На дорозі підняли чоловіка, вмер. Вони мусять закопати й дати звіт, що вони закопали. То вони писали так. Всякі хвороби видумували. Або заворот кишок, або на удар серця, або таке щось.

Пит.: Чи Ви колись чули про ББО – безбілкових опухів?

Від.: Ні, я того не чув. Не чув того. Того що не чув, я не бачив. Може, воно якось інакше називалося, розумієте. Ну, ще що я можу сказати за голод?

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, скільки людей з Вашого хутора померли з голоду?

Від.: З хутора з нашого всі пішли на Сибір. Ніхто, там не було кому вмирати. Але по селам, я Вам скажу, наприклад, село Корсуново. Воно тягнулося сім кілометрів довжини. І там було три колгоспи. То там на 100 %. Як ми приїхали туди, нас приїхало 470 людей, нас – молоді, то там, може, було 10 родин жило. Ото всього. А то все або померло, або повтікало. Скільки їх померло – тяжко сказати. Тільки ж чуеш від людей – і той умер, і той умер, і той умер, і той умер, і той умер, і той, той, той. Але скільки, значить – ми ж не рахували. Ну, хто то рахував?

А той, хто ще не вспів умерти, то втік. Але він умер у другім місці. Він тут не вмер, а вмер у місті. Бо ж він тікав, бо ж люди тікали – кидали хати й тікали до міста. А він до міста не дійшов – на дорозі вмер. І попробуй рахувати, скільки з тих людей померло. То страшні речі були. Ну, Боже мій.

Пит.: Чи багато Ви були на Донбасі тоді, так?

Від.: Так, я був цілий час на Донбасі.

Пит.: Так. Чи багато голодних селян, наприклад, з Київщини чи з Полтавщини втікали на Донбас?

Від.: Мільйони. Мільйони втікали.

Пит.: Чи вони там дістали працю?

Від.: Вони померли, як не по дорозі, так там, як приїхали – померли. Або вмирили по дорозі. Ви знаєте, що в житах селян находили. По дорозі, при дорозі, по шляхах. Трупи валялися, не дай Боже скільки. Не було кому вбирати. Не було кому вбирати. Отак згнив там і на тому кінець. Сморід був і то все. І маса добиралася до міста. У нас у Єнакієві, то я Вам скажу, що дуже багато прийшло. Як я Вам сказав, що отих біля

100 чоловік зібрали молодих хлопців, яких нагодували й вони всі померли.

А жінки, які вони непотрібні були для влади – попід корчами, попід парканами, на двірці. Не було не одного двірця, де б не валялися трупи. Не було. Моя сестра жила від Єнакієва 150 кілометрів, у Дружковці. І мама туди їздила або я їздив, так, щоб буряк дістати там, картоплю. Там легше, бо її чоловік займався тим огородом. Огородник був. То все-таки в нього щось там, ми могли дістати. Трошки, але могли дістати. То я Вам скажу, там на станції, прийдеш, лежить. Але вони лежали недовго. Їх скоро підбирають. Але бачиш – там лежить труп. А там ще не труп, а напівтруп. Але щоб цифри – ніхто не знає. Ніхто не знає, скільки людей. Я й сьогодні не знаю, скільки людей померло. Бо ж ніхто тієї статистики не вів. А тільки бачив, що то було, як загально взяти, то мільйони людей. То багато мільйонів людей.

Пит.: Чи люди говорили про голод під час голоду? Чи вони могли говорити між собою щось?

Від.: Ну, та певно, що говорили. А чому ж не говорити? Ну, люди ж сходяться, і говорять, і бачать, і все, але що зроблять?

Пит.: Що вони думали про владу? Чи вони знали, хто керував цим?

Від.: Знали. Знали, що то все робила Москва. Люди знали, що то робила Москва.

Пит.: Чому вони?

Від.: Але справа така, я Вам скажу, що люди знали, що робила Москва, й люди сварилися і говорили. Ой, в нас був такий Прокоп, що ходив по *street*-і й кричав: «А що, доляпалися, вашу мати, доляпалися».

Він не боявся вже нічого. Йому – то вже все. Хай його сьогодні розстріляють, йому вже все рівно. Але він казав: «Доляпалися, хотіли радянської влади? Оце вам радянська влада».

Були такі. І ото лаються, вживають слова такі: ви, вашу мати, перемати, ви хотіли радянську владу, так от маєте тепер радянську владу. Розумієте? Такі були. А скільки анекдотів ходило.

Пит.: Чи Ви пригадуєте?

Від.: Ой, Боже, я мушу пригадати, але це наскоро. Знаєте, наприклад, за Леніна. Тоді ж за щасливе життя Сталіна були ото анекдоти. Бо ж пропаганда страшна ішла. Пропаганда була. То, наприклад, за Леніна кажуть, що Ленін умер, а діло його живе. Знаєте? А люди кажуть, там жінка якась стоїть, а то пишуть, пишуть і вивішують на агроконах, скрізь, що от, лозунги, пропаганда: «Ленін умер, а діло его живёт». А жінка то якась прочитає, каже: його мати, хай ліпше б діло його вмерло, а він хай би жив. Хай би діло його вмерло, а він хай би вже жив.

Я Вам там он записав пару таких анекдотів, як хочете, я Вам прочитаю. Але за ті... Але за ті часи, за Сталіна і за Леніна, знаєте, в мене є. В мене є позаписувані. Я не можу Вам говорити, але в мене є, може, 100 анекдотів записаних з тих часів. Але то Вам треба переписати й передати якось. Але то не зараз, не сьогодні. То я Вам мушу повиписувати їх і передати. Я знав, може, 100, бо я збирав ті анекдоти. Я збирав. Я був цікавий ще в тому, що я збирав ті анекдоти. Я збирав. Я був цікавий ще в тому, що я збирав навіть прізвища, хто був у владі. І сьогодні я не можу того проявити, бо, по-перше, то стара історія. Але я знав. Я ж був

студентом, учився при університеті і працював. І я знав всіх керівників, всіх міністрів, всіх там – і більших, і менших. І знав, хто з їх що вартий. І знав, які були правдиві люди, що мозок мали, а які там були такі тільки партійні. Я тим колись займався, цікавився, то все писав. Як хочете, я би Вам багато передав, але то не зразу. Я Вам то пізніше передам. То я мушу виписати. І анекдоти, ото підрадянські були дуже цікаві. Дуже цікаві. І за Сталіна. Були анекдоти навіть такі вульгарні. Бо то ж люди, все люди. Значить, як воно було, так вони дивилися на радянську владу.

Пит.: А про голод також?

Від.: І про голод, і про все.

Пит.: Чи Ви пригадуєте деякі анекдоти про голод? Що вони сказали?

Від.: Я зараз не зможу. Я мушу то подивитися. То я Вам пришлю про голод. Були й про голод, і про комунізм, і про радянську владу, й про п'ятірічку, й все.

Пит.: Чи Ви чули таке прислів'я: «На хаті серп і молот, і в хаті смерть і голод»?

Від.: Так, я чув таке. Таке було. Те скрізь було. На хаті серп і молот, а в хаті смерть і голод.

Були інші також. За ті, за Леніна ще. От бачите, як я забув, от бачите, одне сказав – знову його забув. Ви знаєте що? Ви послушайте моє слово за голод, хочете?

Пит.: Так, добре, але ще ні. Я ще мушу питати деякі речі. А як то голод скінчився? Коли?

Від.: В 34-му році він уже не був, скінчився. Хоч картки й були, урожай був дуже гарний в 33-му році. І той урожай – той, про який я Вам розказував, як я сів його. Був дуже гарний. І вони почали давати хліб. Спочатку установили скрізь по містам комерційні. Як вони називалися? Магазины, де хліб давали по подвійній ціні. Наприклад, хліб, як ви дістаєте звичайний хліб, так платите там 50 копійок, а той коштував там карбованець й десять. Але тут ви взяли на карточку, а там можете взяти більше. Це вони поступово, так би мовити, вводили людей. Бо люди вже як понаїдалися, і вже хліба стало більше, більше, більше, більше. То вже в 35-му році, 34-й навіть рік був непоганий. Вже трошки воно ліпше, ліпше, ліпше, ліпше. Хоч сама влада страшно прижимала людей. Значить, терор був, НКВД працювало, арешти були. Особливо була погоня. Після голоду була страшна погоня за підкуркульниками. Це після голоду, бо куркулів повивозили в 30-му, в 31-му роках, починаючи 29-й, 30-й, 31-й рік – куркулів повивозили й ліквідували. А потім вони ж поділили населення на три частини: куркуль, середняк і бідняк. Отже, між оцими середняками – бо куркулів уже не було – між середняками почали шукати підкуркульників. По-перше, вони його за цей час – за час голоду й за цей час розкуркулювання – вони кожного вивчали й на кожного мають матеріали. Як він, розумієте, середняк, має пару коней і має там два, три гектари землі, то є *all right*, він є середняк. Але він не є радянський чоловік, бо він отам говорив, що шкарпеток він не міг купити. А там говорив, що до чого нас довела радянська влада, а там говорив, що ми отаке й отаке. І то йому все записано. Агентура довела.

Цікаво, якби Ви захотіли, то є спеціальна історія про агентуру. Як радянська влада робила агентуру. Бо ж кожна людина була під надзором.

З кого вони робили тих агентів, робили? Хто же ті агенти? Там не всім було добре, погано жилося, значить, були ж такі, що й ішли в агентуру. Значить, їм було добре. А в дійсності не так. Вони зі своїх ворогів робили агентів. Це тільки в Радянськiм Союзi, нiде в свiтi такого нема. Оце як вони знають, що ви ворог його, радянської влади, то вони з вас зроблять агента.

Пит.: Наприклад?

Вiд.: Наприклад такий. Вони бачать, що ви є неблагонадійний чоловік. Але ви маєте двох дітей, жінку, гарно живете, батько, матір. Гарна родина, живете гарно. Вони вас заарештовують. Без жодного права і без жодного прецедента. Вони вас заарештовують. Потримали там тиждень, і дали вам там перцю гарно, щоб ви відчули, що ви є в страшній неволі.

А потім вас викликають і кажуть: от ми знаєм, що ти є ворог радянської влади. Ми знаєм, що ти радянську владу не любиш. «Но мы знаем, что ты человек, из которого можна сделать и хорошего человека. Мы знаем, что ты имеешь хороших детей, свою жену і от, так от выбирай: свобода, волю или Сибирь». Значить, або те, або те. Хочеш жити з жінкою, з дітьми, з матір'ю, з батьком, то «иди к нам работать. А нет, мы на тебя имеем». Показують отаку стопу матеріалів, що ти є ворог народу й ми тебе запровадим там, де Макар телят не пас.

Чоловік в розпачі. Він не знає, що робить. Він нічого не завинив, але ж у нього ж діти вдома, жінка, розумієте? А йому грозять, що його заберуть у Сибір і на вічну каторгу, розумієте? І він плаче, ридає. Він каже: «Ну, добре, ну що ви хочете від мене, я вам все зроблю, все. Я йду до вас».

– Ни, мы тебе ничего такого – мы от тебе поручим только смотреть за тем, за тем, за тем, за тем и всё. – Знаєте? І вони роблять з нього агента.

Навіть з куркулів, навіть з ненадійних людей. Вони беруть от таким способом його. Вони кажуть, що ти от розкуркулений, а твій отець там на Сибірі загинув і так далі. «Вот работать к нам или пойдёшь туда до медведей». І чоловік іде. Але вони попереджують, що гляди ж, ти ж мусиш бути чесним агентом, бо як ми тебе, сукин син, зловимо, то буде тобі біда. Тоді вони що роблять? Ось уявіть собі вечеринки. У когось уродини. Хтось справляв уродини. І там 20 душ людей. Вони вже знають, що там є. І вони якомусь там поручають провокацію, значить: говори з тим, говори з тим, говори з тим. І в тій компанії люди говорять. А ті тему піднімають. Агенти піднімають тему.

І ось мій брат рідний. Я – агент – а мій рідний брат каже: «Та будь вона проклята, ця радянська влада. Це не є влада, це є бандитизм. Досить нам того». А я – агент. І ти мені на брата говорити, якось не випадає. Я взяв примовчив. Думаю – ну, це брат рідний, я примовчу.

За два дні мене кличуть. «Ти там був?»

– Був.

– Що там було?

– Та нічого. Та все гуляли, пили, випивали.

– Отакою ти чесний? А твій брат що говорив?

А цей тоді:

– А-а – значить, там ще хтось був.

Він тоді:

– Извините, простите, и то так, мой брат говорил отакое и отакое.

– Так от: ми тобі перший раз прощаємо, а надалі – Сибір або розстріл. І він тоді другий раз не то що брат, хай рідна мама, батько говорили – він мусить іти докласти. Як він хоче жити, він мусить іти й докласти. І отак вони роблять агентуру. Навіть з ворогів своїх вони роблять агентів. Вони його в такі поставляють умовини, що він на рідного батька мусить іти заявити. Це велика тема. Радянське пережиття – то є велика тема. Велика тема по всій ділянці – й з науки, освіти, з НКВД, і з міліції, то все.

Пит.: Так. Значить, було багато сексот?

Від.: О, *yeah!* Я Вам скажу, не було ні однієї людини, яка б не була охвачена сексотом. Але це не значить, що то сексоти були прихильні комуністи. Ні. Вони сексотів поробили. Своїх ворогів поробили сексотами. Із розкуркулених, із тих, що з в'язниці поверталися. Вони з тих, що, розумієте, сиділи там. Ой, Ви знаєте, як я сидів. Були каверзні такі, дуже смішні, смішні були речі. Наприклад, зі мною сидів у в'язниці один – Лінський. Він якогось там польського походження ніби. Ну, й він мені розказував. Отак же сидимо в в'язниці й місяць, і два, і три, і рік, і більше, розумієте. Значить, люди ж говорять між собою, в'язники. Ну і він... Я кажу: Лінський, ну й чому, за що ти сидиш? А він мені розказує. Каже: я працював у НКВД слідчим. І мене, каже, визиває голова НКВД і каже: «Товарищ Ленский, вы знаете, в нас сейчас идут поголовные арешты, потому что много врагов народа. Но между них есть и хорошие люди. Знаете, когда лес рубят, то щепки летят. От между ними есть хорошие люди. Ну как вы можете знать, где хорошие, где плохие? Так от мы вас уповноважаем, мы вас возьмём арештуем и отправим в тюрьму. А вы там изучайте людей. И от вы сидите между них и с каждым говорите, с каждым розговаривайте, как воно что там, а ночью вас будут выкликать ніби на допит і там вас добре накормлять, дадут вам і покурити, і випити, і водки, й вина, й всього, що хочете. І можете навіть поспати там. А днём опять возвращайтесь у камеру и выявляйте от этих врагов народа. Де є благородні люди, а де є, значить, треба, щоб, значить, їх знищить».

Ну, цей Лінський погодився. Тільки, щоб це ж і жінка не знала, ніхто не знав. Значить, це щоб була страшна тайна. І він пішов.

Тільки ми тебе перекинем в другий район, бо тебе тут знають. А в другий район. Перекинули туди. Він там посидів щось двоє суток. Приходе міліція, міліціонер: «С вещами такой Ленский, с вещами выходи». Вийшов, значить. Шаг вперед, шаг назад, стрелять без предупреждения. Садись. Значить, «чорний ворон», сідає, везти їх до в'язниці. І його як запровадили в в'язницю й він зі мною сидів так більше року й його відправили в Сибір. Його судили й відправили. Вони його просто обдурили. Так я з нього часто сміявся. Отак сидів і кажу: «Ленський, ну ти тут уже взнав, хто чим дихає?» А він же ж матюкає їх, а він матюкає їх. Ой, Боже ж мій. А вони його обдурили. НКВД не хотіло його, бо він же в їх працював, роки працював. Їм не хотілося свого чоловіка обмазати там, обплювати, то вони його обдурили. Сказали, що ти йдеш туди, взнавай там, хто чим дихає. Ну й взнав. Пішов, і пішов, і більше вони його не бачили, й він їх не бачив.

То були всякі. І цей Ленський ще не був переконаний. Але в Артемівській в'язниці, як я з ним сидів в одній камері, відкривається камера, заходе

там дежурний по гарнізону. А вони в в'язниці за єжовських часів ніколи нікого не називали по прізвищу. Ніколи. А це в камері сидить, наприклад, 250 чи 280 осіб, а їм треба Кейса. То вони придуть, стануть два: «Ану на букву "К"». Той кричить там Кравченко, Коваленко там, Клименко, Косаренко там, Кисільов, такий, такий. «Нет, нет, нет, нет, нет, нет, нет, нет». Всі, всі. Кейса нема. Вони не скажуть, що вони Кейса шукають. Вони йдуть у другу камеру. І там на «К». Розумієте? І так з тим Ленським получилось. Приходять, на «Л». Там Літвінов, там Леонтев, такий, такий. А тут: Ленський. «О, идите сюда».

Він підходить до дверей: «Гражданин Ленский. Ваша жена не хочет жить с врагом народа и она просит советскую власть выдать вам развод. Так от подпишите».

А він каже: «Пішов до такої матері. Можете дати развод, а я не підпишу». – Ну, ми дамо развод, а ліпше підпишіть.

То він тоді зрозумів, бо він все ще думав, що його якось покличуть. А як уже жінка прислала йому, що хоче розвід дістати, то вже знав, що вже йому кінець. І тоді він вже відкрито почав всім розказувати, як його посадили. То були цікаві речі. Цікаві речі були.

Пит.: Як довго Ви там були, між іншим?

Від.: Де, в в'язниці? Мене заарештували в середині 37-го року, а вернувся в 39-му. То яких два з лишнім роки я був там.

Пит.: З-за чого?

Від.: Га?

Пит.: З-за чого?

Від.: В мене була дуже погана справа. В мене була справа. Значить, як «враг народа» був. Але в мене були так, в мене був 2-й пункт, 7-й, 8-й, 9-й, 10-й, 11-й, але все через «17-ку». Значить, це були 54-та стаття, але параграфи були в мене різні. Значить, 2-й говорив, що я мав 17-й пункт – це для всіх був, крім 10-го. Крім 10-го. В мене було на ті всі пункти через 17 були. 17 – це не збув, не завершив, тільки підготовляв. То в мене, наприклад, номер 2. Пункт був номер 2, по 54-й. Це підготовка до збройового повстання. Проти радянської влади. 7-й був – це є «вредительство». Значить шкідництво. Що я їм шкоду робив для влади. 8-й пункт – то була диверсія. Ні, 9-та була диверсія. А 8-й – що ж то був? Забув, що за 8-й. 10-й пункт – то був агітація проти радянської влади. А 11-й пункт – це була організація. Що я належав до організації антирадянської. А 17-й, крім 10-го. 10-й в мене був чистий. Я агітував. А ті всі були через 17-й, незакінчене, що я тільки підготовляв. То я Вам розкажу, в мене було висновок на 24-х сторінках. Я своєю рукою написав і підписав! Я признав. Признав себе винним. Як я просидів більше біля року в в'язниці, як мене там били, вішали. Я 76 годин стояв на струнко отак, під багнетом. Я падав. То тяжко говорити, я Вам скажу. Я три рази висів. За руки зв'яжуть і – вниз головою.

Пит.: Ліпше не згадуйте це.

Від.: Я то багато мав. Навіть з шурами сидів. В пивниці, де розвалили там, каміння, розвалена пивниця. Під НКВД. І там отакі шури, як коти, й води це стільки. І вони мене там заперли, а шури лазили біля мене, як коти. І по мені, й по голові, й кругом. Я там двоє з половиною доб сидів. Я сидів в карцері. Я був щось 12 доб в карцері. То забудем, то нема, то

пропало. Я кажу: я не нарікаю ні на кого й кажу, що я не є мученик. Мученики – ті, що їх замучили, що не вижили. А я вижив – значить, я Богу дякую тільки.

Пит.: Це буде останнє питання. Чому, Ви думаєте, що був голод на Україні?

Від.: Голод на Україні – то була лєнінська політика. Лєнін в своїй ідеології, в своїх творах – Ви тільки прочитайте його твори, він там прямо підкрєсліє. Бо ж вони ж ішли до комунізму, а при комунізмі нації не му-сило бути. То в них була політика злиття націй в Радянському Союзі. А Лєнін декілька разів висловлювався, що питання націй – це питання селянства. Бо селянство – якраз то та еліта, яка зберегла й культуру, і традиції, й мову, й пісню – все, все, все, все, все. І Лєнін знав, що не зліквідувавши селянство, він нації не зілле. Значить, треба придавити й задавити селянство, в першу чергу селянство. Це в нього записано в його ідеології. Це в них як догма. І цією догмою послуговуються і Сталін, і Хрущов, і Брежнев, і сьогодні Горбачов. Всі вони послуговуються. Значить, «Украины не было, нет и не будет». Не треба. Треба всі нації зробити в одну націю. Це є причина, що злиття націй. Тепер. Сталін пішов трошки, бо Лєнін говорив тільки про селянство. Лєнін говорив. А Сталін – він був трошки, може, ще й розумніший від Лєніна в цих справах, бо він вирішив так: що за селянством стоїть інтелігенція. Є ж учителя, профєсори, академіки, науковці і еліта. І артисти й всі. То українська еліта. Значить, хоч їх менше, багато менше як селян, але треба їх в першу чергу знищити. От як ви знищите еліту, тоді селян дуже легко забрати, бо ніхто за них не буде боронитися. І він так зробив. Вони в 30-му році такого наробили на Україні, хай оці Гришки й оці Костюки, й оці Дивничі заткнуться, бо вони... Майстрєнко пише в «Історії українського комунізму», згадує тут всіх їх – і Костюка, й Гришка, й Дивнича¹. Він всіх згадує. Що це є, так би мовити, ще

¹ Майстрєнко Іван (1899–1984) – український політичний діяч і публіцист. У 1920 р. вийшов із лав КП(б)У та вступив до самостійницької Української комуністичної партії (УКП). Був обраний до складу ЦК УКП й активно працював у робітничому середовищі Донбасу (1920–1921). Коли в 1925 р. під тиском ДПУ і Комінтерну УКП була змушена самоліквідуватися і влитись до КП(б)У, знову став членом більшовицької компартії. Працював у редакціях українських газет і журналів, зокрема в 1929–1931 рр. був заступником редактора одеської міської газети «Чорноморська Комуна», з 1931 до 1935 рр. – заступник директора Всеукраїнського комуністичного інституту журналістики в Харкові. В 1935 р. Майстрєнко був виключений з партії і у грудні 1936 р. заарештований. У 1940 р. був звільнений. У 1979–1984 рр. – профєсор і ректор Українського технічного і сільськогосподарського інституту, редагував його науковий «Бюлетєнь». Помер у Мюнхені. Автор численних публікацій, у т. ч. книг «Bolshevist Bonapartism» (1947), «Borotbism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism» (1954), «Національна політика КПРС» (1978), «Історія Комуністичної партії України» (1979) та спогадів «Історія мого покоління» (1985, посмертне видання).

Костюк Григорій Олександрович (1902–2002) – літературознавець, критик, учений, публіцист, громадсько-політичний діяч, організатор і керівник об'єднання письменників «Слово». Середню освіту здобув у Кам'янці-Подільському. 1929 р. закінчив Київський інститут народної освіти, потім аспірантуру інституту ім. Шевченка в Харкові, захистив кандидатську дисертацію. Викладав історію української літератури в Харківському педагогічному інституті профєсійної освіти, з початку 1934 р. – у Луганському інституті народної освіти. У листопаді 1934 р. звільнено за націоналістичні прояви в лекціях та перекручування програми. Постановою Особливої наради при НКВС від 3 липня 1936 р. засланий на 5 років у концтабір. Від грудня

з Радянського Союзу в їх був в пушку. Правда, вони були всі майже вислані. Значить, вони теж підлягали. Але за що? За уклон лінії партії. Постишев, як приїхав, то він так їх розгромив. І він обвинувачував всю комуністичну партію України, що вони зірвали хлібозаготівку, що вони вороги комунізму, вони вороги Росії і так далі, і так далі. І вони поплавилися за уклон. Комуністичний уклон, розумієте? Але скільки вони біди нарobili перед тим? Скільки вони біди нарobili? І я Вам скажу, що я дивлюся на цю тему, на цю справу так – може, це тому, що я пострадавший, може, тому – але я дивлюся так. Я часто дивлюся в кінофільм американський, дивлюся, як ковбої, розумієте, там банда шість чоловік налітають на якесь містечко. На конях. Розгромили людей, постріляли, побили, заскочили в банк, гроші забрали, підпалили все й втекли в ліс. Ми це бачим по *TV*. Прибігли в ліс, розклали там ковдру і ділять гроші. І ось один устає, два пістоля достає: бац, бац, бац, бац, бац і постріляв, гроші забрав всі і поїхав. Чи я можу отих рахувати, що побиті, мучениками? Чи вони є? Вони з ним разом грабили і вбивали, а тепер він їх побив. То чи вони є мученики? Мабуть, ні, правда? Отак само й там було. Українські комуністи так нарobili багато, що, може, більше, чим сам Сталін. А Сталін їх тоді взяв та поколошматив. Прислав цього Постишева й наробив там їм того. Що? Я буду до них молитися, що вони теж сиділи? В мене є та брошурка «Москва слезам не верит». Гришко написав, що якби не українські комуністи, чи Сталін би відважився робити ту голодівку? Може б, і не відважився. Але комуністи – ось там у моїм слові Ви почувете за це. Оце так.

Пит.: То щиро дякую за Ваше свідчення.

1940 р. до липня 1944 р. жив і працював (здебільшого не за фахом) у Слов'янську, Києві, Львові. У липні 1944 р. емігрував на Захід. До 1951 р. – у таборах для «переміщених осіб» в Німеччині. У лютому 1952 р. виїхав до США.

Гришко Василь Іванович (1914) – український письменник, публіцист, редактор, політичний діяч, учасник підпілля ОУН у роки німецької окупації, на еміграції – один з керівників УРДП (Українська революційно-демократична партія). Дослідник Голодомору 1932–1933 років. У Києві у 2003 р. побачила світ його книга «Москва сльозам не вірить» на цю тему.

Дивнич Юрій (Лавріненко Юрій Андріянович; 1905–1987) – український літературознавець, публіцист, есеїст, критик, редактор, дослідник «розстріляного відродження». В Україні відомий насамперед своєю книгою: *Лавріненко Ю. А. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей.* – К., 2001.

Інтерв'ю SW53

Пилип Х., народився 1904 р. у Конотопі Сумської області, один із п'яти дітей власника ресторану у Глухові, який потім працював управителем у великих землевласників. У 1913 р. родина переїхала у маєток за 12 верст від Києва. Описує революцію, під час якої ходив до школи в Києві. Під час громадянської війни батько купив землю і побудував хату. Оповідач згадує, як змінювалася влада, голод 1921 р., спричинений посухою і загострений реквізиціями продовольства, та епідемію тифу, що почалася разом із голодом. Яскраво описує життя в маєтках, соціальні стосунки і загострення класового конфлікту під час війни, революції і гетьманського уряду. «При непові жилося непогано». У 1920-х рр. працював на заводі і грав у любительських виставах. Батько оповідача помер після арешту 1927 р. У 1929 р. оповідач працював на заводі в Києві, відвідував вечірні курси; згадує запровадження хлібних карток. Наприкінці 1932 р. йому відмовили у видачі паспорта, він втратив роботу і продовольчі картки. Мусив купувати комерційний хліб по 3 рублі за буханець. Підробний паспорт коштував 250 рублів на чорному ринку. За якийсь час оповідач знайшов роботу на спиртозаводі. Під час голоду працював на спиртозаводі в Трилісах (Фастівський район Київської області), де виробляти спирт із меляси, але під час голоду перейшли на пшеницю, а це показник того, скільки зерна мала тоді держава.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: Я четвертого року народження. Мені 82 роки минуло.

Пит.: А де Ви народились?

Від.: Я народився на Україні, на Чернігівщині¹.

Пит.: Можете сказати село й район?

Від.: Я народився в місті Конотопі. Батько, скінчивши військову службу, займався різними, *business* мав, ресторан мав. А пізніше його покликали великі землевласники на працю до маєтків. І він там в одного працював, працював у того, що пізніше був гетьманом. Це від 13-го року. Пізніше він переїхав у Київщину.

Пит.: Чи він мав землю?

Від.: Ні. В Глухові дім тільки ми мали. Великий дім, так що половина дому була для *business*-у, а друга половина, то родина жила. Він мав ресторан, пиво продавав, закуски. Мати то все робила, закуски. А потім через те, що питво – це негативна сторона, що вони п'ють пиво, а потім бешкетують. І то треба було з таким елементом боротися, що як вони вип'ють, тепер друге – в тому ресторані не можна було пити горілку, тільки пиво, а вони приносили горілку. Отже, кажу, тертя було між клієнтами, гостями, що приходили, то на нас, дітей, впливало. Ми все цікавилися цим, дивилися, що вони робили. То він каже: для того, щоб оборонити дітей від таких елементів, то він той *business* ліквідував і віддавав це помешкання під камеру. То була така система, що перший етап судової системи, такі маленькі справи розбирали, то камера мирового судді. І він там працював у тому судді деякий час. Потім, той суддя мав маєток і запросив його, каже: перейміть мій маєток.

¹ Конотоп з 15 жовтня 1932 р. по 10 січня 1939 р. – у складі Чернігівської області. Відтоді й донині – у складі Сумської області.

А в ті часи дуже була мода, що управляючим більше тоді були латиші. Бо в Латвії була вища школа агронімічна, а в Україні чи Росії були агронімічні школи, але низької степені. Отже, не були такі стопроцентові агрономи, як ті латиші. То ото в поміщиків на Україні була мода латишів брать. А той латиш був нежонатий, то як вечір, то він їде до міста. А то маєток був 12 миль до міста. І там забавляється. А маєток – без очей, без голови. І так господарство занепало, що на коней напали кродуки. Коні стали нездатні до праці. Цей поміщик побачив та й каже до батька: господарство занепадає, а я бачу, що ви є гарний господар. І запросив батька в маєток. І батько пішов в маєток.

Пит.: В якому році?

Від.: У 13-му році, перед Першою світовою війною. Ну, а потім він пішов до другого, не погодився там. І так переходив. І нарешті його запросили в Київщину. У Київщині сільськогосподарська школа, то його там до школи запросили. Ну, й ми мусили переїжджати. І так він після тієї школи перейшов до великого магната, що звався Полох, чех. Його в 17-му році пограбували й спалили хату.

Пит.: Більшовики?

Від.: Ні, то не більшовики. То збільшевичені селяни. Після Першої світової війни, як стала революція, багато дезертирували, з полків повтікали і там набралися. Під час Першої світової війни Ленін їздив на фронт і агітував, він підготовку робив для комунізму. Так що багато прийшли додому після трьохлітньої війни, а що жінка сама господарювала, дуже бідне було становище, а тут червоні після революції пустили багато пропагандистів, що земля – ваша, земля – народна; бери, грабуй, земля ваша.

І такі були лозунги: «Война дворцям, а мир хижинам». Це значить – проти багатого. Ну, такі лозунги вони, певно, заохочували те бідне селянство, що в окопах були три роки. І прийшли з такою ненавистю до уряду царського: царі помирилися, сама цариця російська німкеня. Вона так робила, щоб подушити наш нарід, знищити. І тенденція була царського уряду, на українські гарні землі населяли німців-колоністів. Мої двоюрідні брати, що були на війні, казали, що були такі зради: полковник – німець, і під час війни, коли йде інвазія, наступ, і наступ такий бравурний, що наші брали перемогу над ними, то зараз голівне командування: «*Stop*» або «*відходь*». Що могли б більше землі забрати й перемогу зробити, а це тому, що більшість полковників були німці. І навіть такі епізоди були, що ось мій один брат був на фронті при штабі, він середню освіту мав. Полковник був німець, а підполковник українець. То більше робив перемогу проти німців, то це підполковник. І знайшли розвідника, шпигуна, був там у лісі. Хатка була така лісничого, але ніхто там не жив. Він забрався на горище, телефон мав. А тоді телефон знайшли й здогадалися, що тут десь шпигуни. І питають офіцери того підполковника: «Що робити?»

Він каже: «Не кажіть нікому нічого».

– Ми не скажемо.

І коли пішли забрати того шпигуна, то він одного встрілив у голову: він тільки сунувся туди, а він його пістольом. Тоді хитріше: розібрали стріх, з одного боку ліз і з другого, а з середини хати вони зробили чучело,

підняли шапку, а він став стріляти. А ці два збоку вскочили на нього і живого забрали. Отакі епізоди були.

Нарід український в Першу світову війну гинув під кулями німецькими. І за що? За яку примху? Німці ж не йшли! Це примхи царські. Цар з німцями був в контактi, бо цариця там. Цариця керувала такими військовими. Люди йшли з фронту обідрані й захопилися радянськими обіцянками. Пропагандою тією, і пограбували поміщиків. Але не всіх. Деякі поміщики були, дуже добре відносилися до селян. От, скажем, такий поміщик, як Скоропадський, то під час війни той Скоропадський давав харчі – звалися вони «московки» – для тих, що їх чоловіків забрали на війну. Вони мали таку листу спеціальну, і поміщик цей давав харчі. А на Різдво то таки добрі харчі, подарунки. Щомісяця, то давали крупу, муку. А на Різдво то давали вже м'ясо. Вони ковбаси зробили.

Пит.: Що Ваш батько думав про царський режим? Який режим він хотів?

Від.: Батько позитивно думав. Він думав, що монархічний устрій дасть більше для народу. А революційним шляхом брати, ліберальним силам дати волю, він казав, що нічого не буде, це буде руїна. Хоч він ненавидів поміщиків. Переважно він сам переконався, що 90 відсотків поміщиків на Україні було чужинців – німців, поляків і чехів. Оцей сам чех, де батько потерпів останнє, він приїхав на Україну зі шарманкою. То такий інструмент, що крутити, вона звалася катеринка. І ходив від села до села і цим гранням він збирав гроші. Він купив м'ясарню. А потім за короткий час, за якийсь десяток років він таким поміщиком став, що він мав у Києві три бані, ковбасню і три кам'яниці. В кожній кам'яниці по 8, по 10 помешкань. Це він у Києві мав, а на периферії 35 тисяч десятин лісу й 25 тисяч орної землі. Отакий був маєток у нього. І це батько був головою його. Він не визнавав релігію православну. Він був евангелік і проповідник. Ту челядь, ті, які в нього робили в маєтку, то він їх брав релігійною пропагандою. Увечорі він читає Біблію. Ну, це добре, Біблія – це нічого поганого. А потім говорить: «Люди, мої люди. Ви мої люди, а я ваш бог!» От психологія.

Батькові він пропонував, хотів дати кавалок землі й готове господарство, це як дарунок, як він змінить релігію, перейде на евангеліків. А батько сказав: ні, я віру свою ніколи не продам. Каже йому: ти грішний чоловік, ти себе провінюєш, людям кажеш, що ти бог. Який же ти бог? Хіба ти можеш бути богом. Ти грішний чоловік. Вони не знають, ця челядь іде сліпо за тобою. Отакий був поміщик. Батько з ним відверто говорив, бо він не боявся його. Він на певних умовах у нього працював і навіть час від часу зупиняв. Наприклад, такий випадок.

Я пішов восени до школи.

Пит.: Коли це було?

Від.: У 18-му році.

Пит.: Під час революції?

Від.: Так, під час революції. Це вже була гетьманська влада на Україні.

Пит.: А школа була яка?

Від.: Гімназія була, початкова гімназія, семирічна. То середня школа була.

Вчився тоді в третій класі. І батько сказав: до станції, бо то школа не була коло нас близько, то від станції був той маєток 7 верст. До школи треба було мені ще 12 верст проїхати потягом. А як з маєтку піти

просто до тієї школи, то 18, 19 верст було. То йти щодня, то тяжко. Ще поки тепло було, то були такі випадки, що я ходив. А то він сказав: якщо не йде підвода до станції, а ти їдеш, то щоб брав на свій фургон. Мене, значить, брав. Цей поміщик одного разу каже: Пилип, Гриць, ти вмієш рибу ловити?

Він іде, там вирізає великий ставок. А він не рибу ловить. Він вирізає два великих ставків, іде до винарні й випускає свиней і заангажує у свинопаси. Я думаю: «Ну, так не буде».

Я до воріт догнав, кинув той ставок. Він став кричати. А він такий великий, грубий, став кричати до інших робітників, щоб вони помогли. Ну, побігли, помогли йому. А я пішов додому. На другий день їду. Батько каже: «Іди, будеш їхати».

Підійшов я, а він не бере мене. Я плачу, бо я бачу, що я вже запізнився. А тут батько: «Чого ти плачеш?»

А тоді гукнув: «Франц, запрягай коней, повезеш мого сина».

А поміщик то чує. Завертає коней, каже: «Іди, іди».

– Михайле, хай він іде, я вже візьму його.

А мені обідно. А батько каже: «Іди сядь. Якщо він буде ще щось робити, то я буду з ним робити щось інакше».

І так сталося, що я поїхав. За якийсь час так сталося, що ми їдемо спокійні, а він іззаді на бричці. Ідемо, коли йде жінка, яка дрова несе на плечах, селянка. А то було осінню. І дивимось – щось вона в руці несе. Він каже: тихо, тихо – щоб фурман не гонив коней, щоб як вона буде переходити, щоб догнати. А вона переходить дорогу. Тільки вона підходить до дороги, а він питає: що ти несеш?

А вона несе в'язанку сухих гіляк, а тут зайця. Вона каже: «Та я знайшла зайця. Хтось підстрелив».

Вона ж не має рушниці. То підстрелили мисливці.

– Давай сюди.

Вона подає, він бере та так:

– Мій заець, мій заець.

А вона стоїть. А він її окровавив усю. Вона:

– За що ви мене б'єте? Я знайшла зайця. То зайчик біг підстрелений, я його й взяла.

Той зайця кинув собі під ноги.

Це на мене так вплинуло, що я не міг учитися. Я прийшов додому ввечері.

Так сиджу. А батько каже: «Що таке, що ти не обідаєш?»

Також була сестра, матері вже не було – мати вмерла.

Пит.: Скільки вас було?

Від.: У мене було три брата і сестра одна, старша. Сестра господарювала, як мати померла.

– Ну, чого ти не їсиш? Щось ти в школі? Ти, мабуть, не зробив завдання, тебе покарали там.

Кажу: ні. Я мусів розказати. Я кажу: ми їхали...

То батько хотів відразу виїхати з маетку. «Давай мені рахунок, і я виїду.

Я не хочу з тобою працювати».

А той: «Що таке? Що таке?»

– Як ти смів жінку бити? Тебе пограбували, тобі спалили хату, в тебе забрали половину реманенту, половину худоби, а ти ще воюєш з людьми? За що ти жінку побив?

І то жінка така, що в сезоніві роботи, коли молотьба, то вона працювала коло машини. І то дуже гарна працівниця. Вона з донькою так гарно робила.

Батько каже: «Така гарна робітниця. Я з тобою не можу. Бо тебе знищать, і мене знищать. Бо ми не знаємо, чи більшовики прийдуть ще. А може бути, що прийдуть, бо отакі твої, чи як усі будуть робити так, як ти».

Тепер друге. Я так біжу, а тут їде офіцер: «Мальчик, а где здесь помещик?» Кажу: «Тут нема, він у Києві».

«А хто здесь?» Кажу: «Завідувач».

А ось і батько їде верхи, під'їжджає. Каже: «В чім справа?»

– Я ротмистр Кочетков.

– Чем могу я вам помочь?

– Во-первых, дайте мне помещение.

– А з якої причин ви приїхали?

– Мужичков пороть.

А вже до деяких місцевостях приїжджали такі поліцейські, брали винних і невинних і пороли їх. Щоб знову поміщики були.

Пит.: Він був більшовик?

Від.: Ні, він був офіцер царської армії. А то був режим гетьмана. Послали його, й все. Батько каже: ні! Там, де живе поміщик, там є кімната, а я вам дам. А він каже: «Мальчик, возьми чемодан».

А я: «Ні, я не носильщик». І відмовився.

– Ох, какой хохол проклятый! Мужиков пороть. – Так собі хлестиком по чоботях і каже: «Будем мужиков пороть».

А батько каже: «Ні, тут не будете пороти. Доки я тут завідувач, ви не будете мужиків пороти».

Ну, як поміщик приїхав, батько каже: або заберіть його, або я заберуся.

А поміщик боявся без управляющего остатися. А батько мій, як прийшов на цей маєток, зразу запряг коней по всіх селах близьких, зібрав старостей і сказав: «Люди добрі, що взяли у поміщика – повертайте.

А я вам буду пасовиська давати. Ліс на розчистку давати. Така буде кооперація. Як ви хочете зі мною кооперувати, то я остануся в поміщика».

І селяни зразу позносили те все. З батьком гарно відносилися. Пасовиська дав зразу, бо то проблема селянам – земля для пасовиська. А поміщик мав багато лісу, отже, дав дозвіл на пасовиська. Жив добре з селянами.

Пит.: Як довго Ви ще там були?

Від.: Приблизно рік і два місяці. Аж до 19-го року. Так сталося, що українська армія відступила, а в 19-му році наступив Муравйов на Україну¹.

¹ Муравйов Михайло Артемович (1880–1918) – більшовицький військовий діяч, полковник Червоної гвардії. Народився у Бурдоково Костромської губернії (тепер Росія). В 1901 р. закінчив Казанську юнкерську школу. За вбивство товариша засуджений до 1,5 року в штрафній частині і позбавлений офіцерського звання. Учасник Першої світової війни 1914–1918 рр. У 1917 р. став членом партії есерів. У січні 1918 р. очолював військові формування Радянської Росії, які брали участь у захопленні Харкова, Полтави і Києва на початку українсько-російської війни 1917–1918 рр. 4 лютого 1918 р. у Дарниці під Києвом видав наказ про «безпощадне знищення всіх офіцерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Більшовицькі війська розстріляли у Києві близько 5 тис. жителів, тероризували українське населення. Влітку 1918 р. – командувач більшовицьких військ Східного фронту. В липні 1918 р. приєднався до виступу лівих есерів. Згодом розстріляний більшовиками у Сибірську. За іншими даними, дезертирував з більшовицької армії та покінчив життя самогубством.

Він зразу розпустив такі загони проти всіх поміщиків щоб вони поїхали й зробили такий лад, щоб поміщицькі маетки перебрати до комітетів. Вже сподівалися, що червоні прийдуть, вже українці відходили. Останній раз, як українці прийшли, взяли коней кілька, фуражу взяли, то батько каже офіцеру тому українському: «Скажіть, що мені робити? Надходять червоні, я тут управляючий, що мені робити?»

Він каже: знаєте, батьку (а тим більше, що батько сказав, що мої сини в українській армії), запряжіть сані – то була зима – візьміть добрі сані, добрих коней візьміть пару, воза на сані й свої маетки, візьміть корівку, заколіть пацюка, щоб було в вас сало, та й їдьте туди, в напрям кордону польського. Ми будемо відступати туди. І ви зустрінетеся з братами.

І він так і думав. Але моя сестра мала кавалера там, не хотіла розстатися, і відмовила: ні в яким разі, ні в яким разі. Я не піду, сам їд.

І тому батько остався.

Ну, одного разу йому передали, що лист там є на станції, на пошті. Він пішов пішки. Він знає, що то військовий час. Заскочили в маеток 13 кіннотчиків і зразу спитали в дворі, де поміщик. А поміщика нема, бо в таких випадках він тікав у Київ.

– А хто тут заворачивает?

І вони до нас. Я чую, що на ганок – туп-туп-туп. Я вискочив. І тільки я вискочив, зразу мене нагаєм якось так вдарив сюди. А в кіннотчиків, то такі нагаї, батоги, а на кінці там оливо зашите, щоб добре вдарити. Я тільки вискочив, то він мене зразу вдарив тим нагаєм, так зразу зуба вибив, а з другого кров тече. Я впав, що мені – 14 років було. Я впав, а вони переступили, пішли в хату. Сестра вискочила, бачить кров: «Ой, убили хлопця». Стала мене піднімати, вести на кухню. А вони пішли в хату, стали господарювати. Натоптали вони 11 чи 13 мішків одягу. Правда, жіночого не брали, а чоловічий. Чоботи, годинники, все то брали. Наладували, позбирали, вийшли.

Ми сидимо налякані, думаємо: що буде? Уже як закладники. Що з того буде? Вони зараз скомандували зарізати свиню, пішли горілки дістали, стали пирувати. Як вони застрілили ту свиню, вгодованого такого пацюка випустили й той стрілив в той час, як він вистрілив, то батько підходив до маетку. Як він почув постріл, думає, що справа погана. То він в хату не йшов. А вже так сутеніло, темніло. Він так ходив, ходив там по садку, поміж деревами, дивився. Аж вони стали смалити того пацюка. Всі там коло вогню крутяться, стоїть ціла отара їхня. І батько заскочив у хату. Він не був тоді сивий, так трохи сивина була, а то як ускочив в хату, то зразу сивий став. А сестра каже: «Тікай, тікай, бо тебе чекають, хочуть розстріляти».

Він вискочив. А вона мені каже: «Біжи за ним».

То я за батьком побіг. Батько так садком-садком і добігли так за чверть милі хмельник. Ви знаєте, як хмельник росте? Такі великі слупи стоять і дроти, хміл в'ється. Ми зайшли в той хмельник, сховалися.

– Ну, кажи, кажи.

А я не можу сказати; від тієї болі, від зневаги я не можу сказати.

«Ох, ти, козак-козак. Ти не хвилюйся. Треба воювати, будемо воювати».

Ну, я розказав, що вони зробили. Він вже побачив, що в половині хати одяжі вже немає. То він пішов ночувати в знайомих десь у друге село.

І так вони батька чекали цілий тиждень. Є що їсти. Закололи, кури є, яйця є. Смажать яйця, розкошують, п'ють, гуляють. І то придуть рано і ввечері: «Батько є? Ну, где-то его убили».

Вже як вони вийшли, приїхав батько. Ми виїхали звідти. І ми вже жили від того міста, може, 15 миль. Найняли помешкання. А пізніше батько купив кавалок землі і хату будували помаленько. Так що батько помер у своїй хаті.

Пит.: А сестра ще була там, де Ви були?

Від.: Так, сестра там осталася. Ми з сестрою жили довгий час після того. Уже я знайшов праці, дякуючи людям, мені допомогли на завод, і я робив там сталу роботу. Робітником робив, слюсарем. Батька брали два рази. І він не сказав. Бо він уже тоді в лісництві робив, лісником. Раз узяли, щось місяць його не було. Він каже, що на з'їзді лісників був, і він був на з'їзді. Так він нам сказав. Але ми бачили, що інші лісники не були там. Ми підозривали, що щось не так.

Пит.: В якому році?

Від.: Раз узяли його в 26-му, а другий в 27-му.

Пит.: Що Ви можете сказати про голод 21-го року?

Від.: Я вже не пам'ятаю, як ми голодували. Ми самі голодували з батьком. Ми ходили міняти.

Пит.: Де Ви жили тоді?

Від.: Ото коло Києва, село Мироцьке. І станція там є Лишаєво¹, то ми там знайшли хату й жили. Батька другий раз взяли в 27-му році, десь з початку року. І так само казав: на з'їзд їздив. Нікому нічого не казав. Потім ми бачимо, що він сохне, сохне. В мене були знайомі лікарі. Я одному кажу: подивіться на мого батька.

Він подивився, каже: з ним щось дуже погано; напевно, треба рентген зробити.

Він не став їсти, не може їсти й сохне. Нема апетиту в нього. Той лікар мав доступ до одного лікаря в Києві – Солнцев, дуже знаменитий, і його поклали в шпиталь, хотіли робити операцію. А потім подивилися, що не можна нічого зробити. В нього печінка відбита. І випустили. І він ще після того, як був у шпиталі, пожив місяця півтора, два і Богу душу віддав. Я до нього прийшов, бо я так на двох помешканнях, бо я в Києві робив, то треба було.

Пит.: Ви сказали, що Ви голодували під час 21-го року. Що Ви можете сказати мені про то? Де Ви жили тоді, що Ви робили?

Від.: Ми жили в одному такому посілку. Город в нас був. Але посіву не було, не було де посіяти хліба. Село тоді не голодувало, хоч був голод. Голодувало на що? Голодувало на сіль. Село потребувало тільки солі. Але посіви були і реманент був, так що, правда в 20-му й 21-му ще голод був тому, що посуха була, страшна посуха була. І врожаї невдалі були. Селяни, хоч мали хліб, але вони той хліб тримали так, бо посуха, щоб до другого року дожити. А місто голодувало. Такі посілки, як ми жили, це були коло станції, де робітники й службовці жили. Коли все добре, коли на базарі вільна продажа, в селян є, то тоді вони з того

¹ Село Мироцьке нині у складі Києво-Святошинського району Київської області. Неподалік, але вже на території Бородянського району, знаходиться залізнична станція Немішаєве (смт).

жили. Але коли вже не було, то й селяни мало тримали. А друге те, чоґо ще голод був. Бо більшовики тоді прийшли й вони продрозподіл наклали – по скільки можна зібрати хліба і дати їм. Селяни не хотіли віддавати. Тоді вся Україна горіла повстанням. Було дуже багато таких маленьких різних загонів, які забирали поліцію. Більшовики в кожному містечку мали ЧК – «чрезвычайную комиссию» і то розстрілювали. Аґа, той в Петлюри був – розстрілювали. І селян розстрілювали. То вони, що робили, через що й голод. Селяни перестали нести хліб, бо одне те, що в них самих мало було, як вони віддадуть, то самі будуть голодувати. То вони помогали тим повстанцям. То вони що робили? Вони робили закладників. От приїде загін у село, три кроки вперед. Вийде вперед десятки два, три. Із них виберуть ще п'ять, шість, поставлять і зараз розстріляють. А решту заберуть в район, там в'язниця, там ЧК. Заберуть туди й там тримають. Приходять жінки. Їм кажуть: «Принеси 10 фунтів сала, принеси 20 фунтів м'яса, три пуди муки».

Принеси, тоді випустять. Розстарається десь, принесе. А вони діляться. Отакий грабунок. Організований грабунок. Через те був голод. І селяни вже, бо грабують їх, червоні грабують. Крім того, продрозподіл отой. На кожний двір накладуть вони стільки-то. І везли зараз. І охорону дають. Збирають, везуть на станцію. Так оголили, що воно вже не тільки продати для міста, але й для себе нема.

Пит.: А що Ваш батько робив тоді?

Від.: Ми ходили по селах і міняєм. Я був на залізниці, в 20-му році мені вже було 10 років, я вже був на службі на залізній дорозі. І мені дали квиток. Я поїхав в Одесу і привіз солі. І за ту сіль ми міняли, бо по селах не було солі.

В 20-му, 21-му почався тиф. Тиф валив. І то на таких містах, на таких пунктах розповсюджувався, де переходить військо. Армія українська в тифу. То ми возили журавлину – до Києва. А клюква помаґає на тиф, бо то страшна горячка. Щоб осадити горячку, то вони варили з клюкви окроп, такий чай. То тільки один лік був. І лікарі тоді казали: «Тільки клюква». І ото ми понесем клюкви.

Але мало що й батько не захворів на тиф. А потім то відлягло. Вже 22-го, 23-го була нова економічна політика. Більшовикам треба було. Вони бачать, що голод неминучий, а Московщина так само голодувала.

Такі були випадки. Прийшли ми в село і прийшла одна московка. А українці такі – хто чужий не прийшов:

– Ви голодні?

– Так!

Господиня дає їсти, а вона, та московка, їсть. А господиня питає:

– А де ж твій чоловік?

– Пошёл хохлов бить!

– Ах ти ж, холера. – Взялася за рогача, раз вдарила її. Ми в кутку сидимо і думаємо: і нам таке буде. Але ж ми українці. Вона вискочила.

Люди питають: «Що таке?»

Вона каже: «Я її питаю, де чоловік, а вона каже: пошёл хохлов бить. Вона навіть не знає, що називають хохлами українців».

Отакі випадки були. Кинули все. З Московщини в 20-х роках було повно таких міняльщиків. І багато було москалів. І вони пооставалися тут.

Голод був великий. Вмирали по селах і по посілках в 20-му році. Оце, що я можу сказати за 20-й рік.

Тепер я Вам ще скажу одне, дуже важне. Ще батько в 20-му році тимчасово завідував тартаком (лісопилнею. – *Ред.*). В 20-му році були поляки на Україні. Як поляки відступали, то в одному місці, від нас було 18 кілометрів село Нова Гребля, поляки вже йдуть, вперед йде кіннота як розвідка. А червоні пішли інакшими шляхами через Чорнобиль, Горностай, через Іванків і до Бородянського району. Так поляки йдуть. Вони зайняли Нову Греблю¹, червоні, поставили кулемети, й поляки тільки вийшли на греблю, й вони ту кінноту, яких 70, усіх відразу. А тут ідуть поляки вже колоною, обоз, артилерія. Вони поставили гармати й як ударили по селі, то все село, як свічка, загорілося. А коли ті йшли до Нової Греблі, то їхали двоє селян: «Хто у вас там є? Жовніри є?»

Не було, тоді не було. А вони зразу засіли на краю села, бо вони вже знають, що вертаються з Києва поляки цілою армією. І там перестріли їх. Тоді гармати як ударили – все село згоріло, навіть і церква. Вони вскочили, знущалися над українцями, ті поляки. А там тартак недалеко був. Поляки вже вийшли. Селяни пішли до міста, до Києва просити допомогу – в нас село спалили поляки, допоможіть нам будуватися. То вони дали тартак, цілий тартак, щоб він різав ліс для Нової Греблі. Так, але хто там буде керувати? То батька призначили завідувачем того тартака. То, може, було рік часу, він був завідувачем. То я туди їздив, то він каже: слухай, ти коня, а я вже мав коня, приїду, колоди поріжу, може, хату колись будемо будувати. А там був постой повстанців Орлика. Я нічого не знав. І я не чувся, як я вже в їх руках. А я працював у телеграфі. То я їм поміч дав. Але та армія повстанська була на своїх харчах. Кожний вояк іде до батька, візьме там торбу хліба. Але були і такі на окраїнах жили, хутори. То в ті хутори ми ходили, й вони давали нам їсти. Бо хто ж дасть?! І ось ми так ходили до одного, він звався Петро Дорош, мав 40 десятин землі, може, три милі від села від одного і від другого. Ну, ми приходимо туди, поїмо. Вони вже знали, що ми приходили, нагодують і дадуть сала. Одного разу ми ідемо дорогою, нас було п'ятеро, а мене називали «хлопець із дач», бо я коло станції жив, а там дачі були. Ніяких там формальностей не було. А той каже, Орлик: «Візьміть хлопця, хай він там поїсть з вами».

Ідемо. Коли йде якийсь з кошиком міняльщик. Іде, і так швидко, швидко віддаляється, втікає. Ану, догонім його.

Догнали. Каже: «Слухай, в тебе є сірники запалити?» А тоді ж проблема з куренням була. Ніхто не дає. Отам десь дістане по селах. Ну, зробили сигарети. Прикурити. А він так став, руки опустив, у нього кошик випав, і шапка піднімається – волосся піднімається і шапка. Щось він злякався. Ану, подивися в кошик.

Взяв, а там сірникові пуделочка такі дерев'яні. Заліплені. Каже: «Відліпи».

Він так натиснув, а там – повно вошей. Гей, то воші, то ж тифозне!

Кинув на землю, топче. А він стоїть, не знає, що говорити. Каже: то ти що?

Воші міняєш?! Ходиш воші міняти! І знайшли в нього ще два пуделка.

Тоді там один, він на фронті був, взяв нитку, а у нього там і нитки були

¹ Горностайпіль – центр сільської ради Іванківського району Київської області, Нова Гребля – нині центр сільради Бородянського району Київської області.

в кошику, і сигарети були. Взяв ту пуделку, обмотав і тримає за нитку. Бо побачить, як по нитці повзе воша, а вона заліплена – вже другу він не відкрив.

– Е, то, бачиш, чого то тиф ходить – воші носять!

Ну, його хлопці взяли, відвели в ліс. Я думаю, що вони його знищили.

Цигарети забрали. Ідем до того Дороша. А той Дорош мав псів, півдесятка отаких псів, як коні. Умовилися вже, як тільки собаки сюди, а вони йдуть через лози, берег такий – сіножать і лози. Із лоз як вйдуть, то собаки вже: ой-йой-йой!

То він зараз собаки в хлів заганяє, а бере патик, шапку – на патик і так покрутить. Шапкою покрутить – значить дорога вільна. Ну, ми й прийшли. А той старший каже: «Ти дивися, бо в Андріївці тиф косить людей, до того часу вже, може, 150 людей померло від тифу. Ми знайшли, де той тиф береться. Ми дамо на аналіз. Не знаю, що він з тією *box*-ою, але досить того».

Дорош каже:

– Лісові хлопці.

А той каже:

– А ти довго, Дорош, будеш господарювати?

– Та мене з мужиків не скинуть. Прийдуть, коня візьмуть чи телицю, а в мене все як на вівці росте.

Пит.: Ми мусимо говорити про голод. Ви дуже, дуже подрібно говорите.

Від.: Тепер про голод.

Пит.: Перше, як Вам жилося при непові?

Від.: При непові жилося непогано. Я діставав гроші. Я пішов у фабрику і скоро я висовувався на ліпші позиції, більше грошей діставав. Так що при непу було незле. При непу, крім праці, що я робив на заводі вісім годин, я захопився драмою. І мене залізничний союз, організував таку групу, що я мушу підготовлювати п'єси, а вони будуть ставити. Вони вже будуть організаційну ділянку брати: замовляти помешкання, їздити від станції до станції, де є великі клуби. Я робив вистави. Підготую одну виставу й там ставлять. Мені чомусь пішло добре. У 21-му році я був режисером. А перед цим там «Просвіта» була, там були старші люди, залізничники й робили оцю ділянку мистецтва в «Просвіті». Потім та «Просвіта» розвалилася. Там була оркестра, там була драматична секція. То чомусь мені доручили те. Молодий був. Я одну п'єсу поставив, поїхав по станціях. Там я мало що діставав. Правда, ми діставали, бо ми ж продавали квитки й нам дозволено було, союзові ми мусили заплатити 15 % від прибутку того, а то ми мали. Так що я до 28-го року, так, від 25-го я підряд три роки працював при непу. У 28-му році останню п'єсу я ще поставив і вже не можна було, бо вже трудність була. Притискували вже, неп уже розвалювався, неп уже ліквідувався. А вони вже переходили до реконструкції сільського господарства. Це значить долею селян багатших. Багатших брали й в Сибір вивозили, вже починаючи з 28-го року. Виганяли з хат уже. Так що вже не до того, щоб ставити речі. Вже за насущним треба бігати. У 29-му році вже картки були, вже то не було вільного продажу хліба. Так що при непу я жив незле.

Пит.: А батька арештували?

Від.: Батько помер у 27-му році. Отже, ще за батька я скажу. Перед смертю, він помер у неділю, я в суботу прийшов до нього. Він сидить у кріслі такий, смерть бачить. Він мені сказав: нагнися, я тобі щось скажу. А то там сусіди були, прийшли відвідати. Я нагнувся, він мені на вухо каже: «Мене били».

Як його арештували, то він не був на з'їзді. Каже: «Я не був на з'їзді, то мене заарештували, забрали».

– Як тебе били, тату?

Каже: «Поклали мене на лаву, один сів на коліна, а тут дошку поставили на ноги й били молотком».

Я кажу: «Як, боліло?»

Він каже: «Зразу вдарив – заболіло, а потім вже й не боліло».

І то останнє він мені сказав. І то, дивіться, він як прийшов і чотири чи шість місяців тримав у секреті. Нікому – ні сестрі, ні мені не сказав. Бо йому так загрозили, що як ще другий раз візьмемо, то вже там тобі й кінець. І він боявся. Отак він умер.

Голод почався, вже в 29-му відчувалося, бо вже картки. Не можна було з'їсти того хліба, скільки хочеш. Він тільки, як тобі належало – один фунт і все. Але в 29-му році я почув оголошення, дивлюся, відкрилися школи вечірні й відкрився вечірній університет. Хто бажає, так ті, що працюють, їх в першу чергу будуть приймати в ті школи. Я пішов і записався.

Пит.: Де це було?

Від.: У 29-му році, в Києві. Так звався: вечірній робочий університет, бо в першу чергу з заводів брали. Я приніс довідку, що я роблю в заводі, й в першу чергу таких брали. І я поступив на вечірній університет. Бачите, скільки енергії в мене тоді було. Вісім годин тяжка праця, я вперед робив у казановому цеху, де клепають казани, вручну клепають, молотом. Але тому, що при непу ми мали коровку, пацюків годували, так що сало було й м'ясо. Ми їли добре. 29-й рік я пішов учитися, 29-й, 31-й, 32-й до 33-го року. Це ще мені остався рік закінчити, та не вдалося. У 32-му році, на початку, в нашому заводі дають паспорта. І я роблю тут у заводі, документ у мене є, нічого мені. Коли я дивлюся, на дошці оголошення: паспортна комісія кінчає роботу в цьому заводі, а на тому заводі 2370 людей працює, хто не дістав пашпорт, прошу звернутись в таку-то кімнату.

Я їду туди, не підозрівав.

– Що, ви не дістали паспорта? Прийдете завтра.

Приходжу:

– Ви звільнені. Ідіть там дістати справку, документи. Здавайте інструмент. І все.

А в мене там була *girlfriend*.

– Чого ти тут ходиш?

Кажу: «Мене звільнили».

– Чого?

– Не знаю, – а вона там робить, проїзді квитки видає для робітників.

Вискочила, каже: «Не журися, я зроблю тобі щось».

На другий день я приходжу, дають мені справку; я даю справку, що я здав інструменти. Мені дали справку: такий-то, такий-то робив як слюсаря

від такого до такого. І більше нічого. А за що звільнений, не написали. Це зробила моя *girlfriend*. Ну, що ж? Куди тепер іти? Картку на харчі забрали. Тепер я навіть не можу фунт того хліба нещасного взяти. А комерційний хліб був три карбованця фунт, то цих карбованців, де ти знайдеш? Іду, опустив голову, думаю: що робити? А моя *girlfriend* каже: «Не журися, ти паспорт дістанеш, я зроблю тобі».

І дійсно, вона зробила. Її чоловік працював на периферії, то там знайомство мав з одним, а той був в паспортній комісії. Вона дає мені адресу – йди туди. І 250 рублів коштувало мені купити паспорт нелегально. Це було пізніше. Але йду й думаю: «Де ж я? Куди ж я піду?»

Порадили мені піти на периферію, там спиртовий завод. Іду я туди, а по дорозі те село, де мати вмерла. Зайшов я на гріб, постояв коло мами. Думаю: куди ж мені йти. Так щось каже: іди туди.

А там недалеко той завод, я й прийшов. Прийшов я туди, коли зустрічаю шкільного товариша, як у гімназії був, то там вчилися, Філіпчук прізвище: «Що ти тут робиш?»

– Думаю, працю найду.

– То добре. Я поговорю зараз із механіком і тебе візьмуть.

А я вже інтерв'ю мав з інженером. Той подивився: «Де ви робили?»

Все. «Приходьте завтра на працю». Я йду на спиртовий завод. Роблю там.

Якраз вставили новий дизель для газового департаменту, там, де будуть робити зельтерську воду, бо там випаровування від вродження спирту використовують на зельтерську воду. Додавають якісь хімікали й тоді запаковують зельтерську воду.

Я поробив там місяць. А тоді підходе до мене один, він очолює *maintenance department* (відділ експлуатації. – *Ред.*), каже: я чув, бо я ж там писав, де я робив і в якості кого, що ви робили *maintenance*. Чи ви не могли б, треба від заводу спиртового провести до відкормочного пункту 700 метрів, а відкормочний пункт, де худобу беруть від селян, задаром беруть, там біля, більше 2 тисяч худоби було. Чим же вони її годували? Спиртовий завод із браг виганяє, вижене все тісто, то вже барда зветься. Простолюддя називає – брага. А то не є брага, брага та, що ще не вигнана, барда зветься. І той за плотом заводу, там великий такий крам, сидить чоловік, відкрутить кран і пускає ту барду для дітей, а першу чергу – для відгодівочного того пункту. Я заангажовався добровільно на ту працю. То є підрядна праця, я не по годинах роблю. Бо ми з цим, що очолює *maintenance* в заводі, його прізвище, здається, Загорулько, і він каже: я не можу робити, бо я в заводі відповідальний. А ти будеш робити, ти наймеш хлопця, одного чи два, скільки тобі треба буде. Роби, підготовляй *pipe*-и, бо їх треба окрім цього обрубати, а потім загортувати, на фланці зняти, щоб тоді барда йшла просто до худоби в ясла. Ну, й це ми домовилися, розрахували, що це дуже добра, вигідна.

Пит.: Це було в 32-му році?

Від.: У 33-му. В 33-му році в серпні мене вигнали з заводу й пішов туди.

Пит.: А Ви жили в Києві?

Від.: Тоді вже, як мене вигнали з заводу, поки я робив, то я мав помешкання в Києві, бо мені до школи треба ввечорі. А як те, то я поїхав на

периферію, там батькова хата. Там в тому заводі, де брага виливається, то день й ніч завод робить.

Пит.: Скільки кілограмів хліба вони давали робітникам?

Від.: Робітникам давали фунт на день, то по літері «А». Тепер, тут, де барда виливається, то в першу чергу, то як гроби, такі *box*-и на колесах, і волами возили ту брагу туди. Наливають, а там виливають. Але воно день і ніч іде, іде в запасові. Тут рядом такі великі запасові ями, величезні такі ями, як дві хати моїх. Так що, як не забирають для худоби й не забирають люди уночі, то воно туди йде. Туди людство приходило, голодні, приходили їсти брагу під час голоду. То вже узнала околиця, то вже, може, по 50 миль пішки проходили.

Пит.: Селяни?

Від.: Селяни голодні й пили ту брагу. І ще так: як прийде таке, що ще на ногах тримається, то воно зачепить ото чи якоюсь *box*-ою або щось візьме. Бо оце яма, це позем, а яма глибока, і отак, може, метер, може, трохи менше, від кінця брага та. То він так не дістане. Деякий то рукою дістане й п'є. А дехто мотузку візьме й глечика або щось таке зачепить. Ну, а таке, що вже розум згубило, на ногах не тримається, нагеться – думає, що рукою зачерпне, та – футу туди й вже не встане більше. Я йду на працю, я ходив на ту працю рано, в цей час пожежня команда того заводу, віз такий довгий, і так кладуть ті трупи. Виймають гачком, як вже впав у брагу, виймають на землю. То щодня з тієї ями від 6-ти до 12-ти трупів. Ото щодня я бачив. Люди вже звикли. Лежить чоловік – лежить. Так і я звик до цього.

Зустрів я там, на тому відкормочному пункті, чоловік – лежить, лежить, встане – походить.

– Ви будете тут проводку робити?

Думаю: хто ж він такий? Я не чіпаю, бо то, знаєте, така ситуація там була: бувши глуха – менше гріха. Бо ж тут ті, що дивляться за тобою. Я взяв селянина одного, такого, що в ковальні працював, бо мені треба, щоб він молотом управляв добре. І почав робити. А той посидить, полежить, все каже: «Это тяжёлая работа».

А тоді приходять за кілька днів, а то все більше лежить, і там такий хлівочок, я там інструмент клав, він там собі зробив таку як постіль, солонки наклав. Ну, нарешті: «Я вам буду, може, помогать».

То вже як я позакінчував, кінці пообрубував у *pipe*-ах і почав бортувати, нагрівати пайпи.

– Я вам буду помагати. Я вам буду горно дути.

– Хто ж ви такий?

– Я Браницький.

– О, Браницький – то видатна родина на Україні. – Так, там були такі графи Браницькі. Він інтелігентний чоловік такий. Що ж він робив? Він каже: «Я пришёл сюда на отдых. Я сторожом тут жив. Меня сюда наш директор прислал».

А директор того відкормочного пункту, видно, або бувший поміщик, або в поміщиків робив, бо інтелігентна людина, культурна, освічена. Його помешкання і контора на станції, то одна миля. І там коні його виїздні. Приїжджає: «Здравствуйте, это вы нам здесь будете бардопровод проводить?»

Кажу, так.

– Хорошо, очень приятно.

Привітався так зі мною рукою. Тоді: «Браницкий (не сказав “товарищ”), ну, как ты живёшь?» Думаю, чи з ним на «ти»?

Цей Браницький відходить, відходить, вже ліпше, вже починає говорити, а то не говорив. А тоді мені сказав: «Я вам скажу, яку я працю мав. Мене послали збирати мертвих дітей. І мені платили три карбованця за одну дитину». І він мав такий великий мішок – один, два чи троє. І така двуколка і на двуколку і «в указанное место», де їх звозити. По місті, по Києву, по Києву звозив. Ну, й він возив.

«Найтяжче було мені їх не в мішок покласти, везти туди. Ну тяжко, коли я там ворота відкриваю – а там, то такий склад колись був на машини, сільськогосподарські машини – локомотиви, парові машини різні, то воно велике таке, й там є підлога дерев'яна і ворота такі, й туди звозили дітей».

Пит.: Чи то був МТС?

Від.: Ні, то не був МТС. То було в самому Києві. То в старі часи склад був сільськогосподарській однієї компанії. Тепер, що там було. Туди звозили дітей. І от, каже, як я відкрию ворота, щоб мішок викинути, тих дітей, то там є такі, що лезуть по воротах, по стінах лезуть і кричать: «Дядю, я ще живий, я ще живий, я живий». І то там сотки, там не 10, а, може й, тисячі тих дітей. А вночі забирають їх деінде, закупають їх. А сюди звозять, цілий день він звозить. І оце: «Дядя, я ще живий, візьміть мене за ручку», а та дитина вже рачки лазить. І оце на нього вплинуло, що він попав у божевільний дім. А там по 3 карбованця від дитини, то часом бувало, що він заробляв по 20, 30 рублів. І ця людина ось коло мене лежить і робить. Щодня я бачив, що виймають і везуть. Я сам думав, що збожеволію. Але подумав: не тримай в себе, забудь про це, забудь. І я так там робив чотири з половиною місяця.

Приходить одного разу до мене той самий компаньон і каже: «Ти знаєш, що сталося?»

– Що сталося?

– Я ж в завод не ходжу.

А там таке: там ті робітники в заводі, що в спиртовому заводі роблять, то вони час від часу, там же тісто є, з того тіста женуть спирт, то просять директора: директоре, випишіть тіста – там 10 фунтів, чи що. Крім того, що вони дістають по фунту на день хліба, то вона спече щось з того тіста. І от там робить, я один раз бачив його, мій приятель повів мене показати весь завод, то такий великий чоловік худощавий, широкоплечий, але – шкіра та кістки. І він там був найголовніший *heitzer*, бо треба нагодувати три казана, все підкидати вугілля, три великих казана. Йому підвозять вугілля, а він тільки лопатою кидає, бо треба, щоб вони пару дали. А директор там був Вінер – прізвище. Ходив в таких галіфе ще, як військовий. Прийшов той директор з *heitzer*-ні, а він каже: директор, випишіть мені тіста. Він же всім виписував, може, й йому колись виписував. А цей каже: бо діти голодні.

Був там другий коло них недалеко, не *heitzer*, а робітник такий, що вугілля підвозить. Він вийняв пістоль: бац, бац, відкрив – і в піч. І гукнув тоді: «Механік, дай *heitzer*-а».

То зараз дали другого *heitzer*-а. Той *heitzer* прийшов, взяв та й хотів його..., а він так показує на димар, там великий такий димар, ще за старих часів мурований, та каже: «Бачиш огоньок, молися за нього».

Отак я там перебув такий тяжкий час голоду. І пізніше мені там було незле. А знаєте, чому незле. Український нарід – його ніхто не поборить. Він здібний ще на те, щоб вийти з тяжкого становища. І тому так – у цьому відкормочному пункті робили по більшості ті, що в селі повигнані з хат. І вони там жили тихенько. Урядові було незле, бо вони гарно працювали, вони звикли працювати коло худоби. Там було 2300 голів худоби. Ту худобу приганяли, й там приїжджали агенти, закупували для ідалень, для різних організацій. Продавали вони живою вагою. От прийшов агент, показує документи, вибирає він сам корову, ставлять на вагу: ага, така вага.

Тепер той, що завідує хлівами, каже: «Іди й плати гроші. Як прийдеш з контори вже з рахунком, що ти виплатив, я тобі дам». І сам ріже худобу.

Поки той пішов, то він вже шкіру зняв. То шкіру як знімають, то пахву в ясла, хвоста в ясла, клуби в ясла, губи ні, бо голову треба віддати. То він накидає повні ясла. То як місяць поробив, то мені вже й м'ясяця попадало. І він так розділяє: то тому, то тому.

Пит.: Це вже було після голоду?

Від.: Це в самий голод, самий розгар голоду. А там робітники, стільки худоби, все почистили, то там для робітників, будують. Дивлюсь, що то будують. Я думав, що то землю копають, яму копають. Там технік, українець такий, молодий такий, років 25. Я кажу: «Скажи, що це ти будуєш?»

А він каже: «Палату».

Яму копають, землю вивозять руками – тачками, багато часу. Такою площиною приблизно, як дві наші хати. Ну, будують і поволі так будують, ставлять слупи, такий гарний матеріал привозять все. Що ж оказується? А то землянку будують. Ото вам. А поради, як прийшли, то я до гімназії ішов пішки, то їде броневик, броніровані вагони й там гармати й кулемети виставлені. Написано «Гром». Броневик «Гром» називався. А там написано «Война дворцям, мир – хижинам». От я думаю, бачте, і кажу тому техніку: «То ти палату будуєш?» Кажу: «А ти знаєш, я колись бачив, більшовики їхали з броневиком і що було написано?» Він каже: «Ні, я тоді ще на світі не був».

Я кажу: «Война дворцям і мир хижинам». Ото ви, значить, хижину будуєте. Він каже: «Мовчіть, мовчіть».

А це таке, як у нас робили, щоб ховати бараболу, буряки, такі погребі. І там ліжка поставлені й люди живуть.

Тепер, як я там вже закінчував, мені треба було міру взяти, *pipe*-и гнути вже в хліві, як вони йдуть там нагору, а нагорі стоїть там такий бак дерев'яний і барда туди лється. А звідти вже тече в кормушки. І то як пустять, воно тече, худоба так п'є. Тільки солома і барда – й худоба поправляється. І зайшов я в свинний відділ, там і свині є і для свиней клітки, а в них солома. А в одній з кліток так коло дверей солома, а в соломі – діти. А вона так: цитьте, цитьте. Я кажу: «Не бійтеся, я тут, – кажу, – бардопровод роблю». А дітей було не менше п'ятеро, а може, шестеро. А діти, як пацючки бідні в тій соломці, вилізуть –

дивляться. І дивлюся, він у хліві, такий великий, ніколи не забуду. Кажу: «Як ваше прізвище?»

– Сидорчук.

Я кажу: «Не бійтеся, я роблю бардопровод, не думайте, що вас вижену. Ви боїтеся, що з цього хліва виженуть». А вони сидять так, а старшому, може, було років сім. Проходить якийсь час, вже перед Другою світовою війною, я їду там, коли дивлюся – я пізнав ту дівчинку. А вона їде з тієї школи, де колись гімназія була. Вона їде до цієї станції. Чи та не є Сидорчук? А вона почервоніла; так, може, їй тоді було 15, 16. Я знаю, я там робив бардопровод. Вона каже: «О, я знаю», – а сама червоніє, червоніє.

– Не бійся. Слухай, дитино моя, чи ви ще там живете, де я бачив вас у соломі?

– Ні, батько прибудував там коло хліва велику кімнату. – І так дивиться на мене, тоді вже така рада.

А я кажу:

– Я не забув вас. Як вам тепер живеться?

– О, ми маєм город, корову маєм.

Так українці жили. То мій самий такий час голоду.

Пит.: Як той голод скінчився?

Від.: Поступово, поступово стали більше продавати комерційний хліб – раз. І більше хліба стали робітникам давати. Тепер, всі ті робітники діставали городи. Вони вже в 34-му році посадили свій город. Тієї худоби не дозволялося доїти, але там багато жінок робило, вони доїли. У них отак молока було.

Голос іншої особи: Начорно.

Від.: Так, начорно. Оце як люди приноровлюються.

Я закінчив ту працю. Тепер так я думаю: воно від заводу йде одна *pipe*-а, потім там дві *pipe*-и великі розходяться, бо там два хліва. Отже, поставили тут два вінтіля. Зразу не можна в два помпувати, та сила не дасть. То я написав правила користування бардопроводом. Перше – коли він йде, або по телефону дзвонить механік: відкривай помпу в бардопроводі. Коло самого заводу є також два вентиля. Один ventиль до самого бардопроводу, а другий – туди, де продають всім, виливають всім. Бардопровод відкрив ventиль – каже телефон. Він пускає, барда йде. Тут він мусить відкрити один із цих вентилів, йде барда сюди. Тепер, як тут повно, він це правило друге: як хлів перший повний, хлів перший не закривається, а йдеться, відкривається другий хлів. А потім закривається перший. Так що барда, як він відкрив, йде вперед на два, а потім те закриє, йде туди. Що ж він зробив, бідака? Взяв і цей ventиль відкрив, наповнив, пішов другий відкривати. А поки він дійде до другого, це так як звідси до другої вулиці, а велика помпа пхає туди, де вони дінуться? Ось де слабе місце тріснула. *Pipe*-а так і тріснула упоперек. Бо вироби радянських *pipe* погано прокатуються, кусок заліза розпалюється і прокатується, ще тоді воно тут заіплюється, зварюється. А то дуже неякісне; так коли я бортував, то вони на тому шві тріскаються. То я ще мусив там лютувати. Ще добавня праця була. Але добре, що я знаю, що з тим робити. А то половину *pipe* треба було б викинути, зовсім викинути. Ну, й коли то воно тріснуло, приходять до

мене, бо я адресу оставив. Ну, я думаю: Сибір мені, Сибір. Саботаж пришиють мені. Як попаде до поліції, мужичок поліцей в в'язниці. Ну, думаю: що робити? Зразу директор прийшов, прийшов той, що відкривав, і й ще секретар.

Я кажу: як то ти відкривав?

– Як? Я взяв відкрив, наповнив повно, пішов туди.

Він не мав права відкривати. Він повинен там закрити. Думаю: «Це чоловік пострадає».

Я кажу: «З директором сіли, ви рішайте, що з ним робити. Для мене цього досить. В мене вже є свідчення, що він неправильно зробив».

– Ну, то ви новий зробить, усе поставте.

Так я і зробив. Вони відкопали, закопали, бо то треба, щоб в землі не менше метра, зимою, щоб воно не замерзало. Ну, зробили то, на тім закінчилося, й не знаю, як воно з ним закінчилося.

Тепер я Вам додам, чого голод і де ж той хліб, де ж СРСР дівало той хліб. Воно переганяло на спирт. Все збіжжя, крім посіву й крім харчування, все ішло на те. Станції були переповнені ячмінем і житом. Під відкритим небом були великі гори того, просто так на землю насипано й брезентом й накрито. І охорона була. А так само всі помешкання заводські, все було заповнено, це туди везли вагонами просто. До того заводу, де я оце розказую, Мироцький завод, так зветься Мироцький спиртовий завод, село Мироцьке там – то туди провели від станції колею, щоб туди вагонами, просто цілими вагонами збіжжя туди запихали.

Тепер, після тієї праці мені порадили другий завод, що там буде праця. Біля міста Фастова є місто Триліси¹ – там спиртовий завод. Там був завод, який гнав спирт лише з малясу. В цукрових заводах варять буряки й маляс остається. Там є багато цукру, такий відход. Така рідина, як дьоготь. І цей завод у Трилісах робив на малясі. Недалеко завод цукровий був, то вони привозили той маляс туди й вони гонили з малясу. В 33-му, під час голоду, вони не вживали малясу, а туди возили збіжжя. І той завод, що гонив з малясу, тепер гонив із збіжжя – з ячменю і жита. Якраз як я туди приїхав, нас туди поїхало шестеро осіб розбивати цистерни. Бо там були цистерни, що наповнювалися малясом. То їх треба було розбивати, це такі високі, вищі як ця хата, цистерни. От як, знаєте, в Америці, збіжжя в таких цистернах. Я поїхав туди. І там зустрів одного, який вчився зі мною. Він закінчив університет, а я не закінчив, тому що в мене праця і друга ще причина: в 33-му році мені дали таку анкету – 75 питань. Хто ваш батько був і інше. І там є такі графи, що я не міг заповнити: хто з вашої родини є за кордоном і хто з вашої родини був у українському війську? Але в мене таке прізвище, що в школі й всі професори мене шанували. І там є завідувач канцелярії – Овод. Кожного семестра треба заповнити матрикул. Я їду заповнити матрикул і заплатити, маленькі гроші треба було заплатити. Я їду. А він так зустрів мене та каже: «Ви дістали?»

І вийшов він у коридор. А я пішов, своє зробив, виходжу, він чекає на мене в коридорі: «Якщо в вас є такі питання в тій анкеті, то раджу вам не заповнювати, а щоб не заповнювати, то ви опустіть університет. Хоч вам тут осталося мало, але опустіть університет, бо то дуже важна анкета».

¹ Триліси – село, нині центр сільради у Фастівському районі Київської області.

Я так і зробив. Одне те, а друге – як же, як я вже не живу, я не можу жити в Києві, як же я буду ходити. Наука моя скінчилася.

Тепер, що ж тут, у Трилісі? В Трилісі я побачив, що цей завод переходить на збіжжя. Проводять тут вітку від Фастова аж до того заводу, щоб туди зерно пхати. Це в 33-му році. Мене там одна паннунця зустріла й каже, що, а цей, що зі мною вчився, знає, що я вчився і що мав групу театральну, вистави робив, бо він був у моїй бригаді. Тоді в вищих школах вчили бригадно. Ось є сильніші студенти й слабіші. До одного сильнішого дають слабіших. В мене було їх шість. І оце один єврей, я його зустрів на тому заводі. Він там завідував профспілкою. І каже: «Оставайся, я тобі поможу».

Я кажу: як же я остануся? Я пробув цей тиждень, ночуємо в червоному кутку на підлозі, ні матраца, нема нічого. Харчі дуже погані. Якби мені дали якусь посаду, то стало б ліпше, але я працював там у заводі, то тоді інша справа, я тоді можу вашу групу провадити.

– Ні, проводи, а я тобі поможу.

Я почекав, почекав, а то така праця розбивати цистерни небезпечна, можна впасти; ще калікою зробишся, думаю. Отак мене голодова афера обдарувала на такій праці. Мені більше помогла моя *girlfriend*, знайшла одного знайомого, правда, я заплатив 250 доларів і дали пашпорт на один рік.

Тоді я знову вернувся в Київ на фабрику. Така організація була – «Укр-стройпуть», будувальний трест такий, що будував різні станції, різні споруди й дома. Велика організація, і там була механічна майстерня, я туди всунувся, я там працював. Пізніше мені запропонували, бо там директором тієї майстерні був такий, що так само вчився в тому університеті, тільки він на будівельному факультеті, а я на механічному. То він каже: «О, то ми разом вчилися».

Він мені запропонував прийняти посаду технічного норміровщика – ТНП – це той, що розцінку робить. То дуже делікатна й небезпечна праця. Був кілька років в ТНП. А потім, я три пережив директора, а третій прийшов молодий такий, 19-ти років, який на продукції десятником був, підганяв тих робітників, що пісок давали. А тут прийшов у майстерню – директором – і зразу: ти мене мусиш увести в курс.

Прошу, кажу: оце, оце. Я його вводив.

Там така система – щомісяця треба звіт технічний здати: скільки робітників, скільки продукції, скільки матеріялу. І то зробити на великому такому листку. Немає форми, мусиш сам пографувати. То я мусив в неурочний час оставатися і робити. А мені не платили за це гроші. Роблю. А він каже: «Ты должен меня научить».

– Навчить, то йди в школу. Немає часу, коли ж я буду вас учити?

Він пішов до голівної управи, до директора треста й сказав, що я не ввожу в курс справ. Я його ігнорую, дискриміную. Ну, й мене судили. Суд продукційний був. Між іншим, два суда я переніс там, в Радянському Союзі. Один суд – це продукційний був. І всі 100 процентів: всі робітники, контора, бухгалтери, всі казали, що неправий той Заєримахер. А механік, там був гараж, механік партійний, сказав тій комісії: «Заберите того дурака, он ничего не понимает».

Прийшов у гараж, а там безпритульні – учні, значить, дивиться, що тече: зимою випускають з радіаторів воду. «Что это течёт?» А той хлопчик каже: «То бензин».

Він тоді кричить до механіка: «Механик, Панасюк, у тебе бензин течёт, куда ты смотришь?!»

Тоді словом його поганим погнав. То цей механік каже: «Заберите его, он дурак, он не понимает». Воду випускаю з радіатора, а його «мальчик» 13-літній спровокував, що то газолін, і він вже кричить на всю майстерню.

Пит.: В якому році це було?

Від.: Це суд мене судив у 38-му році.

Пит.: Це вже після голоду. На цьому я вже кінчаю. Дуже Вам дякую за свідчення.

*Інтерв'ю SW54**

Євгенія Даллас (уроджена Сакевич)¹, народилася близько 1925 р. поблизу Одеси, виросла в Первомайську (райцентр Миколаївської області). Батьків заарештували, оповідачка під час голоду жила в Києві у винятково доброму дитбудинку, можливо, його обрали для виховання майбутніх кадрів. «Багацько дітей було! Дуже багацько дітей. Сотні й сотні дітей було... Батьків забрали або померли від голоду». Згадує довжелезні черги за комерційним хлібом. «Моїм дитинством була моя сестра, брати померли, а батьки зникли».

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я.

Відповідь: Євгенія Даллас.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: Біля Одеси – точно навіть не знаю де. У моїх батьків все забрали, землю і хату, ми жили в селі, були сільські люди. Вони були дуже роботящі, то й мали господарство. То ми переїхали в Первомайськ, невеличке місто (якщо я правильно називаю). Не знаю, скільки мені було років. Маленька дівчинка була.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: Народилася 1925 р. Але це не точно, брати думали, що я народилася у 25-му. Один брат казав у 26-му, інший – у 25-му. Місяця не знаю.

Тоді ми переїхали з батьками. Батька заарештували були.

Пит.: Чим він займався?

Від.: Працював на фермі. Мій дід одружився дуже пізно, був рабом, «крепостной» по-російському. Ото переїхали в Первомайськ, а потім там заарештували і маму. Маму теж вислали на Сибір. І ось в документі сказано, що я маю заміжню сестру, то вона забирає мене. Так я лишилася з нею, вона від усього цього скоро померла.

Інший брат вчився в Київській академії, художній школі; він був художник. Його заслали в Сибір, де між двох озер будувати канал. Він повернувся. Шукав наших батьків.

Після того, як померла сестра, мене забрали в дитбудиночок. Тоді приїхав з Уралу інший брат. Він забрав мене і я жила в нього. Був такий голод!

Повірити не можна! Не було нічого.

Пит.: Де саме Ви жили?

* Переклад з англійської М. Климчука.

¹ Авторка цих спогадів, Євгенія Даллас-Сакевич, відома в Америці та Європі фотомодель і громадська діячка, після цього інтерв'ю більше уваги почала присвячувати опису минулих подій, свідком яких вона була сама. Вона про це пише так: «За підтримки колег і по мистецькому класу я серйозно замислилася над тим, щоб написати про знущання, арешти, вбивства, жорстокість, нестерпність катування голодом – злочини, скоєні щодо моїх батьків та мільйонів інших людей. Зустріч із паном Джеймсом Мейсом у 1990–1991 рр. надала мені заспокоєння і заохочення писати не зупиняючись» [День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – С. 389]. Зокрема, українською мовою побачили світ такі книги Євгенії Даллас: Доля української красуні: Спогади про мою родину під час комуністичного режиму в 1930-ті роки. – К., 1993. – 89 с.; ...Не вмирає душа наша: Доля сироти з українського голодомору / Василь Романовський (пер. з англ.). – К., 2003. – 231 с. (в англійському варіанті ця книга має назву «One Woman, Five Lives, Five Countries»).

Від.: Тоді я була вже в Києві. З Первомайська моя сестра переїхала в Київ. І там я лишалася ці роки. Тоді інший брат приїхав з Уралу з дружиною і дитиною. Вони забрали мене. Десь роки два я жила з ними. Але був такий голод. То знаєте, у них була своя сім'я, яку треба годувати, і я всім заважала.

Пит.: То був сиротинець чи прийомна сім'я?

Від.: Ні, ні. То не була прийомна сім'я, тоді такого не було. «Безпризорный дом», будинок для дітей, які нікого не мали.

То після одного брата я жила з братом-художником, він повернувся з Сибіру. Він взяв мене, але довго я з ним не жила, бо він був політв'язнем, то йому не вільно було жити в одному місті понад шість місяців. То я знову пішла в дитбудинок.

Пит.: В якому році то було?

Від.: То було в 1936-му, бо він повернувся.

Пит.: Добре. Повернімося назад на три роки, до 1933-го, коли був голод. Що Ви пам'ятаєте про це? Багато людей було в сиротинці? Чи багато селянських дітей там було?

Від.: Багацько дітей було! Дуже багацько дітей. Сотні й сотні дітей було.

Пит.: А що то за діти були?

Від.: Більшість діти, як всі. Батьків забрали або померли від голоду.

Пит.: Що там давали їсти?

Від.: То я ніколи не забуду, що вони нам давали. Перше, щось ніби вівсяна каша, друге ніби «манная», щось таке. Щодня те саме, «перловая крупа», то таке. М'яса не було. Не було нічого.

Я мала слабкі легені, то один завідувач того дитбудинку взяв мене. То було біля Первомайська, коло Дніпропетровська – він відвіз мене до лікарні, до лікаря. По дорозі назад він заїхав до своєї матері. То було в маленькому селі, може, хутір, була тільки одна хата. І ця жінка нагодувала мене, була дуже добра. То було мені наче сонце зійшло.

Його скоро прибрали, бо він справді піклувався про тих дітей. І вони не любили його. Вони знищували людей.

Пит.: Багато дітей помирили в сиротинці?

Від.: Я сама такого не бачила, але було багато слабих дітей.

Пит.: Чи Ви ходили до школи?

Від.: Ходила одразу. Дитбудинок був при школі. Я дуже недоїдала і мала тоді слабкі легені. Тоді той директор відвіз мене в лікарню. Він був чоловік добрий і турботливий.

Пит.: Чи не знаєте Ви, чи був він членом партії?

Від.: Того не знаю.

Пит.: Він був українець чи росіянин?

Від.: Українець. Я думаю, його за пару місяців прибрали, бо він дуже піклувався за тих дітей. Його прибрали, бо він дуже жалів нас, малих дітей – він нас розумів. Після того ми ніколи не мали доброї їжі.

Я ніколи не забуду одну жінку – вона була прачка. То дуже важка праця, перепрати на 300 дітей, як у тому дитбудинку. Раптом вона вирішила стати політичною активісткою і стала комуністкою. Стала нав'язувати свою думку. І, ясна річ, люди злякалися. Вона одразу почала висувати себе, звісно, для своєї користі. Якийсь час вона завідувала, і ми боялися, що будемо голодати. Нам доброї їжі не давали.

Пит.: Коли Ви пішли до школи, чого вас навчали? Що Ви пам'ятаєте?

Від.: Ну, в цьому дитбудинку нас вчили фізиці, алгебрі; всьому – мовам, природно, мусили вчити російську; ще нас вчили стріляти. У нас були рушниці. Мені було десь 13–14 років тоді. Я тільки не могла стріляти, решта дітей були сильніші за мене. Я постійно ховалася, і діставала кару за це – мінус за те, мінус за се. Не могла думати в класі. Тікала постійно з того класу.

Пит.: Коли Ви були маленькою і ходили до школи в час голоду, чи розповідали Вам тоді, скажімо, про Сталіна? Що Ви тоді знали про уряд? Чи розповідали Вам про це взагалі? Чи співали Ви, наприклад, пісень? Чи були якісь гасла або пісні, які Ви мусили вчити?

Від.: Ну так, гасла. Ми, звісно, мусили вчити все про Сталіна, який чудовий він і його донька, і все таке. Він був взірцем для народу. Але це не те, що ми мали.

Я була дуже виснажена фізично. Траплялись якісь речі, навіть пізніше, коли я була в Німеччині, які стерлися з пам'яті. Я була завжди голодна, жахливо недоїдала. Я виростала голодною і з дитинства завжди відчувала, що всім заважаю. Ніхто мене не хотів. Ось що я відчувала в своєму житті.

Пит.: Чи багато з Вас знущалися в сиротинці?

Від.: З мене не знущались, бо я мала певні таланти. Писала віршики, деякі пізніше надрукували. Я навіть зустрічала поета Тичину в Дніпропетровську. Він туди їздив. На мене звертали увагу вчителі в дитбудинку. Але це не тривало довго. Емоції завжди були зі мною, вони виливалися у віршах.

Пит.: До якого віку Ви лишалися в сиротинці?

Від.: До 14 років. Тоді я повернулася до брата. У нього були важко з роботою, він не міг лишатися в одному місті довго. Коли я була в Києві, були черги за хлібом.

Пит.: Чи Вас випускали на вулицю, чи мусили весь час сидіти в дитбудинку?

Від.: Сиділи в будинку, в будинку.

Пит.: Чи були інші діти на вулицях в той час?

Від.: Нам не дозволяли виходити. Ми не виходили. Цей другий дитбудинок був у селі. Перший дитбудинок був у Білій Церкві. І там я була. Але це місто, ми ніде не ходили. Нам не дозволяли.

Коли я була в Києві, не пам'ятаю точно рік, часом з'являвся хліб і збиралася черга. Можна було купити один кілограм, щось таке. Дуже багато людей стояло в чергах. А черги! Ви навіть увидити не можете – квартал за кварталом, все черга. Люди, яких я бачила, – ніколи не забуду. Один чоловік, пам'ятаю, з'їв цілу буханку, впав і помер. Це траплялося постійно, багато людей було таких голодних – вони не могли втриматися.

Мені пощастило всього не бачити, і всього не пам'ятаю. Пам'ятаю, що мій брат і сестра, обоє померли.

Пит.: Вони жили в селі?

Від.: Ні, в Києві.

Пит.: Вони померли від голоду?

Від.: Вона була хвора, а він, напевно, помер від голоду. Вона так сердилася на батьків. Знаєте, емоції, пов'язані зі здоров'ям. Вона була сердита, не було що їсти. Він голодав, завжди збирав хлібні крихти. А маленький небіж, йому було лише два рочки, весь час плакав у ліжку. Мій молодший

племінник плакав від голоду. Тоді приїхала його мати, працювала кілька днів, принесла різної їжі, може, недоїдків, я не знаю. Це братова дружина. Це було наче свято для нас, дітей.

Пит.: Чи вчителі та інші дорослі в сиротинці також недоїдали?

Від.: Не знаю. Вони мені завжди виглядали добре, але я вже казала – тоді була маленькою дівчинкою. Я не знала, що насправді відбувається. Я могла розсердитися, втратити спокій, тривожитися.

Коли я була в Києві і ходила там до школи, одна мати, її донька ходила в другий клас, завжди забирала її додому після уроків. Я знала, що з якоїсь причини ніколи не піду додому – але не знала чому. Я завжди подумки ходила додому до іншої дівчинки. Мати тієї дівчинки забирала її, цілувала і вела додому. То для мене було найгірше. Я постійно плакала. Коли вона забирала її додому, годувала смаженою картоплею. Уявіть собі, що то – бути маленькою дитиною і не мати що їсти. Я мала те щастя, кілька годин бувати в їхньому домі і трохи гратися.

Але я вижила. Як – то здається мені дивом.

Пит.: В сиротинці, чи мали Ви відчуття, що голод закінчився? Можете сказати?

Від.: Ні, я була в дитбудинку після голоду і ми ніколи не діставали м'яса. Це було пізніше.

Пит.: Але Ви сказали, що...

Від.: У першому дитбудинку давали «манну», різні каші.

Але навіть коли я знову вийшла з дитбудинку у 36-му, то м'яса не давали.

Пит.: Тож Ви відчували...

Від.: Та сама історія.

Пит.: Постійний голод.

Від.: Так, постійний голод. В супах було трохи картопі чи крупи. Це було набагато менше, ніж ми мусили діставати як діти, що ростуть. Ми дуже недоїдали.

Пит.: Ви поміж себе говорили російською чи українською?

Від.: Нас вчили говорити російською – багато вчителів були росіянами. Мій брат, старший за мене, говорить наполовину російською, наполовину українською. Так говорить багато людей, багато. Але його донька, якій 21 рік, говорить обома мовами правильно, не змішує їх.

Пит.: Чи хтось з інших членів Вашої родини – родичі, двоюрідні брати-сестри, тітки і дядьки – були в той час в селі?

Від.: Нікого з родичів в селі вже не було. Мій найстарший брат помер не так давно, той, що був на Уралі. Пригадую, що він їздив до Кам'яної Балки¹ – це містечко, звідки ми родом – провідати наших двоюрідних. Дехто помер під час голоду. Ми мали дуже велику родину. Тоді в сім'ях було по шість, сім, вісім дітей, а ті мали своїх дітей. Лишилося двоє двоюрідних.

Пит.: Не маю більше питань про голод, але якщо маєте що додати, то прошу.

Від.: Одну річ можу сказати, що мою сім'ю без жодної причини заслали в Сибір. Все життя вони тяжко працювали і от що вийшло.

Пам'ятаю один випадок. Деякі речі пам'ятаю, як на фотографії. Я була голодною. А якісь речі забула.

¹ Ідеться про одне з трьох сіл Кам'яна Балка в Миколаївській області: Первомайського району, Вознесенського району або Миколаївського району.

Пит.: То правда, речі, які боляче пам'ятати, призабуваються.

Від.: Так. Але одне я пам'ятаю – що в батьків усе забрали. Не певна, але здається, що батько тоді все ще був з нами, але пам'ятаю, що мати була поруч, бо я в неї вчепилася. Пам'ятаю жнива в полі. Коли косили пшеницю, то завжди лишалися колоски. Коли вона ходила збирати ці колоски, я, звичайно, була з нею. Збирали ті колоски, які нікому не були потрібні, бо врожай вже зібрали. За це її заарештували. Вона нікому нічого не зробила.

Пит.: Який рік то був?

Від.: Не знаю. Мусить бути 31-й, бо в нас вже все забрали. Це було там, де ми спершу жили, в Кам'яній Балці. Тоді ми переїхали в Первомайськ, якщо я правильно пам'ятаю. А коли забрали маму, сестра переїхала до Києва і взяла мене.

Тоді знищили багато сімей. Я знаю багатьох людей, навіть тих, хто тут в Америці, чії сім'ї всі померлі від голоду.

Пит.: Які були умови? Чи мали Ви досить місця, щоб спати? Чи кімнати були чисті?

Від.: О! Ми спали на солом'яних матрасах, було стільки дітей, що не було місця пройти біля ліжка. Було багато дітей в одній великій кімнаті. Це був барак, «сарай». Було так багато дітей, цілий натовп.

Пит.: Чи можете Ви трохи детальніше пояснити, що це за документи? Що це таке?

Від.: Ну, то я вже казала, я тримаю їх, але не пам'ятаю, як вони збереглися. Відколи я приїхала до Сполучених Штатів у 51-му, я весь час тримала їх в банківській скриньці. Я вже казала, вони стосуються одного з моїх братів, Григорія Васильовича Сакевича, стосуються його повернення з тюрми додому, пошуків батьків, це те, що йому написали російською, бачите. Бачите, їх заарештували тоді в Одесі.

Пит.: І це востаннє, коли Ви про них чули?

Від.: Первомайськ біля Одеси.

Так. Я ніколи не забуду своєї мами, як її арештовували. Вона сиділа і дивилася на мене, вона знала, що вже ніколи не побачить своїх дітей.

Пит.: А цей документ?

Від.: Це те саме. Просто копія. Я подумала, може, Ви захочете мати примірник.

Пит.: Не треба, але дякую. Є інші документи про інших людей, а це все, що Ви маєте про свою сім'ю.

Від.: Якщо Вам потрібний оригінал...

Пит.: Ні-ні, все гаразд.

Від.: Я пам'ятаю деякі речі, як картинку. Може, тому, що я так голодала, знаєте. А деякі речі ніби застрягли десь. Моїм дитинством була моя сестра, брати померли, а батьки зникли. Все було мені суцільним шоком.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Інтерв'ю SW55

Анатолій Богданович Юриняк, народився 1902 р. у Проскуріві (тепер Хмельницький). Батько викладав у церковно-приходській школі. У 1917 р. оповідач ходив у середні класи, в одну мить усе перейшло з російської на українську. [...] Вважає, що більшовики політикою українізації «гralися трохи в українство теж, бо їм треба було тримати владу». Українська інтелігенція симпатизувала Скрипнику, тому що «він навіть на Кубані проводив українізацію», «потім на Вороніжчині, в тих повітах, де українці живуть». Оповідач бачив Хвильового і також захоплювався ним. Про колективізацію: «...може, спочатку й думали, що щось з того добре вийде», потім були проти, але боялися говорити відкрито. Селяни були повністю деморалізовані. Під час голоду оповідач навчався в Київському університеті і згадує, що вперше почув про голод від однокурсників. Восени 1932 р., до того, як вони побачили голод на власні очі, на спеціальних зборах чули промову російською мовою: «Я слышу, что разговоры идут о голоде. Никакого голода нет!» Влада заперечувала щоденну реальність, коли голод ставав дедалі очевидніший. Він бачив голодних селян головно тому, що жив на околиці Києва; міліція намагалася не пускати їх у центр. Оповідач пояснює голод спробами знищити заможне селянство і зробити індустріалізацію.

Відповідь: Ім'я моє Анатолій Богданович Юриняк.

Питання: І коли Ви народилися?

Від.: В 1902-му. В Проскуріві ¹. Я вчився потім і працював в Києві.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько був учитель. Потім він оженився на селянці і господарство мав. Ну, то знаєте, що в церковно-приходських школах учительська посада була дуже мало плачена. Давати раду собі матеріально з цією платнею було тяжко, то він ще так господарство таке сільське мав.

Пит.: Ну, я тільки хочу знати трошки про революцію. Що Ви пам'ятаєте про революцію?

Від.: Як почалася революція – це в 17-му році – мені було тоді 15 років. Я був середньошкільником. Переворот цей більшовицький восени 17-го року зробив те, що ми майже припинили були зайняття в школі.

Але по якомусь часі, вже по кількох місяцях, можна сказати, що установилася така місцева влада тоді. І продовжували там. Продовжувалися зайняття тільки, що перейшли ми на українську мову, бо то до революції ми мали по-російському все. А тоді вже по-українському стало. Ну, не дуже було це так гладенько, бо самі вчителі не знали добре української мови. (Сміється.) Так що вони вам читали українські книжки зрідка, такі, як «Кобзар» абощо. То ми ловили помилки в своїх учителів. (Сміється.) В тому числі і я ловив помилки. Так. Ну, а потім знаєте – переворот! Більшовиків прогнали. Значить, українське військо під управлінням Петлюри прогнало більшовиків. Ну, й значить в нас школа, так сказати, вже тоді більш-менш краще зорганізувалася, бо українська влада була петлюрівська. Так! І вона дбала все-таки. Бо більшовики не дбали. Вони й не мали часу дбати – вони тільки прийшли й боролися,

¹ 3 1954 р. – м. Хмельницький.

так сказати, зі залишками, з повстанцями ще, так що не було влади такої власне путящої. Ну, а тоді знову прийшли більшовики після того. Значить, в 20-му році, в 19-му році. Значить, власне в 18-му році більшовиків прогнали, і був гетьман. Влада установилася, але німці значить... Властиво німці мали владу. Так що уряд наш був український, але німці свої порядки наводили й поверталися поміщики. Селяни стали знову бунтуватися, аякже ж. Значить, бо їм землю дали й петлюрівська влада не відбирала землю в них, що вони позахоплювали в панів. Власне, це я так вже загально кажу, бо там коло Проскурова близько поміщика не було, а трохи далі так було. І я знаю це. Ну, а вже як повалили гетьмана, українська влада ніби стала, зайняла Київ знову, під владою Петлюри, то вона теж не могла довго утриматися, бо більшовики таки нас натиснули, а вже німців не було. Німців вже прогнали, вони повтікали. Але ніякий уряд такий західний не цікавився. Ніяка держава не цікавилася, що в нас робиться на Україні. Якби підтримали були владу українську національну, владу Петлюри, то тоді було б все гаразд. А ніхто не підтримав. Більшовики знову прийшли. Ну, й я вже скінчив тоді школу, але батько помер. Одна сестра була й друга. Одна в школі була, друга ще ні. Треба було мені йти трохи щось підробляти й для родини із чогось жити. Я пішов учителювати. І вчителював аж до 30-го року, а тоді пішов в університет, бо треба було вже мати вищу освіту, а я її не мав. Я мав середню освіту, а в школі я з учительської посади став поступово завідувачем. Тоді не вживали термін «директор», а «завідувач школи». Школа вже з семи груп стала восьмигрупова, а далі дев'яти і десяти. І з нас більшовицька влада – бо вона вже устаткувалася – стала вимагати вищої освіти. Що ж, ви директор і не маєте вищої освіти! Я маю під собою 16 педагогів вже, а вищої освіти не маю. Ну добре! І вони не мають переважно. (Сміється.) Але був один, що мав стару вищу освіту царську. Ну, а так він каже: «Я мав би бути директором. Чого ви?»

Але мене призначили директором і все! Ну, то я пішов в 30-му році в Київський університет. І в 32-му році я вже був на третьому курсі. Восени, 32-го року. Так! Бо ми почнемо з того з 32-го року, коли голод вже почався. Так ото осінь 1932 року, я студент третього курсу Київського університету, який звався тоді Київським інститутом професійної освіти. Більшовики любили свої назви давати. Вони через два роки повернули назву університету. Як уряд перейшов, більшовицький уряд перейшов з Харкова до Києва, то повернули назву університету. Тільки, що він за царського часу був Університет Святого Володимира, а вони все ж таки дали Університет імені Тараса Шевченка. Вони гралися трохи в українство теж, бо їм треба було тримати владу. На курсі в нас, це є на другому курсі, на третьому курсі, восени студенти мої – ті колеги мої – кажуть, нема листів з дому. Раніш, особливо ті, що вже такі старші, як я, які вчитися пішли на університет старшими, то вони листувалися з домашніми, чи там з колегами якими-небудь і, кажуть, раніше приходили листи, а тепер щось немає листів. Ми тоді спитали цього свого на курсі. Так! Ну, й от ми стали шушукатися так поміж собою, що таке, що нема листів. Аж тут якраз вже один приїжджає. Їздив за харчами в село. Десь на Київщині село його було. Не знаю, де точно. І він приїхав і каже тихенько: «Голод на селі!»

Розумієте, влада не давала. В пресі нічого не було про голод. І газети не писали, не містили ніяк вісток про голод, так навіть розговорів тих не було. Наскільки влада тримала це під секретом. А він каже: голод на селі. Так! Каже: їдять собак на хліб, ворони б'ють, стріляють.

Так! Ну, значить, ми так стали шушукатися, щоби їх помирити. Це, видно, дійшло до начальства. Дійшло до спецчастини. Як Ви вже, може, знаєте, скрізь радянська влада для установ, в установах, в підприємствах, в школах має своїх людей, агентів своїх, які зв'язані з НКВД. От. І оце називається спецчастина. Вони ведуть облік, так сказати, всіх благонадійних і неблагонадійних. Ведуть облік. Ну, й до нього, видно, дійшло, що говорять про голод. І він скликав збори студентів нашого курсу. Здається, що це було не тільки нашого курсу; він скликав студентів третього і четвертого курсів, але я вже точно не пам'ятаю. Здається, що четвертий курс студентів скликав, бо на першому й на другому то були переважно робфахівці-комсомольці. То був такий народ, по-їхньому, дуже надійний. А на нашому курсі й на четвертому було багато досить таких старших, що пішли, щоб мати отак, як я, щоб мати закінчену вищу освіту. Там же були бувші вчителі, бухгалтери, потім земельні техніки тощо, щоб мати вищу освіту. І він зробив збори й каже: «Я слышу, что разговоры идут о голоде. Никакого голода нет! Это кулаки, которых отправляют, на натиску, бегают с поездов, да, и конечно и там голодают, потому что они власти боятся и шлятся так, значить, скрываются. Это они голодают. А никакого голода нет. Все те, кто работают на месте в колхозе, они имеют что кушать там!»

От так ми слухаєм і ніхто ж з нас на очі не бачив того, що голод. Не можемо ми сказати: що ж ти брешеш! – тому, що ми, студенти, не бачили на свої очі нічого. Отже, ми слухаєм і заражені, каже, заперечень нема так. Ну, от він. А він накачав нас: «Имейте ввиду, что это вот убегают кулаки. И они убегают с поезда, шлятся, укрываются, скрываются от власти и голодают». Ну, що є, той студент, що приїхав зі села, то казав зовсім не про тих, а що селяни голодають. А він каже: «Никакого голода нет!» І так в пресі ніде не було про голод нічого. Ніде ні на зборах. Все вони казали, що голоду немає.

І я не дивуюся тепер, що такий Еріо, прем'єр французького уряду, проїздив по більших містах – Москва, Київ – і каже: нема голоду ніякого! Бо він нічого не бачив, і в пресі ніде ж нема нічого. Так? Тепер він на село не їздив, не їхав, а проїхав в місті саме по таких голівних вулицях, на яких не допускали. А от зараз я скажу ще, що я мав квартиру не в центрі міста, а мав квартиру на Тургенівській вулиці в Києві. Тургенівська вулиця – це, значить, так на краю, можна сказати. Це далеко досить від центру, від центральних вулиць. А одного разу я їду так раненько до університету, як ще не на повний рік; я був стаціонарій, а потім вийшов на екстернат. А то був стаціонарій. Іду раненько до університету і бачу, що щось не так. Зовсім раненько я йшов. Бо, може, я хотів з студентами ще трохи повторити з тими, що я рано там компанію на вузі мав, і бачу, що так в стороні якась підвода така, значить, фура, і щось туди два чоловіки, один з них, я подивився, має форму міліціонера, вкинули. Так. Я тоді так трохи прихилився, став до паркану такого, мимо якого я йшов, почекати, що далі буде. Той міліціонер

каже до нього до другого: «А где же вот больше тут их? Может, ещё есть?» І цей пішов і каже: «Да». А він в кущах найшов голодаючого, який доходить. І от вони його тягнуть, беруть і кидають на віз такий. Чи то не віз був, а такий вантажник. На вантажник кидають. Так! А потім поїхав трошки далі. А вони мене не бачили. Бо це ще світало тільки. А я спинився, не йду, то вони мене не бачили. Далі проїжджають і знову знайшли, що в кущах, знаєте, значить, доходив. І вони знову беруть, і цей стогне.

«Он живой! – каже один міліціонер, – може, его к скорой помощи. Вызвать скорую помощь?»

А другий каже: «Ну так нет! Что там йому скорая помощь поможет? Йому кладбище нужно».

От і значить так вони поїхали. Виходить, що приходять ввечері зі села, і так як їх не пускають на центр, то вони на краю десь так спиняються. Хтось дасть, а хтось боїться дати, доходять там, а вранці їх підбирають, везуть мертвих. А одного, таки одного, як я вже вийшов на екстернат, це вже було навесні 33-го року, то я теж дуже пізно вертався зі школи вже. Я вже працював. Взяв, вийшов на екстернат і пішов на фабзауч, треба було мені. Як я був стаціонарій, то хоч поганенько, але пенсію давали. Але пенсії мене позбавили через те, що знайшли, що я «непролетарского происхождения» – так сказали.

Не дуже я професійно так участь беру там у них, не комсомолец, то вони позбавили мене стипендії. Я пішов учителювати, бо я мав учительський стаж. Вони мене легко прийняли. І пізно зі школи якось я вертаюся. Вже так темніло також, і там на Тургенівській вулиці, де я живу, тільки я ще не дійшов до своєї квартири, так просто наткнувся. Я щось задумався і не дивився так дуже наперед. Наткнувся майже. Жінка з дівчинкою, якій, мабуть, років вісім, дев'ять. І я просто наткнувся над нею, і простягає вона руку, ця жінка, до мене: «Хлібцю. Хлібцю! – голодує вона. – Хлібця».

Зі сусідньої хати хтось відкрив вікно, і жінка якась побачила й вже вийшла. Бо я нічого не маю, а вона виносить кусок хліба й цій жінці дає. А тут міліціонер якраз нагодився і накричав на цю жінку так, що в неї випав хліб той на землю, який вона взяла була від якоїсь міщанки там. І упав на замлю. А він каже: «Ну, подбери хлеб». Все-таки сержант і каже: «Что то за работа! Что то за богадельня? Хлеб тут! Какой хлеб тут! Это голодаючи? Эти пусть идут в колхоз работать! Это они работают не хотят!» От так каже.

Так, а міліціонер той, який був, каже: «Ну, але все-таки хліб їм треба дати». «Ну, да! Ну так пусть берут. А ты отведи их в ночлежку». Це такий дім для волоцюг для безпритульних, що на ніч тільки. І тут вони ту жінку з тією дівчинкою завезли туди. От вже другий факт на мої очі. Наочний факт. Ну, а потім вже було так, що я із хати через вікно бачив, розумієте це. Але це 33-й рік навесні. Бачив, проходять. Особливо, як коли я так, що я раніше кінчав школу. Бувало, що одні дні, то я довше, бо більше лекцій мав, а другі швидше кінчав. Приходжу так, що ще завидна додому, й от коло вікна так сиджу й бачу через вікно: ідуть ледве якийсь дідусь, а потім за ним якась жінка, не знати, чи старенька, чи не старенька. Вона ледве так також іде. І вже їм бояться давати, бо тут

уже крутиться все міліція ця. Для того вона крутиться, щоб не пустити їх в середину міста до центру. Щоби такий як чужоземець який-небудь чи що, щоб не бачив цього. І все проганяють їх. Так!

У нас були на курсі студенти, які кажуть: «Я не бачив голодуючих». Бо він в центрі живе. Каже: «Що таке?»

Я кажу: «Таке діло: голод!»

– Та я не бачив ніколи! Хіба?

А я кажу: «Бач, що ж я буду брехати?»

Він каже: «А чого не пишуть?» (Сміється.) В тім то і справа. От! От такі факти я можу подати зі свого власного досвіду в Києві. На провінцію я не виїздив. Ну, але знаю вже це. Все це відомо тепер, що голод охопив село повністю. Села голодали на Україні всі.

Пит.: Чи Вам також було тяжко знайти хліб?

Від.: Ні! Я в місті, як був студентом, то ми мали тільки всього 250 грам. Карточка. Хліба. Але ми мали студентську їдальню, де за малесеньку оплату все-таки ми мали обід. А коли я вже вийшов, коли я став на екстерну, екстернатом, що я тільки можу здавати, умовлятися з професором, здавати йому, здавати йому дисципліни ті чи другі будь-коли по умові. А готувався собі вдома. Можу приходити, як маю час колись. Маю право приходити. Ну, я не обов'язаний. Але як я був у стаціонарі, то мусив кожного разу являтися на лекції, так як у школу середню. Так! Ну, то я коли вийшов на екстернат, то я вже став учителювати в фабзаучі – це школа фабричного заводського учеництва. Вона готує ніби кваліфікованих робітників. До неї ідуть ті, що мають початкову освіту вже. А там продовжуем їм в цій школі, крім таких як я, що мають, що подавали мову, літературу, там то вже і технічну освіту давали їм там. І нам вже було 600 грам дали хліба все-таки. Учителі фабзауча мали 400 грам тільки. А ми – нас прирівняли до робітників легкої індустрії. І ми мали 600 грам хліба. Ну, нам трошки круп, трошки муки, трошки масла. Масло соняшникове, як вони кажуть, – це олія. Ще це все це так мізерно, розуміється. Но жити можна було вже. Але ж на селі то зовсім ніякої допомоги не було. Ніякої! Ну і, значить, коли вже так скажу, я був у фабзаучі перший рік, 34-й, що вже був урожай і можна було й селянам трохи кликати. Ну, факт той, що влада й тоді не признавала, що був голод. Це все було, так сказати, скрито. Іменно, було, що «ті, які не хотіли працювати». О! Це їх, так сказати, ніби *reason*. Раз, значить, хто хотів працювати, то брехня абсолютна!

Колгоспники, які не пішли в колгосп, повтікали на Донбас на торшани розробки, та й вижили. А ті, що трималися колгоспу найбільше – ніби власне (сміється), що влада всадила, тих бідняків, то ніякої допомоги не було – то вони гинули просто. Ну да! От я такі спостереження вже на фабзаучі мав, і в 34-му році влада повернулася з Харкова в Київ, то ми тоді ділилися такими думками. Але то таємно також було. Так як скривають голод! Що вже минулося. Можна ніби і казати. Ні! Тримали все по секрету. Все в пресі було, що «голода нет». То куркулі, що їх вивозили, а вони втікали з вагонів, шлялися, і то вони голодали.

Пит.: Я маю деякі питання ще.

Від.: Так, давайте!

Пит.: Що Ви можете сказати про владу? Що студенти думали про владу під час голоду? Наприклад, про Скрипника, про Кагановича, про Сталіна? Що Ви говорили між собою? Нічого?

Від.: (Сміється.) Значить, я Вам скажу, що також тримали язик за зубами. Власне, як я вийшов вже на екстернат, то вже я мав пару товаришів, які могли. Не з усіма можна було говорити. А в самому університеті ви щось скажете, а тут комсомолец, який вірить тій владі – хоч вона його й губить – а він вірить, бо він командирований!

Ми по іспиту вступали, а комсомольців у робітфак брали, а потім прямо їм без іспиту. Та вони боялися. Влада для них була свята! Так! Так! Значить, як ми тільки закінчили, то я пішов вже в 34-му році. Я дістав диплом. І вже в школу я попав у Красногорівку з фахом техніка викладати. Отам я вже міг говорити трошки. Так! Так! Ну, ясно! Скажім, що Каганович не мав симпатії. Ні! В інтелігенції української ніякої! Так! А Скрипник мав! Скрипник тим, що він проводив українізацію. Він навіть на Кубані проводив українізацію. Ну, потім на Вороніжчині, в тих повітах, де українці живуть. Так що це знала інтелігенція українська, й вона, розуміється, це прощала Скрипникові, що він член політбюра і так далі. А то він іменно так старався українізувати весь апарат.

Між іншим! Ви знаєте що? Це просто диво, що в Києві українці становили тоді ну третину цілу людності, може, трошки більше, то трохи більше було. Студентів багато було. А то євреї, поляки, росіяни, і в Києві не було один час жадної російської газети. Закрили – тільки українська була. Так це Скрипник зробив. Не на дурно ж йому прийшлося скінчити самогубством. Так! Він вічно проводив українізацію. Вічно! Ну, потім я слухав не раз, як цей Любченко, як став головою Ради народних комісарів, так звався уряд – Рада народних комісарів, Панас Любченко, то він гарно говорив, краще говорив, як Скрипник. Бо Скрипник жив у Росії довго, то для нього українська мова була якоюсь мірою шкільна. Бо він її вивчав вже так. Але він опанував. Так що на конференціях він говорив. Він вже з нами скликав конференцію вчителів. Говорив досить добре. Ну не так, як Любченко. Любченко це ж українець з кістки. З куркульської родини (сміється), тільки пішов, пішов зразу, він був лівий соціаліст – революціонер український, а за більшовицької влади він пішов до них в 20-му році. Вони цілою групою пішли ліві українські есери, так звані боротьбісти. Пішли, влилися в КП(б)У, й вони власне той курс українізації провели. Вони зробили добре діло, хоч потім майже всі полягли. Всіх їх до одного за другим Сталін чистив. Ну, а й сам Любченко мусив кінчити самогубством. Ну так! Але він, як кажуть, я не знаю, бо це ніде також не писалося про це. І я досі не знаю, чи це дійсно так. Він виїхав зі жінкою в парк Чикулька, там Голосіївський ліс коло Києва. Одні кажуть, що ще й хлопця чи дівчинку він мав. Він застрілив їх, а потім себе. Так! Так! Так!

Ну, й знаєте, тоді скінчив самогубством і Хвильовий. Так! О! Хвильовий. Він ростом невеличкий був. Але Ви знаєте, як говорив, то здавалося вам, що він росте! Як трибун! Він таку шевелюру чорняву мав. Я слухав його на будинку літератури в Києві, коли він жив звичайно в Харкові, але приїздила ціла група їх в Київ на Прорізній; вони мали будинок літератури й виступали. Він виступав, потім там Шушаренко. То ніхто

такого враження не робив, як Хвильовий, хоч він ростом невеличкий. Але так він говорив з такою експресією, і так очі в нього грали. Ах! Хвильового шкода! Так!

Пит.: Чи Ви могли б сказати, яке відношення інтелігенція мали до селян? Київська інтелігенція.

Від.: Зі селянами?

Пит.: Чи вони розуміли селяни? Що вони думали про селян?

Від.: Та бачите, інтелігенцію можна на Україні все-таки вважати, що тільки ту, що близько селянства, та, що вийшла зі села, то що є українська інтелігенція. Та розуміла й мала спільну мову, мала з ними щось, а ті, що в місті отримували харчі і переважно то були вже польського, російського, жидівського походження – то ті були далі від села, далі від української інтелігенції, яка близько до села стояла й, власне, всі ці самі письменники українські, за винятком, може, деякого, що, значить, мало знали село, бо були такі там. А в більшості то вони зі сільського походження переважно.

Пит.: І що вони думали про колективізацію?

Від.: (Сміється.) Ми, партійна українська інтелігенція, такі як боротьбісти, то, може, спочатку й думали, що щось з того добре вийде. Ну так! Інтелігенція партійна, ясно, вся була проти влади, ну, тільки це внутрішні так би протестанти, скриті всі. Ви не могли б ж виступати публічно. Коли на село мене послали учителювати вже, це ще до університету, й тоді ще не було голоду, але я хочу сказати, що на селі не було достатньо обезпечено школи. І більшовики, вже радянська влада, так званий «культподаток» ввела. На школу, на лікарню, на дитячі будинки. І використовували для цього нас, вчителів. І мене послали. А я їду разом з тим головою. Тоді ще навіть був селвиконком. Всі реформували в районі більші трошки. То райвиконком був така місцева влада. Ну, я їхав ще з головою райвиконкому партійним з Ленінграду. Револьвер вчепив тут. (Сміється.) Так, так! Я їду, думаю. А тоді на Поділлі – це було на Поділлі я ще тоді вчителював. На Поділлі, так! На Поділлі був Орлик повстанець. Орлик. Загайчевський його справжнє прізвище – це псевдо Орлик ¹. Він сам теж учитель. Так! Так! Так! І він мав значить яких-небудь понад сотню коло себе людей. І ті рішили з більшовиками на життя і смерть, так. І на Поділлі вони якраз проходили. Було відомо, що вони проходили в кілька місцях і повішили пару тих радянських урядовців. (Сміється.)

І я їду з тим головою райвиконкому і дивлюся, їдемо збирати культподаток оцей. І я думаю: ну, його зацапають. То так йому і належить. Та він з Ленінграду приїхав, але що мені? (Сміється.) Думаю, пропаду ні за цапову душу. (Сміється.) Прийшлося в одному селі бути; дивлюся, якась фура їде, й на ній два озброєних. Я думаю: Боже милий! Оце, може, вони! (Сміється.) Може, повстанці Орлика їдуть! Так! І значить, я вже потерплю так і так, а цей ховає револьвер, а потім виймає револьвер. (Сміється.) Не знає (сміється), як ліпше. Бо, значить, думка в нього сховати револьвер, що він не партійний навіть! А потім думає не повірять, та й витягає револьвер (сміється) – не знає, що з ним робити.

¹ Отаман Орлик діяв на Правобережжі України, однак документальних підтверджень того, що його прізвище Загайчевський, знайти не вдалося.

А я також потерпаю. Коли виявляється, що це енкаведисти. Так що вже (сміється) двох енкаведистів і так далі. А тоді мені аж легше стало. (Сміється.)

Так що то, знаєте, цікаві були речі. Або мій знайомий. Добрий знайомий, син попа. І от, значить, десь син цей чомусь не жив удома, й цей культ-податок взяв його й наставив в своє село, й він син попа мусив казати «за советську власть». (Сміється.) Так! – Везіть! Везіть! Це вам то обов'язок, країна потребує хліба, а вчителі потребують там. Здавайте! Здавайте!

А ті люди (сміється) дивляться на нього: «Що з тобою є?»

А він мусить. А то влада страшно робила. Голівне, що більшовики не мали ніякого пардону. Що ви не могли сказати, що ось мене серце болить, чи то моя тітка чи там що. Так ви мали все робити. Так!

Пит.: Чи багато вчителів примушували так робити?

Від.: Так, так, так! Багато, багато! Тому що вони не мали своїх людей, а вони примушували оце так податок збирати. Примушували вчителів, бо це на школу, мовляв, теж. Ну, а навіть пізніше – я Вам скажу ще таке – така смішна історія була. Як зайняли вже Галичину, я не поїхав, бо вчителів бракувало там українізувати, колонізувати свої ці школи, що були там по своєму вже. Так я не поїхав в Галичину в 39-му році. А в 40-му році, як зайняли Бесарабію й Буковину, то я поїхав вже. Вже знав, що ті, які поїхали в 39-му році й розказували, що там все як таки можна було жити. А крім цього, я хотів провідати трохи світу. Як там під владою капіталістичною. Я поїхав у командировку туди, й бо я мав вищу освіту, то мене зробили інспектором шкіл міста Хотина, й я мав перевіряти школи й вчителів, яких туди посилають теж. Ну, то я їм все кажу, як має бути. Там були румунські школи, вони не знали добре української мови, вони так знали, так як кажуть, обіходно, але не знали літературно. А я їм кажу, що треба вивчити українську мову далі. Вони кажуть: «Що таке?»

Вони кажуть: «Ми привикли думати, що це йде Росія».

А я кажу: «Ні, ні, ні, це Україна йде, значить». (Сміється.)

А я все-таки мав підставу, як носила мене давати їм освіту. Так що це були цікаві моменти, що вони думали: «Що це таке? Більшовики?»

І це вони мали виображення, що це таки Росія – а тут Україна! Ну, але я кажу: «Так, так вже, – кажу, – ми, значить, Українська Радянська Республіка».

Це вони не знали, що воно таке, з чим його їдять (сміється) цю Радянську Республіку!

Пит.: Я ще маю питання про церкву. Як довго йснувала церква там, де Ви жили?

Від.: Церкви до самої колективізації, до 29-го року, ще були подекуди. Вже священників арештовували і так далі, але ще церкви все-таки працювали. До 29-го, коли почалася колективізація скрізь вже, церкви стали руйнувати, стали збіжжя там зсипати й так далі. А в 22-му, 23-му, 24-му роках, то на Україні було навіть піднесення релігійне таке. Липківський митрополитом в Києві був. Наложенням рук єпископських, він був проголошений митрополитом, і він українізацію провадив дуже в церкві теж. Всі священники так калічили мову, але говорили вже проповіді по-українському. Я був диригентом тоді навіть в одній церкві. Я там учителював у тій школі, і священник любив спів. А він

знав, що я так також люблю спів. Каже: «Давайте ви будьте диригентом». Бо там був якийсь, який втік кудись, якийсь росіянин чи що – зросійщений. То я взявся диригувати хором, і гарно співав хор так церковний, що я підібрав охоти, то я потім і сільський ще хор загально – такий не церковний вже, а загальний хор zorganizував.

Пит.: Я ще маю питання. Чи Ви пам'ятаєте голод 21-го року?

Від.: Так! Він охопив тільки південь України все-таки. Так, пам'ятаю, бо до нас до Проскурова прибилися кілька втікачів з Одещини. Там був голод. Одне вже, й на півдні Херсонщина, Одещина тоді так. От. А в нас тут на Поділлі, в Києвщині там більш тільки пів. Може, десь також був неврожай трохи, але голоду такого не було місцево. Але ті, що прибилися до нас з Одещини, з Києвщини, розповідали. Так і, власне кажучи, я тоді вже вчителював коло Проскурова, село Вишне, там двоє прибилося. То один з них такий хитрун, що пішов оголосив, що він цей бувший червоноармієць. А він, певно, ніколи не був тим червоноармійцем. (Сміється.) Оголосив себе червоноармійцем і його вибрали в комнезам, головою місцевого комнезаму. І він вже вчепив револьвер. І вже то було спочатку. Я його трохи так хотів повернути до українства, а він каже: «Що там, що там українство є? Я от більш. Вже револьвер маю».

І пішов десь в сільську останову. Прийняли його в партію. Він оголосив себе, що він бувший червоноармієць. Так! Так! Ну, а знаєте, тоді перевіряли, багатьох сама партія викидала, таких деяких, а він просто жулик був. Потім я, це вже знаю це, що він брав хабарі. Значить, це голова комнезаму брав. Ще ж тоді не було колективізації, але він вчеплявся до заможного селянина, щоб той дав йому там, скажемо, там грошенят трохи, а як ні: то я тебе в котузку.

В буцегарню значить. Но! І про це довідалася кінець кінцем влада в Києві вища, й його цапнули. Так бувшого червоноармійця. (Сміється.)

Пит.: А як Вам жилося при непові? Добре?

Від.: Так! При непові, порівнюючи, звичайно, добре було. На селі тоді проходило чотирьохпілля. Бо за царського режиму селяни не дуже спритно влаштували свої господарства. Тільки терпілка була. Четверта частина завши вакувала, не третя частина вакувала. Тільки дві полоси, дві смуги, значить, збіжжя було. Таке чи сяке. Так! А то третина землі вакувала, цей пропадалоч мала. А тоді вже запровадили чотирьохпілля, щоб була зміна оземини, зміна там ярових, зміна трав, травосіяння, і селяни отримали ще крім цього, де була панська. Не скрізь на Поділлі це було, що була панська, але була все-таки панська земля. Розпарцельовали панську землю і ті, що мали, скажемо, тільки малесенький земельний наділ, три десятини, чотири. Чотири хтось мав, але коли родина така, яких сім, вісім осіб, то вони дістали перерізку землі. Я сам навіть, як учитель працював, трохи прирізував цю землю їм, коли не хватає там до норми. Норма вважалася сім, вісім гектарів. Так то селяни зажили ліпше! Податок був тільки один. Той на початку, як був военний комунізм, то вони брали продналог збіжжям. А тепер вже не при непові не брали. Бо брали тільки грішми. Він продавав своє збіжжя і гроші давав до скарбниці, значить, до держави й можна сказати, що село зажило ліпше, як в старі часи. Маса селянська – звичайно були ті заможніші такі зовсім селяни, то від них також відрізали трохи. То вони скривив-

лися, але маса та жила ліпше. І потім торгівля пішла приватна. Так! То вже не казали: «Курю махорку чудною и дым пускаю в нос».

А була така приказка, значить, по-російськи вона звучить, бо її з міста принесли. Каже: «Почему нет папирос?»

«Вот, знаете! Нет! Нет!»

«Удивительный вопрос, почему нет папирос?» (Сміється.)

Бо не було їх. А потім: «Сижу, курю махорку чудною».

Махорка була тоді дійсно дуже популярна. Знаєте, це ті різані корінці.

«Курю махорку чудною и дым пускаю в нос». (Сміється.)

Так, значить, тоді торгівля пішла, що вже не тільки махорка, а такі і цигарки були вже, і подібне. Можна було купити все. І матерію можна було купити на одяг. Я тоді пам'ятаю бекешу зробив таку. От думаю то досить бідувати! (Сміється.) Тому що діставали ми гроші червінці, й вони мали ціну тоді ще. Я діставав як завідувач школи. Я мав 90 червінців. Це гроші були пристойні. Я міг собі купити добрий одяг. Учителі мали по 70, 60, а я як завідувач мав 90. Ну але в 1932 році пішов початок кінця. Колективізація! Боже милий. Яке це було дурисвітство ця колективізація! Це страшно! Селяни стали різати худобу, щоб не давати в колгоспи. Ріжуть худобу все-таки. П'ють самогонку. Ну, кінець світа. (Сміється.) Так просто. Яке то, каже, життя буде? Готове, чортове! Ніхто не вірив, що там щось путне буде. І, значить, давай все нищити, й нищити, й нищити.

Пит.: Чи тоді також були приказки і прислів'я?

Від.: (Сміється.) Ну, та певно, що були. (Сміється.) Знаєте (сміється): «Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні». (Сміється.) Звичайно, не прилюдно, але були приказки. А голівне, що, Ви знаєте, що нам, вчителям, дуже було прикро бачити це безладдя. Боже Ти милий! Так! Наше становище ж також погіршилося відразу. Гроші впали в ціні. Так.

Я собі, як я учителював на селі, то я собі в добрій господині поважної мав обід. Значить, «столувався», як то кажуть. Той такий обід вона готувала мені, що я все тримався за живіт. (Сміється.) Ну, просто смачне й переїдався навіть. Борщ, як зварить такий пахучий, борщ такий, що їси його й їси. Ну та їж ще, може, трошки й ще, може? І співає, як соловейко. Вже тут чую я, що треба спинитися. (Сміється.) Ну, але я недовго був. Як почалася колективізація, я бачу: треба втікати зі села. Ну, то вже пішов тоді до Києва вчитися.

Пит.: Чи Ви можете сказати, чому, Ви думаете, був голод на Україні тоді?

Від.: Ну, це звісно ж чому? Тепер нам очі відкриті. Ми знаєм, чому це було.

Пит.: А тоді? Що Ви думали?

Від.: Ми тоді не здогадувалися повністю основної цілі влади московської, що просто вона, щоб зруйнувати заможне селянство, поставила собі ціль зруйнувати заможне селянство, бо вона не вірила, що при заможному селянстві вона зможе індустріалізацію пустити. Тому що робітник тим тільки значиться, багато пішло в партію, в армію. Було мало ким робити цю індустріалізацію, заводи чи далі. Треба було робітника їм. Як робітника дістати й дешевого робітника? Тільки зруйнувати село! От тоді значить ясно, що він один, другий буде тягнутися за найменшу плату там буде старатися. І дійсно! Знаєте, скільки в Донбас

пішло? І то ті, які врятувалися. Значить, та мета нам зразу не була така ясна. Що ще іменно з метою тою, що індустріялізацію не було б ким провадити, якби не зруйнували село. Бо в селі добре жилося, наприклад. Господар заможній мав собі наймита, так що той, хто не мав землі, то також добре жив там собі, як наймит. Ну, а отак зруйнували то вже. А крім цього ще й політична мета. Це економічна мета, а політична мета, що іменно Україну треба було їм, бо тут сотки, Петлюра, ще так далі, це все самостійність! Треба було приборкати. Щоб і не думали про самостійність. На тобі самостійність радянську! Так! І не рипайся. (Сміється.) Так, так!

Пит.: Я думаю, то все, що я маю питати. Якщо Ви хочете щось додати, то прошу.

Від.: Ну, я думаю, що ми вже обговорили, так сказати, цю справу.

Інтерв'ю SW56

Анонімна оповідачка, народилася 1907 р. у Павлиші (великому селі, яке тепер називають «селище міського типу») Онуфріївського району Кіровоградської області. Батько і дід мали 10 десятин землі, а свекор перед революцією – 30 десятин. Оповідачка згадує голод 1921 р. У селі були школа і російська православна церква, яку закрили в середині 1920-х рр. 1923 р. оповідачка вийшла заміж. Під час непу «дуже гарно жилося». Від початку 1920-х рр. у селі діяв комнезам. Люди опиралися колективізації, дехто різав овець і свиней, але не велику худобу і коней. Зернові реквізиції почалися у 1928 р.; родину оповідачки розкуркулили у 1929 р., вони втекли на Донбас у 1930 р. Оповідачка підкреслює, що багато тих, хто брав участь у різних кампаніях, робили це з примусу і, на її погляд (погляд розкуркуленої і жертви офіційно початої класової війни), серед активістів все ж були добрі люди. Чоловік оповідачки працював на залізниці. У 1933 р. вона кілька разів їздила до Росії, щоб дістати хліба. Вперше побачила мертві тіла поблизу залізничних станцій. Покупки інколи відбирали на кордоні. Говорить, що «було все в Росії на базарі». Описує, як харчувалися донецькі робітники. В її селі померла майже половина людей, бо в них забрали все. Бачила багато безпритульних сиріт на Донбасі, чула про канібалізм, але безпосередньо про нього не знає.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Ну, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1907-му.

Пит.: А де саме?

Від.: На Україні.

Пит.: Так. Чи Ви можете сказати в якому селі, в якому районі?

Від.: Павлиш, Онуфріївського району, Кіровоградська область ¹.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Господарством займалися. На землі працювали. Так, як тут ферми. Господарство було.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали до революції?

Від.: До революції мій свекор мав 30 десятин, а тато зі своїм батьком, бо то разом жили – 10 десятин. Потім, в мого свекра то цілком все забрали, все розібрали, розкуркулили, вигнали, і ми вигнані були. Ми спаслися: на Донбас поїхали. То ми жили, переживали на Донбасі.

Пит.: А скільки десятин землі мав Ваш батько після революції?

Від.: Вони не мали вже тоді після революції. До 28-го ще вони мали 10 десятин. А потім вже 29-й рік, то вже не було – я ще була вдома, чоловік уже поїхав, бо вже в нас скотину забрали, й що було, то забрали. Уже 29-й рік, ми вже нічого не мали й не були вдома – вивезли обоє, чи поїхали на Донбас.

Пит.: Ви ходили до школи? Так?

Від.: Я ходила до школи.

Пит.: Чи то була українська чи російська школа?

Від.: Російська школа була, бо це я за старих часів ще ходила. А вже по революції, то треба було ходити, але я не ходила. Російська школа була.

¹ Павлиш – нині селище міського типу.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про голод 21-го року?

Від.: Голод 21-го року я пам'ятаю. Павлиш – це коло Дніпра, по праву сторону, коло Крюкова¹ недалеко, але ми мали голод. Я не пам'ятаю, щоб люди тоді мерли, але голодували, бо моя мама їздила в Полтаву, а в Полтаві не було голоду. Моя мама їздила за щось міняла там собі продукти. І отак лушпиння їли, й то я пам'ятаю таке той голод. А то ніби неврожай був, але голодували, але не пам'ятаю, щоб люди мерли. Кажуть, що десь був ще гірший голод, то мерли. Це таке я пам'ятаю.

Пит.: А чи була церква в Вашому селі?

Від.: Була церква. Я в 23-му році одружилася, то ще вінчалися там. Може, в 25-му, може, 24-му уже почали церкву закривати. От, не пам'ятаю добре це, якого року її цілком закрили, як то познімали хрести, все...

Пит.: Чи то була російська церква чи українська?

Від.: Було під російським, але відправлялася служба Божа по-церковно-слов'янському.

Пит.: Чи та церква колись була автокефальна?

Від.: Не була вона автокефальна в нас, бо про автокефалію в нас не писали. То я взнала вже на еміграції про автокефальну. В нас не було. О, якийсь священик приїздив, і все кричали, що це самосвяти, але що то було, не знаю. Не можу сказати, а це було таке можливо, що це на цих, що оце автокефальна, та й казали «самосвяти». Ну, то так їх величали.

Пит.: Як Вам жилося при непові?

Від.: При непові? При непові дуже гарно жилося. То так надзвичайно. Усе було. Можна, що маєш, продати, можна й купити. Прекрасно. То такий час був, що єдиний, що в нашому житті. Значить, за мого життя, бо я ж, як революція була, я мала, там, 10 років. При непу дуже добре було. А потім, по непові, то почали, вже де воно все ділося, зникло все, що було по крамницях, хоч у нас, як село, знаєте, то багато крамниць не було, але ми в Крюків їздили, то то все позникало. І потім уже почали великі податки накладати, щоб збіжжя давали, щоб усе збіжжя давали. І то, як хто дасть збіжжя, вони знову накладуть. Людина віддасть, і до останнього, й нема чого давати, а то збіжжя. Ну, й потім це в 28-му році почалося. Дуже так натискали. А вже 29-й рік, то в нас перше почали вивозити людей на Сибір. У 29-му році.

Пит.: А Ваш чоловік також був господар?

Від.: Так. Ми господарювали. Ми дуже любили господарство. І господар був. І ми ще трохи, як одружилися, то ми ще трохи, бо хоч і революція, але землі дали нам, то ми господарювали. Так.

Пит.: А як і коли почалася колективізація?

Від.: Колективізація в нас почалася дуже рано. І я не пам'ятаю, я тільки можу сказати, в якому році, але це була добровільна. І ці колгоспи, вони не давали ніякого державі, ніякого на їх не було, щоб вони платили щось, щоб вони давали хліб. А все за їх платили ті господарі, які не хотіли йти в колгосп. А ті колгоспники, вони дуже шикарно жили й то на показ було, що це колгосп так дуже гарно можна мати. То це перше було, я забула, чи ще при непові, чи коли..?

¹ Крюків нині входить до складу Кременчука.

Пит.: Чи це були колгоспи чи СОЗи?

Від.: Ні, то були колгоспи, бо СОЗи пізніше почалися. Бо як почався СОЗ – це так я пам'ятаю – там ніби ліпші умовини були. Якщо я не помиляюся, але то пізніше СОЗ, бо то колгосп, просто колгоспи, добровільні були колгоспи.

Пит.: А хто були ці люди?

Від.: А, то такі активісти більше. Я пам'ятаю, там, що голова колгоспу дуже був активний, в людей забирали хліб, і оце його організація була. Такі активісти, не такі, як селяни, такі, що хочуть свого. Ті не йшли добровільно. А то такі все й бідніші, але такі, що хотіли робити, то вони все йшли до колгоспу, бо я казала, ну, як гарно, вони ж то не платять. Але то недовго було. Пізніше почали вони платити все також і забирати в колгоспи, брати хліб і все. То недовго їм було, я не знаю, скільки то, просто не можу сказати, скільки то було. Як пару років, може, було чи, може, й того не було. Але початки то дуже гарно було. А потім вже всім було.

Пит.: Перший був комнезам?

Від.: О, так. Комнезам дуже рано почався. Я ще, здається, неодружена була, як комнезам почали, й ото таке почалося, що почали молодь гнати по вулицях і в комнезам оце збиратися. То це дуже рано почалося.

Пит.: А хто належав до комнезаму?

Від.: Хто належав? Біднота. Ніби бідні такі, все бідні. Може, хтось, якийсь з людей, з таких, та хотів, щоб та тільки, що то все-таки ніби біднота. До комнезаму то належали бідні.

Пит.: А коли почали комсомол?

Від.: Комсомол? Я також не можу сказати коли. Я знаю, що мій синок, то це були жовтенята, а тоді – піонери. Здається, піонери, що він у школу як ходив, то він не міг ніде поїхати з дітьми, бо він не належав до піонерів, а я йому казала: чого ти не належиш, Льоня? Це цей син, що священиком зараз. Чого ти не належиш? І поїхав би з дітьми.

А він каже: «Як я піду, а тоді мене будуть викидати, я краще не буду йти». Так і не був ніколи. А це, ну скільки йому було? Він у п'ятій класі був, четвертій вже. Я просто не можу сказати, в яким році то вже почався комсомол. Я думаю, що син мій про це б знав би, але я, бачите, я, там, не дуже знаю. Воно мені таке було, що я не дуже цікавилася, і не то що не цікавилася, бо воно не було нам відоме, що то комсомол, бо то таке було ніби для нас таке страшне ніби, що то комсомол. Але в яким році, я не можу сказати.

Пит.: А хто були активісти? Чиї сини вони були?

Від.: Активісти, переважно, переважно з бідних були, але не можна сказати, що всі бідні були такі. *Yeah*, були такі бідні, я знаю, що з голоду вмер зі своєю донечкою – в нас у городі він закопаний. То такий бідний був, і він червоний партизан був іще, але він ніколи не пішов до людей, щоб ото, як грабили хліб, ніколи. Були такі й бідні, що не дуже так бралися до того. А то такі все були бідні, але були такі, що й дуже жорстоко ставилися до людей, до цих, які мали що-небудь, хоч заможні які були. Більше біднота. Більше з бідних.

Так, бачите, я ясно не можу сказати, які роки були, не можу просто, бо це не записано так, як читаєш, то вже записували люди ті роки, а я ніколи

не записувала, я не можу роки сказати, які то були, але до комнезаму то все такі йшли бідні, біднота. Хоч, можливо, що там якісь інші були, але більшість там було з бідноти.

Пит.: А чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Спротивлялися. Не хотіли йти. Мій чоловік так не хотів колгоспу. Було, коні забрали одного разу, то він пішов та повідв'язував. Не тільки він, а ще й другі. А вони ж коні тоді поприбігали додому всі. Якийсь період удома були. Не йшли забирати. А потім же знову забрали. То спротивлялися люди. Але, знаєте, у міру. Не так, що спротивлялися, якби прийшли. Ні, ти мусиш, або, як прийшли забирати. Що людина може зробити? Забирають і все. Не будеш ані битися, ані що. Забирають. А так, поки можливість була, то спротивлялися, бо це ще були 28-й, 29-й роки, й тоді ще 30-й рік, ми вже були вдома. А це 29-й рік. І то в 29-му в нас уже все забрали: й корови, й коні, і так далі.

Пит.: Чи люди різали худобу, щоб не дати?

Від.: Прошу?

Пит.: Чи люди різали худобу, щоб не дати до колгоспу?

Від.: Ви знаєте, що ні. Це тільки хіба, як вівці в кого є, то це вівці різали, а щоб зарізали скотину – корову чи щось – ні. У нас не було такого, не пам'ятаю. А вівці, то так. Я пам'ятаю, один був заможній такий – його вивезли – то в нього вівці були, то він просто різав для своєї родини, отак їсти.

Пит.: А чи цей спротив дійшов до повстання? Десь? Чи Ви чули, чи Ви бачили?

Від.: Повстання? Я не пам'ятаю, щоб тоді, як ми були, щоб повстання було в нас, де я жила, то не було. Може, де було, я не знаю. Це вже повстання, здається, пізніше було. Я не знаю, не знаю, не можу сказати.

Пит.: А коли почалися хлібозаготівки?

Від.: Найгірше почалося зараз після непу. Після непу то брали, я ж кажу, один раз забрали, другий раз наклали – забрали й третій раз. Такі були, що вони навіть вишукували в своєму господарстві, з чого гроші б зробити та заплатити, було й таке. Але вже до останнього, що вже людина нічого не мала. То це після непу. Найгірше після непу почалося.

Пит.: А як відбувалися ці хлібозаготівлі?

Від.: Як вони відбувалися? Приходе душ – це я пам'ятаю – 17-ро. І там такі: активісти, є такі люди, що проти того, щоб брали хліб, і всякі, всякого роду. І тоді обшукують, де хліб. У нас не було, тоді якраз рік такий був, що град вибив весь хліб. Це приблизно 28-й рік був. А може, то 29-й був. Ну, Ви бачите, навіть цього я забулася, якого року було. 28-й, мені здається, в якому то найгірше було. То це приходять і дивляться, що то найгірше було. То це приходять і дивляться, і то в закромі, де було то – то залазять і там десь бачать, що немає, навіть соломи немає, то якийсь: «Люди добрі, та ви подивіться, що й соломи немає, то з чого в них хліб буде, зерно де буде?»

Але однак шукали, шукали в закромах, нема, то йшли в другий сарай, як є, чи там де це все, дивилися, але тоді ще не було так. Наприклад, у нас не копали так, як у других, іще. Пізніше вже почали копати, почали стіни розвалювати, шукати зерно, все. Ну, то це, я думаю, що це 28-й рік найгірший був.

Пит.: А яку частину врожаю брала держава тоді?

Від.: Яку частину? Вони все забирали. Вони все забирали. То вже, як почалося після непу, то це все, не то що там частину. Я Вам хочу сказати: була дитина маленька й лежала – то були в нас колиски такі, що підвишувалися, і дитинка лежала. І мама хотіла заховати гороху вузлик, і під дитинку. Дитинку перекладали десь, а те все забирали, і там шукали. То неймовірно було. То жах один був. Це все таке було: вони не то що накладали там, скільки давати, а то все забирали. Тоді від тих пір почалося таке. Страшне.

Пит.: А чи Ви самі були репресовані?

Від.: Ну, так, ми були репресовані, тому що ми належали до розкуркулених, значить, розкуркулювали нас. І так як ми виїхали в Донбас, то ми ніде не мали права голосу. Але працював, якусь працю якимось там мав чоловік. Отак перебивалися. Часом, як заявлять, що це розкуркулений, то тоді не дадуть праці. То переходив в друге. Тоді ще якимось так було, що переживали трохи.

Пит.: Коли Ви були розкуркулені?

Від.: У 29-му році.

Пит.: А як це відбувалося?

Від.: Значить, чоловік виїхав уперед, а потім я пізніше, бо ми були на листі, на тій, що вивозять до Сибіру. Бо були люди такі, що могли сказати. І коли чоловік уже виїхав, то при мені забрали корову й телицю, в нас були, й коні забрали, а ще свиня була, то просто аж як то. То я свиню віддала мамі, ніби продала, то тоді й в мамі – бо то ж усі свої – все забрали, не тільки в нас. Усе забрали, все.

Ну, я поїхала до чоловіка, потім вернулася, коли нічого, нічого немає, то я знову поїхала, бо мама каже: «Тобі не можна довго бути».

Пит.: А що Ви робили після того?

Від.: Ну, тоді я поїхала на Донбас, бо чоловік там був.

Пит.: А це Ви в якому році?

Від.: Це вже був 30-й рік. У 30-му році.

Пит.: А мама залишилася?

Від.: О, мама жила, весь час мама вдома жила. Як їй не було, але вона й на один день в колгосп не пішла. Вона сама була вдова; бо сестра в неї була, то сестра відповідала все, бо на працю виганяють її деяку таку тяжку, то мама тоді жила вдома весь час, то вона то все знає.

Пит.: А як довго Ви жили на Донбасі?

Від.: До Другої світової війни. Від, можна сказати, 30-го року й це Друга світова війна, то ми там жили, на Донбасі. Не в одному місці, бо як в одному місці жили, то чоловіка звільнять з праці, то він десь переїжджає в друге місце.

Пит.: А коли Ви перше чули, що люди вмирають з голоду?

Від.: 31-й рік було то так, хоч і на Донбасі були, то не було. 32-й рік, то це дуже тяжко було, як хто й працює, то дуже такі маленькі пайочки були. Бо це на Донбасі, як ми жили. Потім уже 33-й рік. Чоловік був працював, здається, не зняли, не звільнили його з роботи. Але до крамниці, як прийдеш, і один чоловік стояв – він мені завжди, все життя перед очима – то страшно, що то скілет, видно, здоровий мужчина – скілет. І він усе, як привезуть хліб, і ото в будці крихти, то, видно, йому трохи давали: він усе приходив. Це то я перше бачила. Потім я почала в Росію їздити по продукти, по харчі, бо коли їдеш, і там уже приїжджаєш до кордону, то там ми вже переходим, бо там поліція чи міліція та не пускає. То я їздила, то по станціях, то перше, як я почала бачити, то жах: люди лежали й мертві, й такі скілети, ті, що з голоду вмирають, і шукають собі щось, поживи якоїсь, а переважно при станціях, на станції. То це я бачила тоді. Тоді вже, значить, ми вже свідомі були, що робиться, хоч на Донбасі не бачила я мертвих, але були голодні. Ми самі з чоловіком були пухлі, ноги попухли й все, бо то дуже недоїдання те було, але мертвих я не бачила. А бачила ото того чоловіка, що я кажу, що стояв страшний, то пізніше казали, що він помер, найшли його мертвого, бо він все-таки не дожив. Ну, і значить, то по станціях, то я перше, що я бачила, то такий жах був, то таке страхіття було, що не можна повірити. Здається, людей нормальних і не бачила, тільки бачила оті трупи такі, живі ще, які дихають. І так думалося, Ви знаєте, ну, чому ми, чому наші люди, які так працювали тяжко на хлібі, чому вони з голоду мерли. Чому вони? Ой, то я перший раз бачила. А до Росії, то я декілька разів їздила. Так що не приходилося, щоб мене поліція спіймала, бо вони, як спіймають кого, то забирали продукти, а самих відсилали додому. А мені не приходилося, це я там хоч картоплі, то і там якоїсь крупи, чи що. Але було все в Росії на базарі. І то ж тільки кордон переїдем. Зрозуміло, що менше хліба було, менше. Чи то така була частина, що вони не пекли хліба, а щось інше в їх було, бо хліба не так багато було, а вже так картоплі, крупи якоїсь, то можна було купити. І привезеш там.

Пит.: А чи вони давали хліба робітникам на Донбасі?

Від.: Так. Як працювали, то давали. Ті, що в копальні працювали, то 800 грам і 1000 грам, кілограм хліба давали. А вже продукти інші, так як масло чи олія – олію, ту частіше давали – а як масло, то раз на місяць давали, й то там, які пайки. Той, що в копальні, що в землі працює, там внизу під землею. То тим продукти ліпші давали, а як такі, що зверху, то це, скажем, як на мене, я ніде не працювала, а чоловік працював, то на мене 200 грам було хліба, а чоловік 400 діставав.

Пит.: Чим він працював?

Від.: Він працював на залізниці, таким робітником. А як уже він в один час працював – оглядав вагони. Це вже на залізниці, не на Донбаській, бо то він на Донбаській їздив, з Донбасу вітка йшла, то працював, а потім уже на залізницю перейшов. То він ото там, я не знаю, скільки попрацював, то там трохи ліпший пайок давали, й гроші ліпші він діставав. То вже було ліпше. І в 34-му, в 34-му році – я не знаю, який час

якраз – дали хліб, вперше дали хліб без карток. То люди так брали, що думали, що не наїдяться.

Пит.: А чи Ви їхали до рідного села під час голоду?

Від.: Ні, я не їздила. Власне, що я довго не могла їхати, бо нас і шукали, і маму брали скільки разів – адресу питали. А потім уже, як можна було. А коли це? Може, в 35-м році чи, може, в 34-м при кінці. Я ж не пам'ятаю, коли я приїхала в перший раз. То можна було. Тоді вже мені нічого більше не закидали там, які активісти такі були, то насміхалися, щось там таке, так, як жарти. Але так не чіпали. Ну, тоді я знала, тоді я знала, кого немає, що одна родина, там недалеко від нас жила, то померли всі. Один хлопчик якось залишився. Потім активістка Варвара така була, то вона така активістка була, що без неї ніде не обходилося, як хліб шукають у людей. І вона померла: просто на вигоні лежала, то її підбрали. І потім там ще один. І це не були куркулі, а це були бідняки, це, що померли. Бо куркулі, скажем, у 29-м році, я знаю, як їх повивозили, то вони вижили. Вони якось зуміли вернутися, і десь там, десь вони вижили, про яких, де про яких знаю, а деякі загинули, хіба ж їх мало було. Це ті, які померли з голоду.

Пит.: Це половина чи більше половини?

Від.: О ні, я не думаю. Половина, може, менше половини, бо в нас село таке було, що, ну, більше, може, там, з городу щось мали, то якось перебивалися. Ну, наприклад, візьмем мою маму. Та ж вона така бідна була. У неї же все забрали. Там трошечки в неї городу було – так землі дали. То вона, ото, якось собі раду давала на тому, й сестра. Мама й сестра. А брати, то жили: один у Казахстані. Він виїхав ніби в голод, якраз же в голод він виїхав, бо ми на Донбасі були – він заїхав до нас, а в нас також їсти нема чого на Донбасі, то він тоді поїхав у Казахстан, і так він понині. Хотів вернутися все в Павлиш, так хотів. То він у Казахстані. А один, то він так і працював. Працював він електриком, здається. То він працював, мав працю, городик трошки мав. І так вони, значить, пережили це. Двоє дітей в них було. Але він уже також помер. То цей жив дома. Горько багато зазнали: й голод, і все, але живі залишилися. То я не думаю, що в нас, можливо, що половина не вимерла села. Я не думаю, але багато, багато померло, й оте провалля, казала мама, що геть цілком зарівняли, закидали людьми, трупами, й зарівняли. А так ото, то я на Донбасі те, що я бачила. То жах. Це я вже бачила на свої очі. Трупи оті-о і такі скілети. Ну, що ж.

Пит.: Чи багато голодаючих селян поїхало на Донбас?

Від.: Переважно це ті їхали, які належали до розкуркулених. І вони завчасу тікали, й там влаштовувалися, і там ото працювали. І так, що, як тепер. Я не знаю, яка система тепер, а тоді, то ще якось, як ніхто не побаче вас із знайомих, то можете працювати, тільки треба мовчати, хто ви такий, звідкіля ви. Це ніколи не говориться. Це все було замкнуте в людині. Так ото працювали. Як тільки хтось побачив, то вже людина жахається, і уже думає, де дітися, бо то вже, як хтось побачив, то вже знатимуть, що то вже тут цей. Отак виїжджали люди. А вже під час голоду, то я не знаю, як туди попадали, бо то дуже тяжко було. Як на Донбасі, то дуже мало таких було, що ото такі трупи

ходять, бо не пускали. То все було закрито. Ну, та де! Це ми якраз на такий роз'їзд попали, і там переходили через наш роз'їзд, десь так, і то з огірками вагони. І гляди, то в люк видно, що то огірки. Ну, й один, ото, це мій чоловік мені розказував, витяг огірок і розстріляв його. Зразу тут же, на місці.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: О, та ж так. Були. Але, бачите, як ми на Донбасі були, то там аж так не було, бо ж їх підбирали. Бо вони не могли ходити. Їх десь підбирали й вивозили. На Донбасі не було так, щоб багато дітей було, щоб ходили безпритульні або так просили щось чи що. Бо то, як хтось і прорветься, то дуже мало їх було, бо не пускали.

Пит.: А чи Ви можете сказати, коли це голод скінчився?

Від.: Я думаю – 34-й рік. 34-й рік. Бо в 34-му році, я це дуже пам'ятаю, що 34-й рік, я пішла в крамницю і вже без того...

Пит.: Ви сказали, в 34-му році?

Від.: В 34-му році уже без карток почався хліб, і тоді дали людям хліб. Хліб, а так продукти, то я не пам'ятаю. Як хліб, то вже голівна їжа, то вже не думали, може, за там щось друге. Ну, й такі, напевно, продукти були. Ну, я не пам'ятаю все, але по масло, по м'ясо то треба йти, стояти, і відмінити картки, але то тяжко їх дістати також було. По картках, то вже знаєте, норму дадуть. А як то, то в 34-му році. 33-й рік то дуже тяжкий був, і для нас навіть на Донбасі. Дуже, дуже тяжкий був.

Пит.: А як люди говорили між собою про голод? Чи вони мовчали?

Від.: Ой, мені здається, ні. Отак, самі хіба в родині. А так, то це, ну, як би сказати, як їдеш і бачиш оце таке страхіття. Ну, то кожна подивиться і мовчить. Баче, що таке горе, і мовчить. І я не знаю, як то сприймали ми це все. Чи це так нам належиться, чи це так ми мусимо пережити? Я просто, Ви знаєте, як така трагедія, то ніби звикається з тим, як ніби нормально. Хоч воно не є нормально. Це, як переїжджала я, то бачила, то не є нормально. Але, щоб говорити про це – ні. Та ми так привикли, що навіть з чоловіком була в хаті боїшся говорити, бо, знається, що й стіни чують все. Ну, а то говорити, то дуже тяжко. Ані товариства, ані ніде нічого не можеш говорити, бо так боялися. Я думаю, воно й тепер ще так, може – не знаю, як тепер.

Пит.: А що Ви можете сказати про владу тоді?

Від.: Про що?

Пит.: Про владу тоді?

Від.: Я знаю, що за владу, то навіть не влада, а я не знаю що.

Пит.: Що Ви знаєте?

Від.: Мені здається.

Пит.: Про Скрипника, наприклад, про Кагановича, про других?

Від.: Ви знаєте, що я мало знала про них. Бо так не читаєш і все. Я вже пізніше, як уже на еміграції, то я вже більше знала. А так, я дуже мало знала. Я навіть про СБУ не знала, як то СБУ було, і я тільки перше знала, як Сталін, ото, порозстрілював Ягоду, Тухачевський, ото. Це перше було, то це було дуже таке реклямоване все дуже, то про те го-

ворили. Бо то були, й так більше людей вірило, що то були, як вони кажуть, «вредители». Так.

Пит.: Чи Ви можете сказати, що більшість селян не цікавилася політикою?

Від.: Я думаю, що так. Селяни хотіли землі, хотіли робити, хотіли все, щоб мати, бо це українці – вони дуже люблять працювати, дуже працювати, а політикою, я думаю, вони не дуже цікавилися. Хоч я не можу сказати за всіх, але більшість, то так, як на селі, то яка політика йому? Аби земля, та праця, та його не чіпай, та й все. І він міг продати собі і міг щось. Я не так по собі знаю, що я: о, там політика! Ну, тільки що, як уже влада стала, то й ще, яка людина буде в владі. Це, як на селі, це я можу сказати, бо я більше знаю. Як гарна людина, хоч він буде там із бідних хоч і, але людяність якась є, то той цілком інакше поводить з людьми, хоч і куркулями, й все. А то більшість такі, що вони дуже жорстокі, то тоді вже то дуже зле. Було, як ідеш, як поліція десь побачиш, то здається, крізь землю б пішов, аби щоб з ним не зустрітися, чи міліціонера – міліція там же була. Так усе боялися. Наприклад, я дуже боялася, хоч я ніде так не попадала, щоб у міліції була чи щось, але дуже я боялася тієї міліції. І так же я, й люди другі.

Пит.: Я тільки маю ще одне питання. Чому був голод на Україні? Що Ви думаєте?

Від.: Я думаю, що через те, що все забрали. Ну, все забрали. Ну, нічого не було. Як, наприклад, скажу, сусід у нас. Він дуже бідний був, бідняк, його батько рий комуніст був, а він бідний був. Кирило Воловик, я знаю й ім'я його. І він був дуже проти цього, що людям оце, що розкуркують. І він заховав хліб. Значить, коридорчик пробудований такий, і він стіну товщу зробив, але порожню всередині, і туди понасіпав зерна, щоб зберегти для своєї родини. І вони прийшли, але чи вони чимсь узнають, я це вже не можу сказати, бо в них все в хаті було, вони скопають, розвалюють усе. Так зерна шукають. Так шукають у людини того зерна. Така пропаганда, що це куркулі, і вони хочуть виморити людей і не дати їсти, й тоді ото шукають, що розвалюють усе. Ну, і можливо, що хтось бачив або зауважив, чи щось. В нього розвалили. Забрали те зерно, все в нього забрали й його на Сибір вислали. Зразу ж. І зразу забрали й вислали на Сибір. Що він собі зерна заховав тільки ж для своєї родини. Уже він не продасть із того, як там маленький такий коридорчик був. Це вже ми знаємо, бо мама моя жила там якраз по-сусідському, хоч ми тоді вдома не були вже, як у нього це. Я не знаю, в якому році, може, під голод чи – я не знаю коли. Але він на Сибірі. Багато таких бідняків було, що вони дуже бідні, але вони були, не ходили людей грабити і то вони також попали на Сибір, або, що слово яке сказали. Там я знаю один старший такий був – він і загинув на Сибірі, то він був такий, що може щось і сказати, й все, але бідний був. Однак його вислали на Сибір.

Пит.: А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Я чула багато, але не знаю, не бачила такого. Все ж таки в нашій селі, я не пам'ятаю, чи що мама про людоїдство, то було поширено, бо знали, що це є – людоїдство, але не дуже було. Як я їздила по хліб до Росії,

то ми дуже групою так було, як їдемо, то одна за одною дивимося, бо боялися, кажуть, що там ловили людей і забирали, й того, чи тоді готовили й продавали навіть їх. Але то я не знаю, я не можу сказати того. Але такі слухи то ходили.

Пит.: Ну, я не маю більше що питати. Що Ви маєте щось додати до цього?

Від.: Я не знаю, я так не знаю, що ж додати ще. Значить, що я сама бачила, то я сказала, й що із розповідей із свого села, не знаю. Ну, тільки всього багато пережилося під час розкуркулення, бо то ж навіть сусіди були, але то вже таке.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Інтерв'ю SW57

Валентина Законів, народилася 1924 р. у Києві, донька інженера-залізничника. Пригадує нестачу харчів від 1930 р. У 1933 р. були довжелезні черги за хлібом, міліція виштовхувала з черги дітей і селян. Батько мав доступ до буфету, з якого приносив додому їжу. Про ситуацію на селі оповідачка знала від тітки, яка жила в селі Копилів (за 50 км від Києва), де сім'я мала родичів. [...] Люди пухли від голоду і багато померли. Оповідачка бачила помираючих дітей і дорослих у Києві. Каже, що в селі померло десь 14 її родичів. Перебувала якийсь час у Звенигородському районі, куди робітників із батькового заводу відрядили копати картоплю, позаяк місцеві селяни не мали сил це робити. У Києві ситуація з харчами покращилася у другій половині 1933 р.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Валентина Законів.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: В 1924-му.

Пит.: А де саме?

Від.: В Києві.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій тато був інженер-залізничник, а мама вдома – вона не працювала.

Пит.: А він завжди був такий інженер?

Від.: Так, він скінчив інститут у Києві й поступив на паровозо-ремонтний завод і працював на залізниці.

Пит.: Так, а Ваш дід, хто він був?

Від.: Вся моя рідня мешкала в Києві; всі, дід і баба. Я свого діда погано знаю, він скоро помер, але всі тітки й дядьки, всі мешкали в Києві.

Пит.: А де Ви жили під час 20-х й 30-х років?

Від.: У 30-х, без кінця жила тільки в Києві, нікуди не виїжджали. Ми виїхали вже пізніше до Німеччини, до Польщі, а потім до Німеччини, в війну вже.

Пит.: А що люди тоді говорили про старші часи, про царський режим, наприклад?

Від.: Кажали, що було спокійніше жити, було добре відносно жити, якщо батько працював, він міг утримувати родину, вчити дітей.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про неп?

Від.: Про неп майже нічого не пам'ятаю.

Пит.: Чи Ваші батьки сказали, що Вам добре жилося при непові?

Від.: Відносно добре жилося. А про село, то я Вам скажу, що з села, коли був голод, із села люди йшли до міста, до Києва по хліб, на селі не було хліба.

Пит.: А коли Ви вперше бачили голод?

Від.: У 30-му, мені було шість років, голод почався в 30-му році, так, я вже стала ходити до школи, до першої кляси, й я тоді пам'ятаю, як були великі юрби селян з торбами, вони стояли до магазину купляти хліб, це перше, що я собі пам'ятаю, а тоді гірше й гірше, й тоді зробили заставу й зі села до міста, до Києва не пускали селян, щоби, значить, відокремити їх, щоб вони не змогли йти, купувати хліб, і поживу якусь

і тим допомогти собі своїй родині, але певно там застава була, але люди десь попід лісом, попід річкою, я знаю, як вони проходили, все-таки з дітьми, і все йшли всі до міста по хліб і великі черги стояли. Але хліб то був такий страшний, просо невилущене, і Бог знає, що вони там домішували в цей хліб і давали тільки боханочку хліба в руки одні. Дітей виганяли з черги. Наприклад, мене б мама поставила в чергу, а я вже була доросла, мені вже пізніше в 32-му, в 33-му році вісім, дев'ять років було, мене виганяли з черги, міліція всіх дітей виганяла, ми хотіли також хліба їсти, виганяли всіх, але селян також виганяли, не пускали їх. І я пам'ятаю, як я йшла бувало ранком до школи, бачу, там лежить жінка ще, вона вже вмерла, а діти ще живі біля неї і там чоловік і там діти попід плотом лежать уже мертві. А поліція ходє й каже: «Ну что вы? Что вы здесь смотрите? Ну, нехорошо женщине стало», начебто, що вона зомліла – там чи що їй недобре, вона вже мертва, й великі вози такі відкриті їхали й всі ці трупи (спеціально вже ходила такі бригада), всі ці трупи валили на ці вози. І коли вони там падали, а хто ще не вмер – також туди й звозили на цвинтар, пока копали рови здоровенні й туди всіх. Переважно то були селяни, бо як у місті мої батьки вросли, там вони мали багато знайомих, товаришили, все якось могли трошки діставати що-небудь.

Пит.: Скільки кілограм хліба вони діставали?

Від.: Прошу?

Пит.: Скільки кілограм хліба вони діставали? Наприклад, скільки давали робітникам тоді?

Від.: Робітникам хліба не давали. Але були ідальні, так як мій батько був інженер там при заводі, то була ідальня для інженерів і технічних робітників. Робітники прості туди не могли йти їсти, і мій батько діставав там обід. Ну, коли кожний день кусочок м'яса чи котлетки, пару картоплин, якийсь борщ, то він що там, суп чи борщ поїсти, а картоплю і там хліб і якесь м'ясо приносив додому, і от я пригадую, що коли ми йшли до школи, мама дала ну такий кусочок нам хлібця, мені, сестрі на цілий день і ще кусочок такий, може, лишався маленький. Ну, отакий, може, лишався після того, як тато і вона давали мені й сестрі, й приходили зі школи й той хліб лежав. Мама його не їла, й ми тоді були ще діти, не розуміли, ми кричали: хліб, хліб, де взявся хліб, ми хотіли той хліб, сестра собі хватала того хліба, я собі. Ми хотіли той хліб, а мама казала: «Не їкте зараз хліб, бо я буду щось інше вам раніше давати й тато прийде з праці й тоді ми будемо той хліб їсти». І то так кожний раз через те, що той хліб, як ви діставали в черзі стояли, ви не могли його зразу з'їсти, бо то треба було розділити, щоб на цілу родину на цілий день було, я хочу сказати, що хліба не було, треба було в черзі ставати, й з черги дітей виганяли і селян виганяли. Приходить поліція, видно сільську людину по одязі, як вона говорить, виганяли їх і дітей, а бувало так, що їм давали хліб, ось вони в черзі стоять, дають, вони візьмуть той хліб, сядуть, тут зразу поїдять і вмирають. Від голоду цілком зпухші, страшні.

Моя тітка поїхала до своєї сестри, 50, може, кілометрів від Києва, Копилів¹ називалося це село. Ну, дещо взяла, спекла, там дещо зварила і все, і поїхала туди. Коли вона приїхала на станцію, їй там на станції ка-

¹ Копилів – центр сільради в Макарівському районі Київської області.

жуть: «Ви не можете йти на село через те, що то небезпечно, бо тут їдять таких людей з міста, що не такі вони тонкі, знаєте, худі, пропадають ці люди, їх убивають і їдять».

Ну, вона каже, то в мене сестра й її діти і що вона піде.

– Ну, йдіть.

Вона пішла, хати вже розвалені, вікна, двері відкриті, людей мало де-не-де, як кістяки якісь ходять там. Деревя, кору пооб'їдали, дерева всі без кори стоять, пооб'їдали, ні мишей, ні собак, ні котів, нічого вже немає. Вона приходе до сестриної хати, заходе туди, баче, якась страшна жінка, пухла, як колобок такий, опудало якесь сидить пухле і все. І вона до неї говорить: «Боже, що з тобою, сестричко, сталося?»

А вона каже: «Двоє дітей вмерло, а оце зловив, – показує на хлопця, – кота, шкіру обдер і варе й нікого не підпускає», – хлопець, може, років 12, 14, її племінник. А тут до хати, як побачили мене, якісь кістяки посходилися, страшні, худі. От я кажу, що я їм принесла пирогів з горохом. І той сидить, один її племінник і каже: «Я все з'їм, з'їм і тебе, тітко, з'їм». А Боже, мені страшно аж, мені аж морозки пішли по тілі, а вона каже, він знова сидить, а все каже їй: «З'їм і тебе, тітко, з'їм», а я помаленько, помаленько до дверей. А ці кістяки на мене накинулися, але вони вже були слабші від голоду й все, й я їх порозштовхувала й як кинулася бігти, все там лишила, кинула все, лишила, біжу, прибігла на станцію, а той залізничник каже: «Я вам сказав, що не йдіть на село, бо туди небезпечно, чому ви пішли?» «А я сиділа й трусилася», – потяг прийшов, вона поїхала до Києва, сіла й поїхала до Києва.

Коли голод скінчився, вона не побачила вже ні своєї сестри, ні своїх племінників, а мені було вісім років, коли тато – тоді що сталося? Голод починався не зразу, зразу позабирали в людей коней, корови, все. Такі, що більше заможні, то їх зразу на Сибір; все позабирали взимі, не дали ні кожухів, ні чобіт, нічого. Всіх складали на вози й посилали на Сибір – дітей, жінок і чоловіків, усіх. Крім того, хто там лишився, все відняли, прийшла весна, не було чим садити на полі, ні сіяти, ні садити. Тоді держава стала посилати робітників з міста, школи, що мусили їхати. Розділили, що ця фабрика туди в Звенигородський район, під Києвом, може, яких двіста, триста миль, а оця друга фабрика, скажемо, трамвайна, ця залізнична, а ця трамвайна їде в другі села. От ми з татом поїхали, а дітей також узяли, бо діти там також мусили якусь працю робити, а я вже здорова дівка була, мені вже говорили, що 10 років можна дати. То тато мене взяв, все рівно вдома було голодно жити, та ще й з села трошки там приїжджали, хотіли щось і все, ну й тато мене взяв. Ось ми приїхали в одне село Звенигородського району, хати порожні, людей немає, ходять якісь люди там, збирають меклюки й тут уже під хатою закопують, уже на цвинтар не везли, раніше, коли завчався голод, на цвинтар, ото тут на городі копають ями й туди всіх. Страшне, там ті робітники роблять, ну певно, вони вже знали, який може жниварки робити і все, коли вже збирали той жнива, і все. Діти з торбами, ми наприклад, ходили з торбами, збирали колоски, а якщо б узяв колосок, то пішов би на Сибір. Не можна було навіть колосочка взяти, були такі матері, що вже щоб спасти, дітей своїх убивали, ну як,

кажу, як убивали? Вже вмерла дитина, так? Вони не вбивала свою дитину так, а вона вмерла, я неправильно то сказала, одна дитина вмерла, то вони її горили, різали, варили й годували других дітей, і це факт через те, що в Києві на базарі можна було студинець дістати, пиріжки з м'ясом, вареники, все, й люди находили маленькі пальчики там дитячі, й все. А потім одну жінку, я пригадую, водили, там такий базар був відкритий і все продавали, одну жінку водили, і тут написали, що вона з'їла своїх дітей, це я також пригадую. Я з мамою пішла і бачила це, й то ніколи не можна забути, то було страшне, що робилося, дуже страшне. Потім повідкривали оці торгсини, торгові синдикати, і там можна було все купити, й там юрба перед цими магазинами стояла й міліція розганяла їх. Люди бачили там ковбаси, було масло, мука різна, борошно різне, крупи, все, але треба було або доляри, або золото. От доляри ніхто не мав, бо то було проти закону мати, а люди стали носити те, що хто мав, всі обручки, сережки, якісь, знаєте, ланцюжки, все. В нас, наприклад, мама ті обручки свої повідавала і все, що можна було, й мій маленький братик умер, мама його хрестик тримала, й вона вже до остатку. Потім уже немає як, голод такий прийшов, ми не були пухлі з голоду, бо я кажу, в місті можна було, як ви жили там давно і мали яких знайомих, мали велику рідню. Ну, якось один дивиться щось дістане в нас, один у нас родич, то раніше було, що робили там з соняшників витискали олію, він в олійні працював, і оце що витискається, жмок, чи як це, макуха ця, то там просто навіз, як золото було, він скільки міг діставав і всім по шматку давав оцеї макухи, й вона нам здавалася така смачна, така смачна. Або мама дістане пару картоплин і на терку розітре й помішає, може, там трошки муки, чого вже там дістане, і посмаже або спече, знає, що то є, тепер то кажуть, добре лушпиння їсти й все, бо то вітаміни. Але тоді люди їли, щоб було більше, й ось вона спече таке чорне, порепане, знаєте, бозна що вона йще там. А ми дивилися, ми думали, то було на Різдво якраз, вона спекла і нам під ялинку, а ми дивилися, Боже, який то добрий такий пиріг, де мама взяла такий пиріг, ми дивилися і нам здавалося, що то найліпше, що може на світі бути. І є такі люди, що кажуть: неправда, не було голоду. Я була дитиною і я дуже добре пам'ятаю. То було навмисно зроблено, щоб знищити українських людей. Вони не хотіли йти до колгоспу, й вони забрали все, все. Навіть насіння люди поховали, дещо закопали чи що, все забрали, все, і люди вмирали, до міста їх не пускали, то в місті нічого не було.

Пит.: А чи Ви могли купити хліба в місті, скільки коштував кілограм?

Від.: Я не пригадую, я не можу сказати, було набагато дорожче, як у крамниці, й не було грошей в людей, не було з чого, отже, як зі села люди приходили, вони не мали нічого до грошей, бо їм ніхто грошей не давав. Я, то було на Великдень, як моя бабця...

Пит.: В якому році?

Від.: Може, 31-му році, моя бабця спекла маленьку булочку на свячене й дістала двоє яйця і пішла святити ту паску, але, знаєте, там у Києві було повно дітей, які вже не мали батьків, батьки повмирали з голоду, й вони безпритульні і де яке, знаєте, там тепліше, оце де хліб печуть чи що, вони попід стінами тулються в тому в лахмітті в своєму,

й все голодні просять що-небудь. Ну, що ж можна дати, як ви нічого не маєте, і моя бабця вже, вони як то в нас попід церкву поставали, хто що вже має, той ще хлібця взяв святив, а моя бабця маленьку булочку таку спекла, пасочку, тільки вона посвятила, коли баче, діточа брудна рука схвате цю булочку, хлопчик, і втік. І моя бабця приходить додому, плаче, Боже ж, ми не маємо нічого свяченого, а він же ж голодний.

Моя бабця без свяченого лишилася; моя мама мусила їй дати трошки, але вона, щоб сказала там проклинала його чи лаяла, не було того, люди так хотіли допомогти, але не могли самі ради дати, бо не було з чого. То було дуже страшне й то не був один рік, то було три роки. Я пригадую, моя мама розповідала, що Америка – організація американська називалася АРА – я не знаю, що то, *American Relief Association*, може, чи що¹. Вона хотіла допомогти, але чому так сталося, що моя мама казала, що вона мене й мою сестричку взяла туди й казала, що ми голодуємо, й нема чого їсти, й лікар подивився й сказав: ні, ваші діти є трошки недоживлені, але вони здорові, й нічого нам не дали. Я Вам кажу, що мої батьки говорили, що вони бачили там жидівських дітей, які отримували допомогу, так, я не можу то сказати, я не пам'ятаю того, але я дуже добре голод пам'ятаю. Пам'ятаю цих обдертих, страшних, розпухлих дітей, малесенькі, мама вже вмерла, а двоє сидять і плачуть, один цілком малесенький, і то тримаються за маму, то вже я знаю, що навіть цих дітей брали в ці будинки сирітські, але там з голоду вони вмирали. Не було також нічого. На Кубані також голод був, бо я зустрічала вже тут одного чоловіка, який був на Кубані, й каже, а працював там, де риж. То там, де сіяли риж, там оця шолуха відходила. Тепер добре, кажуть, їсти, а тоді люди не знали. Але справа в тому, що він жив, де жила жінка, не знаю, скільки то дітей було, троє чи четверо. То він каже, він принесе те, що від рижу відсіють вони, й їй віддавав. Каже: «Як я сам сидів їв, а вони кругом стояли, я дивився, я не міг їсти, бо я бачив в цих великі очі голодних дітей».

І я ті очі також бачила, бо коли ми на село з татом поїхали, то ціла фабрика їхала на декілька тижнів, і там – дротом, де ми жили, там, де нам давали їсти – дротом було.

Пит.: А що Вам давали?

Від.: Один раз тільки на день давали суп, але там була картопля, і все, і кругом був дріт, дротом було загороджено, щоб ті голодні люди, й вони обліпили той колючий дріт і просили: «Хліба, хліба, хліба», – то ми брали ту картоплю і давали їм у суп, а тоді там прийшов цей голівний – мабуть, енкаведист чи хто він був – і сказав: «Не годуйте їх, вони не хочуть працювати».

А хліба так не давали. Хліба, як дали кусочок, то мусив сам щось їсти, бо в поле йшов працювати, або картоплю збирати посилали. Всі такі обдерті були, оці робітники, й босі всі також, бо як черевики хто мав, не хотів там черевики носити, бо не було так вдостатку купити другі. Отже, то було дуже страшне, дуже страшне, і проїжджали через села автами, оцими великими *truck*-ами, села порожні, немає ні людей, де-не-де якийсь там пухле сидить чи кістяк який-небудь чи валяється

¹ АРА (англ. – American Relief Administration, АРА).

вже, не було ні собак, ні котів, ні птахів, нічого, ни, ни, отам, отам лобода оця, як на селі на полях не було. Все поїли й кору з дерев поїли.

Пит.: А коли це було, чи це було восени чи коли?

Від.: Ми були восени.

Пит.: Восени якого року?

Від.: 32-го року.

Пит.: Чи Ви ще мали родину десь у селі?

Від.: Ми мали родину, але всі загинули.

Пит.: Так?

Від.: Моеї мами рідня.

Пит.: Скільки загинуло?

Від.: Зараз я Вам скажу. Моеї бабці дві сестри загинули й їхні доньки й сини, може, якихсь 14 людей загинуло з нашої родини.

Пит.: А де вони жили? Чи Ви знаєте?

Від.: Вони жили недалеко, може, від Києва якихсь 50 миль.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, яке село то було?

Від.: *Ja*, то було Купилів. То було 40, може, 45 або 50 миль від Києва, ось так.

Пит.: А чому Ви поїхали туди?

Від.: Зразу, як почався голод, вони приїжджали, ми їм помагли трохи, після того моя тітка поїхала до своєї сестри, що її племінник сидів і казав, я все з'їм і тебе, тітко, з'їм. Тоді ще вона бачила свою одну сестру, вона не ходила вже ні до брата, нічого, але її сестра сказала, що там у Федька всі вже лежать, вже не ходять, то вона думала піти. Вона набрала зі собою торби, але коли вона побачила ці кістяки й пухлих, і тоді коли той сидить і їсть і каже: я все з'їм і тебе, тітко, з'їм, і не один раз їсть – а той ката варе, а то кістяки її обступили, і вона хоче до дверей, її не пускають, то вона все кинула – всі торби – і побігла, розштурхала, штурхнула одного, другого, аж каже: я не знаю, де в мене сили взялося, щоб я людей так хворих штурхала. І як вона побігла, вони ж не могли за нею так гнатися, і після того ніхто на село не їздив, аж поки голод не скінчився, коли поїхали на село, нікого не було вже в живих, всі вже пішли.

Пит.: Яка частина села Купилова вимерла?

Від.: Скільки людей там усього померло? Там майже всі померли, всі села, що ми проїжджали, я в цьому селі не була, коли був голод – я була в Звенигородському районі, це, може, якихось 200, 300 кілометрів від Києва, бо тоді батька завод поїхав туди на жнива копати картоплю. Я була там: через всі села, що ми проїжджали – може, п'ять сел – ми проїхали, людей там не було, де-не-де якісь опудала, може, на городі там десь валялися чи на призбі в хаті сиділи, ми до хат не ходили, нам сказали, щоб ми не ходили, навіть не зупинялися, а їхали просто до колгоспу там, де були оці різні для корів, для коней і все, й там уже не було ні коней, ні корів, нічого вже не було. Вже все поїли там, що можна було, й не було чим годувати. Отже, нічого не було – тільки взяли робітників, щоб жнива були й копати картоплю і збирати. То все, але на село ми не ходили тоді, нам сказали, що на село іти не можна через те, що можуть убити, так що ми не ходили там на село. Після того, як скінчився голод, моя мама, мій батько їздили до Купилова, але вони не знайшли рідню. Отже, скільки там людей заги-

нуло, вони сказали, що там нікого не було питати. Дуже мало людей лишилося. Я думаю, 7 мільйонів, то більше там загинуло людей через те, що всі села були порожні, людей не було. Отже, люди, які пішли зі села, вони також не знайшли рятунку. Наприклад, поза Україну взагалі не пускали – на потяг не можна було сісти. Отже, з потягу викидали їх; так що куди вони могли піти, вони всі загинули, бо вони не могли в місті жити.

В місті, знаєте, як було? В місті ви хотіли б дістати праці, а вам кажуть: «Ви працю не дістанете, поки ви не знайдете помешкання, де жити», – а немає ніде помешкання жити. А ви знайшли, скажемо, якийсь куток жити, то там кажуть: «Ви не можете тут жити, ми вас не можемо пустити жити», – хоч ви скажете: оце моя сестра, вона мені куток дає, що я можу тут жити. А вони кажуть: «Ага, вона має місце? То ми вже маємо на черзі когось, щоб туди поселити до неї, ми маємо листу велику, що людей, вже які працюють, тут роблять, а не мають де жити, то ми там пошлемо», їм і не одного, а два й три можуть послати вам у вашу, а ви не можете тут жити, бо ви не маєте праці. Він каже, я найду працю, як я буду тут жити. Ну, ви не можете тут жити, ви мусите зарано мати працю. А ви йдете до фабрики й кажете, дайте працю, а вони кажуть, як ви не маєте де жити, ми вам не дамо праці. То що сталося? Батько, він, молодь, хотя би, може, одного, двох хлопця, він хотів влаштувати там, але неможливо було, неможливо, бо вони не мали де жити, до нас не можна було. В нас не було де жити, бо в нас поселили якісь чужі люди, розумієте, ми знали, що то дуже добре, і то було, якщо вони не хотіли нічого зробити, вони навмисне то зробили, щоб загнати людей в колгоспи. І коли вже не стало куркулів оцих, як вони казали, заможних цих селян, вони тоді всіх голодом виморили, кого тільки могли.

Та й в Києві також були такі люди, що й там повмирали від голоду, не було чого їсти, але ж я кажу, як так через те все-таки, моя бабця, от вона за непу вона мала крамницю з дідом продуктову, й певно вона мала деякі збереження, вона мала трохи золота, вона мала коштовні речі, й тоді вона мені розповідала, що вона казала, що за царя, наприклад, золото й гроші паперові були все одно – одна та сама ціна, що ви даєте 10 рублів, чи ви даєте папером, чи ви даєте золоті 10 рублів: одна й та же ціна. Один час було в Америці так само. Моя бабця завжди казала діду: «Не принось мені золоті гроші, бо вони тяжкі й я не хочу їх носити. Ти мені паперові принось».

Пит.: Чому й як голод скінчився?

Від.: Я Вам скажу, що, на мою думку, я Вам не можу сказати остаточно, як голод скінчився. Вони вже винищили спротив, вже не було, не було кому противитися, вже воля в людей була зломлена тим голодом, вони не могли вже ті люди, що лишилися. Вони вже були згідні на все.

Пит.: Коли стало легше дістати хліба?

Від.: В 33-му році стали більше давати вже, більше достатку сталося і, як я кажу, що вони побачили, що вже нема кого нищити, вони винищили на селі, села повинували, вони побачили, що їм же ж треба та пшеницю, той хліб. Україна годувала не тільки то й була за царя, як житниця Європи, вона не тільки всіх годувала, не тільки українців годувала,

вона годувала й росіян – всю Росію годувала. А як німці прийшли, вони копали нашу землю в вагони й вивозили. Ви можете то повірити? Шкода, що мій тато вмер. Йому було 90 років і він помер півроку тому. Він би Вам набагато ліпше розповів, як я. Але я вже була *teen-ager*, як тут говориться, німці копали нашу землю в вагони й везли до Німеччини, чорнозем, Ви розумієте? *Ukrainian soil*, ви скажіть йому, він би не повірив, що вони робили. У німців дуже земля погана, камінчики такі, бо ми в фермера робили в німців півроку, там дуже погана земля, і ось вони нашу землю везли. То вони там, мабуть, викопали б, що Бог знає що, ми б у ямі жили пізніше, вони б усю землю нашу забрали, мабуть, ми не знаємо, вони копали землю й вивозили до Німеччини, нашу землю українську.

Пит.: Я тепер маю деякі більш політичні питання. Що Ви можете сказати про церкву, як довго йснувала церква там?

Від.: Церкви української не було в Києві. Отже, Володимирський собор, де мої батьки вінчалися, то там порозтаскували ікони, палили, били, ломили. Собор був порожній, фрески різні – то ж така краса, вже за німців ми ходили, дивилися. Ой, як там гарно, й все, й потім в моєї мами брати співали в хорі в Володимирському соборі. Яка краса, вони там зробили склад, там і коней тримали, там різні тримали книжки, там дошки, *warehouse* зробили і там не було церкви. Софійський собор був закритий там також. Все поруйнували, що можна було позабирали, познищували й забили, закрили й до середини навіть не можна було зайти. Лавру Київську мої тато й мама дуже добре знали все, нас батько водив у лавру Київську, здається, це Успенська церква там була, ми бачили тільки одну церкву, там не служилося, там можна було зайти, але там нічого не можна було. Там було порожньо, не було ні престолу, нічого, все було забрано з середини. Певно, ікони, образи, що були намальовані там, то було. Коли відступили комуністи перед тим, як німці забрали, вони позривали все, завалили, під землю ці ходи там, де ложі були, все то було забито, зруйновано, нічого там не можна було робити, ходити туди. Все було там забороно. Монахів вони розігнали й все. Я пригадую, одна церква була тільки в пригороді, й одна каплиця була на цвинтарі на Байковському – оце що ходили туди всі на цвинтар святити паски. Коли був Великдень, там цей цвинтар був весь усіяний людьми. То вночі з усіх сіл – на селі ні в одному не було ніякої церкви – з села йшли люди, щоб посвятити паски. І що там робилося, там цвинтаря не було. Сама юрба людей, зусюди, я не знаю, скільки кілометрів люди йшли святити паски. Української церкви там не було. Українська церква, я Вам скажу, може, була до 30-го року одна. Мій батько знав, вона була не в Києві, а поза Києвом, і служив там отець Маєвський з Володимирської церкви. Здається, тато був у нього в 28-му році, оце одна церква, що була. В Києві не було. Все було закрито, а пізніше, пізніше, коли німці прийшли, люди позносили там, і церкви трохи повідкривалися, а так ніяких церков не було, була одна церква тільки, що я знаю, ми туди ходили, бо там недалеко моя бабця жила, і оця каплиця була маленька церковця така на цвинтарі. Оце дві церкви, що я знаю, це останні роки, але я пригадую, що в 34-му або, може, в 35-му

році одна церква була на Подолі в Києві. Вона була закрита, там не служилося, але там таємно вінчався хто хотів, бо мій брат двоюрідний там вінчався і також я. Але то не була українська церква, то була по-слов'янському, то була православна, але на слов'янській мові, значить, то російська церква була. Володимирський собор, я кажу, там, що там не можна служити, там коні стояли, там різне барахло поскладали, Андріївський собор був цілком закритий. В Андріївському соборі тато, як хлопчиком був, там прислужував. Він нас узяв туди, і ми кругом церкви тільки могли подивитися всередину, не могли зайти, все було забито дошками – так хрест на хрест – це було закрито, як вони завжди робили, і зайти не можна було. Так само Михайлівський монастир, Печерський монастир – все було в дуже поганому стані, й там не служили. Там можна було ходити тільки оглядати знадвору, а всередину навіть не можна зайти. Священиків всіх послали на Сибір, священиків не було, якісь були старенькі й хрестили таємно дітей. В церкві хрестити не можна було через те, що питалося, де батьки і хто батьки такі, люди боялися. От тихенько находили якогось старенького священика чи монаха якогось і казали йому, що в світ там прийдіть тихенько, й бабцю яку-небудь брали за маму хрещену, або якусь свою тітку, або кого-небудь свого, і тихенько хрестили, щоб ніхто й не знав, ніяких ні паперів не давали, ні метрик, нічого. Тільки по хатах хрестили. Мене, наприклад, вдома також хрестили, бо не було коли в церкву нести, не було. Люди боялися, ніхто не хотів іти, як ви хрестили дитину, люди боялися. Своя рідня тихенько під секретом зібралася і то все.

Пит.: Чи було багато сексотів тоді?

Від.: О, тоді страшно, що робилося, люди боялися в своїй власній хаті говорити. Люди були щасливі, хто мав власну хату, але Ви знаєте, пізніше, що там, наприклад, де моя бабця, то її власне все забрали, й вона жила в одній кімнаті, а кругом чужі люди, що ви могли там говорити? Там, будь ласка. В моєї мами два брати в Петлюри, з Петлюрою пішли, загинули. В батька три брати з Петлюрою пішли загинули, батько мій мав *scarlet fever*, скарлятину мав, в нього дуже слабкі очі були. Його не взяли до війська, а його брати пішли. Мамині брати пішли, моєї тітки чоловіка брати пішли. Чоловіка моєї тітки – вона померла в Австралії, царство їй небесне – на її очах у Проскуріві розстріляли. Вона з трьома дітьми лишилася, і мій дядько один забрав її. В тата один брат лишився, забрав її, й вони втекли – троє дітей було. Моя тітка вже була хвора на тиф і вони, вона колись зі своїм чоловіком, вони були багаті люди й вони мали свою дачу, свою хату так у лісі, хата своя, садиба така, де вони вліті їздили, й вони мали там такого чоловіка старого й жінку, що доглядали, бо вони взимі там не жили – тільки наїжджали, а в літі так і вони мали і вона тихенько туди. Тітка вже була хвора і було троє дітей маленьких, то дядько її туди завіз у цею маленьку хату, де ці служки жили, що доглядали її садибу, бо в садибі вже було – все зруйноване там і жили якісь люди чужі, а він туди до цих людей, і ці люди її взяли й годували її й дітей, а дядько приїхав у Київ і сказав матері. І вона туди поїхала, й вона її забрала тоді, як вже трошки їй ліпше стало, бо не можна було її везти потягом – не можна було, треба конями

їхати, й її забрали до Києва. І цей дядько, що лишився, то його тоді забрали на Сибір, і він там був розстріляний через те, що він був також у Петлюри, й якимось йому вдалося через те, що тітки чоловіка розстріляли там, а коли петлюрівська армія відступала, мій тато бачив Петлюру у Києві, й мама також, і мій батько розповідав, каже, таке робилося тоді, той перед тим, як німці там, німці потім окупували Україну, але перед тим то Денікин наступає, то Петлюра, то вже, каже, бігали і дивилися на *City Hall*, там, ну, на управу міську, який прапор, як бачуть український прапор, то всі ж раді, вже весело, каже, поукраїнськи розмовляють і все. Як, каже, бачать уже російський прапор, вже тоді тихо по хатах, усі сидять, бо не знають, що можуть і ходити, й стріляти, жидів ходили вони шукали й все отак і, каже, дуже тоді була велика біда всім, дуже погано було, й каже, згадували вони, як відступав Петлюра. Самі всі молоді хлопці пішли, всі, хто тільки міг, той відступив, хто тільки міг, хіба вже був жонатий з дітьми і все то тоді. Так всі пішли, всі пішли і назад ніхто не вернувся, і тому так, як мама й тато у Польщі розшукували, в Німеччині, в тому, в Празі, ніколи не знайшли вже своїх братів.

Пит.: А що Ваші батьки думали про владу тоді, про Скрипника, під час голоду? Ну, й також про Кагановича, Косіора?

Від.: То були просто бандити, які захопили владу самі й взялися винищувати український нарід і винищували не тільки старих людей, вони молодих більше винищували і дітей. Тоді же лишилося ні дітей, ні молоді, ні чоловіків, ні жінок, ні дідів, ні бабів, нічого, вони всіх хотіли винищити, а коли вони бачили вже, багато вже, що вже нема кому в полі робити, а робітники також вже не хотіли їздити, в них своя рідня була і вони не хотіли, і треба було комусь на фабриках працювати, то вони не могли без кінця закривати фабрики й посилати людей. От вони побачили, що то вже задалеко пішло, що хто ж буде, хто ж буде їх годувати, хто буде ту пшеницю їм збирати, садити городи, сіяти пшеницю, хто буде збирати то? То вони побачили, що вже неможливо то все, то вони вже такі тоді полегшення давали.

Я хотіла сказати, Скрипник, наприклад, що він міг робити, якби він і хотів щось робити, він українець. Були такі люди певно, що вони відмовлялися, вони не хотіли розкуркулювати й брати людей, так що вони самі гинули, їх арештовували, вони не могли нічого зробити. Були такі, ми знаємо, в нашого доброго знайомого батька – він був комуніст і його послали розкуркулювати людей. Він відмовився, він сказав: «Я не бачу, як цей чоловік, який має шестеро чи восьмеро дітей і одного коня, який він куркуль?» Так що його забрали й розстріляли, і він нікому не поміг, а потім вони були дуже обережні, вони українців не посілали на село розкуркулювати, хіба вже таких, що вони знали, що то убивці, що вони не мають ні совісті, нічого. Тоді його посілали, так що вони кого посілали? Вони посілали неукраїнців, бо українці відмовлялися, українці не хотіли своїх людей посілати на Сибір. Ну певно, як я кажу, були такі, що їм було все одно, вони хотіли бути комуністами, вони хотіли вижити, й вони робили, але то був маленький процент, я б сказала, таких людей.

Пит.: А Ви ходили до школи тоді, чи був комсомол у Вашій школі?

Від.: Так, я ходила до 35-ї української школи, мене батьки віддали до української школи і сестра моя ходила до української школи. Отже, ми вчили там українську мову – там мусило бути все на українській мові, але все було на російській мові, як наприклад, математика, географія, історія, крім того, що ми вивчали там не тільки російську мову, а українську мову, літературу, оце була така різниця. Я була також у піонерів – всі мусили бути, чи ви хотіли, чи не хотіли, всі мусили бути. Але в комсомол ми не пішли, ми не хотіли йти. Ми вірили в Бога й ми не хотіли ніколи. Мій тато ніколи не був в партії, ніхто з нашої рідні в партії не був. Отже, мій тато не хотів, щоб ми йшли до комсомолу, й мій тато не хотів, щоб ми йшли до партії пізніше, бо якби ви пішли в комсомол, то треба було йти на зібрання, і то була підготовка йти до комуністичної партії. Мій батько не вірив, що можна йти до комуністичної партії й бути чесною людиною, він казав: «Якби людей більше відмовилося йти до партії, то було б набагато ліпше», але люди, як я кажу, боялися, й вони тільки за свою вигоду хотіли йти до партії, бо було тоді легше жити. Наприклад, як моя сестра пішла до інституту, їй не дали стипендію через те, що вона була не комсомолка. Тоді було дуже погано, як ви не були в комсомолі, вам стипендії не давали. Ззаду тримали, не давали вам, так було дуже тяжко вчитися і все, не було полегші ніякої.

Пит.: Якщо Ви маєте щось додати, то будь ласка.

Від.: Моя мама не працювала, але вона шила, вона коли виходила заміж, її тато купив швейну машину *Singer*, і послали її до школи шити, й вона мала таке маленьке своє ательє, бо вона завідувала й вона шила, й вона була дуже здібна, і ось це нас вирядувала, що вона шила. Вона дуже гарно могла сукні шити, й вона шила, й переважно в голод шила чужим, і вони могли тоді трошки платити не грошима, а вони давали їй трохи продуктами. То нас, можна сказати, підтримало, й ми, як кажу, ми не пухли з голоду, але було дуже нам погано також, і ми не могли допомогти на село пізніше, і як то сталося.

Пит.: Ну, дуже, дуже Вам дякую.

Від.: Немає за що, я дякую Вам, що Ви приїхали.

Інтерв'ю SW58

Анонімний оповідач, народився 1922 р. у Лохвицькому районі Полтавської області, один із шести дітей у бідній селянській родині, яка мала 5 десятин землі. У цьому районі, на кордоні Чернігівської і Сумської областей, колективізація почалася лише 1932 р. і зустріла сильний спротив. Оповідачевого батька змусили проводити разом з відрядженими на село людьми зернові реквізиції, за браком успіхів у цій справі заарештували і він помер у в'язниці. Із 400 сімей 35–40 були розкуркулені. Мати оповідача померла від голоду 1933 р. Старший брат отримав від держави 64 кг зерна, «а він то сам то їв і матері не давав, і нам не давав...» Мати померла, а оповідач потрапив до дитбудинку, де було близько 40 дітей. Говорить про спілкування напівросійською, напівукраїнською. Підкреслює, що голод зводив людей до твариноподібного стану, без почуттів. Життя в придулку було набагато кращим, він щиро вірив у все, чому навчав комунізм. За оцінкою оповідача, половина його села померла від голоду. Пізніше став електрослюсарем і працював на шахті, незадовго перед війною його призвали до армії. Вважає, що голод було влаштовано, щоб загнати людей у колгоспи.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1922 році.

Пит.: А де саме?

Від.: Полтавська область, Лохвицький район.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батьки були в сільському господарстві – хліборобами займалися.

Пит.: А скільки десятин землі вони мали?

Від.: П'ятеро десятин. Належали до бідної кляси.

Пит.: Чи вони мали корови?

Від.: Мали й корову, й коняку.

Пит.: А скільки вас було?

Від.: У нас було шестеро дітей; двоє окремо жили – вже віддані, а четверо жили разом із батьками.

Пит.: А коли почалася колективізація Вашого району?

Від.: Колективізація почалася в 32-му році.

Пит.: Так?

Від.: Так, і продовжувалася до кінця 33-го року.

Пит.: А як відбувалася колективізація в Вашому селі?

Від.: Це було насильство. Люди не хотіли до колгоспів іти й вони наклали такі податки хліба, що чоловік не в змозі виконати того, й мусив іти або до в'язниці, або до коагоспу.

Пит.: А що сталося з Вашими батьками?

Від.: До батька, як з бідної кляси, то вони прийшли й говорили, що це перша дорога для бідняків, і ти мусиш бути членом управи на селі, а як член управи, він мусить ходити з тими людьми, які прислані з Харкова були – такі, як Соловйов і Курочкін.

Пит.: Росіянин?

Від.: *Ja.* Він з ними мав ходити й показувати, хто має хліб, і де, й що. Хоч батько тим наперед уже попереджував тих людей, де будуть вони на завтра, й він попереджував їх, і вони таким чином ховали той хліб. І був випадок один, що батько минув ту яму, де був хліб закопаний, і він бачив те, але слід за ним ішов цей Курочкін і почав до нього говорити, чому ти не сказав. Він каже: «Я не бачив».

Ну, й вже було, що він сам не йшов у колгосп і других не заохочував, і за ним знайшли таку помилку, що ніби поминув ту яму, де хліб захований був, і до нього почали такі претензії мати, й він назвав одного з них молокососом, і його на другий день забрали і по цей час не знаю, де він помер – десь у в'язниці. А мати в 33-му померла також.

Пит.: Із голоду?

Від.: Із голоду.

Пит.: А яку частину врожаю брала держава до колективізації?

Від.: Цього я не можу сказати – до колективізації скільки батько здавав, я не знаю. В той час було як приватно, то я не думаю, що такої податок був. Кожний собі мав. Що він схотів – продавав, то вже він сам господарював. Я не думаю, що тоді було державі здавати треба було, але це вже вони почали накладати в той час, як вони колгоспи хотіли організувати.

Пит.: А що сталося з Вами після того, як вони взяли батька?

Від.: Мати з голоду померла. Нас чотирьох братів лишилося. Я найменший. Мене старші брати не схотіли мати, то мене взяли до дитячого будинку.

Пит.: А як мама померла з голоду? Як це сталося? Чи ви всі голодували?

Від.: *Yeah.* Ми всі голодували, але старший брат остався, як ніби найвищий опікун, але держава йому дала 64 кілограми проса чи пшениці, я не знаю, що вони дали для посіву, а він то сам то їв і матері не давав, і нам не давав. І з того всього мати померла, а в той час мене прийняли до дитячого будинку, де уже був він заснований, які діти привезені з Харкова, й нас сільських чотирьох чи п'ятьох було там разом, яких, може, 40 людей нас там було в тому дитячому будинку, де ми були. Я був до 16-ти років, пізніше я ремісничу школу закінчив – електрослюсаря, і працював на шахті. Після того я пішов до армії. Мене забрали, то ще війна не почалася, і після того я пішов до армії. Мене забрали, то ще війна не почалася, і після армії, а потім уже війна почалася, то німці мене забрали до полону й вивезли до Німеччини.

Пит.: А як Ви жили в дитячому будинку?

Від.: Ми ліпше жили, як всі остатні діти, бо нам держава давала тих харчів і одівання давала так, що ті сільські діти навіть завидували, що ми маємо, а вони не мають того, але то винятки були ті, що батьків не мали, то тих брали, а той, хто матір мав або батька, або братів старших, яких опікувалися, то тих не брали.

Пит.: А якою мовою Ви говорили в дитячому будинку?

Від.: Ті, що з Харкова приїхали, то ті половина з них по-українському говорили, а половина по-російському говорила. То більше ті діти, яких в Харків батьки повивозили, на вулиці покидали, і держава їх збрала в один дім, а пізніше порозвозила по всій Україні: по колгоспах скрізь, і до нашого села також привезли яких 35 чи щось.

Пит.: А вже Ви ходили до школи?

Від.: *Yeah*. Був я, ходив до школи. У школі так само українською мовою ми говорили, але коли була лекція російської мови, то в той час говорили по-російському.

Пит.: А чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Так. То майже одиниці, які хотіли тільки йти до колгоспу, а більшість не хотіли тих колгоспів.

Пит.: Чи цей спротив підійшов до повстання?

Від.: Ні, не було такого, як повстання, тільки, як попередньо я говорив, що одна жінка була дуже протиставилась проти цього голови сільради Колісника, який прийшов дзвони знімати в церкві, й ця жінка взяла його за жакета й кинула по *steps*-ах туди, то один тільки цей випадок знаю, що це таки ніби боротьба така була за ці дзвони.

Пит.: А коли зруйнували церкву?

Від.: Церква стояла, але там уже тільки зсипали збіжжя. В церкві не правилося там уже, але церква довгий час стояла ще.

Пит.: Коли вони закрили?

Від.: Закрили в 33-му році, але вона майже стояла до самої війни, до 41-го року. А тоді вже цілком зняли, бо то був висока, наполовину зняли, і воно вже на церкву не було похоже, а на зерносховище.

Пит.: Коли почалося розкуркулення?

Від.: Розкуркулення – в 33-му році. В 32-му почалося і в 33-му то вже майже все закінчили. Я сам спостерігав, які жалюгідні такі драми були, що виганяли з хати, забирали їх, а те їхнє все майно забирали. Де його ввозили – я не знаю. Такий був, прізвище Слива, такий червоний партизан також, то найбільший учасник по цьому, по цій справі був, який викачував та розкуркулив тих людей.

Пит.: А скільки було розкуркулених?

Від.: О, яких на наше село, яких було 35, 40.

Пит.: А скільки родин було?

Від.: Всього на селі було яких 400 родин. 400. Моя тітка була з багатих – то на тому дворіщі зробили колгосп, а їх усіх порозганяли, повикидали, й вони всі померли десь.

Пит.: Коли люди найперше почали вмирати з голоду?

Від.: У 32-му масово вже, в 33-му році то дуже вже. Як тільки сніг став падати, то просто не було, не було нічого, бо то пізніше вже почало дерево розвиватися, там ті трави рости, то різноманітні трави, щавлів, то збирали листя оте й чухрали його, але в той час, як ще сніг був, то не було ніде нічого. Вони в той час забрали самі й не було нічого їсти.

Пит.: А що люди їли?

Від.: Люди дещо хто попав: чи kota, чи собаку зловив то, то й їли. Так само були чутки, що одна жінка свою доньку зарізала й з'їла, але таких доказів офіційних не було, й я не можу сказати, чи то правда, чи ні, але після того тієї дівчини не знайшли ніде. Не було, щоб десь під тинном лежала чи десь, чи десь забита була, чи ні, ніде ніхто не, не ходив. Можливо, що то й правдиво було.

Пит.: Чи люди втікали зі села?

Від.: Не могли втікати, бо тільки за якоюсь здобичею йшли десь на поле чи щось шукати їсти, а так у далеку дорогу не могли заїжджати, бо то

страшно було, бо може в любий час померти людина і так трималися вдома. Весною, як хліб почав, уже колоски були в хлібові, то в той час уже ті верхники такі їздили на конях і людей ловили так само до в'язниці. Мого брата зі сусіднього села верхник zobачив, що він колосків узяв, то той верхник його заарештував, і він тиждень сидів, його там били.

Пит.: Ви сказали, що Колісник був головою сільради. А що він був за людина?

Від.: Ну, дуже активний комуніст був. Він, наприклад, перше був головою колгоспу, а тоді сільради. То як він головою колгоспу був, то він до нашого дитячого будинку приходив, і все такі патріотичні наставлення нам давав. Говорить, що за нами партія дбає: «Ви мусите отакі бути. Слухайте, що говорить товариш Сталін».

Пит.: Чи він був з бідного роду?

Від.: Я не знаю, це було, може, 20 кілометрів, то він з того села, але не знаю, чи він з якої кляси був.

Пит.: А хто був партійний у Вашому селі?

Від.: Прізвище?

Пит.: Ні, але які вони були. Чи вони були бідняки, чи середняки, чи хто?

Від.: Більше з бідної кляси. Один був із середньої кляси, і він був головою колгоспу. Він з-за того пішов в комуністи, для того, щоб собі ліпше життя зробити, а він не, не був злий до людей.

Пит.: Чи Ви можете сказати, яка частина Вашого села вимерла з голоду?

Від.: Я думаю, що половина померла.

Пит.: Чи вони ховали їх?

Від.: Так як хто в селі. Мою матір поховали. Я, наприклад, не був на цвинтарі й не знаю, де вона й похована, бо я собі, я не знаю, чи Ви знаєте, що в колонцях, що отаке дерево росте і такі чорні, такі ягоди, і я поліз собі на шовковицю на ту й собі сиджу там. Мені було байдуже, що мати померла. Тому що я голодний. Я був, як звір. Кажу, я загубив у житті ніби почування. Там якісь дві жінки були і її взяли. Одна підвода підїхала, забрала. Тут таки в рядно її замотали, не робили ніякої *вох*-и, нічого, тільки замотали в таке рядно й відвезли. Заховали, а через тиждень двоюрідна сестра померла. Ну, то її взяли, й яму моєї матері відкрили, бо то легше копати яму, бо то тяжко копати. То вони знову відкрили. Земля ще свіжа, то вони взяли викопали й тоді її туди під стіну підкопали і ту другу жінку поклали там і знову закрили. Але це хто допоміг тому, а хто не допоміг, то я не знаю, де вони їх вивозили й чи їх закопували, чи як. Я думаю, що були спеціальні люди, які завозили й ховали то.

Пит.: А що сталося з Вашими братами? Під час голоду що вони робили?

Від.: Один брат робив на цукровому заводі. Їм там давали трохи хліба й їсти давали, то він там і виживав. Цей старший брат то на місці був у селі, але сказав, що він нам двом меншим не давав того, що він дістав від держави для посіву, але він сам його то поїв і нам двом не давав. То мене взяли до дитячого дому, а той другий брат, то той поїхав до Ленінграду й там на залізній дорозі робив. А цей брат, який найстарший був, то він у війні в цій останній чути було, що ніби забитий.

Пит.: А сестри?

Від.: А сестра жила і ще один брат живий. Один у Львові, а сестра в Донбасі.

Пит.: Що люди думали тоді про владу?

Від.: Видно було з того всього, що вони проти колгоспів були, то вони були проти тієї влади, яка в той час хотіла накинути селянам. Так що вони противні тому режимові.

Пит.: А що вони навчили в молодих?

Від.: То я говорив, що як я молодий був, те, що мені говорили, то в те я сильно вірив, що то правдиво так є. Так само я був у комсомолі, й те, що мені говорили, то я правдиво в те вірив, аж доки німці не прийшли в 41-му році, я побачив, що то не так було, як вони мені говорили. При вступі до комсомолу мене навіть питали, чи то радянська держава, каже, правильно поступила з твоїм батьком? Кажу, правильно. То я змушений був, бо якби не сказав цього, то невідомо, що зі мною було б. До цього часу то я сказав, що я маю, так би сказати, гріх перед Богом, що я на батька так сказав.

Пит.: Чому голод був на Україні?

Від.: Ну, я думаю, що вони хотіли людей до колгоспу загнати з тим наміром, щоби держава мала в одному місці хліб брати, а не по дворах збирати його. Я думаю, це їхня ціль була, щоби колективізацію провести і щоби держава брала в одному місці хліб, і їм тоді легше в них забирати той хліб і вести пропаганду за кордоном. Самі при собі для себе не мають.

Пит.: А як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Після голоду те саме диктування і не міг права нічого там сам робити, а що тобі згори говорять, тоді ти мусив те саме робити, то як у колгоспі господарив, то ти мусиш дотримуватися того порядку, який в колгоспі є. Як там щось і сказав проти того, то ти можеш заарештований бути, так що перебудування то трохи ліпші умови були й їсти трохи стало – марки були. А так, щоби цілком ліпше було, то нічого ліпшого не сталося.

Пит.: Я думаю, що то все. Я дуже Вам дякую за все.

Від.: Нема за що.

Інтерв'ю SW59

Семен Овечко, народився 25 вересня 1925 р. у селі Володимирівка на 300–500 дворів Мелітопольського району Запорізької області у заможній селянській родині, яку розкуркулили 1929 р. Батько вітк на Донбас, а родині дали 24 години, щоб звільнити будинок, відтак вони також поїхали на Донбас. Більшість людей не сприймала колективізацію, але вони не мали зброї і боялися виступати проти неї. Оповідач підкреслює, що жорстокості чинили «наші», тобто сусіди й родичі, з особистої вигоди, а сталінський режим хитромудро використовував конфлікти, заздрість і жадібність людей. Розповідає про звинувачення, висунуті проти батька, побиття і батьків арешт у 1937 р., після якого він не повернувся. Коли під час Другої світової війни оповідач повернувся у своє село, дізнався, що 25–30 % мешканців померло від голоду. Чув про випадки канібалізму. Вважає, що голод було влаштовано, «щоб поставити Україну на коліна», аби без перешкод її експлуатувати.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Моє ім'я – Семен, прізвище – Овечко.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: В вересні, 25 числа, 1925 року.

Пит.: А де саме?

Від.: Запорізька область, Мелітопольський район, село Володимирівка¹.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки займалися сільським господарством.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали?

Від.: Не знаю.

Пит.: Приблизно: чи вони були бідняки, середняки?

Від.: Більше заможні. У косовицю, коли найбільше треба праці, то наймали людей: одного або двох в допомогу.

Пит.: А до революції, чи вони мали більше землі? Чи більшовицька держава забрала в них землю?

Від.: Що вони мали до революції? Після революції прийшла колективізація.

Пит.: Як Вам жилося, наприклад, при непові?

Від.: Неп, я ще в той час замалий був.

Пит.: Так, але що люди казали?

Від.: Що люди говорили за неп? Коли Сталін почав комунізувати країну, країна зійшла на кінець погібелі. Бо продукції не було, сільське господарство пішло так униз, що велика загроза була для країни. Сталін зрозумів то, й він вирішив повернути трохи дишло назад, щоб дати людям трошки волі, щоб вони трохи дали продукції для країни. Щоб країна витримала і не розбилася в прах. Неп – це нова економічна політика – то є скорочено неп, це справді не є зроблено для поліпшення сільського господарства або фабрик, фабричних робітників, а це ж

¹ На території сучасної Запорізької області є 4 села з назвою «Володимирівка», але жодного – в Мелітопольському районі. Ймовірно, йдеться про село Володимирівку Якимівського району Запорізької області, оскільки воно найближче до Мелітополя.

зроблено тільки для того, щоб підсилити свою владу комунізму, щоб вижити самим і щоб не скрахувала країна зовсім, бо при такому пропав би й цілий комунізм. Вирішив його виручити, й через те він об'явив неп, цю політику, й дали трохи полегшення людям. І люди, дозволили людям самостійно розвивати свої господарства і ремесло, і люди почали жити трошки ліпше.

Пит.: Чи Ви збагатилися під час непу?

Від.: Ніхто не збагатився під час непу, тільки люди не страждали, як перед тим, коли починали колективізацію.

Пит.: А коли почалася колективізація в Вашому селі?

Від.: Колективізація почалася десь, якщо це я справді пам'ятаю, десь у 28-му, 29-му році. А тоді ж, як почалася колективізація, люди, селяни, особливо заможні селяни, не дуже були задоволені тим.

Пит.: Чи люди спротивлялися?

Від.: Пробували протестувати в тихий спосіб, цебто не здавати податки 100-відсотково ті, що потребувала влада, а то приносило великі наказання за те. Кого ловили, то наказували в багато більшій мірі. Люди не хотіли йти в колгоспи, бо йти в колгосп – це треба було віддати все своє добро й іти працювати для когось іншого. А той хтось інший, то господарі нові, які справді чужинці, керували, в ексекутиві були, але руками своїх же яничарів-українців. Багато з українців послугувувалися, щоб вислужитися росіянам, щоб вислужитися на кращі посади. Вони вислугувувалися для комуністів за кусок хліба, правду сказати.

Пит.: А чи люди спротивлялися? Чи цей спротив дійшов до повстання?

Від.: Спротив. Між селянами не було великої організації після революції. А вся зброя була конфіскована владою радянською, яка не довіряла людям зброю. В такий спосіб, без зброї та при всяких страхах і нагонках, за кожну найменшу дрібницю садили людей в вагони й везли до Сибіру, люди не тільки боялися спротивлятися, а боялися навіть за те говорити.

Пит.: А чи Ваш батько пішов до колгоспу?

Від.: Мій тато був об'явлений, як куркуль. Що то означало? Що то він поза законом. Куркулі то були вороги комунізму. Хто мав середне або трошки ліпше господарство, тих називали куркулями. Куркуль не мав уже місця в тій країні. Доля куркулів була така: або тікай з свого села, або арештують і повезуть до Сибіру. Це підлягло і моему татові. Його спочатку арештували один раз, а тоді випустили. А тоді ще один раз хотіли арештувати, але він утік на Донбас.

Пит.: Це в якому році?

Від.: На Донбас він уже в 35-му році втік, уже після того. І на Донбасі було трошки ліпше. Люди могли вижити, бо радянська влада потребувала вугілля, а Донбас, то були вугільні шахти, звідки добували вугілля. І там трохи люди переживали. Утік на Донбас, то й спасся від голоду. Бо там під землею люди добували вугілля, і це, що владі потрібно було. І так багато людей повиживало тільки із-за того, що вони втікли на Донбас.

Пит.: Скільки родин було в Вашому селі? Чи це було велике село?

Від.: О, село – яких 300 до 500 родин.

Пит.: А скільки з них були розкуркулених?

Від.: Після того, як були розкуркулені, село виглядало, як пуста. Частина людей тих повтікало, а частину людей тих до Сибіру було загнано, а частина тих, що осталися, то осталися бідніші. І на полі працювати, багато не працюєш, і розкуркулення називалося, а то просто розграблення.

Пит.: А як то відбувалося?

Від.: Як відбувалось? Приходять активісти до хати й кажуть: в імені влади – хата не є твоя і ти маєш вибиратися за 24 годин. І в імені влади ті коні (чи качки, чи земля) – більше не є твої. І ти сам не є свій. Так що ти не маєш ніякого права ні жалуватися ніде і ти маєш виходити. Приказ – і так є.

Пит.: А хто були ті активісти?

Від.: Активісти – більше було з таких, що не працювали, п'яниці, справді бідні. Син якоїсь вдови, що нічого не має, а влада їм пообіцяла на майбутнє великі спроможності отримати добру владу. Вони чесно служили їм, щоб відслужитися для влади. І то вони бачили, що вони роблять, вони не були сліпі. І робили. По-перше, влада любила, коли незгода є поміж людьми, коли заздрість. Влада діяла на молодих людей, які не мали нічого в той час, робила їх заздрісними. Нацьковували бідних на багатших, щоб вони заздрили й мстилися. І активісти, то так були ті, що ніколи нічого не мали, не цікавилися нічим. Ледарі, не працювали. А тут є нагода помститися і пограбувати. Грабували все, що могли, забирали з хати. Побачать, що цікаве – забирали. Ніякого рахунку за те, ніяких *accounting*, що вони забирали, скільки не було. Так що йшло для влади, а що між собою грабили, просто пропивали, розгулювали – на тому кінчалось. Це – під час колективізації. Під час голоду було трошки інакше. Під час голоду заходили в хати і просто все, що влада спочатку забрала, весь *стор*, всю пшеницю і все, що люди-селяни мали на прожиття, все хлібне, щоб не було, вони все забирали. Що вони не могли забрати, то вони просто нищили. Навіть доходило до такого, до примітивізму, що забирали з печі, з плити, забирали навіть горщики борщу, або м'яса, або чого-небудь. Забирали те, останнє. Так що голод зразу начався. І то було пляновано. То не був голод отак собі, бо люди бідні. То був плянований голод. Був голод по приказу.

Пит.: Чи вони прислали людей з району, щоб керувати цими бригадами?

Від.: Так, то було під керуванням. То все було.

Пит.: Чи то були 25-тисячники?

Від.: За 25-тисячників я добре не знаю багато, бо багато, що я знаю від моєї 99-літньої тепер мами, багато чого я читав, а багато чого – в той час, в 33-му році мені було тільки вісім років. Але в пізніші роки я відчув теж, бо то було близько до моєї родини. Найперше, як тато втік, нас вигнали з хати.

Пит.: Коли Ви були розкуркулені? Коли вони приїхали до Вас?

Від.: Нас вигнали з хати, коли мені було чотири роки, в 29-му році. Сказали мамі, бо мама сама була вдома з нами, я мав чотири роки, а брат мав дев'ять років, сказали, щоб у 24 години виходили з хати. Була ніч, був сніг, мати взяла нас і за ручки й повела нас переховати в своїх братів,

щоб на другий ранок добратися якось до потяга, поїхати шукати десь свого батька. А це зробили тому, щоб не були арештовані, бо якщо не виберетеся за 24 години, ми прийдемо й вам буде дорога до Сибіру. Ми виїхали на Донбас. Але батька мого не спасло то; він був заарештований.

Пит.: Коли?

Від.: Другий раз він був арештований в 37-му й вже більше ніколи не вернувся.

Пит.: А де ви жили, як вас викинули з хати?

Від.: Ми поїхали на Донбас.

Пит.: А під час голоду ви жили на Донбасі?

Від.: На Донбасі ми жили після того, аж до Другої світової війни. Батька забрали в 37-му році й до сьогоднішнього дня ми ніколи нічого не чули про нього.

Тоді, як мама втікла з нами на Донбас, вдома zostалися її двоюрідний брат і ті, що перенесли цей тяжкий голод, а багато з них не перенесло. Двоюрідний брат Федір мав двох синів, один син називався Семен, а один – Іван. І батько, і два сини померли з голоду. Батько, Федір називався, він так, як був на печі і не міг злізти, так він там і вмер. І його дружина витягнула надвір. І то були жорстокі морози якраз. І був приказ, як хто помре, то щоб витягали надвір. Їхала така підвода, й просто мерзлі тіла вкидали на підводу, наповняли. Не записували імен, не записували прізвища, не записували нічого. Без ніякого *accounting*. Кидали людей, так як куски дерева, вивозили в поле й там копали ями й просто їх кидали в ями й пізніше загортали.

Дуже страшні були видовища. Так, син один перед тим, як помер, то він мав покусані губи. Голод так допікав йому, що він кусав собі губи. А тато мій, крім того, що він займався сільським господарством, він ще вмів шити черевики. Його вчитель, спеціаліст, що його вчив, то теж був мертвий від голоду. І як його брали, то він ще рухався. Але на то не звертали уваги. Його також кинули туди до мертвих. І також така доля була. Напевно, закопали, а чоловік ще не вмер. Так не дуже приємні історії.

Пит.: Чи Ви верталися до села після голоду?

Від.: Так, ми вернулися до села вже при окупації німців. Бо коли нашого тата забрали, то нам вже на Донбасі не оставалося нічого робити. Ми вирішили тікати в вільний світ від комунізму. І через те, як німецька армія стала в Донбасі на перезимку, ми вирішили йти вглибину, через свою землю додому; а потім, думали, може, буде якось мир. І ми там побули тільки рік і тоді далі поїхали. Ні мама не вгадала, ні брат, ніхто з наших не вгадав рідного села. Все було потрошено, все було поломано й знищено. Хрести з гробків, із *cemetery*-ї були в 33-му році повалені. Всі собаки, коти були поїдені. Всі мури, які з дерева, дерев'яні мури, раніше були гарні хатки. Тоді не були хати під соломою, були хати більш-менш європейського *style*-ю. Було все поломано, розтровошено. А що осталося, то комуністична влада так дезорганізовано діяла, не поправлялося нічого. Те, що один господар мав при волі, перед колективізацією, те тепер ціле село мало. У нашому селі були господарі, що по 12 коней мали. Один господар. Як ми приїхали, там все

господарство яких шість коней. На все село. Наша хата була розвалена. З неї зробили сушилку. Вулиці зробили через подвір'я хатів. Зовсім не до вгадання було. Пустир зробили з села.

Пит.: А чи люди казали, скільки померло з голоду?

Від.: Всього на Україні, чи в селі?

Пит.: В селі.

Від.: Яких 25–30 % було мертвих. Але не було ніякого записування. І ті, що оставалися, не могли так дуже зорієнтуватися, бо дехто тікав. Не знати: чи він утік, чи він помер з голоду, чи його до Сибіру відправили. Не було контролю ніякої й не було ніякої статистики. Ото ж і тяжко сказати, що от стільки чи стільки померло.

Пит.: Я тільки хотіла знати приблизно.

Від.: У советів був плян. Сталін давав прикази тодішньому ГПУ, а тоді НКВД, так називалася секретна поліція, давав прикази: стільки-то й стільки-то має бути арештованих. То так, як має бути заарештований, то так, як виконання пляну. Комуністи підвладні так і робили, як був приказ – арештовували людей. Але для того робили якісь підстави, обвиняли їх у чому-небудь. То не грає, деколи в дуже смішні вини. Так як мого тата обвиняли, бо він, коли працював на шахті, то він збрую робив для коней, що в шахтах. То казали, що він туди цв'яхи забивав, щоб коні дохли. То він проти радянської влади робив, щоб коні подохли. Підступний ворог народу. Чому вони це робили? Бо комуністи знали, що вони симпатії від тих людей вже ніколи не будуть мати, від тих людей, що вони виганяли з хати, від тих, що їхні хати знищені, їхні родини знищені. І вони мали тих людей на рахунок, щоб їх рано чи пізно в чому-небудь обвинити. Коли мого тата арештували, йому підклали обвинувачення таке, що він був польський шпигун і англійський шпигун. Тато ніколи не говорив ні англійською мовою, ні польською. І що він передавав всякі секрети, чи по радіо, чи хтозна де, чи через коней, я не знаю, як він передавав, а якось передавав секретні *message*-і туди, чи до Англії, чи до Польщі. Так що він мав підписати своє признание.

Пит.: Чи Ваш тато був грамотний?

Від.: О, так. Але яка грамота в старі часи? Чотири кляси, це майже те саме, що сьогодні вісім клясів. Він був настільки грамотний. І він не підписував, його били. Ми мали нагоду його бачити після того один раз, після того, як його побили. Його посилали до госпіталю, бо він був ще не підписав, з тією вмовою, що як він вийде, щоб продовжувати його мучити, щоб він підписав. Попав до шпиталю після биття, а одна з медичних сестер знала брата й покликала брата. І так ми взнали, що він у тім госпіталі. І ми мали нагоду трохи говорити. І він нам розказав, як його мучили. І то був останній раз, що ми його бачили. Після того ми його ніколи не бачили. Але, напевно, він підписав признание, бо він казав: «Я буду продовжувати мучити, яка мені різниця, все рівно вмирати, то, може, перестануть мучити». І казав: «Я підпишу, якщо знову будуть мучити».

Його фізично зламали. А він був інвалід, він мав одну коротшу ногу. Але на то не зверталось уваги, ні на що. Хто б ти не був, якщо вони бачуть, що ти можеш, що ми не довіряємо тобі, то вони то робили.

У їхній системі є така політика: якщо батька вони об'являть ворогом народу, то вже автоматично рано чи пізно вже один по одному сини, чи доньки, брати теж будуть під тим самим. То, якби не війна, то мій брат, напевно, попав би в таку саму ситуацію, а пізніше і я, певно, попав би. А війна нас справді виручила, й ми мали нагоду тікати в вільний світ. Що ми й зробили.

Пит.: Я маю деякі питання, може, Ви не знаєте, про владу: чи Ви знаєте, хто був головою сільради?

Від.: О, я ж тоді був.

Пит.: Чи він був місцевий чи приїжджий?

Від.: Я можу спитати в мами, може, мама знає. Наскільки мама дала інформацію, то все були свої. Одна родина – здорові люди були, але дуже ледачі. То він якраз керував тим всім. З книжкою ходив і все записував, що забрати. Знав усіх людей. І вислужувався перед владою. Так що були місцеві. Місцеві яничари, свої. По крові свої.

Пит.: Чи була школа в Вашому селі?

Від.: При радянській владі? Так, була школа.

Пит.: Українська чи російська?

Від.: Була сільська школа, українська. Спочатку була тільки українська, а пізніше й російська. Бо спочатку росіян так багато не було, й науку провадити кадрів дуже добрих не було. Бо вони всіх учителів, і вся інтелігенція, священники, то все були *educator*-и ті, що вчили людей писати, читати й всякої науки, вони пішли до Сибіру, бо вони були на стороні ворога, їх об'являли ворогами. І дуже низький рівень на початку був. Пізніше наука поліпшилася. Як я вже на Донбасі вчився, багато було чужих учителів у нас.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: Була церква перед комуністами. Але в комуністів, як Ви знаєте, релігія, то є, крім комуністичної, то є опіум для народу, й вони, що перше роблять, то це репресують священника і замикають церкву. З нашої церкви зняли хрести й зробили *deposit* для пшениці. Пшеницю туди навозили. А з молоді, яка ходила до церкви, з неї насміхалися, вічно робили сміх, і пропагувався атеїзм у повному розумінні цього слова. Пропагувався скрізь атеїзм. Старші люди не звертали на то уваги, але для молодших то було як заборона, не могли іти до церкви. Підлягали великим насмішкам, і навіть були всякі незручності для тих дітей, що ходили.

Пит.: Коли вони закрили церкву?

Від.: Церкву під час колективізації. Почали відбирати в людей хати, тоді вони й закрили церкву.

Пит.: Ви жили на Донбасі й батько працював чим?

Від.: Батько працював під землею, *harness* направляв. Ото шлейки, шворником називали в нас дома. Шворник, це той, що працює з шкірою, з шкіри все шие, і для коней, і він чоботи міг робити. Із шкірою. Він не міг фізично, бо він був інвалідом, бо в нього одна нога була коротша.

Пит.: А чи йому платили, чи йому давали пайок?

Від.: В той час платилося і мало все бути по карточках. Давали на карточки. А крім того вдобавок ще платилося. Зарплату мали. Низьку, але мали.

Пит.: А скільки кілограм хліба вони давали робітникам?

Від.: Не пам'ятаю.

Пит.: Чи вам теж давали?

Від.: Давали на родину, давалося на цілу родину. З чотирьох – то два пайка для великих, а на дітей – то півпайка.

Пит.: А чи Ви голодували там на Донбасі?

Від.: Як батька забрали, то в нас не було ніякого приходу на деякий час, поки брат пішов на працю. То мама заробляли в такий спосіб. Її не брали, її брали на працю дуже тяжку, бо вона була дружина репресованого, в кухні не дозволялося, бо то дуже добра праця для ворогів народу. Їй давалося таку працю, як у мебельній фабриці стружки збирати й носити на плечах, виносити надвір. Велика фабрика. Треба в мішок так лопатою ті стружки й виносити. Оце була праця, яку давали репресованим, з фамілії, у кого репресовані є. То дуже мала зарплата була, й дуже часто казав мамі: я вже не прошу хліба, дайте хоч що-небудь. Я то пам'ятаю. Питав також, чи було колись таке, що білого хліба можна наїстися.

Пит.: Чи Ви чули від тих людей, що були на селі, як був голод, чи вони писали, чи як Ви поїхали?

Від.: Як ми приїхали назад додому вже в війну, то дружина Федора, що я говорив за його, що його син Семен і Іван, що погинули, вона осталася жива. Вона жива осталася і розказувала про свого чоловіка й про своїх синів, як вони погинули. Бо в той момент ми там не були. Але, як ми приїхали, ми побачили розруху – результат того голоду й результат колективізації, – ми побачили. Бо то зовсім більше не виглядало на село. То так виглядало: там хатка одна, там друга хатка. А то розпалося само, було розрушене силою, розрушене владою. І так як з нашої хати, наша хата була досить добра, то зробили сушилку для бавовни. Колись садили там пшеницю, а вони посадили бавовну, що роблять *cotton* з неї. Бавовну садили, а тут бавовну треба було сушити, то вони переробили з хати на сушилку. Такі печі зробили, поставили. Не було ніякого респекту ні до чого. Все належало владі й влада розпоряджалася, як їй тільки здумається. Не респектовано ні людські житла, нічого. Бо то ти не маєш більше своєї хати, тобі не належить, де ти живеш. Земля тобі не належить. Для себе ти получаєш тільки в кінці року. Влада забирає майже все, а що осталося трошки, маєте розділити на всіх членів, тих що працювали на полі. Так бувало, що цілий рік працюєш, а як дійде до кінця, якщо урожаю доброго нема, а коли й добрий, так мало оставлять для людей, що коли ділять, то мішок один або й менше пшениці, а більше нічого нема. Бо люди тільки з того жили. При такій системі неможливе взагалі життя. То не було ніякого *common sense*-у, як то по-американському кажеться, для того, щоб у користь людей, не було нічого. Було тільки все в користь державі. Держава доконала те, що вона хотіла. Влада радянська зробила Україну невідпорною. Україна не могла ні відділитися, ні встати, ні говорити в захист, ні діяти в захист себе, нічого. Зруйнували й в такий тільки спосіб могли керувати.

Пит.: Я вже не маю питань. Якщо Ви маєте щось додати до того, то прошу дуже.

Від.: Та говорити можна довго, але таке щось дуже важне я якось не пам'ятаю. Я не приготовлений. Можна було б читати, подумати трошки.

Пит.: А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Я чув за те. То не було в кожному селі. І не було так часто, але було. На Україні то було. Я чув багато разів за те, але прямого свідка, хто бачив якраз або хто то пережив близько, я не мав. Але знаю, що багато було померших жінок, і маленькі діти сосали груди матері, яка вже вмерла. Багато людей пробували тікати, коли вже було запізно. Перед тим, як люди вмирають, вони пухнуть, і тоді людина не може далеко дійти. Пробували тікати до міста, бо в містах трохи ліпше було їсти, але справа в тому, що міста були заборонені для селян. При допомозі охорони вони не пускали до міста.

Пит.: Чому, Ви думаете, був голод на Україні? Що Ви тоді думали, чому?

Від.: Люди вже наперед знали, що буде, бо після революції, як комуністи прийшли до влади, вони не починали дуже делікатно, вони відразу почали брутально. І та брутальність до самого останнього часу була. Вони брутально революцію робили, брутально забили царя і всю родину, вони брутально забирали в людей, хто з армії втік чи якось приніс додому якісь рушниці, зброю. Якусь зброю приніс додому. Бо по приказові було зносити ту зброю до влади. І часто робили отак – ти приносиш зброю, а вони тебе там хапають і кажуть, що ти не всю зброю приніс: ще принеси!

– Та я не маю.

– Ні, ти брешеш.

Значить, що вони хотіли. Ті люди, вони рахували так: ті люди, що тримають зброю, якщо ми їх пустимо, вони ще мають зброю і можуть тоді пізніше, як будемо комунізувати, вони можуть виступити з зброєю проти. Через те вони навіть тих людей затримували й розстрілювали, що зброю приносили. Ти приніс зброю – люди думали: я зробив добре діло. Бо був приказ – хто не принесе, то буде розстріляний. І було так, що хто не приніс – був розстріляний, і той, що приніс, був розстріляний. А люди, то ж все було відомо. Навіть в революцію на залізнодорожній станції – окружали станцію і кожну людину по людині пропускали. І ті комісари, генерали радянські дивилися на руки. Якщо мозолі на руках, то пройде. А якщо мозолів нема, то – інтелігентний. То значить ти ворог, не був трудящим. Трудящі тільки наші друзі або нероби. А ти інтелігентна людина, був вчителем чи директором якимсь, чи був доктором, то просто розстрілювали. За станцією їх там стріляли. По руках дивилися. Коли вони почали комунізувати, люди знали, йде до чого. Знали, що то є, але вони не могли *revolt*-уватися і стати за себе. Бо нема чим і нема як.

Пит.: Чи Ви думаете, що голод був проти заможних селян чи проти українців як нарід?

Від.: Я думаю, що то й так, й так. То все приймалося до уваги. Бо спочатку вони об'явили ворогів заможних селян. Пізніше вони об'явили ворогів тих, що були незаможні селяни. Тих заможних селян вони називали –

куркулі. Тих незаможніх вони називали – підкуркулі. Тих незаможніх вони називали – підкуркульник. А тоді вже й за бідних взялися. Так що то була тільки система. Спочатку заможніх, а тоді менше, а тоді менше. Я думаю, їхня остання ціль була проти України, зламати спротив, збити рабами, щоб можна було мати що хочеш з України й скільки хочеш. Я думаю, що то було для того зроблено, щоб справді поставити Україну на коліна.

Пит.: Дуже, дуже Вам дякую за свідчення.

Від.: Нема за що. Якщо то щось, хоч одна цеглинка pomoже, то я буду радий теж. Моя родина дуже постраждала за то.

Інтерв'ю SW60

Анонімна оповідачка, народилася 1910 р. у селі Воскресенка Павлоградського району Дніпропетровської області, донька волосного голови, який мав 20 десятин землі. «Ми жили непогано при непу». В селі була автокефальна церква, яку закрили наприкінці 1920-х рр. У березні 1930 р. батько перевіз родину на Донбас, аби уникнути колективізації. У 1933 р. батько працював шахтарем на Донбасі і отримував 600 г хліба на день та 300 г додатково на родину. Хліб можна було купити на базарі по 30 рублів за буханку. У той час оповідачка вийшла заміж. Чоловік працював зварювальником і електриком. Вся чоловікова родина померла під час голоду. Оповідачка втратила близько 25 родичів під час голоду і вважає, що голод було створено, аби зламати людей і побудувати соціалізм за сталінським візцем.

Питання: Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1910 році.

Пит.: А де саме?

Від.: У селі Воскресенка¹, Дніпропетровський округ, Павлоградський район. Там були мої родичі.

Пит.: Так, а чим займалися Ваші батьки?

Від.: Він був так, і предсідник волості, й держали ферму. Держали землю. І я, бо ми так із дідусем мали разом, із маминим батьком. Він був дуже багатий – батько мамин, і було багато там робітників. То ми разом тримали. Але батько довго – може, яких сім, вісім років був предсідником. Перед тим, як уже все пішло в колгосп, то він уже сказав: «Нам треба тікати, бо все забрали, нічо нема».

Пит.: Скільки десятин землі вони мали до того?

Від.: 20 десятин. 20 десятин. Купленого й нічого не було, а тільки своє було. Яка на людей належала, як то каже – на нас. По 5 десятин на душу, 5 душ дітей було – 25 десятин. Ну, то пішло на толоку, на скотину, на всякі дороги. А 20 десятин то є, було нормальне. Але трошки замало було – землі, може, було, але ж то треба було прикупляти, але батько казав: «Та я получаю державні гроші».

Нам хватало. Ми жили непогано при непу. Так що, а робили самі дідусі, так що нам непогано було. Але як прийшла ця ситуація вже, то страхитя що то було.

Пит.: Яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: Дитинко, як я можу казати, як я тоді молода дівчина була?

Пит.: Ну, чи старші говорили, що це багато, чи як?

Від.: Ну, то так, дитинко. Дитинко, там не накладали багато, а люди самі вивозили. Бо треба було взуття, треба було одержу, треба було господарство тримати, треба було інвентар – треба було все. Та то завалений був город – завалений, там не було де просунутися, страшне було кульбаб. І то так висипали в яму, як ото в прірву, а так там ішло на муку,

¹ Нині, ймовірно – село Воскресенівка Васильківського району Дніпропетровської області.

а тоді мука розходилася – розвозили вже по всій Європі. Бо мука вже кульками вже – готова біля Дніпропетровського. Але щоб так перед тим накладали – скотину накладали, м'ясо накладали, бо така, знаєш, там пропаганда після того, казали: продав корову, заплатив продплаток, продав свиню, заплатив. Бо то накладалося, треба було. Але хваталося собі, поки не прийшли не забрали. А як оце колективізація прийшла, то було страшне. Віддай все ж туди! Віддай і все забирають. Не віддаси, ти винуватий. Все рівно. Це мої родичі, якби сказати – батько мій був грамотний, він читав газети, й він знав, до чого воно йде. І він сказав, по першій колективізації як сказали, що все будемо звозити – скотину, корови, то батько все віддав, а сказав нам: «Всім на Донбас, тікаємо! Може, останемось живі».

Все забирають – забрали хліб, зерно забрали, муку забрали, а що тепер: най вмирають. Скотину віддали, все віддали. І так у кожного. А що осталося в людей? Нема нічого. Люди вмирили, які оставалися. Родичів скільки померло. А батько наш привіз на Донбас у Ханженкове¹, цебто в Донецьку область. А то вони зараз живуть. І там давали – зразу ми пішли всі в шахту. Папа в шахту, брат у шахту. Я в шахту. Сестра поверх шахти на мерщиці (?)². Одна сестра була тільки в буфеті на станції робила. Мама одна була вдома. Значить, шахтарам давали одне кіло на підземні, хто робив. Ті, що зверху, – по 600 грам. А мамі й нам по 300 грам хліба. Але всі то разом то дві хлібинки. На цілий день! То було спасіння.

Пит.: Це в якому році?

Від.: У 33-му, 34-му. Тридцять рублів була хлібина хліба на базарі. Але ми оставалися живі. Як було тяжко, мама поріже по кусочку, розділе – борони, Боже, запитать більше. Не можна. І то хоч би була картопля або крупа, або що-небудь. А то нічого ж нема в магазинах. Нічого нема! На базарі було три рублі стаканчик пшона або якоїсь крупи. Вона купе й зваре суп таку каструлю велику, а там сама вода. Аби щось тільки було з тим хлібом з'їсти. Те все. Всі були худі, як скелети. Але пережили, оставалися живі. А родичі померли з голоду.

Пит.: А коли почалася колективізація в Вашому селі?

Від.: У нашому селі, це ж було в 31-му, 32-му роках. Зразу, бачите, почало в 31-му. Все.

Пит.: А розкуркулення?

Від.: А розкуркулення раніше пішло. Раніше пішло. То перший рік або й два наперед, бо всіх багатих зразу. Приходили, все забирали їх на потяг, це ж я знаю. Запоріжжя, наші приятелі втекли туди, й там не спасли. Та на Єкатеринівській станції, там їх звезли з усього Запоріжжя. База була, військова. Туди звезли їх тисячі людей. І погрузили в потяг, у товарний, з Єкатеринівської станції, і вони питали: «Куди нас везуть? Дайте нам хоч карту, побачим, куди нас везуть».

Ніхто нічого не казав, бо було це все тайно. І грузили шалон за шалоном. Всіх сусідів, це в нашому селі, може, яких 45 родин вивезли зразу. Багатіших.

¹ Нині у складі Макіївки Донецької області.

² Імовірно, йдеться про те, що сестра пішла працювати міряльницею.

Пит.: А скільки були цілком у селі, скільки родин було?

Від.: Скільки родин було? Може, півтори тисячі. Так. А в селі так було – то перше найбільших, а тоді найсередніх, а тоді дійшло вже, як кажуть, – голота. Біднота та. Тоді вже ті померли з голоду. Бо ж у їх забрали, все.

Пит.: Хто були активісти?

Від.: Активісти біднота була, яка спала, нічого не робила – не хотіла працювати! Я піду працювати до кого ж? Не на багача? Але багаті платили. Платили за прополювання, платили за молотіння, платили за все – вони ж даром не сподівалися, що це будем їм зроблено, але все рівно не хотіли, бо дуже були заздрісні, що в когось є, а в нас нема. А тоді як їм прийшло це право, то вони що хотіли, то й робили. Все знищили! Позабірали так – прийшли до нашого приятеля і кажуть: «Виходь з хати».

Ми кажем: «Чому?» – «Бо то все не твоє».

Пит.: Коли це було?

Від.: То це було в 29-му. То це до кожного так. Вибирайся, куди хочеш, а як ти противися, то зараз тебе забирають. І так, і так їх позабирали. А середнім, також що зробили. Також же так само. Знаєш, підійшла ж зима, нема ж нічого. Весна – страхіття! Нічого ж не було. То йшов. Робила такий лад, і то хоч би вагони, а то пультмана, знаєш таке, пультман, відкрите. І там набито було людей. І їдьте в Кубань і з-під снігу вибирайте кукурудзу. Бо в Кубані всіх вивезли. Бо вони були проти колективізації, кубанці. Вони просто знаряжались, до смерті, виходили в гори ховалися – вони не піддавалися комунізму. І тому колгоспу. То їх обхватила армія і всю станицю вивезла. А деякі осталися, не поїхали, то вони їх охватили – повмирали з голоду. То там осталася кукурудза. Я як прийду на станцію – бо я вже працювала в вихідний день – хочу піти на станцію і там що-небудь купити, картку або що-небудь купити, або на базарі побути. А базар якраз коло станції. То як приїде той шалон, ой дитино! Ті жінки, на тих платформах – чорні, худі – по півмішочка ті кукурудзи там надеруть. А тоді встане тут потяг, а вони повстають, щоб що-небудь купити на базарі, хоч крихту хліба можеш купити. А потяг пішов. А вони, ну, падають, ну, плачуть дуже, а один прийшов і каже: «Чому ти так, дядько, плачеш? Ти знаєш, що ти вже і не їдь, бо нікого з твоїх живими нема. І жінки нема, і дітей. Вони вже померли». А він як узявся за голову, голосить, голосить, і мішочок той пішов, і він остався на станції. Бо ніхто не каже, що потяг піде, або не йдїть, або що. То є було, то є безмірне жажіття! Я не можу тобі передати. Я оце часом, тепер мені є час на пенсії, чоловік уже помер. Тоді ми з ним ділили. Тепер я сама. Як приїде все в голову, то думаю: що це людина перенесла! На отакій землі. На отакому раю. Це ж Ви отут вирости, Ви ж знаєте, яке є життя.

Пит.: Знаю.

Від.: Але ж, дитинко, ми знаєм, подивіться, ми приїхали. Від самої своєї землі їхали через Румунію, Польщу, Німеччину, Бельгію, Францію – аж тоді до Америки. Подивіться, куди ж ми доїхали. Ну ніде ліпшої землі нема. Ніде. А подивіться, тепер купляють хліб. Совети. В Австрії купили

10 мільйонів пудів хліба. В Австрії! То там полоски. Ви не знаєте почву в Австрії? То ж там Альпи, самий ліс та полоски землі. І пісок, і глина. А в Німеччині то тільки пісок, і глина, й сосна. Ліс, і ліс, і гори. Тому вони пішли війною. Їм не було чим дихати. Бо в них стільки приросту – по 10-ро, по 15-ро дітей у кожній родині. А жити нема чим. Вони хотіли нашу землю. Їм люди не дуже. А на наші землі тепер подивіться! Що зробив той колгосп. Ну хто буде робити? Ось я була, дитинко.

Пит.: Ну, тоді чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Ну, аякже, та певно що.

Пит.: А у Вашому селі, чи вони різали худобу?

Від.: Худобу різали їсти тільки. Не було ж хліба.

Пит.: Але під час колективізації?

Від.: Ні, ні, ні, дитинко, не маєш права те різати. Треба завезти. Спротивлялися! Дуже спротивлялися. Папин кум – хресника мав папа. Він був середняк. Троє коней було, один корова. Жінка бідовенька була. І вона раз зробила бучу – щоб забрати корови, забрати коней. Стоять коні голодні, ніхто ж не хоче годувати. Бо звели їх, ну, то хто буде, кому воно потрібне? Так виїхала інтерв'ю, це сказати б, по советському «тройка». І з району приїхали. І чотирьох осіб забрали, осудили. Таки поки доїхали в Осікову (?) ¹, 20 кілометрів, то є район. Він помер. Разрив серця, так звано. Спротивлялися, скільки раз розтягли. Скільки раз там буча була. Страшне! Що ж, кажуть, ви звели, скоти наші повмирають з голоду, чорт. Отакі коні звели, як змій, а тепер, каже, вмирає скотина. Стільки скотини подохло. Ой! О, спротивлялися, але що ж то є? Все вони забрали й все. І більше не вернувся. Страхіття!

Пит.: А чи була церква в Вашому селі?

Від.: Була. Була, дитинко.

Пит.: А як довго існувала?

Від.: Була велика церква, построїлася, ще Голубівська називалася, як би сказати? Економія була, так вона построїла. На такі возвищення. Тридцять тисяч приходу було до нашої церкви, Бодашева, Воскресенівка, Олександрівка, Богданівка, Катеринівка ². Це все до нашого приходило. Як це ж там кинулися до тієї церков, все побили, потрощили! Дзвони, як скинули, так залізли ті дзвони по коліна. І вивезли їх у ворт на танки. На знярядження. А церкву звели, дитинко, звели перше коней. Люди вжахалися. А пізніше коні подохли, стали трактора та те все, знаєш. Машинерія вже, коней вже мало, так вони перебрали та туди всипний пункт зробили. З гори везуть, і з тієї площі, що земля. Молотять і туди звозять пшеницю і все.

Пит.: Так, так, так. Коли, коли вони зруйнували церкву?

¹ Ймовірно, ідеться про районний центр Синельникове, пряма відстань до якого із Воскресенівки була приблизно такою самою, як і до Павлограда.

² Село Бодашева знайти не вдалося. Села Богданівка, Великоолександрівка й Катеринівка знаходяться навколо вже згаданої Воскресенівки у Васильківському районі Дніпропетровської області.

Від.: Уже при кінці 30-го року. Вже не було. Так вже в 29-му вже так було: клуб була пальниця, так вони пальницю прибрали й зробили там клуб, і щоб у церкву люди не йшли, то вони зробили театр. І то пішли комсомольці зразу перші, а тоді за ними й другі. І як хто пішов з комсомольців у церкву, та ще й тільки початок був, священник ще був старенький. В одне стояв на тому. То він ще тримався, а тоді вже й священника не стало. Закрилася. Побили все на світі, нічого не осталося. Люди плакали, стояли дивилися. Дивляться, що вони роблять ті комсомольці. Отаке, як оце тутечка, знаєте, що хочуть роблять, так там. Пропала.

Пит.: Чи то була автокефальна церква?

Від.: Автокефальна. *Yeah*, православна була церква автокефальна. Але була красаота! Але ж було гарно! Дитино! Що Паска, що риз було. Тепер же ж нічого немає. Це ж я була, нічого нема. Вони ростуть і живуть. Вони нічого не знають. Ото тільки комсомол. Моєї сестри внучка, 14 років – вже втягнута в комсомол. Уже записалася і вже вона мусить знати все, й де вже є предложена на мітинг – там уже будуть її натягувати, щоб вона те знала, те дивилася, щоб слідкували. Дитино, там зараз так, так. Два чоловіки, третій НКВД. Третій вже шпигун. Не маєш права рідному нічого сказати. І тоді так було. Бо тоді ж так поставили. Куркулі, тоді середняки, тоді бідняки. На три катергорії розбилися і один другого боїться. Родичі, навіть так не могли нікому казати.

Пит.: А Вам було тоді 20 років.

Від.: Так.

Пит.: Приблизно 20, 21. Чи Ви ще жили з батьками?

Від.: При батькові. Я в 22 роки вийшла, а ось моя фотографія. То в 22 роки я вийшла заміж. У шахті зі своїм чоловіком.

Пит.: А після того, як вони розкуркулили Вас, як Ви жили?

Від.: Як розкуркулено, то ж на виробництві. Сім чоловік в одній кімнаті, а тоді приїхала тьотя з Запоріжжя. І ще з дівчинкою, там голод такий. Приїхала – та вісім. Отака кімнатка, отак-во, так-во. І така койка ще на підлозі. І в шахті працювали.

Пит.: А скільки Вас було?

Від.: Восім душ. Жах, жах!

Пит.: А коли хто був головою сільради тоді?

Від.: Тоді був головою сільради Андрій Мильченко. Кравченко – прізвище. Але Андрій Мильченко. То був ледацюга безмірна. То був нічого не вартий, і брат, і він, і ще його жінка. Лежали боками, не хотіли працювати, нічого. А тоді ж уже як все їм дали право – то став головою. Ото таке було. То такий лозунг там є: «Хто не був нічим, то став всім». Так. А ті, що були нічим, та приходили казали багатим: «Тікайте, тікайте в чому стоїте. Бо все рівно прийдуть заберуть, і вас вишлють на Сибір». Бо вже той актив сів і вже оформив. Бо прийшло все з району.

Пит.: А хто ті 25-тисячники були, що приїхали з району?

Від.: Із міста приїздили. Прибули за інструкціями.

Пит.: Чи вони були українці чи хто?

Від.: Господи, я не думаю, що то українці. Але Бог його знає. Вони всі говорили, штокали по-російському. *Yeah*. Але хто вони були, я не знаю.

Може, й була друга нація, хто його знає..? А як приїхав з міста, то ж приїде дирекція. І до жінки все поважаться. Але ми оте жажіття – як уже пішли люди працювати в колгосп – то ми вже виїхали. Бо батько сказав: нам Сталін не довірив колгосп.

Пит.: А коли ви виїхали?

Від.: На початку 30-го року, в березні. Ще тільки сніг крутив, один чоловік ще не пішов у колгосп, конячка була – так він завіз нас на станцію, і ми сіли на потяг і поїхали.

Пит.: І куди поїхали?

Від.: На Донбас, у Ханженкові.

Пит.: А чи хтось із родини лишилися на селі?

Від.: З нас багато лишилося. Моя родина, й батькова родина, і мого чоловіка родина оставалися ще. Але вони чекали, що далі буде, може, в колгоспі будем робити й так як все будем жити. Але ж і в колгоспі не було чого робити. Не було чого їсти – бо в колгоспі треба робити, а що ж їсти? З дому треба харчі брати. А їх нема. Хліба нема й до хліба нема.

Пит.: А коли почали люди вмирати з голоду?

Від.: В 30-му році.

Пит.: Так?

Від.: По весні, по весні. Уже люди падали, бо так дали нам листа, цебто сказати: мамин зять, мамина сестра, й її чоловік, і її родина. Він один раз приїхав до нас на Донбас, а папа й каже: «Ну добре, ти кажеш, що ви мусите вмирати з голоду. А оце в мене дві хлібинки, принесем і вже. То тоді десь поступай на працю».

А він подивився, а люди привикші до землі. А в шахту людям лізти – це є страх один. Але вже нас голод застав, а то ми вже пішли всі. Але він подивився і каже: «Но, Андрій Андрійович, не можу! Як я можу полізти? Мені вже до 60 років. Родина моя, поїду назад».

Але отримали листи, померли з голоду. І мого чоловіка вся родина вимерла з голоду. Цебто – двоюрідних рідних розкуркулили, вивезли на Сибір батька, дядька й синів його. То вони кинулися тікати відтіля з Сибіру. І втекли відтіля в 31-му році. А приїхали сюди, а немає пашпортів. А їх знову туди заберуть. А там пашпортізація проходить, що кожний мусить пашпорт мати. А вони звідтіля втекли; він вже пашпорта забрав. Так батько ліг його під потяг і відрізали голову. *Yeah*. А мама осталася, брат оце, що зараз він помер. Брат один і двоє дівчаток. І дівчаток двох пустили аж із Сибіру. Сестри в нього. Такі, що по 14, 15 років молодь, повертали. Бо вони бачать, що вони там умирають з голоду й вони робити не годні. Їх уже треба кормити. То вони молодь повертали. А до кого ж вернутися, як нема до кого? Сиділи на станції та знайшли одних знайомих та приїхали. Та приїхали страшні! Бо товарним потягом їхали. Сорок днів їхали, аж із Сибіру. Ой, дитино, я собі не можу уявити, що можна передати, що можна сказати з цього життя. Або читаю газету. Це ж я виписала «Свободу» й читаю, бо ж скучно так. Почитаю газету. Почитаю, що тепер вони хочуть пустити якусь свободу, щоб щось вільніше було, щоб нібито щось якась була – якби сказати, ну, як тут – приватність. Щоб щось робити, якось там можна ресторани відкрити,

можна пекарню відкрити, можна швельню відкрити. А тільки під контролю Радянського Союзу – як то кажуть, держави.

Пит.: Ну, як було при непові, так?

Від.: При непові? Так як ще ж вони пустили, щоб вільно було, а як вони накладатимуть, то чоловік тільки робитиме. Тоді ж так при непу було, дитинко, що в тебе пишуть – продаєш. Що тобі треба – купляєш. Щоб ти тільки бачила, які там ярмарки були, які там базари були. Там не можна було просунутися. Стільки скота, стільки хліба, стільки птиці, стільки яєць, стільки масла, ну не можна було просунутися. Що тепер прийде одна машина, черга півтора тисячі стоїть за такою головою капусту. Бачиш, як колгосп годує. Бо кажуть, як то кажуть: «Моя хата скраю – я нічого не знаю, хай думає Барбачук (?)». Тепер що там робиться? З колгоспів викупили всіх людей. Старі повимирали, це ж уже більше як 60 років як колгосп. Старші повимирали, ті, що землею керували. А молодь стільки кажуть: ото поки до війська.

А як пішов в військо, вже не вертається. Уже їдуть на виробництво, шукають праці. Хоч недорого, а все-таки він хоч раз у місяць получе. І щонебудь купить. А в колгоспах то не мислимо. Тому все посіять, посадять, а збирати нікому. Воно вроде, кукурудза вроде, буряки вродять і помідори горстки, а вбирати нема кому. То вони що роблять, студентів – шкільників, і платні ж нема за ті дні, що вони там роблять. А бери оту продукцію. Я читала в газеті: студенти нанесли картоплю в гуртожиток, де вони живуть, а картопля затухла, завонялася в гуртожитку, печуть картоплю на плитці, вона воняє, а дихати нічим, а та картопля погнила. А він так би на виробництво заробив ще якийсь карбованець, а так все пропало.

Пит.: А я маю ще деякі питання про голод.

Від.: Прошу.

Пит.: Ви жили тоді на Донбасі, так? Під час самого голоду?

Від.: Yeah. Так.

Пит.: Так. Після голоду чи Ви вернулися до села?

Від.: О ні! О ні! Так і залишилися. Сестра вийшла заміж, і я вийшла заміж – батьки осталися. Бюрократійно то називалося балагання. Оце як я була так, приїхав Хрущов, та проїхав побіля тих балагань, а вони ж там страшні такі. А там *television*-ів не було в нікого. А вони так загородили полосу, щоб туди він не їхав. А він питає: «А що це таке заклали ще що там?»

А вони кажуть: «Та це для свиней».

А він каже: «Що то таке, що *television* там є? А що свині дивляться в *television*?»

А люди ж там стояли й чули. І пішло по всіх балаганах тих. То ті балагани ще колись побудували, як цар вислав злочинців. Так вони там жили.

А тоді ми вже приїхали раді, що хоч там десь збереться.

Пит.: А скільки з Вашої родини померли з голоду?

Від.: З нашої родини – з маминих родичів семеро померло. Мого чоловіка вся родина, тільки одна дівчинка Катерина осталася – значить, шість осіб: бабуся, дядько Мусій, тітка Катерина й троє дітей і, значить, семеро осіб. І закопали в погріб. Бо не було куди кому ховати їх. Зима люта

в 32-му, 33-му році. Так вони їх усіх клали в погріб. Померли, та й туди. А одна дівчинка осталася – чотири рочки. Хто її підібрав, то я не знаю. А оце чоловік, як вернулися ми з Донбасу, як уже в війну, щоб там вже голод знову був, у війну на Донбасі. То ми приїхали на село, щоб пережити. То він її знайшов, ту дівчинку. Питає: «А де ж родина?»

Каже: «Всі з голоду померли – оце дивися в погребі».

То були його родичі. Моїх родичів померло, може, яких 25 осіб померло. Дідусь помер. Тітка померла. Дядько помер. Діти повмирили. І родичів тепер, моєї мами родичі – вся родина повмирала. Я не знаю, хто там остався у живих, – бо ми на Донбасі так уже остатки оце в війну, як після війни вже покінчили, так брат розписався, так де двоє осталося, де один остався з родини, де троє – які повтікали то в Запоріжжя, то в Кам'янське, то в Дніпропетровське – то як це сховалися, працю дістали, там стали живі. А ті всі померли.

Пит.: А чи Ви голодували там на Донбасі?

Від.: Голодували, але ж хлібця трошка мали, що ми не померли. Але ж тільки що не померли. Певно, що голодували. Не було ж ні м'яса, тільки камса була, знаєш, таке камса? Риба маленька така. Тоді пізніше огірків стали привозити. Тоді пізніше стали рибки привозить. Чи ти знаєш, що там карточна система була?

Пит.: Так.

Від.: Є то на карточну систему, скільки тобі рибки приналежить, скільки цукру на скільки душ. Триста грам цукру почали давати. Але це вже пізніше. Після 33-го, після вже 34-го, 35-го років, бо війна ж почалася аж в 41-му, 42-му. То ці вже роки, уже пішло до того, що вже карточна система кінчилася, вже хліб пішов. Але вже тільки там, де робітники. Тільки там, бо то боялися, що робітники піднімуть революцію. То доставляли Донбасові, доставляли заводи, доставляли містам, а села їм не потрібні! Хай собі як хочуть. Але ж село померло; то ж хто дасть хліба? То прийшлося їм купляти знову. Не було нічого. Пізніше стало вже трошки ліпше й ліпше. Перед війною ми вже так: на карточну систему доставали риби трошка, олії трошка, все на карточку. Все нумера такі вирізали. Півлітри олії на місяць. Що можна робити? Як можна прожити? Півлітра олії.

Пит.: А чим працював Ваш чоловік?

Від.: Чоловік – електрик. А я робила на лебідці. Цебто електромеханік, то так називається, як в Америки тільки б електриком був. Бо він як тут робив, то він *welder*-ом робив. А там воно разом. *I welder*, і електрик. Бо то свій язик був. А в Америці він уже не міг електриком працювати. Бо треба було англійську мову знати. А я на лебідці робила на борінні, через мою лебідку переходила вся вантага. І ж з уклоном. Брат робив на стволі, й проробив він все життя, і пенсію дістав, і в войну поїхав, воювати. Три рази був ранений, але остався живий. І ще вернувся і добробив 25 років. На тій самій шахті. Баба також на ті самі шахті працювала до пенсії.

Пит.: А чи багато селян приїхало на Донбас?

Від.: Багато, багато. Ті, які осталися живими – пороз'їхалися. Дитинко, я не пам'ятаю, в якому році я здумала поїхати. Дай, поїду подивлюся на своє

рідне місце, що там осталося. То я боялася іти, дитино. По селі боялися іти. Бо 18 верств від Письменної, від Синельниково, від Васильківки до нашого села. То страх Божий. За бур'янів майже хат не видно. Людей немає. Вікна повибивано, позатуляними тими якимися клаптями, якимись затичками. Дахи всі порозкривані на топливо й тільки дорожка до колодязя і до дверей. Людей нікого нема. Люди всі в степу. Та вже ж якраз молотьба була. Я йшла, мене жах брав, а папин брат один остався і його жінка. Аж у кінці кінців села жив. То я, поки дійшла туди, переживала. Вже над вечер думаю, о Боже коханий, що зробилося зі села. Садки повирубані, хати порозкривані.

Пит.: Це в якому році?

Від.: У 34-му, 35-му. Уже колгосп ішов. Уже зігнали всіх уже там, хто остався, то вже робили в колгоспі. І то колгосп, це ж робота аж на горі – там, де земля, зробили тільки там молотьба. А в село приходять, ранком виходять, а вечером приходять. Вони не бачили ніколи нічого. Побула я в тієї тітки, подивилася і зараз повернулася. Дядько їхав з одними за бензином для двигуна, що молотять – аж на Чапляну. Чапляна, Просяна там близько Донбасу¹. Це забрав мене, так я з ним під'їхала, там сіла на потяг, не вернулася. Приїхала, як розказала своїм рідним, а мама так плакала, знаєм, як то віками прожити й там вся родина прожила, а тепер кудись їй їхати. Вона бідна на ту Донбасі – там такі загородочки маленькі, свій двір. Так вона не знала куди, де той наш двір. Поки трохи примітила. Так плакала. Я кажу: «Мамо, не треба плакати, там нема за чим». Так страшно дивиться. Все перевернулося.

Пит.: Чи було тяжко селянам дістати працю?

Від.: Воно не так тяжко було, дитинко, але яка ж там платня, як я робила за 30 рублів на місяць, брат за 60 рублів на місяць у шахті, і то на йому вода лється, то ж страшно. А то вся платня дуже маленька була. Найбільше доставала 60, 50, 40. Ото така праця була. Ото така зарплата. Ну, а з села як прийшов, то треба підробити, треба щось здати. Чоловік не знає, як механізація. Там же механізації ніякої не було. Все ж на лопату. Та на руки, та на силу. У шахті робили тоді пізніше, вже стали врубові машини, вже вони почали купляти, давали ж у Німеччину цілими талонами пшеницю за один трактор або за одну машину врубову. Мій же чоловік робив на тих врубових машинах. То казав, за що ж, хіба наша країна не має стелів..? Хіба наша країна не може придумати? А Німеччина брала чого, бо вони зроблять машину, продадуть, а вагони пшениці давай.

Пит.: Чи було багато голодаючих селян там, де Ви жили на Донбасі, чи вони приїхали і не могли дістати праці?

Від.: Діставали працю. Їм ті селяни, що вже кругом Донбасу, то вже всі загнані в колгосп. Всі, це тільки хтось приїхав і то як він питає, як він молодший – як він спеціальність якусь має, то приймали. А як такий-то, ти сиди в колгоспі та роби, та й все. То все. А кругом Донбасу, то це

¹ Сміт Чаплино (Васильківського району) та сміт Просяна (Покровського району), розташовані в Дніпропетровській області, на відстані 13 км одне від одного. Покровський район межує з Донецькою областю.

ж там шахти, більше нічого не було. Правда, коксо-хімічні заводи були. Але там бідні дівчата працювали. Але то є каторга! Дитино, щоб ти знала, де вони працювали, наші діти. А ті дівчата й в шахті ж працювали. Ой, ми поступали в шахту. Працювали дівчата в шахті на Відкладці, на горі, на Маршиці, Лаповщиці. На вибарки – те ж все дівчата робили. А вибарка це так – всиплять з вагона з гори прямо в вагон, або на пульман – вугілля, а від вугілля порода кусочки. То вони стоять, такими граблями вигрибають ту породу і вибирають. А воно ж як всипне в вагон – то порохи! Сажа на тебе! А як прийде зима, який холод. А які морози. Знаєш, на естакаді там качають вагони наші дівчата, не забується, бо сніг замітає. А в вагоні 60 пудів. І дві дівчини мусять підняти. Ставлять його на рейки. Яка то кадр! Яка то кадр! Тепер відмінили, бо вони, як після війни критикували нашу страну кругом, що на жінки, і вагітні ж робили – до строку. Поступив, вона вже вагітна, а тоді вже й не кидає, поки вже її дев'ять місяців підходить. За місяць давали вже відпочинок їй. А все рівно не кидали працю. Вагітні робили. Що ж то є? А тепер вже відмінили. Жінки, тільки, які доробили до пенсії, ті були ще після війни, а пізніше, зараз немає жінок, тільки чоловіки. Молоді хлопці, чоловіки робочі. Я оце була, так питала брата, кажу: «Як же тепер?»

Каже: «Ну, тепер жінок нема вже».

Побудували велику фабрику, там у місті Ханженкові, там 400 жінок, 400 веретенів прядуть на матерію. То вже добре, що вони додумалися зробити. Бо жінкам нема ніякої праці. Нічого робити, тільки шахта, або завод коксо-хімічний.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей там?

Від.: Було, було, дитинко, багато. У голод було, Боже. Рідний дядько папін, рідний брат, у них було четверо дітей. Розкуркулили, все забрали. Так було двоє діток, оставили на станції, посадили хлопчика й дівчинку – а двох більших тих забрали. Сіли на потяг і поїхали. Щоб їх забрали в притуток. Бо вони не могли їх задержати. А самі повтікали в Кам'янське. У Кам'янське втікли, та там поступить на працю. То тітка дістала *heart attack* – на серце, знаєш. А пізніше їх знайшли, тих дітей вже через 10 років. Поїхали туди, почали шукати. То їх уже не могли взнати. Осталися в живих. То дівчинка померла, а хлопчик остався. Як там їх тисячі було, та в Павлограді, папиного брата рідного жінка там працювала в тім притуку. То каже: «Привезуть, пухлих дітей. Вони поживуть неділю, дві – вмирають».

Пит.: Чи Ви знаєте, скільки людей з Вашого села померли з голоду?

Від.: Ой, я не можу, дитино, сказати.

Пит.: Половина, більше половини?

Від.: Більше половини. Більше половини – ввіряю, що більше половини. Дуже мало зосталося. Всі повмирали. Бо в кожній родині, як не трое, п'ятеро. Як не трое – четверо. А одне або двоє осталося. То що то є? То певно, що так. З чого є зібралось, дитинко, сім мільйонів. І це є тільки Україна. Ніхто з росіян не вмер? Наші люди деякі їздили в Курське, в Тульське, аж туди пробиралися. То по 800 рублів платили за пуд муки в росіян. У них нічого не було голода.

Пит.: Що, що люди говорили про владу тоді?

Від.: Боже, що можна сказати? Хто полюбив ту владу? Хто полюбив, що такий жах прийшов? Перше казали, це ж Сталін. А пізніше це вже вхваталися і других, біля Сталіна, й це все знищили й то Бог його знає. Хто ж винуватий? Певно, що перший був Сталін. А ось подивіться. Ту же ж це Світлана. Ти знаєш, що тут вже Світлана та, Сталіна донька? Вона ж писала в книжці: «Мій батько й не знав, що в країні робилося».

Нащо ти президент був? Чого Рейган боліє за всіх? Бо він знає, що це мої люди. А чого ти не знав? Значить, тобі не потрібно було. Бо якби, дитинко, це не зробили – ніколи б не було колективізації. Це зломали людей для того ж, щоб поборить і голодом видушити, а тоді вже остатками – там є що останеться тоді вже теж, що хочем, те з ними робити. Так є!

Пит.: А що люди думали про українських комуністів, наприклад Скрипника?

Від.: Як є?

Пит.: Скрипник?

Від.: Скрипник? А хто це був?

Пит.: Він був головою української комуністичної партії.

Від.: Ой, дитинко, я тоді не читала ні газети, нічого, хіба мені доходило до того всього? Але певно. Нікому не подобалося, але хто міг щось сказати? Тільки що сказав – біда! Зараз забрали й нема. Повір, я ще мала, може, 10 років, ще ми були в своїй хаті. Приїхав з Москви один партнер. Розклав свої шпаргали, а виконавець на лошатці їде під кожне вікно й кричить: «Всіх на збори! Бо як не прийдете, будете відповідати».

Бачиш, яка була система. Бо й пішов батько. Пішов батько з сусідами, з обома Петровичами. Вийшов також. Пішли. Приходять туди, він розклав спаргали свої й каже: «Слухайте! Ви, хлібороби, неправильно сієте хліб».

А батько знає, що це тут уже пастка. Це вже тут хтось попаде на це. А Кузьма Петрович каже: «А чому так?»

«Як же ж так? Ви ж хлібороби. Мабуть, неправильно. Ви мусите сіяти так. П'ять пудів пшениці на десятину, а три пуди проса. А треба на десятину пшениці сім пудів і пів. А на десятину проса, що було пшона – каша, тільки півпуда».

Кузьма Петрович встає: «Та слухай, представник, ви господар, але ви не знаєте землі, не знаєте, як сіяти. Якщо ми так посіємо, то не буде ні хліба, ні каші».

І на ранок Кузьми Петровича нема. І по сьогоднішній день нема. Я їздила на Донбас і питала в папи. Кажу: «Чи вернувся Кузьма Петрович?» «Та де!»

На ранок уже не було. І ніхто нікому немає права і сказати нічого. Тільки шу-шу-шу перешукалися люди: Кузьми Петровича нема.

Його забрали. Отак вибирали. Як прийшла, дитино, ежовщина, то в кальсонах забрали. Люди боялися спати. Кожний чекав – ага, сьогодні мене заберуть. Завтра того вже забрали, того вже забрали, того забрали,

того вже нема, того нема. Бо тільки сказав: «Ага, то твої приятелі, то ти за нього оставеш – то яке ти маеш право говорити?»

Отак побудували той соціалізм. На людських сльозах і на людських кістках. Куди ж вислали. Це ж сам писав – ти не читала книжку «Архіпелаг Гулаг»? Я читала одну частину чи дві, третю не дочитала. Що він описував? Що стільки на Сибірі. То ж побудоване. Мої є приятелі, які вони тутечка, також втекли. То їхній батько на 10 років засуджений був. Проти влади пішов ції за це, що сказав: що як же можна? Я прийшов з армії і я заступник вітчизни, я ж брав рушницю. Тепер приходять і забирають у мене.

І його, як відправили, та засудили на 10 років. А других, ті, що ще дужче заплатили, – на розстріл. То йому на 10 років дали. Що Біломорські канали побудувалися на людських кістках. Там вже потяг тепер провели. А то ж був канал. Там же ніколи людської ноги не було. Ото, каже, так, прийдуть бурки, залопочуть у каміння і зірвуть бурки, а тоді люди мусять той камінь брати й в вагони. І перевертають, висипають у канал, висипають у канал. А воно як обвалиться, і люди туди. І пішло, в канал. І кожну ніч люди вмирали з голоду. Давали 800 грам хліба, більше нічого. І от так життя ж. А морози! А в чому люди вдіті. То вони такі раді, як хто помер ще, пайка ж хліба осталася. А того чоловіка, при ньому ж кидають туди! І туди, в яму, до каміння. І ото кидали. Ніхто не хоронив, а туди кидали й прикидали камінням. Присипали.

Пит.: Так. Чи Вам відомо випадки людоїдства?

Від.: Як я вже другий раз з Донбасу приїхала подивитися, то мені розказували, та кажуть: отам, ото во паркы, а та й та жінка свою дитину й з'їла. Було. У кожному селі було. Скрізь було, дитинко. Люди робили божевільне від голоду. Не знали, що робити, вони вже не мали серця людського. Бо коли людина вмирає вже, то їй вже все рівно. Усе в неї вмирає, і організм, і енергія, і любов, і родина, й все.

Пит.: А чому був голод на Україні, як Ви думаете? Що вони хотіли?

Від.: О тому, щоб побудувати соціалізм. То одна єдина причина. Більше нічого. Зморити людей, забрати все, тоді що хочеш, як людина все ж обездолена, то вже нічого нема, та й вже куди хочеш повернеш. А коли б вони не забрали, вони б не повернули. Бо люди страшно були проти цього соціалізму. Зробили революції. Вони зігнали, як вони кажуть, буржуїв. Заставили, вигнали. Вже дали свободу і землю, і все то люди дуже були раді при непу. Уже й коні племінні, корови племінні. Скотини стільки жило, вже люди ліпше не можуть бути. Вони побачили, де той взявся Сталін, де той Ленін, де той Маркс узявся. Це ж по марксизму все пішло. І спати в тому помешкання, підуть під одіялом. Там все було написано. То все зробилося через те, щоб зробити соціалізм. То все. Коли б не було цього, після цього, що це принеслося на рідну землю, то я не знаю, яка б та наша країна багата була оце тепер. Багатша всіх країн. Я знаю, що тоді вона кормила всю Європу й скрізь, де тільки треба було, бо ніде більше не було хліба пшениці й всього, як на нашій землі. Коли думали вже, як то каже, війну ж, бо Молотов як поїхав підписувати з Рибентропом, знаєш те, договір, то до того йшла туди пшениця. Ішла мука, ішло сало, кури, яйця, олія, що найцінніше – всі продукти йшли до Німеччини й Німеччина пакувала. Коли ми були

в Німеччині, кінчилася війна, та вони з підвалів, з-під гір – такі були бази – й звідтіля ті продукти. І то продукти наші ще були, з нашої землі – бо вони готовилися до війни. І вони відтіля вичерпували. Бо в Німеччині не було багато запасу. А звідтіля вибрали. А тоді виступили війною. А ці колгоспи побудували – люди всі незадоволені були. Тому подивися, стільки виїхало. Втікали, в чому стояли. Аби вже ну куди-небудь – а що це за життя? І так, при Сталіну тікали, щоб не померти з голоду, бо все рівно ж постріляють. А до Гітлера прийшли тут голодом. Бо їм люди не потрібні, їм треба тільки територія. А якби вони завоювали, вони як пройшли вже і аж до Ростова так, вони як подивилися, яка в нас територія, яка в нас рівнина, яка краса, яка земля – хоч вони по історії знали, вони знали, що то найліпше місто. В Росії там було – це Курське, Тульське, Тамбовське, та самий ліс та болота. А Україна це є молоко, мед, сало – все тут. І вовна тут, і нафта тут, і вугілля тут, і ну все на світі на Україні. А там тільки ліс був. То все й болота. І то одна кобилиця та коровиця, більше там нічого не було. Та жили люди бідно в Росії – бо вони приходили в найми чи де на Україну й розказували, як вони живуть. Кажуть: «У нас нікогда белага хлеба нету, шануй (?) хлебушку, балабушки печут, а на Украине такие паляници».

Вони їдять і дивляться, як же це так, що вас так. Але наші люди багато сильніше робили, як вони. У них небагато було роботи. І вони були здорові люди, й там тільки ж три місяці літа є. Вони здорові люди, бо їдять – там у них великі ліси.

Це ж пізніше така була пісня «Україна хліборобна, німцу хліба дала, а сама голодна». То така була пісня, написана якраз перед війною. Бо віддали туди, а сама осталася без нічого.

Пит.: А чи Вам відомі якісь приказки чи прислів'я під час голоду, з чого люди говорили між собою?

Від.: О, так, певно що говорили. Що віддай все ж країні, а собі немає нічого. Так воно є. Каже, наклали податок – дай корову, а собі нема. Щоб заплатити, дай свиню, а собі нема нічого. Бо ж вони накладали й накладали, поки нічого не остається. Але ми приїхали в Бельгію, дитинко, бо після війни мій чоловік завербувався в Бельгію в шахту. Бо зразу нікуди не брали, а в нас родина, діти ж, трое ж дітей. Ну, в щось треба вдівати. Як і я в шахті робила, й мій чоловік. Він каже: «Та я не боюся шахти. Поїдемо».

І завербувався в шахту, в Бельгії. Це ми були в Лежі, в місті. І ми як приїхали туди, давай розказувати бельгійцям, що який голод був на нашій країні, при Сталіну. А вони кажуть: «Який голод? Коли привезли до нас, пароход у Бельгію, пшениці – два парохода привезли, й щоб ми купили. А нам не потрібно. І ми сказали, що ми не будемо вивантажувати, нам не потрібно – везіть».

То вони сказали, як нам везти назад і вивантажувати, то ми відкриєм люка, висипем в море. І висипали. Це є дійсно – казав такий чоловік, шеф шахти, який мав свою шахту, який знав усе! Казав моему, як же це так, голод у вас? А вони не везли назад – бо кому? Знову треба роздати? То б тоді не побудували соціалізму! А треба так, щоб його ж побу-

дували. Треба заморити половину – навіть більше людей. А тоді з останніми, то тоді вже боротимуться.

Пит.: Ну, чи Ви маєте щось додати? Я не маю більше питань.

Від.: Я не знаю, що Вам додати йще. Як то кажи, що ми щасливі, що ми тут. Щасливі з своєю родиною, але поки перебралися, то доля – смерть наша була. Щасливі, що ми прийшли, що діти мої тутечка в Америці, що вони кожний собі працює, і заробляє, і все має. Ми щасливі, що ми тут. Мій чоловік казав, ліпше в чужій країні вмерти спокійно, чим у своїй під жахом. Бо він чекав кожний день на праці, що не сьогодні-завтра він піде вже в Сибір. Бо ми були всі на замітки ці, що багаті. Що повтікали, покинули цей колгосп, вони всі ж були на замітки. Всі вони були записані. І всі вони знали, що, хто це є. І тільки чуть, де що як – ти ж не маєш права ані обізватися, ані сказати, що ти не так мов робиш. Бо тільки, що сказав і на Сибір. Тому він сказав: я радий, що я вирвався, я в Америці спокійно помру.

І так помер тут на ліжку, спокійно. Казав: «Я щасливий. Хай мої діти живуть в Америці».

ЗМІСТ

LN54 Анонімна оповідачка, 1908 р. н., Гадяцький район, Полтавська область	5
LN55 Анонімна оповідачка, 1930 р. н., Гадяцький район, Полтавська область	30
LN56 Анонімний оповідач, 1919 р. н., Коломацький (Валківський) район, Харківська область	39
LN57 Михайло Френкін, 1910 р. н., м. Баку	58
LN58 Анонімний оповідач, 1923 р. н., Київщина	69
LN59 Ілля Микитович Демиденко, 1903 р. н., с. Сторожове, Чутів- ський район, Полтавська область	84
LN60 Марія Х., 1922 р. н., Запорізька область	104
LN61 Анонімний оповідач, 1906 р. н., с. Мурафа, Краснокутський район, Харківська область	114
LN62 Панас Діловський, 1912 р. н., с. Олександрівка, Новотроїцький район, Дніпропетровська (Херсонська) область	126
LN63 Федір Коваленко, 1925 р. н., Гадяцький район, Полтавська область	138
LN64 Віктор Харченко, 1921 р. н., Маловисківський район, Кіровоградська область	151
LN65 Анонімна оповідачка, 1918 р. н., м. Київ	161
LN66 Анонімна оповідачка, 1920 р. н., с. Млини, Опішлянський (Зіньківський) район, Харківська (Полтавська) область	182
SW01–SW02 Варвара Діберт, 1898 р. н., с. Пединівка, Звенигород- ський район, Київська (Черкаська) область; анонімна оповідачка, 1903 р. н.	188
SW03 Антін Лак, 1910 р. н., Полтавська область	216
SW05 Анонімна оповідачка, 1908 р. н., с. Чорбівка, Кобеляцький район, Полтавська область	222
SW06 Василь Григорович Жураховський, 1914 р. н., с. Заруддя, Роменський район, Сумська область	228
SW07 Анонімний оповідач, 1918 р. н., Корсунщина, Київська (Черкаська) область	236
SW08 Микола Костюк, 1915 р. н., м. Дніпропетровськ	244
SW09 Григорій Мороз, 1920 р. н., с. Миколаївка, Буринський район, Чернігівська (Сумська) область	254
SW10 Василь Шумко, 1914 р. н., с. Вербки, Павлоградський район, Дніпропетровська область	268

SW11 Іван Кійко, 1912 р. н., с. Велика Мартинівка, Ростовська область	279
SW12 Анонімна оповідачка, 1915 р. н.	292
SW13 Ніна Сторчай, 1926 р. н., Синельниківський район, Дніпропетровська область	299
SW14 Анонімна оповідачка, 1919 р. н., с. Огірців, Вовчанський район, Харківська область	303
SW15 Анонімна оповідачка, 1925 р. н., Харківська область	310
SW16 Анонімний оповідач, 1908 р. н., Полтавська область	314
SW17–SW18 Анонімне подружжя: чоловік 1916 р. н., дружина 1923 р. н., с. Вороньків, Бориспільський район, Київська область	319
SW19 Джон Коліс, 1915 р. н., хутір Свободний, Славинський (Абинський) район, Краснодарський край, Кубань	331
SW20 Анонімний оповідач, 1924 р. н., с. Строкова, Переяславський район, Київська область	344
SW21 Анонімна оповідачка, 1926 р. н., с. Ступки, Зіньківський район, Полтавська область	350
SW22 Анонімний оповідач, 1906 р. н., Полтавська область	362
SW25 Анонімна оповідачка, 1921 р. н., Бердичівський район, Житомирська область	375
SW26 Анонімна оповідачка, 1905 р. н., с. Татарбранка, Новомосковський район, Дніпропетровська область	382
SW27 Анонімний оповідач, 1921 р. н., смт Донецький, Луганська область	388
SW28 Агрипина Михайлівна Мить, 1909 р. н., с. Верхній Рогачик, Великопететиський район, Дніпропетровська (Херсонська) область	401
SW29 Анонімний оповідач, 1912 р. н., Краснокутський район, Харківська область	417
SW30 Анонімна оповідачка, 1906 р. н., с. Повстин, Пирятинський район, Полтавська область	424
SW31 Анонімна оповідачка, 1907 р. н., м. Лохвиця, Полтавська область	432
SW32 Параска Желобецька, 1898 р. н., с. Овсюки, Гребінківський район, Полтавська область	439
SW33 Валентина Савчук, 1925 р. н., с. Сагайдак, Шишацький район, Полтавська область	454
SW34 Анонімний оповідач, 1922 р. н., смт Ставище, Київська область	469
SW35 Марія Панченко, 1924 р. н., с. Кунівка, Кобеляцький район, Полтавська область	477

SW36	Анонімна оповідачка, 1902 р. н., м. Житомир	484
SW37	Анонімний оповідач, 1910 р. н., смт Димер, Київська область	490
SW38	Анастасія Кість, 1901 р. н., м. Київ	501
SW39	Анонімна оповідачка, 1904 р. н., хутір Зелена Балка, Петропавлівський район, Дніпропетровська область	507
SW40	Анонімна оповідачка, 1915 р. н., м. Юзівка (Донецьк)	534
SW41	Валентина Козин, 1926 р. н., м. Проскурів (Хмельницький), Кам'янець-Подільська (Хмельницька) область	538
SW42	Марія С., 1907 р. н., Золотоніський район, Полтавщина (Черкаська область)	544
SW43	Анонімна оповідачка, 1920 р. н., с. Хухра, Охтирський район, Харківська (Сумська) область	570
SW45	Анонімна оповідачка, 1898 р. н., смт Тараща, Київська область	577
SW46	Анонімна оповідачка, 1902 р. н., м. Вороніж	596
SW47	Олександр Меркело, 1913 р. н., с. Колодязне, Дворічанський район, Харківська область	624
SW48	Вікторія Калинович, 1914 р. н., с. Радянське, Бердичівський район, Житомирська область	640
SW49	Едвард Черненко, 1925 р. н., смт Тальне, Київська (Черкаська) область	649
SW50	Микола Костирко, 1900 р. н., м. Одеса	655
SW51	В. Малий, 1914 р. н., с. Друга Курулька, Барвінківський район, Харківська область	692
SW52	Олексій Кейс, 1912 р. н., хутір Сад, Дружківський район, Харківська (Донецька) область	699
SW53	Пилип Х., 1904 р. н., м. Конотоп, Чернігівщина (Сумська область)	728
SW54	Євгенія Даллас, 1925 р. н., Одещина	747
SW55	Анатолій Богданович Юриняк, 1902 р. н., м. Проскурів (Хмельницький)	752
SW56	Анонімна оповідачка, 1907 р. н., с. Павлиш, Онufріївський район, Кіровоградська область	763
SW57	Валентина Законів, 1924 р. н., м. Київ	773
SW58	Анонімний оповідач, 1922 р. н., Лохвицький район, Пол- тавська область	784
SW59	Семен Овечко, 1925 р. н., с. Володимирівка, Мелітопольський район, Запорізька область	789
SW60	Анонімна оповідачка, 1910 р. н., с. Воскресенка, Павлоград- ський район, Дніпропетровська область	798

Документальне видання

**ВЕЛИКИЙ
ГОЛОД
В УКРАЇНІ
1932
—
1933
РОКІВ**

У IV ТОМАХ

ТОМ II

*Свідчення очевидців
для Комісії Конгресу США*

Упорядник – виконавчий директор Комісії
Джеймс Мейс

Співредактор *Леонід Герец*

Відповідальна за випуск *В. Й. Соловйова*

Перекладач *М. І. Винницький*

Редактори *О. Г. Пазюк, Т. А. Бондаренко*

Складання *Н. О. Єгоровець*

Художнє оформлення *Н. В. М'яковської*

Технічне редагування *Т. М. Новікової, В. І. Перекреста*

Комп'ютерна графіка *О. С. Тичиніної*

Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак*

Коректори *Т. К. Щегельська, О. Д. Гиря*

Підписано до друку 04.07.2008. Формат 70 × 100^{1/16}.

Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Гарнітура «Warnock Pro».

Ум. друк. арк. 76. Обл.-вид. арк. 75,5. Наклад 2000 прим.

Видавничий № 8-247.

Видавничий дім «Киево-Могилянська академія»

Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва:

04655, Київ, Контрактова пл., 4.

Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-35-66.

E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

www.publish-ukma.kiev.ua

Видруковано у ВАТ

«Білоцерківська книжкова фабрика».

Зам. 8-373.

09100, Україна, м. Біла Церква,

вул. А. Курбаса, 4.

Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 814 с.

ISBN 978-966-518-472-0

ISBN 978-966-518-474-4 (Том II)

Другий том чотиритомного видання матеріалів Конгресово-президентської Комісії США з вивчення Великого голоду в Україні 1932–1933 рр. містить свідчення очевидців-емігрантів з України, що були зібрані впродовж 1983–1984 рр. за спеціальною методикою oral history і є доказом геноциду українського народу. Ключова акція уряду (конфіскація всіх продовольчих продуктів тривалого зберігання в українських селах у січні 1933 р.) була здійснена на основі усних вказівок. Вона може бути встановлена тільки за подібністю дій чекістів і комнезамівців у різних селах України, засвідченою людьми, які бачили такі дії на власні очі. Тому свідчення є одним із найцінніших джерел з історії колективізації та Голодомору в Україні 1932–1933 рр.

Видання розраховане як на науковців, так і на широке коло тих, хто цікавиться історичним минулим нашої держави.

УДК 94(477):314.156.5]“19”
ББК 63.3(4УКР)615

